ISTORIA ROMÎNIEI

I

ACADEMIA REPUBLICII POPULARE ROMÎNE

ISTORIA ROMÎNIEI

Comitetul de coordonare:

acad. P. CONSTANTINESCU-IAŞI; acad. EM. CONDURACHI; acad. C. DAICOVICIU; acad. A. OŢETEA; acad. D. PRODAN; acad. M. ROLLER; T. BUGNARIU, I. NESTOR, GH. ŞTEFAN, membri corespondenţi ai Academiei R.P.R.; prof. univ. L. BÁNYAI; prof. univ. M. BERZA; prof. univ. V. CHERESTEŞIU; conf. univ. B.T. CĂMPINA; conf. univ. V. MACIU; conf. univ. GH. MATEI; conf. univ. ŞT. PASCU; conf. univ. V. POPOVICI. *Secretar:* N. FOTINO.

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÎNE

ACADEMIA REPUBLICII POPULARE ROMÎNE

93(R)
I-87

ISTORIA ROMÎNIEI

I

COMUNA PRIMITIVĂ ✧ SCLAVAGISMUL ✧ PERIOADA DE TRECERE LA FEUDALISM

Comitetul de redacţie al volumului: acad. C. DAICOVICIU, *redactor responsabil*; acad. E. CONDURACHI, I. NESTOR, membru corespondent al Academiei R.P.R., GH. ŞTEFAN, membru corespondent al Academiei R.P.R., *redactori responsabili adjuncţi*. *Secretar:* M. D. MATEI.

Y. 36666

BIBLIOTECA „GHEORGHE I. LĂZĂR" Bucureşti

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÎNE
1960

VERIFICAT

Lucrările tehnico-ştiinţifice au fost efectuate de
I. I. RUSSU, E. COMŞA şi A. MATROSENCO

CUVÎNT ÎNAINTE

Revoluţia culturală din patria noastră, parte integrantă a procesului de construire a socialismului, care se desfăşoară sub conducerea Partidului Muncitoresc Romîn, a determinat un mare avînt în dezvoltarea activităţii ştiinţifice.

Istoriografia marxist leninistă din ţara noastră a reuşit într-un timp relativ scurt să efectueze studii şi lucrări ştiinţifice asupra diferitelor etape şi evenimente din trecutul poporului romîn, să lămurească o serie de fenomene şi evenimente din istoria Romîniei insuficient studiate, ignorate sau înfăţişate denaturat de istoriografia burgheză.

Succesele obţinute de noua istoriografie romînească au făcut cu putinţă trecerea la întocmirea unei mari sinteze, cu adevărat ştiinţifice, a *Istoriei Romîniei*. Congresul al II-lea al Partidului Muncitoresc Romîn a subliniat că în faţa istoricilor noştri stă sarcina de mare răspundere « de a elabora, cu forţele unui larg colectiv de cercetători ştiinţifici, o Istorie a Romîniei care să sintetizeze, de pe poziţiile învăţăturii marxist-leniniste, tot ce s-a realizat la noi pe tărîmul ştiinţei istorice şi să însemne un pas înainte în dezvoltarea acestei ştiinţe, îndeosebi în soluţionarea unor probleme de bază ale istoriei noastre — probleme ale procesului de formare a poporului romîn, ale istoriei contemporane, ale periodizării istoriei ».

*

Istoriografia romînească a parcurs un drum lung şi complex. Începuturile sale datează încă din epoca feudală, fiind reprezentate prin cronici şi letopiseţe. Pe lîngă meritul de a servi ca izvoare interne autentice, operele unor cronicari ca Grigore Ureche, Miron Costin, Ion Neculce conţin unele idei valoroase ca: originea comună a romînilor din cele trei ţări romîne, unitatea lor de limbă şi cultură, însemnătatea luptei împotriva cotropitorilor.

În istoriografia romînească din epoca feudală un loc deosebit îl ocupă Dimitrie Cantemir, erudit de faimă europeană. Lucrările sale: *Descrierea Moldovei*, *Hronicul vechimii a romîno-moldovlahilor* şi altele depăşesc modul descriptiv de a înfăţişa evenimentele istorice, caracteristic cronicarilor.

La sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea, lucrările lui Samuil Micu, Gheorghe Şincai şi Petru Maior, exponenţi ai *Şcolii Ardelene*,

aduc o contribuţie însemnată la cercetarea trecutului patriei. Ei pun accentul pe originea latină a poporului romîn şi încadrează istoria romînilor în ansamblul istoriei popoarelor vecine. Şcoala Ardeleană, în ciuda anumitor exagerări, a jucat un rol important în formarea conştiinţei naţionale a poporului romîn.

Dezvoltarea gîndirii istorice premarxiste din ţara noastră atinge apogeul în perioada de avînt a luptei antifeudale, care culminează cu revoluţia din 1848 şi cu înfăptuirea Unirii Principatelor. În *Cuvîntul pentru deschiderea cursului de istorie naţională în Academia Mihăileană*, rostit în 24 noiembrie 1843, Kogălniceanu considera drept « o greşală de căpetenie » reducerea istoriei la « biografia domnilor » şi punea accentul pe rolul poporului — izvor al tuturor faptelor de seamă din trecutul ţării.

Cel mai însemnat reprezentant al gîndirii istorice progresiste din secolul al XIX-lea a fost democratul revoluţionar Nicolae Bălcescu. Partizan al răsturnării pe cale revoluţionară a regimului feudal-iobăgist, el a imprimat lucrărilor sale un caracter militant, făcînd din cercetarea istoriei o armă de luptă împotriva forţelor sociale reacţionare. N. Bălcescu a formulat idei valoroase privind structura socială a ţării, situaţia economică şi politică a diferitelor clase, fapt care l-a ajutat să se apropie de înţelegerea rolului maselor populare în istorie, al luptei de clasă, reuşind astfel să scoată în relief — pentru prima dată în istoriografia ţării, în lucrarea sa *Mersul revoluţiei în istoria romînilor* — însemnătatea istorică a revoluţiilor. În *Magazinul istoric pentru Dacia*, Nicolae Bălcescu a iniţiat publicarea de documente din istoria social-economică şi politică a poporului romîn.

Istoriografia romînească din a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea este dominată de activitatea laborioasă a unor istorici ca B. P. Hasdeu, Al. Odobescu, Al. Papiu Ilarian, Gh. Bariţ, Gr. Tocilescu, A. D. Xenopol, N. Iorga, I. Bogdan, D. Onciul, R. Rosetti, C. Giurescu şi V. Pârvan, dintre care unii (A. D. Xenopol, N. Iorga, V. Pârvan) s-au bucurat de un renume mondial. Această pleiadă de istorici are incontestabilul merit de a fi elaborat o serie de studii şi monografii ample, privind în special istoria vieţii politice, istoria culturii, examinînd, în acelaşi timp, şi o seamă de aspecte social-economice ale istoriei patriei. Preocuparea acestor istorici s-a concentrat cu precădere asupra problemelor evului mediu şi epocii antice din istoria ţării. În această perioadă au fost scrise lucrări de sinteză, în care istoria Romîniei a fost privită în strînsă legătură cu istoria ţărilor vecine. De asemenea s-a depus o susţinută activitate de culegere şi publicare de documente, cronici şi diferite alte izvoare şi s-a acordat însemnătate dezvoltării ştiinţelor auxiliare ale istoriei.

Trebuie subliniat în acelaşi timp că istoriografia burgheză din Romînia a apărat interesele de clasă ale burgheziei şi moşierimii şi a avut la bază concepţii idealist-metafizice. Mai ales în perioada crizei generale a capitalismului, ea a recurs uneori intenţionat la ascunderea şi falsificarea adevărului istoric. Ignorarea legilor obiective care guvernează dezvoltarea societăţii, exagerarea importanţei eroilor şi a personalităţilor, minimalizarea, adeseori negarea rolului maselor populare în făurirea istoriei, precum şi insuficienta preocupare, uneori neglijarea studierii epocii moderne şi mai ales contemporane sînt principalele vicii şi neajunsuri ale istoriografiei burgheze romîneşti. Astfel, realizările obţinute de vechea istoriografie n-au putut fi folosite la elaborarea ştiinţifică a istoriei patriei decît reconsiderate pe baza materialismului istoric.

Istoricii marxişti s-au călăuzit după cunoscuta teză a lui Engels potrivit căreia « întreaga istorie trebuie studiată din nou, condiţiile de existenţă ale diferitelor formaţiuni sociale trebuie cercetate în amănunt, înainte de a încerca să se deducă din ele concepţiile politice, juridice, estetice, filozofice şi religioase etc. care le corespund ».

*

În condiţiile puternicei înrîuriri exercitate de Marea Revoluţie Socialistă din Octombrie, ca urmare a victoriei leninismului în mişcarea muncitorească din ţara noastră prin crearea Partidului Comunist din Romînia, s-au creat premizele apariţiei istoriografiei marxiste în Romînia. Aprecierile ştiinţifice elaborate în documentele P.C.R. asupra istoriei poporului romîn, asupra mersului luptei de clasă, asupra perspectivelor dezvoltării sociale a Romîniei au constituit un îndreptar deosebit de preţios în studierea istoriei ţării noastre. În această vreme s-au făcut primele încercări de periodizare a istoriei Romîniei în lumina materialismului istoric şi au fost publicate unele lucrări de istorie avînd o orientare marxistă.

Dar numai după eliberarea Romîniei de sub jugul fascist şi instaurarea regimului democrat-popular, în urma profundelor transformări revoluţionare din ţara noastră, s-au creat condiţii prielnice dezvoltării ştiinţei istorice marxist-leniniste.

Documentele Congreselor Partidului, ale plenarelor C.C. al P.M.R., lucrările tovarăşului Gh. Gheorghiu-Dej, cuprind aprecieri profund ştiinţifice asupra istoriei patriei şi formulează limpede sarcinile principale ale istoriografiei marxist-leniniste.

În anii 1945—1948 au fost elaborate lucrări de istorie în care se promovează concepţia materialistă a istoriei şi se popularizează evenimente importante şi figuri de seamă din istoria patriei, a mişcării muncitoreşti din Romînia. Reorganizarea Academiei R.P.R. în 1948, a institutelor de istorie din Bucureşti, Cluj şi Iaşi, crearea Institutului de istorie a partidului de pe lîngă C.C. al P.M.R. şi reforma învăţămîntului au dat un puternic impuls cercetărilor ştiinţifice în domeniul istoriei. Istoriografia marxistă din ţara noastră, situîndu-se consecvent pe poziţia clasei muncitoare, a desfăşurat o luptă permanentă împotriva curentelor reacţionare în istorie.

Un rezultat pozitiv al istoriografiei marxiste romîneşti l-a constituit apariţia în 1947 a manualului de *Istoria Romîniei*, realizat de un colectiv de istorici sub conducerea acad. M. Roller, reeditat în forme îmbunătăţite în 1952 şi 1956. Cu toate lipsurile sale, inerente unui astfel de început, el a adus o contribuţie deosebită la cunoaşterea istoriei patriei şi a stimulat cercetarea ştiinţifică în domeniul istoriei, fiind primul manual elaborat în lumina învăţăturii marxist-leniniste şi a documentelor partidului nostru. Analiza marxistă a fenomenelor şi evenimentelor istorice, importanţa acordată rolului maselor populare în istorie, periodizarea istoriei patriei după criteriul succesiunii modurilor de producţie, deosebesc fundamental acest manual de lucrările de sinteză din trecut.

Politica înţeleaptă a partidului şi statului faţă de intelectuali, a uşurat şi stimulat procesul de clarificare ideologică a celor mai valoroşi istorici de formaţie veche şi a asigurat totodată formarea unor cadre tinere de noi cercetători, fapt care a avut o mare însemnătate pentru dezvoltarea ştiinţei istorice din R.P.R.

Pe baza numeroaselor documente şi izvoare scoase la iveală şi publicate în mod sistematic în zeci de volume în anii puterii populare şi a materialului

documentar acumulat de vechea istoriografie s-au întreprins noi cercetări orientate în primul rînd asupra problemelor fundamentale ale istoriei Romîniei. S-a trecut la studierea pe un plan larg a istoriei mişcării muncitoreşti şi a istoriei partidului marxist-leninist al clasei muncitoare din Romînia. Rezultatele acestor cercetări au fost publicate în revistele *Studii*, *Analele Institutului de istorie a partidului de pe lîngă C.C. al P.M.R.*, *Studii şi cercetări de istorie veche* precum şi în alte periodice de specialitate, sau sub forma unor lucrări monografice separate. Au apărut lucrările acad. C. Daicoviciu consacrate istoriei Daciei; ale acad. Em. Condurachi referitoare la coloniile greceşti de pe ţărmul Mării Negre; ale lui Barbu Cîmpina privind apariţia relaţiilor feudale, feudalismul timpuriu, crearea statelor feudale romîneşti şi centralizarea lor; ale acad. A. Oţetea despre descompunerea feudalismului, răscoala populară din 1821, istoria economică din prima jumătate a secolului al XIX-lea; ale acad. P. Constantinescu-Iaşi, unul dintre primii noştri istorici marxişti, care a elaborat studii privind istoria culturii romîneşti, legăturile cu Rusia şi Bulgaria, precum şi studii de istoria contemporană a Romîniei.

*

Realizările noii istoriografii romîneşti au creat premizele elaborării unei opere de înaltă ţinută ştiinţifică — tratatul de Istoria Romîniei (în cinci volume).

În opoziţie radicală cu istoriografia burgheză care nu recunoaşte caracterul obiectiv al legilor de dezvoltare a societăţii omeneşti — deoarece aceasta ar însemna recunoaşterea inevitabilei prăbuşiri a capitalismului — pentru noi, autorii *Istoriei Romîniei*, istoria e o ştiinţă care se întemeiază pe cunoaşterea şi studierea legilor de dezvoltare a societăţii umane. La baza alcătuirii lucrării noastre au stat principiile materialismului istoric, singura concepţie ştiinţifică, care a dat răspuns la problemele teoretice şi metodologice fundamentale pe care le ridică cercetarea şi interpretarea ştiinţifică a fenomenelor social-istorice, transformînd astfel istoria într-o ştiinţă în adevăratul înţeles al acestui cuvînt.

În lumina acestei concepţii, istoria Romîniei, privită în strînsă legătură cu istoria popoarelor vecine, a fost studiată « ca un proces unitar guvernat de legi necesare în toată uriaşa lui varietate de aspecte şi contradicţii », al cărui motor de dezvoltare îl constituie — după cum arată V. I. Lenin — contradicţiile interne. Astfel concepută, istoria patriei noastre nu a mai fost privită ca o îngrămădire haotică de evenimente şi fapte întîmplătoare, un rezultat al activităţii diferitelor personalităţi, ci ca un proces continuu de transformare şi de succesiune a formaţiunilor social-economice, care reprezintă etape ale dezvoltării progresive a societăţii omeneşti.

În stabilirea legăturii şi interdependenţei ce există în întreaga diversitate a evenimentelor şi fenomenelor trecutului, studiate de ştiinţa istorică, concepţia materialistă a istoriei a pus la îndemîna cercetătorilor noştri un criteriu obiectiv, riguros ştiinţific, arătînd că factorul determinant în dezvoltarea societăţii omeneşti îl constituie modul de producţie a bunurilor materiale. Noi ştim că « modul de producţie al vieţii materiale — după cum sublinia Marx — determină procesul vieţii sociale, politice şi spirituale în general ». Concepţia materialistă a istoriei demonstrează totodată interacţiunea care există între bază şi suprastructură în procesul dezvoltării societăţii, fapt care impune reliefarea, în cadrul lucrării de faţă, a rolului activ al suprastructurii.

Clasicii marxism-leninismului, dezvăluind dialectica dezvoltării modului de producţie, au arătat că forţele de producţie constituie elementul cel mai

mobil, cel mai revoluționar al modului de producție, că ele atrag după sine schimbarea relațiilor de producție, care la rîndul lor joacă un rol activ în dezvoltarea forțelor de producție. Oamenii, producătorii bunurilor materiale, constituie forța productivă principală, hotărîtoare. Una din tezele fundamentale ale materialismului istoric, aplicată cu consecvență în elaborarea *Istoriei Romîniei* este că masele populare — producătorii bunurilor materiale și culturale, purtătorii progresului social — sînt adevărații creatori ai istoriei. Colectivul de autori și cel redacțional a ținut seama, firește, și de rolul personalităților, care au contribuit prin activitatea lor la grăbirea sau la frînarea mersului istoriei.

Materialismul istoric, în opoziție cu teoriile burgheze, demonstrează că lupta de clasă străbate întreaga istorie a societății împărțită în clase antagonice. Cercetarea apariției și formării claselor sociale pe teritoriul patriei noastre, a luptei dintre sclavi și stăpînii de sclavi, dintre iobagi și feudali, dintre proletariat și burghezie, studierea rolului istoric al clasei muncitoare, care a ridicat pe o nouă treaptă lupta poporului romîn pentru eliberarea socială și națională, înfăptuind, sub conducerea partidului, revoluția socialistă victorioasă, au constituit o preocupare capitală a autorilor în elaborarea *Istoriei Romîniei*.

În decursul istoriei, lupta maselor exploatate culminează cu revoluția socială, expresia cea mai înaltă a luptei de clasă.

Revoluția socială înlătură vechea orînduire, înlocuind-o cu o orînduire social-economică nouă, marchează hotarele dintre diferitele formațiuni social-economice, stînd astfel la baza periodizării marxist-leniniste a istoriei.

Potrivit periodizării marxist-leniniste, istoria Romîniei a fost împărțită în următoarele epoci, corespunzînd fiecare unei formațiuni social-economice: orînduirea comunei primitive, sclavagistă, feudală, capitalistă și socialistă (prima fază a orînduirii comuniste).

I. *Orînduirea comunei primitive*, prima formațiune social-economică, este constatată pe teritoriul țării noastre între circa 600 000 ani î.e.n., de cînd s-au descoperit cele mai vechi urme ale vieții omului, și secolul I î.e.n., cînd apare statul sclavagist începător dac. Din punct de vedere al dezvoltării uneltelor de producție — documente hotărîtoare pe baza cărora se poate reconstitui istoria acestor vremuri — comuna primitivă cuprinde istoria societății omenești de la apariția primelor unelte de piatră (paleoliticul inferior) și pînă la a doua epocă a fierului, cînd apar primele elemente ale unei societăți împărțite în clase antagoniste.

II. *Orînduirea sclavagistă* începe, de fapt, pe o mică parte a teritoriului țării, și anume în Dobrogea, pe țărmul Mării Negre, în secolul VII î.e.n. Relațiile sclavagiste se înfiripează apoi pe teritoriul Daciei în prima jumătate a secolului I î.e.n. (statul sclavagist începător dac). Orînduirea sclavagistă se dezvoltă în forma ei clasică pe teritoriul Dobrogei, în secolul I. e.n., iar la nordul Dunării la începutul secolului II e.n. după cucerirea romană. Această orînduire se menține, la nordul Dunării, pînă la sfîrșitul secolului III e.n., iar în Dobrogea pînă la sfîrșitul secolului VI al acestei ere.

III. Urmează o perioadă de cîteva secole de trecere spre feudalism în cursul căreia pe teritoriul țării noastre au avut loc mari transformări social-economice — în condițiile migrației popoarelor. La sfîrșitul acestei perioade s-a încheiat procesul de formare a limbii și poporului

romîn. *Orînduirea feudală* pe teritoriul patriei noastre cuprinde epoca de la sfîrşitul mileniului I e.n. pînă la mijlocul secolului al XIX-lea.

În cadrul acestei epoci se produc: consolidarea şi dezvoltarea raporturilor feudale, formarea şi organizarea voievodatelor Transilvaniei, Ţării Romîneşti şi Moldovei ca state feudale, răscoala de la Bobîlna, centralizarea statului feudal moldovenesc sub Ştefan cel Mare, răscoala condusă de Gh. Doja, naşterea principatului autonom al Transilvaniei, unirea vremelnică a Ţării Romîneşti, Moldovei şi Transilvaniei sub Mihai Viteazul, răscoala iobagilor condusă de Horia, Cloşca şi Crişan, răscoala populară de sub conducerea lui Tudor Vladimirescu. Această perioadă este străbătută ca un fir roşu de lupta eroică, bogată în fapte de vitejie, a poporului nostru împotriva jugului otoman şi a altor asupritori străini.

IV. *Orînduirea capitalistă* începe cu revoluţia burghezo-democratică din 1848 şi durează pînă la victorioasa insurecţie armată din august 1944, care marchează începutul revoluţiei populare din ţara noastră.

În cadrul acestei epoci s-au petrecut profunde transformări de ordin economic, social-politic şi cultural ca: desfiinţarea iobăgiei, Unirea Principatelor şi formarea statului naţional romîn, Războiul pentru independenţă naţională şi proclamarea independenţei, dezvoltarea capitalismului, formarea şi dezvoltarea proletariatului industrial şi creşterea mişcării muncitoreşti maturizată prin pătrunderea şi răspîndirea marxismului în Romînia. Capitalismul premonopolist a trecut în faza sa imperialistă de dezvoltare, a avut loc marea răscoală ţărănească din 1907 şi participarea Romîniei la primul război mondial imperialist. Victoria Marii Revoluţii Socialiste din Octombrie — eveniment de importanţă epocală în istoria omenirii — a înrîurit puternic creşterea avîntului revoluţionar în ţara noastră. A avut loc desăvîrşirea unităţii naţionale prin unirea Transilvaniei cu Romînia. Un eveniment de capitală importanţă pentru destinele poporului romîn l-a constituit crearea Partidului Comunist din Romînia.

Ultima fază a orînduirii capitaliste din ţara noastră se caracterizează prin accentuarea înfeudării ţării capitalului străin, strîns legat de capitalul autohton, prin ascuţirea la maximum a contradicţiilor de clasă, pe fondul crizei generale a capitalismului, prin intensificarea luptei maselor populare conduse de Partidul Comunist din Romînia, împotriva exploatării şi fascizării ţării. Eroicele lupte ale ceferiştilor şi petroliştilor din 1933 constituie cea mai mare bătălie de clasă a proletariatului romîn, organizată şi condusă de P.C.R., în răstimpul dintre cele două războaie mondiale.

Politica claselor dominante de trădare a intereselor naţionale a dus la înfeudarea ţării Germaniei hitleriste şi la pierderea independenţei naţionale.

Epoca se încheie cu lupta maselor populare organizate şi conduse de Partidul Comunist Romîn împotriva fascismului şi a războiului criminal antisovietic, pentru răsturnarea dictaturii militaro-fasciste şi întoarcerea armelor împotriva Germaniei hitleriste, pentru cucerirea independenţei naţionale.

V. Cotitura spre o schimbare radicală în viaţa poporului romîn, spre victoria lui asupra claselor exploatatoare şi făurirea noii orînduiri sociale, *orînduirea socialistă* (prima fază a societăţii comuniste) a constituit-o insurecţia armată din august 1944, înfăptuită sub conducerea P.C.R. în condiţiile favorabile create de înaintarea victorioasă a Armatei Sovietice eliberatoare pe teritoriul ţării noastre.

Insurecţia armată reprezintă începutul revoluţiei populare. Instaurarea regimului democrat-popular la 6 Martie 1945, formă a dictaturii revoluţionar-

democratice a proletariatului şi ţărănimii, sub hegemonia clasei muncitoare, înfăptuirea reformei agrare din 1945, precum şi celelalte transformări revoluţionare petrecute în cursul anilor 1945—1947 au avut drept conţinut desăvîrşirea revoluţiei burghezo-democratice, ca prima etapă a revoluţiei populare. Înlăturarea ultimilor reprezentanţi ai burgheziei din guvern şi răsturnarea monarhiei au dus la proclamarea Republicii Populare Romîne la 30 Decembrie 1947. Instaurarea dictaturii proletariatului a marcat trecerea la etapa socialistă a revoluţiei populare din ţara noastră. Cele două etape ale desfăşurării revoluţiei populare în Romînia au alcătuit, astfel, aşa cum sublinia tovarăşul Gh. Gheorghiu-Dej « un proces revoluţionar neîntrerupt ».

Printre marile realizări obţinute în făurirea orînduirii socialiste, sub înţeleapta conducere a Partidului Muncitoresc Romîn, au avut o importanţă deosebită naţionalizarea principalelor mijloace de producţie, trecerea la economia planificată, la industrializarea socialistă a ţării şi la transformarea socialistă a agriculturii, desfăşurarea revoluţiei culturale, rezolvarea leninistă a problemei naţionale, consolidarea statului democrat-popular.

Făcînd bilanţul însufleţitor al înfăptuirilor poporului nostru, Congresul al III-lea al P.M.R. a consfinţit victoria socialismului în Romînia şi a marcat intrarea în noua etapă de dezvoltare a ţării — etapa desăvîrşirii construcţiei socialiste şi a trecerii treptate spre comunism.

Periodizării istoriei, stabilită după criteriul ştiinţific al succesiunii şi dezvoltării formaţiunilor social-economice, îi corespunde în linii mari periodizarea stabilită după criteriul cronologic, folosită şi ea în istoria universală; orînduirii comunei primitive, epoca străveche; orînduirii sclavagiste, epoca veche (antică); orînduirii feudale, epoca medie; orînduirii capitaliste, epoca modernă şi parţial contemporană. După cum se ştie, Marea Revoluţie Socialistă din Octombrie a deschis o eră nouă în istoria omenirii, era revoluţiilor proletare, era construirii socialismului şi comunismului. Epoca contemporană a istoriei universale începe cu acest măreţ eveniment, care a însemnat o cotitură hotărîtoare în destinele popoarelor lumii, inclusiv ale poporului romîn. Marea Revoluţie Socialistă din Octombrie marchează şi pentru ţara noastră începutul epocii contemporane.

*

Opera de faţă, întreprinsă ca o sarcină de onoare trasată istoricilor din ţara noastră de către Partidul Muncitoresc Romîn, a putut fi înfăptuită mulţumită îndrumării permanente şi sprijinului neprecupeţit al partidului clasei muncitoare. Istoricii romîni marxişti se simt datori să exprime şi cu acest prilej recunoştinţa lor faţă de partid.

Urmînd indicaţiile Congresului al II-lea al partidului, în întocmirea acestei mari sinteze a *Istoriei Romîniei* s-au folosit toate realizările istoriografiei marxiste din ţara noastră; totodată a fost preluat în mod critic tot ceea ce a realizat vechea istoriografie. S-a ţinut seama de cele mai noi cuceriri ale ştiinţei istorice din Uniunea Sovietică şi din celelalte ţări socialiste. Au fost consultate de asemenea lucrări mai vechi sau mai noi ale istoricilor din ţările capitaliste. La temelia stabilirii sigure a faptelor, în vederea interpretării lor, am aşezat documentarea largă şi riguroasă prin toate categoriile de izvoare istorice.

Conducerea întregii lucrări a avut-o Academia R.P.R. — prin secţia ei de ştiinţe istorice —, elaborarea volumelor fiind dusă la îndeplinire de institutele de istorie şi arheologie ale Academiei, de facultăţile de istorie din

București, Cluj și Iași, în strînsă colaborare cu Institutul de istorie a partidului de pe lîngă C.C. al P.M.R. și cu Școala Superioară de Partid « Ștefan Gheorghiu ».

Redactarea lucrării a fost precedată de elaborarea unei tematici amănunțite, întocmită pe baza unor dezbateri largi. Unele probleme importante ale istoriei patriei noastre — mai puțin studiate sau prezentate controversat în vechea istoriografie — ca de pildă formarea limbii și poporului romîn, cristalizarea raporturilor feudale în sînul societății românești (veacul al X-lea — al XI-lea), descompunerea feudalismului în țările românе, anul revoluționar 1848 și caracterul participării României la primul război mondial, au format obiectul unor dezbateri largi. Fiecare capitol redactat din *Istoria României* a căpătat forma definitivă în urma unor analize colective. Machetele volumelor, pe măsura elaborării lor, au fost supuse unor discuții generale organizate sub egida Academiei R.P.R., cu participarea largă a istoricilor, economiștilor, filozofilor, lingviștilor și a altor specialiști din țară. S-a realizat astfel o operă colectivă, marxistă a *Istoriei României*, care sintetizează rezultatele istoriografiei românești pînă în prezent.

Sîntem conștienți că, în ciuda eforturilor depuse de colectivele de redacție și de autorii acestei opere, au mai rămas unele probleme insuficient lămurite, care necesită noi cercetări.

Comitetul general de redacție și autorii volumelor acestei lucrări sînt convinși că au realizat o operă științifică și educativă de mare însemnătate. După cum se știe, istoria întruchipează experiența multiseculară a maselor. Ea este un mare dascăl. Înfățișarea veridică a trecutului țării noastre, a luptelor maselor populare de pe teritoriul ei, a creației lor materiale, culturale și artistice înseamnă nu numai îmbogățirea cunoștințelor și lărgirea orizontului cultural al oamenilor muncii, ci constituie un mijloc eficient de educare și cultivare a patriotismului socialist și a internaționalismului proletar. Ea educă masele în spiritul prețuirii măreților realizări obținute de poporul nostru muncitor, al dragostei față de patrie și partidul marxist-leninist care ne călăuzește spre un viitor luminos. Studiul istoriei României este în același timp o dovadă grăitoare a năzuințelor de veacuri ale poporului nostru pentru pace și prietenie între popoare.

Istoria României confirmă întru totul tezele materialismului istoric despre dezvoltarea societății umane, scoate la lumină capacitatea creatoare și de luptă a poporului nostru. Ea dovedește în mod științific faptul că marile transformări revoluționare care se petrec azi în țara noastră și orizonturile largi ce se deschid în fața poporului romîn, reprezintă rezultatul procesului îndelung și complex de dezvoltare a societății pe teritoriul României.

Străduindu-se să scrie o istorie adevărată, riguros științifică, în lumina concepției clasei muncitoare, redactorii acestei lucrări au urmărit totodată ca expunerea să fie accesibilă și plăcută celor mai largi cercuri de cititori. S-a ținut îndeosebi seama de cerințele tinerei generații, viitorii constructori ai comunismului în țara noastră.

Comitetul general de redacție ține, în încheiere, să aducă și pe această cale cele mai vii mulțumiri atît instituțiilor care au ajutat într-un fel sau altul la publicarea Istoriei României, cît și oamenilor de știință din țara noastră, care prin observațiile lor critice, prin sugestii și precizări judicioase au contribuit efectiv la îmbunătățirea și definitivarea operei de față.

CARACTERIZAREA GEOGRAFICĂ A TERITORIULUI REPUBLICII POPULARE ROMÎNE

UNIVERSITATEA LAZĂR... BIBLIOTECA BUCUREȘTI

Dezvoltarea istorică a poporului romîn este strîns legată de teritoriul pe care el şi strămoşii lui autohtoni l-au locuit, fără întrerupere, din cele mai vechi timpuri. De aceea este necesară cunoaşterea principalelor caractere geografice ale acestui teritoriu, rezultate din aşezarea sa, din aspectele şi dezvoltarea reliefului, climei, reţelei hidrografice etc., toate acestea cu sensibile influenţe, dar nu cu rol determinant, în dezvoltarea istorică a societăţii omeneşti de pe teritoriul ţării noastre, de la comuna primitivă, pînă la construirea societăţii socialiste.

Problema mult discutată a mediului geografic şi a rolului său în dezvoltarea societăţii a fost definitiv lămurită de ştiinţa marxist-leninistă. « Fertilitatea naturii — spune K. Marx — constituie... o limită, un punct de plecare, o bază » [1] pentru producţia socială, în sensul că ea reprezintă condiţia necesară în limitele căreia devine posibilă activitatea productivă. În concepţia marxistă, « mediul geografic este una din condiţiile permanente şi necesare ale dezvoltării societăţii, influenţînd-o în direcţia grăbirii sau încetinirii ritmului de dezvoltare a ei ». Influenţa lui nu este însă determinantă, deoarece schimbările şi dezvoltarea societăţii au loc incomparabil mai repede decît schimbările şi dezvoltarea mediului geografic [2].

Influenţa pe care mediul geografic o exercită asupra societăţii depinde, ea însăşi, de nivelul de dezvoltare a producţiei materiale. Influenţa e din ce în ce mai redusă, pe măsura succesiunii modurilor de producţie. Dacă pe treptele inferioare de dezvoltare a societăţii, mediul geografic influenţează puternic diversele ramuri ale producţiei, care depind într-o măsură destul de mare de natura înconjurătoare, pe măsură ce forţele de producţie ajung la un nivel înalt de dezvoltare, această dependenţă se reduce treptat [3].

Istoricii şi geografii burghezi, adepţi ai determinismului mecanicist, metafizic, au exagerat rolul mediului geografic în viaţa societăţii omeneşti, căutînd

[1] K. Marx, *Capitalul*, vol. III, partea a II-a, E.S.P.L.P., Bucureşti, 1955, p. 606.
[2] Vezi I. V. Stalin, *Despre materialismul dialectic şi materialismul istoric*, Editura P.M.R., Buc., 1951.
[3] Vezi *Bazele filozofiei marxiste*, Ed. politică, Buc., 1959, p. 441—448.

să-l prezinte drept cauza stării de înapoiere a economiei din Romînia burghezo-moşierească. Mediul geografic, în concepţia lor, ar fi situat ţara noastră printre cele mai înapoiate state ale lumii şi ar fi cauzat dependenţa sa economică şi politică de marile puteri capitaliste. Ei aplicau Romîniei cunoscuta caracterizare de « ţară eminamente agricolă », sortită să rămînă pentru totdeauna în această situaţie.

Această concepţie neştiinţifică este dezminţită, în chip vădit, de prefacerile epocale din zilele noastre. În mai puţin de un deceniu şi jumătate de regim democrat-popular, R.P.R. a devenit o ţară industrial-agrară, cu o industrie socialistă, multilaterală, armonios dezvoltată, cu o agricultură de tip nou, precumpănitor socialistă.

Dacă în orînduirea capitalistă se pune preţ numai pe exploatarea de jaf a bogăţiilor solului şi subsolului, în scopul asigurării unor profituri maxime pentru capitalişti, în cea socialistă s-au creat, pentru prima oară în istorie, posibilităţi nebănuite pentru transformarea raţională a naturii, pentru punerea ei în slujba intereselor maselor muncitoare.

Sub acest aspect al mediului geografic—care condiţionează şi influenţează, dar nu determină dezvoltarea societăţii, dimpotrivă el putînd fi transformat sub acţiunea organizată a acesteia — trebuie analizate, în linii mari, condiţiile naturale în care a apărut societatea umană pe pămîntul ţării noastre, s-a născut şi s-a dezvoltat poporul romîn.

Poziţia Republicii Populare Romîne pe paralela de 45°, care trece prin apropierea localităţilor Oraviţa — Tg. Jiu — Mizil, indică una din cele mai importante trăsături: caracterul temperat al climei, reflectat direct şi în regimul apelor, răspîndirea solurilor, florei şi faunei, repartiţia pe zone a diferitelor culturi etc.

Tăiată în două părţi egale de meridianul de 25° ţara noastră este situată în zona de interferenţă a influenţelor oceanice cu cele continentale, fapt care se reflectă foarte bine şi în climatul şi vegetaţia sa.

Pe continent — privită în ansamblu — Republica Populară Romînă se integrează în Europa centrală, fiind situată însă la zona de tranziţie, atît spre Europa răsăriteană cît şi spre cea sudică, ale căror caractere fizico-geografice se întrepătrund, imprimînd mediului său natural aspecte specifice.

Influenţele cele mai accentuate sînt totuşi ale Europei centrale. Acestea se manifestă nu numai în Transilvania şi în întreg arcul carpatic, ci pătrund, peste Subcarpaţii Moldovei şi ai Munteniei, pînă în Podişul Moldovei, spre est, şi în Podişul Getic, spre sud. Vînturile de vest şi nord-vest, umede şi răcoroase, precipitaţiile cuprinse între 550 şi 1400 mm, solurile brune de pădure, larga răspîndire a pădurilor de fag, reprezintă principalele caracteristici fizico-geografice ale Europei centrale, care alcătuiesc, din acest punct de vedere, şi caracteristica importantă a teritoriului ţării noastre.

Condiţiile geografice ale Europei răsăritene influenţează direct Podişul Moldovei, Dobrogea şi Cîmpia Romînă, prin nuanţele unui climat mai aspru,

cu ierni reci şi veri secetoase, predominanţa crivăţului, precipitaţii sub 550 mm şi chiar sub 500 mm, ale căror consecinţe sînt: frecvenţa solurilor brune (rar, cenuşii de pădure) şi a cernoziomurilor, extensiunea pădurilor amestecate de foioase şi a stepelor de graminee sălbatice, cu colelia ca element specific şi cu animale proprii stepelor pontice.

Europa sudică trimite influenţe slabe, strecurate prin trecătorile Alpilor Dinarici şi ale Balcanilor vestici, dinspre Marea Adriatică, pînă în Banat, Oltenia şi Dobrogea de sud. Climatul cu nuanţe mediteraneene se manifestă prin dubla periodicitate a ploilor (primăvara şi la începutul iernii), prin regimul mai blînd al temperaturilor şi prin favorizarea răspîndirii solurilor brun-roşcate de pădure şi a elementelor de climă caldă, în floră şi faună.

Limita de nord a viţei de vie, cea de est a bradului alb (în Carpaţii Orientali) şi a fagului, întîlnirea zonei stepelor cu aceea a pădurilor, cu întrepătrunderi (de unde şi posibilitatea unor foarte variate culturi), sînt principalele consecinţe ale locului pe care R.P.R. îl ocupă pe glob şi în spaţiul continentului european.

Un element care trebuie luat în considerare, în cadrul aşezării fizico-geografice a ţării noastre, îl constituie *poziţia sa pe arcul carpatic, pe fluviul Dunărea şi în bazinul Mării Negre.*

Sub acest aspect, relieful Republicii Populare Romîne este carpatic şi carpato-danubian prin reţeaua hidrografică, asigurîndu-şi, prin intermediul Mării Negre şi al Dunării (această adevărată diagonală a Europei centrale), legături uşoare cu cele mai îndepărtate regiuni ale lumii.

Arcul carpatic explică, în acelaşi timp, marea diversitate a reliefului, transmisă (într-o măsură destul de importantă) şi celorlalte caractere fizico-geografice, influenţînd şi varietatea ocupaţiilor şi a ramurilor de activitate productivă.

În ceea ce priveşte aşezarea sa sub raport economic, poziţia ţării noastre în zona de întretăiere a marilor drumuri europene, dinspre Marea Baltică spre Mediterana orientală sau dinspre Europa centrală şi vestică, spre estul şi sud-estul continentului, are — şi a avut mai ales — o importanţă deosebită.

În sfîrşit, sub aspect politic, prin desprinderea ei din lagărul capitalist şi încadrarea în puternicul lagăr socialist, după cel de-al doilea război mondial, ţara noastră este înconjurată de state vecine prietene, cu care întreţine strînse relaţii economice, culturale şi politice.

Existenţa sistemului socialist a cărui comunitate de interese, de ideologie şi de ţel final este astăzi o realitate vie, reprezintă, pentru poporul nostru, siguranţa muncii sale paşnice şi creatoare. Între ţările socialiste s-au statornicit relaţii de tip nou, bazate pe principiile internaţionalismului proletar şi caracterizate prin deplina egalitate în drepturi, prin colaborare tovărăşească şi ajutor reciproc.

Putem conclude, deci, că, prin situarea sa în plin climat continental temperat (lipsit de excesivităţile arctice sau tropicale, cu o repartiţie favorabilă a

lungimii zilelor şi nopţilor), ca şi prin poziţia la Dunăre (axa de circulaţie foarte lesnicioasă pentru toată Europa centrală şi sud-estică) şi la Marea Neagră (fereastră a ţării spre oceanul planetar), teritoriul carpatic al Republicii Populare Romîne, foarte variat ca aspect, oferă condiţii favorabile de dezvoltare poporului romîn.

*

Relieful. Teritoriul Romîniei, rezultat al unei îndelungate evoluţii paleogeografice, se caracterizează prin marea sa complexitate, influenţată în bună măsură şi de structura geologică, tot atît de complexă.

Din înfăţişarea de ansamblu a reliefului se desprind totuşi trei trăsături esenţiale: proporţionalitatea, armonia şi unitatea de geneză.

Proporţionalitatea reiese din distribuţia relativ uniformă a unităţilor sale naturale: muntele (peste 800 m altitudine) ocupă aproximativ 30% din suprafaţa totală a ţării; dealurile şi podişurile (între 200 şi 800 m), 37%, iar cîmpiile (sub 200 m), 33%.

Nu putem vorbi deci de un teritoriu exclusiv muntos (ca al Elveţiei, de pildă) sau numai de cîmpie (ca al Olandei), sau de dealuri, ci de o îmbinare a tuturor acestor categorii de relief, care se completează reciproc, oferind astfel multiple şi variate posibilităţi economice.

Armonia rezultă din distribuţia spaţială a celor trei unităţi: Podişul Transilvaniei — sugestiv asemănat de Nicolae Bălcescu cu o cetate — ocupă zona centrală a ţării. Culmile Carpaţilor Orientali, Meridionali şi Occidentali domină cu 800—2000 m acest extins spaţiu depresionar, lăsînd porţi de legătură între ţinuturile dinlăuntrul şi dinafara inelului carpatic, atît pe văi cît şi prin trecători de culme, folosite intens, din cele mai îndepărtate timpuri. « Contraforturile cetăţii » sînt reprezentate prin dealurile subcarpatice mai scunde decît munţii, cu care închid o serie de depresiuni intens populate.

Periferic, culmile largi şi însorite ale podişurilor şi suprafeţele netede ale cîmpiilor, întregesc armonia reliefului Romîniei completînd-o cu ultima şi, în acelaşi timp, cea mai joasă treaptă a edificiului carpatic.

Spaţiul muntos, din zona centrală, alcătuit dintr-un adevărat mozaic de roci (metamorfice, eruptive, sedimentare) se completează, astfel, în mod firesc, prin unităţile periferice de podiş sau de cîmpie, alcătuite aproape exclusiv din sedimente, toate de proveniență carpatică.

În evoluţia sa, *inelul* carpatic a suferit înălţări succesive, concomitente cu lăsările axiale ale bazinului Transilvaniei (central) sau ale depresiunilor periferice. Reţeaua de rîuri, cu obîrşiile în Carpaţi (cele mai viguroase — Oltul Mureşul, Someşul — chiar în interiorul inelului carpatic) a luat o înfăţişare radiară, fiind principalul agent de umplere a depresiunilor cu sedimentele cărate din munţi. Tot ea a fost aceea care a modelat ulterior relieful, după ce

întregul teritoriu ocupat astăzi de țara noastră a devenit uscat, dîndu-i, în linii mari, înfățișarea actuală. De aici și cea de-a treia trăsătură a reliefului Romîniei: neîndoielnica sa unitate de geneză.

La o analiză mai atentă, se constată că lanțul Carpaților se integrează în seria munților mijlocii, mult mai puțin înalți decît Alpii, deși fac parte din același sistem de încrețire. Înălțimile de peste 2000 m sînt rare, iar cele de peste 2500 m apar cu totul excepțional, numai în cîteva masive (Făgăraș, Parîng, Retezat, Bucegi). Altitudinea medie a celor trei ramuri carpatice oscilează între 1100—1300 m în est, 1500—1700 m în sud și între 800—1000 m în vest. (Și în Carpații Occidentali există însă masive care depășesc 1500 și chiar 1800 m: Biharia, Muntele Mare, Vlădeasa etc.).

Varietatea petrografică (mai ales rezistența față de eroziune a rocilor) și gradul foarte accentuat de frămîntări tectonice, alături de îndelungata acțiune de modelare a agenților externi (cu deosebire a apelor), explică principalele trăsături specifice ale Carpaților.

Este vorba, în primul rînd, de numărul mare al trecătorilor, de vale și de culme, joase (Prislopul, cu 1414 m din Carpații Orientali și Vîlcanul cu 1630 m, Novaci-Sugag cu 2120 m din Carpații Meridionali, sînt cele mai înalte), utilizate din vremuri îndepărtate și accesibile atît pentru șosele cît și pentru căi ferate. Acestea au asigurat legături permanente și lesnicioase poporului romîn, așezat pe ambele laturi ale Carpaților.

A doua trăsătură importantă a Carpaților o constituie prezența numeroaselor depresiuni intra- și pericarpatice, dintre care cea mai extinsă este Depresiunea Transilvaniei. Bine adăpostite, avînd un relief dominant deluros, sau depresiuni intramontane, protejate de influențele climatului continental excesiv, ușor de apărat și legate între ele, aceste depresiuni reprezintă cele mai vechi vetre de formare a poporului romîn, care s-a întins apoi pe toată aria geografică a edificiului carpatic.

În sfîrșit, cea de-a treia trăsătură, rezultat al evoluției în timp a reliefului carpatic, este dată de extensiunea mare a suprafețelor de eroziune, plane sau larg vălurite (în masivele Biharia, Muntele Mare, Muntele Șes, Poiana Ruscăi, Semenic, Retezat, Șurianu etc.) însorite, favorabile așezărilor umane permanente, care urcă, însoțite și de culturi agricole, pînă la 1200—1300 m. Acestea lărgesc foarte mult spațiul locuit al Carpaților, astfel că nu se poate vorbi despre viduri demografice, nici măcar sezoniere. « Nedeile » și urmele toponimice care le amintesc, răspîndite în întreg lanțul muntos, marchează locul vechilor « tîrguri », la care populația de pe ambele versante ale Carpaților se aduna anual, pentru schimburi de produse. Aceasta constituie încă o dovadă a legăturilor vechi și permanente, intrate în tradiție, dintre diferitele regiuni carpatice pe care munții noștri nu le separă ci, dimpotrivă, le apropie.

Carpații au numeroase trecători, care-i taie în toate direcțiile așa cum îi « taie » principalele artere ale rețelei hidrografice și cum îi traversau vechile

I. 36666

drumuri, legînd podişul intern al Transilvaniei cu teritoriile extracarpatice din est, sud şi vest.

La aceste trăsături oarecum generalizate se adaugă altele, care dau o notă specifică fiecăreia dintre cele trei ramuri muntoase principale, înlănţuite pe teritoriul Romîniei.

În *Carpaţii Orientali* se individualizează astfel tripla dispoziţie zonară petrografică: lanţul eruptiv Oaş-Gutîi-Ţibleş-Călimani-Harghita, în vest; munţii cristalini, cu rare petice de sedimentar vechi (Maramureş-Rodna-Bistriţa) în centru, ca axă mediană longitudinală, întreruptă la izvoarele Trotuşului; munţii flişului, foarte fragmentaţi, în est, începînd cu Obcinele Bucovinei şi terminînd cu Munţii Prahovei şi ai Bîrsei.

Paralelismul acestor trei şiruri de culmi explică numărul mare de depresiuni (Maramureş, Glod, Bilbor, Borsec, Topliţa, Giurgeu, Ciuc, Ţara Bîrsei, Dornele, Cîmpulungul-Moldovenesc, Dărmăneşti, Întorsura Buzăului), intens populate, unele din ele numite pe drept cuvînt « ţări », cu urme de viaţă umană neîntreruptă, din cele mai vechi timpuri şi pînă în zilele noastre.

Complexitatea petrografică şi evoluţia bazinelor interne explică importantele bogăţii ale subsolului: minereuri complexe, mangan, fier, sare, cărbuni, turbă, roci pentru construcţii, ape minerale, la care se adaugă bogăţiile solului: păduri, păşuni, terenuri de cultură, în măsură să asigure mijloacele de trai pentru populaţia care, în unele depresiuni, depăşeşte, ca densitate, 70—80 loc./km^2.

Reţeaua hidrografică cu sectoare longitudinale (largi şi populate) şi transversale (înguste, cu aspect de defilee) asigură nevoia de apă a populaţiei şi legătura între Transilvania, Moldova şi Muntenia, prin circa 15 trecători de intensă şi străveche circulaţie, cîteva dintre ele fiind însoţite astăzi de linii ferate: Şetref, Vatra-Dornei, Ghimeş-Palanca, Predeal.

Carpaţii Meridionali, alcătuiţi din roci mai dure, se caracterizează printr-o masivitate mai pronunţată, cu cele mai mari înălţimi ale ţării: 2543 m în Făgăraş, 2518 m în Parîng, 2510 m în Retezat, 2507 m în Bucegi.

Largile suprafeţe de eroziune au favorizat dezvoltarea unor bogate păşuni alpine, şi ca urmare, un păstorit intens şi foarte vechi.

Depresiunile sînt mai puţine, însă bine conturate (Loviştea, Petroşani, Haţeg), cu o populaţie foarte deasă. Trecătorile care izolează între ele masivele (Turnu Roşu-Cozia, Lainici, Cazane-Porţile de Fier) sînt joase şi intens folosite pentru circulaţie. *Păstoritul, cu caracter pendulator, utilizează şi numeroasele poteci*, pe lîngă cîteva pasuri de înălţime (Vîlcan, Novaci-Sugag, Bran) unele cu şosele cunoscute încă din timpul stăpînirii romane.

Depresiunea Petroşani reprezintă cel mai important bazin carbonifer al ţării, atît ca rezerve cît şi ca loc în producţie.

Carpaţii Occidentali, din Dunăre şi pînă în valea Someşului (Munţii Banatului, Poiana Ruscăi, Munţii Apuseni), au ca trăsătură esenţială marea lor varietate de roci (şisturi cristaline, eruptiv vechi şi nou, sedimentar vechi şi nou)

foarte frămîntate, de care se leagă izolarea în masive, scufundarea inegală a acestora, numărul mare de depresiuni, unele în formă de culoare: Timiş-Cerna, Bistra, Mureş, altele în formă de golfuri: Iezeriş, Lugoj, Zarand, Beiuş, Vad-Borod, Şimleu, Iara etc. Formele glaciare lipsesc; sînt în schimb foarte extinse şi surprinzător de netede suprafeţele de eroziune, în contrast cu văile umbrite şi adînci.

Subsolul deosebit de bogat: aur, argint, bauxită, fier, mangan, minereuri complexe, cărbuni, a făcut posibil mineritul, încă din timpuri străvechi. Plaiurile însorite, favorabile aşezărilor şi culturilor pînă la 1200—1300 m, şi numeroasele depresiuni, explică densitatea mare a populaţiei, cu aşezări statornice permanente, din cele mai vechi timpuri. Aşa s-au impus şi legăturile strînse, neîntrerupte şi tot atît de vechi, dintre populaţia muntelui şi cea a şesului Tisei, rezultate din necesitatea schimbului de produse diferite, fenomen asemănător şi pentru *celelalte catene* carpatice de pe teritoriul ţării, în legătură cu depresiunea Transilvaniei, Podişul Moldovei, Podişul Dobrogei, Cîmpia Dunării.

Arcul Subcarpaţilor, cu extensiune neîntreruptă de la frontiera nordică a ţării şi pînă în valea Motrului, însoţeşte, prin culmi paralele (în general), Carpaţii Orientali şi Meridionali, închizînd cu aceştia un adevărat lanţ de depresiuni: Nemţişor, Cracău-Bistriţa, Tazlău, Oneşti, Vrancea, Bisoca-Niculele, Slănic, Cîmpina, Pucioasa, Cîmpulung, Arefu, Călimăneşti, Novaci, Polovragi, Tîrgu Jiu, Tismana, cu densităţi ridicate de populaţie (80—100 loc./km^2). Alcătuiţi din formaţiuni puţin rezistente (marne, argile, gresii, nisipuri) puternic încreţite, Subcarpaţii au generat un relief cu înălţimi mijlocii (500—600 m), excepţional mai mult (900—1000 m), evoluat, cu nenumărate fragmentări transversale şi longitudinale, în lungul cărora s-au stabilit, foarte de timpuriu, importante căi de comunicaţie.

Subsolul este foarte bogat în zăcăminte minerale de lagună (sare, petrol, cărbune), la care se adaugă, ca resurse economice, pădurile, bogăţia animală, pomicultura, viticultura şi cerealele (în depresiuni).

Subcarpaţii constituie şi treapta intermediară, de trecere, din munte către regiunile periferice de podiş şi de cîmpie ale ţării. Ei lipsesc pe latura vestică a Carpaţilor Occidentali, fiind înlocuiţi printr-o fîşie relativ îngustă, de dealuri de eroziune şi acumulare: *Piemonturile Vestice*, foarte prielnice aşezărilor omeneşti şi culturilor: vii, pomi fructiferi, cereale, plante industriale, cu unele importante bogăţii în subsol: cărbune, bitumen natural.

În centrul reliefului carpatic de pe teritoriul ţării noastre se situează cea mai extinsă arie depresionară: *Depresiunea Transilvaniei*, cu o suprafaţă de peste 21 000 km^2.

Născută prin prăbuşire şi desăvîrşită prin eroziune, Depresiunea Transilvaniei prezintă aspectul de podiş fragmentat de ape, cu înălţimi care se menţin, în general între 500—800 m (periferic se întîlnesc şi culmi de 900—1000 m, iar pe văile largi ale Mureşului, Someşului, Oltului, sub 300 m).

Un lanț aproape neîntrerupt de depresiuni marginale (de eroziune) înlesnește trecerea spre zona muntoasă înconjurătoare. Cele mai importante dintre acestea sînt: depresiunea Țării Oltului, a Sibiului, Apoldului, Secașului, Alba Iulia-Turda, Hășdate, Almașului-Agrij, Iad-Bîrgău, Sovata-Praid, Odorheiului și Homoroadelor. Și aceste depresiuni se caracterizează printr-un relief colinar sau de cîmpii înalte cu terase, favorabile agriculturii, cu zăcăminte de sare și de cărbuni în subsol și cu o populație romînească deasă și foarte veche, căreia, mai tîrziu, i s-au suprapus, local (Depresiunea Odorhei, Homoroade, Sibiu), prin colonizări, secuii și sașii. Tot în acest adevărat uluc depresionar sînt așezate unele din cele mai importante orașe ale Transilvaniei: Cluj, Alba Iulia, Sibiu, Făgăraș, Odorhei, Bistrița.

Structura geologică și înclinarea generală a stratelor au diferențiat, prin evoluția reliefului, trei subunități ale Podișului Transilvaniei, cu trăsături specifice.

a. *Podișul Someșan*, situat în nord, prezentînd o serie de insule din cristalin răzlețe (Preluca, Ticău, Măgura Șimleului, Vîrful Codrului) cu formațiuni de calcare și gresii dure, dau un relief fragmentat. Această regiune este favorabilă pomiculturii, creșterii animalelor cît și culturilor de cereale sau plante industriale. Acest podiș reprezintă și poarta largă de legătură a Transilvaniei cu regiunile din nord-vestul țării.

b. *Cîmpia Transilvaniei*, cu poziție centrală, între Someș și Mureș, denumită astfel pentru funcția sa economică de regiune cerealieră, prezintă un relief colinar, mai puțin împădurit, cu văi largi, mature, cu iazuri în lungul lor și cu versanți supuși alunecărilor de teren, împotriva cărora se duce, în prezent, o luptă organizată.

Formațiunile geologice ascund în subsol foarte mari rezerve de sare și de gaz metan.

c. *Podișul Tîrnavelor*, în sud, între Mureș și Olt, este mai accidentat în est, unde ajunge pînă la 900—1000 m altitudine și mai evoluat — respectiv mai coborît — în vest (500—600 m). Văile mari (Mureșul, Tîrnavele, Hîrtibaciul) însoțite de terase, formează principalele axe de circulație și de aglomerări umane. Versanții abrupți, cu expunere sudică, oferă condiții foarte bune pentru viticultură.

În subsol se găsesc însemnate zăcăminte de sare și gaz metan, ca și la nord de Mureș.

În exteriorul arcului carpatic se desfășoară alte două podișuri întinse, cu formațiuni orizontale sau ușor înclinate (Podișul Moldovei), ori cu acumulări masive de pietrișuri, cărate din munți (Podișul Getic).

În *Podișul Moldovei* relieful de dealuri înalte, de culmi netede, separate prin văi adînci (din Podișul Sucevei și al Bîrladului) alternează cu acela colinar, coborît (în general sub 300 m), cu văi largi, însoțite de lacuri (Depresiunea Jijiei) sau cu aspect de cîmpie înaltă, fragmentată de pîraie (cîmpia Covurluiului).

Zonele de contact dintre diferitele subunități, cu înșeuări care înlesnesc legăturile dintre ele (Dersca, Bucecea, Ruginoasa, Bîrnova) alături de culoarele largi ale căilor, înregistrează cea mai mare densitate a așezărilor (sate mari, tîrguri și orașe). Interfluviile înalte din Podișul Sucevei sau din bazinul superior al Bîrladului și-au păstrat învelișul de pădure, cu ochiuri de poieni, favorabile creșterii animalelor. Pomicultura găsește de asemenea condiții optime de dezvoltare. În depresiunea Jijiei, Platforma Covurluiului și colinele Tutovei stăpînesc culturile de cereale, plante industriale și vii.

Podișul Getic, mai înalt în nord (500—700 m) și mai coborît în sud (300—500 m) este străbătut de numeroase văi, adînci în nord, și largi, însoțite de terase, în sud. Satele se țin lanț pe văi, dar urcă și pe culmile plane sau ușor ondulate. Subsolul bogat în petrol, cărbune, sare (unele descoperite recent) completează economia bazată pe pomicultură și creșterea animalelor din nord cît și cerealieră-viticolă din sud. Influențele mediteraneene în climă oferă condiții foarte favorabile culturilor viței de vie, nucilor, castanilor comestibili și ale altor plante de climă caldă.

În seria podișurilor se înscrie și *Dobrogea*, cu un relief mai accidentat în nord, unde resturile unor străvechi munți abia dacă depășesc 300—400 m altitudine. Cele cîteva văi largi (Taița, Telița, Slava) adăpostesc numeroase sate. Pădurile (în petice), viile, pomii fructiferi și numeroasele bogății ale subsolului formează importante resurse economice.

În sud, relieful de adevărată platformă apare ca o cîmpie înaltă (200—250 m) slab vălurită, brăzdată de văi seci, încătușată în depozitele de loess sau în calcarele sarmatice de la baza acestuia. Este un domeniu cerealier, potrivit și pentru creșterea oilor cu lînă fină și semifină. Deși problema apei potabile se rezolvă destul de greu, densitatea așezărilor omenești trece de 50 loc./km^2. Fîșia de litoral, cu țărmuri joase, la nord de Capul Midia și cu faleze în sud, pe lîngă centrele portuare, adăpostește și frumoasele stațiuni balneare care se întind de la Mamaia pînă la Mangalia. O notă specifică a întregii Dobroge o dă mulțimea limanurilor fluviatile și maritime, unele dintre ele, deosebit de importante pentru pescuit.

Adevăratele cîmpii sînt însă: *Cîmpia Tisei* din vest și *Cîmpia Română* din sud, mult mai extinsă pe teritoriul țării noastre. Ambele se caracterizează prin altitudini mici (sub 200 m și chiar sub 100 m), cîmpuri netede, cu numeroase crovuri și văi largi, frecvent inundate la creșterile mari. Amenajările hidrotehnice vechi și mai ales cele recente au îndepărtat aproape complet acest neajuns, favorizînd și irigațiile, necesare în sud, unde secetele se prelungesc uneori pînă la 2—3 luni. Pe cîmpurile înalte, satele sînt mai rare, din cauza lipsei de apă; în lungul văilor ele se țin însă lanț. Agricultura cerealieră, cu *specializări locale* formează baza economiei, la care se adaugă creșterea bovinelor, a porcinelor și a păsărilor (în vest), pescuitul (în sud) și chiar unele resurse ale subsolului, recent descoperite (petrol).

Cele mai joase şi în acelaşi timp cele mai tinere unităţi ale reliefului ţării sînt, în sfîrşit, luncile şi Delta Dunării, cu întregul lor complex de bălţi, zone inundabile, ostroave, grinduri de nisip etc. valorificate pentru piscicultură, grădinărit, orezării, prelucrarea stufului şi a lemnului de esenţe albe.

În concluzie, marea varietate a formelor de relief, toate sau aproape toate favorabile aşezărilor (unele—în trecutul istoric—chiar pentru mari aglomerări umane, ca de pildă depresiunile), cu nenumărate şi preţioase resurse în subsol, oferă posibilităţi multiple de dezvoltare a vieţii economice, posibilităţi pe care regimul de democraţie populară le valorifică, raţional şi ştiinţific, punîndu-le la dispoziţia oamenilor muncii, în scopul ridicării necontenite a nivelului lor de trai.

Celelalte elemente fizico-geografice, proprii teritoriului R.P.R., sînt şi ele tot aşa de favorabile.

Clima temperat-continentală (prin aşezarea ţării pe glob) este influenţată în mare măsură şi de relief, care impune o dispoziţie zonară pe verticală, ca şi unele diferenţieri între unităţile dinafara şi dinlăuntrul arcului carpatic.

Temperaturile medii anuale între 11°C în sud şi —2°C pe vîrful Omul, scutesc teritoriul ţării şi de iernile excesiv de reci, şi de verile toride. Extremele absolute (—38,5° la Bod şi + 44,5° la Ion Sion) sînt şi ele reduse în comparaţie cu aceleaşi valori pe glob.

Precipitaţiile, mai bogate în munţi şi vestul ţării (rezultat al maselor de aer umed dinspre Oceanul Atlantic), se menţin între 600 mm în Cîmpia Tisei şi 1100—1400 mm în arcul muntos (mai ales pe versanţii vestici). În est, se resimte accentuarea continentalismului prin influenţele anticiclonului eurasiatic, avînd ca urmare reducerea precipitaţiilor medii anuale, pînă la 450—550 mm în Podişul Moldovei, sub 400—500 mm în Cîmpia Romînă şi chiar sub 300 mm în Dobrogea. Secetele sînt destul de frecvente în aceste regiuni, dar există şi posibilităţi de combatere (irigaţii, perdele forestiere). Căldurile şi uscăciunea de la începutul lunii iulie grăbesc coacerea păioaselor şi îmbogăţesc grîul în gluten.

În Banat şi Oltenia, slabele influenţe dinspre Mediterană se manifestă prin dubla periodicitate a ploilor şi prin reducerea numărului zilelor de îngheţ (faţă de restul ţării).

Repartiţia lunară, cu maximele în mai-iunie, generalizate aproape pe întreg teritoriul R.P.R., are o deosebită importanţă pentru desfăşurarea, în bune condiţiuni, a ciclului vegetativ al plantelor de cultură.

Reţeaua hidrografică reflectă influenţele reliefului prin distribuţia sa radiară, centrifugă, precum şi pe cele ale climei, prin variaţiile de nivel şi debit.

După obîrşii, toate apele mari ale ţării sînt carpatice (excepţie face numai Dunărea), iar prin colectorul comun sînt danubiene (cîteva mici excepţii în Dobrogea). Dunărea trasează artera hidrografică cea mai importantă, navigabilă pe toată lungimea ei din ţara noastră (1075 km). Siretul, Prutul, Mureşul, Oltul

Someşul, Jiul, sînt rîuri viguroase, cu debit favorabil utilizării în hidroenergie şi prin amenajări, chiar în navigaţie. Majoritatea arterelor din spaţiul muntos carpatic deţin importante resurse hidroenergetice, captate parţial sau în curs de captare pe Ialomiţa, Bistriţa, Bîrzava, Someşul Rece, Valea Sadului, Crişul Repede, Moldova, Rîul Mare. Numai Dunărea, la Cazane-Porţile de Fier, deţine o putere de peste 1 500 000 kW.

În zonele de şes, apele se pretează foarte bine la irigaţii (Ialomiţa, Argeşul etc.). Reţeaua minoră, cu văi scurte, din Podişul Moldovei, Dobrogea, Cîmpia Romînă, înregistrează mari oscilaţii de debit şi de nivel provocînd inundaţii la topirea zăpezilor şi în timpul ploilor torenţiale, dar scăzînd aproape complet în perioadele de secetă accentuată (Jijia, Bahlui, Bîrlad, Călmăţui, Mostiştea, Vedea, Desnăţui etc.).

Reţeaua hidrografică a ţării se completează prin cele peste 2 000 de lacuri, foarte variate ca origine şi caractere fizico-chimice, majoritatea reduse ca suprafaţă, utilizate în piscicultură, irigaţii, terapeutică etc.

Este demnă de remarcat unitatea reţelei hidrografice (toate arterele sînt drenate de Dunăre — direct sau indirect — şi toate au trăsături comune) corespunzătoare teritoriului carpatic, tot aşa de unitar, pe care îl drenează.

Solurile înregistrează aceeaşi dispoziţie în zone concentrice, pe verticală, ca şi relieful şi clima Republicii Populare Romîne, întrunind, pe o suprafaţă relativ restrînsă, o mare varietate de tipuri, de la cele de tundră înaltă, din domeniul păşunilor alpine, pînă la nisipurile semimobile din Oltenia sau din sudul Moldovei (astăzi în curs de fixare). Ariile cele mai extinse sînt ocupate de solurile montane de pădure, solurile brune, de cernoziomuri, cu o fertilitate ridicată. Suprafeţe mai restrînse ocupă solurile azonale (solonceacuri, lăcovişti, rendzine etc.).

Vegetaţia, sensibilă la cele mai mici variaţii climatice, reflectă şi ea aspectele generale ale reliefului, înregistrînd aceeaşi zonalitate pe verticală.

Domeniul pajiştilor alpine şi subalpine, situat deasupra altitudinii de 1700—1800 m oferă condiţii foarte favorabile păstoritului. Pădurile etajate după exigenţele faţă de climă şi sol (conifere, făgete, stejărete, şleauri de deal, păduri de luncă etc.) ocupă suprafeţe apreciabile. Locul multora dintre vechii codri este trădat doar de toponimice: Codrii Vlăsiei, Teleorman (pădure nebună), Ţara Silvaniei, Bucovina (făget), Ilfov (arinişi).

Defrişările masive au cuprins la început şesurile, în căutarea terenurilor agricole, apoi dealurile şi munţii. În unele regiuni (Vrancea, Maramureş, Munţii Apuseni) în timpul regimului burghezo-moşieresc a fost practicată o exploatare de jaf a pădurilor. Patrimoniul naţional al pădurilor, cu lemn preţuit în industrie pentru valorificarea sa superioară, se bucură astăzi de o grijă deosebită din partea regimului de democraţie populară.

Centura periferică a silvostepelor şi stepelor, extinsă în Depresiunea Jijiei, bazinul mijlociu al Bîrladului, sudul Moldovei şi al Dobrogei, Cîmpia Romînă,

parțial Podișul Getic și Cîmpia Tisei, cu o insulă centrală în « Cîmpia » Transilvaniei, sînt aproape exclusiv antropogene. În prezent se găsesc rar sub formă naturală, fiind înlocuite, în majoritatea cazurilor, prin culturi.

Esențele albe și stuful luncilor, bălților și Deltei Dunării, puțin folosite în trecut, au început să fie valorificate rațional abia în anii regimului democrat-popular.

În privința *faunei*, care se leagă strîns de zonele de vegetație, trebuie menționată marea varietate și bogăție a animalelor de interes vînătoresc și îndeosebi a mamiferelor specifice pădurilor central-europene. În trecut, pădurile de pe teritoriul patriei adăposteau zimbrul, bourul, castorul (brebul), azi dispăruți. Cîteva dintre speciile de animale pe cale de dispariție (ursul, căprioara, cerbul carpatin, rîsul), prin vînatul irațional, practicat sub regimul burghezo-moșieresc, au fost puse sub ocrotirea legilor, iar unele sînt înmulțite în crescătorii. De remarcat este și fauna piscicolă foarte bogată din rîuri, lacuri, bălți, Delta Dunării și apele teritoriale ale Mării Negre. Se valorifică mai ales speciile de sturioni (morunul, nisetrul, păstruga etc.) prețuite pentru icrele negre și pentru carnea lor, precum și peștii din lacurile dulci, foarte multe amenajate special, și din rîurile de munte, în care s-au creat, în anii puterii populare, numeroase păstrăvării.

Atît flora cît și fauna țării noastre numără o serie de endemisme, specifice teritoriului carpatic, respectiv așa-numitei provincii bio-geografice « dacice »

La ansamblul de condiții fizico-geografice (așezare, relief, climă, ape, soluri, floră și faună) favorabile dezvoltării vieții omenești, se adaugă bogățiile subsolului, foarte variate unele din ele, exploatate din timpuri străvechi, ca și acelea nu mai puțin importante ale solului.

Subsolul țării noastre conține rezerve foarte importante de petrol, cărbune, gaze naturale, resurse energetice necesare dezvoltării industriei sale, cărora li se adaugă potențialul hidroenergetic.

Fierul, aurul, argintul, mercurul, cuprul, zincul, plumbul, bauxita, minereurile radioactive, manganul etc. sînt metalele cele mai frecvent întîlnite, cu deosebire în Carpații Orientali și Occidentali.

Imense cantități de sare, cu exploatări de multe milenii, pietre de construcție, caolin, argile refractare, gipsuri, ape minerale și multe altele completează seria așa de bogată și de variată a resurselor subsolului.

Ca resurse naturale ale solului, cele mai valoroase sînt: lemnul, pajiștele alpine, pășunile de luncă, animalele de interes vînătoresc și peștele.

Adăugînd posibilitățile unor culturi foarte variate de cereale, plante industriale și alimentare etc., ale pomiculturii și viticulturii cît și creșterii animalelor, avem oglinda fidelă a adevăratului potențial economic al țării noastre.

Sub aspectul adevăratului său potențial economic, teritoriul patriei noastre este deci favorabil, nu în primul rînd prin valoarea cantitativă a unor resurse naturale, cît mai ales prin marea varietate a acestor resurse. « Nu fertilitatea

absolută a solului, ci diferențierea sa, varietatea produselor este aceea care formează baza naturală a diviziunii sociale a muncii și care îl stimulează pe om, prin alternarea condițiilor naturale în mijlocul cărora trăiește, să-și amplifice propriile sale nevoi, aptitudini, mijloace de muncă și moduri de muncă »[1].

Nu toate aceste posibilități au fost însă valorificate totdeauna și în aceeași măsură pe teritoriul în care s-a născut și s-a dezvoltat poporul romîn.

În timpul comunei primitive, vînatul foarte variat al pădurilor, peștele rîurilor și al lacurilor, fertilitatea naturală a solurilor, au oferit resurse foarte bogate de trai comunităților de oameni ale căror urme se găsesc pretutindeni, de la Dunăre și Mare pînă în cele mai ascunse depresiuni ale Carpaților. Bogăția naturală a mijloacelor de trai era deci singura categorie a condițiilor naturale exterioare ale vieții societății, care a fost valorificată în comuna primitivă: prețioasele săpături arheologice din ultima vreme pun în evidență, fără îndoială, această valorificare.

Cealaltă categorie a resurselor naturale: rîuri navigabile, căderi de apă, lemn, metale, cărbuni, petrol, a început să fie folosită treptat, după apariția societății diferențiate pe clase.

În orînduirea sclavagistă, pe lîngă bogăția de cereale, viță de vie, lînă, pește, miere, ceară etc., pe pămîntul Daciei se exploatau — și înainte și după cucerirea ei de către romani — mari cantități de aur, argint (Munții Apuseni), sare (Podișul Transilvaniei și Subcarpații Olteniei), marmură (Poiana Ruscăi), fier, aramă (Banat, Hunedoara și Munții Apuseni). În « Corandele » romane de la Roșia Montana se mai văd și astăzi urmele dălților cu care sclavii tăiau stînca dură, purtătoare de aur, iar tăblițele cerate atestă folosirea muncii sclavilor în aceste exploatări: în multe din vechile ocne de sare s-au format mai tîrziu lacuri, care dăinuie pînă astăzi (Ocna Mureșului, Cojocna, Turda, Tîrgu Ocna).

În feudalism se îmbogățește varietatea produselor solului și subsolului, valorificate, fără să se acorde însă importanța cuvenită decît acelora care aduceau venituri mari statului feudal, feudalilor laici și clerici. Cultivarea pămîntului era efectuată mai mult de munca iobagă, extracția metalelor prețioase și a altor minereuri practicată atît cu iobagi, cît și cu robi, erau în atenția claselor exploatatoare doar în măsura satisfacerii intereselor lor. Petrolul, cărbunele, gazele naturale, resursele energetice și o serie întreagă de minereuri erau în cea mai mare parte necunoscute sau ignorate, neputîndu-se vorbi de o valorificare a lor.

Deși capitalismul pătrunde cu întîrziere pe teritoriul țării noastre, și relațiile capitaliste se împletesc cu rămășițele feudale, totuși se resimt curînd efectele economiei sale anarhice, în exploatarea de jaf a petrolului și pădurilor, în părăsirea ca « nerentabile » a unor mine de metale feroase sau neferoase, cărbuni etc., în neglijarea gazului metan, în dezvoltarea inegală a diferitelor regiuni.

---

[1] K. Marx, *Capitalul*, vol. I, ed. a III-a, E.S.P.L.P., Buc., 1957, p. 522.

În ciuda multiplelor şi preţioaselor resurse naturale de care dispune ţara noastră, Romînia burghezo-moşierească se caracteriza totuşi printr-o economie foarte înapoiată, care o situa în categoria ţărilor dependente de marile ţări capitaliste şi de monopolurile internaţionale.

Adevărata valorificare, complexă şi raţională a întregului potenţial economic al patriei a fost posibilă şi a început să fie pusă în aplicare, într-un ritm rapid, numai după instaurarea regimului de democraţie populară, în scopul realizării bazelor tehnico-materiale ale construirii socialismului şi ale ridicării nivelului de trai material şi cultural al poporului muncitor.

Populaţia R.P.R. a totalizat, la recensămîntul din 21 februarie 1956, 17 489 450 locuitori. Calculele din 1 iulie 1958 apreciază populaţia Romîniei la 18 058 604 locuitori.

Densitatea populaţiei atinge deci 76 loc./km^2 (la 1 iulie 1958) faţă de 60,1 loc./km^2 în 1930 şi 67,9 loc./km^2 în 1941.

Calculate pe regiuni administrative, aceste valori sînt însă inegale, oscilînd între 54,1 loc./km^2 în regiunea Hunedoara (cu mult spaţiu muntos împădurit) şi 106,4 loc./km^2 în regiunea Ploieşti. Regiunea Bucureşti, împreună cu oraşul Bucureşti, ajunge pînă la 149,8 loc./km^2.

Delta Dunării şi culmile muntoase înalte înregistrează cele mai scăzute densităţi, fără a se putea însă vorbi de viduri demografice.

Sub raportul componenţei naţionale a populaţiei, recensămîntul din 21 februarie 1956 dădea următoarea situaţie: din totalul de 17 489 450 locuitori romînii erau în număr de 14 996 114, urmaţi de maghiari (1 587 675) răspîndiţi cu precădere în Transilvania; germani (384 708) în Banat, regiunea Sibiului Tîrnavelor, Oraşului Stalin şi Bistriţei; evrei (146 264) în oraşele Moldovei şi ale Transilvaniei; ucraineni, ruteni, huţani (60 479) în Maramureş şi nordul Moldovei; sîrbi, croaţi, sloveni (46 517) în Banat; ruşi (38 713) în Dobrogea de nord şi sporadic în Moldova; tătari (20 469) aproape exclusiv în Dobrogea; turci (14 329) tot în Dobrogea; bulgari (12 040) în Banat şi în lungul Dunării; alte naţionalităţi şi nedeclaraţi (182 124). Unităţii geografice îi corespunde un popor romîn tot aşa de unitar, folosind aceeaşi limbă, din Dobrogea pînă în Maramureş, micile deosebiri regionale trecînd aproape neobservate.

Trebuie subliniat faptul că traiul şi lupta comună, timp de secole, au cimentat legături strînse de prietenie între poporul romîn şi minorităţile naţionale, întărite astăzi prin drepturile egale acordate locuitorilor Republicii Populare Romîne de către regimul de democraţie populară.

Întreaga istorie a poporului romîn a dovedit capacitatea lui creatoare, spiritul de inventivitate, eroismul în luptă, puterea de sacrificiu, dragostea fierbinte de patrie, perseverenţa în muncă, dîrzenia şi optimismul său, alături de ospitalitatea şi de dorinţa de a trăi în pace cu toate popoarele lumii.

Dezvoltarea continuă a vieţii economice, după instaurarea regimului de democraţie populară, rezultă şi din creşterea rapidă a oraşelor (34 oraşe cu

peste 25 000 locuitori) ca şi în procesul foarte activ de urbanizare a satelor. La 1 iulie 1958, 31,7% din totalul populaţiei Republcii Populare Romîne locuia la oraşe, faţă de numai 23,6% în 1941, sau 21,4% în 1930.

Reorganizarea vieţii economice şi politice, după eliberarea ţării de sub jugul fascist, a impus cu necesitate o nouă împărţire administrativă a teritoriului său, în scopul de a se crea unităţi economice puternice. Înlocuindu-se vechile împărţiri administrative, pe judeţe şi plăşi (inegale ca suprafaţă, număr de populaţie, posibilităţi economice şi cu multe dificultăţi de ordin administrativ), s-au creat 16 regiuni administrativ-economice, cărora li se adaugă şi zona preorăşenească a oraşului Bucureşti. Acestea totalizează, împreună, 198 raioane, 171 oraşe (dintre care 36 de subordonare regională) şi 15 221 sate, organizate în 4 314 comune.

Sub toate aspectele sale: aşezare, relief, mediu demografic, resurse naturale etc., Republica Populară Romînă se bucură de condiţii favorabile dezvoltării sale economice.

PREFAȚĂ

Volumul de față, cu care se deschide seria volumelor din *Istoria Romîniei*, înfățișează în paginile sale dezvoltarea societății omenești pe teritoriul Republicii Populare Romîne, de la apariția omului pe pămîntul patriei noastre, pînă în sec. al X-lea din era noastră, cuprinzînd, prin urmare, o durată de timp de aproximativ 500 000—600 000 de ani.

E istoria celor două mari etape ale trecutului nostru îndepărtat: a epocii societății comunei primitive (pe care, obișnuit o numim istoria străveche) și a epocii sclavagiste (istoria veche) continuată cu perioada de legătură și de tranziție a acesteia spre epoca feudalismului.

Elaborarea acestui volum reprezintă strădaniile istoricilor și arheologilor romîni marxiști, care prin acest rod al muncii lor au ținut să-și îndeplinească cuvenita datorie față de poporul muncitor și să realizeze, în cît mai bune condiții, partea ce le revenea din sarcina de cinste pe care le-a trasat-o, la Congresul al II-lea, Partidul Muncitoresc Romîn, prin glasul tovarășului Gh. Gheorghiu-Dej.

Prezentînd acest volum marilor mase de cititori, credem de cuviință să-l însoțim cu cîteva lămuriri și precizări.

Începem cu observația că volumul de față constituie prima operă de sinteză generală asupra istoriei străvechi și vechi a Romîniei, scrisă de specialiști. În același timp, lucrarea e și prima expunere istorică asupra acestei părți a trecutului nostru, scrisă de pe pozițiile marxiste ale științei istorice și socotim că această coincidență nu e întîmplătoare. Numai cu metoda de muncă proprie marxiștilor se putea realiza o asemenea operă, printr-o colaborare tovărășească, în colectiv.

Într-adevăr, datorită condițiilor de lucru create de regimul nostru de democrație populară și mulțumită lărgirii continue a orizontului științific de pe urma sprijinului Partidului Muncitoresc Romîn și al Guvernului, posibilitățile

de muncă şi creaţie ale oamenilor de ştiinţă din ţara noastră au crescut într-un mod cu totul excepţional, în toate domeniile. Numeroasele publicaţii periodice, monografii şi opere de sinteză, apărute în ultimii 15 ani, dovedesc cu prisosinţă această stare de lucruri. Aşa s-a putut ajunge şi la elaborarea acestui prim volum din *Istoria Romîniei*, ca o operă colectivă de mare însemnătate.

La alcătuirea ei şi-au dat contribuţia lor directă sau indirectă toţi istoricii şi arheologii noştri, de la cei mai tineri la cei mai în vîrstă.

Principiul muncii în colectiv l-am aplicat prin adoptarea unor puncte de vedere unitare, prin alcătuirea în comun a tematicii, prin discutarea, în colectiv, a fiecărei contribuţii. Acelaşi scop l-am urmărit şi prin supunerea textului machetei unei dezbateri largi de specialişti şi cunoscători ai problemelor generale de istorie, filozofie, economie etc. Din aceste dezbateri colectivul de redacţie, ca şi redactorii înşişi, au reţinut orice observaţie şi critică justă, pozitivă, menite să contribuie la întregirea şi îmbunătăţirea textului original. Aplicarea metodei colective de lucru nu ne-a împiedicat totuşi să respectăm individualitatea şi stilul personal al diferitelor redactări renunţînd la ideea de a uniformiza peste strictul necesar o operă care tocmai prin contribuţiile personale ale specialiştilor capătă deplina autoritate ştiinţifică. Au fost admise chiar şi opinii personale de strict ordin profesional cu care nu toţi membrii colectivului de redacţie sînt poate, de acord, considerîndu-le pe acestea ca ipoteze de lucru prielnice să ducă la noi cercetări şi la ulterioare limpeziri.

Întreaga noastră grijă s-a îndreptat, în schimb, asupra unităţii de vedere în ce priveşte tezele fundamentale ale materialismului istoric, străduindu-ne să explicăm fenomenul istoric, aşa cum se desprinde el din cercetarea riguroasă şi competentă a materialului documentar, prin prisma învăţăturii marxist-leniniste despre lume şi societate. În această privinţă, dascăli ne-au fost clasicii marxism-leninismului, Partidul Muncitoresc Romîn şi istoriografia sovietică.

În lumina materialismului ştiinţific istoria străveche şi veche a ţării noastre nu mai apare ca o înşiruire haotică a diferitelor « culturi », populaţii, sau stăpîniri, ci ca o succesiune, în timp şi spaţiu, a diverselor orînduiri, a fazelor şi a etapelor acestora, decurgînd, pe linie, în general, progresivă, din dezvoltarea necontenită a forţelor de producţie.

Autorii acestui volum au studiat înainte de toate, în lumina concepţiei materialismului istoric, dezvoltarea forţelor de producţie şi rolul decisiv al maselor populare ca făuritori ai istoriei.

Au fost eliminate din viziunea istorică hiatusurile şi teoria catastrofelor, ca teze ce priveau, cel mult, clasele şi domniile exploatatoare, scoţîndu-se în evidenţă, în asemenea cazuri, prezenţa de totdeauna pe scena istoriei a maselor producătoare de bunuri materiale şi culturale.

Nu va surprinde, de aceea, pe nimeni că istoria cuprinsă în acest volum nu reduce totul la rolul precumpănitor al migraţiilor sau al influenţelor străine,

nici la misiunea providențială a cutărei sau cutărei cuceriri. Teoria marxistă a demonstrat convingător că adevăratul resort al mersului înainte sînt forțele interne și firul dezvoltării în continuare al acestora. Procedînd așa nu înseamnă că s-a neglijat factorul extern, nici că a fost tratată istoria patriei noastre ruptă de aceea a regiunilor vecine sau a popoarelor cu care a avut și cel mai mic contact. Dimpotrivă, autorii s-au străduit, să dea o imagine justă a tot ceea ce ne-a legat de vecinii noștri, subliniind aspectul reciproc, mutual, al acestor relații, insistîndu-se firește, ori de cîte ori era cazul, asupra specificului unității social-culturale de pe cuprinsul teritoriului carpato-danubian, care e vatra și locul de naștere a poporului romîn. Concepția marxistă despre mersul istoriei nu admite nici operarea cu « enigme » istorice. Pe acestea, am căutat să le limpezim, potrivit adevărului istoric.

Conducîndu-se după concepția marxistă la interpretarea fenomenelor istorice, autorii s-au ferit să cadă în greșeala unei aplicări mecanice a acestei teorii verificate ca singura științifică, considerînd-o ca o călăuză în explicarea realităților și situațiilor specifice din sînul societății de pe teritoriul patriei noastre, atît în prezentarea epocii comunei primitive, cît și în caracterizarea epocii sclavagiste de tipul preclasic, limitate din sînul societății dacice, sau clasice-provinciale-romane, precum și în înfățișarea complexei perioade de trecere spre feudalism. Sesizînd formele variate ale acestor orînduiri, nu au scăpat, firește, esența lor.

Sîntem pe deplin conștienți că nu am reușit să realizăm întru totul ceea ce ne-am propus să facem. Criticile și sugestiile ce vor veni, ne vor ajuta să îndreptăm deficiențele, fie în lucrări speciale, fie la o nouă ediție.

În ceea ce privește caracterul lucrării de față, autorii s-au străduit ca și acest volum să întrunească cele două calități ce trebuie să caracterizeze întreaga operă de Istorie a Romîniei: să fie o carte ce se adresează maselor largi de cititori menținîndu-se, însă, pe o înaltă treaptă științifică.

Nădăjduim că și această parte a istoriei noastre să constituie pentru toți cei care o vor citi un izvor de patriotism și de învățătură.

Pentru a asigura temelia științifico-documentară a lucrării lor, redactorii au recurs în elaborarea capitolelor respective, în primul rînd, la informația sigură a izvoarelor, folosindu-le critic, și numai în al doilea rînd la scrierile istoricilor moderni. Dintre izvoare, pomenim îndeosebi bogatele rezultate ale cercetărilor și săpăturilor arheologice, numeroase și de mare importanță tocmai pentru aceste epoci, executate, mai ales, în ultimii zece ani (o hartă a punctelor cercetate pe cuprinsul țării învederează deslușit superioritatea acestor investigații recente, față de cele din trecut). Surselor literare, epigrafice, numismatice etc., cunoscute mai de mult sau puse acum, pentru prima oară, la contribuție, li s-a acordat o mai susținută atenție. O prezentare critică și destul de minuțioasă a diferitelor categorii de izvoare am considerat-o nu numai utilă, dar și necesară, pentru întregul volum.

În legătură cu izvoarele arheologice, trebuie să mai subliniem că ele nu numai că au devenit în ultimii ani tot mai numeroase, dar şi faptul că cercetările arheologice au fost îndreptate, planificat, asupra unor perioade total sau mai mult neglijate în trecut. Ne mulţumim să relevăm dintre şantiere pe cele de la *Baia de Fier*, *Hăbăşeşti*, *Truşeşti*, *Sărata-Monteoru* (comuna primitivă), *Grădiştea Muncelului*, *Popeşti* (perioada geto-dacă), *Histria*, *Porolissum* (epoca sclavagistă greco-romană), *Sărata-Monteoru* (necropola slavă), *Moreşti*, *Garvăn-Dinogetia*, *Capidava* (epoca feudală timpurie), *Suceava*, *Bucureşti* (epoca feudală). Tot astfel, în vederea unei orientări mai bune şi a unei întrebuinţări mai cuprinzătoare a izvoarelor nescrise şi scrise, s-au întocmit, ca lucrări pregătitoare, repertoare şi culegeri de materiale, fie tipărite, fie în manuscris.

Privitor la materialul ilustrativ cu care am însoţit textul expunerii (hărţi, schiţe, planşe, fotografii, desene), observăm că el serveşte un îndoit scop: documentar şi instructiv. Hărţile uşurează urmărirea în spaţiu a diferitelor culturi, aşezări, formaţiuni politice, populaţii şi triburi, aşa cum apar acestea în cuprinsul volumului, reflectînd, desigur, stadiul actual al cunoştinţelor şi informaţiilor noastre. Am renunţat intenţionat la încărcarea hărţilor cu prea multe amănunte.

Din lucrările predecesorilor, ale istoricilor şi arheologilor burghezi, romîni sau străini, am acceptat tot ce era bun şi valabil recunoscîndu-le, multora dintre ei, meritele însemnate ca cercetători şi chiar deschizători de drumuri în unele domenii.

Nu ne putem opri aici decît pe scurt (şi fără a intra în o analiză mai profundă a operelor lor), asupra cîtorva din aceşti predecesori, aparţinînd generaţiilor trecute. Dintre conaţionali amintim, în primul loc, pe un *Al. Odobescu*, cel dintîi director al Muzeului Naţional de Antichităţi (1864) şi întemeietorul disciplinei arheologice la Universitatea din Bucureşti, autorul remarcabilei lucrări despre Tezaurul de la Pietroasa (1900) şi primul organizator al cercetărilor pe teren. Urmaşul său la catedră şi muzeu, *Gr. G. Tocilescu*, are marele merit de a fi executat o serie de cercetări şi săpături şi de a fi adunat, pentru prima oară, ştirile antice despre populaţia geto-dacă, într-o lucrare intitulată *Dacia înainte de romani* (1880). El şi-a încununat opera prin publicarea (în colaborare cu alţii) a monografiei asupra Monumentului de la Adamklissi (1895). În Transilvania, în aceeaşi perioadă, activa ca fecund scriitor despre Dacia preromană şi post-romană învăţatul *C. Gooss*, redactorul şi azi utilizatei *Chronik der Archäologischen Funde Siebenbürgens* (1876). Un *I. Andrieşescu*, profesor de arheologie « preistorică » la Universitatea din Bucureşti (1927—1945) poate fi considerat ca unul care a pus bazele cercetării ştiinţifice a aşezărilor din epoca străveche. Acelaşi merit îl are şi cercetătorul clujan *Şt. Kovács* în studierea exemplară a culturii comunei primitive, a arheologiei perioadei migraţiilor şi a numismaticii. Un loc de frunte îl ocupă în cercetarea trecutului nostru îndepărtat *V. Pârvan*, profesor de istorie antică la Universitatea din Bucureşti şi directorul

Muzeului de antichităţi. Prin lucrările lui de amploare pe teren (săpăturile de la Histria, de pildă), ca şi prin publicaţiile lui ştiinţifice din domeniul antichităţilor greco-romane el şi-a creat un nume respectat în ţară şi străinătate. Dintre acestea, ţinem să relevăm seria de studii publicate în «Analele Academiei Romîne» despre rezultatele obţinute de dînsul la diferitele şantiere (Histria, Ulmetum etc.) şi lucrarea *Începuturile vieţii romane la gurile Dunării* (Bucureşti, 1923). Opera lui de căpetenie rămîne însă monumentala monografie despre lumea geto-dacă (*Getica*, 1926), bogată în idei şi fapte noi prezentate sistematic într-un tot închegat, şi şcoala arheologică pe care a creat-o în jurul Muzeului de antichităţi şi al Catedrei de istorie antică din Bucureşti. Cu toate că, atît *V. Pârvan* cît şi ceilalţi predecesori amintiţi, aveau în activitatea lor istoriografică o orientare idealistă, multe din rezultatele şi concluziile la care au ajuns pot fi valorificate de istoriografia marxistă, ceea ce măreşte valoarea aportului lor la cunoaşterea istoriei străvechi şi vechi a ţării noastre.

Numărul învăţaţilor străini cărora le sîntem îndatoraţi pentru unele rezultate şi lămuriri strict profesionale privind istoria trecutului nostru îndepărtat e destul de mare. Ne mulţumim să menţionăm aici doar pe unii din generaţiile anterioare, vrednici de a fi semnalaţi, fie pentru operele lor de sinteză în care se cuprinde şi teritoriul ţării noastre, fie pentru lucrările referitoare în întregime sau parţial, la vechea Dacie (ca Th. Mommsen, J. Déchelette, J. Jung, R. Paribeni, C. Patsch, C. Jireček, L. Niederle).

De preţios ajutor ne-au fost — după cum s-a spus — lucrările specialiştilor sovietici în istoria străveche şi veche, în special ale acelora care s-au ocupat cu probleme privind trecutul ţării noastre ca: Tatiana S. Passek, A. I. Briusov, P. P. Efimenko, A. A. Jessen, V. D. Blavatski, T. D. Zlatkovskaia, B. A. Rîbakov, M. A. Tihanova, I. I. Liapuşkin, P. S. Tretiakov şi mulţi alţii.

Tot atît de utile au fost lucrările unor specialişti din ţările de democraţie populară ca: Hr. Danov şi G. Kazarow (R. P. Bulgaria), J. Eisner, J. Boehm şi Jiri Neustupný (R. S. Cehoslovacă), N. Fettich şi F. Tompa (R. P. Ungară), Wl. Antoniewicz (R.P. Polonă) şi alţii.

E de la sine înţeles că, la redactarea diferitelor capitole au fost utilizate în mod critic şi rezultatele obţinute de cercetătorii istorici şi arheologi ai vremurilor noastre, din ţările capitaliste, eliminînd din contribuţiile lor tot ceea ce era retrograd şi neconform cu concepţia ştiinţifică despre dezvoltarea istorică. Tocmai de aceea sîntem obligaţi să atragem atenţia cititorilor asupra rostului şi valorii pe care le reprezintă lucrările citate în subsolul paginilor şi în Bibliografia *selectă* de la sfîrşitul diferitelor părţi sau capitole. Acestea sînt menite să arate, pe de o parte, sursa unor informaţii pentru noi, iar pe de altă parte, calea documentării mai largi, pentru cititorii care se interesează de problema respectivă. Cu excepţia lucrărilor scrise de istoricii marxişti (la noi după 23 August 1944), ele nu pot fi considerate decît ca materiale de pură documentare, fără nici o angajare în ce priveşte teoriile şi interpretările greşite ce le conţin.

Am vrea să spunem cîteva cuvinte în legătură cu generația noastră mai vîrstnică de istorici romîni. În general, înzestrați cu o pregătire profesională superioară, istoricii antichității și arheologii romîni de astăzi au fost, în mare parte, tributari și ai curentelor idealiste din istoriografia romînească, urmînd mai mult sau mai puțin fidel pe maeștrii lor din trecut. Accentuarea permanentă a rolului populației băștinașe, respingerea unor teorii cu substrat rasist sau naționalist-șovin, recurgerea consecventă la dovezile culturii materiale caracterizează în mod pozitiv lucrările multora din această generație.

Victoria de la 23 August 1944 a oferit istoricilor noștri, capabili de a înțelege uriașa cotitură produsă prin această victorie, posibilitatea largă de a cunoaște concepția marxistă despre istorie.

Îndemnul necontenit al Partidului clasei muncitoare a găsit cea mai mare parte a oamenilor de știință romîni hotărîți de a se înrola în rîndul intelectualilor ce lucrează în slujba poporului. Nu greșim cînd afirmăm că printre aceștia, între cei dintîi, au fost arheologii și istoricii noștri. Sfătuiți de Partid, animați de dorința sinceră de a sluji poporul, arheologii și istoricii noștri s-au îndreptat din primele zile ale patriei eliberate spre știința marxist-leninistă despre societate. Seria de monografii istorico-arheologice ieșite de sub tipar în ultimii 10 ani, numeroasele studii și articole publicate în revistele de specialitate din țară și din străinătate, comunicările și referatele ținute la diversele conferințe și congrese naționale sau internaționale de arheologii și istoricii noștri stau mărturie vie a acestei activități viguroase de nouă și rodnică orientare.

Fie-ne îngăduit să pomenim aici doar unele din aceste lucrări, ca: *La Transylvanie dans l'Antiquité* (Bucarest 1945) și *Cetatea dacică de la Piatra Roșie* (Buc. 1954) ale acad. C. Daicoviciu; *Histria I* scrisă de acad. Em. Condurachi, prof. D. Pippidi și colaboratori; *Hăbășești* (Buc. 1954) de Vl. Dumitrescu și colaboratori; *Izvoare* (Buc. 1957) de R. Vulpe; *Capidava* (Buc. 1958) de Gr. Florescu și colaboratori; *Contribuții la istoria Transilvaniei în sec. IV—XIII* (Buc. 1958) de K. Horedt; *Oltenia romană* (Buc. 1958) de D. Tudor; *Limba traco-dacilor* (Buc. 1959) de I. I. Russu; *Contribuții arheologice la cunoașterea dacilor în nordul Dobrogei* (în *Studii și referate privind istoria Romîniei*, I, Buc., 1954) de Gh. Ștefan; *Asupra începuturilor metalurgiei aramei și bronzului în R.P.R.* (în *Studii și referate...*, I, Buc., 1954) și *La nécropole slave d'époque ancienne de Sărata-Monteoru* (în *Dacia*, I, 1957) de I. Nestor; *Les Daces à l'époque romaine à la lumière des recentes fouilles arch.* (în *Dacia*, N. S., I, 1957) de M. Macrea; *Cercetări arheologice în Transilvania* (în *Materiale și cercetări arheologice*, II, 1956) de Dorin Popescu; *Săpăturile arheologice de la Balta Verde și Gogoșu* (în *Materiale și cercetări arheologice* II, 1956) de D. Berciu și E. Comșa; *Slavii pe teritoriul R.P.R. în sec. VI—IX în lumina cercetărilor arheologice* (în *SCIV*, X, 1, 1959) de Maria Comșa; *Le paléolitique dans la R.P.R. à la lumière des dernières recherches* (în *Dacia*, N. S., I, 1957) de C. S. Nicolăescu-Plopșor; *Cetățuia de la Stoicani* (în *Materiale și cercetări arheologice*, I, 1953) de M. Petrescu-Dîmbovița;

Napoca în lumina inscripțiilor (în *Omagiu L. Kelemen*, Buc. 1957) de A. Bodor; *Contribuții la cunoașterea tezaurelor de argint dacice* (Buc. 1956) de O. Floca; *Penetrazione commerciale e circolazione monetaria nella Dacia prima della conquista* (în *Ephem. Dacorom.*, X, 1945) de B. Mitrea.

Bogatele rezultate ale cercetărilor și studiilor făcute după 23 August 1944 au impus inaugurarea a două mari organe periodice: *Studii și cercetări de istorie veche* (*SCIV*) din care au apărut pînă acum 20 de volume și *Materiale și cercetări arheologice* din care au ieșit 6 volume. Vechea revistă *Dacia* scrisă în limba franceză a fost, de asemenea, continuată în o serie nouă, redactată în limbi străine ajungînd pînă în prezent la trei numere.

Strădaniile lor sincere și serioase, depuse în însușirea teoriei materialiste despre istorie au dus, fără îndoială, la înjghebarea acestui colectiv de istorici și arheologi care a întreprins și dus la sfîrșit prezenta lucrare.

Scopul și caracterul tratatului de Istorie a Romîniei justifică, după aprecierea noastră, în destulă măsură, întinderea pe care am dat-o primului volum. Lăsînd la o parte faptul că — precum s-a amintit — această lucrare e prima operă de sinteză elaborată de specialiști asupra celor două epoci de la începutul istoriei omenirii, însăși importanța acestor două epoci pentru istoria noastră impune o mai largă tratare a lor decît se acordă, de obicei, în marile tratate din trecut, pentru care comuna primitivă nici nu era socotită ca făcînd parte din istorie, ci ca o perioadă în afara ei, o *preistorie*.

Colectivul de redacție a apreciat, în schimb, că limpezirea începuturilor societății omenești de la noi, cu diferitele faze și etape atît de specifice tocmai ținutului carpato-danubian, constituie cea mai bună cale spre înțelegerea dezvoltării istorice din epocile următoare. Fără cunoașterea profundă și multilaterală a perioadelor ce premerg și pregătesc terenul, cum este lunga epocă a comunei primitive, epocă în care s-a așezat temelia civilizației umane, greu s-ar putea explica apariția primelor relații sclavagiste și înfiriparea statului începător în sînul societății geto-dace pe la începutul veacului I î.e.n. și crearea culturii avansate la care a ajuns poporul dac în preajma cuceririi romane.

Importanța deosebită pe care o reprezintă societatea împărțită în clase antagoniste și în speță sclavagismul clasic greco-roman, orînduire fără de care — în general — nu se poate închipui nașterea societății moderne și a socialismului, ne-a obligat, pe lîngă alte motive, să dăm o întindere corespunzătoare și coloniilor grecești de pe litoralul Mării Negre și epocii sclavagiste romane din ținuturile noastre.

Problema de căpetenie a istoriei îndepărtate a poporului nostru — formarea limbii și poporului romîn — cerea iarăși o temeinică demonstrare a rădăcinilor adînci din care s-a zămislit poporul romîn: fondul dacic și hotărîtoarea înrîurire romană. În interesul lămuririi acestei etnogeneze și a înlăturării greșitelor opinii în legătură cu ea, i-au fost consacrate capitolele întinse din

partea a IV-a a volumului, privind perioadele migrațiilor și a așezării slavilor pe teritoriul patriei noastre, aceștia din urmă alcătuind, prin asimilare, al treilea component la formarea poporului romîn.

Punctul nostru de vedere în privința datei și a locului formării limbii și poporului romîn (pe la sfîrșitul primului mileniu e. n. la nordul Dunării) a fost concretizat în paginile capitolului VI al părții a IV-a, care încheie întregul volum. Considerăm că îndelung dezbătuta chestiune a originii poporului nostru a găsit, în actuala stare a cunoștințelor noastre, o soluție științifică justă, în general, căreia cercetări ulterioare îi mai pot aduce, firește, completări și precizări de amănunt.

Asupra *periodizării* adoptate pentru istoria străveche și veche nu e nevoie să insistăm prea mult. La temelia acestei periodizări stă criteriul concepției materialismului istoric: succesiunea orînduirilor. În stabilirea începutului și sfîrșitului fiecărei orînduiri am ținut seamă de realitățile din sînul societății acestui teritoriu și nu am adoptat mecanic o schemă sau cronologie tip. În același fel am procedat și cu diviziunile strict profesionale, arheologice. Tocmai de aceea, călăuzindu-ne după concepția marxistă despre dezvoltarea societății «istoria fiind concepută ca un proces unitar, guvernat de legi necesare în uriașa lui varietate de aspecte și contraziceri» [1], noi am văzut în structura societății dacice din ultimele două secole ce premerg cuceririi romane o formă specifică, neclasică, a statului sclavagist începător, de tip militar, în care caracterul sclavagist se manifestă în forme inițiale, iar unele trăsături ale orînduirii gentilice mai stăruie încă atît în domeniul vieții economice, cît și al celei social-politice. Înfiriparea relațiilor sclavagiste în sînul societății geto-dace și apariția în germeni a unui stat bazat pe existența unor clase antagoniste sînt evidente încă de pe la începutul veacului I î.e.n., perioadă cînd descompunerea comunei primitive poate fi considerată ca terminată.

Conduși de același principiu de aplicare a marxismului la fenomenul istoric, am stabilit sfîrșitul perioadei îndelungate de tranziție spre feudalism în secolul al X-lea e.n., deși germenii acestei orînduiri se ivesc chiar mai devreme, fie în condițiile vieții sedentare agrare, fie în acelea ale traiului păstoresc. Legate tot de secolul al X-lea apar și primele mențiuni despre existența formației începătoare feudale și a poporului romîn.

În munca lor, redactorii au primit un sprijin valoros din partea unor institute de cercetări și a unor specialiști care prin informațiile și observațiile lor critice, scrise sau orale, au contribuit efectiv la îmbunătățirea lucrării.

De aceea e o plăcută datorie a noastră să aducem vii mulțumiri și pe această cale Institutului de istorie a partidului și Școlii superioare de partid «Ștefan Gheorghiu» al căror ajutor a fost deosebit de binevenit în tot cursul efectuării lucrării de față.

---

[1] V. I. Lenin, *Opere*, vol. XXI, E.S.P.L.P., Buc., 1955, p. 43.

De asemenea, mulţumim Secţiei de paleoantropologie a Centrului de cercetări antropologice din Bucureşti, colectivului antropologic de la Filiala Iaşi a Academiei R.P.R., Laboratorului de morfologie animală a Universităţii « Al. I. Cuza » din Iaşi, Catedrei de anatomie a I.M.F. Cluj, precum şi tuturor specialiştilor, care prin contribuţia lor au făcut ca lucrarea de faţă să fie la curent cu cele mai noi descoperiri şi realizări ale ştiinţei romîneşti sau de peste hotare în disciplinele pe care le cultivă. Un cuvînt de mulţumire se cuvine să adresăm Prezidiului Academiei R.P.R. şi Ministerului Învăţămîntului şi Culturii pentru sprijinul larg ce l-au acordat în tot cursul elaborării acestui volum Comitetului de redacţie, în general, şi colaboratorilor noştri în special.

COMITETUL DE REDACŢIE

Notă: Materialul ilustrativ şi documentar (hărţi, desene, fotografii) a fost întocmit în birourile de desen ale Institutului de arheologie din Bucureşti şi ale Institutului de istorie din Cluj, în laboratoarele fotografice ale acestor două institute precum şi în cadrul diferitelor şantiere arheologice.

IZVOARE

1. IZVOARELE ARHEOLOGICE

În accepţiunea de azi a cuvîntului, *arheologia* (de la gr. *archaios* = vechi şi *logos-logia* = ştiinţă), ca disciplină aparte a ştiinţei istorice, nu e mai veche de prima jumătate a veacului al XIX-lea. Ea constituie un *important* izvor de informaţii asupra epocii străvechi şi vechi din istoria omenirii, dar nu mică e contribuţia ei şi la cunoaşterea epocilor mai tîrzii, a celei medievale, îndeosebi.

În ce priveşte epoca străveche (a comunei primitive), lipsită de celelalte izvoare (cum ar fi, de pildă, *scrierea*, ce însoţeşte, după cum se ştie, în general, stadiul civilizaţiei), se poate spune că aproape totalitatea informaţiilor pe baza cărora ea poate fi reconstituită este pusă la dispoziţie de ştiinţa *arheologiei*. Aşa se şi explică împrejurarea că înainte de constituirea arheologiei ca ştiinţă istorică, istoria comunei primitive se reducea, în bună parte, la legende şi mituri, sau era înlocuită cu speculaţii întemeiate pe cunoştinţele privitoare la populaţiile actuale cu tehnică primitivă. Deseori, se nega pur şi simplu existenţa unui stadiu primitiv în dezvoltarea societăţilor omeneşti sau acesta era considerat ca nefăcînd parte din istoria propriu-zisă, fiind relegat în aşa-zisa *preistorie*. În legătură cu aceasta trebuie să spunem că, deşi urmăreşte acelaşi scop, ca şi arheologia în general, călăuzindu-se după aceleaşi principii, arheologia comunei primitive, cu metodele ei proprii de cercetare, s-a constituit ceva mai tîrziu ca o ramură a ştiinţei istorice, şi anume abia prin a doua jumătate a secolului trecut. Adîncindu-şi şi lărgindu-şi mereu bazele metodologice, ea şi-a definit tot mai clar obiectul în secolul nostru, influenţînd, totodată, puternic şi metodele de cercetare ale arheologiei sclavagiste (clasice) şi feudale. E neîndoios că la ridicarea pe o treaptă atît de înaltă a valorii arheologiei comunei primitive a contribuit în cea mai mare măsură apariţia lucrării fundamentale, tocmai pentru această epocă, a lui F. Engels, *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului*, în anul 1884, în care cea mai veche şi în acelaşi timp şi cea mai lungă epocă a societăţii omeneşti a fost

organic integrată în istoria omenirii în lumina concepției materialist-dialectice despre lume și societate.

Ținînd seama, prin urmare, pe de o parte, de importanța deosebită pe care o deține arheologia comunei primitive, ca disciplină științifică, pentru lămurirea istoriei celor mai îndepărtate vremuri ale omenirii, ca și de valoarea primordială a metodelor ei de cercetare, ne vom ocupa în prima parte a acestui capitol mai ales de scopul, conținutul și de metodele acesteia, valabile în cea mai mare parte și pentru arheologia epocilor următoare.

Obiectul științei arheologice, în general, este: sesizarea, descoperirea, studierea și valorificarea istorică a rămășițelor păstrate în pămînt (dar, uneori, și la suprafața lui) în vederea reconstituirii, pe baza indicațiilor precise oferite de acestea, a istoriei dezvoltării societății omenești. Aceste rămășițe reprezintă desigur numai resturi materiale, care au rezistat în măsură variabilă, după locuri și împrejurări, de-a lungul mileniilor și secolelor, acțiunii distrugătoare a agenților chimici și fizici. Ele sînt ca atare în mare măsură elemente ale *culturii materiale*, dar nu trebuie pierdut din vedere că sînt adesea purtătoare și a unor variate și importante elemente ale suprastructurii societăților respective, pentru care servesc de asemenea în multe privințe drept documente directe.

E necesar să precizăm, însă, că, alături de *arheologie*, la îmbogățirea, înțelegerea ori adîncirea cunoștințelor noastre asupra istoriei comunei primitive (și a celei sclavagiste și feudale în parte), mai contribuie și alte ramuri ale științelor naturii sau sociale, considerate, în speță, ca științe *auxiliare* ale arheologiei. Nu întotdeauna se poate face însă o distincție clară între ceea ce alte discipline științifice decît arheologia aduc independent ca izvoare pentru reconstituirea istoriei comunei primitive și ceea ce ele pun doar mai limpede în lumină în acest scop.

O situație deosebită printre științele care completează datele arheologiei se cuvine totuși să fie făcută *geologiei* și *etnografiei*.

Prima, studiind din punct de vedere fizic și structural evoluția învelișului solid al globului pămîntesc de-a lungul erelor geologice pe care le-a stabilit, constituie un izvor de seamă, în mare măsură independent de arheologie, al istoriei comunei primitive nu numai prin aceea că fixează cadrul general al istoriei pămîntului în care se înscrie și istoria omenirii, dar stabilește — prin metoda stratigrafică mai ales — și succesiunea exactă în timp a diferitelor strate de roci, în care s-au păstrat, ca și celelalte relicve ale dezvoltării vieții, și resturile activităților omenești pe care le caută și le cercetează arheologia. Paleoliticul de pildă nu a putut și nu poate fi studiat fără ajutorul datelor pe care le pun la dispoziție geologia și științele ei anexe (printre care mai ales paleontologia).

Cea de-a doua — etnografia — luată în sensul mai vechi dat acestei denumiri, de studiu pe bază de observație directă a vieții populațiilor trăind încă în orînduirea comunei primitive, oferă un bogat material comparativ pentru mai buna înțelegere a modului străvechi de viață primitivă. Metoda

comparativă, cum a fost numită o vreme (a nu se confunda cu metoda comparativă — *tipologia* — proprie arheologiei), adică studiul comparat al datelor arheologice referitoare la comuna primitivă şi al datelor etnografice, reprezintă un izvor al istoriei comunei primitive străvechi, deosebit de preţios, dacă este mînuită cu atenţia cuvenită. Astfel, societăţile actuale cu o tehnică primitivă nu pot fi considerate ca nişte *fosile* ale trecutului îndepărtat, oarecum ca exemple vii ale stărilor străvechi, deoarece au avut şi ele istoria lor, de multe ori foarte frămîntată, au fost în numeroase cazuri în contact cu societăţi mai dezvoltate, au trăit şi trăiesc adesea în condiţii speciale şi ca atare nu pot fi echivalente cu societăţile care au parcurs în trecut dezvoltarea de la comuna primitivă la civilizaţie. Nu este mai puţin adevărat că aceste societăţi primitive actuale au reţinut în multe privinţe şi lasă să se discearnă, la un studiu atent, numeroase trăsături ale vieţii materiale şi ale suprastructurii din trecutul îndepărtat al omenirii, care, comparate cu datele directe puse la dispoziţie de arheologie, aruncă o lumină asupra acestora din urmă şi uşurează foarte adesea interpretarea lor. Lewis H. Morgan a descoperit ginta studiind pe irochezii din America de Nord, iar numeroase unelte străvechi descoperite de arheologie nu pot adesea să fie determinate mai exact în întrebuinţarea lor reală decît cu ajutorul observaţiilor etnografice, în timp ce atîtea alte urme, pe care arheologia le întîlneşte mutilate sau numai în urme necomplete în pămînt, nu pot fi reconstituite decît apelîndu-se şi la observaţiile făcute « pe viu » de către etnografie. Pe de altă parte, în vremea noastră, studiul societăţilor primitive actuale a fost extins considerabil prin aplicarea cercetării arheologice şi la trecutul lor, astfel încît, o dată cu dezvoltarea acestor cercetări, care se află încă la începuturile lor, istoria societăţii primitive va căpăta cu adevărat adîncimea perspectivei universal-istorice.

Resturile materiale care s-au păstrat din timpul orînduirii comunei primitive şi pe care le sesizează sau le caută şi le studiază arheologia sînt de mai multe categorii, care pot fi clasificate în mod divers, după criteriile aplicate. Ele pot fi numite cu un termen generic *monumente*, în măsura în care se au în vedere ansambluri de astfel de rămăşiţe şi pot fi împărţite după un criteriu exterior în *fixe* şi *mobile*. Monumentele fixe, care au fost întocmite sau clădite în sau pe pămînt în vremile străvechi, şi ca atare nu au circulat atunci şi nu pot fi nici astăzi mişcate din locul lor, sînt reprezentate prin aşezări, fortificaţii, diferitele categorii de întocmiri funerare sau de cult (cimitire, tumuli, megalite, sanctuare, temple), piste sau drumuri şi altele. Cele mobile cuprind toate obiectele create de munca omului în procesul producerii bunurilor materiale sau ca manifestări ale suprastructurii societăţii sale, şi care au un caracter mişcător, au putut circula în vechime şi pot fi şi astăzi mişcate din ansamblul monumental în care se găsesc. Intră în această categorie cu precădere uneltele de muncă, materiile prime, podoabele, armele şi altele.

O categorie deosebită printre resturile mobile este reprezentată de rămăşiţele *faunei* şi *florei*, în care se cuprind resturile animalelor şi plantelor folosite

de om pentru hrana sa, sau care au trăit doar numai în cuprinsul sau în preajma aşezărilor omeneşti străvechi şi au influenţat această viaţă — fiind şi ele influenţate de ea. Aici se alătură în sfîrşit şi resturile fizice ale omului însuşi, de cele mai multe ori numai resturile osoase ale sale (scheletul), care şi ele constituie o parte a rămăşiţelor arheologice şi fac parte dintre izvoarele arheologice.

Desigur că orice clasificare mai amănunţită a monumentelor sau resturilor arheologice trebuie să ţină seama în primul rînd de locul şi funcţia pe care ele le-au avut în cadrul modului de producţie al societăţii de la care ele ne-au rămas şi să pună în evidenţă trăsăturile caracteristice ale acelui mod de producţie.

Metodele de bază ale arheologiei, care laolaltă constituie procedeele de cercetare ştiinţifică proprii acestei discipline istorice, sînt în număr de trei şi sînt definite ca 1) metoda stratigrafică; 2) metoda tipologică (sau comparativă în sens restrîns) şi 3) metoda chorologică. Fiecare din ele se referă la o anumită latură şi operează pe un anumit plan al cercetării arheologice, cu scopul de a trage concluzii de ordin istoric din resturile materiale, negrăitoare prin ele însele cum li se spune, ce ni s-au păstrat din trecut.

Astfel, metoda *stratigrafică*, împrumutată de arheologie de la ştiinţa geologiei dar mult dezvoltată de ea, este folosită în procesul descoperirii şi scoaterii din pămînt a rămăşiţelor vechi. Ea se întemeiază pe adevărul simplu că în pămînt urmele mai vechi sînt cuprinse în stratele mai de jos, iar cele mai noi, în cele de sus. Aceasta desigur în cazul în care nu s-a produs o deranjare ulterioară a ordinii naturale în care diferitele strate s-au format sau depus succesiv. Cu ajutorul metodei stratigrafice se capătă aşadar un prim cadru al succesiunii în timp a diferitelor manifestări de viaţă omenească, prin observarea simplei lor etajări în pămînt. Metoda stratigrafică dă astfel cele mai sigure indicaţii cu privire la *cronologia relativă* (adică simpla succesiune în timp) a acelor manifestări, care, după cum trebuie reamintit, nu conţin prin ele însele nici un indiciu cert al raportului în timp dintre ele (nu poartă dată în ani, iar alte criterii de înscriere a lor în timp nu sînt absolut probante). Ţinînd seama de împrejurarea că nu poate exista o ştiinţă a istoriei, acolo unde nu există o noţiune certă a succesiunii în timp a fenomenelor, este evident că metoda stratigrafică este totodată şi fundamentală şi de o deosebită valoare ştiinţifică pentru arheologie. Un aspect mai dezvoltat al metodei stratigrafice este acela care stabileşte, cu certitudinea necesară, nu succesiunea în timp a diferitelor manifestări de viaţă omenească ci *coexistenţa*, contemporaneitatea neîndoielnică a lor, prin aceea că asigură folosirea sau prezenţa în acelaşi timp a unor diferite elemente din acelaşi strat sau din acelaşi ansamblu arheologic (locuinţă, mormînt, depozit etc.).

Metoda *tipologică* reprezintă aplicarea principiului evoluţionist la studiul monumentelor arheologice şi caută a stabili, prin comparaţie, pe de o parte *tipuri*, pe de altă parte succesiunea lor în timp, aceasta numai pe baza analizei

structurii şi formei schimbătoare a acelor monumente, fie că e vorba de obiecte (unelte, arme, podoabe etc.), fie de monumente propriu-zise (locuinţe, aşezări, morminte etc.). Pornind de la principiile — juste în sine, dar care nu trebuie generalizate fără control — că formele mai simple, mai rudimentare, sînt mai vechi şi cele mai complicate, mai elaborate sînt mai noi, şi că o formă nouă păstrează tot mereu elemente ale celei vechi din care se dezvoltă — metoda tipologică reuşeşte adeseori singură să determine ordinea în care s-au succedat în timp diferitele variante ale unui tip (de ex. formele de topoare, săbii ş.a.m.d.). Desigur că o certitudine deplină a concluziilor întemeiate pe metoda tipologică nu se realizează decît în cazul în care cel puţin unele din treptele *seriei* tipologice stabilite sînt fixate cronologic şi pe alte căi (de pildă — mai ales — pe cale stratigrafică, dar eventual şi prin datări absolute). Reiese aşadar că metoda tipologică singură nu poate să ducă decît la rezultate prealabile, ipotetice, care au nevoie de o confirmare cu ajutorul altor metode. Întemeindu-se în mare măsură pe analiza formală, metoda tipologică a fost dezvoltată în arheologia burgheză pe linia unui scop în sine, rupîndu-se monumentele de viaţă, de funcţia şi rolul lor în cadrul orînduirii sociale în care s-au născut, ca şi cum seriile tipologice ar fi avut o viaţă proprie a lor, independentă de evoluţia forţelor şi a relaţiilor de producţie care le determină existenţa şi variaţia. De aceea, ştiinţa arheologică sovietică a criticat cu vigoare şi succes, de pe poziţiile materialismului dialectic şi istoric, această fetişizare a tipologiei de dragul tipologiei şi a arătat că metoda nu-şi păstrează utilitatea decît ca un mijloc de cercetare, legat strîns de celelalte metode de investigaţie istorico-arheologică şi orientat către fenomenele de viaţă socială care determină evoluţia formelor în cuprinsul seriilor tipologice.

Cea de-a treia metodă proprie şi fundamentală a arheologiei este cea *geografică*, sau, cum i se spune cu un termen creat de Haeckel în 1866 şi aplicat de el în ştiinţele naturii, *chorologică* (de la gr.— *chora* « spaţiu, regiune »). Ea se întemeiază pe *cartarea*, înscrierea pe hartă a diferitelor *tipuri* sau ansambluri arheologice, stabilindu-se astfel arii sau zone de răspîndire ori distribuţie, pe baza cărora se pot trage concluzii variate, de ordin cronologic, social-economic sau etnic.

Diferitele hărţi care însoţesc acest tratat şi care înfăţişează răspîndirea geografică a unor tipuri de monumente sau a unei culturi materiale ilustrează aplicaţiile acestei metode şi cunoştinţele noi pe care ea le mijloceşte. Şi de data aceasta este evident că o hartă arheologică, indiferent de amploarea datelor pe care le consemnează, nu poate avea o valoare în sine, ci trebuie interpretată şi geografic şi arheologic-istoric în lumina elementelor puse la dispoziţie de celelalte metode de cercetare din acest domeniu.

Materialele (adică monumentele de orice categorie) pe care arheologia le scoate la lumină sau le sesizează, le clasifică şi le studiază cu ajutorul metodelor de bază caracterizate pe scurt în cele precedente, pot şi trebuie să fie analizate

şi studiate mai adînc cu ajutorul a diferite alte metode de investigaţie ştiinţifică, pe care le pun la dispoziţie numeroase alte ştiinţe sociale sau ale naturii. În felul acesta valoarea lor de documente pentru reconstituirea diferitelor aspecte ale vieţii societăţilor omeneşti din trecut se precizează şi se adînceşte, mult dincolo de limitele înlăuntrul cărora acest lucru este posibil doar pe baza metodelor arheologice proprii. S-ar putea spune că, practic, nici o disciplină ştiinţifică nu este exclusă de la posibilitatea de a contribui la precizarea şi sporirea valorii documentare a izvoarelor arheologice.

Dacă ne gîndim că pentru cronologia absolută a erei cuaternare (v. mai jos cap. I, Paleolitic) s-au folosit date de natură astronomică (sistemul lui Milancovici), înţelegem mai bine justeţea acestui punct de vedere. Dezvoltarea extraordinară pe care au luat-o în secolul nostru ştiinţele naturii, ca şi accentuarea mereu crescîndă a interdependenţei dintre diferitele ştiinţe — ca un reflex al cunoaşterii tot mai adîncite a universului şi a legilor sale — fac ca numeroase cuceriri din diferite domenii să poată fi aplicate şi folosite în altele, pentru care la origine nu fuseseră destinate. Aici vom aminti pe scurt numai pe cele mai importante dintre *ştiinţele ajutătoare* ale arheologiei, adică acelea care prin unele metode sau ramuri de cercetare ale lor contribuie la sporirea sau precizarea izvoarelor istoriei comunei primitive. În primul rînd trebuie amintită ştiinţa *antropologiei*, care studiază natura fizică a omului. Materialele osteologice umane din epocile trecute sînt determinate din punctul de vedere al vîrstei, sexului, tipului antropologic, rasei etc. de către antropologie, care a dezvoltat de altfel şi o ramură specială orientată în această direcţie, aceea a *paleoantropologiei*. Această ramură a antropologiei tinde în afară de aceasta să stabilească, în strînsă legătură cu celelalte date ale arheologiei şi istoriei, tipurile antropologice ale oamenilor vechi, succesiunea şi relaţiile lor reciproce, şi raporturile dintre modificările antropologice şi evoluţia societăţilor omeneşti. Acelaşi lucru este valabil, în ceea ce priveşte fauna şi flora din trecut, pentru ramurile specializate ale botanicii şi zoologiei, *paleozoologia* şi *paleobotanica*. Aceasta din urmă a creat şi o metodă nouă specială, aceea a *analizei polenului* (palynologia, de la gr. παλύνω . . . «a împrăştia praf» [polen]) cu ajutorul căreia se pot determina, în condiţii favorabile, asociaţiile de plante care au trăit în anumite epoci ale istoriei omenirii în genere, sau în anumite medii naturale mai restrînse în care diferite societăţi omeneşti s-au dezvoltat, în special. Îmbinată cu stratigrafia şi cu alte ramuri ale paleobotanicii ca şi cu paleozoologia, palynologia a dat naştere disciplinei ştiinţifice a *paleoclimatologiei*, care a stabilit succesiunea fazelor climatice de la începutul erei geologice actuale, contribuind astfel la o însemnată precizare a condiţiilor mediului natural extern în care au evoluat societăţile omeneşti în perioadele post-paleolitice.

O serie întreagă de tehnici de cercetare ale chimiei şi fizicii se folosesc astăzi în mod curent pentru determinarea mai de aproape a monumentelor arheologice, ca de pildă analiza chimică, cea spectrografică, cea petrografică şi

cea metalografică (de ex. pentru studiul olăriei, ori pentru determinarea aliajelor aramei sau compoziției obiectelor de fier și a tehnicii în care ele au fost lucrate). S-a vorbit de necesitatea ca arheologia să nu se mai facă fără ajutorul microscopului și al eprubetei. Numeroase date precise cu privire la alimentele folosite de oamenii străvechi, ca și la îmbrăcămintea lor, au putut fi obținute prin analize chimice, spectrografice și microscopice ale unor resturi infime păstrate în așezări sau morminte. Fără a insista mai mult, ci socotind că aceste scurte indicații sînt suficiente pentru a sublinia aportul deosebit pe care diferitele metode de analiză chimică și fizică îl pot aduce în determinarea sau precizarea a numeroase izvoare arheologice, trebuie scoasă în evidență și concluzia care se degajează, anume aceea că sesizarea în pămînt și scoaterea de acolo a documentelor arheologice trebuie făcute în chip cît mai științific, ținîndu-se seama de cît se poate pierde printr-o tratare neatentă a acestei laturi a activității arheologice.

Sforțări deosebite s-au făcut și se fac pentru elaborarea unei *cronologii absolute* (adică în ani solari) a perioadelor străvechi din istoria omenirii, pentru care nu există nici o posibilitate istorică directă sau indirectă de a stabili date în ani. Ținînd seama de împrejurarea că cea mai veche dată absolută din istoria omenirii, determinată cu oarecare certitudine pe cale astronomică, era pînă de curînd data introducerii calendarului în vechiul Egipt (circa 2740 î.e.n.) și că pentru restul lumii (în afara « vechiului Orient ») nici măcar date întemeiate pe cronologia absolută egipteană și mesopotamiană nu se puteau stabili cu siguranță, învățații au încercat să găsească noi metode pentru a preciza poziția cronologică și durata absolută a etapelor străvechi din istoria omenirii. S-a amintit mai sus deja cronologia absolută aproximativă elaborată pe bază de calcule astronomice pentru era cuaternară de către Milancovici. O altă metodă, cu caracter geologic, a fost aplicată începînd din deceniul al treilea al secolului nostru de învățați suedezi (în frunte cu Gerard de Geer) în Suedia și Norvegia, pentru numărarea anilor scurși de la începutul retragerii ghețarului Würm și pînă astăzi. Această metodă se numește metoda warwelor, deoarece se întemeiază pe numărarea *straturilor subțiri de mîl* (warwe, în l. suedeză) care s-au depus în văi și în lacuri an de an, de către apele ce se formau prin topirea ghețarului. Rezultatul acestor studii constituie așa-numita *scară cronologică suedeză*, potrivit cu care, de pildă, de la topirea ultimului rest continental al ghețarului Würm și pînă la începutul erei noastre s-au scurs 6740 de ani solari. Deși incluzînd unele aproximații (nu există siguranța că s-au putut număra chiar toate warwele), acest sistem oferă totuși un cadru de cronologie absolută mai concret și mai precis pentru perioada amintită. Metoda nu este însă, după cum se poate observa, de aplicație universală, ci restrînsă la regiuni și perioade limitate.

Alte metode, de întrebuințare generală, s-au încercat a se stabili fie cu ajutorul numărării cercurilor anuale de creștere a trunchiurilor de arbori (*dendrocronologia*, de la gr. *dendron* « copac »), fie prin măsurarea magnetismului

terestru, fixat prin arderea la un moment dat în trecut a obiectelor lucrate din pămînt. Aceste metode nu s-au putut însă dezvolta şi generaliza.

În schimb, progresele făcute după cel de-al doilea război mondial în domeniul fizicii nucleare au dus la descoperirea unei metode cu totul noi de datare absolută a monumentelor arheologice, anume metoda aşa-numită a *radiocarbonului*. Ea a fost descoperită de profesorul Willard F. Libby de la Universitatea din Chicago în 1949 şi se aplică în momentul de faţă în numeroase laboratoare din întreaga lume. Metoda se întemeiază pe măsurarea emanaţiilor de raze *beta* ale izotopului radioactiv al elementului carbon, izotop avînd greutatea atomică 14 (deci C 14), pornindu-se de la constatarea că aşa-numitul timp de înjumătăţire a radiocarbonului este de 5568 $\pm$ 30 de ani. Orice plantă şi animal absoarbe în timpul vieţii din atmosferă (unde el ia naştere în mod natural şi în cantităţi presupuse constante, datorită radiaţiei cosmice) o anumită cantitate de carbon radioactiv, care, o dată cu moartea plantei sau a animalului respectiv se dezintegrează şi dispare treptat (nemaifiind înlocuit prin absorbţie continuă din atmosferă) adică se transformă în azot (nitrogen), într-un ritm determinat de timpul de înjumătăţire. Luîndu-se o anumită cantitate din substanţa organică moartă (cărbune, os etc.) descoperită într-un anumit complex arheologic şi măsurîndu-se frecvenţa dezagregărilor ce se mai produc în ea (emanaţii *beta*) în comparaţie cu aceea a unei probe contemporane, se pot stabili prin calcule destul de complicate şi după mai multe astfel de măsurători, anii scurşi din momentul în care substanţa respectivă a încetat de a mai absorbi, în procesul vieţii, carbon radioactiv din atmosferă, deci data morţii plantei sau animalului respectiv. Promotorii metodei au subliniat, ca avantaje deosebite ale ei, faptul că este de aplicabilitate universală, operează asupra unor materiale ce se găsesc în mod curent în rămăşiţele arheologice şi este independentă de orice ipoteză arheologică sau geologică.

Metoda radiocarbonului dă şi ea numai date conţinînd un anumit procent de aproximaţie, datorită nepreciziunii ori inconstanţei diferiţilor factori în cauză şi în parte şi metodelor încă neperfecţionate de măsurare a radioactivităţii. De aceea, orice datare efectuată cu această metodă se exprimă prin cifra datei obţinute prin măsurarea emanaţiilor *beta* însoţită de cifra erorii posibile în minus sau în plus, calculată statistic: de ex. 2790$\pm$ (plus ori minus) 70 de ani, ori 32 630 $\pm$ 700 ani. Anii astfel obţinuţi sînt cei scurşi pînă în momentul efectuării măsurătorii şi ca atare se notează cu adaosul B.P. (internaţional = before present = înainte de prezent), ori se recalculează în funcţie de începutul erei noastre şi atunci se notează î.e.n. sau e.n.

Metoda radiocarbonului, cu ajutorul căreia s-au făcut pînă în prezent mii de determinări, este încă în curs de experimentare şi a dat la început uneori rezultate atît de neverosimile sau evident greşite, încît unii învăţaţi, atît arheologi cît şi fizicieni, i-au contestat eficienţa. Totuşi se pare că, înlăturîndu-se unele greşeli sau imperfecţiuni iniţiale, ea este capabilă să determine date absolute

destul de apropiate de adevăr pentru ultimii circa 50 000 de ani, pînă unde deocamdată măsurătorile făcute pe baza ei pot ajunge. Este lesne de înțeles că, dacă eficacitatea ei se va dovedi, studiul istoriei străvechi a societății omenești va face progrese foarte repezi, prin aceea că problemele de cronologie absolută și implicit cele de cronologie relativă vor putea fi rezolvate mai direct și mai sigur. De o anumită importanță este faptul că metoda radiocarbonului a confirmat în linii generale datele stabilite prin metoda numărării warwelor.

Izvoarele arheologice ale istoriei Romîniei

Interesul pentru monumentele arheologice se manifestă la noi în țară pentru întîia dată în mod sporadic la cronicarii din sec. XVII și XVIII, în opera lui Dimitrie Cantemir și în preocupările reprezentanților școlii ardelene. Dar, ca și în restul Europei, o activitate susținută de identificare, adunare, descriere și valorificare a monumentelor arheologice se produce începînd din prima jumătate a sec. XIX, cînd, în condițiile ridicării burgheziei și ale luptei antifeudale, se realizează și constituirea arheologiei ca știință. După începuturile făcute de Wladimir de Blaremberg (în 1836 și 1837), fiul unui cunoscut arheolog rus, banul Mihalache Ghica (ministru de interne pînă pe la 1842) și « generalul » Niculae Mavros pornesc a forma colecții arheologice. Un mare răsunet a avut descoperirea fortuită, în 1837, a tezaurului de la Pietroasa. Preocupările anticvarice sînt continuate apoi mai ales de maiorul Dimitrie Papazoglu și îndeosebi de Cesar Bolliac. În broșuri sau în revistele vremii se publică tot mai frecvent materiale arheologice. Sînt de semnalat mai ales articolele de arheologie publicate de Bolliac în ziarul său *Trompeta Carpaților* între 1869 și 1879. Un pas important a însemnat întemeierea, în 1864, a Muzeului de Antichități din București urmată de activitatea de organizare, de critică și îndrumare a lui Al. Odobescu timp de cîteva decenii, fie la Muzeul Național de Antichități, fie la Universitatea din București unde el inițiază primele cursuri de arheologie în anul 1874. Ea este continuată, între 1881 și 1900 atît la muzeu, cît și la universitate, de Gr. Tocilescu. Activitatea lui Tocilescu este îndreptată cu precădere către antichitățile romane din Oltenia și Dobrogea (castre, inscripții și cu deosebire monumentul de la Adamclisi).

În Moldova (unde de-abia după 1890 arheologia începe a fi reprezentată la Universitate), descoperirea întîmplătoare a așezării primitive de la Cucuteni în 1884 și săpăturile efectuate acolo între 1885—1887 de D. Butculescu și N. Beldiceanu, Gr. Buțureanu și G. Diamandi, au inițiat o preocupare propriu-zisă cu antichitățile locale, dar care nu a fost dezvoltată. Datorită lipsei de interes a regimului burghezo-moșieresc față de arheologie a putut avea loc concesionarea în anii 1909—1910 a săpăturilor arheologice sistematice de la Cucuteni către Muzeul de stat din Berlin, cu transportarea celei mai importante părți a materialelor în Germania.

În Transilvania, un interes mai larg și mai susținut pentru arheologie se naște tot în prima jumătate a sec. al XIX-lea, dar se dezvoltă de-abia în a doua

jumătate a lui. Potrivit cu situaţia politică de atunci a provinciei, descoperirile mai importante luaseră de obicei calea către muzeele din Viena şi Budapesta, cum a fost de pildă cazul cu tezaurele de la Şimleul Silvaniei (primul descoperit în 1797 şi ajuns la Viena, al doilea ieşit la iveală în 1889 şi îndrumat la Budapesta şi cu cel de la Sînnicolau Mare găsit în 1795, la Muzeul din Viena). Legat de aceeaşi situaţie este şi faptul că la început cărturari germani şi maghiari au cercetat cu precădere monumentele arheologice din Transilvania şi au scris despre ele. Pot fi amintiţi astfel Johann Michael Ackner (cu publicaţii începînd din 1833), Fr. Müller (de pe la 1855) şi Orbán Balázs. Alături de aceştia, trebuie să remarcăm şi activitatea arheologică desfăşurată de Ştefan Moldovanu privind antichităţile din Ţara Haţegului (1852—1857). Pe lîngă lucrări apărute în publicaţiile periodice locale, ca: *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* de la Sibiu, *Erdélyi Múzeum* din Cluj sau *Foaie pentru minte, inimă şi literatură* de la Braşov, repertorii de descoperiri arheologice precum şi încercări de valorificare istorică a lor au publicat Carl Gooss în mai sus-menţionata revistă *Archiv* de la Sibiu iar, pentru Banat, Milleker Bódog în ale sale *Délmagyarország Régiségleletei* (1897—1909).

În această perioadă, majoritatea materialelor arheologice din Transilvania sînt incluse în publicaţiile de specialitate de la Budapesta. În anii de după 1900 şi pînă la izbucnirea primului război mondial se execută de către cercetători ardeleni primele săpături mai ample şi mai sistematice, ca acelea ale lui Ferencz László (Sf. Gheorghe) la Ariuşd între 1907—1913, sau ale lui Kovács István (Cluj) la Apahida, Sîntana de Mureş, Tg. Mureş şi Bandul de Cîmpie. Această activitate, care publicistic se manifestă mai ales în revista *Dolgozatok*, editată de secţia numismatică şi arheologică a « Muzeului Naţional al Transilvaniei » de la Cluj între 1910 şi 1919, constituie deja — pe plan ştiinţific — preliminariile noii etape a dezvoltării cercetărilor arheologice din ţara noastră, etapă care se anunţase concomitent şi dincoace de munţi prin activitatea dinainte de primul război mondial a lui Pârvan şi I. Andrieşescu.

Repertoriul descoperirilor arheologice din Transilvania publicat în 1909 în limba germană şi republicat în romîneşte, amplificat, la Bistriţa, în 1920, de către Iuliu Marţian, marchează de asemenea trecerea către noua etapă, caracterizată printr-un progres al metodelor de cercetare (prin săpături sistematice) şi prin încercări mai stăruitoare şi mai precis orientate de a folosi monumentele arheologice în scopul fundamentării unor teorii istorice, care, variind de la cercetător la cercetător şi de la şcoală la şcoală, au avut îndeobşte un caracter idealist, adeseori de nuanţă naţionalistă-şovină.

*

Vasile Pârvan îşi începuse activitatea arheologică în 1910 prin săpăturile de la Ulmetum şi apoi prin cele de la Histria, continuate apoi pînă la moartea sa în 1927. Preocupat în primul rînd de arheologia comunei primitive, Ion

Andrieşescu sistematizează în 1912, în lucrarea sa « Contribuţie la Dacia înainte de romani » materialele neolitice din întreaga ţară, pentru ca apoi, încadrat la Bucureşti, în calitate de colaborator al lui Pârvan la Muzeul Naţional de Antichităţi, să iniţieze şi primele săpături ştiinţifice de arheologie a comunei primitive prin sondajele de la Sălcuţa (1916).

După încheierea primului război mondial, Pârvan organizează, o dată cu formarea unui grup de elevi, o acţiune de cercetare arheologică mai sistematică, fără însă a reuşi să o planifice îndeajuns. Ea se va concentra mai ales asupra Munteniei, referindu-se în primul rînd la epoca neolitică şi la perioada dacică. Accentul a fost pus pe executarea unor sondaje arheologice sistematice şi de publicare a rezultatelor, fie în Analele Academiei, fie în revista în limbi străine întemeiată de el, *Dacia*. Opera monumentală a lui V. Pârvan « Getica » (1926) valorifică în mare măsură şi cercetările mai noi şi vechile materiale de la sfîrşitul epocii bronzului pînă în vremea stăpînirii romane. În restul ţării, cercetările şi publicaţiile s-au dezvoltat mai mult în legătură cu centrele universitare de la Cluj şi Iaşi, ele fiind coordonate într-o oarecare măsură de către *Comisia Monumentelor Istorice*. Comisia se preocupa şi de unele cercetări în teren de arheologie feudală (Curtea de Argeş ş.a.), iar prin Buletinul său central (*BCMI*), ca şi prin buletinele şi anuarele provinciale (îndeosebi cele de la Cluj) editează materiale şi monumente arheologice, din toate epocile, dar cu precădere feudale. La Cluj, se formează treptat, mai ales prin îndrumarea profesorului D. Teodorescu, un centru arheologic, prin activitatea căruia se execută primele săpături în cetăţile dacice din munţii Orăştiei (în primul rînd de la Costeşti şi Grădiştea Muncelului) şi o serie întreagă de cercetări în castrele şi aşezările romane din provincie. Între acestea trebuie amintite amplele săpături de la Sarmizegetusa-Ulpia Traiană, cu descoperirea amfiteatrului, a forului şi palatului Augustalilor (1925—1938).

O bogată activitate dezvoltă cercetătorul clujean Roska Márton, care printre altele se ocupă şi de epoca paleolitică în Transilvania, în timp ce în nordul şi estul ţării această epocă este cercetată de C. Ambrojevici şi N. N. Moroşan.

În ultimii 15 ani ce preced eliberarea, activitatea arheologică se fărîmiţează şi capătă treptat un pronunţat caracter individualist şi în parte anticvaric, prin aceea că diferitele muzee locale nu-şi pot menţine existenţa şi desfăşura activitatea decît în dependenţă de politicienii locali, care se schimbau frecvent şi nu aveau o viziune ştiinţifică asupra acestor preocupări. În unele locuri (ca la Deva, Alba Iulia etc. în Transilvania, la Constanţa, Craiova etc. dincoace de munţi) unele muzee se dezvoltă mai puternic şi ajung chiar să editeze publicaţii arheologice, dar cu apariţie precară şi lipsită de continuitate. La Iaşi, profesorul O. Tafrali a încercat de asemenea să înjghebeze în jurul Muzeului de antichităţi al Universităţii din Iaşi o activitate arheologică mai susţinută şi mai completă. Revista *Dacia* de la Bucureşti îşi continuă mai mult sau mai puţin regulat apariţia (pînă la vol. XI—XII, 1945—1947), în timp ce la Cluj, *Anuarul Institutului de studii clasice* (institut întemeiat în 1928 în vederea coordonării şi a activităţii

arheologice) valorifică publicistic noile rezultate. Metodele de cercetare nu au făcut în această etapă decît încete progrese şi mai ales acestea nu s-au putut generaliza din cauza fărîmiţării şi individualismului care a dominat cercetările arheologice. Cea mai gravă deficienţă a cercetărilor arheologice din trecut a fost, pe lîngă anarhica lor desfăşurare, absenţa unei orientări juste ideologice atît în programarea lor, cît şi — mai ales — în interpretarea rezultatelor obţinute. Punerea în valoare a acestor rezultate prin publicaţii care să se adreseze maselor largi ale poporului sau prin muzee şi expoziţii accesibile oamenilor muncii a fost de asemenea mult neglijată, arheologia fiind considerată ca o îndeletnicire cultivată numai de specialişti pentru specialişti.

Ca editări mai însemnate de izvoare apărute în acest răstimp trebuie menţionate publicaţiile Muzeului Naţional de Antichităţi, unele lucrări de sinteză regională, repertoriul întocmit de Roska Márton al descoperirilor arheologice din Transilvania din comuna primitivă.

Eliberarea patriei noastre la 23 August 1944 a determinat şi în cîmpul cercetărilor arheologice o cotitură fundamentală şi ca atare începutul unei noi etape în dezvoltarea acestui domeniu. Ea este caracterizată printr-o planificare ştiinţifică a lucrărilor de cercetare, prin aplicarea metodei de lucru în colectiv, prin cercetarea în mod egal, uniform, a tuturor regiunilor ţării şi a tuturor perioadelor istorice — punîndu-se accentul după nevoie pe regiunile sau problemele neglijate în trecut — şi prin punerea la dispoziţie şi acestei ramuri de activitate ştiinţifică a mijloacelor materiale necesare. Organizarea şi coordonarea acestei munci s-a făcut şi se face în cadrul *Academiei Republicii Populare Romîne*, prin *Institutul de arheologie* creat în anii puterii populare, cu concursul celorlalte institute de istorie ale Academiei, a facultăţilor de istorie şi a muzeelor regionale etc. O numeroasă pleiadă de tineri au fost atraşi în munca arheologică creîndu-se astfel noi cadre de cercetători. Harta, înfăţişînd punctele cercetate arheologic pe cuprinsul ţării înainte şi după 23 August 1944, constituie cea mai grăitoare dovadă a avîntului pe care l-au luat cercetările arheologice în ultimii 15 ani.

Dar mai presus de orice, cercetarea arheologică a putut face după 23 August 1944 un mare salt calitativ prin aplicarea şi în arheologie a concepţiei şi metodologiei marxist-leniniste, întemeiate pe principiile materialismului dialectic şi istoric. În planificarea şi executarea lucrărilor, de mare folos a fost experienţa arheologilor sovietici de care arheologia nouă, marxistă, din ţara noastră a ştiut să beneficieze din plin, fie prin schimburile de publicaţii, fie prin schimburi de experienţă personală.

Pentru întîia dată s-au deschis la noi mari şantiere arheologice în toate regiunile ţării, în care cercetarea a fost condusă pînă la capăt. S-a intensificat în măsură neatinsă pînă acum cercetarea epocii paleolitice, cu rezultate absolut noi, ca de pildă cele de pe şantierul hidrocentralei Bicaz. S-au descoperit noi culturi materiale atît pentru epoca străveche cît şi de la începuturile feudalismului, culturi cu totul necunoscute şi, în parte, chiar nebănuite (de ex. cultura

arheologice) valorifică publicistic noile rezultate. Metodele de cercetare nu au făcut în această etapă decît încete progrese şi mai ales acestea nu s-au putut generaliza din cauza fărîmiţării şi individualismului care a dominat cercetările arheologice. Cea mai gravă deficienţă a cercetărilor arheologice din trecut a fost, pe lîngă anarhica lor desfăşurare, absenţa unei orientări juste ideologice atît în programarea lor, cît şi — mai ales — în interpretarea rezultatelor obţinute. Punerea în valoare a acestor rezultate prin publicaţii care să se adreseze maselor largi ale poporului sau prin muzee şi expoziţii accesibile oamenilor muncii a fost de asemenea mult neglijată, arheologia fiind considerată ca o îndeletnicire cultivată numai de specialişti pentru specialişti.

Ca editări mai însemnate de izvoare apărute în acest răstimp trebuie menţionate publicaţiile Muzeului Naţional de Antichităţi, unele lucrări de sinteză regională, repertoriul întocmit de Roska Márton al descoperirilor arheologice din Transilvania din comuna primitivă.

Eliberarea patriei noastre la 23 August 1944 a determinat şi în cîmpul cercetărilor arheologice o cotitură fundamentală şi ca atare începutul unei noi etape în dezvoltarea acestui domeniu. Ea este caracterizată printr-o planificare ştiinţifică a lucrărilor de cercetare, prin aplicarea metodei de lucru în colectiv, prin cercetarea în mod egal, uniform, a tuturor regiunilor ţării şi a tuturor perioadelor istorice — punîndu-se accentul după nevoie pe regiunile sau problemele neglijate în trecut — şi prin punerea la dispoziţie şi acestei ramuri de activitate ştiinţifică a mijloacelor materiale necesare. Organizarea şi coordonarea acestei munci s-a făcut şi se face în cadrul *Academiei Republicii Populare Romîne*, prin *Institutul de arheologie* creat în anii puterii populare, cu concursul celorlalte institute de istorie ale Academiei, a facultăţilor de istorie şi a muzeelor regionale etc. O numeroasă pleiadă de tineri au fost atraşi în munca arheologică creîndu-se astfel noi cadre de cercetători. Harta, înfăţişînd punctele cercetate arheologic pe cuprinsul ţării înainte şi după 23 August 1944, constituie cea mai grăitoare dovadă a avîntului pe care l-au luat cercetările arheologice în ultimii 15 ani.

Dar mai presus de orice, cercetarea arheologică a putut face după 23 August 1944 un mare salt calitativ prin aplicarea şi în arheologie a concepţiei şi metodologiei marxist-leniniste, întemeiate pe principiile materialismului dialectic şi istoric. În planificarea şi executarea lucrărilor, de mare folos a fost experienţa arheologilor sovietici de care arheologia nouă, marxistă, din ţara noastră a ştiut să beneficieze din plin, fie prin schimburile de publicaţii, fie prin schimburi de experienţă personală.

Pentru întîia dată s-au deschis la noi mari şantiere arheologice în toate regiunile ţării, în care cercetarea a fost condusă pînă la capăt. S-a intensificat în măsură neatinsă pînă acum cercetarea epocii paleolitice, cu rezultate absolut noi, ca de pildă cele de pe şantierul hidrocentralei Bicaz. S-au descoperit noi culturi materiale atît pentru epoca străveche cît şi de la începuturile feudalismului, culturi cu totul necunoscute şi, în parte, chiar nebănuite (de ex. cultura

HARTĂ

241. Căpuşu Mare
242. Gilău
243. Cluj
244. Someşeni
245. Palatca
246. Soporu de Cîmpie
247. Turda
248. Moldoveneşti
249. Breaza
250. Sîngeorgiu de Mureş
251. Cristeşti
252. Moreşti
253. Sînpaul
254. Cipău
255. Lechinţa de Mureş
256. Luduş
257. Bogata Ranta
258. Petrilaca
259. Ciumbrud
260. Teiuş
261. Cetea
262. Drîmbar
263. Alba Iulia
264. Ighiu
265. Zlatna
266. Veţel
267. Deva-Tăulaş
268. Nandru
269. Sarmizegetusa
270. Ohaba-Ponor
271. Piatra Roşie
272. Blidaru
273. Grădiştea Muncelului
274. Costeşti
275. Orăştioara de Sus
276. Tărtăria
277. Petreşti
278. Cîlnic
279. Tilişca
280. Boiţa
281. Caşolţ
282. Guşteriţa
283. Ocna Sibiului
284. Boarta
285. Mediaş
286. Brateiu
287. Sighişoara
288. Căpîlna
289. Sîngeorgiu de Pădure
290. Sărăţeni
291. Bezid
292. Medişor
293. Inlăceni
294. Ceheţel
295. Nicoleni
296. Beteşti
297. Porumbenii Mici
298. Porumbenii Mari
299. Arpaşu de Sus
300. Calbor
301. Cuciulata
302. Hoghiz
303. Doboşeni
304. Şoimeni
305. Sîncrăieni
306. Bixad
307. Arcuş
308. Sf. Gheorghe
309. Bedehaza
310. Peştera
311. Moeciu de Sus
312. Rişnov
313. Or. Stalin
314. Leţ
315. Reci
316. Boroşneu Mare
317. Brateş
318. Breţcu
319. Covasna
320. Cremenea
321. Gîlma

D A
4
59

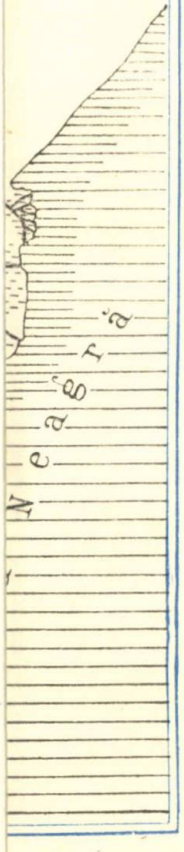

GHEORGHE LAZĂR" Bucureşti

Criş, a ceramicii lineare, cultura Hamangia în neolitic, culturile Verbicioara şi Costişa pentru epoca bronzului, cultura dacilor liberi din sec. III—IV e.n. cea mai veche cultură slavă etc.). Pentru întîia dată în această parte a Europei s-au dezvelit în întregime unele aşezări neolitice (la Hăbăşeşti şi Truşeşti). Cercetarea culturii materiale a geto-dacilor a luat un avînt deosebit prin reluarea în stil mare a săpăturilor de la Zimnicea, Poiana, dar mai ales a celor din aşezările şi cetăţile dacice din munţii Orăştiei (Piatra Roşie, Grădiştea Muncelului, Blidaru etc.), identificîndu-se astfel primele elemente ale *civilizaţiei* dacice incipiente. Săpăturile de la coloniile greceşti Histria, Constanţa şi Mangalia au fost de asemenea puse pe baze noi şi puternic dezvoltate. În toată activitatea arheologică din această etapă, s-a putut urmări şi demonstra continuitatea de viaţă şi rolul hotărîtor al populaţiilor băştinaşe în desfăşurarea procesului istoric. În ceea ce priveşte perioada de după ocupaţia romană, se poate spune că s-a creat de-abia acum arheologia epocii migraţiei popoarelor şi a începuturilor îndepărtate ale feudalismului pe teritoriul Romîniei. Dacă izvoarele străvechi (orînduirea comunei primitive) şi vechi (epoca sclavagistă) ale ţării noastre s-au îmbogăţit de la 23 August încoace în chip considerabil, tot atît de adevărat este că şi pentru aşa-numitul « mileniu întunecat » (circa 271—1245 e.n.) noile cercetări arheologice au scos la iveală numeroase documente, care au îngăduit să se pună în cu totul altă lumină şi pe temeiuri mai concrete şi mai sigure problema continuităţii populaţiei daco-romane şi a procesului de formare a limbii şi poporului romîn. Se poate astfel vorbi astăzi de o cultură materială romînească pentru sec. X—XI e.n. În paginile prezentului volum din *Istoria Romîniei* se folosesc şi se valorifică la fiecare pas rezultatele noii activităţi arheologice din ţara noastră, fără de care, de altfel, acest volum nu s-ar fi putut redacta în forma în care apare. În sfîrşit, în cursul acestei noi etape de după 23 August 1944, s-a creat în Romînia şi *adevărata arheologie a epocii feudale*, prin săpăturile de la Suceava, Putna, Vaslui, Bîrlad, Tîrgşor etc. Editarea izvoarelor arheologice a fost aşezată şi ea pe baze noi, prin publicarea curentă a rapoartelor preliminare sau definitive de săpături şi prin monografii. Arheologia a încetat acum de a mai fi o ramură ştiinţifică ce interesează numai un cerc restrîns de specialişti. Ea a devenit un domeniu de cultură deschis tuturor oamenilor ştiutori de carte care se interesează de istoria trecutului ţării, atît prin numeroasele publicaţii, cît şi prin muzeele mari şi mici răspîndite pe întreg teritoriul patriei, în oraşe şi comune mai mari.

Au fost tipărite pînă acum 20 de volume de « *Studii şi cercetări de istorie veche* », 6 volume masive de « *Materiale şi cercetări arheologice* », precum şi o serie de monografii arheologice (*Piatra Roşie, Hăbăşeşti, Histria, Izvoare, Capidava, Adamclisi* etc.). Alte volume (reviste şi monografii) sînt în curs de tipărire, de ex. monografia cetăţii *Şcheia* de la Suceava ş.a.

Filialele de la Cluj şi Iaşi ale Academiei au fost dotate şi ele cu publicaţii proprii de arheologie şi istorie veche.

Prin munca unui larg colectiv de specialişti, s-a întocmit pentru întîia dată *Repertoriul* tuturor descoperirilor arheologice din întreaga ţară, care va fi tipărit în curînd. Muzeele regionale şi raionale, dintre care o mare parte au fost înfiinţate, iar altele refăcute şi organizate, au început să dezvolte o activitate ştiinţifică arheologică şi să editeze publicaţii periodice (la Deva, la Cluj, la Ploeşti, Constanţa etc.).

Din anul 1957, revista în limbi străine « Dacia » a început să apară din nou, editîndu-se pînă acum trei mari volume (I 1957, II 1958, III 1959), volumul IV 1960 fiind în curs de publicare.

2. IZVOARELE SCRISE

Izvoarele literare propriu-zise

Spre deosebire de cele arheologice, izvoarele literare, variate şi multiple, sînt, fără îndoială, mai grăitoare, ele putîndu-ne informa mai exact şi mai amplu asupra unor date, locuri, populaţii, persoane şi evenimente. Din acest punct de vedere, ele prezintă un avantaj faţă de informaţiile, deseori vagi şi neprecise, oferite de izvoarele arheologice. Cu toate acestea, ştirile ce ne parvin pe calea scrisului nu constituie întotdeauna o documentare absolut sigură şi cu atît mai puţin una cuprinzătoare. Nu pot fi considerate ca absolut veridice aceste izvoare literare din pricină că, după cum se ştie, cele mai multe din ele (în speţă: lucrările narative cu caracter istoric, geografic etc., ca şi cele beletristice) cuprind nu numai aprecieri şi interpretări personale, dar reflectă întotdeauna interesele de clasă atît ale autorului cît şi ale clasei stăpînitoare pe care o serveşte. Acceptarea fără atitudine critică a acestor ştiri nu serveşte nicidecum adevărul istoric. Poziţia de clasă a scriitorilor antici ne sileşte, uneori, să fim cu rezerve şi faţă de unele date, în aparenţă obiective, pe care ni le transmite tradiţia literară. Cu atît mai atent trebuie să fie istoricul de azi faţă de acei dintre ei care au scris în slujba unor familii, grupări sau partide politice.

Cît priveşte raza de informaţie a izvoarelor literare, ea este, după cum e binecunoscut, foarte limitată, scriitorii antici ocupîndu-se mai mult, aproape exclusiv, cu aspectul politic, războinic, uneori anecdotic şi distractiv al istoriei, neglijînd în mod obişnuit latura economică şi socială a dezvoltării societăţii. O oarecare excepţie constituie lucrările cu caracter geografic şi etnografic.

La toate aceste lipsuri şi deficienţe, se mai adaugă, ca o serioasă denaturare a adevărului, tendinţa permanentă a istoricilor antici de a da operelor lor o cît mai pronunţată notă artistică, atrăgătoare, fapt pentru care nu rareori comit, cu bună ştire, cele mai grosolane devieri de la calea adevărului.

E de la sine înţeles iarăşi că nu toţi autorii antici se găsesc pe aceeaşi treaptă a valorii profesionale. Alături de scrieri întocmite de oameni cu competenţă, cu o informaţie directă şi atitudine critică, se găsesc lucrări de valoare dubioasă şi chiar inexistentă.

Pămîntul şi societatea omenească de pe teritoriul patriei noastre au intrat în cîmpul preocupărilor literare antice relativ tîrziu. Interesul cărturarilor antici (greci) pentru realităţile geografice şi umane de la noi a fost trezit din clipa cînd, pe aceste meleaguri, şi anume pe ţărmul de apus şi nordic al Mării Negre, s-au stabilit cele dîntîi aşezări elenice, începînd încă din cursul secolului al VII-lea î.e.n., devenind cu timpul importante oraşe-state sclavagiste de tip clasic, ca Histria, Tomis, Callatis. Legăturile pe care le întreţin aceste oraşe cu Grecia metropolitană, ca şi interesul pe care bogăţiile ţinuturilor din jurul Mării Negre nu întîrzie să-l trezească în rîndurile navigatorilor şi negustorilor veniţi să le cerceteze, prilejuiesc cele dîntîi ştiri scrise despre pămîntul dacogetic. Acestea se întîlnesc în relaţiile de călătorie ale celor mai vechi geografi greci, porniţi din porturile de pe coasta de vest a Asiei Mici, înainte de a-şi face loc în scrierile mai ample ale unor istorici din sec. al V-lea şi următoarele.

O dată cu intrarea ţinuturilor noastre în sfera de interese a marelui stat sclavagist roman, ştirile literare se înmulţesc, întregindu-se simţitor cu scrierile din lumea romană, fie în limba latină, fie în limba greacă.

Oricare ar fi mediul din care răsar aceste izvoare literare, ele pot fi împărţite în două mari categorii:

1. Izvoare geografico-etnografice;
2. Izvoare istoriografice.

La acestea se mai pot adăuga, ca o completare:

3. Izvoarele literare beletristice şi
4. Izvoarele literare cu caracter special (ştiinţific, tehnic, lexicografic etc.).

Şi despre unele şi despre altele, trebuie spus că nu privesc aproape niciodată în chip exclusiv regiunile carpato-dunărene sau ţărmul de apus al Mării Negre, ci sînt închinate îndeobşte ţinuturilor din jurul acestei mări, cu accentuată predilecţie (în cazul literaturii geografic-etnografice) faţă de neamurile de pe ţărmul ei de nord.

Puţinele lucrări din antichitate privind direct ţinuturile şi evenimentele din ţara noastră (ca acele comentarii despre războiul dacic ale împăratului Traian şi altele) au pierit în cursul vremilor, nerămînînd din ele decît unele fragmente răzleţe şi mai totdeauna puţin lămuritoare. De aceea, atît aceste fragmente cît şi pasajele din autorii ale căror texte au ajuns pînă la noi, privind istoria veche a ţinuturilor învecinate (pontice, tracice etc.), au fost adunate şi publicate în lucrări speciale încă de pe la începutul veacului trecut, fie ca simple culegeri — comentate sau nu — fie ca monografii. Semnalăm dintre acestea pe următoarele mai importante:

1. *Scythica et Caucasica e veteribus scriptoribus Graecis et Latinis*, întocmită la sfîrşitul secolului trecut de V. V. Latîşev (vol. I: *Scriptores Graeci*, Petropoli, 1893; vol. II: *Scriptores Latini*, 1906) interesînd nu numai istoria ţărmurilor nordic ori estic, dar şi pe aceea a ţărmului vestic al Mării Negre. Textele apar acum în trad. rusească în *VDI*.

2. *Geographie der Griechen und Römer* (III, 2: *Skythien und das Land der Geten oder Daker nach den Ansichten der Griechen und Römer*), a lui F. A. Ukert, apărută la Weimar în 1846, dar încă utilă;

3. *Deutsche Altertumskunde*, Berlin, 1892 (vol. III, p. 125—163) a lui K. Müllenhoff, cuprinzînd şi ştiri privitoare la Dacia.

Special închinate geţilor, aşa cum apar aceştia în lumina izvoarelor literare antice, sînt scrierile lui W. Bessell, *De rebus Geticis*, Göttingen, 1854, şi K. Rössler, *Die Geten und ihre Nachbarn*, în « *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien* », Philos.-hist. Classe, XLIV, 1863, p. 140 şi urm.

În această categorie de scrieri se încadrează şi meritoria lucrare a lui Gr. G. Tocilescu: *Dacia înainte de Romani*, Bucureşti, 1880, cuprinzînd cercetări asupra populaţiilor care au locuit în stînga Dunării de jos înainte de cucerirea acestui teritoriu de către romani.

Închinată Daciei e culegerea de texte latine însoţite de traduceri în limba romînă publicată de G. Popa-Lisseanu sub titlul: *Dacia în autorii clasici. Autorii latini clasici şi postclasici*, Bucureşti, 1943 şi II, *Autorii greci şi bizantini*, Bucureşti, 1943.

Nu poate fi trecut cu vederea aici nici proiectul unei culegeri generale a izvoarelor literare privind trecutul depărtat al ţării noastre, întocmit de Secţia de ştiinţe istorice a Academiei R.P.R. şi încredinţat unui colectiv de cercetători ai Institutului de arheologie. Un prim volum, cuprinzînd ştirile pînă în sec. IV e.n. — în textul original şi în traducere romînă, — e pe punctul de a fi încredinţat tiparului. Un al doilea, mergînd pînă în sec. al VII-lea, se găseşte într-o stare înaintată de pregătire.

Resturile de limbă, cîte s-au putut păstra din graiul traco-geto-dacilor, au fost strînse, publicate şi studiate demult în lucrarea, în multe privinţe fundamentală, a lui W. Tomaschek, *Die alten Thraker*, în « *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien* » (CXXVIII, 1893, IV, p. 1—130; CXXX, 1893, II, p. 1—70; CXXXI, 1894, I, p. 1—103), iar mai nou în lucrările lui D. Dečev, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien, 1957 şi I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, Bucureşti, 1959.

★

1. Ştiri de caracter *geografic-etnografic* privind ţinuturile din jurul Mării Negre se citesc chiar în cele mai vechi monumente ale literaturii greceşti: *Iliada* şi *Odiseea*. Mai numeroase şi mai veridice devin însă începînd cu sec. al VI-lea, după ce — înainte de toate prin meritul milesienilor — explorarea şi colonizarea ţărmurilor Mării Negre contribuie la răspîndirea în lumea greacă a cunoştinţelor despre aceste regiuni. Scrierile celor dintîi geografi şi etnografi greci — Anaximandru, Hecateu, Hellanicos — sînt astăzi în cea mai mare parte pierdute. Fragmentele lor, şi ale altor istorici şi geografi din aceeaşi vreme (aşa-numiţi « logografi ») au fost cuprinse în culegerea intitulată *Fragmenta historicorum*

Graecorum (5 volume; text grec şi traducere latină), publicată între anii 1841 — 1868, la Paris, de C. Müller (în cazul lui Hecateu, şi în culegerea specială: *Hecataei Milesii Fragmenta*, îngrijită de Giuseppe Nenci, Firenze, 1956). O nouă culegere generală a fragmentelor istoricilor greci (fără traduceri, dar bogat comentată) se publică începînd din 1923 prin grija lui Felix Jacoby, sub titlul: *Die Fragmente der griechischen Historiker* (primele volume la Berlin; continuarea la Leyden). Din această vastă lucrare, un interes deosebit pentru istoria noastră veche prezintă vol. III C. partea 1: *Autoren über einzelne Länder. I. Bd.: Aegypten-Geten*, apărută în 1958. O culegere a fragmentelor păstrate din istoricii romani care nu au ajuns pînă la noi a dat H. Peter: *Historicorum Romanorum Reliquiae*, Lipsiae, vol. I², 1914, vol. II, 1906. Cît priveşte scrierile geografilor greci — deopotrivă vechi şi noi, pînă în epoca imperială — păstrate în condiţii mai bune, operele lor sînt editate laolaltă sub titlul *Geographi Graeci Minores*, tot de C. Müller (Paris, 1882; text grec şi traducere latină). Geografii antici de limbă latină de asemenea sînt editaţi de A. Riese, *Geographi Latini Minores*, Heilbronn, 1878.

Din numărul acestor din urmă texte — în cea mai mare parte lipsite de originalitate, transmiţînd de-a lungul secolelor descrieri şi amănunte împrumutate unor modele astăzi pierdute — un oarecare interes prezintă pentru istoria regiunilor noastre micul tratat de geografie, versificat, atribuit lui Scymnos (aşa-zisul *Pseudo-Scymnos* — GGM, I, p. 196—237), compilat de un autor care scria către începutul sec. I î.e.n. Valoarea informaţiilor lui Pseudo-Scymnos stă în aceea că, după însăşi mărturia autorului, provin din *Ephoros*, cînd e vorba de ţărmul de nord al Mării Negre, iar pentru coasta tracă, din *Demetrios Callatianul*, a cărui cunoaştere nemijlocită a locurilor descrise nu poate fi pusă la îndoială.

Din primii ani ai sec. I e.n. datează vasta operă de geografie istorică a lui *Strabon* din Amaseia: *Geographica* (ediţii: Müller-Dübner, Paris, 1853—1857, text grec şi traducere latină; A. Meineke, Leipzig, 1866, text grec singur. O ediţie nouă, cu traducere şi comentar, îngrijită de W. Aly, se află în curs de publicare). Interesul neobişnuit al operei lui Strabon, ca izvor pentru cunoaşterea regiunilor pontice şi carpato-dunărene, stă nu numai în utilizarea largă a unora din principalii geografi anteriori (Ephoros, de pildă, sau Eratostene, ori Posidoniu), dar şi în propriile-i observaţii, făcute cu prilejul unor lungi călătorii. Cum, de altă parte, lucrarea nu se reduce la o prezentare exclusiv geografică a ţinuturilor descrise, ci cuprinde de fiecare dată ştiri preţioase asupra trecutului lor depărtat sau recent, cartea a VII-a a *Geografiei*, în care se vorbeşte despre coloniile greceşti din Marea Neagră — dar şi despre geţi, într-un moment culminant al dezvoltării lor social-politice: epoca lui Burebista, — capătă, în lipsa altor izvoare mai bune, semnificaţia unui document primordial pentru istoria veche a patriei noastre.

După Strabon, o oarecare însemnătate pentru cunoaşterea regiunilor noastre prezintă compilaţia lui *Pomponius Mela*, primul tratat de geografie în

limba latină (*Chorographia*, ed. Frick, Leipzig, 1935). Între alte surse astăzi pierdute, Mela a folosit probabil rezultatele operei de cartografiere a imperiului roman începute din ordinul lui Augustus şi care avea să ducă la întocmirea hărţii zise «*A lui Agrippa*», săpată în marmură şi expusă vederii publicului într-unul din porticele Romei. Reproduceri succesive ale acestui important document, pînă la sfîrşitul antichităţii, stau probabil la baza aşa-numitei *Tabula Peutingeriana*, descoperită în sec. al XVI-lea în Colmar, dar după un model datînd din deceniile 6 şi 7 ale sec. III e.n. (astăzi în Biblioteca de Stat din Viena). Într-o serie de 11 foi (prima lipseşte) aceasta înfăţişează imaginea lumii cunoscute către sec. al IV-lea e.n., de la Gibraltar pînă la coasta vestică a Indiei, fără a uita ţinuturile dunărene, cu rîurile, aşezările mai importante şi popoarele ce le locuiau (ediţia de care dispunem e aceea a lui K. Müller, *Itineraria Romana*, Stuttgart, 1916). Datele uneori greşite ale acestei hărţi se completează, în ceea ce priveşte Dobrogea şi Dacia romană, cu o lucrare tîrzie (sec. IX e.n.), datorită unui geograf anonim: *Ravennatis Anonymi Cosmographia* (în ed. critică a lui J. Schnetz, *Itineraria Romana. Volumen alterum: Rav. An. Cosmographia et Guidonis Geographia*, Lipsiae, 1940) şi care, cu toate greşelile şi numirile stîlcite pînă la nerecunoaştere ale localităţilor şi rîurilor, rămîne o sursă de informaţie indispensabilă pentru topografia antică a ţinuturilor noastre. Mai mult sau mai puţin clar expuse, bogate informaţii se găsesc în scrierea de caracter enciclopedic a lui C. *Plinius Secundus: Naturalis historia*, în care geografia îşi are locul ei în cărţile III—VI (ed. Jahn-Mayhoff, Leipzig, 1892—1906). Din datele strînse de Pliniu, unele privesc răspîndirea dacilor, geografia Daciei şi a Dobrogei, în legătură cu ai cărei locuitori *Istoria naturală* cuprinde informaţii utile. Acelaşi lucru trebuie spus despre raportul adresat în anii 131—132 împăratului Hadrian de *Arrian* din Nicomedia, în calitate de guvernator al Capadociei, cu privire la condiţiile navigaţiei în Marea Neagră, precum şi la aşezarea diferitelor seminţii, porturi cu distanţele respective (*Periplus Ponti Euxini*, ed. C. Müller, în GGM, I, p. 370—401, text grec şi traducere latină; A. G. Roos, Leipzig, 1928, text singur). Dar realizarea geografică cea mai valoroasă a epocii romane, şi una din cele mai importante ale antichităţii îndeobşte, e *Geografia* lui *Claudios Ptolemaios* din Alexandria (circa 150 e.n.), în care se îmbină cele două curente mai vechi al geografiei matematice şi al geografiei descriptive (ed. C. Müller, Paris, 1883—1901). Ptolemaios are meritul de a fi transmis viitorimii concepţia moştenită de la înaintaşi despre sfericitatea pămîntului: în acelaşi timp poartă însă vina de a fi respins cu hotărîre teoria heliocentrică, susţinută de unii astronomi din epoca elenistică, şi de a fi contribuit la acreditarea teoriei geocentrice, care avea să împiedice progresul studiilor de astronomie pînă la descoperirile epocale ale lui Copernic. În ciuda multor obscurităţi, confuzii şi impreciziuni, marele număr de numiri de triburi şi de aşezări transmise de Ptolemaios în descrierea ţinuturilor de la nordul Dunării constituie baza indispensabilă a oricărui studiu asupra Daciei în sec. I—II e.n.

2. Din şirul *istoricilor* propriu-zişi ale căror scrieri interesează trecutul depărtat al ţării noastre, primul în ordine cronologică e Herodot din Halicarnas, — « Părintele istoriei », cum i s-a spus nu fără temei, — scriind pe la mijlocul sec. V î.e.n. Herodot continuă şirul geografilor-etnografi apăruţi în cetăţile Ioniei în urma mişcării de colonizare, dar curiozitatea lui cuprinzătoare îmbrăţişează deopotrivă trecutul neamurilor şi al ţărilor despre care e adus să vorbească. În dezvoltarea ştiinţei greceşti şi europene, *Cercetările* lui (gr. Ἱστορίαι, lat. *Historiae*) reprezintă astfel prima încercare de a alcătui o istorie universală (în înţelesul de atunci al cuvîntului), remarcabilă prin bogăţia informaţiilor şi prin concepţia potrivit căreia — în viaţa indivizilor şi a colectivităţilor — totul se transformă, nimic nu rămîne statornic. Măcar că explicaţiile pe care le dă acestui proces evolutiv sînt de ordin metafizic, şi în ciuda prejudecăţilor de ordin religios care-l fac să acorde crezare unor tradiţii îndoielnice şi nu o dată puerile, Herodot e totuşi un izvor de neînlocuit pentru istoria Greciei, a ţinuturilor pontice şi a întregului Orient apropiat, în prima jumătate a mileniului I î.e.n. Acceptate critic şi de fiecare dată confruntate cu rezultatul cercetărilor arheologice şi de altă natură, informaţiile pe care ni le dă cu privire la tracii sudici, la geţii din sudul Dobrogei, la sciţii de pe ţărmul de nord al Mării Negre şi la rîurile Daciei sînt la baza studiilor de caracter etnografic şi istoric întreprinse în zilele noastre asupra trecutului acestor regiuni, cu toată informaţia de a doua mînă pe care o are şi indiferent de confuziile geografice ce le comite (ed. H. Stein, Berlin, 1869—1871; Ph.-E. Legrand, Paris, 1932 urm., text grec şi traducere franceză. În romîneşte, dacă se exceptă traducerea din sec. al XVII-lea descoperită de N. Iorga la mînăstirea Coşula şi publicată la Vălenii de Munte în 1909, nu dispunem încă de o versiune integrală a « *Cercetărilor* ». Lucrarea laborioasă a lui Dim. Ion Ghica, *Istoriile lui Herodot. Traducere romînă însoţită de textul elinesc şi de note critice...* Bucureşti, 1894—1916, îmbrăţişează numai cărţile I—IV).

După Herodot, informaţii de preţ asupra tracilor sud-dunăreni, către vremea cînd aceştia ajungeau la o formă de organizare social-politică superioară, constituind un regat al cărui hotar nordic atingea gurile fluviului, se citesc în *Tucidide* (circa 460—400 î.e.n.), autorul unei foarte valoroase istorii a *Războiului peloponesiac* (ed. Hude, 1903; trad. romînă de M. Jakotă, Bucureşti, 1941). Tot aşa, pentru o perioadă puţin mai tîrzie, în relatarea expediţiei « celor 10 000 » a lui Xenofon (*Anabasis*, ed. Masqueray, Paris, 1931). O luare aminte deosebită se acordă stărilor din Peninsula Balcanică şi ţinuturilor din jurul Mării Negre în ampla istorie universală a lui *Polibiu* (sec. II î.e.n.), în cea mai mare parte pierdută. În cartea a IV-a (ajunsă pînă la noi întreagă), precum şi în alte numeroase fragmente, s-au păstrat totuşi ştiri importante despre istoria ţinuturilor pontice de-a lungul epocii elenistice, şi îndeosebi despre relaţiile oraşelor de pe ţărmul de vest al Mării Negre cu tracii, cu celţii şi cu bastarnii (ed. Th. Buttner-Wobst, Leipzig, 1905 urm.).

Dintre scrierile sec. I î.e.n. avînd atingere cu istoria noastră veche, un interes indiscutabil prezintă *Biblioteca istorică* a lui *Diodor Sicilianul*, concepută ca o istorie a omenirii întregi de la origini pînă în zilele lui Caesar, — în cea mai mare parte pierdută (ed. Vogel-Fischer, Leipzig, 1888—1906). Lipsit de calităţile unui adevărat istoric, Diodor e totuşi un harnic cititor al autorilor mai vechi, din operele cărora ne-a transmis ştiri de preţ despre triburile getice la sfîrşitul sec. al IV-lea î.e.n., ca şi despre răscoala cetăţilor dobrogene împotriva lui Lisimach petrecută către aceeaşi vreme. Tot o istorie universală (cea dintîi de acest fel în limba latină), şi tot de mari proporţii, arată a fi fost o lucrare a lui Pompeius Trogus: *Historiarum Philippicarum libri XLIV*, cu excepţia a puţine fragmente astăzi pierdută (ed. Seel, Leipzig, 1956). Parte din informaţiile pe care le cuprindea cu privire la istoria ţinuturilor dunărene începînd din sec. IV î.e.n., şi îndeosebi ştiri preţioase despre macedoneni, celţi şi bastarni, fără a uita pe geţi, ne-au fost totuşi păstrate în rezumatul întocmit către jumătatea sec. II e.n. de M. Iunianus Iustinus sub titlul *Epitome Historiarum Philippicarum* (ed. Ruehl-Seel, Leipzig, 1935).

Între Trogus şi Iustinus se situează însă în timp mai mulţi scriitori, latini şi greci, aproape contemporani, ale căror opere interesează fie istoria Dobrogei către începutul erei noastre (Dion din Prusa [Chrysostomos]: *Orationes*, ed. Arnim, Berlin, 1893), fie relaţiile dintre romani şi daci în perioada obscură dintre Burebista şi Decebal. Sub acest raport, de o atenţie deosebită se învrednicesc lucrările istoricului Cornelius Tacitus (*Annales*, ed. Koestermann, Leipzig, 1952 [trad. rom. Eug. Lovinescu, Bucureşti, 1916]; *Historiae*, ed. Koestermann, Leipzig, 1957), biografiile împăraţilor de la Caesar la Domitian scrise de C. Suetonius Tranquillus (*De vita Caesarum libri*, ed. Ihm. 1907; trad. de David Popescu şi C. V. Georoc, Bucureşti, 1958) şi rezumatul istoriei romane din cele mai vechi timpuri pînă în zilele lui August, întocmit — înainte de toate după Titus Livius — de L. Annaeus Florus: *Epitoma de Tito Livio. Bellorum omnium annorum DCC libri II* (ed. Malcovati, Roma, 1938).

Dintre scriitorii de limbă greacă ai sec. II e.n. o menţiune se cuvine istoricului bine informat al lui Alexandru cel Mare, Arrian din Nicomedia (pomenit înainte ca autor al unei scrieri despre Marea Neagră), cu opera sa intitulată *Anabasis Alexandri* (ed. Ross, Leipzig, 1907). Un izvor încă şi mai important pentru toată perioada de început a imperiului, din sec. I pînă la începutul sec. III e.n., îl constituie *Istoria romană* a lui Cassius Dio Cocceianus, în bună parte pierdută (ed. Boissevain, Berlin, 1895—1926). Chiar dacă nu străluceşte prin spirit critic, nici printr-o concepţie înaintată despre natura procesului istoric, Cassius Dio e totuşi un scriitor laborios, care n-a precupeţit eforturile pentru a se informa temeinic despre veacurile dinainte şi care, pentru epoca Severilor, foloseşte în bună măsură propriile-i observaţii şi amintiri. Din păcate, cărţile care tratează despre războaiele romanilor cu dacii nu ni s-au păstrat decît în nişte rezumate tîrzii bizantine.

O atenție deosebită se impune în utilizarea datelor bogate și variate cuprinse în colecția de biografii imperiale (de la Hadrian la Carus) cunoscută sub numele de *Historia Augusta* (ed. Hohl, Leipzig, 1927). În privința acesteia, studii publicate în ultima jumătate de veac au acreditat opinia că ne-am găsi înaintea unui îndrăzneț fals literar, în sensul că — în loc să fie opera a șase autori diferiți, din zilele lui Dioclețian și ale lui Constantin — toate cele treizeci de « Vieți » ar fi fost scrise de un singur literat, iubitor de senzațional mai curînd decît de adevăr istoric, și care ar fi trăit fie în cea de-a doua jumătate a sec. al IV-lea, fie la începutul sec. al V-lea e.n. În ciuda acestui caracter al ei, Historia Augusta rămîne, totuși, o sursă de informație « pe cît de primejdioasă, pe atît de indispensabilă ».

Cu toate că trăiește și scrie într-o epocă tîrzie (pe la mijlocul secolului al VI-lea e.n.), aici trebuie pomenit și istoricul goților *Iordanes*, cu ambele sale lucrări *Romana* și *Getica* (editate de Th. Mommsen în colecția *Monum. Germ. Hist. A. A.*, tomul V, partea 1, Berlin, 1882), din pricină că atît în *Romana*, cît mai ales în *Getica*, confundînd pe geții noștri cu goții, ne dă destul de ample și interesante relații despre geto-daci, informațiile luîndu-le uneori din surse mai vechi, contemporane cu evenimentele descrise (Dion din Prusa, de pildă).

Tot secolului VI îi aparține și demnitarul bizantin Joannes Laurentius Lydus, pe care socotim necesar să-l mai relevăm pentru o știre (evident eronat transmisă de manuscrise) culeasă din *Geticele* lui Criton, privitoare la prada de război luată de Traian de la daci. Lucrarea lui J. Lydus, *De magistratibus populi Romani*, a fost editată de R. Wünsch, Lipsca, 1903, iar pasajul cu pricina (II, 28) a fost emendat de J. Carcopino, *Points de vue sur l'impérialisme romain*, Paris, 1934, p. 80 și urm.

Lăsînd la o parte o serie destul de lungă de istorici mai mărunți (pomeniți, ori de cîte ori e cazul, în notele ce însoțesc textul tratatului), cum ar fi, bunăoară, *Eutropius* (sec. IV) cu al său *Breviarium ab Urbe condita* (ed. Fr. Ruehl, Lipsca, 1908), *Rufius Festus* (sec. IV), autor al unui *Breviarium rerum gestarum populi Romani* (ed. W. Foerster, Viena, 1874), sau *Sextus Aurelius Victor* (sec. IV: *Liber de Caesaribus...*, ed. F. Pichlmayr, Lipsca, 1911), ne oprim puțin și asupra ultimelor două categorii din izvoarele literare:

3. Din numărul mare al poeților, e deajuns să înregistrăm în primul rînd pe nefericitul exilat la Tomis (Constanța de astăzi) la începutul sec. I e.n., din porunca împăratului Augustus, *P. Ovidius Naso*. În ale sale *Tristia* și *Pontica*, Ovidiu găsește nenumărate prilejuri de a vorbi de țara și locuitorii Dobrogei de azi, pe care le descrie, firește, ca artist, dar cu știri prețioase și veridice. Publicate în numeroase ediții științifice, aceste două poeme ale cîntărețului tomitan au fost tălmăcite recent de T. A. Naum, *Publius Ovidius Naso: Scrisori din exil*, E.S.P.L.A., București, 1957.

Știri răzlețe despre geto-daci se cuprind și în opera poetică a unor Horațiu, Marțial, Statius și a altora, asupra cărora nu găsim necesar să insistăm aici.

Dintre prozatori, Pliniu cel Tînăr, cu scrisorile sale (C. Plinii Caecilii Secundi *Epistularum libri novem, Epistularum ad Traianum liber*, ediția a doua îngrijită de M. Schuster, Lipsca, 1952), dar și cu *Panegiricul* rostit în cinstea lui Traian (Pline le Jeune, *Panégyrique de Trajan*, editat de M. Durry, Paris, 1938) se cuvine să fie amintit în chip special, pentru unele informații mărunte privitoare la ciocnirea dintre romani și daci.

4. Din literatura specială menționăm ca izvoare utile cele două lexicoane cunoscute, unul, sub numele autentic al lui Hesychios din Alexandria (sec. V e.n.?), editat în 5 volume de M. Schmidt (*Hesychii Lexicon*, Jena, 1858—1868, ed. maior; o nouă ediție a început să apară, sub îngrijirea lui K. Latte, vol. I, Copenhaga, 1953), iar celălalt sub titlul de *Suidas (Suda)*, de un autor necunoscut, datînd de pe la anul 1000 e.n. (ediție critică mai nou îngrijită de Ada Adler: *Suidae Lexicon*, I—V, Lipsca, 1928—1938). Ambele opere lexicografice conțin o mulțime de citate din autori antici pierduți, care, utilizate critic, servesc drept importante și unice indicații în legătură cu istoria trecutului țării noastre.

Puține, dar prețioase amănunte conțin și scrierile topometrilor romani Balbus și Hyginus referitoare la Dacia preromană și romană (în ediția F. Blume, K. Lachmann și A. Rudorff, *Die Schriften der römischen Feldmesser*, vol. I—II, Berlin, 1848—1852).

Istoria Daciei în perioada de după retragerea aureliană și pînă la sfîrșitul primului mileniu din era noastră ocupă un loc puțin însemnat în istoriografia romană tîrzie și în cea bizantină. Știrile care apar asupra evenimentelor ce se petreceau la nord de Dunăre au un caracter întîmplător și sînt întotdeauna legate de politica și acțiunile militare ale imperiului.

Din colecția de biografii cunoscută sub numele de *Historia Augusta*, cel mai mare interes pentru istoria Daciei îl prezintă biografia lui Aurelian *(Vita Aureliani)* atribuită lui Flavius Vopiscus, iar dintre *breviaria*, amintite mai sus, o singură știre, aceea a pierderii Daciei, reprodusă de Aurelius Victor, Eutropius Rufius Festus și, mai tîrziu, de către Iordanes, merită să ne reție atenția.

Istoriografia antică a avut în secolul al IV-lea un ultim mare reprezentant în Ammianus Marcellinus, cel mai bun istoric al unei epoci atît de însemnate a istoriei universale. În vasta sa operă *Rerum gestarum libri* XXXI (ed. Carolus Upson Clark, *Ammiani Marcellini, Rerum gestarum libri qui supersunt*, 1915) din păcate păstrată numai în parte, Ammian a înregistrat și ne-a transmis știri de o excepțională importanță pentru istoria țării noastre în veacul al IV-lea (G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei Romînilor*, vol. XIII—XIV, text, traducere și comentarii din cărțile XXVII și XXXI). Reținem îndeosebi capitolele referitoare la istoria sarmaților din valea Tisei și pe cele cu privire la goții de pe teritoriul țării noastre și la efectele năvălirii hunilor în Europa de sud-est.

La izvoarele păgîne din secolul al IV-lea se adaugă izvoarele creștine. Deși literatura creștină a luat un mare avînt în acea vreme, totuși informațiile asupra situației din Dacia sînt limitate și ca număr și ca probleme. Se cuvine

să menționăm mai întîi pe Auxentius din Durostor, care, în a sa *Viață a lui Ulfila*, vorbește despre activitatea cunoscutului «apostol» al goților și despre condițiile în care el a predicat în limbile greacă, latină și gotă, la nord ca și la sud de Dunăre.

Despre activitatea și moartea lui Sava «Gotul», înecat la 12 aprilie 372 în rîul Μουσαῖος (Buzău), găsim știri în epistolele lui Vasile cel Mare (Migne, *Patrologia Graeca*, XXXII, ep. CLV, CLXIV), iar despre Nicetas, episcop al Remesianei și scriitor, în scrisorile și poemele lui Paulinus din Nola (ed. Hartel, Viena, 1894).

Criza istoriografiei antice este și mai evidentă în secolul al V-lea. Cu excepția lui Zosimos, scriitor grec care a compus o istorie a imperiului de la August pînă la Teodosiu al II-lea, un singur izvor important ne-a rămas din această perioadă. Ne referim la Priscus din Panion (ed. Im. Bekker și B. G. Niebuhr, Bonn, 1829), care ne-a lăsat în *Ambasadele* sale numeroase informații de mare interes asupra situației din provinciile sud-dunărene ale imperiului și din teritoriile din stînga fluviului stăpînite de huni. Călătoria pe care autorul a întreprins-o în 448, însoțind ambasada trimisă de Teodosiu al II-lea la curtea lui Attila, i-a dat prilejul să vadă și să povestească cu competență cele văzute cu ochii proprii. De aci decurge valoarea informațiilor pe care ni le-a transmis și care fac din opera sa un izvor de mîna întîi. Un prețios izvor istoric și geografic de la începutul secolului al V-lea este *Notitia Dignitatum* (ed. O. Seeck, Berlin, 1876).

Secolul al VI-lea a cunoscut o reînviorare a genului istoric. Lucrările unui Malalas, Ioannes Laurentius Lydus și Petrus Patricius, inegale ca valoare istorică, conțin multe informații care merită atenția istoricului antichității.

Un deosebit interes și pentru istoria medie timpurie a țării noastre îl prezintă lucrarea amintită înainte a lui Iordanes: *De origine actibusque Getarum*, mai pe scurt *Getica*, scrisă pe la 551 (ed. Th. Mommsen, *Monum. Germ. Hist.*, V, partea 1, Berlin, 1882; G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei Romînilor*, vol. XIII—XIV, București, 1939, text, traducere și comentarii). Lucrarea este un rezumat din memorie al istoriei goților scrisă de senatorul Magnus Aurelius Cassiodorus, dar Iordanes a folosit și alte izvoare grecești și latinești. Cu toate scăderile ei, ținînd seama că lucrările de bază pe care le-a utilizat — acelea ale lui Casiodor și Ablavius — nu ni s-au păstrat, lucrarea este indispensabilă pentru informațiile cu privire la istoria, geografia și etnografia Daciei în secolele IV—VI e.n. Folosită cu mare precauție și controlată necontenit cu alte izvoare, ea constituie un izvor de temelie al istoriei Daciei în perioada amintită.

Iordanes a fost depășit cu mult de Procopios din Caesareea, considerat drept cel mai însemnat izvor literar al istoriei imperiului bizantin în vremea lui Iustinian (ed. Dindorf, în *Corpus scriptorum historiae Byzantinae*, Bonn; Haury, *Procopii Caesariensis opera omnia*, 1912, ed. critică). De un interes deosebit

pentru istoria veche a țării noastre sînt știrile privitoare la anți și sclavini care își făcuseră apariția în cîmpia Dunării (*De bello gothico*, III, 14; IV, 25) sau despre gepizi și longobarzi și raporturile lor cu imperiul (*ibid.*, III, 33). Și mai importantă este lucrarea *De aedificiis* (Bonn, 1838; G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei Românilor*, vol. XV, București, 1938, text, traducere și comentarii), scrisă între anii 558—560. Vasta operă de fortificare a granitei dunărene a imperiului, inclusiv capetele de pod de pe malul românesc al fluviului, reprezintă ultimul efort al Bizanțului de a apăra teritoriile sale din Peninsula Balcanică.

Un izvor prețios pentru istoria ultimelor decenii ale secolului al VI-lea, îndeosebi pentru luptele dintre slavi și bizantini în cîmpia Munteniei este *Strategicon*-ul atribuit lui Maurikios. Din păcate textul n-a fost reeditat și nu posedăm o ediție critică. Numeroase știri cu privire la luptele dintre bizantini, slavi și avari în perioada dintre 582—602 se găsesc în *Historiae* ale lui Theophylactos Simocattes, din sec. VII (ed. Bonn) și în *Chronographia* lui Theophanes Mărturisitorul din sec. VIII (ed. De Boor). Deși aceste opere n-au o valoare deosebită din punctul de vedere al concepției, care este evident cea teologică, ca izvoare sînt foarte prețioase prin știrile pe care le conțin asupra sclavinilor din șesul Munteniei, asupra organizării, obiceiurilor și modului lor de viață.

Un alt izvor care nu este lipsit de interes pentru sec. VII, legenda *Sfîntului Dimitrie din Tesalonic* (Migne, *Patrologia Graeca*, vol. CXVI: Acta S. Demetrii, Miracula II, cap. V, par. 195—196), înregistrează mișcări de populații între valea Dunării și Tesalonic.

În veacurile următoare istoriografia bizantină nu mai înregistrează decît cu totul întîmplător evenimentele din teritoriile situate la nord de Dunăre. De-abia începînd cu secolul al X-lea aceste teritorii încep să atragă din nou atenția scriitorilor din Bizanț, însă termenii livrești, învechiți, sub care sînt cunoscute ele — Sciția, Sarmația etc. — nu pot lămuri realitățile etnografice. Dintre scrierile secolului al X-lea atenția trebuie îndreptată către lucrările lui Constantin al VII-lea Porfirogenitul (912—959): *De thematibus* (ed. A. Pertusi, Roma, 1952, text și traducere în limba italiană), în care se cuprind excerpte din Ștefan din Bizanț (sec. al V-lea) și din Hierocles (sec. al VI-lea), și mai ales *De administrando imperio* (ed. C. Moravcsik, Budapesta, 1949, text și traducere engleză), care cuprinde informații asupra pecenegilor și maghiarilor. Acum sînt menționate, în legătură cu teritoriile în care își făcuseră apariția popoarele amintite, numele rîurilor *Brutus* (Prut) și *Seretus* (Siret), dar nu apare nici o informație despre români.

Kecaumenos (sec. XI) deschide seria scriitorilor bizantini care vorbesc despre *vlahi* și despre originea lor. În afara cronicilor bizantine, avem de menționat și cronica rusă *Povest vremennîh let*, atribuită lui Nestor (C. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei Românilor*, vol. VII — *Cronica lui Nestor*, București 1935, traducere și comentar istoric), în care *volochii*, formă slavă răsăriteană pentru *vlahi*, apar alături de slavi ca locuitori ai teritoriului ocupat apoi de maghiari, știre

care concordă cu informaţiile din cronica notarului regelui maghiar Bela (Anonymus), despre care vezi cap. respectiv din vol. II al Istoriei Romîniei.

Izvoarele epigrafice

Ieşit la iveală prin săpături arheologice sau prin descoperiri întîmplătoare, materialul documentar epigrafic constituie, de fapt, un izvor *scris* de cea mai mare valoare. Variate şi ca formă (inscripţii pe piatră, pe bronz, plumb, pe table de lemn, pe obiecte de lut sau de metal, ştampile sau însemnări scrise prin incizie sau numai cu o materie colorată) şi ca fond (inscripţii cu caracter public sau privat, profan sau religios), izvoarele epigrafice reflectă mai *direct* şi — cu puţine excepţii — mai autentic decît izvoarele literare propriu-zise realitatea vieţii din trecut, atît în domeniile variate ale vieţii publice, cît şi în acelea de toate zilele ale vieţii omului particular.

Interesul pentru aceste monumente ale antichităţii s-a manifestat foarte de vreme, încă din evul mediu (deşi nu întotdeauna din îndemnuri de ordin ştiinţific), dînd naştere la culegeri (în manuscris sau mai tîrziu tipărite) de inscripţii, limitate la anumite regiuni sau la anumite probleme.

La o adunare şi editare sistematică, organizată, a tuturor inscripţiilor greceşti şi latineşti (singurele care interesează şi istoria veche a ţării noastre) nu s-a ajuns decît în sec. XIX, prin editarea celor două colecţii mari de inscripţii: a) *Corpus Inscriptionum Graecarum (CIG)* de Aug. Boeckh (vol. I—IV + Indices, 1828—1877), înlocuit foarte curînd cu publicaţia, în condiţii superioare, a colecţiei intitulate *Inscriptiones Graecae (IG)*, în mai multe volume, fiecare volum cuprinzînd inscripţiile unei regiuni, avînd şi o *editio minor* (ambele în curs de publicare). b) *Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL)*, în 16 volume (ultimul cuprinde aşa-zisele diplome militare, descoperite peste tot).

Din aceste două colecţii, vol. III, tom. I—II + suplimentele (1873—1902) din *CIL* cuprinde inscripţiile latineşti, iar vol. XVI diplomele militare descoperite pînă în 1902 (inscripţiile) resp. 1955 (diplomele) pe cuprinsul ţării noastre, în fostele provincii Dacia şi Moesia dobrogeană.

Inscripţiile ieşite la iveală după 1902 şi publicate în diferite reviste sau lucrări din ţară sau străinătate, ca şi diplomele militare de după 1955 sînt, de obicei, regulat publicate în anexa *Année Épigraphique (AÉ)* a revistei franceze « *Revue Archéologique* », ce apare la Paris.

O culegere a inscripţiilor ieşite de pe teritoriul Olteniei după anul 1902 pînă în 1958, dă D. Tudor, în Suplementul epigrafic al lucrării sale *Oltenia romană*, Bucureşti, 1958, p. 379—432.

Alta e situaţia cu inscripţiile greceşti descoperite în Dobrogea (puţinele inscripţii greceşti din Dacia sînt cuprinse în *CIL*, III sau în *Année Épigr.*). Ele n-au fost nicicînd strînse laolaltă şi nici măcar toate publicate, încît cercetătorul istoriei Dobrogei, cînd e vorba de inscripţiile greceşti, are sarcina anevoioasă de a şi le căuta şi reuni singur fie din unele culegeri parţiale (ca Dittenberger, *Syllogae Inscr. Graecarum*, I—IV, ed. a 3-a, 1915—1924), fie din numeroasele

publicații cîteodată inaccesibile. O parte din ele (cele mai noi) se pot găsi acum în diferitele publicații (reviste sau lucrări de specialitate) ce apar în țară, iar unele din ele republicate fie în acel *AÉ*, fie, mai ales, în *Supplementum Epigraphicum Graecum*, editat cu începere din 1923 de J. J. Hondius la Leiden, iar după moartea acestuia de A. G. Woodhead.

Cît privește însă inscripțiile grecești (dar și latinești) descoperite mai demult în Dobrogea, cele provenind de la Tropaeum, Callatis, dar mai ales din Tomis, au fost editate de Gr. Tocilescu fie în *Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich* (I, 1877, p. 73; III, 1879, p. 40—46; VI, 1882, p. 1—52; VIII, 1884, p. 1—34; XI, 1887, p. 19—70; XIV, 1891, p. 10—37; XVII, 1894, p. 81—113; XIX, 1896, p. 79—111, 213—229), fie în unele lucrări de ansamblu ca *Monumente epigrafice și sculpturali ale Muzeului Național din București*, București, 1881—1908, ori *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, București, 1900.

Scurtă vreme după moartea lui Tocilescu începe activitatea de arheolog militant a lui Vasile Pârvan, care avea să ducă la publicarea fără întîrziere a inscripțiilor descoperite în principalele așezări explorate: Ulmetum și Histria. În primul caz, rapoartele de săpături cuprind și texte epigrafice scoase la iveală de-a lungul mai multor campanii (*AAR*, s. II, t. XXXIV, *MSI*, p. 497—607; t. XXXVI, *MSI*, p. 245—328, 329—420; t. XXXVIII, *MSI*, p. 265—304), în cel de-al doilea singurele rezultate publicate sînt memoriile epigrafice cunoscute sub numele de *Histria IV* și *Histria VII* (*AAR*, t. XXXVIII, *MSI*, 1916, p. 533—732; *ARMSI*, s. III, t. II, mem. 1, 1923). Trebuie să arătăm, totodată, că deși din inscripțiile grecești ori latine privind istoria noastră veche, cele mai multe au fost găsite chiar pe teritoriul țării, altele s-au descoperit în locuri felurite ale Greciei, ale bazinului pontic, ori ale imperiului roman și publicate în altă parte. Unele din acestea interesează chiar direct evenimente petrecute pe teritoriul țării noastre, altele prezintă cu ele numai o legătură mijlocită. Și într-un caz și în celălalt cunoașterea lor e indispensabilă, dat fiind că nu o dată întîmplări sau instituții insuficient cunoscute pe baza documentelor de la noi se lămuresc cu ajutorul documentelor aflate pe alte meleaguri. Cercetătorul istoriei noastre vechi găsește deci o înlesnire în împrejurarea că, pînă la 1940, inscripțiile referitoare la istoria Daciei, descoperite în afara hotarelor acestei provincii, au fost strînse de A. Dobó în lucrarea intitulată *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*, editio II, emmendatior, Budapest, 1940. De asemenea, munca lui e ajutată de culegerea de documente epigrafice interesînd întreaga lume romană, publicată cu regularitate — în mai sus-pomenita *l'Année Épigraphique*.

De un folos tot atît de mare sînt, de altă parte, culegerile de inscripții antice descoperite în unele teritorii vecine cu țara noastră, cum ar fi cele întocmite la sfîrșitul veacului trecut de V. V. Latîșev: *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini, Graecae et Latinae* (Petropoli, 1885—1901; vol. I, ed. a 2-a,

1916), sau, în zilele noastre, de G. Mihailov, sub titlul: *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae* (vol. I, Sofia, 1956; vol. II, Sofia, 1959).

Izvoarele papiriacee

Atît de prețioase pentru cunoașterea altor regiuni ale lumii antice, izvoarele papiriacee sînt de o importanță redusă pentru studiul istoriei noastre vechi. În fapt, un singur papir latin ne dă informații utile în legătură cu situația ținuturilor dunărene în anii imediat anteriori sau imediat următori războaielor dacice din 101—106: așa-zisul « papir Hunt », descoperit în Egipt și publicat de A. S. Hunt sub titlul « *Register of a Cohort in Moesia* », în *Raccolta di studi in onore di Giacomo Lumbroso*, Milano, 1925, p. 265 urm., de curînd reeditat — cu numeroase lecțiuni noi, dar nu întotdeauna sigure — de R. O. Fink în studiul *Hunt's pridianum: British Museum Papyrus*, 2851, « *Journal of Roman Studies* », XLVIII, 1958, p. 102—116.

Izvoarele numismatice

Printre izvoarele istoriei noastre vechi se numără și monedele. E vorba atît de monedele bătute de orașele și statele dinafara granițelor Daciei și pătrunse în Dacia pe calea schimbului cu populațiile de aici, cît și de cele bătute pe teritoriul țării de coloniile grecești de pe litoralul dobrogean și, pe o anumită treaptă a dezvoltării lor economice și sociale, de sciții stabiliți în Dobrogea și de daco-geții din stînga Dunării de jos. Descoperite fie prin săpături, fie întîmplător, izolate sau în « tezaure », monedele aparțin propriu-zis grupului izvoarelor arheologice și doar legendele ce le poartă cele mai multe din ele îndreptățesc încadrarea lor în izvoarele scrise, așa cum se face aici. Importanța lor documentară e cît se poate de mare, contribuind la o mai justă și mai adîncă înțelegere a structurii social-economice și politice a societății umane de pe teritoriul țării noastre, întregind în chip fericit tocmai acele laturi ale dezvoltării societății pentru care izvoarele literare sînt atît de zgîrcite. În afară de valoarea statistică a multora dintre ele, monedele servesc, apoi, de cele mai multe ori, și ca unicele criterii de datare a unor complexe arheologice.

Pentru studiul monedelor străine (grecești, macedonene, romane etc.) cercetătorului îi stau la dispoziție tratatele clasice de numismatică ale unor Head, Babelon, Cohen, Mattingly ș.a.

Monedele emise de Histria și Callatis începînd din sec. V—IV î.e.n. pînă în sec. III e.n. au fost studiate și publicate de Behrendt Pick în opera intitulată *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien* (*Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, I, 1), Berlin, 1898; cele din Tomis, în continuarea aceleiași lucrări, de K. Regling (*Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, II, 1, Berlin, 1910). La rîndul lor, monedele căpeteniilor scite din Dobrogea au fost publicate de M. Sutzu, *Contribuțiunea numismaticei la istoria antică a Romîniei transdunărene*, în *An. Ac. Rom.*, Mem. Secț. Istorie, tom. XXXVIII, 1915—1916, p. 523—531 (vezi și V. Canarache, în *SCIV*, 1 (1), 1950, p. 213—257).

Cît privește monedele (numai de argint) bătute de triburile geto-dace în anumite momente ale istoriei lor, imitînd un model străin (îndeosebi monedele macedonene), fără să fi făcut obiectul unei culegeri generale, au fost clasificate și studiate mai ales de următorii cercetători:

1. E. A. Bielz, *Die dakische Tetradrachmen Siebenbürgens*, Archiv des Ver. für Sieben. Landeskunde, XI, 1874, p. 465 și urm.
2. Moisil Const., *Monedele dacilor*, BSNR, XV, 1920, p. 59—78.
3. K. Pink, *Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn*, Budapest-Leipzig, 1939.
4. O. Floca, *Monnaies « daciques » du type Hunedoara. Les trésors des monnaies de Răduleşti et de Sălaşul de Sus*, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 71—104+9 pl. în afară de text.

Ca și pentru epocile precedente, moneda romană și apoi bizantină rămîne și pentru perioada de după 271 și pînă în secolul al X-lea un prețios izvor istoric. Aceste documente, folosite cu prudență și măsură, pot, pe de o parte, să fie utilizate la datarea complexelor arheologice, iar pe de alta la documentarea relațiilor de schimb între populațiile de pe teritoriul țării noastre și imperiu, într-o vreme cînd informațiile referitoare la această epocă sînt rare și vagi.

Pentru studiul monedelor romane de la Aurelian și pînă la Teodosiu I inclusiv și pentru imperiul de apus pînă la 476 putem folosi lucrarea cunoscută a lui Cohen, vol. VI—VIII. Pentru monedele împăraților de la Constantinopol, începînd cu Arcadius și pînă la Anastasius exclusiv, vom face apel la catalogul deja învechit al lui J. Sabatier: *Description générale des monnaies byzantines*, Paris, 1862. Monedele emise în acest răstimp sînt în curs de cercetare și publicare în noile cataloage de monede romane publicate de British Museum.

Monedele bizantine începînd cu Anastasius și pînă la căderea Constantinopolului sînt studiate în întregime în lucrarea lui W. Wroth, *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, 2 vol., Londra, 1908, iar parțial în lucrarea lui J. J. Tolstoi, *Византийские монеты*, S. Pétersburg, 2 vol., 1912—1914, începînd cu Arcadius și pînă la Mihail al III-lea (843—867).

Pentru monedele anonime de bronz, emise de împărați bizantini din secolul al X-lea, se va ține seama de contribuțiile aduse de M. Thompson (*The Athenian Agora*, II. *Coins Roman-Venetian*, Princeton, 1954) în ceea ce privește atribuirea lor la diferiți împărați, începînd cu Ioan Tzimisces.

Probleme de numismatică privind trecutul țării noastre au fost discutate în diferite publicații, printre care și unele de specialitate cum au fost *Buletinul Societății Numismatice Romîne*, I, 1904, XLI, 1947 și *Cronica Numismatică și Arheologică*, I, 1920—XIX, 1945.

În ultimii ani, Academia Republicii Populare Romîne a luat inițiativa publicării unui nou periodic de numismatică, *Studii și cercetări de numismatică*, al cărui prim volum a apărut în 1957 și în care sînt dezbătute toate problemele în legătură cu această disciplină.

Pentru a încheia această enumerare a izvoarelor istoriei noastre vechi, nu se pot trece cu vederea, cînd e vorba de cetăţile greceşti din Dobrogea, numeroasele exemplare de unităţi metrologice (aşa-numitele « ponduri »), descoperite în săpăturile din Histria, Callatis şi Tomis, ori în teritoriile acestora. O prezentare a lor de ansamblu se poate găsi în studiul lui C. Moisil, *Ponduri inedite sau puţin cunoscute din Histria, Callatis şi Tomis*, publicat în « Studii şi cercetări de numismatică », I, 1957, p. 247—293 (cf. şi contribuţiile lui C. Preda, *Ponduri antice inedite de la Callatis şi Histria*, ibid., p. 297—305 şi *Contribution à l'étude du système pondéral d'Histria*, Dacia, N.S., II, 1958, p. 451 — 461).

LISTA ABREVIAȚIUNILOR

AA	— *Archäologischer Anzeiger.*
AAR	— *Analele Academiei Romîne.*
AArh	— *Arta și Arheologia*, Iași, I—XIV, 1927—1938.
ACMI	— *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice*, 1915, 1942, 1943,
ACMIT	— *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, pentru Transilvania.* Cluj, I—VI, 1928—1931—1938.
ActaAnt	— *Acta Antiqua*, Budapesta.
ActaArch	— *Acta Archaeologica*, Budapesta.
ActaEthn	— *Acta Ethnographica*, Budapesta.
ActaOrHung	— *Acta Orientalia Hungarica.*
AÉ	— *Archaeologiai Értesítő.*
AEM	— *Archäologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich.*
AIIN	— *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, Cluj, I—VII, 1922—1938.
AISC	— *Anuarul Institutului de Studii clasice*, Cluj, I—V, 1928—1948.
AnD	— *Analele Dobrogei*, I—XII, 1920—1938.
AnnÉp	— *Année Épigraphique.*
AntHung	— *Antiquitas Hungarica.*
AO	— *Arhivele Olteniei*, Craiova, I—XIX, 1922—1948.
AR	— *Arheologické Rozhledy.*
ArchHung	— *Archaeologia Hungarica. A Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Kiadványai. Acta Archaeologica Musei Nationalis Hungarici.*
ArchKözl	— *Archaeologiai Közlemények.*
ARMSI	— *Academia Română. Memoriile Secției Istorice*, seria II, 1886/1887 — 1916/1919, seria III, 1922/1923—1944/1945.
ARMSȘ	— *Academia Română. Memoriile Secției Științifice.*
ARS	— *Analele Romîno-Sovietice.*
BASPR	— *American School of Prehistoric Research Bulletin.*

BCH	— *Bulletin de Correspondance Hellénique.*
BCMI	— *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, I—XXXVIII, Bucureşti.
BerRGK	— *Deutsches Archäologisches Institut, Berichte der Römisch-Germanischen Kommission.*
BMJV	— *Buletinul Muzeului jud. Vlaşca « Teohari Antonescu »*, Bucureşti, I—III, 1935—1945.
BMM	— *Buletinul Muzeului Militar.*
BSA	— *Annual of the British School at Athens.*
BSH	— *Académie Roumaine, Bulletin de la Section Historique*, Bucarest, 1912—1947.
BSNR	— *Buletinul Societăţii Numismatice Romîne*, Bucureşti, I—XII, 1904—1947.
BŞtAc	— *Buletinul Ştiinţific al Academiei R.P.R.*
BZ	— *Byzantinische Zeitschrift.*
CAH	— *Cambridge Ancient History.*
CIL	— *Corpus Inscriptionum Latinarum.*
CRAI	— *Comptes-rendus des séances. Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*
CSHB	— *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.*
DA	— *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* sous la direction de Ch. Daremberg et Edm. Saglio.
Dacia	— *Dacia, recherches et découvertes archéologiques en Roumanie*, Bucureşti, I—XII, 1924—1947; N.S., I, 1957; N.S., II, 1958; N. S., III, 1959.
DolgCluj	— *Dolgozatok-Travaux de la Section numismatique et archéologique du Musée National de Transylvanie*, Cluj, I—X, 1910—1919.
DolgSzeged	— *Dolgozatok-Travaux de l'Université Fr. Joseph*, Szeged.
ED	— *Ephemeris Dacoromana*, Bucureşti-Roma, I—X, 1923—1945.
ESA	— *Eurasia Septentrionalis Antiqua.*
FHG	— *Fragmenta Historicorum Graecorum.*
FoliaArch	— *Folia Archaeologica.*
FrGrHist	— F. Jacoby, *Die Fragmente der Griechischen Historiker*, Berlin-Leyden 1923.
GGM	— *Geographi Graeci Minores.*
IG	— *Inscriptiones Graecae.*
IGB	— *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae.*
IGRR	— *Inscriptiones graecae ad Res Romanas pertinentes.*
ILS	— Dessau, *Inscriptiones latinae selectae.*
IMFAN	— *Известия Молдавского Филиала Академии Наук СССР.*
« Izvestiia-Institut »	— *Izvestia, Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare.*
JÖAI	— *Jahreshefte des Oesterreichischen Archäologischen Instituts in Wien.*
JRS	— *The Journal of Roman Studies.*
KS	— *Краткие сообщения Института истории материальной культуры.*

Materiale	— *Materiale arheologice privind istoria veche a R.P.R.*, vol. I (1954); *Materiale şi cercetări arheologice*, vol. II (1956); vol. III (1957); vol. IV (1957); vol. V (1959); vol. VI (1960).
MGH	— *Monumenta Germaniae Historica.*
MGHAA	— *Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiqui.*
MIA	— *Материалы и исследования по археологии СССР.*
NZ	— *Numismatische Zeitschrift.*
PA	— *Památky Archeologické.*
PIR	— *Prosopographia Imperii Romani.* Sec. I—II—III.
PMMB	— *Publicaţiile Muzeului Municipiului Bucureşti.*
PZ	— *Prähistorische Zeitschrift.*
RE	— Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft.*
RÉG	— *Revue des Études Grecques.*
RÉL	— *Revue des Études Latines.*
RevPhil	— *Revue de Philologie, de Littérature et d'Histoire ancienne.*
RH	— *Revue Historique.*
RHSEE	— *Revue historique du Sud-Est européen*, Bucarest, I—XXIII, 1924—1946.
RIR	— *Revista istorică romînă*, Bucureşti, I—XVII, 1931—1947.
RömMitt	— *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Römische Abteilung.*
Roska Repertorium	— *Erdély régészeti repertoriuma*, Cluj, 1942.
RPAN	— *Revista de preistorie şi de Antichităţi Naţionale*, Bucureşti, I—IV, 1937—1940.
SA	— *Советская археология.*
SAntr	— *Советская антропология.*
SBWien	— *Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften Philosophisch-historische Klasse.*
SCIM	— *Studii şi cercetări de istorie medie*, Bucureşti.
SCIV	— *Studii şi cercetări de istorie veche*, Bucureşti.
SCN	— *Studii şi cercetări de numismatică*, Bucureşti.
SCŞCluj	— *Studii şi cercetări ştiinţifice*, Cluj.
SCŞIaşi	— *Studii şi cercetări ştiinţifice*, Iaşi.
SEG	— *Supplementum Epigraphicum Graecum.*
SHA	— *Scriptores Historiae Augustae.*
Syll	— W. Dittemberger, *Syllogae Inscriptionum Graecarum.*
TGIM	— *Труды государственного исторического музея.*
VDI	— *Вестник древней истории.*
ZfN	— *Zeitschrift für Numismatik.*

PARTEA I

ORÎNDUIREA COMUNEI PRIMITIVE

CAPITOLUL I

CONSTITUIREA ŞI CONSOLIDAREA COM PRIMITIVE. GINTA MATRIARHALĂ. EPOCA

« ... această antichita rămîne în orice caz o epocă istorică de cel mai mare interes pentru toate generaţiile viitoare, pentru că formează temelia întregii dezvoltări superioare de mai tîrziu, pentru că are drept punct de plecare desprinderea omului de lumea animală şi drept conţinut învingerea unor greutăţi pe care oamenii asociaţi ai viitorului nu le vor mai întîmpina niciodată ».

F. Engels

1. APARIŢIA SOCIETĂŢII OMENEŞTI ŞI ÎNCEPUTURILE ORGANIZĂRII GENTILICE MATRIARHALE. EPOCA VECHE ŞI MIJLOCIE A PIETREI (PALEOLITICUL ŞI MEZOLITICUL)

Paleoliticul sau vîrsta veche a pietrei îşi poartă numele de la două cuvinte greceşti: *palaios* « vechi » şi *lithos* « piatră »; el îmbrăţişează « antichitatea primitivă », prima şi cea mai lungă epocă din istoria omenirii, care începe o dată cu apariţia omului, cuprinzînd primele etape ale orînduirii comunei primitive. Din punct de vedere geologic, paleoliticul corespunde în general epocii glaciaţiunilor — pleistocenului — din cuprinsul perioadei cuaternare [1].

În epoca veche a pietrei, spre deosebire de epoca nouă a pietrei, adică de neolitic, uneltele de muncă au fost lucrate numai din piatră cioplită, din lemn şi din os, fără a se cunoaşte şlefuirea şi găurirea pietrei, olăritul, creşterea animalelor şi cultivarea plantelor.

Cercetarea paleoliticului se întemeiază pe interpretarea obiectelor de piatră şi de os, păstrate în pămînt pretutindeni pe unde au trăit şi muncit străvechii noştri înaintaşi. Astfel, uneltele de piatră descoperite în stratele geologice ale perioadei cuaternare, alături de oasele fosile ale marilor mamifere dispărute şi ale omului, au dovedit marea vechime a omului şi a culturii sale.

Ţinîndu-se seama de schimbările climei, florei şi faunei şi de evoluţia înfăţişării fizice a omului însuşi, paleoliticul a fost împărţit în *inferior*, *mijlociu* şi *superior*. Ca timp, paleoliticul a început cu aproximativ 600 000 de ani în urmă şi a sfîrşit acum vreo 10 000 de ani.

Primele înjghebări ale societăţii omeneşti apar şi se dezvoltă treptat, o dată cu desprinderea omului din lumea animală.

[1] Geologic, cuaternarul — ultima şi cea mai scurtă perioadă din istoria pămîntului — este împărţit în două epoci: pleistocenul sau epoca glaciaţiunilor şi holocenul sau actualul.

Teoria evoluționistă a lui Charles Darwin care a demonstrat că omul este rezultatul dezvoltării unei specii de maimuță antropoidă, a fost confirmată deplin în ultimul deceniu al veacului trecut și mai ales în secolul nostru, prin descoperirea unor oase fosile, care arată neîndoios procesul de transformare a unor antropoide în om.

Ch. Darwin a scos în evidență rolul schimbării mediului fizic și al selecției naturale în acest proces. Ele constituie doar premisele biologice ale antropogenezei. Procesul complex al antropogenezei poate fi pe deplin lămurit numai pe baza materialismului istoric. În lucrările lor, clasicii marxism-leninismului au demonstrat rolul hotărîtor pe care l-a avut munca în acest proces complex de transformare (vezi p. 6).

A fost astfel înfrîntă concepția idealistă, pusă în slujba claselor exploatatoare, potrivit căreia omul ar fi o creație a divinității, concepție care secole de-a rîndul a împiedicat adevărul să iasă la lumină.

Cele dintîi mijiri ale vieții pe pămînt, simple organisme ca: algele, celenteratele și moluștele, apar abia în a doua jumătate a erei arhaice sau proterozoice (era timpurie a vieții). În era următoare, primară sau paleozoică (era veche a vieții), apar primele vertebrate: peștii, batracienii și reptilele, care la începutul erei secundare sau mezozoice (era mijlocie a vieții) se dezvoltă pînă la forme uriașe. Spre mijlocul erei secundare apar mamiferele, care domină cele două perioade următoare — terțiară și cuaternară — ale ultimei ere, cea cainozoică (era nouă a vieții), eră în care apar, se dezvoltă și se răspîndesc primatele [1].

Încă în partea de sfîrșit a perioadei terțiare (pliocen) cunoaștem printre primate o maimuță antropoidă — *Oreopithecus* — care reprezintă cea mai veche mărturie a unei direcții evolutive a maimuței către umanizare. Înălțimea de circa 1,30 m, ținuta dreaptă, lipsa cozii, forma craniului cu regiunea frontală mai dezvoltată și structura dinților, îmbină la oreopitec trăsăturile maimuțelor superioare, cu cele care se vor dezvolta mai tîziu la om. Și alte maimuțe terțiare ca *Dryopithecus*, *Sivapithecus* și *Bramapithecus* sînt considerate ca rude îndepărtate ale omului și ale maimuțelor antropomorfe actuale (gorila, cimpanzeul și urangutanul).

Resturi fosile ale unor maimuțe, ca *Macacus florentinus* și *Dolichopithecus*, sînt cunoscute și la noi, în asociația faunistică pliocenă de la Măluști (r. Murgeni, reg. Iași). Prezența acestor maimuțe fosile pe un areal destul de vast, din centrul și mai ales din sudul Europei, areal ce include și țara noastră, semnalează posibilitatea existenței și aici a unor primate superioare de tipul oreopitecului (ca acel descoperit în vecinătatea noastră, în R.S.S. Moldovenească) și al udabnopitecului din Gruzia.

---

[1] Termenul de *primat* corespunde în clasificarea zoologică denumirii ordinului din care fac parte: omul, maimuțele antropoide, precum și toate celelalte familii de maimuțe inferioare.

Apariția și evoluția propriu-zisă a omului se petrec în perioada cuaternară, caracterizată prin repetate și profunde schimbări ale climei. Începînd cam de acum 600 000 de ani, datorită scăderii temperaturii, care a dus la schimbarea climei atît în emisfera boreală cît și în cea australă, s-au îngrămădit periodic straturi de zăpadă care s-au transformat în puternice învelișuri de gheață — calotele glaciare — de peste 2000 m grosime, care — în ceea ce privește continentul european — înaintînd dinspre înălțimile scandinave înspre sud, au acoperit o bună parte din Europa nordică. Prin schimbarea climei, s-au petrecut puternice prefaceri în mediul natural. Multe din speciile de climă caldă ale florei și faunei terțiare au dispărut, altele s-au retras spre sud ori s-au adaptat noilor condiții de viață. Au apărut apoi noi genuri de mamifere: *Elephas* «elefantul», *Equus* «calul» și *Bos* «boul». Transformările din lumea viețuitoarelor au culminat cu apariția genului *Homo* «omul», fapt care îndreptățește și denumirea de perioadă *antropozoică* (perioada vieții omului [1]) pentru că o dată cu cuaternarul, mersul transformărilor geologice ale pămîntului se împletește cu istoria genului uman. Prin cercetări făcute în munții Alpi, s-a stabilit existența a patru mari faze glaciare: *Günz*, *Mindel*, *Riss* și *Würm*, despărțite între ele prin trei faze interglaciare, reprezentînd oscilații climatice mai calde. La rîndul lor, glaciațiunile au fost împărțite în cîte două și chiar trei stadii glaciare, separate între ele prin interstadii. Glaciațiunile cu stadiile lor corespund înaintării ghețarilor, iar interglaciațiunile și interstadiile corespund retragerii ghețarilor.

Datele în ani pentru cele patru glaciațiuni, stabilite ipotetic cu ajutorul unor metode complicate astronomice, au o valoare aproximativă de orientare și sînt (rotunjite) următoarele (de fiecare dată referindu-se la începutul glaciațiunii respective și reprezentînd numărul de ani scurs de atunci pînă în zilele noastre): Günz circa 600 000, Mindel circa 480 000, Riss circa 240 000, Würm circa 120 000. În stratele geologice de la începutul cuaternarului s-au descoperit în sudul și estul Africii resturi fosile din scheletele unor antropoide numite *Australopitecine* (maimuțe sudice, lat. *australis* «sudic» și gr. *pithecos* «maimuță»); una din aceste maimuțe *(Zinjanthropus boisei)* fiind mult mai apropiată de om decît oricare dintre celelalte maimuțe, fosile ori actuale, poate fi socotită astăzi prima verigă de legătură între maimuțe și om.

Mai apoi, ne sînt cunoscute unele forme mai evoluate decît cele ale australopitecinelor. Această etapă este reprezentată de o ființă care îmbină trăsăturile maimuțelor antropoide cu trăsăturile omului și a fost numită de aceea *Pithecanthropus* (omul-maimuță).

Primele unelte. Istoria propriu-zisă a omenirii începe din clipa în care maimuțele antropoide încep a-și făuri unelte de muncă. «Munca este prima condiție de bază a vieții omenești în genere și anume în asemenea măsură, încît,

[1] După cuvîntul grecesc *anthropos* «om».

într-un anumit sens, trebuie să spunem că ea l-a creat pe om însuşi »[1]. Folosind la început bețe, bolovani de aruncat sau pietre ascuțite, așa cum le găseau în natură, antropoizii trec de la activitatea instinctivă la cea conștientă, care duce la făurirea voită a uneltelor și prin aceasta realizează primii pași spre eliberarea de sub forțele stăpînitoare ale naturii. « Nici o mînă de maimuță — ne spune Engels — n-a făcut vreodată fie și cel mai grosolan cuțit de piatră[2]... Munca începe o dată cu făurirea uneltelor »[3]. De aceea, maimuța care și-a eliberat mai devreme mîinile, prin evoluția de la mersul în patru labe la cel în două picioare, și ale cărei mîini au început a munci cu adevărat, nu mai este maimuță, ci om.

Pitecantropii sînt ființe umane în devenire. Primele oase din scheletele lor s-au descoperit în 1891—1892, la Trinil în Java.

Alte forme de pitecantropi ca: *Pithecanthropus robustus* (omul-maimuță robust), descoperit tot în Java, *Sinanthropus pekinensis* (omul-maimuță de la Pekin) descoperit la Șu-Ku-Tian în China, *Atlanthropus mauretanicus* (omul atlantic mauretan) descoperit la Ternifine în Algeria și o formă mai evoluată *Homo Heidelbergensis* (omul de la Heidelberg) descoperit în Germania, se deosebesc între ele numai prin unele detalii. Fruntea îngustă, teșită, cu arcadele supraorbitare dezvoltate, îi apropie pe pitecantropi de marile maimuțe. Cu mersul drept, însușire pentru care pitecantropului din Java i s-a dat numele de *erectus* (lat. *erectus* « drept », « în picioare ») înalți de 1,60—1,70 m și avînd media capacității craniene între circa 900 și 1050 cm^3, pitecantropii reprezintă ființe care mai păstrează trăsături asemănătoare maimuțelor, dar la care apar și caractere care îi apropie de formele umane: dentiția, aspectul feței, oasele nasului, dezvoltarea regiunii occipitale și gradul de dezvoltare a diverșilor lobi cerebrali. Studiul creierului după mulajele endocraniene arată că pitecantropii foloseau un început de grai articulat. Prin aceasta ei se îndepărtează de antropoidele fosile și se apropie mai mult de formele umane evoluate.

Miile de așchii de piatră cioplită, descoperite la Șu-Ku-Tian și așchiile și toporașele de mînă de la Ternifine au arătat că pitecantropii cunoșteau uneltele de muncă, iar păturile groase de cenușă de la Șu-Ku-Tian dovedesc că ei foloseau și focul. Cu ajutorul focului se îmbunătățește simțitor și hrana, care începe a fi consumată friptă sau coaptă. Prin foc omul își « procură noi mijloace de hrană, ca, de pildă, rădăcinile și tuberculele făinoase, coapte în cenușă fierbinte »[4].

Dar trecerea de la hrana crudă la aceea pregătită cu ajutorul focului a avut și un rol covîrșitor în dezvoltarea biologică a omului. Mai gustoasă, mai ușor de mistuit și asimilat, carnea friptă a avut o puternică influență « asupra creerului care primea acum cantități mult mai mari de substanțe necesare pentru nutriția

[1] F. Engels, *Rolul muncii în procesul de transformare a maimuței în om*, în *Dialectica naturii*, Buc., Ed. politică, 1959, p. 153.
[2] *Ibidem*, p. 154.
[3] *Ibidem*, p. 159.
[4] F. Engels, *Originea familiei, a proprietății private și a statului*, E.S.P.L.P., Buc., 1957, p. 24.

şi dezvoltarea lui ca înainte, ceea ce i-a dat posibilitatea să se perfecţioneze din generaţie în generaţie mai rapid şi mai complet » [1].

Oasele de animale vînate de sinantrop, găsite împreună cu uneltele şi celelalte resturi, confirmă teza lui Engels, după care: « omul nu a putut deveni om fără să consume carne » [2].

Paleoliticul inferior; antropogeneza; primele unelte (circa 600 000—120 000 ani)

Perioada de dezvoltare a hominizilor [3] pînă la apariţia neandertalienilor aparţine din punct de vedere geologic pleistocenului inferior şi mijlociu, începînd din glaciaţiunea Günz şi durînd în unele locuri pînă în ultima interglaciaţiune Riss-Würm, iar arheologic paleoliticului inferior. La rîndul său, paleoliticul inferior se împarte în mai multe trepte de dezvoltare culturală [4]. Aceste trepte sînt:

Protopaleoliticul (primul paleolitic) cunoscut şi sub numele de « cultura de prund », a fost descoperit în mai multe locuri: în Africa (de ex. la Kafu în Uganda, la Oldoway în Tanganica, în Algeria şi în Maroc); în Asia de sud-est (de ex. la Padjitan în Java, Irrawady în Birmania şi Soan în Pakistan); în Europa (pe coasta Portugaliei şi lîngă Viena). Aceste prime culturi umane, ca şi cele de mai tîrziu, au primit numele locurilor unde au fost descoperite întîi: Kafuan, Oldowayan, Padjitanian etc.

Uneltele de muncă aparţinînd « culturii de prund » nu sînt altceva decît nişte bolovănaşi de rîu (ce puteau fi ţinuţi în mînă) avînd cioplită la un capăt o muchie tăioasă pentru lovit; tăiat, răzuit şi scobit, precum şi unele aşchii anume cioplite pentru a fi folosite în diferite munci. Ca timp, paleoliticul începe să se dezvolte în Africa în partea superioară a depunerilor geologice aparţinînd primului mare pluvial, corespunzător primei glaciaţiuni europene Günz, iar în Asia de sud-est mai tîrziu, abia în al doilea pluvial, corespunzător glaciaţiunii Mindel.

Abbevillianul şi Acheuleanul. Uneltele de prund protopaleolitice evoluează mai apoi către toporaşele de mînă în forma sîmburelui de migdală, lucrate prin lovituri date pe ambele feţe, formă şi tehnică ce caracterizează Abbevillianul

---

[1] F. Engels, *Dialectica naturii*, Ed. politică, Bucureşti, 1959, p. 159.

[2] *Ibidem*, p. 159.

[3] Folosim, pentru a desemna pe toţi pitecantropii (« oamenii-maimuţă »), termenul provizoriu de hominizi, pentru a sublinia natura lor umană, manifestată în lucrarea uneltelor, folosirea focului etc. şi pentru a reaminti că în transformarea lor mai departe au început să acţioneze legile sociale (Nota red.).

[4] Aici, ca şi în restul părţii I, referitoare la orînduirea comunei primitive, se foloseşte termenul de *cultură*, în primul rînd în sens arheologic, ca totalitatea elementelor specifice ale vieţii materiale (unelte, arme etc.) sesizabile pe cale arheologică, dar totodată şi într-un înţeles mai extins, acela al trăsăturilor de ordin cultural general ce se pot reconstitui cu ajutorul acelei părţi din cultura materială, care s-a păstrat şi poate fi descoperită şi valorificată cu ajutorul metodelor folosite de arheologie. În felul acesta se stabilesc *aspecte* deosebite de cultură, care coexistă sau se succed în timp şi caracterizează, chiar în cuprinsul aceloraşi orînduiri social-economice, formele sau ritmul deosebit în care s-au dezvoltat diferite comunităţi umane. Oamenii, care au creat diferitele *culturi* ni se înfăţişează istoric prin intermediul acestora şi sînt numiţi pentru o mai clară identificare şi deosebire, după numele convenţionale ale *culturilor* (« aurignacieni », « cucutenieni » etc.) (Nota red.).

(Abbeville, localitate în Franța) care începe a se dezvolta în timpul primului interglaciar Günz-Mindel, durînd și în timpul glaciațiunii Mindel. Abbevillianul este urmat de Acheulean (Saint-Acheul, localitate în Franța), care ia naștere în al doilea interglaciar (Mindel-Riss). Toporașul de mînă, ușor de mînuit, era o unealtă universală pentru lovit, tăiat, cioplit, despicat, rîcîit și găurit.

Paralel și chiar în asociere cu Abbevillianul și Acheuleanul, ale căror unelte caracteristice păstrează însăși miezul pietrei din care au fost lucrate, se dezvoltă și unele tehnici de cioplire a uneltelor din așchii; o tehnică mai veche, *Clactonianul* (Clacton-on-Sea, localitate în Anglia), prezentă încă din protopaleolitic și o alta mai nouă *Levalloisianul* (Levallois, localitate în Franța), care începe o dată cu Acheuleanul.

Atît cultura acheuleană a toporașelor de mînă bifaciale, cît și cea clactoniană cu unelte de așchii, evoluează în timp pînă în ultimul interglaciar Riss-Würm.

Paleoliticul în Romînia La începutul cuaternarului, lanțul Carpaților suferă o ridicare treptată de peste 1000 m; pe vîrfurile înalte apar apoi ghețarii. Urmele acestora — circuri glaciare și morene — sînt prezente în toate masivele care depășesc 2000 m altitudine; Parîng, Retezat, Făgăraș, Bucegi, Rodna etc. Prin înălțarea Carpaților, lacurile care acopereau o bună parte din Oltenia, Muntenia, Transilvania, Moldova de Jos și Cîmpia Panonică, se retrag în regiuni din ce în ce mai joase. Puhoaiele apelor devin mult mai active, umplînd lacurile cu pietrișuri, nisipuri și mîluri, în care mai apoi, datorită ridicării scoarței pămîntului, apele își adîncesc văile, luînd astfel naștere podișurile, dealurile și terasele, peste care vînturile și apele de șiroire așternmantaua măcinișului glaciar, loessul.

Cele mai vechi dovezi de viață și muncă omenească descoperite în vecinătatea țării noastre sînt: toporașele de mînă și așchiile abbevillo-acheuleene de la Luka Vrubleveţkaia pe Nistru în R.S.S. Moldovenească; cîteva toporașe de mînă acheuleene din R. S. Cehoslovacă și unele așchii clactoniene din R. P. Polonă și R. P. F. Iugoslavia.

Protopaleoliticul (circa 600 000—480 000 ani). În primul glaciar — Günz — clima era temperată, aproape de cea actuală. La noi încă mai trăiau mamifere de climă caldă: mastodonții *(Mastodon borsoni, M. arvernensis)*, elefanții *(Elephas planifrons, E. meridionalis)*, rinocerul etrusc *(Rhinoceros etruscus)*, cămila de la Olt *(Camellus alutensis)*, pantera cu colții lați *(Machairodus latidens)*. Hominizii trăiau în cete, prin păduri, pe marginea apelor, fără a avea locuințe și îmbrăcăminte, hrănindu-se cu vînat, fructe, semințe și rădăcini.

Ipoteza prezenței hominizilor pe pămîntul romînesc este sprijinită de unele descoperiri de pe valea Dîrjovului (r. Slatina, reg. Pitești) unde s-au găsit recent cîteva unelte de prund și așchii tăioase lucrate din cremene. Ne aflăm într-o vreme cînd apele Oltului depuneau pietrișurile de Cîndești în lacul în retragere și mai apoi pe terasele înalte. De pe valea Dîrjovului și de pe terasele înalte ale

Oltului ne sînt cunoscute resturi fosile de elefant sudic, elefant vechi, cămilă, rinocer etrusc şi cal sălbatic. Clima prielnică dezvoltării plantelor şi vînatului, precum şi silexul, au atras pe marginea acestor ape cetele nomade de hominizi, culegători şi vînători, ale căror unelte de muncă încep să fie acum descoperite. Uneltele de prund se aseamănă cu formele oldowayene africane, avînd strînse legături şi cu protopaleoliticul asiatic.

Abbevillianul (circa 500 000—435 000 ani). La Dîrjov s-au găsit şi cîteva toporaşe de mînă lucrate din bolovani de silex şi cuarţit, prin tehnica de cioplire bifacială, caracteristică culturii abbevilliene. Experienţa multimilenară a dus la stăpînirea tehnicii de prelucrare prin cioplire şi la crearea unei anume forme de unealtă de piatră, tehnică şi formă care s-au transmis apoi din generaţie în generaţie ca un bun social cîştigat. Tehnica aceasta a cioplirii bifaciale, prin care se realizau toporaşele de mînă, deşi ca aspect pare cu totul primitivă, reprezintă un stadiu destul de avansat la care ajunseseră strămoşii noştri îndepărtaţi.

Acheuleanul (circa 435 000—180 000 ani). Tot pe valea Dîrjovului s-a descoperit şi primul toporaş de mînă, corespunzător formei şi tehnicii de cioplire acheuleană. Aceleiaşi culturi i se atribuie şi un toporaş de mînă cioplit pe o singură faţă de la Căpuşul Mic, lîngă Cluj.

Clactonianul (circa 540 000—120 000 ani). Cele mai multe unelte clactoniene, contemporane cu protopaleoliticul şi abbevillianul, s-au descoperit de asemenea pe valea Dîrjovului şi pe valea Oltului la Slatina. La Mitoc pe Prut, în depunerile ultimului interglaciar Riss-Würm, s-a descoperit o vatră de foc, pe care se aflau aşchii naturale cu vîrf ascuţit şi margini tăioase, culese din prundul văii Prutului, alături de aşchii obţinute prin cioplire clactoniană intenţionată. Aşchii răzleţe de acelaşi tip s-au găsit şi în carierele de pietrişuri din preajma Bucureştilor, la Dobromira şi Fărcaşele în regiunea Craiova, la Valea Lupului lîngă Iaşi şi la Giurgiu.

Levalloisianul (circa 360 000—120 000 ani). Unelte levalloisiene s-au descoperit în pietrişurile terasei inferioare a Prutului de la Ripiceni, aparţinînd sfîrşitului interglaciarului Riss-Würm, în carierele de pietriş din preajma Bucureştiului şi la Giurgiu.

★

Descoperirile paleolitice timpurii din Romînia arată prin urmare că pămîntul ţării noastre, care oferea în acele îndepărtate vremuri condiţii optime de locuire, a fost cuprins în zona pe care s-au petrecut etapele timpurii ale antropogenezei.

Protopaleoliticul şi abbevillianul de la Dîrjov alcătuiesc astăzi verigi de legătură ale Europei cu Africa şi Asia, în ciuda opiniei reprezentanţilor arheologiei rasiste, care, luînd în consideraţie vechile răspîndiri geografice ale culturilor cu toporaşe de mînă şi cu aşchii, susţineau că încă din paleoliticul timpuriu grupurile umane de pe continentul nostru erau separate din punctul de vedere al culturii materiale — unii mai înaintaţi, alţii mai înapoiaţi. Aria de răspîndire

a toporașului de mînă cuprinde nu numai vestul și centrul Europei, ci și țara noastră, R.S.S. Ucraineană, R.S.S. Armeană, sudul Asiei și întreaga Africă.

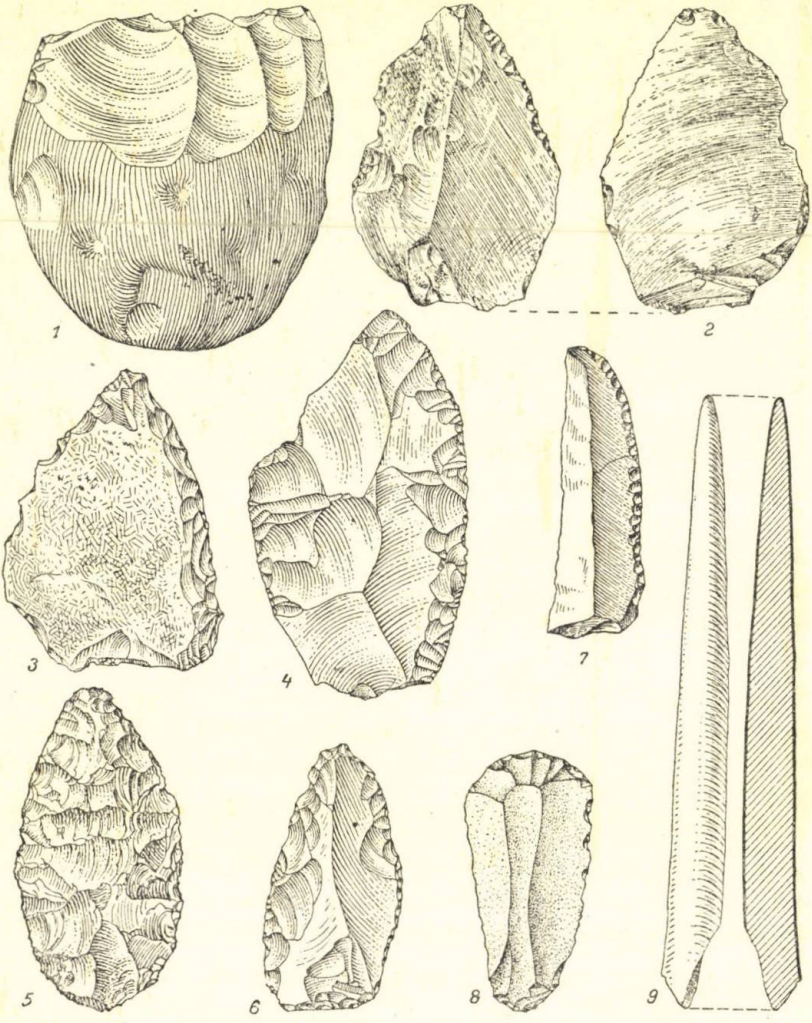

Fig. 1. — Unelte paleolitice din piatră cioplită și din os.

1, bolovan de prund, cioplit sumar la unul din capete *(unealtă de prund)*, protopaleolitic, Valea Dîrjovului; 2, așchie grosolană, cu retușe pe unele laturi, clactonian, Valea Lupului; 3, « vîrf de mînă răzuitor» musterian, lucrat dintr-o așchie retușată, Ohaba-Ponor; 4, răzuitor musterian, Ripiceni; 5, vîrf de suliță în formă de frunză, retușat pe ambele fețe: tehnică « *széletiană* », Iozășel; 6, « vîrf de mînă » musterian, de la Baia de Fier; 7, cuțit lucrat dintr-o lamă cărei i s-a teșit o latură prin retușe, aurignacian mijlociu, Ceahlău-Dîrțu; 8, răzuitor cu partea lucrătoare realizată prin retușarea capătului unei lame, aurignacian mijlociu, Ceahlău-Dîrțu; 9, vîrf de suliță lucrat din os, prin șlefuire, aurignacian mijlociu, Baia de Fier.

Este fără îndoială greu să reconstituim, în stadiul actual al cunoștințelor, cum se desfășura viața în paleoliticul timpuriu. Ultimele cercetări arată că unii

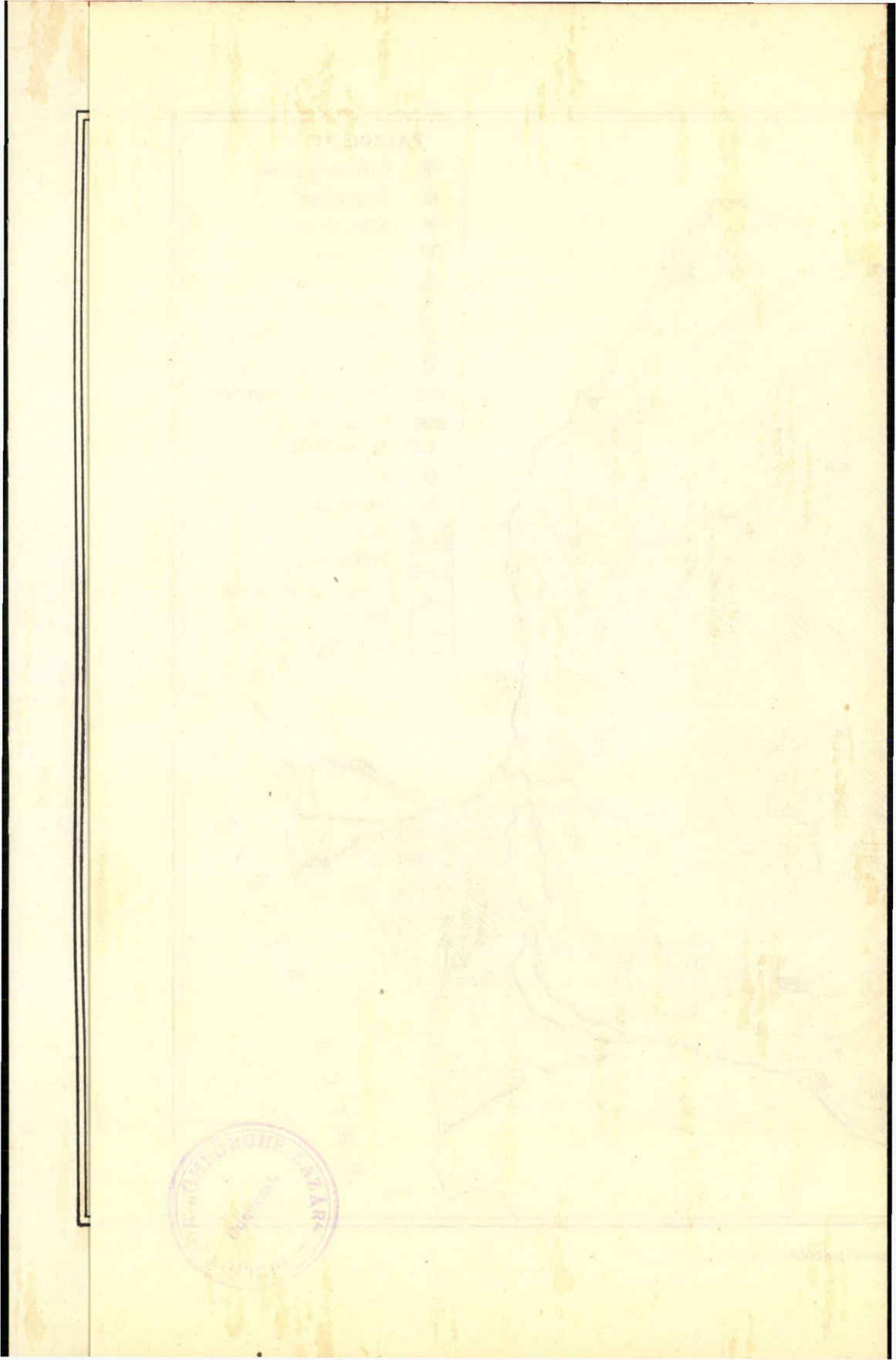

dintre australopiteci au fost primii făuritori de unelte. Hominizii apar ca niște ființe care posedă caractere umane, cîștigate într-o lungă perioadă de evoluție, în care comportarea instinctivă a început să se transforme în una conștientă. La sinantropi constatăm o adăpostire mai durabilă în peșteri și folosirea focului. Înfruntînd greutăți și lipsuri, ei își duceau viața și munca în comun, luptînd împotriva forțelor naturii. Vînătoarea se practica în colectiv strîns unit, izbutindu-se astfel să se vîneze chiar rinoceri și cai sălbatici. Ne aflăm în fața celor mai primitive comunități umane, ce nu ajunseseră încă la un început de diviziune a muncii și la care singura formă de proprietate era cea obștească. Munca, obținerea hranei și apărarea în comun sînt trăsăturile fundamentale, care reprezintă relațiile din sînul acestor prime comunități.

Trăind izolate, cu un nivel scăzut al forțelor de producție, aceste cete primitive umane erau lipsite, la începutul închegării lor, de o reglementare socială a raporturilor dintre sexe. În acest stadiu, munca în formă rudimentară, cu unelte cu totul primitive, era prea puțin productivă. Totuși munca repetată și continuă, hrana accentuat carnată, au avut drept rezultat dezvoltarea creierului și deci o mărire a capacității de gîndire. Mersul drept, cu capul sus, a creat condițiile apariției gîndirii și a graiului articulat care, oricît de primitiv și sărac, reprezenta un mijloc de comunicare în procesul muncii colective. « Oamenii în devenire au ajuns să aibă a-și spune ceva unul altuia »[1]—iar gîndul neputînd să fie exprimat decît prin cuvînt, a apărut vorbirea. Făurirea și folosirea uneltelor de muncă, cunoașterea focului și apariția graiului i-a apropiat pe hominizi între ei, despărțindu-i definitiv de lumea animală și contribuind astfel la un început de închegare a comunității primitive.

Elementul nou, care a permis ieșirea din animalitate, se datorește înlocuirii « incapacității de apărare a individului izolat prin puterea unită și acțiunea comună »[2].

În acest moment selecția naturală, care a avut un rol atît de însemnat în dezvoltarea formelor premergătoare omului, începe să cedeze în fața noului factor hotărîtor — societatea omenească.

Paleoliticul mijlociu (circa 120 000—100 000 ani)

Începe a se dezvolta în cursul ultimei interglaciațiuni și cu deosebire în primul stadiu al ultimei glaciațiuni, depășindu-l uneori. Glaciațiunea Würm, cu deosebire, a avut o puternică înrîurire asupra dezvoltării de mai tîrziu a omenirii, prin impunerea unor noi forme de muncă și viață.

Omul paleoliticului mijlociu este *Homo primigenius* (omul prim-născut) sau omul de tip Neandertal, numit astfel după locul descoperirii din 1856, Neanderthal în Germania. El este adevăratul urmaș al hominizilor: scund, îndesat,

[1] F. Engels, *Dialectica naturii*, Ed. politică, București, 1959, p. 156.
[2] Idem, *Originea familiei, a proprietății private și a statului*, E.S.P.L.P., București, 1957, p. 36.

cu capul mare, avînd o capacitate craniană de 1200—1600 cm³, cu fruntea teşită, faţă largă, arcadele supraorbitare proeminente, orbite mari rotunde, falca de jos lipsită de bărbie, vînjos, cu mersul drept, puţin adus de spate.

Cultura paleoliticului mijlociu este cunoscută sub numele de cultura *musteriană* (Le Moustier, localitate din Franţa). Originea musterianului se află

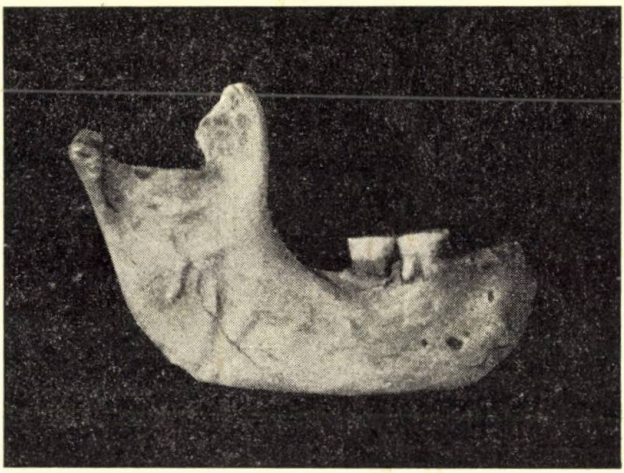

Fig. 2. — Maxilar inferior de om fosil de la Baia de Fier.

în cea mai evoluată tehnică de aşchiere a paleoliticului timpuriu, în Levalloisian şi în tehnica cioplirii bifaciale, acheuleene tîrzii.

În lupta cu natura oamenii creează noi unelte, noi forme de vînătoare, culminînd cu obţinerea artificială a focului. Toate acestea au permis o creştere a densităţii populaţiei, care a dus la ocuparea peşterilor de înălţime, nefolosite înainte.

Noile condiţii de viaţă sînt strîns legate de vînătoare şi de adăpostul natural al peşterilor. Ele s-au datorat creării unor unelte de muncă mai ascuţite pentru a străpunge vînatul, mai tăioase pentru a spinteca şi tăia carnea şi a curăţa pieile animalelor ucise.

Două unelte mai de seamă caracterizează paleoliticul mijlociu: vîrful şi răzuitoarea. Vîrful era un cuţit uşor de mînuit fără a fi pus în coadă; pentru acest motiv el a fost numit « vîrf de mînă ». Prin subţierea bazei se putea folosi şi ca vîrf de lance. Răzuitoarea, o unealtă în forma literei « D », se folosea la răzuitul pieilor pentru îmbrăcăminte şi la cojitul lemnului verde pentru bîte, măciuci şi cozi de lance.

Folosirea şi păstrarea focului cucerit din natură ştim că erau cunoscute încă din paleoliticul inferior, după cum dovedesc vetrele de cenuşă ale sinantropilor de la Şu-Ku-Tian. În paleoliticul mijlociu însă, oamenii realizează

marea descoperire a producerii focului pe cale artificială. « Focul prin frecare a fost invenţia prin care oamenii au pus pentru prima oară în slujba lor o forţă neînsufleţită a naturii »[1]. Stăpînirea focului îi face pe oameni să nu se mai simtă legaţi numai de regiunile de climă caldă, ca înaintaşii lor.

Dovezile materiale ale existenţei musterianului în ţara noastră sînt cunoscute mai ales în peşteri, dar şi în aşezări sub cerul liber. La Baia de Fier şi Boroşteni în Oltenia, la Ohaba-Ponor, Nandru şi Peştera în Transilvania, ca şi la Cheia în Dobrogea, ocuparea peşterilor corespunde unei perioade climatice reci şi anume stadiului glaciar Würm I. Animale nordice ca mamutul *(Elephas primigenius)*, rinocerul siberian *(Rhinoceros antiquitatis)*, renul *(Rangifer tarandus)* şi mîncăciosul gulo *(Gulo-gulo)*, apoi ursul, leul şi hiena peşterilor *(Ursus spelaeus, Felis leo spelaea, Hyaena spelaea)* prezente în peşterile cercetate, mărturisesc aceasta. Cărbunii vetrelor de foc arată apoi că în vremea aceea pădurea de conifere coborîse pe văi şi podişuri, luînd locul pădurilor de foioase.

Clima fiind rece şi uscată, culesul satisface mai puţin nevoile de hrană şi vînătoarea joacă un rol tot mai mare. În vreme ce musterienii de la Baia de Fier vînau mai ales ursul de peşteră, cei de la Ohaba-Ponor vînau calul, iar cei de pe malul Prutului, de la Ripiceni-Izvor, vînau mamutul. De asemenea, erau vînate şi alte animale. În vetrele de locuire întîlnim oase de hienă, de leu de peşteră, lup, rîs, bour, zimbru, asin, ţap de munte, antilopă tătărască, cerb cu coarnele mari, cerb nobil, capră neagră, căprioară, ren, rinocer siberian şi altele. Tehnica vînătorească la care ajunseseră musterienii peşterilor le îngăduia să atace numai mamuţi tineri, în vreme ce musterienii de la Ripiceni-Izvor vînau obişnuit mamutul, indiferent de vîrstă.

Stratele resturilor de locuire musteriană ating la Baia de Fier grosimea de 1,40 m, iar la Ohaba-Ponor şi Nandru-Peştera Curată pe cea de 2 m, ceea ce denotă o îndelungată locuire. Musterianul peşterilor noastre de la Baia de Fier şi Ohaba-Ponor păstrează la începuturile lui, prin tradiţie, unele unelte mai vechi, anume toporaşe de mînă care amintesc formele acheuleene.

Spre sfîrşitul dezvoltării musterianului, la Nandru, la Mitoc şi Ripiceni-Izvor, toporaşele de mînă devin mai zvelte, mai subţiate, căpătînd forma de frunză cu vîrful ascuţit; ele erau lucrate printr-o cioplire bifacială mai îngrijită şi au fost atribuite în timpul din urmă unei anumite culturi — cultura vîrfurilor ascuţite în formă de frunză. Este vorba însă mai degrabă de o treaptă mai înaintată în evoluţia tehnicii cioplirii bifaciale.

Încep a se folosi şi unelte de os, străpungătoare pentru cusut veşmintele de blană şi săpăligi de mînă pentru scosul rădăcinilor.

Musterianul peşterilor noastre se apropie în multe privinţe de paleoliticul alpin (descoperit în peşterile Alpilor şi în munţii Bükk din R.P. Ungară), caracterizat prin numeroase aşchii şi spărturi de cuarţit şi o mare proporţie

[1] F. Engels, *Dialectica naturii*, Ed. politică, Bucureşti, 1959, p. 93.

de oase ale animalelor vînate față de unelte. Micul număr al armelor de piatră ne arată că în practica vînătorească a vremii armele de lemn ocupau un loc principal.

Excepțională pentru cultura acelor timpuri este o vatră de foc dublă de la Ohaba-Ponor. Aici, în jurul unor lespezi de la intrarea în peșteră, au fost clădite din piatră două vetre de foc rotunde, cu marginile înalte, în interiorul și în jurul cărora s-au găsit cărbuni, cenușă, unelte și oase arse.

Musterianul teraselor e contemporan în partea sa de început cu cel al peșterilor, așa cum dovedesc mamiferele de climă rece de la Ripiceni-Izvor ca: mamutul, rinocerul siberian și renul. Silexul de Prut a permis realizarea unor unelte de o mare perfecțiune: toporașe, vîrfuri de mînă și răzătoare. Și aici se foloseau unelte de os.

Primele resturi fosile umane musteriene aflate la noi în țară, sînt trei falange descoperite la Ohaba-Ponor și atribuite lui *Homo primigenius*; la acestea se adaugă un craniu, un fragment de mandibulă și alte oase ale scheletului unei femei în vîrstă de 40—45 ani de tip *Homo sapiens fossilis* (omul fosil de tip actual), avînd unele caractere negroide și cîteva trăsături mai vechi, descoperite la Baia de Fier. Coroana măselelor (foarte tocită), arată, că hrana vegetală, mai ales rădăcinile, jucau un rol important în alimentarea colectivității musteriene de la Baia de Fier. Apariția unui tip de om cu caractere pronunțate de neoantrop (om nou) în cadrul acestei culturi, nu trebuie să pară îndoielnică. Descoperirea de la Baia de Fier nu a rămas izolată. În musterianul superior din peșterile de la Staroselie (Crimeea) și Șani-Dar (Irak), s-au descoperit mai apoi scheletele unor copii, forme de trecere între omul Neandertal și omul de tip actual și apropiate mai mult de *Homo sapiens*. Tot în mediu musterian s-a descoperit un rest fosil de *Homo sapiens* și în peștera Sfîntului Procop din Boemia.

Pe temeiul acestor descoperiri se sesizează mult mai concret trecerea de la omul Neandertal la omul de tip actual, înlăturîndu-se în mod definitiv părerile unor antropologi burghezi, care lasă să se înțeleagă că Neandertalul ar reprezenta pe strămoșul unor rase numite de ei inferioare, în timp ce umanitatea « evoluată » — europoizii — ar fi derivat dintr-o altă formă umană, superioară, care ar fi trăit concomitent cu Neandertalul în alte regiuni ale lumii vechi.

Aceste descoperiri ne arată că procesul de antropogeneză în plină evoluție începe a se desăvîrși încă din paleoliticul mijlociu, cînd apar neîndoielnic formele cele mai apropiate de neoantrop și chiar neoantropul; omul fosil de la Baia de Fier constituie dovada că și pămîntul țării noastre a intrat în aria în care a avut loc încheierea acestui proces atît de lung.

Omul și cultura sa materială au făcut în paleoliticul mijlociu un important pas înainte. Omul știa să învingă greutățile din jurul lui și să lupte împotriva forțelor naturii.

Peștera Muierilor de la Baia de Fier, largă, călduroasă, lipsită de curenți, cu intrarea însorită, putea adăposti la nevoie o colectivitate umană de peste

200 de suflete. Săpăturile au arătat că primii ocupanți au fost urșii peșterilor, care își găsiseră aici bîrlogul. În cimitirul lor — locul de retragere pentru moarte — s-au putut număra, numai pe podeaua peșterii, resturile scheletice a 183 urși. Pentru a pune stăpînire pe această peșteră omul n-a acționat izolat. O întreagă comunitate a dat lupta pentru smulgerea peșterii din ghiarele urșilor. Armele, curajul și organizarea n-ar fi dus la nici un rezultat, dacă omul n-ar fi stăpînit focul. Urșii nu au putut fi izgoniți decît cu ajutorul fumului, așa cum se procedează și astăzi pentru a-i sili să iasă din bîrlog. După cum arată oasele de animale arse din jurul vetrei de la Ohaba-Ponor, omul folosea focul nu numai pentru căldură, ci și pentru fript carnea; fără îndoială că el cocea și rădăcinile și tuberculele. Focul a dat omului și lumină. Cavitatea articulară a oaselor șoldurilor de urs, retezată cu grijă pentru a i se lăsa doar un mîner de prins, a fost primul opaiț care, alimentat cu grăsime, a dat lumina necesară în negura peșterii, după acoperirea pentru păstrare a focului neadormit.

Vînătoarea neîntreruptă și sistematică, mai ales cînd era vorba de animale mari ca mamutul și rinocerul, sau fioroase ca ursul și leul peșterilor, cerea contribuția colectivă a bărbaților. Pentru a se aproviziona mai ușor cu carne, vînătorii se așezau uneori chiar în preajma locurilor prăpăstioase, de unde prăbușeau vînatul mînîndu-l prin hăituială, cum este cazul de la Ripiceni-Izvor. Acolo, într-o restrînsă săpătură s-au găsit resturile scheletelor a douăzeci de mamuți. Celelalte aspecte ale muncii: pentru pregătirea hranei și a veșmintelor, paza focului și a adăposturilor și culegerea fructelor, erau sarcini care reveneau celor rămași la vatră și în special femeilor, al căror rol începe să crească. În sînul comunității primitive se produc astfel mari prefaceri în relațiile sociale. Se ivesc primele elemente ale diviziunii naturale a muncii (între sexe), acumulîndu-se o experiență mai bogată în obținerea mijloacelor de trai. După unii arheologi, acest început de diviziune naturală a muncii este demonstrat de însăși formele de unelte musteriene — vîrful fiind o armă întrebuințată mai ales de bărbat la vînătoare, iar răzătoarea folosită de femeie în muncile « gospodărești ».

Oasele animalelor vînate, descoperite atît în stratele musteriene din peșteri, cît și în cele din așezările de aer liber, sînt nenumărate. Raritatea coastelor și vertebrelor față de oasele lungi și de craniile sparte pentru obținerea măduvii și creierilor, arată că ceata de vînători aducea pentru cei rămași « acasă », spre a fi pregătite și mîncate în comun, părțile cele mai cărnoase ale vînatului. Grija pentru cei rămași la treburile « gospodărești » este evidentă. Uneori vînatul greu, ca mamutul de la Holboca de lîngă Iași, fiind răpus departe de tabără, întreg grupul vînătoresc se deplasa acolo, nepărăsind locul decît după ce rămînea numai scheletul.

Dezvoltarea continuă a creierului, a conștiinței omenești, a graiului și a întregii structuri fizice a omului, duce, prin creșterea capacității de activitate mai organizată și de gîndire, la lărgirea sferei de cunoaștere. Apar unele începuturi de suprastructură: o anumită reprezentare despre legăturile dintre oameni,

manifestată în grija de morți, care sînt îngropați chiar în peșterile locuite, și în unele preocupări pentru înfrumusețare, după cum arată cîteva bucăți de oxid de mangan de la Ripiceni-Izvor. Putem presupune că relațiile sociale au început a se preciza în conștiință sub forma ideii de rudenie. E vremea în care s-a produs un început de reglementare a relațiilor dintre sexe, prin oprirea raporturilor dintre părinți și copii. Se pun așadar cu încetul bazele celei mai primitive forme a societății gentilice: comuna gentilică matriarhală. Femeia a ajuns să ocupe în viața socială a comunității un loc însemnat în aprecierea descendenților ei ca mamă, dar mai ales datorită rolului ei economic. Acest progres din sfera socială a dus din punct de vedere biologic, în scurtă vreme la transformarea omului de tip Neandertal în *Homo sapiens*. La sfîrșitul paleoliticului mijlociu, pe baza acestor constatări, se poate vorbi de apariția, în formă rudimentară, a premiselor comunității gentilice.

Paleoliticul superior (circa 100 000—10 000 ani)

În primul interstadiu al glaciațiunii Würm (Würm I—II), începe evoluția paleoliticului superior, care cuprinde apoi restul duratei acestei ultime glaciațiuni, depășind-o chiar într-o anumită măsură. Deși clima oscilează, mai blîndă în interstadii și mai aspră în stadiile glaciare, în linii mari se mențin aceleași animale cunoscute omului din paleoliticul mijlociu. Răcirea și încălzirea repetată a climei a provocat pendularea geografică a mamiferelor, ceea ce a dus cu vremea la o adaptare a lor la aceste variații ale mediului. De aceea nu este de mirare că în acest cadru fizic mereu în schimbare nu se remarcă prea mari prefaceri în compunerea vînatului care interesa pe om; trecerea de la cald la rece se făcea treptat și ca atare adaptarea la mediu se petrecea în timp. Nu tot astfel se întîmplă cu omul. Puternica dezvoltare a muncii colectivităților neandertaliene a sporit eliberarea omului de instinctele animalice. Omul se descătușează în și mai mare măsură de supunerea față de condițiile mediului fizic. Această luptă colectivă — îndelungată și fără preget — a dus la încheierea procesului de devenire al omului, la apariția lui *Homo sapiens*. Omul Neandertal dispare cu totul, locul lui fiind luat de urmașul său direct *Homo sapiens fossilis*, reprezentat prin mai multe tipuri fizice, care schițează într-o oarecare măsură viitoarele trunchiuri rasiale. În Europa, în cursul aurignacianului sînt cunoscute tipurile: Combe-Capelle, Cro-Magnon, Grimaldi și Předmost, iar în magdalenian tipurile: Chancelade și Oberkassel. Deși deosebite între ele, aceste tipuri au o serie de trăsături comune fundamentale, care subliniază și în această epocă omogeneitatea speciei umane.

Din rîndul neandertalienilor, înainte de apariția formelor specializate (tipul La Chapelle), apar încă de la sfîrșitul interglaciarului Riss-Würm tipurile premergătoare lui *Homo sapiens fossilis*. Într-o peșteră din muntele Carmel (Israel) s-au descoperit forme de tranziție, care păstrează unele caracteristici neandertaliene primitive, dar la care apar proeminența bărbiei și dezvoltarea regiunii frontale. Acestea sînt caracteristicile noi, care se dezvoltă la formele

sapiens, în vreme ce regiunea arcadelor supraorbitare, caracteristică Neandertalului, se reduce foarte mult. Capacitatea craniană se menține în aceleași limite ca și la Neandertal, cu deosebirea că, din punct de vedere calitativ, creierul prezintă predominanța lobilor frontali față de cei occipitali. Scheletul feței se scurtează și structura dinților se modifică, reprezentînd o adaptare la un mod de alimentație mult mai evoluat, în urma pregătirii hranei cu ajutorul focului. Aceste deosebiri calitative reprezintă din punct de vedere funcțional și o dezvoltare a graiului și a capacității de gîndire, reflectate în varietatea uneltelor și în manifestările de artă.

În țara noastră, primul rest fosil uman din paleoliticul superior, a fost descoperit în peștera Cioclovina (regiunea Hunedoara). E vorba de o cutie craniană de *Homo sapiens fossilis*, aparținînd unei femei de 30—40 de ani, apropiat de tipul uman fosil de la Předmost din Cehoslovacia și reprezentînd o ramură a tipului Cro-Magnon. Craniul provine din stratul de cultură aurignaciană cunoscut în această peșteră, și anume un strat aurignacian în care apar și unele elemente de caracter musterian. Alt rest fosil este un frontal descoperit la Giurgiu în aluviunile ostrovului Mocanu, la 9 m adîncime, în timpul lucrărilor pentru construirea podului de peste Dunăre. Frontalul aparține tot unui *Homo sapiens fossilis*, de sex feminin și în vîrstă de circa 40 de ani. Este de amintit și un fragment de femur de *Homo sapiens fossilis* descoperit la Peștera, (com. Măgura, reg. Stalin).

Tehnica cioplirii silexului se perfecționează în paleoliticul superior; apare desprinderea *lamelară*. Bulgărul de cremene — nucleul — se descojește și apoi, printr-o izbitură în curmeziș, capătă un plan de lovire, din marginea căruia se scot apoi, prin lovituri verticale de jur împrejur, așchii înguste și lungi — lame cu două laturi tăioase. Dezvoltarea continuă a culturii și necesitățile unei vieți de un nivel din ce în ce mai ridicat, duc la inventarea unei întregi serii de unelte ușoare, potrivite pentru tot soiul de munci. Lamele sînt cuțite bune cu două tăișuri. Apar răzuitoare lucrate pe așchii și pe lame sau frînturi de lamă, dălțițe de diferite tipuri pentru șănțuitul coarnelor, oaselor și lemnului, ferestraie, străpungătoare, vîrfuri de săgeată. Din oase, din fildeș și din coarne de ren și cerb se șlefuiesc vîrfuri de suliță, harpune pentru pescuit, pumnale și străpungătoare. Pentru fiecare tip de unealtă se creează mai multe forme, din ce în ce mai bine adaptate la specificul muncii. De reținut este că din paleoliticul superior cunoaștem peste 100 de forme de arme și unelte și chiar unelte pentru făurit unelte.

Aplicînd mecanic schema stabilită pentru paleoliticul apusean, în trecut s-a admis și la noi — pentru paleoliticul superior — prezența acelorași etape de dezvoltare ca și în apusul Europei, și anume aurignacianul, solutreanul și magdalenianul (numite așa după localitățile Aurignac, Solutré și La Madeleine din Franța). Noile cercetări au schimbat însă aceste încadrări. Paleoliticul superior din țara noastră reprezintă în linii mari o singură cultură și anume cultura

aurignaciană, cu trei faze de dezvoltare: aurignacianul inferior, aurignacianul mijlociu și aurignacianul superior de tip răsăritean.

Aurignacianul inferior (100 000—80 000 ani) reprezintă trecerea de la paleoliticul mijlociu la paleoliticul superior. El mai păstrează unele forme și tehnica de lucru musteriană în obținerea așchiilor și a vîrfurilor bifaciale în formă de frunză, fiind caracterizat însă prin noua tehnică de lucru, cea lamelară. Cea mai bogată așezare descoperită la noi este cea de la Iosășel (r. Gura Honț, reg. Oradea). Aici, pe dealul Vîlcelelor și pe Prosea s-au descoperit două ateliere de cioplire a opalului, rocă ce se găsește în stare naturală în imediata apropiere, pe Plopăt. Nucleele prismatice, lamele și o daltă ne arată trecerea la tehnica lamelară, în timp ce subzistă din plin tehnica de cioplire clactoniană și musteriană, fără a lipsi cîteva vîrfuri bifaciale, în formă de frunză.

Săpăturile de la Ceahlău (reg. Bacău) sînt singurele care au adus lumină în ceea ce privește încadrarea cronologică a aurignacianului inferior din țara noastră. În depunerile geologice aparținînd interstadiului Würm I—II, pe umărul unei vechi terase înalte, s-a descoperit la Cetățica un strat de cultură cu unelte de caracter aurignacian inferior, în care au apărut și așchii cioplite în tehnicile mai vechi clactoniană și musteriană și vîrfuri în formă de frunză.

În acest interstadiu al glaciațiunii Würm s-au petrecut mari prefaceri. Grupele de oameni, legate pînă aci mai mult de adăposturile din peșteri, le părăsesc pe acestea o dată cu încălzirea climei, pentru a se așeza sub cerul liber. Pămîntul era cutreierat în lung și lat de cetele de vînători. Sîntem la o largă răspîntie de întîlnire a diferitelor grupe umane, purtătoare ale variatelor aspecte culturale din dezvoltarea paleoliticului mijlociu, așa cum le-a apucat schimbarea vremii în izolarea lor mai largă, sau mai restrînsă. Vechile tradiții tehnice de cioplire, clactoniană, levalloisiană și musteriană și tehnica cioplirii bifaciale, se întîlnesc cu noua tehnică de desprindere lamelară. Cu acest amestec neînchegat pornește paleoliticul superior de pe teritoriul țării noastre. Omul, însușindu-și noua tehnică lamelară și noile tipuri de unelte, își însușește și felul de a le folosi în noile practici vînătorești și gospodărești, de care lua cunoștință pentru prima oară, prin noile relații.

Descoperirile de la Iosășel, Ceahlău și Mitoc lasă să se întrevadă că purtătorii acestor culturi nu erau numai urmașii musterienilor din peșteri. Revenirea la vechea tehnică clactoniană, a cărei urmă se pierduse în paleoliticul mijlociu, și apariția bruscă a tehnicii lamelare, sînt aporturi noi datorite infiltrării lente a unor cete de vînători străini de locurile noastre. Ca fenomene de importanță social-economică, trebuie subliniate începuturile de « specializare » în producerea unor unelte de muncă.

Anumiți « meșteri » ai comunităților ce locuiau aproape de zăcămintele de silex, stăpîni pe tehnica prelucrării uneltelor, se deplasau sezonier în preajma acelor zăcăminte și începeau a lucra pentru grupul lor și pentru « schimb ». Ne

aflăm în faţa unui schimb întîmplător, în care ca şi la popoarele primitive actuale, nu se punea în cumpănă valoarea bunurilor schimbate. Era mai degrabă un schimb de daruri.

Mulţimea rămăşiţelor de prelucrare, în raport cu cele cîteva unelte întregi e o dovadă sigură că la Iosăşel ne aflăm în faţa unor astfel de locuri de prelucrare a pietrei.

Piesele întregi sînt rare, fiindcă o dată lucrate erau folosite sau transmise altor colective din regiuni mai sărace sau total lipsite de roci potrivite. Şi Iosă-

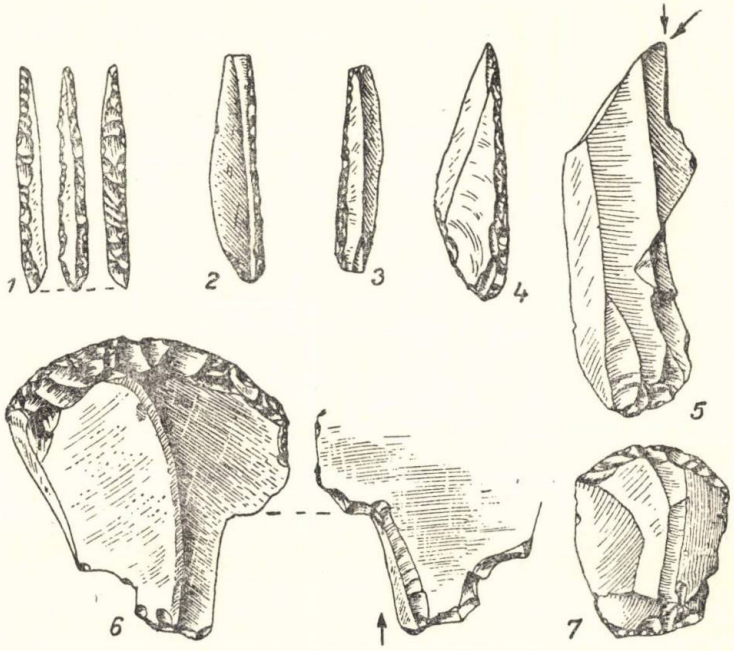

Fig. 3. — Unelte paleolitice din piatră cioplită, din aurignacianul răsăritean inferior şi mijlociu, de la Ceahlău.
1 — 4, cuţitaşe din lame cu o latură teşită; 5, dăltiţă; 6, răzuitor-dăltiţă; 7, răzuitor pe vîrf de lamă scurtă.

şelul nu este un caz izolat. Asemenea locuri de prelucrare a armelor de vînătoare şi a uneltelor sînt cunoscute şi în alte părţi, de pildă în Cehoslovacia la Moravany-Dlha şi în Austria la Achenheim. Această atît de veche « specializare » în lucrarea uneltelor de piatră ne arată că tehnica înaintată a paleoliticului superior începea să nu mai fie la îndemîna fiecăruia.

Cercetările etnografice ne arată că anumite forme de unelte şi arme nu puteau fi executate de orice membru al colectivului primitiv. Din sînul colectivităţii încep să se ridice unii « meşteri » care ştiu să realizeze cu măiestrie creatoare formele cele mai practice şi desăvîrşite ale uneltelor şi armelor. Aşa cum

arată F. Engels este vorba de o « îndemînare deosebită în făurirea armelor şi uneltelor », care « poate duce la o vremelnică diviziune a muncii »[1].

Progresul atît de rapid al tehnicii lucrării uneltelor de piatră în paleoliticul superior poate fi înţeles şi printr-o astfel de « specializare ».

Aurignacianul mijlociu (circa 80 000—70 000 ani). Caracterizată prin unelte derivate din lame, cultura aurignacianului mijlociu apare în partea de început a depunerilor geologice aparţinînd stadiului glaciar Würm II, cînd clima porneşte iarăşi a se răci şi pe crestele Carpaţilor încep a se forma din nou gheţarii. O vreme rece şi uscată, în care îngheţul şi dezgheţul macină pietrele, iar gheţarii geluie văile munţilor.

Această fază a fost descoperită pe terasele mijlocii ale văii Bistriţa la Ceahlău, în strînsă succesiune cronologică faţă de aurignacianul inferior de la Cetăţica. Este reprezentată prin două strate de locuire: primul mai slab, documentat prin cîteva vetre de foc, în jurul cărora au apărut unelte aparţinînd tehnicii lamelare: cuţite şi răzuitoare. Lipsesc dăltiţele. Unele aşchii mai păstrează urmele tehnicii musteriene de cioplire. A doua fază de locuire se întinde pe o suprafaţă largă, reprezentînd nu un simplu popas vînătoresc, ci o temeinică aşezare de vînători. Vetrele sînt largi şi puţin albiate, avînd în jurul lor gropi pentru păstrarea focului.

În numeroase alte locuri s-au mai descoperit urme de aşezări în aer liber din aurignacianul mijlociu. Dintre cele cercetate prin săpături trebuie amintite ca mai importante cele de la Vădastra (r. Corabia, reg. Craiova) şi de la Mitoc. Aurignacianul mijlociu nu lipseşte nici din peşteri. La Baia de Fier, la Băile Herculane, la Boroşteni, la Cheia, Cioclovina şi Ohaba-Ponor, s-au găsit şi cîteva lame de silex, simple, fără vreo formă caracteristică. Singur aurignacianul de la Peştera e mai bine reprezentat, avînd pe lîngă lame şi cîteva răzuitoare. E vorba de o locuire de scurtă durată sau de simple refugii temporare. La Baia de Fier s-au descoperit şi cîteva vîrfuri de suliţă lucrate din os şlefuit.

Peste vetrele de locuire ale aurignacianului mijlociu de la Bistricioara, tot pe valea Bistriţei, s-a identificat o fază aurignaciană mijlocie finală, cu unele forme de unelte mai evoluate şi cu începuturi de îndreptări abrupte pe marginea lamelor. Vetrele de foc sînt mai adîncite şi căptuşite cu pietre. Spre deosebire de etapele de dezvoltare paleolitice de pînă aci, în care se foloseau pentru unelte numai roci locale, în această fază apare, destul de sporadic, şi silexul cretacic de Prut, fapt care vesteşte primele legături cu Răsăritul. Numărul dăltiţilor creşte surprinzător. Se vînau cu deosebire bourii.

Lupta dintre nou şi vechi se încheie ca întotdeauna în favoarea noului. În aurignacianul mijlociu, prin evoluţie, dispar vechile tehnici de cioplire clac-

---

[1] F. Engels, *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului*, E.S.P.L.P., Bucureşti, 1957, p. 159.

toniană şi musteriană, ştergîndu-se cu desăvîrşire şi urma tehnicii de cioplire bifacială; primează deplin tehnica lamelară.

Aurignacianul superior (circa 70 000—8000 î.e.n.)[1]. Către sfîrşitul depunerilor geologice ale stadiului glaciar Würm II şi la începutul interstadiului Würm II—III, pe terasele de pe valea Bistriţei, cu deosebire la Ceahlău « Pe Podiş » şi la Bistricioara « La lutărie », s-au descoperit urmele de locuire ale purtătorilor unei culturi mai înaintate, cunoscută în timpul din urmă sub numele de *gravettian* (după La Gravette, localitate din Franţa). Ţinînd seama că această cultură se leagă strîns de descoperiri răsăritene, ar putea fi numită cultura *Kostenkiană*, avînd în vedere că ea a fost descoperită pentru prima oară în 1879 la Kostenki pe Don şi este venită la noi şi în centrul Europei dinspre răsărit[2].

Întinsele săpături de pe valea Bistriţei, au avut darul să limpezească în amănunte această ultimă fază de dezvoltare a paleoliticului superior, care a fost împărţit în 3 etape. Deşi nu există prea mari deosebiri între ele din punct de vedere al stadiului social-economic, totuşi se poate vorbi de un aurignacian răsăritean inferior, unul mijlociu şi unul superior.

În *aurignacianul răsăritean inferior* spre deosebire de etapele culturale anterioare, apare pentru prima oară vîrful de tip « La Gravette », unealtă cunoscută şi în aurignacianul superior apusean. Domină răzuitoarele ceva mai scurte şi dăltiţa are mai multe tipuri. Dar ceea ce este mai important în această fază, este faptul că silexul cretacic de Prut atinge dintr-o dată proporţia de 50%. Ţinînd seama de întinderea ariilor de locuire, de data aceasta nu mai este vorba de unele uşoare legături cu Răsăritul, ci chiar de o puternică migraţie a unor grupuri vînătoreşti, dinspre răsărit. Ne aflăm în faţa unei culturi noi, care se grefează pe aurignacianul mijlociu cunoscut pe terase şi în peşteri.

Pe suprafaţa largă a Podişului de la Ceahlău se observă o concentrare a taberelor de vînători în timpul *aurignacianului răsăritean mijlociu*, care se dezvoltă în interstadiul Würm II — Würm III. Uneltele au o tendinţă de micşorare. Predomină vîrful lucrat din lame înguste, cu o latură teşită şi se înmulţeşte numărul dăltiţelor. Proporţia silexului de Prut creşte, depăşind 60%.

În *aurignacianul răsăritean superior*, se accentuează micşorarea uneltelor, dar proporţia silexului de Prut scade, revenindu-se la folosirea rocilor locale.

Animalele vînate de aceste cete de vînători de pe valea Bistriţei erau: bourul, zimbrul, calul şi renul. Predomina bourul.

Aurignacianul răsăritean de la Ceahlău nu este o insulă izolată în cuprinsul ţării noastre. Astfel, treapta inferioară a lui este cunoscută mai demult în peştera

---

[1] Prelungirea duratei aurignacianului superior răsăritean pînă la 8000 î.e.n. este ipotetică (Nota red.).

[2] Pînă la lămurirea acestei probleme de terminologie, se va folosi aici, în loc de denumirea curentă de gravettian, cea de *aurignacian superior răsăritean*, sau pe scurt *aurignacian răsăritean* (Nota red.).

de la Ripiceni (în stratul III de cultură), unde aflăm şi următoarea faună: calul, zimbrul, cerbul, renul, hiena, lupul, vulpea, iepurele şi marmota. Cel mijlociu este cunoscut în aceeaşi peşteră de la Ripiceni (în stratul V) şi în stratele I din aşezările de la Dealul Viei din satul Buda (r. Buhuşi, reg. Bacău) şi Cremenea (reg. Stalin). Ca faună, la Ripiceni avem în această fază: zimbrul, calul, renul şi vulpea, iar la Buda: bourul şi renul. În ceea ce priveşte aurignacianul răsăritean superior, el este cunoscut în peştera de la Ripiceni (în stratul VII), însoţit de o faună săracă (e prezent doar calul) şi în peştera de la Gura Cheii-Rîşnov, unde fauna cuprinde: urs de peşteră, vulpe, lup, cerb, capră, cal, mistreţ şi păsări.

Aurignacianul răsăritean de la noi se leagă strîns de descoperirile din bazinul Donului, analogiile dintre unele etape de dezvoltare mergînd uneori pînă la asemănări perfecte. Aşezate în calea acestei migraţii, populaţiile din ţara noastră au fost influenţate primele de noua cultură superioară. În cadrul acestei culturi întinse în spaţiu, cuprinzînd în afară de ţara noastră şi R.P. Ungară, R.S. Cehoslovacă, Austria, nordul şi estul R.P. Bulgaria, şi durînd în timp de la sfîrşitul stadiului Würm II pînă în perioada epiglaciară, încep a se desprinde unele caractere locale. Crescute din trunchiul răsăritean în primele trepte de dezvoltare, mlădiţele acestei culturi sînt uşor de recunoscut. Mai apoi, în izolarea lor pe văile intramontane ale Bistriţei la Ceahlău şi a Buzăului la Cremenea, ele încep să aibă spre sfîrşit o evoluţie proprie, care le deosebeşte nu numai de trunchiul din care au pornit, dar şi între ele.

Răspîndirea aurignacianului răsăritean nu este uniformă pe tot întinsul ţării. Zona lui de influenţă cuprinde — după cunoştinţele actuale — nordul Moldovei (valea Bistriţei şi a Prutului) şi sud-estul Transilvaniei (Cremenea, Gîlma şi Rîşnov), unde sînt prezente diferitele lui trepte de dezvoltare. Sînt însă regiuni întinse, unde această influenţă nu a pătruns, după cum documentează aşezarea de la Tincova (r. Caransebeş, reg. Timişoara). Aici avem un aurignacian local, contemporan cu aurignacianul răsăritean mijlociu, dar neafectat de influenţa acestuia. De asemenea, la sud de Carpaţi aurignacianul mijlociu local se prelungeşte în forme simple, necaracteristice, pînă în preajma holocenului, fără să existe cea mai vagă dovadă de influenţă orientală, cum este cazul cu aşezarea de la Malul Roşu de lîngă Giurgiu, unde s-au descoperit, într-un strat dinspre sfîrşitul depunerii ultimului loess, urmele unor locuri de prelucrare sezoniere pentru pregătit unelte din silex adus de peste Dunăre şi cu aşezarea Poiana Roman (com. Lapoşu, r. Mizil, reg. Ploieşti), unde s-au descoperit iarăşi bogate urme de lucrare a uneltelor.

De predilecţie, cetele de vînători *aurignacieni răsăriteni* îşi alegeau popasurile şi aşezările de mai lungă durată pe terasele din lungul apelor, cu deosebire pe cele mijlocii, ca la Ceahlău. Uneori, dar numai spre sfîrşit, sau coboară pe terasele inferioare, ca la Ceahlău şi Cremenea, sau urcă pe înălţimi, ca la Cremenişul Ceahlăului şi la Gîlma de la Sita Buzăului. În unele cazuri ei au făcut îndelungi popasuri vînătoreşti şi în peşteri, ca la Ripiceni şi Rîşnov.

Începînd cu *aurignacianul răsăritean*, tehnica vînătorească se perfecționează; apar sulița dințată, lațul, capcana, propulsorul, cresc forțele de producție, sporește populația și se împutinează vînatul. Terenurile de vînătoare se cer din ce în ce mai întinse. Noi ginți se desprind din colectivele gentilice din centrele cu o populație mai densă, migrînd spre alte meleaguri mai prielnice, cunoscute din peregrinările lor vînătorești. Trecerea de la adăposturi ușoare, colibe și corturi, la locuințe mai statornice și spațioase, a permis așezarea și în regiuni mai puțin potrivite pentru locuire, dar mai bogate în vînat. Dinspre răsărit, triburi de vînători purtători ai acestei culturi, se infiltrează, fie ocolind Carpații, fie prin pasurile lor, spre centrul și sud-estul Europei, creînd o unitate culturală de mare întindere geografică.

Uneltele cioplite din paleoliticul superior au ajuns în această etapă la o înaltă perfecțiune, cerînd o materie primă de cea mai bună calitate. Silexul cretacic era adus de la mari depărtări. Din valea Bistriței de la Ceahlău, pînă pe malul Prutului la Mitoc, în linie dreaptă, este o cale de aproape 140 km. Ceea ce se întîmpla la noi nu este un caz izolat. În Cehoslovacia se folosea cremenea îndepărtată de Baltica, iar la Kostenki se aducea silex dinspre apus, de pe valea rîului Oskol, de la o depărtare de 80 km. E o necesitate a progresului tehnic în lucrarea uneltelor. Relațiile reciproce, prin pendulări și migrații, sînt foarte întinse; datorită lor și stadiului de dezvoltare același, se ajunge la o uniformizare a uneltelor de muncă pînă într-atîta, încît privite izolat, este greu să se facă deosebiri între ele pe o arie geografică extrem de întinsă.

În paleoliticul superior se poate vorbi de însemnate succese în domeniul organizării sociale. Fără o astfel de organizare ar fi greu de înțeles concentrarea mai multor tabere de vînători în același timp, în bazinul Ceahlăului pe Bistrița — sau la Kostenki pe Don. Mai multe tabere de vînători pe un loc restrîns, ales în mijlocul spațiului comun de vînătoare, înseamnă luptă comună și muncă colectivă pe bază de temeinică organizare.

Stadiul cetei primitive fusese depășit, apare acum ginta matriarhală care se întemeiază pe înrudirea prin sînge după mamă. Se îngrădesc și mai mult legăturile dintre sexe în sînul gintii, în favoarea unor relații cu membrii altor ginți, ceea ce duce la o apropiere și înțelegere a diferitelor grupe răzlețe de oameni. Așa se explică apariția exogamiei (căsătoria între membrii unor ginți diferite). Căsătoria fiind în grup, doar mama era cunoscută. Astfel, rolul social al femeii-mame crește, ea fiind aceea după care se socotea apartenența la gintă (prin descendență matriliniară).

O imagine apropiată de ceea ce reprezenta în paleoliticul superior stadiul orînduirii gentilice timpurii poate fi mijlocită de pildă de viața și cultura Tasmanienilor, care își dobîndeau mijloacele de trai, ca și oamenii din paleoliticul superior, prin cules, vînătoare și pescuit și care nu admiteau căsătoria în sînul gintii.

Se întăreşte folosirea în comun a zonelor de vînătoare. Forţele de producţie cresc, se ajunge la o oarecare stabilitate; taberele de vînători îşi întocmesc bordeie, de mari proporţii săpate în pămînt. Noile relaţii sociale întăresc năzuinţa spre frumos. Femeile şi chiar bărbaţii încep a se găti. Se poartă podoabe făcute din dinţi de animale, cum s-au descoperit în peşterile de la Ohaba-Ponor şi Rîşnov şi scoici marine, aduse de la sute de kilometri. Întrebuinţarea roşului pentru înfrumuseţare e în floare. Vînătorii de pe valea Bistriţei foloseau hematita adusă de la mari depărtări, din Transilvania.

Gîndirea începe a se îmbogăţi cu noţiuni abstracte. Se dezvoltă o viaţă spirituală, oglindită în primele manifestări de artă: desene, gravuri şi picturi, precum şi sculpturi în os, corn şi fildeş şi figurine modelate în lut şi arse. Unele dintre aceste manifestări stau în legătură cu magia vînătorească; figurinele reprezentînd femei documentează şi ele începuturile gintei materne.

O figurină primitivă, cioplită din piatră, cunoaştem de la Lapoşu.

Apar astfel primele manifestări primitive ale credinţelor religioase, în care, datorită nivelului încă rudimentar al forţelor de producţie şi al relaţiilor sociale, atît lumea externă, cît şi însăşi societatea omenească se reflectau într-un chip fantastic, în gîndirea oamenilor, sub forma unor reprezentări magice şi a convingerii că între diferitele ginţi şi anumite animale sau plante ar fi existat legături de rudenie şi o anumită solidaritate (totemism).

O practică magică în legătură cu procesul producţiei vînătoreşti s-a întîlnit şi la noi, în aşezarea de la Buda; acolo, pe o înălţime care domină valea Bistriţei pînă la orizont, vînătorii depuneau picioare de bour retezate şi oase de ren. Într-o proporţie redusă, Buda reprezintă un « loc de cult » ca şi cel de la Ambrozievka (lîngă Marea de Azov), unde s-au depus oasele a peste 1000 de zimbri, poate în credinţa că prin aceasta vînatul nu se va împuţina sau animalul se va lăsa prins mai uşor.

În perioada de retragere a calotei glaciare aparţinînd stadiului Würm III (circa 15 000—8000 î.e.n.), care reprezintă sfîrşitul ultimei glaciaţiuni, o dată cu începutul retragerii calotei de gheaţă şi a topirii gheţarilor de pe vîrfurile munţilor, ursul peşterilor începe a dispare. Leul şi hiena peşterilor se sting, de asemenea mamutul, rinocerul siberian şi renul urmează spre nord retragerea gheţarilor, ţapul de munte şi capra neagră urcă înălţimile prăpăstioase ale Carpaţilor. Ca animale de vînat rămîn doar: cerbul, căprioara, capra neagră, bourul, zimbrul, mistreţul, iepurele şi păsările. Împuţinarea vînatului şi schimbarea treptată a climei, care se apropie de cea actuală, dau naştere altor forme de viaţă. Stabilitatea relativă anterioară dispare. Omul începe a cutreiera mai frecvent şi mai departe în căutarea hranei. Ca urmare a schimbărilor climatice, o parte din vînătorii de la sfîrşitul paleoliticului urmăresc şi ei spre nord prada lor obişnuită, renul, în vreme ce alţii rămîn pe loc, adaptîndu-se noilor condiţii de viaţă, trăind mai greu, dar tot din vînat şi cules. Prin retragerea turmelor de animale lupta pentru existenţă devine mult mai aspră, dar viaţa omenească

își urmează calea. Și fiindcă paleoliticul nu s-a încheiat pretutindeni cu aceeași fază de dezvoltare, iar Europa ai cărei locuitori se deplasau în parte spre nord-est, primea în schimb aporturi umane din sud, sud-est și răsărit, e ușor de înțeles de ce în această vreme găsim aspecte culturale atît de variate.

Aurignacianul răsăritean dăinuiește la Ceahlău, ca și la Cremenea, pînă tîrziu. În această vreme popularea este mai intensă. În ceea ce privește materia primă, încep să domine iarăși rocile locale; legăturile cu centrele de aprovizionare îndepărtate, cu roci de bună calitate încetează. În complexul aurignacian răsăritean de sfîrșit de la Ceahlău, cu deosebire în așezarea de la Boful Mic, se fac simțite unele influențe magdaleniene (ultima fază a paleoliticului superior din apusul Europei). Printre formele care trădează aceste influențe sînt de amintit străpungătoarele, lamele trunchiate, ferestraiele, o unealtă triunghiulară și creșterea masivă a numărului dălților pentru prelucrarea osului. De asemenea, se accentuează microlitizarea (reducerea dimensiunilor) la vîrfurile cu latura teșită.

Mezoliticul. Perioada postglaciară (circa 8000—5600 î.e.n.)

O vreme s-a socotit că în Europa, între paleolitic și neolitic nu a existat o continuitate de viață, ci o pauză (un *hiatus*, de unde *teoria hiatusului*).

Se deschidea astfel drumul ipotezei după care neoliticul nu s-ar fi dezvoltat și aici treptat, ci s-ar fi datorat unei noi imigrări de populații, care ar fi venit cu el gata format. Cercetările din secolul nostru au dovedit că viața societăților omenești nu s-a întrerupt în Europa la sfîrșitul paleoliticului, ci a continuat, dezvoltîndu-se, chiar dacă această dezvoltare a fost și ea legată de mișcări complexe ale grupurilor omenești.

Studiile geologice, paleontologice, paleoclimatice și paleobotanice au precizat caracterul modificărilor petrecute în mediul fizic în perioada de trecere de la perioada cuaternară la cea actuală, ca și etapele lor. Arheologia a descoperit numeroase urme de activitate omenească din acest răstimp, stabilind pas cu pas continuitatea de viață între epoca paleolitică și cea neolitică. În felul acesta s-a precizat noțiunea de mezolitic (gr. *mesos* « mijloc ») ca perioadă de tranziție — în timp, ca și din punct de vedere al dezvoltării societății omenești.

Cadrele periodizării timpului scurs între etapa finală a paleoliticului și neolitic au fost stabilite cu ajutorul datelor privind fazele de retragere treptată — cu unele opriri — ale calotei glaciare Würm din Europa și al celor privind modificările, de asemenea treptate, pe care le-a suferit clima. Periodizarea relativă s-a stabilit prin studiul evoluției vegetației, cu ajutorul analizei polenului de plante în depozite stratigrafiate și prin cel al etapelor de formare a Mării Baltice, iar cea absolută, în ani, prin numărarea varvelor (strate subțiri de mîl depuse anual de apele provenite din topirea ghețarului) și prin determinări cu ajutorul metodei carbonului radioactiv.

Se știe astfel astăzi, că între începutul topirii — și deci al retragerii către nord — a ghețarului Würm, început datat aproximativ pe la 15 000—14 000 î.e.n.,

și topirea ultimului său rest continental în Peninsula Scandinavă la circa 6800 î.e.n., clima a parcurs și ea o evoluție, de la regimul arctic din timpul glaciațiunii, la unul mai blînd denumit subarctic, care durează — cu oscilații — pînă la oprirea temporară a calotei glaciare pe linia indicată de morenele finale din Finlanda și Suedia centrală (stadiu numit *finiglacial* și datat în jurul anului 8000 î.e.n.).

Clima continuă a se încălzi, capătă — după cum se spune — un caracter *pre-boreal*, în răstimpul de topire a gheţarului de la stadiul finiglacial pînă la dispariția lui completă (deci între 8000 și 6800 î.e.n.), pentru ca apoi să devină și mai caldă și uscată în perioada dintre 6800 și 5600 î.e.n. (perioada *boreală*).

Noile condiții au determinat desigur și o treptată adaptare a societății omenești, adaptare pe care marile progrese realizate în paleoliticul superior au făcut-o posibilă. Documentarea arheologică a arătat, pentru continentul european și în linii mari, că în perioada subarctică formele de viață caracteristice pentru paleoliticul superior continuă, ușor modificate și transformîndu-se încet. Se clasifică de aceea descoperirile din acest răstimp ca ținînd încă de paleoliticul superior: vînătoarea renului a jucat atunci încă un rol foarte important. Pentru astfel de manifestări termenul de epipaleolitic (oarecum: paleolitic întîrziat) este într-o oarecare măsură potrivit, deși nu este vorba de o dăinuire lipsită de adaptări noi a formelor de viață din paleoliticul superior [1].

Începînd cu perioada pre-boreală, noile condiții climatice, geografice, de faună și de floră încep să se facă în mod hotărît simțite: omul începe a-și adapta în chip tot mai creator cultura la ele. În această perioadă se dezvoltă culturile de caracter propriu-zis mezolitic, cu trăsături proprii și reprezentînd o nouă formă de viață, care pregătește trecerea la neolitic.

Deoarece modificările climatice se produc mai devreme în regiunile sudice și din ce în ce mai tîrziu în regiunile mai apropiate de gheţar, este evident că primele regiuni au depășit mai curînd condițiile perioadei glaciare (ce se manifestase în cuprinsul brîului tropical prin *perioade pluviale*) și au creat mai timpuriu forme de cultură mezolitice, ce s-au transmis apoi spre nord.

În Europa se întîlnesc în perioada mezolitică în primul rînd culturi microlitice, de cele mai multe ori cu microlite geometrice; una din cele mai timpurii, dezvoltată din magdalenian în Europa vestică și de sud, este azilianul, iar altele fac parte din marele complex cunoscut sub numele de tardenoasian (după localitatea Fère en Tardenois, Franța). Acestea par a pătrunde dinspre sud. În regiunile mai nordice se dezvoltaseră, pe bază magdaleniană tîrzie, culturile cu săgeți pedunculate, dintre care cea mai importantă în vecinătatea noastră este cea swideriană și care, după ultimele date, durează pînă în vremea boreală.

[1] Unii cercetători sînt de părere că întreaga dezvoltare a vieții societăților omenești din perioada post-glaciară, pînă la nașterea formelor de viață neolitice propriu-zise, trebuie considerată și denumită *epi-paleolitică*. După acești cercetători, separarea unei perioade de tranziție mezolitică nu ar fi justificată. Pentru considerentele arătate în text socotim indicat să menținem mezoliticul ca perioadă de tranziție între paleolitic și neolitic (Nota red.).

Culturile de caracter tardenoasian sau swiderian sînt caracterizate mai ales prin folosirea generalizată a arcului şi săgeţii. Paralel se dezvoltă un alt complex în care *toporul* (cu coadă) din piatră cioplită începe a juca un rol din ce în ce mai mare. Este grupul Maglemose, numit aşa după o aşezare din insula Seeland (Danemarca). În Franţa îi corespunde etapa veche a *campignianului* (după localitatea Campigny).

Trebuie notat însă că toporul primitiv este cunoscut şi în « tardenoasianul pontic » din Crimeea şi din regiunea bazinelor inferioare ale Niprului şi Donului din U.R.S.S.

Desigur că grupuri epipaleolitice întîrzie în multe locuri şi sînt doar treptat-treptat absorbite sau înlocuite de cele mezolitice. Acelaşi lucru se va întîmpla mai tîrziu cu acestea din urmă, în raport cu cele neolitice.

Ceea ce caracterizează perioada mezolitică şi o deosebeşte de cea epipaleolitică este răspîndirea aproape generală, dacă nu chiar inventarea arcului, inventarea toporului propriu-zis, a bărcii lucrate dintr-un trunchi de arbore (monoxyla) şi domesticirea primului animal, a cîinelui. Tot din această vreme se cunosc şi primele locuinţe-colibe construite la suprafaţa pămîntului din pari şi crengi, ca şi primele cimitire.

Economia este întemeiată pe vînătoarea făcută altfel şi vizînd alte animale ca în paleolitic, pe pescuitul foarte dezvoltat (cu noi unelte, printre care *plasa* şi *vîrşile*) şi pe culegerea de asemenea foarte dezvoltată, care va duce treptat la recoltare.

Tipul de om însuşi, *homo sapiens recens*, se diversifică, acum dezvoltîndu-se şi sub-rasele brahicefale.

Azilianul (circa 12 000 — 8000 î.e.n.). La Băile Herculane, în peştera Hoţilor, s-au descoperit trei vetre de refugii vremelnice ale unor vînători şi pescari aparţinînd ca timp perioadei de retragere a gheţarilor. Locuitorii acestei peşteri foloseau în muncă unelte mărunte de cremene: cuţitaşe, răzuitoare, dăltiţe. Lama celui mai mare cuţitaş abia atingea 5 cm, unele din ele avînd mai puţin de 2 cm. Lipsa formelor geometrice şi prezenţa unor cuţitaşe cu o latură teşită arcuit, alătură această cultură de Azilian (după Mas d'Azil, peşteră din Franţa). Cum nu se poate vorbi de un azilian de tip apusean sau de o filiaţie directă din vreo cultură paleolitică anterioară de la noi, cultura de la Băile Herculane este considerată provizoriu ca un Azilian local, avînd strînse legături cu o descoperire asemănătoare din Muntenegru, de la Crvena Stijena = Adăpostul Roşu, unde se constată o influenţă a epipaleoliticului nord-african de tip Ibero-Maurisian.

Swiderianul (circa 9000—6000 î.e.n.). Tot atît de fără legătură în trecut este şi apariţia unei puternice aşezări swideriene (după localitatea Swidry Wielkie din R.P. Polonă), în masivul Ceahlăului, într-o poiană numită « La Scaune », la o altitudine de 1328 m. Această cultură îşi are probabil originile în cultura hamburgiană superioară din nord-estul Germaniei, ea însăşi derivînd din paleo-

liticul superior apusean şi anume din Magdalenian. De aci s-a răspîndit, cuprinzînd R.P. Polonă centrală şi nordică, întinzîndu-se apoi pînă în bazinul superior al Volgăi şi coborînd pe neaşteptate pînă în Ceahlău. Unele cuţitaşe cu latura teşită arcuit, răzuitoarele scurte, rotunde sau cu partea lucrătoare piezişă, de tip azilian şi unele dăltiţe cu caracter magdalenian sînt un îndepărtat ecou al dăinuirii elementelor magdaleniene şi aziliene apusene.

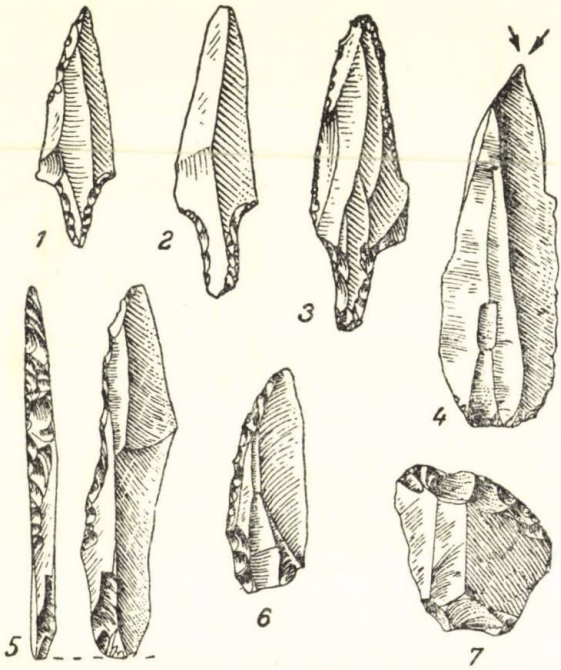

Fig. 4. — Unelte swideriene din piatră cioplită, de la Ceahlău-Scaune.

1—3, vîrfuri de săgeată cu peduncul pentru prins în coadă; 4, dăltiţă; 5—6, cuţitaşe cu latura teşită; 7, răzuitor oblic.

Swiderienii cunoşteau toate uneltele obişnuite în paleoliticul superior. Sînt însă mult superiori celorlalţi contemporani ai lor, prin faptul că sînt primii care folosesc din plin arcul şi săgeata la vînătoare, în atac şi în apărare. După cum suliţa paleoliticului superior, aruncată cu îndemînare pînă la 30—40 paşi, depăşise lancea paleoliticului mijlociu, care permitea atacul şi apărarea numai la 2—3 paşi, tot astfel săgeata trasă cu arcul a depăşit înzecit suliţa, reprezentînd cea mai desăvîrşită armă a omului primitiv.

Inventarea arcului reprezintă una din cele mai ingenioase realizări tehnice în istoria culturii epocii de piatră. Precizia ţintirii şi mărirea distanţei de la care se putea ataca prin lovituri repetate, îl puneau pe om în afara pericolului fiarelor, cu care altădată era nevoit să dea piept şi au lărgit sfera preocupărilor vînătoreşti.

Turmele de reni dispărînd, vînătoarea prin hăituială, care ducea cu uşurinţă la adevărate masacre, se practica din ce în ce mai greu. Cerbii, căprioarele, zimbrii — vînat mai vioi şi mai sprinten, trăind în ciopoare restrînse — trebuiau urmăriţi şi atacaţi de la distanţă. De aci răspîndirea şi perfecţionarea arcului şi săgeţii care îşi au epoca de maximă înflorire în swiderian.

O dată cu mărirea distanţei şi precizia ţintirii cu arcul şi săgeata, s-a lărgit sfera preocupărilor vînătoreşti. Alături de animale mari, nu întotdeauna uşor de vînat, acum au început să cadă pradă şi păsările. Vînătoarea cu arcul devine astfel o ramură principală de producţie, iar vînatul un nesecat izvor de hrană.

CAINOZOIC						DIVIZIUNEA GEOLOGICĂ
TERTIAR	CUATERNAR = ANTHROPOZOIC					
PLIOCEN	PLEISTOCEN				HOLOCEN	
7000	600	480	240	120	20 10 8 6 5 4	ANI ÎN MII

Omul începe a se desprinde temporar de ceată, putînd să-şi agonisească o vreme singur hrana. Noul mod de vînătoare înlesneşte apariţia căsătoriei-pereche.

Culegerea hranei vegetale se intensifică şi ea, fiind favorizată de răspîndirea a numeroase plante noi o dată cu transformările climatice petrecute treptat în acest răstimp.

Numeroasele vîrfuri de săgeată de formă triunghiulară, cu vîrful bine ascuţit, înzestrate cu un peduncul pentru prins în tijă, descoperite La Scaune, arată superioritatea swiderienilor faţă de semenii lor, aurignacienii răsăriteni de sfîrşit. Colindînd în urmărirea vînatului, ei păstrează din inventarul gospodăresc numai strictul necesar, perfecţionînd tehnica vînătorii cu arcul. Numai astfel se poate înţelege cum o ceată de vînători coboară din inima Poloniei pătrunzînd nestingherit într-o regiune atît de îndepărtată, pînă pe înălţimile Ceahlăului, în urmărirea vînatului care se retrăgea treptat-treptat nu numai spre nord, dar şi spre culmile alpine. Vînătorii swiderieni, arcaşi temuţi, pun stăpînire pe zona tundrei alpine din masivul Ceahlăului.

2. PERIOADA DE ÎNFLORIRE A ORGANIZĂRII GENTILICE MATRIARHALE. EPOCA NOUĂ A PIETREI (NEOLITICUL)

Trăsăturile generale ale epocii şi dezvoltarea forţelor de producţie

Epoca nouă a pietrei sau neoliticul (de la gr. *neos* « nou » şi *lithos* « piatră ») a urmat după epoca mezolitică. Ea a însemnat şi în istoria străveche a patriei noastre o vreme de mari schimbări progresive, care au avut loc în cultura materială a triburilor acelei epoci. Experienţa dobîndită în perioadele anterioare a fost acum îmbogăţită mult şi folosită în chip creator de către om, în lupta împotriva naturii. Relaţiile dintre membrii societăţii primitive nu au slăbit nici în această epocă, ci din contra, datorită dezvoltării muncii pe baza unor unelte de producţie perfecţionate mult faţă de trecut aceste legături s-au cimentat şi mai puternic. « *Dezvoltarea muncii* — spune F. Engels — *contribuie în mod necesar la o strîngere a relaţiilor dintre membrii societăţii, înmulţind cazurile de întrajutorare, de activitate în comun* »[1]. Resturile de cultură materială găsite în aşezările comunităţilor omeneşti din epoca neolitică de pe teritoriul ţării noastre, precum şi aspectul caracteristic al acestor aşezări, în anumite perioade, subliniază justeţea acestei teze.

Către sfîrşitul epocii neolitice însă dezvoltarea forţelor de producţie va duce la transformarea vechilor legături gentilice matriarhale. Atunci îşi va face apariţia organizarea unional-tribală, care a subminat instituţiile gintei. «*Uniunea*

[1] F. Engels, *Dialectica naturii*, Ed. politică, Bucureşti, 1959, p. 156.

de triburi — scria tot F. Engels — *marchează începutul subminării ei* » (a gintii) [1]. În epoca neolitică asistăm la o creştere a cantităţii produselor muncii oamenilor în raport cu epocile precedente, cînd, din cauza slabei dezvoltări a forţelor de producţie, orînduirea socială era mai puternic dominată de legăturile de gintă.

Felul de viaţă al oamenilor neolitici se desfăşoară în condiţii de mediu natural schimbate. O dată cu retragerea treptată a gheţarului Würm, se petrecuse — după cum s-a arătat în paragraful anterior — o profundă schimbare în climă, de faună şi floră şi în aspectul însuşi al mediului fizic. În locul tundrelor şi stepelor se întind treptat pădurile, care urcă pînă la mari înălţimi. O tot atît de mare prefacere, într-adevăr revoluţionară, se efectua şi în structura social-economică a grupurilor de vînători, culegători şi pescari din perioada mezolitică. Cu acel prilej pădurea a jucat un rol foarte important. Dezvoltarea cultivării plantelor nu poate fi legată, la începuturile sale, numai de văile apelor sau numai de ţinuturile de loess. Descoperirile făcute în cadrul marelui şantier de la Bicaz, la Dîrţu, îndreptăţesc această afirmaţie.

Transformările mediului fizico-geografic au avut repercusiuni adînci asupra dezvoltării culturii materiale şi vieţii economice şi sociale. Noile condiţii naturale, mult mai favorabile decît în trecut, au înlesnit înfiriparea unei vieţi din ce în ce mai statornice. În cadrul epocii neolitice se trece la o viaţă sedentară mai pronunţată, a cărei cristalizare progresivă se poate urmări din etapă în etapă, pe măsură ce se dezvoltau forţele de producţie şi organizarea socială devenea din ce în ce mai închegată.

Cultivarea primitivă a plantelor şi creşterea animalelor domestice au jucat un rol important în crearea unor condiţii mai favorabile de trai ale comunităţilor, ceea ce a adus după sine transformări atît în relaţiile sociale, cît şi pe plan suprastructural. De aceea ele sînt considerate în prezent drept criterii esenţiale în delimitarea culturală, cronologică şi a conţinutului social-economic al neoliticului, faţă de epocile anterioare. K. Marx a subliniat marea importanţă pe care avea s-o joace domesticirea animalelor. « Alături de piatră, lemnul şi scoici prelucrate, la începutul istoriei omeneşti rolul principal ca mijloc de muncă îl joacă animalul domesticit, adică animalul transformat şi crescut prin muncă » [2].

Tehnica şlefuirii uneltelor de piatră pe care începuseră abia s-o cunoască oamenii din a doua parte a mezoliticului, se perfecţionează mult şi se generalizează în neolitic. Această epocă se caracterizează tocmai printr-o perfecţionare progresivă a vechilor procedee de prelucrare a uneltelor de piatră, os şi corn. Folosirea diferitelor roci pentru lucrarea uneltelor a pus la îndemîna omului neolitic o materie primă, care se găsea aproape pretutindeni şi uneori din abundenţă, în raport cu silexul (cremenea), pe care era obligat să-l procure de multe ori pe calea legăturilor intertribale, adesea chiar de la mari distanţe. Procedeul

[1] F. Engels, *Dialectica naturii*, p. 156.
[2] K. Marx, *Capitalul*, I, E.S.P.L.P., Bucureşti, 1957, p. 209.

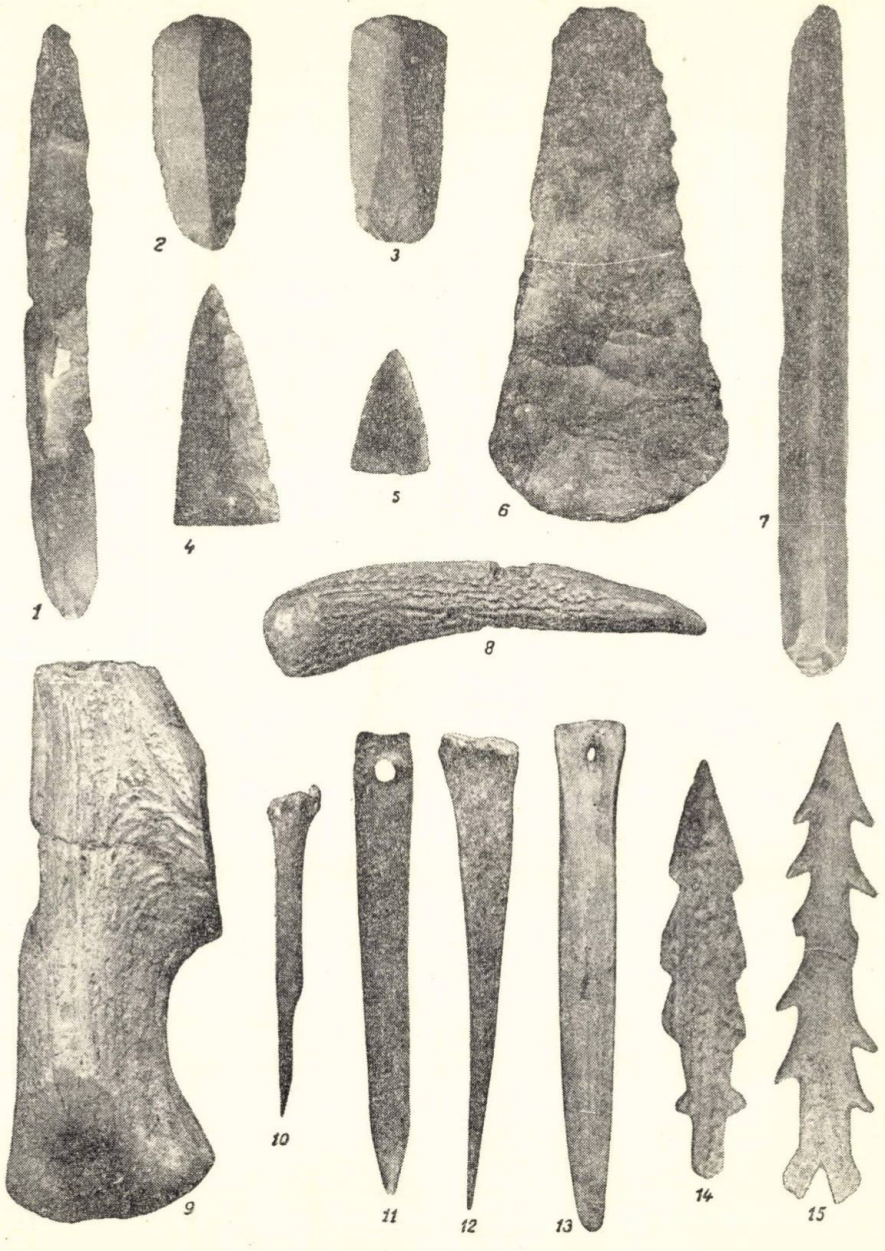

Fig. 5. — Unelte neolitice de silex, os şi corn.

1, cuţit din lamă lungă de silex, de la Glina (cultura Gumelniţa); 2—3, răzuitoare pe lame de silex, de la Hamangia (cultura Hamangia); 4, vîrf de suliţă lucrat din silex, retuşat pe ambele feţe, de la Gumelniţa (cultura Gumelniţa); 5, vîrf de săgeată din silex, retuşat pe amîndouă feţele, de la Gumelniţa (cultura Gumelniţa); 6, topor de silex, cioplit, de la Glina (cultura Gumelniţa); 7, cuţit din lamă lungă de silex, de la Glina (cultura Gumelniţa); 8, toporişcă de corn de la Căscioarele (cultura Gumelniţa); 9, idem, de la Glina (cultura Gumelniţa); 10, sulă de os de la Gumelniţa (cultura Gumelniţa); 11, idem, de la Ceamurlia de Jos (cultura Hamangia); 12—13, pumnal şi spatulă de os, de la Sărata-Monteoru (cultura Cucuteni, faza B); 14, harpună de corn, de la Gumelniţa (cultura Gumelniţa); 15, idem, de la Tangîru (cultura Gumelniţa).

tehnologic al finisării uneltelor de piatră prin şlefuire a însemnat un mare progres. Numărul uneltelor a crescut considerabil. Sînt folosite fireşte, în continuare, şi silexul, obsidiana, cornul şi osul. În domeniul întregului utilaj se petrece acum nu numai o perfecţionare, dar şi o sporită diferenţiere funcţională. Alături de uneltele de piatră, se dezvoltă şi arme făcute din aceeaşi materie primă. Perforarea în vederea fixării uneltelor în coadă a contribuit mult la sporirea eficacităţii acestora în procesul muncii. Mai tîrziu, dar tot în cuprinsul neoliticului, vor apărea şi primele obiecte de cupru, mai întîi ca podoabe, unelte şi arme de dimensiuni reduse. De-abia sfîrşitul epocii neolitice de pe teritoriul ţării noastre constituie vremea în care răspîndirea metalurgiei cuprului începe să-şi arate efectele sale pozitive în domeniul producţiei.

În epoca neolitică apar sau se dezvoltă meşteşuguri casnice, care nu s-au separat de celelalte activităţi: torsul, olăritul, ţesutul, meşteşuguri legate de construirea locuinţelor etc. Fără îndoială că invenţia olăriei, arse mai întîi în gropi deschise, apoi în cuptoare speciale, ca cele descoperite, de pildă, la Glăvăneştii Vechi, pe valea Jijiei, şi la Valea Lupului-Iaşi (cultura Cucuteni), a reprezentat pentru omul neolitic o mare înlesnire şi un însemnat progres, care s-a răsfrînt imediat în viaţa de toate zilele, şi anume în prepararea hranei, în păstrarea rezervelor de hrană şi de apă, cît şi în alte nevoi casnice sau de cult.

S-au înmulţit şi perfecţionat de asemenea mijloacele de deplasare de la un loc la altul, folosindu-se bărcile, săniile, patinele.

Cu cît ne apropiem de sfîrşitul neoliticului, cu atît sporesc posibilităţile de mobilitate ale triburilor. În perioada de tranziţie către epoca bronzului se răspîndeşte şi pe teritoriul ţării noastre, calul domestic, care a fost adus de triburile de păstori nomazi din stepele nord-pontice. Este interesant de amintit că în Moldova (la Traian) calul sălbatic a persistat pînă în etapa neoliticului tîrziu (faza Cucuteni II).

Relaţiile de producţie

Toate aceste progrese au dus la o creştere generală a forţelor de producţie şi la noi transformări în structura socială a comunităţilor neolitice de pe teritoriul Romîniei. Din cauza caracterului încă rudimentar al uneltelor de producţie, cultivarea plantelor nu se putea realiza decît de întreaga colectivitate, care avea gospodărie comună. Producţia colectivă era realizată de întregul grup social. În lupta împotriva pădurii, de pildă, se depunea un efort comun, mai ales pentru defrişare, făcută de cele mai multe ori prin incendiere, procedeu documentat şi la triburile neolitice care au locuit pe teritoriul patriei noastre. Producţia în comun urmărea satisfacerea nevoilor materiale imediate. Proprietatea comună asupra mijloacelor de producţie corespundea caracterului forţelor de producţie. Ea a constituit baza relaţiilor de producţie din această perioadă.

Pămîntul pentru cultivarea plantelor şi creşterea animalelor, pădurea pentru vînat şi apele pentru pescuit erau în proprietatea gintei şi a tribului, ca

şi uneltele de gospodărie comună cum erau: bărcile mari, plasa de prins peşte etc. Alături de proprietatea comună, exista şi proprietatea personală asupra uneltelor mărunte, a podoabelor şi a armelor. Într-o comunitate gentilică « *cu proprietate comună asupra pămîntului... repartiţia relativ egală a produselor este ceva de la sine înţeles* »[1]. Tot ce se obţinea printr-o muncă făcută în comun, se repartiza în mod egal. În epoca neolitică se adînceşte continuu diviziunea naturală a muncii, după sex şi vîrstă. Aceasta constituie o caracteristică principală a producţiei din neolitic. În perioada de tranziţie spre epoca metalelor se creaseră însă toate condiţiile care au dus la fenomenul primei mari diviziuni sociale a muncii.

În tipurile de aşezări, în acelea ale locuinţelor, în felul cum sînt distribuite într-o aşezare, în tehnica şi forma uneltelor şi în ceramică, plastică etc., se oglindeşte procesul de închegare şi mai strînsă a organizării tribale, pe baza comunităţilor gentilice matriarhale (în care apartenenţa se stabileşte după descendenţa pe linie maternă). Acestea din urmă s-au consolidat mult.

Tribul, ca organizare superioară gintei şi care era format din mai multe ginţi, avea un teritoriu comun, care cuprindea şi regiunea de vînat şi pescuit, un nume propriu, un sfat, alcătuit din şefii ginţilor, o adunare, un dialect (al unei limbi) şi un cimitir comun.

Transformările petrecute în economia triburilor neolitice au avut repercusiuni asupra evoluţiei familiei-pereche, care rămîne în tot neoliticul încă strîns legată de gintă, ea neputînd deveni, pe treapta de dezvoltare a forţelor de producţie de atunci, o celulă economică. Ea era în acea perioadă « prea slabă şi prea nestatornică pentru a face necesară sau dorită o gospodărie proprie »[2].

Suprastructura

Reprezentările despre lume şi viaţă ale omului neolitic corespund şi ele nivelului de dezvoltare a forţelor şi relaţiilor de producţie. În legătură cu cultivarea plantelor şi creşterea animalelor domestice, al căror rol în asigurarea hranei şi a rezervelor de hrană era esenţial, se răspîndesc anumite practici legate de cultul fecundităţii şi al fertilităţii. Se cristalizează din ce în ce mai clar anumite reprezentări cu privire la viaţă şi la moarte. Încă din perioadele anterioare se formase reprezentarea primitivă despre presupusa existenţă dual a fiinţei umane: corp material şi umbră. Aşa se explică faptul că în epoca neolitică apar şi pe teritoriul Romîniei, alături de aşezările comunităţilor omeneşti, adevărate cimitire, lăcaşe ale celor morţi. Un asemenea cimitir a fost descoperit în ultimii ani la Cernavoda, unde au fost săpate aproximativ 300 morminte de inhumaţie şi un altul într-un ostrov din lacul Boian (Vărăşti). Pe alocuri însă, se mai întîlnesc încă şi morminte izolate, de obicei în preajma locuinţelor sau chiar sub ele, în apropierea vetrelor sau sub podine.

---

[1] F. Engels, *Anti-Dühring*, ed. a III-a, E.S.P.L.P., Bucureşti, 1955, p. 134.
[2] Idem, *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului*, p. 49.

Cultul fecundității și al femeii-mame și-a găsit expresia în numeroasele figurine antropomorfe feminine descoperite în toate culturile neolitice, unele avînd trăsături realiste destul de pronunțate.

Răspîndirea triburilor neolitice

În cadrul acestor procese felurite, de transformări progresive generale, care au cuprins întreg teritoriul patriei noastre, sporește de asemenea și populația, care se concentrează mai ales în locurile care ofereau condiții naturale mai favorabile, cum erau văile apelor. Hărțile arheologice ale epocii neolitice arată, pe de o parte gradul de intensitate a locuirii triburilor neolitice, iar, pe de alta, formarea într-o etapă mai dezvoltată a acestei epoci, a unor culturi originale, cu aspecte locale, particulare, care stau în legătură cu tradițiile felurite ale comunităților omenești și cu posibilitățile lor variabile de a folosi resursele naturale ale ariei lor de răspîndire și propriile lor forțe. Diversificarea crescîndă a culturilor neolitice oglindește dezvoltarea inegală a triburilor neolitice de pe teritoriul R. P. Romîne (v. pl. VI—VIII). Acest fenomen al inegalității și al diferențierii ritmului de dezvoltare este de altfel constatat pretutindeni în neolitic.

Structura antropologică

În lumina descoperirilor și a studiilor paleoantropologice de care dispunem în prezent, reiese că populațiile neolitice care au trăit pe teritoriul patriei noastre aveau un caracter eterogen, ele conținînd însă o componentă mediteranoidă veche și destul de puternică. Surprindem această componentă la triburile culturilor Criș, Hamangia, Boian, Gumelnița, Cucuteni etc., adică tocmai la acele triburi în structura culturilor cărora arheologii au sesizat de asemenea elemente mediteraneene. Alături de aceasta, se întîlnește și o componentă protoeuropoidă (de caracter Cro-Magnon) provenită de la oamenii paleoliticului superior, precum și una brahicefală, aceasta din urmă dezvăluind afinități cu Anatolia.

Spre sfîrșitul neoliticului și în perioada de tranziție spre epoca bronzului structura antropologică a populațiilor de la noi se complică și mai mult, prin pătrunderea unor elemente noi, fie datorită triburilor de păstori din stepele nord-pontice, fie purtătorilor culturii cu amfore sferice și acelora ai culturii Cernavoda.

În stadiul actual al dezvoltării științei arheologice, al antropologiei și al lingvisticii, se poate preciza numai că triburile neolitice care au locuit odinioară pe teritoriul Romîniei și pe acela al țărilor vecine nu aparțineau din punct de vedere lingvistic indo-europenilor, din care vor face parte mai tîrziu tracii, ilirii, slavii etc. Comunitățile neolitice vorbeau o limbă pre-indoeuropeană și ele au constituit substratul lingvistic și cultural pe care se va produce restructurarea lingvistică de caracter indo-european, al cărei proces începe a se efectua și pe teritoriul Romîniei încă din perioada de tranziție la epoca bronzului.

Etapele de dezvoltare a neoliticului din Romînia

Principalele izvoare ale epocii neolitice rămîn tot cele arheologice. Datorită avîntului luat de cercetarea arheologică din țara noastră în ultimii 15 ani, documentarea privitoare la această etapă a orînduirii comunei primitive s-a îmbogățit considerabil și ea merită a fi cunoscută, cel puțin sub o formă mai restrînsă, cu tot caracterul mai tehnic pe care îl comportă prezentarea ei.

Culturile arheologice, care vor fi descrise mai jos, oferă o perspectivă interesantă asupra întregii evoluții a societății omenești din epoca neolitică de pe teritoriul țării noastre în cele aproape patru milenii de viață agricolă primitivă care a precedat — și a condiționat — agricultura primitivă din epoca bronzului, bazată pe plugul rudimentar de lemn și pe tracțiunea animală.

Mersul acesta ascendent, deși foarte lent, al comunităților neolitice de pe teritoriul Romîniei, de la etapă la etapă, se oglindește în descoperirile arheologice, în culturile perioadelor respective.

Cunoștințele privitoare la neoliticul Europei sud-estice și, implicit, la acela al țării noastre, nu ne îngăduie încă a preciza mai de aproape *cum* și *cînd* a început aci viața celor dintîi cultivatori de plante și crescători de animale domestice. De aceea trebuie să ținem seama de descoperirile din Orientul apropiat, unde a fost documentată o viață neolitică foarte veche, care avea toate caracteristicile amintite în paragraful precedent, *în afară de ceramică*, și anume: un sedentarism evoluat, bazat pe cultivarea plantelor și creșterea animalelor domestice (cîine, oaie, capră, bou, porc), tehnica șlefuirii, construcții de piatră sau din cărămidă uscată numai la soare (ca la Ierihon în Palestina), utilaj litic bogat, dezvoltat pe fondul mezolitic anterior, plastică de lut, cu o reală tendință spre portretizare (de natură magico-religioasă și de tradiție mezolitică) etc. În 1955 s-a descoperit și în Balcani, la Gremnos-Argissa, în Grecia de Nord (Tesalia), cea mai veche cultură neolitică, în inventarul căreia lipsește ceramica.

Cronologia epocii neolitice se stabilește pe baza unor studii complexe. Astfel, cu ajutorul observațiilor privind raportul stratigrafic, gradul de asemănare și înrudire dintre diferite culturi sau elemente ale acestora și etapa dezvoltării social-economice, precum și pe baza unor obiecte ajunse pe calea schimbului intertribal întîmplător în medii de cultură materială locală, dar bine datate în regiunile de origine ale lor, se poate întocmi schema sau tabela cronologiei relative, care oglindește succesiunea în timp, de la cea mai veche formă de cultură la cea mai nouă, precum și dezvoltarea adesea paralelă — sincronică — a variatelor culturi din spații geografice diferite (v. pl. V).

Mulțumită celei mai moderne metode folosite azi în determinările de cronologie absolută (adică în ani), metoda carbonului radioactiv cu greutatea atomică 14 (C 14), s-a arătat că cele mai vechi urme de cultură agricolă primitivă datează cel puțin din mileniile VI—V î.e.n. În lumina acestor fapte se poate formula ipoteza că încă din mileniul VI î.e.n. (adică după 6000 î.e.n.) grupele de vînători și culegători mezolitici de pe teritoriul Romîniei,

întocmai ca şi cele din Tesalia, intraseră în acea prefacere revoluţionară, despre care s-a vorbit mai sus. Perioada aceasta a neoliticului incipient, care mai rămîne încă a fi documentată şi pe teritoriul ţării noastre, reprezintă etapa *protoneoliticului* — aceea a neoliticului de început, cînd grupe de vînători mezolitici puteau coexista cu grupe omeneşti care deja trecuseră la un nou fel de viaţă, în care cultivarea primitivă a plantelor şi creşterea animalelor formau cele două ramuri principale ale producţiei materiale.

Aceleaşi date de cronologie absolută oferite de laboratoarele de fizică atomică, referitoare însă la ţinuturi vecine ţării noastre, în care s-au dezvoltat totuşi comunităţi cu aceeaşi cultură, ne ajută — deşi trebuie să păstrăm o oarecare rezervă faţă de cifrele acelor laboratoare, pînă la perfecţionarea aparatelor şi calculelor — să fixăm durata celei de-a doua etape a neoliticului în cuprinsul mileniului V î.e.n. şi aproximativ prima jumătate a mileniului următor. Astfel, pentru perioada III a culturii Starčevo (-Criş) din Iugoslavia s-a obţinut data de circa 5000, iar pentru faza veche Vinča (faza A) aproximativ anul 4000 î.e.n., care de fapt corespunde cronologiei unei faze mai evoluate a ceramicii liniare, fixată prin aceeaşi metodă tot pe la 4000 î.e.n. În prezent ţara noastră posedă cele dîntîi determinări cronologice din Europa de sud-est făcute pe baza carbonului radioactiv [1] şi anume: faza mijlocie a culturii Hamangia a fost datată pe la 3600 î.e.n., două subperioade ale fazei Sălcuţa II, pe la 3200—3250 î.e.n., faza Cucuteni I (A) (v. p. 70, nota 1) pe la 3100 î.e.n., faza Cucuteni III (B) pe la 2700 î.e.n. (Valea Lupului-Iaşi) şi unul dintre mormintele cu ocru din Dobrogea pe la 2300 î.e.n. Cu toată aproximaţia lor, cifrele acestea indică în mare cadrul de timp în care s-au dezvoltat comunităţile gentilice matriarhale din epoca neolitică de la noi şi ele nu diferă decît cu cîteva sute de ani faţă de cronologia stabilită de noi pe criteriile arătate mai sus.

După protoneolitic urmează etapa neoliticului timpuriu sau neoliticul II, care este cuprinsă aproximativ între 5500—3500 î.e.n. Neoliticul mijlociu (neolitic III) are o dezvoltare ce poate fi încadrată aproximativ între 3500 — 2800 î.e.n., pe cînd neoliticul tîrziu (neolitic IV) pare a avea o dezvoltare mai lungă, aproximativ între 2800—1900 î.e.n., cînd începe perioada de tranziţie (neoliticul V), care se încheie definitiv pe la 1700 î.e.n., o dată cu constituirea primelor culturi ale epocii de început a bronzului.

S-a folosit multă vreme în ţara noastră — şi încă se mai foloseşte atît la noi, cît şi în străinătate — termenul de *eneolitic* (lat. *aeneus* «de aramă» şi gr. *lithos* «piatră») şi mai rar cel de *chalcolitic* (gr. *chalkós* «cupru, bronz») sau termenul *neo-eneolitic*. În general azi este tendinţa de a abandona această terminologie ambiguă, rămînînd valabilă doar pentru unele regiuni bine determinate, unde s-a dezvoltat într-adevăr o metalurgie a cuprului, înainte de epoca bronzului propriu-zisă. Cît priveşte ţara noastră se ştie azi că primele obiecte de

[1] De către Laboratorul din Groningen (Olanda).

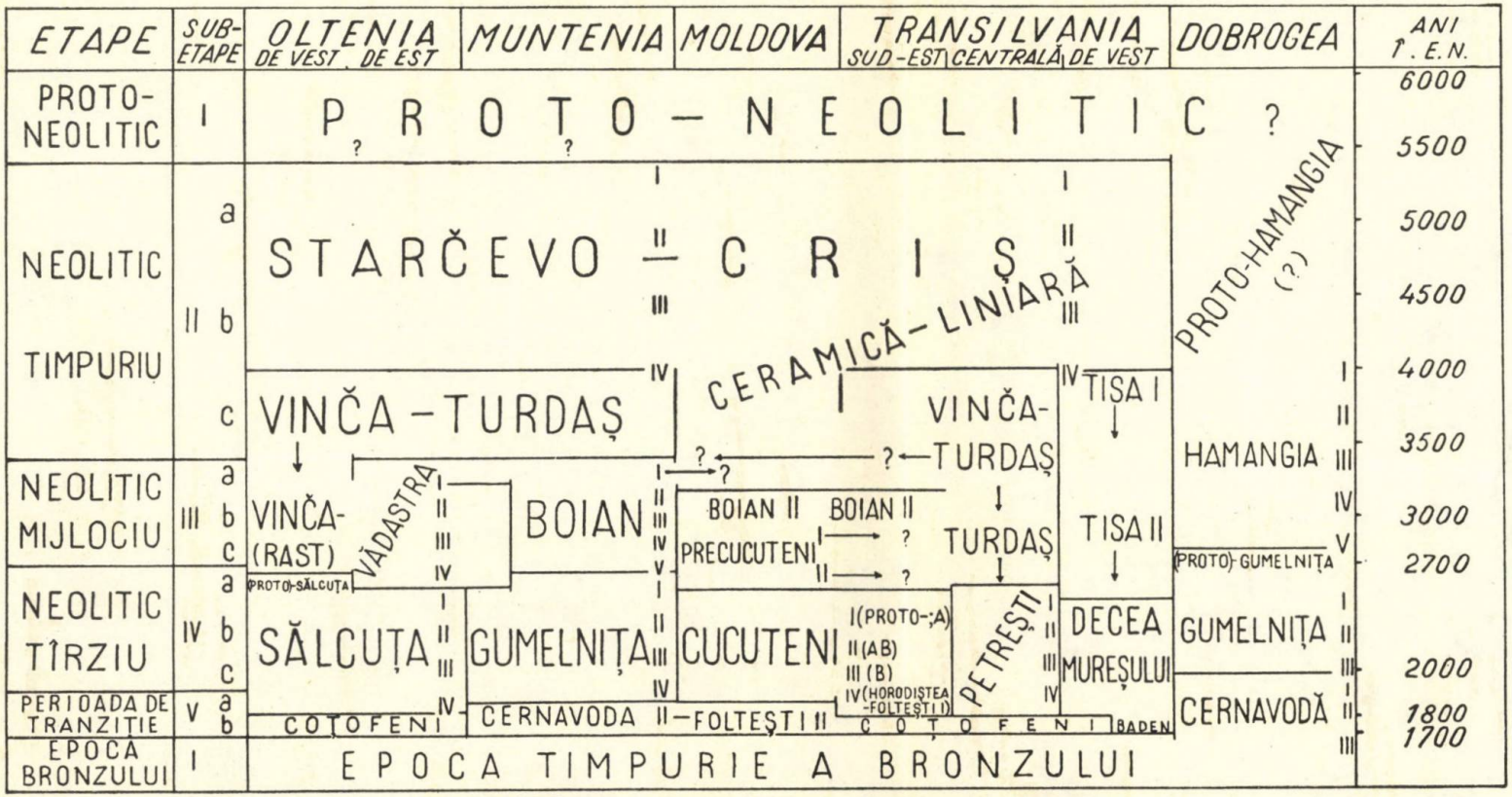

Pl. V. Tabelul sinoptic al cronologiei şi culturilor epocii neolitice.

metal își fac apariția în neoliticul mijlociu, dar la nivelul de atunci al dezvoltării forțelor de producție nu poate fi vorba de o perioadă « eneolitică ». În neoliticul tîrziu se întîlnesc primele unelte de cupru mai mari, pentru care se utiliza foarte probabil cuprul nativ. Este vremea difuziunii celor dintîi cunoștințe tehnologice legate de metalurgia cuprului la triburile de pe teritoriul Romîniei. Teoretic, termenul de eneolitic nu poate fi acceptat decît cu o oarecare rezervă, și numai din punct de vedere cronologic. Practic, el a și fost abandonat.

Neoliticul timpuriu (circa 5500—3500 î.e.n.)

În mileniul al V-lea î.e.n., poate chiar puțin mai înainte, întregul teritoriu al patriei noastre era locuit de triburi a căror economie se baza pe cultivarea plantelor și creșterea animalelor domestice. Procesul de trecere de la o economie de vînătoare, cules și pescuit, la o economie nouă, agricolă-primitivă, se încheie spre sfîrșitul acestei etape, chiar dacă unele trăsături ale noii structuri social-economice nu s-au cristalizat definitiv, din cauza stadiului încă înapoiat al forțelor de producție. La sfîrșitul etapei istorice, de care este vorba aici, triburile neolitice de pe teritoriul Republicii Populare Romîne atinseseră acea treaptă de dezvoltare, care le deschidea calea spre o viață stabilă. Ele au creat culturi materiale care se înfățișează cu unele caractere comune, specifice, corespunzînd nivelului de dezvoltare a forțelor de producție și stadiului organizării sociale de atunci. Așezările lor se găsesc pe terasele joase ale apelor, pe viroage mici, în imediata vecinătate a firului apei sau pe grinduri joase. În majoritatea cazurilor, apele mici și viroagele au secat azi complet. În împrejurări deosebite sînt locuite și peșterile, cum este cea de la Cioclovina din raionul Hațeg, sau boturi de deal mai mult sau mai puțin înalte. Așezările nu sînt întărite în nici un fel, neivindu-se încă necesitatea unor lucrări de apărare împotriva atacurilor altor triburi. Caracterul deschis al așezărilor, cît și sărăcia în urme arheologice, cu strate subțiri de cultură, a unor așezări, se explică și prin nevoia comunităților de a se răspîndi uneori pe spații întinse, în căutarea unor terenuri noi pentru cultivarea plantelor. O asemenea necesitate explică fenomenul răspîndirii excepțional de vaste a acestor comunități, aflate pe o treaptă destul de joasă a dezvoltării vieții neolitice. Ele au cuprins teritoriul Romîniei venind din patru direcții felurite: dinspre sud, sud-est, nord și nord-vest.

Cît privește tipul de locuință, oamenii neolitici ai etapei în discuție au cunoscut două forme principale: *bordeiul* săpat în pămînt și *coliba* construită la suprafața solului, din care se va dezvolta locuința propriu-zisă. Bordeiele sau colibele dintr-o așezare se găsesc în general la o oarecare distanță unele de altele și nu par a fi fost grupate după o anumită regulă. Caracterul risipit al locuințelor este o altă trăsătură a vieții oamenilor din neoliticul vechi și ea reflectă în chip concret un moment în care lipsea încă o coeziune mai strînsă în cadrul așezărilor omenești.

Un studiu atent al uneltelor din această perioadă arată că oamenii întîmpinau unele dificultăți în procurarea materiei prime prin legături intertribale.

Acestea se vor intensifica abia în etapa neoliticului mijlociu, cînd se va folosi pe scară întinsă silexul din prispa prebalcanică. Din cauza nivelului scăzut al cunoştinţelor tehnologice, oamenii vremii întrebuinţau pentru uneltele lor roci mai puţin rezistente, cu excepţia purtătorilor culturii Hamangia din Dobrogea, unde au fost descoperite multe topoare lucrate din granit, de o formă trapezoidală şi cu secţiune dreptunghiulară. Caracteristic pentru cultura ceramicii liniare este toporul în formă de calapod (cu o latură bombată şi cealaltă plată). Puţinele unelte şi mici ustensile de os şi corn de cerb erau lucrate din materialul dobîndit cu mai multă uşurinţă, decît silexul şi alte roci folosibile.

Metalul este încă necunoscut în această etapă. În uneltele de silex se constată o puternică tradiţie microlitico-mezolitică. Microlitismul acesta, care subliniază legăturile genetice ale primilor cultivatori neolitici cu fondul mezolitic, slăbeşte treptat cu cît ne apropiem de etapa neoliticului mijlociu.

În tehnica ceramicii se realizează de asemenea un progres. Se foloseşte procedeul amestecului, în pastă, de pleavă şi paie tocate, cioburi pisate şi nisip, ca «degresant», şi pentru ca vasele să nu crape în timpul arderii. Oamenii vremii nu au depăşit încă procedeul arderii primitive a vaselor de lut în gropi deschise, unde nu se putea obţine o temperatură înaltă şi nici o ardere oxidantă. Totuşi, în vremea de care ne ocupăm, se dezvoltă o ceramică cenuşie fină, ca, de exemplu, cea din complexul ceramicii liniare, făcînd dovada unor vădite progrese în meşteşugul casnic al olăritului primitiv.

Economia avea un caracter mixt, deşi unele comunităţi tribale sînt orientate mai mult spre creşterea animalelor domestice, iar altele spre cultivarea plantelor. Calul nu fusese încă domesticit. Se cunoaştea specia de grîu primitiv *(Triticum monococcum)*. Vînătoarea joacă un rol destul de important, celelalte două ramuri de economie neîndestulînd nevoile comunităţilor respective.

În domeniul cunoştinţelor s-au realizat de asemenea progrese. Oamenii au dobîndit noi experienţe în lupta cu natura şi noi idei. Legăturile cu unele regiuni mai înaintate, cum era Orientul apropiat, au contribuit la îmbogăţirea unor atare experienţe şi la ridicarea nivelului de viaţă.

Organizarea socială se caracterizează prin ginta matriarhală. Procesul de întărire progresivă a organizaţiei tribale se adînceşte în această etapă.

Triburile de pe teritoriul patriei noastre au dezvoltat în această vreme culturi materiale cu un caracter agricol primitiv, răspîndite pe spaţii geografice foarte vaste. Acum se întîlnesc culturile denumite: *Criş-Starčevo*, *Hamangia* (în etapa sa veche), *cultura cu ceramica liniară*, *Turdaş-Vinča* şi *Tisa* (faza veche) fiecare dintre ele reprezentînd un anumit stadiu de dezvoltare (v. pl. V şi VI).

★

Cultura Criş. La baza neoliticului vechi de pe teritoriul Romîniei stă cultura Criş. Ea este răspîndită în părţile de nord şi de nord-vest ale Peninsulei Balcanice, în ţinuturile de răsărit ale Serbiei — unde poartă denumirea de Starčevo, după o localitate de pe stînga Dunării, nu departe de Pančevo —, în răsăritul R. P. Ungare, în nord-vestul R. P. Bulgaria, unde prezintă

aspectul numit Kremikovci, după o localitate din apropierea oraşului Sofia, şi ajunge spre răsărit pînă în bazinul mijlociu al Bugului sudic. Spre nord-vest cultura Criş este semnalată, cel puţin, sub formă de influenţe, pînă în Slovacia de răsărit. Un neîntrerupt lanţ de aşezări leagă regiunile noastre de Grecia continentală pînă la Istmul de Corint, prin intermediul căreia se pot stabili raporturi cu Cilicia şi Anatolia (în Asia Mică), unde trebuie căutată probabil originea elementelor acestei culturi.

Purtătorii culturii Criş s-au răspîndit aproape pe întreg teritoriul ţării noastre, lipsind, deocamdată, în sud-estul Munteniei şi în Dobrogea. În provincia dintre mare şi Dunăre locuiau în acea vreme triburile cu cultura Hamangia.

Cele mai însemnate aşezări, în care s-au făcut şi săpături cu rezultate mai concludente, sînt cele de la Glăvăneştii-Vechi (com. Andrieşeni, r. Iaşi, reg. Iaşi), unde au apărut prima dată dovezile extinderii acestei culturi spre răsărit, concomitent cu cele de la Perieni (r. Bîrlad, reg. Iaşi), în sudul Moldovei, şi de la Valea Lupului (Iaşi) în valea Bahluiului. În Transilvania s-au făcut cercetări la Leţ, com. Boroşneu-Mare, la Bedehaza-Sf. Gheorghe, Cosmeni (r. Sf. Gheorghe), Cipău (r. Luduş), iar în Oltenia la Verbiţa (r. Pleniţa). S-a dovedit că dezvoltarea culturii Criş cuprinde cel puţin două faze. Aşezările se aflau de obicei în apropierea apelor, pe terenuri joase şi mai rar pe terasele inferioare. Uneori se ocupă şi peşterile. Tipul de locuinţă este bordeiul sau coliba. Aceasta din urmă se întîlneşte în general în a doua fază a evoluţiei culturii Criş. Uneltele de silex nu prezintă un atît de pronunţat caracter microlitic. Printre uneltele şi ustensilele de os sînt de remarcat *spatulele* (în formă de lopăţică sau lingură mică), de o formă caracteristică, folosite în special la modelarea şi ornamentarea vaselor de lut.

Fusaiolele (prîsnelele), dintre care cele mai caracteristice acestei culturi sînt cele cu patru braţe, precum şi greutăţile de lut pentru întinderea firelor la războiul de ţesut dovedesc că triburile culturii Criş-Starčevo cunoşteau torsul şi ţesutul. Vasele sînt lucrate fie dintr-o pastă cu amestec de pleavă, fie din pastă mai fină, avînd ca degresant nisip mărunt. Vasele au forme evoluate şi diferenţiate faţă de alte culturi contemporane cu ea. Cele mai caracteristice sînt vasele cu picior nu prea înalt, în formă de soclu, cu secţiunea patrată, treflată sau în formă de cruce. Se răspîndesc apoi vase în formă de pară, cu gît scurt şi cilindric, sau în formă de « butoiaş ». Vasele sînt ornamentate cu incizii adînci, formînd linii simple, încrucişate, în zig-zag sau în formă de spic de grîu. Impresiunile cu spatula sau cu unghia dau naştere unui motiv decorativ amintind un fagure. Ceramica de uz comun este acoperită în mod obişnuit cu aşa-numita « barbotină », lut moale care se aplică pe peretele vasului, formînd ornamente sau nu. Specia ceramică fină foloseşte pictura cu alb, roşu şi negru. Motivele decorative constau din linii mai mult sau mai puţin late, din triunghiuri haşurate ori pline în interior şi din benzi formînd plase. Decoraţiunea nu aparţine în general sistemului spiralo-meandric. Într-o anumită etapă de dezvoltare apare însă şi spirala, întovărăşită de derivatele ei. Apar şi « altare cu picioruşe » precum şi aşa-numitele pintadere (după un cuvînt spaniol), nişte ştampile de lut ars, folosite probabil, la boirea trupurilor ori la « imprimarea » ţesăturilor.

Economia se baza pe cultivarea plantelor şi creşterea animalelor domestice. În unele regiuni se accentuează aspectul legat de ultima ramură a economiei.

Brăţările lucrate din scoicile *Spondylus* şi *Tridacna* sugerează legături intertribale îndepărtate, cu bazinul est-mediteranean. Analizîndu-se unele obiecte din cochilia scoicii *Spondylus*, s-a ajuns la concluzia că este vorba de o scoică fosilă şi ca atare nu este necesar să considerăm că asemenea podoabe erau aduse de la mari depărtări, fiindcă cochiliile acestei specii puteau fi procurate şi din regiunea respectivă.

Cultul fecundităţii este documentat de prezenţa figurinelor antropomorfe feminine şi a celor zoomorfe.

Morţii erau înhumaţi în poziţie chircită (adunată) şi înmormîntaţi în interiorul aşezărilor. Este de amintit aci mormîntul unei bătrîne de la Bedehaza. Tipul antropologic al populaţiei culturii Criş de la noi, ca şi din Ungaria, prezintă o componentă puternică paleo-

mediteranoidă. Se dovedeşte astfel şi din acest punct de vedere originea est-mediteraneană a acestei culturi.

Cultura Criş a stat la baza dezvoltării ulterioare a vieţii neolitice de pe teritoriul ţării noastre şi din restul Europei sud-estice. În Oltenia, ea este urmată de cultura Vinča, iar în Moldova şi în unele locuri din Transilvania, de cultura cu ceramică liniară.

★

Cultura ceramicii liniare. Tot dintre culturile vechi neolitice identificate pe teritoriul patriei noastre, aproape exclusiv în urma cercetărilor intense din ultimii ani, face parte şi cultura cu ceramică aşa-zisă liniară, deoarece este împodobită cu ornamente spiralo-meandrice formate din linii continue. Această cultură — care în centrul Europei reprezintă deocamdată cea mai veche manifestare a vieţii triburilor neolitice — s-a răspîndit treptat spre vest pînă în Belgia şi Franţa, iar într-o fază mai tîrzie şi spre răsărit, punctele cele mai înaintate în această direcţie fiind situate deocamdată dincolo de teritoriul R.S.S. Moldoveneşti, pînă la Bug.

Triburile care au creat această cultură se ocupau în primul rînd cu cultivarea primitivă a plantelor şi cu creşterea animalelor, deşi vînătoarea şi culesul trebuie să fi jucat încă un rol relativ însemnat în procurarea hranei. Cultivarea plantelor făcîndu-se însă cu unelte primitive, pămîntul era lucrat cu totul superficial şi astfel în chip firesc ogoarele se secătuiau destul de repede, devenind neproductive. Din această pricină, şi desigur într-o anumită măsură şi în urma înmulţirii populaţiei, triburile neolitice central-europene ale ceramicii liniare erau constrînse să se deplaseze treptat în căutarea altor terenuri de cultivat. În felul acesta — într-o fază mai tîrzie — numită a ceramicii liniare cu capete de note muzicale, după una dintre caracteristicile principale ale decorului vaselor — asupra căreia se va reveni — purtătorii acestei culturi au ajuns şi pe teritoriul patriei noastre, în Moldova şi în Transilvania. Fără să fie prea numeroase, descoperirile de pînă acum din Moldova, situate mai ales între Siret şi Prut (Glăvăneştii Vechi, Larga Jijiei, Perieni etc.), dar şi între Siret şi Carpaţi (în special la Traian — Dealul Fîntînilor pe valea Bistriţei şi la Suceava), ne dau posibilitatea să afirmăm că cel puţin centrul şi o parte din nordul Moldovei au fost ocupate la un moment dat de triburile ceramicii liniare. Descoperirile de pînă acum din Transilvania sînt deocamdată mai puţin numeroase şi unele chiar contestate. Într-adevăr, nu se cunosc resturi de ceramică liniară decît în stratele vechi de la Turdaş (lîngă Orăştie), apoi la Cipău, la nord-est de Cluj, şi la Rupea, între Olt şi Tîrnave, în această ultimă localitate găsindu-se un singur fragment.

Aceste triburi paşnice nu căutau pentru aşezările lor poziţii dominante pe malurile rîurilor mari, ci se stabileau de preferinţă pe terasele joase şi pe şesurile din vecinătatea imediată a unor cursuri secundare de apă. Aşezările lor constau din aglomerări de colibe construite în grupuri la suprafaţa solului, pereţii fiind făcuţi din lipitură de lut cu multă pleavă, aşternută pe un schelet de pari şi de nuiele. În lipsa unor săpături ample, nu se poate spune deocamdată decît că aşezările nu par să fi fost prea întinse, în multe cazuri fiind vorba chiar numai de locuiri cu totul sporadice. Din acelaşi motiv, nu se ştie dacă şi aici purtătorii acestei culturi au folosit sau nu marile locuinţe construite din lemn, cunoscute din aria lor de răspîndire din Europa centrală.

Unealta caracteristică a culturii ceramicii liniare este toporul în formă de calapod, din piatră şlefuită, cu o faţă bombată puternic şi cu cealaltă plată, pe care purtătorii acestei culturi au dus-o pretutindeni unde s-au răspîndit. Cît despre uneltele de silex, ele sînt mai ales microlitice, de tradiţie mezolitică, cîteodată şi de forme geometrice, folosindu-se de altfel şi obsidiana: ca forme se remarcă răzuitoare, rîcîitoare discoidale, străpungătoare şi unele lame. S-au găsit şi rîşniţe primitive de piatră, care alături de pleava din lutul ceramicii constituie o dovadă directă a cultivării plantelor. A doua ocupaţie de bază a acestor triburi era creşterea animalelor domestice: între oasele descoperite se pare că predomină acelea de cornute mari. Vîrfurile mici de săgeţi de silex pedunculate indică folosirea arcului, desigur şi pentru vînă-

toare. Iar scoicile şi melcii din locuinţe arată că populaţia acestor mici aglomerări îşi completa hrana culegînd nu numai plante, ci şi mici vieţuitoare.

Greutăţi din lut ars, rotunde şi găurite, documentează folosirea războiului primitiv de ţesut.

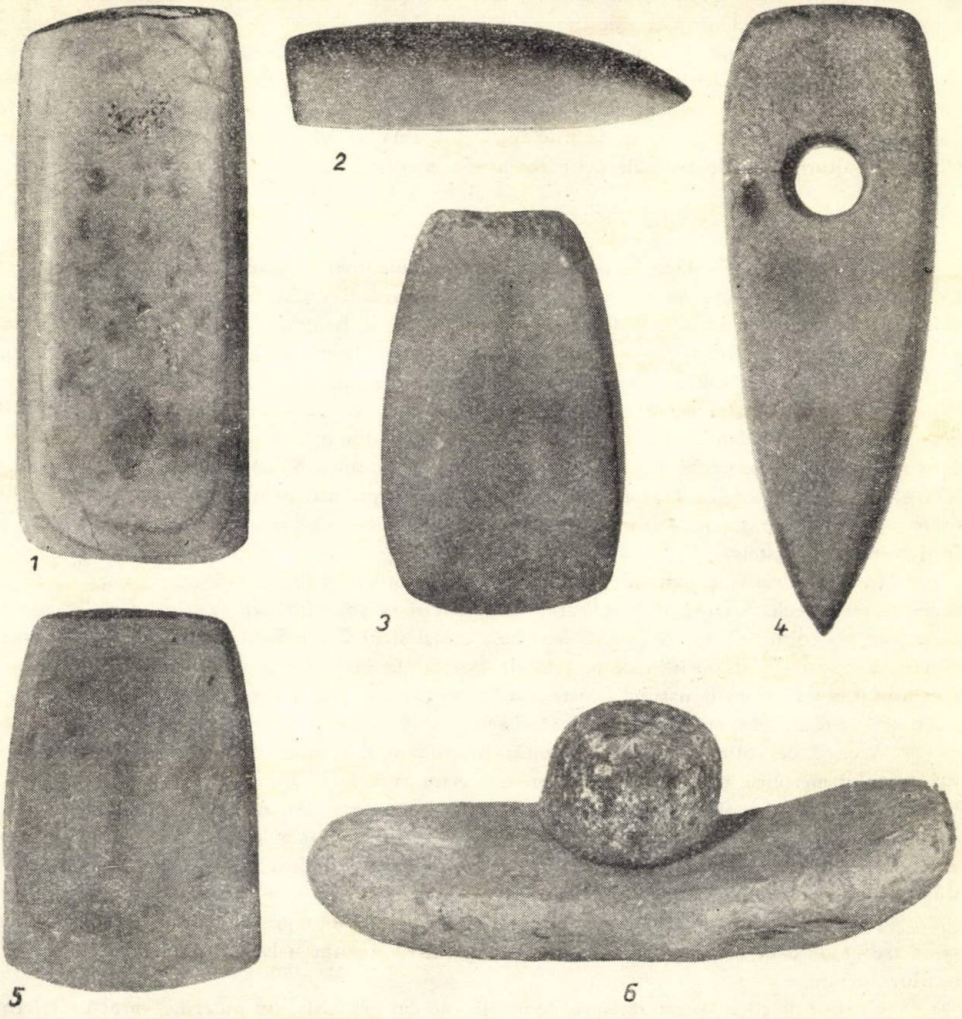

Fig. 6. — Unelte neolitice de piatră.

1, topor plat, de la Glăvăneştii Vechi (cultura ceramicii liniare); 2, topor în formă de calapod, de la Glăvăneştii Vechi (cultura ceramicii liniare); 3, topor de la Cernavoda (cultura Hamangia); 4, topor-ciocan perforat, de la Cîmpofeni; 5, daltă de la Hăbăşeşti (cultura Cucuteni, faza A); 6, rişniţă de mînă (loc de găsire necunoscut).

Dintre celelalte resturi ale acestei culturi, un element specific îl constituie ceramica cenuşie, din pastă bine aleasă şi arsă uniform, decorată cu motive în benzi liniare — mai ales unghiulare, dar şi arcuite sau spiralice — ale căror linii sînt întrerupte din loc în loc de gropiţe ce dau impresia unor note pe portativ, aspect care a dus la atribuirea numelui de ceramică liniară cu capete de note muzicale. Forma tipică este aceea de bol semisferic, la care se adaugă şi unele vase cu început de gît, ca şi acelea cu corpul relativ sferic, cu gît cilindric şi cu

fundul plat. A doua specie, aşa-numită de uz casnic, este mai primitivă şi conţine ca degresant pleavă de cereale.

Statuetele feminine de lut ars descoperite indică şi aci un cult al fecundităţii. Un mormînt descoperit la Cipău arată că şi pe teritoriul ţării noastre morţii erau inhumaţi; pînă acum nu s-a găsit nici un astfel de mormînt în Moldova.

După cum s-a văzut în paragraful precedent, neoliticul vechi din Moldova şi din Transilvania — înainte de pătrunderea triburilor ceramicii liniare — este reprezentat prin cultura Criş. Întrucît ne lipsesc dovezile că purtătorii culturii Criş părăsiseră aceste locuri înainte de venirea triburilor liniare, este de presupus că tocmai acestea din urmă au împins treptat triburile culturii Criş de pe văile ocupate de ele, probabil spre răsărit.

★

Cultura Vinča-Turdaş. În cuprinsul ariei locuite mai înainte de triburile cu cultură Criş apare în unele zone, în a doua jumătate a neoliticului vechi, o nouă cultură, denumită *cultura Vinča*, după o localitate de pe Dunăre, mai jos de Belgrad şi care mai este cunoscută şi sub numele de Turdaş-Vinča (Turdaş pe Mureş, aproape de Orăştie).

În Banat şi în Oltenia, aflate în apropiere de centrul de iradiere a culturii Vinča, se constată o locuire mai intensă a oamenilor noii culturi. În Transilvania se cunosc mai bine descoperirile de la Nandru (-Vale), r. Hunedoara, cele din orizontul inferior al stratului de cultură de la Turdaş, pe Mureş, precum şi cele de la « Lumea Nouă » (Alba Iulia) şi Tăuălaş (Deva). Se constată că, în Transilvania centrală, tehnica picturii propriu-zise din cultura Criş-Starčevo dăinuieşte şi după formarea noii culturi Turdaş-Vinča, intrînd de data aceasta şi în inventarul acesteia.

În Transilvania a avut loc acum contactul dintre purtătorii culturii Turdaş-Vinča şi aceia ai fazei vechi a culturii Tisa, care, la rîndul ei, a absorbit supravieţuiri Criş-Starčevo. Elemente ale culturii Tisa ajung pînă la Vinča însăşi şi în Oltenia, în mediul aceleiaşi culturi Vinča. Aspectul Turdaş-Vinča de la vest de Porţile de Fier şi din sud-estul Ungariei a mai fost numit şi « Cultura Banatului », care are de asemenea —, ca şi aspectul din Transilvania — legături foarte strînse cu fondul Criş-Starčevo.

Aceeaşi dezvoltare organică, treptată, din fondul Criş-Starčevo şi aceeaşi absorbire a substratului mezolitic întîrziat au fost constatate nu numai în Oltenia (Fiera-Cleanov, Verbicioara, Verbiţa), dar şi la Dudeşti (Bucureşti), unde a fost descoperită o aşezare de terasă conţinînd urme arheologice, care documentează în jurul Capitalei prezenţa unui aspect local al marii arii locuite de purtătorii culturii Turdaş-Vinča. Tradiţii de caracter Turdaş-Vinča sînt de semnalat şi în Moldova.

Tipul de aşezare şi de locuinţă este cel cunoscut în toată etapa neoliticului vechi. Începe să se treacă de data aceasta şi la locuinţe propriu-zise, precum şi la amenajarea pantelor înălţimilor locuite.

Utilajul de silex prezintă, spre deosebire de cultura Criş, un puternic caracter microlitic. Cele mai tipice din grupa uneltelor de caracter microlitic sînt vîrfurile şi lamele mărunte, alături de care se mai răspîndesc răzuitoarele de diferite forme.

În ceramică se foloseşte în continuare procedeul amestecului de pleavă în pasta vaselor, dar se practică şi amestecul cu nisip fin. Formele principale ale ceramicii sînt cupele cu picior înalt şi gol în interior, străchinile, dintre care unele aveau pe umăr un decor în caneluri, precum şi vasele bitronconice. Dăinuiesc mai departe altăraşele cu picioare, care se dezvoltaseră în cultura precedentă. Pentru ornamentarea vaselor se întrebuinţa tehnica inciziei, precum şi tehnica « pliseurilor » (caneluri foarte fine), de origine sud-orientală. Ca motiv decorativ caracteristic se folosea banda umplută cu puncte.

În cursul evoluţiei culturii Turdaş-Vinča, se generalizează fusaiolele şi greutăţile de lut ars, o dovadă că torsul şi ţesutul luaseră o destul de mare dezvoltare.

Alături de cultivarea primitivă a plantelor, în special a grîului comun (*Triticum vulgare*), se practica creşterea animalelor domestice. În legătură cu cultul fecundităţii, s-a dezvoltat o bogată plastică antropomorfă şi zoomorfă de lut. În privinţa ritului de înmormîntare, deocamdată nu se cunosc la noi în chip cert morminte aparţinînd acestei culturi. În restul ariei Vinča-Turdaş se ştie că morţii erau inhumaţi în poziţie chircită.

Tipul aşezărilor, al locuinţelor, felul cum sînt acestea dispuse în interiorul staţiunilor respective, caracterul economiei şi nivelul de dezvoltare a forţelor de producţie, dovedesc laolaltă că organizarea gentilică şi tribală a perioadei reprezentate de cultura Vinča-Turdaş se consolidase, ea închegîndu-se în comunităţi mai strînse.

★

Cultura Hamangia. În vreme ce în aria culturii Vinča-Turdaş procesul de cristalizare a vieţii neolitice se adîncea din ce în ce mai mult, în Dobrogea se desfăşura un fenomen similar şi de aceeaşi adîncime. El se efectua în cadrul dezvoltării comunităţilor omeneşti care au creat cultura Hamangia. Aceasta va dobîndi formele sale cele mai tipice în cursul etapei mijlocii a neoliticului, din care cauză se va trata acolo această cultură (v. mai departe, p. 50).

★

Cultura Tisa (faza veche). Pe cursul mijlociu şi superior al Tisei s-a dezvoltat o cultură neolitică denumită *cultura Tisa*, care a avut o evoluţie proprie destul de înfloritoare şi de lungă durată. Ea a luat naştere pe fondul liniar-ceramic, prin absorbirea supravieţuirilor culturii Criş (Körös) şi din contactul unei grupe culturale dinspre răsărit care folosea vase de lemn, a căror decoraţiune a trecut în ceramica noii culturi. Aria locuită de triburile culturii Tisa s-a întins din centrul ei de formare nu numai spre vest, spre nord şi nord-est, unde se întrepătrundea cu aria culturii Bükk — în mare parte contemporană cu cultura Tisa şi care şi-a extins unele înrîuriri mai slabe ale sale şi pe teritoriul Romîniei —, cît şi spre sud, aci venind în contact cu purtătorii culturii Szilmeg din R. P. Ungară (descoperită în 1950), iar spre răsărit pătrunzînd pe văile afluenţilor Tisei în Transilvania, şi ulterior în Banat (v. mai jos p. 52). La începuturile sale, cultura Tisa se dezvoltă paralel cu sfîrşitul primei perioade a culturii Vinča-Turdaş (faza A) şi începutul celei următoare. Aceasta este faza veche Tisa sau *Tisa I*, care este documentată la noi în ţară, de pildă la Vărşand, pe Crişul Alb, r. Criş, la 50 km nord de Arad, cît şi în nord-vestul Transilvaniei pe văile Someşurilor. Aşezările comunităţilor gentilico-tribale ale acestei culturi se găsesc în apropierea apelor, neavînd nici un fel de întăriturî artificiale. Locuinţele erau în majoritatea cazurilor în formă de colibă, de obicei cu un plan rectangular. Se cunosc şi locuinţe mai spaţioase cu temelia din blăni despicate. Se foloseau în acea vreme cuţite de silex şi unelte mai mărunte din obsidiană, rocă vulcanică răspîndită mult în acea vreme. Topoarele aveau o formă de calapod sau trapezoidală. Din os şi corn de animal se lucrau spatule, sule, dălţi şi undiţe folosite la pescuit.

Cultivarea plantelor şi creşterea animalelor constituiau cele două ramuri principale ale producţiei materiale. Prezenţa fusaiolelor (prîsnelelor) de lut şi greutăţilor de la războiul vertical de ţesut dovedesc că se practicau torsul şi ţesutul. Undiţele şi vasele de lut în formă de tigaie dreptunghiulară dovedesc că pescuitul juca un rol încă însemnat în procurarea mijloacelor de hrană. Ceramica acestei culturi cuprinde o destul de mare varietate de forme (vase de provizii, străchini, castroane, vase cu picior înalt perforat sau nu, tigăi, pahare, linguri de lut etc.). În ornamentarea vaselor s-au folosit pe scară întinsă liniile meandrice şi meandroide repetate, care formează aşa-numitul stil textil (caracteristic subfazei I), ornamente circulare adînci, care predomină în subfaza I b, decor în relief şi pictură albă, neagră şi roşie. Plastica feminină era de asemenea cunoscută, dar e mai rară decît în culturile de origine sudică. Morţii se înhumau în poziţie adunată (chircită).

Purtătorii culturii Tisa au înrîurit dezvoltarea culturilor neolitice din Transilvania, influenţa lor simţindu-se şi la sud de Carpaţi.

Neoliticul mijlociu (circa 3500—2800 î.e.n.)

În cursul acestei noi etape, s-a încheiat procesul de cristalizare a trăsăturilor caracteristice ale vieţii neolitice. Orînduirea comunei primitive atinge acum forme mai evoluate. Fondul producţiei materiale rămîne în general acelaşi, ca şi în etapa precedentă, dar progresele realizate în domeniul forţelor de producţie au determinat schimbări importante în toate compartimentele vieţii tribale, aşa cum se reflectă ele în datele arheologice, care, completate şi cu cele etnografice, pot oferi o imagine mai deplină decît în etapa precedentă a felului de viaţă şi a stadiului mai înaintat de organizare socială.

Vechea unitate culturală din epoca anterioară s-a fărîmiţat. Comunităţile tribale locale duc de data aceasta o viaţă agricolă mai pronunţată, care a determinat treptat şi caracterul nou al aşezărilor, care se înfăţişează acum ca adevărate sate locuite de o comunitate gentilică formată şi mai strîns organizată datorită dezvoltării muncii.

Transformările petrecute s-au oglindit în culturile materiale ale etapei acesteia, cunoscute sub denumirile convenţionale de: *cultura Vădastra, Boian, Pre-Cucuteni, Vinča-Rast* şi *Tisa II.*

În această vreme se constată că, paralel cu perfecţionarea tehnicii şlefuirii uneltelor de piatră, creşte şi numărul acestora. Înmulţirea uneltelor era legată de transformările petrecute în structura economică a comunităţilor etapei respective. Toporul trapezoidal, cu secţiunea plan-convexă sau dreptunghiulară, lucrat de data aceasta dintr-o rocă mai dură, înlocuieşte treptat toporul-« calapod ». Spre mijlocul etapei se va răspîndi toporul găurit, una dintre invenţiile de seamă ale neoliticului. Frecvenţa sporită a uneltelor de silex dovedeşte larga folosire încă a silexului, care putea fi procurat şi pe calea unui schimb intertribal ocazional.

Uneltele microlite încetează de a mai constitui un fenomen general, caracteristic, aşa cum se petrecuse în primele două etape, deşi ele nu dispar definitiv din conţinutul unor culturi, ca în precucutenian, de pildă. Cu ajutorul noilor unelte s-au putut perfecţiona şi uneltele de corn de cerb şi de os, probabil şi cele de lemn. Răspîndirea, deşi încă sporadică, a săpăligii de corn de cerb documentează un atare progres, care s-a răsfrînt în îmbunătăţirea lucrării pămîntului, ceea ce a dus la accentuarea vieţii sedentare. Purtătorii unora dintre culturile din prima parte a neoliticului mijlociu nu au cunoscut încă uneltele de metal. Cuprul începe să apară totuşi în această etapă sub formă de obiecte de podoabă, mici ustensile sau obiecte de cult. Obiecte de cupru au fost descoperite, de pildă, în straturile precucuteniene de la Traian şi de la Izvoare precum şi în mediul culturii Boian de la Glina.

La începutul etapei continuă să se mai întîlnească tipul de aşezare risipit, care fusese dominant în neoliticul vechi, dar treptat şi ca o urmare a dezvoltării organizării tribale, se ajunge la noul tip de aşezare, cel adunat, cu locuinţe mai apropiate între ele. Documentarea arheologică arată că faza iniţială a organizării

tribale a fost depăşită în cursul acestei etape. Dacă în prima perioadă a acestei etape se mai întîlnesc aşezări pe terasele joase ale apelor şi pe viroage, în a doua parte purtătorii unor culturi, de pildă aceia ai culturii Boian, din cîmpia Munteniei, au aşezări în formă de movilă sau *tell* [1], care la origine au fost boturi de deal sau mici grinduri înconjurate parţial sau în întregime de ape. Nici în

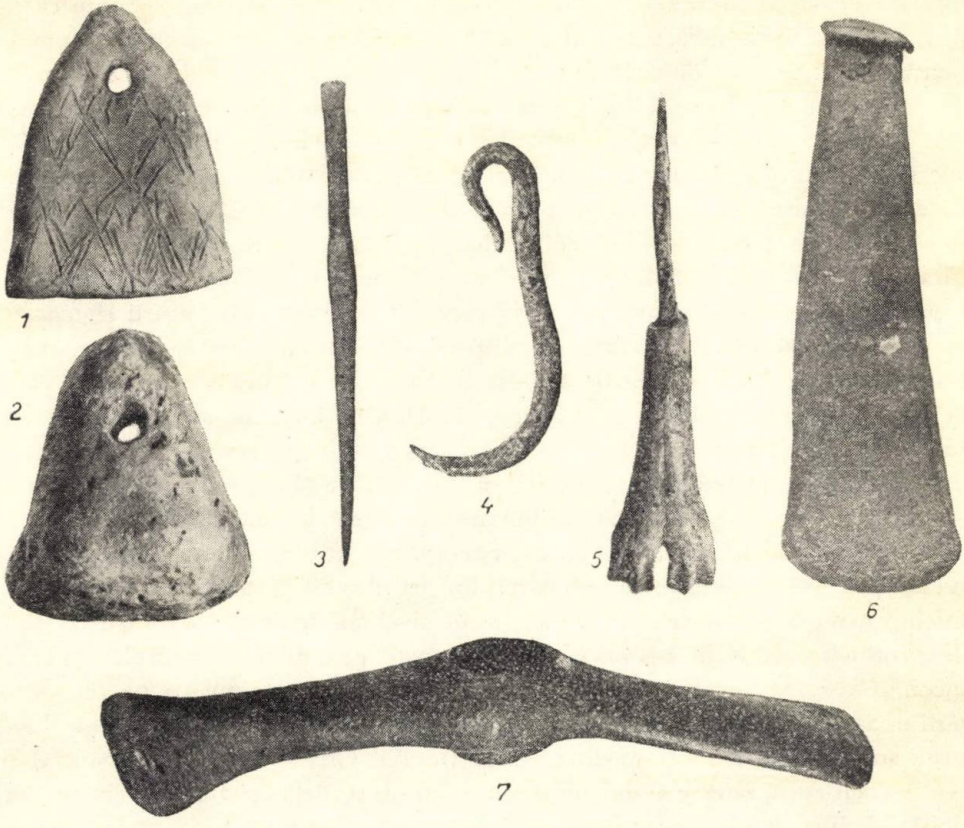

Fig. 7. — Unelte de aramă şi de lut.

1, greutate de lut ars, pentru războiul de ţesut vertical, de la Vărşand (cultura Tisa); 2, idem, de la Cucuteni (cultura Cucuteni); 3, sulă de aramă, de la Verbicioara (cultura Sălcuţa); 4, undiţă de aramă, de la Traian-Dealul Fintînilor (cultura Cucuteni, faza AB); 5, sulă de aramă, cu mîner de os, de la Verbicioara (cultura Sălcuţa); 6, topor-daltă de aramă, de la Sălcuţa (cultura Sălcuţa); 7, topor-tîrnăcop de aramă, de la Cătina (perioada de tranziţie).

această vreme comunităţile nu simt necesitatea de a-şi întări aşezările în nici un fel. La început se mai locuieşte încă în bordeie şi colibe modeste, pentru ca apoi să se treacă la construirea, aproape generalizată, a locuinţelor de suprafaţă.

Economia îşi păstrează caracterul mixt, cultivarea plantelor şi creşterea animalelor domestice rămînînd cele două ramuri principale ale producţiei

[1] De la cuvîntul arab *tell*, care înseamnă movilă, deal.

vremii, care asigurau mijloacele de trai comunităților tribale. Vînătoarea și pescuitul au un caracter secundar în economia epocii. Marea frecvență a oaselor de animale domestice (bou, capră, oaie, porc), găsite în așezările neolitice din această etapă, arată că într-adevăr creșterea animalelor luase acum o mai pronunțată dezvoltare față de trecut. Pe de altă parte, studiul materialului osteologic dovedește o continuă evoluție a procesului de domesticire, cu toate că se mai întîlnesc unele caractere primitive. Aceasta dovedește că începutul domesticirii animalelor este de dată mult mai veche și a fost un proces de lungă durată.

Un fenomen similar s-a petrecut și în domeniul plantelor cultivate.

Ritul de înmormîntare este inhumația. În afară de cimitirul de la Cernavoda, aparținînd culturii Hamangia, au fost descoperite numai morminte izolate. Cele mai multe pot fi atribuite purtătorilor culturii Boian.

Culturile materiale ale neoliticului mijlociu din Romînia se dezvoltă în arii geografice mult mai restrînse. Într-o singură regiune a țării se constată o perfectă continuitate și anume în Dobrogea, unde purtătorii culturii Hamangia își dezvoltă mai departe cultura lor proprie. În Oltenia, unitatea Vinča-Turdaș s-a rupt în două: în partea de sud-est se formează cultura Vădastra, pe cînd în restul provinciei dintre Olt, Carpați și Dunăre întîlnim un aspect nou al fondului vechi Vinča: aspectul Rast. La răsărit de Olt se dezvoltă cultura Boian, care se extinde, în faza veche a sa (II) și în Moldova și o parte a Transilvaniei. În această din urmă provincie, fărîmițarea este mai accentuată.

Fenomenul fărîmițării culturale corespunde atît unui proces de restructurare petrecut în interiorul comunităților tribale, cît și tendinței de a folosi în chip mai activ — și de data aceasta la un nivel mai înalt al dezvoltării forțelor de producție, decît în neoliticul vechi — toate posibilitățile mediului natural înconjurător. Mai trebuie avut în vedere de asemenea faptul că pe teritoriul țării noastre s-au întîlnit, încă din a doua subperioadă a neoliticului vechi, două mari arii de cultură: cea mediteraneană (fondul Criș, Vinča și Hamangia) și cea central-europeană (fondul liniar-ceramic). Înrîuririle și fuziunea între cele două fonduri diferite, atît din punct de vedere cultural cît și antropologico-biologic, s-au efectuat relativ încet. Lupta între cele două fonduri și formarea noilor unități tribale se reflectă în fărîmițarea culturală amintită, care se va încheia abia la începutul neoliticului tîrziu.

★

Cultura Vădastra. La începutul neoliticului mijlociu se formează în părțile de sud-est ale Olteniei și în ținutul vecin de peste Dunăre o nouă cultură, care va acoperi cu evoluția sa toată etapa, pătrunzînd deopotrivă și în cea următoare. E vorba de cultura Vădastra, denumită așa după localitatea cu același nume din raionul Corabia, cunoscută în literatura de specialitate de pînă acum sub numele de Vădastra I și Vădastra II, dar care este în realitate o cultură unitară, cu patru faze de dezvoltare. Purtătorii culturii Vădastra locuiau în așezări deschise, care se găseau în imediata apropiere a apelor sau pe înălțimile din vecinătatea acestora, ori a unor izvoare bogate de apă. Citeodată ei se așezau în peșteri, ca la Gorna Monastiriţa, în nordul R.P. Bulgaria.

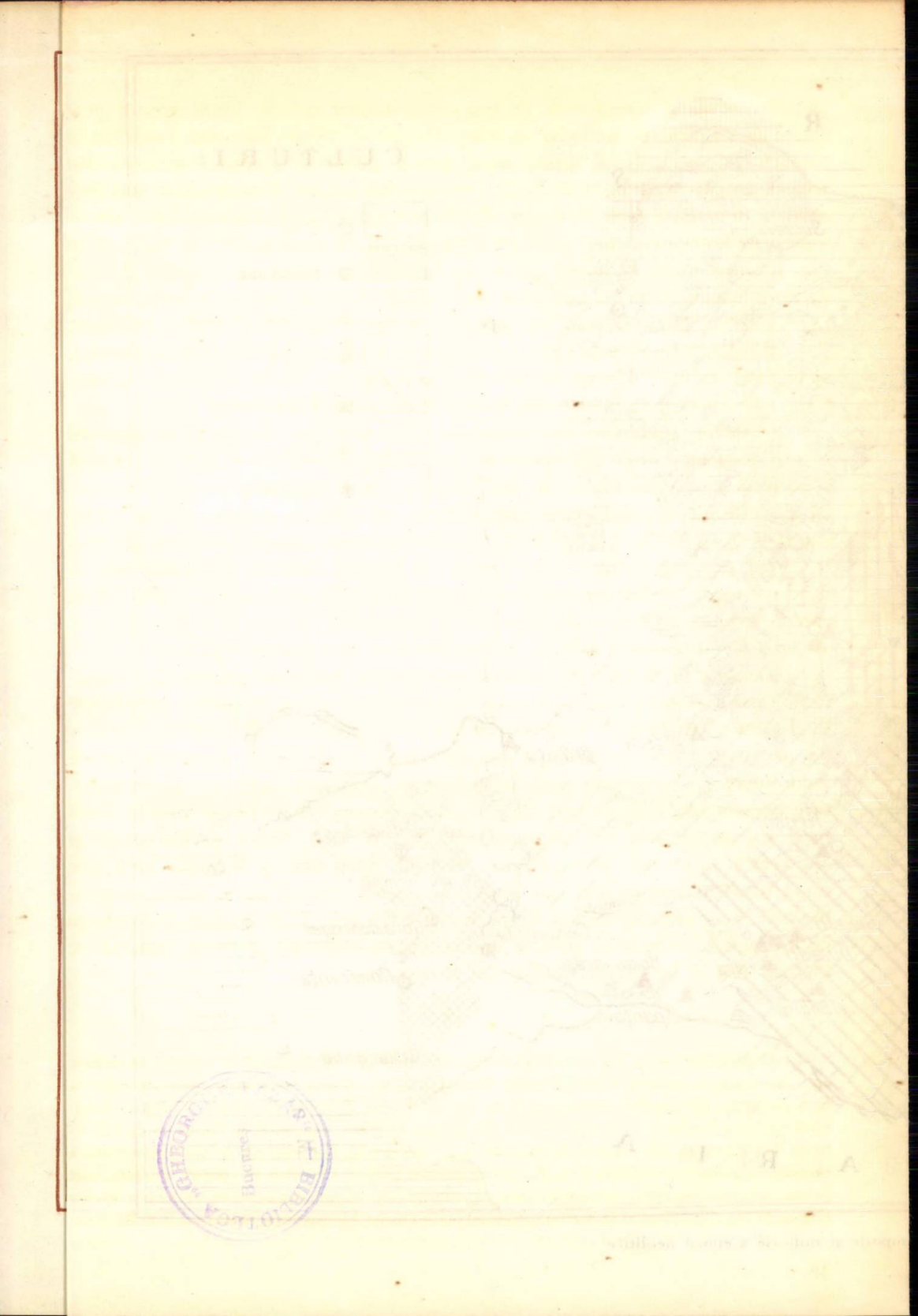

Tipul de locuință în perioada timpurie era bordeiul săpat în pămînt, avînd o formă ovală sau aproape rectangulară, pe cînd în etapa mijlocie și tîrzie se răspîndește locuința de suprafață.

Uneltele de silex nu mai păstrează tradiția microlitică. Cele de piatră șlefuită și de os sînt relativ rare. Unealta caracteristică și acestei culturi este tot toporașul. El are secțiunea plan-convexă și este de mici dimensiuni. Oamenii din acea vreme erau cultivatori de plante și crescători de animale domestice, în special cornute mari. În meșteșugul casnic al olăritului primitiv se realizează un progres. Vasele sînt variate ca forme și decor. Arderea vaselor se făcea în gropi. Predomină ceramica de culoare neagră-cenușie, cu reflexe plumburii. În ornamentare se folosește tehnica inciziei, a exciziei și a incrustației cu culoare albă și roșie, precum și tehnica avansată a canelurilor « plisate », uneori combinată cu celelalte tehnici. Canelurile « plisate » formează motive decorative meandrice sau meandroide, triunghiuri, semicercuri paralele, benzi etc. În timpul acestei culturi devin destul de frecvente figurinele antropomorfe feminine (mai rar masculine) și altele reprezentînd o pasăre (gîscă).

Cultura Vădastra s-a format pe fondul și în interiorul vastei arii a culturii Vinča-Turdaș, cu contaminări directe sau indirecte venite de la purtătorii liniar-ceramicii și cu reactivarea factorului est-mediteranean, cum arată frecvența și calitatea decorului plisat. Componenta sudică mai este documentată și de plastica de lut, de tradiție Vinča.

Cu timpul, printr-o evoluție particulară și neîntreruptă, precum și datorită unor influențe exercitate de purtătorii culturii Boian de la est de Olt, cultura Vădastra a urmat o evoluție care în genere a fost paralelă cu aceea a culturii Boian. Faza mai înaintată a culturii Vădastra se caracterizează mai ales printr-o ceramică excizată și incrustată cu o materie făinoasă albă și mai rar roșie. Caracterul spiralo-meandric al decorațiunii s-a accentuat mult. El face dovada unei îndelungate dăinuiri și vitalități a presupusului fond liniar-ceramic, central-european, supraviețuind într-o regiune unde se dezvoltau culturi cu izbitoare afinități mediteraneene, care nu lipsesc de altfel nici în cultura Vădastra. E suficient a aminti, de pildă, forma de vas cu corpul sferic și gîtul cilindric, pe care este reprezentată « masca » umană, întocmai ca la Troia.

Spre sfîrșitul evoluției sale, cultura Vădastra s-a extins și pe malul stîng al Oltului, cum ne arată descoperirile recente de la Slatina și din alte localități din raionul Slatina. Comunitățile tribale cu cultură Vădastra ajung astfel în contact direct cu acelea ale culturii Boian, cu care prilej ia naștere o nouă fază, în care apar contaminări cu ultima fază a culturii Boian.

★

Cultura Turdaș-Vinča. În timp ce în Oltenia de sud-est se dezvoltă ca o grupă locală, cultura Vădastra, în restul Olteniei, în Banat și în unele regiuni de la sud de Mureș din Transilvania, purtătorii culturii Turdaș-Vinča continuau să trăiască în forme de viață și cultură cunoscute în etapa anterioară, dar acum transformate și îmbogățite. De-a lungul văii Dunării dintre Porțile de Fier și valea Jiului, neoliticul mijlociu rămîne în structura sa intimă o cultură cu caracter Vinča, strîns legată de centrul său de pe Dunărea sîrbească. În bună parte, purtătorii acestei culturi se mai găsesc încă în ultima perioadă a culturii Turdaș-Vinča. Cele mai caracteristice așezări ale vremii se întîlnesc în valea Dunării și pe ostroavele acesteia. Ele nu lipsesc nici în interiorul Olteniei. A doua așezare de la Verbicioara este o dovadă în această privință. Acolo a fost descoperită o locuință de suprafață, avînd un plan rectangular, în interiorul căreia s-au găsit numeroase rîșnițe de mînă de dimensiuni mai mari. Tot aci a fost descoperită și o undiță de cupru. Urme de bordeie, dar și de locuințe construite într-o tehnică superioară, au fost identificate și în așezarea de pe « Grindul Țifarului » de la Rast, r. Băilești, unde a fost găsită o bogată plastică de lut, ornamentată în general cu motive spiralo-meandrice, ca și unele dintre vasele de lut. Alte vase sînt acoperite cu caneluri-« pliseuri » foarte fine, care continuă tradiția din perioadele anterioare. O mențiune specială merită o figurină bicefală (femeie și bărbat) care stă în legătură cu un cult al fecundității, de origine est-mediteraneană, cît și figurina feminină de alabastru de la Tărtăria din Transilvania. Interesant de amintit de asemenea, că

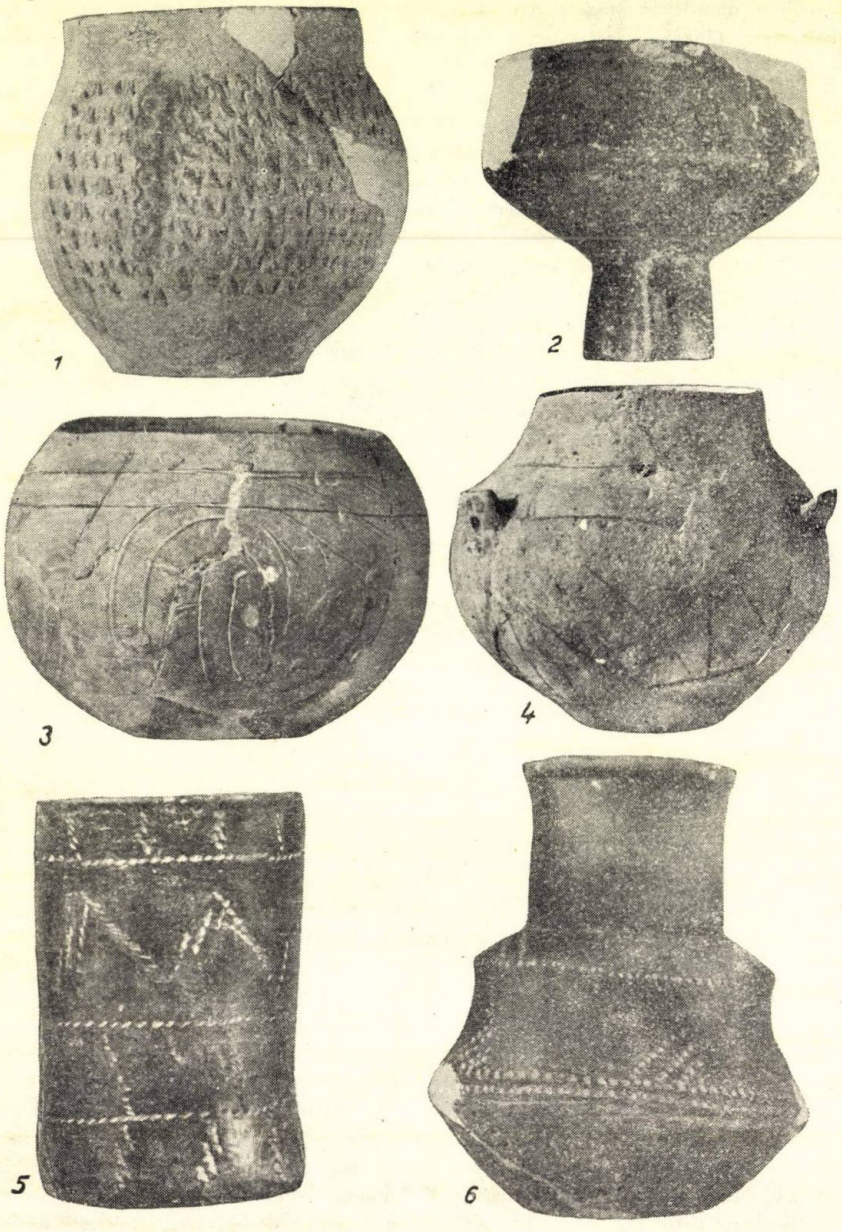

Fig. 8. — Vase de lut ars, caracteristice pentru diferite culturi din epoca neolitică. 1—2, Valea Lupului (cultura Criş); 3—4, Glăvăneştii Vechi (cultura ceramicii liniare); 5, Ceamurlia de Jos (cultura Hamangia); 6, Cernavoda (cultura Hamangia).

membrii comunității tribale care s-au așezat pe « Grindul Țifarului » au incendiat pădurea ce acoperea atunci grindul, așa cum procedau în epoca neolitică și alte triburi. Caracterul sedentar s-a accentuat și mai mult în perioada ocupată de aspectul cultural Vinča-Rast. S-a dezvoltat de asemenea țesutul, așa cum ne arată numărul sporit al fusaiolelor de lut și apariția unor ustensile noi lucrate din os.

★

Cultura Boian. În această etapă s-a dezvoltat una dintre cele mai caracteristice culturi ale neoliticului mijlociu: cultura Boian, numită așa după lacul Boian, comuna Vărăști, r. Călărași, reg. București, unde se găsește așezarea de pe « Grădiștea Ulmilor ». Într-o anumită etapă de dezvoltare, triburile culturii Boian au locuit și în regiunea dintre Balcani și Dunăre, în nordul Bulgariei. Spre răsărit, ele se învecinau cu comunitățile culturii Hamangia.

Triburile culturii Boian au ocupat la început regiunile de sud și de centru ale Munteniei, din valea Dunării pînă în ținutul de dealuri (Aldeni, la N de Buzău). Aceasta este aria în care s-a format cea mai timpurie etapă a culturii Boian, numită Boian I sau *Proto-Boian*, pentru care se mai folosește și denumirea de faza Bolintineanu. La baza acesteia stă fondul vechi Vinča. S-a petrecut aci un proces similar aceluia care avea loc aproape concomitent în sud-estul Olteniei, unde lua naștere cultura Vădastra. Nu este exclus ca aria de formare a complexului Boian să fi fost mai mare.

Unitatea culturală Vinča se fărîmițează și în această parte a teritoriului țării noastre, ivindu-se o nouă vatră de cultură, cu o dezvoltare originală și îndelungată, care a avut o vitalitate extraordinară și care a constituit cel mai puternic și activ fond local, din care au luat naștere culturile cu ceramică pictată din neoliticul tîrziu.

În afară de fondul de caracter vechi Vinča, în procesul de formare și de evoluție ulterioară a culturii Boian s-a adăugat factorul de tradiție liniar-ceramică, a cărui participare s-a manifestat cu mai multă vigoare spre periferia ariei culturii Boian (de pildă la Zănești, r. Buhuși, reg. Bacău sau la Leț, aproape de Sf. Gheorghe). La formarea culturii Boian au putut contribui și purtătorii culturii Hamangia, ambele culturi avînd în bună parte o evoluție paralelă și constituind, în arii diferite, fondul pe care a luat naștere cultura Gumelnița.

În evoluția sa, cultura Boian a cunoscut mai multe perioade, fiecare reprezentînd un nou pas pe calea progresului. După perioada timpurie (Proto-Boian sau Boian I), care a fost documentată întîia dată prin descoperirile de la halta Bolintineanu, în cartierul Floreasca-București, urmează etapa veche (Boian II, numită și Giulești). În primele două perioade comunitățile omenești se așezau pe terasele joase ale apelor și pe viroage. Uneori ocupau și boturi de deal. Mai tîrziu, în perioada mijlocie, tîrzie și finală — Boian III (aspect Vidra), IV (aspect Spanțov) și V (aspect Tangîru) — continuatorii culturii Boian vor avea, atît în cîmpia Munteniei, cît și în Bulgaria de nord-est, așezări în formă de movilă sau *tell*-uri, acestea oglindind o organizare mai închegată a comunităților respective.

La început se foloseau drept locuințe bordeiele săpate în pămînt, ca la Cățelu și Giulești (București), pentru ca apoi să se treacă la locuințe de suprafață mai confortabile și mai solide, din lemn și lut, cu o încăpere și pridvor, ca cea descoperită mai demult la Tangîru, r. Giurgiu. Purtătorii aspectului Zănești al culturii Boian din Moldova au folosit locuințe de suprafață.

Toporul-calapod a fost înlocuit încet-încet prin toporul trapezoidal cu secțiunea dreptunghiulară sau plan-convexă, lucrat în general dintr-o rocă mai dură. O nouă unealtă pe care o realizează comunitățile din perioada mijlocie a culturii Boian, este toporul cu gaură de înmănușare, mult mai eficace în procesul muncii. Tot din aceeași vreme începe să fie folosit și cuprul, sub formă de mici unelte și podoabe.

Economia purtătorilor culturii Boian se baza tot pe cultivarea primitivă a plantelor și creșterea animalelor domestice.

Cornutele mari erau acelea care predominau, după care urmau caprele, oile și apoi porcinele. S-a putut stabili că oasele de capră sînt mai frecvente în așezările locuite de oamenii

culturii Boian, decît acelea de oaie, ceea ce înseamnă că în economia epocii aceleia capra domestică juca un rol mai important decît oaia. În tehnica ceramicii s-au realizat de asemenea progrese față de trecut; vasele se ardeau încă în gropi totuși, nu în cuptoare închise.

Cît privește formele vaselor, ele apar încă din perioada timpurie (I) destul de diferențiate. Vasul cu umăr parcurge o lungă dezvoltare, avînd diferite variante și marcînd anumite momente ale evoluției, ca de altfel și vasul cu picior, care cunoaște o perioadă de maximă dezvoltare în faza Boian III și parțial în cea următoare. Deosebit de caracteristică este ornamentarea ceramicii Boian, realizată în tehnica exciziei și incrustației, tehnică influențată probabil de cea a crestăturilor în lemn. De altfel, o tendință spre excizarea ceramicii se constată în aria vechiului orizont cu ceramică « plisată » din valea fluviului Mariţa pînă în valea Mureșului (vezi descoperirile de la Turdaș). Ornamentarea are un stil textil, de caracter mai ales meandric. În perioada tîrzie și finală își face apariția pictura cu grafit, care se va dezvolta apoi și în cultura Gumelnița.

Descoperirile din ultimii doi ani au dovedit că triburile culturii Boian au cunoscut și plastica de lut, de tradiție Vinča. Către sfîrșitul culturii Boian apar și reprezentări antropomorfe de *os*, de o factură destul de primitivă.

La Glina și Boian (Vărăști) au fost descoperite morminte de inhumație în poziție chircită. La Glina au fost găsite opt morminte de copii. Studiul antropologic făcut asupra unui schelet de la Vărăști arată că triburile cu cultură Boian aveau trăsături caracteristice tipului paleomediteranean, cu o gracilitate destul de accentuată. Prin aceasta se documentează și din punct de vedere antropologic componenta mediteraneană a culturii Boian.

★

Cultura Hamangia. În 1952, în cadrul cercetărilor din Dobrogea, a fost identificată o nouă cultură neolitică în R. P. Romînă, căreia i s-a dat numele după acela al gării Hamangia, r. Istria, reg. Constanța.

În stadiul actual al cercetărilor, cultura Hamangia este documentată numai în Dobrogea centrală și sudică, de la țărmul mării pînă în valea Dunării. Recent a fost descoperită și în Bulgaria de răsărit, tot în apropiere de țărmul mării, la nord de Burgas. În cuprinsul acestei arii nu este cunoscută pînă în prezent nici o cultură neolitică mai veche. Se pare deci că în ținuturile dinspre mare, atît la noi cît și în R. P. Bulgaria, viața neolitică a început prin purtătorii culturii Hamangia.

Aceștia își aveau așezările cu predilecție pe terasele joase ale apelor, de obicei în imediata vecinătate a lor. În această categorie intră așezările de la Ceamurlia de Jos, Baia-Hamangia, Cernavoda, Mangalia etc. Uneori, ei locuiau și în peșteri, ca cea de la Gura Dobrogei. Primele aglomerări s-au stabilit pe loess. Solul de stepă de culoare brună s-a format ulterior vechilor așezări Hamangia. Oamenii acelor timpuri nu rămîneau multă vreme în același loc, ci se mutau dintr-un loc într-altul, în cadrul fenomenului general deja amintit, cunoscut în stadiul timpuriu de cultivare primitivă, cînd, din cauza caracterului încă rudimentar al uneltelor, comunitățile omenești erau obligate să caute mereu alte terenuri pentru cultivare. Se mai adăuga și împrejurarea că atunci vînătoarea ținea încă un loc important în economie și oamenii se deplasau în căutarea altor locuri pentru vînat sau pescuit.

Așezările culturii Hamangia erau formate din bordeie și colibe risipite; acest tip de așezare corespunde structurii social-economice a etapei mai vechi a neoliticului și se menține și în neoliticul mijlociu. Așezările nu erau întărite în nici un fel.

În ceea ce privește uneltele, purtătorii culturii Hamangia aveau topoare de piatră șlefuită de formă trapezoidală, cu secțiunea dreptunghiulară sau biconvexă. Nu s-a descoperit pînă acum nici un topor calapod și nici un topor cu gaură de înmănușare. Uneltele de silex sînt destul de numeroase. Unele dintre ele păstrează încă o puternică tradiție mezolitică microlitică (lame, răzuitoare, străpungătoare, trapeze etc.). Din oase de animal sau de pasăre se lucrau sule, dăltițe mici, spatule, împungătoare etc. Săpăligile din corn sînt extrem de rare, dar împreună cu rîșnițele de mînă descoperite dovedesc deopotrivă că una dintre formele economiei era și

cultivarea plantelor. Cuprul începe a fi cunoscut destul de tîrziu de purtătorii acestei culturi, dar el este excepţional de rar, folosindu-se numai pentru podoabe (brăţări, perle).

Fig. 9. — Vase de lut ars, caracteristice pentru diferite culturi din epoca neolitică. 1, Rast (cultura Vinča-Rast); 2, Vărşand (cultura Tisa); 3, Vădastra (cultura Vădastra, faza I); 4, Vădastra (cultura Vădastra, faza II); 5, Tangîru (cultura Boian, faza II); 6, Vidra şi 7, Glina (cultura Boian, faza III).

Ceramica este elementul de inventar cel mai caracteristic. Majoritatea este lucrată în amestec cu cioburi pisate sau nisip fin. Arderea vaselor este bine făcută, deşi tot în gropi

deschise. Ceramica Hamangia prezintă o mare varietate de forme. Paharul, strachina, cupa, văsciorul cu gît cilindric sînt formele cele mai frecvente. Apare şi cupa cu picior şi vasul mare cilindric şi cu piedestal.

Ornamentarea foloseşte tehnica barbotinei, incizia din linii punctate sau imprimări cu scoica (specia *Cardium*, de unde şi denumirea de *ceramică cardială*), incizii adînci sau aplicaţiuni în relief, precum şi încrustaţia cu culoare albă şi tehnica superioară a canelurilor şi a canelurilor « plisate ».

Plastica antropomorfă feminină este de o rară bogăţie, ea avînd forme necunoscute în celelalte culturi neolitice de la noi. Originea sa este egeo-mediteraneană. Au fost descoperiţi idoli feminini aşezaţi sau stînd în picioare. Deosebit de interesantă este o figurină de lut reprezentînd un bărbat şezînd pe scaun (cu marginile ornamentate cu crestături, cum va fi fost în realitate un scaun de lemn din acea vreme) şi cu mîinile aduse sub bărbie, într-o atitudine de gînditor. Nu lipsesc nici idolii de marmoră. Marele număr de figurine feminine de lut dovedeşte un cult al fecundităţii foarte dezvoltat.

Ca podoabe erau folosite brăţări masive din scoica *Spondylus gaederopus* sau din marmoră, perle de scoică sau marmoră, mai rar şi de aramă.

Purtătorii culturii Hamangia îşi înhumau morţii în poziţie întinsă şi mai rar în poziţie chircită. Cimitirul se afla în vecinătatea imediată a aşezării. Un asemenea cimitir a fost descoperit în 1954 la Cernavoda pe malul Dunării. În morminte se depuneau vase, topoare de piatră, podoabe, idoli şi hrană (scoici, capul întreg al unui mistreţ sau numai o falcă, precum şi carne de asin sălbatic), după o tradiţie legată de viaţa vînătorilor.

Studiul materialului osteologic uman de la Cernavoda a dovedit caracterul amestecat al purtătorilor culturii Hamangia şi prezenţa unei componente legate de Asia Mică şi în general de lumea egeeană.

Se constată tipuri diferite: protoeuropoid, atlanto-mediteranean vechi, brachicefal, (o variantă armenoidă şi o alta alpină).

Toate observaţiile şi materialele descoperite în aşezări şi cimitire arată că purtătorii culturii Hamangia se găseau într-un stadiu destul de primitiv de cultivatori de plante şi că vînătoarea a jucat destul de mult timp un rol mai însemnat decît creşterea animalelor domestice (cornute mari, oi, capre şi porci) decît cultivarea plantelor. Printre animalele vînate se găseşte şi o specie de măgar sălbatic fosil *(Equus hydruntinus* Reg.), descoperit de asemenea şi în cultura Criş din Ungaria. Raportul dintre cele trei ramuri ale economiei s-a schimbat însă în cursul evoluţiei acestei culturi, cultivarea dobîndind locul prim în viaţa comunităţilor de tip Hamangia. Caracterul arhaic al fazelor mai vechi ale culturii Hamangia reiese deopotrivă atît din aspectul încă rudimentar al uneltelor şi ceramicii, cît şi din dăinuirea unor practici de tradiţie mezolitică. Este de semnalat în această ordine de idei descoperirea în cimitirul de la Cernavoda a unei gropi, în care fuseseră depuse 7 cranii omeneşti; aceasta aminteşte ritualul asemănător de la Ofnet (Bavaria) şi din alte părţi.

Cultura Hamangia este de origine mediteraneană şi legată de un complex răspîndit în tot bazinul Mării Mediterane, în unele locuri suprapunînd direct orizontul mezolitic. Nu peste tot însă purtătorii acestei culturi circummediteraneene au avut aceeaşi dezvoltare. Pe alocuri ei au dispărut mai repede, dar în alte părţi ei au putut dăinui mai mult, aşa cum s-a întîmplat cu triburile din Dobrogea, care au reuşit să-şi dezvolte o cultură proprie pînă în pragul neoliticului tîrziu înrîurind culturile de la vest şi nord-est de Dunăre.

★

Cultura Tisa II. În neoliticul mijlociu se dezvoltă a doua fază a culturii Tisa, cunoscută în R. P. Ungară şi sub denumirea de aspectul Tiszapolgár. Pe teritoriul Transilvaniei, faza Tisa II (etapa mijlocie a culturii Tisa) este documentată, printre altele, la Viştea, r. Cluj, Deva (suburbia Ceangăi), la Oradea, la Băile Herculane, elemente ale sale fiind semnalate în

ultima vreme pînă la Reci, r. Sf. Gheorghe. Noul aspect cultural s-a dezvoltat nemijlocit din faza anterioară. Aşezările continuă a fi de înălţime şi de şes. Caracteristică este acum folosirea obiectelor de cupru, printre care se numără şi securi-ciocane. Uneltele de piatră se înmulţesc, în special topoarele perforate. Osul şi cornul găsesc de asemenea o largă întrebuinţare pentru confecţionarea uneltelor şi ustensilelor de tot felul. În cartierul Ceangăi-Deva au fost descoperite mînere din corn de cerb pentru înmănuşarea uneltelor de piatră. Plastica este rară. Ceramica se dezvoltă din formele principale ale perioadei anterioare. Este frecvent vasul cu picior înalt prevăzut cu ferestre, dar acum de un aspect mai evoluat. Celelalte forme s-au diversificat. Caracteristică este şi strachina semisferică, avînd un picior gol şi înalt cu perforaţii rotunde în felul celor descoperite şi la Deva. În ceramică se întîlnesc şi torţi de tip Petreşti şi Sălcuţa, ceea ce arată o contemporaneitate a acestor culturi. Decorul constă din adînciturі circulare aşezate în linie dreaptă, de obicei în interiorul benzilor, din benzi haşurate sau întretăiate şi incrustate. Uneori în tehnica inciziei şi a încrustării se redau şi motive decorative de caracter geometric. În apropierea aşezărilor se găseau cimitirele. În Ungaria şi Slovacia de est se cunosc din această vreme morminte de inhumaţie şi incineraţie.

Neoliticul tîrziu (circa 2800—1900 î.e.n.)

În această nouă etapă, comunităţile tribale locale au atins cea mai înaltă treaptă a orînduirii comunei primitive, cînd triburile neolitice de pe teritoriul ţării noastre au cunoscut şi o stare economică mai bună. În domeniul forţelor de producţie se constată un mare avînt. Creşterea productivităţii muncii şi a producţiei, avînd drept urmare crearea acum a unor rezerve sporite de produse, au generat lupte intertribale urmate imediat şi în chip necesar de apariţia aşezărilor întărite cu şanţuri, ca cele de la Cucuteni, Hăbăşeşti, Truşeşti, Vidra, şi uneori şi cu valuri de apărare, ca la Sălcuţa. Contactul cu comunităţile ariei egeo-mediteraneene — care trăiau în forme de viaţă mai dezvoltate, caracteristice epocii bronzului — cît şi cu triburile de păstori nomazi din stepele nord-pontice, a accelerat ritmul dezvoltării triburilor de pe teritoriul Romîniei. Pătrunderea progresivă a uneltelor de cupru a fost un alt eveniment important în dezvoltarea forţelor de producţie.

Comunităţile din epoca neolitică tîrzie de pe teritoriul ţării noastre trăiesc din nou în cadrul unor arii geografico-culturale vaste. În locul fărîmiţării culturale din etapa anterioară, iau naştere, pe vechiul fond şi printr-un proces autohton de dezvoltare, arii culturale mari. Aceasta este epoca ceramicii pictate. Acum se dezvoltă, în cursul celor trei faze ale lor, culturile *Gumelniţa*, *Sălcuţa*, *Cucuteni*, cultura cu ceramică pictată de tip *Petreşti*, precum şi cultura *Decea Mureşului*.

Prin etapa tîrzie a neoliticului se înţelege o perioadă în care majoritatea formelor de cultură materială aparţin din punct de vedere tipologic neoliticului, dar alături de ele apar forme cu totul noi. În unele regiuni, nu prea îndepărtate de acelea ale ţării noastre, ca în Grecia şi Macedonia, de pildă, se şi trecuse la epoca bronzului. Fenomenul dezvoltării inegale este acum general în Europa, întrucît creşterea forţelor de producţie din neoliticul vechi şi din cuprinsul etapei de care vorbim aici nu a avut pretutindeni acelaşi ritm şi aceeaşi intensitate.

De aceea nici pe teritoriul patriei noastre purtătorii diferitelor culturi din neoliticul mijlociu nu au trecut în același timp la etapa următoare. Se constată că purtătorii culturilor dinafara arcului carpatic, care se găseau în contact mai strîns cu aria balcano-egeo-anatoliană, au trecut mai repede la formele superioare ale neoliticului tîrziu. Pe fondul vechilor culturi se constituie acum alte unități. Procesul de formare a culturilor acestei etape nu s-a petrecut totdeauna numai pe teritoriul țării noastre. Deși deosebite prin structura lor intimă, fapt care se datorește în primul rînd lipsei unui fond omogen care să fi stat la baza genezei lor — cît și chipului felurit al desfășurării procesului genetic — totuși aceste culturi se înfățișează în totalitatea lor cu trăsături unitare, care se manifestă deopotrivă și pe plan social. De data aceasta s-a ajuns la o închegare și mai strînsă a comunităților tribale, mai ales începînd din a doua jumătate a etapei.

Dezvoltarea generală a forțelor de producție a dat posibilitate omului să folosească tot mai mult resursele naturale ale mediului înconjurător. Populația a crescut. Tehnica de prelucrare a uneltelor din piatră șlefuită se perfecționează. Numărul acestor unelte sporește foarte mult față de trecut. Toporul perforat se generalizează, dar nu a dispărut nici toporul plat trapezoidal, care, dimpotrivă, cunoaște tocmai acum cea mai mare răspîndire a sa. Utilajul de silex al unor culturi, cum este de pildă acela al culturii Gumelnița, este de o rară bogăție, oglindind parcă o adevărată « renaștere » a unei tehnici moștenite dintr-un trecut foarte îndepărtat. Același proces de diferențiere se constată și la uneltele de corn și os.

Încă dintr-o perioadă mai avansată a neoliticului mijlociu începuseră să apară obiecte de cupru mărunte. De data aceasta însă se răspîndesc unelte grele de aramă, care au început să capete o însemnătate economică, așa cum au fost toporul în formă de daltă sau pană și toporul-ciocan cu gaură de înmănușare, pe care le adoptă comunitățile culturii *Decea Mureșului* și ale marilor complexe culturale strîns înrudite între ele, *Gumelnița* și *Sălcuța*, și a căror arie de răspîndire depășește cu mult teritoriul țării noastre. Tot în etapa respectivă se creează toporul cu tăișul vertical și gaură de înmănușare, care va avea apoi o largă folosire în epoca bronzului din aceste părți ale Europei. Cea mai timpurie apariție a acestui tip de topor a fost semnalată în nivelul culturii Cucuteni B de la Sărata-Monteoru, unde s-a întîlnit în asociere cu toporul cu două brațe. Tot în aceeași arie își fac apariția și pumnalul de cupru și un fel de cuțit-brici, răspîndit în culturile Cucuteni, Gumelnița și Sălcuța. Se lucrează din cupru în această vreme și diferite podoabe. Prezența din ce în ce mai numeroasă a uneltelor de cupru duce la presupunerea că în etapa respectivă au putut fi folosite unele zăcăminte de cupru nativ din spațiul carpato-danubiano-balcanic.

Paralel cu cunoașterea cuprului și în parte chiar legată de aceasta, se răspîndește folosirea aurului pentru diverse podoabe. Purtătorii culturii Gumelnița, se dovedesc a fi avut destul de numeroase podoabe de aur, ca și aceia ai culturii Decea Mureșului.

Locuinţa de suprafaţă este tipul principal de locuinţă. În cazuri excepţionale se foloseşte bordeiul. Atît colibele cît şi locuinţele propriu-zise au în general o formă rectangulară cu colţurile drepte sau rotunjite. Unele dintre ele sînt prevăzute cu pridvor. În general este vorba de locuinţe de mici dimensiuni, aparţinînd unei familii. La Tangîru însă a fost descoperită şi o locuinţă mare, datînd din faza timpurie şi avînd o lungime de peste 14 m. Ea era împărţită în încăperi. Acoperişul locuinţelor era în două pante. Sistemul de construire a locuinţelor s-a îmbunătăţit; citeodată pereţii erau pictaţi sau aveau ornamente în relief.

Comunităţile gumelniţene dispuneau de un mare număr de unelte de silex. Uneori au fost găsite adevărate depozite cuprinzînd nuclee şi lame nefinisate la un loc cu unelte lucrate. Materia primă era procurată din bogatele depozite de cremene ale prispei prebalcanice. Cele mai frecvente unelte de silex sînt lamele-cuţit şi răzuitoarele. Apar de asemenea topoare masive de cremene, lucrate în tehnica cioplirii, dar neperforate, precum şi ferestraie şi vîrfuri de săgeată şi suliţă. Tehnica şlefuirii a fost larg folosită de triburile gumelniţene, dar s-a aplicat la alte roci decît silexul. Topoarele plate trapezoidale se găsesc pretutindeni în aşezările acestei epoci, de multe ori într-un număr impresionant de mare. Dimensiunile lor variază. Se generalizează şi tehnica perforării topoarelor de piatră. Numărul acestora este însă mai mic decît acela al topoarelor plate. Din locuinţele purtătorilor culturii Gumelniţa nu lipsesc rîşniţele de mînă şi frecătoarele, alături de care apar adesea plăci de gresie pentru şlefuirea şi lustruirea uneltelor de piatră şi os.

Perfecţionarea şi diferenţierea uneltelor de piatră şi silex au determinat un proces corespunzător în domeniul uneltelor de corn şi de os. Săpăligile de corn de cerb au dimensiuni mai mari şi sînt lucrate cu grijă deosebită. Din corn se mai făceau mînere, topoare, ciocane, dăltiţe etc. Uneltele şi ustensilele de os de animal sau de pasăre sporesc şi ele ca număr. Se răspîndesc sule de diferite mărimi, străpungătoare, harpune, lustruitoare, undiţe etc.

Deosebit de importantă este răspîndirea în aria purtătorilor culturii Gumelniţa din Romînia şi din Bulgaria a toporului de cupru în formă de pană, care cuprinde o mare cantitate de aramă, foarte probabil nativă. Alături de acest tip de topor se foloseşte din ce în ce mai mult toporul de cupru cu două braţe, ca cel de la Vidra. Originea acestui tip de unealtă este în cercul egeic. Cele mai multe exemplare sînt cunoscute pînă acum în Bulgaria. Tot din cupru se mai lucrau brice, undiţe, sule, inele, ace cu capul bilobat, cercei şi brăţări de sîrmă. Paralel se răspîndesc şi podoabe de aur. Numărul destul de mare al greutăţilor de la războiul de ţesut şi fusaiolele de os şi lut dovedesc că triburile gumelniţene au practicat şi au dezvoltat mai departe meşteşugul casnic al ţesutului. Unele unelte de os, de silex şi de piatră documentează perfecţionarea meşteşugului prelucrării pieilor. Olăritul dobîndeşte acum cea mai mare dezvoltare, atinsă în această arie de viaţă neolitică. Tehnica s-a perfecţionat mult. Formele vaselor sînt de o mare varietate.

Una din tehnicile cele mai caracteristice folosite pentru ornamentarea vaselor gumelniţene de pe toată aria de răspîndire a acestei culturi este pictura cu grafit, care aşază această cultură în marea grupă a culturilor cu ceramică pictată din Europa de sud şi sud-est, dar deosebită de grupa Ariuşd-Cucuteni-Tripolie. În prima fază a culturii Gumelniţa se foloseşte încă pe scară destul de întinsă tehnica exciziei şi incrustaţiei cu culoare albă, o moştenire preluată din cultura Boian. Uneori se întîlneşte şi pictura cu culori, dar aceasta constituie o raritate în cultura Gumelniţa.

În domeniul ceramicii se constată influenţe sudice. Se poate semnala în această privinţă vasul « în formă de raţă », asemănător vaselor greceşti de tip *askos*, care a fost descoperit în multe aşezări gumelniţene şi sălcuţene şi care are o evoluţie destul de lungă.

În cursul evoluţiei lor, triburile gumelniţene au dezvoltat o economie bazată în principal pe cultivarea plantelor. Caracterul agricol primitiv al economiei reiese nu numai din felul aşezărilor, din frecvenţa uneltelor folosite în acest scop, dar şi din resturile de cereale şi de făină (carbonizate) găsite în aşezări şi locuinţe.

Către sfîrşitul dezvoltării culturii Gumelniţa, creşterea animalelor dobîndeşte o importanţă din ce în ce mai mare. Oasele de oaie, capră şi bou se înmulţesc cu cît ne apropiem de fazele mai tîrzii ale culturii Gumelniţa. Se cunoşteau două tipuri de bovine: unul cu coarne mici şi talie mică *(Bos taurus brachyceros)* şi altul cu coarne lungi şi talie mare *(Bos taurus primigenius)*. Prima predomină.

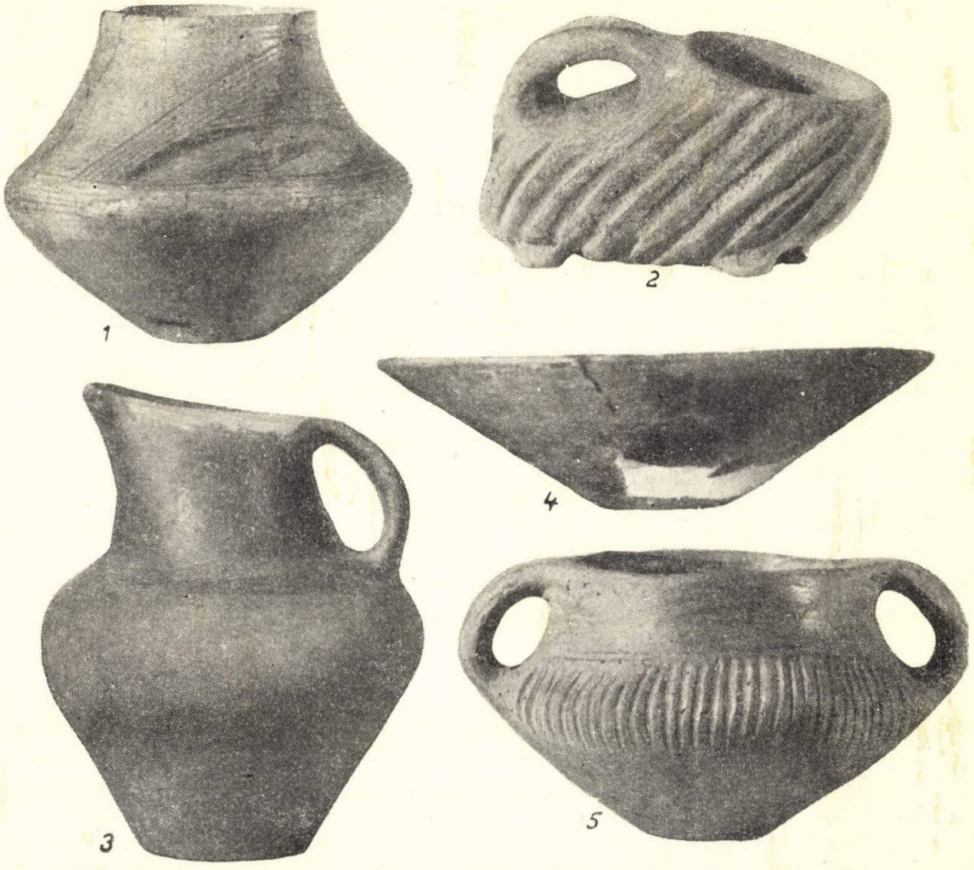

Fig. 10. — Vase de lut ars, caracteristice pentru diferite culturi din epoca neolitică.
1, pahar pictat cu grafit, de la Gumelniţa (cultura Gumelniţa); 2, vas « raţă », de la Căscioarele (cultura Gumelniţa); 3—5, vase de la Sălcuţa (cultura Sălcuţa).

Ritul de înmormîntare este inhumaţia în poziţie chircită. În 1957 s-a descoperit pe malul de nord al « Grădiştei Ulmilor » din lacul Boian (Vărăşti) primul cimitir gumelniţean cunoscut pînă acum în Romînia. El datează dintr-o perioadă mai evoluată a culturii Gumelniţa. Morţii au fost inhumaţi în poziţie chircită, cu palmele aduse în dreptul obrazului. Inventarul este sărac sau lipseşte complet. Pe cîteva schelete s-au găsit urme de ocru roşu. Au fost săpate pînă în 1959 circa 30 morminte. Studiul antropologic a dovedit că aci predomină mediteranoizii.

Tot originară din sud, dar avînd alte tipuri, este şi plastica de lut şi os, atît de bogată în cultura de care vorbim aici, cît şi în cultura Sălcuţa. Au fost descoperite şi figurine feminine de piatră, dar ele sînt rare în cultura Gumelniţa de la noi. În schimb, la sud de Dunăre sînt mai numeroase.

Cultura materială a triburilor gumelniţene ni se înfăţişează sub diferite aspecte regionale, care nu rup însă unitatea cultural-istorică a ei. Diferenţierile locale stau în legătură pe de o parte cu fondurile anterioare, pe care a luat naştere cultura Gumelniţa, iar pe de alta, cu posibilităţile de folosire creatoare a resurselor mediului natural de către comunităţile respective, precum şi cu influenţele diverse, care s-au exercitat asupra lor din diferite direcţii. Astfel în Dobrogea, cultura Gumelniţa s-a dezvoltat pe baza culturii Hamangia, ca şi în R. P. Bulgaria de răsărit. Aceasta este varianta răsăriteană. Între Carpaţi şi Balcani s-a format varianta balcano-danubiană, care a luat naştere pe fondul Boian. Spre periferia nord-estică a acestei variante a luat naştere un aspect cultural gumelniţean numit *Stoicani-Aldeni* care dezvăluie o componentă gumelniţeană — predominantă — şi o alta protocucuteniană. Aci se manifestă destul de puternic tradiţia Vinča. În schimb, în sectorul dinspre vest şi nord-vest al ariei gumelniţene de pe teritoriul ţării noastre, datorită legăturilor strînse dintre cultura Sălcuţa şi Gumelniţa, s-a format un aspect întrunind caractere ale ambelor acestor culturi.

★

Cultura Sălcuţa. Numele acestei culturi a fost dat după acela al comunei Sălcuţa, r. Pleniţa, reg. Craiova, pe teritoriul căreia se află cea mai mare parte din aşezarea de pe înălţimea « Piscul Cornişorul », situată pe dreapta Desnăţuiului. Acolo au fost întreprinse în 1916, 1919 şi 1920, săpături care erau printre primele cercetări arheologice cu caracter ştiinţific asupra comunei primitive din ţara noastră.

Triburile sălcuţene, înrudite cu acelea ale culturii Gumelniţa, au dezvoltat o cultură sprijinită direct pe puternicul fond Vinča din provincia din dreapta Oltului, fructificat de o permanentă şi activă înrîurire a culturii epocii bronzului timpuriu din Macedonia şi a culturii helladice din Grecia şi care păstra de asemenea mereu contactul cu cultura Vinča de pe Dunărea sîrbească. De fapt, cultura Sălcuţa, ca şi cultura Gumelniţa, depăşeşte frontierele ţării noastre, ea făcînd parte dintr-un complex cultural mult mai mare, care se întinde şi în nord-vestul R. P. Bulgaria (aspectul Krivodol), şi în valea Moraviei, în Iugoslavia (aspectul Bubanj). Contactul cu lumea sudică a reprezentat pentru comunităţile tribale ale complexului Sălcuţa-Krivodol-Bubanj, ca şi pentru cele gumelniţene, o împrejurare favorabilă dezvoltării lor, întrucît atunci societăţile omeneşti din Macedonia şi Grecia, prin intermediul cărora pătrundeau şi influenţele troiene din Asia Mică, se găseau pe o treaptă superioară de dezvoltare.

Aria geografică a culturii Sălcuţa acoperă toată Oltenia, trecînd uşor şi la răsărit de Olt, unde se întrepătrunde cu aria culturii Gumelniţa. Spre vest trece peste Porţile de Fier în Banat. Pe linia Dunării face legătura directă cu aspectul Krivodol şi cu cel Bubanj de pe valea Moravei, iar prin străvechea cale Morava-Vardar, purtătorilor culturii Sălcuţa li se deschide calea de legătură spre cultura helladică şi egeo-anatoliană.

Aşezările oamenilor culturii Sălcuţa se găsesc de obicei în apropierea apelor şi izvoarelor bogate în apă, pe terase sau boturi de deal. De cele mai multe ori, comunităţile sălcuţene continuau să locuiască pe vechile aşezări. Este răspîndit şi tipul de aşezare în formă de tell, dar el este mult mai rar decît în cultura Gumelniţa. Urmele locuirii purtătorilor acestei culturi au fost descoperite şi în peşteri.

Aşezările comunităţilor culturii Sălcuţa erau uneori întărite cu şanţuri de apărare. Cîteodată, ca pe « Piscul Cornişorului » de la Sălcuţa, se folosea sistemul cu şanţ şi val de pămînt. Ca tip de locuinţă erau răspîndite colibele şi locuinţele de suprafaţă cu una sau două încăperi.

Numărul uneltelor de silex descoperite în aşezările sălcuţene este destul de mare. Cele mai frecvente şi caracteristice erau lamele-cuţite şi răzuitoarele pe lamă. Uneltele din piatră şlefuită sînt şi ele destul de numeroase. Aproape în toate aşezările comunităţilor sălcuţene au fost descoperite unelte şi ustensile felurite din corn de cerb şi os. Cele mai frecvente sînt săpăligile din corn de cerb, cu care se lucra pămîntul, şi sulele din oase de mamifere sau de pasăre. Încă din prima fază a culturii Sălcuţa se cunoaşte cuprul, din care se lucrau unelte

mărunte şi podoabe. Într-o fază mai tîrzie apare toporul în formă de pană. Era răspîndit şi acul de cupru cu dublă spirală.

Caracterul agricol al economiei culturii Sălcuţa este documentat şi prin numărul excepţional de mare al rîşniţelor de mînă descoperite în toate aşezările şi care aproape că nu lipsesc din nici o locuinţă, oricît de modestă ar fi ea. Stadiul mai înaintat al dezvoltării forţelor de producţie a întărit şi mai mult viaţa sedentară, legată de acelaşi loc în decursul întregii istorii a culturii respective.

Ceramica prezintă unele forme legate de fondul Vinča, altele sînt comune şi culturii Gumelniţa. În tehnica ornamentării se foloseşte incizia, incrustaţia, pictura după ardere (aşa-numita « pictură crudă »), dar mai ales pictura cu grafit, care este răspîndită în întregul complex Sălcuţa-Krivodol-Bubanj.

Figurinele de lut ars şi din os sînt destul de frecvente şi ele prezintă asemănări cu cele din cultura Gumelniţa şi în parte cu cele din cultura Vinča.

Ritul de înmormîntare al purtătorilor culturii Sălcuţa nu se cunoaşte încă, dar, ţinînd seama de împrejurarea că triburile vecine şi înrudite din aria Gumelniţa îşi înhumau morţii, este de presupus că şi ei practicau acelaşi rit.

În decursul dezvoltării lor, comunităţile culturii Sălcuţa şi-au îmbogăţit mereu cultura lor materială şi spirituală. Creşterea numărului membrilor comunităţilor, care se oglindeşte şi în îngrămădirea locuinţelor şi sporirea încăperilor acestora, s-a răsfrînt în chip favorabil asupra dezvoltării comunităţilor tribale respective. Formarea unor colective mai strînse este documentată şi prin aşezările întărite cu şanţ şi val de apărare.

★

Cultura Decea Mureşului. În cuprinsul celei mai mari părţi a neoliticului tîrziu, s-a dezvoltat în Transilvania de vest şi centrală o cultură cunoscută pînă acum la noi numai din descoperiri întîmplătoare şi prin săpăturile de la Decea (denumirea veche: Decea Mureşului), r. Aiud. Aceasta poate fi numită *cultura Decea Mureşului.* Ea corespunde celei de-a treia perioade a culturii Tisa (Tisa III), denumită în Ungaria cultura Bodrogkeresztúr, după o localitate de pe Tisa superioară, unde au fost descoperite o aşezare şi un cimitir cu materiale caracteristice. Noua cultură s-a format pe baza fondului Tisa II. Nu se poate încă preciza dacă procesul genezei sale s-a desfăşurat pe întreaga arie a complexului Decea Mureşului-Bodrogkeresztúr, dar elementele unui asemenea proces au fost sesizate şi în Transilvania. Grupa de pe Tisa mijlocie şi cea superioară, unde se află aria culturii Bodrogkeresztúr propriuzisă, şi grupa transilvăneană, aceea a culturii numite acum Decea Mureşului, formează o mare unitate culturală, dar în interiorul lor există evidente particularităţi locale. Evoluţia culturii Decea Mureşului începe aproximativ de pe la sfîrşitul perioadei a III-a a culturilor neolitice de pe restul teritoriului Romîniei şi se desfăşoară de-a lungul celei de-a patra perioade a acestora, iar pe alocuri, ea pătrunde şi în perioada de tranziţie spre epoca bronzului, fiind parţial sincronică subperioadelor V *a* şi V *b* (v. tabelul cronologic pl. V). Aşezările comunităţilor omeneşti se găsesc tot în apropierea apelor, cu mici excepţii. Se înmulţesc uneltele de silex şi de piatră avînd o mare răspîndire lamele-cuţite de silex, care apar obişnuit în morminte. Cuprul este folosit de data aceasta foarte frecvent, ceea ce dovedeşte că în acea vreme a fost utilizat cuprul nativ local. Din aramă se fac unelte, printre care şi securi cu două tăişuri, şi sule, precum şi podoabe (perle, coliere). Purtătorii acestui mare complex cultural din Romînia şi Ungaria au răspîndit, paralel cu obiectele de cupru, cele dintîi podoabe de aur în aceste părţi ale Europei. Aurul era procurat din nisipurile aurifere ale rîurilor din Transilvania. Obiectele erau lucrate cu ciocanul din foaie sau sîrmă de aur. În Ungaria se cunosc din vremea acestei culturi pumnale de aramă, cu lama triunghiulară. La Decea este documentat tipul de măciucă de piatră dură cu patru lobi îngroşaţi. Ca forme principale de vase de lut, amintim ceştile cu două torţi supraînălţate, care oferă puternice asemănări cu cele din complexul de la sud de Carpaţi şi Dunăre Sălcuţa-Krivodol-Bubanj-Gumelniţa, vase aşa-numite « pentru lapte », cu corpul bombat

şi gît înalt prevăzut cu două tortiţe, dezvoltate din cele locale din perioada Tisa II, precum şi străchini adînci emisferice, ca acele, descoperite la Decea în mai multe exemplare. Ritul de înmormîntare era inhumaţia, în poziţie chircită. La Decea au fost săpate 15 morminte plane cu schelete chircite şi date cu ocru roşu. Într-un mormînt apare « mama cu copilul ». În două cazuri s-a constatat practicarea trepanaţiei, probabil cu scop mai degrabă magico-religios decît curativ.

Purtătorii culturii Decea Mureşului au avut suficiente cunoştinţe tehnologice, ca să poată practica pentru prima dată în acele părţi ale Transilvaniei, metalurgia aramei şi tehnica extragerii şi prelucrării aurului local. Cimitirul de la Decea datează dintr-o fază mai tîrzie a acestei culturi, cînd influenţele răsăritene începuseră să se manifeste şi în centrul Transilvaniei şi cînd, în alte zone, se şi formaseră culturile Baden (Pécel) şi Coţofeni.

*

Complexul cultural Cucuteni [1]. Numele aşezării neolitice de pe înălţimea Cetăţuia de lîngă Cucuteni (situată de fapt pe teritoriul satului Băiceni, r. Tg. Frumos, reg. Iaşi) a intrat în literatura arheologică încă de acum 70 de ani. În ultimele decenii ale secolului trecut, descoperiri similare au fost semnalate şi în partea de apus a R.S.S. Ucrainene, în bazinele superioare ale Nistrului şi Prutului, la N şi NE de Carpaţi, şi cam tot atunci şi la răsărit de Nistru, la început mai ales în apropiere de Kiev, în dreapta Niprului — în special în aşezarea de lîngă satul Tripolie. Puţin mai tîrziu, resturi asemănătoare s-au găsit şi în Transilvania de SE (aşezarea cea mai importantă şi mai bine cercetată din această zonă fiind aceea de pe teritoriul satului Ariuşd), precum şi în NE Munteniei. S-a putut preciza astfel că din colţul sud-estic al Transilvaniei şi din NE Munteniei, peste cea mai mare parte a teritoriului Moldovei şi în întreaga regiune de silvo-stepă din SV Uniunii Sovietice situată la V şi SV de Nipru, a fost răspîndită în epoca neolitică o cultură destul de unitară, caracterizată în primul rînd prin ceramica sa pictată de factură superioară. Ţinînd seama de întreaga arie de răspîndire a acestei culturi, se poate vorbi, în linii generale, de un complex Ariuşd-Cucuteni-Tripolie, dar atunci cînd vorbim despre manifestările de pe teritoriul patriei noastre ne putem opri la denumirea de *cultura Cucuteni*.

Înmulţirea cercetărilor a arătat că de-a lungul dezvoltării sale milenare cultura Ariuşd-Cucuteni-Tripolie a străbătut mai multe faze, iar rezultatele stratigrafice certe de la Cucuteni (1909—1910) au precizat trei faze de dezvoltare. Totuşi abia în ultimele două decenii de cercetare, rezultatele au permis să se precizeze unele faze anterioare (numite şi culturi) ale acestui mare complex cultural: acestea sînt cunoscute drept fazele *Precucuteni* şi *Protocucuteni*. În ceea ce priveşte faza cea mai veche a culturii Precucuteni, ea se leagă de complexul cultural Giuleşti-Leţ de tip Boian, prezentînd unele particularităţi locale şi stînd organic la baza dezvoltării ulterioare a celorlalte faze şi implicit a culturii Cucuteni.

Începînd din anul 1936, sondajele din aşezarea de la Izvoare-Neamţ şi alte săpături din Moldova (Traian-Dealul Fîntînilor, Larga Jijiei, Traian-Zăneşti etc.), şi de dincolo de Nistru (Luka-Vrublevetkaia etc.), au adîncit cunoştinţele noastre.

Deocamdată evoluţia întregului complex Cucuteni (inclusiv cultura Precucuteni) poate fi încadrată în schema de mai jos, în care sînt indicate şi cîteva dintre staţiunile tipice mai caracteristice şi metodic cercetate din ţara noastră.

Precucuteni
- Precucuteni I: Traian-Dealul Viei (= cultura Zăneşti) [2].
- Precucuteni II: Izvoare I_1, Larga Jijiei.
- Precucuteni III: Izvoare I_2, Traian-Dealul Fîntînilor.

---

[1] Din cauza importanţei deosebite pe care o are acest complex cultural nu numai pentru dezvoltarea societăţii omeneşti în ţara noastră, dar şi pentru restul Europei, s-a socotit potrivit ca el să fie tratat mai pe larg şi cu mai multe amănunte arheologice (Nota red.).

[2] Alţi cercetători socotesc că materialele de la Dealul Viei fac parte integrantă din cultura Giuleşti-Leţ (Boian II) (Nota red.).

Cucuteni A	Cucuteni A 1 sau Protocucuteni: Izvoare, Frumușica. Cucuteni A 2: Ariușd, Bonțești, Izvoare, Frumușica, Trușești. Cucuteni A 3: Cucuteni, Hăbășești, Ruginoasa, Fedeleșeni.
Cucuteni A—B:	Cucuteni-Dealul Morii, Traian-Dealul Fîntînilor, Corlăteni.
Cucuteni B:	Cucuteni, Drăguşeni, Tg. Ocna-Podei, Valea Lupului, Sărata-Monteoru.

Cultura Precucuteni. Cele mai importante aşezări descoperite pînă acum sînt acelea de la Izvoare, Larga Jijiei, Traian-Dealul Viei (Zăneşti) etc.; unele sînt situate pe boturi de deal dominante (Zăneşti), altele dimpotrivă, pe locuri joase, dar întotdeauna în apropierea unor izvoare sau cursuri de apă. Nu se cunosc încă suficiente date în legătură cu planul aşezărilor. La Zăneşti s-au găsit locuinţe la suprafaţa solului, unele cu platforme de lut ars aşternut în strate de cîţiva centimetri pe un pat de nuiele, frunziş şi mai puţine bîrne — care pot fi considerate cele mai vechi locuinţe construite după acest procedeu. Pereţii erau desigur făcuţi din împletituri de nuiele, pe un schelet de pari, şi lipiţi cu lut. În alte părţi se pare însă că se ridicau simple colibe.

În ceea ce priveşte uneltele de producţie, nu se pot face deocamdată deosebiri între diferitele faze precucuteniene. Se foloseşte silexul negru sau cenuşiu, adus de la Prutul superior, dar şi bazalt-andezit din Carpaţi. La Larga Jijiei se observă o predilecţie pentru unelte mărunte, de tradiţie microlitică. S-au descoperit şi cîteva piese de obsidiană, adusă de departe. Dălţile şi topoarele de piatră şlefuită sînt relativ plate, trapezoidale sau dreptunghiulare, unele dintre ele amintind pe acelea din cultura Boian. Foarte numeroase sînt rîşniţele primitive de piatră, ca şi pietrele de frecat grăunţele pe rîşniţe. Obiectele de os şi de corn de cerb sînt destul de numeroase, iar acelea de cupru (în special sule în patru muchii, dar şi unele piese de podoabă) nu apar sigur decît în ultima fază, deşi ar putea fi şi mai vechi. Nu lipsesc nici reprezentările plastice, statuete feminine de lut ars, legate de cultul fecundităţii şi statuete de animale cornute.

Triburile şi comunităţile gentilice ale culturii precucuteniene se îndeletniceau în primul rînd cu cultivarea primitivă a plantelor şi cu creşterea animalelor domestice, în special cornute mari. Numărul foarte mare al oaselor de animale descoperite la Traian-Dealul Viei arată că în unele locuri creşterea vitelor deţinea un rol mai important în viaţa unora dintre comunităţile primitive ale epocii. Vînatul şi culesul completau şi ele necesarul de hrană şi de piei, prelucrate cu ajutorul micilor unelte de silex şi de os. Torsul şi ţesutul erau ocupaţii casnice strict legate de fibrele textile şi animale.

Ceramica primei faze precucuteniene cuprinde trei specii. Cea mai caracteristică este aceea cu ornamente săpate şi incrustate. Decorul constă din benzi spiralice, din motivul în formă de şah, dinţi de lup etc. Unele alveole lunguieţe ce crestează liniile benzilor sînt reminiscenţe probabile din cultura liniară. A doua categorie ceramică este mai fină, avînd ornamente în benzi incizate, trasînd în general motive spiraliforme sau spiralice; unele benzi sînt umplute cu puncte. «Pliseurile»-caneluri joacă un rol secundar. A treia categorie este reprezentată de vase mai grosolane, ornamentate în tehnica barbotinei, care acoperă uneori întreaga suprafaţă.

În faza următoare — Izvoare I_1 — Larga Jijiei — se constată unele îmbunătăţiri datorite progresului tehnicii olăriei; se mai menţin aceleaşi trei specii ceramice, dar pleava dispare complet. Pliseurile-caneluri capătă un rol precumpănitor; apar şirurile de impresiuni făcute cu pieptenele, benzi spiralice compuse din cîte 2—4 linii paralele incizate şi proeminenţele pe umărul cupelor.

Ultima fază de dezvoltare a culturii Precucuteni se caracterizează prin ceramică incizată, canelată şi cu pictură crudă roşie.

Problemele originii şi a datării culturii Precucuteni nu pot fi socotite pe deplin elucidate.

Deoarece între cultura liniară şi cultura Precucuteni nu se mai intercalează nici o altă cultură materială pe teritoriul Moldovei, este firesc să se admită că succesiunea este directă.

Fig. 11. — Vase de lut ars, caracteristice diferitelor faze ale complexului Cucuteni. 1, Traian-Dealul Fîntînii (faza Precucuteni III); 2, Frumuşica (faza A_1); 3, idem (faza A_2); 4, Truşeşti-Ţugueta (faza A_2); 5, idem (faza A_2); 6, Traian-Dealul Fîntînii (faza A-B); 7, Cucuteni (stil C); 8, Valea Lupului (faza B).

Dar nu e nici o îndoială că o parte dintre triburile care au creat cultura Precucuteni au venit în Moldova dinspre SV, din zona de răspîndire a culturii Boian, aducînd cu ele o parte dintre elementele componente ale precucutenianului şi în primul rînd ceramica excizată, caracteristică marelui complex Giuleşti-Leţ. Unele dintre aspectele decorului în benzi liniare din cuprinsul primei faze precucuteniene (Zăneşti) par de *tradiţie liniară* — fără să fie liniare — aşa încît este probabil că ele se datoresc triburilor culturii liniare găsite în această regiune de triburile venite din SV. De aceea deocamdată s-ar putea spune că noua cultură Precucuteni este o sinteză produsă în urma unui amestec de triburi. Pare probabil ca şi unele elemente ale culturii Hamangia să fi jucat un oarecare rol la crearea culturii Precucuteni.

În ceea ce priveşte cronologia culturii Precucuteni, datele certe absolute ne lipsesc deocamdată. Ea este posterioară culturii liniare, marea masă a triburilor ce au creat-o desprinzîndu-se de pe teritoriul primordial într-o perioadă situată spre sfîrşitul fazei Protoboian sau în cursul fazei Boian I. Acest lucru ar putea să însemne o dată puţin posterioară începutului mileniului III î.e.n. pentru începuturile fazei Giuleşti — după cronologia scurtă — sau o dată în ultimele secole ale mileniului IV (după aşa-numita cronologie lungă). Cît priveşte durata acestei culturi şi deci şi data la care se va situa naşterea culturii Cucuteni, ele sînt dependente şi de data cea mai veche ce se poate atribui pentru începuturile fazei Cucuteni A 2, care — aşa cum se va vedea — nu pare a putea fi plasată mult înaintea anului 2500 î.e.n.

Cultura Cucuteni. Cea mai reprezentativă dintre componentele complexului cultural Cucuteni este fără îndoială cultura Cucuteni propriu-zisă, caracterizată în primul rînd prin ceramica pictată în trei culori, de un înalt nivel tehnic. Se poate spune că aceasta este una dintre cele mai strălucite culturi neolitice de pe întreg cuprinsul continentului nostru, realizările ei în domeniul ceramicii fiind de o fineţe şi de un efect artistic aproape unice. Într-adevăr, eleganţa formelor, siguranţa cu care sînt desenate motivele ornamentale şi armonia aproape desăvîrşită a culorilor ne dau dreptul să preţuim în cel mai înalt grad măiestria olarilor neolitici care au realizat această ceramică, unele dintre vase fiind adevărate opere de artă, întru nimic inferioare ceramicii pictate din Mesopotamia şi din restul Asiei Anterioare. Cultura Cucuteni reprezintă unul dintre cele mai originale şi importante momente în dezvoltarea artelor pe teritoriul patriei noastre.

Depăşind cu mult graniţele Romîniei, aria de răspîndire a acestei culturi cuprinde pe teritoriul ţării noastre SE Transilvaniei, extremitatea de NE a Munteniei şi aproape întreaga Moldovă, excepţie făcînd colţul ei de SE. Deşi nu lipsesc aşezări şi pe malul rîurilor principale (Prut, Olt, Bistriţa), cele mai multe erau situate pe terasele vechi ale unor văi minore, întotdeauna în imediata vecinătate a unor izvoare bogate şi de cele mai multe ori pe promontorii dominante, care înlesneau o apărare mai uşoară în caz de primejdie. Unele dintre aşezări s-au dovedit a fi fost întărite cu unul sau două şanţuri de apărare, adînci uneori de peste 3 m, care închideau aşezarea dinspre partea unde aceasta era legată de restul platformei înconjurătoare; pe celelalte laturi aşezările erau apărate prin pantele naturale ale promontoriului şi poate prin palisade. În genere, suprafaţa ocupată de o staţiune depăşea un hectar, dar ajungea uneori chiar la 5—6 hectare. Descoperirile de pînă acum au dovedit că aşezările respective sînt foarte numeroase.

În ceea ce priveşte felul cum se prezenta o aşezare cucuteniană — de fapt un mic sat — nu se pot face generalizări categorice. În singura aşezare săpată în întregime la noi în ţară, aceea de la Hăbăşeşti, locuinţele erau dispuse în cercuri (acelaşi lucru s-a constatat şi la Kolomiişcina, în U.R.S.S.). În aşezarea de la Truşeşti, unde s-au dezgropat un mare număr de locuinţe (83 pînă în 1959), acestea erau aşezate în rînduri paralele; iar la Traian, ele constituiau unele grupe. Dintre cele 45 de locuinţe descoperite la Hăbăşeşti, două erau mult mai mari decît celelalte, fiind situate chiar în centrul cîte unui cerc de locuinţe. Pe

de altă parte, în faza Cucuteni B, locuințele par a fi mai distanțate unele de altele, poate și pentru a asigura în jurul lor spațiul necesar vitelor. Locuințele cu platforme descoperite încă din perioada Precucuteni rămîn apoi caracteristice de-a lungul întregii evoluții a culturii Cucuteni, deși se întîlnesc destul de des și locuințe fără platformă. Sistemul de construire era destul de ingenios: după o prealabilă nivelare a terenului, cîteva zeci de trunchiuri groase de copaci, fie despicate în lungime fie cioplite în muchii, erau așezate unele lîngă altele, formîndu-se un fel de podină dreptunghiulară, peste care se așterneau straturi de lipitură de lut amestecat cu pleavă. Se crede că pentru a asigura rezistența acestor podini și pentru a-i feri pe locuitori de umezeală se aprindeau focuri pe platforme și astfel lutul căpăta aproape consistența și culoarea cărămizii. Pe marginile platformei se ridicau pereții, înalți de peste 2 m, din împletituri de nuiele pe un schelet de pari și bîrne, acoperite cu lipitură de lut frămîntat cu pleavă. Acoperișul era desigur în două ape, probabil cu mult stuf și paie, iar ferestrele erau rotunde și destul de mici. Dimensiunile obișnuite ale unor asemenea locuințe erau de 4—5 m × 8—9 m, dar unele erau mult mai mari, ca de pildă locuințele din centrul celor două cercuri de la Hăbășești, care aveau cam 9 × 15 m, sau una de la Corlăteni care avea peste 30 × 9 m; acestea erau desigur locuințele unor familii mai mari și foloseau destul de probabil și pentru reuniunile membrilor gintei. Unele dintre locuințe erau despărțite în două sau mai multe încăperi. În interior se găsesc vetre, cuptoare și foarte multe vase așezate de-a lungul pereților, precum și rîșnițe primitive și alte unelte.

Spațiile libere din preajma locuințelor principale foloseau desigur pentru diferitele ceremonii legate de cultul fertilității și pentru acelea legate de inițieri, de căsătorie, de moarte etc., la care luau parte toți membrii comunității sau ai gintei.

Materialele de construcție ca și relativa îngrămădire a locuințelor pe un spațiu strîmt (la Traian între unele locuințe nu a fost lăsat nici măcar 1 m) explică faptul că aproape întotdeauna așezările culturii Cucuteni au fost distruse în întregime de incendii — fie că aceste incendii s-au datorat unor accidente, fie că au fost intenționat aprinse de atacatorii dușmani. Dacă ultima explicație este valabilă, atunci trebuie să admitem implicit că în sînul comunităților tribale și al uniunilor de triburi ale acestei culturi se petreceau destul de frecvent conflicte violente; căci nu se poate presupune că în chip permanent pătrundeau aci triburi străine, mai ales în centrul ariei de răspîndire a culturii Cucuteni. Iar despre năvăliri masive, care să fi distrus periodic toate așezările aceleiași faze a culturii Cucuteni, nu poate fi în nici un caz vorba decît la sfîrșitul acestei culturi.

Spre deosebire de cultura contemporană Gumelnița, în cultura Cucuteni uneltele de silex nu sînt nici prea numeroase și în general nici de cea mai îngrijită factură; alături de silexul cafeniu și cenușiu de bună calitate, adus de la Prutul superior, se întrebuința — mai ales în așezările dintre Siret și Carpați — și bazaltul-andezit, din care însă nu se pot realiza piese tot atît de perfecte ca acelea de silex. Lamele, rîcîitoarele și răzătoarele sînt cele mai frecvente unelte; nucleele cu fațete de pe care s-au desprins lamele, și multele așchii informe (deșeuri de prelucrare) dovedesc că toate uneltele erau făcute chiar în diferitele așezări. Topoare de silex nu s-au întîlnit în nici o așezare din fazele A și A—B; cele descoperite în așezările fazei B sînt foarte puține și este probabil că reprezintă elemente străine. În schimb, la Corlăteni și în alte așezări s-au găsit cuțite curbe de silex, retușate în tehnica fină a Nordului, care se datoresc legăturilor cu triburile culturilor vecine din zona Bugului nordic. Din piatră șlefuită se lucrau în special topoarele dreptunghiulare și trapezoidale, cu tăișul puțin arcuit și cu ambele fețe plate, precum și topoarele-ciocane perforate.

Uneltele de os și de corn sînt și ele frecvente, dar nu prea numeroase și destul de simple: sule de diferite mărimi, topoare-săpăligi de corn de cerb, mînere pentru unelte de piatră, tot din coarne de cerb etc. Ca de obicei, și lutul era folosit pentru unele obiecte; s-au găsit greutăți pentru războiul de țesut (rotunde, plate, conice, prismatice), fusaiole,

precum şi aşa-numitele *pintadere* (numai în faza Cucuteni A şi la începutul fazei A—B, deoarece după aceea dispar).

În ceea ce priveşte arama, cunoscută şi întrebuinţată încă din ultima fază precucuteniană, se cunosc sule în patru muchii, undiţe, iar în faza Cucuteni B şi topoare cu două tăişuri în cruciş; nu lipsesc nici obiecte de podoabă şi arme (pumnale).

Împreună cu ceramica pictată în trei culori, specifică fazei Cucuteni A, se descoperise încă demult, mai întîi la Ariuşd, apoi la Bonţeşti, Aldeni, Bălăneşti (în NE Munteniei) şi la Frumuşica-Neamţ o specie ceramică bicoloră, caracterizată prin ornamente pictate înainte de ardere cu culoare albă pe învelişul colorat în brun-roşcat al vaselor, uneori combinate cu ornamente incizate. Săpăturile din 1948 de la Izvoare au arătat că sub stratul Cucuteni A cu ceramică pictată în trei culori se află depuneri arheologice în care această specie se găseşte împreună cu ceramică bicoloră, iar la baza acestor depuneri se găsesc aproape numai resturi cu pictură în două culori. Aceste depuneri sînt numite de obicei protocucuteniene. Totuşi trebuie precizat că în SE Transilvaniei şi în NE Munteniei (deci zona Ariuşd-Bonţeşti) pictura bicoloră (albă pe fond roşu sau altfel) are o viaţă mult mai lungă decît în Moldova, jucînd un rol important chiar în fazele mai tîrzii ale culturii Cucuteni.

Din descoperirile de pînă acum rezultă că ceramica bicromă nu se găseşte pe întreg teritoriul de răspîndire al culturii Precucuteni, fiind cantonată deocamdată mai ales în jumătatea de S şi de V a Moldovei, în colţul de SE al Transilvaniei şi (fapt semnificativ) în NE Munteniei.

În cursul fazei Cucuteni A 1 (= Protocucuteni) se menţine o specie ceramică mai primitivă, poroasă, cu multe ornamente simple în relief, dar fără pleavă în compoziţie. Ceramica pictată, deşi în general mai fină, nu atinge perfecţia tehnică a ceramicii tricrome de mai tîrziu. Ornamentele sînt pictate înainte de arderea vaselor în cuptor, cu alb pe învelişul roşu aşternut pe întregul vas — uneori linii groase, alteori benzi late — predominînd motivele liniar-geometrice şi benzile spiralice. Destul de des benzile albe sînt mărginite cu linii incizate. Pictura roşie înainte de ardere este rară; în schimb se mai foloseşte roşul crud, dat după ardere, pentru acoperirea unor suprafeţe între ornamente — deci nu pentru motive decorative. Faptul că în aşezările din NE Munteniei şi din SE extrem al Moldovei, ceramica pictată cu alb apare şi în aşezări ce pot fi încadrate, în linii generale, în faza A 1 a culturii Gumelniţa, alături de alte elemente de apropiere, duce la concluzia probabilă că ceramica specifică etapei Cucuteni A 1 nu s-a născut pe întreaga arie de răspîndire a precucutenianului, ci exclusiv în regiunea cotului Carpaţilor, pe teritoriul de atingere dintre zonele de răspîndire ale culturilor Gumelniţa şi Cucuteni. Deocamdată se poate admite că această apariţie stă într-o anumită legătură şi cu procesul de transformare a culturii Boian în cultura Gumelniţa, proces de evoluţie culturală care ar putea fi legat şi de unele noi deplasări de triburi în cadrul aceloraşi mari grupe de populaţie.

Pe de altă parte, dacă va rămîne definitiv cîştigat faptul că ceramica pictată transilvăneană de *tip Petreşti* este o continuare, prin cultura Turdaş, a ceramicii pictate din cultura Criş-Starčevo, atunci este destul de probabil că tehnica superioară a picturii înainte de ardere a fost adoptată în aceste momente de prefacere internă, care au dus la naşterea fazei protocucuteniene, tocmai sub influenţa ceramicii pictate de tip Petreşti. În acest fel n-ar mai fi vorba de o tehnică inventată la faţa locului, ci de una legată organic de marele complex al culturilor cu ceramică pictată din Grecia Continentală şi din Asia Anterioară.

În faza Cucuteni A 2 se mai menţine ceramica bicromă, dar se găseşte mult mai multă ceramică pictată în trei culori. Progresul în tehnica pregătirii pastei merge mînă în mînă cu introducerea tricromiei, aşa încît în marea majoritate a cazurilor ceramica tricromă este mult mai fină şi mai îngrijit lucrată decît acea bicromă.

Ceramica tricromă (alb, roşu, negru) se caracterizează prin motive mai ales spiralice, pictate sau rezervate în benzi mai late sau mai înguste, albe pe fond roşu sau roşii pe fond

alb şi mărginite cu o linie de culoare neagră-ciocolatie. Pe lîngă aceasta se mai găseşte şi ceramica cu ornamente incizate, uneori motivele fiind benzi de mai multe linii paralele adîncite ca nişte şănţuleţe, în timp ce unele porţiuni ale pereţilor vaselor sînt acoperite cu roşu crud, după tradiţia precucuteniană. A treia categorie, mai puţin fină, aşa-numita ceramică de bucătărie, este tot de tradiţie mai veche.

În sfîrşit, în etapa Cucuteni A 3 dispare cu totul ornamentarea bicromă, menţinîndu-se alături de ceramica în trei culori şi aceea cu ornamente incizate (dar numai benzi mărginite cu cîte două linii incizate, nu şi benzi din mai multe linii paralele), precum şi specia de bucătărie. În unele aşezări de la sfîrşitul acestei etape, nu se mai găseşte de altfel aproape de loc ceramică cu ornamente incizate (de ex. la Fedeleşeni), vestind astfel zorile fazei de tranziţie Cucuteni A—B.

Decorul ceramicii din faza A, atît al speciei pictate, cît şi al aceleia incizate, are ca motiv esenţial banda spiralică cu ambele capete răsucite, alcătuind aşa-numita spirală în formă de S, dar nu lipseşte nici meandrul. Între ornament şi forma vasului nu este mai niciodată vreo legătură; de aceea spiralele se înlănţuiesc şi aleargă desfăşurîndu-se pe întreaga suprafaţă exterioară (şi uneori şi pe aceea interioară) a vasului, aşa încît pe bună dreptate acest stil a fost caracterizat ca dominat de groaza spaţiului gol *(horror vacui)*.

Gama formelor ceramice ale acestei faze este destul de mare: paharul cu partea superioară cilindrică şi cu partea dinspre fund tronconică (în formă de trunchi de con), vasul piriform (în formă de pară), strachina cu corpul tronconic şi farfuria cu picior înalt (fructiera) sînt moştenite din cultura Precucuteni. Dimpotrivă, suportul înalt, găurit în interior ca un burlan, ca şi polonicul cu coadă lungă, sînt creaţii mai recente — primul apărînd din etapa Cucuteni A 1 (protocucutenian), iar celălalt abia în faza Cucuteni A 2. O altă formă considerată de obicei de esenţă precucuteniană (la drept vorbind pretripoliană) este aşa-zisul vas-binoclu, dar la noi în ţară nu se întîlneşte înainte de etapa Cucuteni A 2. Vasele antropomorfe şi zoomorfe stau în strînsă legătură cu plastica.

Faza Cucuteni A—B, în cuprinsul căreia ceramica pictată a fost împărţită într-o serie de stiluri (de la α la δ) şi de grupe şi subgrupe, se caracterizează prin rolul tot mai important al culorii negre şi printr-o treptată schimbare a rolului jucat de culoarea albă, precum şi prin definitiva dispariţie a ceramicii incizate şi a aceleia acoperite cu culoare crudă, aşternută după ardere. În schimb se menţine, cum e şi firesc, o ceramică comună, mai puţin îngrijit lucrată, şi apare pentru prima dată o specie cu totul străină de mediul cucutenian, numită ceramică de stil C, preparată dintr-o pastă conţinînd mult nisip şi sfărîmături de scoici şi decorată cu şnurul şi cu unele striuri neregulate, executate probabil fie cu un instrument cu dinţi alăturaţi ca un fel de pieptene, fie tot cu şnurul.

În ceramica pictată a fazei Cucuteni A—B se poate vorbi despre o încercare de orînduire tectonică a decorului, fiecare dintre părţile constitutive ale vasului (gît, umăr bombat, partea centrală şi uneori chiar zona din jurul fundului) reprezentînd o zonă de despărţire organică a ornamentului. Pe de altă parte, banda decorativă este de multe ori foarte lată şi de cele mai multe ori compusă dintr-o serie de linii paralele, ultimul procedeu fiind cunoscut de altfel încă de la sfîrşitul protocucutenianului şi începutul etapei Cucuteni A 2. Spirala şi derivatele ei îşi menţin preponderenţa, dar meandrul devine şi el un motiv foarte frecvent. Pentru prima dată apar acum reprezentări pictate antropomorfe, cele în relief fiind cunoscute din faza precedentă şi stînd în legătură organică, prin cultura Precucuteni, cu manifestările similare ale culturii Criş. Formele evoluează şi ele: paharul devine mai înalt şi totodată uşor bombat la partea inferioară, vasele piriforme sînt mai puţin înalte, luînd aspectul unei sfere turtite cu gît cilindric destul de înalt, strachinile îşi schimbă înfăţişarea, fiind mult mai scunde şi cu buza înaltă şi aproape verticală; se continuă fructierele şi vasele binoclu, apar unele cratere înalte şi în special capacul tipic în formă de « coif suedez ».

În sfîrşit, în faza Cucuteni B, care poate fi considerată faza finală a dezvoltării organice a acestui mare complex cultural, ceramica pictată se caracterizează printr-o serie de grupe

stilistice în care culoarea de pictat este în general negrul sau roşul pe fondul brun-gălbui, albul intervenind destul de rar şi avînd în orice caz un rol cu totul secundar. Excepţie fac unele aşezări din NE Munteniei (de ex. Monteoru), unde pictura albă pe fond negru este caracteristică. Ceramica de stil C este mai frecventă decît în faza precedentă, dar nu joacă niciodată un rol precumpănitor. În această fază, decorul pictat este nu numai tectonic, dar şi mai spaţiat. Motivele spiralice se descompun, meandrul dispare aproape cu totul, decorul în sine fiind precumpănitor liniar şi negru, deşi nu lipsesc nici benzile formate din mai multe linii paralele. La noi în ţară nu s-au găsit încă reprezentări pictate antropomorfe pe vasele acestei faze, dar ele se întîlnesc în U.R.S.S. În schimb reprezentările pictate zoomorfe, stilizate, sînt comune întregii arii de răspîndire a ceramicii pictate cucuteniene în această fază. Evoluţia formelor continuă; paharul tipic ia o înfăţişare pregnant bitronconică, vasele piriforme devin adevărate amfore mari şi pîntecoase, binoclurile şi chiar suporturile nu lipsesc, dar fructierele nu se întîlnesc mai deloc, iar capacele-coifuri suedeze îşi lărgesc orizontal marginile.

Un capitol important al culturii materiale a triburilor cucuteniene îl constituie plastica în lut — reprezentări antropomorfe şi zoomorfe în directă legătură cu credinţele religioase şi cu practicile magice. Deşi formele şi decorul statuetelor antropomorfe evoluează sau se schimbă de la o fază la alta, se poate vorbi de caracteristici generale, aproape toate fiind de altfel foarte stilizate. Covîrşitoarea majoritate a statuetelor antropomorfe sînt feminine, stînd în legătură cu cultul fecundităţii. Un tip special, cunoscut pînă acum exclusiv în faza Cucuteni A, este acela al figurinelor plate, reproducînd aşa-numitul tip cicladic-troian « en violon » (în formă de vioară); s-au găsit şi astfel de idoli din aramă.

Marea majoritate a figurilor zoomorfe reprezintă animale cornute şi pot fi puse şi în legătură cu cultul taurului, respectiv al puterii virile, de esenţă mediteraneană-orientală. Tot în legătură cu cultul, trebuie amintit şi « altarul » de lut ars descoperit într-o locuinţă de la Truşeşti, avînd forma a două mari siluete umane stilizate şi alăturate, cu capetele modelate ca două boluri (desigur pentru ars mirodenii) şi cu braţele întinse lateral; aceeaşi semnificaţie magico-simbolică o au şi diferitele miniaturi de lut ars, reprezentînd topoare — căci securea a fost de obicei simbolul puterii.

Dorinţa de împodobire i-a făcut pe locuitorii aşezărilor cucuteniene să-şi facă podoabe de lut ars, din scoici, os şi chiar din aramă, în general mici pandantive, dar alteori şi brăţări sau discuri decorate. La Ariuşd şi Traian s-au găsit şi mici podoabe de aur.

Armele triburilor cucuteniene nu par să fi fost nici numeroase, nici variate. Desigur, orice topor de piatră, orice lamă-cuţit de silex şi orice sulă mare de os sau aramă puteau fi folosite la nevoie drept arme; printre armele specifice, vin în primul rînd vîrfurile de săgeţi de silex, de formă triunghiulară, uneori cu baza scobită. Alături de acestea însă, la Cucuteni şi în alte aşezări tîrzii, s-au descoperit pumnale şi topoare de aramă.

Şi cultura Cucuteni (inclusiv faza protocucuteniană) este creaţia unor triburi ale căror îndeletniciri principale erau cultivarea primitivă a plantelor şi creşterea vitelor, după cum dovedesc seminţele calcinate de grîne (mai ales *Triticum monococcum* = grîul primitiv) şi oasele de animale domestice din toate aşezările. Ţinînd seama de înaltul grad de dezvoltare al culturii, Cucuteni, de densitatea aşezărilor şi implicit şi a populaţiei, se pune întrebarea dacă triburile cucuteniene nu foloseau un plug primitiv de lemn, aşa încît, prin mărirea productivităţii muncii recoltele sporite să asigure hrana unei populaţii mai numeroase şi mai evoluate.

În ceea ce priveşte importanţa pe care o căpătase creşterea animalelor în sînul comunităţilor cucuteniene, marea cantitate de oase de animale descoperite încă din unele aşezări precucuteniene, ca şi vîrsta înaintată (pînă la 14 ani) a unora dintre animalele de la Hăbăşeşti ale căror oase au fost examinate de specialişti, arată că această ramură a activităţii avea un rol foarte însemnat în economia unora dintre comunităţi. Alături de cornutele mari, în mai toate aşezările se găsesc oase de cornute mici (oi, capre) şi de porci. Oase de cal s-au găsit numai în unele aşezări, reprezentînd de altfel un procent extrem de mic (sub 1/1000) şi aparţinînd

Fig. 12. — Figurine umane şi obiecte de lut ars şi de os, caracteristice diverselor culturi din epoca neolitică.

1 şi 3, Cernavoda (cultura Hamangia); 2, Rast (cultura Vinča-Rast); 4, localitate necunoscută (cultura Cucuteni, faza A); 5, figurină umană în formă de « vioară », de la Hăbăşeşti (cultura Cucuteni, faza A); 6, vas figurină de la Vădastra (cultura Vădastra, faza II); 7, pintaderă de lut ars, de la Aldeni (cultura Gumelniţa-Ariuşd); 8, figurină umană stilizată, din os, de la Sultana (cultura Gumelniţa); 9, Sălcuţa (cultura Sălcuţa).

foarte probabil unor cai sălbatici, aşa încît se poate spune că triburile cucuteniene nu cunoşteau calul domestic.

Importanţa creşterii animalelor în economia triburilor cucuteniene implică şi un rol tot mai precumpănitor al bărbatului în economie.

Pe de altă parte, studiul oaselor de animale recoltate în 1957 şi 1958 în aşezarea de la Traian a dovedit că peste 50% din cele cîteva mii de fragmente osoase proveneau de la animale sălbatice, şi de aceea trebuie să admitem că în anumite regiuni, şi în anumite perioade, vînatul avea încă o importanţă destul de mare pentru procurarea hranei, a pieilor şi chiar a unor materiale (coarne, mai ales de cerb) necesare lucrării uneltelor.

Unitatea culturii Cucuteni pe un teritoriu atît de întins înseamnă neapărat, în afară de o anumită înrudire a triburilor — înrudire al cărei grad nu poate fi încă precizat—şi o permanentă legătură între ele. Aducerea silexului necesar pentru lucrarea uneltelor de la sute de kilometri, prezenţa uneltelor şi a podoabelor de aramă — cele mai multe desigur aduse gata lucrate — ca şi a puţinelor piese de aur, implică toate relaţii nu numai cu triburile înrudite, dar şi cu acelea situate destul de departe de zona de răspîndire a triburilor cucuteniene — căci nici arama, nici aurul nu se găsesc în această zonă, ci mai spre vest. Chiar şi cuţitele încovoiate de silex (seceri), lucrate în tehnica retuşelor pe ambele feţe, specifică culturii Bugului nordic, indică aceleaşi active relaţii intertribale la mari distanţe. În domeniul suprastructurii, prezenţa tipului de figurine troiano-cicladice « en violon » dovedeşte nu numai aceleaşi credinţe şi superstiţii ca în întreaga lume est-mediteraneană şi vest-asiatică, dar şi împrumutarea directă a unor forme foarte speciale de reprezentare a imaginilor cultului.

Unele dintre ultimele descoperiri deschid largi perspective pentru reconstituirea practicilor legate de credinţele şi superstiţiile acestor triburi. Nu este încă deplin lămurită problema ritului funerar al triburilor cucuteniene, deşi în ultimul timp majoritatea cercetătorilor sînt de acord că morţii erau înhumaţi. În sprijinul acestei concluzii vin şi descoperirile făcute începînd din 1952 în aşezarea de la Traian, unde s-au găsit cîteva înmormîntări de caracter magic, în gropi fiind depuse în unele cazuri numai unele părţi ale corpului, împreună cu nenumărate vase, în majoritate sparte ritual. Faptul că într-una dintre aceste gropi se afla un craniu de bătrîn şi oase de copil şi în celelalte gropi pare să fi fost indivizi anormali fizicește, a dus la presupunerea îndreptăţită că este vorba de unele jertfe umane, făcute cu prilejul unor ceremonii pentru fertilitatea solului şi a vitelor. O altă practică de caracter magic se săvîrşea cu siguranţă înainte de construirea fiecărei locuinţe, deoarece aproape sub toate locuinţele descoperite în aşezarea de la Traian şi sub unele dintre acelea de la Truşeşti şi Corlăteni, s-a găsit cîte un vas în formă de pahar îngropat adînc în lutul galben şi uneori avînd alături chiar unele oase de animal. Descoperirile menţionate de la Traian au îngăduit să se obţină şi primele indicaţii cu privire la tipul antropologic al oamenilor din faza A—B a culturii Cucuteni. Se constată astfel că deşi tipul mediteranoid este predominant, populaţia era totuşi deja amestecată, deoarece s-a identificat şi elementul brahicefal armenoid, ceea ce ar putea constitui eventual un indiciu în sensul unor legături cu lumea anatoliană.

Întreaga dezvoltare a complexului Cucuteni, din faza protocucuteniană pînă la sfîrşitul fazei Cucuteni B, este o dezvoltare organică, diferitele prefaceri din unele domenii datorîndu-se în primul rînd evoluţiei şi progresului firesc al aceloraşi comunităţi şi triburi. Trecerea de la o fază la alta se explică mai ales prin transformări datorite perfecţionării uneltelor şi deci sporirii productivităţii muncii şi într-o oarecare măsură legăturilor cu triburile culturilor vecine, fără transformări radicale pricinuite de eventuale mari deplasări de triburi. Desigur, aceasta nu exclude pătrunderea unor elemente noi, care s-au contopit treptat în sînul triburilor cucuteniene, dar această pătrundere nu s-a făcut în masă decît spre sfîrşitul fazei Cucuteni B, cînd triburile culturii mormintelor cu ocru au provocat schimbări radicale, punînd capăt evoluţiei organice a culturii Cucuteni şi dînd naştere unor noi forme de cultură în care noul se îmbină într-o oarecare măsură cu vechiul.

În ceea ce privește precizarea mai îndeaproape a datelor absolute înăuntrul cărora s-a dezvoltat cultura Cucuteni, nu s-a ajuns încă la un consens general [1].

★

Cultura ceramicii pictate de tip Petrești. Încă demult se cunoșteau în Transilvania centrală și vestică resturi de ceramică pictată, fină, executată în tehnica superioară a pictării înainte de ardere, a căror atribuire unui complex cultural a fost multă vreme incertă, din pricina lipsei unor cercetări și mai ales a unor săpături sistematice. Mai tîrziu precizîndu-i-se mai îndeaproape caracteristicile, aria de răspîndire și poziția cronologică, i s-au dat diferite nume: « ceramica pictată central-transilvăneană », « ceramica pictată vest-românească » și « ceramica pictată vest-dacică ». Pentru simplificare, este mai potrivit să i se spună *cultura Petrești*, după numele satului de lîngă Sebeș unde s-a descoperit o așezare tipică pentru această cultură.

O analiză mai atentă a materialelor descoperite, ca și rezultatele stratigrafice obținute într-o serie de sondaje din apropierea orașelor Alba Iulia și Sebeș arată că stratele aparținînd acestei culturi suprapun pe acelea ale culturii Vinča-Turdaș. Aceasta este situația atît în vechile săpături de la Turdaș, cît și în sondajele de la Lumea Nouă (Alba Iulia), Tărtăria (lîngă Orăștie) și altele — toate pe valea Mureșului.

Deoarece cea mai mare parte a ceramicii pictate din Banat și Crișana trebuie atribuită culturii Criș-Starčevo, zona de răspîndire a culturii Petrești cu ceramică pictată trebuie restrînsă mai ales la centrul Transilvaniei, într-un teritoriu axat în linii generale pe valea Mureșului și pe văile afluenților săi principali — înaintînd totuși spre răsărit destul de departe în bazinul Tîrnavelor și la sud de Olt.

Sondajele amintite de pe valea Mureșului par a fi arătat de altfel că între această cultură și cultura Criș-Starčevo a existat o legătură organică. Într-adevăr, în așezarea de la locul numit Lumea Nouă, ca și în aceea de la Tărtăria, în nivelul inferior apar resturi tipice pentru cultura Turdaș-Vinča amestecate cu fragmente ceramice de tip Criș-Starčevo. În schimb, ceramica aparținînd culturii Petrești se găsește în mod sporadic în nivelurile mijlocii și mai numeroasă în nivelurile superioare și este de altă factură decît aceea de tip Criș-Starčevo. Dacă observațiile de pînă acum vor fi confirmate prin săpături viitoare pe o scară mai amplă într-una sau alta dintre așezările transilvănene, va trebui să admitem că cultura Petrești s-a născut treptat și organic din cultura Vinča-Turdaș, de la care a preluat ceramica pictată, moștenită de aceasta de la cultura Criș-Starčevo, deoarece ceramica pictată este întîlnită în Transilvania și în cursul dezvoltării fazei Turdaș-Vinča I; această specie a devenit precumpănitoare și a ajuns astfel să constituie nota dominantă a noii culturi. În felul acesta se poate vorbi de o anumită continuitate din ultima fază Criș-Starčevo. Noua cultură pare a fi avut o viață destul de lungă și a dăinuit pînă cînd teritoriul și uneori chiar așezările ei au fost ocupate de cultura *Coțofeni*. Pe de altă parte, despre cultura Petrești nu se pot da prea multe detalii, tocmai din lipsa cercetărilor sistematice.

Așezările se aflau ca de obicei pe malul rîurilor sau în apropiere de izvoare bogate, dar nu pe înălțimi prea dominante, și uneori în peșteri. Elementele mai concludente pe baza cărora ne putem face o imagine asupra acestei culturi materiale sînt legate de ceramică. În cadrul acesteia, vasele pictate sînt tipice, deși desigur nu toată olăria a fost decorată cu orna-

[1] Toate datele absolute admise pînă în prezent trebuie însă privite cu rezervă și din pricină că examinările făcute cu metoda C 14 indică date mai vechi. Așa de exemplu, examinarea unor semințe de grîu ars de la Hăbășești, făcută cu această metodă în laboratoarele Institutului biologic-arheologic de la Groningen (Olanda) a indicat data de circa 3100 î.e.n. — adică cu cel puțin cîteva sute de ani anterioară aceleia (a doua jumătate a mileniului III î.e.n.) pe care eram înclinați să o atribuim începutului fazei Cucuteni A 3 în care se situează așezarea de la Hăbășești.

mente pictate. Pasta este foarte fină, arderea bună a dat pereţi cu rezonanţă, iar suprafeţele au fost acoperite cu un înveliş fin de diferite nuanţe (roşu şi portocaliu). Motivele sînt pictate în special în culoare neagră — dar şi cu roşu şi alb — aşa încît avem aci bicromie şi policromie. Decorul are un caracter geometric — în benzi liniare, meandre, spirale etc. Alături de ceramica pictată, se găseşte şi ceramică mai grosolană, ca şi o specie fină fără ornamente pictate.

Restul inventarului acestei culturi materiale nu este bine cunoscut, deoarece în săpături nu s-au putut deosebi pînă acum obiectele ce aparţin acestei culturi de acelea ale celorlalte culturi. Totuşi nu este nici o îndoială că triburile de la care ne-au rămas resturile acestei culturi materiale aparţineau unei populaţii sedentare, care se îndeletnicea în primul rînd cu cultivarea primitivă a plantelor şi cu creşterea animalelor. În ceea ce priveşte obiceiurile lor de înmormîntare, nu ştim încă nimic, deoarece pînă acum nu s-au descoperit morminte care să le poată fi atribuite cu siguranţă. Este însă probabil că morţii erau inhumaţi.

Din punct de vedere al etapelor de dezvoltare, pornind de la concluziile la care s-a ajuns pe baza restrînselor sondaje de pînă acum, s-ar putea eventual distinge două faze: una de formare, în cadrul culturii Turdaş-Vinča, cînd s-ar putea vorbi mai degrabă de o specie ceramică şi nu atît de o cultură de sine stătătoare; şi în al doilea rînd o fază de dezvoltare proprie, posterioară în orice caz culturii Turdaş din Transilvania. Descoperirea unui fragment de ceramică cu pictură de tip Petreşti la Gumelniţa (în stratul A = faza A_2 sau II a acestei culturi), apoi numeroase străchini carenate, decorul pictat cu grafit şi alte elemente din cultura Petreşti, tipice pentru fazele vechi ale culturii Gumelniţa şi Sălcuţa, ne îndreptăţesc să considerăm cultura Petreşti drept contemporană cu faza Gumelniţa II. Pe de altă parte, dacă prin cercetările viitoare se va putea stabili şi existenţa unei faze mai vechi a culturii Petreşti, atunci va trebui să se admită că ea a fost unul dintre factorii care au jucat un anumit rol în procesul de formare a culturii Cucuteni-Ariuşd prin transmiterea tehnicii fine a picturii înainte de ardere. Faptul că cele mai răsăritene aşezări conţinînd resturile culturii Petreşti sînt situate într-o zonă vecină aceleia ocupate în sud-estul Transilvaniei de cultura Ariuşd-Cucuteni poate constitui încă un argument în sprijinul acestei interpretări.

Perioada de tranziţie către epoca bronzului (circa 1900—1700 î.e.n.)

În etapa anterioară, cînd formaţiunea social-economică a comunei primitive de pe teritoriul patriei noastre se găsea în plină ascensiune, exista încă o concordanţă între relaţiile de producţie comunitare şi caracterul forţelor de producţie, cum ne arată în chip documentat resturile arheologice ale diferitelor culturi materiale. Dar dezvoltarea forţelor de producţie trebuia să ducă în chip necesar, la o modificare a relaţiilor sociale, care va transforma în cele din urmă societatea gentilică matriarhală în una de caracter patriarhal. Înlocuirea organizării gentilice matriarhale cu patriarhatul a reprezentat o cotitură de însemnătate universală în istoria societăţii primitive, pe care F. Engels a considerat-o drept o revoluţie « dintre cele mai radicale pe care le-a trăit omenirea »[1]. Elemente ale noii prefaceri îşi făcuseră de altfel loc încă din perioada neoliticului tîrziu, dar momentul decisiv a fost constituit de prima mare diviziune socială a muncii.

[1] F. Engels, *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului*, p. 57.

Prima mare diviziune socială a muncii

În etapa neoliticului final (perioada IV, care încheie evoluția culturilor neolitice tîrzii), precum și în perioada de tranziție propriu-zisă (perioada V), aceste prefaceri s-au adîncit și mai mult. Înmulțirea și perfecționarea uneltelor sporiseră producția în diferitele ramuri ale acesteia. În această perioadă începe să se modifice raportul dintre cultivarea plantelor și creșterea animalelor. După statistica provizorie a materialului osteologic din unele așezări ale triburilor din neoliticul tîrziu, reiese că în perioada finală, oasele animalelor domestice de turmă s-au înmulțit. Aceasta ne arată, fără îndoială, direcția dezvoltării creșterii animalelor de turmă, al cărei rol activ în procesul primei mari diviziuni sociale a muncii a fost arătat de F. Engels. Din observațiile directe făcute pe teren și din studierea documentării arheologice, se degajează constatarea că în momentul în care creșterea animalelor ia avînt, determinînd accentuarea procesului trecerii de la matriarhat la patriarhat, ramura agricolă a economiei neolitice locale începe să treacă de asemenea prin transformări importante. Vechile așezări nu sînt părăsite cu totul, dar mobilitatea comunităților tribale se accentuează, ceea ce duce la căutarea unor noi așezări.

Pînă în pragul acestei noi etape, care de fapt încheie evoluția istorică a comunităților tribale din neoliticul dezvoltat, cultivarea plantelor se dezvoltase fără întrerupere, dobîndind un caracter dominant în economia neolitică, dar în domeniul uneltelor de producție nu se produsese nici o inovație care să fi revoluționat cultivarea plantelor, și s-o facă mai productivă. În schimb, creșterea animalelor domestice se dovedea a da rezultate mai bune decît cultivarea bazată încă pe săpăligă sau pe alte metode primitive. Încet, încet, creșterea vitelor începe să devină ramura principală a producției chiar la acele triburi care pînă în etapa neoliticului tîrziu de pe teritoriul țării noastre, dezvoltaseră în principal cultivarea plantelor. Noua orientare a economiei neolitice este grăbită datorită și unui factor climatic, de care sînt legate și mari deplasări de triburi. Acum pătrund pe teritoriul Romîniei triburile de păstori nomazi din stepele nord-pontice, unde procesul s-a petrecut într-un ritm mai rapid, aducînd cu ele o cultură proprie, caracterizată în special prin înmormîntări cu ocru roșu și o economie bazată pe păstoritul în turmă. Tot acum se răspîndește și calul domestic, care va juca un rol însemnat în economie și în activitatea războinică, el creînd de asemenea condiții de mobilitate mai mare comunităților de păstori. Din punct de vedere social, triburile de păstori veniți din răsărit se găseau deja organizate în cadrul gintei patriarhale și probabil al uniunilor de triburi.

Cauzele deplasării triburilor de păstori nomazi din stepele nord-pontice trebuie puse în legătură și cu împrejurarea că, clima devenind mai uscată, pășunile folosite pînă atunci nu mai puteau îndestula nevoile în nutreț ale turmelor, și atunci comunitățile de păstori se deplasau cu turmele lor, în valuri, în căutarea unor noi pășuni. Pe teritoriul Romîniei, documentarea arheologică

a putut fixa pînă acum aproximativ cinci asemenea valuri venite dinspre est şi nord-est. În condiţiile create în etapa neoliticului final şi în cea de tranziţie de către dezvoltarea locală a forţelor de producţie şi de pătrunderea din ce în ce mai puternică a acestui nou factor, se produce dezvoltarea relativ rapidă a păstoritului şi fenomenul primei mari diviziuni sociale a muncii prin separarea triburilor de păstori de restul comunităţilor primitive. Trebuie reţinută totuşi împrejurarea că în aceste condiţii se pune treptat şi baza agriculturii primitive, prin folosirea ceva mai tîrziu a plugului primitiv şi a tracţiunii animale. Crescătorii de vite aveau cantităţi mai mari de carne, lapte şi derivatele acestuia, piei, lînă, păr de capră, fire de tors, ţesături etc. Triburile de păstori, prin « propriul lor fel de viaţă, care le aduce în contact continuu cu alte comunităţi, ele fiind astfel îndemnate la schimbul de produse au putut dezvolta — după cum spune Karl Marx [1] — pentru întîia oară un schimb regulat de produse, ce se realiza, de data aceasta, între diferitele comunităţi cu economii deosebite. Din schimbul dintre diferite comunităţi, şi nu dintre membrii uneia şi aceleiaşi comunităţi, a rezultat « dezvoltarea produselor spre a deveni mărfuri » [2], ceea ce se va şi întîmpla în perioadele următoare. Abia după prima mare diviziune socială a muncii s-au creat toate condiţiile necesare dezvoltării schimbului ca instituţie permanentă [3].

În structura culturilor materiale se petrec schimbări importante, care se manifestă în răspîndirea unor forme noi de unelte, în tehnica ceramicii şi a ornamentării acesteia, în dispariţia aproape generală a plasticii antropomorfe feminine etc. Procesul de formare a unor culturi « mixte », uneori pe arii mari de răspîndire, intră în această etapă într-un ritm viu. Factorul răsăritean şi cel sudic joacă un rol important în această privinţă.

Fenomenul pătrunderii populaţiei de păstori a culturii mormintelor cu ocru se eşalonează pe o lungă perioadă de timp, aceşti păstori luînd contact cu diferite culturi locale. Pătrunderea începe aproximativ cu puţin înainte de sfîrşitul etapei neoliticului tîrziu şi se încheie definitiv abia pe pragul începutului epocii bronzului (grupa de morminte de la Verbiţa, r. Plenita, reg. Craiova), cînd atît cultural, cît şi biologic, s-a petrecut deplina fuziune a elementelor străine cu fondul local.

Marele complex al « înmormîntărilor cu ocru roşu » îşi are centrul ariei sale de răspîndire în stepele din nordul Mării Negre şi în regiunea de silvostepă din sud-vestul Uniunii Sovietice. Ritul de înmormîntare era inhumaţia în poziţie chircită. Peste mort, uneori şi sub el, se presăra praf de ocru roşu (mai rar galben) sau erau aşezaţi bulgări de aceeaşi rocă. Morţii se îngropau la început în gropi simple, acoperite cu bîrne, aşa cum se întîlnesc în acea vreme şi pe teritoriul ţării noastre. Deasupra mormîntului se ridica o movilă

[1] K. Marx, *Capitalul*, vol. I, ed. a III-a, E.S.P.L.P., Bucureşti, p. 184.
[2] *Ibidem*.
[3] F. Engels, *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului*, p. 160.

funerară sau *tumul*. De multe ori în aceeaşi movilă se îngropau, la diferite intervale, mai mulţi morţi. Sînt însă şi morminte « cu ocru » fără movilă. Uneori se întîlnesc morminte duble, în care au fost îngropaţi o femeie şi un copil (« mama şi copilul »), sau un bărbat şi o femeie, fapt care reflectă foarte probabil primele etape ale noilor relaţii patriliniare, atunci cînd nu este vorba de înmormîntări în diferite răstimpuri. Inventarul mormintelor « cu ocru » este în general sărac sau lipseşte cu totul. Au fost descoperite totuşi vase de lut, arme de piatră, podoabe de argint şi cupru (în special inele de buclă), perle, pendantive etc. Pe unele morminte dintr-o fază mai dezvoltată se aşezau statui antropomorfe de piatră, cum este « statuia menhir » de la Hamangia.

În grupa celor mai vechi morminte intră unele descoperite la Glăvăneştii Vechi, pe valea Jijiei, şi cele de la Holboca (r. Iaşi). Cam aceluiaşi orizont cronologic îi aparţine şi mormîntul de la Casimcea din Dobrogea (r. Hîrşova), în care s-a descoperit o interesantă figurină zoomorfă de piatră, reprezentînd un cap de cal, lucrată într-un stil realist, oglindind influenţe est-mediteraneene. La această figurină se găsesc bune paralele deocamdată numai la Sălcuţa în Oltenia, la Fedeleşeni în Moldova şi tocmai în bazinul Terekului din N. Caucazului.

Alte morminte au fost descoperite la Brăiliţa (într-un mormînt de aci s-au găsit vase pictate de stil Usatovo), la Gurbăneşti în apropiere de Bucureşti, la Ploieşti-Triaj, Plenita (Oltenia), Valea Lupului (Iaşi) etc.

Unele morminte, ca şi unele aşezări ale triburilor de păstori datează din perioada finală a neoliticului local, altele din perioada de tranziţie, pe cînd o altă categorie dăinuie pînă la începutul epocii timpurii a bronzului. Influenţa acestui factor răsăritean s-a exercitat şi în Transilvania. Grupa de morminte de inhumaţie de la *Decea Mureşului* oglindeşte şi o asemenea influenţă.

Rolul populaţiei de păstori a fost deosebit de însemnat în activarea procesului de trecere de la neolitic la epoca de bronz pe teritoriul ţării noastre. S-au răspîndit cunoştinţe tehnologice noi în legătură cu metalurgia cuprului şi cea incipientă a bronzului, precum şi în legătură cu folosirea argintului. Prin intermediul acestor triburi se difuzează în bună parte şi mai ales se generalizează pe un vast spaţiu geografic ornamentul în şnur, a cărui origine însă nu poate fi legată numai de acest factor, ci şi de cel sudic, dacă ţinem seama de răspîndirea timpurie a acestui ornament în Dobrogea, Bulgaria şi Grecia.

Studiile antropologice făcute pînă în prezent asupra scheletelor găsite în mormintele cu ocru roşu de la noi din ţară, au arătat că ne găsim în prezenţa unei populaţii amestecate, la care predomină însă elementul dolico-mezocefal, aparţinînd tipului mai mult sau mai puţin gracilizat. Tipul numit *protoeuropoid* are în cuprinsul acestei populaţii o frecvenţă destul de mare, fiind atestată şi varianta numită *Andronovo*, ceea ce arată că ea este înrudită nu numai cu grupurile corespunzătoare din sudul părţii europene a U.R.S.S, ci şi cu unele grupe asiatice contemporane. Apar însă şi elemente mediteranoide (la Glăvăneştii Vechi, la Brăiliţa şi la Stoicani) şi brahicefale cu afinităţi armenoide (la Holboca).

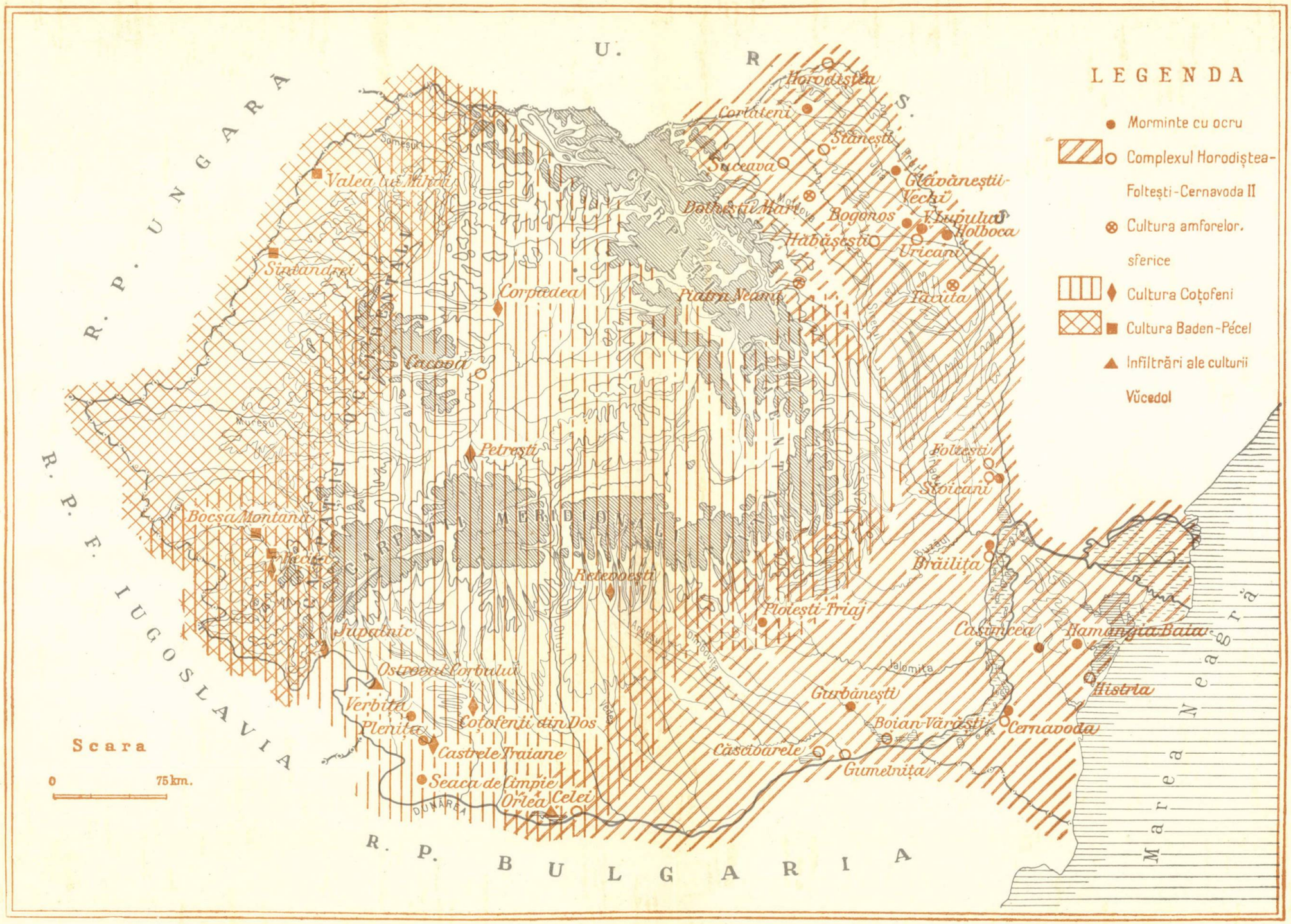

Pl. VIII. Răspîndirea culturilor din perioada de trecere de la epoca neolitică la epoca bronzului.

Aceste constatări arată că noii veniți s-au amestecat mai mult sau mai puțin cu băștinașii.

În cadrul aceloraşi mişcări vaste de triburi trebuie luate în considerare şi descoperirile din Moldova, aparținînd « culturii cu amfore sferice », care documentează prezența, parțial concomitentă cu aceea a mormintelor cu ocru şi destul de timpurie, în părțile de nord-est ale țării noastre, a unor alte populații seminomade. De data aceasta se constată însă o altă situație din punct de vedere antropologic. Grupul purtătorilor « culturii cu amfore sferice » prezintă elemente mezocefale. Lipsesc aşadar cele dolicocefale, care predomină totuşi în mormintele corespunzătoare din Germania, pe cînd în Volhinia şi Podolia există o puternică influență dolico-mezo-cefală, aşa cum au stabilit antropologii sovietici.

Pe plan social, pătrunderea triburilor de păstori, care se aflau din acest punct de vedere pe o treaptă superioară de organizare, a grăbit ritmul de integrare în orînduirea patriarhală a comunităților tribale locale, iar pe de altă parte ea a contribuit la transformarea lingvistică, în sens indo-european, a graiurilor populațiilor din aceste regiuni ale Europei.

După încheierea etapei finale a neoliticului şi pe alocuri chiar concomitent cu ultima fază a acesteia, se petrece trecerea propriu-zisă spre epoca bronzului, caracterizată în domeniul economiei printr-o separare şi mai puternică a păstoritului de agricultura primitivă, ale cărei baze se pun definitiv tocmai în acest răstimp.

În această vreme se intensifică difuzarea metalurgiei cuprului, însă pe teritoriul Romîniei nu se poate vorbi de o « epocă a cuprului ». Se răspîndeşte toporul de cupru plat, iar tipul de topor cu două braţe crucişe, folosit ca unealtă sau ca armă, se generalizează, avînd centrul de răspîndire în regiunile romîno-ungaro-slovace, bogate în zăcăminte de aramă. Tot în această vreme sporeşte numărul pumnalelor de aramă şi al topoarelor cu un tăiş vertical şi gaură pentru prins coada, a căror evoluție începuse încă mai demult. În domeniul olăritului se produc de asemenea mari transformări, atît în tehnica pastei (se practică pe scară largă amestecul de sfărîmături de scoici sau de calcar), cît şi în forme, ale căror corespondente pot fi urmărite pe spații geografice foarte vaste, în tehnica ornamentării şi în repertoriul motivelor decorative (decorul făcut cu şnurul înfăşurat sau răsucit, motivele « găuri butoni » şi « bobițe de linte » etc.).

Culturile materiale noi care iau naştere pe teritoriul țării noastre pe baza vechiului fond neolitic tîrziu sau final, precum şi a influențelor factorilor externi, au o structură eterogenă, ale cărei analogii şi origini se întîlnesc pe spații geografice foarte întinse departe în vestul şi sud-vestul U.R.S.S., spre R. P. Polonă, în Balcani şi Anatolia, precum şi către Europa centrală, peste R. P. Ungară, spre Austria şi R. S. Cehoslovacă. În Moldova, Dobrogea, Muntenia şi parțial în Oltenia se dezvoltă în perioada aceasta un complex cultural cu o

mare arie de răspîndire care poate fi denumit *Horodiștea-Folteşti-Cernavoda II* şi care, pe de o parte se leagă de orizontul cultural şi cronologic Gorodsk-Usatovo din U.R.S.S., iar, pe de alta, de cultura Ezero din Bulgaria, care are legături spre Grecia şi Anatolia. Într-o arie vastă de răspîndire în această vreme sînt cunoscuți şi purtătorii *culturii Coţofeni*, pe cînd în Moldova de Nord, pînă pe cursul mijlociu al Bistriţei şi al Prutului pătrund triburile semi-nomade ale *culturii « amforelor sferice »*.

★

Complexul Horodiştea-Folteşti-Cernavoda II. În etapa finală a neoliticului din aria Ariuşd-Cucuteni-Tripolie de pe teritoriul ţării noastre şi din Uniunea Sovietică se dezvoltă un vast complex cultural, care poartă denumirea de Gorodsk-Usatovo, după două localităţi din U.R.S.S., una în regiunea de silvo-stepă, de la periferia nord-estică a ariei Cucuteni-Tripolie şi alta în ţinutul de stepă din sud; la noi, s-a propus pentru acest complex denumirea de Horodiştea-Folteşti, după o aşezare din nordul Moldovei şi o alta din sudul acestei provincii. Noul complex a luat naştere din faza tîrzie a culturii Tripolie-Cucuteni, în urma unui contact mai intens cu triburile de păstori din stepele nord-pontice, şi reprezintă etapa finală a acesteia, avînd încă suficiente trăsături de structură care o leagă de fondul fazei anterioare. Deşi se petrec schimbări profunde în felul de viaţă, în economie, în cultura materială, în ritual etc., legătura genetică a grupărilor omeneşti din etapa Horodiştea-Folteşti cu comunităţile din faza precedentă rămîne totuşi încă puternică. Aceasta se vede nu numai din faptul că multe dintre ele continuă să locuiască tot pe vechile aşezări — cu toate că fenomenul « roirii », al mişcării pe vaste spaţii s-a generalizat acum — ci şi din constatarea că multe forme de cultură materială îşi continuă evoluţia lor în noile condiţii. Astfel, ceramica pictată nu dispare încă. În tehnică, în forme şi în ornamentare, ea dezvoltă pe cea din faza anterioară. Este drept însă că ea devine mai rară faţă de ceramica nepictată şi ornamentată cu şnurul. În plastică a fost sesizată aceeaşi continuitate, pe care o întîlnim şi în domeniul uneltelor, deşi îşi fac apariţia şi elemente noi.

Economia acestei etape are un predominant caracter păstoresc. După studiul oaselor de animale, s-a văzut că în această fază, creşterea animalelor în turmă (oi) era ramura principală a producţiei materiale. Acum se răspîndeşte calul domestic în tot spaţiul culturii Tripolie-Cucuteni-Ariuşd şi dincolo de acesta. Puţinele rîşniţe de mînă şi alte indicii, dovedesc că nici cultivarea plantelor nu era cu totul absentă. Se răspîndesc unele tipuri de unelte de cupru, cum arată de pildă, toporaşul plat descoperit la Horodiştea de Prut (r. Darabani, reg. Suceava).

Cu toate că unele aşezări conţin un strat subţire de cultură, ceea ce ar arăta că locuirea comunităţilor epocii era de scurtă durată — oglindindu-se astfel caracterul seminomad al lor — totuşi, pe alocuri nu lipsesc nici pe teritoriul ţării noastre aşezări locuite mai mult timp. Una dintre acestea este cea de la punctul numit « Ruptura » pe teritoriul comunei Folteşti (r. Bujor, reg. Galaţi) care avea şanţ de apărare, în timp ce aşezarea de pe « Cetăţuia » de la Stoicani — la numai 4 km depărtare de prima — avea un strat conţinînd resturi ale acestui complex ce nu atingea grosimea de o jumătate de metru.

De etapa Horodiştea-Folteşti se leagă şi o perioadă a înmormîntărilor cu ocru roşu, documentată, de pildă, de un mormînt de la Brăiliţa şi de grupa mormintelor de la Stoicani. Pe linia Dunării dobrogene, comunităţile complexului Horodiştea-Folteşti erau în contact cu purtătorii aspectului Cernavoda al acestei culturi, aspect care începe a se dezvolta într-un moment neprecizat din evoluţia întregului complex, dar oricum timpuriu, şi prin intermediul căruia au putut să se difuzeze spre nord elemente de cultură mediteraneană.

O dată cu sfîrşitul evoluţiei etapei Horodiştea-Folteşti se încheie şi procesul dezvoltării culturii Cucuteni-Tripolie. De acum înainte se formează primul orizont fără pictură, documentat în al doilea nivel de locuire de la Folteşti, Stoicani şi din alte părţi, care acoperă perioada propriu-zisă de tranziţie către epoca bronzului şi face legătura treptată şi organică între etapa neoliticului discutată aici şi începutul epocii metalelor. Acelaşi rol îl va juca la est şi sud de Dunăre orizontul Cernavoda II, care, pe plan general, aparţine complexului Horodiştea-Folteşti, avînd totuşi unele particularităţi proprii. Triburile din Dobrogea au avut şi în perioada de sfîrşit a neoliticului, precum şi în perioada de tranziţie, cît şi în epoca bronzului o dezvoltare proprie. Observaţiile stratigrafice şi materialul arheologic descoperit la Cernavoda (pe « Dealul Sofia ») au dovedit că la răsărit de Dunăre evoluţia culturii Gumelniţa se încheie înainte de sfîrşitul perioadei Gumelniţa III şi în locul ei, prin absorbirea fondului gumelniţean şi prin influenţe dinspre sud, nord şi nord-est, s-a format un complex cultural, care, în faza sa timpurie (Cernavoda I) se dezvoltă paralel cu culturile neolitice tîrzii, iar în etapa mijlocie (Cernavoda II) se întrepătrunde cu aria Horodiştea-Folteşti II (respectiv Stoicani II). A treia fază (Cernavoda III) pătrunde pe pragul epocii mijlocii a bronzului. Din această ultimă perioadă datează figurina masculină de lut, avînd incizat pe piept contururile unui pumnal (fig. 16,1). În prima etapă aşezarea a avut şanţuri de apărare, în a doua perioadă, locuirea se întindea în imediata apropiere a malului Dunării, iar în ultima perioadă ea a ocupat toată înălţimea numită « Dealul Sofia ». Brăzdarele de corn, de cerb, rîşniţele de mînă şi alte indicii dovedesc că agricultura primitivă ocupa un loc însemnat în producţia materială a comunităţii respective. Numeroase oase de animale domestice (bou, ovicaprine, porci, cal) dezvăluie de asemenea şi caracterul păstoresc al economiei, care era mai accentuat în prima etapă. De subliniat că încă de la început, purtătorii acestei culturi cunoşteau calul domestic, oasele acestuia găsindu-se în nivelul al III-lea de la Cernavoda într-o cantitate excepţional de mare. Uneltele erau de silex, piatră, corn şi os. Metalul era o raritate. În prepararea pastei pentru vase se amestecau scoici pisate, ca degresant. În ornamentarea vaselor se întîlnesc încă de la început imprimările făcute cu şnurul înfăşurat pe un beţişor, ca ulterior să apară şi decorul cu şnurul răsucit. Mai trebuie amintită prezenţa unei ceramice cenuşii fine, care ar putea fi considerată drept prototip al ceramicii cenuşii din Grecia epocii bronzului. Morţii erau inhumaţi în poziţie chircită. Peste morţi şi în jurul lor, cît şi peste inventarul funerar se presăra ocru. Mormîntul de la Casimcea (r. Hîrşova reg. Constanţa) în care s-a găsit o interesantă reprezentare în piatră a capului de cal, cu unele trăsături realiste — aparţine aspectului Cernavoda, ai cărui purtători au jucat un rol însemnat în dezvoltarea triburilor de la Dunărea de jos şi au contribuit în chip esenţial la formarea, unor culturi noi, cum a fost cultura Tei, şi la transmiterea spre nord şi nord-vest a unor elemente de cultură mediteraneană. Elemente ale aspectului Cernavoda, contaminate sau împreună cu acelea ale aspectului Horodiştea-Folteşti, se întîlnesc în cîmpia Dunării, pînă adînc în sudul Olteniei.

★

Cultura « amforelor sferice ». Descoperirile făcute între 1955—1958 în Moldova, ca cele de la Piatra Neamţ, Dolheştii Mari (r. Fălticeni, reg. Suceava) şi din alte părţi, au documentat pătrunderea dinspre nord-est, în răstimpul dintre etapa Horodiştea-Folteşti I şi etapa imediat următoare (Folteşti II-Stoicani II) a unei populaţii de păstori seminomazi, veniţi dinspre Volhinia şi Podolia (regiunile de vest ale R.S.S. Ucrainene) care au adus forme noi de cultură materială, aparţinînd complexului numit « cu amfore sferice » cunoscut şi sub denumirea de « morminte cu cutie de piatră » (ciste), — o denumire care nu corespunde întru totul realităţii. Cultura caracterizată prin morminte de acest fel sau în groapă simplă şi prin vase de lut în formă de amfore cu corpul sferic, este răspîndită din Germania centrală şi răsăriteană prin R. P. Polonă şi vestul R.S.S. Ucrainene, pînă în Moldova, unde se găseşte deocamdată limita sa sud-estică. Unele înrîuriri ale sale, absorbite sau contaminate cu acelea

ale complexului Folteşti II-Stoicani II, se recunosc în mormintele « cu cutii de piatră» în tumuli, din Transilvania centrală cum sînt cele de la Cacova (r. Aiud) şi de la Cărpiniş (r. Sebeş). Triburile culturii de care este vorba aici, aveau o economie bazată în prin-

Fig. 13. — Mormîntul dublu, în cutie din lespezi de piatră, de la Dolheştii Mari (cultura amforelor sferice).

cipal pe păstorit, dar trecuseră şi la o viaţă oarecum mai stabilă, de semi-nomadism, practicînd şi agricultura primitivă, aşa cum o dovedeşte rîşniţa descoperită într-un mormînt de la Piatra-Neamţ. Locul principal printre animalele domestice îl deţineau cornutele mari, după care veneau porcinele. În morminte au fost găsite cîte două pînă la şapte topoare de silex,

de obicei şlefuite, răzuitoare şi cuţite de silex, apoi aplice, brăţări şi cătărămi de os, vase de lut (amfore sferice, pahare, ceşti) ornamentate cu imprimări făcute cu şnurul răsucit cu linii incizate paralele etc. Mormintele conţin două sau mai multe schelete, toate în poziţie

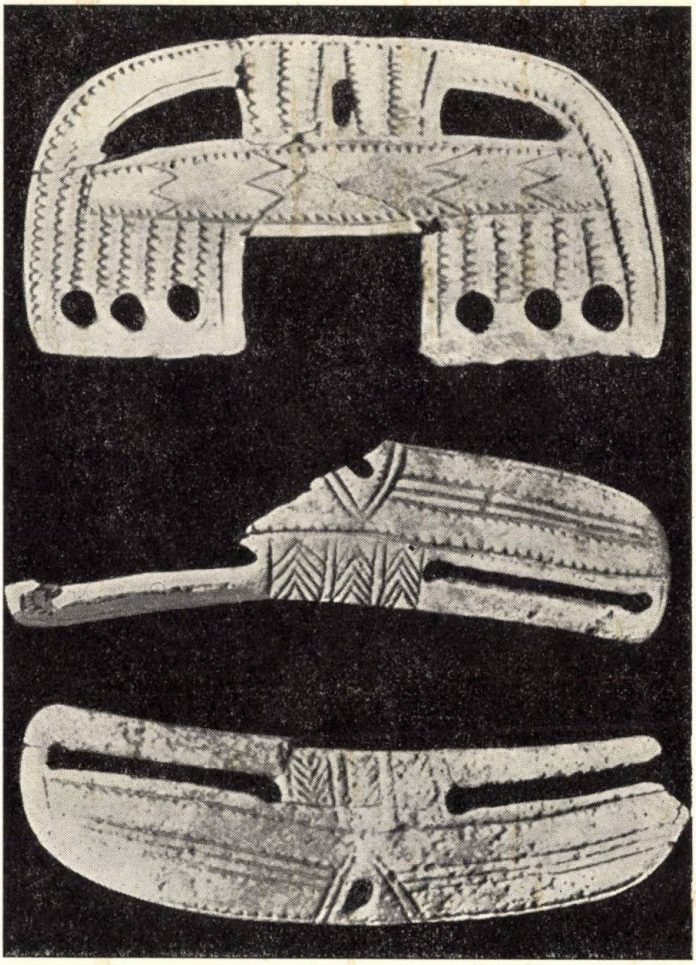

Fig. 14. — Două aplici şi o cataramă de os, găsite în mormîntul dublu de la Dolheştii Mari (cultura amforelor sferice).

chircită. Comunităţile purtătoare ale culturii « amforelor sferice » trecuseră la patriarhat, ca şi triburile de păstori nomazi din silvo-stepă şi din stepele nord-pontice.

★

Cultura Coţofeni (după numele localităţii Coţofenii din Dos, r. Craiova) se cunoaşte mai demult. Este o cultură care se formează şi se dezvoltă în perioada de tranziţie, dar în unele părţi ale teritoriului ţării noastre, şi anume în Banat şi Transilvania, ea durează, în forme evoluate, mai mult. Este răspîndită în Oltenia, Banat şi Transilvania. Elemente ale

culturii Coţofeni au fost descoperite în ultimii ani şi la răsărit de Olt, ca, de pildă, la Slatina şi la Retevoieşti (r. Curtea de Argeş). De cultura Coţofeni este legată şi cultura « ceramicii cu împunsături succesive » din Transilvania.

Fig. 15. — Vase de lut ars, caracteristice perioadei de tranziţie.
1—4, Cernavoda (cultura Horodiştea-Folteşti-Cernavoda II); 5, Baia de Fier (cultura Coţofeni); 6, Verbicioara (cultura Coţofeni); 7, Oradea (cultura Coţofeni); 8, Dolheştii Mari (cultura amforelor sferice).

Triburile cu cultura Coţofeni au avut o economie cu un predominant caracter păstoresc. Prezenţa rîşniţelor de mînă documentează şi practicarea agriculturii primitive. Aşezările purtătorilor culturii Coţofeni se întîlnesc deopotrivă la munte, în regiunea de dealuri şi la şes.

Unele dintre ele au un caracter sezonier, fiind locuite numai în perioada păşunatului. În mod vremelnic se ocupau şi peşterile. În general, aşezările Coţofeni nu erau întărite, dar cele de pe înălţimi aveau caracterul unor « cetăţui » naturale. Se cunosc însă şi aşezări cu şanţ şi val de

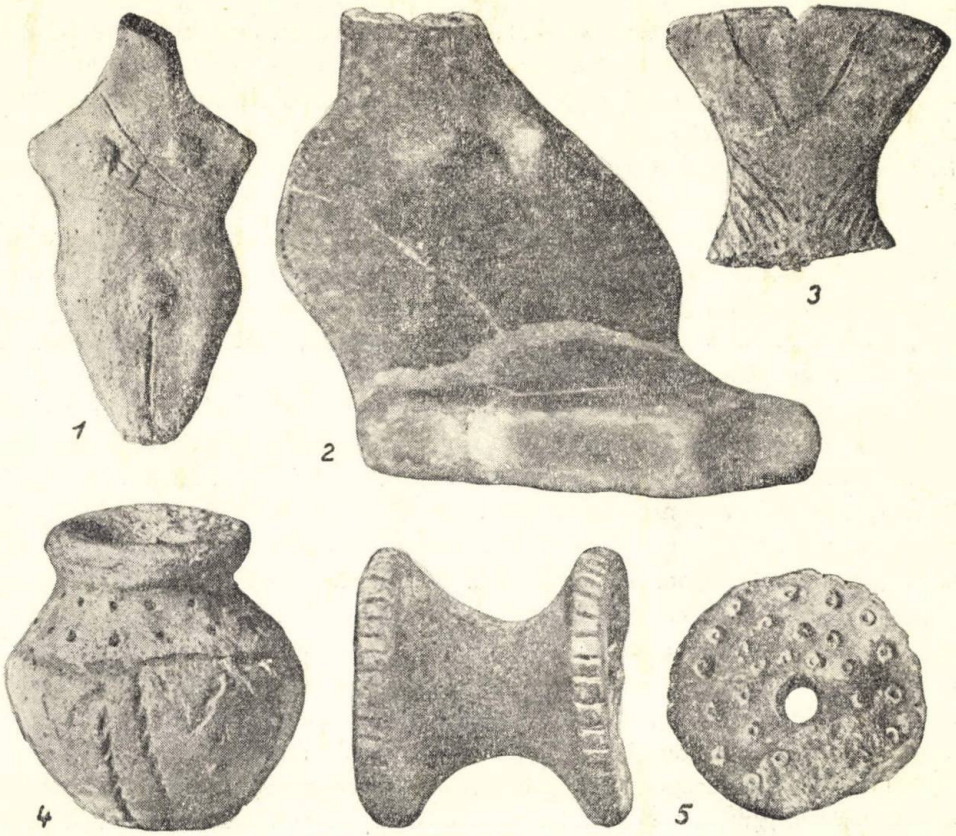

Fig. 16. — Figurine antropomorfe şi obiecte descoperite la Cernavoda, caracteristice perioadei de tranziţie.

1, figurină masculină avînd pe piept incizată forma unui pumnal; 2, figurină feminină şezînd; 3, figurină feminină, perforată vertical pentru fixarea capului mobil; 4, fusaiolă de lut, ornamentată; 5, mosor de lut, ornamentat.

pămînt, ca cea de la Castrele Traiane (r. Plenița, reg. Craiova) şi cea întărită prin terasare de la Boarta (r. Mediaş), fără a exista însă siguranţă că fortificaţiile respective sînt din această vreme.

Cele mai caracteristice forme de vase ale culturii Coţofeni sînt ceştile cu o toartă supraînălţată şi buza oblică, amfore cu gîtul cilindric şi corpul bombat, strachina emisferică şi cu buza îngroşată spre interior. Ornamentarea vaselor foloseşte tehnica inciziei, mai rar incrustaţia şi excizia. Sînt răspîndite motivele decorative formate din aplicaţiuni în relief, benzi incizate şi umplute cu liniuţe paralele sau motivul-căprior, cel în formă de ramură de brad, « boabele de linte » etc.

Originea culturii Coţofeni este locală, ea reprezentînd rezultatul unui proces autohton, desfăşurat în special pe fondul Sălcuţa şi Petreşti, la care s-a adăugat participarea factorului

răsăritean, a celui sudic (helladic), şi a celui venit dinspre vest şi nord-vest, prin culturile Baden-Pécel şi Vučedol, acestea din urmă pătrunzînd, prin unele elemente ale lor de structură şi prin influenţe pînă în vestul şi sud-vestul teritoriului ţării noastre.

★

În decursul epocii neolitice s-a lărgit mult, în raport cu epocile precedente, cîmpul activităţii productive a oamenilor.

Au apărut noi ramuri ale producţiei materiale, care s-au dezvoltat mereu de-a lungul celor trei milenii şi jumătate cît a durat aproximativ neoliticul. Munca în comun a fost şi în acest răstimp un izvor de progres, înlesnind acumularea şi transmiterea experienţelor colective. Colaborarea şi ajutorul reciproc, în cadrul comunităţilor gentilice matriarhale au constituit o forţă a colectivului şi au permis obţinerea unor mari succese în domeniul producţiei. Legăturile de rudenie prin sînge au închegat puternic comunitatea, iar munca în comun, proprietatea comună asupra mijloacelor de producţie şi repartiţia egală a produselor au cimentat relaţiile comunitare.

Dar dezvoltarea forţelor de producţie, creşterea productivităţii muncii separarea creşterii vitelor ca ramură de producţie deosebită (prima mare diviziune socială a muncii), cu urmarea firească a dezvoltării schimbului intertribal regulat — au fost cauzele care au determinat, încă din perioada de tranziţie, începutul procesului de transformare a relaţiilor comunitare, aşa cum le cunoscuse societatea primitivă în epoca de înflorire a orînduirii gentilice matriarhale. Spre sfîrşitul perioadei de care ne-am ocupat mai sus, se iviseră şi acele condiţii care au făcut necesară apariţia marii familii patriarhale, ca celulă economică, în opoziţie cu ginta. În epoca ce s-a încheiat, au fost create premizele acelor posibilităţi de a produce, nu prin forţele întregii comunităţi ca pînă atunci, ci prin colective mai restrînse, cum au fost marile familii.

Prin aceasta începea procesul destrămării comunei primitive întemeiate pe organizarea gentilică. Procesul a avut o desfăşurare lentă, în condiţii istorice variate.

BIBLIOGRAFIE

1—2. Paleolitic şi mezolitic

I. *Lucrări teoretice*

F. Engels, *Dialectica naturii*, ed. a II-a, Ed. politică, Bucureşti, 1959.
— *Anti-Dühring*, ed. a III-a, E.S.P.L.P., Bucureşti, 1959.
— *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului*, E.S.P.L.P., Bucureşti, 1957.

II. *Lucrări generale*

Boriskovskii, P. I., *Le paléolithique de l'Ukraine*, în *Annales du Service d'information géologique*, nr. 27, Paris, 1958.

EFIMENKO, P. P., *Первобытное общество*, ed. a III-a, Kiev, 1953.
MOROŞAN, N. N., *Le pléistocène et le paléolithique de la Roumanie du Nord-Est*, în *Anuarul Institutului Geologic al Romîniei*, XIX, 1938, p. 1—160.
NICOLĂESCU-PLOPŞOR, C. S., *Le paléolithique en Roumanie*, în *Dacia*, V—VI, 1938, p. 41—107.
BORISKOVSKII, P. I., *Палеолит Украины*, în MIA, 40, Moscova-Leningrad, 1953.
* * * *Istoria universală*, I, Ed. ştiinţifică, Bucureşti, 1958.

III. *Lucrări speciale*

1. Pentru originea omului:

NESTURH, M. F., *Originea omului*, Ed. ştiinţifică, Bucureşti, 1959.
PIVETEAU, JEAN, *Traité de paléontologie*, t. VII, *Primates-Homme*, Ed. Masson, Paris, 1957.
ROGHINSKII, I. I. şi LEVIN, M. G., *Основы антропологии*, Moscova, 1955.

2. Pentru originile societăţii omeneşti:

OKLADNIKOV, A. P.-BORISKOVSKII, P. I., *Despre epoca şi condiţiile formării societăţii omeneşti*, în *Probleme de istorie*, nr. 11, Bucureşti, 1956, p. 106—119.
PERŞIT, A. I., *Periodizarea istoriei comunei primitive pe baza dezvoltării formelor de proprietate*, în *ARS*, seria *Istorie*, 1956, 2, p. 5—22.
EFIMENKO, P. P., *Костенки* I., Moscova-Leningrad, Ed. Academiei de Ştiinţe a U.R.S.S., 1958.

3. Noile descoperiri paleolitice şi mezolitice din R.P.R.:

BITIRI, M., *Un nou tip de unealtă între microlitele de la Băile Herculane*, în *SCIV*, X, 2, 1959, p. 453—457.
NICOLĂESCU-PLOPŞOR, C. S., *Rezultatele principale ale cercetărilor paleolitice în ultimii patru ani în R.P.R.*, în *SCIV*, II, 1—2, 1956, p. 7—35.
— *Le paléolithique dans la République Populaire Roumaine à la lumière des dernières recherches*, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 42—60.
— *Sur la présence du swidérien en Roumanie*, în *Dacia*, N. S., II, 1958, p. 5—34.
NICOLĂESCU-PLOPŞOR, C. S. şi COMŞA, EUGEN, *Microlitele de la Băile-Herculane*, în *SCIV*, VIII, 1—4, 1957, p. 17—25.
NICOLĂESCU-PLOPŞOR, C. S. şi MOROŞAN, I. N., *Sur le commencement du paléolithique en Roumanie*, în *Dacia*, N. S., III (în curs de publicare).
PROTOPOPESCU PAKE, EM. et MATEESCU, CORNELIU N., *Deux outils de silex paléolithiques de Vădastra*, în *Anthropozoikum*, VIII, Praga, 1959, p. 7—17.

4. Pentru probleme de antropologie:

RAINER, DR. FR. et SIMIONESCU, I., *Sur le premier crâne d'homme paléolithique trouvé en Roumanie*, în *ARMSŞ*, s. III, t. XVII, mem. 12, 1942, p. 489—503+IV pl.

Rapoarte de săpături

Baia de Fier: *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 195—209; *Probleme de antropologie*, I, 1954, p. 73—87; *Materiale*, III, 1957, p. 13—26.
Băile Herculane: *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 140—146; *SCIV*, VIII, 1—4, 1957, p. 17—25; *Materiale*, III, 1957, p. 51—57.

Baia Mare : *Materiale*, VI, 1959, p. 33—41.
Bicaz : *Materiale*, V, 1959, p. 45—52; *Materiale*, VI, 1959, p. 57—63; *Materiale*, VII (în curs de publicare).
Boroşteni : *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 391—400.
Buda : *Materiale*, VII şi VIII (în curs de publicare).
Cheia : *Materiale*, V, 1959, p. 20—22; *Materiale*, VI, 1959, p. 43—49.
Cremenea : *Materiale*, V, 1959, p. 29—34; *Materiale*, VI, 1959, p. 51—54.
Giurgiu-Malul Roşu : *SCIV*, VII, 3—4, 1956, p. 223—233; *Materiale*, III, p. 288—290; *Materiale*, VIII, (în curs de publicare).
Gîlma : *Materiale*, VII şi VIII (în curs de publicare).
Gura-Cheii-Rîşnov : *Materiale*, VIII (în curs de publicare).
Iosăşel : *Materiale*, III, 1957, p. 281—285.
Lapoş : *Materiale*, VIII (în curs de publicare).
Mitoc : *Materiale*, V, 1959, p. 34—38; *Materiale*, VI, 1959, p. 25—30.
Nandru : *Materiale*, III, 1957, p. 29—37; *Materiale*, VI, 1959, p. 22—29.
Ohaba-Ponor : *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 129—140; *Materiale*, III, 1957, p. 41—48.
Peştera : *Materiale*, VI, 1959, p. 25—30; *Materiale*, VII şi VIII (în curs de publicare).
Tincova : *Materiale*, VII şi VIII (în curs de publicare).
Valea Lupului : *Materiale*, III, 1957, p. 285—288.

3. Neolitic

I. *Lucrări teoretice*

K. Marx, *Capitalul*, I, ed. a III-a, E.S.P.L.P., Bucureşti, 1957.
F. Engels, *Dialectica naturii*, ed. a II-a, Ed. politică, Bucureşti, 1959.
— *Anti-Dühring*, ed. a III-a, E.S.P.L.P., Bucureşti, 1959.
— *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului.*, E.S.P.L.P., Bucureşti, 1957.

II. *Lucrări generale*

Andrieşescu, I., *Contribuţie la « Dacia înainte de romani »*, Iaşi, 1912.
Banner, János, *Das Tisza-Maros-Körös-Gebiet bis zur Entwicklung der Bronzezeit*, Leipzig, 1942.
Berciu, D., *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939.
— *Probleme ridicate de săpăturile arheologice din Oltenia (1949—1951)*, în *SCIV*, V, 3—4, 1954, p. 343—357.
— *Chronologie relative du néolithique du Bas-Danube à la lumière des nouvelles fouilles faites en Roumanie*, în *Actele Simpozionului Eneolitic Internaţional*, Praga, 1959 (în curs de publicare).
Brjussow, A. Ja., *Geschichte der neolithischen Stämme im europäischen Teil der UdSSR*, Akademie Verlag, Berlin, 1957.
Garašanin, Milutin V., *Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien*, în *39 BerRGK*, 1958.
Georgiev, I. G., *Der Stand der Erforschung des Neolithikums und Aeneolithikums in Bulgarien*, în *Actele Simpozionului Eneolitic Internaţional*, Praga, 1959 (în curs de publicare).
Gheorghiev, Gheorghi I., *Из живота и културата на първите земледелско-скотовъдни племена в България*, în *Археологически открития в България*, Sofia, 1957.
Gimbutas, Marija, *The Prehistory of Eastern Europe*, I, în *BASPR*, 20, 1956.
Kricevskii, E. I., *Из истории дунайского понизовья в неолитическую эпоху*, în *KS*, VIII. Moscova-Leningrad, 1940, p. 49—62.

Mikov, V., *Культура неолита, энеолита и бронзы в Болгарии*, în SA, 1958, 1, p. 47—55.
Milojčić, Vl., *Chronologie der jungeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*, Berlin, 1949.
Nestor, I., *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, în 22. *BerRGK*, 1933.
— *Probleme noi în legătură cu neoliticul din R.P.R.*, în *SCIV*, I, 2, 1950, p. 208—219.
Neustupny, Jiri, *Neue Beiträge zum Neolithikum Rumäniens*, în *Slovenská Archaeológia*, VI, 2, 1958, p. 257—294.
Roska, M., *Thesaurus Antiquitatum Transsilvanicarum*, tom. I, *Praehistorica*, Cluj, 1942.
Schachermeyr, Fr., *Die ältesten Kulturen Griechenlands*. Stuttgart, 1955.
Schroller, H., *Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens*, Berlin-Leipzig, 1933.
Semenov, I. I., «*Originea familiei, a proprietății private și a statului*» *a lui F. Engels și datele etnografiei contemporane*, în *Problemele filozofiei*, nr. 7, 1959, p. 172—184.
Sveșnikov, I. K., *Культура линейно-ленточной керамики на территории верхнего Поднестровья и западной Волыни*, în SA, 20, 1954, p. 100—130.
Tompa, Ferenc von, 25 *Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912—1936*, în 24/25. *BerRGK*, 1934—1935, p. 27—127.

III. *Lucrări speciale*

1. Pentru cultura Criș:

Comșa, Eugen, *Considerații cu privire la cultura Criș pe teritoriul R.P.R.*, în *Materiale*, VII (sub tipar).
Petrescu-Dîmbovița, M., *Contribution au problème de la culture Criș en Moldavie*, în *ActaArch*, Budapesta, t. IX, 1—4, 1958, p. 53—68.
Berciu, D., *Neolitic preceramic în Balcani*, în *SCIV*, IX, 1, 1958, p. 91—100.
Dumitrescu, Vladimir, *Céramique du type Criș et fragment rubané dans le sud-est de la Transylvanie*, în *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 401—405.
Kutzian, Ida, *A Körös-kultúra*, Budapesta, 1944, 2 vol.
Păunescu, Al., *Locuirea neolitică de la Dîrțu-Ceahlău*, în *SCIV*, IX, 2, 1958, p. 265—272.
Székely, Zoltán, *Săpăturile de la Leț*, în *Materiale*, I, 1951.
Vlassa, N., *Cultura Criș în Transilvania*, în *Materiale*, VII (în curs de publicare).

2. Pentru cultura cu ceramică liniară:

Comșa, Eugen, *Betrachtungen über die Linearbandkeramik auf dem Gebiet der RVR und der angrenzenden Ländern*, în *Dacia*, III (în curs de publicare).
Nestor, I., *Cultura ceramicii liniare în Moldova*, în *SCIV*, II, 2, 1951, p. 17—26.
Petrescu-Dîmbovița, M., *Sondajul stratigrafic de la Perieni*, în *Materiale*, III, 1956, p. 65—82.

3. Pentru cultura Tisa:

Floca, O., *Stațiunea de la sfîrșitul treptei de jos a barbariei din marginea Devei*, în *SCIV*, I, 2, 1950, p. 220—224.

4. Pentru cultura Vinča-Turdaș:

Comșa, Eugen, *Rezultatele sondagiilor de la Dudești și unele probleme ale neoliticului de la sud de Carpați*, în *SCIV*, VII, 1—2, 1956, p. 41—49.
Dumitrescu, Vl., *Semnificația și originea unui tip de figurină descoperită la Rast*, în *SCIV*, VII, 1956, p. 95 — 118.

5. Pentru cultura Boian:

Berciu, D.. *Prime considerațiuni asupra neoliticului din valea Dunării inferioare în legătură cu descoperirile din județul Vlașca*, în *BMJV*, II, 1937, p. 31—105 (și cultura Gumelnița).

BERCIU, D., *Sur les résultats du contrôle stratigraphique de Tangîru et de Petru Rareş (1956—1957)*, în *Dacia*, N. S., III (în curs de publicare).
COMŞA, EUGEN, *Consideraţii asupra evoluţiei culturii Boian*, în *SCIV*, V, 3—4, 1954, p. 361—392.
— *Stadiul cercetărilor despre viaţa oamenilor din faza Bolintineanu*, în *SCIV*, VI, 1—2, p. 13—45.
— *Stadiul cercetărilor cu privire la faza Giuleşti a culturii Boian*, în *SCIV*, VIII, 1957, p. 27—52.
NESTOR, I., *Zur Chronologie der rumänischen Steinkupferzeit*, în *PZ*, XIX, Berlin, 1928, p. 110—143.

6. Pentru cultura Vădastra:

MATEESCU, CORNELIU N., *Nowe wykopaliska archeologiczne w Vădastra*, în *Z Otchlani wieków*, XXV, 2, Poznań, 1959, p. 164—168.

7. Pentru cultura Hamangia:

BERCIU, D., *Une civilisation néolithique découverte en Roumanie*, în *Nouvelles études d'histoire*, Bucureşti, 1955, p. 29—46.

8. Pentru cultura Gumelniţa:

COMŞA, EUGEN, *Consideraţii cu privire la ritul funerar al purtătorilor culturii Gumelniţa*, în *Dacia*, N. S., IV (în curs de publicare).
DUMITRESCU, VLADIMIR, *Sur la date finale de la civilisation énéolithique du type Gumelniţa de Roumanie*, în *BSA*, XXXVII, 1936—1937, p. 73—82.
NESTOR, I., *Zur Stellung Cernavoda's in der rumänischen Jung-Steinzeit* in *Festschrift für C. Schuchhardt*, Berlin, 1942, p. 10—23.
PETRESCU-DÎMBOVIŢA, M., *Nouvelles données concernant le néolithique carpatho-balkanique* în *Balcania*, VIII, 1945, p. 192—215 (şi cultura Boian).
ROSETTI, DINU V., *Săpăturile de la Vidra*, în *PMMB*, I, 1934, p. 6—60.

9. Pentru cultura Sălcuţa:

BERCIU, D., *Sălcuţa, raport general asupra săpăturilor din 1951* (în curs de tipărire).

10. Pentru cultura Petreşti:

BERCIU, D. şi BERCIU, I., *Cercetări şi săpături arheologice în judeţele Turda şi Alba*, în *Apulum*, II, 1943—1945, 1946, p. 1—80.
— *Săpături şi cercetări arheologice în anii 1944—1947*, în *Apulum*, III, 1947—1948, 1949, p. 1—43.
HOREDT, K., *Săpături privitoare la epoca neo- şi eneolitică*, în *Apulum*, III, 1947—1948, 1949, p. 44—59.
PAUL, I., *Sondajul arheologic de la Ocna Sibiului (reg. Stalin), 1959, Raport preliminar*, în *Materiale* VII (sub tipar).

11. Pentru cultura Decea Mureşului:

KOVÁCS, ST., *Cimitirul eneolitic de la Decea Mureşului*, în *AISC*, I, 1928—1932, p. 89—101.
PATAY, P., *Rézkori aranyleletek*, în *AÉ*, 85, 1958, p. 37—46.
VLASSA, N., *Materiale aparţinînd culturii Bodrogkeresztúr în Muzeul Arheologic din Cluj* (în manuscris).

12. Pentru cultura Cucuteni:

Bibikov, S. N., *Поселение Лука-Врублевецкая*, în MIA, 38, Moscova-Leningrad, 1953.

— *К вопросу о погребальном ритуале в Триполье*, în *KS*, 48, 1952, p. 36—41.

Cernîş, E. K., *Многослойное поселение у с. Незвиско на Днестре*, în *KS*, 63, 1956, p. 48—56.

— *К вопросу о ранне-трипольских поселениях*, în IMFAN, nr. 4 (31), Chişinău, 1956, p. 5—18.

Dumitrescu, Vladimir şi colaboratori, *Hăbăşeşti, Monografie arheologică*, Bucureşti, 1954.

Dumitrescu, Vladimir, *La station préhistorique de Hăbăşeşti et quelques-uns des problèmes de la civilisation de Cucuteni-Tripolje*, în PA, Praga, XLIX, 1958, p. 265—296.

— *La civilisation de Cucuteni*, în *Berichten v. de rijksdienst voor het ondheidkundig bodemonderzoek*, Amersfoort, 9, 1960, p. 7 — 48.

Dumitrescu, Hortensia, *La station préhistorique de Horodiştea sur le Prut*, în *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 127—163.

— *Contribuţii la problema originii culturii Precucuteni*, în *SCIV*, VIII, 1957, p. 53—74.

László, F., *Stations de l'époque prémycénienne dans le comitat de Háromszék*, în *Dolg Cluj*, II, 1911, p. 175—259.

— *Les formes des vases peints d'Ariuşd*, în *Dacia*, I, 1924, p. 1—27.

Matasă, C., *Frumuşica*, Bucureşti, 1946.

Nestor, I., *Céramique peinte de style ancien à Şipeniţ*, în *Dacia*, V—VI, 1935—1936, p. 121—133.

— *Cu privire la periodizarea etapelor tîrzii ale neoliticului din R.P.R.*, în *SCIV*, X, 2, 1959, p. 247—264.

Passek, T., *Периодизация трипольских поселений*, în MIA, 10, Moscova, 1949.

— *Noi descoperiri pe teritoriul U.R.S.S. şi problemele culturilor neolitice tîrzii în regiunea dintre Dunăre şi Nistru*, în *ARS*, Seria Istorie, XII, 3 (23), 1958, p. 29—52.

Petrescu-Dîmboviţa, M., *Cetăţuia de la Stoicani*, în *Materiale*, I, p. 13—156.

Schmidt, Hubert, *Cucuteni in der oberen Moldau*, Berlin-Leipzig, 1932.

Vulpe, Radu, *Izvoare, Săpăturile din 1936—1948*, Bucureşti, 1957.

13. Pentru înmormîntările cu ocru:

Bichir, Gh., *Un mormînt cu ocru la Cîrna*, în *SCIV*, IX, 1, 1958, p. 101—112.

Dragomir, I. T., *Necropola tumulară de la Brăiliţa*, în *Materiale*, V, 1959, p. 671—694.

Petrescu-Dîmboviţa, M., *Date noi asupra înmormîntărilor cu ocru în Moldova*, în *SCIV*, 2, 1950, p. 110—125.

Merpert, N. I., *L'énéolithique de la zone des steppes de la partie européenne de l'U.R.S.S.*, în *Actele Simpozionului Eneolitic Internaţional*, Praga, 1959 (în curs de publicare).

Popescu, Dorin, *La tombe à ocre de Casimcea*, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 85—91.

Rosetti, Dinu V., *Movilele funerare de la Gurbăneşti (r. Lehliu, reg. Bucureşti)*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 791—816.

14. Pentru cultura amforelor sferice:

Dinu, M., *Contribuţii la problema culturii amforelor sferice pe teritoriul Moldovei*, în *Anuarul Muzeului de istorie din Iaşi*, I, 1960 (în curs de publicare).

15. Pentru cultura Coţofeni (inclusiv perioada de tranziţie):

Berciu, D., *Despre apariţia şi dezvoltarea patriarhatului pe teritoriul Republicii Populare Romîne*, în *SCIV*, I, 2, 1950, p. 52—82.

ROSKA MÁRTON, *Az aeneolithikum kolozskorpádi I, jellegű emlékei Erdélyben (Die aeneolithischen Funde von der Gattung Kolozskorpád I in Erdély (Siebenbürgen)*, în *Közlemények*, 1941, 1, Cluj, 1941, p. 44—99.

16. Pentru probleme de antropologie:

RUSSU, I. G. şi MAREŞ, V., *Consideraţii antropologice asupra scheletului, aparţinînd culturii Criş, de la Sf. Gheorghe-Bedeháza*, în *Materiale*, II, 1956, p. 32—39.

HAAS, N., MAXIMILIAN, C. şi NICOLĂESCU-PLOPŞOR, D., *Studiu antropologic asupra scheletului neolitic de la Boian*, în *Materiale*, V, 1959, p. 131—142.

NECRASOV, O., *Studiul antropologic al materialului osos uman descoperit la Vidra*, în *Materiale*, VII (sub tipar).

NECRASOV, O., CRISTESCU M., HAAS N., MAXIMILIAN, C. şi NICOLĂESCU-PLOPŞOR, D., *Observaţii preliminare asupra materialului osteologic uman descoperit în 1956 în cimitirul neolitic de la Cernavoda*, în *Materiale*, V, 1959, p. 106—110.

NECRASOV, O., CRISTESCU, M., MAXIMILIAN, C. şi NICOLĂESCU-PLOPŞOR, D., *Studiu antropologic al scheletelor neolitice descoperite în cimitirul preistoric de la Cernavoda*, în *Probleme de antropologie*, IV, 1953, p. 21—45.

NECRASOV, O., *Studiul antropologic al scheletelor de la Cernavoda, Dealul Sofia* (în manuscris).

NECRASOV, OLGA şi NICOLĂESCU-PLOPŞOR, D., *Studiul antropologic al scheletelor deshumate la Traian în campania de săpături din 1956*, în *Materiale*, V, 1959, p. 203—216.

NECRASOV, OLGA şi NICOLĂESCU-PLOPŞOR, D., *Étude anthropologique des squelettes appartenant à la culture de la céramique peinte Cucuteni-Tripolié, découverts à Traian*, în *Analele ştiinţifice ale Universităţii Iaşi*, III, 1—2, 1957, p. 3—18.

NECRASOV, O., *Consideraţii asupra populaţiilor din vîrsta pietrii şi de la începutul vîrstei metalelor pe teritoriul R.P.R.*, în *Omagiu C. Daicoviciu*, 1960, p. 415—429.

NECRASOV, O. şi CRISTESCU, M., *К изучению антропологических типов румынского неолита и начала палеометаллической эпохи*, în *SAntr.*, 1959, 2, p. 51—71.

NECRASOV, O. şi CRISTESCU, M., *Sur la persistance du type Cro-Magnon sur le territoire roumain, au cours du Néolithique et au debut de l'âge des métaux*, în *ActaArch.*, 1958.

FIRU, P., RIŞCUŢIA, C. şi NICOLĂESCU-PLOPŞOR, D., *Date antropologice asupra resturilor osoase şi dentare dintr-o movilă de la Pleniţa (reg. Craiova)*, în *Probleme de antropologie*, II, 1956, p. 99—128.

HAAS, N., MAXIMILIAN, C., *Антропологическое исследование окрашенных костяков из комплекса могил с охрой в Глэвэнешти Веки, Корлэтени и Стойкани-Четэцуйе*, în *SAntr.*, 1958, p. 133—145.

NECRASOV, OLGA şi CRISTESCU, M., *Contribuţie la studiul antropologic al scheletelor din complexul mormintelor cu ocru de la Holboca-Iaşi*, în *Probleme de antropologie*, III, 1957, p. 73—147.

— *Contribuţie la studiul antropologic al scheletelor din complexul mormintelor cu ocru de la Brăiliţa*, în *SCIV*, VIII, 1—4, 1957, p. 75—88.

— *Études anthropologiques des squelettes énéolithiques de Dolheştii Mari*, în *Analele ştiinţifice ale Universităţii din Iaşi*, V, 1, 1959, p. 47—60.

17. Pentru probleme privind fauna:

NECRASOV, O. şi HAIMOVICI, S., *Fauna din complexele Boian de lîngă satul Bogata*, în *Materiale*, V, 1959, p. 127—130.

NECRASOV, O. şi HAIMOVICI, S., *Notă asupra resturilor de faună descoperite în 1956 la Traian-Dealul Fîntînilor*, în *Materiale*, V, 1959, p. 217—219; *Materiale*, VI, 1959, p. 179—185 (în manuscris).

— *L'étude de la faune néolithique de Tangîru*, în *Dacia*, N. S., III (în curs de publicare).

NECRASOV, O. şi colaboratori, *Săpăturile de la Cernavoda. Date asupra faunei descoperite în 1956*, în *Materiale*, V, 1959, p. 110—112.

NECRASOV, OLGA, HAIMOVICI, S., MAXIMILIAN, C. şi NICOLĂESCU-PLOPŞOR, D., *Studiul preliminar al faunei neolitice de la Cernavoda*, în *Probleme de antropologie*, IV, 1959, p. 7—20.

Rapoarte de săpături

(Probleme mai importante)

Valea Jijiei: *SCIV*, I, 1, 1950, p. 27—32; II, 1, 1951, p. 51—76; III, 1952, p. 19—20.

Truşeşti: *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 7—44; V, 1—2, 1954, p. 7—34; VI, 1—2, 1955, p. 165—194.

Valea Lupului: *Materiale*, III, 1956, p. 161—178; V, 1959, p. 247—257; VI, 1959, p. 203—211.

Traian: *SCIV*, III, 1952, p. 121—140; IV, 1—2, 1953, p. 45—68; V, 1—2, 1954, p. 35—58; VI, 1—2, 1955, p. 459—486; *Materiale*, III, 1956, p. 115—128; V, 1959, p. 189—202; VI, 1959, p. 157—178.

Folteşti: *SCIV*, II, 1, 1951, p. 249—266.

Brăiliţa: în *Materiale*, III, 1957, p. 129—147; V, 1959, p. 221—230.

Aldeni: în *Materiale*, III, 1957, p. 93—102.

Cernavoda: în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 151—163; în *Materiale*, III, 1957, p. 83—92; V, 1959, p. 99—106; VI, 1959, p. 95—105.

Boian-Vărăşti: în *Materiale*, V, 1959, p. 115—125; VI, 1959, p. 126—135.

Spanţov: în *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 220—228; în *Materiale*, V, 1959, p. 163—167.

Greaca: în *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 411—427.

Vădastra-Cruşovu: în *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 447—457; în *Materiale*, III, 1957, p. 103—114; V, 1959, p. 61—74; VI, 1959, p. 107—115.

Rast: în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 268—277.

Verbicioara-Verbiţa: în *SCIV*, I, 1, 1950, p. 102—107; II, 1, 1951, p. 229—245; III, 1952, p. 141—166; în *Materiale*, III, 1957, p. 179—187; V, 1959, p. 75—81; VI, 1959, p. 85—94.

Leţ: în *Materiale*, III, 1957, p. 59—63.

Cipău: în *Materiale*, VI, 1959, p. 448—450.

Vărşand: în *SCIV*, I, 1, 1950, p. 149—154.

CAPITOLUL II

ÎNCEPUTURILE SOCIETĂȚII GENTILICE PATRIARHALE ȘI ALE DESTRĂMĂRII ORÎNDUIRII COMUNEI PRIMITIVE. EPOCA BRONZULUI

Această epocă cuprinde, în cadrul dezvoltării procesului istoric pe teritoriul Romîniei, răstimpul dintre sfîrșitul fazei de tranziție, cu care se încheie neoliticul, și începuturile îndepărtate ale primei epoci a fierului. Epoca bronzului propriu-zisă, astfel delimitată, reprezintă o perioadă de relativă stabilitate a vieții noilor formații tribale născute în procesul de mișcare și asimilare a triburilor, petrecut la sfîrșitul neoliticului. Stabilitatea s-a întemeiat intern pe îmbinarea celor două ramuri dezvoltate de economie productivă — agricultura primitivă (cu plugul) și păstoritul — iar extern pe echilibrul relativ dintre diferitele uniuni tribale formate în spațiul Europei centrale și răsăritene.

Denumirea, la prima vedere de caracter pur extern, arheologic, de *epoca bronzului* (sau *paleometalică*), apare justificată prin aceea că pătrunderea metalurgiei bronzului (care fusese inventată încă din mileniul III î.e.n. în Orientul Mijlociu) este factorul care determină în acest răstimp progresul esențial în dezvoltarea forțelor de producție și modifică în chip caracteristic relațiile de producție, fără însă ca aceste transformări să ducă la o restructurare calitativ nouă a societății. Dezvoltarea înceată a relațiilor sociale s-a datorat în primul rînd folosirii inegale și în genere puțin intense a uneltelor și armelor de bronz; în al doilea rînd caracterului încă primitiv al agriculturii (mai ales din cauza lipsei unui plug perfecționat); apoi mediului geografic și regimului climatic (care nu au favorizat practicarea irigației) și în sfîrșit presiunii reciproce dintre noile mari formații tribale. Astfel, adoptarea de către triburile din spațiul carpato-dunărean a metalurgiei bronzului nu a putut coincide ca în alte părți (în țările « vechiului Orient ») cu trecerea la societatea împărțită în clase, ci a imprimat procesului de destrămare a relațiilor de comună primitivă, în condițiile date, un caracter de dezvoltare lentă, în timp ce mișcările și ciocnirile triburilor, petrecute mai ales începînd de la sfîrșitul acestei epoci, l-au expus în parte la regrese. De-abia condițiile născute prin răspîndirea sporadică și apoi generalizată a metalurgiei fierului vor determina în acest spațiu, nu fără reveniri înapoi, trecerea spre societatea împărțită în clase.

Metalurgia bronzului

Practicarea metalurgiei bronzului şi producerea de unelte, arme şi podoabe din acest aliaj a întîmpinat o serie de greutăţi, care, ţinînd seama de nivelul general de dezvoltare a societăţii, au împiedecat generalizarea folosirii lor; piatra, osul şi alte materii prime trans-

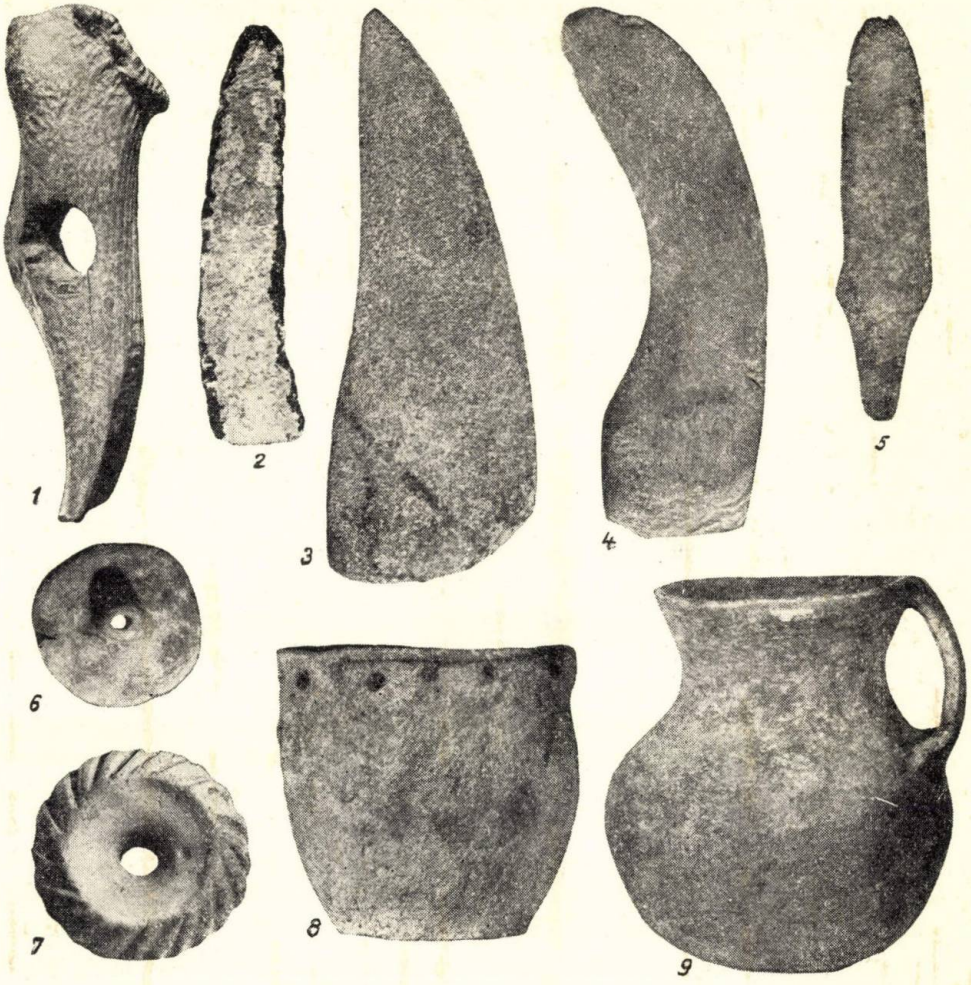

Fig. 17. — Unelte de corn şi piatră, fusaiole şi vase de lut din epoca bronzului.
1, unealtă din corn de cerb, de la Verbicioara (cultura Verbicioara); 2, cuţit arcuit, din silex, de la Glina (cultura Glina III); 3, cuţit arcuit, din gresie, de la Glina (cultura GlinaIII); 4, cuţit arcuit, din gresie, de la Sărata-Monteoru (cultura Monteoru); 5, cuţit de aramă de la Glina (cultura Glina III); 6, fusaiolă de lut, de la Vărşand (cultura Otomani); 7, idem, de la Verbicioara (cultura Verbicioara); 8—9, vase de lut, de la Glina (cultura Glina III).

mise de moştenirea neolitică joacă mai departe un rol important şi nu vor fi eliminate decît extrem de încet din sectorul de bază al mijloacelor de producţie, pentru a fi înlocuite cu noul metal. «Arama şi cositorul, precum şi bronzul,

aliajul acestora, erau metalele cele mai de seamă; bronzul dădea unelte şi arme utilizabile, dar nu putea înlocui uneltele de piatră; aceasta n-o putea face decît fierul, dar oamenii nu se pricepeau încă să extragă fierul »[1].

Bronzul rămîne de-a lungul întregii epoci un metal scump, obţinerea şi prelucrarea lui fiind legate de dificultăţi economice şi tehnice serioase. Numai în puţine locuri se găseau minereuri de aramă apte a da o producţie satisfăcătoare de metal, în condiţiile unor procese primitive de extracţie şi de reducere. Este foarte probabil că zăcămintele de cupru nativ fuseseră epuizate încă din perioadele anterioare şi în orice caz nu mai puteau face faţă cerinţelor sporite acum. Şi mai rare erau zăcămintele de cositor (cel mai potrivit metal pentru obţinerea aliajului *bronz*), de antimon sau de arsen (înlocuitoare posibile şi folosite ale cositorului), fapt care făcea ca obţinerea bronzului să depindă de legături de schimb la mari distanţe. Extracţia şi reducerea minereului, topirea aramei (pînă la 1085°) şi amestecul cu cositorul în anumite procentaje de care depindea calitatea aliajului rezultat, turnarea în tipare a pieselor dorite — toate aceste procedee tehnologice, necesare pentru realizarea obiectelor de bronz — presupuneau o experienţă, cunoştinţe şi îndemînări greu de obţinut şi care desigur — ţinînd seama de natura lor « secretă » în societăţile de pe treapta orînduirii comunei primitive — nu se transmiteau decît în cercuri restrînse.

Toate aceste împrejurări au determinat nu numai o dezvoltare inegală şi într-o oarecare măsură deosebită a diferitelor regiuni în funcţie de prezenţa sau absenţa în cuprinsul lor a minereurilor necesare realizării bronzului, dar şi o intensificare a producţiei agricole şi păstoreşti şi a exploatării bogăţiilor minerale din toate regiunile (sare, chihlimbar, metale preţioase, roci rare etc.) în vederea schimbului, singura cale pe care numeroase comunităţi puteau obţine bronzul. Nu este totuşi mai puţin adevărat că metalurgia bronzului, dezvoltată pe baza experienţei folosirii aramei curate, a însemnat un important progres tehnologic atît în sine, prin comparaţie cu întrebuinţarea aramei, cît şi ca o condiţie necesară a inventării şi răspîndirii metalurgiei fierului.

Arama curată (sau conţinînd doar un mic procent de alte elemente) prezenta o serie de dezavantaje, pe care inventarea bronzului le-a înlăturat în mare parte. Astfel, adaosul de cositor reduce într-o oarecare măsură punctul de topire a amestecului. Mai important a fost faptul că aliajul de aramă şi cositor (bronzul) are o duritate mult mai mare decît arama curată şi a permis astfel realizarea unor unelte şi arme mai eficace şi mai durabile. În sfîrşit, bronzul — spre deosebire de cuprul mai mult sau mai puţin curat — dă la topire o masă mai fluidă, care umple mai bine tiparul şi nu se răceşte atît de repede, uşurînd astfel turnarea şi obţinerea unor piese mai complicate, chiar după modele făcute în ceară

---

[1] F. Engels, *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului*, E.S.P.L.P., Bucureşti, 1957, p. 160.

(după procedeul numit « cu ceara pierdută ») ; totodată, bronzul topit nu absoarbe în timpul turnării atît de multe gaze din atmosferă, ceea ce produce goluri în masa turnată, cum se întîmplă cu arama. Aşadar, de-abia bronzul a îngăduit producerea mai cu uşurinţă, prin turnare în tipare şi oarecum în serie, a unor piese fără defecte şi de o duritate mai mare.

Pe de altă parte, de-abia experienţa acumulată prin îndelungata exploatare a zăcămintelor şi prin reducerea tot mai perfecţionată a minereurilor de aramă, a dus treptat la descoperirea zăcămintelor şi a procedeelor, speciale şi mai dificile,

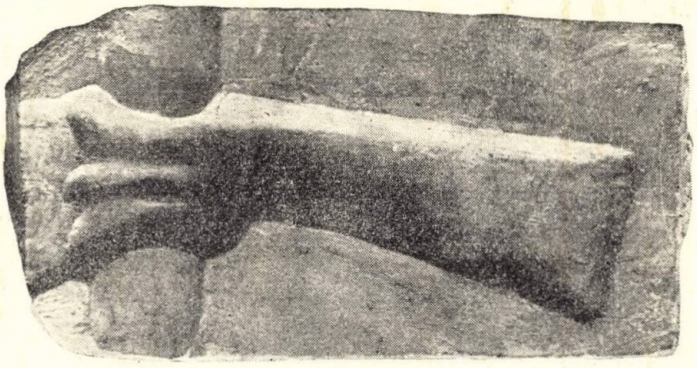

Fig. 18. — Valvă a unui tipar de piatră pentru turnat topoare de bronz, de la Sărata-Monteoru (cultura Monteoru).

de reducere a minereurilor de fier — şi anume în aşa fel, încît să se obţină fier moale, forjabil (nu fontă), singurul care putea fi folosit în epocile vechi, cînd obţinerea temperaturii necesare topirii fierului (1530°) era încă imposibilă.

Periodizarea epocii bronzului

O delimitare a *începutului* epocii bronzului faţă de fazele anterioare ale dezvoltării societăţii pe teritoriul ţării noastre nu poate fi făcută în chip satisfăcător decît pe baza criteriilor discutate aici mai sus şi în capitolul privind neoliticul final. Informaţiile de care dispunem sînt însă adeseori încă insuficiente şi nu îngăduie de fiecare dată precizarea amintită, pe bază de documente arheologice certe. De aceea se întîmplă ca uneori cercetători diferiţi să claseze deosebit, ca aparţinînd fie perioadei de tranziţie, fie deja epocii bronzului, diferite complexe de descoperiri. Este necesar de aceea să se precizeze, cu toată claritatea posibilă în stadiul actual al informaţiei noastre, care este momentul în care se poate socoti că o anumită regiune sau anumite formaţiuni tribale au atins noua treaptă de dezvoltare caracterizată ca epoca bronzului. Aceasta cu atît mai mult cu cît în spaţiul egeo-balcanic (Grecia, Macedonia) şi în Anatolia, epoca bronzului începe într-o vreme în care ţinuturile noastre se aflau încă în neolitic şi între cele două arii au existat legături culturale şi probabil şi de ordin migrator încă din acea epocă. Acest lucru impune definirea factorilor *interni* pe baza cărora putem vorbi într-o regiune sau alta de epoca bronzului.

Primul factor este acela legat de însești etapele de dezvoltare ale metalurgiei aramei și a bronzului. Regiunile noastre intră în epoca propriu-zisă a bronzului numai atunci cînd metalurgia nu se mai întemeiază pe exploatarea cuprului nativ (luat de-a dreptul din natură) sau pe importul din alte regiuni mai înaintate a materiei prime (indiferent în ce formă) — deși aceste împrejurări au constituit desigur o premisă și o etapă de început a pătrunderii metalurgiei — ci se trece la exploatarea zăcămintelor locale de minereuri, adică la o extracție și reducere a acestor minereuri, pe baza cărora ia naștere o metalurgie propriu-zisă și o producție locală de bronz. Pentru regiunile lipsite de zăcăminte, momentul este determinat pe acest plan de integrarea populației respective în circuitul mai mult sau mai puțin regulat al schimbului care vehicula materiile prime sau produsele intermediare ori finite de aramă sau bronz. Al doilea factor de egală importanță, și coincizînd în timp cu primul, după cum ne arată documentarea directă arheologică, este acela al stabilizării regimului economic, prin încheierea procesului de amalgamare și restructurare a triburilor, în cadrul unui echilibru relativ între cele două ramuri ale economiei productive — agricultura primitivă și păstoritul primitiv — și al trecerii din nou la viața sedentară aproape generalizată. Toate aceste condiții determină totodată și constituirea unor variante de cultură materială proprii fiecărei grupări tribale și evoluînd paralel, dar pe temeiuri social-economice și tradiții culturale proprii. Spațiul locuit capătă o mai mare extindere decît în vremurile anterioare, ca urmare a creșterii populației în funcție de noile condiții de viață. Creșterea numărului populației constituie un fenomen cu atît mai reliefat, cu cît observațiile făcute asupra cimitirelor din această epocă ne arată că mortalitatea infantilă atingea proporții extreme (copiii reprezentînd pînă la 40% aproximativ, din numărul celor îngropați), vîrsta medie a oamenilor din acea vreme nedepășind 20—25 ani.

Trebuie așadar reținut că viața din epoca de bronz se dezvoltă în țara noastră în general în cuprinsul unor comunități stabile, în așezări statornice și de cele mai multe ori îndelung locuite; formele mai nestatornice ale modului de viață predominant păstoresc se întîlnesc doar excepțional în acest răstimp, și numai în regiunile de stepă. Se va vedea însă că în ultima perioadă a epocii bronzului, acest raport se schimbă fundamental.

Trecerea la epoca bronzului pe teritoriul Romîniei reprezintă doar un aspect regional al unui proces mai larg, care a cuprins spații întinse din Europa. Cu acel prilej țara noastră a fost legată mai strîns, cum era și firesc, de regiunile imediat învecinate și se încadrează astfel într-o arie istorică ale cărei limite au fost, în linii mari, spre est Prutul, spre nord și nord-vest cursurile superioare ale Bugului apusean și Vistulei și Slovacia, spre vest și sud-vest Dunărea mijlocie de la Bratislava la Porțile de Fier, iar spre sud lanțul munților Balcani. Înlăuntrul acestui mare spațiu în care formarea triburilor și culturilor materiale din epoca bronzului s-a petrecut aproximativ concomitent, pe baza unor tradiții înrudite și sub aceleași impulsuri externe, venite cu precădere dinspre est și sud, teritoriul

țării noastre a avut, ca și mai înainte, o poziție de trecere, prin aceea că a adăpostit pe de o parte culturi și dezvoltări proprii, originale, participînd totodată, în regiunile de margine, la ariile unor culturi răspîndite pînă departe dincolo de granițele lui, iar pe de alta a făcut legătura între Europa centrală și nordică și spațiul Mediteranei estice și al Europei de răsărit.

Contactul cu dezvoltarea din regiunile de stepă și silvostepă din sud-vestul Uniunii Sovietice, pînă în Caucaz, ca și cu aceea din regiunile balcanice, contact care se păstrează în continuare și în epoca bronzului, a dat culturilor materiale și evoluției istorice din provinciile extracarpatice, dar într-o oarecare măsură și celor intracarpatice ale țării noastre, o coloratură deosebită. Din multe puncte de vedere aici se petrece o întîlnire și un proces de contact reciproc activ între forme de cultură materială central-, sud- și est-europene — fără însă ca în stadiul actual al cunoștințelor noastre să putem discerne de fiecare dată amănuntele și semnificația lor. Se cunosc totuși destule fapte, care arată că folosirea caracterizării « bronz ungaro-transilvănean » formulate încă din ultimul sfert al veacului trecut, sau a celei mai recente de «bronz ungaro-romîn » este în parte prea globală și în parte inexactă, deoarece, dacă ea poate corespunde unei oarecare uniformități a produselor de bronz — și aceasta mai ales doar pentru perioada hallstattului timpuriu — în rest neglijează o serie întreagă de trăsături deosebitoare și eventual chiar dezvoltări istorice neconcordante. Ele sînt în plus, în lumina descoperirilor arheologice noi intervenite între timp, și prea înguste. Dacă voim să caracterizăm epoca bronzului din țara noastră în cadrul unui spațiu mai larg, atunci, în limitele granițelor aproximative indicate mai sus, putem vorbi de o epocă a bronzului carpato-dunăreană.

Poziția deosebită în cuprinsul dezvoltării epocii bronzului din restul Europei a regiunii mai largi de care s-a vorbit mai sus a reieșit și reiese și cu prilejul încercărilor de stabilire a unei *periodizări* a epocii bronzului din aceste părți. Toate sistemele de cronologie stabilite pentru diferitele regiuni ale Europei s-au aplicat rînd pe rînd și la acest spațiu, fără a reuși să cuprindă în chip satisfăcător faptele arheologice și evoluția proprie din el. La sfîrșitul secolului trecut învățatul Paul Reinecke a încercat să elaboreze un sistem de cronologie relativă pentru « bronzul ungar », pe care după aceea l-a părăsit, dar care a fost folosit pentru țara noastră cu mici modificări, de Vasile Pârvan și de alți cercetători romîni. Acest sistem cuprindea patru faze principale, numerotate cu cifre romane de la I—IV și situate între anii circa 2000—850 î.e.n. Mai tîrziu, același Reinecke a pus la punct sistemul său de cronologie a epocii bronzului și a primei epoci a fierului, întemeiat pe materialele arheologice din Europa centrală (mai ales din sudul Germaniei). Această nouă cronologie separă epoca bronzului propriu-zisă (« bronzul curat ») de partea de început a primei epoci a fierului, și cuprinde de asemenea patru perioade, denumite de data aceasta A,B,C și D (între anii circa 1700—1000 î.e.n.). Și acest sistem a fost socotit valabil și pentru « bronzul

ungar » şi este folosit pînă astăzi de numeroşi învăţaţi străini şi romîni pentru periodizarea epocii bronzului din ţara noastră. Mai recent, alţi învăţaţi au încercat să stabilească fazele de evoluţie ale epocii bronzului din Ungaria de răsărit şi Transilvania pe baze stratigrafice, adică pornindu-se de la succesiunea prin suprapunere a diferitelor niveluri de locuire din unele aşezări mai atent cercetate. Astfel a luat naştere sistemul de cronologie întemeiat pe succesiunea stratigrafică din aşezările de la Tószeg (pe Tisa în R.P.U.) şi de la Pecica (lîngă Arad în R.P.R.), sistem pus apoi în concordanţă cu ultima cronologie a lui Reinecke.

Nu s-a elaborat pînă în prezent un sistem de periodizare documentată şi amănunţită a epocii bronzului special pentru ţara noastră, din cauza lipsei unui studiu mai adîncit asupra acestui interval de timp.

Este evident că orice periodizare trebuie să reflecte în primul rînd dezvoltarea internă şi locală a răstimpului istoric analizat — în cazul de faţă ritmul propriu de evoluţie în epoca bronzului al diferitelor societăţi tribale ce se pot deosebi în ţara noastră. O altă problemă este apoi aceea de a compara şi paraleliza această periodizare internă şi locală cu fazele de evoluţie ale altor culturi mai apropiate sau mai îndepărtate. Se poate încerca în sfîrşit şi fixarea unor *date absolute*, în ani solari, pentru diferitele faze ale cronologiei relative.

Deşi, după cum s-a menţionat, epoca bronzului nu este încă îndeajuns studiată în ce priveşte teritoriul ţării noastre şi multe amănunte ale dezvoltării culturilor locale ne sînt încă necunoscute, se pot totuşi deosebi înlăuntrul ei — în vederea desprinderii liniei de evoluţie istorică — trei perioade mari. Desigur că aceste trei perioade cuprind fiecare mai multe faze, dintre care unele sînt chiar cunoscute, dar aici interesează în primul rînd linia mare de dezvoltare, comună în general întregii mase a triburilor amintite, şi care ca atare reflectă foarte probabil un mers istoric general, chiar dacă nu absolut sincronic peste tot.

Se observă anume că o *primă perioadă*, care reprezintă cea mai veche etapă a procesului de stabilizare a vieţii triburilor, după frămîntările şi restructurările economice şi sociale din perioada de tranziţie, păstrează încă în mod destul de vizibil unele trăsături ale acesteia din urmă, dar totodată pune bazele dezvoltării ulterioare, atît în ceea ce priveşte regimul economic şi formele culturii materiale, cît şi în ceea ce priveşte procesul de dezvoltare a metalurgiei. Pe această primă treaptă a epocii bronzului din ţara noastră întîlnim pe mari întinderi de spaţiu aspecte de cultură materială relativ uniforme, ca o expresie a realizării depline a unei sinteze tribale şi culturale, petrecute pe substrate neolitice înrudite. Astfel, în Oltenia, Muntenia şi în colţul de sud-est al Transilvaniei se răspîndeşte complexul de cultură denumit *Glina III-Schneckenberg* — care s-a dovedit a fi precedat în întreagă această arie celelalte culturi din epoca bronzului întîlnite acolo. Mai greu este să se determine prin ce este reprezentată această etapă în restul provinciilor ţării noastre. În podişul Transilvaniei este foarte probabil că în această vreme dăinuia un aspect particular şi evoluat al culturii Coţofeni, anume acela caracterizat prin ceramica decorată cu « *împunsături succesive* »

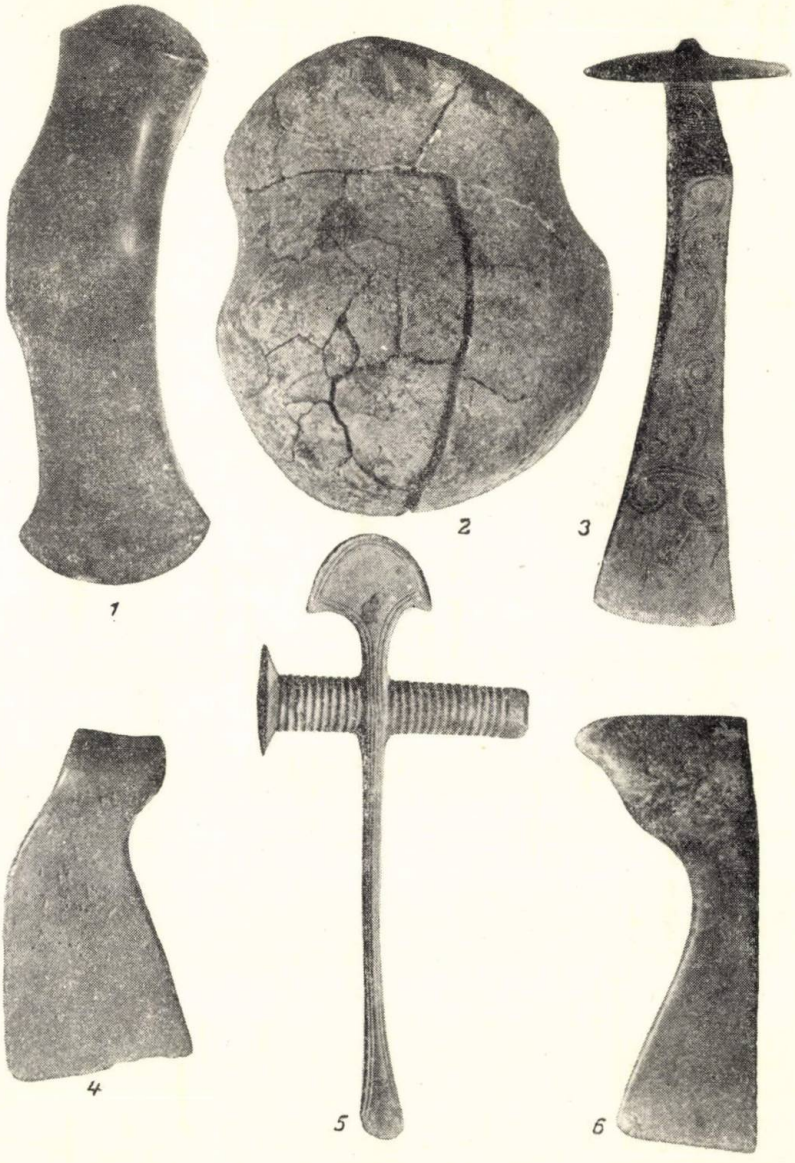

Fig. 19. — Unelte şi arme de piatră, aramă şi bronz din epoca bronzului. 1, topor de luptă, de piatră, de la Poiana (cultura Monteoru); 2, ciocan de miner, de piatră, de la Verbicioara (cultura Verbicioara); 3,5, topoare de luptă de bronz, bogat împodobite, din depozitul de la Apa; 4, topor de aramă din depozitul de la Ostrovul Corbului; 6, topor de aramă din depozitul de la Sinaia.

(« *Furchenstich* »). În Banat situaţia pare să fi fost asemănătoare, în sensul că acolo elemente întîrziate ale culturii Coţofeni — în varianta proprie acestei provincii — vor fi dăinuit o vreme în acest răstimp; eventual primele începuturi ale culturii *Periam-Pecica* aparţin deja acestei vremi. În Crişana situaţia nu este încă limpede pentru această perioadă. Acelaşi lucru este valabil şi pentru Moldova, unde cultura Glina III lipseşte, fără ca documentarea de care dispunem astăzi să ne arate cum s-au dezvoltat acolo elementele de caracter Horodiştea-Folteşti, care încheie evoluţia culturii Cucuteni. Pînă în prezent, cele mai vechi documente aparţinînd epocii bronzului din această provincie sînt reprezentate de răspîndirea unora din cele mai vechi faze ale culturii Monteoru şi de complexul nou identificat (în 1959) numit provizoriu Costişa-Bilîi-Potik. În Dobrogea, pe malul Dunării, aspectul de la Cernavoda al culturii Horodiştea-Folteşti cuprinde probabil şi această etapă, pentru a se dezvolta apoi, pare-se, în chip deosebit.

Cultura Glina III-Schneckenberg, numită aşa după nivelul al 3-lea din tell-ul de la Glina, lîngă Bucureşti şi după aşezarea de la Schneckenberg („Dealul Melcilor"), de lîngă Oraşul Stalin [1] este, după cum s-a mai amintit, rezultatul sintezei intervenite în perioada de tranziţie, între fondul neolitic tîrziu Gumelniţa şi noile elemente pătrunse dinafară, printre care cele mai active se vădesc a fi fost cel răsăritean şi cel sudic. În Oltenia şi Transilvania, între etapa finală a culturilor neolitice tîrzii şi complexul Glina III-Schneckenberg se intercalează cultura epocii de tranziţie de tip Coţofeni, care lipseşte în cea mai mare parte a Munteniei, în Moldova şi în Dobrogea. Este de aceea probabil că aria mai restrînsă de formare a culturii Glina III-Schneckenberg trebuie căutată în răsărit, în principal în Muntenia, sud-estul Moldovei (Folteşti) şi eventual în Dobrogea (Cernavoda), unde de altfel i se cunosc şi etapele mai vechi şi unde a avut o evoluţie mai îndelungată, totalizînd trei faze — după cît s-a putut stabili pînă acum prin observaţii care nu au fost încă deplin analizate şi publicate. Este semnificativă absenţa totală a aspectelor deplin formate ale acestei culturi din podişul central moldovenesc şi din depresiunile ce-l mărginesc, cu excepţia celei de sud-est şi eventual a celei din sud. Din aria de formare astfel definită cultura Glina III-Schneckenberg s-a extins apoi spre vest în Oltenia şi spre nord-vest dincolo de munţi, în raioanele Stalin şi Sf. Gheorghe din bazinul Oltului superior.

Aşezările culturii Glina III-Schneckenberg se găsesc adesea pe locurile vechilor aşezări neolitice (ca de pildă la Glina şi la Ariuşd). Purtătorii ei căutau de obicei puncte mai înalte şi izolate, uşor de apărat; aşa se explică faptul că de pildă în Transilvania s-a putut face observaţia că aproape toate aceste aşezări se găsesc în actuale cariere de piatră, masivele stîncoase respective (de ex. Dealul Schneckenberg şi cel numit Sprenchiu (Gesprengberg) de lîngă Oraşul Stalin, ori piscul numit Örkö (Piatra de veghe) de lîngă Sf. Gheorghe, oferă astfel de puncte apărate în chip natural. Fortificaţii artificiale (şanţuri, valuri) nu se cunosc. Locuinţele par a fi fost construite mai ales din material lemnos: colibe din împletituri de nuiele, rareori pomostite cu puţin chirpici. De obicei ele fac impresia a fi avut un caracter sezonier. Folosirea şi de către această cultură a peşterilor, în regiunile în care astfel de adăposturi se găseau, nu prezintă nimic specific, peşterile fiind locuite în mod trecător de aproape toate triburile neolitice şi mai tîrzii din regiunile respective.

Între aspectul de dincoace de munţi şi cel din Transilvania al acestei culturi nu există deosebiri, care să treacă dincolo de variaţiile normale între diferitele aspecte regio-

[1] Păstrăm aici denumirea Schneckenberg, deoarece a intrat ca atare în literatura de specialitate universală.

BIBLIOTECA GHEORGHE LAZĂR
Bucureș

săpătură făcută la Cîlnic, r. Sebeş, unde s-au cercetat cincisprezece locuinţe. Unele descoperiri recente semnalează pătrunderea acestei faze şi în regiunea muntoasă a Olteniei (în raionul R. Vîlcea), fapt care ar explica absenţa din acele locuri a culturii Glina III şi ar sublinia încă o dată sincronismul, cel puţin parţial, între cultura Glina III-Schneckenberg şi complexul tîrziu Coţofeni caracterizat prin ceramica decorată cu împunsături succesive. Nu se poate preciza pentru moment pe ce cale şi de unde a pătruns noua tehnică de decor, însoţită şi de unele motive (mai ales triunghiuri haşurate, dispuse astfel încît să rezulte un decor în stea sau în cruce); este de presupus însă şi o componentă sud-vestică venită prin Serbia şi Slovenia.

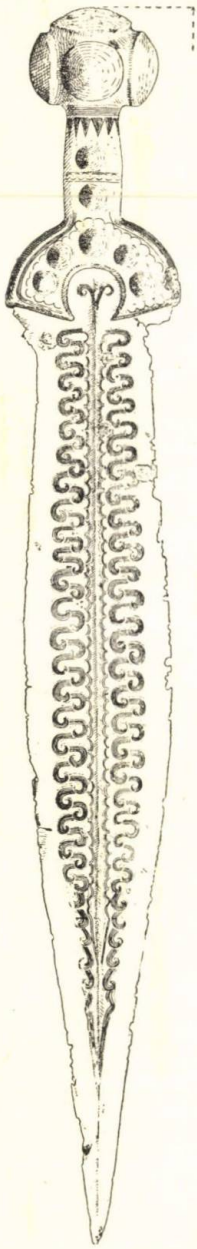

Fig. 20. — Sabie de bronz descoperită la Apa.

La Cîlnic s-a putut constata o aşezare grupînd probabil circa 20 de locuinţe rectangulare, construite din împletituri de nuiele şi chirpici, cu cîte două încăperi, prevăzute cu vetre, cuptoare de foc şi gropi de provizii. Animalele domestice erau reprezentate prin cornute mari şi mici şi porci; se vîna cerbul, căprioara şi porcul mistreţ. Prelucrarea pietrei prin cioplire şi şlefuire, ca şi a osului şi cornului, furniza cea mai mare parte a uneltelor de bază. Metal nu s-a găsit.

Acestei prime etape — după cum s-a văzut încă insuficient cunoscute — îi urmează a doua perioadă, s-ar putea spune perioada principală a epocii bronzului. Pe fondul culturilor primei etape, prin dezvoltări locale în primul rînd, dar şi prin încrucişări de influenţe greu de urmărit încă, se formează culturi locale cu arii mai restrînse, dar dotate cu o mare capacitate de expansiune, culturi care îşi cristalizează treptat caracterele lor proprii, fiecare din ele delimitîndu-şi de asemenea treptat teritoriile, triburile respective aflîndu-se în continuă fricţiune, şi în parte întrepătrunzîndu-se între ele. Se poate presupune, fără teamă de a greşi, că ne găsim în faţa constituirii unor uniuni tribale mai strîns închegate. Caracteristic pentru toate aceste culturi din perioada a doua, cea mijlocie şi principală, a epocii bronzului, este faptul că ele se dezvoltă fără întrerupere — deseori în aceleaşi aşezări — deşi foarte probabil nu totdeauna paşnic şi nestingherit, o vreme mai îndelungată şi pînă la un moment, în care situaţii ce vor fi discutate mai tîrziu vor face să se întrerupă evoluţia de pînă atunci, aşezările să fie părăsite şi evenimentele să capete un curs care le va da caracterul unei faze de trecere la perioada de tranziţie către epoca de fier.

În aria culturii Glina III-Schneckenberg din prima etapă se dezvoltă în Oltenia o cultură locală care şi-a căpătat numele de cultura *Verbicioara*. Mai tîrziu, pătrund în Oltenia, venind din regiunile învecinate ale bazinului Dunării mijlocii, triburile purtătoare ale culturii *Gîrla-Mare*. În Muntenia, regiunea de cîmpie este ocupată de cultura numită *Tei*. În

regiunea de dealuri a Munteniei, se constituie cultura *Monteoru*. Ea va cuprinde şi o parte din Moldova. În Dobrogea nu cunoaştem încă culturile ce se vor fi

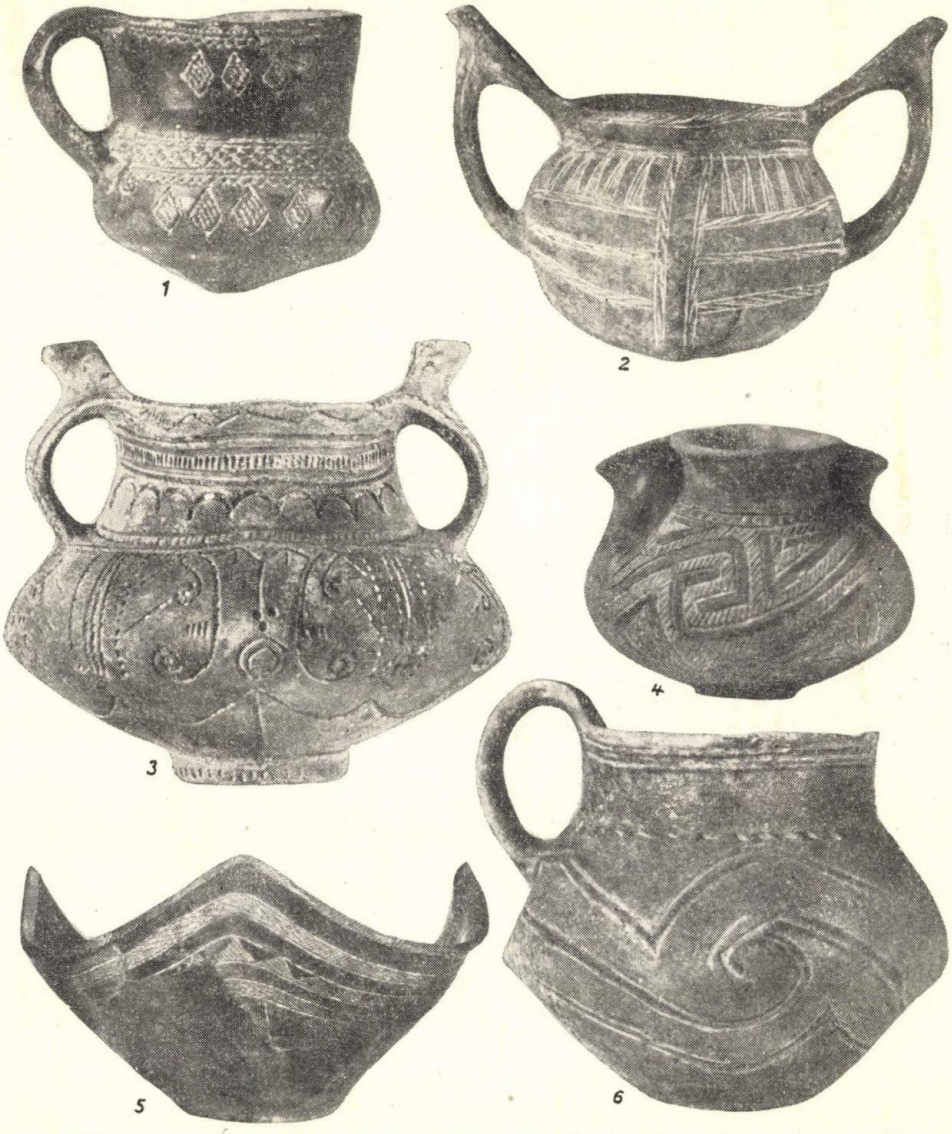

Fig. 21. — Vase de lut ars, caracteristice pentru diferite culturi din epoca bronzului. 1, Bucureşti-Tei (cultura Tei); 2, Verbicioara (cultura Verbicioara); 3, Cîrna (cultura Gîrla-Mare); 4, Saeş (cultura Wietenberg); 5, Rotbav (cultura Wietenberg); 6, Vărşand (cultura Otomani).

dezvoltat în această vreme; este posibil ca ele să fi derivat din aspectul descoperit recent la Cernavoda al culturii Horodiştea-Folteşti. În podişul Transilvaniei se constituie, cuprinzîndu-l treptat în întregime, cultura denumită *Wietenberg*.

În bazinul inferior al Mureşului, se dezvoltă, în legătură cu teritoriile învecinate ale R. P. F. Iugoslavia şi R. P. Ungară, cultura *Periam-Pecica*. În partea de sud a Banatului şi în legătură cu dezvoltarea din aria Verbicioara din Oltenia, ia naştere în condiţii încă neclare un grup denumit *Vatina*, a cărui evoluţie se detaşează de cea a culturii *Periam-Pecica*. La nord de bazinul inferior al Mureşului, în spaţiul dintre munţii Apuseni şi cursul superior şi mijlociu al Tisei, dar extinzîndu-se pînă în Slovacia răsăriteană, se dezvoltă cultura *Otomani*.

Fig. 22. — Figurină antropomorfă reprezentînd o femeie îmbrăcată în rochie lungă şi largă, găsită la Cîrna (cultura Gîrla Mare).

Cultura Monteoru este cunoscută mai ales prin săpăturile îndelungate făcute la Sărata-Monteoru (r. Buzău), dar şi din alte locuri, de ex. la Poiana pe Siret, Costişa în r. Buhuşi etc. Ea s-a format pe fondul Glina III-Schneckenberg, desprinzîndu-se anume din faza iniţială a acestui complex şi asimilînd eventual elementele Cucuteni B (varianta Monteoru) din regiunea de dealuri de la cotul Carpaţilor. S-a dezvoltat de-a lungul a două etape principale, fiecare cuprinzînd mai multe faze, care au putut fi identificate stratigrafic în aşezarea eponimă. Este o cultură a regiunilor de dealuri, reprezentanţii ei necoborînd decît în mod excepţional şi tîrziu, în ultima ei perioadă, în cîmpie (ca de ex. la Tinosul pe Prahova, şi la Ploieşti-Triaj). Desigur că în acest spaţiu extinderea purtătorilor culturii Monteoru a fost barată de triburile culturii Tei.

Faza cea mai veche a culturii Monteoru este deocamdată cunoscută numai din regiunea cuprinsă între bazinul superior al Dîmboviţei şi bazinul superior al Buzăului şi este foarte probabil că în această arie a şi luat naştere. De aici ea se răspîndeşte repede în Moldova, începînd chiar din cea de-a doua fază de dezvoltare a ei. După cum au arătat descoperirile făcute în 1958 şi 1959 în cursul săpăturilor de la Costişa (r. Buhuşi)[1], cultura Monteoru pătrunde în acea parte a Moldovei ceva mai tîrziu şi suprapune un aspect cultural deosebit, documentat la noi şi în stepa Jijiei (la Corlăteni şi Truşeşti de ex.) şi legat de o cultură care în Ucraina subcarpatică este cunoscută sub denumirea de Bilîi-Potik. Această cultură deosebită va trebui numită pentru teritoriul ţării noastre (spaţiul de la nord de cursul mijlociu al Bistriţei şi de cel superior al Bîrladului) *cultura Costişa*. La începutul ultimei sale perioade, cultura Monteoru pare a se fi extins totuşi

[1] Săpături încă inedite.

şi în regiunea ocupată mai îndelung de cultura Costişa, după cum sugerează un vas tipic găsit la Truşeşti. Tot atunci este posibil ca ea să fi radiat şi dincolo de Prut în R.S.S. Moldovenească, unde un vas caracteristic a fost găsit într-un cimitir de la Coinceni (r. Făleşti).

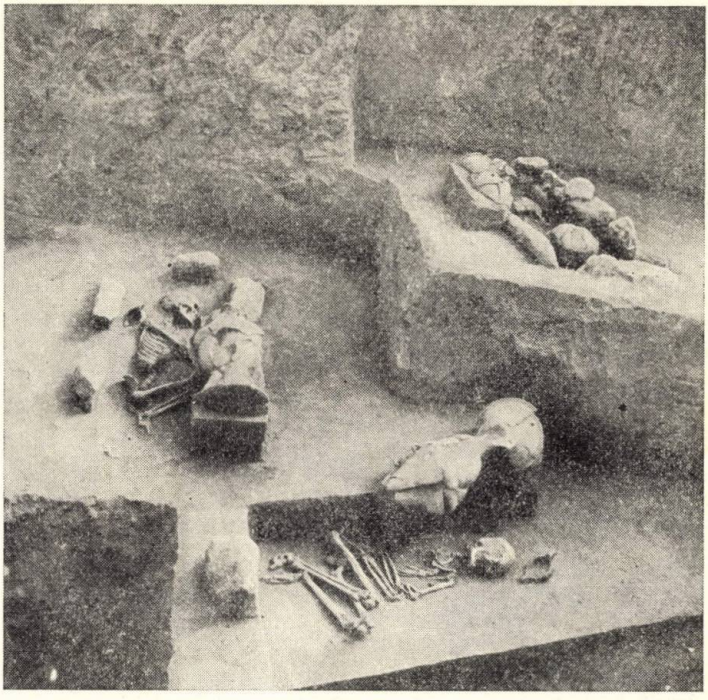

Fig. 23. — Morminte de inhumaţie, grupate pe familie, dintr-unul din cimitirele de la Sărata-Monteoru (cultura Monteoru).

Dincolo de Carpaţi ea este documentată prin cîteva vase găsite izolat în raioanele Stalin şi Sf. Gheorghe, aparţinînd ultimei ei perioade şi ajunse acolo probabil ca import într-un mediu Wietenberg. Altfel se prezintă însă situaţia în cazul descoperirii recente şi încă inedite — a unei *aşezări* de tip Monteoru vechi (fazele 2—3, deci din vremea expansiunii acestei culturi), la Ciomortan (Lutoasa), r. Ciuc, în bazinul superior al Pîrăului Negru, nu departe de Breţcu, chiar în preajma pasului Oituz. Urme asemănătoare s-au găsit şi la Leţ, pe cursul mijlociu al Pîrăului Negru. Avem de-a face de data aceasta cu o pătrundere a unui grup de purtători ai culturii Monteoru, pe drumul Trotuşului şi al Oituzului, dincolo de munţi. Nu se ştie cît va fi dăinut această extindere dincolo de munţi a triburilor Monteoru, dar faptul că în regiunea respectivă este documentată şi cultura Wietenberg arată cu toată claritatea că la un moment dat ele au fost respinse de către purtătorii acestei ultime culturi.

Triburile culturii Monteoru au ocupat de obicei piscuri apărate prin însăşi configuraţia şi poziţia lor naturală, fără însă a le fortifica decît într-o fază mai tîrzie (la Monteoru, la începutul ultimei perioade).

Pe înălţimile şi terasele joase din jurul acestor piscuri se instalau pînă departe pîlcuri de locuinţe, mici « cătune », ai căror locuitori se deplasau în cursul vremii în cuprinsul ariei întinse a acestor aşezări complexe, mutîndu-şi totodată şi cimitirele respective.

La începutul ultimei perioade, cînd piscul se întăreşte cu un şanţ artificial, grupul retras aci îşi instalează chiar şi cimitirul pe pantele dealului. În preajma „acropolei" sau, în răstimpul de primejdie amintit, chiar direct pe ea, se găseau şi sanctuarele. Folosirea pietrei la construirea platformelor pentru locuinţe şi într-un caz, eventual, şi pentru un

Fig. 24. — Vase de lut ars, caracteristice pentru diferite faze ale culturii Monteoru, descoperite la Sărata-Monteoru.

turn de supraveghere, ca şi pentru îngrădirea „sanctuarelor", este o trăsătură a culturii Monteoru care a putut fi studiată în parte la Sărata-Monteoru. În legătură cu acest lucru trebuie relevată folosirea tehnicii prinderii bolovanilor în lut, pentru a forma parapete armate cu stîlpi şi grinzi de lemn, precum şi a celei a construirii unor socluri formate din casete de lespezi umplute cu pietriş mare. Sînt primele construcţii de acest gen întîlnite la noi şi este probabil că amănuntele lor tehnice au fost împrumutate din sud.

Triburile Monteoru se ocupau cu agricultura primitivă şi cu păstoritul şi erau angajate intens în schimbul la mari distanţe. Nu se ştie în ce măsură au exploatat chihlimbarul de Buzău, este însă probabil că au folosit, pentru întrebuinţare proprie şi pentru schimb, sarea din regiunile cu saline sau ape sărate din aria lor de răspîndire. Topoarele de luptă şi măciucile lucrate din piatră continuă a fi folosite încă în mare măsură, ca şi arcul cu săgeţi avînd

vîrful din silex cioplit sau din os: singura armă de bronz frecventă este doar pumnalul, sabia lipsind cu totul din această arie. Suliţele de bronz sînt rare şi de mici dimensiuni. De asemenea topoarele de luptă, de tip local sau aduse din Transilvania. În genere, uneltele de piatră şi de os joacă încă un rol destul de mare în toate fazele culturii Monteoru. Este de subliniat întrebuinţarea constantă a cuţitului curb de piatră.

Ceramica culturii Monteoru a avut de-a lungul întregii ei evoluţii ca forme principale cana, ceaşca, castronul şi vasul de provizie. O trăsătură distinctivă şi de oarecare originalitate o constituie folosirea în fazele mai vechi a unor forme dezvoltate de vase-raţă *(askoi)*, cu corpul ridicat şi « ciocul » foarte lat, întrebuinţate foarte probabil mai ales pentru libaţii. O altă formă de vas, tot atît de distinctivă şi de originală, este aceea a aşa-numitului *vas de ofrandă* (s-a găsit foarte frecvent în morminte, dar şi în sanctuarul de pe « Cetăţuie »), cu corpul prelung, fundul ascuţit (pentru a fi înfipt în pămînt) şi gîtul în formă de pîlnie.

În rest, ceramica Monteoru se distinge prin modelarea deosebită a torţilor ceştilor şi cănilor, trase de obicei din buza vasului şi prezentînd o evoluţie continuă de-a lungul celor opt faze ce s-au putut deosebi. Toarta aşa-numită *lunată* nu pătrunde în acest mediu decît la sfîrşitul primei perioade.

Ornamentarea era realizată în principal prin incizie şi relief. De-abia în ultima perioadă, alături de motivele geometrice-liniare folosite pînă atunci, se adaugă şi spirala. Tot atunci se răspîndesc şi proeminenţele modelate în peretele vasului prin împingere dinăuntru, ca şi canelurile înguste.

Printre alte obiecte lucrate în lut ars, merită o menţiune specială aşa-numiţii « căţei de vatră » (suporturi pentru frigări) cu extremităţile modelate în formă de capete de animal (berbec de obicei).

Din punct de vedere antropologic, printre purtătorii culturii Monteoru elementele mediteranoide sînt dominante; apar şi unii mediteranieni sudici, cu talia sub 1,50 m. Se mai întîlnesc în plus mediteranoizi de variantă nord-balcanică, proveniţi probabil din metisajul dintre mediteranieni şi proto-europoizi, aceştia din urmă provenind din vechi autohtoni sau din grupe răsăritene din cercul înmormîntărilor cu ocru roşu. Sînt atestaţi de asemenea şi brachicrani curvooccipitali şi cîţiva planoccipitali, de origine eventual central-europeană.

Cultura Tei, numită aşa după o aşezare de pe malul lacului Tei din Bucureşti, este răspîndită în principal în Muntenia, unde ocupă, potrivit cu documentarea existentă astăzi, regiunea de cîmpie de la sud şi vest de Călmăţui, pînă pe linia Dunării şi spre Olt, unde a fost oprită de presiunea peste Olt a culturii Verbicioara. Spre nord, spre Carpaţi, ea pătrunde pînă în preajma regiunii de dealuri la sud de Tîrgovişte, pe valea Dîmboviţei. Într-o fază mai veche a ei, un grup Tei a pătruns, probabil pe Dîmboviţa şi Prahova, şi dincolo de munţi, unde în ţara Bîrsei sînt cunoscute mai multe puncte cu resturi arheologice de acest tip. În acest din urmă spaţiu ea este apoi, curînd, înlocuită de cultura Wietenberg. În Muntenia (şi desigur şi în bazinul Oltului superior), cultura Tei deplin formată succede în timp complexul Glina III-Schneckenberg, pe care în mod sigur, după cum arată şi structura culturii Tei, îl absoarbe. Nu se poate însă rezolva problema formării culturii Tei numai cu ajutorul presupunerii că ea reprezintă o dezvoltare a complexului Glina III-Schneckenberg. O serie de trăsături ale culturii Tei, printre care cea mai importantă este ornamentica spiralo-meandrică a ceramicii, nu se pot explica prin substratul Glina III-Schneckenberg, unde ele lipsesc. Descoperiri recent făcute la Cernavoda, care se leagă de altele din Bulgaria dintre Dunăre şi Balcani, arată că aria de formare a culturii Tei a cuprins şi unele spaţii de la est şi sud de Dunăre, unde ea a luat naştere tot pe un fond de caracter general Horodişţea-Folteşti, contaminat însă acolo cu o tradiţie neolitică tîrzie mai persistentă şi cu un puternic curent de influenţe sudice, greco-egeice, transmise în ultima etapă prin Macedonia. În felul acesta, răspîndirea din nou la nordul Dunării, după o perioadă relativ lungă de eclipsă perioada de tranziţie şi etapa Glina III-Schneckenberg) a ornamentării spiralo-meandrice,

cu motive în cea mai mare parte deosebite de cele neolitice, își găsește o explicație istoricește mai justă decît cea care se întemeia pe ipoteza transmiterii ei locale, din neolitic pînă în această perioadă înaintată a epocii bronzului. Totodată, cultura Tei se dovedește a fi fost mediul care, pentru regiunile de la răsărit de Olt și de Carpații apuseni a format una din verigile de legătură cu sudul balcanic și greco-egean. Sabia miceniană de import de la Roșiorii de Vede se situează în aria culturii Tei și aparține vremii de existență a acesteia. În cultura Monteoru, elementele de decor spiralic apar de-abia la începutul ultimei ei perioade, cînd se importă la Sărata-Monteoru vase de lut din cultura Tei. Se va vedea că și pentru cultura Wietenberg din Transilvania trebuie admisă o componentă înrudită. În felul acesta, grupul Tei se dovedește a fi avut o importanță deosebită și un rol istoric din cele mai active, și ca mijlocitor către sud, și ca element formativ.

În cîmpia Munteană s-au putut deosebi trei faze de dezvoltare ale culturii Tei, dintre care ultima reprezintă deja etapa ei de sfîrșit. După descoperirile de la Cernavoda trebuie să se mai presupună încă cel puțin o fază de început, corespunzătoare perioadei de formație la sud și est de Dunăre — dar care nu este exclus să fi existat și la nord de Dunăre în Muntenia — și de încorporare a grupului Glina III.

Așezările culturii Tei, dintre care un număr destul de mare s-au identificat și în parte și cercetat pe teritoriul orașului București și în imediata lui vecinătate, se instalau de obicei pe terasele joase sau mai înalte ale apelor. Cele care au putut fi studiate mai atent s-au dovedit a reprezenta simple « cenușare », grămezi de întindere restrînsă — ca niște movile joase — de resturi de locuire și cenușă. Este forma tipică de așezare a unor grupuri de păstori seminomazi, care practicau într-o oarecare măsură și agricultura primitivă — formă care va deveni aproape generală și caracteristică în perioada de trecere spre epoca de fier.

Locuințele se arată a fi fost construite mai mult din material lemnos ușor (împletituri de nuiele și stuf), uneori însă s-au întîlnit și construcții pomostite cu chirpici.

În rest, această cultură este încă puțin cunoscută și studiată, prezența ei fiind semnalată mai ales prin olăria caracteristică, cuprinzînd în special cești și vase mari de provizii, primele decorate în tehnica împunsăturilor succesive, iar celelalte cu striuri făcute cu mătura și cu ornamente în relief. Cîteva obiecte de bronz, ce i se pot atribui, arată încadrarea culturii Tei în legăturile de schimb. Poziția ei cronologică este definită prin aceea că suprapune stratigrafic cultura Glina III — și deci îi succede în timp — și prin faptul că la Sărata-Monteoru fragmente de vase din faza a doua a culturii Tei (din cele patru deosebite mai sus) s-au găsit în straturile aparținînd începutului ultimei perioade a culturii Monteoru. Nu se cunosc încă morminte care să poată fi atribuite în mod cert culturii Tei. Doar un mormînt cu schelet în poziție chircită, descoperit recent (1959) la Smeieni, în regiunea de izvorîre a Călmățuiului, pare a-i aparține.

Cultura Verbicioara a fost identificată de-abia în 1949 în așezarea complexă de la Verbicioara, r. Pleniţa. Ea suprapune stratigrafic în așezarea de la care și-a primit numele un nivel Glina III și este răspîndită aproape în întreaga Oltenie, de la Dunăre pînă în regiunea de dealuri. Originea ei este vestică, faza ei inițială legîndu-se strîns de complexul Periam-Pecica și de cel numit Vatina. Ea a pătruns așadar dinspre nord și nord-vest în Oltenia, unde nu a absorbit se pare fondul local mai vechi Glina III, ci l-a împins spre est, spre Olt. În Oltenia este cunoscută aproape numai prin cercetările de la Verbicioara, din care se vede că a folosit așezări pe înălțimi lesne de apărat, întărite la un moment dat și cu șanțuri artificiale (ca la Verbicioara și Sălcuța). Conținutul ei și aspectul general corespunde la început în linii mari cu cel al culturii Periam-Pecica cu care se dezvoltă paralel, de-a lungul a patru faze principale, o a cincia fază reprezentînd de fapt perioada de tranziție spre hallstattul timpuriu.

Cultura Verbicioara are totuși o evoluție proprie, față de cea Periam-Pecica, prin aceea că a stat, începînd de la un anumit moment, în legătură cu formarea și dezvoltarea complexului Vatina. Nu i se cunosc cimitirele: la Verbicioara s-a găsit un mormînt de

inhumație în poziție chircită, așa că se poate admite că ritul de înmormîntare al purtătorilor ei a fost la început — ca și la culturile surori Periam-Pecica și Vatina — cel al inhumației. Dintr-o fază mai tîrzie a culturii Verbicioara (a 3-a) s-au descoperit însă în așezarea eponimă și două morminte de incinerație în urnă. În timpul fazei a 3-a a culturii Verbicioara a pătruns pînă acolo și o ceașcă din ultima perioadă a culturii Monteoru.

Cultura Periam-Pecica. Numită așa după descoperirile făcute în două așezări din Banat și Crișana în bazinul inferior al Mureșului (raioanele Sînnicolau Mare și Arad), cultura Periam-Pecica este răspîndită în Banat între bazinul inferior al Mureșului, Tisa și Dunăre. Ea este înrudită în parte și se dezvoltă — tot în parte — paralel cu culturile de la începutul epocii bronzului din bazinele Tisei mijlocii și al Dunării mijlocii (la sud de Budapesta), dintre care cea mai studiată este cea reprezentată prin descoperirile de la Tószeg, pe Tisa mijlocie în R. P. Ungară. Acest grup (Tószeg-Periam-Pecica) prezintă o importanță deosebită și prin aceea că, pe baza dezvoltării sale, stabilită stratigrafic în așezările de la Tószeg și Pecica, s-a încercat și se încearcă încă o periodizare mai amănunțită și mai exactă a epocii bronzului din spațiul cuprins între Munții Apuseni și Dunărea mijlocie. S-a văzut mai sus că un aspect timpuriu al acestui complex pătrunde și în Oltenia unde se dezvoltă sub forma culturii Verbicioara.

Se presupune că faza cea mai veche a culturii Periam-Pecica este documentată numai în spațiul de la Tisa mijlocie unde este cunoscută sub numele de cultura Nagyrév (atestată și în cel mai de jos strat de la Tószeg). În Banat ea ar fi pătruns într-o fază imediat următoare, cu care începe locuirea din așezările de la Periam și Pecica. După alte presupuneri, ea s-ar fi dezvoltat și în R.P.F. Iugoslavia și la noi pe un fond neolitic tîrziu de caracter Sălcuța-Bubanj. Este însă de admis că și această cultură, ca și alte complexe culturale de la începutul epocii bronzului din bazinul Tisei și Dunării mijlocii, a luat naștere pe baza culturii din perioada de tranziție cunoscută sub numele de *Baden*[1] din regiunile respective și care reprezintă acolo un aspect înrudit și paralel cu cultura Coțofeni. Nu este încă limpede ce rol a jucat în acest proces grupul Coțofeni din Banat. Oricum, cultura Periam-Pecica pare să reprezinte rezultatul unei sinteze complexe, nelămurite încă deplin, în care însă, după avizul tuturor cercetătorilor, noi elemente sudice — presupuse la un moment dat a fi de-a dreptul anatoliene, dar precizate în ultima vreme a proveni mai degrabă din Grecia helladică și din Macedonia — au jucat un rol important. Aceste aporturi sudice, au putut fi răspîndite în parte prin cultura de tranziție, mai nouă ca cea Baden-Pécel, denumită Vucedol (în Slovenia) și Zók (în R.P. Ungară), care este semnalată în toată aria Baden și a pătruns și în Oltenia de-a lungul Dunării, de unde a fost probabil împinsă înapoi de complexul Glina III-Schneckenberg.

Considerat în ansamblu, complexul Tószeg-Pecica reprezintă una din cele mai vechi culturi ale epocii bronzului din sud-estul Europei centrale, dezvoltîndu-se de-a lungul a șase faze, dintre care cinci documentate la Pecica atestă locuirea îndelungă în aceeași așezare, dar nedepășind ca durată limitele epocii mijlocii a bronzului. În etapele sale finale este din ce în ce mai mult acoperită de expansiunea grupului Otomani și a celor Bjelo-Brdo și Vatina, cu care se pare că se amestecă o vreme în diferite sectoare ale ariei sale de răspîndire.

Conținutul ei prezintă trăsăturile obișnuite ale culturilor bronzului timpuriu și mijlociu din acest sector al Europei; uneltele de piatră și os se folosesc și aici destul de frecvent, alături de bronz, care pătrunde însă mai bogat în această regiune de mare circulație. Noul metal era prelucrat și în așezările culturii Periam-Pecica, după cum dovedesc tiparele descoperite în ele; se turnau pumnale și mai ales topoare cu gaura transversală pentru fixat coada. Micul tezaur de podoabe de aur de la Rovine (v. mai departe), aparține unei faze mai tîrzii din

[1] Cultură pentru care cercetătorii maghiari au propus recent denumirea de *Pécel*.

evoluţia culturii Periam-Pecica. Perlele de faianţă au pătruns în număr mare şi în această arie. De asemenea chihlimbarul.

Ritul de înmormîntare al acestei culturi, cunoscut din mai multe cimitire din R.P. Ungară, în regiunea de vărsare a Mureşului în Tisa, iar la noi în ţară la Beba Veche, r. Sînnicolau Mare, a fost acela al inhumaţiei în poziţie chircită şi în morminte plane fără movile. În fazele mai tîrzii apar sporadic şi morminte de incineraţie.

Ceramica este caracterizată mai ales prin folosirea constantă a vaselor cu două torţi şi a cănilor, a străchinilor şi a vaselor de provizii, şi prin decorul sobru, liniar-geometric; elementele spiralice, ca şi canelurile, pătrund în fazele finale, o dată cu influenţele Otomani şi Vatina.

Laolaltă cu celelalte grupe culturale din bazinul Tisei şi Dunării mijlocii, cultura Periam-Pecica a jucat, după cît se întrevede, un rol important în geneza, pe bază de influenţe sudice şi răsăritene, a unor noi forme de unelte, arme şi podoabe de bronz, care s-au transmis apoi pînă departe în centrul şi nordul Europei.

Cultura Vatina. Acest grup cultural, numit după o localitate din Banatul iugoslav, este răspîndit în Banat şi mai spre vest, pînă în Sirmia şi Slovenia. În stadiul actual al cercetărilor el este greu de separat pe de o parte de cultura Periam-Pecica, pe de alta de cea Gîrla-Mare. Sînt însă suficiente indicii că el s-a desprins la un moment dat — greu încă de precizat — din grupul Periam-Pecica, acesta din urmă rămînînd să se dezvolte ca atare doar în bazinul inferior al Mureşului. Grupul Vatina se constituie pare-se şi în strînsă legătură cu cel Verbicioara din Oltenia, după cum arată înrudirea strînsă dintre el şi fazele mai noi ale culturii Verbicioara, ca şi prezenţa acesteia din urmă în Banatul romînesc nordic. Într-o măsură greu de asemenea de precizat, cultura Vatina a contribuit şi la constituirea grupului Gîrla-Mare, cu care şi în timpul existenţei lor paralele o vreme, se amestecă în chip foarte complicat. Totuşi, elementele caracteristice Vatina se pot separa, mai ales în ceramică, unde cănile cu o toartă şi cu proeminenţe, ceştile cu două toarte (« lunate » sau cu butoni) şi cu picior gol înăuntru, farfuriile cu picior înalt « cu ferestre », amforetele şi capacele conice cu ramă, reprezintă forme specifice. Decorul este sobru, format din elemente rectiliniare şi spiralice. Pe unele forme, într-o fază nedeterminabilă, s-a folosit şi decorul făcut cu şnurul. Plastica joacă un rol foarte redus.

Dintr-o fază mai veche a culturii Vatina se cunosc morminte (de luptători) de inhumaţie, cu săbii şi topoare de luptă de tip vest-transilvan—est-ungar. În legătură cu o fază mai nouă, se vorbeşte de cimitire de incineraţie, dar este posibil ca adesea grupul Vatina să fie confundat cu cel Gîrla-Mare.

Cultura Vatina, puţin cunoscută şi studiată, prezintă o importanţă deosebită, deoarece în perioada de sfîrşit a epocii bronzului, ea pare a fi avut o mare putere de expansiune spre răsărit, prin Oltenia, unde cultura Verbicioara în ultima ei fază capătă aspecte Vatina din ce în ce mai marcate. De asemenea, ea a jucat probabil un rol important în formarea noilor culturi din hallstattul timpuriu.

Cultura Gîrla-Mare, denumită aşa după unele descoperiri ieşite la iveală la Gîrla-Mare, r. Cujmir, este de fapt doar o ramură a unui mare complex cultural, răspîndit în bazinul Dunării mijlocii şi în unele zone din nord-vestul Peninsulei Balcanice. Complexul este caracterizat prin ritul incineraţiei şi printr-o cultură materială cu trăsături proprii, cunoscută în spaţiul amintit în diferite variante locale. Acestea se pot grupa în trei aspecte principale dintre care două mai nordice, răspîndite între Tisa mijlocie şi Dunăre (grupul cunoscut sub numele mai vechi de Lovasberény şi mai nou de Vátya), respectiv la apus de Dunărea mijlocie (grupul numit al ceramicii încrustate nord- şi sud-pannonice) şi al treilea mai sudic, răspîndit de-a lungul cursului Dunării de la Szeremle la vale, denumit în genere, după două cimitire din R.P.F. Iugoslavia, grupul Bjelo-Brdo-Kličevac. Acest din urmă grup se răspîndeşte, tot de-a lungul Dunării, şi dincoace de Porţile de Fier, în Oltenia şi în nord-vestul Peninsulei Balcanice, din preajma Sofiei pînă la Morava.

Originea grupului Bjelo-Brdo-Gîrla-Mare (cum ar putea fi numit) este obscură, necercetată mai atent şi oricum, încă nestabilită. El reprezintă în orice caz o sinteză mai tîrzie, din bronzul mijlociu, şi cuprinde în afară de fondul local de la Dunărea de mijloc, din care a luat naştere şi este greu de precizat (elemente pannonice, Vátya şi eventual Periam-Pecica prin Vatina), şi o componentă sudică, de asemenea încă greu de precizat, care se manifestă mai ales în decorul spiralic şi meandric al ceramicei şi în statuetele de lut, despre care se va face menţiune mai jos.

În Oltenia, grupul Bjelo-Brdo-Gîrla-Mare este intrusiv, nu se formează local, ci se răspîndeşte gata format dinspre apus şi acoperă se pare în regiunile pe care le ocupă, mai ales în imediata vecinătate a Dunării, dar şi în restul cîmpiei, o fază timpurie a culturii Verbicioara, pe care astfel o împinge spre nord. Se cunosc în Oltenia mai ales cimitire ale culturii Gîrla-Mare şi anume numai din regiunea joasă de bălţi şi de dune inundabile, din apropierea Dunării, spre răsărit pînă la Orlea, pe lacul Potelu. Lucrul poate fi întîmplător, deoarece în aceste părţi apele şi vînturile au dezvelit cimitirele şi au dus la descoperirea lor. Resturi ale culturii Gîrla-Mare, descoperite mai la nord, în regiunile de limită dintre cîmpie şi dealuri (la Verbicioara, Orodelu şi Sălcuţa) trebuie interpretate ca documente ale unei expansiuni, eventual mai tîrzii, a acestei culturi în spaţiile respective.

Aşezări ale culturii Gîrla-Mare se cunosc foarte puţine (de ex. la Balta Verde) şi nu au fost cercetate deloc la noi. În schimb s-au făcut săpături în unele cimitire, anume la Balta Verde şi Ostrovul Mare, în r. Vînju Mare şi la Cîrna, r. Gura Jiului. În acest din urmă loc s-a dezvelit în întregime partea de cimitir nedistrusă încă de apele bălţii Nasta (116 morminte); s-a putut aprecia astfel că la origine cimitirul va fi cuprins cca 200 de morminte.

Lipsa unor cercetări în aşezările acestei culturi, cunoscută astfel aproape exclusiv din morminte de incineraţie, îngreunează precizarea în amănunte a conţinutului ei şi a activităţilor productive ale purtătorilor ei. Totuşi, tendinţa de a ocupa cît mai larg cîmpia, instalarea unor cimitire îndelung folosite — ceea ce denotă un grad înaintat de sedentarism — unele reprezentări religioase ce pot fi deduse din obiecte de cult cunoscute, fac plauzibilă teza curentă după care ne aflăm în faţa unor triburi de caracter predominant agricol. Puţine arme de piatră (topoare de luptă), sau de bronz (pumnale) le pot fi atribuite, astfel încît ele nu par a fi avut o activitate războinică prea dezvoltată, ci s-au răspîndit prin presiunea pe care o exercită de obicei cultivatorii cu o solidă tradiţie tehnică şi organizatorică. Au folosit însă şi topoarele de luptă de bronz din seria vest-transilvăneană, după cum arată descoperirile recente (1958) din cimitirul de la Cruceni, r. Ciacova, în bazinul mijlociu al Timişului. Nu ştim ce rol vor fi jucat în eventuala exploatare a zăcămintelor de minereu de cupru de la Bor şi Maidan-Pek. În morminte se găsesc rare podoabe de metal — multe au fost distruse în focul incinerării. În aria acestei culturi şi aparţinînd vremii ei se plasează tezaurul de podoabe de aur (falere decorate şi inele de buclă) de la Ţigănaşi, r. Vînjul Mare, ceea ce ne arată că triburile respective aveau putinţa să obţină prin schimb lucruri de preţ; decorul de inspiraţie miceniană al falerelor, care îşi are corespondenţe pe ceramica culturii Gîrla-Mare, dovedeşte în plus că se găseau în legătură strînsă cu regiunile sudice.

După cum s-a amintit, cultura Gîrla-Mare este cunoscută mai ales din cimitirele plane de incineraţie, care se înfăţişează ca adevărate « cîmpuri de urne », în care osemintele morţilor, arşi pe ruguri în altă parte, erau de regulă aşezate în urne şi îngropate. Urnele erau de obicei acoperite cu un capac şi însoţite adeseori de vase secundare şi de alte obiecte de ofrandă, toate arse de asemenea în focul rugului. Cîmpul de urne de la Cîrna a arătat că se practica exclusiv incineraţia. S-au descoperit şi morminte duble; nu s-au putut deosebi cartiere mai sărace şi mai bogate, gruparea mormintelor în cimitir fiind făcută probabil pe familii şi de-a rîndul.

Antropologic, în cimitirul de la Cîrna a fost identificat în proporţie de 68% un tip gracil, probabil de talie mică şi mediteranoid. În proporţie mult mai mică apar şi tipuri mai robuste.

Ceramica este reprezentată printr-un număr relativ variat de forme; decorul ei se distinge prin tendința de a cuprinde în chip organizat cît mai mult din suprafața vasului și prin folosirea unor motive spiralice și mai rar meandrice, care au fost comparate cu « fireturile » cusute astăzi pe costumele țărănești din regiunile respective. Se întîlnesc și vase, sau numai torți de vase, modelate în chip de pasăre; este foarte probabil că în reprezentările religioase și eventual în miturile purtătorilor acestei culturi, o anumită pasăre (rața sau lebăda) juca un rol important, după cum se vede de altfel și din faptul că protome de astfel de păsări trag carele de la Dupljaja. Destul de numeroasele statuete de lut ars, descoperite în morminte, și prezentîndu-se într-o stilizare caracteristică (partea inferioară în formă de clopot — rochie « cloche »), reprezintă o trăsătură specifică a acestei culturi și pot fi considerate ca un element de tradiție maternă, legat de cultul fecundității. Amănuntele ținînd de cultul solar nu lipsesc însă nici ele, așa că putem bănui o întîlnire de credințe legate de pămînt, cu altele de caracter solar — îmbinare ale cărei amănunte mai concrete ne sînt necunoscute.

Cultura Gîrla-Mare, destul de unitară ca aspect în Oltenia, nu depășește ca atare în acest spațiu perioada mijlocie a epocii bronzului, chiar dacă elemente ale ei vor fi jucat un rol în geneza complexă a culturilor ulterioare, din perioada de sfîrșit a bronzului și de la începutul epocii fierului. Și acest grup este prins așadar în vîrtejul evenimentelor care au marcat sfîrșitul epocii bronzului.

S-a presupus că grupul Gîrla-Mare ar reprezenta o populație *tracică* sau *ilirică*, dar după cum se va arăta nu putem dovedi existența unor astfel de cristalizări lingvistice în epoca respectivă. Pe de altă parte, la sfîrșitul epocii miceniene (începînd din secolul al XIII-lea î.e.n.), în cadrul migrațiilor care cuprind dinspre nord Grecia continentală și sînt legate într-un chip oarecare de mișcarea triburilor doriene, pătrund acolo și unele elemente de cultură materială care își au originea în complexul Bjelo-Brdo-Gîrla-Mare, fapt care, independent de presupunerile neconcludente încă pe care le poate prilejui (ramură proto-doriană, sau grup proto-iliric însoțitor al dorienilor) — și asupra cărora nu se poate insista aici — subliniază importanța istorică deosebită a acestui complex, care o vreme a cuprins și o porțiune periferică din spațiul țării noastre.

Cultura Otomani [1]. Numită așa după un complex de așezări de la Otomani, r. Marghita, reg. Oradea, această cultură a ocupat spațiul cuprins între cursul inferior al Mureșului, Munții Apuseni și Tisa. În această arie s-a și format probabil, tot pe fondul Baden din perioada de tranziție, dar primind se pare și unele influențe din aria Wietenberg, din podișul Transilvaniei. Mai tîrziu, în cursul evoluției sale, cultura Otomani depășește spre vest cursul Tisei, cum arată descoperirile din dreapta acestui fluviu de la Tószeg și Füzesabony și cea mai îndepărtată spre vest, de la Hatvan. Și spre nord cultura Otomani se extinde dincolo de Tisa, pînă în Slovacia răsăriteană (pînă la Barca lîngă Košice în valea Hernadului). Deși se mai poartă încă discuții cu privire la originea și vechimea ei, ultimele cercetări făcute în mai multe așezări și cimitire de pe teritoriul țării noastre (mai ales la Vărșand și Socodor în r. Criș, la Pir în r. Tășnad și la Sîntion, r. Oradea) și în Republica Socialistă Cehoslovacă (cu precădere marile săpături din așezarea întărită și din cimitirul de la Barca lîngă Košice) au demonstrat caracterul ei local, vechimea ei destul de mare în cuprinsul perioadei mijlocii a bronzului, precum și faptul că a avut o evoluție relativ îndelungată, cu mai multe faze încă insuficient determinate și studiate.

Ocupînd o arie geografică importantă prin vecinătatea ei cu regiunile bogate în zăcăminte de minereuri din Carpații apuseni și nordici și prin căile de comunicație care o străbăteau, triburile culturii Otomani practicau agricultura și creșterea vitelor, locuind în așezări stabile și adeseori de lungă durată, cum arată împrejurarea că ele conțin mai multe nivele de

[1] Cercetătorii cehoslovaci o numesc tot așa; cei maghiari îi spun cultura Füzesabony (după o așezare de pe Tisa mijlocie).

locuire (de ex. la Otomani trei nivele principale, la Barca patru, la Sîntion de asemenea patru). Un tip deosebit de aşezare s-a putut constata la Socodor şi Vărşand, unde în jurul unui grup central de locuinţe şi la o oarecare distanţă de ele, alt şir de locuinţe aşezate în cerc formau un fel de inel de protecţie. Aspectul actual al acestor aşezări [o movilă (resturile grupului central de locuinţe) înconjurată de un val (dărîmăturile cercului exterior de case)] au dat o vreme impresia greşită că ar fi vorba de aşezări întărite cu şanţ şi val circular. Este vorba totuşi de un mod de organizare a aşezărilor construite pe terenuri joase, determinat de motive de precauţie, defensive. Purtătorii culturii Otomani au folosit pentru aşezare şi piscuri întărite cu şanţ şi val (de ex. « Cetăţuia » de la Otomani şi cea de la Barca). Nu ştim, în stadiul actual al cercetărilor, dacă fortificarea aşezărilor a fost folosită încă de la începutul acestei culturi, sau de-abia într-o fază mai tîrzie a ei.

Cultura materială a acestui grup prezintă aceleaşi trăsături generale, ca şi celelalte deja trecute în revistă, cu aceeaşi folosire largă a uneltelor de piatră şi de os şi cu o activitate de prelucrare a bronzului în mai toate aşezările, învederată de tiparele de turnat găsite în ele. Această din urmă activitate a fost însă în această arie mai intensă, deoarece, după cum arată descoperirile, grupul Otomani a avut posibilitatea să-şi procure cu mai multă uşurinţă şi în cantitate mai mare metalul necesar. Pornind de la aceste posibilităţi, grupul Otomani a creat — după cum reiese tot mai limpede din studiile făcute în ultima vreme — în primul rînd seria de tipuri de arme de bronz din grupul aşa-numit « tracic ». În acest spaţiu, cuprinzînd nord-estul R. P. Ungare, Slovacia de răsărit şi nord-vestul ţării noastre, s-au produs săbiile, topoarele de luptă şi « apărătorile de braţ » de tipurile cunoscute dintr-o serie întreagă de depozite, dintre care cele mai importante sînt cele de la *Apa*, r. Satu Mare, *Valea Chioarului* (fost Gaura), r. Şomcuţa Mare şi Hajdu—Sámson şi Zajta în R. P. Ungară. Uneori ele s-au găsit şi în morminte ale culturii Otomani. Aceste piese se disting adesea şi prin ornamentul lor bogat, spiralic şi rectiliniar. De aici ele s-au răspîndit pînă departe în diferite direcţii.

Această producţie intensă de arme de bronz, relativ neobişnuită în vremea discutată, în aceste părţi ale Europei, subliniază caracterul mai agresiv, mai războinic al triburilor Otomani, care — după cum se va arăta mai jos — se manifestă şi printr-o puternică tendinţă de expansiune, printr-o presiune constantă asupra grupurilor înconjurătoare. În aşezări şi cimitire s-au găsit de asemenea numeroase podoabe de bronz şi de aur, care subliniază bogăţia deosebită a acestor triburi.

Ceramica grupului Otomani — ale cărei tipuri principale sînt tot ceaşca (cu o toartă), strachina, castronul şi vasul de provizii — se distinge prin unele caractere proprii în ceea ce priveşte formele şi decorul. Ceştile şi cănile cu o toartă şi cu gura oblică amintesc vechiul fond Baden, dar şi cultura « ceramicei cu împunsături succesive » din Transilvania. Decorul spiralic, însoţit adesea (mai tîrziu) de caneluri şi proeminenţe şi combinat cu ele într-o manieră proprie exclusiv acestei culturi (peretele vasului este el însuşi modelat în caneluri şi proeminenţe, care servesc drept « suport », respectiv puncte de sprijin şi de concentrare ale decorului spiralic incizat), caracterizează ceramica Otomani încă din etapele ei vechi. Prin acest decor spiralic ceramica Otomani se leagă strîns de cea a culturii Wietenberg, învecinate spre răsărit; legăturile cu acest din urmă grup se manifestă şi prin prezenţa frecventă în aşezările Otomani din Crişana, a unor fragmente de vase provenite foarte probabil prin import din aria Wietenberg, după cum în această din urmă regiune pătrund armele de bronz de tip « tracic ».

Ritul de înmormîntare al triburilor Otomani este cunoscut dintr-o serie de cimitire cercetate atît pe teritoriul ungar şi slovac, cît şi la noi în ţară. La Pir s-au dezvelit în ultimii ani 31 de morminte dintre care 30 de inhumaţie în poziţie chircită şi numai unul de incineraţie (în urnă). În cimitirul de la Barca (Slovacia de est) ritul este exclusiv al inhumaţiei. De asemenea în cel de la Megyaszó (în R. P. Ungară), unde s-au descoperit 225 schelete chircite. În cimitirul de la Hernádkak (în R. P. Ungară) din 137 morminte numai trei au

fost de incinerație, în timp ce în cimitirul est-slovac de la Streda pe Bodrog, aparținînd unei faze mai tîrzii a culturii Otomani, deja 52% din morminte sînt de incinerație. Reiese așadar că și în grupul Otomani incinerația pătrunde mai tîrziu, dar după cum se pare mai intens.

În fazele sale mai tîrzii, cultura Otomani manifestă o mai mare tendință de expansiune, presînd asupra spațiului de la Mureșul inferior, unde elemente ale sale se găsesc în amestec cu grupul Periam-Pecica și cu cel Vatina, ceea ce dă naștere la influențări reciproce, greu de definit deocamdată. Urcînd pe Mureș, grupul Otomani pătrunde pînă la Deva. În nord, el se infiltrează pe drumul Someșului pînă spre poarta Meseșului. Și în aria Otomani, viața relativ stabilă și cu dezvoltare organică încetează la finele epocii mijlocii a bronzului — în împrejurări care se vor discuta mai jos.

Tipul antropologic al populației Otomani de pe teritoriul țării noastre nu poate fi indicat deocamdată decît pe baza determinării a două schelete de la Pir, judecînd după care elementul brachicefal, de nuanță alpină — combinat cu unele trăsături nordice și mediteraneene — pare a fi fost foarte bine reprezentat.

Cultura Wietenberg[1]. Numită așa după așezarea de pe dealul Wietenberg (numit și « Dealul Turcului ») pe malul Tîrnavei Mari lîngă Sighișoara, această cultură reprezintă grupul caracteristic pentru epoca mijlocie a bronzului din podișul Transilvaniei, pe care îl ocupă în întregime și fără a-l depăși în nici o direcție. Este cunoscută mai ales prin materiale descoperite întîmplător și puțin studiate.

A luat naștere foarte probabil pe baza fondului local al culturii Coțofeni și al celei cu « ceramică cu împunsături succesive », dar primind — cum s-a menționat deja — dinspre sud-est, prin cultura Tei, influențe care i-au determinat aspectul deosebit. Centrul mai restrîns de formare nu i se cunoaște încă, sînt însă indicii că el a fost cîmpia Transilvaniei de unde apoi grupul s-a extins în întreaga provincie, absorbind probabil grupurile Schneckenberg și Tei și respingînd pătrunderile Monteoru din sud-estul ei. Trebuie avut însă în vedere, în legătură cu procesul și cu regiunea de formare a culturii Wietenberg și faptul că o serie de elemente arheologice aparținînd epocii bronzului, din Transilvania, nu sînt studiate și nu au fost încă încadrate în evoluția acestei epoci. Astfel, la sud de linia Mureșului, mai exact în Făgăraș, în Țara Bîrsei și în Secuime, există unele elemente ceramice, legate de manifestări similare din fazele timpurii ale grupelor Verbicioara și Monteoru; sînt descoperiri întîmplătoare, al căror context cultural nu se cunoaște. S-ar putea ca ele să aparțină unor etape încă necunoscute din formarea culturii Wietenberg. De asemenea, la nord de linia Mureșului este documentat, tot prin descoperiri întîmplătoare, un grup din care fac parte vasele găsite la Gornești și Suciul de Sus, dar care a mai apărut și în alte locuri. Este vorba de o ceramică decorată cu ornamente spiralice de o factură foarte evoluată și rafinată, executate mai ales prin excizie. Este foarte probabil că acest grup, necercetat, reprezintă un element sudic, de origine imposibil de precizat deocamdată. Faptele amintite arată că în procesul formării culturii Wietenberg au participat eventual și elemente care astăzi scapă analizei.

Cultura Wietenberg a fost răspîndită destul de dens în Transilvania, unde numărul localităților în care s-au găsit astfel de urme se cifrează astăzi la circa 180, fapt care ar putea denota o oarecare desime de populație. Grupul Wietenberg a avut o dezvoltare mai îndelungată, în mai multe faze, care însă din lipsa unor cercetări mai atente se pot doar bănui, dar nu preciza în mod cert. Așezările Wietenberg se găsesc atît pe terasele joase, cît și pe plaiuri înalte sau în peșteri; nu se cunosc așezări întărite sau cu nivele mai numeroase de locuire; este posibil ca păstoritul să fi jucat în acest grup un rol mai mare.

Prezentînd în general aceleași caractere ca și culturile contemporane din jurul ei, grupul Wietenberg se distinge în primul rînd printr-o activitate războinică mai accentuată, manifestată

---

[1] Păstrăm aici această denumire, deoarece ea s-a încetățenit în literatura de specialitate universală.

prin folosirea topoarelor de luptă şi a « apărătoarelor de braţ » din bronz, cunoscute în aria ei prin descoperiri izolate sau prin depozite (ca cele de la Turda şi Ighiel, r. Alba) şi prin cea a săbiilor.

În legătură cu acestea din urmă este semnificativ că triburile Wietenberg par să fi avut o predilecţie deosebită pentru săbiile lungi, de împuns, cum se dovedeşte prin faptul că aici s-au descoperit săbii de tip *Boiu* (r. Orăştie) şi nu mai puţin de 7 săbii miceniene importate, în timp ce lamele de tip Apa nu au pătruns.

Printre uneltele de piatră folosite încă, întîlnim iarăşi cuţitul curb (secera), element care subliniază legătura mai strînsă a acestei culturi cu regiunile învecinate spre sud şi răsărit (ariile Glina III-Schneckenberg, Monteoru, Tei).

În al doilea rînd, cultura Wietenberg se distinge prin ceramica ei, care în faza de maturizare este caracterizată prin folosirea generalizată, în cadrul unei bogate decoraţii, a ornamenticii spiralice şi meandrice, în motive şi combinaţii foarte evoluate, adesea cu caracter de simboluri solare şi executate în tehnici variate (incizie, împunsături, ştampilare, incrustaţie). Formele — cuprinzînd căni cu o toartă, străchini, castroane şi vase de provizii — prezintă adesea contururi particulare, distingîndu-se printre ele mai ales strachina cu patru colţuri trase în sus, apoi vasul-raţă *(askos)* şi amfora.

O a treia trăsătură deosebitoare a culturii Wietenberg este înfăţişată de ritul de înmormîntare folosit de purtătorii ei şi care a fost acel al *incineraţiei* (în urne), după cum s-a putut constata din unele morminte găsite izolat, dar şi din cimitire, dintre care unul lîngă Ocna Sibiului a fost semnalat mai de mult, iar altul descoperit recent (1958) în oraşul Bistriţa. Se pare că încă din fazele ei timpurii cultura Wietenberg a folosit acest rit de înmormîntare, prin care ea se alătură aşadar nu de grupele ce-i sînt imediat învecinate, ci de cele mai îndepărtate din bazinul Dunării mijlocii.

În general, deşi înrudită cu grupele vecine, cultura Wietenberg îşi păstrează o individualitate proprie bine conturată şi se arată chiar relativ refractară la contaminări.

Cultura Wietenberg se dezvoltă şi ea tot în cuprinsul perioadei de mijloc a epocii bronzului din ţara noastră, pe care de asemenea nu o depăşeşte. Faza ei cea mai tîrzie, în care, ca pretutindeni, decorul format din caneluri începe să joace un rol din ce în ce mai mare, reprezintă şi de data aceasta un aspect de tranziţie, din care se va naşte aspectul de cultură materială *Noua*, care va caracteriza ultima perioadă a epocii bronzului din această provincie.

A *treia perioadă* a dezvoltării epocii bronzului pe teritoriul ţării noastre este reprezentată tocmai de evenimentele care se petrec după sfîrşitul relativ brusc al evoluţiei culturilor înşiruite mai sus. La noi în ţară aceste evenimente se reflectă în constituirea pe un spaţiu foarte întins a unei culturi denumite *Noua*, care încheie epoca bronzului prin faptul că genetic se leagă de dezvoltarea anterioară dar totodată pregăteşte oarecum terenul pentru perioada următoare, de trecere către prima epocă a fierului (hallstattul timpuriu). Înainte de a încerca să vedem cum s-a dezvoltat în cadrul general istoric viaţa triburilor din epoca de bronz de pe teritoriul ţării noastre este necesar să reamintim pe scurt datele cunoscute cu privire la cultura Noua.

Cultura Noua. A fost numită aşa după o suburbie a Oraşului Stalin, unde s-au descoperit mai de mult morminte cu un inventar caracteristic. Cunoscută la început cu deosebire din morminte, ulterior documentarea referitoare la cultura Noua s-a îmbogăţit şi prin descoperiri făcute în aşezări sau prin depozite de vase de lut şi de obiecte de bronz. Cultura Noua s-a răspîndit în Moldova şi Transilvania, înglobînd probabil şi o parte a Munteniei de est. Aria sa s-a extins spre răsărit pînă la Nistru în R.S.S. Moldovenească şi spre nord pînă în regiunea subcarpatică a R.S.S. Ucrainene.

În Transilvania, cultura aceasta este cunoscută îndeosebi prin cîteva morminte de incinerație și mai ales prin mormintele de inhumație de la Noua, Moreşti, r. Tg. Mureş, Teiuş, r. Alba, Cluj şi Caşolţ, r. Făgăraş. Numai în mod sporadic s-au descoperit şi cîteva aşezări aparţinînd purtătorilor acestei culturi.

Purtătorii culturii Noua, după cum o dovedesc descoperirile din Moldova, sălăşluiau în aşezări mici, constituite din movile plate sau nivelate, cunoscute sub denumirea de cenuşare *(zolniki)*, din cauza marii cantităţi de cenuşă din cuprinsul lor, provenită în mare parte de la arderea colibelor, construite mai mult din crengi, nuiele şi trestie şi mai puţin din vălătuci.

Resturile de locuinţe şi de vetre, păstrate pe loc, ca şi pietrele de rîşniţe *in situ*, dintre care unele de mari dimensiuni, numeroasele obiecte de os, ceramica, în cea mai mare parte fragmentară, şi numeroasele oase de animale domestice şi mai puţin sălbatice din cuprinsul acestor cenuşare, ne arată că ele corespund la una sau mai multe locuinţe simple, grupate, în care au trăit familii de crescători de vite, care practicau în mai mică măsură şi agricultura primitivă şi care sălăşluiau pe locurile adăpostite din preajma terenurilor bune pentru creşterea vitelor. Alte ocupaţii ale lor erau vînatul, pescuitul şi unele meşteşuguri casnice.

Trecerea de la aşezările întinse ale cultivatorilor de plante şi crescătorilor de vite din epoca propriu-zisă a bronzului la sălaşele în care predomină creşterea vitelor stă în legătură cu dezvoltarea producţiei din epoca respectivă. Agricultura primitivă ne mai putînd face faţă nevoilor crescînde ale membrilor societăţii tribale patriarhale, s-a intensificat creşterea vitelor, care reprezenta un important izvor de hrană şi de bogăţie, fiind poate şi factorul determinant în procesul de acumulare de bogăţii.

Aşezările culturii Noua din Moldova au continuat a fi locuite şi în perioada imediat următoare acestei culturi, după cum o dovedesc ceramica şi celelalte resturi de locuire din cuprinsul cenuşarelor cercetate.

Etapele acestea din evoluţia cenuşarelor din Moldova se caracterizează în primul rînd prin diferite specii ceramice (ceşti cu toarte cu butoni sau creste) şi apoi prin obiecte de os, care sînt mult mai numeroase decît acelea de piatră, silex, lut ars şi bronz.

Stadiul de dezvoltare social-economică a triburilor din această vreme se reflectă şi în cimitirele grupului Noua din Moldova (Truşeşti, Piatra Neamţ) şi din Transilvania, caracterizate printr-un inventar sărac, compus în general din unul sau două vase, brăţări şi ace de bronz cu protuberanţe pe corp şi cîteva oase de animal.

Populaţia Noua era şi ea amestecată din punct de vedere antropologic. În Moldova predomină covîrşitor formele dolico-mezocefale, reprezentate prin tipul proto-europoid atenuat, printr-un tip cu afinităţi nordice precum şi prin unele, mai puţin numeroase, elemente mediteranoide. Formele brahicefale sînt aici extrem de rare. Frecvenţa lor creşte însă în mod apreciabil în Ardeal, după cum reiese din examinarea craniilor descoperite la Cluj. Brahicefalii alpini sînt extrem de rari, se întîlnesc însă mai frecvent în populaţia Noua din Transilvania, unde şi mediteranoizii apar mai des.

Forţele şi relaţiile de producţie

Ca şi în restul Europei, în ţara noastră epoca bronzului reprezintă de asemenea etapa în care, pe baza dezvoltării petrecute în epoca neolitică şi datorită metalurgiei bronzului, progresul realizat în cîmpul forţelor de producţie îşi găseşte manifestarea cea mai caracteristică în folosirea unor anumite *unelte* şi *arme* lucrate în bronz. Aceste unelte şi arme sînt în primul rînd *toporul* şi *secera*, *pumnalul* şi *sabia* — cu observaţia că toporul se prezintă sub două aspecte, cel al toporului de lucru şi cel al toporului de luptă. Noua materie primă a impus desigur forme

noi pentru uneltele şi armele care erau cunoscute deja din perioadele anterioare, cînd erau lucrate din piatră şi os. Engels a caracterizat epoca fierului, drept cea « a săbiei, a plugului şi a toporului de fier » [1]. Această caracterizare este — în ceea ce priveşte sabia şi toporul — tot atît de valabilă şi pentru epoca bronzului.

Este foarte semnificativă împrejurarea că numărul şi varietatea armelor tinde să egaleze şi uneori să depăşească pe cel al uneltelor, fapt care dă epocii bronzului un aspect războinic destul de accentuat. Specific pentru spaţiul nostru este că — aşa cum se petrece de obicei, în regiunile periferice ale diferitelor arii tribale şi unionale — sabia se dezvoltă destul de repede din pumnal, în diferite forme şi variante. Săbiile de tip Apa, din nord-vestul ţării, pentru împuns şi lovit şi prevăzute cu mîner de bronz, ţin de zona de atingere între culturile Wietenberg şi Otomani şi de caracterul, se pare foarte agresiv, şi de tendinţele de expansiune ale triburilor din ultima arie amintită. Lamele de tip Boiu, din podişul Transilvaniei, pentru împuns şi avînd un mîner de bronz pe care se aplicau plăsele de lemn sau os, se găsesc în aria culturii Wietenberg, dar pot să fie în legătură cu zonele de fricţiune între ariile Monteoru şi Verbicioara cu cea Wietenberg. O serie de lame lungi (adevărate *rapiere*) de tip micenian sînt cunoscute în mai multe exemplare din Transilvania şi printr-un exemplar din Muntenia, de la Roşiorii de Vede. Este puţin probabil ca luptători veniţi din sud, din aria de expansiune a civilizaţiei miceniene, să fi pătruns la nord de Dunăre şi de Carpaţii Sudici; mai degrabă ne aflăm în faţa unor arme importate pentru calitatea lor deosebită şi de un tip care le făcea mai potrivite pentru împuns. În afară de sabia miceniană de la Roşiorii de Vede, nu se cunosc la sud şi răsărit de Carpaţi pînă în prezent săbii din această vreme. La Sărata-Monteoru şi în alte aşezări ale aceleiaşi culturi s-au descoperit doar cîteva pumnale. În rest, în această arie s-au folosit topoarele de luptă, de cele mai multe ori lucrate încă din piatră. Trebuie semnalate de asemenea, pentru majoritatea culturilor din această epocă, măciucile sferice de piatră, cu gaură pentru prins în coadă.

Acelaşi centru transilvănean şi nord-est ungar care a creat săbiile de tip Apa a realizat şi un nou tip de topor de luptă din bronz, despre a cărui răspîndire pînă în Germania şi pînă la Marea Baltică se va vorbi mai jos. Recent (1958) un astfel de topor s-a găsit şi în Moldova, la Borleşti, r. Buhuşi, în aria culturii Monteoru; este posibil să fie vorba de o piesă ajunsă acolo prin schimb, deoarece acest tip de armă a ajuns pînă la Niprul mijlociu (regiunea Kiev) şi pînă la vărsarea Bugului răsăritean (Nikolaev).

Tipul toporului de lucru folosit în regiunile noastre este cel aşa-numit plat (o lamă care se prindea în despicătura cozii) dar mai ales — şi acest lucru este caracteristic — cel cu gaură pentru coadă, dispusă transversal faţă de axul lamei — de fapt adică tipul de topor care s-a păstrat pînă astăzi şi a constituit

[1] F. Engels, *op. cit.*, p. 162.

de la început rezolvarea cea mai potrivită a acestei unelte în metal. El imobiliza însă o cantitate însemnată de metal, de aceea nu s-a putut generaliza şi menţine; formele mai dezvoltate ale toporului plat (cele zise « cu aripioare ») şi apoi toporul cu gaură longitudinală pentru coadă *(celtul)*, care cereau o cantitate mai mică de metal, l-au înlocuit la sfîrşitul epocii ce se discută aici.

În răstimpul acesta se petrece şi realizarea în metal a primului tip de seceră cunoscut în Europa, anume, în regiunile noastre, secera aşa-numită cu buton, deoarece se prindea în coadă cu ajutorul unei proeminenţe turnate o dată cu lama, la baza ei. Spre sfîrşitul epocii se dezvoltă şi primele forme ale secerii cu limbă de înmănuşare, în timp ce secera cu cîrlig, răsăriteană, se va răspîndi de-abia în epoca următoare. Trecerea aceasta de la « cuţitele de recoltat » (cosoare) lucrate din piatră şi os, la secera propriu-zisă de metal — fie ea şi de un tip încă rudimentar — este indiciul cel mai elocvent al progresului făcut în domeniul cultivării plantelor (agricultura primitivă) şi al măririi suprafeţelor cultivate. Secerile de metal timpurii sînt însă rare în ţara noastră; în afară de miniaturile (servind ca bare) din depozitul de la Deva (v. mai jos), nu s-ar mai putea menţiona deocamdată decît o seceră de la Tei (Bucureşti) şi un fragment din micul depozit de la Medgidia, aparţinînd unui moment tîrziu din cuprinsul epocii. Foarte răspîndite sînt în schimb aşa-numitele cuţite curbe din piatră (adeseori gresie), care continuă în epoca bronzului, în formă evoluată, cosoarele de recoltat din neoliticul tîrziu, cînd ele se lucrau mai ales din silex. Aceasta dovedeşte că pătrunderea uneltei de metal în acest sector al activităţii productive a fost încetinită de insuficienţa rezervelor de metal şi de orientarea folosirii lor către sectorul uneltei majore, am spune, — toporul — şi al armelor. Şi de data aceasta este însă necesar a se sublinia larga folosire, de-a lungul întregii epoci, a unor unelte de piatră (printre care sînt de amintit şi numeroasele rîşniţe de mînă), din os şi din corn (de ex. sule, pumnale, săpăligi etc.), moştenite din epoca precedentă şi perfecţionate acum.

Trecerea sumară în revistă a uneltelor de bază ale noii epoci — toporul de bronz îngăduind defrişări mai masive şi o puternică dezvoltare a meşteşugurilor legate de prelucrarea lemnului (plugul primitiv de lemn, carul primitiv folosit la transporturi mai lesnicioase a unor cantităţi mai mari de recoltă şi de alte bunuri), secera, toate legate între ele şi semnalînd laolaltă în primul rînd extinderea suprafeţelor cultivate, faţă de epoca neolitică — ca şi a armelor principale (pumnalul, sabia şi toporul de luptă), destinate apărării comunităţilor constituite împotriva atacurilor din afară, dar devenind în anumite împrejurări şi mijloace ale unei expansiuni agresive, conturează cu suficientă claritate caracterele fundamentale ale modului de viaţă din epoca bronzului, cu rezerva sau mai exact cu adaosul, că elementele de producţie păstorească se reflectă mai puţin în ele şi trebuie urmărite pe baza altor indicii. Printre acestea din urmă, pot fi amintite resturile de aşezări întîlnite în Transilvania pe plaiuri situate la peste 1000 m

altitudine, ceea ce dovedește o folosire a pășunilor înalte (de către purtători culturii Wietenberg).

Meșteșugurile transmise în această epocă de tradiția neolitică (torsul, țesutul, olăritul, prelucrarea lemnului, a osului, a pietrei, a pieilor și altele) își păstrează, dezvoltîndu-se, caracterul lor casnic. Printre noile aplicații ale unora din ele, trebuie menționată în primul rînd lucrarea plugurilor de lemn și a primului mijloc de transport cu tracțiune animală, care se răspîndește în această vreme — *carul*. Deși nu s-au descoperit la noi documente directe care să ateste lucrarea și folosirea carelor, totuși faptul că încă din perioada de tranziție se cunosc din regiuni învecinate indicii certe ale pătrunderii lor în Europa centrală și de răsărit (miniatura de lut de la Budakalász în R. P. Ungară, descoperită recent, și unele descoperiri de astfel de modele în lut sau chiar de roți de lemn din U.R.S.S. [1]), ca și împrejurarea că în aria culturii Gîrla-Mare s-au găsit la Dupljaja în R.P.F. Iugoslavia două care votive (miniaturi în lut), iar din alte culturi se cunosc și la noi în țară roți de lut provenind de la astfel de modele, ne dovedesc folosirea acestui vehicul. Există în afară de acestea și de la noi din țară și din regiunile imediat învecinate, încă din perioada de tranziție, dovezi ale domesticirii calului și ale înhămării sale, ca și ale înjugării boilor, astfel încît și din acest punct de vedere folosirea tracțiunii animale (la plug, la car și eventual la alte procedee de transport) poate fi socotită atestată. Piese laterale de la zăbale (așa-numitele *psalii*) lucrate din corn s-au descoperit la noi în așezări ale culturilor Periam-Pecica, Monteoru, Wietenberg și Otomani. Trei piese de acest fel s-au descoperit în 1958 într-un strat aparținînd culturii *Noua* la Cavadinești, r. Berești. O serie întreagă de considerente arată pe de altă parte că în aceste regiuni calul nu a fost folosit ca animal de *călărie* decît de-abia mai tîrziu, începînd cu prima epocă a fierului.

Meșteșugul prelucrării metalelor prezintă după cum s-a arătat deja, aspecte și condiționări mai complexe. Știm din cercetări făcute în alte părți (în Austria de sus mai ales) că în vremea care ne preocupă reducerea minereului se făcea chiar la locul de extracție a lui și metalul obținut era pus în circulație sub formă de *bare*, de lingouri, care de multe ori căpătau forma unor obiecte curente (coliere, topoare etc.); el se schimba însă și sub forma de bucăți în formă de turtă. Un depozit de bare-coliere descoperit la Deva ne dovedește pe de o parte existența unei activități extractive în regiune, pe de alta, forma în care metalul circula în procesul de schimb. Dar în Transilvania metalul mai circula și sub forma de topoare cu gaura transversală, dintre care un foarte mare număr s-au găsit acolo fie izolat, fie reunite în depozite, ca de pildă cel de la Vîlcele (= Baniabic, r. Turda) sau cel de la Beșineu (r. Gheorgheni). Un depozit de astfel de topoare,

---

[1] Deosebit de importante sînt cele patru roți de lemn pline găsite în 1949 în apropiere de Dnepropetrovsk, într-un mormînt cu ocru roșu din movila *Storojevaia Moghila*, v. A. I. Terenojkin, *Курган Сторожевая Могила*, în *Arheologhiia*, Kiev, V, 1951, p. 183 și urm. Alte două roți de lemn asemănătoare s-au aflat în 1952, în aceleași condiții, pe riul Molocinaia în reg. Zaporojie, v. A.I. Terenojkin, *Раскопки курганов в долине реки Молочной в 1952 г.*, în *KS*, 63, 1956, p. 70 și urm. și compară și *SCIV*, X, 1, 1959, p. 164—165.

descoperit la Predeal, atestă folosirea acestei căi de legătură între Transilvania şi Muntenia pentru transmiterea din trib în trib a acestui fel de produse caracteristice epocii, din regiunile miniere dinspre apus către regiunile lipsite de zăcăminte. Un depozit de coliere găsit la Sinaia confirmă acest din urmă lucru. Nu avem dovezi directe, scoase din observaţii făcute chiar la locurile de extracţie, că în această vreme se vor fi exploatat şi zăcămintele din Oltenia (Baia de Aramă). Numărul relativ mare de topoare de aramă din perioada de tranziţie şi de la începutul epocii bronzului cunoscute din această provincie nu ar putea constitui el singur un indiciu suficient, deoarece s-ar putea ca el să se datorească vecinătăţii zăcămintelor de aramă din regiunile apropiate ale R.P.F. Iugoslavia (*Bor, Maidan-Pek*). Dar frecvenţa relativ mare în Oltenia a unui anumit tip de topor-ciocan de piatră (prins în coadă cu ajutorul unei şănţuiri ce-l înconjură), care se ştie că era folosit în special pentru extragerea şi prelucrarea minereului sau a sării şi apare în toate regiunile unde acestea erau extrase, ne îngăduie să socotim că şi zăcămintele din Oltenia au fost exploatate în vremea aceasta.

Depozitul descoperit întîmplător într-o aşezare a culturii Glina III din Ostrovul Corbului, lîngă Turnu Severin, şi conţinînd topoare plate de bronz, miniaturi de astfel de topoare (bare-obiecte) şi topoare de bronz cu gaura transversală, cea mai mare parte din ele nefinisate, dovedeşte o activitate metalurgică foarte timpurie în aria aceasta bogată în zăcăminte. Un alt depozit, descoperit mai de mult, probabil la Maglavit (r. Calafat) şi încă inedit, format din coliere-bare, atestă şi el circulaţia metalului mai mult sau mai puţin brut în aria culturii Glina III din Oltenia. Topoare plate şi cu gaura transversală s-au găsit şi într-un depozit descoperit la Schitu (r. Drăgăneşti-Vlaşca) în Muntenia.

Exploatarea zăcămintelor de aramă din Banat (în Munţii Almăjului şi ai Semenicului) este făcută probabilă de observaţia că în lutul din care s-au lucrat unele vase aparţinînd culturii *Verbicioara* s-au găsit amestecate sfărîmături mărunte de minereu de aramă.

Desigur că o anumită specializare a triburilor care se ocupau, în regiunile muntoase bogate în zăcăminte de minereuri de aramă, cu extragerea şi reducerea acelor minereuri se va fi produs destul de timpuriu. Ea corespunde altor genuri de restrînse specializări ale activităţii productive, intervenite în această vreme la alte triburi, în funcţie de creşterea generală a nivelului forţelor de producţie, şi potrivit cu posibilităţile oferite de mediul natural — fie că este vorba de intensificarea activităţii agricole sau păstoreşti, fie că se referă la exploatarea unor bogăţii naturale (sare, chihlimbar, diferite roci etc.). Deşi acest fenomen constituie una din premisele celei de-a doua mari diviziuni sociale a muncii (separarea meşteşugurilor de restul activităţilor productive), nu se poate vorbi totuşi încă de o astfel de diviziune socială a muncii, pentru care nu existau încă în epoca aceasta condiţiile social-economice.

Un al doilea aspect al meşteşugului metalurgiei este acela al prelucrării metalului brut, prin topire şi turnare în tipare, sau numai prin ciocănire la cald,

în vederea obținerii unor piese finite (unelte, arme, podoabe). Din perioada care ne preocupă, nu există indicii care să ateste — ca fenomen general — existența unor meșteri ambulanți, care să fi cutreierat arii mai întinse pentru a lucra și schimba în diferitele așezări obiectele cerute. Nu se cunosc de asemenea nici mari turnătorii. Ambele aceste fenomene se vor întîlni de-abia mai tîrziu, spre sfîrșitul epocii bronzului și mai ales în hallstattul timpuriu. Este exclusă de aceea implicit și existența unor eventuali « negustori ». În schimb, avem dovezi de prelucrare locală, în diferitele așezări, desigur de către meșteri specializați într-o oarecare măsură, a metalului obținut prin schimb. În așezările mai intens cercetate s-au găsit documente ale acestei activități. Pentru a cita aici numai cîteva exemple, la Glina, lîngă București, încă dintr-o fază relativ timpurie a epocii, a ieșit la iveală un tipar de lut pentru un topor; la Sărata-Monteoru s-a găsit o turtă mică de bronz brut, precum și tipare pentru turnat topoare și alte obiecte de bronz, la Pecica de asemenea tipare pentru topoare. Nu se poate vorbi nici în legătură cu aceste manifestări de o diviziune socială a muncii, ci doar de o oarecare specializare meșteșugărească, ca o expresie a unei părțiale și episodice diviziuni a muncii în cadrul comunităților familiale, gentilice și tribale.

Dar metalul a mai îndeplinit și o altă funcție, se pare tot atît de importantă ca și aceea de materie primă pentru unelte, arme și podoabe, anume pe aceea de *mijloc de schimb*. După cum se știe, prima mare diviziune socială a muncii, petrecută în perioada de tranziție de la epoca neolitică la cea a bronzului, a creat premisele economice ale unei activități de schimb propriu-zise, prin specializarea diferitelor triburi în una din ramurile principale ale activității de producere a mijloacelor de hrană și de îmbrăcăminte, agricultura și păstoritul. Proprietatea obștească — gentilică — asupra mijloacelor de producție, fusese pînă acum, cu excepția posesiunii personale a unor obiecte mobile, de obicei general accesibile, relația dominantă în cuprinsul societății omenești. Acum ea suferă primele restrîngeri prin trecerea vitelor — devenite și la păstori (prin laptele, lîna, pieile etc. și prin forța de tracțiune pe care le furnizau) și la agricultori (unde se foloseau și la tracțiunea plugului) mijloace de producție de importanță sporită și deosebită — în proprietatea marilor familii, care încep a se detașa, ca celule economice, înlăuntrul organizației gentilice. Vitele devin cu vremea și mijlocul cel mai curent de schimb și își păstrează această funcțiune pînă tîrziu. Dar alături de ele, prin însuși chipul în care el se produce și circulă și prin maniabilitatea sa, metalul începe să joace un rol din ce în ce mai mare de echivalent de schimb.

Sub formă de turte de mărimi oarecum standardizate sau sub formă de obiecte — unelte (topoare, seceri) și podoabe (mai ales inele, brățări și coliere) — arama sau bronzul circulau nu numai ca *bare de metal*, ci serveau și ca echivalente de schimb, ca o formă de obiect-« monedă », și în genere ca simbol al averii. Așa se explică de ce, încă din epoca aceasta, unele piese de acest fel nu sînt finisate sau în orice caz nu prezintă urme de folosire practică. Desigur că în afară de aramă și bronz, o funcție asemănătoare revenea și aurului și — mai

puțin — argintului. Acest din urmă metal devine cunoscut și folosit pentru podoabe în regiunile noastre încă din perioada de tranziție de la neolitic la bronz și este întîlnit destul de rar și în cursul epocii bronzului (topoarele de argint de la Perșinari, un inel de buclă de la Sărata-Monteoru etc.).

Un rol deosebit și o importanță excepțională a avut intensificarea în această epocă a exploatării aurului, din Transilvania mai ales, dar și din alte regiuni ale țării. Metalul prețios se obținea desigur prin spălare și prin culegere de pepite, nu prin minerit, și a fost folosit local, dar și pentru schimb.

Relațiile de schimb dintre triburi ca și intensitatea și aria lor de desfășurare se reflectă nu numai în răspîndirea metalelor, ci și în alte fapte sesizate arheologic. Dacă lăsăm la o parte influențele reciproce dintre diferitele arii de cultură materială, care merg uneori pînă la « exporturi » directe de vase de lut ars, și atestă un contact strîns și un schimb intens de bunuri materiale și de experiențe între ele — constatăm în plus unele legături mai îndepărtate, a căror semnificație depășește istoria locală.

Astfel, deși lucrul nu a fost suficient studiat și consemnat ca atare, este foarte probabil că o ramură a marelui drum al « chihlimbarului », care unea coastele mării Baltice — unde se recolta această prețioasă rășină fosilă — cu diferite centre mediteraneene, atingea și regiunile noastre. Drumul despre care vorbim a fost deschis la începutul epocii bronzului și deși cea mai mare parte a schimbului nu traversa țara noastră, ci o ocolea pe la vest, nu este mai puțin adevărat că trebuie admisă și o oarecare participare a spațiului carpato-dunărean la aceste legături. Chiar dacă numărul destul de mare de perle de chihlimbar găsite în mormintele de la Sărata-Monteoru s-ar datora doar unei exploatări a zăcămintelor de chihlimbar din munții Buzăului (ceea ce nu este de loc sigur), totuși prezența unor arme tipic transilvănene și est-ungare în bazinul Oderului pînă în Pomerania, ca și alte legături ce se pot constata între culturile epocii bronzului de la noi și cele de pe coastele Mării Baltice trebuie puse în legătură cu drumul chihlimbarului. În schimb, descoperirea unor arme similare în bazinul Elbei (în R. S. Cehoslovacă și Saxonia) trebuie pusă în legătură cu schimbul legat de exploatarea zăcămintelor de *aramă* și de *cositor* din ultimele regiuni amintite.

Legăturile cu sudul, cu spațiul grecesc și est-mediteranean (helladic și micenian în vremea care ne preocupă), au fost desigur tot atît de intense. Una din cele mai grăitoare dovezi arheologice ale acestei situații este constituită de importul intens la noi în țară al *perlelor de faianță* lucrate în sud, în Egipt sau poate mai degrabă în aria helladico-micenianâ. Producerea acestor perle, dintr-o materie care reprezintă forma cea mai rudimentară în care s-a realizat *sticla* pentru întîia dată în lume, constituia pe atunci un secret al ariei mediteraneene. Ele au fost exportate în mare număr în Europa continentală și în Anglia, dar mai ales în partea est-centrală și răsăriteană a continentului. La Sărata-Monteoru ele abundă în morminte; în 1958 s-au putut aduna numai

dintr-un singur mormînt peste 400 asemenea perle care tiveau îmbrăcămintea decedatei. Ele se cunosc şi de la Poiana pe Siret şi din alte părţi din ţara noastră. Mai sus a fost prilejul de a se aminti săbiile miceniene ajunse prin schimb la noi în ţară, precum şi alte elemente care dovedesc strînsul contact cu lumea sudică — balcanică, greacă şi egeică (decorul spiralic şi altele).

Din punctul de vedere al organizării sociale, s-a arătat că încă din perioada de tranziţie de la neolitic la epoca bronzului se petrecuse, ca urmare a dezvoltării forţelor de producţie şi a trecerii în proprietate privată a unora din mijloacele mobile de producţie, transformarea gintei materne în gintă paternă (patriarhală).

Acest fenomen cuprinde în sine, prin înseşi determinantele sale, începuturile îndepărtate ale destrămării încete a orînduirii comunei primitive (gentilice). Ginta patriarhală se cristalizează la începutul epocii bronzului — în legătură cu stabilizarea noii economii — şi se dezvoltă mai departe. Că lucrurile stau aşa reiese nu numai din relaţiile de proprietate, aşa cum se reflectă ele în descoperirile arheologice, dar şi din unele practici funerare caracteristice. Înmormîntările duble (bărbat şi femeie), ca şi cele cuprinzînd pe mamă şi copil, întîlnite încă din perioada de tranziţie şi necunoscute înainte, arătaseră deja legătura mai strînsă dintre soţi şi scoaterea în relief a funcţiei de procreaţie a femeii-soţie, ambele trăsături impuse de rolul crescut al bărbatului şi de tendinţa sa de a-şi asigura stăpînirea asupra soţiei ca progenitoare şi asupra copiilor ca urmaşi. Înmormîntările duble sau triple, concomitente sau succesive, ca cele de pildă din cutiile de piatră ale culturii Schneckenberg (v. mai sus p. 99) demonstrează de asemenea închegarea mai strînsă a familiei bilaterale — posibilă numai în condiţiile patriarhatului, precum şi — ca o expresie a aceleiaşi realităţi — dorinţa bărbatului de a menţine şi în lumea celor morţi aceeaşi dependenţă a soţiei şi copiilor şi de a-şi asigura şi în acea lume stăpînirea asupra capacităţii de procreare a soţiei « cumpărate ». Aceleaşi relaţii se reflectă şi în mormintele de inhumaţie din cultura Monteoru, cercetate mai complet la Sărata-Monteoru, unde sub cercuri de pietre (care delimitau oarecum un fel de « cavouri ») s-au găsit înmormîntaţi succesiv, grupaţi, membrii ai cîte unei familii (bărbat, soţie şi copii). Bărbatul căpăta întotdeauna un anumit loc în cuprinsul grupului, fiind înmormîntat cu o grijă deosebită şi cu o marcată sobrietate în ceea ce priveşte ofrandele mărunte. Pe de altă parte, bogăţia uneori destul de mare a ofrandelor întîlnite în mormintele de femei, ca şi atenţia cu care formele ritualului erau păzite cu prilejul înmormîntării lor, ne arată că poziţia femeii era încă ridicată, — de data aceasta în limitele constrîngerii patriarhale, ca o manifestare a solicitudinii soţului şi a protecţiei pe care familia ei o acorda fetei căsătorite.

Fenomenul cristalizării şi dezvoltării patriarhatului nu a avut însă caracterul unei treceri nemijlocite şi nici nu a fost uniform: aceasta se vede din dăinuirea unor elemente mai mult sau mai puţin importante de tradiţie matriliniară în

unele comunități din epoca bronzului. Au existat însă desigur și tendințe de constituire a marii familii patriarhale, care înlocuia în mare măsură ginta, ca celulă economică.

Apariția și dezvoltarea lentă a proprietății private — în parte sub forma proprietății de familie mare, în parte sub cea a familiei mici și numai în mică parte sub cea individuală — a dat naștere unei oarecare diferențieri de avere și sociale. Ea nu a putut depăși însă anumite limite pe care i le trasa proprietatea obștească asupra principalelor mijloace de producție.

Printre indiciile arheologice care reflectă această situație se poate menționa în primul rînd faptul că, deși la noi nu s-au descoperit încă înmormîntări « princiare » din această vreme ca în alte părți (cum este de ex. grupul celor din Germania centrală), totuși tezaurul de la Perșinari, în valea superioară a Dîmboviței, cuprinzînd un pumnal lung de aur masiv și cîteva topoare de luptă de argint, documentează existența unor elemente « aristocratice » reprezentative, menite să simbolizeze forța și strălucirea comunităților tribale respective. Lucrul reiese din împrejurarea că ne aflăm în fața unor arme lucrate din metal prețios și deci ineficace practic, ci folosite ca insigne de rang și simboluri ale puterii și din aceea că relațiile generale ale epocii nu ne permit să admitem că ele vor fi fost proprietatea unui individ sau a unei familii izolate.

În lumina acestor relații trebuie judecate și acele descoperiri arheologice care au răsunet nemijlocit în sfera socială. Sînt de menționat aici în primul rînd o serie de descoperiri formate din podoabe de aur, ca de pildă tezaurul de la Șmig, r. Mediaș, cel mai modest de la Rovine, r. Pecica și cel de la Țigănași, r. Vînjul Mare. Acestora li se alătură — depășindu-le cu mult ca importanță — tezaurul celebru astăzi în toată lumea de la Țufalău, r. Sf. Gheorghe, care alături de un număr greu de precizat de topoare mari și masive de aur (probabil că au fost cinci), cuprindea și numeroase obiecte de podoabă. Dacă la Rovine ne putem gîndi la podoabele de colier — nu prea bogate — pe care o femeie mai înstărită și le-a ascuns într-o ulcică de lut, celelalte tezaure — dintre care cele de Șmig și Țufalău au cuprins și cîte o bucată de aur brut — ar putea fi socotite drept avutul vreunor meșteri aurari, dacă nu s-ar opune hotărît cantitatea extraordinară de aur care a constituit tezaurul de la Țufalău și prezența acolo a topoarelor de ceremonie. Balanța înclină astfel către interpretarea ca tezaure *tribale*. Alături așadar de mici « averi » familiale și personale, ne-am afla și în fața unei acumulări de caracter colectiv, reprezentînd bogăția și puterea tribului sau a uniunii și folosind în relațiile de schimb, dar și în cele « politice », dintre diferitele mari formațiuni tribale.

Tabloul schițat aici își găsește o confirmare și în repartiția ofrandelor din cimitirele acestei vremi, cercetate pînă acum. Fără ca variația de bogăție a acestor ofrande în diferitele morminte să ofere contraste prea mari, se remarcă totuși — desigur că adesea și în funcție de norme rituale și de pietate —

o deosebire între mormintele mai bogate şi altele mai sărace. Printre diferitele şi numeroasele exemple care se pot cita, merită a fi menţionat cazul unui mormînt de copil (de circa 10 ani) din cîmpul de urne de la Cruceni în Banat în care s-au găsit 18—20 de obiecte de bronz. Deşi diferenţierea prin avere — prin posesiune de bunuri personale — nu atinsese proporţii care să pună în primejdie temeiurile comunei primitive, ea exista totuşi.

În acest cadru şi-a găsit probabil loc şi robia patriarhală, în mod firesc şi necesar restrînsă la exploatarea în cadrul gospodăriei a prinşilor din războaie. Lucrările de fortificaţii, amenajarea aşezărilor, construirea sanctuarelor şi alte lucrări de mari proporţii, care cereau un efort colectiv, se executau de comunităţile gentilice şi tribale, pe baza solidarităţii de comună primitivă şi constituie tocmai o ilustrare a existenţei şi tăriei ei încă nezdruncinate.

Se poate de aceea trage concluzia că diferenţierea socială nu atinsese proporţii prea mari, că în genere doar unele vîrfuri din conducerea triburilor şi a uniunilor de triburi, ca şi unele vîrfuri militare, se distanţaseră într-o oarecare măsură de restul masei tribale. Surplusul de producţie — agricolă, păstorească şi de bogăţii naturale — se arată a fi fost realizat şi folosit în foarte mare măsură în cadrul obştesc, schimbul însuşi păstrînd încă un caracter pronunţat colectiv, neindividual. Organizaţia de comună primitivă, întemeiată pe gintă, marea familie patriarhală şi trib, îşi păstra aşadar suficientă forţă, pentru a nivela tendinţele de depăşire ale formaţiei gentilico-patriarhale de început, care se vor fi manifestat desigur — şi cu o intensitate mai mare — în grupurile care, în anumite regiuni şi împrejurări, se orientau mai accentuat către economia păstorească şi activitatea războinică.

În condiţiile acestea, fenomenele de început de destrămare a orînduirii gentilice se încadrează între graniţe destul de precise. Diferenţierile sociale, legate fie de acumulări de bunuri personale, fie de strîngerea organizaţiei tribale şi unional-tribale şi de activitatea războinică, îşi găsesc o contragreutate şi o limită în proprietatea încă obştească asupra solului (ogoare, păşuni, ape şi păduri) şi în rolul pe care ginta îl deţine încă în raporturile ţinînd de înrudire (de ex. cele reglementînd căsătoria) şi cele organizatorice şi religioase.

Suprastructura

S-a arătat că însăşi economia, constituirea unor arii culturale cu caractere proprii şi cu teritorii strict delimitate, deşi variabile în timp, la care se adaugă şi indiciile referitoare la activitatea războinică, oferă suficiente temeiuri pentru concluzia că în această epocă s-au format relativ vaste uniuni de triburi înrudite, cărora trebuie să le presupunem o mai mare stabilitate şi o organizare mai strînsă ca ale celor anterioare. Ansamblul situaţiei, ca şi faptele de amănunt cunoscute ne obligă să admitem că organizarea lor avea caracterele unei democraţii militare de tip incipient, activitatea războinică nefiind — şi neputînd fi încă — o ocupaţie neîntreruptă, iar luptele urmărind în primul rînd apărarea şi eventual extinderea teritoriului

unional şi nu jaful organizat. Democraţia militară nu atinsese aşadar faza ei de dezvoltare « furtunoasă ».

După cum ne arată cu precădere aşezările mai bine cercetate (ca de ex. cele de la Sărata-Monteoru şi de la Otomani), avem de-a face în fiecare caz cu o organizare tribală, grupată în jurul unuia sau mai multor puncte de refugiu, acestea fiind întărite şi locuite neîntrerupt, probabil de o gintă mai importantă; nimic nu lasă se să întrevadă că aceste poziţii centrale şi mai înalte, în jurul cărora se instalau pînă departe pîlcuri de locuinţe, mici « cătune », vor fi fost ocupate de un grup de conducere propriu-zis sau de o aristocraţie. În preajma refugiului, sau în anumite condiţii chiar şi pe el, se găseau şi sanctuarele tribale (ca de ex. la Sărata-Monteoru).

Strînsa legătură şi comunitatea de cultură materială şi de manifestări suprastructurale pe care o constatăm între diferitele aşezări din fiecare arie culturală sprijină concluzia că diferitele triburi din acele arii erau organizate într-o uniune de triburi, care desigur că a avut organele de conducere obişnuite, anume adunarea poporului, sfatul uniunii şi şefi militari (cu funcţie intermitentă —, numai în cursul războaielor). În timpul luptelor mai grele adunarea poporului lua forma adunării cetelor sub arme. Sînt germenii acelei suprastructuri social-politice, « cea mai înaltă organizare la care orînduirea gentilică putea în genere să ajungă » [1], pe care, pentru perioada finală a procesului de destrămare a orînduirii de comună primitivă, Engels a denumit-o *democraţie militară*.

Arta din epoca bronzului are în mare măsură un caracter geometric-ornamental. Rarele reprezentări figurale, de caracter realist (capete de berbeci modelate în lut sau alte motive animaliere lucrate în corn sau os, unele fiind de păsări), nu reflectă decît în mică măsură reprezentări magice sau religioase, ci mai degrabă nivelul mai ridicat al conştiinţei sociale, care impunea de pildă o împodobire aproape generală a uneltelor şi ustensilelor casnice (ceramică etc.) — şi trebuie să ne imaginăm că şi a locuinţelor înseşi, prin elemente de artă arhitectonică — ca o expresie a relaţiilor noi de familie şi de trib. Simţul frumosului se manifestă şi în forma şi împodobirea armelor, întruchipînd în acest domeniu de gîndire şi simţire ataşamentul individului sau familiei faţă de relaţiile comunitare în care se găseau încadraţi. Totuşi, nivelul încă scăzut al forţelor de producţie şi relaţiile sociale de caracter patriarhal primitiv corespunzătoare, caracterul încă empiric, neştiinţific al cunoştinţelor dobîndite în domeniul metalurgiei, al agriculturii şi al creşterii animalelor domestice, au lăsat încă un loc destul de larg acelei răsfrîngeri fantastice a lumii externe şi a vieţii sociale în conştiinţa purtătorilor culturilor din epoca bronzului de la noi, — care este religia. Aceasta capătă acum, în raport cu epoca neolitică un caracter nou, prin aceea că structura economică şi modificările intervenite

[1] F. Engels, *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului*, ed. a IV-a, E.S.P.L.P., Bucureşti, 1957, p. 145.

în relaţiile de producţie au determinat axarea ei în principal, după indiciile de care dispunem, pe adorarea forţelor naturii. Acest lucru îşi găseşte expresia cea mai clar documentată în cultul soarelui — ceea ce nu înseamnă că nu vor fi fost adorate şi alte manifestări ale naturii înconjurătoare (furtuna, fulgerul cu trăsnetele, poate luna şi stelele, vînturile ş. a.), fără însă ca documentarea arheologică de care dispunem să ni le semnaleze cu aceeaşi netezime. Pe de altă parte, elemente relativ importante ale cultului fertilităţii legat de relaţiile de caracter matriliniar din neolitic, se menţin în noua epocă, mai active în unele grupuri culturale, şi mai atenuate în altele.

O serie întreagă de motive ornamentale întîlnite în ceramica şi în podoabele epocii par a nu lăsa nici o îndoială asupra rolului pe care soarele îl juca în categoria de reprezentări aflate în discuţie. Cercuri, cercuri cu cruce (« roata solară »), spirale etc. nu fac decît să amintească sub diferite aspecte astrul dătător de lumină şi căldură şi ajutător al recoltelor şi păşunilor. O placă de lut (de fapt o mare vatră de 2 × 2 m) cu motive spiralice, din aşezarea de la Wietenberg, înfăţişează într-un chip mai complex şi greu de deslușit în amănunte acelaşi lucru. Unele indicii sugerează reprezentarea eventuală a mişcării calendaristice a soarelui şi lunii. Carele votive de la Dupljaja trase de păsări (carul solar!), nu pot fi despărţite de acelaşi cerc de reprezentări, deşi se poate discuta asupra identităţii personajului din unul din ele (bărbat în rochie feminină!). La Sărata-Monteoru, un loc de cult orientat spre apusul soarelui, cu mici « altare » de lut şi cu ofrande constînd din cereale şi carne de animale, se leagă de numeroasele motive ornamentale întîlnite pe vasele din această aşezare şi reprezentînd fără îndoială soarele. În aceeaşi aşezare un « sanctuar » mai mare, înconjurat de pietre şi ocupînd o arie de peste 20 m în diametru, zace încă la o adîncime de 2—4 m în pămînt şi nu a fost dezvelit decît în mică măsură. În cimitirul de incineraţie de la Cruceni, r. Ciacova (cultura Gîrla-Mare), vasele auxiliare aşezate lîngă urnă erau dispuse pe un segment de cerc cuprins între nord-est şi sud-est, deci orientate către poziţia variabilă a soarelui în funcţie de anotimpuri. Vîrtejele de spirale sau motivele « în stea » care ornează discurile topoarelor de luptă din grupa Apa, ca şi multe alte amănunte cunoscute din materialele arheologice de care dispunem, constituie o suficientă atestare şi ilustrare a cultului solar în faza lui încă primitivă, puţin abstractizată.

Alături de aceste manifestări, se găsesc însă în unele grupe şi elemente care semnalează prelungiri neolitice. Statuetele feminine de lut ars din aria Gîrla-Mare, dintre care cele mai perfect realizate sînt cele găsite în morminte la Cîrna, ca şi ornamentica mai puţin « solară » a ceramicii acestui grup — de caracter predominant agricol pare-se — îngăduie presupunerea unor supravieţuiri matriliniare, chiar dacă tipul statuetelor este influenţat de civilizaţia micenian ă. Decorul statuetelor din cultura Gîrla-Mare îngăduie să se presupună că îmbrăcămintea purtătorilor ei era bogat împodobită cu broderii şi ornamente

aplicate. Unele figurine de lut ars, semnalate în ultima vreme și din aria culturii Otomani, pot fi puse în legătură cu aceleași tradiții matriliniare.

În cadrul unor reprezentări cristalizate încă din neolitic, populațiile din epoca bronzului își îngropau morții și la noi în cimitire situate în preajma așezărilor. În felul acesta, existența paralelă a așezării celor vii și a locului de viețuire mai departe, în anumite forme, a celor morți, capătă o expresie concretă bine conturată. Grija față de cei morți era obligația de neocolit a celor rămași în viață, și prin îndeplinirea riturilor de înmormîntare, rudele celor decedați se îngrijeau pe de o parte de asigurarea condițiilor de existență în « lumea morților » a celor dispăruți, iar pe de altă parte se preocupau de determinarea unei atitudini favorabile a acelora față de ei (prin depunerea de ofrande în mormînt și prin îngrijirea acestuia), iar în unele cazuri luau măsuri ca cel decedat, a cărui ostilitate era presupusă și temută din diferite motive, să fie împiedicat de a reveni (ca strigoi) pentru a face rău. Aceste măsuri constau în ciopîrțirea cadavrului, în alte practici rituale probabile, dar negăsindu-și o expresie concretă neechivocă în observațiile arheologice și chiar în îngrămădirea de bolovani peste mort.

Cimitirele din epoca bronzului aveau un caracter *tribal*; se poate presupune că și sanctuarele, cîte se cunosc pînă acum, întruneau de asemenea pe adoranții unui întreg trib. Nu există nici un indiciu referitor la existența unor sanctuare unional-tribale. Ritul de înmormîntare pare a fi fost la populațiile din epoca bronzului, la început, în general, cel al inhumației, de obicei în poziție chircită și în *cimitire plane*, adică fără movile (tumuli). Acest din urmă amănunt merită să fie subliniat cu oarecare insistență deoarece el este semnificativ din mai multe puncte de vedere. În adevăr, populația din perioada de tranziție numită a înmormîntărilor cu ocru roșu, care a participat în măsură importantă la formarea noilor grupări tribale în regiunile extracarpatice ale țării noastre, dar și a unora din interiorul arcului de munți, a folosit în ritualul său tipul de *mormînt tumular*; dispariția aproape totală a acestui obicei în epoca bronzului ne dezvăluie și ea asimilarea deplină a acestui element în noile sinteze tribale și culturale. Faptul este cu atît mai semnificativ, cu cît este posibil, și în unele cazuri probabil, ca unele grupuri ale populației înmormîntărilor cu ocru roșu să fi supraviețuit ca atare pe alocuri pînă la începutul epocii bronzului. La răsărit de aria culturală în care se înscrie țara noastră, în regiunile de stepă și de silvostepă dintre Volga și Prut, populațiile amintite își păstrează și de-a lungul epocii bronzului ritualul tumular — legat se pare mai mult de modul de viață *păstorească*. El este folosit în epoca bronzului și în nordul și centrul Europei fie continuu, fie episodic: se consideră chiar că grupul așa-numit danubian (în bazinul Dunării mijlocii și superioare și în cadrilaterul boemian) din bronzul mijlociu a jucat — cum va fi prilejul să se vadă mai tîrziu — un rol în desfășurarea istorică a evenimentelor din epoca bronzului din Europa centrală și chiar din regiunile noastre.

O serie de probleme avînd un răsunet deosebit în sfera interpretărilor privind concepţiile despre lume şi viaţă şi în cea a evenimentelor istorice, se pun în legătură cu practicarea *ritului incineraţiei* în epoca bronzului. Prima este aceea a semnificaţiei acestui rit prin raport cu cel al inhumaţiei. Distrugerea corpului celui mort prin ardere (şi totodată de cele mai multe ori şi a ofrandelor ce i se dădeau!), presupune desigur o altă viziune asupra raportului dintre învelişul material şi « dublul », « umbra » mai mult sau mai puţin materială şi ea, a fiinţei umane. Acest aspect al problemei trebuie reţinut în cadrul discuţiei asupra acestui rit, în care opiniile pendulează între o interpretare pur utilitară (motive de igienă) şi una spiritualistă (o nouă « religie », de caracter abstract-spiritual), în sensul că este vorba de o reprezentare mai abstractă asupra raportului dintre cele două presupuse componente ale fiinţei umane.

Un alt grup de probleme se ridică în legătură cu momentul şi împrejurările în care acest rit apare şi se răspîndeşte. Ştim că în Europa el este folosit sporadic încă din neolitic — fără a se putea preciza deocamdată în ce regiune a lumii îşi are cea mai veche origine. În perioada de trecere de la neolitic la epoca bronzului, incineraţia s-a folosit sporadic şi la noi în ţară, după cum s-a dovedit prin descoperirea unui mormînt cu acest rit pe Măgura Tomii de la Cîrna, aparţinînd culturii Coţofeni. În epoca bronzului, unele grupe culturale de la Dunărea mijlocie (în R. P. Ungară) îl folosesc ca rit principal, în forma depunerii resturilor arse în vase de lut (urne) îngropate în cimitire (« cîmpuri de urne »). La noi în ţară, unde pînă în prezent nu s-au cercetat decît puţine cimitire din această epocă, ritul de incineraţie cu cîmpuri de urne este caracteristic pentru grupul Gîrla-Mare şi pentru grupul Wietenberg din Transilvania.

Observaţii mai precise s-au putut face în aria culturii Monteoru, al cărui rit general de înmormîntare era inhumaţia. Unele descoperiri inedite din valea superioară a Dîmboviţei ne semnalează pentru cea mai veche fază a culturii Monteoru, ritul inhumaţiei în cutii de piatră — deci în concordanţă cu ceea ce ştim despre grupul Schneckenberg-Glina III, mai vechi. Pe de altă parte, la Sărata-Monteoru s-a descoperit din faza imediat următoare, un rug de ardere a cadavrelor (necercetat încă în întregime), dar fără a se cunoaşte pînă astăzi de nicăieri vreun *mormînt cu urnă* din această fază. Ţinînd seama de împrejurarea că spre sfîrşitul primei perioade a acestei culturi este documentat ritul inhumaţiei (s-a dezgropat la Sărata-Monteoru un întreg cimitir din această fază) şi că el este folosit şi în continuare pînă la sfîrşitul acestei culturi (cu rezervele ce se vor face imediat), se poate presupune că rugul amintit reprezintă altceva (sacrificii?) şi nu modul obişnuit de înmormîntare.

Incineraţia se întîlneşte la Sărata-Monteoru, în condiţii particulare, de-abia în *ultima* fază de existenţă a culturii respective, cu alte cuvinte spre sfîrşitul epocii bronzului propriu-zise. S-au descoperit anume în cimitirul de inhumaţie aparţinînd fazei amintite de la Monteoru un număr restrîns de morminte de incineraţie în urne (procentul lor faţă de cele de inhumaţie se situează în jurul

a 10%). Toate erau ale unor copii. Situaţia aceasta s-a confirmat şi în cimitirul aceleiaşi faze a culturii Monteoru, de la Balinteşti, satul Cioinagi, r. Bereşti, şi anume atît în ceea ce priveşte proporţia dintre mormintele de inhumaţie şi cele de incineraţie, cît şi în privinţa faptului că numai copiii erau înmormîntaţi în acest din urmă chip. Este îndreptăţită aşadar concluzia că în această regiune culturală, ritul incinerării pătrunde — ca o practică *nouă*, ce se aplică deocamdată numai la copii, unde abaterea de la tradiţia moştenită putea fi socotită mai puţin gravă — doar la sfîrşitul dezvoltării acestui grup. Se va vedea că grupa *Noua*, care urmează culturii Monteoru, continuă a păstra tradiţia inhumaţiei, cu izolate abateri către ritul incineraţiei. Pe de altă parte, aşa după cum s-a arătat mai sus cu prilejul descrierii culturilor respective, raportul dintre folosirea celor două rituri principale de înmormîntare (inhumaţia şi incineraţia în urne), se arată a fi fost acelaşi ca la Monteoru şi în culturile Verbicioara, Periam-Pecica şi Otomani.

Problema folosirii ritului incineraţiei în epoca bronzului prezintă o importanţă istorică deosebită, deoarece, după cum se va vedea, perioada următoare, a hallstattului timpuriu, este caracterizată în Europa prin mari mişcări de populaţii, în care rolul cel mai activ îl joacă triburi caracterizate, printre altele, tocmai prin ritul incineraţiei şi prin cîmpurile de urne respective.

Dezvoltarea istorică şi sfîrşitul epocii bronzului

Încadrarea lingvistică a populaţiilor din epoca bronzului nu se poate face desigur pe bază de documente directe, deoarece nu ni s-au păstrat monumente locale de limbă din acea vreme. Totuşi, cu ajutorul amănuntelor cunoscute ale dezvoltări istorice generale şi al studiului comparat al limbilor din continentul eurasiatic, s-au putut formula unele ipoteze, care reprezintă un răspuns corespunzător stadiului actual al cercetărilor la o astfel de întrebare. Deplasările şi restructurările de triburi, ca şi transformările economice şi culturale petrecute în perioada de tranziţie de la neolitic la bronz au coincis în timp cu apariţia primelor elemente de caracter indo-european în Grecia şi Asia anterioară. Pe de altă parte, lingvistic şi istoric-cultural s-a putut face plauzibilă ipoteza că desfacerea diferitelor ramuri ale grupului de limbi indo-europene s-a petrecut cam într-o vreme care ar corespunde cu cea menţionată. În sfîrşit, local nu se cunosc mai tîrziu evenimente şi împrejurări care să poată fi puse în legătură cu o transformare lingvistică de asemenea natură şi proporţii, în timp ce în epoca fierului — încă de la începutul ei prin cele ce se reflectă în poemul homeric *Iliada* (unde sînt amintiţi tracii indo-europeni) — avem ştiri precise că în aceste regiuni locuiau populaţii de limbă indo-europeană. Este de aceea plauzibil să se admită că triburile din epoca bronzului de pe teritoriul patriei noastre vorbeau deja în cea mai mare parte a lor o limbă indo-europeană, substratul anterior, neolitic, urmînd a fi atribuit altui grup lingvistic (pre-indo-european), de caracter fie « jafetitic » (caucazo-basc), fie mediteranean.

În ce măsură unele grupe neolitice de la noi au participat la însăşi constituirea trunchiului lingvistic indo-european (care şi el s-a format desigur istoriceşte, evolutiv, pe arii mai largi) — cum s-a presupus de unii învăţaţi — este mai greu de stabilit în stadiul actual al cunoştinţelor noastre. În ultima vreme, din ce în ce mai mulţi cercetători înclină să admită că un rol important în răspîndirea graiurilor de tip indo-european l-au jucat triburile de păstori răsăriteni cu înmormîntări cu ocru roşu şi cu ceramică decorată cu şnurul, a căror intervenţie a fost hotărîtoare şi pe teritoriul patriei noastre în epoca de tranziţie — aşa cum s-a subliniat şi aici, mai sus.

Dacă există aşadar temeiuri suficiente pentru a admite ipoteza că la trecerea spre epoca bronzului s-a făcut şi la noi pasul hotărîtor către formarea şi răspîndirea graiurilor de tip indo-european, nu tot atît de îndreptăţită apare ipoteza după care încă din acea vreme şi pînă la sfîrşitul epocii bronzului, am putea vorbi despre o diferenţiere care să permită denumirea de traci — sau în regiunile mai vestice de iliri — (grupele istorice ale indo-europenilor din aceste regiuni) pentru populaţiile de pe teritoriul ţării noastre. Este mai probabil că o astfel de diferenţiere lingvistică specifică a intervenit mai tîrziu, în urma unor noi restratificări de triburi şi a unor noi dezvoltări de ordin cultural general şi lingvistic, care au intervenit după sfîrşitul epocii bronzului — după cum se va vedea, mai ales în prima perioadă a epocii fierului (hallstattul timpuriu).

După cum s-a mai amintit, grupele culturale discutate în cele precedente pe baza informaţiei arheologice existente, destul de inegale şi în genere insuficiente, s-au format în general la începutul epocii bronzului, prin diferenţierea fondului relativ unitar care luase naştere în perioada de tranziţie de la neolitic la epoca bronzului şi care prezenta, în fazele premergătoare cristalizării epocii bronzului, aspectele regionale de mare răspîndire geografică cunoscute de la răsărit spre apus sub numele de Horodiştea-Folteşti (Gorodsk-Usatovo), Coţofeni şi Baden. Această bază comună, ca şi influenţele venite în toate sectoarele din aceleaşi medii, cel estic şi cel sudic, precum şi complexele legături reciproce care au existat necontenit între diferitele arii, au determinat şi caracterul înrudit, şi în multe privinţe asemănător, al tuturor grupelor ce s-au putut deosebi pe teritoriul ţării noastre şi în regiunile învecinate.

A mai fost prilejul de asemenea în chip repetat să se arate, că toate culturile regionale despre care s-a vorbit s-au format aproximativ în aceeaşi vreme, chiar dacă pentru unele din ele nu putem încă preciza aspectul iniţial sub care au apărut şi nu putem afirma că au luat naştere absolut concomitent. Fapt rămîne că ele se dezvoltă în linii mari paralel şi au fost — de asemenea în general — expuse la aceleaşi vicisitudini. Legătura istorică dintre ele se manifestă şi prin aceea că toate grupele încep a se transforma mai repede, a intra oarecum într-o perioadă de nelinişte, cam în aceeaşi vreme, pentru a dispărea, aparent brusc, de asemenea, cam în acelaşi timp. Formarea şi dăinuirea lor se încadrează aşadar într-un răstimp anumit, care din punct de vedere istoric reprezintă desigur o

etapă bine conturată în desfăşurarea generală a procesului istoric din aria carpato-dunăreană.

Încercarea de a descifra sensul istoric al formării, dăinuirii şi dispariţiei grupelor culturale din epoca bronzului propriu-zisă, presupune şi pe aceea de a le integra în dezvoltarea istorică generală a lumii mai largi din care ele se arată a fi făcut parte, cu care prilej vor trebui precizate — pe cît posibil — şi principalele jaloane de cronologie absolută (adică în ani solari) ale existenţei lor. S-a arătat aici, în partea referitoare la perioada de tranziţie dintre epoca neolitică şi cea de bronz, care au fost în mare — şi atît cît ele pot fi desluşite în stadiul actual al cercetărilor — evenimentele istorice care au însoţit trecerea la epoca bronzului. Trebuie reamintit că ele se încadrează în fenomenul larg al răspîndirii populaţiilor de limbă indo-europeană în Europa.

Cristalizarea culturilor epocii de bronz s-a arătat a fi fost strîns legată de contactul, mai direct sau mai ocolit, cu spaţiul sudic greco-egean şi macedonean.

S-a observat încă de mult că o serie întreagă de legături unesc grupele din epoca bronzului din spaţiul nostru cu acel nivel cultural şi cronologic din Grecia, care este cel mai bine reprezentat prin mormintele zise « regale » de la Micene. Data acestora este bine stabilită cam pe la mijlocul sec. al XVI-lea î.e.n. prin raportare la elemente din Creta, datate la rîndul lor cu ajutorul cronologiei absolute egiptene (aceasta din urmă ea însăşi fiind fixată pe cale astronomică). Trebuia precizat însă în care moment din dezvoltarea epocii bronzului din Europa centrală şi sud-estică, se situează legăturile cu complexul de la Micene. S-a putut stabili, cu oarecare aproximaţie, că este vorba de începutul fazei mijlocii a bronzului nostru, astfel încît, prin apreciere, s-a presupus că faza timpurie, iniţială, a epocii bronzului din regiunile noastre a putut începe pe la 1700 î.e.n. În ultima vreme însă, pe baza identificării unor contacte mai strict delimitate cu epoca bronzului din Macedonia, există tendinţa de a se data primele începuturi ale epocii bronzului din regiunile mai apropiate de aria egeică (Periam-Pecica etc.) încă de pe la 1800 î.e.n.

Cu aproximaţia de rigoare, am avea aşadar un criteriu de cronologie absolută pentru cele mai vechi cristalizări ale vieţii epocii bronzului în regiunile noastre, între circa 1800—1700 î.e.n. Ele ar sta astfel, cronologic dar şi istoric, în legătură cu formarea, în Grecia, a culturii bronzului mijlociu (numită helladicul mijlociu) şi ca atare cu etapele de formare a culturii miceniene, etape reflectînd transformările produse în aria egeană în urma infiltrării acolo a primelor populaţii de limbă greacă.

Pentru a stabili, oricît de aproximativ, data la care culturile epocii bronzului propriu-zise de la noi iau sfîrşit, este necesar în primul rînd a desluşi, cu ajutorul documentelor arheologice, cum şi în ce împrejurări s-a produs « dispariţia » culturilor amintite.

S-a văzut că pretutindeni, aceste culturi prezintă fiecare o fază tîrzie de multe ori nu destul de clar delimitată, dar care totuşi arată peste tot o

dezvoltare cam în aceeaşi direcţie. În ceramică, decorul format din caneluri şi proeminenţe începe a predomina, ornamentarea bogată, proprie mai înainte fiecărui grup în parte, se pierde treptat, torţile cu creastă sau cu un buton la partea superioară se răspîndesc tot mai mult şi apoi asistăm la încetarea locuirii în aşezările adesea îndelung folosite pînă atunci şi la apariţia, pe spaţii întinse, a unor culturi noi, anume grupul *Noua* din Transilvania şi Moldova şi un grup cam asemănător, care a început a se distinge de-abia în ultima vreme, în Muntenia şi Oltenia. Paralel cu aceste transformări în ceramică, se observă şi apariţia unor tipuri noi de podoabe de bronz (ace, pandantive, brăţări etc.) şi totodată o grijă mai mare de apărare a aşezărilor, precum şi adoptarea mai timid sau mai hotărît a ritului de înmormîntare prin incinerare. Economia triburilor pare a se resimţi şi ea în sensul că păstoritul ia o dezvoltare din ce în ce mai mare. În aşezările mai bine cercetate, de ex. la Sărata-Monteoru, se poate urmări cum în ultima fază a culturii respective se fortifică aşezarea, apare incineraţia şi se dezvoltă în ceramică trăsăturile care duc către cultura Noua.

Aceasta din urmă părăseşte modul de aşezare vechi şi trece la o viaţă orientată mai mult spre păstorit, cu aşezări de tipul « movilelor de cenuşă » (cenuşare, *zolniki*). S-a constatat însă, atît în stepa Jijiei la Corlăteni, r. Dorohoi, şi Truşeşti, r. Truşeşti, cît şi pe Prut, la Cavadineşti, r. Bereşti, că la baza cenuşarelor culturii Noua descoperite acolo, se găseşte şi un nivel iniţial de locuire de caracter Costişa sau Monteoru tîrziu. De altfel, şi la Poiana pe Siret, după locuirea Monteoru (cu toate fazele) urmează şi un nivel Noua. Aceste fapte, laolaltă cu transformările din înseşi aşezările vechi ale culturii Monteoru — menţionate mai sus — arată că la baza noii culturi ce ia naştere stau elemente şi de populaţie şi de cultură materială ale etapei anterioare. Se schimbă aşadar modul de viaţă — din cauze care rămîn să se precizeze. O evoluţie asemănătoare pare a se fi petrecut şi în Oltenia, unde la Orodel, r. Plenița, un aspect tîrziu, modificat deja în sensul general Noua, al culturii Verbicioara, s-a găsit într-o aşezare de tipul cenuşarului. Pentru Transilvania nu se poate constata pentru moment decît că acolo cultura Noua se dezvoltă pe baza culturii Wietenberg.

S-a pus şi se pune încă problema, care au fost cauzele care au determinat această evoluţie şi acest sfîrşit al culturilor epocii bronzului mijlociu din spaţiul care ne interesează. O teorie mai veche, care vedea în aceste fenomene efectul unei migraţii şi al pătrunderii în spaţiul nostru a populaţiilor culturii lusaciene (Lausitz) din Europa nord-centrală, s-a dovedit a fi în contradicţie cu faptele.

O altă ipoteză, după care ar fi vorba de invazia purtătorilor culturii numite «tumulare» din epoca mijlocie a bronzului din Europa centrală, care ar fi răscolit triburile din bronzul mijlociu din spaţiul de la răsărit de Dunărea mijlocie, nu pare a putea fi luată în consideraţie, mai ales din cauză că formele

de cultură materială noi, presupuse a fi fost introduse aici de triburile « tumulare », iau naştere în însuşi acest spaţiu, în fazele mai tîrzii ale culturilor locale şi sînt transmise de aici înspre Europa centrală. Nu există pe de altă parte indicii în sensul unei presiuni venite dinspre răsărit (din spaţiul de la est de Prut) în vremea aceasta. Mai apropiată de adevăr pare să fie concepţia mai nouă, după care toate transformările în discuţie stau în legătură cu preliminariile europene (continentale) ale aşa-numitei migraţii egeice, care în secolul al XIII-lea î.e.n. pustieşte aria egeică şi spaţiul de răsărit al Mediteranei, pînă în Asia Mică, Siria, Palestina şi Egipt.

În Europa este vorba de mişcările triburilor purtătoare ale culturii numite « a cîmpurilor de urne » — înrudite numai cu cele lusaciene, dar formate mai la sud, în răsăritul Europei centrale probabil, pe căi încă nedesluşite. Evenimentele istorice, transformările culturale şi migraţiile triburilor au fost, pe plan european, foarte complexe şi nu sînt încă lămurite.

Care a fost cauza, ce a pus triburile în mişcare — determinîndu-le totodată să treacă la o perioadă de continuă activitate războinică — nu se ştie încă. Mai verosimilă pare în stadiul actual al cercetărilor ipoteza după care este vorba de un proces în esenţa lui intern, care a angajat — fiind poate grăbit şi de factorii climatici — triburile din spaţiul dintre Carpaţii Răsăriteni, cei Nordici, Dunărea mijlocie şi Adriatica. În acest spaţiu se poate urmări şi naşterea, din fondul epocii mijlocii a bronzului, prin perioade şi culturi de tranziţie diferite, a noilor culturi care vor caracteriza hallstattul timpuriu şi vor fi răspîndite o dată cu roirea acelor triburi.

Această roire războinică se desfăşoară, datorită contracurentului născut în urma pătrunderii triburilor europene în Grecia şi Italia, în condiţii în care metalurgia bronzului — ajunsă la maxima ei dezvoltare — va ceda treptat în faţa pătrunderii noii metalurgii, cea a fierului.

În felul acesta, momentul cronologic în care se situează dispariţia, prin transformare relativ rapidă, a culturilor epocii bronzului din spaţiul nostru poate fi circumscris mai de aproape. Ţinînd seama de împrejurarea că primele infiltrări în Grecia sînt semnalate pe la mijlocul secolului XIII î.e.n. şi că ele aduc acolo deja forme de cultură materială specifice perioadei de tranziţie dintre bronzul propriu-zis şi hallstattul timpuriu, se poate admite că procesul care a inclus încetarea locuirii în aşezările bronzului s-a petrecut cam în sec. XIV—XIII î.e.n. Perioada de dezvoltare relativ liniştită a triburilor de agricultori şi crescători de vite primitivi din epoca bronzului a durat aşadar, în spaţiul ţării noastre, circa 400 de ani.

În acest răstimp metalurgia bronzului a pus bazele unei dezvoltări care, în perspectivă universal-istorică, a reprezentat primul pas decisiv pe calea care va duce în secolele şi mileniile următoare la situarea Europei — şi implicit şi a spaţiului ocupat de ţara noastră — în fruntea dezvoltării social-economice şi culturale a întregii lumi.

BIBLIOGRAFIE

I. *Lucrări teoretice*

F. ENGELS, *Originea familiei, a proprietății private și a statului*, E.S.P.L.P., București, 1957.

II. *Lucrări generale*

ANDRIEȘESCU, I., *Asupra epocii de bronz în Romînia* (extras din *BCMI*, 1915), București, 1916.

BERCIU, D., *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939.

— *Despre apariția și dezvoltarea patriarhatului pe teritoriul R.P.R.*, în *SCIV*, I, 2, 1950, p. 52—82.

DAICOVICIU, C., *La Transylvanie dans l'antiquité*, București, 1945.

NESTOR, I., *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, în 22, *BerRGK*, 1933.

PÂRVAN, V., *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926.

POPESCU, D., *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen*, București, 1944.

PASSEK, T. S., *Стоянка комаровской культуры на среднем Днестре*, în *KS*, 75, 1959, p. 154—162.

SOROKIN, V. S., *Новые археологические данные к вопросу о развитии древней семьи*, în *SA* 1959, 4, p. 10—18.

III. *Lucrări speciale*

1. Pentru metalurgia aramei și a bronzului și pentru diferite categorii de obiecte de metal:

BERCIU, D., *Cercetări și descoperiri arheologice în regiunea București*, în *Materiale*, II, 1956, p. 491—562 (la p. 501—503, depozitul de la Schitul Pîngărești).

BERCIU, ION, *Depozitul de bronz de la Ighiel*, în *Apulum*, I, 1939—1942, p. 24—38.

DUMITRESCU, VLADIMIR, *Funde aus der zweiten Periode der Bronzezeit im Bezirk Arad*, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 127—131 (tezaurul de la Rovine).

— *Rapière en bronze de type mycénien, trouvée au sud-ouest de Bucarest*, în *Dacia*, V—VI, 1935—1936, p. 169—173 (Sabia de la Roșiorii de Vede).

NESTOR, I., *Die verzierten Streitäxte mit Nackenscheibe aus Westrumänien*, în *Marburger Studien*, Darmstadt, 1938, p. 178—192.

— *Étude sur l'exploitation préhistorique du cuivre en Roumanie. Le dépôt de barres-colliers de Deva*, în *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 165—181.

— *Asupra începuturilor metalurgiei aramei și bronzului în R.P.R.*, în *Studii și referate*, vol. I, 1954, p. 41—61.

NICULESCU-OTIN, C., *Contribuțiuni la metalurgia antică a cuprului în țările locuite azi de Romîni*, în *Academia Română, Publicațiile fondului Vasile Adamachi*, nr. XXXVIII, București, 1913.

POPESCU, DORIN, *Dépôt de bronzes de Apa*, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 119—125.

— *Exploatarea și prelucrarea metalelor în Transilvania pînă la cotropirea romană*, în *SCIV*, II, 2, 1951, p. 27—44.

— *Prelucrarea aurului în Transilvania înainte de cucerirea romană*, în *Materiale*, II, 1956, p. 196—250.

POPESCU, DORIN și VALERIA, *Asupra tezaurului de aur de la Ostrovul Mare*, în *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 865—881.

ZAHARIA, EUGENIA, *Die Lockenringe von Sărata-Monteoru und ihre typologischen und chronologischen Beziehungen*, în *Dacia*, N.S., III (în curs de publicare).

2. Pentru încadrarea lingvistică:

DEVOTO, GIACOMO, *Storia delle lingue romane e storia linguistica della Romania*, în *Omagiu lui Iorgu Iordan*, Bucureşti, 1958.
RUSSU, I. I., *Limba traco-dacilor*, Bucureşti, 1959.
GEORGIEV, VL., *Тракийският език*, Sofia, 1957.

3. Pentru cultura Glina III-Schneckenberg:

PROX, ALFRED, *Die Schneckenbergkultur*, Kronstadt, 1941.
* * * *Bucureştii de altădată*, Bucureşti, 1959 (mormîntul de la Bucureşti—Fundeni).

4. Pentru cultura ceramicii, « cu împunsături succesive »:

ROSKA, MÁRTON, *Az aeneolithikum kolozskorpádi I. jellegű emlékei Erdélyben (Die aeneolitischen Funde von der Gattung Kolozskorpád I. in Erdély (Siebenbürgen)*, în *Közlemények*, I, 1941, p. 44—99 cu hărţile de la p. 85, fig. 34—35, care sînt reproduse, cu modificări, şi în Roska Márton, *Repertorium*, p. 327 şi 329.

5. Pentru cultura Monteoru:

DUNĂREANU-VULPE, EC., *La nécropole de l'âge du bronze de Poiana*, în *Dacia*, V—VI, 1935—1936, p. 151—167.
NESTOR, I., *Raport general asupra săpăturilor de la Sărata-Monteoru*, în *Raport asupra activităţii ştiinţifice a Muzeului Naţional de Antichităţi în anii 1942 şi 1943*, Bucureşti, 1944, p. 20—29.

6. Pentru cultura Verbicioara:

BERCIU, D., *Probleme ridicate de săpăturile arheologice din Oltenia (1949—1951)*, în *SCIV*, V, 3—4, 1954, p. 343—360.

7. Pentru cultura Gîrla-Mare:

BERCIU, D., *Catalogul Muzeului arheologic din Turnu Severin*, în *Materiale*, I, 1953, p.589—691.
BERCIU, D. şi COMŞA, EUGEN, *Săpăturile arheologice de la Balta Verde şi Gogoşu (1949 şi 1950)*, în *Materiale*, II, 1956, p. 251—489.
DUMITRESCU, VL., *Necropola de incinerație din epoca bronzului de la Cîrna*, (în curs de publicare).
DUMITRESCU, VLADIMIR şi NICOLĂESCU-PLOPŞOR, C. S., *Statuetele din epoca bronzului descoperite în necropola de la Cîrna—Dolj*, în *Oltenia*, IV, 1944.
GARAŠANIN MILUTIN, V., *Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien*, în 39. *BerRGK*, 1958, p. 1 — 130 (şi pentru cultura Vatina).

8. Pentru cultura Periam-Pecica:

ROSKA, MÁRTON, *Ásatás a Nagy-Sánczon*, în *DolgCluj*, III, 1912, p. 1—58.
MILOJČIĆ, VLADIMIR, *Zur Frage der Chronologie der frühen und mittleren Bronzezeit in Ostungarn*, în *Congrès International des sciences préhistoriques et protohistoriques. Actes de la III-e Session*, Zürich, 1950, Zürich, 1953, p. 256—278.

9. Pentru cultura Otomani:

ROSKA, MÁRTON, *Cercetări la Cetățuia de la Otomani*, în *ACMIT*, 1926—1928, Cluj, 1929, p. 192—205.

POPESCU, DORIN, *Cercetări arheologice în Transilvania*, în *Materiale*, II, 1956, p. 43 — 152.

HÁJEK, LADISLAV, *Zur relativen Chronologie des Aeneolithikums und der Bronzezeit in der Ostslovakei*, comunicare (hectografiată) ținută la sesiunea din Nitra a Comisiei pentru eneolitic și epoca veche a bronzului, între 23—27.IX.1958 (pentru Barca).

10. Pentru cultura Wietenberg:

ROSKA, MÁRTON, *A kolozskorpádi II. jellegű kulturfacies kerámiai emlékei Erdélyben (Die keramischen Reste der Kulturfazies Kolozskorpád II)*, în *Közlemények*, IV, 1—2, Cluj, 1944, p. 22—42.

HOREDT, K., *Die Wietenbergkultur*, în *Dacia*, N. S., IV, (în curs de publicare).

11. Pentru cultura Noua:

HOREDT, K., *Cercetările arheologice din regiunea Hoghiz-Ugra și Teiuș*, în *Materiale*, I, 1953, p. 798—814.

PETRESCU-DÎMBOVIȚA, M., *Contribuții la problema sfîrșitului epocii bronzului și începuturile epocii fierului în Moldova*, în *SCIV*, IV, 3—4, 1953, p. 443—486.

SMIRNOVA, G. I., *Поселение позднебронзового века и раннего железа возле с. Магала, Черновицкой области*, în *KS*, 70, 1957, p. 99—107.

MELIUKOVA, A. I., *Памятники скифского времени лесостепного среднего Поднестровья*, în *MIA*, 64, p. 5—102.

12. Antropologie:

NECRASOV, OLGA și CRISTESCU, M., *К изучению антропологических типов румынского неолита и начала палеометаллической эпохи*, în *SAntr*, 1959, 2, p. 51—60.

NECRASOV, OLGA, *Considerații asupra populațiilor din vîrsta pietrei și de la începutul vîrstei metalelor de pe teritoriul R.P.R.* în *Omagiu acad. C. Daicoviciu*, p. 415—429.

MAXIMILIAN, C., *Studiul antropologic, al craniilor de la Poiana (epoca bronzului)*, în *Probleme de antropologie*, vol. V (în curs de publicare).

NECRASOV, O. și CRISTESCU, M., *Studiul antropologic al scheletelor descoperite în comuna Pir, aparținînd culturii Otomani*, în *An. St. Univ. Iași*, V, 2, 1959 (în curs de publicare).

CRISTESCU, M., *Contribuție la studiul antropologic al unor schelete de la sfîrșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului în Moldova*, în *Anuarul Muzeului istoric al Moldovei*, I (în curs de publicare).

RUSSU, I. G., ȘERBAN, M. și FARKAȘ, F., *Date somatometrice asupra populației din strada Banatului (din epoca bronzului)* în *Revista de Morfologie normală și patologică*, 1, 1958, p. 51—59.

Rapoarte de săpături

M o n t e o r u: în *SCIV*, I, 1, 1950, p. 52—56; II, 1, 1951, p. 159—168; IV, 1—2, 1953, p. 69—86; VI, 3—4, 1955, p. 497—506 (pentru cultura Monteoru).

P o i a n a: în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 181—185; III, 1952, p. 196—198 (pentru cultura Monteoru).

V e r b i c i o a r a: vezi lista rapoartelor șantierului la p. 89 (pentru cultura Verbicioara).

Cîrna: în *Materiale*, III, 1957, p. 189—200; V, 1959, p. 265—273 (pentru cultura Gîrla-Mare).

Corlăteni: în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 72—73; III, 1952, p. 89—93 (pentru cultura Noua).

Truşeşti: în *SCIV*, III, 1952, p. 75—83; IV, 1—2, 1953, p. 23—27 şi 29—37; V, 1—2, 1954, p. 17—27; VI, 1—2, 1955, p. 172; în *Materiale*, III, 1957, p. 203—215 (pentru cultura Noua).

Larga Jijia: în *SCIV*, III, 1952, p. 52—55 (pentru cultura Noua).

Andrieşeni: în *Materiale*, V, 1959, p. 329—336; VI, 1959, p. 121—123 (pentru cultura Noua).

Valea Lupului: în *Materiale*, III, 1957, p. 169—171; VI, 1959, p. 208 (pentru cultura Noua).

Nicoleni: în *Materiale*, VII (în curs de publicare), (pentru cultura Noua).

Piatra Neamţ: în *Materiale*, VI, 1959, p. 360—361 şi 366—367 (pentru cultura Noua).

Cavadineşti: în *Materiale*, VI, 1959, p. 453—464 (pentru cultura Noua).

CAPITOLUL III

ETAPA MIJLOCIE A DESTRĂMĂRII ORÎNDUIRII COMUNEI PRIMITIVE. PRIMA EPOCĂ A FIERULUI

Epoca fierului reprezintă a patra mare etapă a istoriei orînduirii comunei primitive. Ea cuprinde două perioade. Pentru prima se mai foloseşte în chip convenţional şi denumirea *Hallstatt* (după o localitate din Austria de sus), iar pentru a doua denumirea *Latène* (v. cap. V). Prima epocă a fierului se împarte într-o perioadă timpurie cuprinzînd două faze numite Hallstatt A şi Hallstatt B, într-o perioadă mijlocie sau Hallstatt C şi alta tîrzie denumită Hallstatt D. Ca durată, prima epocă a fierului de pe teritoriul Romîniei începe aproximativ pe la jumătatea sec. al XII-lea (1150) î.e.n. şi ia sfîrşit în regiunile de la sud de Carpaţi şi în Dobrogea pe la 450 î.e.n. Cronologia aceasta absolută a întregii epoci şi a fiecărei perioade sau subperioade în parte se stabileşte în raport cu momentul încheierii epocii bronzului şi cel al începutului celei de-a doua epoci a fierului *(Latène)*, precum şi pe baza legăturilor cu culturile contemporane din zona mediteraneană (Grecia, Italia) şi din Europa centrală şi a importurilor de obiecte greceşti; acestea din urmă pătrund, începînd cam de la sfîrşitul sec. VI î.e.n., din ce în ce mai intens spre interiorul teritoriilor triburilor locale.

Epoca fierului este mai bogată în progrese decît toate celelalte epoci ale istoriei societăţii primitive. Se restrînge acum şi mai mult spaţiul geografic al comunei primitive. Grecia şi apoi Italia trec pe treapta civilizaţiei sclavagiste. Contactul dintre triburile rămase încă în orînduirea de comună primitivă şi centrele de civilizaţie mediteraneană şi ale Orientului a constituit un factor important în accelerarea ritmului dezvoltării social-economice a acelor triburi. O dată cu răspîndirea folosirii fierului, la început sporadică, apoi concentrată în anumite centre sau zone geografice bogate în minereuri de fier, şi mai ales după generalizarea metalurgiei fierului, s-a realizat un uriaş progres în domeniul forţelor de producţie. Într-adevăr, după difuziunea metalurgiei fierului şi asimilarea cunoştinţelor tehnologice necesare, societatea omenească a intrat într-un ritm de dezvoltare necunoscut pînă atunci: « progresul era acum irezistibil, mai rar întrerupt şi mai rapid », spune Engels [1]. Aceasta se datora

[1] F. Engels, *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului*, E.S.P.L.P., Bucureşti, 1957, p. 162.

avantajelor extraordinare pe care le oferea noua materie primă, largii răspîndiri a minereurilor de fier față de acelea de cupru și cositor, relațiilor mai strînse dintre triburi și cu statele sclavagiste, precum și nivelului mai înalt de viață și al cunoștințelor, la care se ridicaseră aproape toate comunitățile tribale care trecuseră prin epoca bronzului, cum fusese cazul și al acelora de pe teritoriul patriei noastre.

În dezvoltarea social-economică a triburilor și uniunilor de triburi se petrec restructurări adînci. Evoluția unora a fost mai rapidă, iar a altora mai înceată, dezvoltarea inegală accentuîndu-se pe la jumătatea mileniului I î.e.n. Centrele de cultură se deplasează. Ele nu coincid totdeauna cu cele cunoscute în epoca precedentă. Ariile culturale sînt mult mai vaste în comparație cu cele din epoca bronzului, corespunzînd noii trepte a dezvoltării istorice. Însăși structura culturii materiale a primei epoci a fierului se modifică față de trecut, cu deosebire după ce fierul a început să înlocuiască bronzul în lucrarea uneltelor și armelor. Același fenomen se petrece și în suprastructura epocii.

În epoca hallstattiană are loc procesul înlocuirii treptate, mai întîi a armelor și apoi a uneltelor de bronz cu cele de fier. Fierul dădea, într-adevăr, « unelte tari și tăioase, cărora nu le-a putut rezista nici o piatră și nici unul din metalele cunoscute », după cuvintele cu care sublinia F. Engels însemnătatea noului metal [1], care a reușit să înlăture « tirania bronzului ». În domeniul agriculturii nu s-a întîmplat însă nimic esențial. Brăzdarul de fier rămîne încă nedocumentat în prima epocă a fierului. Nu este însă exclus ca triburile din Dobrogea și din regiunile învecinate de pe stînga Dunării să fi adoptat de la greci unelte și metode superioare pentru lucrarea pămîntului. Pe teritoriul Romîniei, abia a doua epocă a fierului reprezintă cu adevărat epoca brăzdarului și a toporului de fier. Aceasta nu înseamnă însă că progresul tehnologic realizat prin folosirea într-un ritm accelerat a fierului nu a transformat treptat și profund condițiile de trai ale societăților omenești din această vreme.

Fierul era la început — așa precum fusese și bronzul — rar și scump. El s-a răspîndit încet, dar de îndată ce oamenii și-au dat seama de avantajele noii materii prime, « cea mai însemnată din toate materiile prime care au jucat un rol revoluționar în istorie » [2], și au fost acumulate și difuzate suficiente cunoștințe tehnologice, folosirea fierului s-a efectuat într-un ritm extraordinar de rapid. Abia trecuseră aproximativ trei secole de la începutul difuziunii metalurgiei fierului din centrul său de origine (vezi mai jos) și aproape toată Europa intrase în plină epocă a fierului. Aceeași răspîndire, lentă la început, se constată și pe teritoriul Romîniei. O lungă perioadă cuprinsă aproximativ între 1150—800 î.e.n. constituie o vreme de tranziție, în care se petrece procesul de adoptare și de răspîndire a noii metalurgii. Doar în această perioadă timpurie se poate vorbi de un ritm scăzut al dezvoltării sociale, fiindcă îndată

[1] F. Engels, *Originea familiei, a proprietății private și a statului*, p. 162.
[2] *Ibidem*.

după răspîndirea metalurgiei, triburile locale au păşit şi ele pe calea acelui progres irezistibil, pe care îl sublinia F. Engels şi care se desfăşura într-un ritm mai rapid decît în toate celelalte epoci de pînă acum.

Prezenţa primelor obiecte mărunte de fier este documentată pe teritoriul ţării noastre prin urme de rugină de fier ce s-au descoperit pe unele obiecte de bronz din depozitele de la începutul primei epoci a fierului; în Banat s-a găsit o sabie de fier de tipul celor ce se lucrau obişnuit din bronz, iar în depozitul de la Hida (r. Jibou, reg. Cluj) s-a găsit un cuţit de fier cu mîner de bronz. Cu cît ne apropiem de începutul secolului al VIII-lea î.e.n. cu atît numărul obiectelor de fier sporeşte, dar, cu toate acestea, fierul nu a devenit înainte de 800 î.e.n. un produs local, bazat pe exploatarea sistematică a minereurilor de fier, nu numai pe teritoriul Romîniei, dar nici în Europa centrală. Această întîrziere era provocată de două împrejurări: a) greutăţile tehnologice de obţinere şi folosire a fierului; b) intensificarea excepţională a metalurgiei bronzului care, astfel, putea face faţă cerinţelor sporite în domeniul producţiei de arme şi unelte ale unei societăţi aflate atunci pe o înaltă treaptă de dezvoltare. Aşa se explică faptul că perioada timpurie a primei epoci a fierului se caracterizează tocmai printr-o neobişnuită dezvoltare a metalurgiei bronzului, atît în restul Europei cît şi pe teritoriul ţării noastre.

Prima epocă a fierului ni se înfăţişează cu o sumă de trăsături proprii, deosebitoare faţă de epoca bronzului, nu numai prin metalurgia fierului, care a avut de luptat la început cu mari dificultăţi. Se cerea, de pildă, nu numai stăpînirea tehnicii reducerii minereurilor de fier, dar şi a unei tehnici noi de prelucrare a obiectelor de fier. Pe cînd bronzul se lucra prin turnare, fierul a fost folosit sub forma fierului brut, moale, prin ciocănire la cald. La început au fost imitate în fier forme de unelte şi arme de bronz, apoi au fost create altele noi, mai uşor de redat în noul metal. Pentru a avea un fier utilizabil, era nevoie iarăşi ca el să nu conţină decît numai un anumit procent de carbon (cel mult 0,5—1%), ceea ce cerea cunoştinţe tehnologice foarte înaintate.

Originea şi răspîndirea metalurgiei fierului

În stadiul actual al cercetărilor, oamenii de ştiinţă au căzut în general de acord în a considera ca centru de origine al metalurgiei fierului — hotărîtor pentru Europa — teritoriul cuprins între Marea Caspică şi platoul anatolian şi că hittiţii din Asia Mică au fost aceia care au reuşit să cunoască prima dată (încă din secolul al XIV-lea î.e.n.) metalurgia fierului, pe care ei au pus-o în principal în serviciul scopurilor lor militare. De aici şi grija lor deosebită de a păstra secretul tehnologic — cum reiese şi din corespondenţa regilor hittiţi cu faraonii egipteni. Puterea militară şi politică a statului hittit s-a bazat tocmai pe avantajele noului metal. Negoţul cu fier devenise un monopol de stat. Abia după prăbuşirea puterii hittite, pe la 1200 î.e.n. şi numai în decurs de două secole, metalurgia fierului s-a difuzat de-a lungul Mediteranei. După alte două

sute de ani, triburile din Europa centrală şi central-răsăriteană au început şi ele să dezvolte o metalurgie proprie, folosind bogatele zăcăminte locale de minereuri de fier. În cadrul epocii fierului Europa va trece înaintea Orientului.

Pe ce căi a putut pătrunde metalurgia fierului pe teritoriul Romîniei?

Una dintre acestea este calea cimmeriană sau calea Caucazului şi a stepelor nord-pontice. La sfîrşitul sec. al XIII-lea î.e.n. statul hittit este desfiinţat, în urma atacurilor marii coaliţii a triburilor şi a uniunilor de triburi de pe coasta de vest a Asiei Mici, a celor din bazinul Mării Egee şi a grecilor-ahei. Triburile de pe coasta de vest a Asiei Mici participante la « marea invazie egeică » au atacat în două rînduri şi Egiptul. Izvoarele egiptene le numesc « popoarele mării » sau « oamenii mării ». În împrejurările create de dispariţia puterii hittite, se petrec şi alte evenimente cu caracter secundar, dar legate de difuziunea metalurgiei fierului în Balcani şi pe teritoriul ţării noastre. Atunci este arsă Troia cîntată de poemele homerice (arheologic Troia VII a, cum s-a stabilit prin săpăturile de după al doilea război mondial). Concomitent sau puţin mai tîrziu, din nord-vestul Balcanilor coboară spre Grecia dorienii, care găsesc acolo o cultură a fierului; începe înaintarea frigienilor din Balcani spre Asia Mică; în sec. IX—VIII î.e.n. statul Urartu, din podişul Armeniei şi Transcaucazia, devine unul dintre puternicele state sclavagiste din antichitate; grupul de triburi de călăreţi nomazi sau seminomazi, de pe litoralul nordic al Mării Negre, înrudite cu cele iraniene şi cu cele tracice şi cunoscute de greci sub denumirea de cimmerieni, iar de izvoarele asiriene sub cel de « gimirai » face repetate incursiuni în Transcaucazia (unde atacă la sfîrşitul sec. VIII î.e.n. statul Urartu) şi în Asia Mică, distrugînd statul frigian (începutul sec. VII î.e.n.) şi cucerind Lidia, pe la jumătatea sec. VII î.e.n., în unire cu trerii tracici, veniţi din Balcani.

Toate aceste triburi au asimilat o parte din moştenirea civilizaţiei hittite şi au contribuit la difuzarea metalurgiei fierului. Prin poziţia geografică a teritoriului lor şi prin desele lor incursiuni în Asia Anterioară, cimmerienii au fost aceia care, peste Caucaz şi stepele nord-pontice, au putut transmite spre Europa central-răsăriteană (în aria tracică) şi centrală, cunoştinţe tehnologice privind metalurgia fierului, şi forme proprii de cultură materială înrudite cu cele din Caucaz (cultura Koban) sau din complexele din Anatolia şi Iran. Prin filiera cimmeriană se poate explica prezenţa celor două topoare plate de fier cu « braţe » laterale descoperite în 1956 la Bîrlad. Exemplarele din Caucaz şi de pe Niprul mijlociu jalonează pătrunderea unui asemenea tip de topor dinspre Anatolia centrală, unde hittiţii turnau în bronz forme asemănătoare încă din sec. XIV-XIII î.e.n. Nu este lipsită de semnificaţie istorică împrejurarea că cele mai vechi topoare plate de fier de tipul celor din Caucaz, R.S.S. Ucraineană, R.P.R. şi Europa centrală, apar în medii culturale de la sfîrşitul perioadei hallstattiene timpurii şi începutul celei următoare, aproximativ prin sec. VIII î.e.n., adică în momentul cînd în aceste regiuni se trece definitiv la prima epocă a fierului, prin

inițierea exploatării minereurilor locale. Același moment este caracterizat în Europa central-răsăriteană prin apariția unor piese de harnașament, de bronz sau fier

Fig. 25. — Unelte de bronz din perioada timpurie a primei epoci a fierului, descoperite în cea mai mare parte în depozite.

1, seceră cu cîrlig, de la Drajna de Jos; 2, seceră cu buton, de la Șpălnaca; 3, seceră cu limbă de mîner, de la Tăuteu; 4, topor cu aripioare din Transilvania (proveniența necunoscută); 5, cîrlig mare, de la Șpălnaca; 6, topor cu gaură longitudinală (*celt*), de la Birsana (Maramureș); 7, topor cu aripioare formînd prag, loc de găsire necunoscut; 8, celt de la Miercurea-Ciucului; 9, vîrf de suliță, de la Drajna de Jos; 10, lamă de fierăstrău, de la Șpălnaca.

(zăbale, psalii, aplice) care au puternice legături genetice cu cele similare din stepele nord-pontice și din cultura Koban, unde triburile cimmeriene de călăreți seminomazi dezvoltau o economie bazată pe creșterea cailor și a turmelor de

oi. Aceste piese se deosebesc prin forma lor de cele folosite de triburile locale în epoca bronzului şi în perioada timpurie hallstattiană. Paralel cu incursiunile pe care le făceau în Asia Mică şi în Asiria, sau şi după încheierea acelora, au avut loc mişcări ale cimmerienilor spre vest şi sud-vest, precum şi peste teritoriul ţării noastre. Foarte probabil că la această mişcare au participat şi alte populaţii, în primul rînd tracii. În aceste împrejurări şi în conexiune cu fenomenul difuziunii metalurgiei fierului, se răspîndeau pe o vastă arie geografică elementele de cultură amintite mai sus, ca şi unele tezaure de obiecte de aur (Mihalkovo, Dalj, Fokorú precum şi cele din Transilvania: Boarta, Firiteaz, Biia etc.), atribuite aşa-numitului « cerc traco-cimmerian » sau « cimmero-agatirs ». Nu este vorba de o cultură compactă, ci de difuziunea unor elemente care nu exercită o mare înrîurire asupra dezvoltării populaţiei locale, ele fiind relativ repede asimilate.

Aşadar, în lumina documentării actuale, « ipoteza cimmeriană », prin care se încerca în trecut a se explica « dispariţia » culturilor bronzului de la noi, trebuie înţeleasă în legătură cu fenomenul difuziunii metalurgiei fierului şi a unor elemente de cultură materială de la sfîrşitul perioadei timpurii a fierului şi din cursul celei următoare, dîndu-i-se aşadar un nou conţinut. În cadrul evenimentelor semnalate mai sus s-a produs probabil şi ascunderea unor depozite de bronz din sec. al VII-lea î.e.n.

Nu mai poate fi valabilă azi, pentru regiunile noastre, nici « ipoteza lusaciană » (cultura « cîmpurilor de urne »), după care formarea culturilor fierului de la răsărit de Dunărea de mijloc s-ar fi datorat pătrunderii şi aici, în perioada finală a epocii bronzului şi în primele perioade ale primei epoci a fierului, a purtătorilor culturii caracterizate prin ritul de incineraţie în vaste cîmpuri de urne (v. mai sus, cap. II). Dar un ecou indirect, ca şi acela provocat de evenimentele ce au dus la distrugerea cetăţilor miceniene, a Troiei şi a statului hittit, ar putea să fi provocat ascunderea şi pe teritoriul ţării noastre a unor depozite-turnătorii din sec. XII—XI î.e.n.

Procesul de difuziune a metalurgiei fierului şi de fructificare a fondului local din Europa centrală şi central-răsăriteană, deci implicit şi de pe teritoriul ţării noastre, era grăbit de curentul mediteranean, care începuse să pătrundă mai de mult spre regiunile amintite, pe trei căi diferite, întîlnindu-se apoi cu cel răsăritean: a) calea elenică, b) calea nord-vest-balcanică şi c) calea italică.

Prin adoptarea metalurgiei fierului şi asimilarea unor elemente ale orînduirii statale de tip oriental, Grecia intra pe la începutul mileniului I î.e.n. într-o nouă etapă a dezvoltării sale istorice. Noul metal era cunoscut în Grecia înainte de pătrunderea dorienilor. Prin contactul devenit din ce în ce mai strîns, cu prilejul colonizărilor, cu populaţiile locale, lumea grecească a jucat un rol pozitiv atît în difuziunea metalurgiei fierului în tot bazinul Mediteranei, cît şi în procesul de descompunere a relaţiilor de comună primitivă din interiorul triburilor cu

care grecii veneau în contact, cum s-a întîmplat destul de timpuriu şi pe ţărmul vestic şi nord-vestic al Mării Negre.

Pe de altă parte, prin mijlocirea dorienilor se realiza, prin vestul Balcanilor, legătura între Asia Anterioară şi Europa centrală şi est-centrală. Aceleaşi legături se stabileau prin intermediul fenicienilor, tirsenilor-etrusci şi apoi al grecilor, cu bazinul central şi occidental al Mediteranei, iar prin Italia centrală şi nordică, peste Alpi, cunoştinţele tehnologice legate de folosirea fierului şi elemente de civilizaţie se difuzau spre centrul Europei.

Direct sau indirect, teritoriul ţării noastre a fost integrat la începutul epocii fierului, în procesul general al difuziunii noii metalurgii, al formării noilor culturi şi al unei restructurări în interiorul comunităţilor tribale. Alături de procesul autohton al dezvoltării acestor triburi, s-a adăugat şi de data aceasta înrîurirea activă a zonei mediteraneene. După cum se vede, cercetările mai noi au înfirmat şi concepţia lui V. Pârvan, după care începuturile îndepărtate ale primei epoci a fierului s-ar fi datorat în ţara noastră unui curent « occidental », venit în ultimă instanţă din Italia şi care ar fi integrat aceste regiuni într-o presupusă arie culturală apuseană.

Caracteristicile generale ale epocii fierului pe teritoriul R.P.R.

Trecerea la epoca fierului nu a însemnat numai adoptarea folosirii fierului, care a determinat, de sigur, o creştere a productivităţii muncii şi a creat premisele unor relaţii sociale mai evoluate, ci etapa cea nouă a mai avut şi alte caracteristici în afară de cele subliniate mai sus. În economie se constată, la începutul epocii fierului, o puternică orientare spre păstorit, care a dus şi la o intensificare a exploatării sării, de care se lega de asemenea şi o activitate de schimb. Economia păstorească predomină în toate complexele culturale cu caracter de tranziţie. Agricultura cade din nou în această vreme pe plan secundar, dar ea îşi va redobîndi — pe regiuni — primul loc, după ce se vor inventa unelte agricole noi şi cînd în interiorul aristocraţiei tribale îmbogăţite de pe urma turmelor de vite şi a activităţii sporite a atelierelor şi turnătoriilor de bronz, se va fi petrecut o restructurare. Se petrec din nou frecvente deplasări ale grupurilor tribale, aşa cum se întîmplase şi în perioada de tranziţie de la neolitic la epoca bronzului. Orientarea aproape generală în Europa răsăriteană şi centrală către ramura păstorească a producţiei materiale, precum şi abandonarea unor aşezări şi terenuri folosite pînă atunci pentru agricultură au fost provocate şi de înrăutăţirea climei, aşa cum au dovedit-o studiile asupra climei epocii respective.

Caracterul predominant păstoresc al economiei din perioada timpurie a primei epoci a fierului se reflectă şi în suprastructură. Aşa-numita « turmă » (un mare număr de figurine zoomorfe de lut ars), descoperită la Lechinţa de Mureş, este o dovadă în această privinţă. Dacă în epoca bronzului calul fusese folosit în special ca animal de tracţiune, în principal la carele de luptă, în schimb în

prima epocă a fierului, cu deosebire după 800 î.e.n., calul devine cu predilecție animal de călărie. Numeroasele piese de harnașament, zăbale, psalii, opritori,

Fig. 26. — Vase de lut ars, caracteristice pentru diferite culturi de la sfîrșitul epocii bronzului și din prima perioadă a epocii fierului.
1, Truşeşti (cultura Noua); 2, raionul Mediaș (cultura Noua); 3, Lechința de Mureș (Hallstatt timpuriu); 4, Mediaș (Hallstatt timpuriu); 5, Verbița (cultura Basarabi); 6, Ferigile (Hallstatt tîrziu).

cît și înmormîntările de cai alături de luptător dovedesc cu prisosință că și pe teritoriul țării noastre se petrecuse același fenomen, ca și în restul Europei răsăritene, centrale și sud-estice.

Spre sfîrşitul epocii bronzului — aşa cum s-a arătat în capitolul precedent— multe dintre înfloritoarele aşezări (ca şi cimitirele din vecinătatea lor) sînt părăsite complet. Pe alocuri, ca în valea Dunării oltene, de pildă, ele sînt acoperite de dune. În alte părţi, urme arheologice sporadice documentează totuşi o continuitate în locuirea vechilor aşezări. În unele regiuni — ca în Moldova şi Oltenia — se răspîndeşte un nou tip de aşezare, sălaşe prezentînd astăzi forma unor movile mărunte, grupate cîte 2—5 la un loc, care se mai cunosc şi sub denumirea de « cenuşare ».

Sărăcia documentării şi lipsa unor studii de amănunt au dus pe vremuri la formularea ipotezei unei dispariţii totale a culturilor epocii bronzului şi a pătrunderii dinafară a unor triburi care ar fi adus cultura fierului. O analiză mai profundă dovedeşte însă că nu a existat nici o cezură în continuitatea de viaţă şi de cultură de la epoca bronzului la epoca fierului.

Documentarea cea mai concludentă în această privinţă ne-o oferă excepţionala bogăţie a obiectelor de bronz, care arată că metalurgia bronzului din Transilvania, ca de altfel şi din restul ariei carpato-dunărene, a atins apogeul său tocmai în cele trei secole şi mai bine care au precedat cristalizarea definitivă a culturii primei epoci a fierului din sec. VIII î.e.n. În atelierele şi turnătoriile locale au continuat să fie lucrate în general aceleaşi tipuri de unelte, arme şi podoabe, de data aceasta mai evoluate decît cele precedente. S-au adăugat, de sigur, şi forme noi (căldăruşe cu două torţi mobile şi ceşti cu o toartă, făcute din tablă de bronz, unele forme de seceri etc.). Toporul cu gaură de înmănuşare longitudinală (*celtul*) se răspîndeşte foarte mult.

Pe de altă parte, o altă serie de elemente de cultură materială, documentează deopotrivă o derivare a manifestărilor primei epoci a fierului din acelea ale epocii bronzului.

În unele complexe culturale din perioada mijlocie a primei epoci a fierului, ca la Stoicani, de pildă, comunităţile continuă încă să-şi inhumeze morţii în poziţie chircită după ritualul practicat în epoca bronzului.

Organizare socială; diferenţierea dintre traci şi iliri

În epoca de care ne ocupăm, democraţia militară atinge o treaptă mai dezvoltată a organizării sale. O activitate războinică se desfăşurase şi în etapa mai timpurie a democraţiei militare din epoca bronzului. Sabia şi toporul de luptă căpătaseră cea mai largă răspîndire în perioada finală a epocii bronzului şi în perioada de tranziţie spre aceea a fierului. După adoptarea metalurgiei fierului, războaiele de jaf şi îmbogăţire se intensifică. « Războiul şi organizarea războiului au devenit acum funcţiuni regulate ale vieţii poporului », spune F. Engels [1]. Necesitatea purtării războiului, cît şi aceea a apărării teritoriului unional-tribal (numeroase aşezări sînt acum întărite cu şanţ sau val, ca cele de la Mediaş, Teleac

[1] F. Engels, *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului*, p. 164.

r. Alba etc.) cereau nu numai o bună organizare, dar şi arme multe şi eficace. Această ultimă necesitate a constituit — cel puţin la început — unul din factorii hotărîtori ai adoptării metalurgiei fierului. Noul metal dădea sabia, pumnalul şi lancea, mai ieftine şi mai uşor de procurat în cantităţi mari. Numărul mare al armelor descoperite în necropola tumulară (cu movile) de luptători de la Balta Verde, în valea Dunării, la sud-est de Turnu Severin, este o dovadă a intensificării războaielor tribale, ca fenomen caracteristic al epocii mijlocii hallstattiene. În această etapă se ridică numeroase cetăţi de pămînt, întărite cu şanţuri şi valuri de pămînt, acestea avînd uneori în interiorul lor ziduri de piatră, ca, de pildă cetatea de la Verbicioara (r. Plenița, reg. Craiova).

Aristocraţia militară se desprinde din ce în ce mai mult de masa tribală. Reprezentanţii păturii militarilor sînt îngropaţi în unele cimitire deosebite de cimitirul restului populaţiei, cum este cazul necropolei tumulare de la Balta Verde. Armele de fier (lănci, pumnale, săbii, vîrfuri de săgeată etc.) sînt procurate pe calea schimburilor intertribale din centrele metalurgice învecinate, ca şi majoritatea podoabelor de bronz şi de fier. Comunităţile tribale de pe teritoriul ţării noastre aduceau armele şi podoabele de care aveau nevoie, din centrele ilirice nord-vest-balcanice, care au avut o activitate excepţional de puternică şi îndelungată. De aceea, în cultura hallstattiană de pe o parte a teritoriului Romîniei, cît şi în aceea din Europa centrală şi din Italia de est predomină pentru multă vreme formele de cultură materială ilirice. De fapt, toată cultura denumită Hallstatt în Europa centrală este ilirică.

În masa tribală locală se observă o dezvoltare inegală. Unele comunităţi hallstattiene sînt orientate mai puternic către războaie, avînd arme numeroase şi foarte probabil o organizare corespunzătoare. Aşa ni se înfăţişează spre sfîrşitul primei jumătăţi a mileniului I î.e.n. şi la începutul celei următoare, triburile din Oltenia, Banat şi Transilvania, şi, într-o oarecare măsură şi cele din zona subcarpatică. Unele grupuri tribale mai avansate ajung să stăpînească spaţii mai întinse. Altele — sciţii — pătrund dinafară, în răstimpuri diferite şi pe intervale mai mult sau mai puţin lungi, peste populaţia locală, grăbind, pe plan economic şi social, procesul de descompunere a comunei primitive.

Organizaţia gentilico-patriarhală nu atinsese formele sale ultime în epoca bronzului. Ea continuă să se dezvolte în acelaşi ritm încetinit şi în condiţiile intensificării metalurgiei bronzului şi răspîndirii lente şi inegale a fierului, ca apoi, — după difuziunea metalurgiei fierului şi cristalizarea definitivă a formelor de viaţă social-economice proprii primei epoci a fierului — să intre într-un nou ritm, mai viu decît pînă atunci.

În prima epocă a fierului se definitivează diferenţierea lingvistică şi etnică şi se delimitează ariile de locuire a celor două grupuri indo-europene: tracii şi ilirii. În domeniul culturii materiale se constată o puternică întrepătrundere între aceste două comunităţi etnice în părţile de sud-vest ale ţării noastre şi, într-o măsură mai mică, în cele de vest. Iradieri de elemente de cultură « ilirică »

se întîlnesc însă şi în răsăritul Romîniei. Fenomenul acesta stă în legătură cu caracterul predominant iliric al culturii hallstattiene central-europene şi balcanice, sprijinită pe centre metalurgice însemnate, ca cele din nord-vestul Peninsulei Balcanice şi din Europa centrală. Deşi multe dintre elementele de cultură materială din Oltenia datînd din perioada mijlocie şi tîrzie hallstattiană au o factură ilirică, totuşi, ţinînd seama şi de alte elemente (ca de ex. ceramica), de împrejurările locale şi de răspîndirea excepţional de largă a elementelor culturale ilirice, despre care s-a vorbit mai sus, se poate spune că din punct de vedere etnic cultura primei epoci a fierului de pe teritoriul patriei noastre este o cultură tracică. De sigur că nu pot fi trecute cu vederea întrepătrunderile etno-culturale traco-ilirice. După unii cercetători, ar fi existat pe valea Dunării oltene enclave ilirice [1].

În perioada aceasta se formează definitiv triburile tracice istorice şi se accentuează, cu cît ne apropiem de mijlocul mileniului I î.e.n., delimitarea ramurilor nord- şi sud-tracice.

Documentarea arheologică din ultimii ani dovedeşte că linia Dunării nu a format o graniţă despărţitoare între cele două ramuri şi că toată zona de şes din Oltenia, Muntenia şi Moldova de sud s-a integrat de pe la jumătatea mileniului I î.e.n. în unitatea sud-tracică, de care rămîne strîns legată din punct de vedere cultural şi istoric, pînă la definitiva cristalizare a culturii geto-dace Latène.

Perioada timpurie a Hallstattului (fazele A şi B)

Înainte de a se fi constituit trăsăturile caracteristice ale primei epoci a fierului, triburile de pe teritoriul patriei noastre au trăit în forme de viaţă socială şi economică moştenite în parte din epoca bronzului, iar în parte anunţînd o epocă nouă. Perioada de tranziţie reprezintă o vreme în care elementele vechi se menţin la un loc cu altele noi, care se vor dezvolta ulterior. În stadiul actual al documentării, două sînt manifestările care reprezintă în chip mai izbitor — dar nu singurele — legătura genetică între trecut şi prima epocă a fierului propriu-zisă (Hallstatt C): a) depozitele şi turnătoriile care caracterizează mai ales perioada hallstattiană timpurie; b) culturile din Hallstattul timpuriu (A şi B).

Depozite şi turnătorii. Metalurgia bronzului a atins cea mai mare dezvoltare în Transilvania la sfîrşitul epocii bronzului şi începutul Hallstattului, datorită, în primul rînd bogăţiei în zăcăminte de cupru din această regiune, precum şi legăturilor de schimb. Această dezvoltare se reflectă în numeroasele descoperiri de depozite şi obiecte izolate de bronz, acestea din urmă putînd şi ele să provină tot din depozite. Dintre aceste descoperiri prezintă importanţă depozitele de la Uriul (r. Beclean), Domăneşti (r. Carei), Tăuteu (r. Marghita), Guruslău (r. Zalău), Moigrad (r. Zalău), Suseni (r. Reghin), Fizeşul Gherlei (r. Gherla) şi Sîngeorgiul de Pădure (r. Sîngeorgiul de Pădure), precum şi marile depozite-turnătorii de la Uioara de Sus (înglobat oraşului Ocna Mureşului), care cîntăreşte peste o tonă, Şpălnaca (r. Aiud), Guşteriţa (înglobat

[1] V. Pârvan, în *Dacia*, I, 1924, p. 35—50. Părerile lui Pârvan au fost adoptate şi de alţi cercetători romîni.

oraşului Sibiu), Moigrad (r. Zalău) şi Dipşa (r. Bistriţa). În inventarul acestora se găsesc adeseori mai multe mii de obiecte de bronz întregi, alături de numeroase turte de bronz şi de obiecte rupte, destinate a fi retopite.

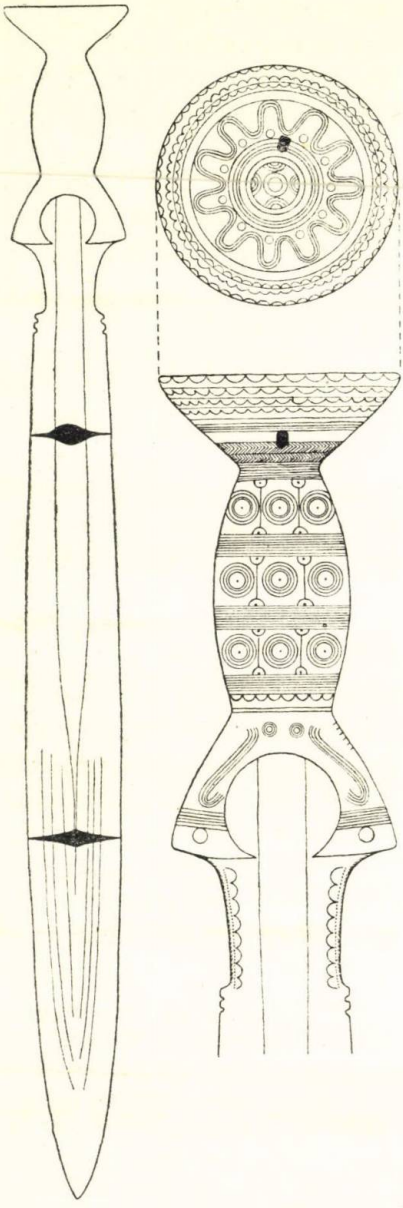

Fig. 27. — Sabie de bronz, pentru împuns şi lovit, cu mîner de bronz terminat în formă de cupă; Hallstatt timpuriu; descoperită la Cobor (r. Făgăraş).

Pe baza studiului unor tipuri caracteristice de obiecte de bronz din inventarul depozitelor şi turnătoriilor din Transilvania, s-au stabilit mai multe serii succesive de depozite de bronzuri, dintre care, deocamdată, sînt mai bine cunoscute seriile denumite Uriul-Domăneşti, Uioara-Şpălnaca, Moigrad-Tăuteu şi Fizeşul Gherlei-Sîngeorgiu de Pădure. Prima din aceste serii, Uriul-Domăneşti, datată la sfîrşitul epocii bronzului (sec. al XIII-lea î.e.n.) se caracterizează prin anumite tipuri de unelte (seceri cu buton pentru fixat în coadă, topoare cu gaura de înmănuşare longitudinală *(celturi)*, arme (topoare de luptă) şi obiecte de podoabă (brăţări şi ace), care sînt în strînsă legătură cu tipurile corespunzătoare din NE Ungariei, SE Slovaciei şi Ucraina transcarpatică. În legătură cu descoperirile de bronzuri din această serie stau unele unelte, arme şi obiecte de podoabă din seria următoare, din prima fază a Hallstattului timpuriu (sec. XII—XI î.e.n.), căreia îi aparţin marile turnătorii de la Uioara, Şpălnaca şi Guşteriţa, caracterizate prin asocierea de obiecte vechi de la sfîrşitul epocii bronzului cu altele mai noi, de la începutul Hallstattului. După această serie, din prima fază a Hallstattului timpuriu (Hallstatt A), este cunoscută o altă serie din sec. al X-lea î.e.n. (Hallstatt B) şi denumită Moigrad-Tăuteu. Această serie se caracterizează îndeosebi prin forme mai evoluate ale toporului cu gaură de înmănuşare longitudinală, seceri cu cîrlig, cazane, ceşti, polonice, săbii, fibule plurispiralice, ace etc.

În fine, în evoluţia descoperirilor de bronzuri din Hallstattul timpuriu din Transilvania s-a mai determinat şi seria Fizeşul Gherlei-Sîngeorgiul de Pădure, datată în sec. IX—VIII î.e.n., şi cunoscută deocamdată prin cîteva depozite şi unele descoperiri întîmplătoare.

Unele din tipurile de obiecte de bronz din aceste serii se întîlnesc şi în spaţiul dintre Carpaţi, Dunărea inferioară şi Prut, unde metalurgia bronzului a fost răspîndită mult mai puţin în perioada hallstattiană timpurie, şi în mod inegal, cu toate că în Oltenia existau zăcăminte de cupru. Dintre depozitele de bronz din acest spaţiu, cel mai important este acela de la Drajna de Jos (r. Teleajen), compus din peste 240 obiecte de bronz, dintre care 199 seceri. În regiunea de la sud şi est de

Carpaţi nu au fost descoperite turte de bronz. Totuşi, prezenţa tiparelor de turnat în descoperirile de la Logreşti-Birnici (r. Gilort), Pleniţa (r. Pleniţa), Almăju (r. Craiova) şi Holboca (r. Iaşi), ne indică o activitate metalurgică de atelier şi în aceste regiuni ale ţării noastre. În general se constată un aflux de obiecte de bronz, al căror tip este de origine transilvano-ungară şi central europeană, ajunse aici prin schimburile intertribale sau fiind produse uneori şi de atelierele locale. În schimb, obiectele de bronz de origine răsăriteană sînt mai puţin numeroase în regiunea extracarpatică. Prezenţa lor aici se explică prin legăturile de schimb cu triburile din sudul R. S. S. Ucrainene şi regiunea subcarpatică a R.S.S. Ucrainene.

Seriile de depozite şi depozite-turnătorii de la sfîrşitul epocii bronzului şi din perioada hallstattiană timpurie de pe teritoriul ţării noastre prezintă unele aspecte de caracter regional, în funcţie de particularităţile atelierelor locale şi de legăturile de schimb cu triburile vecine sau chiar mai îndepărtate. Inventarul bogat şi variat al numeroaselor depozite şi al depozitelor-turnătorii din Transilvania ne dovedeşte că s-a dezvoltat aici o producţie de obiecte de bronz dintre cele mai importante din estul Europei centrale. Această mare dezvoltare a metalurgiei bronzului din Transilvania a fost probabil în legătură şi cu o perfecţionare a tehnicii de minerit, care a permis să se extragă cantităţi mai mari de cupru. Datorită acestui fapt, bronzul a căpătat o largă întrebuinţare în producţie, fiind folosit nu numai pentru unelte, inclusiv pentru agricultură, arme, piese de harnaşament şi obiecte de podoabă, ci şi pentru diferite forme de vase şi alte obiecte. Prezenţa centrelor metalurgice în anumite regiuni, cît şi intensificarea exploatării minereurilor de cupru locale trebuie puse în legătură şi cu exploatarea sării.

Desigur că o activitate metalurgică atît de intensă presupune o specializare a acestui meşteşug, care începe să se despartă acum într-o formă primitivă de agricultură, producîndu-se cu ajutorul unor mijloace tehnice perfecţionate obiecte în serie, dintre care unele erau destinate schimbului. Unii dintre meşteşugari, şi probabil şi unii mineri, se deplasau dincolo de graniţele triburilor cărora le aparţineau, lucrînd pentru comunităţile care aveau nevoie de ei şi la care puteau să-şi desfacă produsele lor.

În depozitele de bronzuri de la sfîrşitul epocii bronzului şi începutul Hallstattului se reflectă într-o oarecare măsură procesul de diferenţiere social-economică din cadrul societăţii gentilice patriarhale şi ideologia societăţii respective. Depozitele mai bogate şi turnătoriile cu numeroase unelte, arme şi obiecte de podoabă, au aparţinut probabil marilor familii patriarhale, ai căror şefi aveau o poziţie socială privilegiată, indicată atît prin îmbrăcămintea devenită mai decorativă, prin aplicarea unor piese de bronz, cît şi uneori prin anumite semne distinctive de bronz. O serie de obiecte de bronz stau în legătură cu cultul soarelui (de ex. carul de cult de lîngă Orăştie).

Ciocnirile cu triburile vecine, provocate de diferenţierile de avere, devin frecvente, deosebindu-se din ce în ce mai evident o pătură de războinici înstărită şi mai bine înarmată. Este probabil că atît aceste ciocniri cît şi eventual marile frămîntări de la vest de teritoriul nostru, au provocat îngroparea numeroaselor depozite şi turnătorii.

★

Documentarea actuală îngăduie să sesizăm firul dezvoltării organice, autohtone, de la epoca bronzului la cea a fierului, nu numai în Moldova şi Transilvania, unde a fost răspîndită în mod cert cultura Noua, ci şi în restul teritoriului ţării noastre, care, aşa cum s-a arătat mai sus, a fost acoperită, deşi inegal, în toată perioada de formare a culturilor fierului, de produsele atelierelor metalurgice locale. Deşi căile pe care s-a desfăşurat acest proces nu pot fi încă urmărite în prezent în toate amănuntele lor, totuşi descoperirile de pe aproape întreaga întindere a teritoriului Romîniei ne pun în faţa unor manifestări, de data aceasta specific hallstattiene timpurii, a căror verigă imediat precedentă nu a fost însă

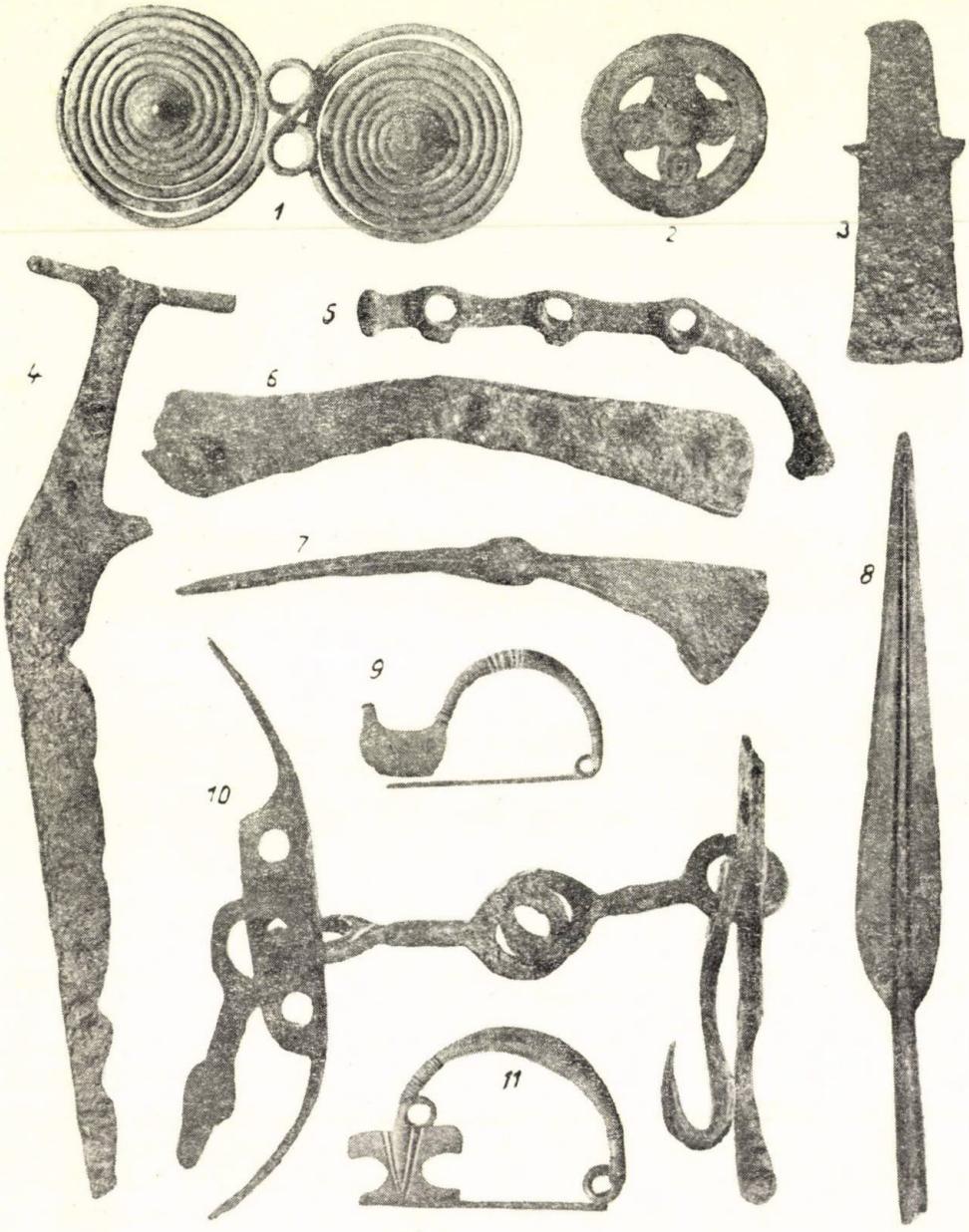

Fig. 28. — Unelte, arme şi podoabe din bronz şi fier, din prima epocă a fierului.
1, 2, 5, 8, 11, fibule de bronz, aplică şi psalie de bronz folosite la harnaşamentul calului şi un vîrf de lance de fier, din mormintele de la Balta Verde; 9, fibulă de bronz dintr-un mormînt de la Gogoşu; 3, 4, 6—7, 10, topor plat, sabie cu un tăiuş, topoare de luptă şi zăbală toate de fier, din mormintele de la Ferigile.

totdeauna sesizată arheologic, deşi firul continuităţii cu fondul local nu poate fi pus la îndoială. Este vorba de aşezări şi morminte cu o ceramică neagră sau castanie, puternic lustruită în aceleaşi culori şi ornamentată cu caneluri paralele, aşezate orizontal, oblic sau în ghirlande, care acoperă corpul vaselor sau înconjură proeminenţele lor. Cea mai frecventă formă de vas este urna bitronconică (« villanoviană ») [1], ca cea de la Pecica, în apropiere de Arad, în care s-a găsit un depozit de obiecte de bronz, precum şi alte exemplare din Oltenia, Muntenia şi Transilvania.

Aspectul acesta timpuriu al culturii primei epoci a fierului, caracterizat prin ceramica neagră sau brună lustruită, canelată şi faţetată, de factură est-europeană, precum şi prin aşezări-sălaşe sau aşezări mai întinse şi prin morminte de incineraţie în urnă, este datat atît prin depozitul de la Pecica, amintit mai sus, cît şi prin tipul de fibulă de bronz cu corpul în formă de arcuş de vioară (tip Peschiera [2]), descoperit întîmplător la Jupa în Banat şi la Orlea în Oltenia, a cărui datare în zona periferică de la nord de Dunăre poate fi coborîtă pînă către secolul al XI-lea î.e.n., mai ales că şi în Grecia se mai întîlneşte încă în tot secolul al XI-lea î.e.n., întocmai ca şi în Austria şi R. S. Cehoslovacă.

În general, acest complex cultural poate fi plasat în prima parte a Hallstattului timpuriu şi corespunde culturii Gáva din R. P. Ungară. Din aceeaşi perioadă datează şi cimitirul hallstattian cu urne funerare, descoperit la Balta Verde, cu forme ceramice mai evoluate decît seria Pecica. Această etapă este urmată de o alta, tot cu ceramică neagră şi castanie, canelată foarte fin, care a fost descoperită în mai multe localităţi din Transilvania, Banat şi Oltenia. Din punct de vedere cronologic, noua etapă datează din perioada Hallstatt B şi se caracterizează prin aceleaşi forme de viaţă ca şi etapa anterioară. În Ungaria şi Iugoslavia îi corespunde cultura Vál-Dalj şi în Slovacia cultura Podoli. Trecerea spre acest nou aspect se realizează în Oltenia prin complexul numit Vîrtop (r. Plenița, reg. Craiova), care se dezvoltă pe fondul indigen anterior. El este documentat prin aşezări cu straturi de cultură conţinînd multă cenuşă, de unde şi denumirea de « cenuşare » (« zolniki ») şi prin morminte de incineraţie în tumuli cu sau fără înveliş de piatră.

Tradiţiile fondului cultural mai vechi dăinuie pînă către sfîrşitul perioadei hallstattiene timpurii şi începutul celei următoare. Aceasta se vede nu numai în manifestările culturii materiale, în special în ceramică, dar oarecum şi în ritul funerar.

Perioada hallstattiană timpurie se încheie în pragul sec. VIII î.e.n. Tranziţia către perioada următoare o fac unele morminte de incineraţie descoperite la Balta Verde în 1956, în care urnele sînt depuse în gropi în formă de puţ, amintind astfel pe cele etrusce din Italia din prima jumătate a sec. VIII î.e.n. Un

---

[1] După numele unui cartier al oraşului Bologna din Italia de nord (Villanova).
[2] După localitatea Peschiera, din Italia de nord.

mormînt asemănător cu cele din Oltenia a mai fost descoperit la Blejeşti, r. Videle, reg. Bucureşti. Ceramica aparţine tot grupei canelate.

Perioada mijlocie a Hallstattului (faza C)

În Europa centrală şi est-centrală se constituie acum definitiv cultura primei epoci a fierului şi se practică local extragerea şi prelucrarea acestui metal. Perioada de folosire sporadică a fierului s-a încheiat şi se trece acum la exploatarea minereurilor de fier locale, pentru care nu avem însă, deocamdată, pe teritoriul patriei noastre nici o dovadă directă. Din punct de vedere cronologic, epoca aceasta este cuprinsă între anii circa 800—550 î.e.n. În partea mai veche a acestei perioade se constată o grupă culturală locală, răspîndită pe o mare întindere a ţării noastre, grupă care a fost denumită *Basarabi*, după localitatea cu acelaşi nume din valea Dunării oltene (r. Calafat). Descoperirile de la Balta Verde şi cele de la Blejeşti — amintite mai sus — reprezintă de fapt cea mai veche fază a complexului Basarabi. Acesta este documentat printr-o serie întreagă de descoperiri din aşezări şi morminte. În Transilvania se cunosc, de pildă, descoperirile de la Tărtăria (r. Orăştie), de la Aiud, Rapoltu Mare (r. Hunedoara) etc.

Nu se cunoaşte mai îndeaproape caracterul aşezărilor, dar săpăturile de pînă acum arată că ele se găseau fie pe locul vechilor aşezări, fie în apropierea acestora. Unele dintre ele au un aspect de « cenuşar », altele fiind mai întinse, cum ne apare cea de la Popeşti pe Argeş şi cea de la Poiana (r. Tecuci). În privinţa ritului funerar se constată două grupe de morminte, unele de incineraţie, fie « în puţ », fie în groapă, ca la Ciurel (Bucureşti), dar fără tumul, şi altele de inhumaţie, cu schelete în poziţie întinsă şi cu tumuli, ca în necropola de la Basarabi. Prima grupă este mai veche şi conţine în special ceramică, pe cînd a doua grupă, care pe alocuri durează mai mult, este mai recentă şi numără în inventarul său obiecte de bronz şi fier (podoabe, arme), care la Basarabi au o factură ilirică. Vasele de lut mai caracteristice sînt urnele bitronconice evoluate, avînd gîtul în general mai strîmt, apoi vase cu corpul bombat şi gît strîmt, căni cu o toartă sau două, ceşti, străchini larg deschise, cupe cu picior, dezvoltate pe o veche tradiţie Vatina-Gîrla-Mare-Vîrtop etc. În decoraţiunea vaselor întîlnim spirala şi alte motive geometrice. În aşezări au fost găsite topoare de fier plate, cu braţe laterale, mai evoluate decît cele din depozitul de la Bîrlad. Purtătorii acestei culturi se ocupau cu agricultura şi creşterea vitelor şi aparţineau marii comunităţi etnice tracice. Cultura Basarabi este documentată deopotrivă şi în Banatul iugoslav la Židovar (Jidovin) pe Nera şi în R. S. S. Moldovenească (aşezarea şi cimitirul de incineraţie de la Şoldăneşti, r. Rezina).

În alte regiuni însă apar complexe mai restrînse, avînd particularităţi locale, care nu rup însă unitatea etno-culturală indigenă. Este vorba de grupa mormintelor tumulare de la Balta Verde, din a doua jumătate a perioadei Hallstatt C, aproximativ între anii 650—550 î.e.n. Aici au fost săpate 27 de movile funerare,

conținînd 66 morminte de inhumație în poziție întinsă. Mormintele de luptători reprezintă 30% față de restul populației. După conținutul mormintelor și ritual, reiese că luptătorii ocupau un loc proeminent în cadrul democrației militare din acea perioadă. Cele mai numeroase arme erau lăncile cu vîrf de fier, după care urmau pumnalele-săbii. Într-un tumul au fost descoperite resturi de la un car de luptă și zăbale de bronz de caracter traco-cimmerian. În morminte au fost găsite numeroase podoabe de bronz și de fier (fibule, brățări, verigi de picioare, un colier, aplice, spirale etc.), precum și vase de lut, dintre care unele păstrează un pregnant aspect Basarabi, pe cînd armele și podoabele amintite sînt ilirice, ele fiind procurate pe calea schimbului din centrele metalurgice nord-vest balcanice. Aceasta nu modifică însă caracterul etnic tracic al celor îngropați în necropolă, a căror cultură a luat naștere pe fondul local Basarabi, care pe alocuri continuă să se dezvolte și după apariția complexelor tumulare, ca cel de la Balta Verde. Așezările contemporane cimitirului de la Balta Verde și celor din alte părți din țara noastră se găsesc în apropierea apelor. Economia acestor triburi se baza pe agricultură și creșterea animalelor domestice. Prezența numeroaselor arme arată că grupul de la Balta Verde practica războiul pe scară întinsă.

În schimb, necropola din aceeași vreme de la Stoicani, r. Galați, cu un inventar ceramic similar celui de la Balta Verde, dar fără tumuli și cu schelete așezate în poziție chircită, după o veche tradiție, dezvăluie caracterul pașnic al populației tracice din sudul Moldovei. Aceeași constatare o permit și unele descoperiri hallstattiene de la Cernavoda.

Studiul antropologic făcut asupra materialului osteologic provenit din necropola de la Stoicani a arătat că acolo predomină tipul mediteranean, pe cînd la Balta Verde populația avea un caracter mai amestecat. Complexele funerare de la Balta Verde și Stoicani, ca și așezările din aceeași vreme nu conțin nici un obiect de factură scitică sau grecească. Ele încheie, împreună cu descoperirile similare de pe restul teritoriului țării noastre, către jumătatea sec. VI î.e.n., așa-numita perioadă « prescitică » a Hallstattului C.

Perioada tîrzie a Hallstattului (faza D)

Grupele culturale din această perioadă au o evoluție care se desfășoară cel puțin în cadrul a trei etape principale (D_1, D_2, D_3), cuprinse aproximativ între anii 550—300 î.e.n. Dezvoltarea lor este inegală ca ritm și ca arie de răspîndire; unele dintre ele nu cuprind întregul teritoriu al țării noastre. Din ce în ce mai mult se resimt în regiunile de sud și sud-est ale Romîniei efectele înrîuririi factorului elenic și, într-o oarecare măsură, ale celui scitic. Triburile din Dobrogea, din sudul Moldovei și din cîmpia Munteniei și Olteniei intră, încă de la jumătatea sec. VI, într-un ritm accelerat în ceea ce privește dezvoltarea lor. Ele se integrează din ce în ce mai mult în unitatea culturală a tracilor de sud, diferențiindu-se de restul masei nord-tracice, pentru ca astfel la jumătatea sec. V î.e.n. (pe la 450) să treacă, împreună cu regiunile tracice din sudul Dunării, la a doua epocă a fierului și în

cadrul acesteia să păşească treptat pe pragul civilizaţiei. Cultura hallstattiană tîrzie din zona Mării Negre şi a Dunării de jos (zona istro-pontică) este o cultură sud-tracică, respectiv traco-getică, încă din a doua jumătate a sec. VI î.e.n. În structura ei se disting două componente: una locală, care evoluează spre forme superioare Latène şi una grecească, sub triplul aspect, acela al importurilor, al imitaţiilor după modele greceşti şi al contaminărilor cu fondul indigen. Nu numai în Dobrogea, dar şi la nord de Dunăre, ca la Alexandria, Chirnogi etc., mediul cultural traco-getic de la începutul sec. V î.e.n. este pe alocuri atît de puternic străbătut — chiar în structura sa intimă — de elementele şi de prefacerile provocate de civilizaţia grecească, încît şi din acest punct de vedere integrarea în manifestările sincronice ale lumii sud-tracice nu mai poate fi pusă la îndoială. Trebuie subliniată constatarea că procesul de diferenţiere socială, cu cristalizarea deplină a unei aristocraţii locale traco-getice, se oglindeşte clar în descoperirile arheologice. Ne găsim în aceeaşi vreme (circa 550—300 î.e.n.) în faţa a două aspecte culturale deosebite: unul « aristocratic », altul « tradiţional », de caracter evident « sătesc ». De fapt, un fenomen similar, cu « morminte » şi « burguri princiare », deosebite de aşezările şi mormintele modeste ale « păturii săteşti », se constată în vremea aceasta şi în lumea celtică şi ilirică din Europa centrală.

Inegalitatea dezvoltării locale şi orientarea culturală spre zone geografice diferite a acestei dezvoltări au avut consecinţe importante asupra istoriei populaţiei tracice din Carpaţi şi de la Dunărea de jos, pe care încă nu le cunoaştem în amănunte. Una dintre aceste urmări a fost aceea că tracii de la Dunărea de jos s-au orientat, începînd de la jumătatea sec. VI î.e.n. şi pînă aproximativ în vremea lui Burebista, spre unitatea sud-tracică, din care ei făceau în acea vreme parte integrantă. O altă consecinţă este aceea că la nord de zona despre care a fost vorba, s-au dezvoltat de la circa 550 la 300 î.e.n. grupe culturale cu particularităţi specifice, unele dintre ele fiind legate mai mult de zona subcarpatică. În această situaţie se află grupul tracic din depresiunea Vrancei, de la Bîrseşti, r. Vidra, reg. Galaţi, cu morminte de incineraţie în tumuli şi cel de la Ferigile din Oltenia de nord, r. Hurez, tot cu tumuli şi incineraţie. Este deosebit de interesant să se amintească împrejurarea că în ambele necropole se întîlnesc, pe lîngă fondul indigen nord-tracic, dezvoltat pe noi baze, şi elemente de factură scitică şi numai în chip sporadic elemente de factură grecească. În amîndouă necropolele au fost descoperite pumnale scitice (*akinakes*). La Bîrseşti şi la Ferigile a apărut şi toporul de luptă specific scitic (un braţ secure şi celălalt ciocan), alături de toporul cu două tăişuri paralele tracic, descoperit şi în depozite (Bîlvăneşti, r. Turnu Severin) şi în alte complexe locale.

Cultura hallstattiană tîrzie din perioada sa ultimă (D_3, pînă către 300 î.e.n.) din Moldova nordică şi centrală, şi în special din Transilvania, este de asemenea adînc pătrunsă de influenţa scitică, şi nu de cea elenică. Pe de altă parte, tradiţia hallstattiană s-a menţinut mai îndelung în zona nord-tracică decît în cea de sud,

fapt care a avut iarăşi consecinţe asupra culturii Latène locale. În zona de care vorbim, ce cuprinde şi toată aria transilvăneană, ritmul dezvoltării social-economice a fost mai lent, mai ales la nord de Carpaţi — ca şi în valea mijlocie a Tisei, în Ungaria. În această vastă arie geografică a lipsit contactul direct cu civilizaţia greacă, atît de activ la sud de Carpaţi şi de Dunăre. Fapt este că nici factorul scitic nu a reuşit să imprime un mers mai accelerat dezvoltării populaţiei din zona carpato-nord-tracică. Totuşi sciţii au jucat un rol însemnat în istoria acestor regiuni ale Europei.

Sciţii şi rolul lor în dezvoltarea culturii tracice locale

Intervenţia factorului scitic în procesul dezvoltării social-economice a populaţiei locale reprezintă un fenomen care se desfăşoară paralel cu influenţa civilizaţiei greceşti, cu care se întrepătrunde. Influenţa scitică nu a avut profunzimea celei elenice, dar ea s-a manifestat pe un spaţiu mult mai vast.

În momentul cînd se constată pe teritoriul Romîniei prezenţa primelor elemente de cultură scitică — aproximativ la sfîrşitul sec. al VI-lea pînă la începutul sec. al V-lea î.e.n. — sciţii aveau o organizare socială mai avansată decît triburile din Carpaţi, o cultură mai evoluată şi o artă proprie, de stil animalier. Diplomaţia asiriană a reuşit să folosească pe sciţi împotriva altor triburi de nomazi călăreţi şi anume împotriva cimmerienilor, care au fost înfrînţi şi ale căror teritorii, pînă la Nistru, au fost ocupate de sciţi. În sec. VI şi V î.e.n., sciţii trăiau încă în cadrul democraţiei militare, cu trăsături caracteristice, dintre care una era poziţia dominantă, conducătoare a «sciţilor regali» (o parte a sciţilor nomazi din stepă) faţă de ceilalţi sciţi nomazi şi de «sciţii agricultori» (după ştirile date de Herodot) care locuiau în silvo-stepă şi reprezentau o populaţie autohtonă eterogenă, în componenţa căreia intrau şi triburi traco-geto-dacice. În urma unor adînci transformări, petrecute în interiorul societăţii lor, sciţii au înjghebat, în a doua jumătate a sec. IV î.e.n. o organizaţie statală sclavagistă, al cărei centru se va muta în sec. II î.e.n. de pe cursul inferior al Niprului, în Crimeea, avînd capitala la Neapolis.

Cultura scitică s-a format după ce în perioada prepontică unele elemente ale artei lemnului din regiunea Uralilor au intrat în atingere cu civilizaţia orientală şi cea grecească, absorbind şi o sumă de trăsături preluate de la populaţiile locale din regiunile din nordul Mării Negre. Limba sciţilor făcea parte din grupa limbilor nord-iraniene a familiei indo-europene, fiind înrudită cu cea medă şi persană.

Venind în contact cu populaţiile tracice din spaţiul carpato-dunărean, sciţii aveau avantajul faţă de triburile din zona carpatică şi cea pannonică de a poseda o cultură care prezenta deja unele caractere fundamentale ale unei culturi Latène, în sensul de cultură caracteristică pentru cea de-a doua epocă a fierului. Această cultură lua contact pe la 550—500 î.e.n., în Moldova centrală şi de nord, în Transilvania şi în zona subcarpatică, cu o cultură nord-tracică hallstattiană, încă nealterată în structura ei intimă.

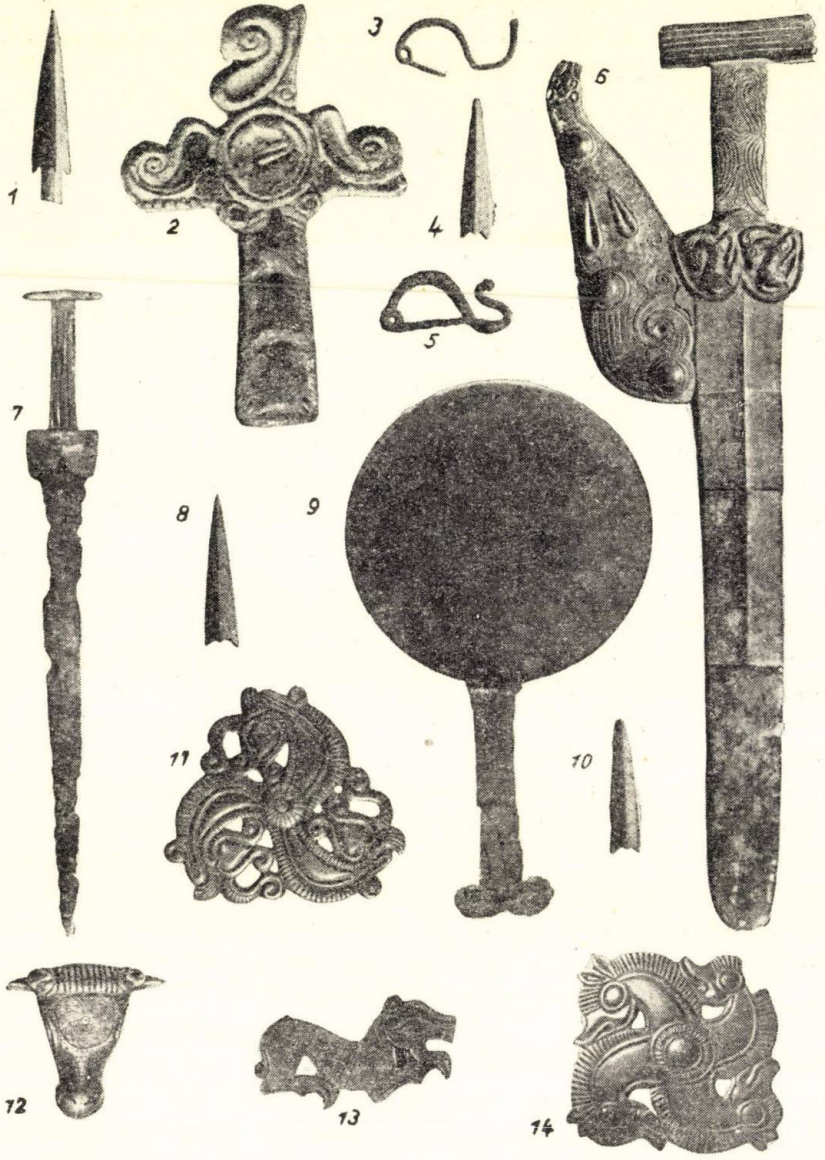

Fig. 29. — Unelte, arme şi podoabe, de caracter scitic, grecesc şi tracic, de la sfîrşitul primei şi de la începutul celei de-a doua epoci a fierului.

1, 4, 8, 10, vîrfuri de săgeţi de bronz, cu trei muchii, din mormintele getice de la Zimnicea; 2, aplică scitică de bronz, de la Armăşoaia; 3,5, fibule getice de bronz, de la Zimnicea; 6, aplică de bronz reprezentînd un pumnal scitic *(akinakes)* împreună cu teaca sa, de la Medgidia; 7, pumnal scitic de fier de la Ferigile; 9, oglindă grecească de bronz, cu mîner de fier, din sec. V î.e.n., dintr-un mormînt getic de la Cernavoda; 11—14, aplici de argint aurit, care au servit la împodobirea harnaşamentului unui cal, din « tezaurul » de la Craiova (mormîntul traco-getic).

Alta era, după cum s-a arătat, situaţia în zona pontică şi dunăreană a lumii traco-gete. Traco-geţii din zona aceasta se îndreptau în acea vreme — la pas cu restul lumii sud-tracice — spre o cultură Latène tracică. În lumina descoperirilor din ultimii ani din ţara noastră şi a noilor păreri în ştiinţa arheologică sovietică cu privire la problema scitică, fenomenul scitic trebuie judecat pe de o parte în funcţie de împrejurarea că avem de-a face cu două zone culturale şi militar-politice scitice: una în stepă, a sciţilor nomazi, şi alta în silvo-stepă, a « sciţilor agricultori » iar pe de altă parte, ţinînd seama de faptul că lumea tracică de pe teritoriul Romîniei se găsea, încă de pe la jumătatea sec. VI î.e.n., într-un proces de diferenţiere crescîndă între cele două zone ale sale, cea sudică şi cea nordică. Cultura hallstattiană nord-tracică a absorbit astfel elemente scitice din silvo-stepă, de caracter încă hallstattian şi în care, precum se ştie, nu lipsea nici componenta etnică tracică. În prezent învăţaţii sovietici consideră triburile din silvo-stepă doar de cultură scitică şi nu triburi scitice propriu-zise, de limbă iraniană.

Frecvenţa elementelor de cultură scitică şi pseudo-scitică din zona nord-tracică se explică deci prin raporturile etnice şi culturale dintre traci şi « sciţii » din silvo-stepă. Marea receptivitate faţă de elementele de cultură scitică a triburilor nord-tracice şi prezenţa, pe de altă parte, a elementelor de cultură tracică în zona de silvo-stepă — în mai mică măsură şi în stepă — nu se pot explica decît prin aceste legături etno-culturale traco-scitice.

Tot de zona geografică şi culturală nord-tracică din perioada dezvoltării complexului Basarabi-Şoldăneşti şi mai ales a complexului Bîrseşti şi a celor din Transilvania, trebuie legată şi problema agatirşilor, care — dacă este vorba de o populaţie din Transilvania — par a fi fost traci, după datele arheologice [1]. Fără îndoială că vor fi avut loc şi incursiuni scitice spre vest, pînă în Cîmpia Pannonică — peste Transilvania sau mai degrabă pe la nord de Carpaţi, ca şi spre periferia estică a culturii lusaciene, unde se ridicau întărituri cu şanţuri şi valuri de pămînt, întocmai ca în spaţiul carpato-dunărean.

Mulţimea elementelor specifice culturii scitice sau scitoide din zona nord-tracică (pumnale, vîrfuri de săgeţi cu trei muchii, oglinzi, cazane, podoabe, piese de harnaşament etc.) nu-şi poate găsi însă o explicaţie valabilă decît dacă admitem îndeosebi existenţa unor legături etno-culturale strînse şi de lungă durată între triburile nord-tracice şi « sciţii » din silvo-stepă. Descoperirile de la Bîrseşti şi Ferigile sînt concludente în această privinţă, ca şi altele din Transilvania. Grupul de antichităţi scitice şi pseudo-scitice din Transilvania — ca de altfel şi cel din Ungaria — este mai compact faţă de cel din Moldova, unde se cunosc doar descoperirile de la Boureni, Armăşoaia şi Comarna. Cît priveşte Transilvania, sîntem în posesia unei bogate documentări, care a sporit în ultimii ani datorită noilor săpături sau descoperirilor întîmplătoare. Amintim aici pe cele de la

[1] După alţi cercetători ei au fost mai degrabă sciţi (v. C. Daicoviciu, în *Steaua*, 5, Cluj, 1956, p. 113 şi urm.); recent, A. Meliukova şi alţi cercetători sovietici îi consideră tot traci, cf. *MIA*, 64, 1958, p. 101—102.

Simeria, Cipău, Posmuş, Ciumbrud, Saroş-Sonde, Teiuş, Cristeşti, Comlod, Sf. Gheorghe etc. O analiză mai profundă a descoperirilor din Transilvania — cu tot aparentul lor « scitism » — cît şi a condiţiilor de găsire a lor şi a rolului activ, creator al băştinaşilor traci, ne dezvăluie acolo o componentă scitică sau

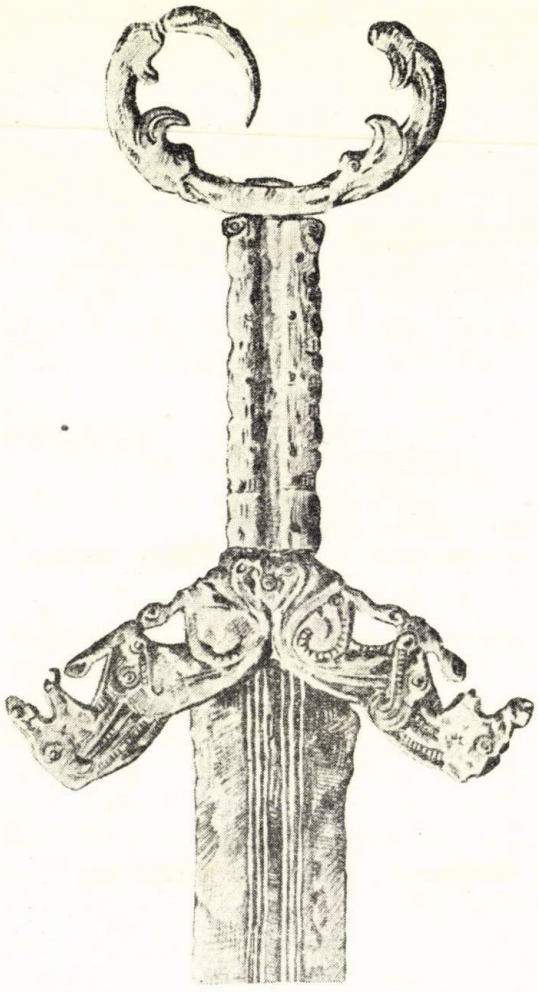

Fig. 30. — Partea superioară a săbiei « scitice » de fier de la Dobolii de Jos.

scitoidă mai slabă decît în alte părţi ale ariei de răspîndire a culturii scitice sau a elementelor acesteia. Ţinînd seama de stadiul actual al dezvoltării arheologiei romîneşti şi sovietice privind problema sciţilor, o prezenţă efectivă, etnică, a sciţilor de limbă iraniană pe teritoriul Romîniei nu poate fi legată decît de acele eventuale incursiuni trecătoare, pe care le-am amintit mai sus. Părerea mai

veche — pe care, e drept, unii arheologi încă o mai susţin — că sciţii au stăpînit efectiv în Transilvania, devenind o pătură dominantă, pînă către 300 î.e.n., trebuie revizuită.

Factorul scitic s-a manifestat însă oarecum deosebit în zona istro-pontică, prin intermediul căreia s-a realizat contactul între restul lumii sud-tracice şi civilizaţia scitică. Sporadicele descoperiri din spaţiul danubiano-balcanic (cazanul scitic de la Scorţaru, r. Brăila, psaliile de os de la Tariverde şi Istria, pumnalul scitic de la Razgrad, din Bulgaria de nord-est, statuile de piatră care ar putea fi tracice, mai degrabă decît scitice, din Dobrogea), nu documentează prezenţa efectivă a sciţilor la Dunăre înainte de Ateas (339 î.e.n.). Din ştirile lui Herodot, care scria pe la jumătatea sec. al V î.e.n. în legătură cu expediţia lui Darius din 514—513 î.e.n. împotriva sciţilor, reiese că « Sciţia » se găsea la nord şi est de Dunărea dobrogeană. La sud de Dunăre se aflau geţii, singurii dintre traci care se opuseseră « Marelui Rege ». Documentarea arheologică actuală, referitoare la sfîrşitul sec. VI şi prima jumătate a sec. V î.e.n. arată că de o parte şi de alta a Dunării se dezvolta în acea vreme o cultură tracică, respectiv traco-getică. Pe plan istoric, aceasta îşi găseşte explicaţia în faptul că triburile traco-getice şi îndeosebi cele traco-odrise se găseau pe aceeaşi treaptă — dacă nu chiar pe una mai înaltă — de organizare social-economică şi politico-militară, ca şi sciţii nomazi din stepele nord-pontice, cu care aristocraţia sud-tracică (inclusiv deci şi ramura getică a sa) — şi mai ales vîrfurile aristocraţiei — întreţineau raporturi multilaterale şi foarte strînse, oglindite deopotrivă în izvoarele literare şi în documentarea arheologică, dar care împiedicaseră aşezarea efectivă a sciţilor în zona indicată. Datorită legăturilor dintre aristocraţia sciţilor nomazi şi cea sud-tracică, pe care influenţa civilizaţiei greceşti, ca factor comun şi îndelung activ, le-a stimulat mereu, a luat naştere stilul animalier traco-scitic, cu elemente comune artei scitice şi celei tracice. În bogatele morminte ale unor « dinaşti » sau « prinţi » traci de la Dunărea de jos, cum este mormîntul de la Agighiol de lîngă Babadag (v. şi mai jos, p. 225), dar mai ales în cele din Bulgaria, au fost surprinse influenţe scitice. În coiful de aur de la Poiana-Coţofeneşti (Prahova) ca şi în aşa-numitul « tezaur » de la Craiova (mai mult ca sigur un mormînt « princiar » traco-getic) se oglindesc înrîuririle artei scitice, care nu au putut altera însă originalitatea artei tracice.

Indiferent de prezenţa mai redusă sau mai puternică a elementului etnic scit sau scitoid pe teritoriul ţării noastre, se poate afirma că sciţii au contribuit la intensificarea răspîndirii metalurgiei fierului în spaţiul carpato-dunărean şi a unor tipuri de arme orientale, fără ca ei să fie iniţiatorii culturii fierului din spaţiul amintit. Populaţia băştinaşă se găsea într-adevăr în plină epocă a fierului înainte de a se stabili un contact mai strîns cu sciţii. Aceştia au reuşit de asemenea să imprime culturii dintre Prut şi Tisa mijlocie o anumită coloratură şi să contribuie, deşi în măsură redusă, la procesul de trecere spre a doua epocă a fierului. Fără îndoială că de la sciţi au putut rămîne şi unele numiri de rîuri şi persoane,

dar originea iraniană a acestora s-ar putea explica deopotrivă şi prin înrudirea dintre limba tracă şi cea cimmero-scito-iraniană.

*

După cum s-a arătat, procesul istoric a fost puternic influenţat şi pe teritoriul ţării noastre, începînd din sec. al VI-lea î.e.n. de prezenţa coloniştilor greci instalaţi pe coasta de apus a Mării Negre. De aceea, şi pentru că oraşele greceşti se integrează nemijlocit în istoria Dobrogei, în capitolul ce urmează se vor trata coloniile greceşti de pe coasta dobrogeană — de la întemeierea lor şi pînă la cucerirea romană — urmînd ca expunerea privind dezvoltarea populaţiei băştinaşe să fie reluată după aceea în cap. V.

BIBLIOGRAFIE

I. *Lucrări teoretice*

F. Engels, *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului*, E.S.P.L.P., Bucureşti, 1957.

II. *Lucrări generale*

Berciu, D., *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939.

Kossack, G., *Problemi cronologici della prima età del ferro in Italia e nell'Europa Centrale*, în *Atti del I Congresso Internazionale di Preistoria e Protoistoria Mediterranea*, Firenze, 1950, p. 368—390.

Nestor, I., *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, în *22.BerRGK*, 1933.

Pârvan, V., *Getica. O protoistorie a Daciei*, Bucureşti, 1926.

Roska, M., *Thesaurus Antiquitatum Transsilvanicarum*, tom. I, *Praehistorica*, Cluj, 1942.

III. *Lucrări speciale*

1. Pentru depozite şi turnătorii de bronz:

Andrieşescu, I., *Nouvelles contributions sur l'âge du bronze en Roumanie. Le dépôt de bronzes de Drajna de Jos et l'épée de Bucium*, în *Dacia*, II, 1925, p. 344—384.

Berciu, D., *Despre apariţia şi dezvoltarea patriarhatului pe teritoriul Republicii Populare Romîne*, în *SCIV*, I, 2, 1950, p. 52—82.

Nestor, I., *Ein Bronzedepot aus Moigrad*, în *PZ*, XXVI, 1—2, 1935, p. 24—57 (depozitul de la Moigrad şi problema periodizării).

Petrescu-Dîmboviţa, M., *Depozitul de bronzuri de la Birsana (Maramureş)*, în *AISC*, 1949, p. 264—281.

— *Objets hallstattiens trouvés à Bîrlad*, în *Dacia*, N.S., II, p. 59—67.

2. Pentru perioada hallstattiană mijlocie:

Berciu, D. şi Comşa, Eugen, *Săpăturile arheologice de la Balta Verde şi Gogoşu (1949 şi 1950)* în *Materiale*, II, 1956, p. 320—399, 476—489.

DUMITRESCU, VLADIMIR, *Darea de seamă asupra cercetărilor și săpăturilor din anul 1943*, în *Raport asupra activității Muzeului Național de Antichități în anii 1942 și 1943*, 1944, p. 84—87.

MELIUKOVA, A. I., *Памятники скифского времени лесостепного среднего Поднестровья*, în *MIA*, 64, Moscova, 1958, p. 52—76 (grupa Basarabi în R. S. S. Moldovenească).

PETRESCU-DÎMBOVIȚA, M., *Cimitirul hallstattian de la Stoicani*, în *Materiale*, I, 1953, p.157—211.

ROSETTI, DINU V., *Tombes à incinération de l'âge du fer et de l'époque romaine dans la région de Bucarest*, în *PMMB*, 2, 1935, p. 53—57 (Ciurel).

3. Pentru perioada hallstattiană tîrzie:

BERCIU, D., *Descoperirile getice de la Cernavoda (1954) și unele aspecte ale începutului formării culturii Latène geto-dace la Dunărea de Jos*, în *Materiale*, IV, 1957, p. 281—318 (grupul mormintelor traco-getice de la Cernavoda).

BERCIU, D., *Sînt geții traci nord-dunăreni? Un aspect arheologic al problemei*, în *SCIV*, XI, 2, 1960, (sub tipar).

MORINTZ, SEBASTIAN, *Новая гальштатская группа в Молдове*, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 117—132.

VULPE, ALEXANDRU, *Cimitir din prima epocă a fierului la Ferigile*, în *Materiale*, V, p. 363—372.

4. Pentru problema scitică:

BERCIU, D., *O descoperire traco-scitică din Dobrogea și problema scitică la Dunărea de Jos*, în *SCIV*, X, 1, 1959, p. 7—48.

DAICOVICIU, C., *Însemnări despre daci (X). Unele aspecte ale problemei sciților de la noi*, în *Steaua*, nr. 5, mai 1956, p. 113—117.

HOREDT, K., *Descoperirile scitice de la Comlod, com. Milaș, r. Sărmaș*, în *Dacia*, N.S., IV (în curs de publicare).

MELIUKOVA, A. I., *К вопросу о памятниках скифской культуры на территории средней Европы*, în *SA*, XXII, 1955, p. 239—253.

MOGA, M., *Noi descoperiri scitice în Transilvania*, în *Apulum*, I, 1939—1942, p. 72—79.

PÁRDUCZ, M., *Szkita tükrök a Kárpát-medencében*, în *AÉ*, 85, 1958, p. 58—64.

POPESCU, DORIN, *Problema sciților din Transilvania în opera lui Vasile Pârvan*, în *SCIV*, IX, 1, 1958, p. 9—38.

ROSKA, M., *Der Bestand der skythischen Altertümer Siebenbürgens*, în *ESA*, XI, 1937, p. 167—204.

RUSU, M., *Piese de harnașament precimmeriene din Transilvania*, în *Dacia*, N.S., IV (în curs de publicare).

* * * *Вопросы скифо-сарматской археологии*, Moscova-Leningrad, 1954.

CAPITOLUL IV

STABILIREA PE TERITORIUL DOBROGEI A PRIMELOR ORAŞE-STATE DE TIP SCLAVAGIST: COLONIILE GRECEŞTI

Întemeierea coloniilor greceşti de pe ţărmul de apus şi de nord al Mări Negre prezintă o însemnătate deosebită pentru istoria veche atît din punctul de vedere al lărgirii orizontului lumii greceşti, cît şi din acela al puternicei influenţe economice şi culturale, pe care aceste oraşe au exercitat-o de la înfiinţarea lor asupra populaţiei autohtone.

Pornită din centrele cele mai înaintate ale lumii greceşti din secolele VIII—VII î.e.n., — Chalcis din Eubeea, Milet, Foceea, Rhodos, Megara şi Corint — colonizarea greacă constituie un fenomen complex, izvorît din transformările economice şi sociale, care au însoţit instaurarea definitivă a modului de producţie sclavagist din aceste centre. Distribuţia inegală a pămîntului, acaparat din ce în ce mai mult de aristocraţia proprie, ca şi concurenţa crescîndă pe care munca sclavilor tot mai numeroşi o făcea muncii oamenilor liberi, au împins pe mulţi locuitori ai acestor cetăţi să-şi caute departe, dincolo de mare, o nouă patriei

« În statele antice emigraţia forţată, care lua forma unei organizări periodice de colonii, alcătuia o verigă permanentă în lanţul social. Dezvoltarea insuficientă a forţelor de producţie făcea ca cetăţenii să depindă de un anumit raport cantitativ, care nu putea fi tulburat. De aceea singura soluţie era emigraţia forţată» [1]. În căutarea de noi pămînturi, coloniştii greci au întemeiat pe toate ţărmurile Mediteranei, Hellespontului şi Mării Negre un număr de oraşe, a căror activitate economică, politică şi culturală a deschis un nou şi însemnat capitol în istoria întregii antichităţi. Alegerea locului pentru întemeierea noilor colonii, ca şi dezvoltarea ulterioară a acestor noi aşezări era, desigur, condiţionată de posibilitatea achiziţionării, pe cale paşnică sau violentă, a unor terenuri proprii agriculturii, precum şi de capacitatea economică a populaţiei băştinaşe din aceste regiuni. Schimburile regulate şi din ce în ce mai ample care se stabilesc între noii veniţi şi populaţia locală au grăbit, de altminteri, dezvoltarea forţelor de producţie în aceste oraşe. Ele au determinat, în bună măsură, şi dezvoltarea mai rapidă a unor colonii în raport cu altele. Din acest îndoit punct de vedere

[1] K. Marx - F. Engels, *Сочинения*, vol. IX, p. 278.

coloniile greceşti întemeiate pe ţărmurile Mării Negre au jucat un rol economic, politic şi cultural deosebit.

Nu pentru întîia oară, însă, populaţia locală de pe ţărmurile Mării Negre venea în contact cu sudul. Contactul dintre băştinaşii regiunilor pontice şi exploratorii din sud — piraţi sau negustori, dacă nu amîndouă deodată — este cu mult mai vechi. Lucrul acesta a putut fi constatat — după cum s-a arătat cu suficientă precizie — încă din epoca bronzului. În această vreme pătrund în regiunile de nord şi vest ale Mării Negre produse şi influenţe miceniene, pe vechi căi de schimb intertribal, dintre care una trecea prin Dobrogea. Aceasta nu excludea însă şi comerţul maritim de-a lungul coastelor pontice. Un rol important în acest punct par să-l fi jucat corăbierii carieni, a căror experienţă a putut servi drept călăuză primilor călători greci. Unele tradiţii literare tîrzii, Porphyrios din Tir, Periplul lui Arrian, Pomponius Mela, vorbesc de un port al carienilor şi o regiune Caria, în care ar fi fost întemeiat un astfel de emporion carian, situat la ţărmul de sud al Dobrogei, la capul Şabla [1].

În orice caz este arheologic dovedit că în regiunea pontică au pătruns cel puţin produse tîrzii miceniene şi foarte probabil că, la nord de Dunăre, ele au ajuns pe calea străvechiului drum de schimburi intertribale. Astfel că, atunci cînd lumea greacă, de pe urma contradicţiilor sale interne, rezultînd din descompunerea orînduirii gentilice şi a trecerii la orînduirea sclavagistă, a început între veacul al VIII-lea şi al VI-lea î.e.n. procesul de colonizare, calea înspre ţărmurile pontice nu era chiar cu totul necunoscută.

Ca şi în alte regiuni, colonizarea greacă din bazinul Mării Negre s-a făcut în mai multe etape. Luarea de contact, necesară identificării locurilor celor mai potrivite pentru întemeierea unei colonii şi mai ales cunoaşterii posibilităţilor de schimb cu populaţia locală, a fost urmată, începînd cu sec. al VII-lea î.e.n., de instalarea unor factorii temporare. Ceva mai tîrziu, aceste factorii s-au transformat în colonii stabile, care — o dată întemeiate — au desfăşurat în tot cursul sec. VI—V î.e.n. o activitate economică tot mai vie, legată mai ales de comerţul de tranzit. Populaţia locală, tracică sau getică, pe ţărmul de apus, populaţia scitică şi traco-scitică pe ţărmul de nord, cu care intră în contact coloniştii greci, se găsea, la această dată, în preajma unor prefaceri social-economice care o făceau aptă pentru schimburi comerciale intense cu noii veniţi. Grecii colonizatori puteau să-şi desfăşoare activitatea lor comercială stabilind o legătură strînsă cu şefii triburilor locale, al căror spor de produse putea constitui baza acestui schimb. Pofta de cîştig a acestor şefi, tendinţa de acaparare a mărfurilor greceşti de lux, au înăsprit exploatarea elementelor locale, grăbind un proces de diferenţiere economică şi socială mai vechi, de pe urma căruia se va ajunge la întărirea aristocraţiei tribale locale şi, într-o fază ulterioară, la apariţia primelor

[1] Porphyr. Tyr., *FHG*, III, p. 710. Arrian, *Peripl. Ponti Eux.*, 35 (GGM, II, p. 399 — Müller) 24 Pomponius Mela, II, 2.

forme sclavagiste în rîndurile populației autohtone din Dobrogea. Și aici, ca și în alte părți, colonizarea greacă a jucat un rol deosebit de important, contribuind la întărirea și desăvîrșirea procesului de diferențiere social-economică, la extinderea schimbului, atît cu triburile din interior cît și cu marile centre de producție din sud.

Într-o fază ulterioară, cam de pe la mijlocul sec. al V-lea î.e.n., coloniile pontice devin ele însele centre de producție locală. Producția lor de mărfuri

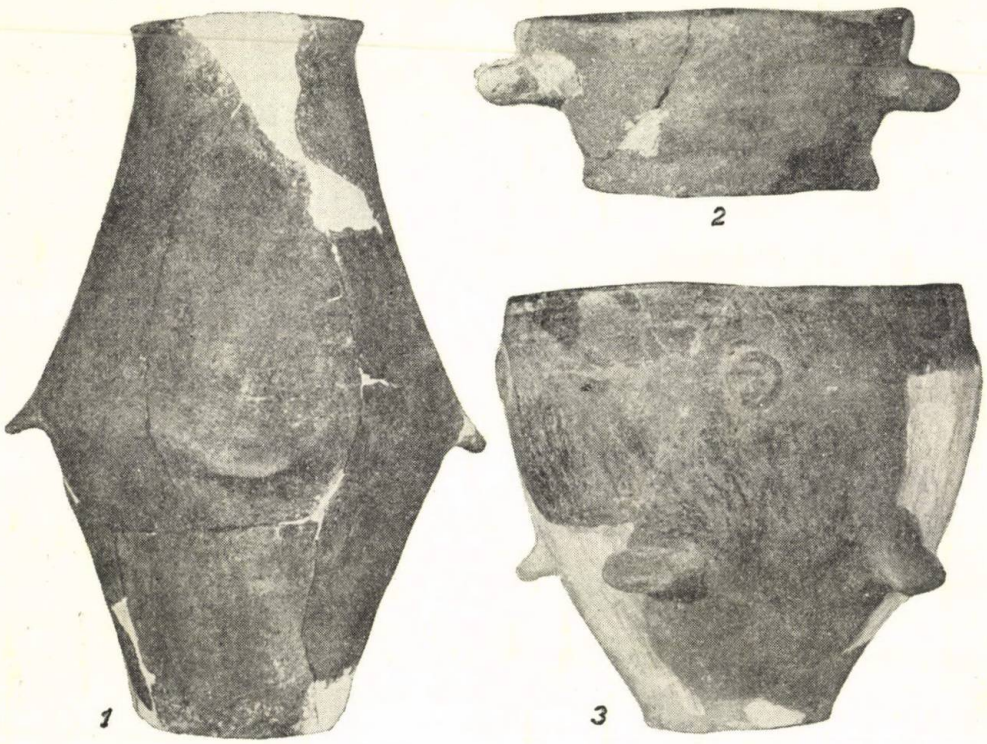

Fig. 31. — Vase de lut ars ale populației băștinașe geto-dace din Dobrogea, descoperite la Tariverde și la Histria (sec. VI î.e.n.).

capătă în această perioadă o greutate specifică tot mai mare în viața economică a regiunilor pontice și a determinat în toate aceste orașe grecești adînci transformări politice și sociale.

Cele mai vechi colonii grecești din bazinul Mării Negre au fost precedate de întemeierea coloniilor de pe cele două țărmuri ale Propontidei, pe la 670 î.e.n. Abydos, pe la 650 î.e.n. Lampsac, Selymbria și Perint. Puțin după această dată au fost înființate orașele Bizanț, la intrarea în Marea Neagră, Sinope și Trapezunt pe țărmul său de sud. Pînă la sfîrșitul sec. al VII-lea î.e.n. au fost întemeiate coloniile milesiene de la Apollonia și Odessos pe țărmul bulgar al Mării Negre și Istros sau Histria pe țărmul românesc al Dobrogei. Coloniile

de pe țărmul de nord, și anume Olbia, Panticapaion, Phanagoreia și altele au fost întemeiate cam în aceeași vreme sau în cursul deceniilor următoare [1]. « Pontul neospitalier » (ἄξεινος), cum numeau grecii Marea Neagră — de fapt o adaptare în limba greacă a termenului iranian *achșaēna* (scitic), care înseamnă « negru » — și-a schimbat în această vreme numele în « Pontul ospitalier » (εὔξεινος), desigur fiindcă navigatorii greci doreau să cîștige astfel bunăvoința aprigei divinități marine, care îi purta tot mai des pe valurile, încă nesigure, ale mării.

Corăbierii greci s-au obișnuit să transporte de la nord la sud nu numai de-a lungul țărmurilor Pontului, dar și de-a curmezișul său, mărfurile care formau obiectul comerțului cu populația locală. În schimbul sclavilor și al cerealelor, al peștelui și al pieilor, negustorii greci aduc produse meșteșugărești tot mai fine, mobile și bijuterii, stofe, arme și podoabe, vinuri și uleiuri păstrate în vase frumos ornamentate, lucrate în atelierele din Milet și Rhodos, din Chios și Samos, din Naucratis și Corint, și, în sfîrșit, ceva mai tîrziu, din Atena însăși.

Cele mai multe dintre aceste colonii, cu excepția celor de la Heraclea pontică, Mesembria, Callatis și Chersones, au fost întemeiate de coloniști milesieni. Așezat la gura Meandrului, Miletul a fost în secolele al VII-lea și al VI-lea î.e.n. cel mai mare centru ionic de pe coasta de vest a Asiei Mici. Produsele agricole și meșteșugărești ale Miletului, uleiuri și vinuri, vasele frumos împodobite, țesăturile fine de lînă, armele, podoabele, mobilele, au dat un impuls neobișnuit de puternic schimburilor comerciale cu Egiptul, cu Siria, cu Italia, și mai ales cu regiunile pontice. În interiorul Asiei Mici, dezvoltarea schimbului comercial pornind de la Milet era îngreuiată în sec. VII î.e.n. de expansiunea puternicului regat lidian. Cu atît mai activ va fi comerțul maritim milesian și cu atît mai puternic va fi curentul de colonizare în bazinul Mării Negre [2].

Întemeierea coloniilor grecești din Dobrogea

Cu privire la întemeierea primelor trei colonii grecești din Dobrogea — într-o epocă mai tîrzie vor mai fi întemeiate și o seamă de așezări urbane mai mici — textele istorice și geografice antice ne-au păstrat unele indicații, din nefericire mai mult decît sumare.

Cercetările arheologice îngăduie însă să completăm în chip sugestiv istoria acestor vremuri, umplînd numeroasele lacune lăsate de infomațiile scrise, fie că e vorba de texte istorice și geografice antice, fie că e vorba de inscripții. Săpăturile arheologice întreprinse la Histria încă din 1914 și continuate, cu unele întreruperi, timp de peste patru decenii, ca și cele de mai mică amploare de la Callatis, executate între 1924—1949, au dat la lumină un bogat material arheologic, cu ajutorul căruia se pot reconstitui, cel puțin în linii mari, fazele cele mai însemnate din istoria acestor orașe grecești din Dobrogea. Descoperirile

[1] A. A. Iessen, *Греческая колонизация северного Причерноморья*, Leningrad, 1947, p. 35 și urm.

[2] G. Glotz, *Histoire grecque*, I, Paris, 1925, p. 276.

făcute la Constanța, pe locul vechiului oraș Tomis, ca și numeroasele cercetări întreprinse în alte așezări mai mici din Dobrogea, fie ele orășele sau sate antice, completează tabloul cunoștințelor noastre asupra genezei și apoi a dezvoltării vieții urbane din această regiune a țării noastre, ca și asupra căilor de pătrundere a influenței grecești în mijlocul populației geto-dace de pe ambele maluri ale Dunării și din Carpați. Cu ajutorul documentelor arheologice și epigrafice putem astfel controla și veracitatea unor informații scrise, păstrate de istoricii sau geografii antici.

Despre Istros sau Histria, cronica lui Eusebiu afirmă că orașul, al cărui nume derivă din numele Dunării (Istros), a fost întemeiat în anul 657 î.e.n., de către coloniști originari din Milet [1]. Un text geografic mult mai vechi, Pseudo-Scymnos, pune în legătură întemeierea coloniei histriene cu data năvălirii sciților în Asia [2].

Legătura făcută de izvoarele grecești între întemeierea unor colonii pontice și invazia sciților, ca și raporturile dintre aceste colonii și stăpînirea scitică din nordul Mării Negre, constituie una din problemele cele mai însemnate ale istoriei vechi a patriei noastre. Întemeiați pe aceste izvoare, unii cercetători au afirmat că în istoria cea mai veche a primelor colonii pontice, există două perioade bine distincte: prima perioadă, anterioară stabilirii sciților, în care se pun temeliile celor mai vechi colonii grecești pontice, Sinope și Trapezunt, în sud, Panticapaion în nord; o a doua perioadă, de reconstituire a acestor prime colonii, măturate de valul cimmerian și scitic, după ce raporturi pașnice au putut fi stabilite între greci și noii stăpîni.

Această distincție pare a fi valabilă doar pentru cele mai vechi colonii milesiene de pe țărmurile de sud ale Mării Negre, Sinope și Trapezunt, distruse o dată cu apariția năvalnică a cimmerienilor în Asia Mică, în secolul al VII-lea î.e.n., ca urmare a presiunii sciților, ajunși pe țărmul de nord al Pontului Euxin. Nu avem însă, deocamdată, informații nici măcar sporadice, care să ne îngăduie o asemenea distincție în istoria celor mai vechi colonii pontice din nordul și apusul Mării Negre.

În orice caz, nu există nici o dovadă scrisă sau arheologică, care să dovedească prezența sciților în Dobrogea în sec. VI—V î.e.n. Ei își vor face apariția la sudul Dunării de-abia mult mai tîrziu, pe la mijlocul sec. al IV-lea î.e.n., în condiții istorice ce vor fi lămurite mai jos. Oarecare legături, în special de natură comercială, s-au putut însă stabili în cursul sec. VI î.e.n. între negustorii greci din Histria și aristocrația scitică, probabil prin intermediul orașului Olbia, care se găsea în contact nemijlocit cu « sciții regali » din nordul Mării Negre. Herodot, care a cules probabil chiar în orașul Olbia multe din informațiile sale despre sciți, amintește că regele acestora, Ariapeithes, a luat în căsătorie o femeie greacă

---

[1] Ed. Schoene, Berlin, II, 1866—1875, p. 86—87.
[2] Ps.-Scymn., v. 767—772 (GGM, I, p. 227).

din Histria. Fiul acesteia, Scyles, a deprins limba şi obiceiurile greceşti, dar a plătit cu viaţa acest lucru. Nemulţumiţi de felul său de viaţă şi instigaţi de fratele său vitreg, Octamasades, sciţii s-au răsculat. Regele Scyles încearcă să se refugieze la odrizi, dar, undeva în apropierea Dunării, fu ucis [1]. Aceste evenimente s-au petrecut însă de-abia în prima jumătate a sec. V î.e.n. Nu avem nici o dovadă care să ne îngăduie a afirma existenţa unor astfel de legături cu un veac mai înainte, în momentul în care fu întemeiată colonia de la Histria.

În orice caz, data atît de îndepărtată în timp, amintită de Eusebiu, ca şi legătura făcută între întemeierea oraşului şi năvălirea sciţilor, au fost pe drept cuvînt puse la îndoială. Documentele arheologice descoperite pînă acum nu ne îngăduie să acceptăm data propusă de aceste texte, ci din contra, ne obligă să coborîm data întemeierii coloniei de la Histria spre sfîrşitul sec. al VII-lea î.e.n.

Cît priveşte începuturile coloniei de la Callatis, pe locul actualei Mangalii, o informaţie deosebit de preţioasă aminteşte că ea a fost întemeiată de colonişti din Heraclea pontică, pe vremea primilor ani de domnie a regelui Amyntas I al Macedoniei, cu alte cuvinte spre sfîrşitul veacului al VI-lea î.e.n. [2]. Textul citat mai sus redă şi amănuntul că întemeierea coloniei s-a făcut după consultarea unui oracol. Precum se ştie, în faza finală a marelui proces de colonizare, preoţii sanctuarului lui Apollo de la Delfi au jucat un rol deosebit în procesul de organizare a coloniilor, iniţial lăsate în voia fiecărei metropole greceşti în parte. Originea dorică a coloniştilor veniţi la Callatis din oraşul Heraclea pontică, ea însăşi colonie a Megarei, este confirmată şi de alţi istorici şi geografi antici [3]. Singur Pliniu cel Bătrîn afirmă că, la început, oraşul Callatis s-ar fi numit Cerbatis sau Acerbatis [4].

Spre deosebire însă de Histria, a cărei fază de început este astăzi mult mai bine cunoscută de pe urma cercetărilor arheologice, ştim foarte puţin despre începuturile coloniei de la Callatis. De-abia mult mai tîrziu, la începutul epocii elenistice, vor apare unele ştiri ceva mai amănunţite cu privire la istoria sa internă şi externă. Cum însă unele dintre cele mai vechi monede callatiene poartă pe avers sau pe revers fie chipul Demetrei, zeiţa agriculturii, fie spice de grîu, este mai mult decît probabil că una din ocupaţiile de căpetenie ale locuitorilor oraşului au fost cultura şi comerţul de grîu.

Şi mai sărace sînt informaţiile textelor antice cu privire la originea coloniei de la Tomis. După unele texte geografice greceşti, oraşul a fost întemeiat de colonişti veniţi, ca şi la Histria, din Milet [5]. Faptul că primele ştiri sigure cu privire la istoria oraşului îl prezintă pe la mijlocul sec. al III-lea î.e.n., ca un obiect

---

[1] Herodotus, IV, 78.
[2] Ps.-Scymn., v. 761—764 (GGM, I, p. 226).
[3] Strabo, 7, 61; Memnon, fg. 21 (*FHG*, III, p. 537); Ovidius, *Tristia*, I, 10, 39.
[4] *Nat. Hist.*, IV, 11. 44.
[5] Ps.-Scymn., 765 (GGM, I, p. 227); Anon. peripl., 72 (GGM, I, p. 420).

de ceartă între Bizanţ şi Callatis, ajutat de Histria, justifică ipoteza după care Tomis trebuie considerat ca o mică aşezare urbană, de fapt un simplu « emporion », dependent de unul din oraşele vecine mai mari. Faptul că originea milesiană a tomitanilor nu a fost pusă niciodată la îndoială, ar putea justifica ipoteza după care, la început, Tomis a fost dependent de Histria. Mai tîrziu

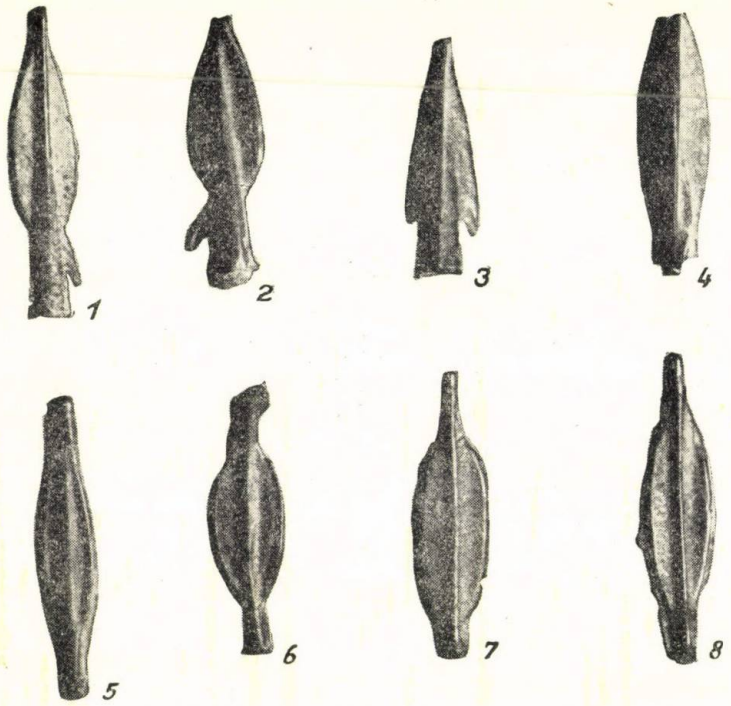

Fig. 32. — Vîrfuri de săgeţi de bronz, de tip scitic, întrebuinţate ca instrument de schimb cu populaţia locală din Dobrogea, înainte de folosirea monedelor.

însă, în împrejurări pe care nu le cunoaştem, acest oraş a trecut sub dependenţa coloniei dorice de la Callatis.

Originea milesiană a coloniştilor de la Tomis este confirmată, pe de altă parte, de limba în care sînt scrise documentele de mai tîrziu ale oraşului, ca şi de unele instituţii specifice lumii ioniene. Cît priveşte epoca de început a acestei aşezări, nu avem deocamdată materiale documentare descoperite pe calea unor cercetări arheologice sistematice. Recent, au apărut însă, cu prilejul unor sondaje întîmplătoare, fragmente de amfore provenind probabil din Chios, asemănătoare celor descoperite la Histria într-un complex arheologic datînd din prima jumătate a sec. V î.e.n. Acest fapt ne face să credem că mica colonie milesiană de la Tomis a putut fi şi ea întemeiată înspre sfîrşitul sec. VI î.e.n.

Coloniile greceşti din Dobrogea în epoca arhaică (sec. VII—VI î. e. n.)

Faţă de sărăcia izvoarelor scrise cu privire la epoca de început a coloniilor greceşti din Dobrogea, informaţiile pe care ni le oferă bogatul material arheologic recoltat în săpăturile de la Histria sînt de-a dreptul revelatoare, nu numai pentru istoria acestei cetăţi în primele două veacuri ale existenţei sale, dar şi pentru toată viaţa istorică şi culturală de la Dunărea de jos din acea vreme.

Cele mai vechi urme arheologice din epoca arhaică au fost descoperite la Histria pe platoul situat la circa 600 metri spre apus de cetatea romană tîrzie. Un strat arhaic a existat desigur şi pe promontoriul situat la ţărmul de odinioară al golfului histrian, transformat mai apoi în lacul Sinoe de astăzi. Cîteva documente arheologice de mare preţ dovedesc că pe acest promontoriu s-au ridicat încă din epoca arhaică (sfîrşitul sec. al VII-lea — începutul sec. al VI-lea î.e.n.) unele edificii religioase împodobite potrivit artei greceşti din acea vreme. Trebuie amintit în special un fragment de statuie, dedicată zeului protector al oraşului, Apollo Tămăduitorul (Ietros). Lucrările edilitare ulterioare n-au permis încă o cercetare sistematică a urmelor arheologice celor mai vechi de pe acest promontoriu. În schimb, însă, cercetările făcute pe platoul învecinat au îngăduit unele precizări de caracter stratigrafic şi cronologic, care sînt valabile pentru întreaga viaţă a cetăţii Histria.

Pe baza cercetărilor arheologice de la Histria s-a putut constata că, în tot cursul veacului al VI-lea î.e.n. oraşul a întreţinut vii legături comerciale cu centrele din sud, începînd cu cele din Asia Mică şi Rhodos, continuînd cu cele din Corint, Chios, Samos şi Atena. Samos, sub conducerea lui Policrate şi mai ales Atena sub aceea a lui Pisistrat (561—527 î.e.n.) au cunoscut o mare dezvoltare a producţiei de mărfuri şi a comerţului maritim. Trebuie subliniat, pe de altă parte, faptul că în săpăturile din satele învecinate oraşului Histria, s-a descoperit un număr neobişnuit de mare de fragmente de ceramică greacă din epoca arhaică. Deosebit de sugestive sînt în această privinţă rezultatele obţinute la Tariverde, la circa 15 km spre apus de Histria. În această aşezare geto-dacică s-au descoperit atît de numeroase fragmente de ceramică greacă din sec. al VI-lea î.e.n., încît se poate afirma că, încă din primul secol al existenţei sale, colonia sclavagistă de la Histria a exercitat o puternică influenţă economică asupra satelor băştinaşe din împrejurimi. Trebuie amintit, de asemenea, faptul că în mormintele necropolei tumulare din vecinătatea Histriei, aparţinînd foarte probabil populaţiei locale din preajma cetăţii, s-au descoperit numai vase greceşti depuse ca ofrande, desigur fiindcă ele erau considerate ca obiecte de preţ şi, ca atare, demne de a-l însoţi pe defunct în regatul umbrelor. Fără îndoială însă că activitatea comercială a oraşelor pontice nu s-a limitat numai la teritoriul dobrogean. Descoperiri făcute la nordul Dunării, la Zimnicea, dar şi la Bărboşi şi Frumuşiţa în sudul Moldovei, sînt o dovadă în acest sens. Descoperiri monetare indică, de altminteri, faptul că activitatea comercială a negustorilor

histrieni s-a îndreptat cu precădere înspre Moldova, urmînd înainte de toate cursul marilor rîuri, Prutul şi mai ales Siretul. În epoca următoare, această activitate va cuprinde întreaga zonă dintre Dunăre şi Carpaţi.

La sfîrşitul secolului al VI-lea î.e.n., oraşele greceşti din Dobrogea sînt martore ale marii expediţii persane împotriva sciţilor pe care, în 514 î.e.n. o conduce însuşi regele Darius. Care a fost în acel moment atitudinea adoptată de Histria? Deşi izvoarele istorice nu amintesc nimic despre acest lucru, nu e totuşi greu de presupus că politica oraşului Histria se găsea într-un impas: pe de o parte, oraşele greceşti din Asia Mică, cu care negustorii histrieni întreţineau legături comerciale foarte strînse, se găseau la această dată sub stăpînirea regelui persan şi, în această calitate, participau la expediţia lui Darius împotriva sciţilor; pe de altă parte, triburile geto-dace din Dobrogea, de bunăvoinţa cărora atîrna bunul mers al vieţii economice histriene, au rezistat cu dîrzenie expediţiei persane. De altminteri, fie că expediţia lui Darius avea de scop să slăbească, aşa cum s-a spus, presiunea sciţilor nomazi asupra frontierelor de nord ale imperiului persan, fie că ea încerca să consolideze stăpînirea persană în bazinul Mării Negre provocînd îngrijorarea acelor state greceşti — şi în primul rînd a Atenei — interesate în menţinerea libertăţii navigaţiei în Propontida şi în Pontul Euxin, un lucru este sigur: oraşul Histria nu avea de ce să se bucure de prezenţa stăpînirii persane şi mai ales a armatei lui Darius. Aceasta însemna, înainte de toate, tulburarea raporturilor atît de fructuoase cu triburile geto-dace de la Dunărea de jos şi, implicit, duşmănia triburilor scitice. Această situaţie grea a obligat pe grecii din Histria să adopte probabil o atitudine prudentă, cu atît mai mult cu cît ei cunoşteau neîncrederea pe care unii din compatrioţii lor din Asia Mică o manifestau faţă de politica persană. Insuccesul expediţiei lui Darius a îndemnat chiar pe unii dintre grecii supuşi ai regelui persan să se răscoale şi să-i provoace reale dificultăţi la întoarcerea spre casă[1]. Cu atît mai mari au fost, desigur, dificultăţile pe care le-au provocat ariergărzii sale cavaleria scitică, care îşi deschide drum spre Balcani prin numeroase raiduri, amintite de unele izvoare greceşti. Histria a plătit, probabil, partea sa din această înfrîngere. În aceste împrejurări a fost, pare-se, distrus un cartier de locuinţe din partea de nord-vest a oraşului Histria, în care s-au descoperit numeroase vase greceşti din secolul al VI-lea î.e.n.

Coloniile greceşti din Dobrogea în epoca clasică (sec. al V-lea î.e.n.)

Era, desigur, o criză de moment. Săpăturile arheologice dovedesc că, după trecerea furtunii, oraşul a continuat nu numai să existe, dar şi să înflorească. Edificii de cult, locuinţe particulare şi mai ales numeroase fragmente de ceramică dovedesc, pe de o parte, continua dezvoltare a oraşului, pe de altă parte, apariţia unei producţii de mărfuri locale, care se

[1] Herodotus, V, 27, Ctesias (Ed. C. Müller, Firmin Didot, 1858), 29, 17.

intensifică mai ales de pe la mijlocul secolului al V-lea î.e.n. Din punctul de vedere al comerțului de tranzit, un rol deosebit pare să-l fi jucat, în primii ani ai secolului al V-lea î.e.n., orașul Cizic, ale cărui monede descoperite în Balcani și în Dobrogea dovedesc că acest bogat centru sclavagist, situat pe țărmul de răsărit al Propontidei, a fost un adevărat antrepozit al mărfurilor grecești, ce

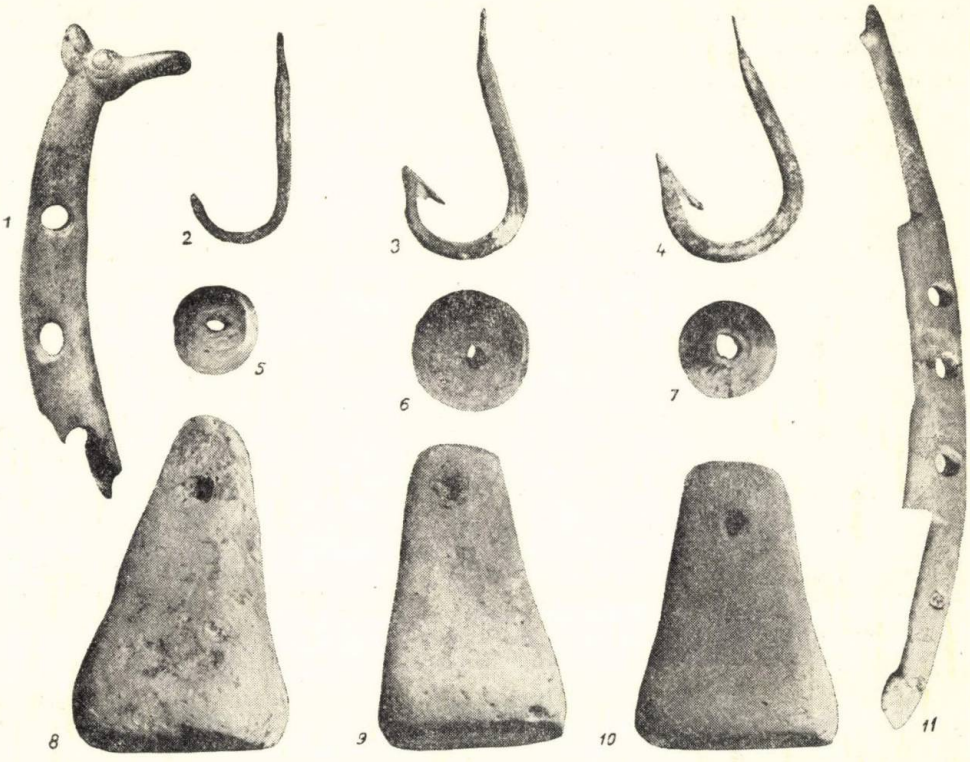

Fig. 33. — Unelte descoperite în cetățile grecești și în localitățile învecinate: undițe, zăbale, fusaiole și greutăți de pescuit.

pătrund pe calea mării și a marilor rîuri în Balcani și la Dunărea de jos. Rolul preponderent în viața economică a bazinului Mării Negre, după victoriile grecești împotriva perșilor, mai ales în al doilea război (480—479 î.e.n.) și după constituirea ligii maritime de la Delos, îi revine însă Atenei. Intensificarea legăturilor comerciale dintre orașele noastre pontice și Atena explică prezența a numeroase fragmente de ceramică atică din sec. al V-lea î.e.n. S-au transformat oare aceste legături economice în raporturi politice mai strînse? Știm că în 437 î.e.n., conducătorul Atenei, Pericle, a executat o însemnată demonstrație navală, cu scopul consolidării ligii maritime atico-delice și al atragerii unor noi orașe grecești în rîndurile acestei ligi. Se pare că unele orașe pontice s-au afiliat ligii atico-delice [1].

[1] V. mai departe, p. 181, nota 1.

Fie şi strict economice, raporturile cu oraşele din sud nu constituiau însă decît una din componentele situaţiei politice histriene. Legăturile tot mai strînse cu triburile locale constituiau cea de-a doua componentă şi desigur nu cea mai puţin însemnată.

În sec. al V-lea î.e.n. aceste raporturi căpătaseră o amploare necunoscută mai înainte, datorită constituirii unei puternice uniuni tribale, cunoscută sub numele de « regatul » odrizilor. Cîteva informaţii ne vorbesc despre extensiunea stăpînirii lor pînă la gurile Dunării, deci şi în zona în care îşi dezvoltau comerţul lor oraşele greceşti din Dobrogea [1]. Cum condiţia principală a dezvoltării acestui comerţ era liniştea politică în regiunea balcano-dunăreană, e uşor de înţeles de ce oraşele din Pontul Euxin au putut să folosească din plin echilibrul politic instaurat de stăpînirea odrişilor.

În orice caz, există semne evidente că Histria a cunoscut, datorită condiţiilor economice extrem de favorabile pe care i le oferă în cursul veacurilor al VI-lea şi al V-lea î.e.n. regiunea dunăreană, o bună stare materială. Vinul şi untdelemnul aduse în mari amfore din sud, arme şi podoabe lucrate la Milet sau poate şi la Olbia, transportate pe Dunăre sau pe drumul de uscat, pînă departe pe valea Siretului, se schimbau pe miere, piei şi mai ales pe grîu şi sclavi, de care Grecia metropolitană ducea tot mai mare lipsă. Nu e de mirare că în veacurile următoare, aşa cum apare în comedia neo-atică a lui Menandru, termenul de Δάος adică «dac» şi Γέτης, adică «get», sînt sinonimi la Atena cu acela de « sclavi » [2]. Nu trebuie uitat, de asemenea, că şi la Histria, ca de altminteri în toate coloniile din nordul Mării Negre, se practica pe o scară foarte largă pescuitul la gurile marilor fluvii. Trebuie să fi existat la Histria, ca şi la Tyritace şi Myrmecion, binecunoscute nouă astăzi prin săpăturile arheologilor sovietici, instalaţii de uscare a peştelui, necesare comerţului pe scară largă cu acest produs deosebit de preţios. La vărsarea Dunării în mare abunda nisetrul şi morunul. De altminteri pînă tîrziu, în epoca cuceririi romane, documentele ne vorbesc despre marea însemnătate pe care o avea pentru viaţa economică a cetăţii pescuitul în delta Dunării.

Transformări economice şi sociale la Histria în sec. al V-lea î.e.n.

Înflorirea economică a Histriei se reflectă pe de o parte în monumentele clădite în acea vreme, pe de altă parte în faptul că oraşul începe, pe la mijlocul sec. V î.e.n., să bată monedă proprie.

Dintre monumentele ridicate în acea vreme trebuie amintit înainte de toate templul descoperit în sectorul de nord-est al cetăţii. Acest templu, închinat probabil Afroditei, a fost clădit în prima jumătate a sec. V î.e.n.

---

[1] Herodotus, IV, 80; Thucydides, II, 96–97.
[2] *Comicorum fragmenta* (Firmin Didot), p. 771, fr. 517.

Apariția monedei histriene reflectă însă și mai bine dezvoltarea economică a orașului Histria. În marile centre grecești din sud, moneda a apărut în momentul în care societatea greacă trecuse definitiv în stadiul economiei sclavagiste.

În orașele pontice, apariția monedei a fost determinată de apariția producției locale de mărfuri. Pînă cînd populația locală s-a deprins cu moneda, grecii au practicat schimbul în natură. Mai apoi, s-au întrebuințat vîrfuri de săgeți de bronz de tip scitic, acceptate de populația locală ca o unitate de valoare, așa cum s-a întîmplat și în alte regiuni în antichitate, înainte ca moneda propriu-zisă să se impună ca cel mai sigur instrument de schimb. La Olbia un rol asemănător pare a-l fi jucat niște peștișori de bronz, folosiți ca instrument de schimb premonetar. Cele mai vechi monede de argint histriene, bătute pe la mijlocul sec. V î.e.n., cîntăresc aproximativ 7 g și reprezintă pe avers două capete inversate de tineri, amintind probabil mitul Dioscurilor, iar pe revers un vultur de mare sfîșiind un delfin. Această emblemă poate fi considerată ca reprezentînd o adevărată stemă a orașului Histria. Ea apare mai tîrziu și pe o inscripție în limba greacă, care conține un decret oficial al orașului în cinstea lui Aristagoras. Faptul că aceeași scenă apare și pe monedele de la Olbia, colonie milesiană de pe țărmul de nord al Mării Negre, care a bătut monedă înaintea Histriei, ar putea sugera unele legături mai strînse între aceste două orașe. La Histria au circulat și unele monede turnate de bronz, decorate cu o roată cu patru spițe, după modelul unor monede arhaice grecești. Cum aceste monede cu roata s-au descoperit și în săpăturile făcute în stratul arheologic elenistic, datarea lor în prima jumătate a sec. V î.e.n., așa cum s-a propus, nu e încă sigură.

În orice caz, apariția unei monede de bronz divizionară este o dovadă sigură de intensificarea schimbului monetar la Histria încă din sec. V—IV î.e.n. Monedele callatiene, reprezentînd pe avers chipul lui Heracle, iar pe revers spice de grîu, vor fi bătute de-abia în sec. IV î.e.n. Apariția monedelor orașelor pontice reprezintă astfel un moment culminant al dezvoltării lor economice, politice și culturale. După ce, în tot cursul sec. VI și o bună parte a sec. V î.e.n., negustorii histrieni aduceau din marile centre din sud — Milet, Samos, Chios, Rhodos, Cizic și Atena — produsele necesare schimbului cu triburile locale, realizînd astfel pe calea comerțului de tranzit însemnate beneficii, începînd cu mijlocul sec. V î.e.n., tot mai multe din aceste mărfuri meșteșugărești încep a fi produse în atelierele locale. Acest fapt a determinat nu numai o creștere a producției simple de mărfuri, ci a și produs, așa cum era firesc, însemnate prefaceri în viața socială și politică a orașelor noastre pontice. Creșterea volumului producției de mărfuri și a schimburilor comerciale dintre orașele grecești din Dobrogea și populația băștinașă din regiunea dunăreană, a determinat însă nu numai apariția monedei la Histria sau la Callatis, dar a avut consecințe deosebit de însemnate pentru viața internă însăși a acestor orașe.

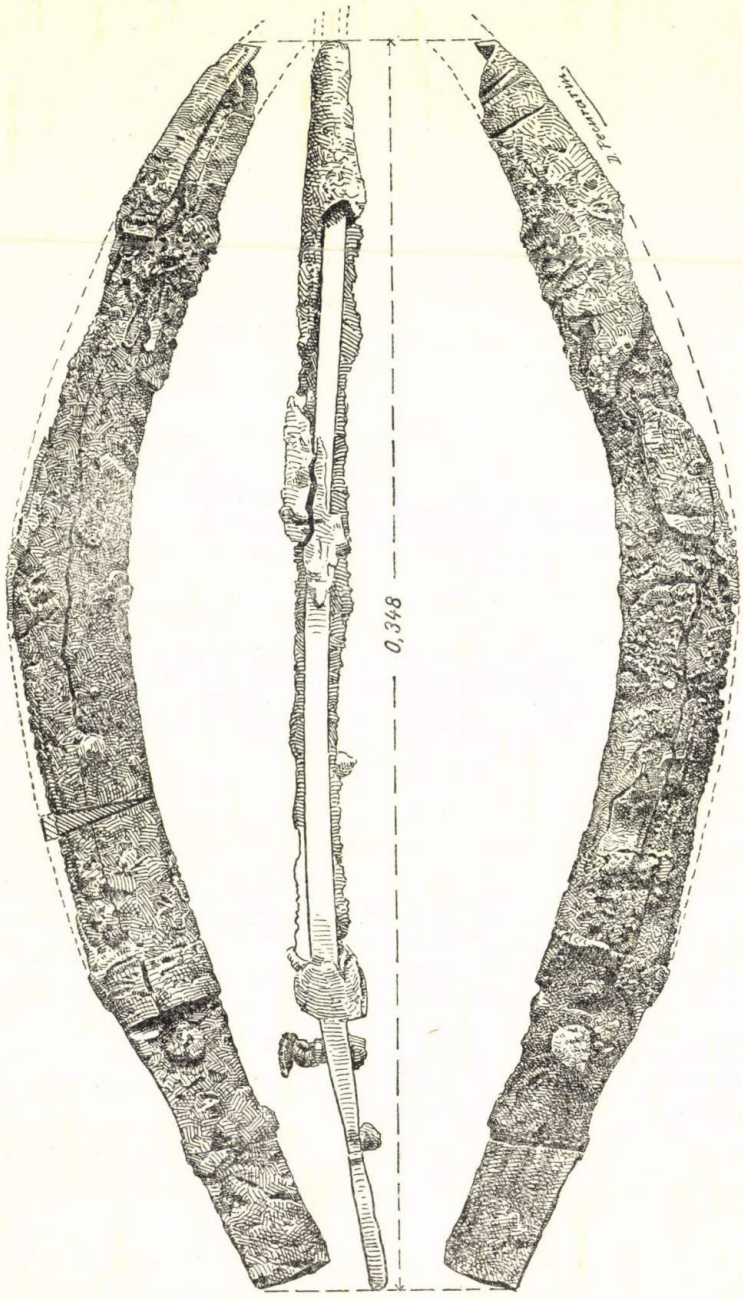

Fig. 34. — Pumnal curb dacic *(sica)* din sec. II—I î.e.n. descoperit în necropola tumulară de la Histria.

Într-adevăr, deşi nu avem decît cîteva informaţii cu privire la organizarea politică a Histriei în primele timpuri, unele ştiri de mai tîrziu ne dau indicaţii despre organizarea oraşului şi despre frămîntările care au rezultat în chip necesar de pe urma dezvoltării forţelor de producţie locale. Ceea ce putem afirma deocamdată este faptul că în cursul veacului al V-lea î.e.n. se desăvîrşeşte la Histria un proces de diferenţiere social-economică, care a reţinut atenţia contemporanilor, dovadă ştirile transmise de « Politica » lui Aristotel.

Întemeiată într-o vreme în care în metropolele ionice apăruseră formele tot mai ascuţite ale luptei de clasă, era firesc ca şi la Histria să constatăm, mai ales după ce oraşul a cunoscut în veacurile al VI-lea şi al V-lea î.e.n. o lărgire a bazei sale economice, constituirea unei puternice oligarhii negustoreşti, îmbogăţită prin exploatarea celorlalţi locuitori ai oraşului şi prin schimbul tot mai activ cu aristocraţia tribală locală. În faţa acestei oligarhii, repetînd un proces comun vieţii oraşelor greceşti din perioada arhaică, se ridică tot mai stăruitor o nouă pătură de meseriaşi şi de negustori care antrenează masele în lupta lor pentru cucerirea puterii politice. Deşi nu au ajuns pînă la noi decît unele ştiri despre aceste frămîntări politice şi sociale, este limpede că ele nu pot fi înţelese decît prin prisma luptei de clasă. În unele momente de criză de ordin economic şi politic, lupta de clasă din oraşele pontice ia forme tot mai ascuţite.

Vorbind despre diferitele cauze care pot produce o răscoală în oraşele greceşti conduse de regimuri oligarhice, Aristotel spune următoarele: « Uneori revoluţia se face chiar de către cei bogaţi, care nu participă la magistraturi, atunci cînd puterile sînt concentrate în mîinile unui mic număr, ca la Massalia, Istros, Heraclea şi în alte cetăţi...; în aceste oraşe, oligarhia a luat o formă politică mai largă; la Istros însă, ea sfîrşi prin a se schimba în democraţie, iar la Heraclea numărul membrilor clasei conducătoare, care era mai mic înainte, a fost ridicat la 600 » [1].

Pasajul acesta deosebit de interesant cuprinde în cîteva rînduri o serie întreagă de frămîntări politice şi sociale care au avut loc în Histria şi Heraclea pontică înainte de sfîrşitul veacului al V-lea. Putem distinge astfel două etape care au precedat, la Histria, instaurarea, la sfîrşitul veacului al V-lea î.e.n., a unui regim democratic sclavagist: mai întîi o lărgire a cadrului politic al cetăţii, rezervat pînă atunci unui număr restrîns de cetăţeni; într-o a doua etapă, înlăturarea — şi desigur nu pe cale paşnică — a ultimelor bariere care asigurau oligarhiei locale un loc preponderent în conducerea politică a oraşului.

Poate şi sub influenţa legăturilor cu Atena democratică, dar înainte de toate de pe urma dezvoltării forţelor de producţie locale, Histria a trecut la o nouă fază a istoriei sale politice, şi anume de la faza oligarhică la faza de democraţie sclavagistă, aşa cum, pe planul economic, oraşul trecuse de la faza comerţului de tranzit la faza superioară a producţiei locale de mărfuri. Un fenomen

---

[1] *Politica*, VIII (V), 5,2.

asemănător avusese loc şi în regatul Bosporan, unde vechea dinastie locală a Arheanactizilor a fost înlocuită cu dinastia Spartochizilor, ale cărei legături economice şi politice cu Atena s-au prelungit în tot cursul sec. IV î.e.n.

Chiar dacă se poate admite că prezenţa politică a Atenei democratice a putut juca un oarecare rol în înlăturarea oligarhiei histriene de la conducerea oraşului, este clar că o asemenea transformare a putut avea loc, înainte de toate, ca o consecinţă a accentuării caracterului sclavagist al relaţiilor de producţie.

Viaţa economică din oraşele pontice, şi în special din Histria, Apollonia şi Heraclea pontică, impunea cu necesitate o înlăturare a conducerii oligarhice. În sînul societăţii greceşti din Pontul Euxin ieşiseră la iveală contradicţii interne, care au îngăduit unei noi pături sociale să mobilizeze împotriva oligarhiei acestor oraşe masele populare. Este vorba de acea pătură mijlocie « care asigură » — spune mai departe în legătură cu aceste evenimente Aristotel — « democraţiilor o stabilitate şi o durată pe care nu o are oligarhia. Ea este mai numeroasă şi ajunge mai uşor la onoruri în democraţie decît în oligarhie » [1].

Din unele inscripţii ceva mai tîrzii cunoaştem pe unii din descendenţii acestor familii aristocratice de la Histria, care constituiseră în cursul sec. VI—V î.e.n. oligarhia histriană. Unele dedicaţii amintesc faptul că Theodotos şi urmaşii săi Hippolochos, Hegesagoras, Theoxenos, Hippolochos, Xenocles şi Theoxenos, au moştenit la sfîrşitul sec. V şi la începutul sec. IV î.e.n., demnitatea de preot eponim al cultului lui Apollo, divinitatea protectoare a Miletului şi a coloniilor sale din bazinul Mării Negre. S-a păstrat baza de marmură a unei statui de bronz închinată acestei divinităţi de către membrii familiei amintite. Începînd deci cu mijlocul secolului al V-lea î.e.n., se poate vorbi de instaurarea unui regim democratic sclavagist la Histria.

Tot atunci sau puţin mai tîrziu a putut avea loc o schimbare asemănătoare şi la Callatis şi la Tomis. Documentele de mai tîrziu, ca şi analogia cu alte colonii greceşti din Marea Neagră, ne îngăduie să cunoaştem cum erau organizate instituţiile acestor oraşe, precum şi caracterul lor democratic, în înţelesul antic al cuvîntului.

Organizarea politică a oraşelor greceşti din Dobrogea

În măsuri care au variat de la oraş la oraş şi, în sînul aceleiaşi cetăţi, de la epocă la epocă, puterea politică aparţinea în aceste colonii poporului, alcătuit din totalitatea cetăţenilor cu drepturi depline. De la exercitarea acestora erau excluşi (şi aveau să rămînă astfel pînă la sfîrşitul antichităţii) în primul rînd sclavii, apoi străinii domiciliaţi şi femeile — chiar femeile de condiţie liberă. Organul în care se întrupa autoritatea supremă era Adunarea (ἐκκλησία), de cele mai multe ori pomenită în documente cu numele de « popor » (δῆμος). Alături de ea, exista însă în fiecare cetate greacă guvernată democratic un corp

[1] *Politica*, VI (IV), 9,9.

consultativ mai puțin numeros, însărcinat cu expedierea treburilor curente și purtînd numele de « sfat » (βουλή). Sfatul era recrutat astfel încît alcătuia o expresie a întregului corp cetățenesc, rostul lui principal fiind de a pregăti munca Adunării, întrunită în zile dinainte știute, sau, mai rar, în ședințe extraordinare. La Histria (ca la Atena, ca să citățm o pildă), președintele Sfatului îndeplinea și funcția de președinte al Adunării chemate să ia hotărîri în timpul

Fig. 35. — Vas de ofrandă, în formă de sirenă. Sec. VI î.e.n., descoperit la Histria.

cît el își îndeplinea mandatul. Numele lui figurează în preambulul decretelor ajunse pînă la noi și, alături de numele eponimului cetății — preotul lui Apollo Tămăduitorul — ne ajută să datăm aceste importante documente.

Rînduieli asemănătoare întîlnim în Callatis și Tomis, măcar că despre aceste orașe informațiile noastre se întîmplă să fie mai rare și în ciuda faptului că — în amănunte — între instituțiile celor trei orașe există deosebiri, oglindite mai ales în denumirile colegiilor de dregători. Trăsătură comună a acestora din urmă e — ca aproape pretutindeni în lumea greacă — aceea de a fi aleși de Adunare cu titlu onorific și pe un timp limitat (de obicei un an); în al doilea rînd, de a-și exercita demnitatea în tovărășia unui număr oarecare de colegi cu atribuții și drepturi egale. Cum am mai spus-o, de la cetate la cetate numărul și numele colegiilor de magistrați au putut varia: îndeobște, totuși, fiecare dispunea de organe corespunzînd feluritelor aspecte ale vieții publice, alcătuind laolaltă un aparat executiv pe măsura trebuințelor unui stat de tip antic, de întindere modestă și cu populație puțină.

În aceeași ordine de idei, trebuie arătat că în întocmirea lor social-politică, precum în limbă și în tradițiile religioase, orașele-state din Dobrogea au păstrat

pînă spre sfîrşitul vieţii lor istorice înrîurirea cetăţilor din Grecia metropolitană de unde-şi trag obîrşia. Astfel, instituţiile din Histria şi Tomis se aseamănă în foarte multe privinţe cu acele din Milet şi, îndeobşte, din cetăţile Ioniei, pe cîtă vreme acele din Callatis se explică pînă în amănunte prin exemplul Megarei, ale cărei particularităţi de organizare se găsesc şi în celelalte colonii doriene din Marea Neagră. Nu e o întîmplare, în aceste condiţii, împrejurarea că la Histria — ca şi la Tomis — împărţirea corpului cetăţenesc în triburi gentilice de origine ioniană (*Argadeis, Aigicoreis, Oinopes* şi *Hopletes*) stăruie pînă tîrziu în epoca romană, cu toate că de multe veacuri această împărţire nu mai reprezenta altceva decît o amintire, fără legături cu organizarea administrativă a oraşului, întemeiată, după toate probabilităţile, pe existenţa unor triburi teritoriale. Iar dacă, în stadiul actual al documentării, existenţa la Callatis a celor trei triburi gentilice doriene (*Hylleis, Dymanes* şi *Pamphyloi*) nu poate fi dovedită dăinuirea lor cel puţin pînă la o vreme poate fi socotită neîndoioasă, aşa cum îndoioasă e în această colonie existenţa principalelor colegii de magistraţi cunoscuţi în Megara, în frunte cu eponimul cetăţii, căruia — multe veacuri după instaurarea regimului democratic sclavagist, în metropolă ca şi în colonii — continuă să i se spună « rege » (βασιλεύς), deşi demnitatea pe care o îmbracă nu se deosebeşte de a celorlalţi magistraţi nici prin durată, nici prin alte particularităţi.

În ciuda titlului său pompos, atribuţiile « regelui » din Callatis erau în primul rînd de natură religioasă. Ca pretutindeni în coloniile întemeiate de megarieni, adevăraţii capi ai aparatului executiv par să fi fost în această cetate aşa-numiţii δαμιουργοί (cinci la număr), alături de care se menţionează un colegiu al « strategilor » (στρατηγοί), însărcinat cu conducerea treburilor militare. Alte colegii menţionate sînt ale aşa-numiţilor εἰσαγωγεῖς, cu atribuţii judiciare, apoi acel al « aisimneţilor » (αἰσιμνᾶται), care, propriu vorbind, nu era format din magistraţi, ci din membri ai Sfatului însărcinaţi cu pregătirea muncii acestui corp în timpul unei fracţiuni a anului (pe cît se poate judeca, timp de o lună), după pilda pe care ne-o dau în Atena binecunoscuţii « pritani » (πρυτάνεις), iar în Histria « epimenii » (ἐπιμήνιοι). Membrii unei alte comisii, exercitînd după cît se poate judeca atribuţii asemănătoare, poartă într-o importantă inscripţie din Callatis numele de « probuli » (πρόβουλοι).

Despre organizarea cetăţii Tomis în perioada autonomiei informaţiile noastre sînt reduse, ca şi numărul documentelor epigrafice anterioare epocii romane. În afara celor două organe consultative ale democraţiei sclavagiste — Adunarea şi Sfatul — mai cunoaştem existenţa în acest oraş a unui colegiu de « arhonţi » (ἄρχοντες) cu atribuţii de administraţie generală, şi — într-un caz excepţional — a unor conducători militari (ἡγεμόνες), aleşi pe timp limitat pentru a face faţă unor primejdii neobişnuite.

În schimb, în legătură cu organizarea Histriei în cursul aceloraşi veacuri, ştirile de care dispunem sînt şi mai numeroase şi mai explicite. Putem astfel

afirma că în această cetate puterea executivă era deținută de un colegiu de ἄρχοντες, ajutați de colegii speciale pentru fiecare sector important al vieții obștești: σύνεδροι aveau sarcina de a redacta deciziile Adunării; « economi », « casieri » și « împărțitori » (οἰκονόμοι, ταμίαι, μερισταί) administrau finanțele publice; « agoranomi » (ἀγορανόμοι) se îngrijeau de aprovizionare și supravegheau prețurile; ὀρφανισταί exercitau tutela asupra orfanilor minori. Cu atribuții mai puțin lămurite ni se înfățișează colegiul « celor zece » (poate tot în legătură cu vistieria orașului) și acel al « conducătorilor » (ἡγεμόνες), al cărui nume ne-ar îndreptăți să credem că îndeplinea funcții militare, dacă documentele unde-i pomenit nu l-ar arăta îndeplinind atribuții de caracter civil. În sfîrșit, în împrejurări excepționale, sînt menționați printre demnitarii histrieni « supraveghetori ai construcției zidurilor » (ἐπιμεληταὶ τῶν τειχῶν, τειχοποιοί) și un « amiral cu puteri depline » (ναύαρχος αὐτοκράτωρ), al cărui titlu însuși arată că e vorba de un comandant de escadră învestit cu largi împuterniciri, în vederea ducerii la bun sfîrșit a unei misiuni temporare.

Dezvoltarea economică a orașelor grecești din Dobrogea în sec. V-I î.e.n.

Cum s-a arătat înainte în treacăt, coloniile grecești îndeobște (și acele din Dobrogea nu constituie, din acest punct de vedere, o excepție) întreținеau cu orașele de unde-și trăgeau originea legături statornice, politice și culturale, dar înainte de toate economice, trimițînd metropolelor materiile prime de care acestea duceau lipsă și primind de la ele produse meșteșugărești precum și unele « specialități » ale sudului egean, cum ar fi untdelemnul și vinul. Cea mai veche așezare de acest fel din țara noastră, Histria, fiind o creație a milesienilor, era firesc ca săpăturile arheologice să ne ofere dovada schimburilor dintre ea și Asia Mică, prelungite pînă la distrugerea Miletului de perși, în pragul secolului al V-lea î.e.n. Descoperiri de materiale ceramice provenite din atelierele Ioniei și aflate în cele mai vechi straturi nu numai din cetate, dar și din teritoriul ei rural (Tariverde), și chiar în unele localități de pe malul stîng al Dunării, nu lasă îndoială asupra faptului că, la mărfurile folosite pe loc, au venit să se adauge de timpuriu acelea răspîndite prin intermediul histrienilor în interiorul pămîntului getic. În schimbul produselor de peste mări, localnicii ofereau noilor veniți prisosul lor de grîne, miere, ceară și, mai ales, sclavi — la toate acestea adăugîndu-se, în cantități considerabile, peștele din Deltă, al cărui export spre Grecia avea să rămînă de-a lungul întregii istorii a Histriei o îndeletnicire bănoasă a locuitorilor cetății.

Din capul locului, și pentru multe veacuri, prosperitatea Histriei s-a întemeiat — după cum s-a mai menționat — pe un comerț de tranzit a cărui amploare se oglindește în descoperirile arheologice și ale cărui căi de pătrundere au fost și ele reconstituite. « Pe la 500 î.e.n. — putea scrie în această privință Pârvan — Dunărea, pînă la confluența cu Siretul, era o apă grecească, iar pescarii și negustorii din Histria cunoșteau foarte bine țara geto-scită pe care o

străbăteau necontenit în susul şi în josul acestei părţi a fluviului, cu braţele, canalele, lacurile şi afluenţii săi »[1]. Către aceeaşi vreme, Callatis, întemeiată mai de curînd, într-o regiune puţin prielnică legăturilor cu ţinuturile de dincolo de Dunăre, se mulţumea să exploateze resursele unui sol mănos, muncit de locuitorii

Fig. 36. — Vas de import de stilul « *Fikellura* » (Asia Mică), sec. VI î.e.n., descoperit la Histria.

lui dintotdeauna, aşteptînd să-şi constituie pe seama acestora un teritoriu orăşenesc ale cărui prime mărturii documentare ne întîmpină în veacurile următoare.

Grîne, piei, peşte şi miere — toate aceste bogăţii ale pămîntului get — precum şi numeroşi sclavi[2], luau drumul porturilor din sud; pînă la o vreme, al porturilor Asiei, după sfîrşitul războaielor medice drumul Pireului, principalul port al Aticii, devenit în urma constituirii Ligii de la Delos principalul port al lumii greceşti. Cît de mare trebuie să fi fost pe la mijlocul secolului al V-lea î.e.n. importanţa regiunilor din jurul Mării Negre ca surse de materii prime şi, totodată, ca pieţe de desfacere pentru producţia propriilor meşteri o dovedeşte, dacă mai era nevoie, expediţia din anul 437 î.e.n., condusă de Pericle,

[1] V. Pârvan, *Dacia, Civilizaţiile străvechi din regiunile carpato-danubiene*, ed. a III-a, traducere şi adnotaţii de R. Vulpe, Bucureşti, 1958, p. 95—96.

[2] « Cumpărarea şi vînzarea de sclavi — observă în această privinţă Marx — este şi ea, potrivit formei ei, cumpărare şi vînzare de mărfuri » (*Capitalul*, vol. II, ed. a II-a, E.S.P.L.P., Bucureşti, 1958, p. 36).

în privința căreia informațiile oferite de izvoare sînt departe de a fi îndestulătoare, dar despre care putem fi siguri că a urmărit — după cum s-a menționat — să întărească influența ateniană în bazinul pontic, strîngînd legăturile cu regatul Bosporan, instaurînd regimuri prietene într-o serie de cetăți guvernate oligarhic, obținînd intrarea în « imperiul » său maritim a mai multor colonii ale Miletului, din numărul cărora a făcut poate parte și Histria [1].

Oricît de strînse vor fi devenit schimburile cu Atica în perioada ce merge de la sfîrșitul secolului al VI-lea pînă spre sfîrșitul secolului al IV-lea î.e.n., ele n-au fost de bună seamă singurele legături comerciale întreținute de coloniile dobrogene de-a lungul celor două veacuri « clasice » ale istoriei grecești. Raporturi active trebuie să credem că au existat și între ele și unele cetăți din Grecia ori Asia, precum și între ele și unele colonii de pe țărmurile vestic și nordic ale Mării Negre, în ciuda faptului că pînă astăzi dovezile documentare ale acestor relații se lasă așteptate. E oricum neîndoielnic că negoțul cu grîne, de care atîrna în cea mai mare măsură bunăstarea coloniilor pontice, n-ar fi cunoscut amploarea pe care i-o atribuie izvoarele, dacă la desfășurarea lui normală n-ar fi contribuit cetățile situate de-a lungul căii de apă ce unea Pireul cu una sau alta din coastele Mării Negre. Din numărul acestora, mențiuni speciale se cuvin Bizanțului și Ciziculuí (așezate, primul, la intrarea în Strîmtori, al doilea pe țărmul asiatic al Mării de Marmara), și nu-i de mirare că într-un fel sau altul numele amîndurora sînt menționate în legătură fie cu istoria economică, fie cu istoria politică ori culturală a orașelor dobrogene.

Expansiunea regatului macedonean

În situația acestora, evenimente petrecute către jumătatea secolului al IV-lea aveau să determine schimbări importante, de natură să influențeze în chip hotărîtor dezvoltarea lor viitoare. Este vorba de dislocarea triburilor scitice din părțile de nord ale Mării Negre, sub amenințarea înaintării dinspre est a sarmaților, urmată de încercarea unora din aceste triburi de a-și găsi adăpost pe malul drept al Dunării de jos. Condusă de o căpetenie cu numele Ateas și, pe cît se poate judeca, însumînd un mare număr de nomazi trecuți peste fluviu cu familiile și avutul lor întreg, cea dintîi încercare a sciților de a se așeza statornic în Dobrogea avea să se izbească de rezistența regelui Macedoniei Filip al II-lea (359—336 î.e.n.). Administrator priceput și conducător de oști cu însușiri neobișnuite, acesta, după ce contribuise la întărirea statului macedonean mai mult decît toți predecesorii săi laolaltă, năzuia să se substituie atenienilor în dominarea

[1] Pe lista tributurilor percepute de Liga atică întocmită în 424 î.e.n. (*IG*, I², 63), la capitolul aliaților din Marea Neagră, rîndurile 200—220, unde au putut figura cetățile dobrogene, sînt iremediabil mutilate. În stadiul actual al documentării, la o încheiere nu se poate ajunge decît pe baza analogiei, ținînd seamă de situația cetăților de pe țărmul de nord (Olbia, Tyras, Tamyrace), precum și a unora de pe teritoriul actualei R. P. Bulgaria (Apollonia, de pildă), ale căror nume au putut fi reconstituite în chip verosimil (cf., totuși, I. B. Brașinski, *VDI*, (2), 1955, p. 148—161).

bazinului pontic, împingînd granițele regatului său spre nord pînă la Dunăre și exercitînd un control nelimitat asupra cetăților grecești înșirate de-a lungul coastei trace. În aceste condiții, înaintarea scitică nu putea decît să provoace reacțiunea lui imediată, sub forma unei expediții împotriva lui Ateas, desfășurată în anul 339 î.e.n., în condiții asupra cărora informațiile izvoarelor sînt departe de a fi limpezi. Sigur pare doar că sciții au fost învinși și alungați din Dobrogea (unde n-aveau să-și mai facă drum înainte de sfîrșitul secolului al III-lea î.e.n.), precum și faptul că — de aci înainte — regiunile trace pînă la gurile Dunării aveau să fie socotite ca făcînd parte din puternicul stat macedonean.

Această situație se înfățișează în plină lumină sub domnia fiului și urmașului lui Filip, Alexandru (336—323 î.e.n.), printre ale cărui prime inițiative, după urcarea pe tron, se pomenește o campanie împotriva tribalilor și a altor neamuri din preajma Dunării (335), cu care Filip avusese altădată să lupte. Doritor să desăvîrșească înfrîngerea adversarilor și, totodată, să înspăimînte pe geții din cîmpia munteană, Alexandru — ne informează izvoarele — a trecut fluviul cu oastea, pentru scurtă vreme și fără să sufere pierderi. Acordurile încheiate cu acest prilej consfințeau stăpînirea biruitorului asupra malului drept al Dunării, și e ușor de înțeles că — oricare va fi fost statutul juridic concedat lor de regele macedonean — cetățile grecești de pe țărmul de vest al Pontului nu s-au putut sustrage unei autorități care se exercita asupra întregii Peninsule Balcanice și care, curînd după aceea, avea să se extindă asupra unei bune părți din Asia.

Trebuie să regretăm că luarea-aminte acordată de istoricii vremii expediției de cucerire a regatului persan ne-a lipsit de amănuntele pe care altminteri ni le-ar fi oferit în legătură cu organizarea dată de Alexandru teritoriilor anexate în Europa. Întîmplătoarea mențiune, într-un izvor tîrziu, a unui « guvernator al Traciei » *(praepositus Thraciae)*, căruia în alt loc i se spune și « prefect al ținuturilor de la mare » *(praefectus Ponti)*, ne lasă oricum să înțelegem că tocmai coloniile asupra cărora se îndreaptă atenția noastră făceau parte în chip statornic din regatul macedonean. Demnă de menționat din acest punct de vedere e și campania întreprinsă în anul 326 î.e.n. de guvernatorul Traciei — Zopyrion — împotriva cetății Olbia și a celorlalte așezări grecești de pe țărmul de nord al Mării Negre. În ciuda tainei în care a rămas învăluită și a sfîrșitului ei catastrofal (Zopyrion avea să-și găsească moartea, împreună cu întreaga-i oaste, undeva în nordul gurilor Dunării, în Bugeacul pe care geografii antici îl numesc « pustiul getic »), țelul expediției nu lasă îndoială, dacă ne gîndim că, în timp ce Zopyrion asedia Olbia, Alexandru sfîrșea de subjugat populațiile din jurul mării Aral și că, după o tradiție păstrată de Arian, în mintea lui încolțise hotărîrea de a stabili comunicații directe între Bactria și bazinul pontic prin nordul Mării Caspice, drum de comerț a cărui utilitate avea să se dezvăluie spre sfîrșitul epocii elenistice și al cărui control va constitui unul din țelurile politicii răsăritene a împăraților romani din primul secol al erei noastre.

Încă şi mai neîndoios apare dependenţa coloniilor de pe ţărmul de vest al Pontului faţă de Lisimah, devenit — după moartea timpurie a lui Alexandru — satrap al ţinuturilor trace, aşteptînd momentul cînd, după pilda altor moştenitori ai Macedoneanului, în cursul anului 306 î.e.n., va asuma titlul de rege

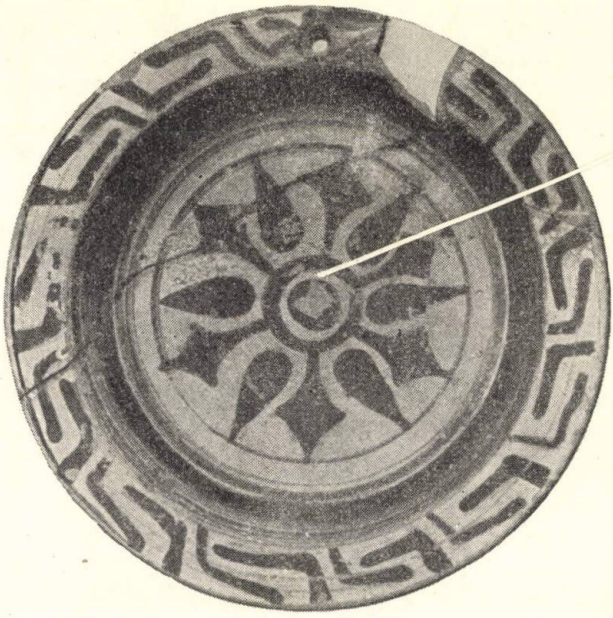

Fig. 37. — Taler de import de stilul *Camiros* (insula Rhodos), sec. VI î.e.n., descoperit la Histria.

al Traciei, peste care va domni pînă în 281 î.e.n. Cu el, situaţia cetăţilor dobrogene cunoaşte o înrăutăţire ale cărei pricini se cuvin căutate, pe de o parte, în guvernarea autoritară a noului stăpîn — puţin favorabil autonomiei oraşelor greceşti şi necruţător în stoarcerea contribuţiilor pe care acestea erau ţinute să i le verse — pe de alta, în luptele necontenite dintre moştenitorii lui Alexandru, întotdeauna gata să-şi stîrnească unul altuia dificultăţi politice şi militare. Oricare va fi fost pricina adevărată (o intrigă a lui Antigonos, cu care Lisimah se găsea în conflict, apare mai mult decît probabilă), în anul 313 î.e.n. cetăţile de pe litoralul trac ni se înfăţişează în plină revoltă împotriva satrapului, obligat să-şi întrerupă orice alt proiect pentru a le readuce la ascultare. Sărăcia ştirilor privind acest important moment din istoria coloniilor dobrogene nu ne îngăduie să întrevedem decît liniile mari ale desfăşurării. Sigur e doar că — poate pentru întîia oară de la întemeiere — acestea par să-şi fi reunit puterile în faţa primejdiei comune, coordonîndu-şi sforţările cu ale cetăţilor de pe teritoriul actual al R. P. Bulgaria: Odessos, Apollonia, Mesambria; sigur de asemenea, că, pentru a-şi spori şansele de succes, răzvrătiţii n-au stat la şovăială să ceară în această

împrejurare alianța traco-geților, în mijlocul cărora trăiau, și a « sciților vecini » (cît se poate înțelege, din nordul gurilor Dunării).

În fruntea răscoalei e pomenit orașul Callatis, a cărui însemnătate trebuie să fi sporit simțitor în cursul veacurilor V—IV î.e.n. și în raport cu care Histria și celelalte colonii amintite fac figură de cetăți de mîna a doua. Această impresie e întărită de rezistența pe care callatienii singuri continuă s-o opună lui Lisimah, după ce alte cetăți răzvrătite capitulaseră în fața învingătorului, aliații geți fuseseră împrăștiați, iar sciții zvîrliți peste fluviu. Biruința din 313 a satrapului n-avea să frîngă totuși definitiv spiritul de rezistență al cetăților dobrogene. Cîțiva ani mai tîrziu (în 310—309, după toate probabilitățile), o speranță nouă — de data aceasta întețită de Ptolemeu — le îndeamnă să apuce armele, o dată mai mult conduse de Callatis, împotriva căreia se îndreaptă din nou atacul principal al vrăjmașului. Rămași singuri în fața unor forțe evident superioare, callatienii vor găsi curajul să suporte un asediu prelungit timp de mai mulți ani (în 306 rezistența lor nu era încă istovită), fără să putem spune cu precizie cînd anume au depus armele și ce condiții le va fi impus învingătorul.

Despre alte episoade ale stăpînirii lui Lisimah asupra Dobrogei și îndeosebi despre luptele cu geții lui Dromichaites, se va vorbi în alt loc al acestui volum (p. 229). În ordinea de idei ce ne reține atenția, interesează mai curînd să arătăm că, din punctul de vedere al situației orașelor grecești, lunga stăpînire a diadohului — venind după domniile mai scurte ale lui Filip și Alexandru — trebuie să fi desăvîrșit procesul de organizare a lor internă, statornicind autoritatea fiecărei *polis* (oraș-stat) asupra unui teritoriu rural mai mult sau mai puțin întins (χώρα), supus jurisdicției aceleia și socotit ca parte integrantă a ei. Teritorii de acest fel, în jurul cetăților dobrogene, au putut să existe de altminteri dintr-o perioadă mai veche, constituite fie prin silnicie, fie în urma unor înțelegeri cu populația autohtonă. Pentru ca posesiunea lor precară să se transforme într-o situație de drept, era însă nevoie de autoritatea unui stat capabil să-și impună hotărîrile băștinașilor și grecilor deopotrivă. Cum o asemenea autoritate nu s-a exercitat asupra Dobrogei înainte de stăpînirea macedoneană — și pînă la ulterioare descoperiri, susceptibile să arunce lumini asupra acestei probleme controversate — încheierea cea mai prudentă e poate aceea potrivit căreia teritoriile orașelor dobrogene s-ar fi constituit cel mai tîrziu la sfîrșitul secolului al IV-lea î.e.n.

Epoca elenistică. Teritoriile orașelor grecești din Dobrogea. Administrarea și exploatarea lor. Relațiile cu populația getă băștinașă

Din ultimii ani ai acestui veac și din prima jumătate a celui de-al III-lea datează de altminteri primele știri referitoare la existența unor teritorii orășenești la Callatis și Tomis, precum și primele mărturii documentare despre locul agriculturii în economia celor două cetăți. Pe temeiul acestora, se poate face presupunerea că, indiferent de împrejurările care le-au dat naștere, teritoriile au slujit orașelor în chestiune nu numai ca baze de întreținere, dar și ca surse de cîștig, în

măsura în care prisosul de grîne şi de alte produse trebuie să fi constituit pentru fiecare din ele primul — dacă nu principalul — obiect al comerţului cu Grecia metropolitană.

Mai greu e de răspuns la întrebarea în ce fel erau administrate şi, mai ales, exploatate teritoriile orăşeneşti a căror menţiune se întîlneşte de aci înainte tot mai des în documentele epigrafice ale epocii elenistice. Pilda altor colonii din jurul Mării Negre ne îndeamnă să credem că şi în Dobrogea pămînturile din preajma cetăţilor au fost din capul locului împărţite în loturi (κλῆροι), parte atribuite locuitorilor cu depline drepturi, parte păstrate ca rezervă obştească şi exploatate în folosul colectivităţii. Tot analogia ne permite să afirmăm că pînă spre începutul erei noastre punerea în valoare a acestor pămînturi trebuie să se fi realizat cu munca băştinaşilor, pe o cale sau alta, reduşi la condiţia de ţărani dependenţi. Aceasta nu înseamnă, bineînţeles, că în veacurile ce aveau să urmeze, pînă la cucerirea romană, raportul de forţe dintre unii şi ceilalţi era sortit să rămînă neschimbat, iar drepturile de proprietate — imprescriptibile. Dimpotrivă, de-a lungul perioadei indicate stăpînirea diferitelor *chórai* trebuie să fi fost mai curînd virtuală — pusă în discuţie cu prilejul fiecărei schimbări intervenite în situaţia politică — în aşa măsură că nu-i desigur exagerat să se spună că în epoca elenistică istoria coloniilor greceşti din Dobrogea, pe plan extern, e înainte de toate istoria luptei pentru păstrarea unor teritorii de a căror exploatare depindea nu numai bunăstarea, dar însăşi existenţa aşezărilor respective.

Din acest punct de vedere, curînd după moartea lui Lisimah, care înseamnă totodată dispariţia regatului trac în organizarea pe care i-o dăduse diadohul, cetăţile de pe coasta de vest a Mării Negre văd ivindu-se în Peninsula Balcanică o forţă politică nouă, ca urmare a fixării în imediata lor apropiere a unei uniuni de triburi celtice, din acelea care, în 280 î.e.n., porniseră să cucerească Grecia, pătrunzînd fără împotrivire pînă în preajma sanctuarului de la Delfi. După înfrîngerea invadatorilor de către etolieni şi o retragere precipitată în cursul căreia conducătorul lor îşi găsise moartea, ceilalţi se împărţiseră în trei grupuri, sub căpetenii diferite şi cu ţeluri diferite. Unii trecuseră Helespontul pentru a se aşeza în centrul podişului anatolic, în regiunea ce avea să le poarte de aci înainte numele — Galatia. Alţii făcuseră cale întoarsă spre Dunărea de mijloc, în nordul actualei Serbii, unde prezenţa lor e atestată de-a lungul ultimelor veacuri înainte de era noastră. În sfîrşit, un al treilea grup, condus de Comontorios, zăbovea în regiunea cea mai fertilă a Traciei, fixîndu-şi centrul în Tylis (poate Tulovo, pe valea Mariţei) şi pornind din capul locului să supună la dări nu numai populaţia băştinaşă, căzută în atîrnarea noului « regat », dar şi pe grecii de pe coastă, ale căror cetăţi vor trebui de aci înainte să plătească noilor veniţi tributuri importante, pentru a-şi putea exploata teritoriile şi desfăşura nestingheriţi activitatea comercială.

Această formaţie politică celtică avea să dăinuie pînă spre sfîrşitul secolului al III-lea (după opinia cea mai verosimilă, pînă în 218 î.e.n.), cînd, copleşită

de o răscoală de proporţii neobişnuite a tracilor, avea să dispară fără urmă. Istoria ei e pînă astăzi o taină, datele de care dispunem cu privire la scurta-i vieţuire reducîndu-se la cîteva informaţii oferite de Polibiu. Apare oricum probabil că — măcar pînă la o vreme — relaţiile dintre celţi şi greci n-au fost

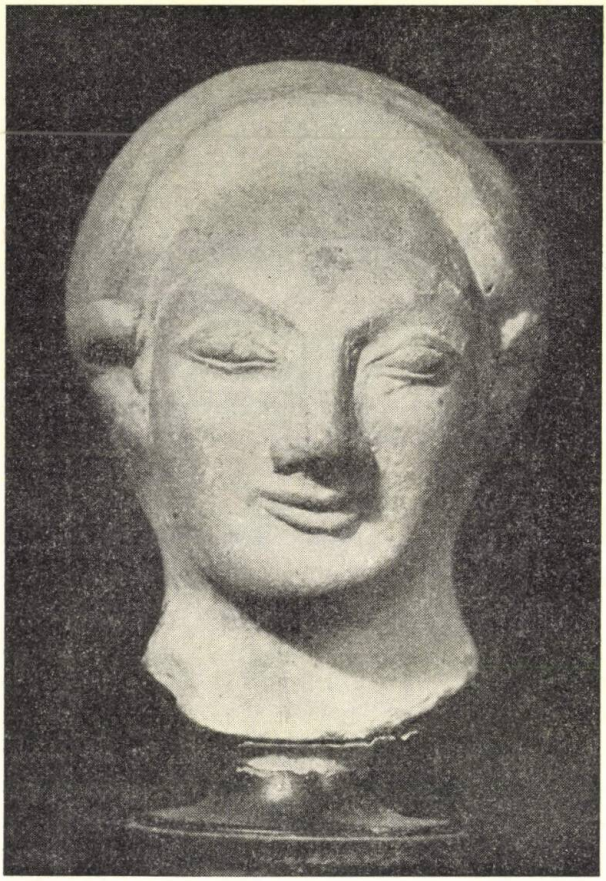

Fig. 38. — Fragmentul unei figurine de lut ars din sec. VI î.e.n., descoperită la Histria.

dintre cele mai paşnice. O inscripţie din prima jumătate a secolului al III-lea îndreptăţeşte ipoteza după care, către vremea întemeierii aşa-zisului regat din Tylis, locuitorii Apolloniei ar fi purtat cu aceasta un război în care au primit ajutorul histrienilor [1]. De altă parte, după ştirile lui Polibiu, pretenţiile necontenit sporite ale noilor veniţi ar fi pricinuit greutăţi de neînvins chiar unei cetăţi atît de prospere cum era Bizanţul. « După ce i-au biruit pe traci şi şi-au aşezat scaun în Tylis — scrie în această privinţă istoricul — (celţii) i-au împins pe

[1] *Histria*, IV, p. 546, nr. 6.

bizantini în cea mai cumplită primejdie. Într-adevăr, de unde înspre început, cînd nu se înfiripaseră bine, pe vremea lui Comontorios, bizantinii le dădeau în dar uneori trei, alteori cinci, cîte o dată chiar zece mii de galbeni, ca să nu le pustiască pămîntul, pînă la urmă au fost constrînşi să le plătească pînă la optzeci de talanţi pe an[1]... » (circa 24 000 stateri de aur — sumă enormă, pentru procurarea căreia bizantinii aveau să instituie taxe speciale pe vasele în tranzit prin Bosfor, stîrnind duşmănia întregii Grecii şi dezlănţuind un război despre care se va vorbi în continuare).

Că, în cursul aceleiaşi perioade, celţii au încheiat acorduri similare şi cu alte colonii de pe coasta tracă, e de presupus. Şi tot aşa, cu cetăţile greceşti din Dobrogea, în ciuda faptului că în această privinţă lipsesc pînă astăzi documente lămuritoare. Dacă între situaţia unora şi a celorlalte au existat deosebiri, acestea n-au putut privi decît cuantumul sumelor plătite pentru răscumpărarea recoltelor sau asprimea cu care se va fi exercitat controlul asupra activităţii negustoreşti a diferitelor oraşe. Situate la periferia zonei controlate de « regele » din Tylis, Histria, Tomis, Callatis s-au bucurat probabil de o libertate mai mare decît cetăţile din sud, nu numai în administraţia lor internă, dar şi în raporturile cu alte cetăţi, pe care vecinătatea celţilor nu pare să le fi influenţat decît în mică măsură.

Aşa se explică împrejurarea că în jurul anului 260 î.e.n. — după aproape două decenii de la aşezarea celţilor în Tracia — callatienii, ajutaţi de histrieni, caută să pună stăpînire pe Tomis, a cărui însemnătate comercială trebuie să fi fost acum în creştere[2]. Încercarea se loveşte de rezistenţa bizantinilor, a căror energică intervenţie armată — unită cu presiunea economică decurgînd din închiderea Strîmtorilor pentru corăbiile celor două cetăţi atacatoare — avea să ducă la înfrîngerea acestora din urmă, fără ca într-un fel sau altul celţii să fi intervenit în conflict. Fie indiferenţă, fie calcul, o atitudine pasivă faţă de politica externă a cetăţilor manifestă şi ultimul « rege » din Tylis, Cavaros, cu prilejul războiului dintre Bizanţ şi Rhodos, dezlănţuit în jurul anului 220 î.e.n., ca urmare a tentativei bizantinilor de a institui asupra comerţului pontic o taxă destinată să le înlesnească plata uriaşului tribut amintit de Polibiu. Amestecul în tratativele ce aveau să ducă la încheierea păcii, de care vorbeşte istoricul, nu pare să fi depăşit semnificaţia unor « bune oficii » oferite în ultimul moment, cu scopul de a menaja prietenia unor state cu care celţii erau deopotrivă interesaţi să întreţină bune raporturi.

Oricum se vor fi petrecut în realitate lucrurile, cele două episoade pe care le-am evocat învederează însemnătatea — pentru coloniile de pe coasta de vest, ca şi pentru cele de pe coasta de nord a Mării Negre — a unor legături comerciale nestingherite cu cetăţile din Grecia metropolitană. Niciodată complet

---

[1] Polybius, XLVI, 2—4.
[2] Memnon, *FHG*, III, p. 537, fr. 21 = *FrGrHist.*, III B, 434, fr. 13.

întrerupte, chiar în timpul stăpînirii persane asupra Ioniei, aceste legături fuseseră reluate cu vigoare sporită după « eliberarea » Asiei Mici de Alexandru, cînd oraşe de importanţa Miletului simţiseră nevoia să încheie cu Histria şi Olbia acorduri pe temeiul cărora — între locuitorii părţilor contractante — se stabilea o egalitate de drepturi economice şi politice făcută să stimuleze la maximum schimburile de tot soiul [1]. Pentru ca acestea să se poată desfăşura

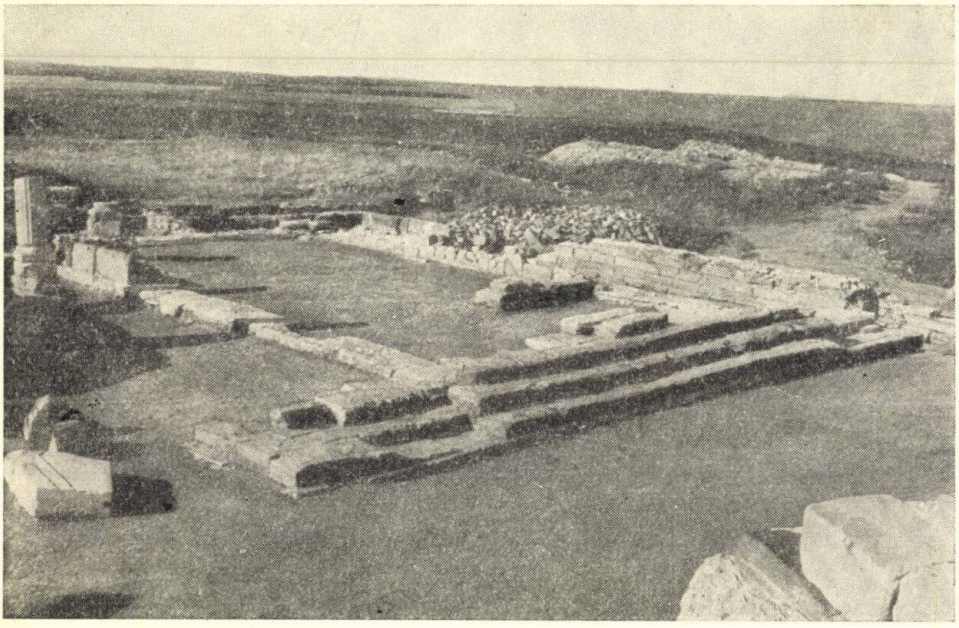

Fig. 39. — Ruinele unui templu din sec. V î.e.n., cea mai veche clădire descoperită pînă astăzi în cetatea Histria. Coloana de marmură din stînga aparţine unui edificiu mai nou, din epoca romană.

normal, era însă nevoie ca mările să fie libere şi strîmtorile deschise. De aceea, încercarea bizantinilor de a percepe taxe extraordinare pe comerţul pontic se lovise de rezistenţa rhodienilor şi a celorlalţi greci interesaţi, de aceea repetatele blocări ale Bosforului de-a lungul veacului al III-lea — prilejuite cînd de lupte între diadohi, cînd de conflicte de felul celor amintite — erau făcute să primejduiască echilibrul economic al unor centre exportatoare, cum erau cetăţile din Marea Neagră.

Perioada de care ne ocupăm prezenta de altminteri şi alte aspecte îngrijorătoare pentru comerţul pontic cu grîne, dacă ne gîndim la greutăţile de care încep să se lovească — la Pireu şi aiurea — chiar producători de importanţa regatului Bosporan, din partea unor noi şi puternici concurenţi pe piaţa egeană

[1] Olbia: *Milet*, I, 3, p. 269, nr. 136 = *Syll.*[3], 286; şi Histria: *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 398, nr. 2 (cf. L. Robert, *BCH*, LII, 1928, p. 13 şi urm.).

a grîului, cum ar fi Egiptul lagid şi Numidia lui Massinissa. Din acest punct de vedere, dacă ultimul regat amintit, creat la sfîrşitul celui de-al doilea război punic, n-avea să-şi facă simţită activitatea decît în primii ani ai secolului al II-lea î.e.n., locul tot mai important deţinut de Egipt în aprovizionarea cu cereale a statelor deficitare sub raport agricol explică tentativa lui Pairisades al II-lea al Bosporului de a intra în legături directe cu Ptolemeu Filadelful, de bună seamă pentru a rezolva prin bună înţelegere un conflict de interese pe cale de a deveni acut, cu trecerea vremii.

La aceste neajunsuri, ale căror aspecte concrete ne preocupă şi pe care abia ni le putem închipui, se adaugă, pentru a întregi tabloul situaţiei coloniilor greceşti din Dobrogea în perioada de după dispariţia stăpînirii celţilor în Balcani, primejdii încă şi mai grave, decurgînd din lipsa unui echilibru politic între triburile traco-getice din dreapta Dunării, ca şi de pe urma apariţiei în vecinătatea lor imediată a unui nou şi primejdios vrăjmaş — bastarnii. Menţionată pentru întîia oară ca « nou venită », în regiunea de la nordul gurilor Dunării, către sfîrşitul secolului al III-lea î.e.n. [1], această seminţie germanică era sortită să joace un oarecare rol în războaiele dintre macedoneni şi unele neamuri trace, ori dintre macedoneni şi romani purtate în prima jumătate a veacului al II-lea şi încheiate prin înfrîngerea definitivă a Macedoniei, transformată în provincie romană (146 î.e.n.).

Pentru grecii dobrogeni şi îndeosebi pentru histrieni, dintotdeauna interesaţi în pescuitul la gurile fluviului, apariţia pe aceste meleaguri a unei populaţii necunoscute, numeroasă şi războinică, ameninţa să devină un izvor permanent de primejdii, însemna în cel mai bun caz ruina unui negoţ înfloritor. Texte epigrafice de la începutul secolului al II-lea î.e.n. — din păcate, fragmentare — vorbesc în mai multe rînduri de atacuri dezlănţuite împotriva Histriei de vrăjmaşi necunoscuţi, menţionînd solii trimise de greci către « fluviul » prin excelenţă, care era în ochii lor Dunărea. Din numărul acestora, o menţiune specială se cuvine decretului în cinstea lui Agatocle, fiul lui Antiphilos, în care, alături de alte date preţioase privitoare la viaţa oraşului în jurul anului 180 î.e.n., se citeşte ştirea de un interes deosebit, după care, ameninţate în mai multe rînduri de o căpetenie tracă cu numele Zoltes (ale cărui cete ocupaseră şi prădaseră Bizone — astăzi Cavarna, în R. P. Bulgaria), Histria şi împreună cu ea oraşele greceşti de pe coasta dobrogeană au cerut şi dobîndit ajutorul unui « rege » din stînga Dunării — Rhemaxos — cu al cărui sprijin par a fi izbutit o dată mai mult să facă faţă primejdiei ameninţătoare [2].

În ce chip şi cu ce condiţii se va fi manifestat ajutorul acordat de Rhemaxos cetăţilor dobrogene, textul nu ne-o spune. Interesul excepţional al inscripţiei stă, oricum, în pomenirea « regelui » transdanubian, ale cărui bune raporturi

---

[1] Demetrios din Callatis citat la Ps.-Scymn., v. 797 (= GGM., I, p. 224).

[2] *Boabe de grîu*, martie, 1931, p. 23; CRAI, 1933, p. 124, Cf. *Histria*, I, p. 523, nr. 14.

cu Histria, Tomis, Callatis reprezintă, poate, mai mult decît o alianţă ocazională. Mulţumită indicaţiilor pe care le cuprinde, cunoştinţele noastre despre viaţa politică a geţilor între Dromichaites şi Burebista cîştigă în precizie, şi acelaşi lucru se poate spune despre istoria tracilor sud-dunăreni, în perioada tulbure ce precede reconstituirea regatului odris. Între unii şi ceilalţi — fără a mai vorbi de bastarni — poziţia grecilor apare anevoioasă, şi nu-i de mirare că pentru a-şi salva existenţa o cetate sau alta e nevoită uneori să ia armele, altă dată să se răscumpere, în sfîrşit, în împrejurări excepţionale, să recurgă la sprijinul vreunui *basileus* mai mult sau mai puţin puternic, a cărui intervenţie izbuteşte să-i asigure pentru un timp pacea [1]. Astfel se explică împrejurarea că, în ciuda dificultăţilor externe şi a unor puternice frămîntări interne, de-a lungul epocii elenistice viaţa cetăţilor greceşti din ţara noastră înfăţişează alternanţe de zbucium şi de răgaz, corespunzînd unor perioade de belşug sau de lipsuri: neîncetat ameninţate, deseori prădate, niciodată răpuse. Puţine şi inegal repartizate (mai numeroase pentru Histria, rare pentru Callatis, aproape inexistente pentru Tomis), documentele epigrafice aflate în fiecare din ele ne ajută să cunoaştem, dacă nu amănuntele, cel puţin liniile mari ale unei evoluţii în multe privinţe asemănătoare, în ciuda particularităţilor locale.

Pare neîndoios, de pildă, că ultimele veacuri înainte de era noastră văd dezvoltîndu-se în cetăţile dobrogene sectorul agrar al activităţii lor economice, chiar dacă — alături de exploatarea solului — comerţul de tranzit ori, în cazul Histriei, pescuitul şi exportul de peşte continuă să constituie îndeletniciri obişnuite ale locuitorilor respectivi. Afirmaţia e valabilă pentru Tomis şi Callatis, unde existenţa unor teritorii rurale e atestată pentru întîia oară în prima jumătate a secolului al III-lea î.e.n., dar deopotrivă pentru Histria, pe care formarea unui cordon litoral între actuala gură Sf. Gheorghe şi gura Buazului, lîngă Vadu [2], avea s-o izoleze tot mai mult de larg, transformînd-o cu timpul dintr-un port maritim activ în capitala unui district agricol. Urmările procesului de care vorbim aveau să se facă simţite spre începutul erei noi, cînd ocazionala ocupare de către duşmani a teritoriului orăşenesc putea pune în primejdie însăşi existenţa cetăţii. Dar primele semne ale transformării trebuie să fi fost mai vechi, şi e de presupus că trecerea vremii n-a făcut decît să le accentueze.

Alături de punerea în valoare a teritoriilor, realizată cel puţin în parte prin munca băştinaşilor traco-geţi, reduşi la condiţia unor ţărani dependenţi [3], în parte prin exploatare directă, cu ajutorul mîinii de lucru servile, economia

---

[1] Date noi în această privinţă se vor putea stabili prin studiul adîncit al unei inscripţii încă inedite, descoperită în campania de săpături a anului 1959. Pentru moment, reiese din interpretarea ei că încă din sec. al III-lea î.e.n. histrienii ar fi întreţinut legături politice şi economice cu o căpetenie getă al cărei nume apare aci pentru întîia oară (Zalmodegicos).

[2] Polybius, IV, 41.

[3] « Iobăgia (Leibeigenschaft) şi dependenţa desigur nu sînt o formă specific medievală-feudală; ele există peste tot sau aproape peste tot, unde cuceritorii îi pun pe vechii locuitori să lucreze pămîntul pentru ei... » (F. Engels în K. Marx-F. Engels, *Briefwechsel*, Berlin, 1949—1950, vol. IV, p. 698).

oraşelor greceşti de pe coasta dobrogeană se întemeiază în epoca elenistică pe un comerţ încă activ, în ciuda piedicilor provenite în primul rînd din instabilitatea situaţiei politice în spaţiul geografic dunărean, precum şi pe o producţie de mărfuri ale cărei începuturi sînt mai vechi, dar care în veacurile III—I î.e.n. atinge o intensitate deosebită. Urmele mai des întîlnite ale acestei producţii sînt fragmentele ceramice şi statuetele de lut descoperite în mari cantităţi în săpăturile din Histria şi Callatis, dar e de presupus că activitatea meşteşugărească a celor două cetăţi — ca şi a vecinei lor mai tinere, Tomis — se va fi extins şi la alte mărfuri destinate exportului în masa geţilor din dreapta şi din stînga Dunării. Pentru a cita un caz cunoscut, în săpăturile de la Histria s-a găsit un tipar de turnat bijuterii — frumos şi bine conservat — indiciu neîndoios al existenţei în acest oraş a unui atelier, care, de bună seamă, nu va fi fost unicul în felul lui.

Asemenea ateliere, de proporţii variind după specificul producţiei fiecăruia, erau proprietatea meşterilor greci din oraş. Ca peste tot în lumea metropolitană şi colonială, mîna de lucru întrebuinţată în ele trebuie să fi fost în parte liberă, în parte servilă — cu o puternică preponderenţă a sclavilor în muncile necesitînd mai multă forţă fizică decît abilitate. Adăugaţi la numărul celor folosiţi pe ogoare, în casele particulare şi, cu multă probabilitate, în unele servicii orăşeneşti — cum ar fi supravegherea pieţelor şi a altor locuri publice — sclavii meşteşugari alcătuiau o masă de exploataţi al cărei rol în luptele sociale desfăşurate în oraşele dobrogene a putut fi în unele cazuri decisiv. Ne lasă s-o înţelegem evenimentele petrecute într-un oraş de pe ţărmul de nord al Mării Negre, cu prilejul expediţiei lui Zopyrion, amintită înainte, cînd, pentru a asigura « frontul intern » în ceasul primejdiei, autorităţile olbiene s-au văzut constrînse să consimtă la eliberarea sclavilor, la acordarea în masă a drepturilor cetăţeneşti şi la iertarea datoriilor.

Împreună cu produsele meşterilor locali, porturile dobrogene au continuat să răspîndească, de-a lungul aceleiaşi perioade, numeroase obiecte ieşite din atelierele Greciei metropolitane, precum şi vinuri şi uleiuri importate în mari cantităţi, spre a răspunde cererilor unei aristocraţii tribale în plină dezvoltare. Mărturii directe ale acestui negoţ, fragmentele de amforă purtînd indicaţia locului de proveniență — Thasos şi Rhodos, Sinope şi Cnidos — constituie pentru cercetători nu numai dovada legăturilor întreţinute de coloniile de pe teritoriul ţării noastre cu locurile de unde se aduceau asemenea produse, dar, în acelaşi timp, indicaţii preţioase asupra căilor de răspîndire a acestora în interiorul pămîntului getic. Din acest punct de vedere, e de reţinut distanţa relativ mare faţă de litoralul marin pînă la care au ajuns produsele sudului, fie pe drumuri cunoscute, folosite şi în veacurile următoare pentru transportul oamenilor şi al bunurilor, fie pe căi al căror traseu urmează de-abia să fie reconstituit.

Tot ca mărturii ale unor schimburi intense cu triburile din dreapta şi din stînga Dunării pot fi socotite tezaurele monetare descoperite uneori la

mari depărtări de oraşele unde monedele au fost bătute. Pe lîngă dovada indiscutabilă a legăturilor întreţinute de proprietarii lor cu cetăţi ca Histria ori Callatis (ale căror emisiuni încep — după cum s-a arătat — într-una, în secolul al V-lea,

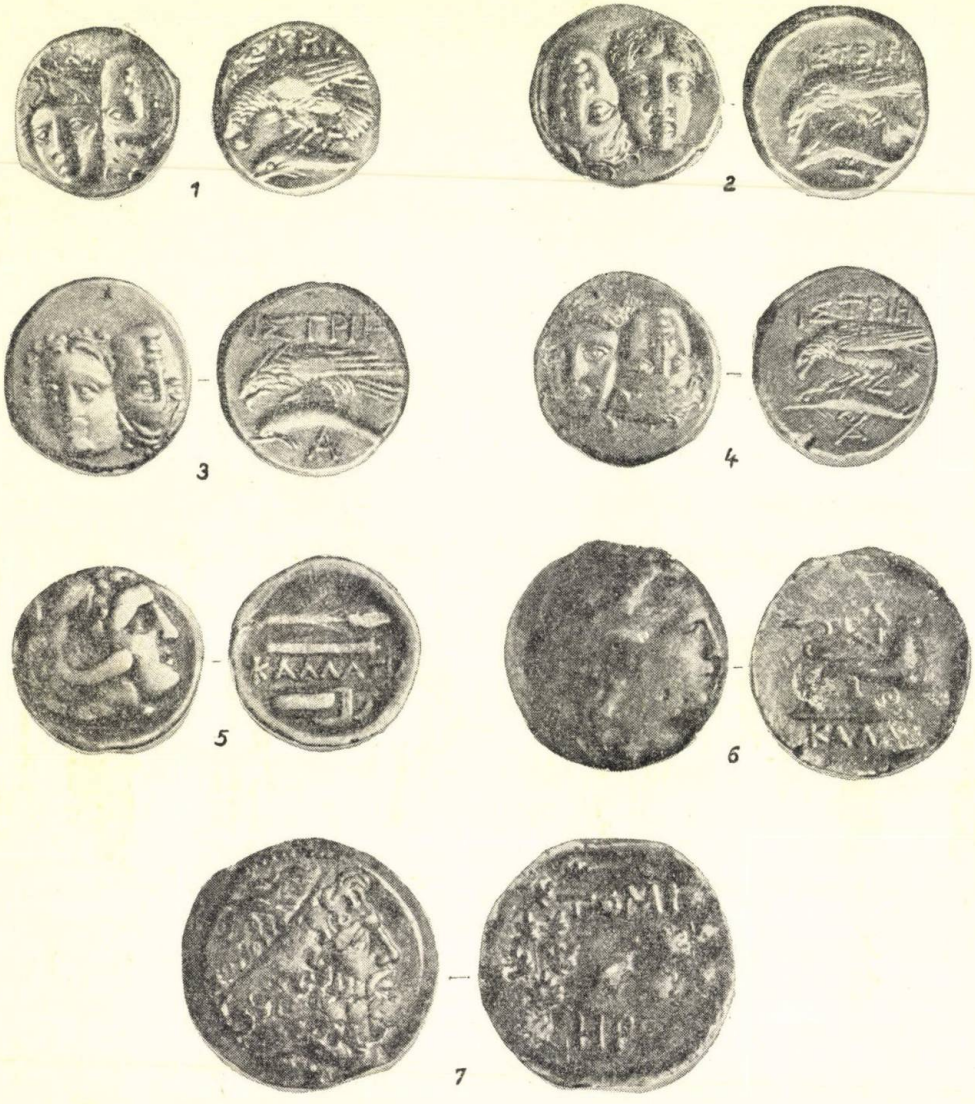

Fig. 40. — Monede emise de cetăţile greceşti dobrogene în epoca independenţei lor 1—4, Histria, argint; 5, Callatis, argint; 6, Callatis, bronz; 7, Tomis, bronz.

în cealaltă în secolul al IV-lea î.e.n.), acumularea unui număr considerabil de piese de argint şi de aur în mîinile unei singure persoane sau ale unei singure familii oglindeşte intensificarea procesului de diferenţiere economico-socială

petrecut în masa populației băștinașe, ca urmare a contactului cu grecii. Cum relevă Engels, « economia bănească în dezvoltare pătrunde ca un acid dizolvant în felul de trai tradițional al comunităților rurale, bazat pe economia naturală. Orînduirea gentilică este absolut incompatibilă cu economia bănească... »[1].

Legăturile dintre orașele grecești din Dobrogea și celelalte colonii grecești de pe țărmul Mării Negre

Documente epigrafice explicite vin să completeze informațiile despre rețeaua de legături întreținute de cetățile grecești de pe litoralul țării noastre cu cetăți din regiunea de sud a părții europene a U.R.S.S., din R. P. Bulgaria sau de la depărtări încă și mai mari. Dacă, o dată mai mult, inscripțiile tomitane din această perioadă sînt rare (se poate totuși cita, în ordinea de idei care ne interesează, măsura de cinstire a unui cetățean din Tyras), decretele votate în Histria și Callatis în favoarea unor oaspeți străini (oameni de afaceri sau oameni de carte — medici și arhitecți, de cele mai multe ori) ne lasă să înțelegem cît de întinse și cît de variate erau interesele ce-i purtau pe aceștia spre gurile Dunării, sau pe grecii dobrogeni spre Olbia și Chersonesos, spre Mesambria și Apollonia, spre Bizanț și Lesbos, spre Pireu și Delos, chiar pînă în Egipt — unde histrieni și callatieni sînt pomeniți în mai multe rînduri ca mercenari ai regilor lagizi și de unde negustori în căutare de cîștig cunoșteau și cercetau la rîndul lor porturile noastre. În aceeași ordine de idei, o mențiune deosebită se cuvine relațiilor cu Thasos, marea insulă din nordul Mării Egee, ale cărei monede s-au bucurat de o largă circulație în ținuturile dunărene și ai cărei fii — corăbieri și negustori — par să fi găsit în porturile dobrogene un teren de activitate atît de prielnic încît, în Histria, către jumătatea secolului al III-lea î.e.n., unul din aceștia, Peisistratos, fiul lui Mnesistratos, înălța cu propria-i cheltuială un templu de marmură divinității numite de greci și de traci « Marele Zeu ».

Relații ca acele de care vorbim trebuie să fi cunoscut variații de intensitate de la epocă la epocă și de la oraș la oraș. Demnă de relevat, sub acest raport, e împrejurarea că înainte de supunerea lor de romani, coloniile din Marea Neagră și, într-un cadru mai îngust, acele de pe coasta de vest a acestei mări (ceea ce s-a numit încă din antichitate « Pontul Stîng ») n-au fost unite prin legături politice altfel decît trecătoare, n-au constituit nici cînd o federație de felul aceleia care avea să le strîngă laolaltă într-un moment ulterior al istoriei lor. Aceasta nu înseamnă că, ocazional, în fața unei primejdii comune, cetățile pomenite n-au putut să-și contopească forțele în scopul unei apărări mai bune. Un exemplu îl constituie încercarea de rezistență la atacurile lui Lisimah, de altul se va vorbi în continuarea acestei expuneri. Cîtă vreme și-au păstrat însă autonomia și, cu ea, tendința spre autarhie, caracteristică pentru structura social-economică a orașelor-state grecești în perioada dinainte de Alexandru,

[1] F. Engels, *Originea familiei, a proprietății private și a statului*, E.S.P.L.P., București, 1957, p. 111.

asemenea încercări de constituire a unor unităţi mai largi, economice şi politice, au rămas inoperante. Mai mult, de la epocă la epocă şi, desigur, în legătură cu interese economice a căror amploare abia putem s-o ghicim, vedem izbucnind între coloniile Pontului Stîng adevărate războaie, cu prilejul cărora se încheagă grupări de forţe — unele statornice, altele trecătoare. Trecătoare, ca să citäm un exemplu, pare să fi fost apropierea dintre callatieni şi histrieni, cu prilejul războiului susţinut împotriva Bizanţului în jurul anului 260 î.e.n. De mai lungă

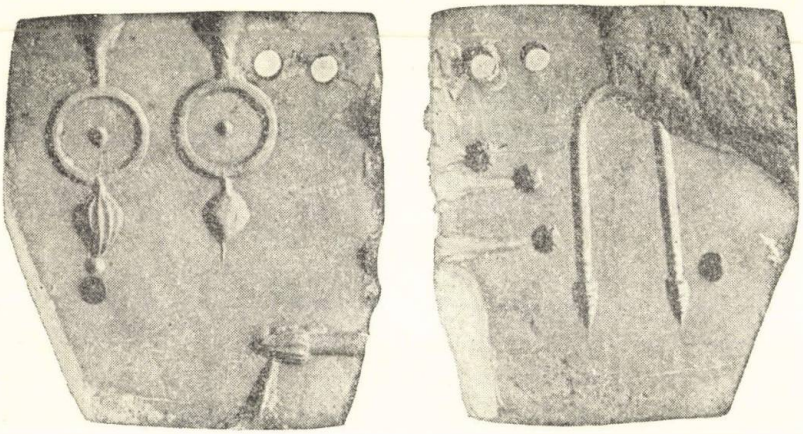

Fig. 41. — Tipar pentru turnat bijuterii, din epoca elenistică, descoperit la Histria.

durată, în schimb, alianţa dintre Histria şi Apollonia Pontică (azi Sozopol, în R. P. Bulgaria), a cărei primă mărturie se întîmpină în prima jumătate a secolului al III-lea şi în legătură cu care un document de curînd descoperit a venit să ne facă dovada că nu încetase de a exista în prima jumătate a secolului al II-lea î.e.n. [1]. La această dată — rezultă din textul amintit — pentru a doua oară în cursul unui veac, cetatea de pe ţărmul lacului Sinoe trimitea în ajutorul aliatei de pe coasta tracă o escadră de « vase lungi », cu ajutorul căreia apolloniaţii reuşeau să respingă agresiunea vecinilor lor mesambrieni, redobîndind posesiunile pierdute într-o primă fază a ostilităţilor. Asemenea tratate de apărare şi de ajutor reciproc, încheiate pe termene scurte, au putut să existe desigur şi între alte cetăţi ale Pontului Stîng. Cu atît mai mult trebuie să regretäm întîmplarea care ne-a lipsit de amănuntele unei acţiuni în cursul căreia un cetăţean din Apollonia, Stratonax al lui Lygdamis (poate comandant al unui corp expediţionar, însărcinat cu o misiune de sprijin), a adus callatienilor servicii importante, răsplătite cu onorurile obişnuite în asemenea împrejurări [2].

Către aceeaşi vreme, prilejurile de întrajutorare oferite cetăţilor din Dobrogea trebuie să se fi înmulţit, ca urmare a apariţiei în imediata lor apropiere

[1] *Dacia*, N.S., III, p. 235—258.
[2] *AEM*, XI, 1887, p. 197 = Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien*, 94.

a unor grupuri de sciți, pătrunși — în condiții pînă astăzi încă nelămurite — în regiunea care de aici înainte avea să le poarte numele *(Scythia Minor)*. E vorba, fără îndoială, de o consecință depărtată a frămîntărilor petrecute de-a lungul întregului secol al III-lea î.e.n. în masa sciților din sudul Uniunii Sovietice, atacați în mai multe rînduri de neamuri în migrație, venite dinspre răsărit și nord. Sub presiunea noilor veniți, o parte din triburile scite stabilite pe țărmul

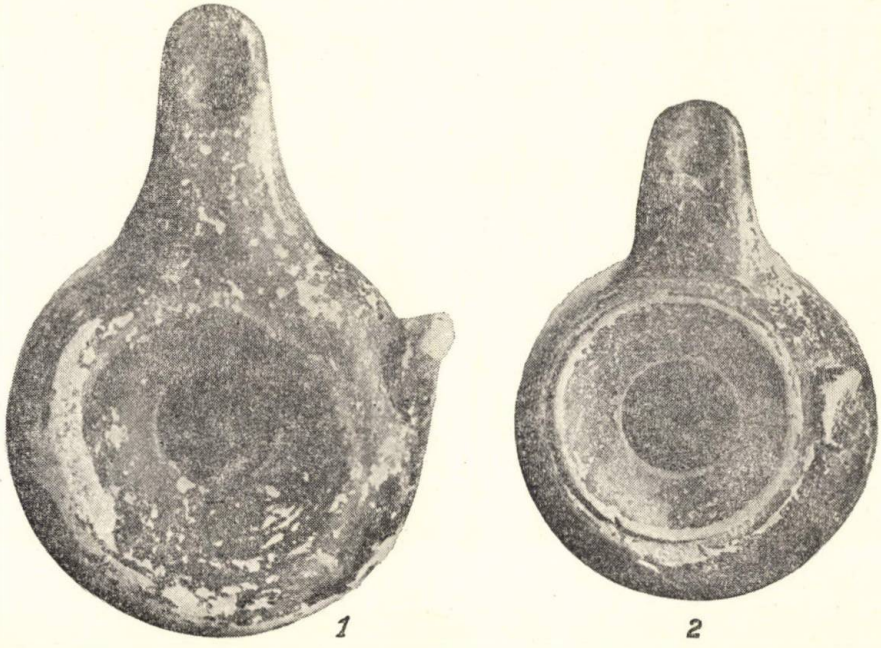

Fig. 42. — Opaițe grecești de teracotă, din epoca elenistică, descoperite la Histria.

nordic al Mării Negre a pătruns în Crimeea, bogată și ușor de apărat, întemeind aci o forță politică organizată și activă, sortită să dispară sub loviturile lui Mitridate Eupator, la sfîrșitul secolului al II-lea î.e.n. Cedînd în fața năvălitorilor, alte triburi scitice se retrăseseră însă spre vest, pătrunzînd probabil și în Dobrogea, unde — spre sfîrșitul secolului al III-lea și în prima parte a secolului al II-lea î.e.n. — le găsim așezate statornic în regiunea dintre Callatis și Odessos (azi Varna, în R. P. Bulgaria). Înstăpîniți pe pămînturi pînă astăzi vestite pentru rodnicia lor, regișorii ale căror nume — Ailios, Sariaces, Canites, Acrosas, Tanusa, Charaspes — ne-au fost păstrate de monede bătute după pilda grecilor, aflate prin locurile unde-și vor fi avut reședința, trebuie să fi întreținut cu coloniștii raporturi de felul acelora pe care aceștia le legaseră de veacuri cu șefii geți din preajmă și pe care sciții înșiși le avuseseră cu cetățile de pe țărmul de nord al Mării Negre: relații de bună vecinătate întemeiate pe folosul ambelor părți și, înainte de toate, pe tributul anual pe care fără îndoială grecii trebuie

să-l fi plătit unui « rege » sau altuia, pentru a-şi asigura din parte-i bunăvoinţa şi protecţia necesare operaţiilor lor comerciale.

Cîtă vreme a durat situaţia pe care am înfăţişat-o, nici un izvor nu ne-o spune. Prelungită de-a lungul secolului al II-lea, a trebuit probabil să înceteze către începutul secolului I, cînd, urmărind înfăptuirea unui plan politic despre care se va mai vorbi, regele Pontului Mitridate al VI-lea reuşeşte să se impună ca aliat cetăţilor de pe coasta de vest a Mării Negre şi, cu acest titlu, să-şi asigure controlul ţinuturilor unde erau aşezate. Dispărute ca formaţii independente, « principatele » scite dintre Dunăre şi Mare vor lăsa în urmă-le simple grupuleţe etnice, enclave iraniene a căror amintire stăruie în operele geografilor de la începutul epocii imperiale romane şi care, cu vremea, se vor topi pe de-a-ntregul în masa tracilor localnici.

Lupta de clasă şi transformările sociale din oraşele greceşti în epoca elenistică

Cu toate că de-a lungul epocilor clasică şi elenistică, în coloniile greceşti de pe litoralul dobrogean, relaţii sclavagiste par să se fi dezvoltat cu precădere în cuprinsul oraşelor, neextinzîndu-se la teritoriul rural decît într-o măsură mai mică, — comportarea păturilor exploatatoare (formate la început din descendenţii primilor colonişti, iar mai tîrziu din negustorii, armatorii şi meşteşugarii îmbogăţiţi de pe urma schimburilor cu băştinaşii) nu se deosebeşte de aceea a păturilor avute din Grecia şi Asia Mică, unde, în decursul aceloraşi veacuri, sclavajul cunoştea dezvoltarea cea mai mare pe care a atins-o vreodată în aceste locuri. Ca în lumea metropolitană, formele de organizare a vieţii de stat nu puteau tinde decît la perpetuarea situaţiilor de fapt şi acest ataşament faţă de trecut îşi găseşte expresia în persistenţa, vreme de mai multe veacuri, a unui ansamblu de instituţii şi de magistraturi caracteristice democraţiilor de tip antic. Dacă însă, pentru observatorul superficial, întîlnirea în documente a aceloraşi termeni şi denumiri ar putea da impresia că nimic nu s-a schimbat în Histria, Tomis ori Callatis între expediţia lui Pericle şi vremea la care a ajuns expunerea noastră, pentru istoric, sub aparenţele neschimbate ale *polis*-ului clasic, se întrevăd prefacerile săvîrşite în structura socială a celor trei cetăţi de-a lungul perioadei studiate: concentrarea averilor, pauperizarea unui număr crescînd de cetăţeni, înăsprirea luptei de clasă. În nemijlocită legătură cu aceste transformări, trebuie privită apariţia în Histria şi Callatis (despre Tomis, o dată mai mult, lipsesc ştirile circumstanţiate) a instituţiei cunoscute sub numele de sitonia (σιτωνία), des întîlnită în oraşele din Grecia şi care, născută din nevoia de a asigura întreţinerea părţii celei mai puţin avute a populaţiei, trădează, pe de o parte, crescînda sărăcire a maselor de-a lungul secolelor III—I î.e.n., pe de alta, concentrarea bogăţiilor în mîinile unui număr restrîns de profitori ai mizeriei obşteşti [1]. Rolul crescînd al « binefăcătorilor » în viaţa cetăţii, despre care ne informează documentele epigrafice, e în directă legătură

[1] *Histria*, I, p. 476, nr. 1; *AEM*, VI, 1882, p. 4, nr. 4.

cu pauperismul generalizat, şi aceasta explică înverşunarea luptei care în oraşele atinse de criză opune pe săraci bogaţilor, în numele unui program de revendicări din care nu lipsesc nicăieri « împărţirea pământurilor » şi « iertarea datoriilor ».

În ce fel va fi fost organizată la Histria ori Callatis instituţia *sitoniei*, deocamdată nu putem şti cu certitudine. De bună seamă trebuie să fie vorba de un fond de prevedere constituit prin danii voluntare sau prin contribuţii extraordinare, destinat creării de rezerve pentru ajutorarea populaţiei. Înrăutăţirea situaţiei alimentare în aceste cetăţi, multă vreme prospere, nu constituie de

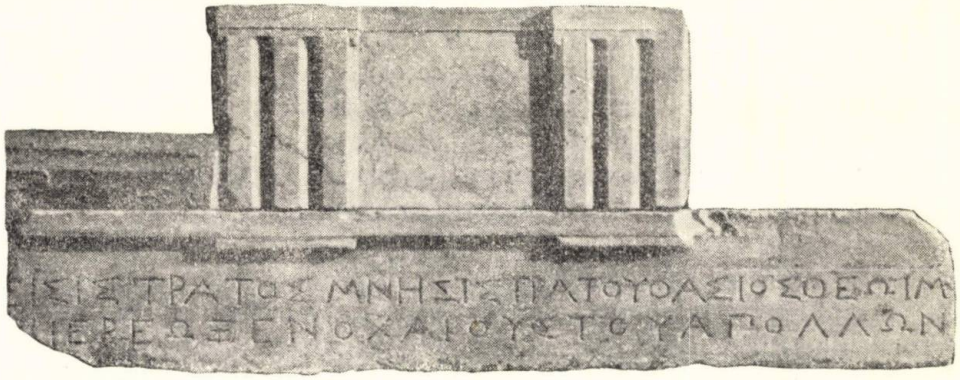

Fig. 43. — Arhitrava templului închinat Marelui Zeu (divinitate de origine tracă) de către un negustor grec din Thasos; datează din sec. III î.e.n.; descoperită la Histria.

altminteri o întîmplare neobişnuită în lumea pontică a veacului II î.e.n. Mărturisită de Polibiu într-un capitol de un interes excepţional [1], lipsa periodică a cerealelor în oraşele Mării Negre e confirmată de autoritatea documentelor locale. La Histria, unde situaţia ne este mai bine cunoscută, un prim indiciu al greutăţilor de aprovizionare întîmpinate de populaţie se desprinde dintr-un decret din a doua jumătate a secolului al III-lea î.e.n., în care un cetăţean cu stare, Diogene al lui Diogene, e lăudat pentru meritul de a fi împrumutat cetăţii o sumă importantă, destinată cumpărării de grîne. Mai tîrziu — între 201 şi 146, după toate probabilităţile — un alt decret, din păcate fragmentar, ne dezvăluie amănuntul interesant că într-o împrejurare ale cărei particularităţi nu-s greu de imaginat, magistraţii Histriei au recurs la serviciile unui negustor cartaginez, convingîndu-l să cedeze oraşului o încărcătură de grîu în condiţii avantajoase [2]. Trebuie totuşi subliniat că, dacă în greutăţile întîmpinate de aprovizionarea cu grîu a populaţiei greceşti evenimentele externe joacă un oarecare rol, instituţia *sitoniei*, pe care de-a lungul epocii elenistice o întîlnim şi în locuri ferite de ameninţarea oricăror duşmani din afară, e semnul unei grave încordări interne, o încercare de diversiune socială al cărei principal rost e acela de a preveni tulburările eventuale.

[1] Polybius, IV, 38, 5.
[2] *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 400, nr. 2.

În lumina acestor precizări, capătă o semnificație deosebită știrea după care, către anul 200 î.e.n., într-o împrejurare altminteri insuficient cunoscută, posibilitățile de plasare a unui împrumut public pe piața Histriei erau atît de reduse încît conducătorii cetății se vedeau siliți să recurgă la serviciile unui creditor din Callatis, solicitîndu-i o sumă pe care în alte împrejurări le-ar fi putut-o împrumuta orice histrian cu stare [1]. Pentru ca această soluție să devină necesară, cetatea trebuie să fi suferit la data documentului care ne-a păstrat aceste amănunte, fie o pustiire necruțătoare (pe care însă nici un izvor n-o amintește), fie consecințele unor tulburări interne, dezlănțuite de înrăutățirea situației celor mulți. Din acest punct de vedere, nu-i desigur o întîmplare faptul că într-un document histrian din secolul al II-lea î.e.n., alături de atacul unor vrăjmași în care trebuie să recunoaștem probabil pe bastarni, stăpînii din acea vreme ai Deltei și ai ținuturilor din nordul gurilor Dunării, se pomenesc « dezordini » a căror natură n-a putut fi decît socială. Faptul e confirmat nu numai de termenul ταραχαί, a cărui accepție în acest context e aceea de « război civil », dar și de indicația rezultînd din textul mutilat după care aceste evenimente au zguduit serios dominația de clasă din sînul cetății [2]. Către aceeași vreme, informații asemănătoare se citesc în inscripții din Callatis și Tomis din care, în ciuda modului învăluit de exprimare propriu acestei categorii de izvoare, se desprinde impresia unei înăspriri a antagonismelor sociale, chiar dacă — în cazurile avute în vedere — nemulțumirea maselor nu va fi îmbrăcat caracterul unor adevărate răscoale.

Uniunea pontică a lui Mitridate și pătrunderea romană în Dobrogea

Cunoașterea împrejurărilor istorice generale în mijlocul cărora documentele în chestiune au fost compuse contribuie să întărească această încheiere. Se poate spune, într-adevăr, că la fel cu lumea greacă metropolitană, — cufundată, începînd din secolul al IV-lea, în marasmul sărăciei endemice și a unor războaie necurmate, — zguduită de lupte de clasă de o înverșunare rareori atinsă, și coloniile pontice vădesc în secolele III—II î.e.n. semnele trecerii la o perioadă istorică nouă, caracterizată prin includerea într-o unitate economică asemenea statelor elenistice din sudul și răsăritul mediteranean. Ceea ce e cucerirea macedoneană pentru grecii din Grecia continentală și insulară, e pentru cei din vestul și nordul Mării Negre supunerea de către Mitridate Eupator, la sfîrșitul secolului al II-lea î.e.n., în condiții numai în aparență deosebite de cele ale unificării Greciei de către Filip. Faptul că subordonarea față de regele pontic — devenit, prin abdicarea ultimului Spartocid, suveran al Bosporului și stăpîn al unei părți din țărmul nordic al Mării Negre — n-avea să dureze decît cîteva decenii, nu trebuie să ne înșele. Din punctul de vedere al orașelor grecești,

[1] *Histria*, I, p. 487, nr. 2.
[2] *Ibidem*, p. 498, nr. 4.

integrarea în sistemul de alianţe pus la cale de marele adversar al Romei însemna, pe de o parte, înlăturarea piedicilor din calea schimbului de bunuri între membrii vastei uniuni pontice, pe de alta, sprijin împotriva populaţiilor din preajmă, a căror presiune sporită n-ar fi putut fi susţinută cu propriile lor mijloace. Laolaltă, aceasta echivala cu o consolidare, fie şi trecătoare, a poziţiei grecităţii periferice, care e lumea coloniilor din Marea Neagră, — consolidare externă, dar totodată şi internă, în măsura în care ameliorarea condiţiilor generale economice (pe lîngă prezenţa garnizoanelor lui Mitridate, recent relevată de o inscripţie din Apollonia) a putut să contribuie la înăbuşirea conflictelor sociale, a căror menţiune reprezintă o particularitate izbitoare a documentelor din secolele III şi II î.e.n.

Ocuparea Crimeei şi a Regatului Bosporan de trupele lui Mitridate datează din ultimul deceniu al secolului al II-lea. Extinderea stăpînirii regelui pontic asupra altor oraşe de pe ţărmul de nord al Mării Negre, cum ar fi Olbia şi Tyras, poate fi atribuită primilor ani ai secolului I î.e.n. şi tot către aceeaşi vreme trebuie să se fi petrecut anexarea cetăţilor de pe coasta de vest. Inscripţia din Apollonia pomenită în treacăt, în care se menţionează prezenţa în acest oraş, în primul pătrar al secolului I, a unei garnizoane a lui Mitridate, precizează că acest ajutor militar era dat în cadrul unei alianţe (συμμαχία) [1]. O bază juridică asemănătoare trebuie să fi avut şi legătura lui Mitridate cu cetăţile de pe ţărmul dobrogean, fără ca prin aceasta stăpînirea exercitată de rege asupra fiecărui oraş în parte să fi fost mai puţin totală. În acest sens pledează abundentele emisiuni monetare din Histria, Tomis şi Callatis înfăţişînd pe avers, în locul obişnuitei efigii a lui Lisimah, chipul lui Mitridate (Callatis îşi va schimba şi sistemul ponderal, adoptînd pentru staterii săi o greutate apropiată de a staterilor regelui pontic), iar o concluzie similară se poate trage şi din marele număr de fragmente ceramice provenind din Sinope, aparţinînd acestei perioade şi aflate pe teritoriul nostru, ceea ce dovedeşte, dacă mai era nevoie, că în prima treime a secolului I î.e.n. viaţa economică a oraşelor dobrogene e dominată de schimburile comerciale cu porturile de pe ţărmul de nord al Asiei Mici.

Vasta uniune încheiată de Mitridate avea să dureze pînă în vremea celui de-al treilea război al regelui pontic cu romanii (74—63 î.e.n.), în cursul căruia, însărcinat cu slăbirea flancului stîng al vastului front duşman, guvernatorul din anii 73—71 al Macedoniei, M. Terentius Varro Lucullus, avea să cucerească cetăţile de pe ţărmul de vest al Mării Negre. După ce, într-o primă campanie, înfrînsese pe moesi, alungîndu-i pînă la Dunăre, în 72—71 atacă şi supune Apollonia, unde întîmpină o rezistenţă îndîrjită [2], apoi, pe rînd, celelalte oraşe de pe coastă, pînă la cel mai apropiat de gurile Dunării, Histria. În felul acesta o bună parte din sistemul de apărare al lui Mitridate se prăbuşea.

---

[1] *IGB*, I, 392.
[2] Eutropius, VI, 10; cf. Appianus, *Illyrica*, 30.

Cu ea, dispărea şi posibilitatea pentru regele pontic de a-şi recruta aliaţi şi mercenari din rîndurile populaţiilor de la Dunărea de jos, în timp ce romanii se puteau gîndi la mijloacele de a-şi întări poziţia într-o regiune unde interese politice importante îi îndemnau să-şi creeze puncte de sprijin. Pentru aceasta, calea potrivită apărea tot un sistem de alianţe de felul celor încheiate de Mitridate, ceea ce — în condiţiile create de victorie — nu risca să întîmpine din partea oraşelor greceşti nici cea mai mică împotrivire. Întîmplarea fericită care ne-a păstrat textul tratatului încheiat la sfîrşitul războiului cu Callatis ne dă putinţa să ne reprezentăm caracterul legăturilor create în această împrejurare între Roma şi cetăţile dobrogene în ansamblu. În toate cazurile, clauza importantă pare să fi fost acea de prietenie şi ajutor reciproc, potrivit căreia Republica de o parte şi fiecare cetate greacă de cealaltă aveau să se abţină în viitor de la măsuri ostile, iar în caz de agresiune din partea unui terţ, se obligau a-şi da ajutor în limita puterilor [1].

Prima ciocnire a grecilor de pe coasta de vest a Pontului Euxin cu stăpînii lumii mediteraneene se sfîrşea astfel în condiţii mai puţin aspre decît o lăsa să se prevadă o înfrîngere militară care-i lăsa la discreţia învingătorului. Sub aparenta blîndeţe a stipulaţiilor formale, romanii îşi menajau însă avantaje politice şi militare într-o regiune a cărei însemnătate — din punctul de vedere al posesiunilor lor în Peninsula Balcanică — era departe de a fi neglijabilă. Devenite acute pe măsura unui proces de expansiune spre est şi sud-est, care în a doua jumătate a secolului I înregistrează succese considerabile şi ale cărui etape vor fi expuse într-un capitol următor, interesele la care ne referim domină atitudinea Romei faţă de lumea geto-tracă, determinîndu-i şi raporturile cu cetăţile dobrogene, pînă la definitiva încorporare a acestora în Imperiu.

Viaţa culturală şi religioasă în oraşele greceşti din Dobrogea în epoca elenistică

Aşa cum n-au putut împiedica desfăşurarea unei activităţi economice şi politice de o remarcabilă vitalitate, primejdiile în mijlocul cărora au trăit cetăţile greceşti din Dobrogea de-a lungul epocii elenistice n-au constituit o piedică în calea înfloririi în ele a unei vieţi culturale de un nivel impresionant, dacă se ţine seamă de dificultăţile pe care le-au avut de întîmpinat. Faţă de cultura Greciei metropolitane, în aceeaşi perioadă, ori în perioada clasică, această cultură nu poate pretinde, firesc, nici la superioritate, nici la originalitate (dacă se exceptă unele aspecte ale plasticii şi îndeosebi ale toreuticii locale, explicabile prin înrîurirea exercitată asupra meşterilor din Histria şi Callatis de pămîntenii pentru care aceştia lucrau şi de ale căror preferinţe s-au lăsat influenţaţi). În schimb, prin aspectele-i multilaterale, prin silinţa

[1] *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 456; *CRAI*, 1933, p. 278 şi urm. Cf. A. Passerini, *Athenaeum*, XIII, 1935, p. 57 şi urm., iar pentru o datare diferită — puţin convingătoare — a documentului (către jumătatea secolului al II-lea î.e.n.), Dem. St. Marin, *Il foedus romano con Callatis*, în *Epigraphica*, X, 1948, p. 103—130.

de a merge în pas cu viaţa literară şi artistică a marilor centre din sud, prin tenacitatea de care dă dovadă şi care o face să supravieţuiască tuturor adversităţilor, această cultură periferică reprezintă un sector deosebit de interesant al culturii greceşti privite în ansamblu.

Din acest punct de vedere, primul lucru ce trebuie relevat e puritatea limbii pe care, multe veacuri după aşezarea lor printre « barbari », continuă

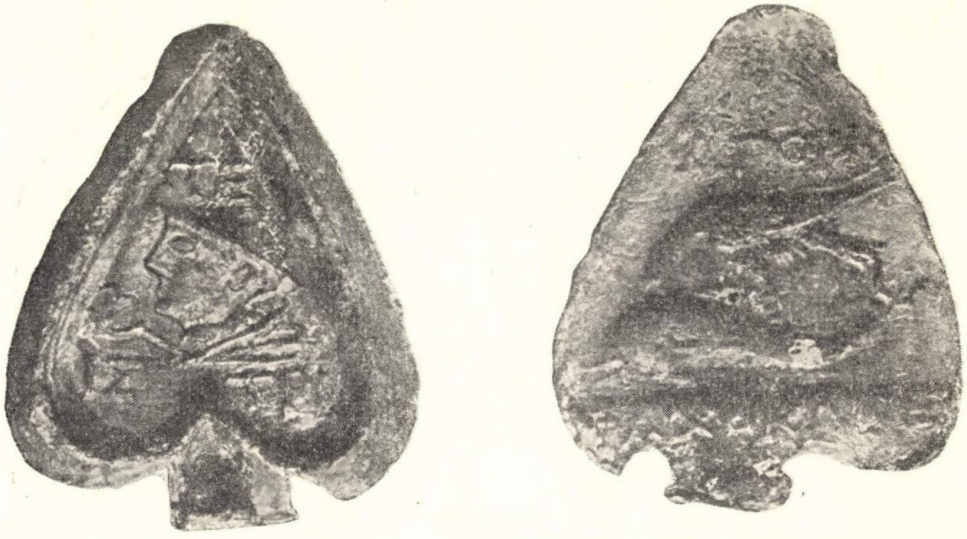

Fig. 44. — Greutate de plumb *(pond)* folosită în negoţul mărunt din cetatea Histria şi teritoriul înconjurător. Pe o faţă, chipul lui Hermes, zeul comerţului; pe cealaltă, vulturul şi delfinul, emblema cetăţii. Epoca elenistică.

s-o vorbească aceşti greci răzleţi. Oglindită în inscripţii aparţinînd în marea lor majoritate epocii elenistice (cel mai vechi text histrian cunoscut datează de la sfîrşitul secolului al V-lea) această limbă e greaca « comună » (κοινή), vorbită de la un capăt la altul al lumii elenistice, şi care, în Histria şi Tomis, păstrează unele forme ale dialectului ionic, iar în Callatis, urme ale celui doric. Altminteri, sub raportul vocabularului, ca şi al sintaxei, limba inscripţiilor dobrogene e de o corectitudine remarcabilă, nu numai în documentele oficiale, dar şi în acele săpate din iniţiativă privată: inscripţii funerare sau dedicaţii către zei. Despre unele din epigramele ieşite la iveală în ultimii ani se poate spune că vădesc o formă literară aleasă, ceea ce — fie şi în cazul cînd n-ar face decît să reproducă un model împrumutat — e de natură să ne dea o idee favorabilă despre gustul celui ce l-a ales. Aceasta înseamnă că în Histria şi în Callatis (din Tomis n-avem documente suficiente aparţinînd acestei perioade) nivelul mijlociu al instrucţiei cetăţenilor trebuie să fi fost notabil şi că, în ciuda posibilelor fluctuaţii, explicabile prin greutăţile de care s-a vorbit, trebuie să se fi menţinut veacuri de-a rîndul la un nivel satisfăcător.

Ca în majoritatea cetăților grecești în perioada de care ne ocupăm, primele elemente ale oricărei culturi — scrisul și cititul, puțină aritmetică și cunoașterea poeților, înainte de toate a lui Homer — trebuie să se fi dobîndit și aci în sînul familiilor, cu jertfa bănească a părinților și prin osteneala unor pedagogi care în unele cazuri erau sclavi, în altele, oameni de condiție liberă. Preocuparea de pregătirea tinerelor generații nu se manifesta din partea statului decît pe o

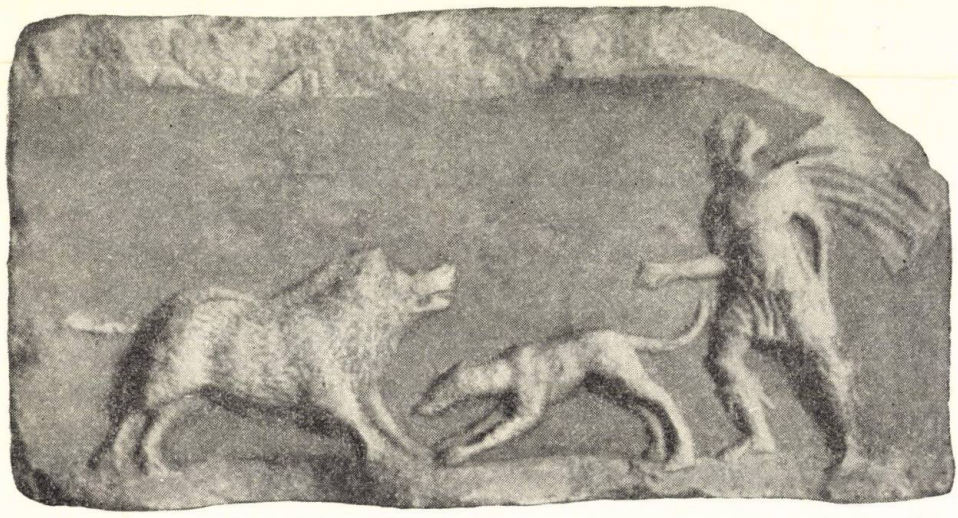

Fig. 45. — Scenă de vînătoare. Fragment dintr-o friză de marmură, din epoca elenistică, descoperită la Callatis.

treaptă superioară a procesului educativ, cînd adolescenții pe punctul de a fi primiți în rîndurile cetățenilor erau supuși unui antrenament sportiv și intelectual al cărui centru era gimnaziul. Grupați în asociații distincte, supuse supravegherii unor magistrați anume și, înainte de toate, autorității gimnaziarhului — ales dintre cetățenii cu stare, pentru a putea susține din averea proprie o parte a cheltuielilor cerute de buna funcționare a gimnaziului — « efebii » (ἔφηβοι) și « tinerii » (νέοι) își întăreau trupul prin exerciții de tot felul și-și completau cunoștințele prin lecții și conferințe ținute uneori de localnici, alteori de străini în trecere prin orașul respectiv.

Asemenea gimnazii nu puteau lipsi nici din cetățile noastre. În fapt, existența lor e atestată la Histria, la Tomis și la Callatis, măcar că informații mai amănunțite ne stau la dispoziție numai pentru orașul de pe țărmul lacului Sinoe. Un decret al asociației « tinerilor », după toate probabilitățile de pe la sfîrșitul secolului al II-lea î.e.n., laudă activitatea unui gimnaziarh a cărui dărnicie făcuse posibilă buna desfășurare a activității asociației prin copioase distribuții de ulei, atît de necesar exercițiilor în aer liber. Din același veac, un decret în cinstea unui medic originar din Cizic, răsplătit pentru conferințele

rostite şi pentru destoinicia-i profesională, dovedeşte, dacă mai era nevoie, că şi la Histria gimnaziul era un centru de activitate intelectuală, chiar dacă ar fi desigur exagerat să-l asemuim cu o instituţie de învăţămînt superior.

Lucrurile n-au stat probabil altfel nici la Callatis, măcar că singura menţiune a unui gimnaziu datează aci din secolul I e.n. Un centru grec activ şi prosper, cum era acesta din urmă, n-a putut trăi veacuri de-a rîndul fără să dispună de un teren amenajat în vederea întrecerilor sportive, aşa cum, de bună seamă, n-a putut trăi fără un teatru. În ciuda împrejurării că pînă astăzi ruine ale unui astfel de edificiu n-au fost descoperite în vreunul din oraşele dobrogene, se poate postula cu încredere existenţa unui teatru în fiecare din ele, cu atît mai mult cu cît spectacolele dramatice erau în antichitate legate de cultul lui Dionysos şi cu cît în Callatis, ca şi în Histria, cultul acestei divinităţi e atestat cu prisosinţă.

Despre nivelul vieţii intelectuale şi artistice în oraşele de pe teritoriul ţării noastre stau mărturie şi relaţiile întreţinute de localnici cu centrele de cultură ale Greciei metropolitane, ca şi aportul lor la patrimoniul comun al culturii greceşti în epoca elenistică. Din acest punct de vedere, interesant de menţionat nu e numai faptul că tineri din porturile dobrogene obişnuiau să-şi desăvîrşească educaţia în vreun oraş din sud — cum ar fi Cizicul, devenit în ultimele veacuri dinaintea erei noastre un adevărat centru « universitar » pentru tinerii de spiţă nobilă şi chiar pentru vlăstarele regale din lumea pontică şi din Asia Mică — dar şi împrejurarea infinit mai importantă că, într-o întreagă serie de cazuri, asemenea învăţăcei au sfîrşit prin a-şi cîştiga o celebritate meritată prin contribuţii originale în domeniul literaturii şi al erudiţiei. Din numărul acestora fac parte Demetrios din Callatis (secolul al III-lea î.e.n.), autor al unei vaste lucrări intitulate *Despre Asia şi Europa* (o înaltă autoritate pentru problemele legate de configuraţia şi trecutul regiunilor pontice, folosit şi lăudat de cei mai mulţi geografi din veacurile următoare), precum şi Heracleides, supranumit Lembos, originar şi el din Callatis, dar intrat de timpuriu în administraţia regală a Egiptului lagid, unde avea să-şi găsească un rodnic teren de activitate, ilustrîndu-se ca gramatic, biograf şi istoric al gîndirii (sec. II î.e.n.).

Mai puţin celebri decît precedenţii, în orice caz mai puţin bine cunoscuţi, din pricina dispariţiei operei lor întregi, sînt Istros, căruia un erudit din vremea bizantină îi atribuie meritul de a fi scris o « frumoasă » lucrare *Despre tragedie*, şi retorul Tales, amintit şi el întîmplător pentru stilul său « căutat ». În schimb, dacă originea callatiană a lui Satyros, supranumit « Peripateticul », ar putea fi considerată sigură, lista oamenilor de seamă născuţi în oraşul dobrogean s-ar îmbogăţi cu numele unui erudit faimos din secolul al III-lea, creator al biografiei (ni s-a păstrat de la el o *Viaţă* a lui Euripide), mare autoritate în materie de critică şi de istoriografie literară [1].

---

[1] Cît priveşte pe istoricul Silenos « Callatianul » (citat la Cicero, *De div.*, 149), adevăratul lui loc de naştere pare a fi fost Cale Acte, în Sicilia.

Tot despre un înalt nivel al culturii în orașele grecești din Dobrogea vorbesc și unele descoperiri întîmplătoare, ca acea a papirului de curînd ieșit la iveală într-un mormînt din Callatis, după toate probabilitățile aparținînd secolului al IV-lea î.e.n. Oricare ar fi cuprinsul documentului, care n-a fost încă studiat, e limpede că deprinderea de a îngropa, împreună cu defuncții, texte literare sau filozofice nu se putea răspîndi decît într-un mediu cultivat, în care cărturarii și activitatea cărturărească se bucurau de înțelegere și prețuire.

Dacă explorarea necropolei din Callatis ar fi fost urmărită sistematic, descoperiri de felul aceleia de care vorbim s-ar fi înfățișat desigur mai numeroase. La fel, cunoașterea artei locale ar fi cîștigat de pe urma dezvelirii pe o scară largă a unei așezări întinse și bogate, a cărei topografie și a cărei dezvoltare urbanistică — cu excepția a puține monumente izolate — ne-au rămas pînă astăzi străine. Pentru motive diferite, și anume a cel puțin două ocupații pustiitoare, urmate de reconstrucții pe același loc, dar după alte planuri, Histria elenistică este și ea necunoscută, monumentele din această perioadă ale căror urme vor mai fi dăinuind găsindu-se pentru multă vreme de aci înainte acoperite de ruinele orașului roman tîrziu. Încă și mai puțin satisfăcătoare e situația din Tomis, unde — vatra vechii cetăți fiind ocupată de orașul modern — săpături întinse nu s-au putut întreprinde decît în foarte mică măsură.

În starea actuală a documentării, e anevoie de spus dacă Tomis, Callatis sau Histria vor fi fost construite după o concepție de ansamblu, asemenea celor mai multe centre din Grecia metropolitană, unde, la vremea de care vorbim, nu numai orașele de creație recentă, dar și cele întemeiate într-o epocă mai veche se dezvoltau potrivit unor planuri urbanistice întocmite rațional și legiferate cu strictețe. Indiferent însă de chestiunea de a ști dacă orașele dobrogene vor fi avut străzi întretăindu-se în unghi drept, potrivit doctrinei pentru întîia oară formulată în secolul al V-lea î.e.n. de Hippodamos din Milet, putem presupune fără teamă de a ne înșela că fiecare trebuie să fi dispus de o piață — ἀγορά (care putea fi și locul unde Adunarea își ținea ședințele), de un local al Sfatului (βουλευτήριον), de un teatru și de un gimnaziu — pe lîngă un număr oarecare de temple, mai mult sau mai puțin impunătoare.

Din acest punct de vedere, singura cetate care ne oferă posibilitatea de a întrevedea aspectul unui cartier al ei de-a lungul epocilor clasică și elenistică e Histria, unde săpăturile ultimilor ani au scos la iveală ruinele mai multor temple și ale unui mare altar, înșirîndu-se în timp din secolul al V-lea pînă în secolul al III-lea î.e.n. Situat în imediata apropiere a mării, într-un punct de unde priveliștea asupra largului e deosebit de frumoasă, acest ansamblu monumental vădește nu numai preocuparea cunoscută a constructorilor antici de a crea edificiilor obștești un cadru natural impunător, dar, totodată, o conștiinciozitate și — în cel puțin un caz — o finețe a execuției de-a dreptul surprinzătoare într-o regiune de margine a lumii grecești, cum era Dobrogea. Mai puțin evidentă la templul din secolul al V-lea atribuit Afroditei (a cărui proastă stare de con-

servare nu ne dă prilejul să-i judecăm altceva decît planul), calitatea neobişnuită a materialului şi a lucrului se impun de la prima privire în micul templu doric — din marmură de Thasos — datînd din secolul al III-lea î.e.n. şi închinat « Marelui Zeu ». Fie că va fi fost conceput şi executat sub supravegherea unui arhitect local, fie că autorul planului va fi venit de peste mări, ca şi ctitorul al cărui nume

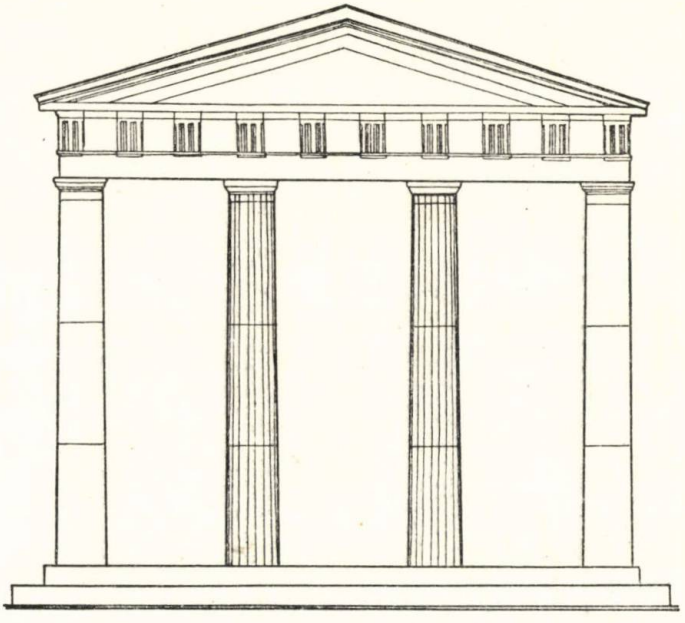

Fig. 46. — Faţada reconstituită a templului Marelui Zeu, de la Histria. Clădirea, în stil doric, era în întregime din marmură de Thasos. Sec. III î.e.n.

se citeşte pe arhitravă (v. mai sus, p. 193), un astfel de monument constituia de bună seamă o mîndrie pentru oraşul unde se înălţa.

Fragmente arhitectonice de aceeaşi valoare şi aparţinînd aceleiaşi perioade, reîntrebuinţate în veacurile următoare, iar acum risipite pe întreg cuprinsul cetăţii, ne permit să înţelegem că numărul templelor şi al monumentelor obşteşti trebuie să fi fost destul de mare în Histria ultimelor veacuri înainte de era noastră. Unele sînt pomenite direct în inscripţii. Altele pot fi puse în legătură cu activitatea unor constructori străini, şi ei menţionaţi în decrete din secolele III—II, votate pentru a le răsplăti serviciile. Din numărul acestora, vrednic de amintit e mai cu seamă Epicrates, fiul lui Nicobulos, originar din Bizanţ, angajat de histrieni pentru anume lucrări şi, în urma unor ameninţări dinafară, devenit pentru o vreme « supraveghetor al zidurilor cetăţii » [1]. Dacă, în această calitate,

[1] *AEM*, XI, 1887, p. 66, nr. 141 = *Syll.*[3], 707.

va fi ridicat o incintă nouă sau va fi consolidat numai o întăritură existentă, documentul nu ne-o spune. De reţinut, oricum, e amănuntul că în secolul al III-lea î.e.n. zidul de înconjur al Histriei constituia o preocupare pentru autorităţile oraşului, cum şi împrejurarea că săpăturile din ultimul deceniu au scos

Fig. 47. — Piatră de mormînt cu numele defunctului, sec. II—I î.e.n.; descoperită la Callatis.

la iveală un crîmpei important din latura de vest a unei incinte impunătoare, construită în epoca elenistică şi rămasă în funcţie pînă la începutul epocii romane.

Incomplete şi, din această pricină, nesatisfăcătoare, sînt şi informaţiile de care dispunem cu privire la artele plastice în cetăţile dobrogene de-a lungul veacurilor V—I î.e.n. Singura afirmaţie neîndoioasă în această privinţă e că —într-o măsură mai mare decît arhitectura — sculptura, modelarea şi cizelarea metalelor şi arta plastică ceramică trebuie să fi pus la contribuţie forţe şi resurse locale, cu alte cuvinte trebuie să se fi dezvoltat în legătură cu existenţa în fiecare din cele trei oraşe a unor ateliere şi a unor meşteri specializaţi. Transformarea acestora în centre de producţie (de care s-a vorbit înainte şi care a exercitat o influenţă hotărîtoare asupra istoriei lor întregi) nu putea rămîne fără urmări

nici în privința artei, într-o vreme cînd aceasta nu-și rupsese legăturile cu meșteșugul și cînd, între obiectele de uz curent și cele destinate desfătării estetice, nu se statornicise deosebirea ce avea să apară într-o epocă mai nouă. În atelierele lor din Histria ori Callatis, cioplitorii, cizelatorii sau ceramiștii care lucrau pentru satisfacerea unei clientele tot mai numeroase și mai pretențioase creau în unele cazuri adevărate opere de artă, fie că ne gîndim la multele fragmente sculpturale din muzeele din Histria și Constanța, fie la anume piese din tezaurul de la Agighiol (astăzi în Muzeul Național de Antichități din București), pentru împodobirea cărora meșterul anonim a știut să armonizeze perfecțiunea tehnică greacă și tradițiile decorative trace cu motive de inspirație scită. Aceasta nu exclude, firește, posibilitatea ca în împrejurări excepționale meșteri cu faimă din alte părți să fi primit comenzi de lucrări destinate să împodobească fie un templu, fie un loc public. Din această categorie făcea probabil parte statuia de cult a lui Apollo Tămăduitorul, divinitatea protectoare a Histriei, a cărei bază de marmură neagră s-a păstrat și al cărei aspect a putut fi și el reconstituit, datorită reprezentărilor monetare. La fel trebuie să se fi petrecut lucrurile și cu o imensă statuie a zeului Soare — Helios — adusă poate din Rhodos, al cărui cap singur a fost descoperit și care se păstrează în muzeul din Varna (R. P. Bulgaria).

Față de aceste opere de import — cu atît mai rare cu cît calitatea și proporțiile le erau mai neobișnuite — producția atelierelor locale pare să se fi mărginit în genere la o sculptură de mici dimensiuni: statuete ori frize înfățișînd în relief cîteodată simple motive ornamentale, de cele mai multe ori procesiuni de zeități ori scene inspirate din mitologie. Divinitățile tratate cu predilecție aparțin panteonului tradițional (Muze, Victorii, Apollo cu lira, Artemis la vînătoare etc.); tradiționale sînt și atributele cu care sînt înfățișate figurile divine.

Alături de sculptura în marmură sau într-o piatră mai obișnuită, de o mențiune specială se învrednicește abundenta producție de statuete de lut, opere ale modelatorilor locali, foarte numeroși în Histria și Callatis. Cu adaosul cîtorva tipuri la modă, de felul figurinelor feminine colorate care au făcut celebru numele atelierelor din Tanagra (Grecia) (imitate pe o scară largă mai ales la Callatis), repertoriul motivelor exploatate nu se deosebește de al meșterilor cioplitori, înfățișînd cu predilecție figuri divine, în aceleași ipostaze.

Atît o particularitate cît și cealaltă se explică prin caracterele vieții religioase în cetățile dobrogene în perioada studiată, care comandă atitudinea artiștilor și, îndeobște, a credincioșilor față de divinitate. Trebuie într-adevăr spus că, în ciuda unei indiscutabile tendințe de apropiere între noii veniți și elementul băștinaș — de care, mai mult decît în orice alt domeniu, elenii se arată în această privință influențați — luată în ansamblu, religia cetăților grecești din Dobrogea e religia claselor dominante din metropolele Greciei și ale Asiei Mici. În fiecare din aceste orașe un fond străvechi de datini și credințe, venite cu primii coloniști, continuă să domine conștiința socială, multă vreme

după ce asupră-i începe a se face simţită atracţia exercitată de cultele tracilor vecini.

Din numărul acestora, unele — ca acel al lui Dionysos, pătruns în Grecia pe la sfîrşitul mileniului al II-lea î.e.n. şi răspîndit în cele mai multe cetăţi de-a

Fig. 48. — Statuetă de lut ars, colorată, de tipul celor importate din oraşul beoţian Tanagra; producţie locală din epoca elenistică; descoperită la Callatis.

lungul perioadei arhaice — încetaseră de a mai fi socotite drept culte străine. Pentru grecii dobrogeni, care-l aduc cu dînşii pe corăbii şi aveau să continue a-l slăvi pînă tîrziu în epoca imperială, Dionysos e un zeu de-al lor de acasă, adorat în forme deprinse de veacuri şi cinstit cu epitete ce se întîlnesc în Megara

ori în Asia Mică. Dovezile cele mai numeroase ale răspîndirii lui în Pontul Stîng datează din primele secole ale erei noastre. Dar încă din epoca elenistică în Callatis i se înalță temple (după toate probabilitățile, și în Histria și Tomis), iar asociații de credincioși, constituite după pilda religiilor de mîntuire, dispun de mijloace suficiente pentru a-și ridica lăcașuri proprii, eternizîndu-și amintirea prin inscripții săpate în piatră.

Tot un cult de origine tracă, chiar dacă introdus în Dobrogea pe căi ocolite, e cultul zeilor din Samothrace, atît de popular în orașele de pe țărmul stîng al Mării Negre, încît în ultimele veacuri înainte de era noastră în cele mai multe din ele le erau închinate temple speciale. Lăcașuri de cult numite *Samothracia* sînt atestate în Histria, Callatis și Tomis, măcar că ruinele nici unuia n-au fost pînă astăzi scoase la iveală. O inscripție din Tomis ne-a păstrat chiar « regulamentul » de ocupare a sacerdoțiului, în care sînt arătate drepturile și îndatoririle preoților în raport cu credincioșii. În ciuda acestei aparente bogății de informații, despre conținutul însuși al cultului nu știm, din păcate, mare lucru. Ca numeroase alte religii din vremea elenistică, aceea a Cabirilor (cum li se mai spune, cu un cuvînt de origine feniciană, « Marilor zei » din Samothrace) e o religie « de mîntuire », a cărei învățătură și ale cărei rituri — destinate numai inițiaților — au rămas învăluite în taină. Ceea ce apare totuși lămurit e faptul că de timpuriu cultul lor s-a contopit cu acel al Dioscurilor (« Feciorii lui Zeus »: Castor și Pollux), divinități protectoare ale corăbierilor, răspîndindu-se foarte mult în rîndurile populației marinărești din orașele Pontului de vest. În Histria, ca și în Tomis ori Callatis, cultul Zeilor din Samothrace trebuie să fi fost înainte de toate un cult al Dioscurilor, la rîndul lui influențat de cultul Zeului-Călăreț trac, de la care aveau să împrumute pînă și tipul iconografic. Ne găsim, prin urmare, înaintea unui fenomen de întrepătrundere care e departe de a fi izolat și care se observă de asemenea în cultul Marelui Zeu (Θεὸς Μέγας), adorat cu precădere în Odessos (Varna, în R. P. Bulgaria), dar căruia — cum s-a arătat înainte — încă din secolul al III-lea î.e.n. i se înălța la Histria un templu de o rară frumusețe. Personalitatea însăși a zeului nu e mai puțin misterioasă decît a Cabirilor, dar — ca și în cazul acestora — e limpede că ne găsim înaintea unei figuri divine în plăsmuirea căreia au intrat deopotrivă elemente tracice și grecești. În panteonul băștinașilor, numele Marelui Zeu pare să fi fost Derzelas — desigur o divinitate a lumii subpămîntene. În elaborarea greacă își păstrează acest atribut esențial, confundîndu-se cu elenicul Hades, dar devine în aceeași măsură împărțitorul bogățiilor tăinuite în sînul pămîntului — Pluton. Ambele ipostaze se reflectă în chipul înfățișat pe monedele odessitane, ca și pe alte monumente din aceeași regiune, întregind figura unei divinități complexe, în care se regăsesc trăsături familiare deopotrivă localnicilor și noilor veniți.

Aportul băștinașilor la viața religioasă a orașelor din Dobrogea e, prin urmare, departe de a fi neglijabil. El avea să sporească în decursul vremii, ajungînd mai important în epoca romană, cînd amestecul celor două populații e

mai accentuat şi cînd — spre deosebire de ceea ce se observă în veacurile dinaintea erei noastre — tracii vor ajunge să ia parte activă la conducerea cetăţilor. De-a lungul epocilor clasică şi elenistică, în schimb, cînd populaţia băştinaşă e cantonată în χώρα şi cînd organizarea fiecărei πόλις e dictată exclusiv de interesele populaţiei elene, în fiecare din acestea religia îşi păstrează o coloratură dominant-greacă, instituţiile şi cultele de căpetenie perpetuînd pe acele din metropolele respective. Nu e o întîmplare, bunăoară, faptul că în Histria şi Tomis calendarul folosit în epoca elenistică e calendarul milesian, în timp ce în Callatis lunile pînă acum cunoscute aparţin toate calendarului megarian. Nu e de asemenea o întîmplare împrejurarea că puţinele amănunte ce ni s-au păstrat despre sărbători — sacrificii şi procesiuni, întreceri poetice şi muzicale, fără îndoială şi concursuri sportive — amintesc pînă în cele mai mici amănunte instituţiile din locurile de baştină ale coloniştilor.

Din numărul acestor trăsături comune, poate nici una nu-i mai izbitoare decît preeminenţa în panteonul Histriei a divinităţii protectoare a Miletului, Apollo, adorat pe ţărmul lacului Sinoe în ipostaza de zeu vindecător sau «medic» (Ἰατρός). Cum s-a arătat cu alt prilej, preotul acestuia se învrednicea în Histria de onoarea eponimiei şi templul în care slujea trecea drept sanctuarul prin excelenţă al cetăţii. Împreună cu Apollo, şi în strînsă legătură cu el, mai erau adorate de altminteri Artemis şi Latona — una soră, cealaltă mamă a Tămăduitorului — astfel încît, fără exagerare, s-a putut vorbi de cinstirea în cetatea dobrogeană a întregii «familii» a zeului tutelar.

Alături de cultul lui Apollo, care va dăinui în Histria pînă la triumful creştinismului, mai sînt atestate de-a lungul epocii elenistice cultul Afroditei (căreia-i aparţinea, poate, templul descoperit în zona sacră), cultul lui Zeus Polieus, al lui Helios, al lui Hermes şi, cu mai puţină certitudine, acel al Maicii Zeilor (Μήτηρ Θεῶν). Probabil adoraţi din cele mai vechi timpuri erau şi Dionysos şi Poseidon Heliconios, în ciuda faptului că pînă astăzi mărturiile referitoare la cultul lor datează din epoca romană. În sfîrşit, nu se poate trece sub tăcere cultul Muzelor, cărora încă din secolul al III-lea î.e.n. li se închină un sanctuar (Μουσεῖον) — la început ca simplă fundaţie particulară, mai tîrziu trecut în seama cetăţii.

Rînduieli asemănătoare se constată la Tomis, unde, fără să fie explicit atestată, eponimia preotului lui Apollo poate fi socotită probabilă. În lipsa unei suficiente documentări epigrafice aparţinînd epocii elenistice, indicaţii preţioase se pot scoate din studiul reprezentărilor monetare, pe temeiul cărora s-a făcut presupunerea întemeiată că în panteonul local figurau, alături de Apollo şi Poseidon, Zeus, Hermes, Dioscurii şi o divinitate feminină înfăţişată cu atribute ce îndreptăţesc identificarea ei cînd cu zeiţa roadelor, Demeter, cînd cu Maica Zeilor, de cele mai multe ori însoţită de Dioscuri.

În Callatis, de altă parte, alături de Apollo — care nu lipseşte, adorat în unele cazuri ca *Pythios*, în altele ca *Agyieus* — sînt de menţionat îndeosebi

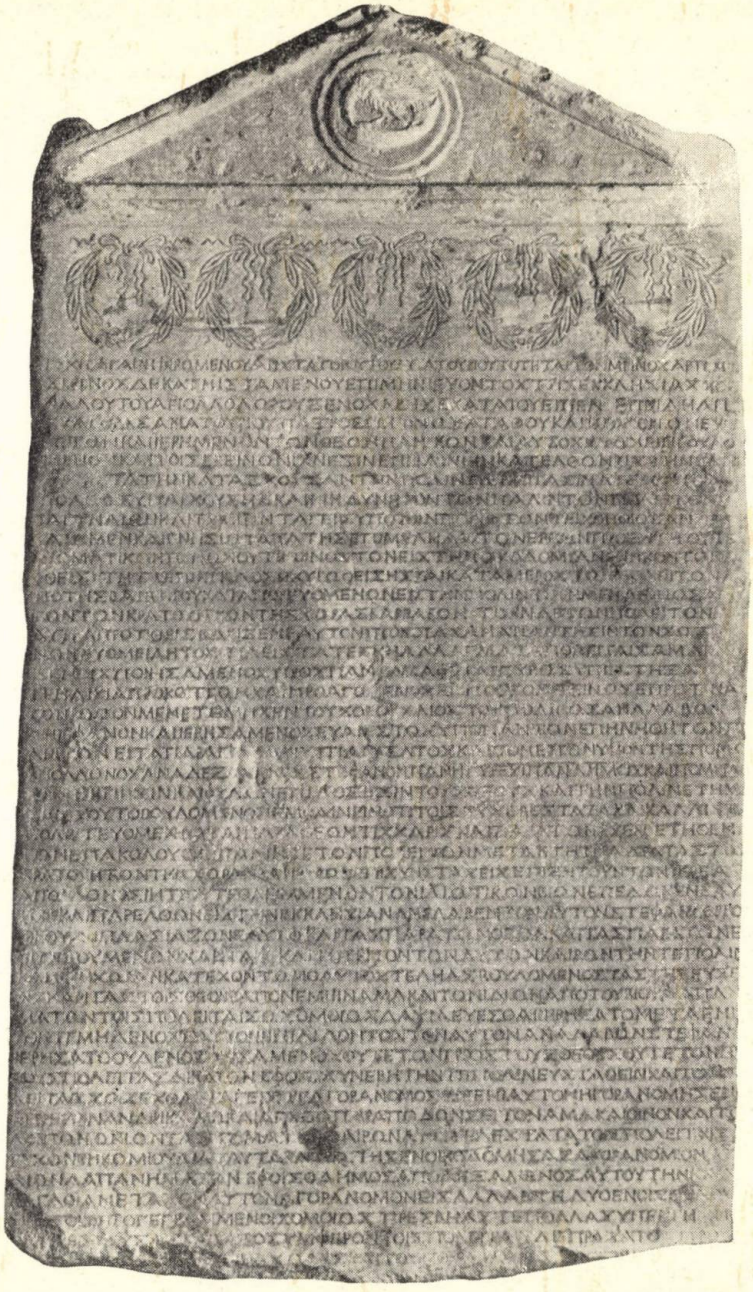

Fig. 49. — Decret al Adunării Poporului în cinstea unui cetăţean de seamă, Aristagoras, fiul lui Apaturios. Textul cuprinde aluzii la ocuparea Histriei de geţii lui Burebista, precum şi alte ştiri privind situaţia internă a oraşului către mijlocul sec. I î.e.n.

Demeter şi, împreună cu ea, Zeus, Heracles, Artemis, Atena, Agathos Daimon — fără a mai vorbi de Dionysos, care de-a lungul epocii elenistice s-a bucurat aci de un cult public, ca zeu al viţei de vie, şi de unul tainic, ca patron al unor grupări de credincioşi purtînd numele consacrat de Θίασοι. Şi în aceste oraşe, prin urmare, trăsătura de căpetenie a vieţii religioase este ataşamentul la cultele tradiţionale, chiar dacă — aşa cum s-a arătat — în nici unul din ele nu lipseşte înrîurirea elementului trac, care duce la sincretisme interesante şi care va merge crescînd, cu trecerea vremii.

BIBLIOGRAFIE

I. *Lucrări teoretice*

K. Marx — F. Engels, *Сочинения*, vol. IX.
K. Marx — F. Engels, *Briefwechsel*, Berlin, 1949—1950.
F. Engels, *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului*, E.S.P.L.P., Bucureşti, 1957.

II. *Lucrări generale*

*** *Античные города Северного Причерноморья* (red. V. F. Gaidukevici şi M. I. Maximova), Moscova—Leningrad, 1955.
Bilabel, Fr., *Die ionische Kolonisation*, Leipzig, 1920.
Blavatskaja, T. V., *Западнопонтийские города в VII—I веках до н.э.* Moscova, 1952.
Danov, Hr., *Западният бриаг на Черно Море в древността*, Sofia, 1947.
Iessen, A. A., *Греческая колонизация Северного Причерноморья*, Leningrad, 1947.
Jones, A. H. M., *The Greek City, from Alexander to Justinian*, Oxford, 1940.
Kleinsorge, W., *De civitatium Graecarum in Ponti Euxini ora occidentali sitarum rebus*, Halle, 1888.
Patsch, C., *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa. V. Aus 500 Jahren vorrömischer und römischer Geschichte Südosteuropas.* I. Teil. *Bis zur Festsetzung der Römer in Transdanuvien*, Wien, 1932.
Pârvan V., *Getica. O protoistorie a Daciei*, Bucureşti, 1926.
— *Dacia. Civilizaţiile străvechi din regiunile carpato-danubiene*, traducere şi adnotaţii de R. Vulpe, ed. a III-a, Bucureşti, 1958.
Ranovici, A. B., *Эллинизм и его историческая роль*, Moscova—Leningrad, 1950.
Rostovtzev, M. I., *Social and Economic History of the Hellenistic World*, Oxford, 1941.
Vulpe, R., *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucarest, 1938.
Weiss, J., *Die Dobrudscha im Altertum*, Sarajevo, 1911.

III. *Lucrări speciale*

1. Dezvoltarea economică şi socială:
Canarache, V., *Importul amforelor ştampilate la Istria*, Bucureşti, 1957.
Condurachi, Em., *Frămîntări politice şi sociale la Istros în preajma anului 400 î.e.n.*, în *BŞtAc*, I, 1949, p. 117—126.

CONDURACHI, EM., *Vechi monede pontice și importanța lor*, în BȘtAc, II, București, 1950, p. 15—29.

— *Cu privire la autohtoni și greci în așezările sclavagiste din Dobrogea*, în SCIV, II, 2, 1951, p. 54—60.

— *Cu privire la constituirea teritoriului rural al orașului Histria și funcțiunea sa social-economică*, în BȘtAc, IV, 1952, p. 59—69.

— *Problèmes économiques et sociaux d'Histria à la lumière des dernières recherches*, în *Nouvelles études d'histoire*, Bucarest, 1955, p. 71—84.

— *Der Beitrag der Münzfunde von Istros zur Kenntnis des Waren — und Geldumlaufes an der unteren Donau im vorrömischen Zeitraum*, în *Wiss. Annalen*, VI, 1957, p. 289—304.

DIMITRIU, S., *O monedă divizionară din Cyzic, la Histria*, în SCIV, VIII, 1957, p. 105—112.

EFTIMIE, V., *Importation of stamped amphoras in Danubian regions*, în *Dacia*, N.S., III, 1959, p. 195—215.

KUZOVKOV, D. V., *Despre condițiile care au dat naștere deosebirilor în dezvoltarea sclavagismului și dezvoltarea sa maximă în antichitate*, în *ARS*, Seria *Istorie*, 1954, 3, p. 5—18.

NUBAR, H., *Un nou pond de la Callatis*, în SCN, II, 1958, p. 367—378.

PÂRVAN, V., *La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube*, în BSH, X, 1923, p. 23—47.

PIPPIDI, D. M., *Histria și Callatis în sec. III—II î.e.n.*, în vol. *Contribuții la istoria veche a Romîniei*, București, 1958, p. 13—44.

— *În jurul relațiilor agrare din cetățile pontice în epoca preromană*, în vol. *Contribuții la istoria veche a Romîniei*, p. 74—112.

PREDA, C., *Ponduri antice inedite de la Callatis și Histria*, în SCN, I, 1957, p. 297—306.

— *Contribution à l'étude du système pondéral d'Histria*, în *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 451—461.

RADU, C., *Pithos arhaic cu ornament în relief, descoperit la Histria*, în SCIV, IX, 2, 1958, p. 275—290.

STOIAN, I., *Ecouri ale luptei de clasă la Istros în a doua jumătate a sec. III și în prima jumătate a sec. II î.e.n.*, în SCIV, IV, 3—4, 1953, p. 681—704.

— *În legătură cu decretele tomitane privitoare la paza orașului*, în SCIV, V, 3—4, 1954, p. 557—568.

— *În legătură cu vechimea teritoriului rural al Histriei*, în SCIV, VIII, 1957, p. 183—201.

TUDOR, D., *Amfore elenistice descoperite în adîncul teritoriului R.P.R.*, în *Studii și referate* I, p. 81—88.

2. Organizare internă:

PIPPIDI, D. M., *Știri noi despre organizarea internă a Histriei în perioada autonomiei*, în vol. *Contribuții la istoria veche a Romîniei*, p. 45—64.

— *Tot despre unii magistrați histrieni. Rectificări la o inscripție fragmentară publicată de V. Pârvan*, în *Contribuții la istoria veche a Romîniei*, p. 65—73.

— *Proveniența inscripției grecești de la mănăstirea Dragomirna*, în *Contribuții la istoria veche a Romîniei*, p. 113—122.

3. Istoria politică, legături externe:

ALEXANDRESCU, P., *Izvoarele grecești despre retragerea lui Darius din expediția scitică*, în SCIV, VII, 3—4, 1956, p. 319—342.

BERCIU, D., *O descoperire traco-scitică din Dobrogea și problema scitică la Dunărea de Jos*, în SCIV, X, 1, 1959, p. 7—45.

CONDURACHI, EM., *Coloniile greceşti din Pontul Stîng şi lupta lor împotriva cotropirii romane*, în *BŞtAc*, II, 1950, p. 67—76.

DANOV, HR., *Eine neue Inschrift aus Apollonia Pontica*, în *JÖAI*, XXX, 1937, Beibl. 87—94.

DECEV, D., *Ein Beitrag zur Geschichte der linkspontischen Griechenstädte*, în « *Izvestiia-Institut* », XVII, 1950, p. 59—69.

GAIDUKEVICI, V. F., *Боспорское царство*, Moscova—Leningrad, 1949.

JEBELIOV, S. A., *L'abdication de Pairisadès et la révolution scythe dans le royaume du Bosphore*, în *RÉG*, XLIX, 1936, p. 17—37.

— *Милет и Ольвия*, în *Известия АН СССР*, отд. гуманистических наук, Leningrad, 1929, VII, p. 427—435.

MARIN, D. ST., *Il foedus romano con Callatis*, în *Epigraphica*, X, 1948, p. 103—130.

PASSERINI, A., *Il testo del foedus di Roma con Callatis*, în *Athenaeum*, XIII, 1935, p. 57—72.

PIPPIDI, D. M., *Ştiri noi despre legăturile Histriei cu geţii în sec. III î.e.n.*, în *SCIV*, XI, 1, 1960.

PIPPIDI, D. M. şi POPESCU, EM., *Les relations d'Histria et d'Apollonie du Pont à l'époque hellénistique*, în *Dacia*, N.S., III, 1959, p. 235—258.

VULPE, R., *Histria, Zoltes şi Rhemaxos*, în *Gîndirea*, XI, 1931, p. 362—364.

4. Viaţa culturală:

ALEXANDRESCU, P. şi EFTIMIE V., *Tombes thraces d'époque archaïque dans la nécropole tumulaire d'Histria*, în *Dacia*, N.S., III, 1959, p. 143—164.

BORDENACHE G. şi PIPPIDI D. M., *Le temple du Θεὸς Μέγας à Istros*, în *BCH*, LXXXIII, 1959, 2, p. 455—465.

DIMITRIU, S., *Cîteva precizări asupra ceramicii de stil Fikellura din oraşele pontice*, în *SCIV*, IX, 1, 1958, p. 113—117.

DIMITRIU, S. şi COJA, M., *La céramique archaïque et les débuts de la cité pontique d'Histria*, în *Dacia*, N. S., II, 1958, p. 69—92.

PEEK, W., Δῖα Ἀρετά. *O epigramă greacă din Istros*, în *SCIV*, VII, 1—2, 1956, p. 199—203.

PIPPIDI, D. M., *Der sogenannte Aphroditetempel zu Istros*, în *EAF*, VI, 1959, p. 72—83.

POPESCU, EM., *Consideraţii asupra educaţiei tineretului la Histria, în legătură cu trei inscripţii inedite*, în *SCIV*, VII, 3—4, 1956, p. 343—363.

SLOBOZIANU, H., *Reprezentări din cultul lui Dionysos şi al Nimfelor, pe litoralul vestic al Mării Negre*, în *SCIV*, X, 2, 1959, p. 285—292.

VULPE, R., *Deux terres cuites grecques de Callatis*, în *Dacia*, V—VI, 1935—1936, p. 329—339.

5. Istoricul săpăturilor, izvoare arheologice, epigrafice şi numismatice:

A. *Histria:*

PÂRVAN, V., *Raport provizoriu asupra primei campanii de săpături la Histria*, în *ACMI*, 1914, p. 117—121.

— *A doua campanie de săpături la Histria*, în *ACMI*, 1915, p. 179—183.

— *Rumänien*, în *AA*, 1915, col. 255—270.

— *Histria IV. Inscripţii găsite în 1914 şi 1915*, în *ARMSI*, XXXVIII, 1916, p. 533—732.

— *Histria VII. Inscripţii găsite în 1916, 1921, 1922*, în *ARMSI*, s. III, t. II, mem. I.

— *Fouilles d'Histria. Inscriptions: troisième série*, în *Dacia*, II, 1925, p. 198—248.

* * * *Histria*, I, Bucureşti, 1954.

PIPPIDI, D. M., *Les fouilles d'Istros (1914—1957)*, în *BCH*, LXXXII, 1958, 1, p. 335—350.

Rapoarte preliminare asupra săpăturilor reluate cu vigoare sub auspiciile Academiei R.P.R. s-au publicat cu regularitate, începînd din 1950, mai întîi în *SCIV*, I—VI, apoi în *Materiale*, vol. IV şi următoarele.

B. *Tomis:*

PÂRVAN, V., *Zidul cetății Tomi*, în *ARMSI*, s. II, t. XXXVII, 1915, p. 415—450.
TEODORESCU, D., *Monumente inedite din Tomi*, București, 1918 (retipărire din *BCMI*, VII, 1914, p. 180—192 și VIII, 1915, p. 6—20, 74—87, 186—189).

C. *Callatis:*

PÂRVAN, V., *Gerusia din Callatis*, în *ARMSI*, s. II, t. XXXIX, 1920, p. 51—90.
SAUCIUC-SĂVEANU, TH., *Callatis*, în vol. *L'Archéologie en Roumanie*, Bucarest, 1938, p. 51—79.
TAFRALI, O., *La cité pontique de Callatis*, în *AArh.*, I, 1927, p. 17—55.

Rapoartele preliminare asupra săpăturilor efectuate la Callatis între 1924 și 1940 de Th, Sauciuc-Săveanu s-au tipărit în *Dacia*, I, 1924, p. 108—165; II, 1925, p. 104—147; III/IV, 1927—1932, p. 411—434 și 435—482; V/VI, 1935—1936, p. 247—278 și 279—319; VII/VIII, 1937—1940, p. 223—281; IX/X, 1941—1944, p. 243—347.

D. *Inscripții:*

Numeroase inscripții provenind din cetățile dobrogene, unele de o excepțională însemnătate, au fost editate în ultimele decenii ale secolului trecut de Gr. G. Tocilescu, în *AEM*, VI, 1882, p. 1—52; VIII, 1884, p. 1—34; XI, 1887, p. 19—70; XVI, 1891, p. 10—37; XVII, 1894, p. 81—113; XIX, 1896, p. 79—111, 213—229.

E. *Monede:*

Pentru monedele emise la Histria, Tomis, Callatis, se va consulta lucrarea lui B. Pick, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, continuată cu colaborarea lui K. Regling; I, 1, Berlin, 1898 (Histria, Callatis), II, I, Berlin, 1910 (Tomis). De asemenea, C. Moisil, *Introducere în numismatica Dobrogei*, în volumul *Dobrogea. Cincizeci de ani de viață românească*, București, 1928, p. 129 și urm. și Em. Condurachi, *Vechi monete pontice și importanța lor*, în *BȘt Ac.*, II, 1950, p. 15—29.
Pentru monedele sciților din Dobrogea: V. Canarache, *Monetele Sciților din Dobrogea* în *SCIV*, I, 1, 1950, p. 213—257.

CAPITOLUL V

ETAPA TÎRZIE A DESTRĂMĂRII COMUNEI PRIMITIVE; ÎNCEPUTURILE ÎNDEPĂRTATE ALE SCLAVAGISMULUI; COMUNITĂŢILE GETO-DACE; ISTORIA ŞI CULTURA LOR MATERIALĂ; EPOCA A DOUA A FIERULUI

În timp ce în oraşele de pe coasta dobrogeană a Pontului Euxin înflorea civilizaţia greacă de tip sclavagist din perioada clasică şi din cea elenistică, în restul teritoriului ţării noastre se petreceau importantele transformări ce caracterizează a doua epocă a fierului. Această epocă, îmbrăţişînd secolele V î.e.n. — I e.n., poartă şi numele de *Latène*, după acela al localităţii La Tène de pe malul lacului Neuchâtel din Elveţia, unde s-au descoperit resturile unei culturi celtice răspîndite în toată Europa occidentală şi centrală, asemănătoare ca nivel şi în parte ca forme cu cultura ce se dezvolta în aceeaşi vreme în regiunile noastre. E vorba de un fenomen general de intensificare a progreselor realizate de populaţiile de la periferia europeană a lumii mediteraneene sub influenţa civilizaţiilor sclavagiste şi în primul rînd sub aceea a civilizaţiei greceşti. Iradiaţia acestei civilizaţii superioare în Occident şi în ţinuturile carpato-danubiene, alături de tradiţii comune mai vechi şi de unele contacte ulterioare directe, explică afinităţile dintre Latène-ul occidental şi cel din Dacia. Totuşi cultura geto-dacă din acea vreme rămîne, prin caracterele sale esenţiale şi prin condiţiile specifice ale dezvoltării ei, deosebită de cultura celtică Latène din Apus.

În epoca a doua a fierului, procesul de destrămare a orînduirii comunei primitive sub forma democraţiei militare, evoluat pînă acum într-un ritm lent, intră într-o fază de accelerare. Întrebuinţarea uneltelor de fier se intensifică şi se generalizează. Adoptarea plugului cu brăzdar de fier aduce o decisivă dezvoltare a agriculturii, care, alături de creşterea animalelor (vite, cai, oi, porci), rămîne o principală ocupaţie a triburilor geto-dace. Suprafeţe întinse sînt cultivate cu cereale. Relaţiile de schimb cu grecii devin din ce în ce mai intense.

Evoluţia structurii economice locale, prin dezvoltarea forţelor de producţie, prin adoptarea monedei metalice ca mijloc de schimb şi de acumulare a valorilor, prin multiplicarea mijloacelor de transport pe apă şi pe uscat, ajunsese la un grad de progres care făcea aceste relaţii de schimb nu numai posibile, dar din ce în ce mai asidue. În afară de legăturile cu negustorii greci, se înteţesc relaţiile de schimb între triburile apropiate. Produsele de import devenind insuficiente faţă de rapida creştere a cerinţelor, se ajunge la o dezvoltare a meşte-

şugurilor locale, care tind la o producţie de nivel superior. În domeniul ceramicii se adoptă tehnica lucrului la roată. Atelierele metalurgice, în special cele destinate prelucrării uneltelor şi armelor de fier, devin frecvente peste tot. Minele de fier se înmulţesc în regiunile metalifere. Solicitate tot mai mult, atît cantitativ cît şi calitativ, meşteşugurile se dezvoltă ca ocupaţii ale unei categorii sociale speciale, ajungîndu-se cu vremea la separarea lor de agricultură şi de păstorit, ceea ce constituie a doua mare diviziune socială a muncii. Apărînd, către sfîrşitul epocii, şi o categorie locală de transmiţători de bunuri, adică de oameni care n-aveau altă ocupaţie decît negoţul, societatea geto-dacă din a doua epocă a fierului se apropia şi de a treia mare diviziune: despărţirea negustorilor de celelalte categorii.

Asemenea procese nu puteau să rămînă fără efecte asupra vechilor relaţii gentilice din societatea geto-dacă. Treptat se naşte proprietatea privată, mai întîi asupra vitelor şi obiectelor mobile, apoi asupra pămîntului, şi se dezvoltă exploatarea muncii sclavilor. Proprietatea obştească asupra pămîntului este continuu surpată prin progresul noilor tendinţe favorabile familiei monogame, care devine din ce în ce mai mult unitatea economică de bază a societăţii [1]. Ca în toate societăţile aflate pe aceeaşi treaptă de evoluţie, creşterea productivităţii muncii şi a producţiei au accentuat diferenţierile sociale, pe de o parte între bogaţi şi săraci, prin sporirea avuţiilor individuale, pe de alta între oameni liberi şi sclavi, prin ridicarea progresivă a valorii forţei de muncă omeneşti [2].

Creşterea producţiei şi intensificarea relaţiilor de schimb, precum şi înmulţirea populaţiei şi nevoia de expansiune şi de apărare, au impus strîngerea legăturilor intertribale şi realizarea unor uniuni de triburi pe teritorii întinse. La început aceste uniuni au fost fluctuante, formîndu-se şi desfăcîndu-se după împrejurări, apoi — pe măsură ce necesităţile economice şi politice deveneau mai acute — au căpătat o coeziune durabilă, cu tendinţa, pînă la urmă realizată, de a cuprinde cea mai mare parte a triburilor de pe întinsul Daciei.

Uniunile de triburi capătă tot mai mult o organizaţie de caracter militar. În fruntea lor se ridică un conducător, un « rege », care îşi exercită autoritatea prin consultarea sfatului capilor de triburi şi de ginţi şi cu consimţămîntul adunării poporului în arme. Sînt organele democraţiei militare, forma caracteristică a societăţii dace din a doua epocă a fierului, dezvoltată din perioadele anterioare. Caracterul militar al organizaţiei se datora pe de o parte vechilor deprinderi — acum intensificate — de a purta războaie de jaf, pe de alta nevoilor de apărare faţă de popoarele vecine. Războaiele de pradă devin în această vreme obişnuite, constituind un izvor de îmbogăţire pentru vîrfurile aristocratice şi mai ales pentru « rege ». Permanentizarea conducerii exercitate de şeful militar şi veleitatea transformării ei într-o funcţie ereditară, precum şi tendinţa capilor

[1] F. Engels, *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului*, E.S.P.L.P., Bucureşti, 1957, p. 163.
[2] *Ibidem.*

de triburi şi de ginţi de a alcătui o nobilime, au sfîrşit prin a îndepărta democraţia militară de orînduirea gentilică din care a izvorît şi a o îndrepta spre realizarea statului sclavagist. Procesul acesta va ajunge la un început de cristalizare la sfîrşitul perioadei de care e vorba, cînd va fi brusc întrerupt prin cucerirea romană şi intrarea celei mai mari părţi a ţării noastre în cadrul unui imperiu sclavagist de tip superior.

Trecerea la a doua epocă a fierului şi periodizarea acesteia

Progresele societăţii geto-dace, bazate pe o evoluţie internă începută în vremuri mai vechi, datoresc în mare parte accelerarea lor din a doua epocă a fierului influenţei factorilor exteriori. În afară de factorul elenic, cel mai vechi şi cel mai important, şi în afară de factorul scitic, manifestat în Dacia destul de slab în cursul epocii a doua a fierului în continuarea acţiunii sale anterioare, au intervenit pe rînd în acest proces factorul celtic şi factorul roman. De fapt, aceşti ultimi factori nu au făcut decît să consolideze acţiunea celui dintîi, căci cultura Latène-ului occidental, purtată în răsărit de celţi, avea la temelie tot o puternică înrîurire grecească, iar întinderea dominaţiei romane în Orient şi în Balcani pînă la hotarele Daciei reprezenta o împrejurare prielnică pentru continuarea şi sporirea legăturilor comerciale anterioare dintre geto-daci şi ţările elenistice, devenite între timp provincii ale Romei. De asemenea, factorul scitic nu a acţionat în această vreme decît în umbra celui elenic.

Dar trebuie să mai ţinem seama şi de un alt factor, care a înlesnit considerabil eficacitatea pătrunderii elenice în nordul Dunării. E vorba de legătura continuă a geto-dacilor cu fraţii lor traci din Peninsula Balcanică. Aceşti traci de sud, vecini apropiaţi ai lumii greceşti şi înconjuraţi pe toate coastele maritime ale ţării lor de oraşe greceşti, intraseră mult mai devreme în raza de influenţă a civilizaţiei sclavagiste din Egeea. Încă de la începutul secolului al V-lea î.e.n. ei alcătuiseră sub regele Teres o mare uniune de triburi care, sub regele Sitalces (circa 431—424 î.e.n.), se întinsese de la Strîmtori pînă la gurile Dunării, înglobînd şi pe geţii de la nord de Balcani şi din Dobrogea. După cucerirea sa de către Filip II al Macedoniei, la 341 î.e.n., statul odris deveni o provincie macedoneană, iar la 306, sub Lisimah, un regat elenistic şi ca atare o nouă regiune a civilizaţiei greceşti. Destrămarea acestui regat în urma invaziei celte din secolul al III-lea î.e.n. n-a împiedicat dezvoltarea elenismului pe fostul său spaţiu, iar cînd, în secolul I î.e.n., unitatea sud-tracă va fi refăcută sub dinastia sapeică, noul stat va continua să apară în forme elenistice pînă la transformarea sa în provincie romană la anul 46 e.n. Progresele tracilor de sud s-au repercutat tot timpul asupra geto-dacilor, influenţa lor adăugîndu-se la iradiaţia directă a oraşelor greceşti din Dobrogea spre Carpaţi. Mai mult, factorul tracic din Balcani e acela care a avut rolul principal în asimilarea elementelor civilizaţiei greceşti de către triburile geto-dace. Le-a fost mai uşor acestor triburi să adopte forme elenice deja însuşite de către o populaţie înrudită, avînd acelaşi fond de tradiţii

BIBLIOTECA „CHEORGHE LAZĂR"

şi un mod de viaţă asemănător, decît să-şi aproprie dintr-o dată modelele originale venite dintr-un mediu urban străin şi de un nivel mult prea distanţat, cu care punctele lor de contact, oricît de frecvente, multă vreme nu puteau să rămînă decît superficiale.

Paralel cu acţiunea mediatoare a factorului trac, trebuie să avem în vedere şi pe aceea, mai redusă, a ilirilor care, mai ales la sfîrşitul epocii hallstattiene şi la începutul epocii a doua a fierului, şi-a produs efectele, tot ca transmiţătoare de influenţe elenice, în părţile de sud-vest ale Daciei. Cît despre Macedonia, care a jucat un rol de prim ordin în crearea unor circumstanţe favorabile penetraţiei greceşti, acţiunea sa se încadrează în aceea a influenţei elenice şi elenistice în general.

Între prima şi a doua epocă a fierului din Dacia nu există o ruptură, ci tranziţia s-a făcut treptat, vechile forme ale vieţii locale evoluînd spre forme noi prin progresele uneia şi aceleiaşi populaţii. De aceea, graniţa cronologică dintre cele două epoci nu poate fi determinată cu precizie şi nici nu poate fi pusă în legătură cu un anumit eveniment din istoria geto-dacă. Nici chiar simpla asociaţie a elementelor arheologice de tradiţie locală cu obiectele greceşti nu constituie un criteriu suficient în această privinţă, asemenea importuri fiind proprii şi primei epoci a fierului. Doar apariţia mai frecventă a acestor importuri şi gradul mai înaintat de evoluţie al formelor locale spre tipurile ulterioare pot servi ca indicii pentru începutul epocii a doua a fierului, care, pe aceste baze şi prin analogie cu Latène-ul din Occident, a fost datat în secolul al V-lea î.e.n. De asemenea poate fi avut în vedere în această problemă ritul funerar al incineraţiei, care, semnalat în cursul epocii hallstattiene, începe a se răspîndi din nou, mai intens, în Dacia, în secolul al V-lea î.e.n., generalizîndu-se în cursul Latène-ului.

În dezvoltarea generală a culturii geto-dace din decursul celor peste cinci secole pe care le cuprinde epoca a doua a fierului, se pot distinge patru perioade principale şi anume: 1° perioada de formare a culturii geto-dace pe baza fondului hallstattian local (circa 450—300 î.e.n.); 2° perioada de consolidare şi de largă răspîndire a acestei culturi pe tot teritoriul geto-dacic (circa 300—100 î.e.n.); 3° perioada de înflorire şi de maturitate a culturii geto-dace (între circa 100 î.e.n. şi începutul e.n.); 4° perioada de ascensiune a acestei culturi spre nivelul unei civilizaţii sclavagiste (între începutul e.n. şi anul 106 e.n.).

Criteriul de bază al acestei periodizări este, ca şi pentru epocile anterioare, cel arheologic. Totuşi cele patru perioade corespund şi cu etapele evoluţiei politice şi sociale a triburilor geto-dace. Fiecare din cifrele rotunde de la graniţele acestor perioade se află în apropierea unui eveniment istoric cardinal. În preajma anului 300 î.e.n. au avut loc primele succese ale lui Dromichaites asupra lui Lisimah, cu consecinţe importante pentru consolidarea uniunii de triburi getice de la Dunăre. Anul 100 î.e.n. precede cu puţin atestarea documentară a primelor indicii despre transformarea acestei uniuni într-o formaţie de tip cvasi-statal, sub domnia tatălui lui Burebista. În sfîrşit, la începutul erei noastre, se produce nimicirea acestei forţe getice de la Dunăre de către romani, rămînînd pe primul

plan al istoriei geto-dace numai statul dac, care va fi suprimat la rîndul său prin înfrîngerea lui Decebal şi prin prefacerea Daciei în provincie romană la anul 106 e.n.

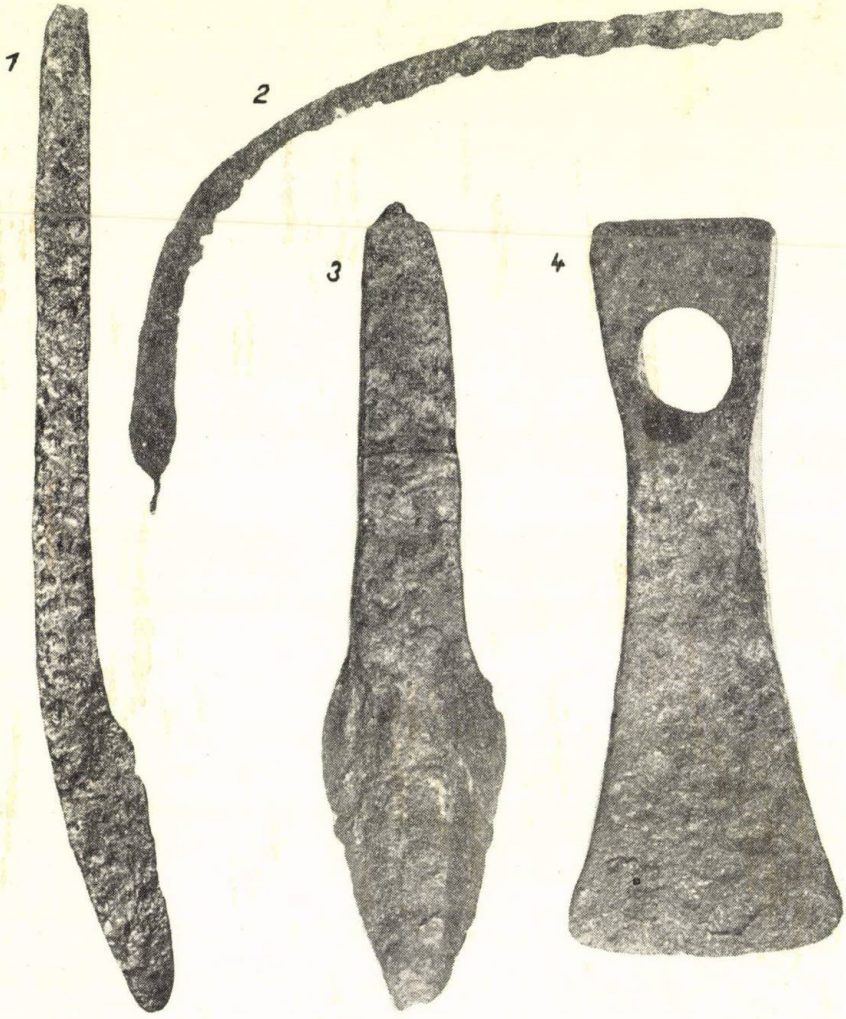

Fig. 50. — Unelte agricole de fier geto-dacice, descoperite la Poiana.
1, cuţit de plug; 2, seceră; 3, brăzdar de plug; 4, săpăligă.

Prima perioadă, corespunzînd diviziunii Latène I din Occident (şi mai ales subdiviziunii Latène B din sistemul cronologic al lui P. Reinecke [1], între

[1] Sistemul clasic al cronologiei epocii Latène, schiţat mai întîi de O. Tischler şi precizat de J. Déchelette (*Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine*, II, 3, Paris, 1914, p. 928 şi urm.), comportă trei diviziuni: Latène I (500—300 î.e.n.), Latène II (300—100 î.e.n.), Latène III (100—1 î.e.n.). Sistemul lui P. Reinecke (*Zur Kenntniss der La Tène Denkmäler der Zone nordwärts der Alpen*, în vol. *Festschrift des römisch-germanischen Centralmuseums zu Mainz*, 1902, p. 61) prezintă patru diviziuni: Latène A (500—400 î.e.n.), Latène B (400—300 î.e.n.), Latène C (300—100 î.e.n.), Latène D (100—1 î.e.n.).

400 şi 300 î.e.n.), precum şi perioadei clasice a civilizaţiei greceşti, reprezintă o tranziţie de la prima epocă a fierului la cea de-a doua. Caracterul precumpănitor hallstattian al inventarului său arheologic în unele regiuni ale ţării (v. mai sus paragraful privind hallstattul tîrziu) a făcut ca să se ezite în ceea ce priveşte încadrarea acestei perioade în a doua epocă a fierului, pe care V. Pârvan [1] o începe abia la 300 î.e.n., o dată cu pătrunderea elementelor celtice în Dacia. Azi, cînd, în urma progreselor făcute de cercetările arheologice, se constată că în formarea culturii geto-dace — într-o anumită arie bine precizată — factorul celtic a jucat un rol secundar în raport cu cel elenic, putem să înglobăm perioada dintre anii 450 şi 300 î.e.n. cu mai multă siguranţă în a doua epocă a fierului, avînd în vedere apariţia unor forme noi şi frecvenţa importurilor greceşti care o caracterizează, precum şi coincidenţa sa cu perioada clasică a civilizaţiei elenice, cînd se înregistrează nu numai apogeul acestei civilizaţii, dar şi o nouă etapă în expansiunea ei.

A doua perioadă, corespunzînd în Occident diviziunii Latène II (sau Latène C după Reinecke), iar în Grecia părţii celei mai caracteristice a perioadei elenistice, aparţine pe deplin epocii a doua a fierului. Reminiscenţele hallstattiene, limitate şi modificate, rămîn pe plan secundar faţă de elementele noi născute din contactul cu civilizaţia elenistică sau traco-elenistică şi cu cultura celtică. Perioada se deschide cu primele afirmări ale geţilor din stînga Dunării în istorie şi se termină cu începuturile marii lor expansiuni.

Evoluţia acestei expansiuni, culminînd cu realizarea vastei stăpîniri de sub conducerea lui Burebista, umple întregul spaţiu al perioadei a treia, în cursul căreia forţa factorului geto-dac se impune în marile evenimente ale istoriei generale, iar cultura geto-dacă, pe deplin formată, nu numai că primeşte din abundenţă influenţele civilizaţiei elenistice, dar ea însăşi devine productivă. A treia perioadă daco-getă corespunde diviziunii Latène III (după Reinecke Latène D) din Occident şi ultimei faze a perioadei elenistice din lumea greacă. Pe teritoriul Daciei îşi fac apariţia elementele specifice ale civilizaţiei romane. Efectele penetraţiei celtice slăbesc şi în cele din urmă dispar. În perioada aceasta se înfiripează, în unele regiuni ale teritoriului geto-dacic, primele formaţiuni conţinînd germenii unui stat incipient sclavagist.

Dintre acestea, aceea care se ivise în Cîmpia Dunării de jos, mutîndu-şi ulterior centrul în sud-vestul Transilvaniei, în Munţii Orăştiei, nu numai că se menţine viabilă, dar ajunge, pe o scurtă durată, sub Burebista, la o mare desfăşurare de forţe şi expansiune prin cuceriri de teritorii dacice şi străine (v. mai jos partea a II-a).

În a patra perioadă, corespunzînd primului secol al imperiului roman, se intensifică progresele realizate în faza precedentă. Pe lîngă influenţele greceşti care îşi exercită acţiunea lor mai departe, în cadrul imperiului roman, cultura

[1] V. Pârvan, *Getica*, p. 292 şi 460.

Fig. 51. — Amforă grecească de import şi vase locale, lucrate la roată şi cu mîna, descoperite în mormintele getice de la Zimnicea (sec. IV—III î.e.n.).

geto-dacă primeşte acum, în proporţii considerabile, şi influenţe romane directe, venite din Italia şi din provinciile danubiene, foste teritorii de cultură Latène în perioada precedentă. Daco-geţii ajung acum, într-o măsură generală, în posesia tuturor elementelor esenţiale care caracterizează o societate sclavagistă incipientă. Statul din sud-vestul Transilvaniei se menţine, ajungînd, în ultimele trei-patru decenii, la o ultimă mare dezvoltare. Pe plan politic, geto-dacii duc o luptă înverşunată de apărare împotriva Romei, fie dezbinaţi, fie în cadrul statului cu centrul în sud-vestul Transilvaniei, pînă la înfrîngerea lor în anul 106 e.n., cînd regiunile centrale ale Daciei sînt transformate în provincie romană. Cultura geto-dacă rămîne să-şi continue evoluţia în ţinuturile periferice, neocupate de romani, pînă la începutul migraţiilor.

În prezentul capitol se vor trata numai primele două perioade. Perioadele a treia şi a patra, cu toate că din punctul de vedere al formelor culturii materiale reprezintă o continuare directă a perioadelor precedente, vor intra în partea a II-a a acestui volum, deoarece, din punctul de vedere al structurii societăţii geto-dace, ele se referă la importantul salt calitativ realizat prin apariţia *statului incipient sclavagist* local. Tot în partea a II-a cititorul va găsi o prezentare a neamurilor geto-dace şi a problemelor privind originea şi limba lor, precum şi o expunere despre principalele aspecte ale culturii geto-dace în fazele deplinei sale dezvoltări.

Prima perioadă a culturii geto-dace (circa 450—300 î.e.n.)

Perioada de formare a culturii Latène din Dacia (circa 450—300 î.e.n.) nu se manifestă în mod omogen pe toată întinderea teritoriului locuit de triburile geto-dace. Pe mari porţiuni din acest teritoriu, formele specifice primei epoci a fierului continuă aproape nemodificate. Pentru Transilvania şi pentru ţinuturile carpatice, de pildă, unde persistă formele hallstattiene în asociaţie cu cele intrusive scitice, rămîn valabile motivele pentru care V. Pârvan fixa începuturile epocii a doua a fierului în jurul anului 300 î.e.n. În schimb, în valea Dunării elementele care vor caracteriza această epocă încep să-şi facă apariţia mult mai devreme. Inegalitatea regională remarcată în legătură cu dezvoltarea culturii hallstattiene în Dacia la sfîrşitul primei epoci a fierului se prelungeşte astfel şi în perioada de tranziţie spre a doua epocă.

Regiunea din ţara noastră în care s-au ivit mai întîi elementele culturii geto-dace este Dobrogea. Acolo încă de pe la sfîrşitul secolului al VII-lea î.e.n. localnicii veniseră în contact cu civilizaţia greacă a oraşelor pontice. Aceşti localnici erau *geţii*, pe care ni-i prezintă Herodot cu prilejul povestirii expediţiei lui Darius al lui Hystaspes împotriva sciţilor din anul 514 î.e.n., ca prima populaţie care a opus rezistenţă cuceritorului persan înainte ca acesta să fi ajuns la Dunăre (v. mai sus, p. 170). Înfrîngerea şi efemera lor supunere de către perşi în acea împrejurare nu-l împiedică pe autorul grec să le aducă laude superlative pentru

vitejia lor deosebită şi pentru distincţia lor morală, « fiind cei mai bravi şi cei mai drepţi dintre traci »[1].

În aşezarea de la Tariverde, de pe teritoriul rural al cetăţii Histria, s-a constatat o abundentă ceramică arhaică rhodo-ionică şi attică din secolul al VI-lea î.e.n., precum şi ceramică cenuşie obişnuită lucrată la roată tot de tipuri elenice, împreună cu vase lucrate cu mîna de localnicii geţi. Dar tipurile specifice hallstattiene ale acestor vase primitive nu lasă încă să se prevadă o tranziţie netă spre a doua epocă a fierului. Cu totul altfel stau lucrurile la Cernavoda, pe malul Dunării, unde, în morminte de incineraţie din secolul al V-lea î.e.n., au fost descoperite vase de factură primitivă, prezentînd tipuri care anunţă de aproape ceramica geto-dacă din perioadele ulterioare. Este cazul unor urne poroase, decorate cu proeminenţe şi brîuri alveolate, de o formă cilindroidală sau cu gura uşor strînsă, precum şi al unor urne negre-brune lustruite, bitronconice sau în formă de cană cu toartă, şi al unor străchini simple, lucrate în aceeaşi tehnică. Toate aceste recipiente derivă din tipuri hallstattiene, însă amănuntele formelor lor denotă începutul unei evoluţii noi. Data lor este asigurată prin asociaţia cu o oglindă grecească de bronz din prima jumătate a secolului al V-lea î.e.n.

A doua regiune în care se pot surprinde manifestările iniţiale ale fenomenului Latène daco-getic este zona de şes din stînga Dunării, din sudul Moldovei pînă spre Oltenia. Ţinînd seama de importanţa acestui fluviu ca axă a penetraţiei elenice la vest de Pontul Euxin, această ordine, imediat după Dobrogea, e firească. După o informaţie mai veche, la Bărboşi (r. Galaţi), lîngă gura Siretului, s-au găsit vase greceşti din sec. VI—V î.e.n., ceea ce nu prezintă nimic surprinzător dacă avem în vedere că mult mai sus pe Siret, la Poiana (r. Tecuci), a fost descoperită o fibulă de tip vechi elenic, databilă cel mai tîrziu în secolul al VI-lea î.e.n., iar pe valea inferioară a Prutului, la Frumuşiţa (r. Galaţi), împreună cu două vase getice lucrate cu mîna, repetînd tipurile cunoscute la Cernavoda, a fost scos la iveală un frumos *kylix* (cupă cu două toarte) attic cu firnis negru fără figuri, datînd din secolul al V-lea î.e.n.

Vase primitive asemănătoare cu cele de la Cernavoda s-au descoperit şi la Odobeşti în raionul Titu, în mijlocul şesului Munteniei. De altfel, din Muntenia se cunosc în acea vreme şi elemente greceşti de import, ca *lebes*-ul (lighianul) de bronz de la Bălănoaia, lîngă Giurgiu, de la începutul secolului al V-lea î.e.n., sau ca cioburile de vase attice cu figuri roşii, de la sfîrşitul aceluiaşi secol care s-au găsit la Tei, în marginea Bucureştilor şi la Zimnicea, împreună cu ceramică primitivă locală de tipuri caracteristice.

În zona dunăreană, un loc aparte îl deţine şesul Olteniei, unde, după cum s-a constatat mai ales în necropolele tumulare de la Balta Verde şi de la Gogoşu (r. Vînju Mare), cultura locală de la sfîrşitul epocii hallstattiene

[1] Herodotus, IV, 93.

apare cu o categorică orientare spre vestul Peninsulei Balcanice (v. mai sus, p. 153). Majoritatea elementelor greceşti sau de inspiraţie greacă de acolo nu provin din Pont, ci de la sud-vest de Dunăre, dinspre Macedonia şi Iliria. Ca atare, trebuie să considerăm, de pildă, vasele cenuşii lucrate la roată, din secolul al V-lea î.e.n., descoperite la Gogoşu şi la Hotărani (r. Caracal), o *oenochoe* (cană pentru vin) de la Ostrovul Mare, lucrată cu mîna după un model elenic, rafinatele fibule greco-ilirice de argint de tipul « cu balama » găsite tot la Ostrovul Mare (r. Cujmir), coiful greco-iliric de bronz de la Gostăvăţ (r. Caracal) şi, poate, chiar un ciob de vas attic cu figuri roşii de la finele secolului al V-lea î.e.n. de la Coţofenii din Dos (r. Craiova). Evident, aceste elemente sînt strîns legate de aria culturii ilirice Glasinac, a cărei periferie cuprinde Dunărea olteană, precum şi regiunile de vest ale Traciei. Totuşi, nu poate fi tăgăduită asociaţia lor cu ceramica hallstattiană autohtonă, în care se constată şi forme ce se apropie de exemplarele proto-getice de la Cernavoda, cum este cazul cu urnele primitive poroase de la Gura Padinei (r. Corabia), Ostrovul Mare şi Balta Verde, ornate aproape de gură cu proeminenţe şi brîuri alveolate.

Prin urmare, Peninsula Balcanică, ca transmiţătoare a culturii elenice, a acţionat asupra regiunilor de sud ale Daciei din două direcţii: pe de o parte dinspre Pontul Euxin, pe valea Dunării şi prin Tracia, pe de alta dinspre Macedonia şi Iliria adriatică, prin depresiunea Morava-Vardar. Cele două curente trebuie să se fi întîlnit prin sud-vestul Munteniei. În această privinţă sînt semnificative recentele descoperiri de la Alexandria (reg. Bucureşti), unde, în bordeie din secolul al V-lea î.e.n., a apărut o ceramică traco-getică lucrată la roată după modelele greceşti, asemănătoare aceleia de la Tariverde, împreună cu fibule de tip Glasinac şi cu vase primitive locale la fel cu cele de la Cernavoda.

Procesul formării culturii geto-dace în secolul al V-lea î.e.n. şi în cea mai mare parte a veacului următor n-a constituit decît o lentă evoluţie a vechilor elemente hallstattiene spre forme noi şi o acumulare cantitativă a influenţelor greceşti de provenienţă directă pontică ori trecute prin filiera sud-tracică. La acestea s-au adăugat pătrunderile scitice, încă active în această perioadă.

Influenţa scitică este reprezentată în nordul Dobrogei, la Agighiol (r. Tulcea), într-un mormînt explorat de I. Andrieşescu, după ce fusese parţial jefuit de căutătorii de comori. Mormîntul, acoperit cu un tumul, fusese construit în maniera greacă cu ziduri de piatră tăiată, alcătuind mai multe camere care conţineau oseminte umane inhumate, precum şi scheletele a trei cai, sacrificaţi după obiceiul scitic. Alături de scheletul uman s-au găsit: un coif şi o pereche de cnemide de argint ornate cu figuri zoomorfe şi antropomorfe, placate cu aur, două pocale de argint prezentînd animale fantastice, fragmente de vase attice cu figuri roşii de la mijlocul secolului al V-lea î.e.n. şi cinci patere greceşti de argint costelate, din care una poartă scris — în litere greceşti — numele trac *Cotys*, probabil al defunctului. Cu toate aspectele scitice pe care le prezintă, mormîntul de la Agighiol era trac şi e de presupus că a aparţinut unui principe

odris, eventual chiar unui şef getic local încadrat în aristocraţia uniunii de triburi sud-trace, care în acea vreme se întinsese pînă la gurile Dunării. În nici un caz nu e vorba de un scit. Pledează în acest sens nu numai numele trac menţionat, dar şi particularităţile artistice ale coifului, cnemidelor şi pocalelor,

Fig. 52. — Mormînt getic de incineraţie cu cameră zidită din blocuri de piatră, de la Zimnicea (sec. IV—III î.e.n.).

al căror decor are numai afinităţi stilistice cu arta scitică. Precum s-a constatat şi în mormintele de principi odrişi de la Duvanli, la sud de Balcani, e vorba de un început de artă tracă originală, înrudită cu arta scită. Acest început, care va fi ulterior în mare măsură înăbuşit prin progresele covîrşitoare ale influenţei greceşti, dovedeşte strînse relaţii între traci şi sciţi în secolul al V-lea î.e.n.

Despre geţii dobrogeni Tucidide spunea, referindu-se tocmai la secolul al V-lea î.e.n., în legătură cu uniunea de triburi condusă de Sitalces, că se deosebeau de ceilalţi traci din această uniune prin obiceiurile lor scite [1].

Coiful de aur de la Poiana-Coţofeneşti, pe valea Slănicului din Muntenia, prezentînd acelaşi tip şi un decor de acelaşi stil cu exemplarul găsit în mormîntul de la Agighiol, trebuie privit nu ca un import direct scitic — deşi în această vreme, ca şi în secolul al VI-lea î.e.n. asemenea importuri nu erau de loc rare în interiorul Daciei —, ci ca o dovadă de penetraţie a culturii traco-scite din

[1] Thucydides, II, 96.

dreapta Dunării spre Carpați încă din secolul al V-lea î.e.n., simultan cu penetrația elenică.

Dimpotrivă, cazanul de bronz de la Scorțaru (r. Brăila) din secolul al IV-lea î.e.n., de un caracter pur scitic, trebuie considerat ca provenind din stepele răsăritene. Cît despre piesele depozitului de lîngă Craiova, din același secol, constînd din garnituri de harnașament de argint sau de argint aurit, analoge celor de la Agighiol și din mormintele de la Panaghiurište, Bedniakovo și Radiuvené din Balcani, ca și altora din R.S.S. Ucraineană, s-ar putea să reflecte o artă comună traco-scitică, dar nici nu este cu totul exclus ca să fi fost aduse dinspre nordul Pontului Euxin. E tocmai vremea cînd se produce marea încercare de migrație scitică la sud de Dunăre sub conducerea lui Ateas, zdrobită de regele Filip II al Macedoniei la 339 î.e.n. (v. mai sus, p. 182). Indicațiile izvoarelor istorice permit deducția că acțiunea acestui șef s-a întins de la Nipru spre vest atît în Dobrogea, cît și în Cîmpia Dunării. Cîtăva vreme Ateas întîmpinase rezistența unui *Histrianorum rex* anonim [1], în care s-ar putea vedea o căpetenie a unei uniuni de triburi getice de pe ambele maluri ale Dunării. Abia după moartea acestuia sciții au izbutit să pătrundă în Dobrogea și spre Balcani, ceea ce a impus intervenția lui Filip care, cu doi ani mai înainte, anexase statul sud-tracic la Macedonia, iar acum căuta să-și afirme autoritatea pe fosta graniță danubiană a regilor odrișii. N-a atins acest scop decît cel mult în Dobrogea, fiindcă mai spre vest tribalii din fața Olteniei i s-au împotrivit cu succes.

Obiectele scite de pe teritoriul Daciei, datate în secolul al III-lea î.e.n. sînt puține și discutabile. Înglobarea statului odris în aria de expansiune a Macedoniei și fixarea dominației macedonene la Dunăre reprezintă împrejurări decisive pentru creșterea influenței grecești, care acum nu se va sprijini numai pe expansiunea comercială a cetăților pontice, ci și pe ascendentul politic al unor mari puteri elenistice din peninsula Balcanică.

În aceste împrejurări s-a produs saltul calitativ din procesul de formare a culturii geto-dace. Constrînse și de amenințările care se ridicau în preajma lor, triburile getice din Cîmpia Dunării, mergînd pe linia dezvoltării progresive anterioare, s-au coalizat în uniuni puternice, ca aceea care i-a rezistat lui Ateas și ca aceea care se va opune lui Alexandru cel Mare în anul 335 î.e.n. Abia suit pe tron, tînărul rege macedonean a reluat problema granitei danubiene, căutînd să aducă la ascultare pe tribalii neînvinși de tatăl său. Neputîndu-l supune pe Syrmos, șeful tribalilor, adăpostit într-un ostrov de pe Dunăre unde primea ajutor de la geții de pe malul stîng al fluviului, Alexandru s-a hotărît să-și impună forța chiar acestora, printr-o demonstrație fulgerătoare, trecînd Dunărea pe neașteptate, cucerindu-le și distrugîndu-le o cetate slab întărită și silindu-i să se refugieze în stepele din interiorul țării. Acțiunea și-a ajuns scopul, fiindcă, văzîndu-se tăiat de sprijinul get, Syrmos s-a închinat învingătorului. Aceste

[1] Iustinus-Trogus, IX, 2—3. Cf. V. Pârvan, *Getica*, p. 56—65.

întîmplări, care au avut loc undeva prin apropierea gurii Oltului, poate la Zimnicea, au fost minuțios descrise de însuși generalul lui Alexandru, Ptolemeu al lui Lagos, viitorul rege al Egiptului elenistic, care a participat la ele. Narațiunea lui, fidel transmisă de Arrian [1], conține mărturii prețioase cu privire la progresele realizate de geți pînă în acel moment. Pentru trecerea Dunării, ostașii macedoneni s-au servit, printre alte mijloace, de marele număr de luntri ușoare scobite în trunchiuri de copaci *(monoxyla)* care se aflau acolo, localnicii folosindu-le « pentru pescuit, pentru legăturile dintre ei și adesea pentru prădăciuni ». Malul stîng era plin de lanuri de grîu atît de îmbelșugate încît ostașii macedoneni n-au putut înainta prin ele decît culcînd spicele cu sulițele lor lungi *(sarissai)*, ținute de-a curmezișul. E un excelent document pentru gradul înaintat la care ajunsese agricultura la geți și pentru importanța primordială pe care această ramură o căpătase în producția lor economică. Oastea getică pe care au surprins-o macedonenii pe malul stîng al fluviului era impunătoare; nu mai puțin de 4000 de călăreți și peste 10 000 de pedestrași, o forță pe care numai o importantă uniune de triburi o putea da. Fără reușita surprizei, îndrăzneala regelui macedonean ar fi putut fi scump plătită, căci cu cei o mie cinci sute de călăreți ai săi și cu patru mii de pedestrași nu ar fi avut cum să facă față unei bătălii propriu-zise. Cetatea evacuată în grabă de geți, deși nu reprezenta un punct principal, era bogată, avînd în vedere prada apreciabilă căzută în mîna biruitorilor, constînd probabil din grîne, din turme și din produsele lor. Ne putem închipui cît de mari avuții de acest fel trebuie să fi fost acumulate în centrele tribale mai de seamă din interiorul țării.

Probabil aceeași uniune, dar manifestîndu-se în alt loc, prin sudul Moldovei și prin Bugeac, avea să-și dovedească forța împotriva macedonenilor ceva mai tîrziu, în anul 326 î.e.n., cînd Alexandru se afla în toiul faimoasei sale expediții din Asia. Generalul însărcinat de el cu guvernarea Traciei, Zopyrion, trecînd Dunărea prin Dobrogea și aventurîndu-se în stepele din nordul Mării Negre, a fost întîmpinat la întoarcere de geți și neputîndu-se retrage peste fluviul umflat de inundații recente, a trebuit să primească o luptă în care și-a găsit moartea împreună cu cei treizeci de mii de ostași ai săi (v. și mai sus p. 183). Lovit de acest dezastru în proiectele sale politice Alexandru plănuia ca, după încheierea campaniei sale asiatice, să revină la Dunăre pentru a sfărîma puterea getă, care devenise primejdioasă pentru regatul său macedonean din Europa. Proiectul a fost zădărnicit de moartea lui prematură.

Uniunea de triburi din stînga Dunării apare impunătoare cu deosebire în preajma anului 300 î.e.n., cînd sub conducerea lui Dromichaites înregistrează succese de mare răsunet în războaiele sale cu Lisimah, cunoscutul general al lui Alexandru, ajuns după moartea acestuia guvernator, apoi rege al Traciei (v. mai sus, p. 184). Acesta, căutînd să-și întărească autoritatea în Dobrogea,

[1] Arrianus, *Anabasis*, I, 3—4.

purtă mai întîi un greu război împotriva cetății Callatis (Mangalia), apoi, după tîrzia capitulare a acesteia, se îndreptă spre Dunăre. Supuse populațiile getice de pe malul dobrogean al fluviului, ceea ce îl duse la un conflict acut cu uniunea de triburi a lui Dromichaites, în alcătuirea căreia intraseră acele populații. Luptele cu Dromichaites au durat mulți ani, cu repetate încercări din partea diadohului macedonean de a trece Dunărea și de a-i învinge pe geții de pe stînga fluviului. De fiecare dată, însă, expedițiile sale s-au terminat cu insuccese, uneori chiar grave. Astfel, pe la anul 300 î.e.n., Agathocles, fiul lui Lisimah, fu prins de geți în luptă și ținut în captivitate multă vreme, pînă ce, la 292 î.e.n., Dromichaites îl liberă, cu speranța de a obține o pace favorabilă. Dar Lisimah, consolidîndu-și situația generală prin reconcilierea cu rivalii săi elenistici, consideră momentul venit pentru o soluționare definitivă a problemei getice pe calea forței. Respinse propunerile pacifice ale lui Dromichaites și trecu Dunărea cu o oaste importantă. Geții, folosind vechea tactică împrumutată de la sciți, de a pune între ei și dușmani întinderea stepelor lipsite de apă și arzînd totul în urma lor, se retraseră înlăuntrul țării. În cele din urmă, oastea macedoneană, istovită de foame și de sete și cuprinsă de deznădejde, fu încercuită și capturată în întregime. Lisimah și ai săi fură duși la *Helis*, reședința căpeteniei getice, situată într-un loc neprecizat din Cîmpia Dunării. Ceea ce a urmat, ne dă prilejul să aflăm noi știri despre cultura de atunci a geților și despre organizarea lor socială în forma democrației militare. Poporul în arme, exultînd de beția victoriei, se adună și-i cere tumultuos lui Dromichaites ca prizonierii să fie uciși. Șeful militar al uniunii de triburi, judecînd calm situația, este de altă părere, dar nu și-o poate impune în mod autoritar, ci e nevoit să-și convingă ostașii prin raționamente, arătîndu-le că vor avea mai mult de profitat obținînd o pace durabilă printr-o atitudine clementă, decît provocînd, fără necesitate, expediții de răzbunare, împotriva cărora norocul ar putea să nu le mai fie prielnic. Lisimah este tratat cu toate onorurile, i se reface întreaga curte, cu toți prietenii, cu toți slujitorii și cu toate obiectele scumpe și astfel e poftit la ospăț, la o masă somptuoasă. Dromichaites cu nobilii geți se așază alături, la o masă deosebită, pregătită modest, cu vase simple de « lemn », cu pahare de corn de vită și cu mîncăruri sobre, după cum ține să precizeze Diodor [1], care ne-a transmis acest episod, apoi ridicînd paharul său primitiv, îi ține regelui învins o lecție amicală de morală, arătîndu-i cît de nechibzuită i-a fost dorința de a risca atît de mari pericole într-o țară aspră și la niște oameni « barbari », cu un mod de viață înapoiat, atunci cînd acasă la el putea să-și continue o viață îndestulată și strălucită. Lisimah răspunde, recunoscîndu-și greșeala și mărturisindu-și recunoștința pentru generozitatea ce i s-a arătat. Pacea se încheie, geții recăpătîndu-și posesiunile din dreapta Dunării. Fiica lui Lisimah devine soția căpeteniei gete și regele captiv este liberat. Unde va fi fost de fapt centrul puterii lui Dromichaites,

[1] XXI, 12. Pentru interpretări cf. V. Pârvan, *Getica*, p. 56—65.

nu ştim. Mai de curînd s-a propus ca uniunea tribală condusă de Dromichaites să fie identificată cu *ordessenii* (sau *argesenii*), o populaţie de pe malurile Argeşului.

Desigur, contrastul pe care Dromichaites a ţinut să-l accentueze la banchet între fastul elenistic şi simplicitatea vieţii getice, a fost în mod ostentativ exagerat. Se poate chiar ca în textul lui Diodor să nu fie vorba decît de un loc comun (scena se găseşte şi la Herodot ca petrecută, în sec. V î.e.n., între perşi şi spartani) al tendinţei romantice din diverse timpuri de a idealiza puritatea morală a « barbarilor », în opoziţie cu corupţia civilizaţilor. Totuşi în acea vreme nivelul culturii getice, cel puţin în ce priveşte masele, era încă predominat de tradiţiile rustice şi deşi geţii nu erau de loc străini de produsele civilizaţiei greceşti şi nici nu le disprețuiau, se găseau încă la o mare distanţă de înaltul ei nivel. Este ceea ce rezultatele cercetărilor arheologice confirmă pe deplin.

Aşezările getice începuseră să fie intens locuite. Este vremea primei faze a cetăţii de la Zimnicea pe Dunăre, în care s-a constatat un strat din secolul al IV-lea î.e.n. şi în a cărei necropolă s-au găsit monede de la Filip şi Alexandru.

Ştiri bogate despre primele progrese decisive ale culturii geto-dace au fost dobîndite şi prin săpăturile de la Poiana (r. Tecuci), în sudul Moldovei. Situată pe rîpa înaltă de pe malul stîng al Siretului, nu departe de gura Trotuşului, la un punct principal de pe drumul cel mai scurt dintre gurile Dunării şi Carpaţi, această staţiune a fost locuită încă din epoca bronzului (cultura Monteoru) şi apoi din prima epocă a fierului pînă în epoca lui Decebal. Stratul din secolele IV—III î.e.n., gros şi întins, indicînd deci o aşezare foarte populată, reprezintă momentul de avînt al culturii geto-dace, corespunzător ciocnirilor dintre geţi şi regii macedoneni. Conţinutul său, bogat şi variat, se referă în cea mai mare parte la secolul al III-lea î.e.n., însă apucă şi a doua jumătate din secolul al IV-lea î.e.n., precum reiese din prezenţa monedelor histriene din cele mai vechi serii, a cioburilor de vase elenice cu firnis negru de bună calitate, a amforelor thasiene cu ştampile specifice. Locuinţele sînt construite la suprafaţa solului, din lemn şi lut, în tehnica rustică tradiţională. Bordeiele şi semi-bordeiele, care încă se mai întîlnesc în această vreme în aşezările de o importanţă minoră din Dacia, sînt foarte rare la Poiana. Stratul din sec. IV—III î.e.n. de la Poiana e încă lipsit de ceramică indigenă lucrată la roată, care apare numai în stratul imediat superior (din sec. II—I î.e.n.). Tehnica lucrării ceramicii la roată, care se constată la geţii din Dobrogea şi din cîmpia de sud a Olteniei şi Munteniei din sec. VI—V î.e.n. ca un reflex al influenţelor sud-tracice, s-a răspîndit mai tîrziu în restul Daciei. Olăria getică din stratul secolelor IV—III de la Poiana e confecţionată cu mîna, în cele două tehnici principale moştenite din epoca hallstattiană: aceea a vaselor poroase ornate cu proeminenţe şi brîuri şi aceea a vaselor negre lustruite, însă formele prezintă, hotărît, particularităţile caracteristice epocii a doua a fierului. Evoluţia întrezărită în secolul al V-lea î.e.n. la Cernavoda, a ajuns acum la tipuri Latène bine definite, ca oala poroasă cu profilul uşor rotunjit şi cu gura strînsă şi cana cu gît înalt. Printre obiectele

de metal obişnuit, acum sînt de menţionat brăţările simple ori spiralice de bronz, vîrfurile de săgeţi de bronz de tip scitic cu trei tăişuri şi fibulele trace de bronz aparţinînd variantei vechi, cu apendice vertical. La baza stratului, deci sub nivelul locuinţelor, s-au descoperit schelete de adulţi şi de copii, din care unele, aparţinînd probabil unor victime de război, prezentau poziţii dezordonate, iar altele, înmormîntate în mod normal, cu obiecte de inventar din secolul al IV-lea î.e.n., aveau o poziţie chircită, perpetuată din epoca bronzului pînă în această vreme tîrzie. Schelete chircite, tot din secolul al IV-lea î.e.n. au fost constatate la Tariverde şi la Mangalia, în Dobrogea. Incineraţia încă nu se întîlneşte la Poiana în această perioadă.

Pentru tranziţia de la inhumaţie la incineraţie, sînt interesante două cazuri de incineraţie pe loc (în cuptoare speciale) constatate unul la Poieneşti (r. Vaslui), în Moldova, într-un mormînt plat, altul la Zimnicea, în Muntenia, într-un tumul, ambele referindu-se la războinici înmormîntaţi cu capul spre sud, cu inventar din secolul al IV-lea î.e.n. În tumulii de la Zimnicea s-a descoperit şi un altfel de mormînt de războinic incinerat, constînd dintr-o cameră de zid de piatră, construită ca pentru inhumaţie, dar care conţinea cenuşa defunctului depusă direct pe podea, fără urnă, alături de arme, de fibule trace şi de vase diverse getice şi greceşti; printre arme e de remarcat un coif de bronz elenic de la sfîrşitul secolului al IV-lea î.e.n.

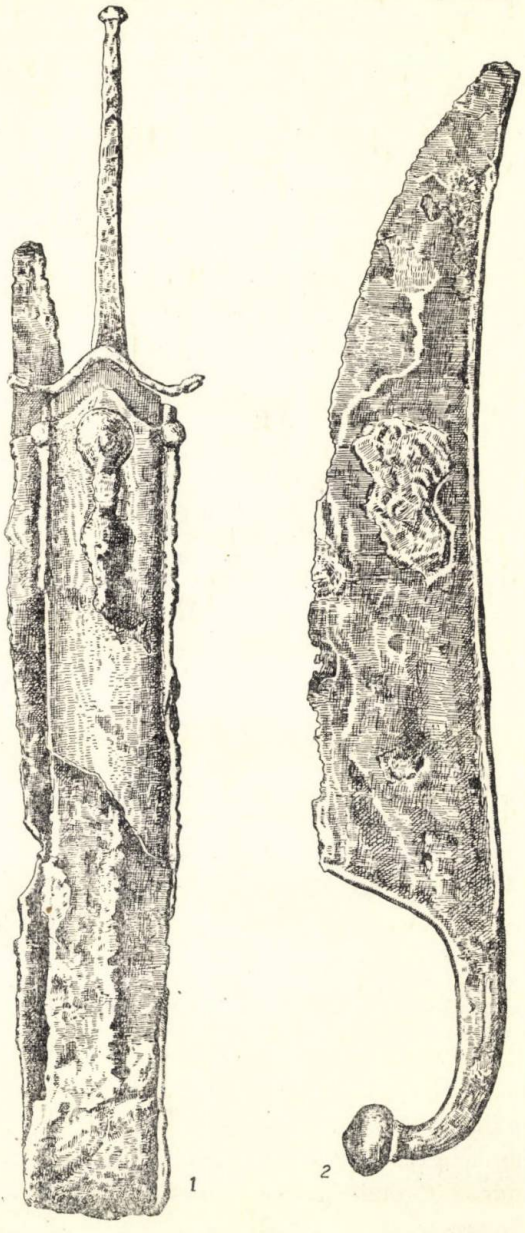

Fig. 53. — Arme de fier găsite în morminte celtice. 1, sabie îndoită ritual pentru a fi pusă în mormînt; 2, cuţit de luptă; ambele de la Aiud.

Celţii pe teritoriul Daciei

Celţii formau ramura cea mai de vest a indo-europenilor. Din punct de vedere lingvistic, ei aparţin grupului *kentum*, limba lor fiind mai de aproape înrudită cu limbile italice. Ei înşişi se numeau *celţi*, în greceşte κελτοί, după cum apar în cele mai vechi texte; în latineşte, *Celtae*.

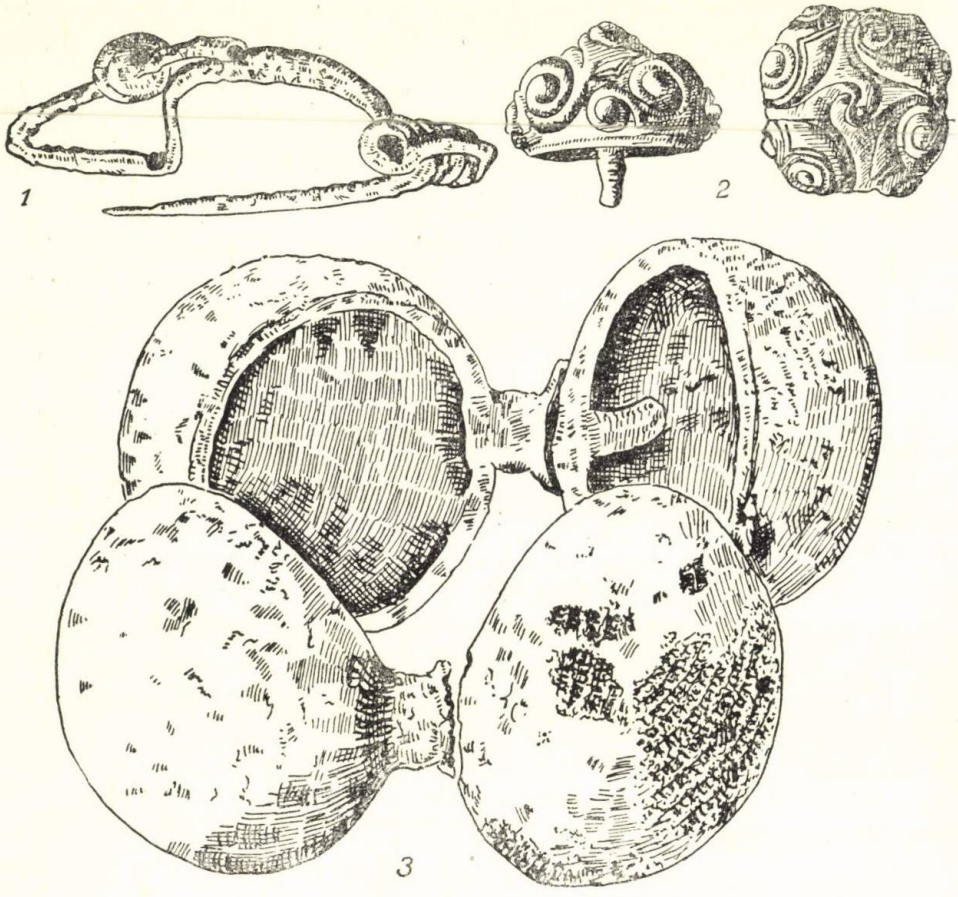

Fig. 54. — Obiecte celtice de podoabă.
1, fibulă de tip Latène II; 2, buton ornamentat cu motive spiralice celtice; 3, brăţară de bronz, cu semiove; 1 şi 3, din necropola de la Apahida; 2, din mormîntul de la Cristurul Secuiesc.

Numele a aparţinut iniţial probabil unui singur trib, cu care au venit întîia oară în contact grecii şi romanii. Mai tîrziu capătă un sens generic şi numele de *Galli*, la început tot denumirea unui trib, sau *Galatai*, după cum se numeau cetele care au pătruns în anii 279—278 î.e.n. în Macedonia, Tracia, Grecia şi Asia Mică.

Numele celţilor apare întîia oară în secolul al VI-lea î.e.n. la Hecateu din Milet, care vorbeşte despre o Κελτική, apoi la Herodot, care îi menţionează

la Dunărea superioară. După o altă ştire, provenind probabil de la acelaşi Hecateu, celţii erau aşezaţi încă din secolul al VI-lea în regiunea cursului superior al Rinului şi a Dunării superioare. Se pare, de asemenea, că ei au pătruns în Peninsula Iberică încă din secolul al VI-lea î.e.n.

Din aşezările lor din Franţa şi Germania de sud, ei continuă să se răspîndească pînă la începutul secclului al III-lea î.e.n., dată la care expansiunea lor va ajunge la punctul culminant, ocupînd părţi din insulele britanice, aproape întregul teritoriu al Franţei şi al Italiei de nord. Părţi însemnate din Europa centrală sînt de asemenea ocupate de celţi. Spre răsărit, ei ajung pînă în Dacia şi în regiunile din nordul Mării Negre.

Tradiţia literară nu permite urmărirea neîntreruptă a pătrunderii celţilor spre Italia şi Europa centrală; ea ne arată însă că expediţiile lor de jaf comportau atacuri violente care provocau panică. Astfel în anul 387 ei ocupă Roma, iar în 278 î.e.n. devastează sanctuarul de la Delfi.

Pînă la urmă, celţii occidentali nu rezistă presiunii germanilor dinspre răsărit, care îi împing peste Rin şi nici ofensivei romanilor dinspre sud, care va culmina cu ocuparea Galliei de către Caesar. Cea mai mare parte a triburilor celtice din cuprinsul imperiului roman este cu încetul romanizată. Elemente etnice celtice au contribuit la formarea popoarelor francez şi englez.

Stadiul de dezvoltare social-economică la care ajunseseră celţii în perioada contactului lor cu dacii corespunde, dar numai în linii mari, cu stadiul unora din triburile dacice. Chiar la celţi, această dezvoltare nu era egală la toate triburile. Dezvoltarea forţelor de producţie şi intensificarea schimburilor comerciale au dus la destrămarea relaţiilor de comună primitivă, mai ales la triburile care erau în contact cu lumea clasică. Spre sfîrşitul secolului al II-lea î.e.n. celţii au atins ultimul stadiu al descompunerii orînduirii comunei primitive. Aristocraţia tribală stăpînea pămînturi întinse şi sclavi. Se formează un tip de aşezări întărite de caracter cvasi-orăşenesc, aşa-numitul *oppidum*, aşezări care sînt centre de meşteşuguri, de comerţ şi — deseori — politice. Din aristocraţie se recruta şi cavaleria celţilor, care va deveni principala lor forţă militară.

Celţii au fost buni agricultori. Foloseau pluguri cu brăzdar de fier şi, pentru a obţine recolte bogate, practicau sistemul trienal de cultivare a pămîntului. Ei erau de asemenea constructori. Fortificaţiile lor, alcătuite din ziduri de piatră întărite cu bîrne de lemn, erau deosebit de puternice.

Printre meşteşugurile cele mai mult practicate de celţi a fost metalurgia şi îndeosebi prelucrarea fierului, dar şi olăria, la care introduc întrebuinţarea roţii şi care ajunge la o remarcabilă perfecţie.

Expansiunea celţilor a adus cu sine unificarea culturii materiale într-o bună parte a Europei. Vehiculînd elemente de cultură de origine greco-etruscă şi mai tîrziu romană, dar şi originale, celţii au contribuit mult la ridicarea nivelului cultural în regiunile în care s-au aşezat.

De pe teritoriul Ungariei de azi, unde celţii se stabiliseră în prima treime a secolului al IV-lea î.e.n., ei pătrund pe mai multe căi în Transilvania. Această pătrundere se face începînd cu sfîrşitul secolului al IV-lea sau cu începutul secolului al III-lea î.e.n.

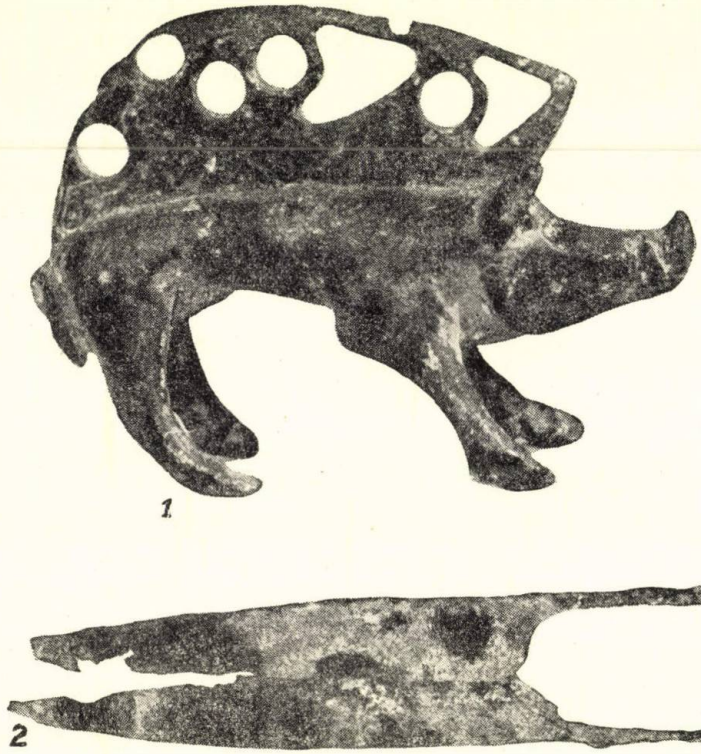

Fig. 55. — Obiecte celtice.
1, figurină de bronz, reprezentînd un mistreţ, găsită la Luncani (Grind); 2, foarfece de fier, pentru « tunsul oilor », din mormîntul celtic de la Dezmir.

În pasajul din Arrian (v. mai jos p. 238), care este cea mai veche ştire literară despre prezenţa celţilor în apropierea ţării noastre, nu este vorba de celţi stabiliţi pe teritoriul Romîniei de azi. Descoperirile arheologice ne îndreptăţesc să presupunem că înaintarea celţilor în Romînia se va face pornind de la marele cot al Dunării, la Vácz, pe două căi principale şi anume pe valea Someşului şi pe valea Mureşului. La aceste două căi se adaugă şi drumul pe valea Dunării, pe care celţii par a fi pătruns ceva mai tîrziu în Oltenia. Grupul descoperirilor din Oltenia este răspîndit în partea de sud a regiunii Craiova pătrunzînd spre nord pînă în depresiunea Tg.-Jiu, după cum arată un mormînt celtic găsit la Cornești [1]. Acest grup îşi are corespondentul şi la sud de Dunăre, în Bulgaria.

[1] Inedit. În Muzeul raional Tg.-Jiu.

Pătrunderea celților pe valea celor două mari rîuri ardelene pare a se fi petrecut, în linii mari, în aceeași perioadă, deși cele mai vechi descoperiri celtice din Transilvania și în general din întreaga noastră țară, provin din teritorii situate la sud de Mureș. Este vorba de descoperirea de la Silivaș, nu departe de Aiud și de cele de la Mediaș. Din valea Mureșului celții se răspîndesc și în văile Tîrnavelor și Oltului, pătrunzînd pînă în colțul de sud-est al Ardealului. Grupul de nord, someșan, pătrunde pînă aproape de Bistrița, după cum arată descoperirile făcute în 1953 la Galații Bistriței. Nu este de loc exclusă, ba e chiar probabilă o pătrundere de triburi celtice și în părțile răsăritene ale Daciei, venind din Europa centrală și ocolind Carpații pe la nord.

Nu cunoaștem pînă acum așezări celtice precis identificate pe teritoriul Daciei [1]. Toate cele cîteva zeci de descoperiri cunoscute, de caracter celtic, provin din morminte și acestea numai uneori sigur identificate, alteori doar presupuse.

Afară de mormîntul de la *Silivaș*, care conținea printre altele un coif de fier, de tip mai vechi, italic, lucru pentru care fusese greșit datat la sfîrșitul veacului al V-lea î.e.n., fără să se țină seama de faptul că acest tip a avut o viață lungă, nici de faptul că celelalte obiecte din mormînt datează descoperirea în jurul anilor 300 î.e.n., sînt de menționat încă o dată mormintele de la *Mediaș*, cuprinzînd vase de lut, coliere și brățări de bronz, o zăbală, o foarfecă, un cuțit de fier etc.

Mormintele celtice de pe teritoriul Daciei datează din secolul al III-lea și al II-lea î.e.n. Atît cît permit observațiile care s-au putut face cu prilejul descoperirilor, s-ar părea că ele sînt exclusiv morminte de incinerație. Oasele incinerate erau depuse de obicei pe pămînt, lîngă urnă, dar în unele locuri, ca la Mediaș sau la Dipșa, de pildă, chiar în urnă.

Nu cunoaștem morminte tumulare, nici morminte cu un inventar deosebit de bogat. Celții au practicat în același timp atît inhumația cît și incinerația, dar în Dacia ei practică incinerația.

Deși uneori incomplete sau lipsite de observațiile științifice necesare, descoperirile celtice de pe teritoriul țării noastre ne permit să tragem unele concluzii asupra culturii materiale a celor cărora le-au aparținut.

Cele 40—50 de descoperiri celtice din Dacia ne permit să cunoaștem în primul rînd armele, ceramica și podoabele celților. Astfel, spada de fier celtică, cu două tăișuri, lungă de aproximativ 1 m, s-a găsit în numeroase locuri, atît în Ardeal cît și în grupul descoperirilor din Oltenia de sud. Acest ultim grup, compus din vreo 20 de descoperiri, este caracterizat mai ales prin prezența spadei, de multe ori îndoită ritual, în morminte (la Băbeni-Olteț, la Călărași în r. Gura Jiului, la Gruia, Gîrla Mică și în alte locuri — ca și în Ardeal, la Toarcla, Aiud, Dipșa).

[1] În unele locuri, ca de ex. la Morești, lîngă Tg.-Mureș, se găsesc fragmente ceramice și alte obiecte celtice în locuințele populației locale.

O altă armă obişnuită a celţilor este lancea lungă, de fier, pe care o găsim de asemenea uneori îndoită ritual. Apare în unele cazuri asociată cu spada de fier, de exemplu la Pecica, Apahida, Band. O găsim de asemenea în grupul oltean, în vreo zece locuri, în unul sau mai multe exemplare.

Fig. 56. — Vase lucrate la roată, din necropola celtică de la Apahida.

În afară de spadă şi lance, celţii aveau un cuţit greu, aşa-numitul cuţit de lovit, care servea ca armă. Îl găsim în cîteva locuri din Ardeal, în timp ce în Oltenia el este înlocuit cu cuţitul curb traco-getic, pe care celţii l-au împrumutat de la populaţia locală.

Găsim de asemenea, în diferite locuri din Transilvania, la Curtuiuşeni, Cristurul Secuiesc şi Toarcla, morminte în care s-au descoperit resturile unor care de luptă. Acest lucru ne arată că celţii din Dacia mai întrebuinţau încă acest mijloc de luptă, care mai tîrziu va dispare.

Cîteva descoperiri din Ardeal şi din Oltenia conţin şi zăbale de fier.

Tot influenţei celtice se datoreşte şi prezenţa pintenilor în Dacia.

Se găsesc, de asemenea, în cîteva descoperiri, ca de exemplu la Apahida, la Dezmir şi la Dobrosloveni, fragmente de scut.

Un alt obiect, pe care se pare că l-au adus celţii pe teritoriul ţării noastre, este foarfeca. Ea are forma foarfecii de tuns oile. O găsim la Apahida, Dezmir etc.

În afară de arme şi de unele unelte (cuţite, foarfeci), inventarul mormintelor celtice ne ajută să cunoaştem şi podoabele pe care le purtau atît bărbaţii, cît şi femeile. Este vorba de brăţări şi coliere de bronz şi de fibule, cu care ei îşi prindeau veşmintele. Găsim aceste fibule, fie din bronz, fie din fier, atît în

Ardeal cît şi în Oltenia. Este locul să amintim aici că dacii au imitat în argint una din formele fibulei celtice, fibula cu aşa-numitele « noduri » pe arc.

O categorie specială de podoabe e reprezentată de brăţările din bronz formate din mai multe semiove (« jumătăţi de ou ») mai mari sau mai mici, care se purtau atît pe braţ, cît şi pe picior. Ele sînt caracteristice mai ales pentru grupul de nord din Ardeal, unde apar la Apahida, Jucul-de-Sus, Valea lui Mihai, Diosîg, Sîntioana, Dipşa, Şilindru.

Descoperiri celtice răzleţe se semnalează şi în Moldova: cea mai de nord, chiar din toată ţara noastră, este cea de la Glăvăneştii Vechi, unde s-a găsit un schelet avînd la piciorul stîng o verigă tipic celtică.

Din Moldova este amintită şi o sabie celtică.

Cea mai importantă descoperire celtică din ţara noastră o formează cimitirul de la Apahida, unde s-au săpat, la începutul veacului, 21 de morminte. Mormintele datează din jurul anului 200 î.e.n. Ele ne permit să cunoaştem mai de aproape ritul de înmormîntare şi, în afară de elementele culturale pe care le-am menţionat, şi ceramica celtică. Această ceramică, de culoare neagră-cenuşie, lucrată cu roata, pe care o cunoaştem de altfel şi din alte locuri, o găsim aici reprezentată într-o cantitate mai mare. Roata olarului, pe care geto-dacii au cunoscut-o prin intermediul tracilor de la greci, a fost probabil introdusă în vestul şi nord-vestul ţării de celţi.

Amintim că în unele morminte de la Apahida şi în alte locuri s-au găsit şi oase de porc. Se pare că celţii erau mari iubitori de carne de porc, dar e probabil că porcul domestic sau mai degrabă cel sălbatic, a jucat şi un anumit rol legat de credinţele lor religioase. Acest lucru ni-l arată şi figurinele de bronz, reprezentînd un mistreţ, dintre care s-a găsit un exemplar şi la noi, la Luncani (fost Grind, r. Turda).

În ceea ce priveşte tipul antropologic al celţilor de pe teritoriul ţării noastre s-a ajuns la concluzia că scheletele celtice găsite pe Ostrovul Şimian (reg. Craiova) au trăsături mediteraneene. Aceluiaşi tip antropologic îi aparţine şi scheletul celtic descoperit la Glăvăneştii Vechi (reg. Iaşi). Dată fiind marea variabilitate antropologică a triburilor celtice, se poate presupune prezenţa în structura triburilor celtice din ţara noastră şi a influenţelor mediteraneene.

A doua perioadă a culturii geto-dace (circa 300—100 î.e.n.)

Echilibrul creat între forţa uniunii de triburi getice de la Dunăre şi autoritatea statului elenistic al Traciei de sud, prin pacea încheiată între Dromichaites şi Lisimah, a avut urmări rodnice pentru dezvoltarea culturii geto-dace. Pe de o parte, uniunea de triburi getice ieşea solid închegată din războaiele de apărare pe care timp de aproape o jumătate de secol le dusese împotriva cuceritorilor macedoneni, pe de alta, influenţelor greceşti li se lărgeau considerabil căile de pătrundere în societatea getică, deoarece la vechile relaţii de schimb se adăugau acum contactele politice şi înrudirile dinastice. Contingente getice

vor participa chiar la războaiele dintre diferiţi monarhi elenistici, cum e cazul unei cete comandate de un alt Dromichaites, care la anul 260 î.e.n. e menţionat de partea seleucizilor în Asia [1]. În asemenea împrejurări începe a doua perioadă a culturii geto-dace (circa 300—100 î.e.n.), în cursul căreia această cultură se va dezvolta cu caracterele ei proprii şi va fi răspîndită pe întregul cuprins al Daciei.

La progresele culturii geto-dace, pe lîngă intensele legături cu lumea elenistică, o contribuţie însemnată a adus factorul celtic, care în această perioadă şi-a avut acţiunea cea mai puternică în răsăritul Europei şi despre care s-a vorbit în paragraful precedent. Cu prilejul victoriei din 335 î.e.n. a lui Alexandru Macedon împotriva tribalilor şi geţilor, printre diferitele solii ale populaţiilor vecine venite să-l salute pe învingător, este menţionată şi una pe care o trimiseseră « celţii dinspre Adriatica » [2], adică din regiunile ilirice de pe văile Savei şi Dravei. Dar de o influenţă a celţilor asupra populaţiilor geto-dace nu poate fi vorba decît după răsunătoarele lor invazii în lumea elenistică pe la începutul secolului al III-lea î.e.n. (cf. mai sus, p. 232).

Cînd vîrtejul acestor invazii s-a potolit, vedem o serie de populaţii războinice celtice aşezate în preajma Daciei: scordiscii, în nordul Serbiei, cu centrul la *Singidunum* (Belgrad), boiii şi eraviscii în Ungaria, teuriscii în răsăritul Slovaciei şi poate şi în Galiţia şi Podolia, cotinii în Moravia, anarţii în nord-vestul Daciei, anartofracţii în sudul Poloniei, britolagii (britogallii sau brigolaţii) în Bugeac. Pe stînga Nistrului, amintirea unor nume de cetăţi celtice, ca *Vibantavarium*, *Carrodunum*, *Maetonium* şi *Eractum*, se va păstra pînă tîrziu [3]. Desigur, de la unele din populaţiile citate nu vor mai rămîne, pînă la urmă, decît numele, fiindcă vor sfîrşi prin a se contopi în masa triburilor geto-dace sau de alte origini.

Numele de neamuri celtice pătrunse în interiorul Daciei sînt foarte puţine şi nesigure. Doar în mod ipotetic s-a atribuit o origine celtică tribului *Cotensiilor*, menţionat de Ptolemeu geograful prin sudul Moldovei, şi unui trib *Ramae*, presupus pe la poalele Carpaţilor din Muntenia [4], avînd ca centru o cetate cu nume de aspect getic, *Ramidava* (poate la Drajna pe Teleajen).

Este evident că în mijlocul iureşului celtic din secolul al III-lea î.e.n. cea mai mare parte din triburile geto-dace au izbutit să reziste. Desigur, importante teritorii periferice cu populaţii geto-dace au intrat sub dominaţia cuceritorilor, dar în ţinuturile centrale ale Daciei celţii n-au putut pătrunde decît sporadic şi vremelnic, cu prilejul unor incursiuni fără consecinţe durabile. În schimb, influenţa culturii Latène pe care o aduseseră cu ei din Occident s-a bucurat de o soartă mai bună. De fapt, în Dacia influenţele celtice au avut rolul de a accelera procesul de nivelare a diferenţelor regionale şi a da o coloratură Latène culturii

[1] Polyaenus, IV, 16; cf. V. Pârvan, *Getica*, p. 150.
[2] Arrianus, *Anabasis*, I, 4, 6.
[3] Ptolemaeus, *Geographia*, III, 5, 15.
[4] Cf. V. Pârvan, *Getica*, p. 253.

geto-dace, formate mai dinainte la Dunăre prin contactul direct cu lumea greacă. Pe de altă parte, celții, aflîndu-se, în general, pe aceeași treaptă de evoluție cu geto-dacii și avînd aceeași bază economică, le-au putut transmite acestora cu înlesnire, ca și tracii de sud, o serie de bunuri ale civilizațiilor sudice pe care ei le asimi-

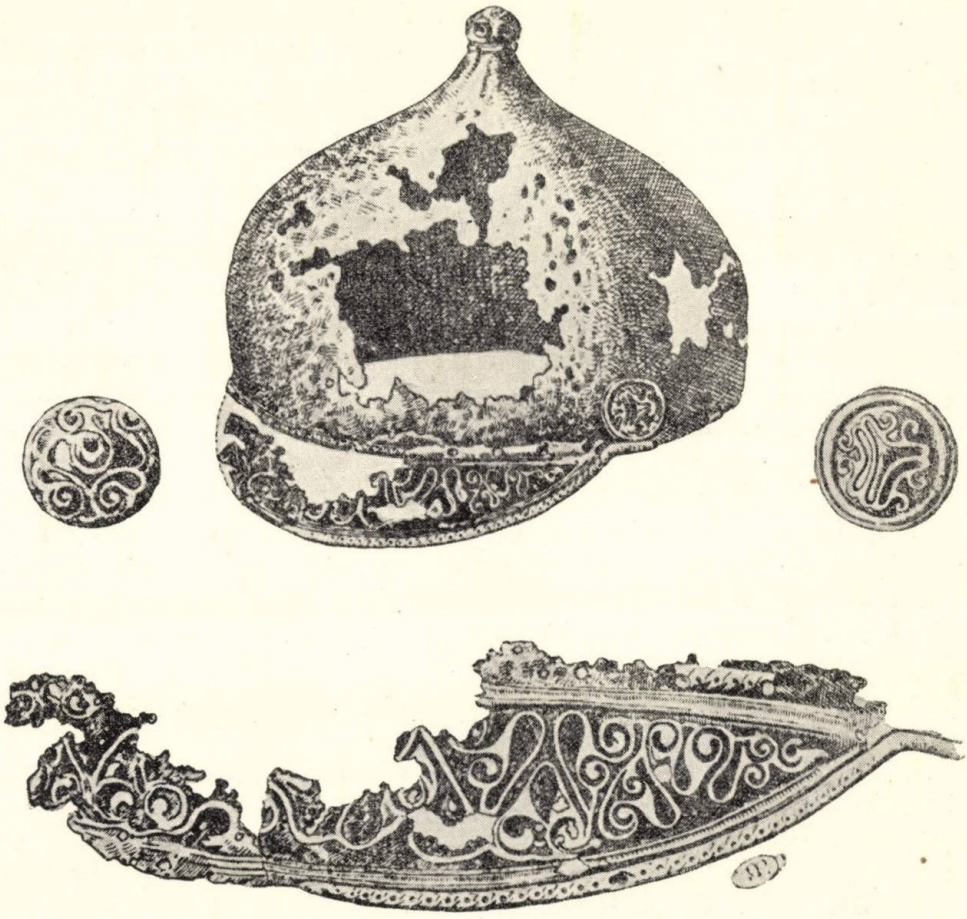

Fig. 57. — Coif din mormîntul celtic de la Silivaș.

laseră anterior. În urma contactului cu celții, geto-dacii și-au perfecționat unele meșteșuguri și cu deosebire lucrul metalelor, și-au însușit numeroase forme de unelte și de obiecte de podoabă celtice și au deprins, poate, unele elemente de amănunt din tehnica ceramicii lucrate la roată.

Totuși, proporția influențelor celtice asupra culturii geto-dace a fost mult mai limitată decît pare uneori. În nici un caz n-ar putea fi vorba de o celtizare a acestei culturi. Față de influențele Latène-ului occidental, geto-dacii au avut reacții proprii. Elementele ceramice adoptate eventual de la celți, cum ar fi

pictura şi decorul cu linii lustruite, prezintă o însemnătate secundară. Tehnica în sine a ceramicii lucrate la roată fusese introdusă în cîmpia Munteniei încă din sec. VI—V î.e.n., prin Tracia de sud, iar formele vaselor lucrate de geto-daci în această tehnică nu prezintă nici o particularitate celtică, ci se inspiră pe de o parte din repertoriul ceramic grecesc, pe de altă parte din tradiţiile hallstattiene ale olăriei locale lucrate cu mîna. Cele mai multe din obiectele de podoabă şi de lux lucrate în Dacia sînt străine de cultura Latène, fiind produse direct după modele elenistice. Armele celtice, cu toată superioritatea lor tehnică, nu erau folosite de daco-geţi; exemplarele constatate în unele morminte din valea Dunării din Oltenia aparţin unor celţi scordisci. În Dacia lipsesc cu totul podoabele celtice de metal smălţuit, iar obiectele cu decor în stil specific celtic apar foarte rar şi numai ca elemente de import. Tipul de fibulă Latène II este adoptat în Dacia, dar cu interpretări proprii.

Regiunea care a rămas cel mai puţin atinsă de influenţele culturii Latène occidentale, cît şi de incursiunile militare celtice, este zona de la Dunăre ocupată de uniunea de triburi a lui Dromichaites. La Poiana, pe Siret, stratele din această perioadă arată o continuitate netulburată. La Zimnicea, pe Dunăre, tocmai acum se înregistrează cea mai intensă înflorire a culturii daco-getice pe linia traco-elenistică începută în perioada anterioară. Aşezările similare de tip *oppidum* se înmulţesc în toată Cîmpia Dunării. Daco-geţii le dădeau numele de *dava*. La sfîrşitul secolului al III-lea î.e.n. apar noi cetăţi getice importante la şes, ca acelea de la Piscul Crăsanilor pe Ialomiţa, Tinosul pe Prahova, Popeşti pe Argeş, pentru a nu le menţiona decît pe acelea care au făcut obiectul unor săpături ştiinţifice. Pretutindeni în această regiune importurile elenistice şi dovezile de legături cu Tracia de sud sînt în creştere. Fibula de tip trac se constată în mod frecvent, iar amforele greceşti încep să devină banale.

În afară de producţia ceramicii locale lucrate cu roata, avem, ca indicii ale progreselor economice şi sociale realizate de localnici, o mare abundenţă a gropilor de grîne, frecvenţa atelierelor metalurgice şi apariţia monedelor dace de argint, imitate de localnici după tetradrahmele macedonene ale lui Filip II şi ale lui Alexandru. Varietatea monedelor greceşti de import arată orientarea principală a comerţului din acea regiune. Este vorba de piese provenind de la Histria, Callatis, Odessos şi din alte cetăţi greceşti. Cît despre monedele originale macedonene de aur şi de argint, de la Filip şi Alexandru, ele sînt răspîndite în toată Dacia, formînd tezaure îngropate, ca şi staterii de aur ai lui Lisimah, care se găsesc de asemenea pretutindeni, în cantităţi uneori considerabile. Această intensă utilizare a monedei, fie străină, fie locală, atestă, pe lîngă o mare activitate de schimb, o deosebită dezvoltare a producţiei economice locale, în primul rînd în agricultură şi în păstorit, dar şi în meşteşuguri, şi totodată o creştere a avuţiilor private, cu toate consecinţele sale de ordin social.

Moneda geto-dacă

Dezvoltarea forțelor de producție, care au luat un avînt deosebit în cursul celei de-a doua perioade a culturii geto-dace, a creat condițiile unei producții de mărfuri. Aceasta a dus la nevoia baterii monedei locale, menită să servească procesul de schimb. Societatea geto-dacă aprecia profund foloasele acestui mijloc comod și universal de evaluare a mărfurilor, care este banul. Monedele de import, oricît de mare era afluența lor ca urmare a unei creșteri asidue a schimburilor cu orașele pontice și cu statele elenistice, nu erau de ajuns pentru noile nevoi ale unei societăți locale dezvoltate. De aci inițiativa păturilor avute ale triburilor geto-dacilor de a bate monedă proprie. Monedele geto-dace erau emise de triburi sau de uniuni de triburi și aveau circulație mai ales în interiorul acestor grupuri sociale. Ca dovadă că nu era vorba de un orgoliu superficial din partea șefilor de triburi, care ar fi ținut să-și afirme în acest mod prestigiul după exemplul monarhilor elenistici, ci de o reală necesitate economică ce li se impunea, este că monedele geto-dace nu prezentau nici chipurile acestor șefi, nici numele lor. Erau simple imitații după monedele de import și în primul rînd după cele macedonene, care se bucurau în acea vreme de cea mai mare circulație.

Geto-dacii au bătut numai monede de argint, cu un aliaj de cupru în proporții foarte variabile. În cele din urmă proporția acestui amestec a ajuns să capete aspectul unei reale falsificări, pastila monedei nemaiavînd de argint decît o pojghiță subțire la suprafață, care ascundea un miez masiv de bronz. Cele mai caracteristice monede geto-dace imită tetradrahmele lui Filip II al Macedoniei, cu chipul lui Zeus pe avers și cu silueta unui călăreț pe revers. Imitațiile după monedele lui Alexandru cel Mare, prezentînd pe avers capul lui Heracles, iar pe revers pe Zeus șezînd pe tron, se întîlnesc numai în regiunile de la sud de Carpați. În restul Daciei se găsesc adesea tipuri hibride, avînd pe avers capul lui Heracles ca pe staterii de argint ai lui Alexandru, iar pe revers călărețul de pe monedele lui Filip. E cazul tipului Hunedoara, răspîndit în regiunea cu același nume. Matrițele erau executate de meșterii locali, care reproduceau efigiile originale într-un mod foarte sumar și cu multă stîngăcie. Necunoscînd scrisul, ei înlocuiau literele grecești cu simple puncte. Matrițele erau reînnoite, după ce se uzau, prin copiere succesivă de la una la alta, fără consultarea modelelor originale, ceea ce a dus la o degenerare progresivă a efigiilor. Pînă la urmă acestea nu mai apar decît sub aspectul unor combinații bizare de linii și puncte, în care cu greu s-ar mai putea recunoaște amintirea primelor modele. De regulă, monedele geto-dace sînt « scyphate », adică prezintă o față concavă și alta convexă, dînd impresia unor mici cupe.

Cele mai vechi exemplare, de o execuție relativ mai bună a efigiilor, aparțin tipului Filip și datează de pe la mijlocul secolului III î.e.n. Cele mai recente și în același timp cele mai degenerate, atît sub aspectul titlului metalic, cît și al efigiilor, aparțin sfîrșitului secolului II î.e.n. și începutului sec. I î.e.n. Monedele geto-dace se găsesc de obicei în mare număr, îngropate ca tezaure, însă

au fost constatate adeseori şi ca apariţii izolate în stratele aşezărilor geto-dace, de pildă la Popeşti, Piscul Crăsanilor, Poiana etc.

Printre monedele geto-dace se disting şi variate tipuri regionale. Cele mai importante sînt: tipul Vîrteju în centrul Munteniei, tipul Hunedoara în Transilvania, tipul Aninoasa în Oltenia şi tipul Epureni în Moldova. Diferenţierea lor este, însă, ulterioară. La început, în sec. III î.e.n., a existat un singur tip comun, imitat după monedele lui Filip II al Macedoniei. Apoi din acest tip şi din imitaţiile după staterii de argint ai lui Alexandru, au derivat celelalte tipuri. Depărtîndu-se tot mai mult de modelele macedonene de la care au pornit, monedele geto-dace au ajuns a reprezenta tipuri cu caractere proprii.

Deoarece imitaţii după monedele macedonene, cu o tehnică şi o degradare artistică analoge cu ale celor geto-dace, se întîlnesc frecvent şi la neamurile celtice din Europa centrală şi occidentală, s-a crezut într-o vreme că geto-dacii ar fi împrumutat de la celţi obiceiul de a bate monede. Lucrul este puţin probabil, dacă ţinem seama de contactul direct al geto-dacilor cu grecii şi cu tracii de sud, care îi puteau uşor iniţia în acest meşteşug, aşa cum o făcuseră în atîtea alte domenii de activitate. Raportul geto-dacilor cu celţii în această privinţă mai degrabă ar putea fi inversat, celţii din Europa centrală inspirîndu-se din tehnica geto-dacă pentru monetăria lor. Fapt este că, în ciuda asemănărilor tehnice, deosebirile tipologice dintre monetăria dacă şi cea celtică sînt nete. Aceste deosebiri se impun chiar cînd e vorba de modelele greceşti comune, cum este cazul tipului Filip.

În afară de monedele macedonene, au circulat în Dacia şi imitaţii după alte tipuri de monede greceşti, însă fără aceeaşi frecvenţă şi fără aceeaşi persistenţă şi, în consecinţă, fără degenerări tot atît de însemnate. Astfel de ex., în sec. III î.e.n., se întîlneşte în Dacia un tip de monedă de argint care reproduce, în mod barbarizant, fără litere, tetradrahmele oraşului Larissa din Thessalia, avînd pe avers chipul unei divinităţi feminine văzut din faţă, iar pe revers silueta lui Heracles. Piesele cunoscute din acest tip de imitaţie sînt puţine. În schimb, foarte obişnuite sînt imitaţiile după tetradrahmele din Thasos, care, împreună cu originalele, s-au răspîndit în toată Dacia şi în ţările vecine începînd de pe la sfîrşitul sec. II î.e.n. şi durînd în tot cursul secolului următor. Imitaţiile după monedele thasiene, produse poate în Tracia de la sud de Dunăre, s-au oprit la un stadiu foarte apropiat de modelul original, fără degenerările la care acelaşi model a dat loc în monetăria celtică. Pe exemplarele din Dacia, de un argint destul de pur, se păstrează clare inscripţiile greceşti din original şi sînt reproduse cu destulă îngrijire chiar efigiile (capul lui Dionysos pe avers, silueta lui Heracles pe revers). Se observă că imitarea monedelor macedonene în Dacia, ca şi circulaţia în general a imitaţiilor după monedele elenistice, încetează pe la începutul secolului I î.e.n., cînd piaţa geto-dacă este acaparată de denarul roman.

Istoria geto-dacă în a doua perioadă (circa 300—100 î.e.n.)

Inegalitatea regională din perioadele anterioare a fost mult atenuată după apariţia influenţelor celtice. Totuşi se observă un primat al regiunilor de la Dunărea de jos în epoca de dezvoltare a culturii geto-dace, ceea ce ne îndreptăţeşte să deducem că forţa politică a uniunii de triburi din această zonă s-a menţinut şi după Dromichaites, deşi în izvoarele istorice n-o mai găsim menţionată prin informaţii precise. Grupul galat de la Tylis, care se adaptase repede la civilizaţia elenistică (v. mai sus, p. 184—187) trebuie să fi respectat echilibrul creat la Dunăre în vremea lui Lisimah, căzînd la înţelegere cu geţii şi căutînd să apere cetăţile pontice împotriva altor invadatori. De atunci datează, probabil, cetăţile cu nume celtice *Noviodunum* (Isaccea) şi *Arrubium* (Măcin), situate la cele mai importante vaduri danubiene din nordul Dobrogei. Dar cultura indigenilor din Dobrogea a rămas neinfluenţată de celţi. Nicăieri acolo nu s-au găsit elemente neîndoielnic celtice. În necropola de la Murighiol (r. Tulcea), în marginea Deltei, s-au constatat morminte getice cu urne şi cu numeroase vase şi obiecte greceşti din secolul al III-lea î.e.n., dar fără nici cel mai mic obiect celtic. În vremea cînd statul celto-elenistic de la Tylis îşi trăia ultimii ani, pe la sfîrşitul secolului III î.e.n., o nouă forţă şi-a făcut apariţia la nord de gurile Dunării. E vorba de *bastarni*, numiţi şi *peucini*, o populaţie de origine germanică din nordul Carpaţilor de la vest de Vistula, emigrată spre sud-est şi aşezată tocmai în acel timp în nordul şi în centrul Moldovei, de unde pornea adesea în incursiuni prădalnice spre ţărmurile pontice şi peste Dunăre. Poate aceştia sînt acei «barbari», anonimi, care apar în inscripţia lui Agathocles fiul lui Antiphilos, ca duşmani ai Histriei, în afară de tracii lui Zoltes, şi împotriva cărora cetatea elenică a cerut ajutorul lui Rhemaxos din stînga Dunării, un rege probabil get din şesul Munteniei şi din sudul Moldovei (v. mai sus, p. 189).

Invazia bastarnilor, care s-a produs mai întîi în regiunile răsăritene ale geto-dacilor, a întîlnit o rezistenţă înverşunată din partea acestora. Istoricul roman Iustinus [1] povesteşte un episod al acestei lupte de apărare, întîmplat cam tot prin jurul anului 200 î.e.n., ca şi intervenţia lui Rhemaxos în Dobrogea. Este vorba de un alt rege al dacilor, numit Oroles, care şi-a supus ostaşii la pedepse morale umilitoare, pentru că se lăsaseră biruiţi de bastarni. Cu oastea astfel redisciplinată, căpetenia dacă a izbutit apoi să-şi ia revanşa într-o nouă bătălie. Afară de faptul că amîndoi sînt pomeniţi în legătură cu evenimente care au avut loc pe la sfîrşitul secolului al III-lea î.e.n. şi începutul secolului al II-lea, nu avem nici o posibilitate de a preciza poziţia cronologică a lui Oroles faţă de Rhemaxos şi nici de a şti sigur dacă se aflau sau nu în fruntea aceleiaşi formaţii politice. Dar din insistenţa izvorului de a-i defini pe oamenii lui Oroles ca daci, spre deosebire de geţi (*Daci quoque suboles Getarum sunt*, «dacii care sînt de acelaşi neam cu geţii») ar reieşi că nu e vorba de uniunea de triburi getice de la Dunăre, ci

[1] Iustinus-Trogus, XXXII, 3, 16.

de o altă formație politică, din Transilvania și din Carpații Orientali. În primele lor avînturi, e foarte probabil că bastarnii nu se limitaseră la Moldova, ci pătrunseseră și peste munți, în mijlocul Daciei. Pînă la urmă, însă, au fost goniți din Transilvania, rămînînd numai în teritoriile de la est de Siret, cu a căror pierdere temporară daco-geții au trebuit să se resemneze.

Aceste interpretări în legătură cu problema bastarnilor din Moldova au fost confirmate de arheologie. Săpăturile de la Poienești (în raionul Vaslui) și de la Lunca Ciurei, lîngă Iași, ca și cele de la Lucașovca, în raionul Orhei din R. S. S. Moldovenească, au scos la lumină resturile unei culturi din sec. II—I î.e.n. cu totul deosebită de a geto-dacilor, de un nivel mult mai înapoiat și ale cărei caractere nu se regăsesc decît în regiunile dintre Oder și Vistula de unde veneau bastarnii. În Moldova această cultură se constată numai în ținuturile înalte și păduroase. În șesurile dinspre sud continuă să prospere cultura getică, după cum s-a văzut la Poiana. Se pare că, spre deosebire de celți, bastarnii n-au conlocuit cu geții, ci i-au gonit pe aceștia de pe teritoriul ocupat de ei [1]. Bastarnii se ocupau cu creșterea animalelor. Războaiele de pradă prezentau în plus un izvor de venituri pentru clasa conducătoare. Frecventele resturi de amfore rhodiene descoperite în stațiunile lor dovedesc că făceau și comerț cu grecii. Totuși, nu și-au însușit nimic din civilizația acestora. Lucrarea ceramicii la roată le-a rămas necunoscută. Deși au fost în legătură cu celții, n-au reținut decît prea puțin din cultura acestora. Fibulele de tip Latène II și III sînt singurele elemente celtice din inventarul așezărilor și cimitirelor lor. Aveau uneori locuințe la suprafața solului, făcute din lemn și vălătuci, dar de regulă locuiau în bordeie. Ritul lor funerar era exclusiv incinerația. Depuneau osemintele arse în urne acoperite cu strachini, mai rareori direct în gropi. Pe teritoriul țării noastre, în afară de Moldova, resturile culturii bastarne s-au descoperit și în estul Transilvaniei, dar într-un singur punct, la Morești (r. Tg.-Mureș), ca o confirmare a uneia din incursiunile efemere și izolate pe care, probabil, bastarnii le-au întreprins la vest de Carpați, la început.

Se pare că, oțelită în luptele cu bastarnii, uniunea de triburi dace condusă de Oroles din Transilvania s-a închegat ca o forță durabilă, comparabilă cu aceea a geților de la Dunăre. O știre păstrată tot la Iustinus vorbește cam pentru aceeași epocă, de o creștere a puterii dace sub un rege cu numele *Rubobostes (incrementa Dacorum per Rubobosten regem* « creșterea dacilor prin regele Rubobostes » [2]), care ar putea fi, eventual, unul din succesorii lui Oroles.

În ce privește vechea uniune de triburi getice din Muntenia și din sudul Moldovei, cu care l-am pus în legătură pe Rhemaxos, ea s-a menținut față de bastarni tot atît de bine ca și față de celți. Între geți și bastarni s-a ajuns adesea chiar la colaborări militare, la care au participat uneori și celții din vecinătatea lor.

---

[1] Alți cercetători socot că nu s-a produs o izgonire a geților din regiunile în care s-au așezat bastarnii (Nota red.).

[2] Iustinus-Trogus, *Prolog.*, 32; cf. C. Daicoviciu, *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 50.

În situaţia tulbure din acea vreme, războiul devenise o ocupaţie rentabilă, nu numai pentru aristocraţia tribală, care profita cel mai mult, dar chiar pentru luptătorii de rînd. Cîteodată, o mare parte din oaste se angaja numai pentru simbrie, singură sau în coaliţie cu celţii ori cu bastarnii, în războaie îndepărtate. Regii macedoneni Filip V şi Perseu, în luptele cu vecinii lor traci ori dardani sau împotriva romanilor, au utilizat de mai multe ori asemenea mase de mercenari de peste Dunăre. Din cauza apariţiei lor în formă de coaliţie, forţele barbare sînt uneori foarte încurcat caracterizate din punct de vedere etnic de autorii antici care relatează evenimentele respective. Astfel, în cazul transdanubienilor, în număr de 10 000 de călăreţi şi 10 000 de pedestraşi, chemaţi în ajutor de Perseu la 168 î.e.n. împotriva romanilor, unele izvoare îi numesc galli sau galaţi (adică celţi), altele bastarni, iar Apian — geţi [1]. Cum acest ultim autor este de obicei foarte bine informat, se pare că geţii au format nucleul coaliţiei, al cărei şef — fie că era tot get, fie că era bastarn ori celt — se numea Cloilios. Fapt este că, din cauza avariţiei regelui macedonean, care a refuzat să facă plata înainte, în speranţa că o va putea reduce ulterior, contractul a fost rupt şi oastea barbară s-a întors din drum, fără să intre în luptă. Este interesant să ştim condiţiile pecuniare pe care le puseseră aliaţii de la Dunăre lui Perseu cu acel prilej: o mie de stateri de aur pentru şeful expediţiei Cloilios, cîte zece stateri pentru fiecare călăreţ şi cîte cinci pentru fiecare pedestraş. Şefii diverselor corpuri de trupă urmau să fie dăruiţi cu hlamide scumpe (mantale fără mîneci, bogat împodobite), brăţări de aur şi cai de rasă. Nu mai vorbim de partea cuvenită din prada luată de la inamic, în caz de izbîndă. Avem în această informaţie o dovadă de rentabilitatea războaielor pentru geţi şi pentru vecinii lor şi, în acelaşi timp, caracteristice indicii despre ierarhia socială care se stabilise în democraţia lor militară.

După înfrîngerea lui Perseu, romanii supun Macedonia, iar ceva mai tîrziu, în anul 146 î.e.n., o transformă, împreună cu Grecia, în provincie romană. Acest eveniment are o importanţă istorică deosebită, fiindcă marchează un pas decisiv al Romei în acţiunea sa de cucerire a Peninsulei Balcanice. Populaţiile de la Dunăre au reacţionat energic. Atacurile tracilor şi scordiscilor împotriva noii provincii se ţin de acum înainte lanţ, sprijinite tot timpul de geto-daci. Romanii au dus lupte multe şi grele cu ei, izbutind pînă la urmă să le macine forţele şi să-i aducă la supunere. Numai geto-dacii, ocrotiţi de condiţiile geografice şi de proporţia impunătoare a forţelor lor, n-au putut fi atinşi. Dar nu e mai puţin adevărat că prima apariţie a armatei romane pe malul marelui fluviu va fi pentru toţi geto-dacii semnalul că o mare primejdie se apropiase şi că numai prin solidaritatea lor îi vor putea face faţă. Momentul marii unităţi a tuturor triburilor geto-dace sosise şi în curînd, sub conducerea lui Burebista, se va înfăptui.

Un lung preludiu al acestui moment a fost procesul de răspîndire a culturii geto-dace pe întreg teritoriul carpato-dunărean în cursul secolelor III—II î.e.n.

---

[1] Appianus, *Macedonica*, IX, 16, 1—2; cf. V. Pârvan, *Getica*, p. 69—70.

În preajma anului 100 î.e.n. această cultură ajunsese la maturitatea formelor sale caracteristice. *Davae*-le se înmulțiseră și începuseră să capete și în Transilvania aspectul acelora din Muntenia și Moldova. Prin calitatea lor de centre tribale de caracter economic, politic, militar, religios, aveau funcția de adevărate orașe, chiar dacă locuințele din interiorul lor, patrulatere, construite la suprafață sau ca semi-bordeie, tot în maniera tradițională, din lemn și lut, le va menține pînă la urmă un aspect rustic. De altfel, autorii greci le dădeau acestor așezări principale din Dacia chiar denumirea de *polis*, ca și centrelor urbane ale civilizației sclavagiste. Iar în unele așezări getice influențele elenistice se făcuseră simțite și asupra tipurilor de case. Astfel, de exemplu, la Popești pe Argeș (de identificat eventual cu *Argedava* lui Burebista) s-au descoperit resturile unei locuințe întinse din secolul al II-lea î.e.n., cu prefaceri în secolul următor, prezentînd camere numeroase și variate, cu un plan ordonat, întocmai ca în arhitectura greacă, deși în construcția lor se păstrează tot vechea tehnică primitivă. Această locuință, care trebuie să fi reprezentat « curtea » unui important șef de trib, fusese în parte acoperită cu țigle mari de tip grecesc, lucrate pe loc. În interiorul complexului se afla și o îngrăditură de stîlpi, de caracter religios, de formă patrulateră, cu latura de nord-vest curbată ca o absidă. Această formă de construcție de cult se va repeta în secolul I î.e.n. pe același loc și va apărea și în alte centre daco-getice, cum sînt cetățile din munții Orăștiei.

În ce privește ritul funerar al geto-dacilor, ezitarea între inhumație și incinerație, care se observase în perioada de tranziție dintre cele două epoci ale fierului, făcuse acum loc practicii generale a incinerației. Inhumația nu se mai constată decît în rare cazuri izolate. Mormintele de incinerație prezintă o mare varietate. La Zimnicea, cele mai multe sînt tumulare. La Poiana și la Popești sînt și tumulare și plane. La Murighiol apar numai plane. La Piscul Crăsanilor și la Popești s-au găsit locuri de incinerare, socotite ele însele sacre și, ca atare, acoperite cu cîte o movilă de pămînt. La Zimnicea s-au constatat numeroase morminte de incinerație din sec. III—II î.e.n. în țărîna unor tumuli mai vechi. În cele mai multe cazuri, în Dacia, oasele calcinate erau depuse în urne acoperite cu străchini-capace ori cu lespezi de piatră. Dar sînt și cazuri cînd erau îngropate fără urnă. Împreună cu osemintele arse se înmormîntau și armele sau obiectele de podoabă care se aflaseră asupra cadavrului în timpul combustiunii.

Cu toate războaiele dese din sec. III—II î.e.n., viața economică a geto-dacilor a înregistrat o continuă prosperitate. Comerțul cu lumea elenistică luase amploare. Obiectele grecești de import, cu deosebire începînd din secolul al II-lea î.e.n., apar foarte frecvente, variate și de o largă difuziune, pătrunzînd chiar peste munți, în Transilvania. Amforele thasiene cedează pasul celor pontice și mai ales celor din Rhodos, Cnidos și Cos. La produsele locale de schimb, pe care le dădeau agricultura și creșterea animalelor, se adăugau acum, ca un articol curent, sclavii, procurați prin războaie și foarte căutați pe piețele din sud. Dar

sclavajul începuse a prinde rădăcini chiar la geto-daci, atît în agricultură, cît şi în practicarea meşteşugurilor, care deveniseră ocupaţii specializate.

Mărfurile greceşti de nivel superior erau imitate acum de localnici în atelierele proprii. După cum s-a constatat, în special la Popeşti, se reproduceau categoriile de ceramică de o tehnică exigentă, ca bolurile deliene, cu decor în relief, amforele, marile chiupuri pentru provizii şi pentru apă (*pithoi*), ţiglele etc. Producţia de amfore locale era impusă de creşterea nevoii de recipiente speciale pentru vinuri, căci geţii adoptaseră de la tracii de sud cultura viţei. La Poiana, într-un strat din secolul al II-lea î.e.n., s-a descoperit un cuptor întreg pentru arderea vaselor de tehnică superioară. Ceramica lucrată la roată, fără a înlătura categoriile tradiţionale lucrate cu mîna, devenise general răspîndită în Dacia. Se făceau pe loc unelte de fier variate şi de bună calitate, se turnau obiecte de podoabă în bronz, mai cu seamă fibulele, începuseră a se confecţiona bijuterii şi vase de lux în argint, cu o îndemînare care va atinge apogeul în secolul I î.e.n. Fibula tracă, frecventă în secolele III—II î.e.n. prin variantele cu apendice şerpuitor, dispare pe la sfîrşitul secolului al II-lea, eclipsîndu-se în favoarea diferitelor variante ale fibulelor de tip Latène care vor fi reproduse cu particularităţi locale. În afară de bronz şi de argint, pentru fibule se întrebuinţa şi fierul. Aurul este aproape total absent în inventarul comun din a doua epocă a fierului, fiind desigur tezaurizat de şefi. Din acest metal erau în circulaţie doar monedele elenistice şi cîteva bijuterii mici, de import. Excepţional se mai întîlnesc produse ale toreuticii nord-pontice, de argint aurit, decorate cu figuri umane şi zoomorfe de tip greco-scit, cum e cazul cu rhytonul de la Poroina în Oltenia, datat în secolul al II-lea î.e.n. Printre armele cele mai obişnuite la geţi, care rămăseseră aceiaşi vestiţi arcaşi călări (ἱπποτοξόται) din perioadele anterioare, continuau să fie săgeţile, al căror tip scitic cu trei tăişuri şi cu tub încetase în secolul al II-lea î.e.n. de a mai fi turnat în bronz, fiind înlocuit cu acela al exemplarelor de fier, tot cu trei tăişuri, dar cu peduncul în loc de tub. În plus, erau folosite lăncile cu vîrfuri de fier, precum şi spadele de fier drepte şi scurte, cu două tăişuri, diferite şi de lungile spade celtice şi de săbiile curbe pe care le vor utiliza dacii din secolul I e.n.

Pentru a încheia acest succint tablou al stadiului atins de cultura geto-dacă la sfîrşitul celei de-a doua perioade a epocii Latène, este necesar să se amintească intervenţia factorului roman, a cărui influenţă în Dacia se face din ce în ce mai simţită în tot cursul secolului al II-lea î.e.n.

În contrast cu primejdia pe care o constituia pentru geto-daci din punct de vedere politic, intervenţia acestui factor în Peninsula Balcanică n-a avut decît consecinţe pozitive pentru evoluţia culturii geto-dace. Anexînd Macedonia şi Grecia şi impunîndu-şi supremaţia asupra Traciei de sud, Roma avea tot interesul ca să stimuleze activitatea economică de mai înainte a acestor ţări şi să sprijine legăturile lor de schimb cu triburile de la Dunăre. Astfel, departe de a fi fost întreruptă, penetraţia elenistică în Dacia s-a intensificat. E vremea cînd se

răspîndesc la nord de Dunăre tetradrahmele de argint thasiene, originale ori imitate, şi, împreună cu ele, tetradrahmele din *Macedonia Prima*, una din cele patru părţi în care romanii împărţiseră Macedonia, între anii 168 şi 146 î.e.n. Pe de altă parte, acum se deschide drumul pătrunderii comerciale romane directe dinspre Adriatica şi Italia. Drahmele cetăţilor greceşti din Iliria de sud: Dyrrhachium şi Apollonia, ca şi denarii consulari romani de argint, încep să apară în toată Dacia, ca efect al unei activităţi comerciale intense.

Factorul roman a contribuit nu numai la stimularea relaţiilor comerciale exterioare ale geto-dacilor, dar şi la creşterea producţiei lor interne, la accelerarea progreselor lor sociale şi la dispariţia diferenţelor regionale de pe cuprinsul Daciei. Transilvania, rămasă multă vreme în urmă faţă de Muntenia şi Moldova, din cauza depărtării sale de focarele civilizaţiei greceşti, apoi ridicată la nivelul general al culturii Latène în urma pătrunderilor celtice, intră acum şi ea din plin în curentul principal al influenţelor civilizaţiilor sclavagiste, venit pe o cale nouă, dinspre Apus. Progresele sale vor fi atît de rapide, încît în secolele următoare, în cuprinsul său se va muta însuşi centrul de gravitate al culturii geto-dace, care atîtea secole fusese la Dunărea de jos. Pe de altă parte, amploarea ameninţării politice romane va determina perfecţionarea organizaţiei militare a triburilor geto-dace de pretutindeni şi va grăbi procesul evoluţiei lor spre formarea unui stat sclavagist incipient.

BIBLIOGRAFIE

I. *Lucrări teoretice*

K. Marx, *Forme premergătoare producţiei capitaliste*, E.S.P.L.P., Bucureşti, 1956.

F. Engels, *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului*, E.S.P.L.P., Bucureşti, 1957.

II. *Lucrări generale*

Daicoviciu, C., *Noi contribuţii la problema statului dac*, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 47—60. Cf. şi vol. *Nouvelles études d'histoire*, Bucureşti, 1955, 121—137.

— *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucureşti, 1945.

Nestor, I., *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, în 22. *BerRGk*, 1933.

Pârvan, V., *Getica: O protoistorie a Daciei*, Bucureşti, 1926.

— *Dacia: Civilizaţiile străvechi din regiunile carpato-danubiene*, traducere şi adnotaţii de R. Vulpe, ed. a III-a, Bucureşti, 1958.

Tocilescu, Gr., *Dacia înainte de romani*, Bucureşti, 1880.

Vulpe, R., *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucureşti, 1938, p. 53—58 şi 72—95.

— *La civilisation dace et ses problèmes à la lumière des dernières fouilles à Poiana en Basse-Moldavie*, în *Dacia*, N. S., I, 1957, p. 143—164.

— *L'âge du fer dans les régions thraces de la Péninsule Balcanique*, Paris, 1930.

*** *Studii şi referate privind istoria Romîniei*, I—II, Bucureşti, 1954, p. 20—40, 81—193, 1839—1894 (comunicări şi discuţii referitoare la problemele dacilor).

1. Lucrări relative la diferitele regiuni geografice:

Dobrogea:

Berciu, D., *Descoperirile de la Cernavoda (1954) şi unele aspecte ale formării culturii Latène geto-dace la Dunărea de jos*, în *Materiale*, IV, 1957, p. 281—309. Cf. şi *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 133—141.

Bujor, Exp., *О гето-дакийской культуре в Мургиоле*, în *Dacia*, N. S., II, 1958, p. 125—141.

Moldova:

Vulpe, R. şi Ec., *Les fouilles de Poiana*, în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 253—351.

Vulpe, R., *Piroboridava: Consideraţiuni arheologice şi istorice asupra Cetăţuii de la Poiana în Moldova de Jos*, Bucureşti, 1931.

Petrescu-Dîmboviţa, M., *Descoperirea arheologică de la Frumuşiţa (raionul Galaţi)*, în *SCŞ Iaşi*, IV, 1—4, 1953, p. 497—511.

Muntenia:

Andrieşescu, I., *Piscul Crăsani*, Bucureşti, 1924.

Rosetti, Dinu V., *Săpăturile arheologice de la Snagov*, în *PMMB*, 2, Bucureşti, 1935, p. 7—9, 15—20, 57—68.

Vulpe, R. şi Ec., *Les fouilles de Tinosul*, în *Dacia*, I, 1924, p. 166—223.

Oltenia:

Berciu, D., *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939, p. 159—221.

Berciu, D.-Comşa, Eugen, *Săpăturile arheologice de la Balta Verde şi Gogoşu (1949 şi 1950)*, în *Materiale*, II, 1956, p. 399—488.

Transilvania:

Daicoviciu, C., *Cetatea dacică de la Piatra Roşie*, Bucureşti, 1954.

Floca, O., *Monnaies daciques du type Hunedoara*, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 71—104.

Banat:

Gavela, B. B., *Keltski oppidum Židovar*, Belgrad, 1952.

2. Despre arta traco-scită:

Andrieşescu, I., în *RPAN*, I, 1, 1937, pl. VIII—XXVIII (coiful de la Poiana-Coţofeneşti şi mormîntul de la Agighiol).

Alexandrescu, A. D., *Două statui traco-scitice din Dobrogea*, în *SCIV*, IX, 2, 1958, p. 291—302.

Berciu, D., *Фрако-скифский меч-эмблема из Меджидии (Добруджа)*, în *Dacia*, N. S., II, 1958, p. 93—124.

3. Pătrunderea greacă în ţările geto-dace:

Pârvan, V., *La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube*, Bucureşti, 1923, în *BSH*, X, p. 23—47.

4. Celții în Dacia:

DĂNILĂ, St., *Inventarul unor morminte de incinerație din sec. al III-lea—II-lea î.e.n.*, în *Din activitatea muzeelor noastre*, Cluj, 1955, p. 89—99 (Galații Bistriței).
DÉCHELETTE, J., *Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine*, II, 3, Paris, 1914, passim.
FILIP, J., *Keltové ve střední Evropě*, Praga, 1956, passim.
HUBERT, H., *Les Celtes depuis l'époque de la Tène*, Paris, 1932, passim.
HUNYADI ILONA, *Kelták a Kárpátmedencében*, Budapesta, 1944, passim.
KUHARENKO, I. V., *Распространение латенских вещей на территории восточной Европы*, în *SA*, 1959, 1, p. 31—51.
MÁRTON, L., *Die Frühlatènezeit in Ungarn*, Budapesta, 1933, passim.
NESTOR, I., *Keltische Gräber bei Mediasch*, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 153—182.
NICOLĂESCU-PLOPȘOR, C. S., *Antiquités celtiques en Olténie*, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 17—33.
PÂRVAN, V., *Considérations sur les sépultures celtiques de Gruia*, în *Dacia*, I, 1924, p. 35—50.
POPESCU, D., *Celții în Transilvania*, în *Transilvania*, 75, Sibiu, 1944, p. 639—666.
ROSKA, M., *A kelták Erdélyben*, în *Közlemények*, Cluj, 1944, IV, 1—2, p. 53—76.

5. Bastarnii:

FEDOROV, G. B., *Descoperirile arheologice din R.S.S. Moldovenească privind mileniul I al e.n.*, în *SCȘ Iași*, VIII, I, 1957, p. 159—160.
— *Rezultatele și problemele principale ale cercetărilor arheologice din sud-vestul U.R.S.S., referitoare la primul mileniu al e.n.*, în *SCIV*, X, 2, 1959, p. 372—377.
VULPE, R., *Săpăturile de la Poienești din 1949*, în *Materiale*, I, 1953, p. 213—496.
— *Le problème des Bastarnes à la lumière des découvertes archéologiques en Moldavie*, în *Nouvelles études d'histoire*, București, 1955, p. 103—119.

6. Principalele evenimente istorice:

DAICOVICIU, C., *Țara lui Dromichaites*, în *Kelemen Lajos Emlékkönyv*, Cluj, 1957, p. 179—183.
NICORESCU, P., *La campagne de Philippe en 339*, în *Dacia*, II, 1925, p. 22—28.
VULPE, R., *Histria, Zoltes și Rhemaxos*, în *Gîndirea*, București, 1931, XI, 9, p. 362—364.

7. Ceramica geto-dacă:

CRIȘAN, I. H., *Ceașca dacică*, în *SCȘ Cluj*, VI, 3—4, 1955, p. 127—157.

8. Monedele geto-dace:

MOISIL, C., *Monedele dacilor*, în *BSNR*, XV, 1920, p. 60—71.
MITREA, B., *Penetrazione commerciale e circolazione monetaria prima della conquista*, în *ED*, X, Roma, 1945, p. 3—154.
PREDA, C., *Triburile geto-dace și circulația monedelor lui Filip al II-lea la nord de Dunăre*, în *SCIV*, VII, 3—4, 1956, p. 267—288.

9. Tezaure de podoabe geto-dace:

FLOCA, O., *Contribuții la cunoașterea tezaurelor de argint dacice*, București, 1956.
POPESCU, D., *Objets de parure géto-daces en argent*, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 183—202.

Popescu, D., *Prelucrarea aurului în Transilvania înainte de cucerirea romană*, în *Materiale*, II, 1956, p. 196—250.

Rapoarte de săpături

Alexandria: în *Materiale*, VI, 1959, p. 251—263.
Glăvăneştii Vechi: în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 67 (mormîntul celtic).
Moreşti: în *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 297; V, 1—2, 1954, p. 214.
Murighiol: în *SCIV*, VII, 3—4, 1956, p. 243—252; *Materiale*, III, 1957, p. 247—253; V, 1959, p. 373—377; VI, 1959, p. 325—330.
Poiana: în *SCIV*, I, 1, 1950, p. 47—52; II, 1, 1951, p. 177—214; III, 1952, p. 191—210.
Popeşti: în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 239—269; *Materiale*, III, 1957, p. 227—242; V, 1959, p. 339—347; VI, 1959, p. 307—324.
Tariverde: în *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 129—135; V, 1—2, 1954, p. 100—108; VI, 3—4, 1955, p. 543—548; *Materiale*, IV, 1957, p. 77—85; V, 1959, p. 318—323.
Zimnicea: în *Studii*, II, 1, 1949, p. 116—125 şi în *SCIV*, I, 1, 1950, p. 93—102.

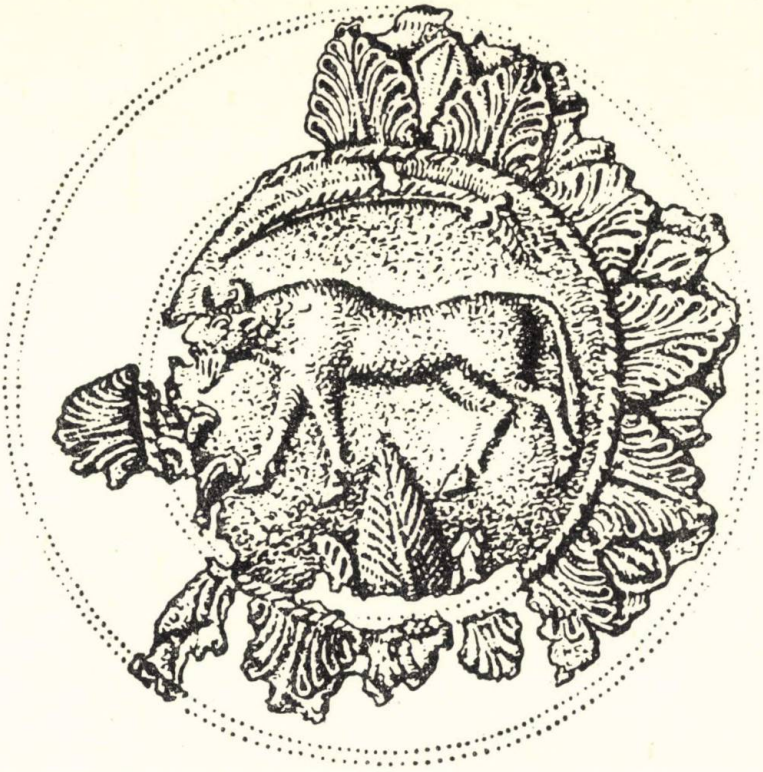

PARTEA II

APARIŢIA ŞI FORMAREA RELAŢIILOR SCLAVAGISTE ÎN DACIA

PERIOADA BUREBISTA-DECEBAL

(sec. I î.e.n. — 106 e.n.)

SITUAŢIA GENERALĂ

Cele două secole următoare (sec. I î.e.n. şi I e.n.), constituind, din punct de vedere arheologic, perioadele a treia şi a patra din a doua epocă a fierului, se caracterizează, pe plan istoric, prin două mari schimbări ce se petrec în sînul societăţii geto-dace de pe teritoriul ţării noastre.

Prima schimbare e consecinţa unui proces intern, iar a doua e urmarea unui eveniment de ordin extern.

Procesul intern constă în continua şi tot mai accentuata diferenţiere din sînul societăţii geto-dace, datorită dezvoltării accelerate a forţelor de producţie. Dezvoltarea continuă a acestor forţe duce la lichidarea treptată a vechilor relaţii de producţie şi la crearea relaţiilor noi, bazate pe formarea a două mari clase antagoniste în cadrul societăţii geto-dace: a clasei exploatatorilor şi a clasei exploataţilor, fie că e vorba de bogaţi şi săraci (dependenţi de cei bogaţi) sau de oameni liberi şi sclavi. Procesul acesta de dezvoltare internă împinge societatea geto-dacă la încercări spre o organizare social-politică superioară, aceea a statului, apărut pe baza antagonismului dintre clase, cu caracter sclavagist începător. Încercările rămîn, de obicei, neizbutite, cu excepţia aceleia din ţinutul intracarpatic al pămîntului dacic, din sud-vestul Transilvaniei.

Schimbarea de ordin politic extern se manifestă prin neîncetata şi viguroasa luptă a geto-dacilor împotriva tendinţelor de cotropire a teritoriului lor de către puternicul stat sclavagist roman ce se găsea, în acel timp, în culmea ascensiunii sale. Lupta aceasta s-a terminat, după cum se ştie, prin cucerirea, în două etape, la distanţă de timp de circa 100 de ani, a celei mai mari părţi a pămîntului geto-dac, de către Roma, şi cu înglobarea acestor teritorii însemnate ale Daciei libere în imperiul roman: întîi teritoriul Dobrogei, pe la sfîrşitul veacului I î.e.n. (făcînd, mai tîrziu, parte integrantă din provincia Moesia), iar apoi, în primii ani ai sec. al II-lea e.n., cea mai mare parte a teritoriului Daciei nord-dunărene, transformat în provincie romană sub numele de *Dacia*.

Înainte de a intra în tratarea sistematică a acestor transformări suferite de poporul dac în cursul celor două veacuri, credem nimerit să aruncăm o scurtă privire asupra situației în care se afla, pe la începutul și în cursul veacului I î.e.n., lumea înconjurătoare mediteraneană — așa-zisa lume clasică — din Europa, Africa și Asia. Aceasta și cu scopul de a înțelege mai ușor nu numai procesul de transformare internă a societății dacice, dar și pe acela la care e supus din motive de ordin extern.

Ieșind întărită pe plan extern și intern din criza în care fusese aruncată prin războiul cu socii, Roma, stăpînă peste o Italie unită (88 î.e.n.), se află în plină realizare a planurilor sale de cucerire.

În vest, ea stăpînea încă de pe la sfîrșitul celui de-al doilea război punic partea de apus a Mării Mediterane (cu provinciile europene: a Spaniei, de la anul 206 î.e.n., a Galliei Narbonensis din sudul Galliei libere, de la 121 î.e.n., a Galliei Cisalpine din nordul peninsulei apenine de pe la 222 î.e.n., iar pe continentul african cu provincia Africa, moștenire de la statul cartaginez desființat definitiv în 146 î.e.n.).

Expansiunea spre răsărit începuse și ea destul de curînd: ocuparea coastei de apus a Illiriei avu loc încă de pe la sfîrșitul sec. III (229—228 î.e.n.). Ea fu lărgită și continuată, apoi, prin cucerirea Macedoniei și a Greciei (desăvîrșită în 146 î.e.n.) și prin presiunea pe care o exercita de pe atunci și asupra teritoriilor încă libere, tracice și daco-moesice, din estul și nord-estul Peninsulei Balcanice, asupra regatului tracic, al odrișilor, în special.

Încă de prin a doua jumătate a veacului II (de pe la 130 î.e.n.), Roma își pusese piciorul și pe continentul asiatic, în Asia Anterioară, o dată cu transformarea unuia din statele elenistice, a regatului Pergamului, în o provincie, provincia Asia.

Pergamului îi urmează nu prea tîrziu Bitinia, făcută provincie în 75 î.e.n. și nu vor trece nici două decenii pînă ce întreaga Asie Anterioară cade pradă expansiunii romane, fie nemijlocit, în forma unor veritabile provincii (ca Iudaea, Siria, regatul Pontului — în anii 64—63), fie prin intermediul unor țări clientelare sau dependente (ca acelea a Armeniei, Commagenei, Ciliciei). De puternica sa rivală din interiorul Asiei Anterioare, de Parthia, Roma era despărțită de rîul Eufrat.

Dinspre est, nord și vest dacii se mărgineau, pe la începutul secolului I î.e.n., de popoare și seminții nesupuse Romei: de sarmații și sciții stepelor de la nordul Mării Negre, de sciții din regatul Crimeei și Bosporan, de bastarnii coborîți de curînd în regiunile pontice și ale gurilor Dunării, vecini răsăriteni la care se adaugă și orașele grecești de pe țărmul nordic al Pontului Euxin ca și cele de pe malul apusean, dobrogean, al acestei mări. Relativ scurta dominație a regatului Pontului peste aceste ținuturi durase numai pînă la căderea acestui regat sub stăpînire romană. Conflictul cu regatul Pontului avusese, în schimb,

şi urmarea de a atrage încă de pe atunci privirea Romei asupra acestor teritorii pontice. La nord şi nord-vest, Dacia liberă se învecina cu triburile celtice, răsăritene (boiii, tauriscii, anarţii), cu numeroasele neamuri germane (suevii) şi, în nord-est, cu cele slave.

Înspre vest, dincolo de Dunăre, se întindea mulţimea triburilor iliro-panonice şi celtice, iar înspre sud-vest, în regiunea confluenţei Savei cu Dunărea, tribul războinic al scordiscilor celţi.

Dintre toate aceste populaţii, numai sciţii din Crimeea şi cei bosporani, se aflau ca, de altfel, şi oraşele greceşti pontice, pe o treaptă superioară a dezvoltării social-politice (oraşe-state: coloniile greceşti, state-regate de tip sclavagist începător: sciţii crimeeni şi bosporani), toate celelalte populaţii nedepăşind încă, la acea vreme, stadiul democraţiei militare în formaţii de uniuni tribale mai mari sau mai mici.

În mijlocul acestor *populaţii*, Dacia fusese şi în trecut un pămînt rîvnit şi cotropit parţial de seminţiile vecine sau de cele venite din alte părţi în necontenitul flux al mişcărilor de triburi. Pentru perioada care ne interesează acum o primejdie destul de serioasă ameninţa dinspre nord-vest, prin presiunea triburilor celtice, în frunte cu boiii, iar dinspre răsărit, din partea bastarnilor şi a sarmaţilor iazigo-roxolani. Dintre aceste primejdii una a fost definitiv înlăturată, aceea a celţilor. În răsărit, vestita « stepă getică » fu pierdută prin stabilirea aici a sarmaţilor şi bastarnilor, prin sec. II şi I î.e.n., iar Cîmpia Tisei şi a Dunării, ca şi ţinutul Slovaciei de azi fură smulse stăpînirii dacice prin pătrunderea în aceste regiuni a sarmaţilor-iazigi (pe la anul 20 e. n. în Cîmpia Tisei) şi a triburilor germane ale cvazilor şi marcomanilor (pe la începutul erei noastre, în teritoriul Slovaciei). Dar cea mai puternică presiune cu urmări grave pentru poporul dac era expansiunea romană exercitată din sud, din Balcani, încă din sec. I î.e.n. şi din vest, dinspre Pannonia, de pe la sfîrşitul aceluiaşi veac. O dată cu aşezarea iazigilor între Dunăre şi Tisa, începe şi permanenta ofensivă a acestora contra teritoriilor dacice de la răsărit de Tisa, fie din proprie iniţiativă, fie pusă la cale de Roma.

1. DACIA ŞI POPORUL GETO-DAC

Sub denumirea de *daci* sau *geţi*, se înţelege populaţia care, din timpuri străvechi, a locuit pe teritoriul ţării noastre, întinzîndu-se, în anumite perioade de timp, şi dincolo de aceste hotare.

Atît numele de *daci* (în gr. Δάκοι, Δάκαι, Δάκες; în lat. *Daci*), cît şi acela de *geţi* (Γέται, *Getae*; o singură dată, la Arian: Γετηνοί) sînt nume colective, desemnînd *aceeaşi populaţie*, compusă dintr-o mulţime de triburi care vorbeau, cu variaţii locale, *aceeaşi limbă* [1]. În scrierile lor, autorii greci, folosesc, deobicei,

[1] Strabo, VII, 3, 13.

numirea de geţi (Getai), referindu-se la toţi geto-dacii, dar în special la populaţia ce locuia ţinuturile din apropierea gurilor Dunării şi din nord-estul Peninsulei Balcanice, populaţie cu care grecii ajunseseră mai întîi în contact. Numirea de *Daci* e întrebuinţată mai ales de scriitorii romani, designînd prin ea pe locuitorii din ţinuturile centrale şi vestice ale ţării, dar generalizînd-o cu timpul şi pentru întreaga populaţie a Daciei. Acelaşi uz se întîlneşte, în mod normal, şi în inscripţiile greceşti şi latine. Aceasta nu înseamnă că autorii greci (un Strabon, sau Apian de pildă), n-ar folosi niciodată numirea de daci (Dakoi) sau că autorii latini n-ar întrebuinţa şi dînşii numirea etnică de geţi (Getae), ca, de pildă, Pliniu care spune: *Geţii*, pe care romanii îi numesc *Daci* [1]. Dimpotrivă, istoricul Dio Cassius din sec. III e.n., deşi scrie în limba greacă, îi numeşte pe dacii din stînga Dunării consecvent *Dakoi*, motivînd că aşa se numesc ei înşişi pe sine şi că romanii îi numesc astfel [2], numirea de *Getai* aplicînd-o numai dacilor (geţilor) din Dobrogea şi din dreapta Dunării. În ce priveşte numirea de *Getae*, ea e folosită şi de autorii romani (uneori cu un sens arhaic) raportîndu-se în speţă — dar nu totdeauna — la populaţia dacică din preajma Dunării şi din Dobrogea. Velleius Paterculus [3] numeşte războiul proiectat de Caesar împotriva lui Burebista drept « bellum Geticum » şi nu pomeneşte de loc numele *Daci* sau *Dacia*.

Dintre aceste două numiri, după cum e şi firesc, mai întîi apare în izvoarele greceşti, aceea de *geţi*, şi anume la Sofocle şi la Herodot în sec. V î.e.n. Numirea de daci e atestată mult mai tîrziu, abia la Iulius Caesar [4] pe la mijlocul sec. I î.e.n. şi apoi pe la sfîrşitul sec. I î.e.n., la istoricul roman Pompeius Trogus [5], acesta referindu-se însă la evenimentele petrecute în societatea dacilor în sec. II î.e.n., apoi la poeţi ca Horatiu şi Virgiliu etc. Ca nume de sclavi, apare, e drept, încă în sec. IV î.e.n., la poetul comic Menandru, din Atena, numele de *Daos*, iar în sec. II î.e.n., la scriitorul de comedii latin Terentiu, acela de *Davus*, sau *Davos* (alături de *Geta*), numiri date sclavilor desigur după originea lor etnică, dar nu e sigur că aceasta e cea dacică.

Este neîndoios, că atît numele de *Dacus*, cît şi acela de *Geta*, au fost, la început, numele cîte unui trib care s-a extins apoi asupra întregii populaţii sau a unei însemnate părţi din ea. Şi unul şi celălalt nume sînt fără îndoială luate din însăşi limba geto-dacă şi nu au o origine străină (scitică) cum presupuneau unii. Numele de *dac* pare să vină de la cuvîntul **daca*, nume ce însemna, în limba geto-dacă, « cuţit, pumnal » şi fusese arma caracteristică a acestei populaţii. Cazuri ca acesta, cînd o populaţie este denumită după arma ei de căpetenie, sînt destul de frecvente în istoria popoarelor vechi. Numele de *Dacia* apare

[1] *Nat. Hist.*, IV, 79—81.

[2] LXVII, 6; cf. şi Appianus, *Hist. Rom.*, Praef. 4; Dionysius Perieg., în GGM, II, p. 119, v. 304—305; « Geţii şi imensa ţară a dacilor ».

[3] *Hist. Rom.*, 59, 4.

[4] *De bello Gallico*, VI, 25.

[5] *Prolog*, 32.

mai întîi, poate, la Agrippa, în comentariile sale asupra hărții, apoi — sigur — la Pliniu [1] și la Tacit [2].

Cele mai vechi știri literare despre daci (geți) le avem din sec. al V-lea î.e.n., și anume cam de pe la mijlocul acestui veac. Cea dintîi pomenire a numelui *geților* se datorește poetului grec din Atena, Sofocle, care într-o tragedie a sa amintește de un « Charnabon, care domnește peste geți ». Nu sîntem siguri însă dacă e vorba aici de geții din preajma Dunării sau de vreo semințe tracă, omonimă, din interiorul Balcanilor, din munții Rodope.

Cealaltă știre, de data aceasta sigură și mult mai amplă, ne-o dă despre geții din preajma Dunării (din Dobrogea actuală) însuși « părintele istoriei », Herodot (scrie în jurul anului 450 î.e.n.), în legătură cu faimoasa expediție a lui Darius împotriva sciților de la nordul Mării Negre, din anul 514 [3].

Geții mai sînt pomeniți și de un alt contemporan al lui Herodot, de Hellanicos din Mitilene în legătură cu Zamolxis, fiind, desigur, vorba de geții de la Dunăre [4]. De fapt, un scriitor și mai vechi decît acești trei, grecul Hecateu din Milet (din a doua jumătate a secolului VI î.e.n.) pomenește de pe teritoriul Dobrogei de astăzi două triburi geto-dace, pe crobizi și pe trizi sau tirizi ca și localitatea Orgame [5] (Argamum, Argamenses de mai tîrziu) ca una ce e « pe Dunăre ». De pe la sfîrșitul veacului al V-lea avem știrea despre geții dintre Dunăre și Haemus, datorită lui Tucidide [6].

Despre geții din nordul Dunării, din cîmpia munteană sau olteană, cea dintîi știre o avem — după cum s-a văzut — din a doua jumătate a veacului al IV-lea, datorită istoricului Ptolemeu, fiul lui Lagos, cu ocazia povestirii expediției lui Alexandru cel Mare din anul 335 î.e.n.

Deși știrile literare, chiar și cele ce se referă la geții din sec. al VI-lea î.e.n., sînt relativ tîrzii, aceasta nu înseamnă cîtuși de puțin că daco-geții locuiau aceste teritorii numai din acele vremi. Vechimea lor pe pămîntul patriei noastre e cu mult mai mare, datînd încă din mileniul al II-lea î.e.n.

Mărturiile unor scriitori din antichitate, ca Strabon, geograful, de pildă (trăind pe la sfîrșitul sec. I î.e.n.), ca și studiile moderne făcute asupra resturilor de limbă dacică, precum și rezultatele cercetărilor arheologice, demonstrează că daco-geții sînt îndeaproape înrudiți cu *tracii*, vorbind aproximativ aceeași limbă și alcătuind ramura nordică a acestui neam tracic care locuia în vechime la sud de Dunărea de jos, în partea răsăriteană a Peninsulei Balcanice (R.P. Bulgaria de azi), pînă la Marea Egeică, trecînd chiar și în Asia Mică.

---

[1] *Nat. Hist.*, I, 45.
[2] *Agricola*, 41; *Historiae*, III, 53,
[3] *Historiae*, IV, 93.
[4] *FrGrHist*, I, p. 125, fr. 73.
[5] *Op. cit.*, p. 28, fr. 170—172.
[6] II, 96.

Tracii, la rîndul lor, împreună cu daco-geții, fac parte din marea familie a triburilor indo-europene ce se răspîndesc peste ținuturile dunărene și balcanice în jurul anului 2000 î.e.n., sau chiar mai înainte, venind din regiunile de la nord-estul Carpaților. În această vastă regiune ce se întindea la nordul Mării Negre, triburile din care au luat naștere traco-dacii se aflau în vecinătatea unui alt grup de triburi indo-europene, a strămoșilor *slavilor* de mai tîrziu. Această vecinătate străveche explică și de ce limba traco-dacă prezintă unele asemănări izbitoare cu limbile slave și baltice. Din amestecul triburilor indo-europene, venite în ținuturile noastre și în sudul Dunării, cu triburile mai vechi sedentare aflate aici, s-a format populația traco-geto-dacă, cu o limbă aproape unitară, de caracter indo-european. Formarea populației tracice la sudul Dunării și a ramurii ei daco-gete în nord-estul Peninsulei Balcanice și la nord de Dunăre a constituit un lung și frămîntat proces în decursul mileniului al II-lea și în prima jumătate a mileniului I î.e.n. Nu este însă mai puțin adevărat că în masa triburilor geto-dace s-au contopit, fie în acest timp, fie mai tîrziu (în a doua jumătate a mileniului I î.e.n.) și alte elemente de populații eterogene, venite din răsărit și din apus.

E de la sine înțeles că acest amestec de diferite triburi a contribuit, într-o bună măsură, nu numai la formarea populației și limbii geto-dace, dar și la dezvoltarea culturii materiale și spirituale a acestei societăți omenești de pe teritoriul țării noastre. Unitatea lingvistică nu exclude, firește, existența unor dialecte și graiuri regionale (v. mai jos cele ce se spun despre limbă). Același lucru e valabil și despre cultura materială și spirituală. Influențe mai puternice scitice, grecești și sudice (tracice) au dus la o ușoară diferențiere a culturii « getice » și « daco-moesice » din sudul și estul Daciei, de restul culturii dacice din centrul și vestul teritoriului.

În orice caz, procesul de formare a triburilor tracice și geto-dace era demult împlinit atunci cînd Darius, regele perșilor, trecînd cu oastea lui, pe la anul 514 î.e.n., de-a lungul coastei răsăritene a Peninsulei Balcanice, pentru a se bate cu sciții de la nordul Mării Negre, întîlnește în calea sa nu numai semințiile numeroase ale tracilor din sud, dar și împotrivirea dîrză a triburilor geto-dace din ținuturile Dobrogei de azi.

Societatea geto-dacă se afla, pe acea vreme, în ultima fază a dezvoltării sale în cadrul orînduirii comunei primitive, cu o cultură materială bine dezvoltată și cu o organizație puternică de triburi și de uniuni tribale, capabile să opună rezistență oricărui năvălitor.

L i m b a geto-dacilor [1] era de tip tracic, mai precis, un dialect al limbii trace, știindu-se încă din vechime că « dacii vorbesc aceeași limbă cu geții », precum și că « geții vorbeau aceeași limbă cu tracii », după informația

[1] Paragraful privitor la limbă a fost întocmit de I. I. Russu.

geografului Strabon [1]—fapt care se confirmă prin resturile fragmentare de limbă şi prin numele proprii ce ne-au rămas. Idiomul indo-european al traco-dacilor a dispărut (la fel ca ilira, din vestul Peninsulei Balcanice) în urma înlocuirii lui cu latina, greaca şi slava în vorbirea populaţiilor indigene, lăsînd doar numeroase resturi fragmentare, dar nici un text mai lung, afară de inscripţia de pe inelul descoperit la Ezerovo (Bulgaria) rămasă complet neînţeleasă şi neexplicată în ciuda eforturilor făcute. Resturile de cuvinte comune şi de nume proprii, ce ne-au rămas din limba traco-dacilor, pot fi utilizate pentru studiul comparativ-istoric al foneticii şi lexicului, în oarecare măsură şi a derivării cu sufixe. Între cuvintele izolate, sînt şi unele *glose* din idiomul geto-dacilor, majoritatea acestora aparţinînd tracilor meridionali. Mai numeroase sînt *numele de plante medicinale* dace (în total 57), păstrate, în scriere greacă la medicul-botanist Dioscorides şi, în latineşte, la scriitorul cunoscut sub numele de Pseudo-Apuleius. Dar din aceste nume de plante abia 10 sau 15 pot fi utilizate pentru studiul lingvistic (avînd o etimologie probabilă), restul fiind corupte ca formă, sau de altă origine (latineşti şi greceşti) şi de o semnificaţie dubioasă. *Numele proprii* de persoane, triburi, zeităţi, localităţi şi elemente geografice (rîuri, munţi etc.), cunoscute din scrierile autorilor antici, din inscripţii şi monede, constituie, în schimb, un material lingvistic valoros prin faptul că, iniţial, toate numele proprii erau elemente lexicale, cuvinte din limba curentă, vie, deci ele înşile fragmente de limbă.

La cele mai multe glose şi nume de plante trace şi geto-dace avem şi echivalentul (însemnarea, traducerea) în greceşte sau latineşte; dar numai o mică parte din ele pot fi explicate etimologic. Majoritatea resturilor de limbă (cuvinte comune sau nume proprii) din aceste graiuri dispărute sînt încă n e e x p l i c a t e etimologic şi neînţelese, deci deocamdată neutilizabile pentru istoria limbii şi pentru studiul ei comparativ-istoric. Prin studii comparative şi analogii cu alte limbi indo-europene se poate stabili totuşi sistemul *fonetic* al limbii traco-dace, care este în general conservativ: în vocalism seria *a* — *e* — *o* e păstrată distinct (de ex. numele *Apuli, Apulum* din **apol-*); în consonantism se fac modificări numai în trei serii de sunete ale « limbii indo-europene »: *bh, dh, gh* devin în traco-dacică simple *b, d, g* (ex. *Costoboci, -dava*); labiovelarele k^u şi g^u pierd apendicele labial şi devin simple velare *k, g* (ex. *Costoboci, Germ-*); oclusivele prepalatale *k'* şi *g(h)'* se asimilează în *s* şi *z* (ex. *Zamolxis*), ultimele două fenomene fiind tipice în limbile indo-europene *satem* (sanscrita, iraniana, slava, baltica, armeana, traco-dacica şi iliro-mesapica), numite astfel după cuvîntul sanscrit *satam*, slav *sto, sută*, cu sunetul *s* din oclusiva prepalatală *k'*, care a rămas însă oclusivă *k* în limbile numite *kentum* (lat. *centum*, gr. ἑκατόν, germ. *hund(ert)* etc). Celelalte consonante în limba traco-dacă sînt identice seriilor corespunzătoare din limba comună indo-europeană (*k, g, t, d, p, b, n, m, r,*

[1] VII, 3, 2; 4, 10 şi 11.

l, *s*). Prin asemenea trăsături, limba traco-dacilor se arată a fi înrudită de aproape cu iliro-mesapica, baltica, slava şi iraniană.

Ca o variantă regională (dialect) a limbii unitare tracice, graiul geto-dacic avea în chip firesc o serie de elemente specifice, cuvinte comune şi nume proprii de oameni, triburi, zeităţi şi locuri, deosebite, de o nuanţă diferită faţă de cele de la sud de Dunăre şi mai ales faţă de cele de la sud de Haemus (Balcani). Asemenea nuanţare dialectală sau regională poate fi sesizată mai uşor în numele proprii; de ex. elementul toponimic *-dava* « sat, aşezare, tîrg » (*Arcidava*, *Buridava* etc.) e caracteristic în Dacia şi Moesia, fiind mai rar în Tracia, unde în schimb este frecvent *-para* « sat, oraş » (*Brentopara*, *Gelupara*) şi care lipseşte cu totul în Dacia.

Dintre cuvintele din limba geto-dacică atestate direct ori deduse din numele proprii cu etimologie sigură sau probabilă amintim aici numai cîteva exemple, ca cele mai semnificative, utile şi pentru cunoaşterea unei mici părţi din materialul lexical: A c m o n i a (localitate) din indo-europeanul *ak-mo-* « piatră »; A i z i s (localitate în Banat), radical **aig'-* « capră »; A p u s (rîu) **ap-* « apă »; b a l o s în *Decebalus* **bel-* « puternic »; b o s t e s « strălucit » în *tarabostes* (nobilii daci); -d a v a « sat, localitate »; D e r n a, Dierna, Tsierna (Orşova) **der-* « prăpastie, defileu »; D i u r p a n e u s **der- p-* « a vedea; luminos (?) »; g e r m - « cald » (Germisara); G e t a e posibil rad. **gu̯et-* « a vorbi »; M a l v a - (Dacia Malvensis), rom. *mal*, albanez *mal'* « munte »; -p o r (i s) sau -p e r în numele personale ca Pieporus, Ziper, Seiciper, Reciper, *per-* « copil, fiu »[1]; Z a m o l x i s « zeul pămîntului », **g'hem-el-* « pămînt » (slav *zemlja*); z e g e t - în *Sarmizegetusa* « palisadă, gard ».

Din limba daco-geţilor se păstrează pînă azi, în Dacia, numai numele unor r î u r i (dar nici un nume de localitate sau de persoană). Acestea sînt numele cursurilor principale de ape din teritoriul fostei provincii romane Dacia, M a r i s i a-Mureş, A l u t u s-Olt, S a m u s-Someş, T i b i s i s-Timiş şi C r i s i u s-Criş, al căror vocalism însă arată că ele au trecut la noi prin intermediul slav, vocala *a* fiind schimbată în *o* (fenomen care este contrar foneticii istorice a limbii romîne), *Maris-* *Mor-* *Mureş*, *Samus-Someş*, dovadă că de la slavii din văile mai largi au reprimit romînii numele antice ale acestor rîuri, dar şi că slavii înşişi au primit aceste nume de la populaţia daco-romană şi nu de la neamurile germane etc., migratorii. Prin sec. V—VI e.n., limba tracilor şi a geto-dacilor dispare, fiind înlocuită cu limba greacă, latină-romanică sau slavă, adoptată de populaţiile provinciale şi în care acestea au transmis un important număr de cuvinte (apelative, verbe) izolate din vechiul idiom înlocuit.

În privinţa expansiunii triburilor geto-dacice am spus mai sus şi o repetăm că *vatra* permanentă a acestei populaţii a fost şi a rămas pînă la urmă teritoriul

[1] În formula «Decebalus per Scorilo» (în *SCIV*, VI, 1955, p. 200—201, ştampilă pe un vas de lut de la Grădiştea Muncelului, raion Orăştie) se ascunde cuvîntul *per* « fiu », lat. *puer* etc., v. C. Daicoviciu, în *SCIV*, VI, p. 57 şi Vl. Georgiev, *Trakiiskiiat ezik*, Sofia, 1957, p. 25—26.

ce coincide, aproximativ, cu pămîntul ţării noastre. Acest lucru reiese clar din dovezile arheologice şi literar-istorice.

Au existat însă perioade cînd aria locuită de triburile geto-dace era mult mai întinsă. E interesant de observat faptul semnificativ că aria *largă de răspîndire a geto-dacilor*, aşa cum se conturează din cele ce urmează mai jos, corespunde aproape exact cu aria istorică în care se încadra cultura bronzului (v. mai sus, partea I, cap. II).

Această răspîndire o putem urmări pe baza unor dovezi istorico-literare, epigrafice şi arheologice sigure.

Am văzut mai sus că Hecateu şi Herodot pomenesc de existenţa geto-dacilor în Dobrogea cel puţin din sec. VI î.e.n., iar Tucidide [1] şi Dio Cassius [2] de prezenţa unei populaţii geto-dacice — a daco-moesilor — în nord-estul Peninsulei Balcanice între Dunăre şi Munţii Balcani (Haemus) cam tot din acel timp, ba am putea spune, dintru început. Aici, în Dobrogea şi în sudul Dunării răsăritene, îi atestă pe geto-daci şi alte ştiri literare şi arheologice [3].

Cea mai veche ştire istorică despre graniţa de nord-vest şi nord a dacilor o avem de la Iulius Caesar (scrie pe la 50 î.e.n.). În cunoscutele lui «Comentarii despre războiul galic» [4], vorbind de pădurea Hercinică, generalul-scriitor roman spune: «Pădurea Hercinică începe în ţara helveţilor, nemetilor şi rauracilor şi, mergînd paralel cu Dunărea, ajunge la graniţele (ţara) dacilor şi anarţilor; de aici o ia la stînga îndepărtîndu-se de fluviu...», ceea ce înseamnă că *dacii* (şi anarţii, un trib celtic) se întindeau spre nord-vest pînă în munţii Slovaciei de azi, căci aici o ia spre nord-est (spre «stînga») pădurea Hercinică, împodobind Munţii Carpaţi.

Acelaşi hotar spre nord-vest şi nord ni-l dă pentru geto-daci şi geograful Strabon [5] pe timpul lui Augustus.

După acest geograf, ţara geţilor (dacilor) se mărgineşte spre vest (nord-vest) cu ţara svebilor germani în aceeaşi regiune a munţilor slovaci, pe la rîul Marus (Morava), iar hotarul nordic al geţilor sînt — după dînsul — munţii Carpaţi — adică, precum spune şi el, — pădurea Hercinică. Caracterul dacic al sudului şi centrului Slovaciei de azi e confirmat şi de descoperirile arheologice (ceramică mai ales, dar şi prin aşezări întărite pe înălţimi cu funcţii de cult), ieşite la iveală recent în mai multe localităţi [6]. Ei par a fi aşezaţi aici mai demult, căci tot aici sînt atestate: localitatea cu nume dacic *Singone* şi triburile *Racatae* şi *Racatriae*.

---

[1] II, 96.

[2] LI, 22 şi 27.

[3] Seneca, *Herc. Oet.* v. 1280: «Geticus Haemus»; Strabo, VII, 3, 2 şi VIII, 3, 10. Cf. şi A. Alföldi, *Budapest Története*, I, p. 139, n. 9.

[4] VI, 25.

[5] VII, 3, 1.

[6] Cf. A. Alföldi, *Budapest Története*, I, p. 141; I.H. Crişan, *Ceaşca dacică*, în SCŞ Cluj. III, VI, 1955, p. 133 şi 136—137. A. Točik, *Zur Frage der Besiedlung der Südwestslowakei zu Ende der alten Zeitrechnung*, în AR, XI, 1959, fasc. 6, p. 841—874; harta descoperirilor dacice din Slovacia, în fig. 311. M. Párducz, în *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, Szeged, 1956, p. 18—30, pt. Kis Alföld, p. 28; Ptolemaeus, *Geographia*, II, 11, 11 şi 15.

Tot Strabon dă ca hotar vestic rîul Dunărea, lucru ce reiese, de altfel, şi din pasajul lui Cezar, citat mai sus, şi se reafirmă şi de Apian, pentru timpurile lui Augustus, în lucrarea sa despre iliri[1]. De o pătrundere a elementului dacic şi în colţul nord-estic al Pannoniei (în jurul Aquincum-ului de mai tîrziu) mărturisesc, în schimb, unele descoperiri arheologice de caracter geto-dac (podoabe de argint şi ceramică) ca şi eventual inscripţia de la Brigetio (Szöny), în care se vorbeşte de un « interprex (tălmaci) Dacorum ». Vechimea acestor elemente geto-dace de aici poate fi mai mare decît o arată inventarul arheologic tipic dacic (o localitate *Carpis*, în acest colţ, poartă nume dacic) iar dăinuirea lor a putut dura şi după pierderea teritoriului solvac [2] şi al celui dintre Dunăre şi Tisa pe la începutul sec. I e.n. Nici o dovadă nu pledează, în schimb, pentru răspîndirea geto-dacilor pe tot cuprinsul Pannoniei.

Nici Strabon nu ştie de o răspîndire a geto-dacilor la nord-vest şi la nord de Carpaţi, nici pentru vremea lui, nici pentru o epocă anterioară. Cele două localităţi cu nume dacice, pomenite de Ptolemeu [3], *Setidava* şi *Susudava*, trebuie să fie o greşeală a geografului antic care le-a localizat prea spre vest: locul lor va fi fost mai spre sud-est, în regiunile de la nord-estul Daciei (v. mai jos).

Ca graniţă de sud, Strabon fixează pentru geţi Dunărea, desigur şi el, ca şi Pliniu şi Ptolemeu, mai tîrziu, din simplu motiv că pe vremea cînd scriau ei întreg ţinutul de la sud de Dunărea de jos era în stăpînire romană, formînd o *provincie* a imperiului (Moesia).

Către răsărit şi nord-est, ţara geţilor (Γετῶν γῆ) se întindea pînă la tyregeţii de pe Nistru, fîşia aceasta de teritoriu de la nordul Mării Negre, între gurile Dunării şi Nistru, primind la Strabon denumirea de « stepa geţilor ». În est şi nord-est, amestecaţi cu seminţii germane (bastarne) şi sarmate, îi ştie pe geţi şi periegetul (călătorul) Dionysius [4] (scrie pe la începutul sec. I e.n.), care aminteşte totodată şi de « imensa ţară a dacilor » şi de « războinicii alani » (sarmaţi) ce se află la nordul « sfîntului » Istros (Dunărea de jos).

Limita expansiunii spre vest şi nord-vest a daco-geţilor se reduce însă după moartea lui Augustus, în cursul primei jumătăţi a sec. I e.n. În acest interval de timp, cîmpia dintre Dunăre şi Tisa e ocupată de neamul războinic al sarmaţilor iazigi. Venirea iazigilor s-a întîmplat încă sub domnia lui Tiberiu pe la anul 20 e.n., aduşi, după cît se pare, din motive politice, în coasta dacilor, de romani. Într-adevăr, învăţatul scriitor din a doua jumătate a sec. I e.n. Pliniu cel Bătrîn, în vasta lui lucrare *Naturalis Historia* [5], înregistrează această schimbare spunînd că, pe vremea lui, între svebi şi daci s-au interpus, în cîmpie, iazigii.

---

[1] *Illyrica*, 22.
[2] *ActaArch.*, VI, 1–4, 1955, p. 71 şi urm.; *FoliaArch.*, XI, 1959, p. 61 şi urm.
[3] *Geographia*, II, 11, 13. O ceaşcă dacică, totuşi, în Silezia centrală (cf. I. Bóna, în *ActaArch.*, VI, 1–4, 1955, p. 76).
[4] *GGM*, II, p. 119, v. 304–305.
[5] IV, 80–81.

Pliniu dă ca hotar vestic al dacilor Tisa, rîu pînă la care au fost izgoniți dacii de către iazigi. El știe însă că, înainte de venirea iazigilor, regiunea de contact între daci și svebi erau tot munții Slovaciei în regiunea Moravei (Marus). Dar el mai adaugă că în munții Carpaților nordici mai sălășluiesc daci, iazigii, ca popor de stepă, ocupînd numai șesurile. Între Dunăre și Tisa îi știe pe iazigi tot în această vreme și Tacit și filozoful Seneca [1].

Venirea iazigilor în cîmpia dintre Dunăre și Tisa nu înseamnă însă dispariția dacilor din aceste regiuni. În munți îi atestă, după cum văzurăm, categoric, Pliniu. Arheologic [2] ei sînt atestați între Dunăre și Tisa, la est de Tisa, pe Crișuri, pînă în sec. IV e.n. Geograful Ptolemeu (sec. al II-lea e.n.) prezintă Dacia (Dacia liberă, *nu* Dacia romană) cam în aceleași hotare pe care le-am văzut că le pomenesc unanim autorii anteriori, și anume: la nord Carpații, la vest rîul Tisa (sîntem după venirea iazigilor), iar la sud Dunărea. Granița de est a Daciei în geografia lui Ptolemeu este modificată față de Strabon, dar mai precisă. În vremea lui, în sudul teritoriului dintre Prut și Nistru pătrunseseră bastarnii și sarmații, așezîndu-se definitiv chiar și în fîșia pe care Strabon o numea « stepa geților ». Bastarnii au pătruns și mai spre vest de Prut ajungînd pînă la Siret, ocupînd părțile răsăritene ale Moldovei. Contrar a ceea ce se spune de unii cercetători străini, roxolanii sarmați n-au depășit spre vest linia Prutului, decît, poate, prin sec. III—IV e.n. Aceasta nu înseamnă, firește, dispariția elementului geto-dac din aceste regiuni. Totuși, pentru Ptolemeu granița estică a Daciei libere este porțiunea dobrogeană a Dunării, Siretul pînă la acel punct de pe Siretul superior de unde o linie dreaptă leagă acest rîu cu cotitura spre sud a Nistrului [3]. Cununa Carpaților au încălecat-o dacii numai spre nord-est, în Galiția (Ucraina), prin cîteva puternice triburi și uniuni de triburi, cum sînt carpii și costobocii. O răspîndire a dacilor, chiar și mai departe, pînă în ținuturile vest-ucrainene (cultura Lipița), iar spre est, pînă dincolo de Nistru, la Olbia de pe țărmul Mării Negre, o indică mărturii de cultură materială (ceramică, în primul rînd) și o confirmă cercetările recente ale arheologilor sovietici [4]. E vorba, fie de penetrații de ordin secundar, de proporții mai mici și de durată trecătoare, limitate în timp la epoca helenistică și romană timpurie — cazul geto-dacilor de pe țărmul nordic al Pontului Euxin (Marea Neagră), atestați aici și prin inscripții și știri literare —, fie — după cum credem — de resturile mai vechi ale unei populații geto-dace ce persistă în acele regiuni estice și nord-estice. Undeva, în aceste regiuni trebuie plasate localitățile *Setidava* și *Susudava*, de care s-a vorbit mai sus.

---

[1] Tacitus, *Annales*, XII, 29, 5 și 30, 1; Seneca, *Quaest. Nat.*, I, Prefața, 9. Cf. și Tacitus, *Germ.* I, 1: „Germania se separă de daci prin munți" (evident: munții Carpați nord-vestici).

[2] M. Párducz, *l. cit.*

[3] *Geographia*, III, 8, 1 și 8, 5.

[4] T. D. Zlatkovskaia, *Uniunea de triburi getice...* în *ARS*, seria *Istorie*, 4, 1955, p. 15 și urm. G. B. Fedorov, în *SCIV*, X, 2, 1959, p. 371—403.

Ca şi tracii de sud, şi geto-dacii erau împărţiţi în diferite triburi, mai mari sau mai mici. Unele din ele ne sînt cunoscute din izvoare literare (crobizii şi tirizii încă de la Hecateu) sau din inscripţii [1]. Noi reţinem aici numai cîteva: *Appuli* (în regiunea localităţii centrale Apulum), *Suci* (la gura Oltului), *Anarti*, *Teurisci* (în nord-vestul Daciei, de origine celtică), *Buri* (în Muntenia), *Biephi* (în vestul Daciei), *Carpi* (la început — prin sec. V î.e.n. — menţionaţi în regiunile pontice, apoi, împinşi de bastarni şi de sarmaţi, ajung în Moldova, unde vor juca un rol însemnat începînd cu sec. III e.n.). Nici numele unora, nici localizarea altora nu este totdeauna posibilă. Despre cîteva putem presupune că desemnează unităţi mai mari (uniuni de triburi) ca acei carpi şi costoboci locuind în afara viitoarei provincii (în Moldova sau încălecînd Carpaţii nord-estici). În cunoscuta listă a lui Ptolemeu [2] sînt înşirate 15 nume ale celor « care locuiesc » în Dacia (fără a specifica *expressis verbis* că sînt triburi sau seminţii, ἔθνη sau *gentes*) şi dintre care abia patru pot fi considerate sigur ca nume de triburi ori seminţii (Costoboci, Biephi, Ciagisi, Piephigi). Nici localizarea lor nu e decît aproximativă. Numele celor trei din urmă par a fi corupte. Restul de numiri sînt derivate, fie de la nume de localităţi-centre, fie de la nume de rîuri: Predavenses, Rhatacenses, Caucoenses, Buridavenses, Cotenses, Albocenses, Potulatenses, Saldenses, Ordessenses (sau Argessenses). Acest din urmă nume e întregit aşa dintr-o evidentă formă coruptă — senses, păstrată la Ptolemeu. Unele din aceste numiri par a indica mai curînd diviziuni administrative (civitates) rurale ale Daciei *romane*, decît nume autentice de triburi dacice. Cu drept cuvînt s-a afirmat că aceste denumiri administrative din Dacia romană, pe bază de seminţii (gentes) şi localităţi dacice, constituie şi dovada supravieţuirii populaţiei dacice însăşi. Un nume de trib sau de uniune tribală — traducînd, pare-se, o numire autohtonă — e acela de « dacii mari » (μεγάλοι Δάκαι) ce locuiau în părţile nordice ale vetrei dacice [3]. Tot un trib geto-dac (*nu* sarmat) trebuie să fie şi *Serri* din părţile Buzăului, după care sînt numiţi, la Ammianus Marcellinus [4], *Montes Serrorum*. Dintre rîurile Daciei propriu-zise, pomenim, în primul rînd, Dunărea, purtînd numele traco-getic de *Histros*, *Hister*, *Ister* (pentru cursul său inferior), *Danubius* (pentru cursul mijlociu şi superior), acesta, pe cît se pare, de origine celtică; o formă locală, daco-moesică, a numelui Dunării trebuie să fi fost *Donaris*, din care derivă romînescul Dunăre. Alte rîuri, semnalate încă de Herodot sînt: *Porata-Pyretus* (Prutul), *Ararus* (nume stîlcit, poate, pentru *Hierasus*, Siretul), *Naparis* (Ialomiţa?), *Ordessos* (Argessis? Argeşul), *Tiarantus* (neidentificat), *Maris* (*Marisia*, la Strabon: *Marisos*, Mureşul) care, după Herodot, se varsă în Dunăre. Dintre rîurile ce apar în izvoare mai tîrzii amintim: *Tibisis* — *Tibiscus* (Timişul), *Samus* (Someşul), *Crisus-Crisius* (Crişul Negru),

[1] Vezi V. Pârvan, *Getica*, p. 238 şi urm.
[2] *Geographia*, III, 8, 3.
[3] *Orac. Sibyll.*, XII, 180; cf. şi Δάκοι πρόσοροι (dacii mărginaşi) la Dio Cassius, LXXXII, 3,3.
[4] XXVII, 5, 3.

Rhabon (Jiul), *Alutus-Aluta* (Oltul). Numele antic al rîului Cerna nu este atestat, dar el trebuie să fi existat, o dată cu localitatea cu acelaşi nume *(Dierna, Tsierna)*.

Ca localităţi mai însemnate, înregistrăm, după Ptolemeu şi alte izvoare, următoarele: *Sarmizegetusa* (cetate de scaun în Munţii Orăştiei), *Drubeta-Drobeta* (Turnu Severin), *Apulum* (Alba-Iulia), *Germizera-Germisara* (însemnînd în limba dacă «cald izvor» sau «cald lac» — Băile Geoagiu, r. Orăştie), *Potaissa-Patavissa* (Turda), *Tibiscum* (Jupa, r. Caransebeş), *Napoca* (Clujul), *Dierna-Tsierna* (Orşova), *Porolissum* (r. Zălau), *Deusara* (localitate de mineri din epoca romană, dar desigur mai veche, însemnînd «Apa Zînei», «Fîntîna» sau «Izvorul Zînei», undeva în Munţii Apuseni), *Piroboridava* (Poiana, în Moldova), *Petrodava* (Piatra Neamţ?), *Buridava* (pe Olt), *Comidava* (în Ţara Bîrsei), *Argidava-Arcidava* (Vărădia, r. Oraviţa).

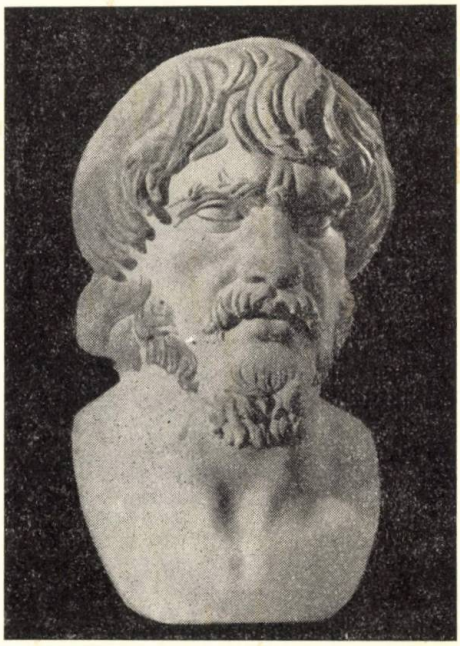

Fig. 58. — Cap de dac.

O chestiune care, deşi nu poate fi soluţionată deocamdată, trebuie totuşi ridicată aici, e aceea a numărului geto-dacilor în perioada de care ne ocupăm. Încercările ce s-au făcut în această privinţă (pentru «imperiul» lui Burebista) nu au dus la nici un rezultat. De la cifra de 100 000 (N. Iorga) s-a ajuns la circa un milion (V. Pârvan) ba chiar la un «minimum» de două milioane şi jumătate. Toate trei cifrele (dar în speţă cele extreme) sînt evident exagerate. Ţinînd seama de condiţiile istorice de atunci, ca şi de întinderea teritoriului, o cifră acceptabilă pentru toată populaţia geto-dacică — din Munţii Haemus pînă în Munţii Carpaţilor nordici — nu poate fi prea departe de 500 000, cifră care rămîne, firește, şi ea ipotetică.

Despre înfăţişarea fizică a geto-dacilor avem unele mărturii literare, exagerate sau contradictorii uneori, controlabile totuşi cu reprezentările figurate de pe columna lui Traian şi monumentul de la Adamclisi sau cu figurile de daci păstrate în diferite muzee. O descriere autentică şi necontroversată a tipului daco-getic nu există însă. Ceea ce putem spune e că atît bărbaţii cît şi femeile au o statură înaltă şi mîndră. Bărbaţii se prezintă ca nişte oameni robuşti, bine legaţi şi trădînd sănătate şi vigoare. Culoarea pielei şi a părului pare să fi fost blondă. Bărbaţii purtau părul şi barba bogate, nu fără oarecare îngrijire: părul tăiat pe frunte şi pe tîmple, iar la spate potrivit într-o coamă (chică), modă,

de altfel, generală la foarte multe popoare. Femeile sînt tipuri de frumusețe feminină, înalte, zvelte și cu fața expresivă. Părul îl purtau pieptănat pe tîmple, cu o cărare la mijloc.

S-a afirmat de către unii autori antici, crezuți pe cuvînt de către unii cercetători moderni, că geto-dacii se tatuau. Informația antică nu e însă peremptorie, dar nici contrariul nu poate fi susținut categoric. Foarte probabil că, fără a fi generalizat, tatuajul se practica de unele triburi sau categorii sociale.

În ce privește costumul, acesta consta, la bărbați, dintr-o cămașă despicată în părți, purtată peste pantaloni (cioareci). Aceștia erau de două feluri: fie cioareci ceva mai largi, fie itari ce prindeau strîns pulpele și coapsele. Mijlocul era încins cu o curea sau cu un brîu. O haină cu crețuri și cu mîneci îmbrăca partea superioară a corpului. Des apare ca îmbrăcăminte a întregului corp o glugă ce atîrnă peste umeri și e prinsă de după gît cu o fibulă. Ea avea uneori și franjuri. Fruntașii (nobilii-tarabostes) purtau o căciulă ascuțită, fără îndoială de lînă și croită după un anumit model tradițional și riguros respectat.

Oamenii din popor umblau cu capul gol, acoperindu-se pe vreme rea, probabil, cu gluga. În picioare, și nobilii și oamenii de rînd purtau călțuni de pîslă și opinci de piele. Foarte des se umbla însă și desculț. În timp de iarnă, la munteni, de talpa opincilor erau prinse « mîțe » de fier cu colți.

Îmbrăcămintea femeilor se compunea dintr-o cămașă sau haină bogată în crețuri, cu mîneci, și dintr-o fotă și aceasta bogat încrețită. Capul le era acoperit cu o basma, probabil colorată sau înflorată.

În ce privește viața familială a geto-dacilor, s-a discutat mult dacă ei erau poligami sau monogami, știrile referitoare la aceasta, transmise din antichitate, fiind cu totul nesigure și vagi. Nu credem să greșim cînd afirmăm că monogamia era generală la daci, ceea ce nu excludea firește ca regii sau membrii aristocrației tribale să aibă mai multe soții sau concubine.

2. DEZVOLTAREA VIEȚII MATERIALE ȘI TENDINȚELE SPRE FORMAREA STATULUI

S-a spus că cele două secole ce preced cucerirea Daciei de către romani se caracterizează printr-o rapidă și bogată dezvoltare a forțelor de producție, a uneltelor în primul rînd. Aceasta se datorește atît răspîndirii și generalizării fierului, cît și legăturilor tot mai strînse pe care le-au închegat geto-dacii cu lumea sclavagistă greco-romană din sud și răsărit. În agricultură, se răspîndește acum brăzdarul de fier de tip elenistic, celtic sau roman, ca și cel specific « dacic ». Coasele, secerile, sapele și tîrnăcoapele de fier, alături de rîșnița formată din două piese, constituie inventarul tipic al așezărilor geto-dacice de pretutindeni. Dintre cereale, grîul și meiul ocupă locul întîi, dar nici secara nu e necunoscută. Cînepa e o plantă textilă demult întrebuințată la geto-daci și, după cît se pare, și inul.

Multe şi variate sînt uneltele pentru prelucrarea lemnului (securi masive de diferite dimensiuni, dălţi, tesle, ferestraie, rîndele, cuţitoaie, sfredele, compasuri etc.) şi a fierului (cleşte, ciocane, icuri, tăietoare, nicovale ş.a.m.d.). Unele, dar numai unele, sînt marfă străină, cum e cuţitoaia de la Grădiştea Muncelului cu sigiliul « Herenni », din centrul meşteşugăresc din Aquileia (Italia nordică).

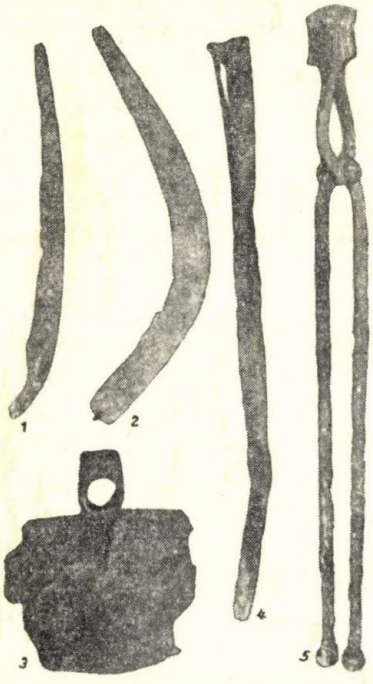

Fig. 59. — Unelte şi scule de gospodărie şi de fierărie din aşezarea dacică de la Grădiştea Muncelului.

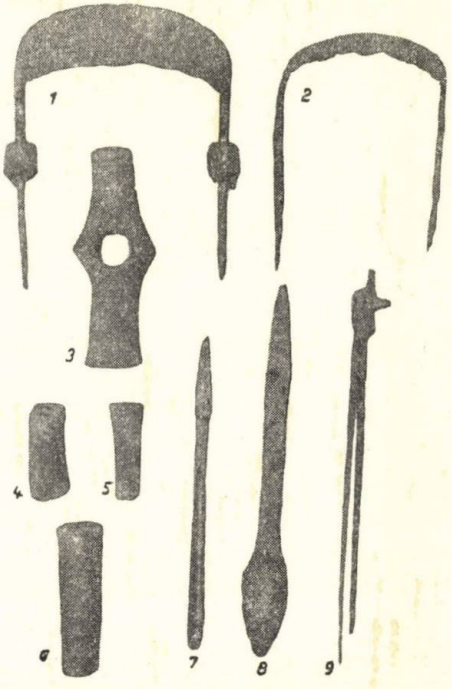

Fig. 60. — Unelte şi scule de lemnărie din aşezarea dacică de la Grădiştea Muncelului.

În regiunile muntoase, bogate în minereuri, apar şi unele centre metalurgice (aşa, de pildă, în Ardeal, la Hunedoara, la Cugir), cu ateliere ca acelea de la Grădiştea Muncelului, în Transilvania, sau de la Poiana (în Moldova) şi din alte părţi.

O mare dezvoltare ia meşteşugul olăritului. Aşezările geto-dace cuprind o enormă cantitate de vase de tot felul, de la vasele mari de provizii (chiupuri, pithoi-dolia roşii şi cenuşii) pînă la cele mai mici, de variate forme şi rosturi, lucrate la roată, deşi nici cele lucrate cu mîna nu lipsesc. La multe din vase apare evident modelul grec şi roman. Acum se iveşte în forma ei caracteristică ceaşca dacică (lucrată de obicei cu mîna) care va dura din sec. I î.e.n. pînă prin sec. III şi IV e.n. şi constituie, alături de vasele tipice cu brîu alveolar, caracteristica culturii materiale dacice în materie de ceramică. Dintre formele de vase tipice, semnalăm: *fructierele* cenuşii lucrate la roată şi lustruite, *cănile*

bitronconice cu o toartă sau fără toartă, *străchinile* cu buza răsfrîntă, lată şi orizontală, *oalele* cu brîu alveolar şi proeminenţe, cu buza dreaptă, apoi (prin sec. I e.n.) răsfrîntă. Materia uneori e poroasă şi primitivă, alte dăţi îngrijită şi lustruită, iar culoarea neagră şi brună. Vasele lucrate la roată au, de obicei, ca ornament, valuri incizate şi lustru.

Alături de celelalte vase locale, apar şi vase de import (amfore, cupele « deliene » sau « megariene ») dintre care unele vor fi imitate şi de olarii locali creînd forme şi ornamente noi, originale. Tot acum apare şi ceramica pictată de tip celtic (sec. I î.e.n.) şi o ceramică pictată dacică (în sec. I e.n., în aşezările de la Grădiştea Muncelului).

O deosebită înflorire ia arta argintarilor tocmai începînd cu sec. I î.e.n. reprezentată prin numeroasele cupe, brăţări, coliere, lanţuri, fibule « cu noduri », fibulele-linguriţă, inele, în cea mai mare parte din argint, dar şi din bronz. Existau multe ateliere fixe (v. mai jos) pe lîngă tagma de argintari ambulanţi.

Descoperirile arheologice dezvăluie un progres şi în privinţa tehnicii construcţiilor. Săpăturile arheologice scot la iveală locuinţe mari cu multe încăperi, făcute din lemn şi fără îndoială cu frumoase podoabe sculptate, cu uşi groase de stejar, ferecate cu ţinte artistic lucrate. Nu sînt rare nici casele de lemn cu lipitură frumos făţuită, chiar colorată, de lut. În centrul dacic din Munţii Orăştiei se clădesc turnuri-locuinţe din piatră şi cărămidă slab arsă. Acoperişul caselor e de paie, stuf sau şindrilă, dar şi de ţigle de tip grecesc. Forma clădirilor e patrulateră (uneori absidată) sau rotundă. Nu lipsesc nici casele cu etaj. O tehnică a construcţiilor militare, superioară, pe temeiuri locale, dar după model elenistic şi cu concursul unor meşteri greci şi romani se constată la cetăţile dacice din Munţii Orăştiei (v. mai jos).

Datorită răspîndirii şi generalizării fierului şi a uneltelor de fier, agricultura ia un avînt deosebit, devenind o ramură de căpetenie a producţiei nu numai pentru strictul necesar traiului, dar şi pentru schimb. Productivitatea mărită în agricultură, împreună cu creşterea pe scară tot mai largă a vitelor şi a oilor (foarfece de fier se găsesc uneori în descoperirile arheologice) a dus în mod necesar la apariţia, în sînul societăţii dacice, a proprietăţii private asupra turmelor, asupra pămîntului, acesta devenind averea cîte unei familii mari şi în speţă a capului acestei familii care de multă vreme e bărbatul şi nu femeia. Vitele şi pămîntul alcătuiesc bogăţia pe care fiecare cap de familie caută să o mărească în dauna semenilor săi şi prin orice mijloace. Unul din aceste mijloace e războiul de pradă care aduce robii necesari lucrării pămîntului şi alte prăzi bogate (aur, argint, vite, cai, îmbrăcăminte luxoasă etc.). Tot fierul a făcut cu putinţă şi dezvoltarea meşteşugurilor şi a diferenţierii acestora în diferite ramuri, producînd atît pentru nevoile de toate zilele (obiecte de uz practic, sau de lux şi podoabă), cît şi pentru război. Meseriile au devenit o ocupaţie de sine stătătoare, iar meseriaşii ocupă de acum încolo un loc aparte în sînul societăţii deşi nu se desprind cu totul de agricultură. Se produsese încă mai demult *a doua* mare diviziune

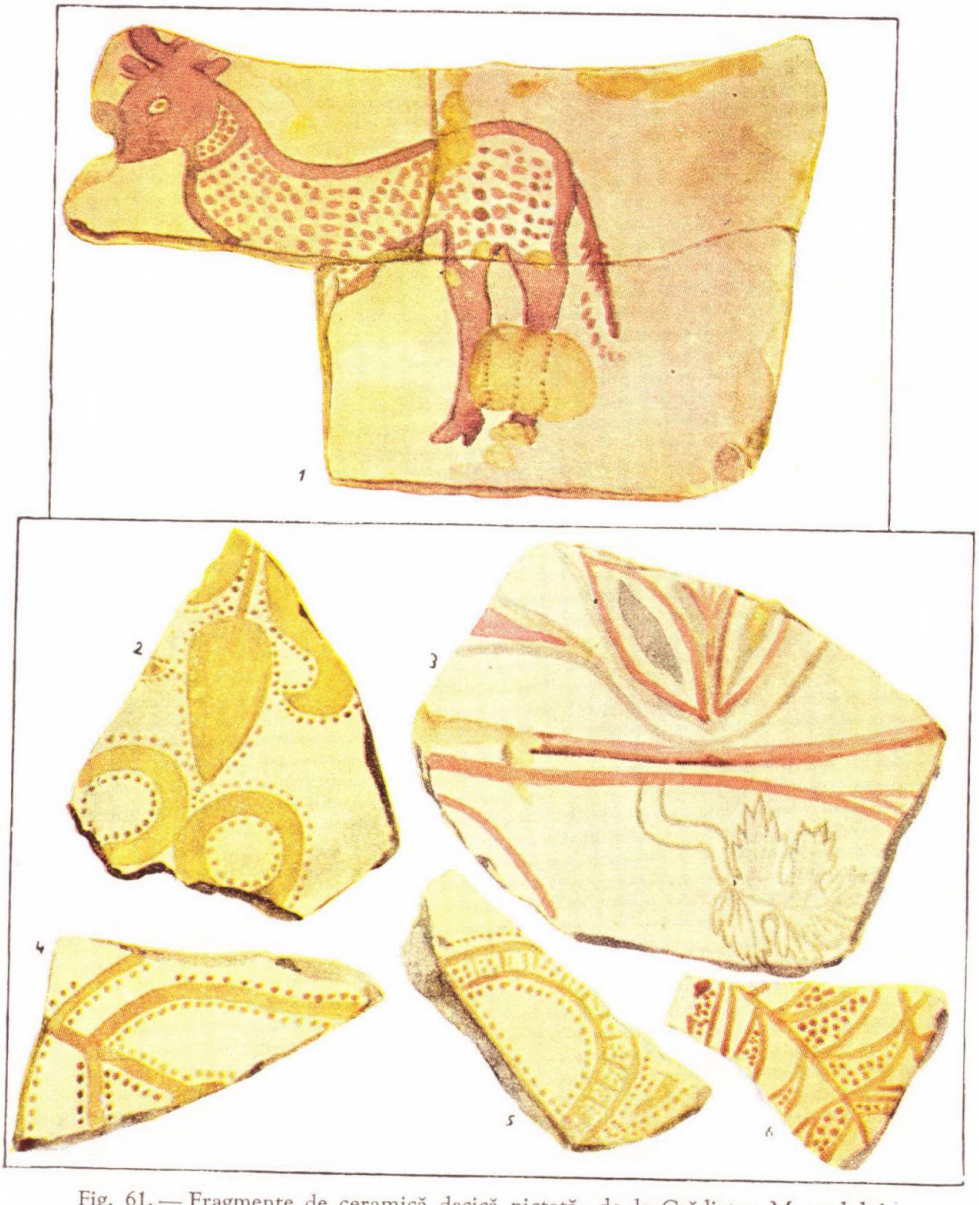

Fig. 61. — Fragmente de ceramică dacică pictată, de la Grădiştea Muncelului.

socială a muncii, între agricultori-păstori pe de o parte, şi meşteşugari, pe de altă parte. Produsele meşteşugăreşti iau tot mai mult caracterul mărfii de schimb, fie în natură, fie în bani. Într-adevăr, banul, această «marfă a mărfurilor» începuse să se răspîndească în nordul Dunării, printre geto-daci — după cum s-a văzut — în cursul sec. IV î.e.n., ca monedă străină (greacă, apoi macedoneană), pentru ca, în a doua jumătate a sec. III î.e.n., dar, mai ales, în cursul veacului II să înceapă şi baterea unei monede proprii de argint, imitînd pe cele străine, emisiuni făcute, după cît se pare, de către diferitele triburi sau uniuni tribale, pentru nevoile lor locale (v. mai sus, p. 241). Aceste nevoi însă presupun ivirea în sînul societăţii daco-gete şi a unei tagme noi, mijlocitoare, a *negustorilor*.

Dar toate aceste schimbări în forţele de producţie duc în mod necesar la modificarea relaţiilor de producţie, la transformarea societăţii dacice însăşi. Acum nu mai poate fi vorba de posedarea în comun a tuturor mijloacelor de producţie, nici de muncă în comun şi nici de o repartizare egală a bunurilor obţinute. Locul obştei (comunei) gentilice îl luase aşa-zisa *obşte* (comună) *sătească* (de vecinătate), care deşi cunoaşte, principial şi juridic, o proprietate comună a membrilor ei asupra pămîntului, apelor, păşunilor, lasă loc liber proprietăţii private, mai ales în ce priveşte cirezile de vite, robii şi chiar asupra unor loturi mai mici sau mai mari de pămînt. Bănuim că şi subsolul — minele de aur, de sare etc. — trec în parte din stăpînirea tribului în aceea a şefilor de trib, în speţă a regelui. Averea personală a capilor de familie, a individului, creşte, prin urmare, necontenit şi ea creşte, după cum e firesc în asemenea condiţii, în mod inegal. Membrii egali, odinioară, ai tribului se diferenţiază: apar oamenii bogaţi, puternici din punct de vedere economic şi, deci, şi politic (nobilii) şi oamenii săraci, chiar nevoiaşi, depinzînd cei mai mulţi, şi economiceşte şi politiceşte, de cei puternici. Ia fiinţă, deci, minoritatea *exploatatoare* a nobililor deţinători de întinse loturi de pămînt, de vite şi de bogăţii în obiecte de metal preţios, şi majoritatea *exploatată* de cei dintîi în diferite chipuri. Aceştia — cei exploataţi — deşi liberi, ajung din ce în ce mai mult la o situaţie de dependenţă faţă de nobilimea exploatatoare, care şi în societatea geto-dacă va fi folosit aceleaşi metode de îmbogăţire pe spinarea oamenilor de rînd ca şi în societatea tracă din sudul Dunării, cum reiese dintr-un pasaj al istoricului grec Tucidide care a trăit şi a descris stările din lumea tracică în a doua jumătate a sec. V î.e.n. [1].

Cea mai exploatată clasă în societatea nouă e însă aceea a sclavilor, al căror număr, în urma deselor războaie de pradă, dar şi prin comerţ, sporeşte necontenit. Numărul lor se îngroaşă şi cu cei căzuţi în robie în urma îndatoririlor. Ştirile literare antice despre existenţa la daco-geţi a sclavilor — străini sau indigeni — sînt, în chip firesc, puţine şi destul de vagi (Strabon, Artemidoros, Dio Cassius, Plinius cel Tînăr), totuşi destul de concludente pentru a îndreptăţi presupunerea că nici în societatea daco-getă din ultimele 2—3 veacuri dinainte

[1] II, 97.

de cucerirea romană situaţia nu va fi fost mult diferită de cea constatată în sînul societăţii tracice din sudul Dunării, pentru care informaţiile sînt mai bogate şi mai precise (Herodot, Tucidide, Athenaios etc.). Uriaşele construcţii din Munţii Orăştiei stau, în schimb, mărturie sigură despre întrebuinţarea în proporţii mari a muncii forţate. Cu tot numărul relativ mare al sclavilor, e de la sine înţeles că acest sclavaj nu e de tipul celui din lumea « clasică », din Grecia sau statul roman. El păstrează încă un caracter începător, patriarhal, reducîndu-se la munca desfăşurată pe pămînturile întinse ale aristocraţiei tribale, la curtea acestora şi a şefilor de triburi sau de uniuni tribale, în mine, precum şi la lucrările publice. Marea majoritate a producţiei e asigurată încă tot de ţărani şi de meşteşugari liberi sau în stare de dependenţă faţă de nobilime.

Ar fi, iarăşi greşit să presupunem că procesul de dezvoltare a societăţii geto-dacice ar fi fost acelaşi pe întreg teritoriul ţării. Unele regiuni au rămas în urmă cu această dezvoltare, altele au înregistrat, în schimb, un ritm mai avîntat. În centrul Moldovei, continuă să dăinuiască modesta cultură Poieneşti, atribuită Bastarnilor sau unui trib din această uniune tribală. Printre regiunile cele mai înaintate erau încă mai demult Dobrogea, sudul Moldovei şi Muntenia, iar acum, mai nou, sud-vestul Transilvaniei cu Banatul, dar în special regiunea Munţilor Orăştiei.

Condiţii prielnice de dezvoltare spre organizaţie de stat au avut, în teritoriul extracarpatic, fără îndoială, dacii din cîmpia Dunării muntene, din Moldova de miazăzi şi din Dobrogea.

Am văzut că cercetările arheologice, mai vechi sau mai noi, întreprinse pe teritoriul Munteniei, Moldovei şi al Dobrogei, confirmă întru totul această stare de lucruri pentru ultimele 3—4 veacuri ale primului mileniu î.e.n. Săpăturile demonstrează cu prisosinţă continua dezvoltare a triburilor dacice în cursul acestor veacuri, ca un proces firesc pe baza creşterii forţelor de producţie interne şi a influenţelor exercitate, creator, din partea sudului tracic şi a *oraşelor greceşti* din Balcani şi de pe ţărmul Mării Negre.

Se constată pretutindeni existenţa a numeroase aşezări dintre care unele sînt mari şi dens populate, constituind centrele uniunilor de triburi ce se închegaseră încă mai demult. Descoperirile arheologice dezvăluie intense raporturi de schimb şi de comerţ prin intermediul monedei cu sudul tracic şi grecesc. Încă de prin sec. III î.e.n. schimbul local, dar şi cel cu sudul balcanic şi cu oraşele greceşti de la Marea Neagră, luase un avînt puternic — dovadă a unei relativ bogate producţii de mărfuri (produse agricole, sare etc.). Mărturie stau nu numai pătrunderea mărfii străine — a amforelor, de pildă — pînă la poalele Carpaţilor, dar şi numeroasele descoperiri de monede (în tezaure, mai ales) făcute pe întreg cuprinsul ţării, fie de monede dacice (cele descoperite pînă acum sînt evaluate la circa 10 000 piese), fie macedonene şi tasiene (vreo 3 200 de piese cunoscute) [1]. Cu atît mai intens devine schimbul intern şi extern în peri-

[1] Datele cifrice comunicate de I. Winkler.

oada de care ne ocupăm (sec. I î.e.n. şi I e.n.), perioadă dominată de moneda universală care era denarul republican şi imperial timpuriu. Locurile întărite (cetăţile) cu şanţuri şi valuri de pămînt, cu palisade (garduri puternice de lemn) ca şi frecvenţa armelor sînt indicii ale deselor războaie de apărare şi de pradă dar şi a ridicării şi consolidării unei pături de războinici care, prin acumulare de averi (pămînt, vite şi obiecte de preţ), ocupă o poziţie privilegiată în societatea geto-dacă în dauna păturilor mai sărace. Mulţimea locuinţelor modeste şi a bordeielor ca şi a mormintelor sărace trădează tocmai existenţa acestor pături de jos şi izbesc prin contrastul dintre ele şi locuinţele şi mormintele bogate. Războaiele aduc prizonieri care se transformă în sclavi, întrebuinţaţi şi în procesul de producţie, dar şi ca marfă de vînzare. Din sînul acestei nobilimi înstărite şi cu vază socială şi politică se ridică cîte un conducător de oşti, cu veleităţi şi cu putinţa de a se constitui în dinast pe viaţă şi chiar ereditar. Ridicarea acestor conducători constituie un pas important spre formarea statului, singurul instrument în stare să impună, prin mijloace de constrîngere, dominaţia unei clase exploatatoare asupra masei populaţiei.

Dintre aşezările de pe teritoriul extracarpatic semnalăm în chip deosebit pe acelea care, după toate probabilităţile, alcătuiau centre întărite tribale sau de uniuni tribale (« poleis » — după Ptolemeu) şi din care unele ne sînt cunoscute şi prin săpături că au durat şi înflorit şi în perioada de timp de care ne ocupăm: *Crăsani* (pe Ialomiţa), *Zimnicea* (pe Dunăre), *Popeşti-Novaci* (pe Argeş), *Stoieneşti-Cetăţeni* (pe Dîmboviţa), *Tei*, *Pipera* etc. (în jurul Bucureştilor), *Poiana* (pe Siret), *Tinosul* (pe Prahova), la care se mai pot adăuga şi alte aşezări întărite din Moldova, ca cele de la *Tg. Ocna-Tiseşti* (durează pînă în sec. I e.n.), *Piatra Neamţ* (Cozla, Bîtca Doamnei), *Calu* (r. Piatra Neamţ), *Bărboşi* (r. Galaţi) sau din Oltenia (*Coţofeni*, *Bobaiţa*, *Stoina* etc.). În Dobrogea încă avem ştiri despre cîteva centre întărite în acest timp, ca *Aegyssus* (Tulcea), *Dinogetia* (Garvăn), *Troesmis* (Igliţa) şi *Genucla* (localitate neidentificată încă).

Cele mai multe din aşezările amintite sînt şi importante centre economice, caracterizate prin producţie de mărfuri (meşteşugari, olari), prin import intens din sudul traco-elenic, uneori chiar şi din sudul Italiei. Ele sînt, adică, nişte tîrguri — *fora rerum venalium* — dovedind prezenţa aici a negustorului grec şi roman dar şi a celui autohton, acesta lucrînd ca intermediar pentru cei dintîi. Aşezările se remarcă prin bogăţia locuinţelor (la Popeşti-Novaci chiar un palat de lemn cu vălătuci şi o clădire absidală, poate un templu) şi prin numărul relativ mare al locuitorilor (între ei şi sclavi). Afară de Poiana (Piroboridava) şi Popeşti (poate Argedava), nici una din aşezările din Muntenia şi Moldova nu poate fi încă identificată cu vreo localitate daco-getă cunoscută.

Am văzut (v. mai sus, p. 259) că ştiri literare ne atestă puternice uniuni tribale în cîmpia românească şi în Dobrogea. Toate aceste uniuni de triburi reprezintă o organizaţie social-politică ce depăşeşte cadrul strîmt al comunei primitive. E aşa-zisa democraţie militară, care, în ultima ei fază, mai

ales, constituie, cu drept cuvînt, mai curînd forma organizatorică *inițială* a statului, decît pe aceea de încheiere a comunei primitive. În această fază de tranziție, cu toate rămășițele orînduirii gentilice care mai dăinuiesc, diferențierile de clasă (nobilimea războinică bogată — oameni de rînd săraci, liberi și sclavi) se accentuează iar conducătorul de oști începe să se transforme într-un dinast cu pretenții deseori reușite de domnie ereditară. Premisele unei orînduiri statale sînt prezentate în asemenea înjghebări sociale fără a putea vorbi însă de o organizare de stat propriu-zisă.

În actuala situație a cunoștințelor noastre, noi nu putem, într-adevăr, preciza dacă acele uniuni tribale au ajuns, în cele din urmă, la o alcătuire de stat sclavagist sau nu. Credem mai curînd că nu, și că toate acele formații social-politice constituiau încă faza înaintată a democrației militare, dar tot *premergătoare* constituirii statului. Se poate admite eventual apariția trecătoare a unor relații sclavagiste și a unor formații de stat începător în Muntenia, cu centrul la Popești, pe Argeș, în timpul lui Dicomes și în sudul Moldovei, pe la sfîrșitul sec. I î.e.n. și în cursul veacului I e.n., cu centrul puternic de la Poiana. Același lucru s-ar putea spune și despre « regatele » unor « regi » ca Roles, Dapyx sau Zyraxes, din Dobrogea, pe la sfîrșitul sec. I î.e.n. Toate aceste centre intraseră trecător în alcătuirea marelui « imperiu » al lui Burebista în prima jumătate a sec. I î.e.n.

Fără a supraevalua factorul extern, noi credem că de data aceasta în împiedicarea consolidării procesului de evoluție spre forma de stat statornică a jucat un rol destul de însemnat necontenitul amestec, în aceste teritorii rîvnite, al imperiului roman în plină expansiune, cu abila lui politică de « *divide et impera* » (dezbină și stăpînește). Transformarea țărmului drept al Dunării (inclusiv Dobrogea) într-o provincie romană pe la începutul erei noastre a făcut și mai grea realizarea unor tendințe firești spre organizarea de stat a societății dacice din apropierea Dunării de jos. În această situație precară se găsesc și formațiile social-politice de sub conducerea unui *Dicomes* (în cîmpia Munteană) și a unui *Cotiso* (probabil în Oltenia și Banat), ce apar nominal (alături de alți nenumiți) ca « regi » ai dacilor din stînga Dunării, pe timpul conflictului între Antoniu și Octavian și sub însăși domnia lui Augustus.

În privința posibilităților de evoluare spre stat a societății dacice din *interiorul* arcului carpatic, lucrurile se prezintă ceva mai bine.

Săpăturile arheologice executate în cuprinsul Transilvaniei privind ultimele două secole ale Daciei libere constată și în aceste părți, dar mai ales în regiunea sud-vestică a Ardealului, același proces ca și în teritoriile extracarpatice în ce privește dezvoltarea agriculturii, a meșteșugurilor, întregite cu ramura foarte importantă a mineritului, a creșterii vitelor și a acumulării de avuții familiale-particulare de pe urma deselor războaie de pradă și cuceriri. Meșteșugul argintarilor trebuie în special pomenit, exercitat de localnicii daci, desigur și

sub influența atelierelor pontice, în speță a acelora care lucrau și pentru sarmați.

Caracterul local-băștinaș al produselor meșteșugărești (al ceramicii îndeosebi) ce stă la temelia acestei culturi materiale mărturisește despre o ridicare a elementului autohton asupra năvălitorilor de odinioară, contopiți cu timpul, în masa geto-dacă.

O unitate de cultură materială se conturează — cu unele note locale — pe întreg cuprinsul Transilvaniei și Banatului. Ea e o firească întruchipare a dezvoltării continue a forțelor de producție din interiorul societății geto-dace și o oglindire a unei vieți ce se desfășura și aici, ca și în alte regiuni vecine, în aceleași condiții istorice, nu fără a se influența reciproc și primind fiecare, pe căi diferite, aceleași creatoare imbolduri și tipare de trai din sudul mediteranean greco-italic. E epoca roatei olarului, a plugului cu brăzdar de fier, a securii și sabiei de fier. E faza de trecere spre societatea « civilizației » cu deosebirile ei de clasă, de avuți și săraci, de liberi și sclavi, de creații materiale și spirituale tot mai înalte, pe prețul înrobirii treptate a majorității oamenilor de către o minoritate, ajunsă stăpînă pe plan economic, militar și politic.

Lăsînd la o parte complexul de așezări din centrul viitorului stat dacic, din Munții Orăștiei, săpăturile și cercetările arheologice efectuate în trecut și recent, puține și incomplete, au scos — într-o oarecare măsură — la iveală, aspectul material al acestei faze și din restul teritoriului intracarpatic. O serie de cetăți de pămînt și de lemn, pe vîrfuri de deal, sau de așezări pe cîte un promontoriu se constată atît în Ardeal: *Sighișoara, Lechința de Mureș, Șimleul Silvaniei, Măgura* (l. Moigrad, Zalău), *Sărățel* (r. Bistrița), *Zetea, Covasna* (cu ziduri de piatră în « opus incertum », cu lut), *Jigodin* (r. Miercurea Ciucului), *Bedehaza* (l. Sf. Gheorghe), *Căpîlna* (r. Sebeș Alba), *Tilișca* (r. Sibiu), și *Bănița* (r. Petroșani) — ultimele trei de tipul celor din Munții Orăștiei — *Arpașul de Sus* (r. Făgăraș), *Cugir, Deva* etc., cît și în Banat *(Vărădia-Arcidava, Pecica, Satu mic* (l. Lugoj), *Jidova-Orešac)* în mijlocul a nenumărate așezări civile. Atît așezările, cît și mormintele (puține la număr) depun mărturie despre diferențierea netă a societății, în agricultori, meșteșugari, negustori care nu mai operează cu moneda de argint autohtonă ci, în general, cu cea romană (denarul republican) care se generalizează tocmai acum, în toată Dacia, începînd cu sec. I î.e.n., moneda autohtonă ieșind din uzul comercial și servind doar ca mijloc de tezaurizare. Ieșirea din uzul comercial a monedei autohtone (tribale și a uniunilor tribale) și generalizarea pentru schimbul de mărfuri a monedei romane (alături de monedele unor orașe grecești din Balcani, de la Marea Neagră sau de la Marea Adriatică) reflectă o spargere a acestor unități și crearea unor formații social-politice mai mari. Ea dovedește însă, în primul rînd, *o rodnică producție de mărfuri și vii relații de schimb*, fie în interior, fie cu țări și regiuni externe. Descoperirile monetare, izolate sau în tezaure, alături de podoabele caracteristice de argint dacice abundă peste tot teritoriul. Într-adevăr, moneda romană o întîlnim în peste 120 de

tezaure şi în numeroase descoperiri izolate, reprezentînd un total de circa 18 000 de monede (cîteva de aur şi de bronz, restul de argint), număr pe care nici un alt tip monetar nu-l atinsese pe teritoriul Daciei.

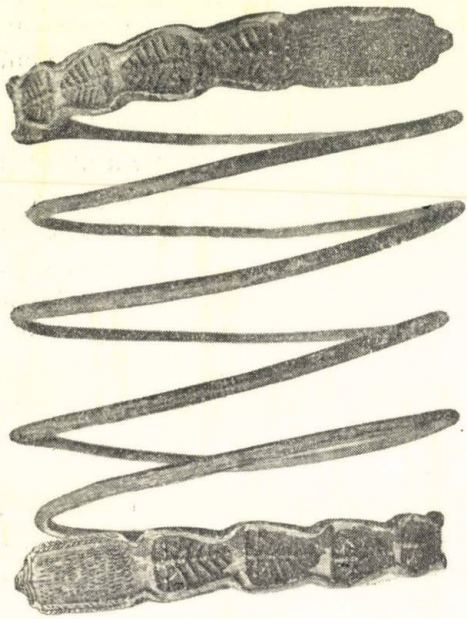

Fig. 62. — Brăţară de argint dacică.

Imitaţiile de denari romani găsite în Dacia (circa 90 de piese) precum şi cele patru stanţe (trei în Transilvania şi unul la Poiana) prezintă mai mult o importanţă pentru cunoaşterea progreselor realizate de daco-geţi în tehnica monetară; ele, după cît se pare, n-au fost emise în Dacia de către autorităţile centrale, ci au fost bătute de către căpetenii locale.

Monedele celţilor din tribul boiic, găsite în număr foarte redus (circa 50 de piese) puteau fi aduse şi prin războaiele lui Burebista dar şi de comercianţi.

Moneda — de aur — « Koson », descoperită în număr mare în regiunea Munţilor Orăştiei trebuie pusă în conexiune cu o putere regală dacică, fie că piesele au fost emise direct din ordinul regelui Coson, fie de străini, pentru el, între anii 40—29 î.e.n. Acest Coson nu credem să fie identic cu Cotiso — cum se presupune, de obicei —, ci e un alt rege. Prezenţa monedelor de tip « Koson » în Munţii Orăştiei se explică prin aducerea acestui tezaur regal în capitala statului dac de vreunul din regii centrali din sud-vestul Ardealului — fie ca pradă, fie ca moştenire firească, o dată cu refacerea unităţii regatului dac sub Decebal sau sub vreun antecesor apropiat al său.

Dintre monedele coloniilor greceşti de la Marea Neagră numai cele de la Histria apar în circa 10 descoperiri.

Armele încă sînt frecvente în inventarul descoperirilor (săbii curbe sau drepte, lănci etc.). Relativ dese sînt zăbalele.

Bogată e ceramica, lucrată la roată (cea de lux, cenuşie, chiupurile de dimensiuni foarte mari, de culoare roşie) sau cu mîna (cea comună, îndeosebi în regiunile mai retrase). Caracteristică e şi aici ceaşca dacică cu toartă, lucrată, de obicei, cu mîna şi întrebuinţată ca opaiţ sau ca afumătoare la înmormîntări. Fără a atinge gradul de dezvoltare a schimbului constatat în aşezările muntene sau moldovene, şi în Ardeal se constată existenţa legăturilor cu oraşele pontice, cu sudul grecesc şi tracic. Frămîntările sociale, ca şi acţiunile războinice, se oglindesc în urmele incendiilor ce au mistuit aceste aşezări sau în îngropările

de tezaure monetare şi de obiecte de podoabă (fibule de argint, coliere şi cordoane, discuri sau plăci ornamentale, cupe), tot de argint, lucrate de meşteri argintari băştinaşi în stilul tradiţional local. În arta metalelor (a argintului, îndeosebi) se vădesc, după cum s-a spus, atît influenţele mai vechi

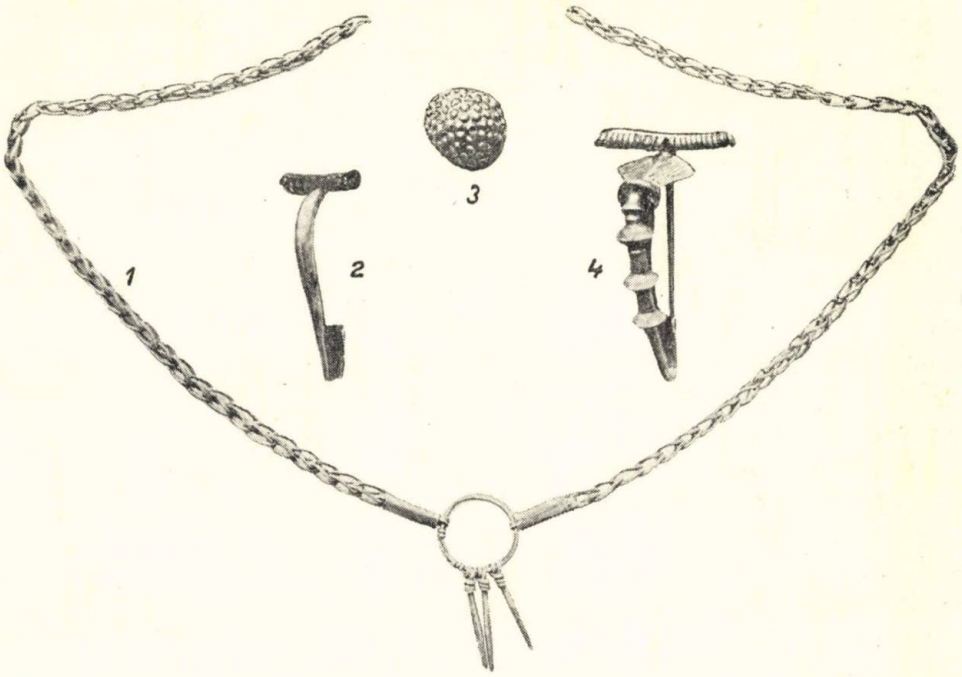

Fig. 63. — Podoabe de argint dacice.

elenistice, scite şi celtice, cît şi cele mai recente pontice reprezentate prin sarmaţii vecini.

Atelierele de argintari trebuie să fi existat prin apropierea minelor de aur şi de argint care — după anumite vestigii — erau exploatate şi de daci. Asemenea ateliere au existat, însă, la curtea regilor din cetăţile din Munţii Orăştiei. E firesc să ne gîndim, în schimb şi la meşteri-argintari ambulanţi. Lipsesc aproape cu totul monedele şi podoabele de aur din acest timp, deşi aurul se exploata şi din nisipul rîurilor şi din mine (la Roşia, de pildă). El va fi fost tezaurizat în visteria « regilor », stăpîni ai acestor mine, şi întrebuinţat în relaţiile de schimb cu vecinii, pentru acoperirea nevoilor obşteşti, fie paşnice, fie militare. În orice caz, în prada de război luată de Traian după cucerirea Daciei, se găsea şi o enormă cantitate de aur.

Bogăţia solului şi a subsolului constituia aici un element de promovare în plus şi nu e nici o mirare că centrul puterii dacice în Transilvania se va stabili în apropierea regiunii minelor de aur şi de fier.

3. APARIȚIA RELAȚIILOR SCLAVAGISTE ȘI A STATULUI ÎNCEPĂTOR SCLAVAGIST DAC

Desigur că înflorirea culturii materiale dacice din Transilvania în cursul sec. I î.e.n. și I e.n. trebuie să fi avut începuturi mai vechi și numai lipsei unor cercetări mai intense pentru veacurile III și II î.e.n. i se poate atribui necunoașterea mai de aproape a procesului de dezvoltare care a dus la închegarea centrului politic, militar, economic și religios din Munții Orăștiei și la formarea primului stat dacic cu acest nucleu central de puternică afirmare materială și spirituală.

Cu drept cuvînt putem socoti că tot complexul așezărilor dacice din Munții Orăștiei, cetățile și fortificațiile grupate în jurul centrului de la Grădiștea Muncelului, construcțiile de tot felul de pe acest deal, executate în piatră de andezit și calcar, tehnica superioară constatată la cetăți, locuințe, cisterne etc., — relevate prin săpăturile arheologice din ultimii 35 de ani — nu sînt decît expresia *materială* a nivelului înalt la care ajunsese prin sec. I î.e.n. și al e.n. societatea dacică. Ele indică baza materială pe care s-a ridicat suprastructura politică și religioasă a acestei societăți.

Se știe că regiunea deluroasă-muntoasă a Carpaților meridonali, de la sud de Orăștie, cuprinzînd un teritoriu de circa 150 km², adăpostește o serie de așezări dacice trădînd o viață înfloritoare și multilaterală în ultimele două secole care preced cucerirea romană. Regiunea se dovedește a fi fost centrul puterii dacice din timpul lui Burebista și Decebal. Puternice cetăți și castele, bastioane și turnuri, durate din piatră ecuarisată și cărămidă, cu ziduri de 3 m grosime, aninate pe vîrfurile dealurilor (Piatra Roșie, Costești, Blidarul, Vîrful lui Hulpe etc.), clădite cu o desăvîrșită și măiastră tehnică, fără pereche în istoria arhitecturii așa-zise « barbare » a acestor timpuri, stau mărturie despre forța militară și socială a dacilor acestei perioade. Construcții de tot felul, din cărămidă arsă sau din lemn, așezate în preajma cetăților, pe terasele dealurilor sau pe șesuri, case, ateliere, apeducte, cisterne, hambare pentru cereale, sute și sute de scule și unelte de fierari, lemnari, agricole și de olărit, produse meșteșugărești și de artă (bustul de bronz al unei divinități feminine, relieful de fier al unui scut etc.), vase simple (de toate categoriile: cești, străchini, chiupuri-dolia) și de lux (ceramică pictată) dovedesc mult evoluatul nivel economic al acestei societăți, ca și depășirea de către aceasta a stadiului de comună primitivă și trecerea spre orînduirea de stat sclavagist-primitiv. Obiectele de import (vase de bronz și de lut, statuete, sticlă colorată, coifuri de bronz și unelte de fier) denotă un schimb viu cu sudul grecesc și chiar cu sudul Italiei, prin intermediul acelor orașe grecești, sau pe calea directă ilirо-macedoneană.

În așezarea cea mare, de pe Dealul Grădiștei, alături de o cetate de piatră de dimensiuni impunătoare (cetate de refugiu), alături de ateliere și hambare,

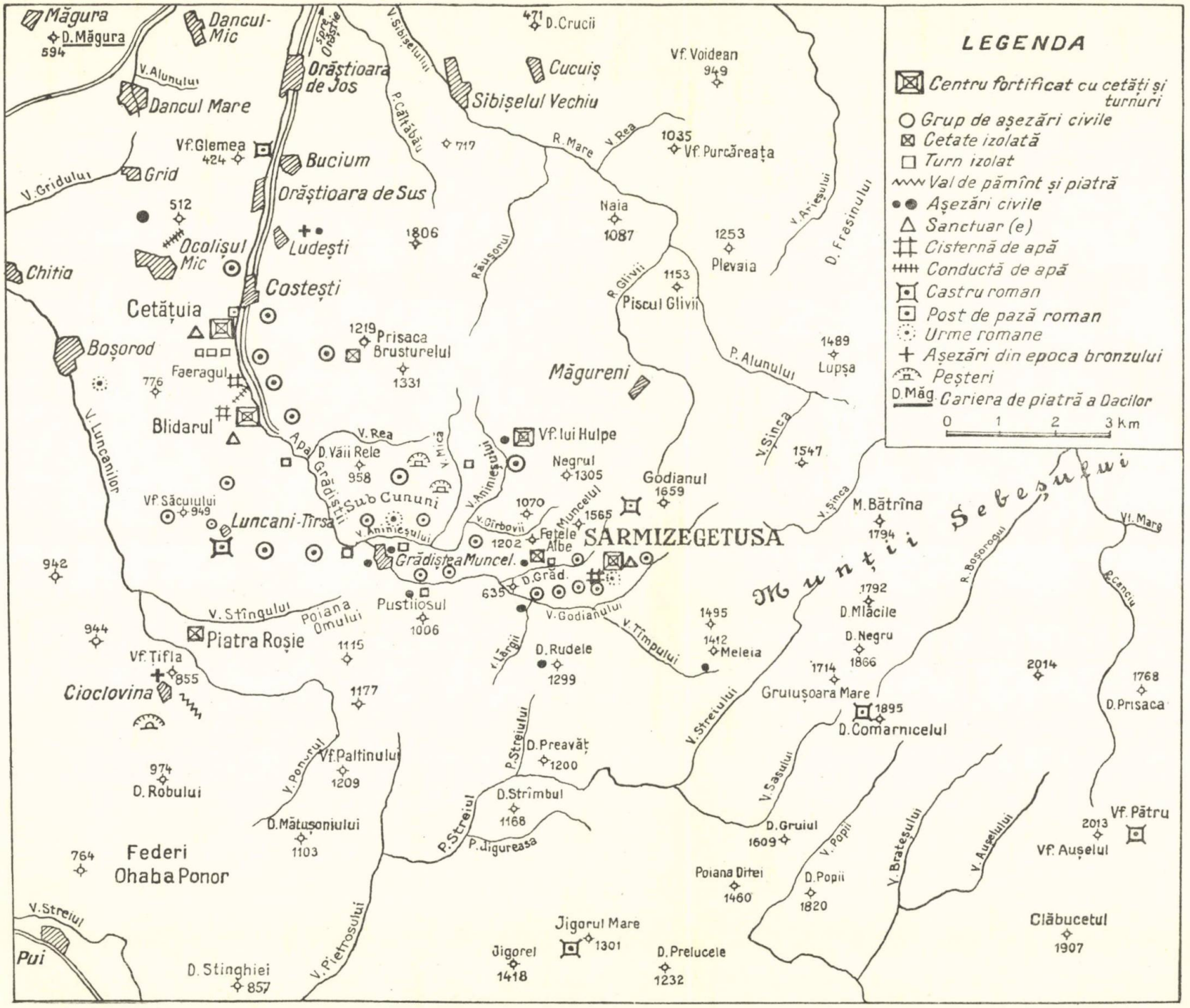

Fig. 64. — Regiunea munților Orăștiei, cu așezările și cetățile dacice.

alături de numeroase locuințe — așezări civile mai simple sau mai bogate (constituind un început de așezare orășenească) — se mai găsesc, pe două terase, șase sanctuare de piatră, rotunde sau patrulatere, mărturii evidente ale suprastructurii unei societăți împărțite în clase antagonice și cu o orînduire statală în formare. Sanctuarele constituie o categorie de monumente unice în istoria religiilor antice, fie prin dimensiunile lor, fie prin caracterul lor combinat de monumente religioase și de calcule calendaristice. Săpăturile au scos la iveală și primele urme ale scrisului în societatea dacică a acestor vremuri (literele grecești de pe blocurile de piatră ale zidului ce sprijinea una din terasele cu sanctuare, databile în sec. I î.e.n. și stampila în limba dacică *Decebalus per Scorilo* de pe un vas de cult din argilă, de pe timpul ultimului rege dac). Descoperirile din această regiune constituie mărturia grăitoare despre înaltul nivel atins de societatea dacică din acea perioadă atît în ce privește nivelul forțelor de producție, cît și cel al relațiilor de producție și gradul de cultură materială și spirituală (scrisul, tehnica construcției, arta olăritului și a metalelor, agricultura, știința militară, religia etc.).

Data acestor construcții uriașe și coordonate după un plan unitar e aceea pe care o indică mărturiile arheologice: ceramica, diferitele obiecte de import și de factură locală, dar mai ales monedele datează acest complex de așezări în sec. I î.e.n. și I e.n., fapt ce se confirmă și prin succesiunea faptelor și a materialelor de construcție.

Grandioasa concepție a fortificării unei regiuni întregi și începutul executării acestui plan nu puteau porni decît de la o putere centrală stăpînă pe vaste resurse de oameni și material. Atît știrile istorice, cît și datele arheologice îl indică pe Burebista, în prima jumătate a sec. I î.e.n. Motive pentru o asemenea retranșare erau destule. Stăpînirea peste atîtea triburi și ținuturi cucerite, ținerea în frîu a propriei populații, nevoia apărării contra dușmanilor, și în primul rînd împotriva Romei care se apropiase de Dunăre și își proiecta intențiile cotropitoare, cereau imperios consolidarea stăpînirii prin crearea unui centru politic și religios strașnic întărit. Cetatea de la Costești, cea de la Piatra Roșie și cetatea de la Blidarul datează sigur încă de pe timpul lui Burebista ca și sanctuarele vechi, în piatră de calcar de la Grădiștea Muncelului. Restul îl vor fi completat și transformat urmașii, îndeosebi ultimii dintre regii daci din secolul I e.n.: Scorilo, Duras-Diurpaneus și Decebal. Sanctuarele de piatră de andezit, atelierele și cetatea cea mare de pe dealul Grădiștei se leagă de cei doi din urmă. Sfîrșitul așezărilor e bine precizat: anul 106 e.n. cînd oștile romane trec toate așezările — civile și militare — prin sabie și foc.

Cultura materială a așezărilor din Munții Orăștiei întrunește toate caracteristicile așa-zisei culturi Latène tîrzii, dezvoltate pe baze autohtone și simțitor influențate de civilizațiile înconjurătoare. E o civilizație ce a ieșit din stadiul formei sătești, îmbrăcînd un caracter de cultură superioară, oppidană, împrejurare care și explică adoptarea și asimilarea la fondul *propriu autohton* a împru-

muturilor de forme şi tehnică venite dinafară, din sudul sclavagist grecesc (în sec. I î.e.n.) şi roman (în sec. I e.n.), ca şi de la popoarele vecine.

Examinînd rezultatele arheologiei din punct de vedere al dezvoltării interne *a societăţii* acestei culturi materiale — adică pe plan economic, social şi politic — încheierile ce se desprind din această cumpănire pot fi formulate astfel:

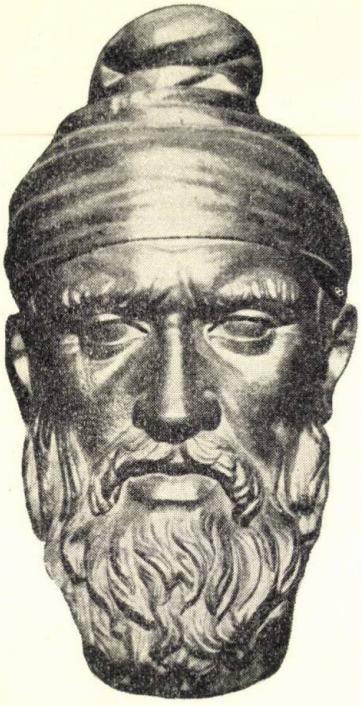

Fig. 65. — Capul unui fruntaş dac.

Impozantele construcţii din piatră, cărămidă şi lemn, în număr peste aşteptări de mare, cu « şanţurile lor, în care se deschide mormîntul orînduirii gentilice, şi cu turnurile ce ajung cu vîrfurile pînă la civilizaţie » (cum atît de plastic caracterizează ajunul civilizaţiei şi al statului impilator Engels); calitatea muncii şi tehnica iscusită a lucrărilor, pe de o parte, iar coordonata lor executare după o necesitate cumpănită, pe de altă parte, ne prezintă realitatea unei puternice organizaţii politico-militare, ce întrece cu mult nevoile şi posibilităţile unei grupări sociale cum ar fi tribul sau uniunea tribală.

Efortul necesar ridicării unor asemenea fortificaţii şi castele întărite depăşeşte putinţele muncii solidarităţii tribale. Ele nu puteau fi executate în condiţiile de atunci nici în timp, nici în spaţiu, fără munca forţată a mii de oameni cu animale şi scule, fără munca unei clase de supuşi aserviţi stăpînilor.

Apariţia sporadică a robilor (sclavilor) e un fenomen social ce numără îndărătul său mai multe sute de ani. Înmulţirea lor şi, mai ales, o relativă importanţă economică a lor îndeosebi în slujba fruntaşilor societăţii, trebuie admisă pentru perioada cetăţilor dacice. Ştiri literare (Pliniu cel Tînăr, Dio Cassius şi alţii) confirmă existenţa lor în societatea dacă a acestor timpuri.

La construirea vastului sistem de fortificaţii, cisterne, sanctuare etc. din Munţii Orăştiei au participat, desigur, alături de populaţia liberă şi de prizonierii de război, şi numeroşi sclavi. Fără îndoială că forţa care a conceput, condus şi coordonat aceste lucrări n-a putut fi o căpetenie de trib sau a unei uniuni tribale, ci conducătorul unei organizări politice-sociale mai dezvoltate, al unui stat care va fi păstrat încă multe din trăsăturile orînduirii gentilice, dar întrunea condiţiile esenţiale ale unei orînduiri de stat specifice lumii « barbare » ne-clasice. Această forţă conducătoare dispunea de numeroase cetăţi, de armată permanentă aşezată în cetăţi peste care se aflau — după mărturia lui Criton — comandanţi *(praefecti)* aleşi din rîndurile nobilimii cointeresate şi devotate regelui.

Că însăşi societatea dacică a oamenilor liberi nu mai era unitară pe vremea lui Burebista (dar desigur nici în secolele anterioare lui), o ştim. Un Herodot cunoaşte încă de pe vremea lui « fruntaşi » — πρῶτοι — la geţi [1]. De familii cu mare vază vorbeşte, la geţi, pentru o epocă mai tîrzie un citat din Suidas (IV, 617, 53). Autori ca Dio Crisostomul, Dio Cassius şi Iordanes vorbesc despre existenţa diviziunii societăţii dacice în nobili *(tarabostes, pileati)* şi oameni de rînd *(comati, capillati)*, ştiri confirmate şi de reprezentările de pe columna traiană. Sub aceştia din urmă *(comati, capillati*, pletoşii, cei ce nu au voie să poarte cuşma care era semnul distinctiv rezervat exclusiv celor « de neam »), trebuie să înţelegem, nu pe ţăranii total liberi şi înstăriţi (aceştia fac mai curînd parte din *pileati*), ci acea numeroasă clasă de ţărani lipsiţi de pămînt, lucrători agricoli şi în mine, păstori, meşteşugari, ce se afla într-o situaţie de dependenţă, de aservire faţă de nobilimea militară, muncind, alături de sclavi, pe pămînturile şi la curţile fruntaşilor. Situaţia nu e fără precedente şi analogii în lumea antică. O analogie ne oferă în lumea tracică, dardanii, după mărturia lui Athenaios [2]. La *boiii* din nord-vestul Pannoniei superioare a existat, încă înainte de cucerirea romană, o relativ dezvoltată agricultură bazată pe munca sclavilor şi o acumulare de moşii [3]. Ca formă de tranziţie de la comuna gentilică la orînduirea sclavagistă trecerea ţăranilor liberi din obştiile gentilico-tribale în situaţia de ţărani juridiceşte liberi, dar de fapt dependenţi (ca dijmaşi, dijmaşi pe jumătate robi) pe moşiile nobililor e un fenomen binecunoscut [4]. *Comati (capillati)* au constituit, după toate aparenţele, aceeaşi clasă la daci, pe care au constituit-o, în cele mai vechi timpuri, *plebeii* la Roma. Munca nu scuteşte însă pe aceştia de a suporta şi sarcinile războiului, alături de pileati şi sub comanda fruntaşilor războinici.

Nu numai hambarele de bucate — mari şi numeroase — descoperite în aşezări, dar şi o ştire fragmentară păstrată din *Getica* medicului Criton [5] atestă desluşit existenţa în Dacia secolului I e.n. a unor dregători peste moşiile regelui şi, desigur, şi ale fruntaşilor.

Despre ivirea unor negustori în sînul societăţii dace în ultimele două-trei secole ale Daciei libere nu avem nici o informaţie scrisă. Ei trebuie să se fi ivit, totuşi, izolat. Operaţiile de schimb bazate pe monedă, şi, îndeosebi, pe moneda proprie (sec. III—II î.e.n.), ne indică un comerţ dezvoltat, care, la rîndul său, cere şi existenţa negustorilor.

De naşterea unei pături sociale de negustori, care să nu se mai îndeletnicească cu producţia, ci numai cu schimbul produselor, se poate vorbi însă sigur în sec. I î.e.n. Desele descoperiri de comori de bani, îngropate în special

---

[1] IV, 95; cf. şi Strabo, VII, 3, 5; pentru *plebes* la gali, v. Caesar, *De bello Gallico*, VI, 13, 1.
[2] *Deipnosophistae*, VI, p. 272, cf. şi Tacitus, *Germania*, passim, pentru lumea germană.
[3] A. Mócsy, în *ActaAnt.*, Budapest, IV, 1956, 1—4, p. 226 şi 244.
[4] Cf. *VDI*, 4, 1953, p. 145 şi urm.; cf. şi Gummerus, în *Klio*, Beiheft, 5, p. 62—63.
[5] *FHG*, IV, 374, 3.

pe la mijlocul şi către sfîrşitul acestui secol, ne silesc să admitem constituirea unei asemenea pături încă în acest secol.

Vorbind de apariţia relaţiilor sclavagiste şi a germenilor statului dac, trebuie precizat din capul locului că această apariţie a constituit un proces de lungă şi frămîntată durată. Constituirea statului dac cu centrul în sud-vestul Transilvaniei a fost precedată de multe alte încercări asemănătoare nu numai în exteriorul arcului carpatic, dar şi în interiorul acestui arc, în Transilvania: acei Rubobostes şi Oroles, de pe la începutul sec. II şi, mai ales, anonimul tată al lui Burebista, de la începutul sec. I î.e.n., sînt precursori ai şefilor de stat incipient care încep cu Burebista.

Pentru justa sesizare a acestei noi forme de organizare politică a societăţii bazate pe clase antagoniste, care e statul, trebuie să ţinem seama de totalitatea fenomenelor sociale, economice, politice şi religioase, judecînd lucrurile în dezvoltarea lor istorică şi neuitînd particularităţile locale ale acestei dezvoltări.

Deşi condiţiile economico-sociale erau coapte pentru ca procesul de trecere la forma de stat să poată fi realizat, interese şi tendinţe contrarii de ordin social şi politic au putut frîna acest proces, dar nu l-au putut împiedica.

La cristalizarea şi consolidarea statului au contribuit în schimb, şi unele împrejurări externe favorabile.

Oraşele greceşti de la Marea Neagră (care jucaseră un rol şi mai înainte în dezvoltarea societăţii geto-dace) supuse de Burebista, contribuie efectiv la acest proces.

De un *impuls* spre constituirea unei puteri de stat nu au fost străine, însă, nici cuceririle de către Burebista a triburilor vecine dintre Dunărea de mijloc şi Carpaţii apuseni, a boiilor şi tauriscilor, ca şi cele de la răsărit de Carpaţi şi de la sud de Dunărea de jos. « Domnia peste subjugaţi nu se poate împăca cu orînduirea gentilică » — spune cu dreptate Engels.

Către organizarea de stat a împins, pe de altă parte, şi pericolul expansiunii romane la sud de Dunăre, în Balcani, primejdie iminentă acum, pe care Burebista o sesizează just căutînd cu toate mijloacele să zădărnicească consolidarea stăpînirii acestui stat sclavagist în apropierea Dunării.

Dar nu putem neglija nici forţa ideologică internă care a contribuit şi ea în bună măsură la consolidarea tendinţelor centraliste de stat: e vorba de factorul religios, reprezentat prin ierarhia preoţească în frunte cu marele preot Deceneu, personaj cu autoritate şi putere reală în societatea geto-dacică [1], care, după cum se ştie, cunoştea, uneori şi îmbinarea puterii politice cu cea preoţească. « Rex et pontifex » fusese, de pildă, *Comosicus* [2].

Religia geto-dacilor, devenită o religie comună a numeroaselor triburi ce se aflau în procesul de unificare, prin organizarea ei ierarhică a constituit

---

[1] Strabo, VII, 3, 5.

[2] Iordanes, *Getica*, 73; pentru Cosingas, rege şi preot la traci, v. Polyaenus, VII, 22.

un puternic instrument în mîna unificatorilor de triburi. Ea s-a transformat, din ce în ce mai mult, într-o forță de coeziune în societatea dacă și într-o armă puternică în slujba clasei dominante și a statului ce se înfiripează. Strabon menționează în chip deosebit măsurile de organizare și consolidare a puterii centrale aplicate de Burebista cu ajutorul marelui preot Deceneu. Rolul lui Deceneu în reglementarea vieții morale și religioase a poporului dac e relatat și de cunoscutul pasaj din Iordanes [1].

Astfel, procesul o dată în curs, cu toate piedicile ce mai întîmpina, n-a mai putut fi oprit. Pornind de la teza marxistă că « statul apare acolo și atunci cînd apare împărțirea societății în clase, cînd apar exploatatori și exploatați » [2], aceasta trebuia să apară în societatea dacică din această vreme, căci de la mărețele cetăți ale puterii centrale regești, pînă la împărțirea societății în, acum bine conturate, clase antagoniste; de la sclavi pînă la negustori; de la bogații exploatatori pînă la săracii exploatați; de la rege și aristocrația proprietară de moșii, pășuni și mine, pînă la masele sărace ale celor ce roboteau, cei mai mulți, în folosul unor puțini, pe ogoare, în ateliere, în ocne; de la comandanții de oști *(pileati-tarabostes)*, pînă la oștenii pletoși puși și în interesul apărării împotriva atacurilor dinafară, dar și în slujba opresiunii și a reprimării mișcărilor dinăuntru — toate contrazicerile și interesele de clasă erau prezente în *suficientă măsură* pentru a nu mai putea fi obiectiv împăcate. Acum apare deci acea organizație politică care este statul, produs — după cum spune V. I. Lenin — și manifestare a caracterului de neîmpăcat al antagonismelor de clasă [3].

E statul dac în germene pe care nu-l putem numi altfel decît *stat sclavagist începător* (și precizăm: de tip militar), începător, pentru că nu poate fi vorba încă în acest stat de o generalizare a relațiilor de producție sclavagiste sau de transformarea muncii sclavilor în bază a producției sociale. Îl numim așa, deoarece, chiar dacă relațiile sclavagiste erau încă puțin dezvoltate pe vremea lui Burebista și a urmașilor săi imediați, ele reprezentau elementul nou, capabil de dezvoltare și aflat, de fapt, într-o continuă dezvoltare, acel element care-și croia încet dar sigur drum, înlăturînd treptat rămășițele orînduirii comunei primitive, elementul care *trebuia* să învingă în virtutea implacabilei legități a dezvoltării istorice. Acest element nou devine într-adevăr tot mai puternic în a doua jumătate a secolului I e.n., în statul ce se consolidează sub un Duras-Diurpaneus și Decebal.

Centrul acestui stat sclavagist începător era, după cum s-a spus, în Munții Orăștiei, în zona întărită prin cetăți, fortificații și turnuri așezate pe culmile și terasele înălțimilor. În una din cetăți, în cea de la Costești, pare să fi fost

---

[1] *Getica*, 69; v. și Criton, *Getica* la Suidas, II, 35, 368.
[2] V. I. Lenin, *Opere*, vol. 29, p. 458.
[3] V. I. Lenin, *Statul și revoluția*, în *Opere*, vol. 25, E.S.P.L.P., Buc. 1954, p. 380—381.

cetatea de scaun permanentă a regelui, cetatea de pe Dealul Grădiştei, Sarmizegetusa Regia, servind doar ca o cetate de refugiu în timpuri grele.

Un izvor epigrafic — inscripţia lui Acornion de care ne vom ocupa mai jos — pomeneşte — e drept — de o reşedinţă a lui Burebista şi a tatălui său, la *Argedava*, nume sub care se ascundea, pe cît se pare, o aşezare de pe Argeş, în Muntenia (Popeşti, *eventual*) şi nu Vărădia din Banat. Dacă această localizare este justă, atunci înseamnă, fie că într-o fază mai veche a domniei lui, Burebista — ca şi tatăl său — avea o cetate de scaun în sudul Carpaţilor, fie că în tot timpul cît a stăpînit dispunea şi de o a doua reşedinţă, pe Argeş. Nu este exclus, firește, ca regii daci, în general, să fi avut cetăţi de scaun în mai multe locuri.

În favoarea caracterului de stat şi a germinării lui chiar înainte de Burebista pledează noua lectură şi interpretare dată mai recent inscripţiei lui Acornion [1]. Din această nouă lectură şi interpretare reies o serie de fapte concludente: întîi, acela că Burebista se servea de cetăţeanul Acornion din oraşul Dionysopolis — oraş supus protectoratului regelui — ca de un ambasador în toată legea pentru a trata cu Pompei, în jurul anului 48 î.e.n., iar în al doilea rînd că, într-o calitate sau alta, acelaşi Acornion umblase şi la curtea tatălui lui Burebista la care fusese, de asemenea, în « cea dintîi şi cea mai mare cinste ». Temeiurile acestei activităţi sînt multiple şi în situaţia de atunci foarte firești, dar nu putem să ne oprim asupra lor. Subliniem, doar, ceea ce se desprinde limpede din această activitate şi anume: politica pe plan mare ce se duce de tînărul stat dac în cadrul larg al ţinutului carpato-danubian, politică pe care o bănuim iniţiată încă de tatăl lui Burebista.

Această intensă activitate desfăşurată de statul dac, în speţă de reprezentantul cel mai de seamă al acestuia, de Burebista, justifică, îndeajuns lectura şi interpretarea inscripţiei lui Acornion în sensul funcţionării la centrul conducerii de stat, la curtea regelui, a unor dregătorii, după modelul regatelor elenistice din epoca aceea, regate cu care Burebista şi desigur şi tatăl său avuseseră atîtea legături. O confirmare a acestor stări de lucruri o avem, însă, şi în cunoscutul fragment din Criton [2] care atestă nişte dregători în fruntea agriculturii, alături de comandanţii puşi în diferite cetăţi, pe timpul lui Decebal, dar desigur nu numai sub el, ci şi mai înainte. Indicaţii pentru o organizare mai complexă a conducerii centrale se cuprind şi în cîteva pasaje din Dio Cassius [3]: Vezina « care ţinea al doilea loc după Decebal »; Diegis (un frate al lui Decebal, după Marţial) [4], demnitar trimis pentru a trata cu Domiţian, şi din Iordanes [5]: Deceneu, căruia Burebista îi acordase *pene regiam potestatem* — deci, un fel de vice-rege.

[1] *Syll.*, Lipsiae, 1917, nr. 2.
[2] *FHG*, IV, 374.
[3] LXVII, 10, 9.
[4] *Epigr.*, V, 3, 1.
[5] *Getica*, 67.

Concluzia pe care trebuie s-o tragem în urma celor expuse mai sus nu poate fi decît următoarea: germenii statului dac, de tipul statelor ne-clasice, « barbare », dar cu toate elementele esențiale ale statului și de sclavagism începător, trebuie căutate încă pe la începutul secolului I î.e.n. sub primii ani de domnie ai lui Burebista, ba poate chiar în cursul domniei tatălui acestuia. După o stagnare temporară, sub urmașii imediați ai lui Burebista, el se dezvoltă și se consolidează în ultima jumătate a sec. I e.n. înfruntînd, pînă la prăbușire, formidabilul atac al Romei.

4. ISTORIA POLITICĂ A GETO-DACILOR ÎN SEC. I î.e.n. și I e.n.

Istoria politică a geto-dacilor în cele două secole ce premerg cuceririi Daciei e strîns legată de înaintarea puterii romane în Peninsula Balcanică și în Pannonia. Datorită acestui fapt, aproape toate știrile despre ei ne sînt transmise de istoricii și scriitorii Romei, fie de limbă greacă, fie de limbă latină. Prea puține informații ne vin din izvoare epigrafice, numismatice sau arheologice.

Pătrunderea Romei în Peninsula Balcanică începută pe la sfîrșitul sec. III î.e.n. și cucerirea succesivă a peninsulei în cursul veacurilor II și I transformă cursul de jos al Dunării în o graniță firească între romani și daco-geți. De fapt, Dunărea de jos a și rămas totdeauna adevăratul hotar al Imperiului pînă la prăbușirea stăpînirii romano-bizantine în jurul anului 600 din era noastră. Ea oferea un obstacol destul de serios pentru apărare împotriva năvălirilor semințiilor « barbare » de la nordul fluviului. Asemenea incursiuni se și produc în curînd împotriva posesiunilor romane din nordul și centrul Peninsulei Balcanice, fie de geți, singuri, fie în alianță cu alte seminții (scordisci, bastarni, sarmați). Cea mai veche de care avem cunoștință e aceea dintre anii 109—106 î.e.n. cînd daci și scordisci, năvălitori în sudul Dunării, sînt respinși de către guvernatorul Macedoniei M. Minucius Rufus [1]. De fapt, încă în anul 179 î.e.n. se produce o invazie a bastarnilor, împreună cu « traci » și scordisci, împotriva dardanilor iliri care cer ajutor senatului roman [2]. Nu e exclus ca prin « traci », Titu Liviu de la care deținem informația, să designeze, pentru vremea aceea, niște geto-daci așa cum va fi cazul în 29—28 î.e.n. (v. mai jos, p. 289).

De o pătrundere pînă la sarmații (iazigi) care se apropiaseră de Delta Dunării, prin anii 78—76 î.e.n., a guvernatorului Macedoniei Appius Claudius Pulcher ne informează laconic Florus [3]; cauza va fi fost tot o invazie a iazigilor, foarte probabil în tovărășia geto-dacilor, în sudul Dunării. Prin anul 74 î.e.n. generalul C. Scribonius Curio, urmărind iarăși pe dacii și scordiscii ce năvăliseră în sudul Dunării, se oprește pe țărmul drept al fluviului neîndrăznind

[1] Frontinus, *Strategemata*, II, 4, 3.
[2] Titus Livius, XLI, 19, 7—8.
[3] I, 39, 6; cf. A. Alföldi, *Budapest története*, I, p. 180.

încă să-l treacă de frica codrilor întunecoşi (*tenebras saltuum expavit* — spune Florus [1]) de pe malul stîng, probabil bănăţean, al Dunării. Tot în acest timp — cu trei ani mai tîrziu — a avut loc şi demonstraţia armată a proconsulului Macedoniei (72—71) Terentius Varro Lucullus, în Dobrogea şi apoi încercarea sfîrşită ruşinos a lui C. Antonius Hybrida (61 î.e.n.) de a supune teritoriul dobrogean. E vremea lui Burebista şi a tatălui său, puternicii dinaşti ai dacilor din Ardeal şi Muntenia.

Dacă despre tatăl lui Burebista şi de stăpînirea lui nu ştim nimic mai mult decît ne dezvăluie inscripţia lacunară de la Dionysopolis (Balcic), adică atît că îşi avea cetatea de scaun la *Argedava* (pe Argeş) şi că avea în slujba sa pe acelaşi Acornion, întreţinînd deci legături cu oraşele greceşti de pe ţărmul Mării Negre, despre Burebista izvoarele istorice sînt ceva mai numeroase. Strabon [2] ni-l prezintă ca pe un puternic dinast, cuceritor al unor regiuni întinse la nord-vest, zdrobind în jurul anului 60 î.e.n., pe celţii boii care pătrunseseră nu demult în sudul Slovaciei de azi, cotropind teritorii dacice, apoi pe anarţii şi tauriscii din nord-vestul Daciei şi din munţii Slovaciei. Burebista fixează hotarul de vest al stăpînirii sale pe Dunărea de mijloc, iar pe cel de nord-vest pe rîul Marus din Munţii Slovaciei.

Probabil încă înainte de aceste cuceriri, Burebista supusese stăpînirii lui întreg ţinutul Daciei propriu-zise consolidîndu-şi situaţia. Zicem probabil deoarece data venirii la tron a lui Burebista nu o cunoaştem. Iordanes îl face contemporan cu Sulla (pe la 82 î.e.n.), ceea ce poate că e o greşeală a izvorului de care se foloseşte Iordanes, a lui Cassiodorus, datorită confuziei făcute de acesta între neamul lui Burebista (Burebista-tatăl) şi Burebista însuşi.

În orice caz, după războaiele cu celţii, Burebista cucereşte, supune şi în parte distruge oraşele greceşti de pe coasta nordică şi apuseană a Mării Negre. Cu ocazia aceasta el pune capăt şi presiunii bastarnilor asupra acestor ţinuturi pontice. Nici data acestor cuceriri nu e bine precizată. Distrugerea oraşelor Olbia şi Tyras e pusă de unii pe la 50, iar de alţii exact în anul 48 î.e.n. [3]. Se crede că tot pe timpul lui Burebista s-a întîmplat şi atacul « barbarilor » (geţii lui Burebista?) de care se vorbeşte în decretul lui Aristagoras, fiul lui Apaturios din Histria (v. mai sus, p. 211).

Nu este exclus ca oraşele greceşti de pe malul dobrogean al Mării Negre să fi fost cucerite, o dată cu întreaga Dobroge, înainte de distrugerea oraşului Olbia. Aceasta depinde de data începutului domniei, dacă e încă de pe la 82 sau numai de pe la 70—65 î.e.n. Cert ni se pare că atît intervenţia lui Lucullus din 72—71, cît şi aceea a lui Hybrida din 61, nu sînt decît contraacţiuni ale romanilor împotriva presiunii dacice, fie că aceasta vine de la tatăl lui Burebista sau de la Burebista însuşi. Oraşele greceşti în orice caz se găseau la grea strîm-

[1] I, 4, 6.
[2] VII, 3, 11.
[3] E. Diehl, în *RE*, VII, A_2, 1861.

toare între cei trei pretendenţi la stăpînirea lor, Burebista, romanii şi regatul Pontului.

O dată cu cucerirea Dobrogei se va fi înstăpînit Burebista şi asupra teritoriului dintre Dunăre şi Haemus, devenind între anii 50 şi 44 î.e.n. — după cum glăsuieşte inscripţia lui Acornion — « cel dintîi şi cel mai puternic dintre toţi regii care au domnit vreodată peste Tracia », înţelegîndu-se sub Tracia totalitatea ţinuturilor sud-est europene locuite de neamul tracic, inclusiv geto-dacii.

Strabon vorbeşte de stăpînirea lui Burebista ca de un « imperiu » (ἀρχή) dispunînd de o forţă economică şi militară impresionantă. Strabon evaluează potenţialul armat al dacilor de pe timpul lui Burebista la 200 000 de oameni (pedestrime, arcaşi şi călăreţi, cifra fiind, desigur exagerată). E neîndoios că statul dacic şi Burebista reprezintă un grav pericol pentru Roma (« spaima romanilor », îl numeşte Strabon). Autorii antici [1] pomenesc de incursiunile făcute de dacii lui Burebista în Tracia, ameninţînd serios însăşi provincia Macedonia. Mai mult: folosindu-se de învrăjbirea dintre Cezar şi Pompei pentru puterea în stat, regele dac, după mărturia aceleiaşi inscripţii a lui Acornion din Dionysopolis, se amestecă între anii 50—48 în această ceartă susţinînd, firesţe, partida mai slabă, aceea a senatului roman, reprezentată prin Pompei. Burebista pare să nu fie străin nici de revolta dalmaţilor din 50—48 î.e.n. împotriva Romei.

În vederea luptei comune contra cotropitorului roman, Burebista caută să strîngă legături cu Mitridate al VI-lea Eupator, regele Pontului; la fel doreşte şi o alianţă cu Ariovist, conducătorul marii uniuni de triburi germane, tot împotriva Romei (şi a celţilor). Aceste acţiuni, dar chiar şi numai închegarea unui stat puternic geto-dac la nordul şi sudul Dunării, primejdios pentru stăpînirea romană din Balcani şi piedică serioasă în faţa expansiunii mai departe, a putut îndemna pe Cezar să se pregătească din răsputeri pentru un război împotriva statului dac. Războiul contra geto-dacilor urma să fie anterior celui împotriva parţilor. Planul acestuia din urmă fusese — după Plutarch [2] — grandios: după doborîrea Parthiei, să treacă peste Caucaz, în Sciţia, apoi prin Germania şi Galia să se întoarcă în Italia, închizînd cercul stăpînirii « mărginite pretutindeni de Ocean ». Asasinarea lui Cezar la Idele lui Marte în 44 î.e.n., amînă pe mai multă vreme această răfuială între Roma şi daci. Tot în jurul acestei date dispare de pe scena istoriei şi Burebista în urma unei revolte urzite, foarte probabil, de cercurile interesate romane.

Pe plan intern, lunga domnie a lui Burebista e caracterizată de autorii antici (Strabon şi Iordanes), ca una ce a realizat unificarea triburilor daco-gete învrăjmăşite şi a desfăşurat o vie activitate pentru supunerea maselor unor legi

[1] Suetonius, *Caesar*, 44; Strabo, VII, 3, 11

[2] *Caesar*, 58; vezi şi Suetonius, *Caesar*, 44, 6; *Aug.* 8, 4; Appianus, *Bell. Civ.*, II, 110; III, 25; Velleius Paterculus, II, 59, 4.

și norme — uneori cu caracter religios [1] — servind toate, de fapt, în ultima instanță, consolidarea dominației de clasă a stăpînilor de sclavi căci nu încape nici o îndoială că în aceste măsuri « educative » se ascunde opresiunea de clasă. Cu tot caracterul progresist al organizării statului sclavagist, acest stat este și devine tot mai mult instrumentul de dominație al unei minorități exploatatoare. În toate aceste acțiuni Burebista fusese sfătuit și ajutat de marele preot Deceneu, căruia Burebista îi acordase, după spusa lui Iordanes, *pene regiam potestatem* deci calitatea de vice-rege. Din aceste măsuri de aducere la cumpătare făcuse parte și oarecum neverosimila știre din Strabon despre extirparea viței de vie.

Înlăturarea de la tron, prin violență, a lui Burebista, a avut, desigur, drept consecință destrămarea marii stăpîniri înjghebate cu atîtea lupte. Se desfac din ea părți însemnate de teritorii locuite de daci, iar cuceririle externe se pierd. De fapt, izvorul nostru principal, adică Strabon, nu spune decît că după înlăturarea prin violență a regelui « cei ce au luat în mîini stăpînirea s-au despărțit în mai multe părți» precizînd, mai departe, că pe vremea cînd Augustus trimitea o armată împotriva dacilor, numărul acelor părți era de cinci, dar că « atunci », adică după moartea lui Burebista, era de patru. După toate probabilitățile, Burebista a căzut victimă unor căpetenii nemulțumite și nu unei revolte de palat cum s-ar crede eventual. Sigur nu Deceneu a fost « instigatorul », ca unul care reprezenta tocmai tendința centralismului alături de Burebista. Așa se explică și dezmembrarea stăpînirii în mai multe părți mari. Dezmembrarea marii stăpîniri din timpul lui Burebista nu înseamnă însă și dispariția statului-nucleu din sud-vestul Transilvaniei.

E drept că izvoarele literare amintesc pentru epoca de la moartea lui Burebista pînă la Duras-Diurpaneus și Decebal o mulțime de seminții de «populi», de «reges», duci și căpetenii dacice, care se bat între ei sau cu romanii la Dunăre și în sudul ei. De cele mai multe ori, căpeteniile dacilor rămîn anonime (așa Suetoniu, 21,2 pomenește de trei căpetenii ucise și o mulțime de oameni). E vorba de triburile dacice din teritoriile de la sud de Carpați și din Dobrogea. Dintre toate căpeteniile pomenite în izvoarele vremii, unul singur, Scorilo, poate fi socotit ca stăpînind în Ardeal, dar el nu e din epoca lui Augustus.

Multe din triburile și căpeteniile dacilor de lîngă Dunăre cad jertfă politicii de dezbinare a romanilor încheind cu aceștia pacte de « prietenie » în dauna intereselor generale. Pe această cale, Roma reușește să-și consolideze sfera de influență la nordul Dunării, pregătind terenul pentru viitoarele sale cuceriri.

În ce privește Dobrogea, evenimentele întîmplate pînă la cucerirea ei de către Roma au fost expuse în capitolul respectiv și nu mai e nevoie să le repetăm aici.

---

[1] Iordanes, *Getica*, 39—41; 69—72; Dio Chrysostomus, *Orationes*, XII, 21.

Teritoriul din stînga Dunării: Muntenia, Oltenia, Transilvania şi Banatul, se vor mai bucura după cucerirea Dobrogei de un răgaz de aproape 100 de ani pînă cînd o parte din el (Oltenia, Transilvania şi Banatul cu o fîşie din vestul Munteniei) va deveni provincie romană (Dacia, 106 e.n.). Dar şi pînă atunci, amestecul Romei în aceste teritorii se simte permanent şi tot mai apăsător.

Într-adevăr, moartea dictatorului Cezar şi destrămarea puterii lui Burebista au amînat doar provizoriu marea răfuială. Nu trece nici un deceniu şi tînărul Octavian nutreşte gîndul unui război preventiv împotriva dinaştilor mărunţi ce se ivesc după prăbuşirea lui Burebista, război ce trebuia să fi pornit prin 34 î.e.n., dinspre vest. În cele din urmă, totul se reduce la cîteva campanii de pedepsire pomenite în mai multe izvoare literare şi epigrafice între care şi testamentul cezarului, *Res gestae* [1]. Aceste campanii, cel puţin vremelnic, îşi făcuseră efectul atît pe vremea lui Augustus, cît şi sub împăraţii următori [2]. Multe din amănuntele expediţiilor făcute de generalii A. Caecina Severus, M. Licinius Crassus, M. Vinicius sau de Cornelius Lentulus sub auspiciile lui Augustus nu sînt încă bine lămurite. În 29—28 î.e.n. a avut loc, după cum am văzut, o năvălire dacă şi bastarnă în sudul Dunării, respinsă de Licinius Crassus. În fruntea dacilor se afla regele Cotiso [3]. O invazie în Moesia se întîmplă în anul 6 î.e.n., respinsă de A. Caecina Severus [4]. Acţiunea comună a lui Cn. Cornelius Cn.filius Lentulus, guvernator al Pannoniei, şi a lui Sextus Aelius Catus, general comandant al districtului militar din Moesia (Ripa Thraciae) împotriva dacilor năvălitori e datată după cele mai noi cercetări în anii 11 şi 12 din era noastră. Tocmai ea îşi găseşte răsunet în însăşi darea de seamă a împăratului [5]. Oştile dacilor trebuie să fi fost destul de mari, căci Augustus le numeşte *exercitus* (armată). În această epocă a lui Augustus ne apar cu numele şi nişte căpetenii (regi) ai dacilor dunăreni: un Dicomes, în cîmpia munteană, Cotiso (cel bătut de Crassus), rege în Oltenia şi Banat, sigur şi în munţi, după mărturia lui Florus [6]: *Daci montibus inhaerent, inde Cotisonis regis imperio, quotiens concretus gelu Danuvius iunxerat ripas, decurrere solebant et vicina populari* (Dacii stau aninaţi în munţi de unde, sub comanda regelui Cotiso, de cîte ori Dunărea îngheţată lega cele două maluri, obişnuiau să năvălească şi să devasteze ţinuturile vecine cu Dunărea). Aceşti doi şefi daci se întrec în a-şi oferi serviciile lor în timpul războiului civil dintre Antoniu şi Octavian fie unuia, fie celuilalt, ceea ce nu-împiedică totuşi ca să atace posesiunile romane din Balcani ori din Pannonia [7].

---

[1] Cap. 30.

[2] O listă a izvoarelor pentru aceste evenimente şi bibliografia completă se află la W. Reidinger, *Die Statthalter des ungeteilten Pannoniens und Oberpannoniens von Augustus bis Diokletian*, Bonn, 1956; cf. şi *AÉ*, 85, 1958, p. 108—110.

[3] Horatius, *Carmina*, III, 8, v. 18; cf. *PIR* [2], II, nr. 1554; Dio Cassius, LI, 23, 2.

[4] Dio Cassius, LV, 30.

[5] *Res Gestae*, cap. 30; cf. şi Iordanes, *Romana*, 247. Vezi însă şi îndoielile lui R. Syme (*Gnomon*, 29, 1957, p. 519).

[6] XXVIII, 18—19.

[7] *Ibidem.*, XXVIII, 18—19; Appianus, *Bell. Civ.*, III, 25.

Cotiso e bănuit că fusese unul din capii revoltei împotriva lui Burebista şi a ajuns beneficiar — ca rege — al unei părţi smulse din « imperiul » destrămat al acestuia. El, moare probabil, curînd, după 28 î.e.n. căci nu se mai vorbeşte de el. Pe Coson, atestat prin monedele de aur şi de Suetoniu [1] şi pe care trebuie să-l considerăm ca o persoană distinctă de Cotiso, monedele găsite în Munţii Orăştiei îl plasează în Ardeal, dar legăturile lui cu Brutus şi mai ales calificarea lui la Suetoniu ca *Getarum rex* — rege al geţilor — (singura dată cînd Suetoniu foloseşte denumirea de Getae) îl fac mai curînd un dinast din sudul Dunării sau din nordul apropiat al acestui fluviu [2]. Fără îndoială că aceste continue hărţuieli daco-romane de la Dunărea de jos sînt, şi dintr-o parte şi din cealaltă, acţiuni preventive de *defensivă:* pentru daci invaziile în sudul Dunării constituie o firească întreprindere de înlăturare a ameninţătoarei expansiuni romane, iar pentru romani o conştientă acţiune de a scăpa definitiv de *realul* pericol dac. Starea de tulburare şi de război continuu se reflectă şi în îngroparea de tezaure monetare şi în faptul că circulaţia monetară de după Burebista scade timp de mai multe decenii. Cauza scăderii circulaţiei monetare poate fi însă şi închiderea căii de pătrundere de-a lungul rîului Sava a comerţului italic, din pricina războaielor romanilor cu ilirii. În ce priveşte pe romani, putem preciza acum că în opoziţie cu metodele din trecut — simple expediţii de pedepsire — Augustus inaugurează şi un alt sistem de securitate — respectat, apoi, şi de urmaşi — constînd în crearea de zone goale de apărare pe malul stîng al Dunării de jos — puse sub directa supraveghere a comandanţilor sau guvernatorilor din Moesia — şi în deportarea populaţiei primejdioase în *sudul* fluviului.

Despre o asemenea acţiune de strămutare a 50 de mii de geţi în sudul Dunării ne informează Strabon [3]. Acţiunea e îndeplinită tocmai de generalul Aelius Catus la data arătată mai sus. Cifra poate fi exagerată, faptul însă e pe deplin dovedit şi arheologic. Într-adevăr, săpăturile arheologice executate în ultimii ani la cîteva aşezări geto-dacice din cîmpia munteană, în apropierea Dunării (la Popeşti, pe cursul inferior al Argeşului, la Zimnicea, lîngă Dunăre, la Piscul Crăsani, pe cursul inferior al Ialomiţei), demonstrează hotărît întreruperea bruscă a acestor înfloritoare aşezări pe la începutul sec. I e.n., cîtă vreme în teritorii mai nordice (ca de pildă la Tinosul şi Poiana) aşezările geto-dacilor continuă pînă către sfîrşitul sec. I din e.n. Acţiunea de mutare de populaţii se repetă apoi în timpul lui Nero (între 62—66 e.n.) prin transplantarea a 100 000 de transdanubieni, în sudul Dunării, de către guvernatorul Moesiei Tib. Plautius Silvanus Aelianus [4]. În acest din urmă caz, se precizează că populaţiile transdanubiene au fost mutate în Moesia *ad praestanda tributa* (pentru munci productive) cu soţiile, copiii, principii şi regii lor. Inscripţia a dat prilej la multe

---

[1] *Aug.*, 63, 2.
[2] *PIR*² II, nr. 1536; cf. şi ce spune Pârvan, *Getica*, p. 84.
[3] VII, 3, 10 (în « Thracia » — spune Strabo — şi că se numesc *Moesi*).
[4] *CIL*, XIV, 3608 — *ILS*, 986.

controverse şi ipoteze. Neîndoios pare că sub transdanubieni nu trebuie înţeleşi numai geţi, ci şi bastarno-sarmaţi. De asemenea nu trebuie să presupunem că aceste mutări, de a căror cifră nu putem fi siguri, au fost făcute într-o singură etapă, ci probabil în mai multe rînduri, sumele reprezentînd totalul mutărilor succesive. Nici nu este de crezut că cei mutaţi au fost aşezaţi într-un singur loc, ci au fost repartizaţi pe tot întinsul provinciei. Crearea unor asemenea zone de siguranţă nu este un lucru neobişnuit. Sistemul îl vom vedea repetîndu-se şi faţă de alte populaţii în acelaşi timp aproape (40 000 de germani, *dediticii*, adică de cei care s-au supus şi care sînt aşezaţi în Galia dîndu-li-se loc pe malul stîng al Rinului, de către Tiberiu) [1], şi, mai tîrziu, în sec. II (faţă de cvazi, marcomani, buri şi iazigi) [2]. Măsura a avut desigur şi rosturi economice (*ad praestanda tributa*, spune inscripţia lui Plautius Silvanus şi anume acela de a cîştiga noi braţe de muncă prin sistemul cultivării pămîntului cu ţărani aserviţi), fapt semnificativ pentru relaţiile de producţie noi ce se ivesc în sînul orînduirii sclavagiste romane. Ceea ce s-a urmărit, însă, în primul rînd, era slăbirea presiunii dacilor şi a seminţiilor bastarno-sarmatice. E puţin probabil ca mutarea să fi atins numai triburile filoromane, cum cred unii istorici. Înclinăm să considerăm mai necesară lăsarea în nordul Dunării a unor triburi getice prietene, ca acoperire a frontierelor, cu toată valoarea dubioasă a acestor legături de prietenie cu diferitele triburi getice. Că şi acest sistem politic de *divide et impera* a fost aplicat în nordul Dunării ne-o arată informaţiile de la Tacit, Iordanes [3] şi reiese clar din inscripţia lui Tib. Plautius Silvanus. Roma apare în inscripţie chiar ca o protectoare a geţilor, roxolanilor şi bastarnilor (adică a unor seminţii din acestea), faţă de atacurile sarmaţilor din răsărit. Roma, le cere, însă, şi ostateci « prietenilor ». Amestecul imperiului roman în viaţa poporului dac a avut totuşi un rezultat: pătrunderea puternică a influenţei culturale romane în sînul acestei populaţii (moneda romană, alfabetul latin, tehnica, instrumente etc.). Prin această influenţă directă cu lumea romană se deosebeşte sec. I e.n. de veacul precedent, supus îndeosebi curentului elenistic.

Dar şi în Roma (şi Italia) dacii devin cunoscuţi. Fără a pomeni de insinuările opoziţiei antoniene despre pretinsele planuri de încuscrire ale lui Augustus cu Cotiso [4], în Roma ştirile despre luptele cu dacii erau la ordinea zilei (« *numquid de Dacis audisti?* » — « ce se mai aude despre daci? ») [5]. Dacii captivi sînt puşi să lupte contra suebilor de asemenea robiţi, la jocurile organizate de Augustus [6]; un vas din flota comercială a oraşului Pompei poartă numele de *Dacicus* [7]. Nu

[1] Suetonius, *Tib.*, 9.
[2] Dio Cassius, LXXI, 15, 16; LXXII, 3.
[3] Tacitus, *Historiae*, 3, 46; Iordanes, *Getica*, 76.
[4] Suetonius, *Aug.*, 68, 4.
[5] Horatius, *Sat.*, II, 6, 53.
[6] Dio Cassius, LI, 22, 6—8.
[7] A. Maiuri, în *Rendic. Accad. di Arch., Lettere e Belle Arti*, N. S., 33, Napoli, 1955, 1959, p. 22.

e de mirare, deci, că pe statuia lui Augustus « della Prima Porta », datînd probabil după anul 4 e.n., e reprezentată *Dacia*[1].

În acest sens, confirmat de săpăturile arheologice, trebuie înţelese deci expresiile din textele literare şi epigrafice ca: « *trans Danuvium ductus exercitus meus Dacorum gentes imperia populi Romani perferre coegit* »[2] (« armata mea, trecînd dincolo de Dunăre, a silit neamurile dacilor să suporte domnia poporului roman »); « *sic tum Dacia non victa, sed summota atque dilata est* » (Dacia nu fu atunci învinsă, ci numai îndepărtată şi amînată primejdia)[3] şi « *pacem provinciae et confirmavit et protulit* » (a consolidat pacea şi a lărgit zona pacificată) din inscripţia lui Plautius Silvanus, indicînd, adică, o *lărgire* a zonei *de influenţă* şi a zonei de *apărare* a imperiului şi nu neapărat o lărgire a hotarelor provinciei Moesia la nordul Dunării, cum au crezut unii cercetători. Nu e însă de exclus aşezarea unor puncte de pază, menite să controleze respectarea măsurilor, pe malul stîng al Dunării. Tot la aceste evenimente se referă şi ştirea din Suidas[4] despre cei 3 000 de geţi care se supun ordinelor generalilor romani.

Tot în vederea asigurării hotarelor imperiului împotriva dacilor a fost şi permiterea, dacă nu chiar *chemarea*, iazigilor-sarmaţi de a se aşeza între Dunăre şi Tisa, curmînd astfel năvălirile dacilor din Transilvania şi din cîmpia Tisei în Pannonia. În treacăt trebuie să observăm că mutarea iazigilor între Dunăre şi Tisa se face pe la nord, peste Carpaţii nord-estici şi nu prin sud, de-a lungul Munteniei, Olteniei şi Banatului. Primele aşezări iazige (din perioada I: 20—180 e.n.) se cunosc *numai în nordul şi în nord-vestul Şesului Ungar.*

Se afirmă, apoi, că o dată cu instalarea iazigilor în cîmpia dintre Dunăre şi Tisa, şi roxolanii s-au instalat în Cîmpia Romînă, pînă la Olt. Faptul nu e dovedit cu nimic şi nici nu este posibil: Muntenia rămîne şi pe mai departe locuită de geto-daci. Nici o descoperire sarmată din cele făcute pînă acum în zona răsăriteană a Munteniei, aproape de Dunăre, şi în estul Moldovei nu este mai veche de sec. III—IV e.n. Ştirile literare[5] pledează de asemenea pentru sălăşluirile *estice* ale roxolanilor (v. mai sus, p. 265).

Pătrunderea sarmaţilor alano-roxolani în Muntenia (pînă la Olt) se întîmplă numai *după* abandonarea Daciei de către romani.

Se vorbeşte, într-adevăr, de mai multe năvăliri ale dacilor în Pannonia, dar care nu pot fi întotdeauna localizate în timp. Ele aparţin totuşi epocii lui Augustus: una e pe la 16 î.e.n. cu prilejul revoltei panonilor, cînd dacii trec pe Dunărea îngheţată şi sînt respinşi de Tiberiu[6], alta pare a fi fost pe la 6—9 e.n. tot cu un asemenea prilej, cînd e atacată şi Moesia de unde îi scoate A. Caecina

---

[1] W. Hartke, *Röm. Kinderkaiser*, p. 381 şi urm.; cf. Alföldi, *op. cit.*, p. 145—146.
[2] *Res gestae*, cap. 30.
[3] Florus, II, 28, 19.
[4] Lexiconul Suidas s. v. *Hypedexanto.*
[5] De ex. Arrianus, *Anabasis*, I, 3, 2; vezi şi Harta Peutingeriană care nu cunoaşte roxolani decît la est de Prut.
[6] Dio Cassius, LIV, 36.

Severus [1]. La una din invazii în Pannonia (cînd anume, nu se poate preciza, dar probabil în 10—9 î.e.n.), au luat parte tauriscii şi anarţii din nord-vestul Daciei, alături de alte seminţii (cotini, osi). Cel care îi respinge şi urmăreşte — pe Mureş — pînă în inima Daciei e generalul M. Vinicius. Despre Vinicius, într-o inscripţie de la Tusculum, se spune, că a mai bătut şi pe daci şi bastarni, dar în o altă campanie — şi pe alt front [2]. Aşezarea iazigilor între Dunăre şi Tisa a avut loc încă sub Tiberiu (pe la 20; v. mai sus, p. 292), ajungînd pînă la Carnuntum.

Energicele măsuri luate de Augustus şi aşezarea în coasta lor a iazigilor va fi dus la o oarecare scădere — de scurtă durată — a acţiunilor militare din partea geto-dacilor. Strabon îşi exprimă chiar părerea că dacii sînt pe cale de a se supune romanilor [3]. Pentru vremea lui Tiberiu, Iordanes [4] îi pomeneşte de-a dreptul ca pe unii ce trăiesc liniştiţi după preceptele lui Deceneu deşi de alţii împăratul e acuzat că, spre sfîrşitul domniei, a neglijat apărarea Moesiei de atacurile dacilor şi sarmaţilor [5].

Dar toate aceste măsuri ale lui Augustus şi Plautius Silvanus nu duc la rezultatul dorit. Alianţa cu unele triburi getice se desface uşor; « *mota et dacorum gens nunquam fida* » (« se mişcă şi neamul niciodată credincios al dacilor ») va spune istoricul Tacit [6] atunci cînd situaţia tulbure de după moartea lui Nero oferă din nou un prilej binevenit pentru daci de a invada Moesia, împreună cu roxolanii (şi iazigii?) în primele luni ale anului 69 e.n. [7], după ce în iarna 67—68 măcelăriseră două cohorte tot printr-o invazie repentină. Dispoziţiile luate de către Vespasian pentru întărirea liniei Dunării însoţite şi de « pacificarea » populaţiilor de pe malul stîng al fluviului aduc numai o relativă linişte. Ridicarea şi consolidarea statului dac cu centrul său în sud-vestul Transilvaniei sub Duras (Diurpaneus) apoi sub Decebal, în a doua jumătate a sec. I din e.n., pune din nou în cumpănă însăşi stăpînirea statului roman în Balcani [8].

Dacii apar, iarăşi, la ordinea zilei în Roma şi se vorbeşte de ei ca de unii care suferă şi ei, dar pricinuiesc şi romanilor, înfrîngeri după cum spune tot Tacit [9], caracterizînd întreaga perioadă de tulburări interne şi primejdii externe, la moartea lui Nero. Războiul decisiv între daci şi romani devine inevitabil şi în Roma se revine la politica cesariană a cuceririlor.

Am văzut că despre dacii din interiorul arcului carpatic prea puţine ştiri ni s-au păstrat (şi acelea destul de nesigure) pentru epoca de după Burebista.

---

[1] Dio Cassius, LV, 30.
[2] Strabon, VII, 3, 13; v. discuţia la Alföldi, *op. cit.*, p. 153 şi urm.
[3] VII, 3, 11 şi 13.
[4] *Getica*, 69.
[5] Suetonius, *Tib.*, 41; cf. şi A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, p. 20.
[6] *Historiae*, 3, 46.
[7] Tacitus, *Historiae*, 1, 79; 3, 46; Flavius Ios., *Bell. Iud.*, VII, 4, 3; Iordanes, *Getica*, 76.
[8] Tacitus, *Agricola*, 41.
[9] *Historiae*, 1 2; cf. N. Iorga, *Ist. Rom.*, I, 2, p. 112.

Dispuneam, totuşi, de o ştire foarte preţioasă, neutilizată pînă acum în măsura cuvenită din pricina prea marii ei exactităţi care o făcea suspectă. O descoperire epigrafică recentă ne pune, însă, în situaţia de a acorda acestei ştiri deplină încredere. E vorba de informaţia păstrată la Iordanes [1], după Dio Crisostomul, în care, spre deosebire de ştirile izolate analizate pînă acum, se dă seria regilor urmaşi ai lui Burebista. Aceştia sînt: Deceneu (Decaeneus, Dicineus) — fostul mare preot şi vice-rege de pe timpul lui Burebista, care, după moartea acestuia, ia în mîinile sale şi conducerea statului redus prin dezlipirea unor părţi; după Deceneu urmează *Comosicus*, domnind ca rege şi mare sacerdot *(rex et pontifex)* pentru ca, după încetarea lui din viaţă, să vină la tron *Coryllus* domnind 40 de ani asupra dacilor. În paragrafele următoare, Iordanes, povesteşte de luptele lui *Dorpaneus* (Diurpaneus) [2] cu Domiţian. Despre ultimul rege, Decebal, Iordanes aminteşte în cealaltă lucrare a sa (*Romana*, 217) ca de regele dacilor biruiţi de Traian.

Avem, deci, o serie neîntreruptă de regi domnind peste moştenirea micşorată a lui Burebista, în Transilvania: Deceneu — Comosicus — Coryllus — Dorpaneus — Decebal, pe un răstimp de 150 de ani (de la 44 î.e.n. pînă la 106 e.n.). O oarecare încurcătură pricinuieşte menţionarea la Cassius Dio [3], a unui alt rege dac care cedează de bună voie domnia lui Decebal în cursul primei campanii a lui Domiţian (87 e.n.), cu numele de *Duras*. Unii îl consideră identic cu Diurpaneus, iar alţii sînt de părere că Duras este regele întregii Dacii, iar Diurpaneus un rege al unei părţi din Dacia, ceea ce nu este însă de loc verosimil. Mai de crezut e că Duras şi Diurpaneus sînt nume care desemnează pe una şi aceeaşi persoană, anume pe antecesorul lui Decebal [4].

În sprijinul acestei succesiuni enunţate de Iordanes (repetăm: inspirîndu-se din lucrarea *Getica* a lui Dio Crisostomul despre daci) s-a ivit de curînd o dovadă epigrafică de cea mai mare valoare pentru cultura şi istoria dacilor. În una din clădirile din apropierea cetăţii celei mari de pe Dealul Grădiştei s-a descoperit un vas de argilă de dimensiuni mari, pe pereţii căruia se găsesc imprimate în relief două sigilii juxtapuse cuprinzînd, cel dintîi, numele DECEBALVS, iar al doilea, precizarea: PER SCORILO.

Nefiind vorba de o aşezare sau de un vas roman şi inscripţia neavînd nici un sens în limba latină, e sigur că dublul sigil conţine, pe limba dacică, filiaţia regelui dac Decebal: *Decebalus, fiul lui Scorilo* (*per* = fiu în limba traco-getică).

În faţa acestei filiaţiuni, se pune întrebarea: este acest Scorilo, tatăl lui Decebal, identic cu *Coryllus* din Iordanes pe care toată lumea e de acord să-l

---

[1] *Getica*, 73—74; 76—78.
[2] La Orosius, *Hist. adv. paganos*, VII, 10, 4.
[3] LXVII 6, (Exc.).
[4] Cf. şi Lexiconul Suidas, s. v. *Duras* şi *PIR* [2], III, p. 26—27.

identifice cu *Scorylo, Dacorum dux* pomenit de Frontinus?[1]. Noi credem că *da*. Pentru Scorylo din Frontinus, istoricii moderni fixează ca epocă vremea luptelor dintre Octavian şi Antoniu, din pricina expresiei *arma civilia* din cursul povestirii lui Frontinus. Alţii şi-au exprimat părerea că epoca ar putea fi şi tulburările militare izbucnite în Pannonia după moartea lui Augustus. Mult mai probabil, în schimb, e că aluzia făcută de Frontinus la *arma civilia* prin care erau desemnaţi romanii în timpul lui Scorylo, se referă la tulburările pentru tron ivite în anii 41—42 e.n. la moartea lui Caligula sau chiar la cele izbucnite după moartea lui Nero, evenimente mai apropiate de autor[2] şi corespunzînd mai bine cu activitatea antiromană a dacilor din Ardeal decît vremea conflictului dintre Antoniu şi Octavian cînd, după cum am văzut mai sus, dacii din interiorul Ardealului nu prea participă la expediţiile din sudul Dunării.

Dar, indiferent de faptul că Scorylo din Frontinus e identic cu Scorilo-Coryllus al lui Iordanes, cert e că Decebal e fiul unui rege Coryllus-Scorilo al inscripţiei-sigil de la Grădiştea Muncelului. Între Deceneu şi Comosicus nu pare să fi fost o legătură de sînge şi unul şi celălalt au ajuns la tron ca mari preoţi ce erau. Nu e exclus, în schimb, ca între Comosicus şi Scorilo-Coryllus să fi existat o asemenea legătură, poate chiar de tată şi fiu.

Despre Duras-Diurpaneus noi presupunem că a fost şi el un fiu al lui Comosicus, deci frate mai mic al lui Scorilo care, pe temeiul dreptului agnaţilor la tron[3] a putut lua conducerea statului în locul lui Decebal, fiu încă nevîrstnic al lui *Scorilo*. Abia prin 87, cînd soarta războiului cu Domiţian ia o întorsătură gravă pentru daci, bătrînul Duras-Diurpaneus îşi cedează locul lui Decebal, ajuns şi acesta acum, la o vîrstă destul de înaintată[4].

Ţinînd seama de cei 40 de ani de domnie ai lui Coryllus-Scorilo, şi de durata de timp de la 44 î.e.n. pînă la 87 e.n. (moartea lui Burebista şi urcarea pe tron a lui Decebal), rămîn 130—131 de ani pentru domnia a patru regi, dintre care Scorilo-Coryllus singur deţine, după mărturia lui Iordanes, patru decenii.

Calculul nu e de loc inadmisibil. S-ar putea, însă, ca Iordanes să nu fi înregistrat unul sau doi regi mai mărunţi din seria urmaşilor lui Burebista.

Incontestabil rămîne, oricum, faptul că din toate acele patru sau cinci părţi — în care s-a dezbinat statul lui Burebista, singura parte în care constatăm o continuitate (chiar şi incompletă) a domnitorilor e partea centrală a fostului stat condus de Burebista. Aici, după mărturiile produse, statul înfiripat sub Burebista a continuat să existe redus la proporţii mai mici şi în condiţii mai modeste. El a servit însă de bază pentru renaşterea statului dac de sub Duras-Diurpaneus şi Decebal. Am amintit mai sus că o viaţă de stat au putut avea,

---

[1] *Strategemata*, I, 10, 4.
[2] Frontinus scrie pe vremea lui Domiţian (Schanz-Hosius, *Gesch. der röm. Lit.*, II, p. 706).
[3] Cf. şi Arrianus, *Anab.*, 4, 15, I (agnaţii la tron în societatea scitică).
[4] Cf. Dio Cassius, LXVII, 6.

măcar un timp, şi celelalte părţi rupte din corpul statului mare al lui Burebista, acelea de sub Dicomes şi Cotiso în primul rînd. În sprijinul acestei putinţe e de remarcat că în *Res gestae* (cap. 30), Augustus vorbeşte de o armată *(exercitus)* a dacilor, care, atacînd posesiunile romane de la sud de Dunăre, a fost zdrobită de generalii lui. Dacă nu avem de-a face şi aici cu o exagerare interesată a împăratului, am putea să ne gîndim, totuşi, la existenţa unei organizaţii mai puternice dacice în preajma Dunării. Regiunile de la periferie, cucerite de Burebista cu forţa pe vremuri, păstrîndu-şi încă destul de vie organizarea gentilică şi în cadrul statului burebistan au continuat, probabil, această orînduire social-politică încă multă vreme.

Cît priveşte eventualele formaţii statale de sub Dicomes şi Cotiso, ele n-au putut evita, desigur, soarta altor state mici din imediata apropiere a imperiului roman: fie înghiţirea lor în marele imperiu, fie fărîmiţarea lor în organizaţii mărunte tribale, ca urmare a politicii de dezbinare dusă de Roma. O incorporare a lor, împreună cu alte regiuni, în noul stat ce se ridică sub Duras şi Decebal e iarăşi efemeră: unele vor deveni părţi ale provinciei Dacia, iar altele, rămase în afara graniţelor oficiale ale imperiului roman, cu toată supravegherea acestuia, vor pregăti lunga serie a luptelor eliberării, împreună cu clasele oprimate dinlăuntrul provinciei înseşi, a Daciei.

Continuarea statului-nucleu al lui Burebista, în sud-vestul Transilvaniei e indicată şi de rezultatele arheologice. Nicăieri în aşezările din Munţii Orăştiei nu se constată o întrerupere a vieţii după marele rege. Dimpotrivă, toate descoperirile pledează în favoarea unei supravieţuiri şi dezvoltării neîntrerupte a aşezărilor de tot felul. O reluare viguroasă a întăririi sistemului de apărare se marchează în a doua jumătate a sec. I e.n.: se clădesc unele cetăţi noi (Blidarul: construirea cetăţii II), altele se consolidează prin lucrări în piatră (Costeşti: curtina cu cele trei turnuri de piatră pe latura răsăriteană). Tot acum se refac unele sanctuare pe Dealul Grădiştei, înlocuindu-se piatra de calcar cu piatra de andezit, lucrări care sînt întrerupte chiar de războiul izbucnit între daci şi Roma sub Traian. Obiecte de import databile din sec. I î.e.n. şi din sec. I e.n., se găsesc de asemenea fără întrerupere, dovedind dăinuirea vieţii omeneşti în aceste aşezări.

Revenind la dispoziţiile lui Vespasian în legătură cu asigurarea liniştii la Dunărea de jos, precizăm că între aceste măsuri e şi crearea unei flote pe Dunăre *(classis Flavia Moesica)* şi aducerea de noi trupe. Măsurile nu erau numai defensive, ele ascundeau şi intenţii vădite de ofensivă, de război. Dar nici pentru daci acest răstimp nu a însemnat o pasivitate. Dacă nu peste tot, cel puţin în Munţii Transilvaniei, se desfăşoară o activitate de organizare şi consolidare a puterii. Aici, în regiunea sud-vestică a Ardealului, asistăm la o renaştere a statului lui Burebista. În vederea războiului care ameninţa din partea Romei, război ce se dovedea a fi de neînlăturat în condiţiile de atunci, regii daci vor pune în stare de apărare cetăţile existente în Munţii Orăştiei ridicînd

şi altele noi. Despre Decebal, un izvor autentic ne informează — după cum am mai amintit — că aşezase în fruntea cetăţilor cîte un prefect ales din fruntaşii cei mai credincioşi. N-a lipsit nici grija pentru o politică de unire a forţelor în faţa primejdiei comune, insistîndu-se asupra nevoii de unire. Episodul cu cîinii ce sînt puşi să se bată între ei şi, la ivirea lupului, se aruncă asupra lui, povestit de Frontinus pe seama « ducelui » dac Scorilo face parte din aceste acţiuni de închegare a unităţii dintre triburi.

După toate cîte le ştim, Decebal întruchipa, în acel moment, în chipul cel mai înalt, aspiraţiile dacilor, în primul rînd neclintita lor voinţă de a-şi apăra ţara şi libertatea. Duşmanul însuşi, prin pana istoricului roman de mai tîrziu Dio Cassius, îi face celebra caracterizare [1]: « ... Era (Decebal) priceput în ale războiului şi iscusit la faptă; ştiind cînd să năvălească şi cînd să se retragă la timp; meşter a întinde curse, viteaz în luptă, ştiind a se folosi cu dibăcie de o victorie şi a scăpa cu bine dintr-o înfrîngere ». Într-adevăr dezvoltarea societăţii dace a ajuns, la un moment dat, la acel stadiu, cînd apariţia statului a devenit o necesitate istorică de neînlăturat. Rolul însemnat al unor personalităţi ca Burebista şi Decebal stă tocmai în aceea că acţiunile lor se încadrează în acest proces istoric cu caracter progresist. Ei nu sînt, în realitate, decît executorii acestui imperativ istoric.

Teritoriul statului condus de Decebal nu se poate preciza exact. El se va fi extins, la început, asupra Transilvaniei, a Banatului şi Olteniei. Sigur e însă că autoritatea lui Decebal a cuprins cu timpul, într-o coaliţie măcar, şi celelalte regiuni ale Daciei de atunci nu fără a întîmpina, după cît se pare, serioase dificultăţi în această operă de unificare.

Centrul statului a rămas, firește, tot cel vechi, în regiunea bine apărată, ca un reduit, a Munţilor Orăştiei.

Marele război dintre daci şi romani izbucneşte sub Domiţian, la 86 e.n. În fruntea statului dac se afla atunci Duras-Diurpaneus. Motivul războiului e dat de istoriografia romană ca fiind o năvală a dacilor (împreună cu roxolanii, bastarnii şi iazigii) în Moesia în iarna anului 85—86. Adevăratul motiv e însă acela care a dus la conflictele continue dintre imperiul roman şi daci: politica de expansiune a Romei pentru a-şi lărgi resursele economice şi pericolul pentru ea de a avea în preajma hotarelor o forţă atît de puternică cum erau dacii şi statul dac. Să nu uităm că incursiunile dacilor în provinciile romane nu erau, în fond, altceva decît o formă a apărării împotriva încercuirii şi a expansiunii romane, situaţie ce devenea tot mai insuportabilă.

Invazia în Moesia trebuie să fi fost fulgerătoare şi nimicitoare căci în cursul ei îşi pierde viaţa însuşi guvernatorul provinciei C. Oppius Sabinus. « Erau puse în cumpănă taberele întărite ale legiunilor şi însăşi stăpînirea noastră » zice Tacit [2].

---

[1] LXVII, 6.
[2] *Agric.*, 41.

În această situaţie, Domiţian vine la Dunăre, în Moesia (pare-se la Naissus) în cursul anului 86 şi cu acest prilej se bifurcă şi provincia Moesia în două, în Moesia Inferior şi Moesia Superior (graniţa între ele, se aşază pe rîul Ciabrus, la est de Ratiaria). Începe prima campanie — sub comanda generalului Cornelius Fuscus, prefectul pretoriului [1]. După alungarea cu succes a dacilor din Moesia, Fuscus trece Dunărea, pe cît se pare, în faţa Olteniei, poate la est de Oescus,

---

[1] Izvorul principal narativ pentru acest război e Dio Cassius, *Istoria romană*, cartea 67, cap. 6—10 (cf. şi Statius, *Silvae*, I, 1, 79—81, Iordanes, *Getica*, XIII, 76—77). Cu tot caracterul de extras al textului păstrat, găsim nimerit să reproducem aici — în notă — această naraţiune, în traducerea prof. T. A. Naum, din Cluj, căruia îi mulţumim şi pe această cale.

Cartea 67, cap. 6: « Dar cel mai mare război de atunci pentru romani a fost împotriva dacilor, peste care atunci domnea Decebal. Dura, care avea domnia mai înainte, o oferi de bună voie lui Decebal, regele dacilor, pentru că era priceput în ale războiului şi iscusit la faptă; ştiind cînd să năvălească şi cînd să se retragă la timp, meşter a întinde curse, viteaz în luptă, ştiind a se folosi cu dibăcie de o victorie şi a scăpa cu bine dintr-o înfrîngere; pentru care lucruri el a fost mult timp pentru romani un potrivnic de temut. Eu numesc acest popor daci, aşa cum se numesc şi ei pe ei şi cum îi numesc şi romanii, deşi ştiu bine că unii eleni le zic geţi, pe drept sau pe nedrept, căci eu ştiu că geţii sînt cei ce locuiesc dincolo de Haemus, pe lîngă Istru. Deci Domiţian făcu o expediţie împotriva lor, fără, totuşi, a avea grijă de război: rămînînd într-un oraş din Mysia, el se dete desfrînărilor, după cum îi era obiceiul; căci nu numai că nu putea răbda ostenelile trupului şi era fricos din fire, ci era încă şi foarte desfrînat şi destrăbălat, şi cu femeile şi cu băieţii. Trimiţînd la război alţi generali, el ieşi de mai multe ori rău. Cînd era bătut, dădea vina pe generali; izbînzile însă, deşi nu lua parte la ele, şi le punea toate pe seama lui, iar vina înfrîngerilor o arunca asupra celorlalţi, chiar dacă lupta se dăduse potrivit ordinelor sale: ura pe cei ce ieşeau învingători, pe cei învinşi îi mustra ».

cap. 7: « Domiţian voi să pedepsească pe cvazi şi pe marcomani pentru că nu-i dădură ajutor împotriva dacilor; el veni în Pannonia, ca să se războiască cu dînşii, şi ucise pe solii de-al doilea, pe care ei îi trimiseră, ca să ceară pace. Învins de marcomani şi pus pe fugă, Domiţian trimise în grabă soli la Decebal, regele dacilor, şi-l îndupleca a încheia un tratat, pe care mai înainte nu i-l încuviinţase, cu toate că Decebal i-l ceruse de mai multe ori. Acesta primi învoiala, căci era la mare strîmtoare, dar nu voi să vină el însuşi, ca să steie de vorbă cu dînsul, ci trimise pe Diegis cu cîţiva bărbaţi, ca să-i dea înapoi armele şi cîţiva captivi, ca şi cum i-ar fi avut numai pe aceia la dînsul. Făcîndu-se aceasta, Domiţian puse diadema pe capul lui Diegis, ca şi cum el ar fi fost în adevăr învingătorul şi ar fi putut da un rege dacilor; el împărţi soldaţilor şi onoruri şi bani, şi trimise la Roma, ca învingător, între altele, soli şi o scrisoare, zicea el, de la Decebal, dar pe care se spunea că o plăsmuise chiar el. El împodobi sărbătoarea triumfului său cu o mulţime de lucruri pe care le luase, nu de la duşmani (cu totul din potrivă: el cheltui cu tratatul, dînd lui Decebal şi atunci bani mulţi şi meşteşugari de tot felul, şi pentru timp de pace şi pentru război, şi promiţîndu-i să-i dea mulţi şi în viitor), ci din zestrea împărătească: de aceasta el se folosea întotdeauna, ca şi cum ar fi fost o pradă de război, odată ce adusese în stare de sclavie împărăţia însăşi ».

cap. 8: « Lui i se votară atîtea onoruri, încît tot pămîntul ce era sub ascultarea lui era cît pe-aci să se umple de chipurile şi statuile sale de argint şi de aur; el rîndui şi nişte serbări măreţe, despre care istoria nu ştie nimic altceva mai însemnat, decît numai că se întrecură din fugă şi fete; după aceea, sărbătorind aşa zisele lui victorii, porunci să se facă multe lupte în circ... »

cap. 9: ...Astfel de sărbări de biruinţă sau, cum zicea mulţimea, astfel de slujbe făcu Domiţian pentru cei morţi în Dacia şi la Roma... »

cap. 10: « În războiul dacic se petrecură şi următoarele fapte demne de amintit: (Tettius) Iulian, însărcinat de împărat cu purtarea războiului, între alte măsuri bune, porunci ca soldaţii să-şi scrie pe scuturi numele lor şi pe acele ale centurionilor lor, pentru ca să se poată deosebi mai uşor cei ce se poartă bine de cei ce se poartă rău. Încăierîndu-se cu duşmanii la Tapae, el ucise foarte mulţi dintre ei: între aceştia, Vezina, care venea în locul al doilea după Decebal, fiindcă nu putuse altfel să scape cu viaţă, căzu într-adins la pămînt, făcîndu-se mort, şi astfel fugi pe ascuns noaptea. Decebal, temîndu-se ca nu cumva romanii, ca nişte învingători ce erau, să pornească şi spre scaunul domniei lui, tăie arborii care erau primprejur şi rezemă de trunchiuri arme, pentru ca romanii, temîndu-se să nu fie soldaţi, să se retragă; ceea ce se şi întîmplă ».

pe un pod de vase [1] în anul 87. Armata expediționară este compusă din cîteva legiuni și mai multe trupe auxiliare concentrate în Moesia [2]. În fața primejdiei, Duras cedează tronul lui Decebal care încearcă să obțină pace. Refuzat de romani, Decebal se înverșună și sfidîndu-l acum el pe Domițian cu pretenții de batjocură (cerea drept condiție a păcii o despăgubire de doi oboli de cap de roman) [3], se pregăti de luptă, atacînd viguros oștile năvălitoare. Expediția lui Fuscus se termină cu totala înfrîngere a armatei romane. Însuși generalul Fuscus e ucis, iar drapelul unei legiuni (V Alaudae) cade în mîna biruitorului, împreună cu o mulțime de captivi și material de război.

Romanii reiau însă ofensiva, pătrunzînd din nou în Dacia dinspre Banat, sub conducerea lui Tettius Iulianus. Acum dacii sînt crunt bătuți la Tapae (în apropierea Porților de Fier ale Transilvaniei) în anul 88. Decebal e silit să ceară pace, în repetate rînduri, ceea ce i se și acordă în cele din urmă, dar numai după ce Domițian fu silit la acest pas de situația gravă de pe frontul pannonic. Pacea încheiată, în 89, e considerată aproape unanim, atît de cei vechi, cît și de istoricii moderni ca o « pace rușinoasă » pentru romani. Nu pare, însă, să fi fost chiar așa. În orice caz, atît Decebal, cît și Domițian aveau toate motivele să încheie pace. Primul, și fiindcă fusese bătut dar poate și din pricina unor mișcări separatiste din sînul statului său: « căci se afla la mare strîmtoare » — spune despre el Cassius Dio. Al doilea, silit de întorsătura nefavorabilă pe care o luase războiul împotriva marcomanilor, cvazilor și iazigilor, pornit de el chiar în acel an, ca o pedeapsă pentru refuzul acestora de a da contingentele de trupe la care erau obligați în calitatea lor de clientelari. Refuzul contingentelor credem a-l explica cu solidaritatea, cerută de Decebal, împotriva dușmanului comun. În urma păcii încheiate, Decebal devine și el, în condiții onorabile, rege clientelar al Romei, în schimbul unor subsidii anuale și al unui ajutor tehnic de la aceasta. Pentru condițiile ușoare ale păcii e interesant amănuntul că Decebal nu restituie romanilor nici măcar pe toți prizonierii de război și nici vulturul — drapel al legiunii capturat în prima campanie. În una din cetățile dacice îl va găsi Traian în cursul primului război.

În această situație clientelară față de Roma, Decebal trebuie să consimtă ca trupele romane din Moesia să treacă prin regatul său spre frontul marcomanic (*per regnum Decebali* — glăsuiește o inscripție găsită în Syria [4]).

Cu acest prilej, se constată că alături de rege mai există un vice-rege (marele preot?), Vezina și că Decebal avea un frate Diegis care-l reprezintă în cursul tratativelor de pace. Dio Cassius amintește și de o soră a lui Decebal capturată mai tîrziu, de Traian, în primul război [5].

---

[1] Iord. *Getica*, 77.
[2] v. G. Alföldi, în *ActaArch*, XI, 1959, p. 114 și urm.
[3] Petrus Patricius, în *FHG*, IV, 183, fr. 4.
[4] *ILS*, 9200.
[5] Martialis, *Epigr.*, V, 3, 1; Dio Cassius, LXVIII, 9.

Oricum va fi fost această pace, numai sinceră şi durabilă nu putea fi. Şi unii şi alţii se prepară pentru ultima răfuială. Decebal, între altele, caută o înţelegere cu parţii, cu scopul de a sili pe Traian să lupte pe două fronturi, dar nu reuşeşte. Izbucnirea conflictului nici nu întîrzie mult. Abia urcat pe tron şi fără să se mai ducă la Roma, Traian întreprinde, la sfîrşitul anului 98 direct din Germania unde se afla la moartea lui Nerva, o călătorie de inspecţie a frontului dac de la Dunărea de jos, luînd toate măsurile cuvenite şi făcînd pregătiri enorme (între care şi terminarea drumului pe malul drept al Dunării, drum început de Tiberiu şi continuat de Vespasian, Titus şi Domiţian).

Războiul, mai cumplit decît al lui Domiţian, începe în anul 101, primăvara. Forţele sînt mari de ambele părţi. Ciocnirile vehemente şi dramatice. Poporul dac se apără eroic sub o conducere pricepută şi vitează. Şi de data aceasta, Decebal suferă înfrîngeri repetate, dar şi romanii sînt sleiţi de puteri în luptă cu un popor întreg şi cu un teren nespus de greu chiar pentru o armată superioară ca cea a cesarilor. În 102, se încheie un fel de pace, de fapt un armistiţiu, dictat de Traian şi acceptat cu demnitate şi calcul de Decebal. Condiţiile sînt grele. Ele vor fi însă, cel puţin cele legate de termen, executate pentru a putea recîştiga libertatea necesară unei noi acţiuni şi mai formidabile. Romanii o ştiu şi doi ani şi mai bine nu fac altceva decît concentrări de trupe şi materiale, construind podul de piatră de peste Dunăre, la Drobeta (Turnu Severin).

Un mişcător apel îndreaptă Decebal către celelalte popoare vecine la fel de ameninţate, reuşind pe unele să le mobilizeze împotriva romanilor, într-un front comun.

Ultima încăierare, pe viaţă şi pe moarte, începe în 105 şi se termină în vara anului 106, cu distrugerea capitalei Sarmizegetusa, cu zdrobirea statului dac şi cu moartea prin sinucidere a regelui Decebal. Cea mai mare parte a Daciei libere devine provincie romană: *Provincia Dacia.*

Înainte de a înfăţişa — în linii mari — desfăşurarea celor două războaie purtate de Traian împotriva Daciei, va trebui să stabilim în concret cauzele principale care au dus la subjugarea poporului dac de către Roma, la începutul sec. II e.n. Aceste cauze se reduc, în fond, la două ponderoase nevoi pentru nesăţiosul imperiu sclavagist cotropitor roman, ajuns, în acea epocă, la acel punct culminant al expansiunii şi puterii sale de la care, după toate semnele prevestitoare, nu putea urma decît o lentă, dar sigură prăbuşire, începînd încă de pe la sfîrşitul aceluiaşi veac.

Una din cauze era, după cum reiese limpede din lunga serie de conflicte dintre daci şi statul sclavagist roman, arătate în paginile precedente, politica clasei dominante a imperiului roman de a-şi asigura stăpînirea relativ recentă din Peninsula Balcanică. Această nevoie decurge în chip firesc din caracterul de clasă, exploatator, al statului sclavagist roman în plină expansiune. Încercînd toate metodele pentru aceasta în cursul celor două veacuri din urmă (după cum s-a văzut), statul roman întruchipat în persoana împăratului Traian şi-a dat

seama în cele din urmă că cel mai sigur mijloc este acela de a supune teritoriul Daciei imperiului în o formă ce poate garanta exploatarea nestînjenită, adică reducerea ţării dacilor în formă de *provincie*.

După toate aparenţele, atît Augustus cît şi Domiţian şi-au dat seama de greutatea enormă ce comporta cucerirea şi menţinerea provinciei Dacia, ca şi de riscul unei asemenea acţiuni. Cu greu s-a decis pentru această soluţie însuşi Traian şi nu fără ezitări, înfruntînd, pe cît se pare, chiar opoziţia senatului.

Deşi această nevoie de a se menţine constituie cea mai stringentă cauză a războiului cotropitor împotriva Daciei, ea nu este, totuşi, unică, ci se completează şi cu altă nevoie izvorîtă din acelaşi interes material, de stat bazat pe exploatare.

Nevoia lărgirii ariei de dominaţie a statului, întemeiat pe exploatarea muncii sclavagiste şi pe expansiuni teritoriale în dauna popoarelor vecine şi în interesul continuei împrospătări a resurselor sale devenite tot mai neîndestulătoare, a constituit a doua cauză pentru care războiul împotriva dacilor liberi renta, cu orice risc.

În cazul Daciei, imensele bogăţii ce urmau să fie acaparate, fie ca pradă de război (se vorbeşte de cantităţi enorme de aur şi argint — mult exagerate, firește), fie prin exploatarea masivă a subsolului (munţii auriferi !) şi solului provinciei, puteau şi au şi contribuit *efectiv* la asanarea temporară a situaţiei economice din uriaşul imperiu. La calculul chibzuit al împăratului, aceste perspective au tras fără îndoială mult în cumpănă, împingîndu-l la decizia pe care a luat-o: greutăţile şi riscurile materiale se compensau prin uriaşele venituri ce le aducea victoria.

Istoria desfăşurării celor două ultime războaie ale Romei împotriva Daciei o cunoaştem destul de lacunar din cîteva surse de inegală valoare, de ordin arheologic şi literar. Între acestea din urmă se află, în primul rînd, *Istoria romană* în 80 de cărţi a scriitorului Dio Cassius din sec. al III-lea e.n. scrisă în greceşte. Din păcate, lucrarea nu ni s-a păstrat întreagă în original şi tocmai cărţile 67 şi 68, tratînd războaiele lui Domiţian şi Traian, le avem numai în nişte destul de jalnice şi incoherente excerpte bizantine tîrzii (Xiphilinos din sec. XI, Zonaras din sec. XII etc.). Soarta scrierilor antice despre aceste războaie ale lui Traian a fost într-adevăr mai mult decît vitregă, lipsindu-ne de o documentare reală şi autentică asupra poporului dac. Nu ni s-au păstrat (cu excepţia cîtorva cuvinte sau fragmente ce se găsesc la gramaticul Priscian din sec. VI, în lexiconul *Suidas* s. *Sudas* din sec. X, sau la istoricul tîrziu Iordanes din sec. VI) nici comentariile — *Dacica* — ale împăratului Traian despre războaiele dacice, nici lucrările intitulate *Getica* ale medicului de curte Criton, participant la campaniile împotriva lui Decebal, sau cele dedicate lui Traian, ale retorului Dio Crisostomul, participant de asemenea la război. Acesta cunoştea, prin călătorii făcute anterior, traiul « sciţilor » şi al dacilor (a vizitat, pare-se, chiar pe Decebal la Sarmizegetusa, în anul 96). S-a pierdut, de asemenea, şi cartea despre războaiele dacice a lui Apian

ca şi aceea a lui Arian (sec. II e.n.). Pe de altă parte Suetoniu (75—150 e.n.) îşi termină biografiile cesarilor cu Domiţian, iar vestita *Historia Augusta* (din sec. IV) oricît de îndoielnică, totuşi indispensabilă operă istorică, în forma în care ne este transmisă îşi începe biografiile exact cu urmaşul lui Traian, cu Hadrian. Partea întîi a istoriilor lui Ammianus Marcellinus (sec. IV), în care se cuprindeau şi domniile lui Domiţian-Traian, a dispărut în cursul vremurilor. Caninius Rufus, un prieten al lui Plinius cel Tînăr, avea de gînd să scrie în versuri războiul dacic [1], dar gîndul nu s-a realizat. Poetul, P. Annius Florus (L. Annaeus Florus) a cîntat în versuri triumful lui Traian asupra dacilor, dar cîntecul nu ni s-a păstrat [2]. Chiar marele istoric Tacit n-a mai avut timp să scrie — aşa cum intenţiona — istoria lui Nerva şi a lui Traian [3]. Panegiricul rostit de Pliniu cel Tînăr întru lauda lui Traian, în septembrie 102, constituie o sursă bogată pentru domnia împăratului, dar e cu totul sec pentru istoria războaielor dacice şi a poporului dac. Astfel, singura informaţie literară mai cuprinzătoare ne rămîne tot rezumatul lui Dio Cassius, pe care credem, de asemenea, nimerit să-l reproducem în traducere [4].

---

[1] Plinius, *Epist.*, VIII, 4.

[2] *Vergilius orator an poeta*, I, 7 (ed. Malcovati).

[3] Cf. Tacitus, *Historiae*, I, 1, 6.

[4] *Cartea 68, cap. 6*: « După ce stătu cîtva timp la Roma, Traian făcu o expediţie împotriva dacilor, gîndindu-se la ceea ce făcuseră ei, supărat pentru banii pe care ei îi luau în fiecare an şi văzînd că puterile şi trufia lor cresc. Decebal, aflînd de plecarea lui, se înspăimîntă, ştiind bine că mai înainte învinsese nu pe romani, ci pe Domiţian, dar că acum va avea să lupte cu romanii şi cu împăratul Traian. Traian se deosebea foarte mult prin dreptatea, bărbăţia şi simplicitatea moravurilor sale ».

cap. 8: « Pe cînd Traian oştea împotriva dacilor şi se apropiase de Tapae, unde tăbărîseră barbarii, i s-a adus o ciupercă mare, pe care scria cu litere latine că ceilalţi aliaţi şi burii sfătuiesc pe Traian să se întoarcă înapoi şi să facă pace. Traian însă, năpustindu-se asupra lor, văzu pe mulţi dintre ai săi răniţi şi ucise pe mulţi dintre duşmani: şi fiindcă nu mai aveau cu ce lega rănile, se zice că el nu cruţă nici chiar veşmîntul său şi-l tăie, ca să facă din el făşii, iar soldaţilor morţi în luptă porunci să li se ridice un altar şi să li se facă în fiecare an sacrificii funebre. Dar cînd el se apucă să se urce chiar pe culmile munţilor, luînd cu pericole munte după munte, şi se apropie şi de scaunul domniei dacice, pe cînd Lusius, care atacase din altă parte, măcelări pe mulţi şi pe mulţi încă îi prinse de vii, atunci Decebal trimise soli ».

cap. 9: « Decebal, chiar înainte de înfrîngerea lui trimisese soli, nu dintre comaţi, ca mai înainte, ci pe cei mai de frunte dintre pileaţi. Aceştia, aruncînd armele şi căzînd la pămînt, se rugară de Traian, ca, mai întîi, să-l îngăduie pe Decebal a se înfăţişa înaintea lui şi a intra în vorbă cu el chiar acolo pe loc, zicînd că e gata să facă toate cîte i se vor porunci; iar dacă nu, să trimită pe cineva care să cadă la învoială cu el. Fură trimişi Sura şi Claudius Livianus, prefectul praetoriului. Dar nu se făcu nimic, căci Decebal nici cu aceştia nu îndrăzni să se întîlnească, ci trimise şi atunci pe alţii. Traian puse mîna pe munţii cei întăriţi cu ziduri şi găsi întrînşii armele, maşinile de război, captivii şi steagul luat mai înainte de la Fuscus. Din pricina aceasta, şi mai ales după ce, în acelaşi timp, Maximus prinse pe sora lui şi luă o cetăţuie puternică, Decebal fu gata să se învoiască la toate cele ce i s-ar fi poruncit, nu că avea de gînd să se ţină de ele, ci ca să mai răsufle puţin. Decebal se învoi, deşi fără voia sa, a da înapoi armele, maşinile de război şi pe ingineri, a preda pe fugari, a dărîma întăriturile, a ieşi din ţinuturile cucerite, şi pe deasupra, a socoti drept prieteni şi drept duşmani pe prietenii şi pe duşmanii romanilor, a nu primi la el nici un fugar, nici a se folosi de vreun soldat din imperiul roman (căci el momea şi trăgea la sine de-acolo un mare număr de oşteni, şi încă pe cei mai viteji) şi, ducîndu-se la Traian, căzu la pămînt, i se închină lui şi aruncă armele. Traian trimise pentru aceasta solii lui Decebal la senat, pentru ca şi acesta

Ca sursă arheologică ne servește în primul rînd faimoasa coloană a lui Traian din Roma cu reliefurile ei (sculptată în același timp cu ridicarea coloanei în anul 113), ce redau scene din cursul expediției. Pe cît de valoroasă e această operă pentru istoria artei romane, pe atît de limitată este ea ca piesă documentară. Supunîndu-se unor legi superioare de compoziție artistică, întreaga acțiune desfășurată pe fusul coloanei se prezintă ca o serie de tablouri ce se perindă după modele primite din tradiția artistică, adaptîndu-se la cerințe de simetrie, ritm și deseori numai la nevoia de a umple spațiul. Se poate admite, doar, o redare în *generalități* a realului atît ca succesiune de fapte cît și ca reprezentare autentică a oamenilor și lucrurilor. O descifrare, prin urmare, a mersului evenimentelor, o localizare în timp și spațiu a acțiunilor nu poate fi decît foarte aproximativă, iar în ce privește detaliile, artistul se abate de la real de foarte multe ori, lucrînd cu modele și tipuri date; așa, de pildă, zidurile dacice de pe coloană nu seamănă de loc cu ceea ce știm noi astăzi despre ele, prin săpături; podul de peste Dunăre, opera lui Apollodor din Damasc, e reprodus artistic, dar cu unele abateri de la realitatea cunoscută din alte reproduceri etc. Și e firesc

---

să întărească pacea. După ce făcu această legătură, lăsînd oaste în Sarmizegetusa, iar celelalte părți ale țării așezîndu-le cu soldați el se întoarce în Italia ».

cap. 10: « Solii trimiși din partea lui Decebal fură duși în senat, și ei, punînd jos armele împreunară mîinile cum fac prinșii de război, rostiră cîteva cuvinte, se rugară și, astfel, încheiară pacea și-și luară apoi armele de jos. Traian își sărbători triumful și fu numit « Dacicul »; el rîndui în teatru lupte de gladiatori... Dar cînd i se vesti că Decebal calcă multe din învoielile făcute, că se îngrijește să aibă din nou arme, că primește la el fugari, că face iarăși întăriturì, că trimite soli pe la vecini, că jefuiește pe cei ce, mai înainte, îi hrănise gînduri vrăjmașe și că luase și o parte din țara iazigilor, pe care, după aceste, Traian nu le-o dete înapoi cînd ei i-o cerură, atunci senatul îl socoti din nou pe Decebal drept dușman al statului, și Traian din nou făcu război împotriva lui, el însuși, nu prin mijlocirea altor generali ».

cap. 11: « Din pricină că mulți daci trecuseră de partea lui Traian, precum și din alte pricini, Decebal ceru din nou pace. Dar el nu se înduplecă a preda armele și pe sine însuși: el strîngea în văzul tuturor oșteni și îndemna la război pe vecini, spunîndu-le că, dacă-l vor părăsi pe dînsul, și ei se vor primejdui; că mai sigur și mai ușor își vor păstra libertatea luptînd împreună cu el, înainte de a da nenorocirea, și că de-i vor lăsa pe daci să piară, mai tîrziu, ne mai avînd aliați, vor păți-o și ei. Numai puterea îngenunchie pe Decebal; cu vicleșugul și cu înșelăciunea el era cît pe-aci să-l ucidă pe Traian. La acesta se putea ajunge ușor și altădată; atunci, însă, din pricina trebuințelor războiului, el primea pe cel ce voia să vorbească cu el fără a alege. Decebal trimise, deci, în Moesia niște fugari, ca să-l omoare, dar aceștia n-o putură face: unul din ei, fiind bănuit, fu prins și, dat chinurilor, mărturisi tot planul urzit de dînsul ».

cap. 12: « Decebal, momind pe Longinus, comandant de oaste, care se dovedise de temut în războaie, și înduplecîndu-l să vină la o întîlnire sub cuvînt că va face tot ceea ce i se va porunci, puse mîna pe el și-l întrebă în fața obștii ce planuri are Traian: și fiindcă acela nu voi să spună nimic, îl puse sub pază neferecată și, trimițînd un sol la Traian, ceru ca acesta să-i lase țara pînă la Istru și să-i întoarcă banii pe care-i cheltuise cu războiul: numai așa îi va da drumul lui Longinus! Traian răspunzîndu-i cu vorbe îndoielnice, din care voia să se vadă că el nu pune preț nici prea mare, nici prea mic, pe Longinus (aceasta, pentru ca nici să-l piardă pe acela, nici să-l răscumpere cu prea mulți bani), Decebal, socotind ce să facă, stătu în cumpănă. Între aceste, Longinus, căpătînd otravă prin mijlocul unui libert, pentru ca Decebal să nu bănuiască de loc ceea ce avea să fie și să nu-i facă paza mai grea, îi promise că-l va împăca cu Traian; apoi, scriind o epistolă ce cuprindea o rugăminte, o dete libertului, ca s-o ducă lui Traian, pentru ca să fie fără grijă. Și, astfel, libertul plecînd, peste noapte Longinus bău otrava și muri. După ce se întîmplă aceasta, Decebal ceru de la Traian pe libert, promițîndu-i că-i va da în schimb trupul lui Longinus și zece captivi; el, deci, ca să aducă aceste întru îndeplinire, îndată-i trimise pe centurionul prins dimpreună cu Longinus,

să fie astfel. Coloana nu e altceva decît un monument de artă, supus cerinţelor artei în primul rînd, menit să proslăvească pe împărat, e un mijloc de propagandă, constituind, în fond, opera de ilustrare vizuală la cartea scrisă despre acest război de însuşi împăratul. Prin acest caracter al coloanei se explică numeroasele scene de ordin politic, religios (ca adlocuţiile, sacrificiile, lustraţiile, închinările şi aşa mai departe) şi cele de esenţă propagandistică.

Încercările învăţaţilor moderni de a localiza precis în timp şi spaţiu (mai ales), diferitele scene cu identificări de locuri şi peisaje trebuie privite cu cea mai mare rezervă, cu atît mai mult, cu cît toţi comentatorii istorici ai coloanei porneau de la premisa falsă că cetatea de scaun a lui Decebal era în Valea Haţegului şi nu în Munţii Orăştiei.

Al doilea izvor arheologic sînt resturile materiale din zona Munţilor Orăştiei, izvor preţios, potrivit să confirme sau să infirme informaţiile literare

---

de la care Traian află tot ceea ce se întîmplase cu Longinus. Totuşi, Traian nu-l trimise nici pe acela înapoi şi nici nu dete drumul libertului, socotind că, pentru onoarea împărăţiei, viaţa acestuia este mai de preţ decît înmormîntarea lui Longinus ».

cap. 13: «Traian făcu un pod de piatră peste Istru, pentru care nu găsesc cuvinte, ca să-l admir aşa cum s-ar cuveni. Sînt, în adevăr, şi celelalte lucruri ale lui minunate, dar acesta e mai presus de celelalte: stîlpii, douăzeci la număr, sînt făcuţi din piatră cioplită în patru muchi; înălţimea lor de 150 de picioare, fără temelie, iar lăţimea de şaizeci; aceşti stîlpi, care sînt departe unul de altul cu 170 de picioare, sînt împreunaţi prin arcuri. Cum să nu se minuneze cineva de cheltuiala făcută cu ei? Cum să nu se mire de felul în care ei au fost puşi, fiecare, într-un rîu cu apă aşa de multă şi cu atîtea vîrtejuri, într-o albie plină de nămol? Că doar apa n-a putut fi abătută! Am spus care este lăţimea rîului, nu pentru că el curge numai pe lăţimea aceasta (el se-ntîmplă să se verse pe-o întindere de două şi de trei ori mai mare), ci pentru că locul cel mai îngust şi cel mai îndemînos din acele părţi pentru facerea unui pod are lăţimea aceasta. Dar cu cît rîul aici se îngustează mai mult, coborînd dintr-un lac mare şi curgînd apoi spre altul şi mai mare, cu atîta el se face mai repede şi mai adînc, încît şi acest lucru face ca greutatea zidirii unui pod să fie şi mai mare. Dar şi aceasta învederează geniul lui Traian. Cu toate acestea, podul nu ne este nouă de nici un folos: din el numai stîlpii mai stau în picioare, fără trecere pe deasupra lor, ca şi cum ei ar fi fost făcuţi numai pentru aceasta, ca să ne arate că nimic nu este ce firea omenească să nu poată lucra! În adevăr, Traian, temîndu-se ca nu cumva, cînd îngheaţă Istrul, romanii de dincolo să fie atacaţi, făcu podul, pentru ca oştile lui de ajutor să poată trece uşor pe el. Dimpotrivă, Hadrian, temîndu-se că barbarii, siluind pe paznicii podului, vor avea pe unde trece mai uşor în Moesia, dărîmă partea de de-asupra a podului ».

cap. 14: « Traian, trecînd Istrul pe podul acesta şi făcînd războiul mai mult cu pază decît cu înfocare, cu timpul şi cu greu învinse pe daci, el însuşi arătîndu-se de multe ori şi mare căpitan şi om viteaz, iar soldaţii săi trecînd prin multe primejdii şi făcînd multe fapte eroice. Între altele, un călăreţ greu rănit fu scos din luptă, ca unul care ar mai fi putut să fie vindecat, dar, simţind că nu se mai poate vindeca, se repezi din cort — căci răul nu ajunsese la capătul lui — şi, luîndu-şi din nou locul în bătălie, muri după minuni de vitejie. Decebal, căruia i se luase acuma şi scaunul domniei şi ţara întreagă, şi care era însuşi în pericol de a fi prins, îşi făcu singur seamă şi capul său fu dus la Roma.Astfel Dacia ajunse sub ascultarea romanilor şi Traian descălecă într-însa oraşe. Se găsiră şi comorile lui Decebal, cu toate că ele erau ascunse sub rîul Sargetia, care curge pe lîngă scaunul domniei lui. Căci, Decebal, prin mijlocul captivilor săi, abătu rîul, săpă albia lui şi, punînd într-însa mult argint şi mult aur, precum şi alte lucruri de mare preţ şi care puteau suferi umezeala, puse peste ele pietre şi grămădi pămînt; după aceea, aduse din nou rîul în albia lui, iar în peşteri, tot cu ajutorul acelor captivi, ascunse veşmintele şi alte lucruri de felul acesta. După ce făcu aceste, el ucise pe captivi, ca să nu spună nimănui nimic. Dar Bicilis, un soţ de-ai lui, care ştia ce se lucrase, fu prins şi dădu pe faţă toate aceste...».

cap. 15: « După ce s-a întors Traian la Roma, veniră la el o mulţime de solii de la barbari, între alţii şi de la indieni; şi el rîndui sărbări timp de 123 de zile, în care fură ucise mii şi mii de fiare şi de vite şi se luptară 10 000 de gladiatori...».

sau cele indicate de reliefurile coloanei traiane, dar şi întregind cunoştinţele noastre cu unele detalii de mare însemnătate. Şi puterea documentară a acestei surse arheologice e, firește, limitată.

Ţinînd seama de aceste trei izvoare mari (cu valoarea lor relativă), şi de celelalte mai mărunte dar, de obicei precise, ca şi de lucrările unor cercetători moderni, istoria războaielor traiane contra dacilor se poate schiţa în linii generale după cum urmează:

După pregătiri ce duraseră aproape trei ani, războiul începe în primăvara anului 101. Plecarea împăratului din Roma spre cîmpul de bătaie e atestată pentru 25 martie a acestui an. Baza de pornire a operaţiilor e în nord-estul Moesiei Superioare. De aici, începe atacul armata romană compusă din legiunile concentrate ale Pannoniei (patru legiuni) şi ale celor două Moesii (cinci legiuni), la care se mai adaugă şi vreo patru-cinci legiuni aduse de la Rin sau nou înfiinţate, în total deci, din 13—14 legiuni, din cohortele pretoriene şi din o mulţime de trupe auxiliare din armata regulată, dar şi din formaţiuni etnice speciale, iregulare, recrutate de la periferia imperiului (arcaşi, călăreţi, luptători cu praştia, de germani, sarmaţi, mauri, asturi din Spania, sirieni, palmireni, contingente marcomane, iazige, cvade etc.). Efectivul de 200 000 de oameni ce se dă în general acestei armate pare, totuşi, exagerat şi trebuie scăzut credem, cam cu un sfert. Şi aşa, forţele romane sînt formidabile. Flota moesică de pe Dunăre ridică şi mai mult potenţa de război a năvălitorului.

Puse sub comanda unor şefi capabili, aleşi cu grijă, aceste unităţi erau conduse de un stat major select, în frunte cu generalul-împărat. Din statul major făcea parte şi viitorul stăpîn al Romei, Hadrian, alături de tehnicieni-ingineri ca Balbus şi Celsus.

Faţă de această uriaşă armată, bine condusă şi excelent pregătită, forţele lui Decebal trebuie să fi fost şi ele numeroase. În orice caz, el dispunea de o pedestrime înzestrată cu paloşe curbe, cu săbii drepte şi curbe *(falces Dacorum)* cu lănci şi arcuri, ca şi de o cavalerie uşoară arcaşă. Stindardul unităţilor e vestitul « balaur » dac *(draco)*. În favoarea lui era şi seria cetăţilor şi fortificaţiilor de pe vîrfurile munţilor din reduitul Costeşti-Grădiştea Muncelului, puternic întărite (« munţii întăriţi cu ziduri » — după expresia lui Dio Cassius [1]) cu maşini de război mobile (ce se văd pe reliefurile coloanei traiane) ca şi terenul prielnic apărătorului dîrz şi hotărît să-şi apere ţara. Pătrunderea spre acest centru fortificat al duşmanului era apărată la est de fortificaţiile de la Tilişca şi Căpîlna, iar la sud de cetatea (recent descoperită) de la Băniţa-Dealul Bolii. N-au lipsit nici trupele de ajutor trimise de vecini (roxolani şi bastarni; iazigii erau de partea romanilor, în duşmănie cu Decebal). Alianţa cu Pacorus II, regele parţilor, căutată de Decebal în cursul primei campanii (101) nu ştim să se fi realizat. O parte slabă a rezistenţei lui Decebal o constituia mişcarea separatistă

[1] Cf. şi Plinius, *Panegyricus*, 16, 5; Statius, *Silvae*, III, 3, 168; Balbi ad Celsum, *Expositio*, în Blume-Lachmann-Rudorff, *Die Schriften der röm. Feldmesser*, vol. I, p. 92—93.

a unor fruntaşi filoromani şi lipsa de apă din interiorul cetăţilor de pe înălţimi, lipsă ce făcea imposibilă o rezistenţă mai îndelungată la asediul încercuitor.

O coloană a armatei, în frunte cu împăratul, trece Dunărea pe la Lederata (Ramna) şi traversează Banatul spre Tibiscum (Jupa, lîngă Caransebeş). O ştim precis din singurul fragment păstrat din comentariile lui Traian, la gramaticul Priscian[1]: «de aici, înaintarăm spre Berzobis (azi Berzovia), apoi spre Aizi (Aizizis, azi Fîrliug)».

Fig. 66. — O luptă între daci şi romani (scenă de pe Columna lui Traian de la Roma).

O a doua coloană va fi pătruns în Dacia pe la Dierna (Orşova de azi) şi înaintînd pe valea Cernei şi a Timişului, se va fi întîlnit cu coloana vestică la Tibiscum (Jupa). De aici, coloanele unite s-au îndreptat, pare-se, pe valea Bistrei, spre Mureş, ţinta fiind valea Mureşului şi regiunea centrală întărită a lui Decebal, din Munţii Orăştiei. Undeva în acest drum, Decebal opune rezistenţă; locul e numit *Tapae* şi e identificat, cu probabilitate, dar fără nici o dovadă, la Porţile de Fier ale Transilvaniei, trecătoare, într-adevăr, uşor de apărat.

Lupta de la Tapae a fost o luptă grea şi pentru unii şi pentru alţii. După Dio Cassius (68,8), Traian îşi continuă drumul spre cetatea de scaun a regelui dac, dar scenele de pe coloană par a indica lupte în altă parte, în răsărit, provocate de atacurile dacilor şi roxolanilor împotriva Moesiei (Dobrogea) ceea ce s-ar confirma şi cu o ştire de la Pliniu cel Tînăr în legătură cu capturarea unui sclav (Callidromus) al guvernatorului Moesiei Inferioare de către o căpetenie roxolană, Susagus, sclav pe care Decebal îl trimite în dar regelui Pacorus II al parţilor, solicitînd, pare-se, o alianţă. Prima campanie (cea din 101) se sfîrşeşte probabil cu aceste evenimente, romanii menţinîndu-se pe poziţiile cîştigate.

Înaintarea spre cetatea lui Decebal se reia în anul 102. De data aceasta se atacă — presupunem — şi dinspre nord din valea Mureşului, unde ajunsese

[1] *Inst. gramm.* VI, 13, p. 205. Ed. Hertz; Peter, *H.R.R.*, II, 117.

Traian, şi dinspre est şi sud. Dinspre nord, înaintarea probabil s-a făcut de-a lungul Apei Oraşului (Grădiştii), cucerindu-se « munte după munte cu mari pericole », iar din flanc, înaintînd pe plaiurile munţilor cu cavaleria uşoară maură, ataca Lusius Quietus, căpetenie maură intrată în slujba romanilor. El a putut pătrunde în interiorul arcului carpatic fie prin pasul Turnu Roşu, fie pe la trecătoarea Vîlcanului. Castrele romane de pămînt de la Vîrful lui Petru, de pe Comărnicel şi de la Jigorelul atestă în orice caz un atac din aceste părţi asupra Sarmizegetusei.

Cu ocazia acestor înaintări pe valea Apei Oraşului sînt ocupate unele înălţimi; între ele credem că a fost şi cetatea-castel de la Costeşti care prezintă o refacere pripită în cursul armistiţiului dintre 103—104. Aici va fi fost prinsă şi sora lui Decebal (v. mai sus, p. 302) şi tot aici au putut fi capturate şi insignele militare, captivii şi maşinile de război, pierdute de Cornelius Fuscus de care pomeneşte Dio Cassius (68,9). Pe coloană, această întîmplare nu-i redată, din motive uşor de înţeles. În schimb, apar pe coloană scene cu supunerea unor grupe de daci, dezertori şi trădători.

Reliefurile coloanei indică în această înlănţuire de scene şi o linie de fortificaţie (scena LXXIII şi LXXIV) în apropiere de capitala dacică. Ea nu e însă romană, cum se spune, de obicei, ci pare a fi valul cu palisadă de la Cioclovina, menit să oprească o înaintare a duşmanului şi dinspre valea Jiului. Putem înregistra, prin urmare, un atac al romanilor şi dinspre sud-vest, încă în cursul primului război.

Atît din scenele coloanei, cît şi din relatarea sumară de la Dio Cassius reiese că situaţia e gravă. Decebal cere pace şi se închină primind condiţiile grele dictate de învingător. Depunerea armelor e reprezentată pe coloană ca întîmplîndu-se în faţa unei cetăţi dacice, dar nu putem afirma că aceasta e Sarmizegetusa însăşi (Dio Cassius nu pomeneşte de aşa ceva).

Condiţiile impuneau lui Decebal [1]: 1) predarea tuturor armelor şi maşinilor de război; 2) extrădarea inginerilor şi a dezertorilor; 3) dărîmarea cetăţilor; 4) evacuarea, adică cedarea definitivă a teritoriilor ocupate de oastea romană; 5) renunţarea la o politică externă proprie; 6) opreliştea de a da azil fugarilor romani şi de a mai angaja militari romani (căci — spune Dio Cassius — « el momea şi atrăgea la sine de-acolo un mare număr de oşteni, şi încă pe cei mai viteji ») [2]. Nu se vorbeşte în condiţii de obligaţia lui Decebal la vreun tribut sau la despăgubiri: el rămîne, însă, tot un rege închinat Romei.

Pentru supravegherea executării condiţiilor, Traian lasă o armată pe loc, în speţă la « Sarmizegetusa », localitate ce nu poate fi cetatea de scaun a lui Decebal, ci viitoarea capitală romană a Daciei din Ţara Haţegului, confundată de autorul Dio Cassius din sec. III cu reşedinţa regilor daci. Sarmizegetusa

[1] Dio Casius, LXVIII, 9; cf. şi Petrus Patricius, în *FHG*, IV, 186 (« să cedeze teritoriu pe care l-a ocupat Traian »).

[2] Vezi şi citatul (din Dio Cassius), păstrat la Suidas, IV, p. 669, nr. 483, privitor la fugari romani pedepsiţi cu moartea.

rang, M. Macrinius Vindex și Sempronius Ingenuus, al căror nume figurează în diplomele militare emise pentru soldații din Dacia Porolissensis.

Cît privește Dacia Malvensis, localizarea ei este mult discutată, deoarece nici localitatea Malva, de la care și-a primit numele, nu a fost identificată pînă acum pe teren. Unii cred că Dacia Malvensis cuprindea Banatul, în timp ce alții, o localizează în Oltenia. Indicații sigure în această privință nu există pînă acum. Cert este doar că zona din Transilvania de sud-est, care înainte aparținuse Daciei Inferioare, ține acum de Dacia Apulensis. Dacia Malvensis era condusă, ca și mai înainte Dacia Inferior, de un procurator presidial, dar nu cunoaștem numele nici unuia dintre cei care au condus provincia în primul deceniu după trifurcarea Daciei.

O nouă modificare în conducerea și organizarea Daciei are loc prin anii 167—168, cînd guvernatorul Daciei Apulensis este din nou un *legatus Augusti* de rang consular. El este acum guvernatorul celor trei Dacii, de aceea se intitulează *legatus Augusti pro praetore trium Daciarum* sau *consularis Daciarum trium*. În subordinele lui se găsesc procuratorii celorlalte două provincii dacice. Deși constituite aparte, cele trei Dacii formează totuși o unitate strînsă, pusă sub jurisdicția civilă, juridică și militară a legatului consular. Primii legați de rang consular ai celor trei Dacii au fost M. Claudius Fronto și Sex. Calpurnius Agricola, dintre care primul a fost simultan și legat al Moesiei Superior. Situația nouă e creată prin aducerea în Dacia prin 167—168 a unei noi legiuni, a V-a Macedonica, care își stabilește garnizoana la Potaissa. Guvernatorul celor trei Dacii este superior ca rang celor doi comandanți de legiune, care îi sînt subordonați. Reședința consularului este tot la Apulum.

În Dacia Apulensis funcționează, ca și înainte, un procurator financiar, care este auxiliarul consularului, pe care uneori îl și înlocuiește, purtînd în acest caz titlul de *procurator Augusti agens vice praesidis*. Reședința procuratorului Daciei Apulensis, ca și înainte al Daciei Superior, este însă la Sarmizegetusa.

În fruntea Daciei Malvensis rămîne mai departe un procurator presidial. În schimb, după 167 procuratorul Daciei Porolissensis are numai atribuții fiscale. Legatul legiunii V Macedonica de la Potaissa comandă și trupele auxiliare ale provinciei, fără a fi totuși adevăratul guvernator al ei.

Conducerea și organizarea administrativă instituită în Dacia prin anii 167—168 nu se mai schimbă pînă la sfîrșitul stăpînirii romane.

Distribuția proprietății funciare

Întorcîndu-ne acum la vremurile de început ale provinciei Dacia, constatăm că încă de pe timpul lui Traian s-a procedat și la organizarea administrativă a teritoriului, după regulile obișnuite în acest timp în imperiul roman. Potrivit dreptului roman, întreg teritoriul cucerit a trecut în proprietatea imperiului, alcătuind pămîntul public *ager publicus*, de care împăratul putea dispune. La un scriitor tîrziu s-a păstrat știrea că împăratul Traian, desigur îndată după

cucerire, a efectuat un recensământ general al provinciei (*census provinciae*)[1], după formula în vigoare la acea dată (*formula censualis*), cunoscută din Ulpian[2]. Pământurile au fost măsurate spre a se stabili impozitele pe care toți locuitorii provinciei trebuiau să le plătească de acum înainte fiscului imperial.

O parte din pământul Daciei a fost împărțit veteranilor și altor coloniști aduși din diferite părți. Mai întîi, pentru întemeierea coloniei Sarmizegetusa (v. mai jos) un întins teritoriu a fost parcelat (*centuriatio*) în cîte 100 de loturi (*sortes*) de cîte două iugăre (*bina iugera*) sau mai mult și atribuit veteranilor din trupele care au participat la războaiele dacice. Prin această *adsignatio* (*coloniaria* sau *publica*) pământul a trecut din proprietatea statului în proprietatea deplină a coloniștilor, devenind *ager privatus optimo iure*. Ei sînt scutiți de impozitul funciar, colonia bucurîndu-se de *ius Italicum*. Grupuri de veterani și cetățeni romani au fost așezați de la început și în diferite alte părți ale provinciei unde li s-a dat pămînt din *ager publicus* prin atribuire individuală (*adsignatio viritim*). Aceștia nu aveau drept deplin asupra pămîntului atribuit, ci numai dreptul de folosință (*possessio*). Alte pămînturi au fost vîndute altor grupuri de coloniști, cetățeni sau peregrini. Statul își păstra și asupra acestor *agri quaestorii* dreptul de proprietate, dar în practică ele nu mai erau supuse asignării. Cei colonizați individual sau în grupuri izolate, ca și cei care cumpărau pămînt din *ager publicus*, erau obligați să plătească fiscului imperial impozitul funciar (*tributum*), pămînturile obținute de ei, într-o formă sau alta, alcătuind *ager privatus vectigalisque*. Printre grupurile de coloniști așezați în Dacia pe timpul lui Traian sau al împăraților următori erau veniți mulți din Orient, în special din Asia Mică. Ei își păstrează gruparea lor aparte și mai tîrziu, fiind menționați în inscripții la Napoca, Germisara și Apulum sub numele de *Galatae*, *Asiani* și *Ponto-Bithyni*. La Napoca sînt amintiți *Galatae consistentes municipio*, ceea ce ar indica o colonizare oficială a lor, iar în celelalte inscripții sînt arătați ca organizați în colegii de caracter religios. În regiunea minelor de aur din Munții Apuseni au fost aduși încă de pe timpul lui Traian, dar și după aceea, grupuri de dalmați din semințiile *Pirustae* și *Baridustae*. Despre un conducător al unui grup de asemenea dalmatini, T. Aurelius Aper, aflăm că era *princeps adsignato* (sic) *ex m(unicipio) Splono*[3], ceea ce înseamnă probabil că a fost adus de un împărat și așezat colonist la Ampelum, cu toate drepturile ce i se cuveneau ca cetățean roman.

Împărțirea de pămînt din *ager publicus* sau vînzarea lui a continuat și pe timpul urmașilor lui Traian. Astfel foarte de vreme s-au alcătuit în diferite locuri comunități de cetățeni romani (*conventus civium Romanorum*), în jurul cărora s-au strîns și alți coloniști de condiție peregrină. Ele au împînzit teritoriul

[1] Lactantius, *De mort. persec.*, 23: *Quia parentes eius censui subiugati fuerant, quem Traianus Dacis assidue rebellantibus poenae gratia victor imposuit.*
[2] *Digesta*, L, XV, 4.
[3] *CIL*, III, 1322.

provinciei, fiind mai numeroase de-a lungul drumurilor construite şi în regiunile bogate ale Daciei.

Alte loturi din pămîntul provinciei au fost atribuite trupelor staţionate în provincie. Deşi neatestat încă epigrafic, prin analogie cu ceea ce se ştie din alte părţi, trebuie să presupunem că un asemenea *territorium* a avut încă de la început legiunea XIII Gemina de la Apulum. Întinderi mai mici sau mai mari de pămînt vor fi fost afectate şi trupelor auxiliare. Populaţia autohtonă din aceste teritorii era obligată la diferite prestaţii şi munci faţă de trupele din castre. Ţinuturile de la hotarele provinciei aflate sub control şi jurisdicţie militară poartă numele de *regiones*. O *regio Ans(amensium?)* este atestată de două inscripţii descoperite la Căşei, pe Someş, la vest de oraşul Dej. Supravegherea regiunii era încredinţată unui beneficiar al consularului provinciei: *agens sub sig(nis) Samum cum reg(ione) Ans(amensium)* [1]. Probabil tot aşa erau organizate şi supraveghiate şi alte regiuni de la marginea provinciei, ca de pildă cea de la *Cumidava* (Rîşnov) în Ţara Bîrsei.

Anumite teritorii ale provinciei de interes special au fost trecute în patrimoniul împăratului *(patrimonium Caesaris)*, care le arenda sau le exploata direct prin funcţionarii săi, beneficiile realizate alimentînd fie fiscul imperial *(fiscus)*, fie casa personală a împăratului *(ratio patrimonii)*. Din categoria domeniilor imperiale din Dacia făceau parte în primul rînd, datorită importanţei lor excepţionale, minele de aur din Munţii Apuseni, cu centrul de exploatare la Alburnus Maior (Roşia Montană). Administraţia lor era încredinţată unui *procurator aurariarum*, cu sediul la Ampelum, ajutat de un *subprocurator aurariarum* şi de un numeros personal funcţionăresc alcătuit din sclavi şi liberţi imperiali, *liberti et familia* cum se numesc într-o inscripţie [2]. Primul procurator cunoscut al minelor de aur din Dacia este M. Ulpius Hermias, libert al împăratului Traian, care a murit în funcţie. Cenuşa lui a fost dusă la Roma cu învoirea împăratului, cum ne informează epitaful său săpat în piatră la Ampelum [3]. Liberţi imperiali au mai putut fi şi unii dintre procuratorii următori. Un singur procurator, cunoscut dintr-o inscripţie recent scoasă la iveală, al cărui nume rău păstrat ar fi *A(ulus) Senec. (Vo)contianus, v(ir) e(gregius?)*, datat în 215, pe timpul lui Caracalla, este din ordinul ecvestru. Tot libert imperial e în schimb singurul subprocurator cunoscut pînă acum, *Avianus*. Veniturile realizate din exploatarea minelor de aur intrau în vistieria împăratului [4], aşa precum tot el dispunea şi de cantităţile de aur ce se obţineau. În această privinţă împăratul romanilor este moştenitorul direct al regilor daci, care aveau se pare monopolul exploatării aurului. Ca şi

---

[1] *CIL*, III, 7633, Cf. I. I. Russu, în *Activitatea Muzeelor*, II, Cluj, 1956, p. 120 şi urm.

[2] *CIL*, III, 1307.

[3] *CIL*, III, 1312.

[4] Într-o inscripţie de la Ampelum recent recuperată se spune că o clădire (probabil) a fost ridicată de împărat *sumptu fisci sui*, cf. I. I. Russu, *Inscripţii din Dacia*, în *Materiale*, VI, p. 886.

în alte părți, teritoriul minier era supravegheat de detașamentele militare ale legiunii XIII de la Apulum.

În patrimoniul imperial se aflau și minele de fier, pășunile și salinele din Dacia. Acestea toate erau arendate unor *conductores (ferrariarum, pascui et salinarum)*, chiar și în sec. III, cînd în alte provincii, mai ales minele de fier, erau exploatate direct prin procuratori imperiali. În Dacia salinele și pășunile erau arendate obișnuit împreună, aceluiași *conductor*. Acești *conductores* erau de obicei oameni bogați și cu vază, unii făcînd parte din ordinul ecvestru și ocupînd funcțiuni onorifice dintre cele mai înalte în orașele Daciei. E foarte probabil, cu toate că ne lipsește pînă acum atestarea epigrafică directă, că și principalele cariere de piatră se aflau în patrimoniul împăratului. Veniturile rezultate din arendarea acestor domenii imperiale alimentau fiscul imperial.

În sfîrșit o bună parte din pămîntul Daciei a fost lăsat în folosință populației autohtone. Acesta era *ager stipendiarius*, alcătuit probabil din pămînturile cele mai rele și mai puțin productive, situate mai ales în estul provinciei și în alte ținuturi de margine care au atras mai puțin pe romani. În schimbul folosinței pămîntului ei trebuiau să plătească impozite grele, fiind totodată obligați la diferite prestații și corvezi, față de trupele din castre, față de serviciul public de poștă *(cursus)* și să lucreze în mine etc.

Statutul și felul de organizare care i-au fost date de la început provinciei justifică pe deplin numele de *Dacia Augusti provincia*, ce i se atribuie pe monedele emise pe timpul împăratului Traian, la scurt timp după cucerire.

Se înțelege însă că această organizare administrativă și teritorială, care a fixat la început cadrul general al administrației provinciei, a suferit ulterior modificări și s-a desăvîrșit în cursul timpului, ca urmare a punerii în valoare a bogățiilor și resurselor provinciei, prin munca desfășurată în condiții grele, a populației exploatate. S-au întemeiat noi așezări, orașe și sate, iar populația a crescut necontenit, mai ales în vremurile mai liniștite ale sec. II, cînd noi coloniști au venit dinafară și mulți veterani după ieșirea din rîndurile armatei s-au stabilit în provincie.

Orașele și satele din Dacia romană

Așezările întemeiate în Dacia se împart, după caracterul și statutul lor de organizare, în orașe, sate și așezări întemeiate în jurul castrelor, numite *canabae*.

Am văzut că primul oraș întemeiat în Dacia după cucerirea romană a fost *Sarmizegetusa*, o fondație a împăratului Traian. Ea este în același timp și singurul oraș din Dacia întemeiat printr-o adevărată colonizare (vezi mai sus). Orașul a primit de la întemeiere titlul de *colonia* și dreptul italic *(ius Italicum)*, iar locuitorii lui au fost înscriși în tribul *Papiria*, din care făcea parte și împăratul. El e situat la capătul de vest al cîmpiei Hațegului, pe locul satului Grădiște, care astăzi a primit iarăși numele vechii capitale. Colonia a fost întemeiată, după regula cea mai obișnuită, pe un loc unde nu a existat înainte

vreo așezare mai veche. O inscripție ne-a păstrat într-o formă lapidară și cu unele lacune, completate însă în chip mulțumitor de epigrafiști, actul de fondare al coloniei, în care se spune că orașul a fost întemeiat din porunca împăratului Traian, fiul lui Nerva, prin legatul său D. Terentius Scaurianus: [*Ex*] *au*[*ctoritate Imp*(*eratoris*) *Cae*]*saris divi Nerv*[*ae f*(*ilii*) *Nervae*] *Traiani Augusti condita colonia Dacica per* [*D*(*ecimum*) *Terenti*]*um Scaurianum* [*leg*(*atum*) *eius*] *pr*(*o*) *pr*(*aetore*)[1]. O monedă de bronz (*sestertius*) a împăratului Traian comemorează actul fondării orașului, înfățișînd pe revers scena întemeierii coloniei (*deductio coloniae*) după vechiul rit etrusc (*Etrusco ritu*)[2]. Întemeietorul (*conditor coloniae*), în cazul de față legatul provinciei, reprezentînd pe împărat, îmbrăcat în costumul prescris (*cinctus Gabinus*), conduce plugul tras de un taur alb și o vacă albă care înseamnă cu o brazdă (*sulcus primigenius*) limitele orașului. Orașul a fost împrejmuit cu ziduri iar înlăuntrul lui se amenajează forul și se ridică clădiri și palate. Întemeierea a avut loc în primii ani după cucerire, pe timpul primului legat consular al provinciei, între 106—110. Numele orașului a fost la început *Colonia Dacica*, la care pe timpul lui Hadrian s-a adăugat și acela de *Sarmizegetusa*, numele vechii reședințe a regelui Decebal, voind probabil să se arate prin aceasta că noua capitală continua de drept — căci de fapt era un oraș nou, ridicat în alt loc — pe aceea a regilor daci. Începînd deci cu vremea domniei lui Hadrian orașul se numește în inscripții *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, sau după aceea, mai simplu, *Colonia Sarmizegetusa*, la care în sec. III, începînd de pe timpul lui Severus Alexander (222—235), se adaugă și epitetul de *metropolis*. Într-adevăr, cu toate că legatul Daciei rezida mai mult la Apulum, Sarmizegetusa a fost tot timpul adevărata metropolă politică, religioasă și culturală a provinciei. Aici se afla altarul închinat împăratului (*Ara Augusti*), al cărui cult era întreținut de preoții numiți *Augustales*, organizați într-o asociație politico-religioasă *ordo Augustalium*, care încă de la mijlocul secolului II și-a ridicat, chiar lipit de for, un monumental palat, *Aedes Augustalium*, singurul cunoscut pînă acum arheologic în tot imperiul. În fruntea ordinului Augustalilor se afla un *sacerdos arae Augusti*, numit în sec. III și *coronatus Daciarum trium*. Acesta prezida și adunarea provincială, *concilium Daciarum trium*, atestată epigrafic numai în sec. III[3], dar putînd să fi existat și mai înainte. Ea era alcătuită din delegați ai orașelor și ai teritoriilor rurale din Dacia, care se întruneau în capitala provinciei în fiecare an. Adunarea discuta treburile obștești ale provinciei, putînd face plîngeri către împărat împotriva abuzurilor săvîrșite de diferiții dregători, chiar împotriva guvernatorului provinciei. Ea se îngrijea și de cultul împăratului, alegînd din sînul ei pe preotul provinciei și mărturisindu-și devotamentul și loialitatea față de împărat în inscripții anume puse.

[1] *CIL*, III, 1443.
[2] Cohen[3], II, p. 73, nr. 539 și Strack, I, nr. 384, cu pl. VI.
[3] *CIL*, III, 1454 și *JÖAI*, V, 1902, Bbl. c. 135.

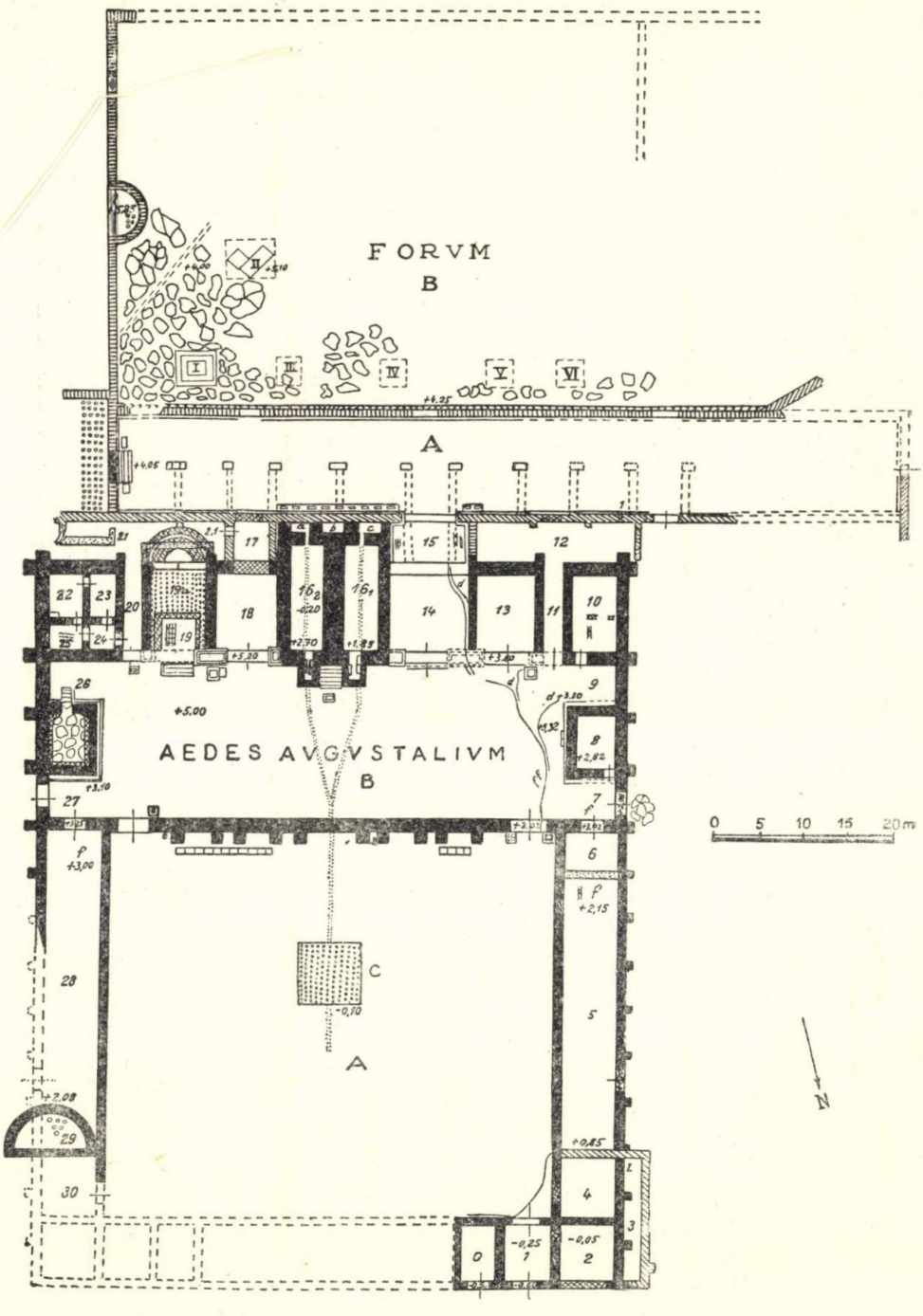

Fig. 85. — Forul și palatul Augustalilor din Sarmizegetusa (Ulpia Traiană).

Sarmizegetusa a avut o dezvoltare urbanistică remarcabilă. Curînd după înființare s-au ridicat temple, un amfiteatru, case *(villae suburbanae)* și alte clădiri publice sau private nu numai în limitele orașului, ci și în afara zidurilor, unde se găseau și cimitirele. Numărul locuitorilor este evaluat la 15—20 000. Orașul a putut să-și îndeplinească mai ușor funcțiunea de metropolă a provinciei

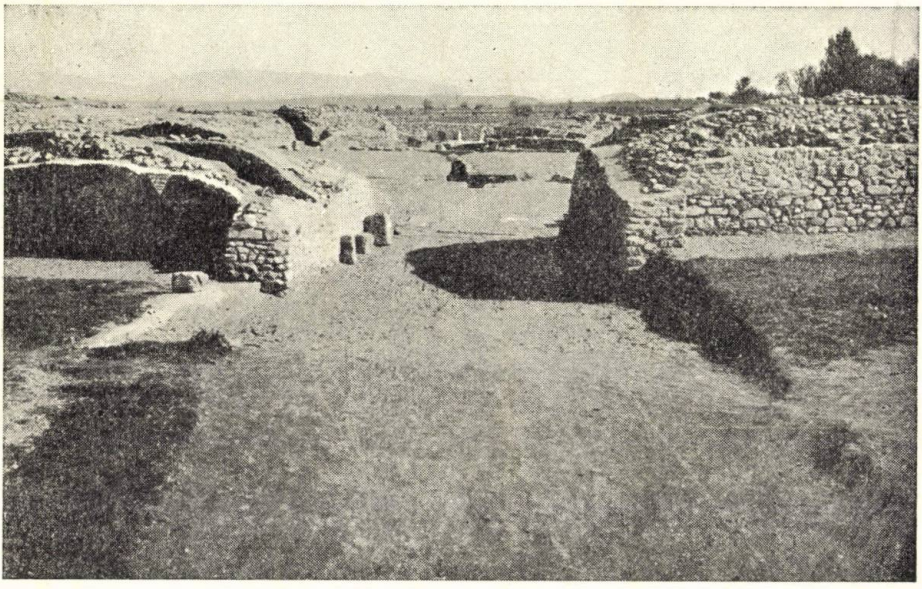

Fig. 86. — Intrarea în amfiteatrul din Sarmizegetusa romană (sec. II e. n.).

fiind situat pe drumul imperial, construit încă pe timpul împăratului Traian, care străbătea în lung provincia, de la Drobeta pînă la Porolissum.

Alte orașe s-au întemeiat în Dacia începînd cu vremea domniei lui Hadrian, dar nu prin colonizări efective, ca în cazul Sarmizegetusei, ci prin acordarea de către împărați mai întîi a titlului de *municipium*, apoi de *colonia* acelor așezări în care se afla un număr mai mare de cetățeni romani *(conventus civium Romanorum)* și care luaseră o dezvoltare mai deosebită. Municipiile, stadiu prin care au trecut aproape toate orașele din Dacia, în afară de Sarmizegetusa, erau în epoca imperială tot orașe de tip roman, deosebindu-se de colonii mai mult formal, prin titlul și prestigiul mai mic de care se bucurau, decît prin situația lor juridică, care nu era esențial deosebită de a coloniilor. Ridicarea municipiilor la rangul de colonia se făcea tot prin hotărîrea împăratului, ceea ce se oglindește în numele lor, ca și în cazul municipiilor. Nu toate municipiile au primit însă și titlul de colonia. Unele au rămas municipii pînă la sfîrșit.

În timpul împăratului Hadrian s-au întemeiat două noi orașe, *Napoca* (Cluj) și *Drobeta* (Turnu-Severin), amîndouă primind titlul de *municipium*.

Napoca a primit dreptul municipal probabil cu prilejul vizitei în Dacia a lui Hadrian în anul 124. Numele lui oficial este *municipium Aelium Hadrianum*. El s-a dezvoltat pe locul unei vechi aşezări dacice, amintită, fără precizarea situaţiei sale juridice, încă în anii 107—108 în cunoscutul miliar de la Aiton [1]. Acordarea titlului de municipiu pe timpul lui Hadrian dovedeşte că aici se formase un puternic nucleu de cetăţeni romani, unii colonizaţi probabil încă de pe timpul lui Traian, alţii aşezaţi după aceea. Printre aceştia se găsea şi un grup de orientali din Galatia, în Asia Mică, amintiţi ca *Galatae consistentes municipio*, care pe timpul lui Antoninus Pius ridică un altar lui Jupiter Optimus Maximus Tavianus [2]. Mai tîrziu, în anul 235, sînt atestaţi şi *Asiani*, organizaţi într-o asociaţie religioasă *(spira)*, sub conducerea unui « *spirarchaes* » [3]. Napoca este un oraş civil prin excelenţă. Înflorirea lui se datoreşte, în primul rînd, poziţiei sale geografice, oraşul fiind situat în mijlocul unui teritoriu agricol fertil şi la intersecţia mai multor drumuri. În afară de drumul imperial, care venea de la Potaissa şi continua spre nord la Porolissum, un drum pornea de aici spre castrul de la Gilău şi mai departe spre cel de la Bologa, pe Crişul Repede, iar altul cobora pe Someşul Mic în jos pînă la castrul de la Gherla şi la castrele de pe Someş. Napoca este oraşul unor bogaţi proprietari de pămînt, dar şi un centru meşteşugăresc, de oarecare însemnătate. Aici îşi avea reşedinţa procuratorul Daciei Porolissensis. Pe timpul lui M. Aurelius sau cel mai tîrziu în vremea lui Commodus oraşul e ridicat la rangul de colonia, după cum rezultă din numele *colonia Aurelia Napocensis*, atestat de inscripţii.

Drobeta sau *Drubeta*, cum mai este numită de inscripţii, a primit titlul de municipiu tot de la Hadrian *(municipium Aelium Hadrianum)*, iar pe cel de colonia de la Septimius Severus *(colonia Septimia Drobeta)*, între 193—198. Datorită situării ei pe Dunăre, în faţa podului de piatră al lui Apollodor, la capătul drumurilor care veneau din interiorul provinciei, Drobeta a fost un important centru de trafic comercial, pe unde se scurgeau în spre restul imperiului bogăţiile Daciei. Era punctul prin care Dacia se lega cu reţeaua marilor drumuri ale imperiului. Drobeta era în acelaşi timp şi un însemnat centru meşteşugăresc. Alături exista şi un castru care supraveghea podul şi traficul pe Dunăre.

Un alt oraş, care s-a ridicat la importanţă deosebită în viaţa provinciei a fost *Apulum* (Alba Iulia). Aici a fost de la început, încă din epoca lui Traian, sediul legiunii XIII Gemina, al cărei centru se găsea pe locul actualei cetăţi. Prezenţa legiunii a determinat o dezvoltare puţin aparte a acestei aşezări, faţă de celelalte oraşe din Dacia. O comunitate de cetăţeni romani, alcătuită din veterani, probabil şi din funcţionari imperiali şi nelipsiţii negustori şi meşteşugari care însoţeau legiunile, exista încă din timpul lui Traian. Numărul lor a crescut repede, iar canabele din jurul castrului au luat o asemenea dezvoltare,

[1] *CIL*, III, 1627.
[2] *CIL*, III, 860.
[3] *CIL*, III, 870.

încît au primit cu timpul o organizare asemănătoare cu aceea a oraşelor de tip roman. Ele au un consiliu de conducere *(ordo decurionum)*, alcătuit din *decuriones* sau *conscribti* (sic), în frunte cu un *magister*, dispunînd şi de o clădire proprie *(aedes)*. Locuitorii sînt veterani şi cetăţeni romani. Ultima atestare a canabelor legiunii XIII Gemina, căci alt nume ele nu au, este din 6 oct. 166, data unei tăbliţe cerate [1] din regiunea auriferă. Pe timpul lui M. Aurelius din

Fig. 87. — Inaugurarea podului de la Drobeta (relief pe Columna Traiană).

vechile canabe s-a constituit un *municipium Aurelium Apulense*, ridicat curînd, tot de către M. Aurelius sau de către Commodus, la rangul de *colonia Aurelia Apulensis*, care este *colonia Apulensis* prin excelenţă, amintită într-un număr de inscripţii. Ea este situată la oarecare depărtare de castru, lîngă Mureş, pe locul actualului cartier Partoş. Tot inscripţiile ne fac însă cunoscută existenţa la Apulum şi a unui al doilea oraş, numit *municipium Septimium Apulense*, deci alcătuit pe timpul lui Septimius Severus. El există în acelaşi timp cu *colonia Apulensis*, de care este totuşi deosebit. Noul municipiu se întindea în jurul castrului, mai ales spre nord, est şi sud-est de acesta. În sfîrşit, o inscripţie din anul 250, închinată împăratului Decius, căruia i se dă titlul pompos de *restitutor Daciarum*, aminteşte o *colonia nova Apulensis*, care după unii e municipiul lui Septimius Severus ridicat la rangul de colonie, după alţii a rezultat din unificarea administrativă a celor două oraşe existente anterior.

Apulum, cu aşezările sale succesive şi cu castrul legiunii, a fost poate cel mai înfloritor oraş al Daciei romane. În afară de importanţa sa militară, el este şi reşedinţa obişnuită a legatului Daciei, probabil încă de la întemeierea provinciei. Dezvoltarea economică înfloritoare a oraşului a fost favorizată de aşezarea

[1] *CIL*, III, tab. cer. XXI.

lui în centrul provinciei, pe Mureş, de-a lungul drumului imperial şi în apropierea minelor de aur. Apulum este cel mai important centru rutier al Daciei. De aici plecau în toate direcţiile, spre Potaissa, Caput Stenarum, Ampelum, apoi pe Mureş în jos ca şi în sus, pînă la castrele de la graniţă, drumuri de uscat şi de apă. Apulum este totodată centru comercial şi meşteşugăresc înfloritor.

Un oraş dezvoltat tot în legătură cu un castru, existent încă din epoca lui Traian, este şi *Romula* (Reşca), în cîmpia Romanaţilor, la oarecare depărtare de Olt. Ea este atestată ca municipiu pe timpul lui Antoninus Pius, înainte de trifurcarea Daciei, dar a putut primi acest titlu mai înainte, poate tot în vremea lui Hadrian. La rangul de colonia a fost ridicată fie pe timpul lui Septimius Severus, deşi o confirmare epigrafică sigură nu există, fie, cel mai tîrziu, pe timpul lui Filip Arabul cînd, în 248, oraşul, numit de o inscripţie *colonia sua*, a fost înconjurat cu ziduri [1]. Deşi oraşul prezintă o importanţă militară, datorită situării sale pe limesul alutan, înflorirea lui, pînă spre mijlocul sec. III, cînd este puternic fortificat şi întărit cu trupe noi, se datoreşte bogăţiei agricole a regiunii înconjurătoare.

Dierna, situată pe locul Orşovei de astăzi, a avut o poziţie asemănătoare Drobetei, la a cărei însemnătate nu s-a ridicat însă niciodată. Informaţia lui Ulpian [2] jurist din vremea lui Caracalla, după care Dierna ar fi fost întemeiată de împăratul Traian, care i-ar fi acordat şi dreptul italic *(Zernensium colonia a divo Traiano deducta iuris Italici est)* rezultă dintr-o confuzie, comisă fie de cel care a rezumat în vremea lui Iustinian pe Ulpian, fie de un copist ulterior. Textul se referă de fapt la Sarmizegetusa, numită imediat după aceea. În inscripţii Dierna e atestată numai ca *municipium*, titlu pe care l-a primit poate abia de la Septimius Severus. La rangul de colonia se pare că nu a ajuns niciodată, el nefiind atestat pînă acum epigrafic. Dezvoltarea oraşului a fost determinată de situarea lui la Dunăre, dispunînd de un port care servea traficul pe marele fluviu. De aici pornea drumul imperial pînă la Porolissum. Pentru vămuirea mărfurilor care treceau prin acest punct s-a înfiinţat o staţiune vamală *(statio publici portorii)*.

Ceva mai spre nord, la întîlnirea drumurilor care veneau de la Dierna şi Lederata, s-a întemeiat *Tibiscum* (Jupa, lîngă Caransebeş), care este atestat ca *municipium* numai pe timpul lui Gallienus, cu toate că acest rang pare să-l fi primit de la Septimius Severus.

Statut de oraş a avut şi *Ampelum* (Zlatna), după cum rezultă din două inscripţii puse de *ordo Ampelensium* [3], dintre care una e din anul 200. Probabil că era numai *municipium*, titlu pe care pare să-l fi primit de asemenea de la Septimius Severus. Aici era centrul administraţiei minelor de aur. Apropierea de Apulum nu i-a permis o dezvoltare mai mare. *Decuriones coloniae* amintiţi în mai multe inscripţii de la Zlatna sînt ai coloniei Apulum.

---

[1] *CIL*, III, 8031.
[2] *Digesta*, L, XV, I, 8.
[3] *CIL*, III, 1308 şi 1293.

Potaissa sau *Patavissa* (Turda) a fost mult timp un simplu *vicus*, sat. El ia o mare dezvoltare numai după ce se stabileşte aici legiunea V Macedonica, pe la 167—168. Ulpian [1] spune că Septimius Severus i-a acordat titlul de colonia *(Patavissensium vicus, qui a divo Severo ius coloniae impetravit)*. Dar inscripţiile ne arată că oraşul a fost mai întîi *municipium Septimium Potaissense*.

Tot de la Septimius Severus a primit titlul de municipiu şi *Porolissum*, după cum dovedesc mai multe inscripţii, nu de mult descoperite, în care oraşul se intitulează *municipium Septimium Porolissense*. El s-a dezvoltat din canabele alcătuite în apropierea marelui castru de pe dealul Pomet, în hotarul satelor actuale Moigrad şi Jac, la est de Zălau. Importanţa aşezării de aici, încă înainte de a ajunge municipiu, rezultă între altele din ştirea epigrafică privitoare la reclădirea în anul 157, pe timpul lui Antoninus Pius, a unui amfiteatru mai vechi, distrus de vreme *(amphitheatrum vetustate dilapsum)* [2]. Prin săpăturile arheologice din 1959, s-a reuşit să se identifice pe teren, anume la vreo 200 m sud de marele castru de pe Pomet, ruinele amfiteatrului, stabilindu-se totodată că înaintea celui de piatră a existat în acelaşi loc, unul de lemn, pentru soldaţii din castru *(amphitheatrum castrense)*. Cu prilejul trifurcării Daciei, Porolissum dă numele provinciei nordice. Comerţul cu lumea liberă din afară a putut constitui pentru locuitorii oraşului un bun izvor de îmbogăţire şi prosperitate economică. Vremurile tulburi care au urmat după Caracalla i-au oprit însă dezvoltarea, astfel că oraşul nu a mai ajuns la rangul de colonia.

Lista oraşelor din Dacia se încheie cu unul rămas pînă acum întrucîtva enigmatic, anume *Malva*, după care a fost numită *Dacia Malvensis*. Singurul document care aminteşte acest oraş cu titlul de *colonia* este o diplomă militară din anul 230, aparţinînd unui călăreţ din garda împăratului de la Roma, originar din *colonia Malvense ex Dacia* [3]. Alte două atestări ale oraşului sau ale provinciei sînt tot din afara Daciei. Nefiind menţionată de nici o inscripţie din Dacia, nici de Ptolemeu, nici de itinerarii, Malva nu a putut fi pînă acum localizată cu certitudine.

Din cele spuse mai sus constatăm că oraşele din Dacia au fost întemeiate ori au primit titlurile municipale mai ales pe timpul a patru împăraţi: Traian, Hadrian, M. Aurelius şi Septimius Severus. Primul este întemeietorul Sarmizegetusei. Hadrian a acordat titlul de municipiu Napocei şi Drobetei, poate şi Romulei. M. Aurelius a întemeiat primul municipiu la Apulum. Tot el sau fiul său Commodus au ridicat la rangul de colonia municipiile Napoca şi Apulum. Septimius Severus e întemeietorul municipiilor Potaissa, Porolissum, al doilea Apulum, poate şi Dierna, Tibiscum şi Ampelum, aşa precum tot el a ridicat la rangul de colonia Drobeta şi Potaissa. El este şi ultimul fondator de oraşe din Dacia. După el se pare că au mai avut loc numai reorganizări ale vechilor

[1] *Digesta*, L, XV, 1, 9.
[2] *CIL*, III, 836.
[3] *CIL*, XVI, 144.

oraşe, ca Romula, menţionată drept *colonia sua* în vremea lui Filip Arabul, care întăreşte cu ziduri oraşul şi *colonia nova Apulensis*, pe timpul împăratului Decius. Vremurile tulburi de după Caracalla şi mai ales după Severus Alexander nu au mai fost favorabile dezvoltării oraşelor din Dacia.

Unele oraşe din Dacia care aveau titlul de *coloniae* au primit şi dreptul italic *(ius Italicum)*, care atrăgea după sine scutirea de impozitul funciar. Pe timpul lui Caracalla, după mărturia lui Ulpian, patru oraşe aveau acest drept: Sarmizegetusa, Apulum, Napoca şi Potaissa.

Cu o singură excepţie, anume Romula, toate oraşele din Dacia poartă nume dacice, cele mai multe cunoscute din Ptolemeu. Aceasta înseamnă că ele, în afară de Sarmizegetusa, la care acest nume e adaus ulterior, s-au întemeiat pe locul sau în imediata apropiere a vechilor aşezări dacice, existente înainte de cucerirea romană. O aşezare dacică a existat, după indicaţiile oferite de descoperirile arheologice, şi la Romula. Dar noile oraşe, cu aspectul şi organizarea lor tipic romană, au modificat cu totul înfăţişarea vechilor aşezări. Din punct de vedere urbanistic şi al felului de viaţă, unele din oraşele Daciei romane, printre care în primul rînd metropola provinciei, stăteau cu cinste alături de cele mai înfloritoare oraşe din restul imperiului. Planul oraşelor este cel tipic roman. În centrul lor se află un *forum*, piaţa publică în care se desfăşoară viaţa obştească, religioasă şi comercială. Înăuntrul, ca şi în afara zidurilor, se ridică clădiri publice şi private, ca temple şi alte edificii sacre, terme, clădiri administrative, clădiri ale diferitelor asociaţii religioase sau profesionale, amfiteatre, *villae suburbanae* etc. Oraşele sînt aprovizionate cu apă prin apeducte, iar casele şi palatele sînt bine amenajate, dispunînd de băi, încălzire cu aer cald *(hypocaustum)* şi fiind împodobite cu picturi parietale, mozaicuri şi lucrări de artă.

Conducerea şi organizarea internă a oraşelor din Dacia nu se deosebeşte de asemenea de aceea a celorlalte oraşe romane din imperiu. Toate imită în mic organizarea Romei. Scriitorul roman din sec. al II-lea, Aulus Gellius, le numeşte mici efigii şi copii ale poporului roman, adică ale Romei: *effigies parvae simulacraque populi Romani*. Micul senat, adică consiliul de conducere al oraşului, se numeşte *ordo decurionum*, fiind alcătuit din toţi foştii magistraţi (= dregători), aleşi anual. Dregătorii (magistraţii) cei mai înalţi sînt *duumviri*, care răspund de întreaga conducere a oraşului. În unele municipii colegiul de conducere e alcătuit din patru membri, *quattuorviri*. Unul din ei, *primus duumvir* sau *primus quattuorvir*, prezidează şedinţele. Tot la cinci ani se aleg *quinquennales*, care întocmesc lista decurionilor *(album decurionum)*, fac recensămîntul populaţiei şi stabilesc impozitele. Uneori ca semn de distincţie şi împăraţii sînt aleşi magistraţi ai oraşelor, ei exercitîndu-şi funcţiunea prin cîte un *praefectus* sau *quinquennalis primus*. Alţi magistraţi sînt edilii *(aediles)*, care aveau în sarcina lor îngrijirea pieţelor, a străzilor şi a clădirilor publice, asigurarea ordinei, aprovizionarea publică, organizarea jocurilor etc., apoi cvestorii *(quaestores)*, care administrau bunurile şi finanţele oraşului. Se înţelege că magistraţii şi membrii

ordinului decurionilor erau aleşi numai din rîndul cetăţenilor mai bogaţi şi mai cu vază ai oraşelor. Cetăţenii de rînd şi peregrinii sau *incolae* (locuitori fără drept de cetăţenie) împreună cu liberţii săraci alcătuiau plebea urbană. Oraşele, şi în primul rînd metropola, îşi alegeau şi cîte un *patronus*, de obicei dintre conducătorii provinciei sau cetăţenii cu mare prestigiu, la care apelau la nevoie, cerînd protecţia lor sau solicitîndu-le diferite favoruri.

În afară de magistraţii municipali, un rol însemnat aveau în viaţa oraşelor organizaţiile religioase cu preoţii de diferite categorii, *pontifices*, *flamines*, *sacerdotes*, *augures*, care deserveau cultul divinităţilor romane, precum şi nelipsiţii *Augustales*, slujitori ai cultului împăratului.

Numărul comunelor cu statut de oraşe, municipii sau colonii, din Dacia nu este prea mare în comparaţie cu celelalte provincii ale imperiului. Dar dacă ţinem seama, pe de o parte de faptul că în Dacia preromană procesul de constituire a oraşelor nu ajunsese prea departe, iar după cucerirea romană nici uneia din vechile aşezări dacice nu i s-a recunoscut, ca în alte provincii, autonomia, dîndu-i-se de pildă titlul de *civitas stipendiaria*, pe de altă parte, de timpul scurt cît a durat stăpînirea romană în Dacia, mai ales că acordarea dreptului municipal nu continuă după sec. II, care este epoca de înflorire a vieţii urbane, nu numai în provincia noastră, ci şi în tot imperiul, atunci numărul de 11 oraşe ale Daciei nu poate fi considerat prea mic. Oraşele nu s-au întemeiat uniform, pe tot întinsul provinciei. Două oraşe, Drobeta şi Dierna, sînt situate pe Dunăre, Romula aproape de Olt, pe limesul alutan şi pe drumul de la Sucidava la Caput Stenarum, iar Ampelum în regiunea minelor de aur. Toate celelalte, abstracţie făcînd de Malva, sînt situate în partea de vest a provinciei, aşezate de-a lungul drumului imperial Dierna—Porolissum, principala arteră de comunicaţie din Dacia. Lipsită complet de oraşe este în schimb partea de răsărit a Daciei intracarpatice, care a rămas un teritoriu prin excelenţă rural. E de asemenea adevărat că pe lîngă oraşele constituite, numeroase alte aşezări, ca de pildă Sucidava, Germisara, Alburnus Maior, Micia, Ad Mediam, Brucla, Salinae şi altele au avut de asemenea o dezvoltare înfloritoare, îndeplinind în oarecare măsură şi ele funcţiunea de centre urbane, cu caracter agricol, meşteşugăresc sau minier, chiar dacă nu li s-a acordat titlul de oraşe de tip roman.

Pe măsură ce au luat fiinţă, oraşele şi-au constituit cîte un *territorium* propriu, asupra căruia îşi exercitau jurisdicţia. Întinderea teritoriilor urbane ne este puţin cunoscută. Cel mai întins era teritoriul Sarmizegetusei, care spre nord ajungea pînă la Mureş, incluzînd şi Germisara şi Micia.

Cea mai mare parte a populaţiei provinciei trăia, firește, în sate. Organizarea şi viaţa satelor din Dacia ne este însă mult mai puţin cunoscută. Satele se numesc *pagi* şi *vici*. Denumirea de *pagus* se întîlneşte pînă acum numai în teritoriul Sarmizegetusei. Ca şi în celelalte provincii dunărene, *pagi* din Dacia par a fi comune rurale de tip roman alcătuite pe teritoriul unei colonii. Unul este *Aquae* (Călanul de azi), întemeiat în apropiere de izvoarele termale. *Pagus*

Aquensis era condus de un *praefectus*, care era în același timp decurion al Sarmizegetusei, după cum rezultă dintr-o inscripție [1]. Al doilea este *Micia*, dezvoltat probabil din canabele importantului castru de aici. În fruntea lui se aflau doi *magistri*, corespunzători duumvirilor din municipii și colonii. Populația lui era alcătuită din *veterani et cives Romani*. Probabil tot un *pagus* era și *Germisara*, importantă așezare situată în apropierea izvoarelor termale de la Geoagiu și a castrului de la Cigmău.

În restul Daciei așezările rurale poartă numele de *vici*. Un asemenea *vicus* a fost, după cum aflăm din Ulpian, *Potaissa*, înainte de a fi proclamat municipiu și apoi colonie de Septimius Severus. *Vici* sînt în primul rînd comunele rurale mai mici organizate tot după model roman, acolo unde se găseau coloniști, fie ei cetățeni romani, fie mai ales necetățeni. Dar tot *vici* vor fi fost și numeroasele localități mărunte din Dacia cunoscute din itinerarii (Tabula Peutingeriana și Geograful anonim din Ravenna), din inscripții și mai ales din descoperirile arheologice, purtînd, în măsura în care ne sînt cunoscute, nume dacice și fiind locuite în majoritate de autohtoni. Un *vicus An(artorum?)*, sat de autohtoni, e cunoscut în nord-vestul Daciei [2]. În schimb, *vicus Pirustarum* de la *Alburnus Maior* este un sat al dalmatinilor aduși pentru exploatarea minelor de aur. Aceștia trăiesc și în cătune numite, ca în Dalmatia, *castella (K[astellum] Anso* și *K[astellum] Baridustarum)*.

Nenumărate sînt satele autohtonilor pe tot cuprinsul Daciei, atît în teritoriile urbane, cît mai ales în toată partea de est a Daciei intracarpatice, ca și în teritoriul Olteniei și al Banatului de astăzi. În aceste ținuturi lipsite sau depărtate de orașe, satele au fost organizate în teritorii rurale, cu centrul în cîte un sat mai răsărit. Un asemenea teritoriu rural era cel cu centrul la *Sucidava* (Celei). Dintr-o inscripție, relativ tîrzie după cîte se pare, aflăm că acest teritoriu avea un consiliu de conducere alcătuit din *curiales*, delegați ai satelor.

O parte din populația autohtonă din Dacia, din ținuturile retrase și depărtate de centrele populate, trăia încă și în epoca romană în cătune răsfirate, care nici nu aveau o organizare comunală de tip roman, păstrînd formele vechi de organizare în obști (v. paragr. *Viața economică*). Așa era probabil așezarea, de caracter pastoresc, a autohtonilor daci de la Cașolț (r. Sibiu), care se înmormîntau în cunoscuta necropolă tumulară de acolo.

Organizarea Daciei de către romani dovedește unitatea sistemului administrativ impus provinciilor în epoca imperială, dar în același timp și particularitățile pe care acest sistem le îngăduia, după împrejurări și situații locale, atît în ceea ce privește conducerea și administrația provinciei, cît și organizarea teritoriului. Toate acestea cu scopul de a ține în frîu populația supusă.

---

[1] *CIL*, III, 1407.
[2] *CIL*, III, 8060.

2. ORGANIZAREA MILITARĂ A PROVINCIEI

Cucerită printr-un uriaş efort militar, provincia Dacia, datorită poziţiei sale geografice, de cap de pod peste Dunăre şi citadelă înaintată dincolo de marele fluviu, în mijlocul lumii de popoare şi seminţii libere, a putut fi menţinută timp de peste un secol şi jumătate în stăpînirea sa de către imperiu numai printr-o continuă grijă pentru organizarea unei cît mai bune şi mai puternice apărări. Apărarea Daciei a constituit pentru imperiu o permanentă preocupare şi împăraţii au făcut tot ce le-a stat în putinţă, neprecupeţind nici un sacrificiu, pentru a păstra cît mai îndelung această provincie. Interese multiple, de ordin economic, politic şi militar, legau imperiul de Dacia. În sistemul de apărare al imperiului la Dunărea de mijloc şi de jos, Daciei îi revenea un rol important, acela de a sparge unitatea lumii aşa-zise barbare din această regiune, de a întrerupe legăturile dintre diferitele neamuri şi de a bara acestora pătrunderea în imperiu prin porţile astfel deschise — adevărate *viae gentium* cum s-a spus, — pe care le constituiau, de o parte şi de alta a Carpaţilor, şesul Munteniei şi cîmpia Tisei. Armata avea misiunea de a ţine în frîu populaţia supusă şi exploatată din provincie. În felul acesta se spera a se asigura liniştea teritoriilor romane din sudul Dunării. Puternic fortificată, Dacia a putut constitui un bastion sau *propugnaculum* aproape inexpugnabil pentru acele vremuri şi datorită cununei de munţi — *corona montium*, cum o numeşte scriitorul tîrziu Iordanes — care o înconjura. Ea va fi părăsită de romani, după cum se va arăta, numai în momentul cînd ţinuturile din sudul Dunării ale Moesiei şi Illyricului vor fi devastate de la un capăt la altul de către barbarii care în sec. III, ca urmare a atacurilor lor violente, îşi făceau drum spre inima imperiului.

Fortăreaţă ameninţătoare pentru lumea liberă dinafară, dar totodată ea însăşi continuu ameninţată, spre a-şi putea îndeplini misiunea, Dacia a fost de la început împănată cu trupe şi întărită cu nenumărate castre, castele, burguri, turnuri, valuri şi alte lucrări de fortificaţie. Efectivele militare au fost menţinute tot timpul la un nivel ridicat, iar sistemul defensiv a fost mereu amplificat şi necontenit adaptat la împrejurările dinafară, pe măsură ce pericolele externe şi atacurile popoarelor libere deveneau mai violente şi mai primejdioase.

Armata romană a jucat un rol însemnat în viaţa provinciei, de aceea cunoaşterea alcătuirii ei şi a vicisitudinilor prin care a trecut constituie un capitol important din istoria Daciei sub romani.

Ca şi în celelalte provincii ale imperiului, armata romană din Dacia era alcătuită din legiuni şi trupe auxiliare, la care se adaugă şi unele formaţiuni neregulate sau temporare.

Legiuni şi detaşamente auxiliare

Nucleul armatei din Dacia *(exercitus Daciae)* îl formează legiunile *(legiones)*, în jurul cărora se grupează celelalte trupe. Legiunile erau alcătuite numai din cetăţeni romani şi efectivul lor era de aproximativ 5600 de oameni. O legiune cuprindea 10 cohorte, împărţite în centurii. Comandantul legiunii era un *legatus legionis*, care se întitula şi *legatus Augusti*, pentru că era numit de împărat, dintre membrii senatului. Numai începînd din timpul domniei lui Gallienus el se numeşte *praefectus legionis* şi nu mai este de rang senatorial, ci numit dintre militarii de profesie. După el urmau în rang tribunii, dintre care unii erau *tribuni laticlavi*, tineri din ordinul senatorial, iar alţii *tribuni angusticlavi*, de rang ecvestru. Comandanţii de centurii, *centuriones*, erau ofiţeri de carieră, ca şi soldaţii, din rîndurile cărora se alegeau comandanţii mai mărunţi, *principales*, subofiţerii, şi aşa-zişii, *immunes*, cei scutiţi de corvoadă. Centurionii erau de diferite grade şi, trecînd de la o legiune la alta, puteau avansa pînă la acela de *primipili*, adică comandanţi ai primei centurii din prima cohortă, după care obişnuit erau admişi în ordinul ecvestru. Dintre aceşti *primipili* era numit şi *praefectus castrorum legionis*, care se îngrijea de organizarea şi întreţinerea lagărului. Comandantul legiunii avea un stat major *(officium)*, alcătuit din subofiţeri de diferite grade, numiţi *cornicularii*, *beneficiarii*, *actarii*, *statores*, *librarii* etc., care îndeplineau variate funcţiuni, însărcinări şi misiuni.

În Dacia o singură legiune a staţionat fără întrerupere de la cucerire pînă la părăsirea provinciei, anume legiunea XIII Gemina, în garnizoană la Apulum. Îndată după cucerire a mai rămas, e drept, în Dacia şi legiunea IIII Flavia felix, care însă după evenimentele din 117—119 a fost transferată în Moesia Superior, la Viminacium. Ea a lăsat urme epigrafice în regiunea Sarmizegetusei, iar unui detaşament al ei i-a fost încredinţată paza fostei reşedinţe a regilor daci de la Grădiştea Muncelului. Nu întru totul sigură este staţionarea în primii ani după cucerire a legiunii I Adiutrix. După reorganizarea provinciei în 119, în Dacia a rămas numai legiunea XIII Gemina. Ea asigura şi paza regiunii aurifere. O a doua legiune a fost adusă de la Troesmis (Moesia Inferior) în anii 167—168, o dată cu începerea războaielor marcomanice, anume legiunea V Macedonica, căreia i s-a fixat garnizoana la Potaissa (Turda). Împreună cu trupele auxiliare care-i sînt afectate, ea formează armata Daciei Porolissensis, *exercitus Daciae Porolissensis* [1]. Comanda acestei armate o avea comandantul legiunii, aflat în subordinele legatului consular al celor trei Dacii. Aceste două legiuni, XIII Gemina şi V Macedonica, au rămas în Dacia pînă la sfîrşitul stăpînirii romane, cînd la începutul domniei lui Aurelian, ele au fost retrase împreună în sudul Dunării, în aşa-zisa Dacia Aureliană. Urmele lăsate de cele două legiuni pe pămîntul Daciei sînt numeroase. Inscripţiile ne-au păstrat numele mai multor comandanţi, ofiţeri, subofiţeri şi soldaţi ai acestor unităţi. Între 119 şi 168, cînd în

[1] *CIL*, III, 8063.

Dacia staţiona numai legiunea XIII Gemina, comandantul acesteia era şi legatul Daciei Superioare, mai tîrziu al Daciei Apulensis. Printre comandanţii legiunii V Macedonica e menţionat pe timpul lui Gallienus şi un *praefectus* [1], în loc de *legatus legionis*. Începînd cu vremea lui Septimius Severus, subofiţerii se organizează în colegii care îşi au clădirea lor proprie chiar în lagăr. La Apulum e menţionată o *schola speculatorum* [2], adică a agenţilor informatori iar la Potaissa probabil [3] una a beneficiarilor. Detaşamente din cele două legiuni sînt atestate epigrafic (inscripţii şi numeroase ştampile pe cărămizi) în diferite localităţi din Dacia. Detaşamentele din alte legiuni, anume din I Italica, IV Flavia, VII Claudia, XI Claudia, X Gemina şi XXII Primigenia au lucrat ori au staţionat temporar în Oltenia.

Foarte numeroase sînt trupele auxiliare care au staţionat în Dacia. Ele se numesc *alae*, *cohortes* şi *numeri*. Alele sînt trupe de călăreţi, iar cohortele de pedestraşi. Unele au un efectiv de 500 de oameni şi se numesc *quingenariae*, altele de 1000 de soldaţi, *milliariae*. Unele cohorte au în compunerea lor şi contingente de călăreţi şi atunci se numesc *equitatae*. Trupele auxiliare se recrutau dintre locuitorii provinciilor care nu aveau cetăţenia romană, dar erau organizate după sistemul roman şi erau conduse de ofiţeri şi subofiţeri romani. Alele aveau în frunte un *praefectus alae*, iar cohortele un *praefectus* sau *tribunus cohortis*, comenzi care, împreună cu tribunatul de legiune *(tribunus legionis angusticlavius)*, alcătuiau cariera militară a cavalerilor, *militia equestris*. Comandanţii mai mărunţi, numiţi cu un termen generic *principales*, erau de diferite grade şi se numeau *decuriones* (în unităţile de călăreţi), *optiones*, *imaginiferi*, *signiferi*, *tesserarii*, *tubicines*, *cornicines*, *bucinatores* etc. Ei erau recrutaţi, de obicei, dintre cetăţenii romani. Soldaţii primeau cetăţenia romană, obişnuit, la ieşirea din armată *(honesta missio)*, după îndeplinirea serviciului militar care dura 25 de ani sau mai mult. Acordarea cetăţeniei romane, pentru ei şi pentru urmaşii lor, o dată cu recunoaşterea căsătoriei *(connubium)* după dreptul roman se făcea de către împărat. Diplomele militare, nişte tăbliţe duble de bronz, care conţin extrase, pentru fiecare soldat lăsat la vatră, după edictul imperial afişat la Roma, constituie pentru noi astăzi cele mai importante documente pentru cunoaşterea trupelor care au staţionat în Dacia.

Alele şi cohortele poartă obişnuit numele seminţiilor din care au fost recrutate la început. În majoritatea lor, trupele auxiliare din Dacia erau originare din provinciile de limbă latină ale imperiului, din Thracia *(ala I Vespasiana Dardanorum, cohors I Thracum Germanica, I Thracum sagittariorum, VI Thracum, II Flavia Bessorum)*, din Dalmaţia *(ala I Illyricorum, cohors III Delmatarum)*, din Pannonia *(ala II Pannoniorum, cohors IV Pannoniorum, VI Breucorum)*, din Raetia *(cohors VIII Raetorum, I Vindelicorum)*, din Gallia, *(ala Gallorum, ala I Claudia Gallorum Capitoniana, I Gallorum et Bosporanorum,*

[1] *CIL*, III, 875.
[2] *CIL*, III, 14 479.
[3] *CIL*, III, 876.

II Gallorum et Pannoniorum, cohors I Gallorum Dacica, I Gallorum Pannonica, II Gallorum Macedonica, III Gallorum), din regiunea celto-germanică de pe Rin *(ala I Batavorum, I Tungrorum Frontoniana, cohors I Batavorum, I Ubiorum, I Cannanefatium, I et V Lingonum)*, din Hispania *(ala I Hispanorum, I Hispanorum Campagonum, I Asturum, cohors I Hispanorum pia fidelis, I Hispanorum veterana, I Flavia Ulpia Hispanorum miliaria c. R., II Hispanorum Cyrenaica, IV Hispanorum, I Bracaraugustanorum)*, din regiunile alpine *(cohors I Alpinorum)* şi din Britannia *(coh. I Brittonum, I Aurelia Brittonum, I F. M. Bryttonum Malvensis, II Brittonum miliaria c. R., I et II Augusta Nervia Pacensis miliaria Brittonum, III Brittonum)*. Mai puţine sînt formaţiunile originare din Orient *(ala I Ituraeorum sagittariorum, ala Palmyrenorum Porolissensium, coh. I Ituraeorum sagittariorum, I Augusta Ituraeorum sagittariorum, I Tyriorum sagittariorum, XX Palmyrenorum miliaria sagittariorum, I Palmyrenorum Porolissensium, I Flavia Commagenorum, II Flavia Commagenorum equitata sagittariorum)*, din Africa *(cohors Afrorum, II Flavia Numidarum)* sau din alte regiuni *(ala I Bosporanorum miliaria, cohors I Cypria* sau *Cyrenaica, IV Cypria)*.

Alte trupe auxiliare regulate cunoscute în Dacia mai sînt *ala I civium Romanorum, ala miliaria, ala Siliana*, şi cohortele *III Campestris, c. R., I Aelia Gaesatorum, I sagittariorum miliaria.*

În afară de ale şi cohorte, în Dacia au staţionat şi multe formaţiuni neregulate, recrutate din ţinuturile mărginaşe şi mai puţin romanizate ale imperiului, care îşi păstrau armamentul şi felul lor de luptă, numai comandanţii fiind romani. Asemenea trupe neregulate au fost *Mauri gentiles, Suri sagittarii, Palmyreni sagittarii, Pedites singulares Britannici* şi *Symmachiarii Astures.* Începînd din timpul lui Hadrian sau Antoninus Pius, aceste formaţiuni neregulate sînt organizate în *numeri.* Astfel, din *Mauri gentiles* se alcătuiesc: *numerus Maurorum Miciensium*, în garnizoană la Micia, *numerus Maurorum Optatianensium*, atestată la Zutor — Optatiana, *numerus Maurorum Tibiscensium*, la Tibiscum, şi *numerus Maurorum E.* (sau *S.*), la Răcari în Dolj, *Suri sagittarii* devin *numerus Surorum sagittariorum*, atestaţi sub acest nume la Slăveni şi la Romula, *Pedites singulares Britannici* de la Cigmău, lîngă Germisara, se transformă în *numerus singulariorum peditum Britannicorum*, iar din *Palmyreni sagittarii* se alcătuiesc un *numerus Palmyrenorum Optatianensium, numerus Palmyrenorum Tibiscensium* şi un *numerus Palmyrenorum Porolissensium sagittariorum c. R.*, unitate mixtă de pedestraşi şi călăreţi, din care în sec. III, după 251, se formează o *ala Palmyrenorum Porolissensium* şi o *cohors I Palmyrenorum Porolissensium.* În afară de aceştia mai sînt atestaţi în Dacia un *numerus Campestrorum* (cu loc de garnizoană necunoscut), un *numerus Exploratorum Germanicianorum* la Bucium (în regiunea cetăţilor dacice), şi un *numerus burgariorum et veredariorum*, la Copăceni pe Olt. Acesta din urmă era recrutat probabil din populaţia locală şi misiunea lui era supravegherea interiorului provinciei, a drumului de-a lungul Oltului şi a serviciului de curieri poştali. Organizare de *numeri* aveau şi

Pedites singulares şi *Equites singulares* care alcătuiau la Apulum garda legatului imperial.

Numeri aveau un efectiv de 500—900 de oameni. Ei alcătuiau obişnuit unităţi separate de pedestraşi şi de călăreţi. În Dacia însă unii *numeri* ca de pildă *numerus Maurorum Miciensium* şi *numerus Palmyrenorum Porolissensium* erau formaţiuni mixte, de pedestraşi şi călăreţi. În fruntea fiecărui *numerus* stă un *praepositus* sau în sec. III un *praefectus*. Comandanţii în subordine, *principales*, sînt tot romani, aceiaşi ca la ale şi cohorte, dar comenzile se dădeau oral şi în limba maternă a soldaţilor, după cum ne informează Hyginus [1].

Alte trupe neregulate sînt menţionate sub diferite nume. Aşa este de pildă *vexillatio equitum Illyricorum*, amintită într-o diplomă militară din anul 129 [2]. Formată ocazional din trupe din Illyricum, ea rămîne mai departe în Dacia, fiind organizată într-un *numerus Illyricorum*, menţionat ca atare de o inscripţie [3] şi recent de o diplomă militară din anul 140, descoperită în Bulgaria [4]. Temporar au staţionat în Dacia şi *vexillarii Africae et Mauretaniae Caesariensis*, cunoscuţi dintr-o diplomă militară din anul 158 [5]. Ei sînt un detaşament alcătuit din soldaţi ai trupelor auxiliare din provinciile africane, adus în Dacia pentru a participa la luptele din 157—158, pe timpul legatului M. Statius Priscus.

Trupele de toate categoriile care au staţionat în Dacia însumează un efectiv mare, care totuşi numai cu aproximaţie poate fi evaluat, mai ales pe baza informaţiilor din diplomele militare. Astfel, efectivul trupelor existente în Dacia la 110 e.n. e apreciat ca fiind de 35 000—40 000 de oameni. Numărul trupelor a scăzut după aceea, în ultimii ani de domnie a lui Traian şi în vremea lui Hadrian, mai ales prin plecarea din Dacia a legiunii IV Flavia. Pe timpul lui Antoninus Pius, cu prilejul luptelor din anii 157—158 cu dacii liberi, au fost aduse însă noi unităţi, îngrămădite mai ales în Dacia Porolissensis. Efectivul trupelor din Dacia a fost şi mai mult sporit pe timpul lui Marcus Aurelius, în preajma şi în timpul războaielor marcomanice, mai ales prin aducerea la Potaissa a legiunii V Macedonica. Se poate admite că efectivul de cel puţin 40 000 de oameni a fost menţinut pînă la sfîrşitul stăpînirii romane în nordul Dunării.

Majoritatea trupelor au fost aduse în Dacia cu prilejul războaielor de cucerire. Mai înainte ele au staţionat, un timp cel puţin, în cele două Moesii şi în Pannonia, unde şi-au completat recrutarea. Mai puţine au fost aduse, atunci sau mai tîrziu, direct din alte provincii, din Germania, Britannia, Africa, din Palmira sau din alte regiuni ale Asiei Anterioare. În timpul staţionării lor în Dacia, trupele auxiliare şi-au schimbat mult compoziţia etnică iniţială. Ele au fost tot mai mult completate cu soldaţi recrutaţi din alte regiuni, mai ales din Iliria şi

---

[1] *De munitionibus castrorum*, cap. 42.
[2] *CIL*, XVI, 75.
[3] *CIL*, III, 1197.
[4] Greşit s-a crezut pînă acum că vexilaţia amintită ar fi devenit, pe timpul lui Antoninus Pius, *ala I Illyricorum*, atestată epigrafic la Roma de *CIL*, VI, 3234 = ILS, 2209.
[5] *CIL*, XVI, 108.

a. Numai trupele de orientali își completează efectivul pînă tîrziu în sec. III din regiunile de origine. Recrutarea locală, introdusă treptat în toate provinciile imperiului, își găsește aplicare într-o măsură mai redusă în sec. II în Dacia, dar în sec. III, după constituția lui Caracalla și mai tîrziu, ea se generalizează și în provincia din nordul Dunării, recrutarea de elemente provinciale locale devenind aproape o regulă. În armata Daciei pătrund acum și numeroși daci, care pînă aci erau recrutați numai pentru trupele cu garnizoana în alte provincii. Recrutări de autohtoni se fac intens în sec. III mai ales din teritoriile rurale, unde ei erau mai compacți. Se poate că misiunea de a recruta soldați din rîndurile populației autohtone o aveau acei beneficiari consulari amintiți de inscripții pe Samus, în regiunea Ans(amensilor) (dacă misiunea lor nu era totuși în legătură cu organizarea zonelor militare de graniță). Pe timpul lui Severus Alexander (222—235) o cohortă de daci, *cohors VI nova Cumidavensium* făcea paza granitei de est a Daciei, după cum știm dintr-o inscripție descoperită acum vreo două decenii la Cumidava—Rîșnov, în Țara Bîrsei. Aceasta ca urmare a romanizării treptate chiar a dacilor din regiunile mai periferice ale provinciei.

Trupele de toate categoriile din Dacia au jucat un rol de seamă în romanizarea provinciei și în general în viața acesteia. Indiferent de originea lor și de regiunea din care au fost recrutați, în cursul serviciului militar îndelungat, soldații se romanizează, devenind astfel la rîndul lor factori ai romanizării populației din Dacia. La ieșirea din rîndurile armatei, veteranii se stabilesc apoi în mod obișnuit în provincia în care au servit ca militari. Mulți veterani își găsesc un rost bun în Dacia, devenind proprietari de pămînt, meseriași sau negustori. Unii din ei ocupă funcții de conducere în orașele Daciei, unde inscripțiile îi menționează ca magistrați sau sacerdoți.

Sistemul defensiv al Daciei romane

Apărarea Daciei este asigurată însă nu numai prin efectivele militare, ci și prin organizarea unui puternic sistem defensiv, constînd din variate lucrări de fortificație ridicate la granițele provinciei, ca și în interiorul ei. Organizarea acestui sistem defensiv a început îndată după cucerire, pe timpul lui Traian și a fost apoi treptat amplificat și desăvîrșit pe timpul împăraților următori. Sistemul defensiv al Daciei folosește aceleași elemente de fortificație ca și în restul imperiului, obișnuite în sec. II—III. Dar în realizarea lui s-a ținut seama de configurația geografică, mai ales de la granițele provinciei, de aceea el se prezintă întru cîtva deosebit de al celorlalte provincii. Sistemul defensiv al Daciei se bazează în primul rînd pe numeroase castre, mai mari sau mai mici, castele, burguri și turnuri. În centrul acestui sistem defensiv se află castrul legiunii XIII Gemina de la Apulum, la care se adaugă apoi și acela al legiunii V Macedonica de la Potaissa. De aici porneau drumuri în toate direcțiile spre castrele înșiruite de-a lungul granițelor foarte lungi ale provinciei. Castrele erau astfel dispuse pe teren încît închideau în primul rînd văile care intrau sau ieșeau

din podişul central al Transilvaniei, barînd principalele căi de pătrundere în provincie. Pe drumurile de legătură alte castre serveau atît pentru a supraveghea teritoriul şi populaţia din interior, cît şi ca etape şi rezerve pentru fortificaţiile şi trupele din linia întîi. Privit în ansamblu, sistemul defensiv al Daciei se înfăţişează ca un imens evantai, în centrul căruia se află puternicele castre de legiune de la Apulum şi Potaissa şi ale cărui raze se deschid spre graniţele provinciei. Dar acest dispozitiv de apărare, specific pentru Dacia şi mai ales pentru Dacia Superior, nu a fost aplicat rigid şi fără abateri, ci a fost adaptat la formele de teren, folosind obstacolele naturale care se ofereau la graniţe, ca masivele muntoase, mai ales culmile prelungi, apoi cursurile de apă, de-a lungul cărora s-au construit castre şi alte fortificaţii. Ele constituie frontiera sau limesul, în sens larg, al provinciei. *Limes* propriu-zis, adică zid continuu de piatră sau val de pămînt, nu s-a folosit în Dacia, spre deosebire de alte regiuni ale imperiului, ca de pildă Raetia, cele două Germanii, Britannia sau Africa, decît în două porţiuni. Una scurtă, de-abia vreo 4 km, în faţa castrului şi a oraşului Porolissum, alta mai lungă, de vreo 235 km, în Muntenia, de la Flămînda pe Dunăre pînă în faţa pasului Bran. Acesta din urmă este *Limes Transalutanus*, construit pe timpul lui Septimius Severus.

Pe scurt, fortificaţiile de la graniţele Daciei se prezintă în felul următor:

În sud, pe Dunăre, pornind de la Drobeta, se înşiruie cîteva castre, menite a supraveghea circulaţia pe marele fluviu. În afară de castrul de la *Dierna* (Orşova), spre apus au mai fost identificate castre la Moldova Veche şi Pojejena Sîrbească. De la Palanca, în faţa Lederatei, mai multe castre existau de-a lungul drumului spre Tibiscum, la Vărădia-*Arcidava*, Berzovia-*Bersobis* şi Surduc-*Centum Putei*. Un castru a existat probabil şi la Vîrşeţ. Aceste castre constituie linia exterioară de apărare în Banat. Alte castre se află pe drumul Dierna—Tibiscum, dintre care sigur identificate sînt cele de la Mehadia şi Teregova. Între cele două linii se află castrul de la Dalboşeţ, pe drumul de-a lungul văii Almajului.

Principala poartă de intrare dinspre vest în provincie, pe valea Mureşului, era păzită de puternicul castru de la *Micia* (Veţel). Spre vest, alte castele sau fortificaţii mai mici sînt cunoscute de-a lungul Mureşului, pînă la vărsarea lui în Tisa, la Bulci, Aradul Nou, Sînnicolaul Mare şi Cenad. Acestea supravegheau drumul spre Pannonia.

De la Micia spre est, înainte de Apulum, avem castrul de la Cigmău, lîngă *Germisara* (Geoagiu).

Apărarea ţinutului aurifer era asigurată de cele două legiuni de la Apulum şi Potaissa. Pe o linie interioară în jurul munţilor Apuseni se găsesc castrele de la Abrud şi Gilău, la confluenţa Căpuşului cu Someşul Rece.

Mai departe, valea Crişului Repede era închisă de castrul de la Bologa. De aci spre nord graniţa provinciei, pînă la Porolissum, o forma culmea munţilor Meseş, de-a lungul căreia s-au identificat mai multe turnuri de pază şi de observaţie. Mai multe castre se găsesc la poalele acestor munţi, la Buciumi, Romînaş

şi Romita. Mai în spate, pe drumul Napoca—Porolissum un castru exista la Zutor-*Optatiana.*

Porolissum era cheia de boltă a apărării romane din nord-vestul Daciei. Aci au existat două castre, unul mai mic pe dealul Citera, altul mai mare pe dealul Pomet. Limesul de piatră, amintit mai sus, completează sistemul de apărare de la Porolissum.

Începînd de la Tihău, castrele sînt dispuse de-a lungul Someşului, unul la Căşei, iar ceva mai interior, pe valea Someşului Mic, la Gherla, şi altul mai spre NE la Ilişua. De aci spre SE o serie de castre barează principalele văi şi căi de acces dinspre munţii vulcanici, spre interiorul Daciei. Castrul de la Orheiul Bistriţei e situat pe valea Budacului, după care urmează castrele de la Brîncoveneşti, pe Mureş, Călugăreni, pe valea Nirajului, Sărăţeni pe Tîrnava Mică, Inlăceni, între cele două Tîrnave, unul poate la Odorhei, pe Tîrnava Mare, apoi la Păuleni, pe valea Homorodului Mare, şi la Olteni pe Olt. Mai spre răsărit un castru de pămînt a existat, poate, la Comălău, iar în faţa pasului Oituz se găsea castrul de la Breţcu, antica *Angustia.* Pe rîul Bîrsa, castrul de la Rîşnov supraveghea pasul Bran. Pe Oltul transilvan primul castru mare este cel de la Hoghiz, după care urmează castrele de la Cincşor şi Feldioara, iar în faţa pasului Turnu-Roşu un mic burg exista la Boiţa, identificat cu localitatea antică *Caput Stenarum.* În interiorul Transilvaniei mai existau alte cîteva castre, unul probabil la Sighişoara, altul sigur la Războieni Cetate, iar altul pe Apa Oraşului, la sud de Orăştie, la Bucium, în apropierea fostelor cetăţi dacice.

De la *Caput Stenarum* (Boiţa), pe Olt în jos, pînă la Islaz, pe Dunăre, se înşiruie numeroase castre pe ambele maluri ale rîului. Această linie de apărare e numită *limes Alutanus,* cu toate că un adevărat limes nu există, locul valului şi şanţului fiind ţinute de cursul rîului. De-a lungul acestei linii de apărare, lungă de vreo 250—260 km, s-au identificat castre romane în următoarele localităţi: Rîul Vadului, Cîineni (*Pons Vetus*), Racoviţa şi Copăceni (*Praetorium*), Bivolari (*Arutela*), iar paralel cu cele din urmă, ceva mai spre est, Titeşti, Perişani şi Rădăcineşti, apoi iarăşi pe Olt, Jiblea, Sîmbotin (*Castra Traiana*), Stolniceni (*Buridava*), Ioneştii-Govorei (*Pons Aluti*), Momoteşti (*Rusidava*), Enoşeşti (*Acidava*), Reşca (*Romula*), Slăveni, Tia Mare şi Islaz. Castrele sînt unite de un drum care urcă pe Olt şi continuă apoi pînă la Apulum. Drumul ne e cunoscut din itinerariile antice şi prin miliariile descoperite. Primele castre întemeiate pe linia Oltului datează încă din timpul războaielor de cucerire, după cum indică şi numele unei localităţi, *Castra Traiana.* Dar fortificarea acestei linii de graniţă şi organizarea ei ca frontieră a provinciei are loc pe timpul lui Hadrian, după abandonarea teritoriului Munteniei şi reorganizarea Daciei. Întărirea şi amplificarea sistemului defensiv pe linia Oltului continuă pe timpul împăraţilor următori, mai ales în vremea lui Antoninus Pius, Septimius Severus şi după aceea.

În interiorul teritoriului Olteniei, alte castre sînt cunoscute de-a lungul principalelor artere de comunicație. Pe malul stîng al Dunării, de la Islaz pînă la Drobeta, s-au identificat mai multe castre, castele și fortificații mai mici la

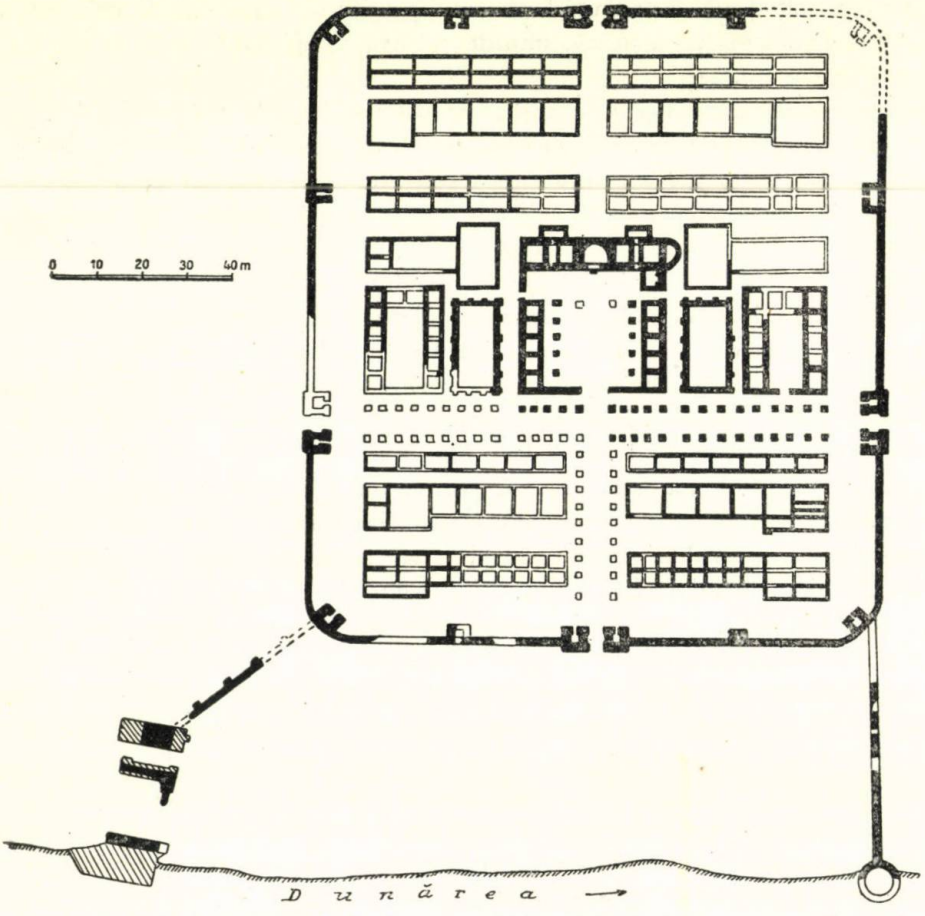

Fig. 88. — Castrul roman de la Drobeta și capătul podului lui Traian (Turnu-Severin).

Celei *(Sucidava)*, Zăvalu, Bistreţu, Desa, Izvoarele, Izvorul Frumos, Batoți și Hinova. Unele dintre ele sînt însă tîrzii, din vremurile de după Aurelian.

Alte castre se găseau pe drumul de la Drobeta pînă la pasul Vulcan, la Puținei, Cătunele, Vîrțu, Bumbești-Vîrtop.

Pe alte drumuri din interior se aflau castrele de la Răcari și Craiova *(Pelendava)*. Neidentificată a rămas localitatea *Castra Nova*, cunoscută din Tabula Peutingeriana.

Ultima linie de castre din Dacia se află de-a lungul limesului transalutan, în Muntenia. Acesta a fost construit pe timpul lui Septimius Severus, probabil pentru a proteja mai bine linia de apărare de pe Olt. *Limes Transalutanus* este

un val continuu de pămînt, situat la 10—50 km depărtare de Olt. Valul era înalt de 3 m şi lat la bază de 10—12 m. Pe culmea valului se află o platformă lată de vreo 3 m, pe care se ridica un zid (parapet) de pămînt şi palisadă, gros de circa 1 m şi înalt de 1,60 m, care a fost ars intenţionat, devenind astfel foarte consistent. În faţă, spre est, avea probabil un şanţ. La 150—300 m în spatele valului, din loc în loc s-au ridicat castre, în cea mai mare parte de pămînt, altele însă din cărămidă sau piatră. S-au identificat 13 castre, dintre care patru sînt duble şi anume la Flămînda, Putineiu, Băneasa (dublu), Roşiorii de Vede, Gresia, Ghioca (Crîmpoaia) Urluieni (dublu), Fîlfani-Izbăşeşti, Săpata de Jos (dublu), Albota, Purcăreni, Jidava (dublu) şi Rucăr. Limesul transalutan a fost părăsit în jurul anului 245, pe timpul lui Filip Arabul, ca urmare a invaziei carpilor din acest an, cînd apărarea provinciei a fost retrasă iarăşi pe Olt.

Cele mai vechi castre din Dacia datează din epoca cuceririi. Cu excepţia unora, ca de pildă a castrului de la Drobeta, construit de la început în piatră, încă în anii dintre cele două războaie, cele mai multe au fost construite mai întîi din pămînt, reclădite apoi în piatră. Unele dintre castrele de pămînt datînd din timpul războaielor dacice au fost folosite numai cu acest prilej (*castra aestiva*), fiind apoi părăsite. Asemenea castre s-au identificat în munţii Sebeşului şi ai Orăştiei, în regiunea cetăţilor dacice, la vîrful lui Petru, Comărnicel, Jigoru, Muncelul, Luncani. Altele, construite pe timpul lui Traian sau al împăraţilor următori, au fost folosite ca fortificaţii permanente (*castra stativa*) şi incluse în sistemul defensiv al provinciei. Castrele de pămînt din Dacia sînt construite în tehnica obişnuită în sec. II. Ele sînt înconjurate de o incintă de pămînt — *agger* — întărită cu palisadă, constînd din pari de lemn şi un gard de nuiele, care căptuşea dinafară peretele de pămînt, cum s-a constatat de pildă la castrul de la Micia. O tehnică deosebită s-a folosit la construirea castrelor de pe limes transalutanus. Aici incinta e construită din pămînt bătut aşezat pe un pat de trunchiuri de copaci şi întărit cu gard de pari şi nuiele, apoi ars. La unele castre se foloseşte pămîntul ars şi cărămida. O tehnică deosebită este căptuşirea zidului de pămînt cu glii de iarbă. Astfel de ziduri, numite *muri caespitici*, avea castrul de la Bumbeşti, înainte de a fi reconstruit în piatră după cum se menţionează într-o inscripţie (sistem neaflat în săpături). Ziduri de pămînt cu glii au fost precizate în săpături, la castrul de pămînt de la Mălăeşti.

Pe timpul împăratului Hadrian se completează şi se organizează mai temeinic limesul alutan. Probabil tot pe timpul lui a fost completat sistemul defensiv şi pe celelalte graniţe ale Daciei. Opera de desăvîrşire a sistemului defensiv al provinciei a fost apoi continuată de împăratul Antoninus Pius. Castrele de pămînt sînt treptat reclădite în piatră. Astfel pe timpul lui Hadrian *Suri sagittarii* ridică în piatră castrele de la Bivolari [1] şi Rădăcineşti [2], pe limesul alutan, iar

[1] *CIL*, III, 12 601, a, b.
[2] *CIL*, III, 12 604—12 605.

în 138 *numerus burgariorum et veredariorum* construieşte castrul de piatră de la Copăceni [1]. Fiind prea strîmt, abia după doi ani, în 140, pe timpul lui Antoninus Pius, acelaşi castru a fost amplificat de aceeaşi trupă, lărgindu-se incinta, înălţîndu-se cu două picioare valul şi întărindu-se cu turnuri, după cum precizează noua piatră de fundaţie: *castra, n(umerus) burg(ariorum) et vered(ariorum), quod anguste tenderet, duplicato valli pede et impositis turribus ampliavit, per Aquilam Fidum proc(uratorem) Aug(usti)* [2]. În vremea domniei lui Antoninus Pius au fost reconstruite în piatră şi alte castre din Dacia Superior, printre care cel de la Gherla, de către *ala II Pannoniorum* în anul 143, poate şi cele de la Porolissum, Micia, Ilişua şi altele, asupra cărora ne lipsesc însă pînă acum informaţii mai precise. Întărirea sistemului defensiv al Daciei a fost determinată de înteţirea atacurilor la graniţele provinciei pe timpul lui Antoninus Pius şi Marcus Aurelius.

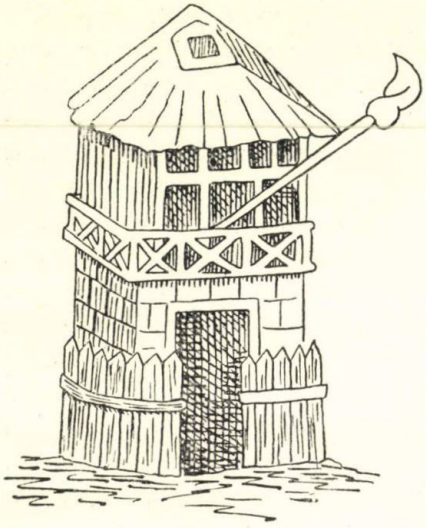

Fig. 89. — Turn de veghe (reprezentare de pe Columna lui Traian).

Castrele de piatră din Dacia corespund tipului descris de scriitorul latin Hyginus, care trăieşte tocmai în sec. II. Ele sînt situate obişnuit în văi sau pe terase, în apropierea unui curs de apă. Forma lor este de cele mai multe ori dreptunghiulară, specifică epocii, mai rar patrată. Zidul de incintă, înalt de 3—5 m era sprijinit dinspre interior de un val de pămînt, *agger*, pe care se afla drumul de rond, lat de vreo 2 m. La unele castre valul de pămînt e înlocuit de un pod de lemn sprijinit pe stîlpi de piatră. În exterior, de jur împrejurul zidului de incintă se afla o platformă lată de 1,50—2 m, numită *berma*, după care urma un şanţ fără apă (uneori şanţul era dublu). Colţurile zidului de incintă erau rotunjite şi întărite obişnuit cu turnuri. Pe fiecare latură se deschidea cîte o poartă, flancată de două bastioane. Alte turnuri se ridicau între porţi şi colţuri. La mijlocul castrului se afla *praetorium*, clădirea comandamentului. Prin faţa pretoriului trecea *via principalis*, care unea cele două porţi laterale, *porta principalis dextra* şi *sinistra*. De la poarta principală, *porta praetoria*, situată în faţa pretoriului, venea *via praetoria*, iar din spatele pretoriului, o altă stradă, *via decumana*, ducea spre *porta decumana*. La poalele *agger*-ului, o altă stradă *(via sagularis)* înconjura pe dinăuntru castrul. Aria interioară a castrului era împărţită în trei părţi: *praetentura*, partea din faţa pretoriului, *latera praetorii*, pe cele două laturi ale pretoriului şi *retentura*, partea din spatele lui.

[1] *CIL*, III, 13 795.
[2] *CIL*, III, 13 796.

Nici unul dintre cele două castre de legiune din Dacia nu au fost cercetate arheologic. Cel de la Apulum, al legiunii XIII Gemina, se află pe platoul actualei Cetăți. Castrul legiunii V Macedonica de la Potaissa e situat pe terasa numită tot Cetate, la marginea orașului Turda. El a fost aproape pînă la temelii demolat în sec. XIX și mai înainte. Urmele lui se mai recunosc totuși pe teren. El ocupă o suprafață de circa 23 ha, laturile de vest și de est măsurînd cîte 410 m, cea de sud 562 m, iar cea de nord 575 m. Mai bine cunoscute sînt castrele trupelor auxiliare, datorită săpăturilor sistematice efectuate. Mărimea lor variază în raport cu efectivul trupelor pe care le adăposteau. Cele mai mari și mai puternice sînt castrele de la Micia, Drobeta, Răcari și Porolissum. Castrele trupelor auxiliare din Dacia prezintă și unele particularități. Astfel, la cîteva castre, ca cele de la Bologa, Porolissum și Cășei, turnurile porților ies în afara liniei zidului de incintă, descriind un semicerc. La altele, ca de pildă la castrul de la Brețcu, turnurile de colț sînt circulare. Tot la castrul de la Brețcu, ca și la cel de la Vărădia, zidul de pămînt e susținut în spre interior de un zid de piatră, paralel cu cel de incintă. Nelipsite pe lîngă fiecare castru erau băile, *balnea*, situate obișnuit la 50—100 m depărtare de *porta decumana* sau în locul cel mai potrivit din apropierea castrului. În unele cazuri, ca de pildă la Rîșnov și la Orheiul Bistriței, baia se găsește în interiorul castrului.

Armata și sistemul defensiv al Daciei au fost supuse la grea încercare pe timpul lui Marcus Aurelius și al fiului său Commodus. După moartea lui Commodus, Septimius Severus a luat o serie de măsuri menite să consolideze stăpînirea romană în Dacia, să refacă și să întărească sistemul defensiv. Se construiesc noi castre și se refac în piatră cele de pămînt sau cele care suferiseră distrugeri. Astfel, în anul 201, vechiul castru de pămînt, căptușit cu glii, de la Bumbești, fiind ruinat de vechime a fost refăcut în piatră: *muros caesp[it(cios)] castro[ru]m coh(ortis) I Aureliae Brittonum (milliariae) Antoniniana(e) vetust(ate) dila(psos) lapide eos restituerunt* [1]. La fel, în anul 205, e refăcut castrul de la Slăveni [2], pe Olt, unde staționa *ala I Hispanorum*. În aceeași vreme au fost reclădite probabil în piatră și alte castre din Dacia. Tot atunci se repară drumul de-a lungul Oltului, după cum rezultă din inscripția mutilată de pe miliarul descoperit nu departe de Slăveni [3], iar în Muntenia se construiește *limes transalutanus* (vezi mai sus). Opera începută de Septimius Severus a fost continuată de fiul său, împăratul Caracalla. Pe timpul acestuia s-au luat măsuri de mare amploare pentru întărirea apărării pe granița de vest și nord-est a Daciei, de la Micia pînă la Porolissum și mai departe pînă la Inlăceni. Cu sprijinul său și al mamei sale Iulia Domna a fost refăcut castrul mare de la Porolissum, distrus probabil în timpul războiului marcomanic, apoi cele de la Cășei și Inlăceni, poate și altele, cum ar fi cele de la Bologa, Ilișua și Micia, în privința cărora

[1] *CIL*, III, 14 485, a.
[2] *CIL*, III, 13 800, 13 801.
[3] *CIL*, III, 13 802.

ne lipsesc însă pînă acum dovezile epigrafice sigure. Împăratul a venit în persoană în Dacia la 214 spre a inspecta trupele şi noile castre, vizitînd probabil cu acest prilej şi oraşul Porolissum. În vremea lui Caracalla sistemul de apărare a Daciei a atins culmea puterii lui. Reconstruirea în piatră a castrelor de pămînt sau refacerea celor distruse era probabil aproape în întregime terminată. Informaţii despre construirea sau refacerea unor castre după Caracalla nu mai avem. Singurele lucrări de fortificaţie mai importante efectuate după aceea în Dacia sînt cele de înconjurare cu ziduri a Romulei pe timpul lui Filip Arabul, a Drobetei şi a Sucidavei, cam în aceeaşi vreme, după cum au dovedit cercetările recente. Probabil că şi alte oraşe s-au înconjurat cu ziduri. S-au fortificat puternic aşezările urbane din Dacia Inferioară (despre cele din Transilvania, datele arheologice lipsesc). E semn că provincia din nordul Dunării se găsea într-o situaţie precară. Graniţele ei erau asaltate din toate părţile. Oricît de puternic a fost sistemul său defensiv, în faţa atacurilor violente ale aşa-zişilor barbari el nu a putut rezista.

Observaţiile făcute cu prilejul săpăturilor arheologice au arătat, la Porolissum şi la Inlăceni, de pildă, că romanii au făcut pînă la sfîrşit încercări disperate de a reface în pripă fortificaţiile distruse, folosind pentru aceasta şi monumentele de piatră, chiar şi din acelea ridicate în cinstea împăraţilor. În cele din urmă, cînd situaţia devenise precară în teritoriile de la sudul Dunării, împăratul Aurelian, dîndu-şi seama că apărarea şi menţinerea provinciei din nordul Dunării nu mai este posibilă, abandonează provincia, retrăgînd armata, împreună cu toată administraţia la sud de Dunăre. Atunci fortificaţiile, odată atît de puternice, cad încetul cu încetul în ruină.

3. POPULAŢIA PROVINCIEI: COLONIŞTI ŞI AUTOHTONI

Îndată după terminarea războaielor dacice şi organizarea provinciei, în afară de personalul din aparatul administrativ, fiscal sau economic şi de trupele lăsate pentru apărarea teritoriului cucerit, împăratul Traian a adus în Dacia nenumăraţi cetăţeni romani şi locuitori din întreg imperiul, cărora le-a dat pămînt sau i-a folosit ca organizatori, tehnicieni sau lucrători specializaţi în exploatarea minelor de aur şi a celorlalte bogăţii ale solului şi subsolului provinciei. Un scriitor roman tîrziu, din sec. IV, Eutropius, afirmă într-un cunoscut pasaj că Traian după ce a supus Dacia, a adus aici din toată lumea romană mulţimi nesfîrşite de oameni pentru a cultiva ogoarele şi a popula oraşele: *Traianus, victa Dacia, ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat, ad agros et urbes colendas* [1]. Aserţiunea istoricului antic nu este o exagerare retorică, cum s-ar putea crede, ci exprimă într-o formă lapidară o realitate de netăgăduit, confirmată de inscripţii şi de totalitatea ştirilor privitoare la populaţia Daciei

[1] Eutropius, VIII, 6, 2.

sub romani. Colonizarea masivă a Daciei, menţionată în mod special de către istoricul roman, a fost determinată pe de o parte de condiţiile în care a avut loc cucerirea ei, pe urma a două aprige războaie, terminate prin biruinţa deplină asupra dacilor şi alipirea la imperiu a unui întins teritoriu, iar pe de altă parte de interesul deosebit pe care teritoriul cucerit îl prezenta pentru imperiu şi pentru clasa conducătoare de la Roma, prin bogăţiile sale fabuloase şi nesecătuite. Pentru exploatarea acestor bogăţii ale provinciei era nevoie de colonizarea ei cu cetăţeni romani şi locuitori din imperiu. La data cuceririi Daciei, imperiul roman avea o lungă experienţă în ceea ce priveşte colonizarea şi romanizarea teritoriilor cucerite. De aceea popularea Daciei cu elemente dinafara ei nu s-a desfăşurat lent şi în timp mai îndelungat ca în alte provincii, lăsîndu-se totul la iniţiativa particulară, ci într-un timp relativ scurt, oficial şi organizat. În Dacia, după cucerire, imperiul nu s-a mulţumit cu o bună organizare administrativă şi militară a provinciei, ci a intervenit direct şi masiv pentru popularea pămîntului cucerit şi transformarea lui în cel mai scurt timp în teritoriu roman.

Coloniştii romani în Dacia

Colonizarea Daciei pe timpul lui Traian a avut un caracter oficial şi ea s-a realizat în două forme. Una este cea tradiţională, constînd din întemeierea coloniei Ulpia Traiana, denumită ceva mai tîrziu Sarmizegetusa. Ea este, după cum s-a arătat, singurul oraş întemeiat pe această cale în Dacia şi printre ultimele colonii adevărate, fondate prin colonizări efective de către imperiul roman.

A doua formă pe care a îmbrăcat-o colonizarea Daciei a fost atribuirea de pămînt (*adsignatio*) din *ager publicus* unor grupuri de cetăţeni romani sau chiar de peregrini în diferite localităţi ale provinciei, fără întemeiere de colonii sau oraşe noi. Această formă de colonizare, mai puţin obişnuită, se pare că în Dacia a fost aplicată pe scară largă de către imperiul roman. Printre cei colonizaţi pe această cale, alături de cetăţenii romani se aflau şi necetăţeni, care nu primeau nici acum dreptul de cetăţenie, rămînînd mai departe simpli *peregrini* sau *incolae*, aşa precum nici localităţile în care ei s-au aşezat nu deveneau *eo ipso* oraşe de drept roman, municipii sau colonii. Printre localităţile atestate epigrafic ca existente încă din epoca lui Traian sînt Apulum, Ampelum, Potaissa, Napoca, Drobeta, Dierna. În acestea şi în alte localităţi vechi dacice, neatestate, s-au constituit primele grupuri de colonişti veniţi în Dacia îndată după cucerire. Ele alcătuiesc cele dintîi comunităţi de cetăţeni romani (*conventus civium Romanorum*) din care se vor dezvolta mai tîrziu oraşele, prin acordarea de către împăraţi, începînd cu Hadrian, a dreptului de *municipium* mai întîi, apoi unora şi a celui de *colonia*. Un alt grup de colonişti aduşi în Dacia pe timpul împăratului Traian a fost alcătuit din seminţiile dalmatine (ca *Pirustae* şi *Baridustae*), folosiţi ca lucrători specializaţi în exploatarea minelor de aur din centrul minier de la Alburnus Maior. Ei au fost aşezaţi în această regiune minieră după sistemul de organizaţie dalmatină (în *castella* sau *vici*).

La coloniştii aduşi oficial în Dacia se adaugă funcţionarii din administraţia provinciei şi a diferitelor exploatări a bogăţiilor ei, apoi numeroasele trupe, împreună cu meşteşugarii şi negustorii care le însoţeau peste tot. Nu mic trebuie să fi fost şi numărul sclavilor folosiţi în administraţia provinciei.

În timpul lui Traian numărul coloniştilor aduşi sau veniţi în Dacia era destul de mare, după cum rezultă din motivul invocat, după acelaşi Eutropius, de amicii împăratului Hadrian, la începutul domniei acestuia, spre a-l determina să renunţe la gîndul de a părăsi provincia din nordul Dunării cucerită de antecesorul său, anume că prea mulţi cetăţeni ar fi lăsaţi pradă barbarilor (*idem de Dacia facere conatum amici deterruerunt ne multi cives Romani barbaris traderentur*) [1].

În afară de colonizarea oficială, a existat însă şi una neoficială, efectuată din iniţiativa particulară. Noua provincie deschidea perspective strălucite nu numai pentru fiscul imperial, ci şi pentru cetăţenii romani şi pentru ceilalţi locuitori liberi ai imperiului. Atraşi de bogăţiile proverbiale ale Daciei, oameni de diferite ocupaţii şi aparţinînd tuturor categoriilor sociale, dar mai ales oameni dornici de îmbogăţire, roiesc din toate părţile imperiului.

Afluxul de populaţie dinafară a continuat şi pe timpul împăraţilor următori, în tot cursul secolului al II-lea. Într-o măsură mai redusă, probabil că şi colonizarea oficială a fost continuată, atît timp cît mai existau pămînturi disponibile din *ager publicus*. Grupurile de orientali, de pildă, amintiţi de inscripţii la Napoca, Apulum şi Germisara (vezi mai sus), par să fi fost aduşi în Dacia pe timpul lui Hadrian.

Toţi aceşti colonişti, veniţi pe orice cale, alcătuiesc elementul viu şi foarte activ prin care s-a înfăptuit, într-un răstimp relativ scurt, transformarea adîncă a înfăţişării Daciei. Se întemeiază oraşe şi alte aşezări înfloritoare, se ridică edificii publice, vile şi case somptuoase, se fac lucrări edilitare de tot felul, se construiesc drumuri pavate cu piatră, se cultivă intens pămîntul şi se scormoneşte subsolul pentru a scoate aurul, argintul, fierul, sarea şi alte bogăţii. Se creează peste tot condiţii noi de viaţă şi, judecînd după urmele materiale rămase, provincia păşeşte de la început pe drumul unei înfloritoare dezvoltări economice, de care beneficiază însă, în afară de fiscul imperial, clasa exploatatoare.

Originea coloniştilor este foarte diferită, atît prin compoziţia lor etnică, cît şi în ceea ce priveşte provinciile sau regiunile de unde veneau. Afirmaţia lui Eutropius că ei au fost aduşi « *ex toto orbe Romano* » este confirmată de inscripţii. S-a relevat mai de mult numărul relativ redus al italicilor. Chiar dintre aceştia, majoritatea celor cunoscuţi din inscripţii au stat numai temporar în Dacia, îndeplinind funcţiuni civile sau militare importante în conducerea, administraţia sau în armata provinciei. Mai puţini sînt italicii care s-au stabilit statornic pe pămîntul Daciei, ca proprietari de pămînt, de ateliere sau între-

[1] Eutropius, VIII, 6, 2.

prinderi economice, arendaşi ai salinelor şi păşunilor etc. Cea mai mare parte a coloniştilor au venit în Dacia din provinciile vecine, din cele două Moesii, din Pannonia, apoi din Tracia şi Dalmaţia. Alţii vin însă din regiuni mai îndepărtate, ca Noricum, Raetia, cele două Germanii, Gallia, Africa, apoi din teritoriile greceşti şi din provinciile orientale ale Asiei Mici şi din Egipt. Caracterul eterogen al populaţiei din Dacia e sporit de trupele staţionate în provincie, alcătuite iniţial din seminţii diferite din întreg imperiul şi în bună parte completate şi după aşezarea lor în Dacia cu efective recrutate fie din regiunile de origine, fie din alte teritorii ale imperiului, dinafara Daciei. Mulţi veterani ai trupelor din Dacia, legiuni sau formaţii auxiliare, se stabilesc pe pămîntul Daciei, îngroşînd numărul populaţiei provinciei.

Diversitatea etnică a populaţiei se oglindeşte şi în onomastica găsită în inscripţii. Din statistica numelor de persoane cunoscute din inscripţiile din Dacia rezultă că din totalul de aproximativ 2600 de nume, marea majoritate, anume vreo 1920, adică 74%, sînt romane sau de tip italic. Alături de acestea, numele greceşti sau de tip general elenic sînt abia vreo 343, adică circa 13%, cele ilirice vreo 110, adică circa 4%, numele traco-dacice vreo 58, adică peste 2%, cele orientale tot cam pe atîta, iar numele celtice vreo 50 la număr, reprezentînd mai puţin de 2%. La acestea sînt de adăugat vreo 134 nume de persoane originare din Dacia, atestate în inscripţiile din imperiul roman, dintre care vreo 37 sînt dacice.

Se ştie însă că nu toţi purtătorii de nume romane sînt romani autentici sau italici, ci, în majoritate poate, elemente provinciale romanizate, originea peregrină a unora dintre ei putînd fi dovedită prin numele neromane purtate de unii dintre membrii, mai ales ascendenţii familiilor acestora. Mulţimea persoanelor purtînd numele gentilice de *Ulpius*, *Aelius* şi *Aurelius* indică cetăţeni de dată recentă, care au primit cetăţenia şi o dată cu aceasta numele gentilic, de la împăraţii Traian, Hadrian şi Antoninus Pius, M. Aurelius şi Caracalla. Pe de altă parte, ca dovadă a tendinţei generale de a adopta nume romane, mulţi dintre cei care păstrează încă *cognomina* neromane şi-au alcătuit numele după sistemul roman, luîndu-şi prenume şi nume gentilice romane (ex. Sextus Rufius *Decibalus*, dintr-o inscripţie de la Roma [1] sau Publius Aelius *Theimes*, oriental care ridică un templu la Sarmizegetusa [2]. De împrumut sînt adeseori şi numele greceşti, ca Achilleus, Alexander, Anicetos, Antipater, Apollonios, Dedal, Diogenos, Theodoros, Timotheus şi altele. Chiar dacul *Diuppaneus* îşi mai zice şi *Euprepes* [3]. Contrar părerii mai vechi, numărul orientalilor în inscripţiile din Dacia este relativ redus, cu toate că grupuri mai compacte de asemenea elemente sînt atestate epigrafic la Napoca, Apulum şi Germisara (vezi mai sus). Ei vin în Dacia mai ales ca negustori şi oameni de afaceri, dar şi ca soldaţi

[1] *CIL*, VI, 25 572.
[2] *CIL*, III, 7954.
[3] *CIL*, VI, 16 903.

în unităţile originare din Orient. În majoritate ei sînt semiţi, veniţi mai ales din Siria, dar şi din alte provincii sau regiuni ale Asiei Mici sau din Africa, numai vreo cîţiva sînt iranieni sau din Egipt. Ei sînt aceia care excelează prin ridicarea inscripţiilor de tot felul.

Romanizarea Daciei

Indiferent de originea atît de pestriţă a coloniştilor din Dacia, ei sînt cu toţii purtătorii culturii materiale şi spirituale romane. Pe toţi îi uneşte limba comună pe care o vorbesc, anume limba latină, şi felul de viaţă romană. Din cele aproape 3000 de inscripţii din Dacia, abia vreo 35 sînt scrise în limba greacă, toate celelalte în limba latină. Ea nu este numai limba oficială folosită în Dacia, ci şi limba de înţelegere pentru toţi provincialii. Romanitatea în Dacia s-a impus cu vigoare de la început şi s-a întărit tot mai mult cu trecerea timpului. Ea este mai puternică şi mai vie în teritoriile urbane din Banat, partea de vest a Transilvaniei şi Oltenia. Oraşele, ca şi trupele, au jucat un rol important în romanizarea Daciei. Mai lentă şi mai puţin intensă a fost în schimb romanizarea în ţinuturile din estul Daciei, lipsite de oraşe, unde predomină viaţa rustică de caracter agricol şi păstoresc.

Peste tot însă vestigiile arheologice şi inscripţiile vădesc romanizarea provinciei şi impunerea formelor de viaţă romană, atît în manifestările ei materializate, cît şi în cele spirituale, fie că e vorba de credinţele religioase, de artă sau de viaţă socială şi de cea culturală. Administraţia provinciei, organizarea internă a oraşelor şi a celorlalte comune, instituţiile provinciale şi cele religioase, toate sînt de esenţă şi factură romană, la fel ca şi în celelalte provincii latine ale imperiului. Influenţa greacă şi formele orientale care se manifestă în artă sau în credinţele religioase nu modifică şi nu alterează caracterul pregnant roman al vieţii în Dacia. Unele din aceste influenţe vin direct din Grecia şi din Asia Mică, prin intermediul coloniştilor originari din aceste regiuni sau al soldaţilor, dar altele pătrunseseră în sec. II—III şi la Roma, în Italia şi în provinciile apusene ale imperiului, de unde vin apoi şi pe această cale ocolită în Dacia.

Succesul deplin al romanizării Daciei, în timpul relativ scurt, de abia 165 de ani, cît a durat stăpînirea romană în nordul Dunării, este în primul rînd o consecinţă a colonizării masive a provinciei cu elemente romanizate aduse din tot imperiul, acţiune întreprinsă conştient şi sprijinită apoi de împăraţii următori. După efortul uriaş şi enormele sacrificii făcute pentru a cuceri şi anexa Dacia, imperiul roman era interesat din motive de ordin strategic, politic şi economic, la menţinerea cît mai îndelungată şi consolidarea cît mai bună a stăpînirii sale asupra teritoriului cucerit. Spre a corespunde cît mai bine scopului pentru care a fost creată şi a-şi putea îndeplini misiunea ce-i revenea în cadrul politicii imperiale şi al apărării imperiului, noua provincie trebuia transformată cît mai degrabă într-o puternică şi sigură fortăreaţă a elementelor credincioase exploatării sclavagiste înfipte în mijlocul « lumii barbare », ceea ce se putea

realiza nu numai printr-o chibzuită conducere politică şi bună organizare administrativă sau printr-un puternic sistem militar de apărare, ci şi prin asigurarea unei baze sociale în interiorul provinciei. Prin aceasta, imperiul, ajuns la apogeul expansiunii şi puterii sale, credea a-şi putea consolida întreaga stăpînire şi poziţia sa la Dunărea de jos, punînd la adăpost teritoriile de la sud de marele fluviu. Coloniştii şi toţi noii veniţi s-au legat prin interese economice de pămîntul Daciei. Această legătură cu teritoriul Daciei se oglindeşte şi în numeroasele monumente închinate nu numai de către particulari, ci şi de persoanele oficiale din conducerea provinciei, divinităţilor abstracte simbolizînd geniile protectoare ale acestui pămînt: *Dacia, Terra Daciae, Terra Mater, Genius Daciarum, Daciae Tres, Dii deae Daciarum et Terr(a) (Mater).*

Populaţia dacică sub stăpînirea romană

Dar coloniştii romani nu au fost singurii locuitori ai Daciei. Ei nu au venit într-o *terra deserta*, înainte de cucerire Dacia fiind o ţară cu populaţie numeroasă. Inscripţiile îi atestă, e adevărat, aproape numai pe colonişti, dar e ştiut că în epoca romană puţini erau cei în stare să ridice monumente şi inscripţii. Aceştia erau în primul rînd coloniştii înstăriţi, «orăşeni iubitori de fast şi eternizare epigrafică», cum i-a caracterizat un istoric al nostru[1]. În schimb, populaţia exploatată, mai ales cea din lumea satelor, a rămas anonimă, fiind prea puţin documentată de inscripţii şi în general de izvoarele scrise. De aceea ştirile privitoare la populaţia autohtonă sînt prea puţine, în contrast cu numărul ei mare. Situaţia de populaţie supusă, menită a susţine doar prin munca ei istovitoare întreg edificiul stăpînirii romane, nu i-a permis să se manifeste decît rareori în formele superioare de cultură introduse de noii stăpîni. Acei dintre autohtoni care se ridică la situaţii mai bune îşi iau nume romane. De aceea prezenţa populaţiei autohtone în Dacia s-a făcut simţită mai greu şi nu de la început în documentele epocii romane.

Fig. 90. — Statuie de piatră; opera unui meşter local (Căşei).

Foarte devreme şi-a făcut loc în istoriografia burgheză părerea absurdă că populaţia autohtonă din Dacia ar fi fost fie exterminată total în timpul războaielor dacice, fie nimicită, sau făcută să dispară imediat după aceea, prin

[1] V. Pârvan, *Getica, o protoistorie a Daciei*, Buc., 1926, p. 272.

masacrarea supraviețuitorilor, ducerea în robie, înrolarea în armata romană a celor capabili să poarte armele, prin alungarea altora dincolo de granițele provinciei sau prin diferite alte mijloace. Dacii nu ar mai fi participat deci în nici un fel la viața provinciei romane și la alcătuirea romanității din nordul Dunării. O asemenea părere a fost susținută mai întîi, pe la începutul secolului al XIX-lea, de istoricii școlii ardelene din Transilvania, în scopul de a demonstra nu numai originea romană a poporului romîn, ci și puritatea acestei descendențe. Ulterior teoria exterminării dacilor a fost reluată și repetată ca o axiomă de mai mulți istorici străini, care s-au folosit de acest argument ca de o premisă a negării oricărei continuități a daco-romanilor în nordul Dunării. Se înțelege că în această discuție patima și tendințele politice șovine au umbrit adeseori obiectivitatea științifică. Pe măsura îmbogățirii documentării privitoare la istoria Daciei sub romani, susținătorii acestei teorii au răstălmăcit cu tot mai evidentă rea-credință faptele și materialul documentar[1].

O asemenea opinie nu a putut fi însă acceptată de cei mai mulți dintre istoricii moderni, printre care se află cei mai buni cunoscători, din trecut sau de astăzi, ai istoriei regiunilor dunărene în antichitate, ca Th. Mommsen, J. Jung, L. Homo, C. Patsch, R. Paribeni, Fr. Altheim, I. Kruglicova și alții. Într-adevăr, cu greu s-ar putea imagina cum un popor numeros, ajuns la un înalt nivel de dezvoltare economică, socială și culturală, cum era acela al dacilor în preajma cuceririi romane, ar fi putut să dispară pînă la unul în cursul a două războaie, oricît de aprige și de nimicitoare ar fi fost ele, sau după terminarea lor. De acord cu istoricii străini amintiți mai sus, aproape toți istoricii romîni din trecut de la A. D. Xenopol pînă la V. Pârvan și N. Iorga au respins teza exterminării dacilor. De-a dreptul lipsită de sens se prezintă această teorie în lumina concepției materialismului istoric. Era chiar în interesul romanilor cuceritori de a nu extermina sau alunga populația dacică, ci dimpotrivă de a o păstra și menține pe loc, pentru că ea reprezenta masa de producători de care aveau nevoie pentru a-i exploata pe ei și bogățiile teritoriului cucerit.

Reexaminînd izvoarele documentare de tot felul, mult îmbogățite față de trecut, istoricii romîni mai noi au arătat falsitatea tezei privitoare la exterminarea dacilor, fundamentînd părerea, astăzi unanim acceptată de istoricii care se ocupă cu antichitatea, că dacii, cu toate pierderile grele suferite în cursul războaielor cu romanii, nu au pierit ca popor, mulți dintre ei viețuind mai departe în epoca romană, și participînd, în măsura pe care le-au permis-o condițiile social-economice noi create de cuceritori, la viața provinciei. Cercetările arheologice recente au adus noi dovezi peremptorii și fără echivoc privitoare la permanența dacilor în epoca romană.

---

[1] Întreg arsenalul de false argumente invocate și răstălmăcite cu o iscusință demnă de o cauză mai bună se poate găsi în două lucrări ale ultimului și celui mai înverșunat apărător al acestei teorii: A. Alföldi, *Daci e Romani in Transilvania*, Budapest, 1940 și *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, Budapest, 1944.

Mai întîi s-a arătat că chiar argumentul principal de la care a pornit şi pe care se sprijină ca pe o cheie de boltă opinia privitoare la exterminarea dacilor, anume două pasaje scurte ale scriitorilor tîrzii, din secolul al IV-lea, Eutropiu şi Iulian Apostatul, au fost greşit înţelese. Într-adevăr, afirmaţia lui Eutropiu: *Dacia enim diuturno bello Decebali viris fuerat exhausta* [1] luată *stricto sensu* nu înseamnă că Dacia a fost lipsită de orice populaţie, ci doar că, datorită războiului îndelungat purtat de Decebal, Dacia a fost secătuită de *bărbaţi*. Ea se referă deci la pierderile de luptători pe care dacii le-au suferit în cursul celor două războaie, care trebuie să fi fost într-adevăr mari, de vreme ce un alt scriitor antic, Ioannes Lydos, evaluează, după Criton (medicul care l-a însoţit pe Traian în războaiele dacice), la 50 000 numărul prizonierilor daci duşi la Roma cu întregul lor armament [2]. Cît priveşte apoi afirmaţia pusă în gura împăratului Traian de către Iulian Apostatul, că a nimicit neamul geţilor [3], ea este o evidentă exagerare retorică a împăratului panegirist, căreia nu i se poate acorda nici o crezare, deoarece multe alte afirmaţii retorice similare ale scriitorilor antici au putut fi pe deplin dovedite ca neadevărate.

În schimb, celelalte scrieri literare antice, între care unele mai apropiate de epoca războaielor dacice, ca şi inscripţiile şi monedele contemporane, emise pentru comemorarea biruinţei asupra dacilor, vorbesc numai de înfrîngerea şi supunerea dacilor, nu de exterminarea lor. Cassius Dio relatează de pildă că la începutul celui de-al doilea război mulţi daci au trecut de partea romanilor [4]. La fel scenele de pe coloana lui Traian, alături de lupte crîncene, înfăţişează şi grupuri întregi de daci, pileaţi ca şi comati care, împreună cu femeile şi copiii lor, se predau învingătorilor, făcînd act de supunere, după care se întorc la vetrele lor. Potrivit unei interpretări mai noi, dată de istoricul vienez C. Patsch, scenele de la sfîrşitul primului şi celui de-al doilea război dacic înfăţişează întoarcerea din locurile unde se refugiaseră de urgia războiului, a dacilor la vetrele lor, şi nu exodul sau alungarea lor dincolo de graniţele provinciei, cum se grăbiseră să afirme, obsedaţi de ideea falsă a exterminării dacilor, C. Cichorius şi alţi comentatori ai coloanei. Mai aproape de adevăr pare a fi părerea că în această ultimă scenă se reprezintă evacuarea populaţiei dacice din zona cetăţilor şi aşezarea ei în locuri mai uşor de supravegheat. N-ar fi exclusă, însă, nici interpretarea acestor deplasări în vederea colonizării imediate.

Rezultă că nu există nici un temei documentar pentru susţinerea exterminării dacilor în cursul războaielor dacice sau după aceea. Dacii au suferit fără îndoială pierderi mari în oameni — luptători dîrji pentru apărarea patriei lor — dar în majoritatea sa poporul dac a rămas şi după cucerirea ţării de către

---

[1] Eutropius, VIII, 6, 2.

[2] *De magistr.*, II, 21. Pentru reducerea cifrei de la 500 000 la 50 000, vezi J. Carcopino, în *Dacia*, I, 1924, p. 31—33.

[3] *Caesares*, 327, p. 420 ed. Hertlein; τὸ Γετῶν ἔθνος ἐξετίλον.

[4] Dio Cassius, LXVII, 11, 1.

romani pe teritoriul provinciei. Ştirea relatată, într-o formulare vagă, de autorul biografiilor de împăraţi cunoscute sub numele de *Historia Augusta*, că Regalianus, contracandidatul imperial al lui Gallienus, proclamat *imperator* pe la 260 de către trupele din Pannonia, după înlăturarea lui Ingenuus, ar fi descendent al lui Decebal: *gentis Daciae, Decebali ipsius ut fertur adfinis* [1] trebuie înţeleasă doar că Regalianus era de neam dac. El se va fi ridicat la înalta situaţie, ca şi alţi împăraţi din secolul al III-lea, probabil din rîndurile soldaţilor, fără a avea însă ascendenţa atît de ilustră care i se atribuie. Urmaş al dacilor supuşi de Traian era şi Galerius, acuzat că nutrea gîndul de a schimba imperiul roman într-unul dacic [2].

În noile condiţii de viaţă impuse de învingători, masa dacilor de rînd a fost pusă de la început într-o situaţie de netă inferioritate faţă de noii veniţi. Deposedaţi în bună măsură de pămînturile lor, dacii au trebuit să se retragă în ţinuturile mai puţin fertile, mai ales din estul şi de la periferia Daciei. Ştirile despre traiul dacilor în limitele provinciei şi ale epocii romane erau încă pînă de curînd relativ reduse. Ele s-au înmulţit şi îmbogăţit însă în ultima vreme prin unele descoperiri de inscripţii şi mai ales datorită cercetărilor arheologice. Din ansamblul informaţiilor documentare rezultă că vechile forme de organizare social-politică ale dacilor au fost desfiinţate o dată cu cucerirea romană şi înlocuite cu altele impuse de noii stăpîni. La aceste condiţii noi create de romani a trebuit să se adapteze şi populaţia autohtonă. Ea alcătuia o masă compactă aproape în toate regiunile provinciei, cu excepţia poate a centrelor urbane şi a teritoriilor acestora. Prin intermediul ei s-a păstrat vechea toponimie a Daciei, nu numai numirile de rîuri şi munţi, ci şi cele de localităţi. Aşezările noi, din epoca romană, se dezvoltă în cea mai mare parte pe locul aşezărilor mai vechi dacice, ale căror nume (Porolissum, Napoca, Potaissa, Apulum, Ampelum, Germisara, Tibiscum, Arcidava, Dierna, Drobeta, Sucidava, Cumidava etc.) le păstrează.

În epoca romană dacii trăiesc în cea mai mare parte în ţinuturile rurale. Aici, deşi preiau repede formele noi de cultură materială, ei îşi păstrează cu mai multă uşurinţă şi o parte din elementele de cultură şi tradiţiile lor mai vechi. Descoperirile arheologice din ultimele decenii au îmbogăţit în aşa măsură documentarea noastră privitoare la daci în epoca romană, încît acum se conturează tot mai clar aportul lor la formarea culturii populare din Dacia romană. Astfel, se constată că în ceramica provincială romană persistă şi se bucură de o largă răspîndire şi folosire unele forme de vase cunoscute din epoca precedentă şi specifice culturii dacilor. Foarte răspîndite sînt, de pildă, chiar în mediul urban chiupurile (*dolia*), de tipul celor binecunoscute din cetăţile şi aşezările dacice, de culoare roşie sau cenuşie şi ornamentate cu fîşii de linii ondulate. Un alt

---

[1] *SHA*, XXIV, 9, 14.
[2] Lactantius, *De mort. persec.*, 9 şi 27,8. Cf. Ps. Victor, *Epitome*, 40, 18.

vas păstrat neschimbat în epoca romană este ceaşca dacică, cunoscută prin mai multe exemplare descoperite în castrele de la Breţcu, Orheiul Bistriţei, Micia şi Mehadia, în cimitirul roman de la Potaissa şi cel daco-roman de la Soporu de Cîmpie, apoi în aşezările rurale de la Cristeşti şi Lechinţa de Mureş. Ceaşca dacică continuă să fie lucrată cu mîna şi în epoca romană. Alte vase, lucrate cu mîna şi ornamentate cu obişnuitele proeminenţe, brîuri alveolate şi linii ondulate, de cea mai autentică factură şi tradiţie dacică, au ieşit la iveală în castrele de la Breţcu, Orheiul Bistriţei şi Drajna de Sus, apoi în aşezarea civilă de lîngă castrul de la Micia, la Vărădia, în necropola şi aşezarea daco-romană de la Caşolţ şi în cimitirul daco-roman de la Soporul de Cîmpie. Datînd probabil de la începutul stăpînirii romane în Dacia, ele fac dovada materială peremptorie a permanenţei dacilor în epoca romană. În mod firesc însă, foarte curînd tradiţiile dacice se adaptează la tehnica superioară a ceramicii provinciale romane şi se produce un amestec şi o îmbinare a formelor de vase de tradiţie dacică cu cele provinciale romane. O bună parte a ceramicii provinciale din epoca romană poartă astfel pecetea tradiţiilor dacice, atît în ceea ce priveşte formele de vase, cît şi ornamentarea lor. Asemenea ceramică de factură provincială cu colorit local se cunoaşte astăzi în mari cantităţi din foarte multe localităţi de pe teritoriul Daciei romane, atît din aşezările rurale, cît şi din castre sau din canabele dependente de acestea. Produse similare se întîlnesc uneori şi în centrele urbane. Un centru important de olărie în care se produceau asemenea vase este cel de la Cristeşti, pe Mureş. Ateliere în care se lucrau vase de factură locală vor fi fost însă mai multe, în diferite părţi ale Daciei romane. Studierea sistematică a ceramicii provinciale din Dacia va lămuri mai bine aportul populaţiei autohtone şi al tradiţiilor dacice în acest domeniu. Prezenţa ei pe tot cuprinsul provinciei dovedeşte însă de pe acum pe de o parte ieşirea din izolare a dacilor, dacă o asemenea izolare va fi existat la început, iar pe de altă parte importanţa numerică a populaţiei autohtone, dacice, pe întreg teritoriul provinciei.

Există însă un alt domeniu în care populaţiile indigene din tot imperiul roman şi-au putut păstra mai în voie şi mai nealterate tradiţiile proprii. Este vorba de ritul de înmormîntare şi obiceiurile legate de el. Ritul tradiţional de incineraţie, general la daci în a doua vîrstă a fierului şi în epoca statului dac, se menţine şi în epoca romană, cu toate că în Dacia romanii practică de la început cu precădere ritul inhumaţiei. S-a remarcat mai de mult particularitatea cimitirelor de incineraţie cu tumuli de la Caşolţ lîngă Sibiu şi din munţii Zlatnei, în apropierea centrului de exploatare a aurului de la Alburnus Maior. Cercetările arheologice întreprinse în ultimii ani în necropolele de la Caşolţ, Calbor (lîngă Făgăraş), Ighiu (lîngă Apulum) şi Soporul de Cîmpie (la nord-est de Potaissa), au precizat caracterul autentic autohton al acestor cimitire şi al practicelor şi ritualului funerar întrebuinţat în ele. O importanţă şi semnificaţie deosebită prezintă descoperirile arheologice de la Soporul de Cîmpie, unde factura pregnant dacică a unei bune părţi a materialului ceramic asigură, în afara oricărui

echivoc sau semn de îndoială, atribuirea acestui cimitir şi în consecinţă şi a celorlalte necropole, de care se leagă prin unele caractere comune, populaţiei autohtone din provincia Dacia. În lumina rezultatelor obţinute prin aceste cercetări au putut fi mai bine valorificate din punct de vedere istoric şi alte descoperiri cunoscute mai dinainte, precizîndu-se astfel apartenenţa la grupa cimitirelor daco-romane a mormintelor de la Sebeş, Ighiu, Lechinţa de Mureş etc.

Fig. 91. — Un bărbat şi o femeie; localnici (Cluj-Napoca).

În cadrul ritului de înmormîntare al dacilor din epoca romană s-au deosebit două variante. Una este aceea a mormintelor tumulare cu incineraţie pe loc, reprezentată prin necropolele de la Caşolţ, Calbor, Ighiu şi Moreşti. A doua variantă este aceea a mormintelor cu urne, întîlnită în primul rînd în cimitirul de la Soporul de Cîmpie. Acestei variante îi aparţin şi mormintele de la Lechinţa de Mureş, la care se pot adăuga şi cele de la Sîntana-Arad, localitate situată însă în afara hotarelor provinciei. Legate de grupa înmormîntărilor în tumuli sînt şi necropolele cu tumuli de la Boteş şi Corabia în munţii Zlatnei, în care însă se înmormîntau în primul rînd coloniştii dalmatini din regiunea centrului minier de la Alburnus Maior, dar poate şi autohtonii daci din acel ţinut, care lucrau de asemenea în minele de aur. Insuficient precizate au rămas deocamdată amănuntele ritului de incineraţie din mormintele de la Sebeş şi Sighişoara, primele aparţinînd foarte probabil populaţiei autohtone, fără a le putea încadra însă în vreuna din variantele amintite. Cele două grupe de necropole aparţinînd autohtonilor continuă în epoca romană variante ale ritului incineraţiei cunoscute la daci din epoca premergătoare cuceririi romane. Ele prezintă unele elemente comune şi specifice ale ritului incineraţiei la daci, derivînd dintr-un fond de tradiţii funerare autohtone mai vechi, ca de pildă casetele de piatră şi altele, care le leagă strîns între ele şi le deosebesc totodată de mormintele tot de incineraţie din cimitirele oraşelor romane Apulum şi Porolissum, de pildă.

Aceste rezultate obținute în ultima vreme pun într-o nouă lumină istorică problema permanenței dacilor în epoca romană. Ele dovedesc că populația autohtonă este prezentă și se afirmă cu vigoare, prin urme tot mai numeroase și mai variate, în mediul rural al provinciei. Credem că nu este o exagerare a susține că oricît de intensă a fost colonizarea romană în Dacia, numărul celor veniți a rămas în minoritate față de masa populației autohtone. În timp ce coloniștii trăiau mai ales la orașe și în așezările mai mari, dacii autohtoni populau masiv ținuturile rurale.

Fig. 92. — O familie de localnici (Apoldul Mare).

Sînt însă dacii cu totul absenți din viața urbană de factură superioară, așa cum s-a susținut și repetat de unii istorici? E firesc a admite că îndată după cucerire dacii au manifestat ostilitate față de cuceritori și față de formele noi de viață introduse de ei, din cauza obligațiilor grele ce le-au fost impuse și a exploatării în diferite forme la care au fost supuși. Dar este tot așa de greu de închipuit că ei se vor fi putut menține în izolare față de noii stăpîni, față de oficialitățile romane, față de mulțimea coloniștilor, față de limba latină care se vorbea pretutindeni și față de tot ceea ce ei aduceau nou în viața provinciei. Romanii aveau interesul să atragă populația autohtonă din Dacia în sfera de viață și de interese ale imperiului și ale romanității. Semnificativă în această privință este, de pildă, adăugarea epitetului de Sarmizegetusa la numele coloniei Ulpia Traiana pe timpul împăratului Hadrian, voind prin aceasta a spune că noua metropolă a provinciei continuă tradițiile vechii reședințe a regilor daci. În general, epoca lui Hadrian pare să marcheze începutul unei noi atitudini oficiale a Romei față de unele pături ale populației autohtone din Dacia, cu scopul de a-i accepta stăpînirea și a o atrage în sfera vieții romane.

Unul din mijloacele cele mai eficace folosite de romani pentru atragerea autohtonilor daci în sfera lor de influență a fost înrolarea acestora în armată. Într-adevăr, din rîndurile dacilor din provincie — nu din afara ei — s-au alcătuit mai multe formațiuni auxiliare care poartă numele generic de daci sau pe acela

al unor seminții dacice. Două dintre ele, anume *ala I Ulpia Dacorum* și *cohors I Ulpia Dacorum* au fost formate pe timpul lui Traian, una, *cohors I Aelia Dacorum* pe timpul lui Hadrian, două pe timpul lui Marcus Aurelius sau Caracalla, cel mai tîrziu, anume *cohors II Aurelia Dacorum* și *cohors II Aurelia nova Sacorum*, *cohors VI nova Cumidavensium Alexandriana* este atestată pe timpul lui Severus Alexander, alta, *cohors gemina Dacorum Gordiana milliaria*, pe timpul lui Gordianus al III-lea iar despre alte două, și anume *cohors II Augusta Dacorum pia fidelis miliaria equitata* și *cohors III Dacorum equitata* nu se știe mai de aproape cînd au fost alcătuite. Ținînd seama de numărul de ordine al acestor formațiuni, ca și de alte unități nepomenite aici, putem admite vreo 15 corpuri de trupă formate din daci, Dacia fiind prima dintre provinciile care au furnizat cele mai multe trupe imperiului roman după Traian. Evident că aceste trupe nu ar fi putut să fie recrutate, fie pe timpul lui Traian, fie pe vremea împăraților următori, dacă Dacia la terminarea războaielor cu romanii ar fi fost cu totul lipsită de bărbați *(viris exhausta)*, cum au încercat unii să interpreteze textul lui Eutropiu, sau dacă dacii ar fi fost în întregime exterminați, cum s-a pretins de către aceiași istorici. Cu excepția uneia singure, trupele auxiliare formate din daci au fost duse și folosite în afara Daciei, de cele mai multe ori în provincii foarte îndepărtate, de la granițele imperiului, ca Britannia, Capadocia sau alte regiuni din Orient. Începînd cu epoca lui Hadrian și mai ales după constituția lui Caracalla din anul 212 e.n., prin recrutarea locală mulți daci au intrat în rîndurile armatei din Dacia (v. subcapitolul precedent). Alții au fost duși ca soldați în cohortele pretoriene sau în formațiunile de *equites singulares* de la Roma, unde sînt atestați epigrafic. Mulți provinciali din Dacia, printre care desigur și autohtoni, au fost recrutați pentru serviciul în legiunile din Dacia sau din restul imperiului. De pildă, pe timpul lui Hadrian și după el, din Napoca și din teritoriul său s-au recrutat soldați pentru legiunea a III-a din Africa. Printre aceștia unii poartă nume traco-dacice (ca Bitus, Tarsa, Mucatra, Eptacentus)[1]. În armată însă, dacii se romanizează. La ieșirea din armată ei devin cetățeni romani. Întorși sau rămași în Dacia, ei sînt cetățeni cu drepturi egale cu ale foștilor coloniști, stabilindu-se fie în orașe, fie în centrele rurale.

Pe diferite alte căi și dacii înstăriți de pe teritoriul provinciei vor fi ajuns la situații bune, cîștigîndu-și cetățenia, romanizîndu-se și intrînd în rîndurile clasei stăpînitoare. Printre foarte numeroșii *Aelii* și *Aurelii* atestați în inscripțiile din Dacia, trebuie să se admită că mulți vor fi fost daci, care au primit cetățenia de la împăratul Hadrian, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Caracalla etc.

S-a remarcat și s-a repetat adeseori că dacii nu apar în inscripțiile din Dacia. Realitatea care rezultă din statisticile privitoare la onomastica din Dacia este că ei nu lipsesc totuși cu desăvîrșire. S-au identificat, după cum s-a spus mai

[1] *CIL*, VIII, 18 085.

sus, vreo 58 de nume tracice în inscripţiile din Dacia. E probabil că unii, poate chiar cei mai mulţi dintre aceştia, să fi fost traci din sud. Întrucît însă onomastica dacilor nu poate fi deosebită întru totul de aceea a tracilor în general, nu se poate tăgădui posibilitatea ca unele dintre aceste nume să fi aparţinut autohtonilor daci. Este totuşi adevărat, pe de altă parte, că numele tradiţionale dacice, ca Decebalus, Diurpaneus sau Scorilo, lipsesc din inscripţiile din Dacia, în timp ce ele se întîlnesc în afara provinciei, ca de pildă la Roma, în Britannia sau chiar în Moesia Inferior şi Pannonia. E uşor de înţeles însă că în Dacia asemenea nume, putînd trezi resentimente, nu erau păstrate de către dacii care se romanizau. E cunoscut în general obiceiul celor care primeau cetăţenia de a-şi lua nume romane. În Dacia el va fi fost practicat în mod mai consecvent, întrucît numele dacice nu favorizau pe purtătorii lor, ci dimpotrivă îi dezavantajau. Schimbînd însă numele lor autohton cu nume autentice romane, dacii romanizaţi nu mai pot fi identificaţi de noi în inscripţii. Dar raritatea, totuşi relevantă, a elementului autohton în inscripţii se mai explică şi prin aceea că dacii trăind mai ales la sate, unde duc viaţă de agricultori şi păstori, nu au fost în situaţia de a ridica monumente şi a pune inscripţii de nici un fel. Este de remarcat în această privinţă lipsa totală pînă acum a pietrelor funerare în necropolele autohtonilor din epoca romană, în contrast cu numărul mare al monumentelor funerare de tot felul în cimitirele oraşelor şi ale centrelor civile sau militare de toate categoriile de pe întreg cuprinsul Daciei.

Fig. 93. — Un localnic în scena numită « banchetul funebru » (Căşei).

Aceleaşi cauze explică şi absenţa divinităţilor autohtone în materialul epigrafic şi sculptural al Daciei. E foarte probabil însă că unele din vechile divinităţi ale dacilor se ascund sub nume şi reprezentări greco-romane. Colonizarea masivă

a Daciei îndată după cucerirea şi reducerea la tăcere impusă dacilor, cel puţin un timp după aceea, a favorizat desigur înăbuşirea credinţelor autohtone şi fenomenul învelirii divinităţilor autohtone sub mantia nivelatoare a numelor şi reprezentărilor greco-romane, fenomen cunoscut sub numele de *interpretatio Romana*. Ascunse sub această haină, divinităţile dacice cu greu mai pot fi însă recunoscute şi niciodată sigur.

Romanizarea a cuprins o parte din populaţia autohtonă din Dacia încă din secolul al II-lea e.n. În secolul următor, deosebirile dintre unii colonişti şi autohtoni înstăriţi s-au şters dacă nu cu totul, în cea mai mare măsură. Se accentuează contradicţiile de clasă, în timp ce deosebirile etnice slăbesc. În consecinţă, neîncrederea faţă de dacii înstăriţi s-a atenuat mult sau a dispărut cu totul, ceea ce a permis ridicarea unora dintre ei la situaţia de pretendenţi la tronul imperial (Regalianus şi Galerius, poate şi Maximin Daza sau Daia, nepotul de soră al celui din urmă). În secolul al III-lea o parte din populaţia dacică participă la apărarea provinciei, după cum dovedeşte prezenţa *cohortei VI nova Cumidavensium* la Rîşnov aşezată în teritoriul ei de recrutare precum şi înrolările de daci care se efectuează se pare în acest timp mai ales în regiunile de la marginea provinciei.

Departe de a fi fost exterminaţi, dacii se romanizează în timpul stăpînirii romane în Dacia şi contribuie nu numai la formarea unei culturi populare, care se va prelungi şi după părăsirea provinciei de către imperiu, ci şi la viaţa provinciei şi la alcătuirea romanităţii de la nordul Dunării. Această romanitate nord-dunăreană, rezultată din asimilarea dacilor şi a culturii lor, constituie elementul de bază în procesul formării poporului şi a limbii romîne.

4. VIAŢA ECONOMICĂ

În timpul stăpînirii romane în Dacia se constată o intensă activitate economică, dezvoltată în condiţiile sistemului sclavagist tîrziu. S-a organizat o largă exploatare a bogăţiilor solului şi subsolului Daciei, prin băştinaşi, prin colonişti şi sclavi, cu ajutorul unui aparat de conducere introdus aci după sistemul practicat de romani şi în alte provincii ale imperiului. Aceste bogăţii au atras acea mulţime de colonişti aduşi *ex toto orbe Romano*. Viaţa economică a Daciei capătă un puternic avînt, încă din primii ani ai cuceririi şi pînă pe vremea războaielor marcomanice ale lui Marcus Aurelius, ea se dezvoltă într-un ritm rapid. Atacurile neamurilor barbare asupra provinciei, întîmplate în anii 167—180, au provocat oarecare stagnare a dezvoltării sale economice. Dar buna reorganizare a provinciei, din timpul Severilor, repară pagubele economice suferite de pe urma atacurilor barbare din vremea domniei împăratului filozof. Destrămarea vizibilă a acestei înfloritoare vieţi economice începe o dată cu criza generală din Dacia, pe timpul lui Gallienus.

Agricultura

Deşi în antichitate Dacia era cunoscută mai întîi ca o provincie bogată în aur şi în alte minerale, economia ei de bază a constituit-o însă agricultura şi păstoritul. Avem puţine documente arheologice rămase în legătură cu această principală ramură de producţie.

Progresul tehnicii agricole, producţia de cereale, creşterea vitelor şi pomicultura, precum şi dezvoltarea unor alte relaţii agrare de tip sclavagist, au fost determinate în Dacia de noua orînduire a formei de exploatare, introdusă o dată cu cucerirea provinciei. Dezvoltarea ulterioară a formelor de proprietate funciară a avut o influenţă determinantă. Tot pămîntul Daciei fiind considerat ca pradă a poporului roman *(ager publicus)*, s-a măsurat şi s-a cadastrat în vederea unei noi repartiţii şi exploatări *(centuriatio)*. Veteranii şi cetăţenii romani au putut obţine loturi din cel mai bun teren agricol, iar o parte din pămînt s-a arendat peregrinilor şi chiar unor băştinaşi. Armatei i s-au repartizat de asemenea, importante teritorii muncite de către băştinaşi, obligaţi a preda cereale şi alte produse garnizoanei de care depindeau. Importante regiuni agricole, miniere şi de păşunat au fost transformate în domenii imperiale şi exploatate prin arendare. O parte a pămîntului din regiunile mărginaşe şi din ţinuturi puţin productive *(ager stipendiarius)* s-a lăsat pe seama dacilor, împovăraţi cu diferite obligaţii fiscale, corvezi etc. Astfel, marea parte a populaţiei locale şi-a pierdut propriul său pămînt, pe care îl va munci pentru cuceritori, în situaţia unor ţărani dependenţi (un fel de coloni) sau chiar ca sclavi agricoli. Cu excepţia domeniilor imperiale, Dacia cunoaşte, la început, numai proprietatea funciară mică şi mijlocie, dar mai tîrziu, se va forma şi marea proprietate particulară.

Pe lîngă proprietatea funciară individuală a ţăranilor băştinaşi, destul de dezvoltată în secolele II—III e.n., deşi nu avem documente directe, s-a emis ipoteza existenţei de *obşti săteşti*, în sînul cărora existau condiţii obligatorii de folosire în comun a pămîntului arabil şi a păşunilor. Dintr-un anumit punct de vedere, organizaţia în obşte convenea stăpînirii romane, pentru operaţii privind strîngerea dărilor, prestaţii şi recrutarea de soldaţi. Nu trebuie să pierdem însă din vedere faptul, că aceste obşti, situate în ţinuturi retrase, puteau constitui adesea focare de răscoale ale populaţiei autohtone. La destrămarea obştilor şi a legăturilor tribale au contribuit, alături de intensificarea circulaţiei băneşti şi interesele de securitate ale stăpînirii romane. Mulţi dintre veterani erau împroprietăriţi ca *possessores* în teritoriile acestor obşti şi astfel contribuiau la dizolvarea lor.

Tendinţa celor mai mulţi dintre veterani şi colonişti era aceea de a se stabili în teritoriile oraşelor cu drept italic, unde beneficiau de importante avantaje fiscale. În aceste teritorii se va dezvolta, în primul rînd, proprietatea mică şi mijlocie pe care aceşti posesori funciari o lucrau cu cîţiva sclavi sau cu munca plătită, liberă şi ieftină, furnizată de ţăranii daci ce se ruinau. Dezvoltarea relaţiilor de marfă-bani, precum şi înrădăcinarea instituţiilor social-politice romane, au produs o însemnată diferenţiere în sînul ţărănimii băştinaşe. Aceste transformări sprijineau formarea marii proprietăţi funciare pe seama ruinării micii proprietăţi ţărăneşti.

Marx a explicat ştiinţific acest proces, arătînd cum modul de producţie bazat pe mica exploatare, în condiţiile orînduirii sclavagiste, îşi creează, la un anumit nivel al dezvoltării sale, mijloacele materiale pentru propria sa distrugere [1]. Marea proprietate funciară particulară, deşi slab dezvoltată, a existat totuşi şi în Dacia. În vecinătatea unor mari oraşe ca Sarmizegetusa şi Apulum, se întîlnesc ruinele unor impunătoare ferme sclavagiste *(villae rusticae)*, care-şi desfăceau produsele lor în aceste centre urbane. Ele aparţineau unor proprietari de seamă şi, prin grija unui *villicus* erau exploatate, mai cu seamă prin sclavi, poate şi prin munca plătită şi liberă a ţărănimii ruinate. Acest *villicus* se găsea ca reprezentant al stăpînului ce locuia mai mult la oraş. Cea mai tipică dintre aceste ferme sclavagiste se găseşte la Hobiţa, lîngă Sarmizegetusa. Ea ocupă un punct central în mijlocul domeniului agricol şi pastoral pe care-l exploata. Este înconjurată de un zid şi un turn de supraveghere şi apărare, în curtea ei putîndu-se pune la adăpost turmele şi întreaga avere mobilă a proprietarului. Stăpînul poseda aci o casă confortabilă, magazii, grajduri şi locuinţe pentru sclavi şi lucrători angajaţi cu plată, cu care îşi exploata domeniul. Vecinătatea capitalei provinciei îi oferea posibilitatea ca să-şi desfacă uşor produsele pe piaţa locală.

Diferite izvoare literare şi arheologice privitoare la Dacia preromană arată aci o dezvoltată cultură a cerealelor. Cu transformarea ei în provincie romană, Dacia devine de la început un grînar al imperiului pentru alimentarea trupelor din provinciile răsăritene. Nu este exclus, ca cerealele de aci, în vremuri de criză, să fi fost trimise pînă la Roma. S-a arătat mai sus că, « papirusul Hunt» menţionează despre contribuţia în cereale *(annona)* impusă populaţiei dacice, încă din perioada războaielor lui Traian cu Decebal. Regiunile de cîmpie ale Banatului şi Olteniei furnizau cele mai multe cereale statului. Se foloseau de predilecţie unelte agricole din fier, metal ce se distruge uşor în pămînt, ceea ce face ca să avem azi puţine atare obiecte. S-au descoperit totuşi vîrfuri de pluguri triunghiulare din fier (Hobiţa, Lechinţa, Răcari etc.), sape, casmale, greble, coase ş.a., care în marea lor majoritate nu sînt încă studiate. Aceste unelte sînt în general grele şi grosolane şi confirmă prin aceasta observaţia făcută de Marx asupra uneltelor de muncă ale sclavilor: « Este deci un principiu economic în acest mod de producţie, de a nu utiliza decît instrumentele de muncă cele mai brute şi grosolane, care tocmai din cauza formei lor greoaie pot fi distruse cu greu » [2]. Populaţia din regiunile sărace mai folosea încă şi unelte agricole confecţionate din lemn.

Din domeniul culturii plantelor posedăm ştiri importante despre cultura viţei de vie. Pe teritoriul Daciei romane s-au descoperit numeroase monumente săpate în piatră (inscripţii şi basoreliefuri) cu reprezentări ale zeilor protectori ai viticulturii, ca Bacchus, Liber şi Libera. Testamentul unui necunoscut gravat pe o piatră din Sucidava aminteşte de două *iugera* de vie şi o casă, lăsate cu drept

[1] K. Marx, *Capitalul*, vol. I, E.S.P.L.P., 1957, p. 755 şi urm.
[2] *Ibidem*, p. 284.

de uzufruct îngrijtorului care-i va păzi mormîntul[1]. Textul unei tăbliţe cerate de la Alburnus Maior menţionează într-o listă de alimente, două feluri de vinuri

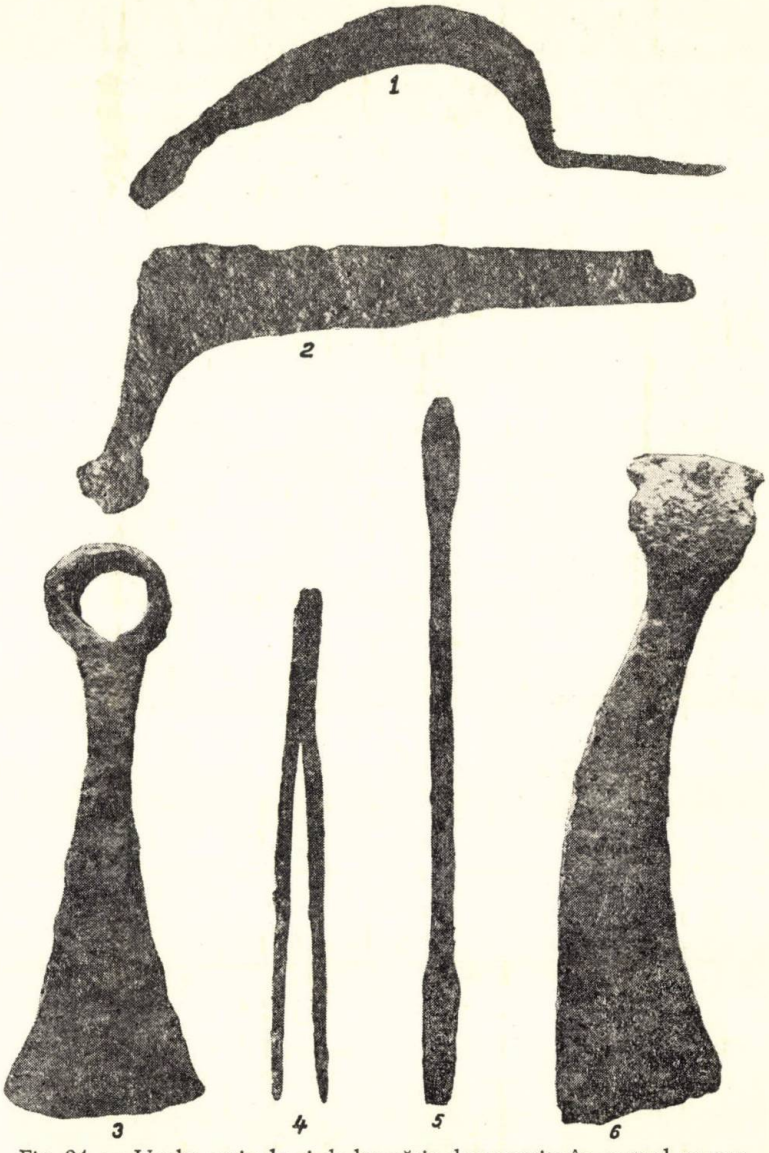

Fig. 94. — Unelte agricole şi de lemnărie descoperite în castrul roman de la Bumbeşti.

ce se consumaseră: *merum* şi *vinum*. Primul costa scump şi era probabil vin de import, pe cînd cel de-al doilea, fiind mai ieftin, constituia un produs al podgoriilor dacice.

[1] *CIL*, III, 14 493.

Ştiri literare, diferite tablouri de pe columna traiană şi frecvenţa cultului lui Silvanus Silvester arată că pădurile de felurite esenţe ocupau o mare suprafaţă din teritoriul Daciei. Deşi ne lipsesc ştiri directe, este probabil că lemnul de calitate se transporta cu plutele în porturile dunărene, de unde putea fi încărcat pe corăbii, spre a fi exportat spre ţinuturile Mediteranei lipsite de păduri.

Creşterea vitelor constituia o veche îndeletnicire a populaţiei locale, ocupaţie documentată şi în diferite tablouri ale columnei lui Traian. Existenţa unor întinse *pascua* ca făcînd parte din patrimoniul imperial, exploatate prin arendare, aduc de asemenea dovada acestei îndeletniciri dezvoltate în vremea stăpînirii romane. Rasa cailor iazigi, mult căutaţi pentru trupele de cavalerie romană, este cunoscută şi în Dacia romană.

Mineritul

Minele de aur din Dacia formau una din bogăţiile de seamă ale provinciei în beneficiul fiscului imperial. Înainte de cucerirea romană, ele aparţinuseră regelui dac, ca după 106 e.n., să treacă în patrimoniul împăratului roman. Exploatarea lor se intensifică sub stăpînirea romană prin introducerea unor sisteme de extracţie mai perfecţionate şi mai dezvoltate, prin folosirea muncii sclavilor şi a lucrătorilor specializaţi.

Dacă autorii antici nu pomenesc de loc despre minele de aur ale provinciei, avem, în schimb, numeroase documente arheologice privitoare la această activitate, compuse din galerii părăsite, instrumente de minerit şi texte epigrafice. Cunoaştem două importante districte aurifere situate în Munţii Apuseni şi ai Banatului, care produceau anual cîteva mii kg aur. Regiunea cea mai bogată, cu mai multe centre importante de exploatare, se găsea în Munţii Apuseni (Abrud, Zlatna, Brad, Băiţa, Roşia Montană *(Alburnus Maior)*, Baia de Arieş, Săcărîmb etc.). În Banat s-au identificat mine de aur romane la Sasca Montana şi Moldova. În afară de acestea, pe văile şi rîurile din ţinuturile aurifere, funcţionau spălătorii de aur care culegeau metalul preţios din nisip şi pietriş (Arieşul, Mureşul şi diferiţi afluenţi ai acestora). Centrul administraţiei exploatării aurifere din Munţii Apuseni a fost *Ampelum*, iar *Alburnus Maior* devenise un fel de « oraş al minerilor ».

Extragerea aurului din minele dacice a folosit trei metode de lucru. Metoda cea mai primitivă şi uşoară consta în a strînge nisipul aurifer din rîurile sau pîraiele locale, a-l pisa, măcina şi spăla mai apoi cu curent de apă, spre a separa firişoarele de aur. A doua metodă de exploatare practica săparea sub cerul liber şi în stîncă auriferă a unor gropi în formă de puţ *(putei)*, cu un diametru la gură de 1—1,30 m. Hruba se adîncea şi lărgea treptat, folosindu-se scări de coborîre săpate în piatră. Cînd spaţiul şi aerisirea permiteau, roca auriferă era adesea încălzită puternic, apoi stropită cu apă şi oţet, care o făcea să crape mai uşor. Bolovanii extraşi din aceste puţuri se sfărîmau de asemenea în bucăţi de mărimea bobului de mazăre, apoi se măcinau şi spălau. A treia metodă de extracţie o formau galeriile *(cuniculi)*, cîteodată supraetajate şi ramificate, săpate cu tîrnăcopul şi

pironul, pe firul filonului aurifer. Ele se tăiau înguste (maximum 60 cm) şi scunde (1—1,30 m) spre a se economisi timp şi forţă de muncă. Cu atare galerii întunecoase, umede şi strîmte, romanii au putut pătrunde pînă la 300 m adîncime, fără însă să poată atinge filoanele puternice de aur, care se găsesc între 300—500 m adîncime. Roca extrasă suferea apoi aceleaşi operaţii pentru separarea firişoarelor de aur.

Măcinatul pietrişului aurifer, sfărîmat cu ciocanul de fier, constituia o muncă grea. Pietrişul aurifer se reducea în formă de făină sub pietrele din rocă dură ale unor mori de măcinat, puse în mişcare cu apa din nişte mari rezervoare ale căror urme s-au păstrat pînă azi. Pulberea de piatră se freca într-un jgheab de scînduri prin care trecea un curent de apă şi îndepărta făina de piatră, iar aurul, mai greu, cădea la fund, de unde se culegea cu ajutorul unor bureţi. Puţinele instrumente romane de minerit păstrate azi în muzeele din Transilvania (ciocane, tîrnăcoape, pene de fier , strecurători, roţi de scos apa din minele inundate etc.) sînt primitive şi grosolane. Locul de muncă, metodele înapoiate ce se foloseau şi primitivitatea instrumentelor de minerit fac valabile şi pentru Dacia constatările lui Marx: « Munca excesivă este . . . groaznică în antichitate, atunci cînd este vorba să se obţină o valoare de schimb în forma sa independentă de bani, adică atunci cînd este vorba de producţia aurului şi a argintului. Munca forţată pînă la istovirea de moarte este aci forma oficială a muncii excesive » [1].

Pentru a realiza o exploatare mai bună şi mai sistematică a minelor de aur din Munţii Apuseni, Traian aduce aci seminţii de iliri din sudul Dalmaţiei Pirustae, Baridustae, Sardeates), specializaţi în asemenea lucrări. O serie de inscripţii ni-i arată pe aceşti dalmaţi locuind satele şi cătunele din ţinutul aurifer ca *vicus Pirustarum*, *castellum Baridustarum*). Faţă de restul coloniştilor peregrini, aceşti piruşti aveau unele avantaje în plus. Cei mai mulţi dintre ei erau mici arendaşi de mine *(leguli)*. Ei se organizau în *collegia aurariarum*, asociaţii de ordin profesional şi fără un scop economic direct, în ceea ce priveşte asocierea în vederea exploatării în comun a anumitor mine. Contractarea arendării de locuri pentru extracţie *(loci, putei)* se făcea prin intermediul personalului administrativ al minelor, format în cea mai mare parte din liberţi şi sclavi publici. La rîndul lor, *leguli* puteau rearenda anumite locuri de minerit. Lucrările în mine se făceau cu sclavi şi cu muncă salariată recrutată dintre elementele indigene şi coloniştii săraciţi. Existau şi mine mai productive unde se lucra direct de către stat, cu condamnaţi *(damnati ad metalla)*, a căror supraveghere cădea în sarcina unor posturi de soldaţi din legiunea XIII Gemina. În afară de plata în bani a arenzii, *leguli* erau obligaţi să predea autorităţilor aurul extras, necesar monetăriilor de stat.

Forţa de muncă liberă se găsea din belşug şi era prost plătită, după cum rezultă din informaţiile întîlnite în contractele din tăbliţele cerate descoperite în galeriile acestor mine. Din conţinutul unui atare contract, scris la 20 mai

[1] K. Marx, *Capitalul*, vol. I, E.S.P.L.P., Buc., 1957, p. 259.

164 e.n., vedem cum un astfel de lucrător liber, Memmius al lui Asclepius, se angajează față de arendaș ca să-i lucreze cu sîrguință timp de 5 luni și 24 zile, în schimbul hranei și a 70 denari plătiți în rate lunare [1]. Condițiile de trai și muncă ale acestor lucrători mineri se deosebeau foarte puțin de ale sclavilor cu care munceau adesea împreună.

Fig. 95. — Tăbliță cerată din minele de aur de la Alburnus Maior.

Organizarea exploatării minelor de aur cădea în sarcina unui *procurator aurariarum*, libert în timpul lui Traian, iar de la Hadrian înainte numit dintre cavaleri. Procuratorul minelor de aur dispunea de o întreagă armată de funcționari recrutați din liberți și sclavi publici, care-l ajutau la organizarea și supravegherea întregului proces de exploatare. Inscripțiile ne vorbesc de acest personal de administrație a minelor, cum sînt *subprocurator aurariarum* (adjunctul procuratorului), *tabularii* (contabilii), *adiutores tabularii* (ajutoarele acestora) *dispensatores* (casierii), *librarii* (agenți ai fiscului), *scribae* (registratori) ș.a.m.d. Prin acești funcționari mărunți se încheiau contractele de arendă cu *leguli*, se încasau impozitele și cotele de aur datorate statului, se făcea controlul pe teren și altele. Ca oameni ai împăratului, ei erau puternici și venali și constituiau un fel de « corp » numit în inscripții: *liberti et familia aurariarum* [2].

[1] *CIL*, III, p. 948 (tab. cer. X).
[2] *CIL*, III, 1307.

Despre *minele de argint, aramă şi plumb* ştim foarte puţin. Cum argintul, plumbul şi arama se găsesc în acelaşi loc cu aurul, exploatarea lor se putea face laolaltă. S-au semnalat urmele unor mine de cupru la *Micia* (Veţel) şi *Centum Putei* (la acesta din urmă se făceau şi exploatări de argint). Descoperirile de obiecte dacice arată că regii daci organizaseră o largă extracţie a aurului şi argintului, care a fost extinsă sub romani, spre a satisface nevoile pentru baterea monedelor.

Puţine informaţii ne rămîn de asemenea şi despre *minele de fier* ale Daciei. Ele s-au exploatat în general acolo unde se exploatează intensiv şi azi, ca la: Ghelar, Teliuc (Hunedoara), munţii Trascău etc. Textele epigrafice arată că, spre deosebire de sistemul de organizare a exploatării aurifere, minele de fier, care făceau parte tot din patrimoniul împăratului, erau arendate direct unor particulari *(conductores ferrariarum)*, care în afară de arendă, vor fi fost de asemenea obligaţi a furniza statului şi o anumită cantitate de metale. Este mai mult ca sigur că metalul preţios (aur, argint) extras din minele Daciei se exporta sub forma de lingouri în Italia sau în alte părţi, unde se găseau ateliere monetare şi de lucrat bijuterii. Existau însă ateliere pentru confecţionarea de unelte şi arme din fier, la oraşe şi chiar în centrele de extracţie ale acestui metal (Ghelar, Lupeni (?), Teliuc). Se pare că unii proprietari particulari de ateliere metalurgice contractau confecţionări sau reparări de armament pentru trupele provinciei [1].

Faţă de provinciile vecine, Dacia era mult favorizată prin numeroase şi bogate *ocne de sare*. Acest mineral a fost extras şi exportat intens. El constituie tot un domeniu al împăratului, care arenda salinele unor oameni de afaceri, puternici prin averea lor. Cercetările arheologice au identificat urme de extracţie a sării la: *Salinae* (Ocna Mureşului), Cojocna, Sic, Ocna Dejului, Domneşti şi altele. Deşi ne lipsesc documente, nu este exclusă şi exploatarea măcar vremelnică şi a masivelor de la Ocna Sibiului, Ocnele Mari şi Slănic (Prahova). Cele patru documente epigrafice legate de extracţia sării din Dacia amintesc numele unor arendaşi care, separat sau împreună cu această bogăţie, puteau arenda venitul păşunatului şi al dreptului de a vinde sarea (*conductores pascui, salinarum et commercii*). În aceste întreprinderi ei se folosesc de agenţi personali formaţi din sclavi sau liberţi, care în numele stăpînului organizează procesul de exploatare şi încasează taxele. Printre aceşti arendaşi se remarcă pe la începutul secolului III e.n., cavalerul roman (libert la origine), Publius Aelius Strenuus, însemnat personaj în Dacia, prin bogăţia sa, strînsă de pe urma veniturilor din arendare a ocnelor de sare, a taxelor de păşunat şi a încasării taxelor pentru exercitarea comerţului. De aceea, oraşele din Dacia, ca să-i cîştige favoarea, se întrec a-l încărca cu onoruri sacerdotale şi municipale, iar unele colegii şi-l aleg ca *patronus* [2]. Este probabil că aceşti arendaşi erau ei înşişi posesori de turme şi în contul obligaţiilor din contract furnizau o parte din sare pentru stat. În

[1] *CIL*, III, 1121.
[2] *CIL*, III, 1209.

orice caz, taxele pentru păşunatul pe domeniile împăratului arendate acestor *conductores* ruinau pe micii crescători de vite, în marea lor majoritate indigenii daci.

Dacia a fost bogată şi în *cariere de piatră* a căror exploatare se intensifică de către romani, pentru satisfacerea cerinţelor lor de construcţii locale, urbanistice şi defensive, şi probabil, în parte, pentru export în unele regiuni învecinate. În cea mai mare parte, urmele carierelor romane au dispărut prin exploatările moderne. Mai însemnate au fost, în Transilvania, cele de la Bucova (marmură), Deva, Călan, Cheile Turzii, Ighiu, Gilău, Creaca, Măgura şi Rusca Montană (marmură în Banat). Cele de la Bucova au alimentat cu piese arhitectonice (coloane, capitele, arhitrave etc.) construcţiile din capitala Daciei. La Călan *(Aquae)* s-a descoperit o inscripţie cu numele unui pietrar *(lapidarius)*, Diogenes. La Micia este cunoscut pietrarul M. Cocceius Lucius, iar în teritoriul Sarmizegetusei apare un Titus Iulius, tot *lapidarius*. Se pare că aceşti trei pietrari nu erau dintre lucrătorii ce munceau la extracţia blocurilor din cariere, ci ei prelucrau acest material pentru a-l transforma în monumente sculpturale, inscripţii sau piese arhitecturale. În unele cariere de piatră (Cheile Turzii, Creaca lîngă Porolissum) s-au descoperit mari nişe săpate în stîncă pentru păstrat uneltele, sau figuri umane sculptate, probabil chipuri ale zeilor protectori ai acestor munci grele *(Silvanus* şi *Hercules Saxanus)*. Dacia Inferioară nu a avut cariere de piatră de calitate. Singură Drobeta avea la îndemînă calcarul din carierele vecine de la Gura Văii, pe cînd Sucidava, Romula şi alte centre din cîmpia Olteniei se aprovizionau cu blocuri şi monumente de piatră aduse de peste Dunăre, mai ales din carierele de calcar de pe valea rîului Isker. În carieră lucrau de obicei sclavii, condamnaţii şi oamenii săraci, folosind tîrnăcoape, dălţi, ciocane şi pene de lemn pentru izolarea şi despicarea blocurilor. E probabil că principalele cariere de piatră ale Daciei constituiau şi ele un domeniu al împăratului. Cunoaştem o inscripţie din vremea lui Caracalla, sau Elagabal, din care rezultă că soldaţii staţionau în zona unor cariere de piatră, mai degrabă spre a păzi pe cei condamnaţi la această muncă, decît pentru a lucra ei înşişi în carieră [1].

Căile de comunicaţie

Drumurile de uscat, în parte şi cele de apă, au favorizat în largă măsură dezvoltarea economică şi apărarea provinciei. Sînt mai multe tablouri pe columna lui Traian, în care se vede cum, în timpul operaţiilor de cucerire a Daciei, soldaţii romani defrişează păduri, construiesc drumuri, ridică poduri şi în unele locuri dărîmă stînci, pentru a face loc căilor de comunicaţie. Aşadar, primele drumuri construite de ei au un scop militar, iar mai tîrziu, prin diferite amenajări şi completarea reţelei, acestea deveneau însemnate artere de legături economice. Principalele drumuri ale Daciei, unind centrele de seamă ale provinciei, sînt însemnate şi pe *Tabula*

[1] *CIL*, III, 12 565.

Peutingeriană, iar în unele locuri, ele pot fi încă urmărite pe teren şi prin stîlpii miliari.

Întreaga reţea rutieră a Daciei este axată pe cursul Dunării către cele două căi terestre de pe malurile ei şi spre porturile de la Sucidava, Drobeta, Dierna şi Lederata. În general, ea urmează cursul principalelor rîuri, care plecau din podişul Transilvaniei spre Dunăre şi Tisa. Drumul de pe malul drept al Dunării a început a fi construit, încă din timpul domniei lui Tiberius şi s-a terminat sub Traian (după cum menţionează *tabula Traiana* de la Cazane). Dunărea a înlesnit legăturile economice ale Daciei spre Marea Neagră; cu Balcanii spre Serdica-Philippopolis-Bizanţ; cu Adriatica, prin Naissus-Dyrrhachium şi cu Italia pe valea Savei. Principalul nod de drumuri în Dacia a fost oraşul Apulum. Aici venea în primul rînd, drumul imperial şi cel mai vestic, care pornea de la Lederata (Palanca pe Dunăre) prin Arcidava (Vărădia) — Centum Putei (Surduc) — Tibiscum (Caransebeş) — Sarmizegetusa — Germisara (Geoagiu) — Apulum (Alba Iulia). Tot cu Dunărea, Apulum se lega cu un drum ce pornea din Sucidava (Celei), prin Romula (Reşca) — valea Oltului — Caput Stenarum (Boiţa) — Cedonia (Sibiu) — Apoldul de jos. În defileul Oltului, această şosea fusese, în parte, săpată în stîncă, iar o variantă a ei înconjura pe la răsărit Muntele Cozia. Apulum se mai putea lega cu Dunărea prin Sarmizegetusa — pasul Vulcan — Bumbeşti — Drobeta (T. Severin), sau prin Tibiscum, pe la Ad Mediam (Băile Herculane) — Dierna (Orşova). Spre nord centrul Apulum trimitea o şosea pînă la Porolissum (Moigrad), prin Potaissa (Turda) şi Napoca (Cluj). Au fost de asemenea o serie de drumuri ale Daciei Superioare care urmau văile unor rîuri de seamă ca Someşul, Tîrnavele, Mureşul şi Oltul; apoi altele care legau oraşul Apulum cu regiunea minieră (Ampelum şi Alburnus Maior), precum şi cu linia de castre din nordul şi vestul provinciei. Existau apoi unele drumuri comerciale care tăiau provincia de la apus spre răsărit, cum a fost cel ce venea din Pannonia, cu traseul: Aquincum — Porolissum (Moigrad) — Napoca (Cluj) — Potaissa (Turda) — Apulum (Alba Iulia) — Tîrnava Mare — pasul Oituz — Piroboridava (Poiana) — gura Siretului — Tyras. Pe valea Mureşului, a Tîrnavei Mari —pasul Oituz — Moldova ducea un drum important de comerţ, pe care-l foloseau iazigii dintre Dunăre şi Tisa, pentru legăturile comerciale cu fraţii lor roxolani, din Moldova şi Bugeac. Un alt drum străbătea Dacia Inferioară între Drobeta şi Romula.

Pentru istoria drumurilor terestre din Dacia dispunem numai de opt stîlpi miliari. Cel mai vechi datează din anul 107—108 al e.n., cînd din ordinul lui Traian se construieşte drumul dintre Potaissa şi Napoca, de către o cohortă auxiliară din armata Daciei [1]. Pe vremea lui Marcus Aurelius, apoi sub Caracalla, se repară şoseaua dintre Napoca şi Porolissum. Maximin Tracul reface drumul dintre Bologa (Resculum) şi Almaşul Mare, apoi pe cel din defileul Oltului. Sub

[1] *CIL*, III, 1627.

Severi se cunosc restaurări ale drumului strategic ce unea Romula cu vărsarea Oltului (Islaz). Ultima lucrare de acest gen, înainte de părăsirea Daciei, are loc sub împăratul Trebonianus Gallus (251—253), restaurator al drumului dintre Micia şi Apulum. În sfîrşit, Constantin cel Mare, reocupînd sudul Daciei, reface şoseaua dintre Sucidava şi Romula.

Pentru navigaţia pe apă, spre Dunăre, se puteau folosi pe o scară redusă, Mureşul şi Oltul. La Apulum funcţiona chiar o asociaţie de plutaşi *(nautae)*, o alta se pare că exista şi la Micia. Transportul de mărfuri se realiza cu plute sau mici vase de comerţ, spre porturile dunărene.

Dezvoltarea economică a oraşelor

Dezvoltarea oraşelor şi a vieţii orăşeneşti (v. şi mai sus, p. 359—368) a fost legată de bogăţiile agricole sau miniere ale regiunii, de accesul pe care-l aveau în raport cu principala reţea rutieră a provinciei şi într-o oarecare măsură, de rolul lor ca puncte militare. Cu excepţia Sarmizegetusei romane, toate oraşele din provincia Dacia au înflorit pe vetrele vechilor aşezări dacice, a cărei toponimie au păstrat-o aproape regulat. Traian şi succesorii săi au dus o largă politică de urbanizare în Dacia. Nucleele de dezvoltare a unor centre urbane sau aşezări rurale mai importante le-au constituit adesea grupurile de colonişti veniţi dintr-o anumită regiune. Acesta pare a fi cazul grupurilor de *Asiani*, *Galatae* şi *Ponto-Bithyni*, cunoscute epigrafic la Napoca, Germisara şi Apulum. Dar acest program de urbanizare nu a putut fi desfăşurat normal, din pricina caracterului predominant rural al regiunii, precum şi din cauza alarmei continue de la hotare.

Dintre oraşele Daciei romane, *Drobeta* s-a putut dezvolta rapid din punct de vedere economic şi urbanistic, graţie podului lui Traian, a drumurilor ce se legau aci şi a portului în care se încărcau mărfuri din întreaga Dacie. Prezenţa unor negustori străini în acest oraş îl indică drept centru de tranzacţii şi de export al multor mărfuri din Dacia. Vecina sa *Dierna* a avut o dezvoltare mai lentă, legată de funcţia sa de port, ca staţiune vamală şi ca loc de escală, pentru corăbiile ce se angajau a trece prin Cazane, apoi prin Porţile de Fier. *Romula* situată în centrul unui mare şi bogat teritoriu agricol, s-a ridicat pe urmele unui modest sat dacic al cărui nume nu-l cunoaştem. La origine ea a fost o aşezare agrară, cu un mare număr de veterani, aşezaţi aci şi în teritoriul oraşului. Pe lîngă situaţia de nod rutier, Romula şi-a dezvoltat puternic unele ateliere de producţie (ceramică, cărămidării, geme etc.), care îşi răspîndeau mărfurile în întreaga cîmpie olteană. Înflorirea vieţii orăşeneşti a putut fi mult stimulată prin comerţul ce-l putea face cu populaţiile de la răsărit de Olt.

Pe teritoriul actualului Banat, în afară de Dierna, a ajuns la o dezvoltare orăşenească şi *Tibiscum*, ca o importantă întretăiere de drumuri comerciale şi centru agricol-păstoresc. El cunoaşte o înflorire mai însemnată numai pe timpul Severilor. Vecinătatea Sarmizegetusei i-a absorbit multe din posibilităţile economice pe care le avea la îndemînă.

Sarmizegetusa, metropolă politică, culturală şi religioasă a provinciei, geografic nu se găseşte în centrul provinciei şi nici în mijlocul celor mai bogate regiuni agricole şi miniere ale Daciei. De asemenea, nu se ridică pe vatra unei aşezări dacice mai vechi şi nici nu a fost un centru militar însemnat. De aceea, din punct de vedere al vieţii economice, Sarmizegetusa a fost depăşită de Apulum mai favorizat ca aşezare. Ea a fost însă avantajată prin funcţia ce a deţinut ca sediu principal al administraţiei romane din Dacia, spre care se scurgeau multe bogăţii ale provinciei şi unde trebuiau ridicate edificii corespunzătoare. O inscripţie menţionează la Sarmizegetusa existenţa unui cîntar public pentru cîntărit mărfuri cu greutate mare.

Apulum a avut cea mai favorabilă aşezare economică şi administrativă dintre oraşele Daciei Superioare, ceea ce explică marea sa dezvoltare ca principal centru economic, militar şi administrativ al provinciei, în secolele II—III e.n. El s-a dezvoltat şi a înflorit economic datorită văii Mureşului, vecinătăţii cu regiunea auriferă şi funcţiei deţinute de oraş ca centru administrativ. Viaţa economică intensă a oraşului se deduce prin apariţia multor negustori locali, a unor colegii profesionale, a atelierelor de producţie pentru piaţă şi a activităţii unor proprietari de seamă, cum au fost familiile lui Aelius Antipater şi Aelius Marcellus. Oraşul avea şi un port la Mureş, unde se încărcau sare, lemne şi altele, spre a fi transportate cu plutele unui colegiu de *nautae*. Se făceau aci diferite tranzacţii comerciale la care tăbliţele cerate ne arată ca părtaşi şi pe soldaţii legiunii XIII Gemina, amestecaţi în comerţul cu sclavi.

După cum arată aşezarea sa geografică şi materialul epigrafic, întreaga dezvoltare a oraşului *Ampelum* se datoreşte funcţiei ce a îndeplinit-o, încă de la cucerirea provinciei, ca centru al regiunii exploatărilor de aur. Acest « oraş al minerilor » concentrase întreaga administraţie a exploatării aurifere, care l-a ajutat a promova din situaţia de *vicus* în aceea de *municipium*. Economic şi administrativ, Ampelum era puternic legat de oraşul Apulum.

Ridicarea economică a *Potaissei* apare înceată, pînă în momentul cînd se transferă aci legiunea a V-a Macedonica (167—168). Ştirile noastre privitoare la *Napoca* arată că înflorirea sa economică se datoreşte bogăţiei agricole a teritoriului său rural şi a aşezării la întretăierea mai multor drumuri.

Porolissum a fost cel mai nordic centru urban al provinciei, unde constituia pivotul de apărare a frontierei. Dar aşezarea de aci îşi datoreşte ridicarea sa economică, nu atît în funcţie de rolul unor *canabae*, cît mai ales prin schimburile comerciale ce se făceau cu populaţiile barbare dinafara graniţelor nordice ale provinciei.

În afară de oraşele amintite pînă aci, care au fost întemeiate de la început ori au fost ridicate ulterior la rangul de municipii sau colonii, în Dacia şi alte aşezări au ajuns la o însemnată dezvoltare economică şi administrativă, îndeplinind şi ele, într-o măsură mai mare sau mai mică, un rol asemănător cu cel al oraşelor.

Astfel, în Dacia sudică, *Sucidava* a cunoscut o dezvoltare urbanistică comparabilă întrucîtva cu a Drobetei. Ca port pe Dunăre, la capătul sudic al drumului Oltului, oraşul trimitea spre sudul grecesc o mare cantitate de mărfuri, mai ales cereale recoltate din cîmpia Olteniei. La fel, în Dacia Superioară, o dezvoltare mai mare au luat localităţile *Micia* şi *Germisara*, datorită importanţei ce o deţineau ca centre economice pe valea Mureşului. Micia dispunea de o puternică garnizoană militară, care-i asigura traficul pe Mureş în jos, pînă la vărsarea lui în Tisa, şi apăra în acelaşi timp regiunea minieră împotriva atacurilor iazigilor. Ea forma un punct de vamă, pentru exportul pe Tisa-Dunăre şi comerţul cu iazigii, situaţie care se reflectă într-o inscripţie locală, în care se venerează şi *Genius commercii* [1]. Ambele centre erau legate economic de Sarmizegetusa, din a cărui *territorium* făceau parte, şi de Apulum.

În afară de acestea, s-au mai dezvoltat ca centre economice de oarecare importanţă şi cu un început de viaţă orăşenească, în Dacia Inferioară aşezările de caracter agricol în primul rînd cele de la Enoşeşti (Acidava), Momoteşti (Rusidava), Cioroiul Nou, Răcari şi Bumbeşti, care erau şi centre ale unor teritorii cu caracter rural-militar, iar în Dacia Superioară localităţile *Brucla* (Aiud), *Salinae* (ocne de sare), *Aquae* (staţiune cu ape termale), Doştat (aşezare cu caracter agrar) şi altele.

O dezvoltare economică mai deosebită au avut şi unele dintre aşezările întemeiate în jurul castrelor, *canabae*. Nu există castru din Dacia lîngă care să nu găsim aceste *canabae*, unde negustorul găsea clienţi pentru marfa adusă, iar populaţia vecină îşi putea desface produsele agricole ale micii ei gospodării. Prin faptul că soldaţii primeau o soldă, banul şi schimbul de mărfuri apăreau imediat în vecinătatea castrului. Astfel, unele *canabae*, luînd o dezvoltare mai mare, ca de pildă cele de la Apulum, Potaissa şi Porolissum, au dat naştere oraşelor, iar altele, ca cele de la Micia, unor sate înfloritoare din punct de vedere economic.

Ca *staţiuni balneare*, romanii s-au folosit în primul rînd, de actualele Băi Herculane *(Ad Mediam)*, de apele termale de la Băile Geoagiului *(Germisara)*, de cele de la Calan *(Ad Aquas)* şi, probabil, şi de altele, pe care nu le cunoaştem. Din mulţimea inscripţiilor şi sculpturilor găsite la Băile Herculane, rezultă că izvoarele termale de aici erau puse sub protecţia zeului Hercule, căruia bolnavii vindecaţi îi dau epitetele de: vindecătorul, sfîntul, augustul, neînvinsul etc. Alături de el, se mai venerau şi alţi zei ai sănătăţii, ca Aesculap şi Hygia, zeii şi geniile apelor vindecătoare şi alţii. Pentru căutarea sănătăţii vin aici oameni din toate provinciile învecinate. Băile sînt vizitate de către înalţii funcţionari şi bogătaşi ai provinciilor, cum au fost Calpurnius Iulianus, guvernatorul Moesiei sau cunoscutul mare proprietar funciar şi de sclavi din Apulum, Publius Aelius Antipater. Toţi îşi arată recunoştinţa faţă de zeii vindecători, ale căror ape îi scapă adesea de îndelungate suferinţe reumatice.

---

[1] *CIL*, III, 7853 = *ILS*, 1860.

Apa calcaroasă şi feruginoasă de la Germisara avea proprietăţi radioactive. Baia termală de aci se găsea în apropierea castrului de la Cigmău şi a fost amenajată de către unităţi din legiunea XIII Gemina (după cum arată ştampilele pe cărămizi). Inscripţiile puse de bolnavii ce au vizitat aceste locuri se adresează zeilor vindecători, ca Hercule, Aesculap, Hygia şi Nimfele. Una dintre aceste închinări este redactată chiar în versuri.

În procesul exploatării bogăţiilor şi a populaţiei provinciei, oraşele au deţinut un loc însemnat. În general, oraşul este condus de elementele plutocratice venite prin colonizare, pe cînd la sat stau în primul rînd cei supuşi prin cucerire şi săraciţi, fiind şi acesta un aspect al antagonismului între sat şi oraş care apare şi în Dacia. La oraş este de asemenea şi centrul administraţiei de stat sau a teritoriului rural, al cămătarilor, al proprietarilor de ateliere şi prăvălii. Oraşul posedă un însemnat număr de ateliere meşteşugăreşti care fac să crească producţia de mărfuri. În mare parte, aristocraţia funciară ce domiciliază la oraş şi posedă întinse terenuri în teritoriul vecin, este formată din veterani, care ocupă în acelaşi timp demnităţi municipale. Astfel la oraş circulaţia bănească este mai intensă, precum şi acumularea producţiei de bunuri aduse din teritoriul său, în detrimentul populaţiei rurale.

Producţia de mărfuri. Negustorii

Producţia de mărfuri cunoaşte o dezvoltare largă în Dacia, ea fiind legată de specificul bogăţiilor naturale ale provinciei. Se produceau mari cantităţi de cereale, aur, sare, lînă, fier, miere, lemn, textile, piei etc. care în mare parte luau calea exportului. Există apoi o producţie destinată numai trebuinţelor locale (ceramică, cărămidă etc.). În general, deşi dispunea de însemnate materii prime, provincia nu a ajuns la o producţie de mărfuri fine, fabricate în alte regiuni ale imperiului (bijuterii, ţesături, *terra sigillata*, obiecte de bronz etc.) de unde erau apoi importate în Dacia. Este drept că unele ateliere din Dacia au încercat a imita dintre aceste mărfuri de import, dar n-au reuşit a le da factura specifică şi fineţea locului lor de obîrşie.

Producţia *ceramică* se dezvoltă cantitativ şi calitativ în forme cu totul superioare faţă de olăria dacică. Constatăm în primul rînd, încă din primele timpuri ale stăpînirii romane, un oarecare import de vase de lux, numite *terra sigillata*, care se distingeau prin ornamentele în relief de pe pereţii lor şi prin glazura de culoare roşie, cu aspect de luciu metalic, în exterior. Dacia a importat atare vase din atelierele ceramice ale Galliei (Lezoux, Banassac etc.), din cele ce activau în dreapta Rhinului (Rheinzabern, Hedderheim, Westendorf etc.) şi în parte din Pannonia. Producătorii acestor vase de lux, exportate pe valea Dunării pînă în Dacia, îşi ştampilau marfa şi aceasta ne ajută la identificarea locului de producţie. Olarul Victor din valea Rhinului este prezent cu marfa sa pe piaţa de la Apulum, Cintugenus din Pannonia apare la Sucidava, iar la Romula vînd cantităţi mari de atare vase proprietarii unor ateliere din Gallia ca: Albucius,

Bannolucus, Cinnamus, Maior, Suobnillius şi alţii. Natural, aceste vase de lux aduse în Dacia în tot secolul II e.n., erau accesibile ca preţ, numai elementelor bogate. Dată fiind frumuseţea acestora şi cererea de pe piaţă, olarii din Dacia au trecut la imitarea lor, copiindu-le cu ajutorul unor tipare, cu care le turnau. Adesea, ei îşi confecţionau tipare pentru a aplica ornamente pe pereţii vaselor (Apulum, Porolissum, Napoca, Romula etc.). Aceste imitaţii locale se recunosc

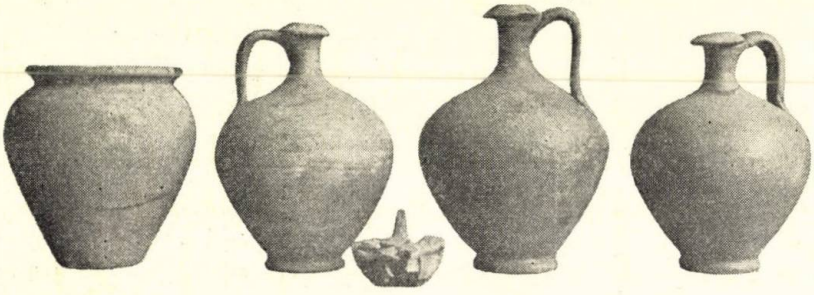

Fig. 96. — Ceramică provincială romană de la Sarmizegetusa (Ulpia Traiană).

uşor, prin tehnica lor rudimentară, ca şi prin decorul modest, format din frunze, rozete, cerculeţe, palmete etc.

Stăpînirea romană aduce în Dacia răspîndirea producţiei de ceramică roşie provincială. Existau, atît la oraş cît şi la sat, ateliere ceramice unde se produceau în număr mare vase pentru piaţă, alături de lămpi de lut, figurine de pămînt, albioare din lut pentru pisat grîul, tuburi de teracotă şi altele. Cuptoare ale acestor ateliere locale s-au descoperit la Apulum, Cristeşti, Napoca şi Sucidava. Unii proprietari de ateliere îşi scriau numele pe vase, cum fac: Marcus Martinus (Orlea), Apollinaris Ea (?) (Romula), Cl. Domitius Evarestus şi Val. Lucius Rufus (la Ilişua), Rufus (Napoca) şi alţii. La Cristeşti s-a putut observa de asemenea că vasele romane prezintă diferite forme şi ornamente derivate din ceramica locală dinaintea cuceririi romane. Majoritatea vaselor romane din Dacia sînt de dimensiuni mici, de culoare roşie, gălbuie sau cenuşie deschis şi sînt bine arse. Începînd cu prima jumătate a secolului III e.n. pasta lor trece la o culoare neagră şi va înlocui treptat pe cea roşie, în centrele romane de pe malul stîng al Dunării, care se găseau încă sub stăpînirea imperiului, în secolele III—VI.

Olarii turnau de asemenea un mare număr de opaiţe *(lucerna)* necesare luminatului în case. În domeniul acestei producţii s-a petrecut acelaşi fenomen ca şi cu vasele de *terra sigillata*. Lămpile fine ale unor mari producători din provinciile apusene ale imperiului roman, ajungînd în Dacia pe calea comerţului, au fost de asemenea copiate cu firmă cu tot de către olarii locali (Atimetus, Cassius, Fortis, Ianuarius etc.). Numeroasele tipare din lut pentru turnat asemenea opaiţe, descoperite în Dacia aduc dovada şi a unei producţii locale de lămpi, încărcate cu modeste ornamente, ca rozete, figuri de animale, vrejul de viţă şi altele.

Din cuptoarele olarilor mai ieşeau pentru trebuinţele casnice locale, diferite greutăţi din lut, fusaiole, tuburi din teracotă şi în special figurine din lut. Aceste ultime copiau, în general pe cele din bronz şi serveau ca obiecte de cult sau de împodobit casele celor săraci.

Prin armată şi colonişti se răspîndeşte în Dacia folosirea *cărămizii* şi a *ţiglei* romane, pe care, ca şi în cazul ceramicii roşii, le găsim larg întrebuinţate şi la sate. S-au turnat cărămizi ce atingeau prin dimensiunile lor, aproape un metru pătrat, executate în lut de culoare roşie, foarte bine arse. În vecinătatea marilor oraşe existau cuptoare de cărămizi ale unor proprietari particulari, care produceau în cantităţi mari ţigle şi cărămizi, cerute pentru marile construcţii urbane (Sarmizegetusa, Romula etc.). Se pare că unele oraşe dispuneau de asemenea de cuptoare proprii pentru pregătit ţigle şi cărămida (Drobeta, Dierna). Producţia aceasta a cunoscut o largă dezvoltare, mai ales în regiunile lipsite de piatră bună pentru zidărie. Trupele şi unii cărămidari particulari obişnuiau a ştampila cu numele lor aceste produse, constituind astfel, pentru noi, preţioase indicaţiii istorice. Cuptorul şi ştampilele unui atare cărămidar, Manius Servius Donatus, au fost identificate la Sarmizegetusa.

Fig. 97. — Camee romană (Reşca-Romula) (sec. III e.n.).

O producţie specific locală o aveau la Romula atelierele de gravat *geme*, de la care, în afară de piese întregi, ne-au rămas şi multe deşeuri de atelier. Gravorii de aci foloseau jaspisul, cornalina, onyxul, cristalul de stîncă etc., pietre semipreţioase ce se găseau în cea mai mare parte pe teritoriul Daciei. În majoritate ei săpau pietre cu scene în adînc *(intaglii)*, cumpărate de către mulţi oameni liberi din provincie, pentru a le folosi ca sigilii, prinse la inele. Pietrele gravate se întrebuinţau de asemenea în mare număr, pentru împodobirea hainelor, bijuteriilor, diferitelor obiecte de lux şi altele.

Înscripţiile ne fac cunoscut numele unor meşteşugari de condiţie liberă sau sclavi, primii putîndu-se grupa în asociaţii profesionale numite *collegia*. Numele şi activitatea unor meseriaşi ce lucrau în atelierele de pietrărie şi cele ceramice, au fost arătate mai sus. Se mai cunosc din textele epigrafice un grup de salariaţi din atelierele a doi fraţi pietrari din oraşul Apulum, un *mensor* (antreprenor), din aceeaşi localitate, un zugrav *(pictor)* şi alţii. Ca executori testamentari

apar pe un monument funerar din Sucidava, un constructor *(architectus)* şi un meşter pielar *(coriarius)*. Se pare că aceştia doi erau sclavi eliberaţi. Deşi aceşti meseriaşi activau izolat şi erau foarte numeroşi în Dacia, ei rămîn anonimi în masă, deoarece starea lor materială modestă nu le îngăduia a ridica monumente epigrafice.

Colegiile sînt asociaţii constituite din mai multe persoane, cu caracter profesional, religios, funerar etc., în scopul ajutorării reciproce, economice, profesionale, religioase ş.a.m.d. Unele colegii din Dacia uneau şi pe coloniştii veniţi aci din diferite regiuni ale imperiului roman (*Asiani, Galatae, Ponto-Bithyni* etc.). Pentru viaţa economică a Daciei mai importante au fost *colegiile cu caracter profesional*, formate din meseriaşi şi negustori. Dintre colegiile profesionale-meşteşugăreşti se cunosc în Dacia cele ale meşteşugarilor *(fabri)*, luntraşilor *(utricularii)*, postăvarilor *(centonarii)* şi purtătorilor de bagaje şi de lectice *(lecticarii)*.

Fabrii îşi aveau atare organizaţii la Sarmizegetusa, Apulum, Tibiscum şi Drobeta. Ei constituiau asociaţii diferite (lemnari, dulgheri, zidari etc.). erau organizaţi după sistemul militar în centurii şi decurii, cu un *praefectus* sau *magister* în frunte, fiind sprijiniţi de un *patronus* sau de un *defensor* (apărător). Colegiul fabrilor din Sarmizegetusa avea cel puţin 15 decurii, fiecare cu 10—22 oameni, poseda steag propriu şi un local de întruniri. Organizaţia cu caracter militar a multor colegii profesionale este legată de misiunea ce o aveau de a ajuta stingerea incendiilor. Colegiile se formau şi din meseriaşi nevoiaşi ce-şi apărau în comun interesele lor profesionale, de aceea îşi alegeau ca patroni sau ca apărători, dintre personajele bogate şi influente ale provinciei, care la nevoie deschideau şi punga în schimbul unor onoruri modeste, primite din partea asociaţiei. Sediul colegiului purta numele de *schola* (Sarmizegetusa, Apulum, Drobeta), în el se păstrau insignele, se ţineau şedinţe, aveau loc ospeţe şi se căpătau în acelaşi timp anumite elemente de cultură. Colegiul centonarilor, pomenit numai la Apulum, unde poseda şi el o *schola*, era format din meseriaşi ce lucrau pături, postavuri şi diferite piese de croitorie. Foarte discutabilă este pofesiunea *utricularii*-lor, ce ar fi, după unii cercetători, un fel de plutaşi care foloseau pentru aceasta burdufuri umplute cu aer. Pe *lecticari* îi identificăm cu hamali ce transportau persoane în lectice şi bagajele celor ce nu dispuneau de mijloace de transport.

Activitatea *negustorilor* în Dacia este documentată numai de cîteva texte epigrafice. În prima jumătate a sec. III e.n., negustorii din Dacia Apulensis *(negotiatores provinciae Apulensis)* erau strînşi într-un fel de colegiu şi aveau chiar un apărător al intereselor lor *(defensor)* domiciliat în capitala Daciei. La Sarmizegetusa, inscripţiile ne fac cunoscuţi patru negustori, dintre care doi erau şi membri ai colegiului de *fabri*, iar alţi doi sînt de neam sirian *(Suri negotiatores)*. Dintre cei cinci negustori cunoscuţi la Apulum, doi sînt tot sirieni, alţi doi de origină orientală şi altul celt, orginar din *Augusta Treverorum*. În rîndul negustorilor putem înscrie şi pe doi greci din Ampelum, care, la 28 martie 167 e.n.

constituie o societate bancară *(societas danistaria)*, condusă direct de către un sclav al lor, în scopul de a da bani cu dobîndă legulilor aurari. Se mai cunosc un negustor la Potaissa (oriental după nume) şi alţi doi la Drobeta (unul oriental, altul celt). Constatăm din menţiunile de mai sus, că majoritatea negustorilor cunoscuţi în Dacia sînt de origine orientală, locul întîi deţinîndu-l cei sirieni, după care urmează cei veniţi din Gallia *(Treveri)*. Este deci o situaţie similară

Fig. 98. — Vas de argint descoperit în sudul Daciei (sec. I e.n.).

cu aceea cunoscută în alte provincii ale imperiului din sec. II—III e. n. Aceasta nu exclude însă şi existenţa unor negustori locali, ieşiţi dintre veterani şi colonişti. Negustorii sirieni se organizează în asociaţii, în Dacia, încă de pe timpul lui Traian şi în mare număr erau din Palmyra. Pentru provinciile balcanice ale imperiului, centrul lor de activitate era în Tracia, la Augusta Traiana, unde apar doi negustori palmyrieni din Dacia şi, după unii cercetători, ei exportau la nord de Dunăre însemnate cantităţi de vinuri superioare.

Se constată însă şi o activitate a negustorilor din Dacia în afara graniţelor acestei provincii. Ei apar la Salona, Nedinum, pe coasta dalmată şi în Mitilene. La Aquilea se cunoaşte un negustor originar din Colonia (pe Rhin), dar care pentru multele afaceri comerciale ce le făcea cu Dacia, se intitulează *negotiato Daciscus*.

Prin aceşti negustori, Dacia exporta mărfuri socotite ca materii prime şi de volum mare, cum au fost: sarea, cerealele, lemnul, vitele, pieile, ceara, mierea, lîna, peştele sărat etc. Provincia nu dispunea de însemnate ateliere locale pentru a prelucra o parte din aceste mărfuri, încît ea apare ca o regiune mai mult de export a unor materii brute. Cît priveşte importul ei, el se limita la o categorie de obiecte de lux, cumpărate de oamenii bogaţi şi de soldaţi. Între aceste articole se pot cita: uleiurile, vinurile, *terra sigillata*, vase de sticlă, obiecte de bronz, bijuterii, stofe fine şi altele.

Moneda romană, din metal prețios (aur și argint), pătrunsese în Dacia și servea pentru schimb cu cel puțin două secole mai înainte de cucerirea romană. O dată cu anexarea Daciei, circulația monetară se intensifică, apoi își face apariția în schimbul local și moneda din bronz. Provincia a avut un timp relativ scurt, începînd cu anul 246, o monetărie proprie care funcționa, probabil, la Sarmizegetusa și bătea monede de bronz cu inscripții și embleme ale provinciei Dacia. Prin comerț, prin soldele plătite numeroaselor trupe, prin plata funcționarilor de stat și altele, moneda romană se răspîndește din ce în ce mai mult în Dacia. Cele mai frecvente descoperiri monetare izolate se fac azi în așezările urbane și în castrele Daciei acolo unde circula banul. Satul este sărac și slab prins în circuitul economic de marfă-bani. La sat are putere de cumpărare numai proprietarul funciar. Tezaurele monetare ce se descoperă în ținuturile rurale ale Daciei aparțineau acestor proprietari funciari sau elementelor bogate de la oraș, care se refugiau la țară, unde își ascundeau aceste bogății în caz de primejdie. O mare cantitate de monedă romană a ieșit în afara granițelor provinciei prin comerț și prin plata unor stipendii triburilor barbare vecine. Numeroase depozite monetare se descoperă în nordul Daciei și în Moldova, formate numai din monede de argint. La aceste triburi nu s-a răspîndit și moneda din bronz, iar tezaurele respective reprezintă acumulări de bogății în mîinile unor șefi de triburi sau negustori ce fac comerț cu provincia Dacia.

Din vremea stăpînirii romane s-au descoperit, îngropate în Dacia aproape o sută de tezaure monetare. Ascunderea acestora s-a făcut în special în fața unor situații tulburi, pricinuite de atacurile barbare. De aceea, cele mai numeroase ascunderi de tezaure au loc în epoca anarhiei militare (235—271 e.n.).

Principala monedă de încredere care a circulat în Dacia a fost denarul de argint. Sub Antonini, el reprezintă o monedă de încredere, dar începînd cu Septimius Severus, procentul lui de argint scade. Caracalla emite moneda de argint numită *Antoninianus*, dar în care arama deține un procent mai mare decît metalul prețios. Criza monetară din prima jumătate a secolului III e.n. se abate și asupra Daciei. Denarul, cu un procent ridicat de argint, se depozitează și aproape dispare din circulație unde rămîn moneda de bronz și antoninianul. Pe timpul domniei lui Gallienus și pînă la evacuarea Daciei, criza monetară este atît de acută, încît moneda devine foarte rară în Dacia.

Dezvoltarea relațiilor de marfă-bani are loc la oraș, la țară schimbul fiind rar. Tăblițele cerate ne arată că existau în Dacia « case bancare », formate de mai mulți asociați, care dădeau bani cu împrumut pe termen scurt *(argentarii)*. Se împrumutau micii și mijlocii proprietari loviți de criză și care de multe ori nu puteau achita împrumutul și dobînzile prea ridicate. În societățile împărțite pe clase, dezvoltarea relațiilor marfă-bani a dus la ruinarea unei părți a populației. Banul, ca un « acid corosiv » (Engels) a dizolvat rămășițele relațiilor de comună primitivă. În Dacia relațiile de marfă-bani au lovit mult în organizațiile de obști și în micii producători rurali, mai ales în epoca de criză a imperiului, ce începe după Severi.

Impozitele. Vămile Impozitele *(vectigalia)*, ce se plăteau în Dacia, apar aceleași ca și în alte provincii imperiale romane. Ele erau directe și indirecte. Ca impozite directe sînt cel funciar, plătit pentru terenuri și imobile *(capitatio terrena)*, apoi capitația *(tributum capitis)* încasat de la oameni de condiție liberă, cetățeni sau necetățeni. Primul ne este atestat într-o tăbliță cerată, unde se plătește pentru un imobil, o dare stabilită prin recensămînt *(tributa)*. Acest impozit funciar nu se plătea însă de către cetățenii din orașele care primiseră în Dacia dreptul italic (Sarmizegetusa, Apulum, Napoca, Potaissa). Dările indirecte erau mult mai variate și numeroase. Astfel era birul de 5% plătit pe moșteniri *(vicesima hereditatum)* sau pentru eliberări de sclavi *(vicesima manumissionum)*. Despre acesta avem mențiuni la Romula și Doștat (r. Sebeș), localități în care apare sclavul Hylas, mai apoi liberat, cu calitatea de *vicesimarius*, deci ca strîngător al acestui impozit de 5%. Deși tăblițele cerate, conținînd contracte asupra vînzărilor de robi și a unor mărfuri obișnuite, nu le menționează, se plăteau cu acea ocazie, taxe de 4% din valoarea sclavului, iar pentru a doua categorie, 1% din costul mărfii. Conducerea finanțelor o avea în fiecare din cele trei Dacii, cîte un procurator ajutat de o adevărată armată de funcționari inferiori, recrutați mai toți din rîndul sclavilor și al liberților de stat. Tot din grupa obligațiilor fiscale făceau parte și corvezile la care erau supuși țăranii, pentru transporturi, întreținerea drumurilor, găzduirea funcționarilor împărătești și altele. Statul roman practica în provincie o adevărată politică de jaf fiscal, încît: « Birurile, dările către stat și prestațiile de tot felul aruncau masa populației într-o sărăcie din ce în ce mai mare; împilarea devenise insuportabilă din cauza guvernatorilor, perceptorilor și soldaților, care storceau fără milă populația » [1].

O mare pacoste pentru economia și populația provinciilor o aduceau și taxele de vamă *(portorium)*. Ele se încasau pentru mărfuri și călători, la frontierele provinciilor, apoi în interiorul lor, ca taxe de bariere (accize), la intrarea în orașe, taxe de circulație pe drumurile principale și de trecere peste poduri. La mărfuri se plătea 2,50% din valoarea lor, dar erau și scutiri, de care beneficiau tot cei înstăriți. De la Traian la Marcus Aurelius, statul arendează vămile unor asociații de *publicani* sau oameni de afaceri *(conductores)*, ca mai apoi să se treacă la perceperea directă a lor de către împărat, prin grija unor *procuratores*. Dacia a făcut parte din circumscripția vamală a Iliricului *(publicum portorium Illyrici)* și a cunoscut arendarea portoriului unor asociați *(soci* sau *conductores)* care au activat în provincie cu o armată de sclavi, încasatori ai taxelor de vamă *(familia vectigalis)*. Existau numeroase locuri de percepere a vămii *(stationes portorii)*, conduse de unul sau doi sclavi *(servi villici)*, care dispuneau de un birou special de încasări *(tabularium)*. Sînt însă discuții privitoare la numărul și localizarea stațiunilor vamale ale Daciei, din perioada conce-

[1] K. Marx-F. Engels, *Opere alese*, vol. II, Editura P.M.R., Buc., 1952, p. 272.

sionării apoi a exploatării directe de către stat. Ştirile epigrafice ne dau ca sigure localităţile Dierna, Micia şi Pons Augusti; iar ca ipotetice: Drobeta, Sucidava, Porolissum, Apulum, Ampelum şi Seghedin. La Micia s-a găsit o inscripţie pusă de sclavul vamal Felix, lui Iupiter, Pământului Daciei, Geniului poporului roman şi al comerţului, drept recunoştinţă pentru avansarea sa *(promotus)* din staţia Micia, unde funcţiona ca locţiitor de şef de oficiu *(vicarius)*, în post titular, ca şef de vamă la Pons Augusti. O placă de marmură descoperită la Drobeta vorbeşte despre construcţia din temelii a unui *tabularium*, prin străduinţa a doi sclavi, puşi aci sub ordinele unui procurator al împăratului Septimius Severus. E probabil că unul dintre sclavi avea în grija sa taxele vamale ale portului Drobeta, iar altul pe cele legate de trecerea peste podul lui Traian. Dintr-o inscripţie, se pare că şi la Sucidava exista aceeaşi dublă situaţie. În staţiunile vamale mai importante, personalul vamal inferior, compus din aceiaşi sclavi, avea diferite atribuţii, cum au fost *arcarii* (casieri), *contrascriptores* (verificatori de acte, cunoscuţi la Dierna), *dispensatores* (socotitori-casieri), *tabularii* (contabili) şi alţii. Din rîndul acestora, cei ce îndepliniseră funcţia ca *dispensatores* reuşiseră a-şi forma o avere personală, care le permitea să aibă şi ei, la rîndul lor, sclavi personali, sau să ridice temple din bani proprii. Mulţi negustori şi oraşe căutau prietenia funcţionarilor superiori de vamă, pentru a-şi asigura unele scutiri de taxe.

Faţă de alte provincii ale imperiului, civilizaţia romană din Dacia prezintă unele aspecte particulare, izvorîte din situaţia ei geografică-militară şi din structura sa social-economică. La oraş putem constata introducerea şi dezvoltarea rapidă a acestor elemente de civilizaţie romană, în formele sclavagiste din faza de început a descompunerii acestei orînduiri. Aici ele se altoiesc peste civilizaţia autohtonilor pe care ajung repede a o pune în umbră. La sat însă acestea vor pătrunde mai greu şi mai slab ca intensitate. Autohtonii de la ţară şi mai ales din regiunile retrase trăiesc în oarecare măsură în formele civilizaţiei dacice anterioare cuceririi romane. La ei se introduc mai ales unele unelte de muncă mai perfecţionate, puţină monedă şi unele mijloace tehnice de a construi. Civilizaţia romană reuşeşte însă a fi dominantă, atît la sat cît şi la oraş, în regiunile de cîmpii fertile, în cele miniere şi în imediata vecinătate a marilor căi de trafic comercial. Se pare că în aceste regiuni populaţia băştinaşă a fost în mare parte deposedată total de bunurile sale funciare şi adesea împinsă spre locuri muntoase şi mai puţin productive.

Castrele romane s-au ridicat însă în punctele cerute de nevoile de apărare ale provinciei, indiferent de importanţa economică a acestor regiuni. În această situaţie, satul indigen cel mai periferic a venit în contact cu castrul, care şi el a difuzat anumite elemente de civilizaţie romană. De altfel, nu poate fi negat faptul că armatei din Dacia, prin soldaţii aflaţi sub arme, apoi prin veteranii rămaşi pe loc, i-a revenit un mare rol în răspîndirea şi susţinerea civilizaţiei romane. În multe cazuri, sisteme de a construi, unelte perfecţionate şi chiar

forme de cultură agricolă mai avansată au putut trece din castru în satul băştinaş Putem vedea, pe baza puţinelor urme de civilizaţie romană, că anumite regiuni, ca nordul Olteniei, centrul Banatului, Ţara Bîrsei şi estul Transilvaniei au fost mai slab atinse de această civilizaţie.

Condiţiile vieţii materiale din Dacia sînt specifice societăţii sclavagiste în faza ei de descompunere. Cu toată bogăţia provinciei, repartizarea inegală a bunurilor materiale a creat însemnate diferenţieri sociale în sînul oamenilor liberi. Există o restrînsă pătură formată din plutocraţia oraşelor (negustori, proprietari de ateliere etc.) din funcţionărimea de stat, marii proprietari funciari şi soldaţi, care, în calitatea lor de elemente ale exploatării, au o bună situaţie materială, pe cînd masa ţărănimii şi sărăcimea oraşelor trăieşte din greu. Proasta stare economică a ţărănimii are ca reflex frecventele răscoale.

Foarte prost remunerată era şi munca liberă pe ogoare sau mine. Minerul Memmius al lui Asclepius, pentru o muncă extrem de grea, primea de la patronul său 0,40 denari pe zi, într-o vreme cînd un miel costa 3,60 denari [1].

Bogăţiile solului şi subsolului Daciei au făcut din această provincie una dintre cele mai bogate regiuni ale imperiului, cu toate că ea a intrat tîrziu în stăpînirea romană şi a fost mereu frămîntată de mişcări sociale interne şi atacuri barbare dinafară. Tocmai aceste bogăţii explică tenacitatea romanilor de a o păstra, în momente destul de grave pentru siguranţa provinciei, cum au fost acelea din vremea lui Hadrian, Marcus Aurelius şi Gallienus.

5. CLASELE SOCIALE

Societatea din Dacia romană este împărţită în clase antagoniste. Clasele fundamentale sînt cele proprii orînduirii sclavagiste, adică stăpînii de sclavi şi sclavii. Clasa stăpînilor de sclavi, alcătuind o minoritate privilegiată, este deţinătoarea mijloacelor de producţie. Sclavii şi păturile exploatate ale populaţiei libere formează principala forţă de muncă în activitatea economică şi productivă din Dacia. Relaţiile de exploatare sclavagiste sînt predominante în principalele ramuri de producţie şi ele determină toate aspectele vieţii economice, sociale, politice şi culturale, punîndu-şi pecetea pe toate realizările din această epocă în domeniul culturii materiale şi spirituale. Exploatarea sclavilor îmbracă şi în Dacia formele nemiloase şi inumane cunoscute din restul imperiului şi în general din lumea greco-romană. Sclavagismul introdus în Dacia de romani este de tip dezvoltat, purtînd în sine germenii destrămării lui. Criza orînduirii sclavagiste începe curînd după instaurarea stăpînirii romane în Dacia şi efectele ei se vor resimţi şi în provincia din nordul Dunării.

Pe lîngă aceste trăsături generale, sclavagismul în Dacia prezintă însă şi unele caracteristici particulare, determinate în primul rînd de condiţiile în care

[1] *CIL*, III, tab. cer. nr. X şi XV.

s-a făcut cucerirea teritoriului şi colonizarea lui masivă cu populaţie adusă dinafară, de situaţia grea în care a fost pusă populaţia autohtonă faţă de cuceritori şi de poziţia periferică, continuu expusă atacurilor dinafară, a provinciei. Unele din aceste particularităţi s-au impus din primele timpuri ale stăpînirii romane, altele au apărut în evoluţia istorică ulterioară a provinciei, mai ales în sec. III e.n.

Clasa stăpînitoare în Dacia romană, pe care se sprijină din punct de vedere politic imperiul, e formată de la început din elemente sclavagiste ale coloniştilor romani, împreună cu autorităţile civile şi militare ale provinciei. Puţini dintre dacii supuşi au reuşit, şi numai cu timpul, să se strecoare în rîndurile clasei stăpînitoare. Aceasta este principala şi aproape singura beneficiară a nivelului de trai mai ridicat care rezultă din aplicarea generalizată a sistemului de exploatare sclavagistă. Cei care o constituie locuiesc mai ales în oraşe, dar şi în localităţi mai mici din mediul rural, unde posedă bogăţii funciare sau sînt interesaţi în exploatarea bogăţiilor solului şi subsolului, încasarea impozitelor sau a altor venituri.

Clasa exploatată este alcătuită din sclavi, care se găsesc în proprietatea stăpînilor, dar şi din populaţia care, deşi juridiceşte liberă, este în general săracă şi lipsită cu totul sau în bună măsură de mijloace de producţie. Sclavii sînt fie aduşi dinafară de stăpînii lor, fie proveniţi din rîndurile populaţiei autohtone, într-o proporţie ce nu poate fi precizată din lipsă de informaţii mai bogate. Numele sclavilor atestaţi în inscripţii nu ne pot servi în această privinţă, ştiut fiind că stăpînii dădeau sclavilor nume noi, am zice convenţionale, unele de factură latină (*Felix, Fortunatus, Bellinus, Securus, Vitalis, Rufinus, Tenax, Carus, Bona, Candida* etc.), altele greceşti (*Callistos, Eutyches, Protas, Diogenes, Hermias, Onesimus, Myro, Isidora, Passia* etc.), prea puţine traco-dacice (*Butes, Dades*) sau de altă origine (*Syrillo, Synda* etc.). În schimb masa populaţiei libere dar exploatată în diferite feluri e alcătuită în cea mai mare parte din autohtonii daci, deposedaţi de pămînt şi de drepturile politice. Ei locuiesc fie în teritoriile rurale, fie în cele atribuite oraşelor sau unităţilor militare. Mai puţini sînt, la început mai ales, oamenii liberi, care intră în alcătuirea păturilor mijlocii din Dacia, ocupînd o situaţie intermediară şi fluctuantă între stăpînii de sclavi şi sclavi. Cu timpul însă rîndurile acestei pături sociale se îngroaşă prin elementele provenite din sclavii eliberaţi şi din peregrinii care sărăcind îşi pierd situaţia iniţială, avută la venirea lor în Dacia.

Din clasa stăpînitoare fac parte în primul rînd cetăţenii romani, care se bucură de drepturi depline, ceea ce înseamnă şi avantaje economice şi mari posibilităţi de îmbogăţire. Alături de ei se află peregrinii, care, deşi lipsiţi de dreptul de cetăţenie romană, sînt şi ei posesori de pămînt, de ateliere meşteşugăreşti, cămătari, interesaţi în diferite ocupaţii şi întreprinderi de exploatare a bogăţiilor provinciei. Cetăţeni romani sînt în primul rînd funcţionarii de rang superior din conducerea şi administraţia provinciei, din aparatul fiscal, din întreprinderile economice, soldaţii şi ofiţerii din legiuni, comandanţii trupelor auxiliare, apoi

coloniştii care formează majoritatea locuitorilor liberi de la oraşe, dintre care mulţi sînt şi proprietari de pămînt, pe lîngă alte îndeletniciri pe care le practică. Cetăţenii romani alcătuiesc în Dacia, ca şi în restul imperiului, categoria cea mai privilegiată şi mai înstărită din rîndul oamenilor liberi. La oraşe, ei formează aristocraţia care deţine conducerea, ca magistraţi (dregători) şi membri ai consiliului municipal *(ordo decurionum)*. Ei duc în general o viaţă de lux şi se bucură de toate avantajele vieţii orăşeneşti. Numărul cetăţenilor romani a crescut cu timpul, pe măsură ce în Dacia s-au întemeiat noi oraşe, apoi datorită înrolărilor în armată, eliberărilor de sclavi, acordării de către împăraţi a dreptului de cetăţenie persoanelor izolate sau unor grupuri mai mari de locuitori etc. Cu toate acestea, numărul cetăţenilor romani a rămas în pronunţată minoritate faţă de restul populaţiei din provincie, liberă sau înrobită, alcătuită din peregrini, *incolae* (locuitori), *dediticii* (probabil populaţie colonizată pe solul provinciei dinafara imperiului) şi sclavi. *Constitutio Antoniniana*, din anul 212 e.n., acordînd dreptul de cetăţenie celor mai multe categorii de oameni liberi din imperiu, dar nu tuturor după cîte se pare, a şters în cea mai mare parte deosebirea de privilegii dintre cetăţenii romani şi ceilalţi oameni liberi, care nu aveau acest drept pînă acum, impunînd însă tuturor obligaţii fiscale mai mari.

Dintre cetăţenii romani atestaţi epigrafic în Dacia, puţini sînt aceia care fac parte din ordinul senatorial, pătura cea mai privilegiată a clasei stăpînitoare şi conducătoare din imperiu. Ei sînt alcătuiţi din guvernatorii provinciei *(legati Augusti pro praetore)*, comandanţii de legiuni *(legati Augusti legionis)* şi *tribuni laticlavii* (ofiţeri superiori în legiuni). Ei sînt numai în trecere în Dacia, unde nu rămîn decît timpul cît îşi exercită funcţiunea civilă sau comanda militară Toţi sînt de origine plebeiană, nici unul nu este din vreo familie patriciană. După ei urmează, în ordinea importanţei sociale, membrii ordinului ecvestru. De rang ecvestru erau în Dacia procuratorii provinciali *(procuratores Augusti)*, procuratorii minelor de aur *(procuratores aurariarum)*, începînd de la Hadrian, procuratorii portoriului (ai vămilor), după Marcus Aurelius, *tribuni legionis angusticlavii*, comandanţii trupelor auxiliare *(tribuni, praefecti)* şi *praefecti legionis* începînd cu domnia lui Gallienus. Şi aceştia stăteau numai temporar în Dacia. Din ordinul ecvestru au făcut parte însă şi provinciali din Dacia. Ei sînt oamenii cei mai bogaţi şi după îndeplinirea carierei militare *(a militiis)* ocupă cele mai înalte magistraturi şi onoruri municipale în oraşele Daciei, demnitatea de preoţi ai altarului împăratului *(sacerdotes arae Augusti)* sau aceea de *coronatus trium Daciarum*. Cavaleri romani *(equites Romani)* erau şi unii arendaşi ai păşunilor şi ai salinelor *(conductores pascui et salinarum)*, dintre care unul, P. Aelius Strenuus, s-a bucurat de cele mai mari onoruri din partea oraşelor Daciei (Sarmizegetusa, Apulum, Drobeta), fiind şi *sacerdos arae Augusti* şi *patronus collegiorum fabrum, centonariorum et nautarum* [1]. Se înţelege că toţi

[1] *CIL*, III, 1209.

aceştia erau şi mari proprietari de sclavi. În familia lui P. Aelius Antipater de la Apulum sînt atestaţi epigrafic nu mai puţin de patru sclavi *actores* (administratori de moşii sau intendenţi în alte întreprinderi economice) şi un libert [1]. Existenţa în slujba unei singure familii de bogaţi proprietari a atîtor sclavi administratori, cu rol de supraveghere, presupune fără îndoială că ea avea în stăpînirea sa un număr corespunzător de mare de sclavi lucrători, folosiţi pe moşiile de la ţară sau în diferite întreprinderi economice pe care putea să le aibă chiar la Apulum, în oraş. În această privinţă K. Marx a arătat că « munca aceasta de supraveghere ia naştere în mod necesar în toate modurile de producţie care se bazează pe antagonismul dintre muncitor în calitatea sa de producător nemijlocit şi proprietarul mijloacelor de producţie. Cu cît antagonismul acesta este mai pronunţat, cu atît mai mare este rolul jucat de această muncă de supraveghere. De aceea ea atinge maximum în sistemul sclavagist » [2].

Despre un alt cavaler roman, P. Aelius Maximus, care trăia la Napoca, se ştie că avea o mare fermă de tip sclavagist *(villa rustica)* în teritoriul acestui oraş, la Ciumăfaia de astăzi, unde sigur că folosea mulţi sclavi pentru lucrarea pămîntului.

Cei mai mulţi stăpîni de sclavi sau patroni ai foştilor sclavi deveniţi liberţi sînt atestaţi epigrafic în oraşele Daciei (Sarmizegetusa, Apulum, Potaissa, Tibiscum, Porolissum, Drobeta). Ei erau proprietari de pămînt, dar şi oameni de afaceri, interesaţi în diferite întreprinderi economice, apoi proprietari de ateliere meşteşugăreşti, de prăvălii etc. Cei mai cu vază formau aristocraţia orăşenească. *Servi privati* din *familia urbana* erau folosiţi de stăpînii lor nu numai ca sclavi casnici sau intendenţi, ci şi pentru conducerea muncilor agricole, la ţară, mai ales în timpul verii. Printre stăpînii de sclavi privaţi figurează şi arendaşii vămilor *(conductores portorii)* sau ai păşunilor şi ai salinelor. Alţi stăpîni de sclavi sînt cunoscuţi din inscripţii în teritoriile rurale, unde ei erau proprietari de pămînt. În număr mai mare apar apoi sclavii în regiunea minelor de aur, la Ampelum şi Alburnus Maior. Majoritatea sînt sclavi ai împăratului, folosiţi în administraţia minelor de aur, nu lipsesc însă nici *servi privati*, aparţinînd unor stăpîni interesaţi în exploatările miniere. Un sclav *actor*, numit Secundus, specializat se pare, în operaţiile de cămătărie, figurează într-o tăbliţă cerată care conţine contractul de încheiere a unei *societas danistaria*, întovărăşire de împrumut cu dobîndă, alcătuită din doi cămătari *(argentarii)*, ca împuternicit al unuia din ei [3]. De la Alburnus Maior se cunosc trei contracte de vînzare şi cumpărare de sclavi [4]. Cei care vînd sau cumpără sclavi sînt peregrini, iliro-dalmaţi sau orientali. Într-un caz însă, cumpărătorul este soldatul Claudius Iulianus din legiunea XIII Gemina, în ale cărei canabe a şi fost încheiat actul. Alţi militari sub arme

[1] *CIL*, III, 1181, 1182, 1208, 1573.
[2] K. Marx, *Capitalul*, vol. III, partea I, E.S.P.L.P., Buc., 1953, p. 374.
[3] *CIL*, III, tab. cer. XIII.
[4] *CIL*, III, tab. cer. VI, VII, XXV.

figurează de asemenea în inscripții, fie ca stăpîni de sclavi, fie ca patroni de sclavi eliberați. Mai numeroși sînt veteranii care posedă sclavi sau sînt patroni de liberți. Un singur negustor e atestat epigrafic ca patron al unui fost sclav, eliberat probabil prin testament la moartea stăpînului său, *Primus Aelius Ionicus negotiator*, căruia libertul Aelius Primitivus se îngrijește să-i pună piatra de mormînt la Drobeta [1].

Cel mai mare proprietar de sclavi în Dacia era însă statul roman, întruchipat în persoana împăratului. Vreo 41 de inscripții din Dacia menționează sclavi ai împăratului și ai casei imperiale. Ei fac parte din *familia Caesaris* și se intitulează *Augusti nostri, Caesaris nostri* sau *Imperatoris nostri servus* sau *verna* (sclav născut în casa împăratului). Ei alcătuiesc în Dacia o adevărată armată de funcționari de rang inferior, folosiți în diferite birouri ale procuratorilor provinciei, ale procuratorilor portoriului, ca și ale procuratorilor minelor de aur. În birourile *(tabularia)* provinciei de la Apulum sau Sarmizegetusa, condusă de către un libert, numit *tabularius provinciae*, și în cele ale procuratorilor speciali, de la Ampelum sau din diferitele *stationes* fiscale sau vamale, răspîndite în localitățile unde se încasau feluritele impozite, sclavii îndeplineau variate funcțiuni de arhivari, contabili, încasatori, verificatori etc., pe care nu uită să le menționeze în inscripții *(scriba, librarius tabularii, librarius ab instrumentis censualibus, verna ab instrumentis tabularii, subsequens librariorum, adiutor tabularii, contrascriptor, arcarius, dispensator, vicesimarius* sau *servi villici)*. Aceștia din urmă conduceau micile birouri ale diferitelor *stationes* vamale sau fiscale.

Stăpîni de sclavi erau și alte autorități, instituții civile sau religioase, organizații sau asociații cu caracter public, ca de pildă orașele, templele, colegiile profesionale etc. Se cunoaște un singur sclav care a fost paznic *(aedituus)* al unui templu, la Ampelum, unde fiul său Liberalis, *Augustorum (duorum) libertus a commentariis*, împreună cu soția sa Aelia Victoria, îi pun un epitaf [2]. Tot în serviciul unui templu a fost înainte de a fi eliberat și *Septimius Asclepius Hermes, libertus numinis Aesculapi*, care la Apulum ridică un altar *Iovi Optimo Maximo, Iunoni, Minervae et Aesculapio domino* [3]. Mențiuni directe despre sclavi ai orașelor și colegiilor profesionale lipsesc pînă acum în Dacia. Ei vor fi existat însă ca și în celelalte provincii ale imperiului. Din asemenea sclavi orășenești provin, fără îndoială, liberții, cu nume semnificativ, *P(ublius) Publicius Anthus et Publ(icius) Cletus* care la Sarmizegetusa închină un altar *Genio libertorum et servorum*, de unde rezultă mulțimea și importanța sclavilor și a liberților de tot felul, nu numai ai orașului, în metropola provinciei.

În total în Dacia se cunosc pînă acum vreo sută de mențiuni epigrafice privitoare la sclavi, consemnate în aproximativ 142 texte epigrafice, proporția între *servi publici* și *servi privati* fiind aproximativ egală. Numărul lor față de

[1] *CIL*, III, 14 216.
[2] *AnnÉp.*, 1959, nr. 305.
[3] *CIL*, III, 1079.

acela al inscripţiilor de tot felul descoperite în Dacia (aproape 3000) nu este prea mic şi oferă un bogat şi interesant material documentar privitor la cea mai oropsită categorie de oameni din epoca stăpînirii romane. Dar aceşti sclavi cunoscuţi din inscripţii nu reprezintă decît o infimă parte a numărului total al sclavilor care au trăit în cele mai grele şi inumane condiţii de viaţă pe pămîntul Daciei. Acest număr nu poate constitui nici măcar un indiciu aproximativ privitor la totalul sclavilor din Dacia romană. Se ştie că chiar dintre oamenii liberi numai cei mai înstăriţi ridicau monumente scrise. Stăpînii de sclavi ocazional şi obişnuit numai pentru sclavii preferaţi sau privilegiaţi se refereau în inscripţiile puse de ei. În asemenea condiţii, marea masă a sclavilor de rînd *(servi ordinarii* sau *mediastini)*, care munceau pînă la extenuare pe ogoare, în mine, în ateliere, în prăvălii sau în casele stăpînilor, au rămas pentru noi cu totul necunoscuţi. Existenţa lor în număr mare este însă dedusă indirect din totalitatea ştirilor, a textelor epigrafice şi mai ales a descoperirilor arheologice din Dacia.

Cei menţionaţi în inscripţii şi mai ales cei care, ca *servi publici* sau *privati*, îşi arată şi funcţiunea sau calitatea lor, erau cei mai favorizaţi de soartă, deosebiţi prin situaţia lor privilegiată şi adeseori prin puterea şi autoritatea pe care o aveau din încredinţarea stăpînilor, de sclavii de rînd. Ei alcătuiesc un fel de « aristocraţie », dacă se poate spune aşa, în sînul clasei sclavilor. Adeseori ei sînt ştiutori de carte, deci mai instruiţi, nu numai faţă de restul sclavilor, ci şi faţă de mulţi dintre oamenii liberi. Puşi de nevoie în slujba stăpînilor, sclavii privilegiaţi devin instrumente docile de care se servesc aceştia împotriva sclavilor de rînd. Se cunosc de la scriitori antici [1] suferinţele pe care le îndurau sclavii de rînd de la *servi villici*, care conduceau şi supravegheau munca pe ogoare. La situaţii şi mai bune puteau ajunge sclavii ce aparţineau împăratului. Prin abuzuri şi fraude ei reuşesc să strîngă bani şi avere. Prin venalitatea şi autoritatea pe care le-o dădea slujba pe care o îndeplineau în aparatul administrativ-fiscal, ei măresc greutăţile şi obligaţiile fiscale care apăsau pe umerii provincialilor. Măsurile luate de împăraţi pentru reprimarea fraudelor comise de *servi fiscales* sînt o dovadă a abuzurilor pe care ei le săvîrşeau. Sclavii imperiali erau temuţi de particularii mărunţi, de care ştiau să se facă respectaţi. Situaţia bună a sclavilor publici sau privaţi cu rol de conducere le permite să ridice monumente şi inscripţii. După o statistică făcută, sclavii pun în Dacia 25 pietre funerare, dintre care 19 pentru ei şi familia lor, 4 pentru stăpînii lor şi 2 pentru persoane neprecizate. Un epitaf e pus pentru sclavul Syrillio, păzitor al templului, de fiul său, care este libert şi de soţia acestuia [2]. Pe un alt monument funerar, al unei familii de orientali, se pare că sclavii sînt amintiţi sub numele de *menesterii* (*?*) [3]. Tot unii sclavi ridică 5 monumente onorifice, dintre care unul singur pentru împărat, restul pentru alţi stăpîni, precum şi 41 altare sau alte monumente votive, dintre

[1] Columella, I, 8—9; cf. Petronius, *Satyricon*, 47.
[2] *AnnÉp.*, 1959, nr. 305.
[3] *CIL*, III, 7693.

care 2 pentru sănătatea împăratului şi 10 pentru sănătatea altor stăpîni. Un alt monument este ridicat la Ampelum în cinstea împărătesei Annia Lucilla, soţia lui Lucius Verus, de către *liberti et familia et leguli aurariar(um)* [1], în care, după cum se vede, sclavii din *familia Caesaris* trec înaintea arendaşilor de mine, care sînt oameni liberi. Un altar este închinat la Tibiscum lui I. O. M. Dolichenus de către Iulius Valentinus pentru sănătatea sa şi a sclavilor care trăiesc în casa sa (*contubernales*) [2]. Se cunoaşte chiar cazul cînd un om liber, Fl(avius) Bellicus, dedică un altar lui I. O. M. Aeternus, pentru sănătatea unui sclav şi a soţiei acestuia, care era însă de condiţie liberă *(pro salute Ianuari(i) Aug(usti) ex arcario et Vitiae Threptes eius)* [3]. În sfîrşit, la Sarmizegetusa *Nemesianus Caes(aris) n(ostri) servos librarius* ridică din temelii cu banii săi un templu (*templum a solo pecunia sua*) închinat zeiţei *Caelestis Virgo Augusta* [4]. Pentru a putea suporta asemenea cheltuieli, trebuie să admitem că sclavii din *familia Caesaris* dispuneau de avere proprie însemnată (*peculium*). Se cunosc şi în Dacia sclavi imperiali care dispun de sclavi proprii, numiţi *servi vicarii* şi pe care îi folosesc în slujbe. Asemenea sclavi sînt cunoscuţi la Porolissum [5] şi Sarmizegetusa [6].

Cu toate că după normele juridice sclavii nu puteau încheia căsătorii legale şi deci nu puteau avea familie recunoscută, ei se înmulţeau prin legături nelegitime (*contubernium*), sclavii privilegiaţi, din *familia privata* sau *publica*, sînt menţionaţi în inscripţiile din Dacia ca avînd familie. În cinci cazuri ei au soţii tot sclave, dar în alte şapte cazuri soţiile lor sînt de condiţie liberă, peregrine sau liberte. Alteori existenţa familiei la sclavi rezultă din menţionarea copiilor, a fraţilor, surorilor etc., sau din formula *pro salute sua suorumque.*

Nu cunoaştem mai de aproape condiţiile de viaţă ale sclavilor de rînd din Dacia. Ele erau însă, în general, cele ştiute din lumea greco-romană. Sclavii de rînd erau folosiţi la muncile cele mai grele în principalele ramuri de producţie.

În epoca romană agricultura, împreună cu creşterea vitelor şi păstoritul, rămîne ocupaţia de bază a celei mai mari părţi a populaţiei din Dacia. Majoritatea oraşelor datorează înflorirea lor economică fertilităţii ţinuturilor în mijlocul cărora sînt situate, exploatarea teritoriului fiind principala sursă de îmbogăţire a lor. Cei mai de vază dintre locuitorii celor mai multe oraşe din Dacia sînt proprietari de pămînt. Majoritatea coloniştilor aduşi de Traian sau veniţi după aceea au primit, cumpărat sau arendat pămînt din *ager publicus.* Loturile de pămînt primite de ei iniţial au fost mici, abia de cîteva *iugera.* Domenii mari imperiale cu caracter agricol nu sînt cunoscute în Dacia, dar nu e exclus ca ele

---

[1] *CIL*, III, 1307.
[2] *CIL*, III, 7997.
[3] *CIL*, III, 7912.
[4] *AÉ*, XXXIV, 1914, p. 354.
[5] *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 325.
[6] *AÉ*, XXXII, 1912, p. 410 şi *Dacia* I, 1924, p. 250; *CIL*, III, 7938. Alţi *vicari* amintiţi la Apulum (*CIL*, III, 7802) şi la Micia (*CIL*, III, 7853), sînt numai locţiitori ai unor slujbe fără titulari.

să fi existat, după cum au existat şi latifundii particulare fără a atinge însă importanţa şi întinderea celor din Italia sau Africa. Predominante au rămas în Dacia în tot timpul stăpînirii romane proprietăţile agricole mici şi mijlocii. Autohtonii, care formau majoritatea locuitorilor în teritoriile rurale, erau şi ei mici producători individuali sau ţărani care cultivau pămîntul în obşti. De la început, mulţi dintre colonişti, chiar dacă îşi lucrau ei înşişi lotul de pămînt, foloseau sclavi pe care îi aveau în proprietatea lor, pentru muncile agricole, pentru păstorit şi în gospodărie. Cu timpul însă, o parte dintre colonişti, de dată mai veche sau mai recentă în Dacia, şi-au rotunjit proprietăţile. Prin diferite mijloace, micii proprietari de pămînt sînt deposedaţi, iar obştile subminate de persoane ridicate uneori chiar din rîndurile membrilor lor, cum ştim că s-a întîmplat în alte părţi, de pildă în Moesia Inferior sau Tracia. Toţi aceşti proprietari, înstăriţi foloseau un număr oarecare de sclavi. Inscripţiile, oricît de puţine descoperite în ţinuturile rurale, care fac ocazional amintire de sclavi, sînt dovezi directe şi sigure în această privinţă. Lipsind însă marile latifundii, lipsesc şi menţiunile mai frecvente de *servi villici* sau *actores* pe proprietăţile agricole. Cei cîţiva *actores* cunoscuţi în Dacia apar în inscripţii descoperite în ruinele oraşelor (Apulum, Tibiscum) sau la Băile Herculane de astăzi, unde respectivul *actor*, Eutyches, şi-a însoţit stăpînul, ridicînd un altar lui *Hercules invictus* [1], ceea ce nu înseamnă, însă, că aceşti *actores* nu erau folosiţi şi ca vechili pe moşii. Dar majoritatea proprietarilor de pămînt îşi administrau personal moşiile. Folosirea sclavilor în agricultură e dovedită indirect de existenţa fermelor de tip sclavagist. Ele trebuie să fi fost destul de numeroase, deoarece numai pe teritoriul Daciei superioare cercetările arheologice, efectuate ocazional în regiunile rurale, au scos la iveală pînă acum un număr de 8 *villae rusticae*. Ele sînt situate în teritoriile urbane din vestul Daciei, lipsind pînă acum în partea de est a provinciei, unde lipsesc şi aşezările urbane. Cea mai importantă dintre aceste ferme este cea de la Hobiţa, în imediata apropiere a Sarmizegetusei. Ea se întinde pe o suprafaţă de aproape 6 ha, e înconjurată cu zid de piatră de jur-împrejur şi în interiorul ei adăposteşte nu numai casa în care locuia proprietarul, sau administratorul său, ci şi o mare construcţie anexă, acoperită cu ţigle, servind pentru adăpostirea inventarului agricol, a animalelor şi a sclavilor. Ferma de la Ciumăfaia, amintită mai sus, aparţinea cavalerului P. Aelius Maximus, care locuia la Napoca, unde, pe la începutul sec. III e.n., a ocupat demnităţi importante, civile şi religioase, în conducerea oraşului. Proprietarii acestor ferme agricole nu-şi puteau lucra pămîntul decît folosind braţele de muncă ale unui însemnat număr de sclavi.

Un alt domeniu în care s-au folosit în Dacia sclavii în număr mai mare ca braţe de muncă au fost exploatările miniere de aur din regiunea Ampelum (Zlatna). Numeroasele documente epigrafice, inscripţii pe piatră şi tăbliţe cerate,

[1] *CIL*, III, 1573.

cunoscute din această regiune fac menţiune de sclavi. Descoperirile arheologice completează documentarea noastră privitoare la exploatările miniere. Ele dovedesc că aici, ca şi în alte părţi ale imperiului, alături de lucrătorii liberi, plătiţi, atestaţi de tăbliţele cerate, erau folosiţi şi sclavii. Cele trei tăbliţe cerate cuprinzînd acte de vînzare şi cumpărare de sclavi sînt cea mai bună dovadă. Urmele arheologice, tehnica de exploatare minieră şi uneltele descoperite indică de asemenea folosirea sclavilor. Ei erau întrebuinţaţi la muncile cele mai grele. Condiţiile de muncă în aceste mine erau dintre cele mai grele. Cei care lucrau în minele de aur erau cu toţii condamnaţi pieirii. Erau folosiţi la diferite munci nu numai bărbaţii, ci şi femeile şi copiii. Scriitorii antici au descris condiţiile de exterminare în care lucrau sclavii. Astfel, Diodor din Sicilia, referindu-se la minele din Egipt sau la cele din Hispania — şi nu avem nici un motiv să credem că în Dacia ar fi fost altfel — relatează următoarele: « Ei lucrează fără întrerupere sub ochii unui vătaf crud care îi copleşeşte sub loviturile de bici » [1]. « Prin lovituri repetate toţi sînt siliţi să lucreze pînă ce sfîrşiţi de oboseli mor în chip nenorocit. De aceea aceşti nefericiţi, doborîţi de nenorociri şi fără nici o speranţă în viitor, îşi aşteaptă cu bucurie moartea, care este preferabilă vieţii » [2]. În altă parte, acelaşi autor arată că « cei care lucrează în mine aduc venituri enorme stăpînilor lor. Ei însă, siliţi să lucreze ziua şi noaptea în galeriile subterane, îşi istovesc puterile şi mor cei mai mulţi din cauza prea marii mizerii... Numai puţini dintre ei, mai tari la corp şi mai căliţi la suflet, reuşesc să-şi prelungească nefericita existenţă. Altfel, prea multele greutăţi pe care le îndură îi fac să prefere moartea » [3].

În număr mai mic erau folosiţi sclavii şi în alte activităţi productive, ca de pildă în atelierele meşteşugăreşti, la cărămidării, în lucrările de construcţii, în comerţ etc. Informaţiile epigrafice sau de altă natură în această privinţă lipsesc aproape cu totul pînă acum. Această tăcere a izvoarelor, mai ales a celor epigrafice nu pare să fie însă cu totul întîmplătoare, ea oglindind o relativ mai slabă dezvoltare a meşteşugarilor în Dacia romană. Aici lipsesc marile ateliere cunoscute în alte părţi, ca de pildă în Italia. În Dacia proprietarii de ateliere sînt, în cea mai mare parte, mici meşteşugari, mai ales de origine peregrină, ca şi negustorii. Se cunoaşte totuşi numele unui mare proprietar de cărămidărie în vecinătatea Sarmizegetusei, care avea se pare ateliere de ceramică şi în alte părţi ale provinciei, anume Manius Servius Donatus, probabil de origine italică. Asemenea proprietari de cărămidării existau mai mulţi la Sarmizegetusa, Apulum şi în alte oraşe. E neîndoielnic că în această muncă erau întrebuinţaţi sclavii, folosiţi de altfel cu siguranţă şi în cărămidăriile oraşelor Sarmizegetusa, Drobeta şi Dierna, unde se ştie că funcţionau asemenea întreprinderi.

---

[1] Diodor, III, 12.
[2] Diodor, III, 13.
[3] Diodor, V, 38.

E greu desigur a aprecia măcar aproximativ numărul sclavilor existenți și folosiți ca brațe de muncă în Dacia romană. Lipsește pentru aceasta o bază de calcul mai sigură. Cert este că ei sînt prezenți în ramurile de bază ale producției, pe care o susțin prin munca lor istovitoare. Relațiile sclavagiste și-au găsit o largă aplicare în Dacia sub romani, la fel ca și în celelalte provincii dunărene. E tot așa de sigur însă că folosirea relativ redusă, în comparație cu alte regiuni ale imperiului, a sclavilor în Dacia a lăsat loc într-o măsură apreciabilă și muncii oamenilor liberi, în toate domeniile. În agricultură predominau numeric micii producători, mai ales în regiunile din estul Daciei, locuite în cea mai mare parte de autohtoni. Munca plătită a lucrătorilor liberi se folosea și în exploatările miniere, așa precum mici producători și lucrători liberi se găseau și la orașe. Micii producători și lucrătorii plătiți au reprezentat și în Dacia, ca în toată lumea antică, un important factor în producție, alături de munca forțată a sclavilor.

La sfîrșitul secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea e.n. se produc în Dacia însemnate transformări în stratificarea societății. În agricultură, în primul rînd, se constată o concentrare a proprietății funciare în mîinile unor proprietari mai mari. Probabil că și în alte ramuri de activitate se ajunge la o concentrare a bogățiilor, indicată de pildă de apariția unor familii de mari bogătași, cum era aceea a lui P. Aelius Antipater la Apulum. Ca urmare are loc deposedarea unei părți a micilor producători agricoli care devin lucrători liberi. La orașe, mai ales în cele mai populate, prin sărăcirea micilor proprietari și producători se formează destul de devreme o plebe urbană lipsită de mijloace de existență. Ea trebuie să fie hrănită de către oraș prin distribuții de cereale, după cum rezultă dintr-o inscripție de la Sarmizegetusa, din anul 142, în care se spune că Q. Aurelius Tertius a donat 80 000 de sesterți « *ad annonam* »[1].

Pe de altă parte, izvoarele sclaviei erau secătuite, o dată cu trecerea în apărare a imperiului. Eliberările de sclavi tot mai frecvente pe măsură ce sclavajul se dovedea a nu mai fi rentabil, au împuținat și ele numărul acestora. E probabil, astfel, că în secolul al III-lea numărul sclavilor a scăzut în Dacia. Deși nu avem dovezi directe, e totuși foarte probabil că în agricultură oamenii liberi înlocuiesc treptat, în calitate de coloni, pe sclavi.

6. LUPTA ÎMPOTRIVA STĂPÎNIRII ROMANE ȘI A EXPLOATĂRII SCLAVAGISTE

Lupta populației supuse din Dacia se intensifică o dată cu introducerea stăpînirii romane. Ea se va accentua, pe măsura creșterii crizei interne a imperiului roman și a întețirii atacurilor barbare dinafara hotarelor. Războaiele dure purtate de Traian, pedepsirea aspră a celor ce i s-au împotrivit dîrz, deportarea

[1] *CIL*, III, 1448.

în stare de sclavie a multor bărbaţi, confiscarea pămîntului productiv, afluenţa a numeroşi colonişti dornici de îmbogăţire şi fuga unor grupe răzleţe de daci în afară, au creat în noua provincie o situaţie foarte agitată. Ea se reflectă în măsurile energice de impunere a stăpînirii romane luate de împărat, care mai zăboveşte în Dacia proaspăt cucerită, aproape un an, spre a reprima acţiunea unor grupe răzleţe de daci care probabil mai luptau în codri. Se cadastrează bogăţiile agricole şi minerale, se face recensămîntul celor rămaşi sau recent veniţi şi se organizează temeinic provincia din punct de vedere defensiv.

Sistemul sclavagist de exploatare, în formele specifice societăţii romane din acea vreme, este introdus în Dacia şi aceasta a avut ca urmare, o dezvoltare foarte accentuată a antagonismelor de clasă. Dacii, ca populaţie majoritară şi autohtonă, deposedaţi de unele bunuri şi drepturi, apoi exploataţi de cuceritori, fie că erau înrobiţi pe loc, fie că-şi păstrau încă situaţia de oameni liberi, s-au găsit încă de la început în atitudinea permanentă de revoltă şi de luptă împotriva exploatării romane. Prin introducerea în Dacia de către romani a unor unelte de muncă sau procedee tehnice mai perfecţionate şi prin însăşi sistemul de muncă bine organizat, producţia a crescut neobişnuit de mult, însă în folosul clasei exploatatoare. Engels arată clar, că « Fiecare progres al producţiei înseamnă în acelaşi timp un regres în situaţia clasei asuprite, adică a marei majorităţi » [1]. Cum în noua provincie dacii săraciţi din interior sînt aceia care constituie populaţia de bază şi producătoare, lupta de clasă se va împleti aici, cu lupta de eliberare a acestei populaţii autohtone, dusă împotriva stăpînirii romane.

Dacă la început se găsea în această situaţie de exploatare în primul rînd populaţia autohtonă a Daciei, cu dezvoltarea crizei interne a societăţii sclavagiste romane, rîndurile ei vor fi îngroşate treptat şi cu alte elemente ce au cunoscut o scoborîre socială. Există dovezi epigrafice [2], că în oraşele romane ale Daciei şi la sate s-a format treptat, o sărăcime constituită din sclavi eliberaţi şi coloniştii săraciţi veniţi aici din alte provincii ale imperiului. Dinafara hotarelor provinciei, s-au colonizat mai tîrziu în Dacia grupuri importante de barbari, cu anumite obligaţii. Asupra acestora, este ştiut de asemenea că exploatarea romană a apăsat puternic şi ca elemente exploatate, ele s-au situat cu timpul, alături de lupta antisclavagistă a populaţiei băştinaşe. Deci, nu poate fi vorba în Dacia, aşa cum greşit credeau unii din vechii noştri istorici, de o armonie socială, de o colaborare pacifică între cuceriţi şi cuceritori şi în general, de o resemnare a celor învinşi şi exploataţi.

Mişcările sociale din interiorul provinciei şi alimentarea acestora dinafară prin legăturile ce se întreţineau cu populaţiile barbare de dincolo de fruntarii, i-a silit pe romani să creeze cordoane de apărare, nu numai la hotare, dar şi multe posturi de control în interior, prin numeroasele castre şi castele militare

---

[1] F. Engels, *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului*, ed. a IV-a, E.S.P.L.P., Buc., 1957, p. 178.

[2] *CIL*, III, 1448.

ce împînzeau toată provincia. Sub stăpînirea romană, oraşele Daciei cunosc o mare dezvoltare şi ele sînt punctele de sprijin ale principalelor elemente exploatatoare care concentrează în mîna lor puterea politică şi bogăţia. Satul este locuit în general de băştinaşi, trăieşte în înapoiere materială şi culturală, adesea sub exploatarea proprietarului funciar sau a castrului. Atare situaţie măreşte antagonismul dintre sat şi oraş. Triburile barbare din jurul Daciei, în contact cu cultura romană vor cunoaşte şi ele o însemnată dezvoltare a forţelor de producţie la ele acasă. Cunoscînd bogăţiile provinciei şi frămîntările sociale din interiorul ei, barbarii caută să profite de anumite momente de criză ale stăpînirii romane. Sprijiniţi pe situaţia de nemulţumire a populaţiei din interior, ei o invadează adesea. Cînd criza imperiului devine acută în prima jumătate a secolului III e.n., atacurile lor se înteţesc şi cu ajutorul populaţiei locale caută să lichideze stăpînirea sclavagistă din Dacia. Engels a arătat că: ... « barbarii împotriva cărora statul roman voia să-i apere pe cetăţeni erau aşteptaţi de către aceştia ca nişte salvatori » [1].

Formele luptei de clasă şi de eliberare de sub stăpînirea romană s-au manifestat în Dacia sub trei aspecte principale: prin *fuga* unor grupuri de exploataţi la triburile dinafara provinciei; prin acţiunea dusă în interior de unele cete de luptători izolaţi numiţi de inscripţii *latrones* şi prin *răscoalele* în masă ale populaţiei oprimate, formate din sărăcimea liberă de la sate şi oraşe, colonii şi sclavii. Din păcate, ştirile istorice de care dispunem pentru urmărirea lor, sînt modeste sau indirecte. Se constată însă un lucru important: atunci cînd le avem, ele se împletesc aproape regulat cu atacurile venite dinafară, din partea triburilor barbare libere.

Fuga peste hotare a fost una din cele mai frecvente şi vechi forme de manifestare a luptei de clasă în cadrul orînduirii sclavagiste. Se foloseau de această formă de eliberare, datornicii, cei privaţi de libertate şi constrînşi la o muncă fizică insuportabilă. De aceasta se puteau folosi, în primul rînd, sclavii din Dacia, care profitînd de regiunile accidentate şi păduroase ale provinciei găseau mijlocul de a se strecura peste graniţe, la triburile barbare, singurul loc unde îşi puteau asigura libertatea, căci în interior, ei erau urmăriţi îndeaproape de posturi speciale militare pentru prinderea dezertorilor. Minele din Dacia, în care întîlnim cea mai grea şi inumană muncă, erau păzite prin detaşamente militare romane, în scopul principal de a se împiedica fuga sclavilor folosiţi în atare exploatări. Mai multe inscripţii latineşti, găsite în vecinătatea graniţei nordice a Daciei menţionează posturi de « jandarmerie rurală » (*stationarii* sau *beneficiarii*), al căror rost era, în primul rînd, acela de a stăvili dezertările la barbari. Măsura pe care o ia în anul 180 e.n., guvernatorul Daciei, C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes, de a se crea la hotarele Daciei nordice, o « ţară a nimănui », largă de 7,5 km, viza între altele şi împiedicarea acestor fugi din provincie (v. mai jos, p. 433). Fuga ca formă de luptă s-a folosit mai cu

[1] F. Engels, *op. cit.*, p. 168.

seamă în anii tulburi, cînd provincia se găsea frămîntată de răscoale, anarhie militară sau atacuri barbare dinafară. Că acest exod era important din punct de vedere numeric, rezultă din clauza frecvent menţionată în tratatele sau înţelegerile încheiate de romani cu barbarii, în care se specifica adesea: predarea fugarilor.

Trei inscripţii funerare romane, toate trei descoperite în Dacia sudică, amintesc locuitori dintre elementele exploatatoare ale provinciei, care au fost omorîţi de către « hoţi » (*interfecti a latronibus*)[1]. Ele au fost găsite în lungul drumului roman ce trecea prin regiunea de codri întunecoşi, pe la Drobeta—Dierna—Tibiscum, spre Sarmizegetusa.

Pe teritoriul anticului Gaganae (azi Slatina, lîngă Caransebeş), aceşti *latrones* omoară pe Publius Aelius Ariortus (?) fost primar *(IIII vir)* la Dierna (sau Drobeta), deci pe unul dintre principalii bogătaşi sclavagişti ai locului. În timp ce-şi căuta sănătatea la Băile Herculane, este ucis de *latrones*, Lucius Iulius Bassus, un important personaj din viaţa municipiului Drobeta, unde fusese consilier comunal şi casier al oraşului. În inscripţia ce i se pune pe mormînt, se arată că moartea sa a fost răzbunată de un frate, deci cei ce-l omorîseră fuseseră prinşi şi desigur executaţi. Cea de-a treia inscripţie conţine epitaful unei fete omorîtă de aceiaşi *latrones*, dar şi ea a fost răzbunată de către părinţi. Cum piatra ei de mormînt s-a aflat în teritoriul de ţară al oraşului Drobeta şi reprezintă o lucrare îngrijită, presupunem că poate fi vorba de o familie de însemnaţi proprietari funciari, atacaţi la ţară, în *villa rustica*, unde locuiau.

Istoricii au dus îndelungate discuţii în jurul naturii acestor *latrones*, deoarece termenul în izvoarele scrise antice şi în inscripţii prezintă o semnificaţie mult mai largă, decît traducerea obişnuită de « *hoţi* ». Sclavii fugari, hoţii obişnuiţi de drumul mare, soldaţii rebeli sau dezertori, răsculaţii, uzurpatorii tronului ş.a.m.d., toţi sînt numiţi *latrones*. Unii cercetători au căutat a identifica aci, invazii barbare venite din ţinutul ocupat de iazigi, pe vremea anilor tulburi din Dacia aduşi de războaiele marcomanice purtate de Marcus Aurelius. Dar o atare interpretare se exclude, prin indicaţiile date în inscripţii despre răzbunarea morţii făcută de rude, ceea ce aceştia nu puteau realiza împotriva unui neam invadator, ca iazigii. Au fost şi istorici care au dat o interpretare socială mult mai largă menţiunilor epigrafice despre *latrones*, identificînd în ei, mase ale populaţiei băştinaşe şi exploatate, care se răscoală împotriva stăpînirii apăsătoare romane şi omoară în primul rînd plutocraţia oraşelor din Dacia (Rostovţev).

În cazul celor trei inscripţii din sudul Daciei privitoare la *latrones*, am văzut că ele s-au descoperit lîngă o importantă şosea romană, care străbătea

---

[1] *CIL*, III, 1579, 8009 şi 8021. Lectura *interfectae a latronibus* pe o inscripţie dispărută şi cunoscută azi imperfect numai din manuscrise medievale, descoperită la Alburnus Maior (*CIL*, III, 1266), propusă de N. Gostar, *Două inscripţii mezerziene*, în *Anal. ştiinţifice Univ. « A. I. Cuza »*-Iaşi, 1958, tom. IV, p. 36 şi urm., nu este deplin convingătoare.

regiunile accidentate şi acoperite de marile păduri din Dacia sudică. Dacă facem legătura între acest element geografic şi menţionarea răzbunării morţii de către membrii din familia celui ucis ajungem la concluzia că aceşti *latrones* nu reflectă invazii barbare de peste hotare şi nici răscoalele în masă ale populaţiei exploatate din Dacia. Ei apar ca elemente izolate sau constituite în mici cete, care acţionează la drumul mare şi atacă conacele de ţară ale celor bogaţi. În cele mai multe cazuri este ştiut că *latrones* erau elemente locale, ca sclavi fugari, coloni sau ţărani apăsaţi de impozite sau corvezi, care ajunşi în conflict cu stăpînii şi cu sistemul de exploatare sclavagist, în disperare, apucă calea codrului şi ucid elementele plutocratice, aşa cum rezultă şi din inscripţiile amintite mai sus. Deci, în acţiunile acestor *latrones* este de identificat una din manifestările luptei de clasă din Dacia, dusă de cete izolate şi nemulţumite, superioară fugii individuale de sub jugul exploatării şi premergătoare acţiunii de răscoală în masă.

Răscoalele populaţiei exploatate din provinciile imperiului au intrat foarte puţin în atenţia istoricilor romani. Pentru Dacia dispunem de unele ştiri literare şi arheologice cu ajutorul cărora le putem urmări în parte.

Primul prilej de a se răscula l-a oferit populaţiei autohtone evenimentele de la începutul domniei împăratului Hadrian, din 117—118, cînd, după cum s-a mai spus (v. mai sus, p. 349), la graniţele Daciei romanii au avut de luptat în răsărit cu roxolanii, iar în vest cu sarmaţii-iazigi. Aceste lupte au avut repercusiuni şi asupra situaţiei din interiorul provinciei, stăpînirea romană de la nordul Dunării, din Dacia şi din teritoriile care aparţineau Moesiei Inferioare, fiind pusă în mare primejdie. Pentru a face faţă acestor dificultăţi interne şi externe, în Dacia a fost trimis generalul Q. Marcius Turbo, om cu mare experienţă militară şi mai ales specialist în înăbuşirea răscoalelor provincialilor, care anterior înăbuşise mişcările din Iudeia, Egipt, Cirenaica şi Mauretania [1].

Ştirile literare nu pomenesc nimic direct despre răscoale în Dacia, pe vremea acestor evenimente. Dublul pericol în care se găsea însă provincia, rezultă din desfăşurarea evenimentelor ca şi din unele date cu caracter arheologic.

În primul rînd, chiar faptul că pentru a se face faţă situaţiei de la Dunăre este ales un specialist în reprimarea dură a răscoalei populaţiei din provincii, în persoana lui Marcius Turbo, căruia i se încredinţează în mod excepţional conducerea provinciilor Dacia şi Pannonia, cu rangul de prefect al Egiptului, este un indiciu despre gravitatea situaţiei nu numai la graniţele Daciei, ci şi în interiorul provinciei şi al teritoriilor de la nordul Dunării care ţineau de Moesia Inferior. Răscoala din interior era provocată de nemulţumirile populaţiei indigene, împotriva căreia fusese trimis Turbo. În al doilea rînd, cu toate că, după cum s-a arătat mai sus (v. p. 350), ştirea istoricului Eutropiu [2] despre intenţia lui Hadrian de a părăsi Dacia, aşa cum făcuse şi cu alte cuceriri ale lui

[1] *SHA*, I, 5, 2.
[2] VIII, 6.

Traian, idee la care renunță totuși în urma sfaturilor amicilor săi, se explică prin evacuarea de fapt de către Hadrian a teritoriului Munteniei de azi, nu este exclus ca o asemenea intenție să fi încolțit în mintea împăratului și datorită gravei situații interne din Dacia, provincia găsindu-se printre cele răsculate împotriva stăpînirii și exploatării romane.

Un papir descoperit în Egipt, referindu-se la războiul de la Dunăre al lui Hadrian, îl numește *dacic* și nu sarmatic, apoi elogiul funebru, gravat pe o piatră din Pergam, arată că guvernatorul C. Iulius Quadratus Bassus murise « *luptînd în Dacia* ». Acestea pot fi indicații despre lupte dîrze duse în interiorul provinciei împotriva băștinașilor daci răsculați.

Arheologic, se constată apoi o serie de distrugeri, a căror amploare și extindere teritorială nu poate fi pusă numai și numai pe seama atacurilor sarmatice. Partea de deasupra (adică construcția de lemn) a podului lui Traian este demontată, cu motivarea din partea lui Dio Cassius [1], ca nu cumva barbarii după ce vor fi atacat pe păzitorii podului, să aibă o trecere mai lesnicioasă în Moesia. Acești barbari pot fi dacii răsculați al căror scop era și acela de a extinde răscoala la sud de Dunăre. Castrele romane din văile sudice ale Carpaților munteni (Drajna de Sus, Mălăești, Rucăr, probabil și Pietroasele) în vecinătatea cărora urmele ceramice dovedesc prezența unei importante populații getice, sînt incendiate și dărîmate, în anii 117—118 e.n. Numai invazia roxolanilor, cei care atacau prin Muntenia, dar cu direcția spre sudul Dunării, nu puteau realiza distrugeri pe o atît de mare lungime teritorială și în regiuni accidentate, unde apărarea romană le putea ușor bara drumurile. Este deci de presupus și o acțiune concomitentă dusă de către triburile dacice din regiunea muntoasă și deluroasă a Munteniei și Olteniei.

Nu poate fi lipsită de interes atenția acordată de Hadrian fortificării și întăririi pazei polițienești pe defileul Oltului, pentru a preveni eventuale atacuri ale populației din regiunea muntoasă a Munteniei. Se construiesc aci, după cum s-a mai arătat, castre noi (Bivolari, Copăceni, Titești și Rădăcinești) și se creează o unitate specială *(numerus burgariorum et veredariorum)*, cu misiunea de a asigura cărăușia și de a supraveghea valea Oltului între Călimănești și Cîineni. Măsurile de pază organizate în mod special aci arată deci că populația din văile Carpaților ataca adesea traficul roman de pe defileul Oltului.

Epoca domniei lui Antoninus Pius (138—161) considerată de istoricii burghezi ca pacifică, înregistrează totuși frămîntări sociale în provincii. Biografia împăratului arată că prin guvernatorii și generalii săi a supus pe germani, pe daci și multe alte neamuri, iar în Achaia și Egipt au fost înăbușite răscoale [2]. Pentru Dacia această informație este destul de vagă în ceea ce privește cronologia evenimentelor și nu știm dacă ea se referă la dacii liberi sau la cei din provincie. Atenția istoricilor s-a îndreptat asupra unor evenimente întîmplate aci în anii

[1] Dio Cassius, LXVIII, 13.
[2] *SHA*, II, 5, 4.

139, 143 și 156 e.n. Existența răscoalei din 139 s-a propus pe baza unei monede și refacerea unor castre distruse de incendii, dar ea rămîne dubioasă. Mai bine informați sîntem pentru anul 143 e.n., cînd în unele izvoare scrise (Polyaenus) se vorbește de o supunere a dacilor, iar arheologic, constatăm întărirea Daciei cu unele castre și trupe pe granița nordică, baterea unor monede cu efigiile zeilor războinici și ascunderea unor tezaure. Sigur reiese deci, că în acest an au avut loc lupte cu dacii liberi la granițele nordice ale provinciei, lupte împletite ca de obicei și cu o răscoală a populației exploatate din interior.

Răscoalele din 156 se prelungesc și în anul următor, iar pentru urmărirea lor dispunem de mai multe știri. Ele ne arată că pericolul se întinsese tot în nordul Daciei, provocat de un atac reînnoit și mai viguros al aceloraşi daci liberi, pentru stăvilirea căruia se aduc noi întăriri militare, concentrate în jurul castrului de la Porolissum. Starea de nesiguranță din interior se reflectă în îngroparea unor tezaure monetare și ridicarea unor inscripții dedicate victoriei împăratului și vitejiei legiunii XIII Gemina. Nu apare însă nici un indiciu clar despre o participare la luptă împotriva exploatării romane, și a populației băștinașe din Dacia; dar acest fapt ni-l putem închipui, datorită fenomenului obișnuit, că atunci cînd atacau barbarii dinafară (de astă dată și frați), ei găseau sprijin la indigenii exploatați. O consecință a acestor evenimente din anii 156—157, a fost ca și în 117—118, o reîmpărțire administrativă a provinciei, făcută cu scopul unei mai bune asigurări a dominației, exploatării, apărării și administrării teritoriului din partea elementului cotropitor (v. p. 354).

În epoca lui Marcus Aurelius (161—180) asistăm la prima manifestare acută a crizei ce avea să anunțe destrămarea sistemului sclavagist roman din Dacia. Neamurile barbare de peste hotare alcătuiesc confederații armate, îndreptate împotriva Romei, în timp ce statul roman era zguduit de răscoale ale populației nemulțumite de exploatarea sclavagistă. Ciuma și alte molime împuținau populația imperiului. Cu anul 167 începe un atac general al barbarilor, de la fruntariile Galliei pînă la ale Daciei, ultima fiind bastionul principal de apărare. Istoricul Rostovțev constată în Dacia, pe timpul domniei lui Marcus Aurelius, o puternică răscoală a țărănimii indigene, exploatată la țară de o aristocrație rurală, singura care avea o situație materială bună. Astfel, din punctul de vedere al stăpînirii romane provincia trecea printr-un îndoit pericol (cum pare a și arăta o inscripție locală)[1]: era atacată puternic dinafară de către barbari și zguduită în interior de răscoala maselor exploatate. M. Claudius Fronto, guvernatorul Daciei, cade într-o luptă cu populația locală. Capitala provinciei supuse se găsea în mare pericol, iar cei bogați se refugiau în locuri ferite, mai ales în galeriile minelor de aur din Munții Apuseni, unde s-au găsit tăbliţele cerate ascunse de ei. Mulți barbari primesc bani sau pămînt și sînt colonizați în Dacia în cadrul anumitor condiții, în regiunile depopulate din cauza molimelor sau a

[1] *CIL*, III, 7969 = *ILS*, 371.

războaielor. Aceste contingente vor îngroşa, cu timpul, rîndurile maselor exploatate din Dacia, vor contribui la o apropiere şi luptă comună cu băştinaşii împotriva exploatării romane. Este cert că pe timpul acestor lupte din Dacia, s-au creat condiţiile, care au înlesnit fuga multor sclavi de la stăpîni şi a acelei populaţii ce se găsea legată prin unele obligaţii de colonat.

Biograful împăratului Commodus notează că în timpul acestuia (180—192), generalii săi au învins pe mauri şi pe daci, iar în Britannia, Germania şi Dacia s-a reimpus stăpînirea romană, deoarece aceste provincii voiau să se elibereze [1]. De la Dio Cassius [2] mai aflăm că în urma păcii acordată burilor, li se impune acestora şi altor barbari de la graniţele Daciei, de a restitui 15 mii de captivi romani şi de a jura « că nu vor locui niciodată şi nu vor paşte vitele pe un teritoriu de 40 stadii (= 7,5 km) din ţara lor şi în vecinătatea graniţelor Daciei ». Pe solul roman al provinciei au fost colonizaţi 12 mii de daci mărginaşi.

Toate ştirile vorbesc deci clar despre răscoale în masă ale populaţiei din Dacia, petrecute paralel cu acţiunea de pătrundere pe teritoriul roman a neamurilor barbare de peste hotare. Foarte interesantă pentru documentarea legăturilor de ridicare în comun a forţelor antisclavagiste interne ale provinciei şi a barbarilor dinafară, apare clauza din tratat, pentru crearea în lungul graniţelor Daciei, a unei zone nelocuite *(terra deserta)*, în partea ocupată de barbari. Avem de-a face cu un cordon de izolare între populaţia nemulţumită de sub stăpînirea romană şi barbarii de la graniţă, în scopul de a se tăia contactul între aceste două forţe, ca ele să nu mai poată organiza atacuri în comun. Legăturile între ele se făceau mai ales prin păstori, care se întîlneau în munţii de pe graniţă, cu turmele lor. Acesta constituia cel mai propice mijloc al colaborării şi dării semnalului de luptă comună a dacilor din interior şi a celor liberi dinafară împotriva stăpînirii romane. Cît de puternică a fost acţiunea acestora în provincie şi ce mari perturbări s-au produs pe teritoriile ocupate de barbarii de pe lîngă graniţele provinciei rezultă şi din unele tezaure monetare ce se îngroapă în Dacia şi mai ales în Moldova, pe timpul domniei lui Commodus.

Domnia lui Septimius Severus (193—211) deschide perioada marilor frămîntări sociale din prima jumătate a secolului III e.n. Nemulţumirea internă din imperiu se reflectă în petiţiile adresate împăraţilor de populaţia apăsată de abuzurile soldaţilor, ale funcţionărimii de stat şi de jafurile fiscale, care lovesc în special pe micul producător liber. Fugarii, *latrones*, spargerea satelor şi altele sînt expresia acestei nemulţumiri a cărei stăvilire se încearcă prin înmulţirea reţelei de posturi militare *(stationes)*. Deşi informaţiile ne lipsesc, o atare stare de lucruri a existat şi în Dacia, de unde, din cauza situaţiei interne şi de la graniţe, cele două legiuni ale provinciei nu pot trimite ajutoare în luptele duse de Septimius Severus în Orient.

---

[1] *SHA*, VI, 13, 5.
[2] Dio Cassius, LXXII, 3 şi 18.

Călătoria făcută de Caracalla în Dacia (214) poate fi legată şi de nemulţumirile interne ale provinciei, care par a fi avut loc şi sub succesorul său Macrinus (218). Domnia lui Maximin Tracul (235—238) accentuează lupta ţărănimii asociată cu soldaţii împotriva aristocraţiei orăşeneşti, care ar fi putut găsi un teren favorabil în Dacia, datorită nemulţumirilor de aci şi a popularităţii de care se bucura acest împărat, în sînul unor pături ale populaţiei exploatate. Paralel cu aceste răscoale interne asistăm la înmulţirea atacurilor barbare dinafară. Situaţia de nelinişte internă determină în prima jumătate a secolului III e.n., o neobişnuită îngropare de tezaure monetare şi fortificarea unor oraşe (Romula, Drobeta, Sucidava etc.), care în unele cazuri îşi creează o *miliţie* proprie de apărare. De fapt, în aceasta surprindem lupta dintre sărăcimea exploatată a satelor şi proprietarii funciari care împreună cu veteranii îmbogăţiţi îşi caută adăpost la oraş sau încep exodul la sud de Dunăre. Dar, putem surprinde la Sarmizegetusa, încă din anul 142 e.n., existenţa unui important contingent de sărăcime urbană, pentru întreţinerea căreia cei bogaţi sînt siliţi a face importante donaţii în bani [1]. Rîndurile acestei sărăcimi au crescut mereu în toate oraşele Daciei, în urma sărăcirii micilor producători liberi, a înmulţirii liberţilor fără mijloace de trai, a sclavilor bătrîni şi bolnavi, abandonaţi de stăpîni lor, a celor inapţi pentru muncă şi a altor elemente sărăcite. Ea a constituit o grea problemă pentru autorităţile provinciei, fiind un element ce se deplasa uşor spre ţărănimea nemulţumită de la sate, atunci cînd mijloacele ei de existenţă nu-i mai erau asigurate.

Marea nesiguranţă internă pentru clasa exploatatoare a Daciei, cauzată de invaziile barbare dinafară şi de răscoala populaţiei exploatate se reflectă printr-un neobişnuit de mare număr de tezaure ce se îngroapă acum. Pe timpul domniei lui Gallienus (253—268) şi în Dacia este anarhie, cauzată de invazii, molime, brigandaj şi anarhizarea armatei, care sprijină diferiţi pretendenţi la tron. Autorităţile romane nu mai reuşeau acum a ţine în frîu populaţia nemulţumită care se ridică împotriva sistemului sclavagist de exploatare. Pretendentul Regalianus, pretins scoborîtor din neamul lui Decebal, foloseşte această versiune pentru a-şi asigura împotriva lui Gallienus sprijinul maselor de populaţie exploatată din Moesia şi Dacia. Venalitatea funcţionarilor şi abuzurile armatei se adăugau alături de fiscalitate şi metodele de jaf ale proprietarului funciar sau ale proprietarilor de ateliere şi prăvălii de la oraş. O atare situaţie s-a copt mai repede în Dacia ca în alte provincii pentru doborîrea aci a sclavagismului şi a stăpînirii romane.

Deşi ştirile privitoare la răscoalele din Dacia sînt destul de modeste, se pot stabili totuşi, unele concluzii generale. Se constată, în primul rînd, existenţa unei înţelegeri şi colaborări între populaţia nemulţumită şi exploatată din provincie (ţărănimea indigenă, coloniştii săraci, coloni, sclavi etc.) cu barbarii din-

[1] *CIL*, III, 1448.

afara hotarelor, în primul rînd, cu dacii liberi şi carpii. Acest punct nevralgic al stăpînirii sclavagiste romane din Dacia a impus prezenţa aci, a numeroase forţe militare. În istoria luptelor sociale din Dacia deosebim două faze: prima de la Traian la Commodus, cînd imperiul este puternic şi face uşor faţă acestor răscoale, şi a doua, în secolul următor, cînd aceste lupte s-au dezlănţuit pe scară mai mare, favorizate de proasta situaţie economică şi anarhie militară, pentru ca în a doua jumătate a sec. III, să ducă la lichidarea stăpînirii romane de la nord de Dunăre. Apariţia goţilor în părţile răsăritene ale Daciei în prima jumătate a secolului III e.n., a dus la o asociere a lor cu carpii şi alte triburi de daci liberi, ca să atace în comun Dacia şi Moesia. Prin aceasta, masa barbară şi presiunea externă dinspre răsărit s-a întărit şi mai mult. Lupta antisclavagistă din Dacia a fost dusă de ţărănimea indigenă exploatată, de sărăcimea liberă de la oraş, colonii şi sclavii, avînd un rol secundar. Înrudirea cu triburile dacice în jurul hotarelor provinciei i-a asigurat mai uşor populaţiei indigene alianţa acestora. Această solidaritate antisclavagistă a dus în vremea lui Aurelian la alungarea stăpînirii romane din Dacia.

7. VIAŢA CULTURALĂ. RELIGIILE. ROMANIZAREA

Viaţa culturală

O dată cu cucerirea Daciei, cultura romană se răspîndeşte intens în noua provincie, în formele specifice suprastructurii societăţii sclavagiste din secolul II e.n., superioară însă ca dezvoltare faţă de cele daco-getice. Fără îndoială că prin relaţiile economice, diplomatice, prizonieri şi fugari, unele elemente ale acestei culturi, ca şi folosirea limbii latine în legăturile dintre cele două popoare, trecuseră la nord de Dunăre, mai înainte de instalarea stăpînirii romane. Scrierea latină se cunoştea la curtea regilor daci, după cum arată inscripţia de pe vasul descoperit în cetatea dacică de la Grădiştea Muncelului. Burii trimit lui Traian, cunoscuta scrisoare de ameninţare redactată de ei latineşte.

Limba latină şi *scrierea* pătrund în vremea stăpînirii romane şi în lumea satelor, dar folosirea acestora apare mult mai frecvent la oraşe şi în castre. În relaţiile dintre băştinaşi şi cuceritori, apoi dintre diferitele neamuri de colonişti veniţi aci, limba latină reprezintă mijlocul unic de înţelegere comună, ceea ce a grăbit procesul de folosire şi de răspîndire a ei. Ea este limba oficială a statului ce se impune în administraţie, în redactarea actelor publice şi în tranzacţiile comerciale.

Pentru cunoaşterea limbii latine vorbită în Dacia dispunem azi de aproape 3000 inscripţii latineşti (faţă de circa 35 texte epigrafice redactate în limba greacă). În aceste documente, în comparaţie cu provinciile vecine, constatăm o limbă destul de corectă, cu foarte puţini termeni din latina vulgară, barbarisme sau cuvinte greceşti latinizate. Acest aspect de relativă puritate a limbii latine folosită

în inscripțiile din Dacia se explică, în primul rînd, prin faptul că, în sînul populației băștinașe, mai ales la sate, știința de carte a fost slab răspîndită. Dacii și unii coloniști puțin cunoscători ai limbii și scrierii latine, apelau la cei ce o cunoșteau bine, atunci cînd dedicau inscripții în limba oficială a statului. În general, se observă că textele epigrafice emană din lumea organelor de conducere ale clasei exploatatoare sau elementelor înstărite, la care limba și scrierea latină erau bine cunoscute. Satul locuit în majoritate de către elementul băștinaș, neștiutor de carte, vorbește în inscripții numai prin proprietarul exploatator, stabilit aci ca veteran colonizat sau în calitate de colonist venit de departe, în ambele cazuri cunoscător al limbii latine.

Fig. 99. — Statuia zeiței Hekate (Apulum sau Salinae).

Nu dispunem azi de suficient material informativ privitor la existența unor *școli* organizate pentru învățămîntul elementar din Dacia. S-au descoperit însă foarte multe cărămizi (Drobeta, Sucidava, castrul Jidava, Sarmizegetusa, Porolissum etc.), pe care constatăm exerciții de a învăța scrisul latinesc, făcute de particulari sau soldați. Pe una din cărămizile aflate în capitala Daciei, un anonim se silește de trei ori ca să sgîrie alfabetul latin, iar la Porolissum, un altul se arăta mulțumit de a i se fi ivit prilejul, ca să poată scrie pe o țiglă [1].

Cum știința de carte constituia apanajul celor bogați, aceștia puteau angaja unii scribi *(litteratores)*, care organizau cu plată școli particulare, unde se predau cele mai elementare noțiuni de scris, citit și calculat. La atare învățămînt pare a se referi o reprezentare de pe o stelă funerară descoperită la Germisara, unde se vede un copil ce poartă în mînă, două condeie de scris și un săculeț de păstrat alte rechizite școlare. Din textele unor tăbliță cerate desco-

[1] *CIL*, III, 1635, 4: *Ocasion(em) nan(c)tus (sum) scrib(endi)* . . .

perite la Alburnus Maior se dovedeşte de asemenea, existenţa unor scribi care redactau acte în limba latină sau greacă, pentru cei ce nu cunoşteau scrisul. Tot pe atare tăbliţe, se întîlnesc cazuri cînd martorii de origine orientală scriu

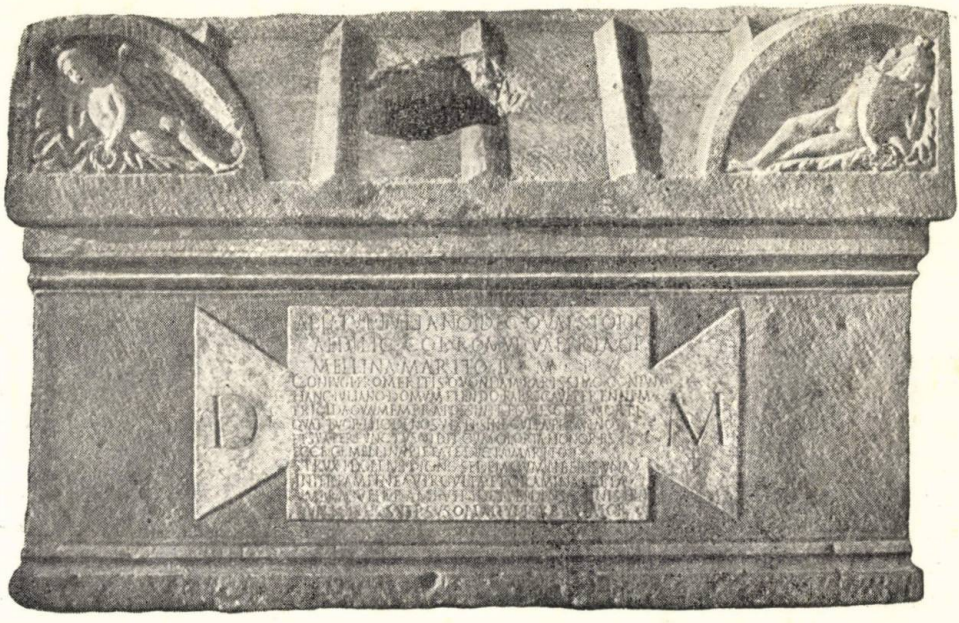

Fig. 100. — Sarcofag din piatră cu un epitaf în versuri (Reşca-Romula).

textul lor numai în greceşte sau, din necunoaşterea scrisului latin, folosesc litere eline spre a scrie latineşte.

Numărul mare de condeie pentru scris *(styli)*, descoperite în săpături, face de asemenea dovada largii folosiri a tăbliţelor cerate, alături de papirus şi pergament ce au putrezit uşor.

Singurele *manifestări literare* sînt cunoscute în cîteva epitafuri scrise în hexametri latineşti, de către stihuitori anonimi. Calitatea modestă a acestor versuri indică producţii poetice de imitaţie, cum sînt următoarele aflate la Romula:

— Scumpului soţ Iulian, pentru a lui vrednicie, eu soaţa,
Casa aceasta de veci i-am ridicat-o cu lacrimi,
Recele-i trup spre-a-şi putea odihni după moarte într-însa.
Trăit-a el ani patruzeci, în cinste deplină
Şi datoria-nplinindu-şi, de slavă şi rang avu parte.
Si iată că eu, Gemellina, de pietate pătrunsă
Soţului vrednic mîhnită-i durai cu copii lăcaşul
Între tufişuri de viţă şi desfătătoare verdeaţă,

Unde stufoasele ramuri l-acopăr cu deasa lor umbră.
Urează-i, drumeț cititor, să-i fie țărîna ușoară [1].

Tot din Romula posedăm un fragment de cărămidă pe care un anonim îndeamnă pe cititor, într-un vers grecesc, ca să studieze războiul troian după epopeele homerice.

Mai multă originalitate poetică locală găsim în patru versuri de la Germisara puse de un oarecare Bassus:

— Ție, regină a apelor, nimfă, podoaba pădurii,
Bassus, a căruia rugi tu le-ai plinit bucuros,
Ți-a dedicat, dintr-o stană de marmură, altarul acesta
Lîngă Germisara ta, de pe-ntăritele culmi [2].

Religiile

Studiul dezvoltării *religiilor* din Dacia romană constituie unul dintre cele mai interesante capitole ale vieții spirituale din această provincie. Varietatea divinităților adorate în Dacia oferă un adevărat mozaic, neîntîlnit sub acest aspect în alte provincii ale imperiului. Explicația o găsim, în primul rînd în componența etnică împestrițată a coloniștilor, militarilor, sclavilor și a altor elemente, care vin aci cu zeii lor de acasă, adorați în Dacia alături de ai populației autohtone. Dintr-o statistică mai veche (azi incompletă și depășită prin noile descoperiri) s-a arătat că divinitățile romano-italice adorate în Dacia formează un procent de 43,5%, după care urmează zeii orientali ce dețin 21,3%, apoi cei sud-tracici, celtici, germanici, autohtoni etc. Monumentele sculpturale și textele epigrafice din Dacia legate de cultul numeroaselor divinități arată că adorarea lor se făcea de către stăpînii de sclavi și de către diferite elemente legate de aceștia. Aceasta constituia încă un mijloc pentru consolidarea poziției de clasă a stăpînilor de sclavi.

Zeii panteonului italo-roman găsesc, de predilecție, aderenți și loc de adorație în rîndurile soldaților, ale funcționarilor din aparatul administrativ

---

[1] D. Tudor, *Colonia Romula într-o nouă inscripție*, în *Rev. Univ.* « *Al. I. Cuza* » și a *Inst. Polit.*-Iași, I, 1954, nr. 1—2, p. 299.

Coniugi, pro meritis quondam karissimo coniunx
Hanc Iuliano domum flendo fabricavi perennem
Frigida qua membra possint requiscere morti.
Quattuor hic denos vixit sine culpa per annos
Et sua perfunctus vidit cum gloria honores
Ecce Gemellina, pietate ducta marito
Struxi dolens digno sedem cum liberis una,
Inter pampinea virgulta et gramina laeta,
Umbra super rami virides ubi densa ministrant.
Qui legis hos versus, opta leve terra, viator.

Traducerea românească, în versuri, s-a făcut de Șt. Bezdechi.

[2] *CIL*, III, 1935:

[Hanc ti]bi marmoreo caesam de monte d[icavi]
Regina undarum, nympha, decus nemor[is]
[Vo]to damnasti p[er]fecta quem prece Bassus
M[oe]nit[ae] pro[p]ter moenia Germisarae

Traducerea românească, în versuri, s-a făcut de prof. T. A. Naum (Cluj).

aşi fiscal al provinciei, la marii proprietari etc. Venerarea acestor divinităţi capătă adesea un aspect oficial. Locul principal la oraş şi în castru îl deţin zeii triadei capitoline, Iupiter, Iuno şi Minerva, după care urmează Mercur, Apollo, Venus, Marte şi alţii, deoarece atare zei se considerau ca proteguitori direcţi ai clasei sclavagiste romane.

Mulţimea coloniştilor veniţi din Orientul apropiat, apoi soldaţii şi sclavii aduşi din aceeaşi regiune, transportă în Dacia zeii lor locali ca: Mithras, Cibele, Isis, Serapis, Dea Syria, Malagbel ş.a. Multe dintre aceste divinităţi orientale posedau un cult mistic, dotat cu liturghii spectaculoase şi ceremonii misterioase, conţinut care le-a înlesnit larga răspîndire, mai ales în prima jumătate a secolului III, cînd se adînceşte criza sclavagismului roman şi mulţi împăraţi din acea vreme le acordă o deosebită atenţie. Unii zei transplantaţi din anumite localităţi şi regiuni ale Siriei se asimilează în Dacia cu zeii italo-romani (Iuppiter Dolichenus, Iuppiter Heliopolitanus, Iuppiter Turmasgadis etc.). Cel mai răspîndit zeu oriental adus în Dacia a fost Mithras, mult adorat de soldaţi şi de cei ce se iniţiau în misterele lui. În Dacia, el se contopise cu diferite zeităţi solare şi militare, era zeul preferat al soldaţilor şi al celor ce căutau în misterele lui răspunsuri la anumite probleme religioase. Adorarea zeului se desfăşura în temple subterane, unde cei iniţiaţi împărţiţi în şapte grade, îndeplineau un ritual mistic. Pe teritoriul Daciei, el a fost cinstit cu cele mai multe monumente votive. Coloniştii traci veniţi de la sudul Dunării au adus şi ei în Dacia cultul unor divinităţi apropiate ca aspect cu ale dacilor.

În istoria religioasă a provinciei ocupă un însemnat rol *sincretismul.* Mulţimea divinităţilor aduse din diferite provincii şi asemănarea lor ca specific teologic şi aspect iconografic, a dus la o contopire a zeilor apropiaţi din acest punct de vedere. Astfel, Iupiter se asimilează cu tracul Zbelsurdos, cu Baal din Doliche, cu marele zeu din Heliopolis, iar Mithras se asociază cu multe divinităţi de caracter militar. Pentru a se împăca prea multele divinităţi, adoratorii le ridicau adesea inscripţii în comun. O cercetare atentă a inscripţiilor şi monumentelor religioase face pe unii cercetători să creadă că sub diferitele numiri şi reprezentări ca, *Liber* şi *Libera, Diana regina, Silvanus, Hercules Invictus* şi altele se ascund prin *interpretatio Romana,* vechi divinităţi locale dacice. Contopirea divinităţilor greco-romane cu cele locale era posibilă, datorită asemănării dintre natura religioasă a acestora şi tendinţele generale spre sincretism. Ataşamentul pentru pămîntul natal se manifestă şi în închinările frecvente către divinităţi personificate ca: Dacia, pămîntul Daciei, geniul Daciilor, zeii şi zeiţele Daciei, pămîntul Mamă *(Dacia, Terra Dacia, Genius Daciarum, Daciae Tres, Dii et Deae Daciarum, Terra Mater).* Nimic mai firesc ca şi atunci cînd populaţia indigenă voia să reprezinte în imagini aceleaşi divinităţi proprii, ea să recurgă la iconografia greco-romană, aşa cum e cazul şi la Dacii din sudul Dunării, sau la iliro-panonii din Dalmaţia şi Pannonia.

Cu toate că nu toți învățații sînt de acord în ceea ce privește originea dacică a cultului așa-zișilor *Cavaleri danubieni*, nimeni nu a negat însă faptul că această religie sincretistă s-a format în Dacia, unde ea a putut căpăta o largă răspîndire grație afinității existente între unele credințe populare locale și dog-

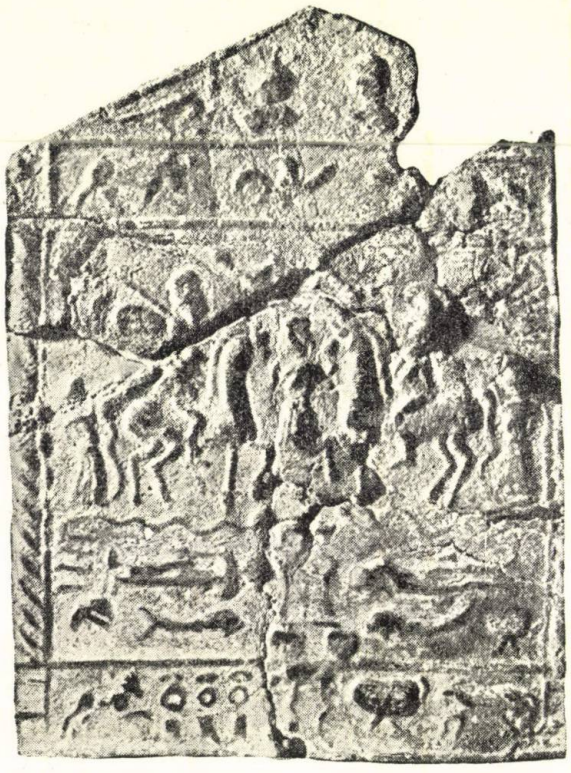

Fig. 101. — Placă de plumb cu reprezentarea Cavalerilor Danubieni (Reșca-Romula).

mele acestor zei călăreți, asociați cu o mare zeiță. De altfel, icoanele acestor zei enigmatici ne oferă cel mai interesant exemplu de sincretism religios, în care găsim contopite elemente de cult împrumutate de la numeroși zei romani, traci, orientali, indigeni etc. (Cavalerul Trac, Dionysos, Sabazios, Cibele, Nemesis, Mithras, Marte, Diana, Hekate etc.).

În ceea ce privește organizația religioasă a diferitelor culte din Dacia, ea nu diferă de loc față de alte provincii. Întîlnim colegii de preoți ca pontificii, augurii, flamenii și alții. Nu-i este străin provinciei, nici cultul împăratului, lăsat oficial în sarcina organizațiilor de *Augustales*, existente în multe orașe ale Daciei. La Sarmizegetusa, acești *Augustales* au construit un impunător edificiu *(Aedes Augustalium)* în curtea căruia se înălța un altar, unde se aduceau sacri-

ficii solemne, de către marele preot al provinciei (*sacerdos arae Augusti*), în cinstea împăratului divinizat şi a Romei eterne.

Graţie unor descoperiri arheologice recente şi a reconsiderării vechiului material documentar, problema răspîndirii *creştinismului* în Dacia romană este

Fig. 102. — Relief mithriac (Alba Iulia-Apulum).

privită într-o altă lumină faţă de concepţia vechilor noştri istorici. O serie întreagă de monumente arheologice (inscripţii, opaiţe, geme, sculpturi etc.) considerate odinioară a fi urme lăsate de către comunităţile creştine active în Dacia prin secolele II—III e.n., s-au dovedit a fi tot păgîne sau creştine tîrzii (sec. IV—VI e.n.). Singurele obiecte oriental-creştine, anterioare epocii răspîndirii creştinismului la nord de Dunăre din veacul al IV-lea, ar putea fi unele geme, din categoria *abrasax*, aparţinînd « creştinilor » din secta gnosticilor basilidieni şi datînd din secolul II—III e.n. Dar şi aceste documente, unul (cel cu inscripţie şi inedit) s-a descoperit, nu în adîncul teritoriului dacic, ci la Orlea (r. Corabia), pe malul stîng al Dunării, iar două fără inscripţie, de la Porolissum în vestul Daciei, nu constituie dovezi sigure (caracterul creştin şi datarea lor sînt nesigure

după unii cercetători). Documentarea arheologică arată deci, că nu poate fi vorba de comunități creștine la nordul Dunării, decît o dată cu epoca lui Constantin cel Mare, deși în fosta provincie romană vor fi pătruns adepți izolați ai acestei credințe, dar care nu s-au putut manifesta deschis, prin monumente, din cauza persecutării binecunoscute a creștinismului.

Prin cucerirea romană a Daciei se introduc aici noi forțe de producție și mijloace tehnice mai avansate, folosite de mult timp în societatea sclavagistă romană. Acestea vor determina, în domeniul arhitecturii și artelor, o dezvoltare nouă și superioară. Folosirea mortarului de var, a cărămizii arse, cioplirea blocurilor arhitecturale, săparea sculpturilor în piatră, pictura, mozaicul și altele, nu se răspîndiseră — decît izolat și sporadic — la nord de Dunăre, mai înainte de venirea romanilor. Introducerea lor curentă după cucerire, va da naștere în Dacia unei arhitecturi și unei producții de monumente artistice, specifice civilizației romane din vremea imperiului. Această arhitectură din Dacia se remarcă prin masivitate și trăinicie, mai puțin prin frumusețe, fiind adaptată condițiilor climaterice ale regiunii.

Monumente de artă

La Sarmizegetusa, Apulum, Drobeta și Romula s-au descoperit urmele unor monumentale *băi publice (thermae)*, care prin mărimea și împodobirea lor cu ornamente de marmură, mozaicuri și picturi, rivalizau cu construcțiile similare din marile orașe ale imperiului. Ele conțin încăperi destinate unei băi complete, cu aer cald, abur, apă caldă sau rece și palestre pentru exerciții gimnastice. Pentru spectacole sîngeroase au funcționat în orașele de seamă *amfiteatre*, dintre care cel mai mare și binecunoscut a fost cel din capitala provinciei, cu o capacitate de cinci mii de spectatori. În afară de ruinele acestuia existente la Sarmizegetusa, o inscripție menționează un amfiteatru la Porolissum unde el a și fost identificat arheologic în vara anului 1959. Luptele de amfiteatru se dădeau periodic, de către cei bogați, cu gladiatori adesea improvizați dintre sclavi și prizonieri de război. Ca lucrări edilitare avem rețele de apeducte subterane construite cu tuburi de argilă, ce aduceau apă potabilă de la distanțe de cîțiva km (Romula, Sarmizegetusa și Apulum etc.). Singurul *for* săpat parțial în Dacia, cel de la Sarmizegetusa, se remarcă prin portice, statui, coloane și clădiri monumentale ce-l încadrau, unele cu destinație de oficii administrative și prăvălii. El pare a imita un for al lui Traian din Roma. Un loc de seamă în grupul construcțiilor publice îl dețineau numeroasele *temple* ridicate zeilor veneraţi în Dacia. Pentru multe orașe existența acestora se reduce la indicații epigrafice. Totuși, cercetările arheologice de la Sarmizegetusa au determinat aci urmele a peste zece temple dedicate unor zei ca Mithras, Diana, Malagbel, Nemesis, Aesculap și Hygia, Iuppiter Dolichenus, Dea Caelestis și alții. Sanctuarele închinate zeilor romani păstrează planul obișnuit al acestor temple, pe cînd zeii din Orient se bucură de lăcașuri de cult, de o formă diferită, impusă de caracteristicele desfășurării ceremoniilor (Mithras,

Iuppiter Dolichenus etc.). Din inscripţii putem vedea că aceste temple, precum şi alte construcţii publice, se fac adesea prin contribuţie bănească, frecvent impusă păturii îmbogăţite din provincie.

De-a lungul căilor principale ce ies din oraşe se întîlnesc multe ruine de mausolee, adesea acoperite cu o movilă de pămînt şi în care se înmormîntau cei înstăriţi (Sarmizegetusa, Romula, Potaissa etc.).

În afara ariei de apărare a oraşelor, şi mai departe la ţară, singurele construcţii civile mai impunătoare sînt unele ferme *(villae rusticae)*, folosite de elementele sclavagiste bogate, pentru exploatarea bogăţiilor agricole. Arhitectura acestor *villae* izbeşte prin confortul urban şi grija depusă de proprietari în a se înconjura cu ziduri, ceea ce dovedeşte nesiguranţa în care trăiau în mijlocul populaţiei indigene exploatate (Hobiţa, lîngă Sarmizegetusa).

În domeniul *artei* este necesar a se delimita ceea ce constituie opere de import şi ceea ce reprezintă o producţie locală. În producţia artistică, provincia noastră se remarcă prin multiplele şi variatele influenţe exercitate din lumea occidentală, din cea orientală, dar mai ales din cercul provinciilor limitrofe Daciei. Arta provincială din Dacia este dominată în primul rînd de stilurile caracteristice provinciilor occidentale ale imperiului. Această amprentă poate fi urmărită mai ales în categoria monumentelor sculpturale, religioase, funerare sau votive, executate de către pietrarii locali. Nu lipsesc însă nici influenţele din sudul Dunării, din cele două Moesii, din Tracia, Grecia sau Asia Mică. Ele sînt mai puternice în arhitectură şi în arta funerară şi vin în Dacia fie din Orient, prin colonişti şi soldaţi, fie prin intermediul ţinuturilor din sudul Dunării. Meşterii dispuneau de albume ce arată motive împrumutate din Italia, Noricum, Pannonia, Moesia şi Tracia. Pentru Dacia Superioară, stela funerară în formă de medalion ce închide portretul defuncţilor, constituie un monument caracteristic, împrumutat de la pietrarii din Noricum şi Pannonia. În afară de albume, sculptorii din Dacia mai foloseau ca modele de inspiraţie, monedele şi basoreliefurile de dimensiuni

Fig. 103. — Statuetă din bronz aurit reprezentînd pe zeiţa Diana (Sarmizegetusa).

mici, venite prin import. Modeştii pietrari din Dacia execută figuri destul de grosolane, dar au cîteodată drept creaţie originală, introducerea unor particularităţi locale, în ceea ce priveşte îmbrăcămintea sau aspectul fizic al autohtonilor. La Căşei, Apulum şi Lipova s-au descoperit pietre de mormînt pe ale căror sculpturi costumele defuncţilor sînt înfăţişate piese de îmbrăcăminte folosite de localnici. Aportul artistic al Moesiei în arta provincială din Dacia

Fig. 104. — Relief reprezentînd divinităţile sănătăţii: Aesculap, Hygea, Telesfor şi Epione (Alba Iulia-Apulum).

a fost puternic, mai cu seamă în regiunile sudice ale ei. Sarcofagiile de piatră din Oltenia, cu capacul în formă de acoperiş de templu, decorate cu capul meduzei, acrotere şi alte elemente funerare, vin direct din carierele Moesiei sau sînt imitate. În restul Daciei însă, ele sînt confecţionate de meşteri locali. Scena banchetului funebru de pe pietrele de mormînt, tăbliţele votive ale cavalerilor danubieni şi altele, se inspiră după modele din sudul Dunării.

Arta mozaicului ne este cunoscută prin cîteva descoperiri făcute la Sarmizegetusa şi Apulum. Două dintre mozaicurile găsite în capitala Daciei înfăţişau scene din ciclul troian, ca « Judecata lui Paris » şi « Priam îngenunchiat în faţa lui Achile », pentru a obţine trupul neînsufleţit al lui Hector. Se pare că aceşti meşteri mozaicari foloseau modele aduse din Orient.

Plastica în lut deţinea un loc important în arta locală. În general, se toarnă în lut mici figurine de zei sau ornamente, copiate cu ajutorul tiparelor, după prototipuri din metal aduse prin import. Se remarcă totuşi şi unele

încercări de a se realiza portrete locale, cum sînt două măşti din teracotă descoperite la Jidava şi Orlea sau statuetele cu un personaj şezînd pe tron, alături de o divinitate feminină, existente în muzeele de la Alba Iulia şi Cluj. Din *os* şi *corn* meşterii locali sculptau cu frumoase crestături, condeie de scris pe tăbliţe cerate, ace mari pentru păr şi linguriţe folosite în medicină sau practici religioase. Unele *pietre gravate* săpate la Romula în jaspis şi onyx, prin fineţea execuţiei depăşesc simpla îndeletnicire meşteşugărească. Gravorii găsesc teme pe monede şi în mica sculptură, dar adesea ei realizează portrete locale sau figuri de zei agrari, cu atributele specifice, însă în atitudini diferite, îndepărtate de canoanele obişnuite ale reprezentării clasice.

Romanizarea

Problema *romanizării Daciei* în timpul ocupaţiei romane se bucură în ultima vreme de o deosebită atenţie în istoriografia romînă şi sovietică, ea fiind strîns legată de etnogeneza poporului romîn. Deşi stăpînirea romană în Dacia depăşeşte cu puţin un secol şi jumătate, romanizarea provinciei a fost intens organizată în comparaţie cu alte regiuni ale imperiului. Noile raporturi sociale ce se alcătuiau în Dacia şi răspîndirea modului de viaţă roman atrăgeau pe încetul în sfera romanizării o parte a populaţiei înstărite. Importanţa strategică şi nevoile de a se exploata intens bogăţiile Daciei impuneau prin atare situaţie o romanizare rapidă şi intensă. Romanizarea provinciei a depins mult şi de felul în care s-a făcut cucerirea şi de situaţia creată îndată după aceea.

Elementele autohtone din teritoriile oraşelor regiunilor miniere, cîmpiilor fertile şi de pe pămînturile afectate castrelor, au fost mai intens romanizate, decît cele retrase în regiuni muntoase, unde veneau mai puţin în contact cu cultura romană. Aceasta se poate observa şi din felul de răspîndire a resturilor arheologice de factură romană în teritoriile respective. Un rol însemnat în romanizare l-au avut minerii dalmatini colonizaţi aici în regiunea auriferă.

În procesul romanizării Daciei un loc deosebit l-au avut recruţii indigeni, trimişi pînă în a doua jumătate a secolului II e.n., a face serviciul militar în alte regiuni, de unde, unii după 20—25 de ani se întorceau romanizaţi în patrie.

Ca şi în alte provincii ale imperiului, elementul militar deţine o însemnată parte în procesul romanizării. Multe trupe auxiliare din Dacia sînt recrutate din regiuni occidentale romanizate, iar serviciul militar îndelungat pentru soldaţii neromani, îi silea a învăţa şi obiceiurile latine. Ca veterani o mare parte din soldaţii legiunilor şi trupelor auxiliare s-au stabilit în Dacia şi atît la sate, cît şi la oraşe, au fost susţinătorii romanităţii.

S-a arătat, de asemenea, că procesul de romanizare în Dacia a fost susţinut şi prin sincretismul religios. Contactul dintre diferitele divinităţi locale sau aduse, prin cultul comun al acestora organizat sub haină romană, a înlesnit apropierea dintre diferite grupuri de populaţie. Engels a demonstrat, cum panteonul tribal al popoarelor cucerite a fost treptat înlocuit cu religia lumii romane,

pe măsură ce divinităţile locale nu mai puteau apăra independenţa şi interesele acestora, şi cu rare excepţii, zeii proprii se mai menţineau în ţinuturile de munte ale ţăranilor [1]. Acelaşi rol de apropiere l-au avut şi colegiile din Dacia, în care găsim o viaţă de tip roman.

O aprinsă discuţie s-a dus de către istorici în privinţa capacităţii de romanizare a diferitelor grupuri de colonişti veniţi *ex toto orbe Romano*. S-a afirmat că majoritatea acestora erau barbari neromanizaţi, care nu ştiau latineşte, iar în Dacia au continuat a vorbi limba de acasă, rămînînd streini unii faţă de alţii, ţinîndu-se departe de elementul autohton şi venind rar în contact cu organele romane de conducere ale provinciei. S-a mai spus, de asemenea că în Dacia există un bilingvism, greaca fiind mult mai folosită decît latina şi că scurta dominaţie romană de aci nu a putut impune astfel limba latină.

Dar raportul dintre numărul inscripţiilor latineşti şi greceşti, apoi numărul mult redus al onomasticei greco-orientale din textele epigrafice, arată că nu poate fi vorba de un bilingvism în Dacia. Deşi unii colonişti şi soldaţi din Dacia poartă nume elene, mulţi dintre ei se trăgeau din veteranii trimişi în Orient de către Augustus şi alţi împăraţi. În Dacia, limba latină se bucura de prestigiu, pe cînd greaca avea vechea ei valoare cultural-literară, viabilă într-un cerc restrîns. Este apoi exagerat a se afirma că aceşti colonişti, la sosirea lor în nordul Dunării, nu ştiau de loc latineşte. Ei veneau din provincii cucerite de mult timp de către romani şi acolo cultura şi limba latină se răspîndiseră intens. Înşişi dacii, în momentul cuceririi posedau în limba lor diverse elemente de cultură materială şi limbă latină, veniţi prin negustori şi vechile relaţii cu imperiul. Aceşti termeni din vocabularul dac formau o primă bază pentru a învăţa limba latină.

Cît priveşte teoria neromanităţii coloniştilor şi a izolării lor în grupuri ce foloseau numai limba de acasă, ea este total falsă, fiindcă tocmai această situaţie a contribuit la romanizarea lor. În relaţiile lor de toate zilele, cu organele de stat, cu băştinaşii, apoi între ei, aceste elemente eterogene nu puteau învăţa multe limbi, ci trebuiau să folosească o limbă comună. În asemenea situaţie, singura limbă comună şi de prestigiu prin care se puteau înţelege între ei era latina, situaţie care a sprijinit procesul romanizării lor. Puterea romanităţii din Dacia explică apariţia unui mare număr de locuitori, cu gentiliciile de *Ulpius*, *Aelius* şi *Aurelius*, apoi ridicarea la rangul de municipiu şi colonie a unor oraşe romane pe timpul lui Hadrian, Marcus Aurelius şi Septimius Severus.

Procesul romanizării a continuat intens şi s-a desăvîrşit după părăsirea aureliană. Destrămarea vieţii urbane care începe la această dată, împrăştie la sate şi în regiuni mai retrase elementele romanizate de la oraşe, ducînd acolo limba latină şi felul de viaţă roman. Legăturile economice, cele politico-militare, recuceririle nord-dunărene din secolul IV, mercenariatul şi fuga pe malul stîng

[1] K. Marx-F. Engels, *Сочинения*, vol. XV, p. 607 şi urm.

al Dunării a elementelor nemulţumite de exploatarea imperiului, au contribuit la alimentarea romanităţii din Dacia în secolele III—VI e.n. Astfel, Dunărea nu a separat cele două romanităţi, ci a fost axul de legături continue de o parte şi de alta.

8. ISTORIA POLITICĂ A PROVINCIEI DACIA

Ştirile scriitorilor antici despre evenimentele istorice din Dacia romană şi din ţinuturile limitrofe sînt puţine, sporadice şi în general sumare. Numai arareori întîmplările din provincia de la periferia imperiului răzbat pînă la Roma. Un ecou şi-au găsit în operele istoricilor antici numai acele evenimente care afectau într-un fel oarecare interesele imperiului ori erau în legătură mai directă cu persoana împăraţilor şi a celor din jurul lor. Documentele epigrafice şi descoperirile arheologice completează numai într-o oarecare măsură informaţiile scriitorilor antici.

După terminarea războaielor de cucerire şi constituirea oficială a provinciei, în cei cîţiva ani care au urmat, primul guvernator al Daciei D. Terentius Scaurianus, procedează la organizarea sistematică a teritoriului alipit imperiului. La începutul anului 112 e.n. pe monedele imperiale în locul tipului cu *Dacia capta* apare o altă reprezentare alegorică a provinciei, simbolizînd bogăţiile ei, însoţită de legenda DACIA AVGVST(i) PROVINCIA. Este tipul de *provincia pacata*, adică « pacificată ».

O relativă linişte se menţine pînă la sfîrşitul domniei împăratului Traian, dar îndată sau poate chiar puţin înainte de moartea acestuia, întîmplată la 11 august 117, o puternică mişcare de revoltă se produce în mai multe provincii de la graniţele imperiului. În biografia împăratului Hadrian se arată că în primele zile de domnie ale acestuia, *primis imperii diebus*, unele populaţii supuse sau închinate Romei se revoltă. Printre acestea sînt amintiţi şi sarmaţii, care au început război deschis împotriva imperiului [1]. Luptele iau o amploare mai mare la graniţele Daciei, acestea fiind atacate nu numai dinspre apus, de sarmaţii iazigi, ci şi dinspre răsărit de către fraţii lor roxolani. Momentul pentru asemenea atacuri era deosebit de prielnic, deoarece Traian retrăsese o parte din trupele din Dacia, ca şi din celelalte provincii dunărene spre a le duce în Orient, în războiul împotriva parţilor, iar moartea neaşteptată a împăratului şi designarea numai în ultimele clipe a unui succesor, în persoana nepotului şi fiului său adoptiv, a trezit speranţe la popoarele supuse sau nemulţumite de romani. În Dacia nemulţumirile izvorau din condiţiile grele impuse dacilor după înfrîngerea lor, ca şi din situaţia creată populaţiilor sarmatice de la graniţele noii provincii.

[1] *SHA*, I, 5, 21: *nam deficientibus his nationibus, quas Traianus subegerat, Mauri lacessebant, Sarmatae bellum inferebant.* (Căci răsculîndu-se acele popoare pe care Traian le supusese, maurii ne hărţuiau, iar sarmaţii purtau de-a dreptul război).

Evenimentele impun venirea în Dacia a împăratului Hadrian, îndată după urcarea sa pe tron. Aici el ia măsuri energice pentru restabilirea puterii romane, fiind nevoit totodată să procedeze, la reorganizarea teritoriilor cucerite de Traian la nordul Dunării. Biograful împăratului relatează că auzind de mişcarea sarmaţilor şi a roxolanilor, Hadrian a venit în Moesia, după ce şi-a trimis aci mai întîi armatele [1]. În Dacia, unde împăratul a ajuns spre sfîrşitul anului 117 (luna decembrie) sau pe la începutul anului 118, situaţia era deosebit de precară. Guvernatorul provinciei, încercatul general C. Iulius Quadratus Bassus, care participase la războaiele dacice, tocmai murise în mijlocul acestor evenimente.

La răsărit de Dacia roxolanii erau nemulţumiţi pentru că li se reduseseră subsidiile acordate lor de către împăratul Traian. Ei începuseră războiul şi pătrunseseră probabil pe teritoriul Munteniei de astăzi, anexat Moesiei Inferioare, unde vor fi fost sprijiniţi de populaţia dacică răsculată. Cercetările arheologice au arătat că lagărele romane din acest teritoriu au fost trecute prin foc înainte de a fi fost părăsite. Romanii se temeau că barbarii vor ataca podul de piatră peste Dunăre de la Drobeta şi vor pătrunde în Moesia. De aceea, după relatarea lui Dio Cassius (78, 13), Hadrian a dispus dărîmarea părţii de sus a podului, spre a-l face un timp impracticabil. Pentru a opri năvala roxolanilor şi a aliaţilor lor, ca şi spre a preîntîmpina răscoalele interne, a fost creată provincia Dacia Inferior, în condiţiile arătate mai sus (v. p. 349). Hadrian a dus apoi tratative cu regele roxolanilor şi a încheiat cu el pacea. Biograful împăratului nu arată în ce condiţii s-a încheiat această pace, lăsînd doar să se înţeleagă că împăratul a consimţit la mărirea subsidiilor, de care se plîngea regele roxolanilor [2]. Noi ştim însă că preţul plătit de romani a fost mult mai mare. Ei au trebuit să evacueze toate trupele de pe teritoriul Munteniei şi să renunţe la stăpînirea lui efectivă.

În vest, atît Dacia cît şi Pannonia erau ameninţate de atacul iazigilor. Aceştia se instalaseră între Dunăre şi Tisa pe la 20 e.n. cu asentimentul romanilor, dacă nu chiar chemaţi de ei spre a slăbi puterea dacilor. Iazigii au rămas un timp credincioşi romanilor, faţă de care se aflau în raporturi de clientelat şi în timpul războaielor dacice au fost de partea lor. La sfîrşitul războaielor ei sînt însă nemulţumiţi, deoarece Traian a refuzat să le restituie nişte teritorii pe care li le răpise Decebal [3]. De aceea, în 106—107 ei se ridică împotriva romanilor, dar răscoala e înăbuşită de către Hadrian, pe atunci guvernator al Pannoniei inferioare [4]. Acum ei găsesc din nou prilej să se războiască cu romanii, atacînd atît

---

[1] *SHA*, I, 6, 6: *Audito dein tumultu Sarmatarum et Roxolanarum praemissis exercitibus Moesiam petit* (Auzind apoi de răscoala sarmaţilor şi roxolanilor, trimiţînd înainte trupe, s-a îndreptat spre Moesia).

[2] *SHA*, I, 6, 8: *cum rege Roxolanarum, qui de iminutis stipendiis querebatur, cognito negotio pacem composuit* (Cu regele roxolanilor, care se plîngea de micşorarea stipendiilor, a încheiat pace după ce a cercetat pricina). Dacă acest rege e cel pomenit în inscripţia de la Pola (*CIL*, *V*, 32 = *ILS*, 852), cu numele de *P. Aelius Rasparaganus*, sau altul, nu putem şti.

[3] Dio Cassius, LXVIII, 10

[4] *SHA*, I, 3, 9.

Pannonia cît şi Dacia. Mişcarea lor a fost foarte puternică şi s-a prelungit şi după încheierea păcii cu roxolanii. Hadrian a stat se pare cîtva timp la Sarmizegetusa, după cum se poate deduce dintr-o inscripţie cu care-l cinsteşte metropola, acum mai întîi numită Sarmizegetusa, în ultimele zile ale anului 117 sau în prima parte a anului următor [1]. După cum s-a mai spus, pentru a face faţă războiului cu iazigii, Hadrian a încredinţat temporar conducerea atît a Daciei cît şi a Pannoniei, ambele provincii fiind lipsite momentan de un guvernator titular, de rang senatorial, încercatului general Q. Marcius Turbo [2], căruia, spre a avea mai multă autoritate şi a putea comanda legiunile din cele două provincii, îi acordă titlul de *praefectus Aegypti* [3]. După aceea împăratul pleacă la Roma, pe la începutul anului 118, spre a-şi asigura tronul. Q. Marcius Turbo a dus la bun sfîrşit luptele cu iazigii. El era versat în asemenea acţiuni, fiind trimis încă de împăratul Traian pentru reprimarea iudeilor, în Cyrenaica, şi apoi de către Hadrian cu înăbuşirea unei răscoale în Mauretania. Misiunea lui în Dacia va fi fost uşurată de faptul că după încheierea păcii cu roxolanii, iazigii au rămas singuri, fiind atacaţi atît din Pannonia cît şi din Dacia. Turbo şi-a avut însă cartierul în metropola Daciei, care, după ce a ajuns prefectul pretoriului, *praefectus praetorio*, la Roma, prin 120—121, îi ridică o inscripţie de mulţumire [4]. Probabil că încă înainte de sfîrşitul anului 118 iazigii erau înfrînţi şi liniştea reinstaurată în Dacia, care după încetarea însărcinării excepţionale a lui Turbo rămîne împărţită în două părţi, dintre care una, Dacia Inferior, va fi condusă la început de un *praefectus*, apoi de un *procurator cum iure gladii*.

Hadrian acordă şi după aceea o atenţie deosebită Daciei. S-a arătat mai sus că intenţia lui de a părăsi Dacia s-a născut ca urmare a abandonării teritoriului Munteniei de astăzi, care pînă aci făcuse parte din provincia Moesiei Inferioare. Trecînd la o politică defensivă, Hadrian se preocupă de întărirea sistemului defensiv al provinciei din nordul Dunării, organizînd *limes Alutanus*. Cu prilejul primei sale călătorii de-a lungul imperiului, în 124, Hadrian vizitează pentru a doua oară Dacia. Atunci probabil Drobeta şi Napoca au primit statutul de municipii. Monetăriile imperiale emit monede cu legenda *Dacia*, însoţită de reprezentări alegorice ale provinciei, precum şi cu legenda *Exercitus Dacicus*.

Situaţia se va înrăutăţi după scurt timp. Pe vremea domniei lui Antoninus Pius izvoarele literare amintesc de lupte împotriva dacilor sau geţilor. Biograful împăratului relatează că acesta a purtat mai multe războaie prin generalii săi,

---

[1] *CIL*, III, 1445.

[2] *SHA*, I, 6, 7: *Marcium Turbonem post Mauretaniam praefecturae infulis ornatum Pannoniae Daciaeque ad tempus praefecit* (Pe Marcius Turbo, care după Mauretania fusese învestit cu semnele prefecturii, l-a numit pentru un timp prefect al Pannoniei şi Daciei).

[3] *SHA*, I, 7, 3: *Dacia Turboni credita titulo Aegyptiacae praefecturae, quo plus auctoritatis haberet* (Dacia a fost încredinţată lui Turbo cu titlul de prefect al Egiptului, pentru a avea mai multă autoritate).

[4] *CIL*, III, 1462.

amintind şi pe daci printre popoarele învinse [1]. Dacii cu care s-au războit generalii lui Antoninus Pius ar fi dacii liberi de la hotarele provinciei. Primele ciocniri par să fi avut loc în 143, la graniţa de nord-vest a provinciei. Diploma din 144 arată că trupe noi au fost aduse puţin înainte în Dacia Superior [2]. Tot acum începe reconstruirea în piatră a castrelor din această parte a Daciei, după cum dovedeşte piatra de fundaţie a pretoriului din castrul de la Gherla, datînd din 143 e.n. [3]. Luptele cu dacii liberi au fost reluate cu şi mai mare amploare spre sfîrşitul domniei lui Antoninus Pius. În anii 157—158 ele sînt conduse de guvernatorul provinciei M. Statius Priscus. În colţul nord-vestic al provinciei sînt îngrămădite multe trupe, dintre care unele aduse acum în Dacia, ca de pildă *vexillarii Africae et Mauretaniae Caesariensis* şi *Mauri gentiles*, amintiţi într-o diplomă din anul 158 descoperită la Cristeşti, pe Mureş [4]. La Porolissum, în 157, se reface amfiteatrul « *vetustate dilapsum* » [5] şi tot atunci probabil castrul mic de pămînt de pe Citera e reclădit în piatră. În aceste lupte este angajată şi legiunea XIII Gemina, amintită pe un altar închinat la Apulum *pro salute imperii Romani et virtute leg(ionis) XIII g(eminae) sub M. Statio Prisco consule designato* [6]. Cu acest prilej probabil i s-a acordat legiunii epitetul de *pia fidelis*. Luptele conduse de către guvernatorul M. Statius Priscus s-au încheiat încă înainte de sfîrşitul anului 158. Biruinţa asupra dacilor liberi a avut un puternic ecou atît la Roma, cît şi în provincie. La Roma, în afară de înregistrarea evenimentului de către scriitorii antici, monetăria imperială trîmbiţează biruinţa prin diferite emisiuni. Deşi oficial Antoninus Pius nu a purtat nici un epitet de biruitor, două inscripţii africane [7], dintre care una din 157, îi dau, pe lîngă altele, şi titlul de *Dacicus*. În provincie, în afară de inscripţia de la Apulum, amintită mai sus, foarte semnificativă este închinarea de către M. Statius Priscus a unui altar *Victoriae Aug(ustae)* tocmai la Grădiştea Muncelului [8], în apropierea locului unde cu o jumătate de veac înainte se repurtase victoria decisivă împotriva regelui Decebal. Biruinţa de acum evoca pe aceea de pe vremea împăratului Traian. După terminarea războiului Dacia era din nou « pacificată ». Nu mai puţin de trei diplome militare datînd din anii 157—158 înregistrează masive lăsări la vatră din trupele care participaseră la lupte [9]. Aceste evenimente au avut şi o altă consecinţă, anume împărţirea Daciei în trei părţi, efectuată încă pe timpul guvernatorului M. Statius Priscus, înainte de plecarea lui la Roma,

---

[1] *SHA*, II, 5, 4: *Germanos et Dacos et multas gentes atque Iudaeos rebellantes contudit per praesides ac legatos* (Pe germani şi pe daci şi pe multe alte neamuri precum şi pe iudeii care se răsculaseră i-a înfrînt prin guvernatori şi generali).

[2] *CIL*, XVI, 90.

[3] *JÖAI*, XI, 1908, Bbl. 208.

[4] *CIL*, XVI, 110.

[5] *CIL*, III, 836.

[6] *CIL*, III, 1161.

[7] *CIL*, VIII, 12 513, 20 424.

[8] *CIL*, III, 1416.

[9] *CIL*, XVI, 107, 108, 110.

unde fusese designat consul. Prin crearea Daciei Porolissensis, condusă la început de un procurator presidial, se crea totodată și un *exercitus Daciae Porolissensis*, armată menită tocmai a apăra noul front de la granița de nord-vest a provinciei, împotriva dacilor liberi.

O puternică zguduire suferă imperiul pe timpul lui Marcus Aurelius, cînd și provincia Dacia a ajuns în mare pericol. La începutul domniei acestui împărat, armatele romane au fost angajate într-un greu război pornit de parți, care s-a extins în multe provincii ale Asiei Anterioare. Înainte de a se fi încheiat pacea în Orient, în anul 166 a început un război la Dunăre, la care au participat nenumărate populații care locuiau ținuturile ce se întind din Boemia pînă la nordul Mării Negre. Războaiele marcomanice, numite așa pentru că au fost inițiate de populația germanică a marcomanilor, angajează pe împăratul-filozof pînă la moartea sa în 180 e.n.

Biograful împăratului arată că « au conspirat toate neamurile de la granița Illyricului pînă în Gallia, ca marcomanii, varistii, hermudurii și cvazii, suevii, sarmații, lacringii și burii, aceștia și alții ca victoalii, sosibii, sicobații, roxolanii, peucinii, costobocii [1]. Se bănuiește că frămîntarea care a cuprins lumea barbară de la granița imperiului ar fi fost provocată de mișcările de populații ce aveau loc în spatele ei, ca de pildă coborîrea goților de la Marea Baltică înspre țărmul Mării Negre.

Provincia Dacia, prin poziția sa înaintată în mijlocul lumii barbare, era direct amenințată și stăpînirea romană a fost zguduită. Timp de mai mulți ani a stat sub amenințarea unui adevărat asediu. Amenințarea cea mai puternică s-a exercitat la granița de vest și nord-vest a provinciei. Ea venea din partea sarmaților, a dacilor liberi și semințiilor germanice, care s-au apropiat în această vreme de hotarele Daciei. Periclitate au fost însă și hotarele de răsărit.

Spre a întări apărarea provinciei, legiunea a V-a Macedonica, după întoarcerea ei din Orient, este transferată de la Troesmis la Potaissa, aproape de granița cea mai amenințată a Daciei. Conducerea provinciei este încredințată unor legați de rang consular, generali destoinici ca Sex. Claudius Agricola, M. Claudius Fronto și Sex. Cornelius Clemens, care participaseră la războiul din Orient sau la luptele de pe Dunăre împotriva marcomanilor, sub conducerea lui Lucius Verus. Ei luptă din greu pentru apărarea granițelor provinciei. Inscripțiile îi arată nu numai ca guvernatori ai provinciei, ci și ca generali. Astfel, o inscripție de la Sarmizegetusa, pusă pentru cinstirea lui M. Claudius Fronto, îl gratifică pe acesta cu titlul de *fortissimus dux, amplissimus praeses* [2], așa precum Sex. Cornelius Clemens e numit într-o inscripție *consularis et dux trium Daciarum* [3].

Barbarii pătrund pe teritoriul provinciei. Regiunea auriferă de la Alburnus Maior a fost devastată, după cum rezultă din ascunderea în galeriile minelor

[1] *SHA*, IV, 22, 1.
[2] *CIL*, III, 1467.
[3] *CIL*, VIII, 20 944.

a tăbliţelor cerate, dintre care ultima este din anul 167. În nord, la Porolissum probabil că acum sînt distruse castrele de pe Pomet şi de pe Citera, acesta din urmă fiind definitiv părăsit. Însăşi metropola a fost ameninţată, după cum rezultă dintr-o inscripţie pusă împăratului, drept mulţumire că a fost scăpată de « un dublu pericol »: *ancipiti periculo virtutib(us) restituta*[1]. Situaţia este precară şi în partea de răsărit a provinciei, unde se înregistrează, ca şi mai departe în Moldova, numeroase îngropări de tezaure monetare, cum este de pildă cel de la Tibudeni, în Ciuc, în care ultima monedă este din 167.

Situaţia imperiului se agravă şi mai mult după moartea lui L. Verus, în 169. De la Dio Cassius aflăm că în timp ce Marcus Aurelius îşi stabilise cartierul la Carnuntum, în Pannonia, unde duce tratative cu unele seminţii, un prinţ barbar Tarbos intră în Dacia, ameninţînd cu război dacă nu i se vor da bani, dar a fost alungat de alţi barbari care se aliaseră cu romanii. Guvernatorul Daciei M. Claudius Fronto, care deţinea în acelaşi timp şi conducerea Moesiei Superior, se luptă cu iazigii şi cu neamurile germanice, dar este ucis pe cîmpul de luptă prin 170: *post aliquot secunda proelia adversum Germanos et Iazyges ad postremum pro r(e)p(ublica) pugnans ceciderit*, cum glăsuieşte inscripţia de pe soclul statuii pe care senatul, la îndemnul împăratului, i-a ridicat-o în forul lui Traian de la Roma[2]. Situaţia nu se limpezeşte nici pe timpul guvernatorului următor al Daciei, Sex. Cornelius Clemens, cînd, prin 171—172, după relatarea lui Dio Cassius, seminţii germanice se aşază în Dacia: « Astingii, conduşi de Rhaos şi Rhaptos, veniră să se aşeze în Dacia, cu speranţa de a primi bani şi pămînt în schimbul alianţei lor; dar neobţinînd nimic, ei dădură ca ostatici lui Clemens pe femeile şi copiii lor, cu intenţia de a merge să cucerească pămînturile costobocilor, ceea ce nu i-a împiedicat, după ce i-au învins pe aceştia, să jefuiască Dacia. Dar lacringii, temîndu-se ca nu cumva Clemens, înspăimîntat (de cele întîmplate) să nu-i introducă în teritoriile pe care le locuiau ei, îi atacară pe neaşteptate şi cîştigară o asemenea victorie, încît astingii nu mai comiseră nici un act de ostilitate faţă de romani şi cerură cu insistenţă de la Marcus Antonius bani şi pămînt, cu obligaţia de a face rău popoarelor care se aflau în război cu el ». În acelaşi fel şi alte seminţii fură aşezate în Dacia[3].

După încheierea în 175 a păcii cu cvazii şi cu marcomanii, lucrurile se mai liniştiră în Dacia. Luptele fură duse însă mai departe împotriva iazigilor, pînă ce şi aceştia au fost înfrînţi. În acest timp, cînd guvernator al Daciei era L. Aemilius Carus, se aduc noi trupe în provincie. Împăratul însuşi se pare că a venit în Dacia spre a lupta împotriva bastarnilor şi a costobocilor, de la graniţele de nord ale provinciei. Liniştea fu instaurată astfel şi în estul Daciei. Iazigii dintre Dunăre şi Tisa primiră acum de la împărat învoirea de a face comerţ

---

[1] *CIL*, III, 7969.
[2] *CIL*, VI, 1377 = *ILS*, 1098.
[3] Dio Cassius, LXXI, 11.

cu fraţii lor din răsărit, roxolanii, prin Dacia, dar numai cu permisiunea de fiecare dată a guvernatorului provinciei [1]. Drumul de comerţ al iazigilor cu roxolanii este probabil cel însemnat de geograful anonim din Ravenna şi care pornind de la Porolissum ducea pînă la Tyras.

Cînd războiul cu marcomanii începe din nou, prin 177, Dacia nu este afectată. Legatul P. Helvius Pertinax, viitorul împărat, a condus în aşa fel cele două Moessi, apoi Dacia, întărind apărarea imperiului pe Dunăre, încît el a putut fi trimis de aci în Siria [2].

După moartea lui Marcus Aurelius la 17 martie 180, în castrul de la Vindobona, pe Dunăre, fiul şi urmaşul său Commodus încheie pacea cu barbarii, grăbindu-se să se întoarcă la Roma. Printre condiţiile impuse burilor fu şi aceea de « a nu se stabili niciodată şi de a nu-şi paşte turmele lor de vite pe teritoriul din ţara lor la mai puţin de 40 de stadii (= 7,5 km) depărtare de Dacia » [3]. Tot el relatează în continuare că Sabinianus, guvernatorul de pe atunci al Daciei, « a adus sub ascultarea sa 12 000 de daci mărginaşi (Δακῶν τῶν προσόρων), care fuseseră alungaţi din locurile lor şi erau dispuşi să vină în ajutorul celorlalţi; promiţînd că le va da pămînt în Dacia ». Nu ştim însă dacă aceşti daci au fost de fapt aşezaţi pe teritoriul provinciei. Cert este că lupte cu « barbarii » au mai avut loc şi după aceea, în timpul domniei lui Commodus. Ele au fost purtate « dincolo de Dacia » (ὑπὲρ τὴν Δακίαν), probabil dincolo de Carpaţi, şi în ele s-au distins generalii D. Clodius Albinus şi C. Pescennius Niger, viitori pretendenţi la tron. Despre o înfrîngere a dacilor de către generalii lui Commodus face amintire şi biograful împăratului [4], care mai spune că puterea acestuia a fost impusă în Dacia provincialilor care nu voiau să o recunoască *(et in Dacia imperium eius recusantibus provincialibus)*, ceea ce se referă probabil mai degrabă la o atitudine ostilă faţă de Commodus a trupelor din Dacia, decît la o răscoală a populaţiei din interiorul ei.

În timpul domniei lui Septimius Severus, Dacia cunoaşte din nou o perioadă mai lungă de siguranţă pentru exploatarea romană. Activitatea economică este reluată cu intensitate. Oraşele se bucură de o nouă perioadă de înflorire. Unele, ca Potaissa şi Porolissum, poate şi Dierna, Tibiscum şi Ampelum, acum primesc dreptul de municipii. În Apulum, alături de *Colonia Aurelia*, se întemeiază şi un *municipium Septimium*, iar municipiile Drobeta şi Potaissa sînt ridicate la rangul de *coloniae*. Unora, ca de pildă Potaissei, li s-a acordat *ius Italicum* (vezi mai sus). Totodată Septimius Severus a procedat la reorganizarea şi întărirea apărării provinciei. Se repară drumuri şi se reconstruiesc

[1] Dio Cassius, LXXI, 19.

[2] *SHA*, VII, 2, 10—11: *Cassiano motu composito e Syria ad Danubii tutelam profectus est atque inde Moesiae utriusque, mox Daciae regimen accepit. Bene gestis his provinciis Syriam meruit* (După ce a înăbuşit răscoala lui Cassianus, a plecat din Siria ca să apere Dunărea şi a primit întîi conducerea celor două Moesii, apoi a Daciei. Ducînd la bun sfîrşit aceste însărcinări a obţinut Siria).

[3] Dio Cassius, LXXII, 3.

[4] *SHA*, VI, 13, 5.

în piatră castrele de pămînt. La sud de Carpaţi, hotarul Daciei e împins dincolo de Olt, construindu-se *limes transalutanus* (v. mai sus). Oraşele şi trupele îl cinstesc pe el şi pe fii săi, Caracalla şi Geta, ridicîndu-le statui şi monumente. Septimius Severus poate fi pe drept cuvînt considerat ca al doilea « părinte » al Daciei. Caracalla, în primii ani de domnie, acordă atenţie deosebită Daciei, ducînd la bun sfîrşit opera de refacere în piatră a castrelor şi de desăvîrşire a sistemului defensiv al provinciei. În mod special s-au bucurat de atenţia lui Caracalla trupele staţionate la Porolissum. Castrul mare este reconstruit pentru a doua oară în piatră, aşa precum au fost reclădite şi alte castre de pe graniţa de vest pînă la Micia şi de pe hotarul de nord-est pînă la Inlăceni. După aceste măsuri, în anul 214, înainte de a pleca în Orient, Caracalla vine în Dacia, după cum mărturiseşte clar biograful său: *dein ad Orientem profectionem parans, omisso itinere in Dacia resedit* [1]. El s-a dus foarte probabil pînă la Porolissum, cu care prilej a fost reparat drumul de la Napoca pînă acolo, cum rezultă dintr-un miliar descoperit la Mera, lîngă Cluj. La Porolissum, Caracalla a inaugurat lucrările de la castrul mare de piatră de pe Pomet, terminate cu un an înainte, precum şi statuia sa ecvestră de bronz, şi a mamei sale, Iulia Domna, trimise probabil de la Roma. Tot aici el duce tratative, precedate poate de o demonstraţie de forţă, cu căpeteniile populaţiilor care locuiau dincolo de hotarul provinciei, pentru o nouă reglementare a raporturilor imperiului cu ele. De la dacii liberi ia ostateci, pe care îi va înapoia mai tîrziu împăratul Macrinus [2]. Importanţa grupului de daci liberi din vestul Daciei rezultă şi din atestarea epigrafică, tocmai în această vreme, a unui interpret de limba dacică « *interpres Dacorum* », în serviciul legiunii I Adiutrix la Brigetio, în Pannonia. În continuare scriitorul antic relatează că pe vandali Caracalla i-a aţîţat împotriva marcomanilor, cu care înainte trăiau în bună înţelegere, iar pe regele cvazilor Cabriomarus, chemat în faţa tribunalului său, îl ucise, după cum mărturiseşte acelaşi Dio Cassius [3]. Cît priveşte ştirea despre luptele în acest timp cu goţii [4], ea e dubioasă şi a fost contestată, fiind considerată ca datorîndu-se unui anacronism comis de istoricul antic.

În Dacia, Caracalla şi mama sa Iulia Domna sînt proslăviţi în inscripţii şi se ridică altare pentru sănătatea lor. Înainte de plecarea în Orient, la Ampelum, procuratorul minelor de aur Aelius Sostratus închină un altar pentru sănătatea, victoria şi ferirea de primejdie *(pro salute et victoria et incolumitate)* a lui Caracalla şi a mamei sale Iulia Domna [5].

Plecînd spre Orient, Caracalla lăsa Dacia într-o situaţie bine consolidată atît în interior cît şi la graniţele ei. Sistemul defensiv al provinciei atinsese culmea puterii lui. Trupele care păzeau graniţele erau numeroase şi moralul

[1] *SHA*, XII, 5, 4. Cf. Dio Cassius, LXVII, 16, 6; Herodianus, IV, 8, 1.
[2] Dio Cassius, LXVIII, 27, 5.
[3] Idem, LXXII, 20, 3.
[4] *SHA*, XII, 10, 6.
[5] *CIL*, III, 7836.

lor ridicat, datorită măsurilor generale luate pentru îmbunătățirea stării soldaților, în primul rînd prin mărirea soldei (stipendium) de la 500 la 750 denari, adică cu jumătate, pentru soldații din legiuni și corespunzător probabil și pentru celelalte categorii de soldați.

Cu situația astfel consolidată și cu puternicul ei sistem defensiv, Dacia era pregătită din punctul de vedere al romanilor să înfrunte vremurile grele și furtuna care se va abate în curînd asupra ei.

Fig. 105. — Fragmente din capul unei statui de bronz (sec. III) (Moigrad-Porolissum).

După Caracalla, liniștea se menține cîtva timp, fiind întreruptă doar de mici atacuri ale dacilor liberi, ca acelea din vremea lui Macrinus (217—218), cînd, potrivit știrii lui Dio Cassius, la care ne-am mai referit, dacii liberi atacă din nou Dacia și amenință să prelungească războiul dacă nu li se dau înapoi ostatecii luați de Caracalla. Maximin Tracul, are de luptat în 235—236 împotriva dacilor liberi și a sarmaților iazigi, pe care îi învinge, luîndu-și titlurile de *Dacicus Maximus* și *Sarmaticus Maximus*.

Curînd, la granițele Daciei, alături de populațiile cunoscute din secolul al II-lea, apar altele noi, cum sînt gepizii, la hotarul de nord al provinciei și goții în răsărit. De asemenea, carpii, locuind la răsărit de Carpați, se afirmă cu vigoare prin atacuri și incursiuni violente pe care le întreprind în teritoriile romane. Începe epoca marilor atacuri împotriva imperiului la Dunărea de jos, condusă de carpi, la care se asociază și goții. Aceste atacuri sînt îndreptate în primul rînd spre teritoriile de la sudul Dunării de jos, în Moesia Inferioară și mai departe spre Tracia, Macedonia și Grecia. Dar nici Dacia nu este scutită

de puternice atacuri. Situaţia ei se înrăutăţeşte pe măsură ce ţinuturile din sudul Dunării sînt tot mai mult devastate.

În anul 238, pe vremea împăraţilor Maximus şi Balbinus, carpii şi goţii invadează Moesia Inferioară [1]. Guvernatorul Moesiei, Tullius Menophilus, încheie pacea cu goţii, plătindu-le sume de bani. Carpii rămîn însă nemulţumiţi, deoarece lor li se refuză subsidiile, deşi ei pretind că « sînt mai puternici decît goţii » *(sumus enim Gothis prestantiores)* [2]. Ca urmare, în 242 ei invadează din nou Moesia şi Tracia. Împăratul Gordianus al III-lea care se pregătea să pornească în fruntea unei puternice armate împotriva parţilor, e nevoit să zăbovească un timp pentru a-i alunga de pe teritoriul roman [3]. Această invazie a afectat şi partea de răsărit a Daciei. Limesul transalutan a fost străpuns şi carpii pătrund şi în Dacia Apulensis, probabil prin pasul Turnu-Roşu. În faţa acestei ameninţări se constată îngroparea mai multor tezaure monetare în Transilvania. Pericolul a fost însă îndepărtat de astă dată cu uşurinţă.

Marele atac al carpilor în Dacia se produce însă în anul 245, pe vremea lui Filip Arabul, şi se prelungeşte cîţiva ani. El a zguduit puternic stăpînirea romană în Dacia. Din ştirea transmisă de Zosimos aflăm că împăratul a venit la Dunăre şi a condus în persoană lupta împotriva carpilor, pe care nu i-a învins, se pare, decît în anul 247. Bătălia s-a dat în apropierea unui castel, în care o parte dintre carpi se refugiaseră, şi au putut fi învinşi numai datorită vitejiei trupelor de mauri. Locul unde s-a desfăşurat bătălia nu este precizat, dar din cele relatate el pare să fi fost undeva în partea de răsărit a Daciei. Înfrînţi, carpii cer pace, după care Filip se întoarce la Roma. Monedele anunţă biruinţa prin emisiunile din anul 247 cu legenda *Victoria Carpica*, iar senatul conferă împăratului titlul de *Carpicus maximus*, care apare însă numai pe monedele din 248.

În Dacia, ca urmare a acestei puternice invazii a carpilor, se constată îngroparea a numeroase tezaure monetare. Limesul transalutan este definitiv părăsit şi apărarea romană se retrage din nou pe linia Oltului. Oraşele Daciei, chiar cele din interior, par să fi avut de suferit. La Apulum, un oarecare C. Valerius Sarapio ridică un altar lui I.O.M., drept mulţumire că a scăpat din captivitatea carpilor: *a Carpis liberatus* [4]. Tot acum se refugiază din nordul Dunării, la Serdica, mama viitorului împărat Galerius [5]. Cu toate acestea urmările invaziei nu au fost atît de catastrofale, pe cît au voit să pretindă unii istorici. Se constată, dimpotrivă, o refacere a situaţiei provinciei în interior şi o consolidare a apărării graniţelor prin măsurile luate de împărat. La Sarmizegetusa, Napoca şi Porolissum se pun inscripţii închinate împăratului şi familiei sale

[1] *SHA*, XXI, 16, 3.
[2] Petrus Patricius, *FHG*, IV, p. 186–187, fr. 8.
[3] *SHA*, XX, 26, 11–13.
[4] *CIL*, III, 1054.
[5] Lactantius, *De mort. persec.*, 9, 2.

în semn de recunoştinţă pentru înlăturarea pericolului. În timpul şederii sale din anul 246 în Dacia, Filip Arabul acordă provinciei dreptul de a bate monede de bronz. Primele emisiuni datează din vara anului 246 şi ele vor continua timp de 11 ani. Monedele purtînd legenda PROVINCIA DACIA pare că nu au fost bătute la Viminacium, cum se crede de obicei, ci într-o monetărie aparte a provinciei instalată probabil la Sarmizegetusa. La această monetărie funcţiona ca verificator al monedelor *Ianuarius Aug(ustorum) (duorum), lib(ertus) nummul(arius)*, atestat epigrafic la Sarmizegetusa [1]. Cei doi Augusti menţionaţi în inscripţie sînt probabil chiar Filip Arabul şi fiul său, mai degrabă decît Valerianus şi Gallienus. În anul 248, oraşul Romula este înconjurat cu ziduri ridicate din temelii de către soldaţi, *ob tutelam civit(atis) coloniae suae Romul(ae) circuitum muri manu militari a solo fecerunt* [2]. Pentru aceste lucrări au fost aduse detaşamente din legiunile *VII Claudia*, *XI Claudia* şi *XXII Primigenia*. În aceeaşi vreme (prin anii 248—250) şi Sucidava e întărită cu ziduri.

Dar imperiul se scufundă tot mai mult în anarhia militară şi atacurile dinafară ale barbarilor se înteţesc. În vest, Dacia continuă să fie atacată de sarmaţii iazigi, de dacii liberi, de vandali şi de alte seminţii germanice, printre care se află acum şi gepizii. În est, principalii atacatori rămîn carpii şi seminţiile gotice, printre care şi taifalii.

Decius, proclamat împărat de trupele din Moesia, vine în Dacia şi luptă împotriva dacilor liberi şi a altor barbari, luîndu-şi titlul de *Dacicus maximus*. La Porolissum o inscripţie este pusă în cinstea familiei împăratului de către o trupă care staţiona acolo, iar colonia nova Apulensis închină de asemenea o inscripţie lui Decius, numindu-l *restitutor Daciarum* [3]. Monetăriile imperiale bat monede cu legenda DACIA şi DACIA FELIX, însoţite de reprezentările figurate ale provinciei, iar pe monedele provinciei obişnuita personificare a Daciei e înlocuită de o altă reprezentare simbolizînd *Pax Romana* (tipul D). În vara anului 251 însă, pe cînd încerca să alunge pe goţii care sub conducerea căpeteniei lor Cniva pătrunseseră în Moesia, fiind trădat de generalul său Trebonianus Gallus, împăratul Decius cade în luptă la Abrittus. Gallus, ajuns împărat, obţine pacea de la goţi, plătindu-le bani şi cedîndu-le probabil unele teritorii din estul Daciei. În vremea lui, în Dacia se repară drumul de la Apulum la Micia [4].

O dată cu urcarea pe tron a lui Valerianus şi a fiului său Gallienus, imperiul, asaltat la toate graniţele, iar în interior ameninţat cu dezmembrarea datorită numeroşilor pretendenţi la tron, aşa-zişii 30 de tirani, este pe punctul de a se prăbuşi. După căderea în captivitate la parţi a lui Valerianus, în 259, unde şi moare, Gallienus, rămas singur, luptă din răsputeri pe toate fronturile.

---

[1] *CIL*, III, 7903.
[2] *CIL*, III, 8031.
[3] *CIL*, III, 1176.
[4] *CIL*, III, 8061.

Ştirile despre soarta Daciei din această vreme sînt prea puţine. Din faptul că pe la 257 Gallienus îşi ia titlul de *Dacicus maximus* deducem că el a dus lupte în Dacia, împotriva dacilor liberi sau a altor popoare de la graniţele provinciei. La Porolissum se refac în grabă zidurile şi se barează unele porţi. Între 253—259, la Potaissa, Donatus, prefect al legiunii a V-a Macedonica, ridică un templu lui *Deus Azizus* pentru sănătatea împăraţilor Valerianus şi Gallienus, a familiei lor şi a legiunii a V-a Macedonica [1], care se găsea deci la această dată în vechea ei garnizoană. Cam în acelaşi timp, în ultimii ani de domnie ai lui Valerianus şi Gallienus (257—259), în castrul de la Mehadia, *coh. III Delmatarum Valeriana Galliena* pune o inscripţie în cinstea lui Gallienus [2]. Mai tîrziu, în perioada cînd Gallienus domneşte singur, 260—268, Marcus Aurelius Veteranus, *praefectus leg(ionis) XIII g(eminae) Gallenian(ae)* ridică un altar lui Aesculap şi Hygia [3] la Băile Herculane, unde s-a dus pentru căutarea sănătăţii, de unde rezultă că şi legiunea XIII Gemina în acest timp se găsea încă în garnizoana ei de la Apulum şi că în Dacia era linişte. Probabil din această vreme datează şi inscripţia pusă la Sarmizegetusa în cinstea lui P. Cornelius Valerianus, fiul lui Gallienus [4]. Tot din timpul domniei acestui împărat este fără îndoială şi epitaful pus la Potaissa de către un anume *Aurelius Celsinianus, mil(es) c(o)h(ortis) I P(almyrenorum) P(orolissensium)*, deoarece această trupă, după cum s-a dovedit, a fost alcătuită din *Numerus Palmyrenorum Porolissensium* atestat ca atare încă pe vremea lui Decius, la Porolissum. Alcătuirea acestei cohorte nu s-a putut face deci decît în vremea lui Gallienus.

Din ştirile arătate mai sus rezultă că prin ori cîte greutăţi va fi trecut stăpînirea romană din Dacia în timpul lui Gallienus, stăpînirea romană se menţinea încă în nordul Dunării, cele două legiuni se găseau încă la locurile lor de garnizoane, iar viaţa provinciei se desfăşura în formele obişnuite, cu ridicări de monumente onorare, de altare, pietre de mormînt şi chiar construiri de temple. O situaţie mai grea va fi putut surveni în viaţa provinciei poate în ultimii ani de domnie a lui Gallienus, dar despre aceasta noi nu ştim nimic.

Urmaşul lui Gallienus, Claudius II, avu de făcut faţă unei mari primejdii, căci o adevărată coaliţie se formase împotriva imperiului. Goţii, plecaţi cu familiile lor şi evaluaţi de scriitorii antici la 320 000 de oameni, cifră evident exagerată, pătrunseră în Moesia şi Tracia, ajungînd pînă la Marea Egee. Într-o mare bătălie care s-a dat în anul 269 la Naissus, deci adînc în teritoriul roman, Claudius II îi zdrobi pe goţi, ucigînd pe cîmpul de luptă vreo 50 000, după relatarea scriitorilor antici. Care va fi fost soarta Daciei în acest timp, nu putem şti, deoarece ne lipseşte orice ştire privitoare la ea. După domnia lui Gallienus inscripţiile încetează cu totul în Dacia. Situaţia ei nu putea fi însă de loc bună,

[1] *CIL*, III, 875.
[2] *CIL*, III, 8010.
[3] *CIL*, III, 1560.
[4] *CIL*, III, 7971.

ţinînd seama de devastările care se produseră în Illyricum şi în celelalte regiuni din sudul Dunării. Este tocmai motivul invocat de scriitorii antici, după cum vom vedea, pentru a explica hotărîrea luată de împăratul Aurelian de a renunţa la stăpînirea Daciei şi a retrage apărarea imperiului pe graniţa naturală a Dunării. Felul în care se desfăşuraseră evenimentele în ultimele două decenii la Dunărea de jos, după moartea lui Decius la Abrittus, îl vor fi convins pe Aurelian de imposibilitatea şi inutilitatea apărării pe mai departe a unei provincii atît de expuse cum era Dacia.

9. SFÎRŞITUL STAPÎNIRII ROMANE ÎN DACIA

Părăsirea Daciei de către romani este o problemă controversată în istoriografia modernă, părerile istoricilor fiind deosebite atît în ceea ce priveşte data la care stăpînirea romană a fost retrasă din provincia de la nordul Dunării, cît şi, mai ales, condiţiile în care s-a făcut această retragere. Îndeosebi ultima latură a problemei constituie punctul de plecare al înverşunatei controverse cu privire la originea romînilor, cunoscută sub numele de problema continuităţii în Dacia. Deosebirea de păreri la istoricii moderni porneşte de la felul ambiguu, prea rezumativ şi nu îndeajuns de precis în care evenimentul este prezentat de către scriitorii antici. Celelalte categorii de izvoare, epigrafice, arheologice propriu-zise şi numismatice, au fost abia în ultima vreme puse mai substanţial la contribuţie, pe măsură ce ele s-au înmulţit prin descoperirile şi cercetările mai noi. Şi interpretarea acestora însă în trecut s-a făcut adeseori greşit sau tendenţios. Întreaga discuţie de altfel a fost de multe ori viciată de tendinţe cu substrat politic şovin, ceea ce a dus la atitudini greşite şi a dăunat lămuririi pe baze strict ştiinţifice a problemei.

Fără a mai face istoricul acestor discuţii, bibliografia fiind imensă, ne vom mărgini în acest capitol la prezentarea succintă a rezultatelor şi concluziilor la care s-a ajuns, pe baza tuturor izvoarelor ce ne stau astăzi la dispoziţie, cu privire la cele două aspecte principale ale problemei părăsirii Daciei de către romani, adică data şi condiţiile în care ea a fost efectuată, urmînd ca celelalte probleme care rezultă din aceasta şi care privesc continuitatea daco-romanilor în nordul Dunării şi formarea poporului şi a limbii romîne să fie discutate în capitolele următoare.

Izvoarele literare, spre a începe cu acestea, care vorbesc de părăsirea Daciei sînt dintr-o epocă relativ tîrzie faţă de evenimentul pe care-l relatează anume Aurelius Victor, Eutropiu, Rufius Festus şi *Historia Augusta* din a doua jumătate a sec. IV, Orosius de la începutul sec. V şi Iordanes din sec. VI (pentru a nu mai aminti de scriitorii bizantini, ale căror rezumate după scriitorii romani sînt lipsite de valoare documentară). Dintre aceştia, Aurelius Victor, Eutropiu, Rufius Festus şi Iordanes fac amintire, în termeni aproape similari,

de o pierdere a Daciei, *amissa Dacia*, pe timpul lui Gallienus[1]. Eutropiu Rufius Festus şi Iordanes vorbind apoi de Aurelian, fără nici o explicaţie suplimentară la cele spuse înainte, afirmă că acest împărat a retras stăpînirea romană din Dacia. Termenii în care se exprimă sînt numai puţin deosebiţi.

Rufius Festus, în continuarea celor spuse despre Gallienus, arată că Aurelian strămutînd pe romani din Dacia, se înţelege de la nordul Dunării, a întemeiat două Dacii în ţinuturile Moesiei şi Dardaniei: *et per Aurelianum, translatis exinde (sc. ex Dacia) Romanis, duae Daciae in regionibus Moesiae ac Dardaniae factae sunt.* Acelaşi lucru îl spune, tot în continuarea celor relatate despre Gallienus şi Iordanes *(ibidem): Aurelianusque imperator evocatis exinde legionibus in Mysia conlocavit ibique aliquam partem Daciam Mediterraneam Daciamque Ripensem constituit et Dardaniam iunxit*[2]. Singura deosebire demnă de relevat este că expresia *Romanis* de la Rufius Festus e înlocuită la Iordanes cu *legionibus*. Chiar cu această înlocuire, dependenţa textului lui Iordanes de acela al lui Rufius Festus e evidentă. Deosebită este în schimb, ca formulare, relatarea lui Eutropiu (cap. 15), care spune că Aurelian a pierdut Dacia pe care o întemeiase Traian dincolo de Dunăre, deoarece Illyricul şi Moesia fiind devastate, a pierdut speranţa de a o mai putea păstra şi luînd pe romani din oraşele şi de pe ogoarele Daciei, i-a aşezat în mijlocul Moesiei, ţinut pe care l-a numit Dacia şi care acum desparte cele două Moesii: *provinciam Daciam, quam Traianus ultra Danubium fecerat, intermisit, vastato Illyrico et Moesia desperans eam posse retineri abductosque Romanos ex urbibus et agris Daciae in media Moesia collocavit appellavitque eam Daciam quae nunc duas Moesias dividit.*

Spre deosebire de Eutropiu, Rufius Festus şi Iordanes, Aurelius Victor, care după cum s-a văzut, vorbeşte, ca şi aceştia, de pierderea Daciei în vremea lui Gallienus, în capitolul despre Aurelian (cap. 35) nu mai aminteşte nimic despre pierderea definitivă a Daciei de către acest împărat, cum fac ceilalţi autori. În schimb autorul biografiilor de împăraţi cunoscute sub numele de *Historia Augusta*, scrisă tot în a doua jumătate a sec. IV, cu toate că în general are o atitudine ostilă faţă de Gallienus, căruia îi atribuie tot felul de nenorociri pe care le-ar fi adus imperiului şi multe fărădelegi pe care le-ar fi săvîrşit, nu aminteşte cu nici un cuvînt despre o pierdere a Daciei în vremea acestui împărat, plasînd evenimentul în timpul lui Aurelian. Retragerea stăpînirii romane din Dacia e prezentată de *Historia Augusta (Vita Aureliani*, cap. 39) aproape în aceiaşi termeni şi cu aceeaşi explicaţie ca şi la Eutropiu: *cum vastatum Illyricum*

[1] Aurelius Victor, *De Caes.*, 22—23: *et amissa trans Istrum, quae Traianus quaesiverat* (şi a pierdut dincolo de Dunăre ceea ce cîştigase Traian): Eutropius, IX, 8: *Dacia, quae a Traiano ultra Danubium fuerat adiecta, tum amissa . . .* (Dacia care fusese cucerită de Traian dincolo de Dunăre, atunci a fost pierdută); Rufius Festus, 8: *(Dacia) sub Gallieno imperatore amissa est* (sub împăratul Gallienus (Dacia) a fost pierdută); Iordanes, *Romana*, 217: *Sed Gallienus eos (sc. Dacos) dum regnaret amisit* (însă Galienus în timpul domniei a pierdut pe daci).

[2] Şi împăratul Aurelian, după ce a retras legiunile de acolo, le-a aşezat în Moesia şi într-o parte a acesteia, la care a unit şi Dardania, a construit Dacia Mediterranea şi Dacia Ripensis.

et Moesiam deperditam videret provinciam Transdanuvianam Daciam a Traiano constitutam sublato exercitu et provincialibus reliquit, desperans eam posse retineri abductosque ex ea populos in Moesia collocavit appellavitque suam Daciam quae nunc duas Moesias dividit[1]. Observăm totuşi că în *Historia Augusta* cuvîntul *Romanos* de la Eutropiu aici e înlocuit cu *populos* şi mai ales că a fost introdusă expresia *sublato exercitu et provincialibus*, ce lipseşte cu totul la Eutropiu, ca şi la Rufius Festus, dar căreia îi corespund la Iordanes cuvintele *evocatis exinde legionibus*, fără *provincialibus*.

Nu este locul să arătăm aici, în legătură cu deosebirile sau coincidenţele constatate între cei patru scriitori aproape contemporani, Aurelius Victor, Rufius Festus, Eutropiu şi autorul biografiilor din *Historia Augusta* (Iordanes este cu vreo două secole mai tîrziu), discuţiile purtate cu privire la izvoarele folosite de ei, la valoarea documentară a operelor lor şi la problema spinoasă a dependenţei în ceea ce priveşte informaţia unora faţă de ceilalţi (v. pentru aceasta: lucrările indicate în bibliografie). Va fi suficient să amintim că s-a putut stabili că autorul care a scris *Historia Augusta*, ca şi ceilalţi scriitori poate, a folosit ca izvor şi o colecţie mai veche de biografii ale împăraţilor, astăzi pierdută, scrisă pe timpul lui Constantius II şi cunoscută, după numele istoricului care i-a stabilit existenţa, sub denumirea de « Istoria împărătească a lui Enmann ».

În sfîrşit, mai amintim că pentru problema în discuţie relatarea lui Orosius, de la începutul sec. V, este lipsită de interes şi deci nu poate fi avută în vedere, din cauza caracterului apologetic, creştin, al operei sale intitulată *Historiarum adversus paganos libri septem*. Într-adevăr, spre deosebire de scriitorii discutaţi mai sus, el afirmă (VII, 22, 7) că în vremea lui Gallienus, Dacia a fost definitiv pierdută: *nam Dacia trans Danubium in perpetuum aufertur*. Cît despre Aurelian, el spune (VII, 23, 4) că după ce a făcut o expediţie la Dunăre, bătînd pe goţi în lupte mari, a stabilit stăpînirea romană în vechile ei hotare *(dicionemque Romanam antiquis terminis statuit)*, ceea ce, după cum s-a relevat, nu înseamnă că Aurelian a recucerit Dacia, ci că, după ce a scos pe goţi din Illyricum, a restabilit hotarul imperiului pe Dunăre.

Majoritatea istoricilor moderni, dînd crezare ştirilor lui Aurelius Victor Eutropiu, Rufius Festus şi Iordanes, admit că Dacia a fost pierdută mai întîi în vremea domniei lui Gallienus. Neexplicată rămîne însă tăcerea autorului *Historiei Augusta* despre pierderea Daciei sub Gallienus. Ea ridică, mai ales pentru că autorul este atît de pornit împotriva acestui împărat, un semn de întrebare şi o îndoială în privinţa veracităţii ştirilor celorlalţi scriitori antici sau a izvorului din care ei au luat ştirea. Numai pe baza textelor o lămurire a dezacordului între cele două grupuri de izvoare sau o precizare a ceea ce trebuie

[1] Văzînd că Illyricum e pustiit şi Moesia ruinată, pierzînd nădejdea de a o mai putea păstra, a părăsit provincia Dacia întemeiată de Traian dincolo de Dunăre retrăgînd armata şi pe provinciali, iar populaţia adusă de acolo a aşezat-o în Moesia şi a numit-o Dacia sa, care acum desparte cele două Moesii.

să înţelegem prin *amissio Daciae* de pe timpul lui Gallienus, în raport cu a doua pierdere a Daciei în vremea lui Aurelian, nu se poate obţine. Cei mai mulţi dintre istoricii moderni, romîni sau străini, care sînt şi cei mai buni cunoscători ai istoriei Daciei sau ai istoriei imperiului în general, sînt de părere că pe timpul lui Gallienus a fost pierdută numai o parte din Dacia, stăpînirea romană menţinîndu-se mai ales în părţile sudice pînă în vremea lui Aurelian, cînd Dacia a fost definitiv pierdută. Cît priveşte data la care ar fi fost pierdută Dacia, total sau parţial, sub Gallienus, ea variază, unii oprindu-se la 256 sau 257, alţii la 260 — cei mai mulţi abţinîndu-se însă de a face vreo precizare cronologică. O analiză recentă a textelor literare şi confruntarea lor cu izvoarele directe (inscripţii şi descoperiri arheologice, mult îmbogăţite faţă de ceea ce se ştia mai înainte) a putut dovedi în mod convingător că Dacia nu a fost pierdută pe timpul lui Gallienus şi că stăpînirea romană s-a menţinut pe aproape toată întinderea provinciei din nordul Dunării pînă la începutul domniei lui Aurelian. Concluziile acestea au fost şi mai mult întărite prin studiul circulaţiei monetare din Dacia în ultima perioadă a stăpînirii romane.

S-a arătat în capitolul precedent că oricît de grea ar fi fost situaţia în Dacia în timpul domniei lui Gallienus, viaţa romană a continuat să se desfăşoare, chiar dacă mai slab, în formele obişnuite. Astfel, în perioada domniei comune a lui Valerianus şi Gallienus (253—259) se ridică un templu la Potaissa şi se pun alte inscripţii la Potaissa şi la Mehadia. Nu lipsesc cu totul inscripţiile nici după anul 259, în timpul cînd Gallienus domneşte singur (260—268). Una este de la Băile Herculane [1], alta, datînd probabil tot din această perioadă, de la Sármizegetusa [2]. Din aceste inscripţii rezultă că cele două legiuni dacice se găseau pe timpul lui Gallienus la posturile lor. S-a arătat că este cu totul neîntemeiată părerea pe care au voit să o acrediteze unii, pe baza altarului închinat la Băile Herculane de către un prefect al legiunii XIII Gemina, că după 260 legiunea ar fi fost retrasă în sudul Daciei. El s-a dus în cunoscuta staţiune termală, ca şi alţii înaintea lui, pentru a-şi căuta sănătatea, ceea ce constituie mai degrabă un indiciu că în Dacia în acest timp se menţinea stăpînirea romană. Tot atît de greşită s-a dovedit a fi şi o altă părere, susţinută pe baza unor inscripţii descoperite la Poetovio, că legiunile V Macedonica şi XIII Gemina ar fi fost transferate din Dacia în Pannonia. În realitate, după cum rezultă din inscripţii, acolo se găsea numai un detaşament din cele două legiuni dacice, puse sub comanda unui *praepositus*, însoţit de un *officium*, statul său major. În aceeaşi vreme, la Poetovio se găseau şi detaşamente din patru legiuni pannonice, aşa precum detaşamente ale unor legiuni din Germania şi Britannia erau tot atunci concentrate la Sirmium, ca şi la Lychnidus şi Macedonia. Aceste deplasări de trupe au fost efectuate de Gallienus cu prilejul luptelor duse împotriva uzurpatorilor

[1] *CIL*, III, 1561.
[2] *CIL*, III, 7971.

Ingenuus şi Regalianus. Trimiterea detaşamentului din legiunile dacice în Pannonia Superior, ca şi faptul că probabil cam în aceeaşi vreme comandantul uneia din ele îşi căuta sănătatea la Băile Herculane, e un indiciu că situaţia Daciei în această vreme, adică după 260, nu era tocmai aşa de critică. Rezultă prin urmare că prezenţa în Dacia a celor două legiuni e dovedită pînă în preajma părăsirii provinciei de către Aurelian, cînd ele au fost strămutate în noua Dacie întemeiată de acest împărat la sudul Dunării. Legiunea XIII Gemina staţiona la Ratiaria iar V Macedonica la Oescus. Trupele auxiliare au urmat legiunile în noua Dacie, una dintre ele, ala II Pannoniorum, care înainte staţionase la Gherla, în nordul Daciei, este atestată epigrafic tot la Oescus, în garnizoana comună cu leg. V Macedonica, căreia îi fusese ataşată şi în Dacia transdanubiană.

Observaţiile arheologice sprijină şi ele dăinuirea stăpînirii romane în Dacia pe tot timpul domniei lui Gallienus. La Porolissum, în extremitatea nordică a provinciei, cîteva monumente onorare, printre care unul în cinstea împărătesei Herennia Etruscilla, soţia lui Decius, au fost găsite în zidul marelui castru de la Pomet, unde au fost încastrate cu prilejul unor reparaţii executate în grabă. Aceste refaceri au fost efectuate sigur după domnia lui Decius, de cînd datează ultimul monument, şi pe bună dreptate s-a presupus că ele au putut fi prilejuite de luptele cu dacii liberi pe timpul lui Gallienus, poate tocmai acelea care i-au adus acestui împărat titlul de *Dacicus maximus*. Observaţii arheologice similare au fost făcute ulterior şi la castrul de la Inlăceni.

Un argument hotărîtor pentru pierderea Daciei sub Gallienus a fost considerată apoi încetarea emisiunilor monetare ale provinciei Dacia în anul 256. Argumentul este însă lipsit de orice valoare probatorie, deoarece se ştie că emisiunile monetare ale provinciei Moesia Superior încetează cu doi ani mai înainte. Închiderea monetăriilor provinciale de la Viminacium şi din Dacia îşi are cauza în criza monetară produsă în imperiu şi manifestată prin deprecierea simţitoare, pe la mijlocul sec. III, a antoninianului, ceea ce a determinat încetarea aproape totală a emiterii monedelor de bronz. Faptul a avut drept consecinţă încetarea, în scurt timp, a activităţii aproape a tuturor monetăriilor provinciale, care emiteau monede de bronz, şi în primul rînd a monetăriilor oraşelor greceşti şi ale coloniilor romane din partea de răsărit a imperiului roman.

Criza monetară din sec. III a avut şi alte repercusiuni asupra circulaţiei monetare din Dacia. Multe tezaure monetare se încheie cu monede ale lui Gordianus al III-lea şi Filip Arabul. Dar îngroparea lor pe timpul acestor împăraţi sau ceva mai tîrziu nu este în legătură cu retragerea stăpînirii romane din nordul Dunării. Fenomenul îngropării de tezaure în această vreme este general în imperiu, fiind determinat de starea de nesiguranţă care domnea peste tot şi care a putut fi mai accentuată într-o provincie periferică cum era Dacia. Trebuie să admitem însă că unele din aceste tezaure au putut fi îngropate şi ceva mai tîrziu. Deprecierea catastrofală a monedei de argint pe timpul lui Decius a făcut ca monedele emise de el şi împăraţii următori să fie excluse de la tezaurizare,

ceea ce explică, mai mult decît situaţia precară a provinciei, lipsa de tezaure care să se termine cu monede de la aceşti împăraţi. Absenţa unor asemenea tezaure, care însă nu este totală, cum se va arăta mai jos, nu poate constitui în nici un caz un argument pentru lichidarea pe timpul lui Gallienus a stăpînirii romane în Dacia. De altfel, îngroparea de tezaure pe pămîntul Daciei, ori care ar fi fost cauzele care au determinat-o, dovedeşte nu plecarea în masă a locuitorilor, cum s-a afirmat, ci dimpotrivă, că cei care le-au îngropat considerau trecătoare situaţia şi că sperau în îndreptarea ei.

Cu totul greşită este de asemenea concluzia trasă în trecut că, de vreme ce în multe castre de pe graniţa de nord a Daciei monedele nu trec dincolo de domnia lui Filip Arabul, aceste castre ar fi fost pierdute de către romani pe timpul acestui împărat sau curînd după aceea, iar locuitorii din acea parte a Daciei ar fi emigrat în sudul Dunării. Cît de puţin poate să valoreze un asemenea argument dovedeşte faptul că în timp ce la Porolissum monedele se opresc la Filip Arabul, inscripţiile continuă tot acolo pînă la Decius, unele, după cum am arătat, fiind folosite la repararea ulterioară a zidurilor castrului. Nici argumentul lipsei monedelor începînd cu vremea domniei lui Gallienus nu mai poate fi invocat în sprijinul pierderii Daciei de către acest împărat. Astăzi se cunosc monede de la împăraţii Gallienus, Claudiu al II-lea şi Aurelian din mai multe localităţi din Transilvania şi Oltenia (Cluj, Aiud, Gusteriţa, Cioroiul Nou, Reşca etc.). La Apulum, unde descoperirile monetare au fost mai sistematic urmărite, monedele circulă fără întrerupere pînă la Aurelian. În ruinele oraşului antic a fost descoperit, cu prilejul săpăturilor, un tezaur în care ultimele monede sînt de la Aurelian. Rezultă prin urmare că în Dacia nu se constată o întrerupere totală a circulaţiei monetare începînd cu domnia lui Gallienus, ci numai o slăbire a ei, explicabilă atît ca efect al deprecierii monedei de argint, cît şi ca urmare a situaţiei critice existente în provincia de la nordul Dunării.

Dar dacă totul arată că stăpînirea romană s-a menţinut pe cea mai mare parte a teritoriului Daciei pînă la Aurelian, cum se explică pierderea Daciei relatată de o parte a izvoarelor literare şi care este temeiul acestei afirmaţii a scriitorilor antici? O explicaţie pe deplin satisfăcătoare nu s-a putut da pînă acum. Rămîne stăruitoare întrebarea: de ce, în mod de neînţeles, *Historia Augusta*, ca şi autorii greci şi în primul rînd Dexippos, nu fac nici o menţiune despre pierderea Daciei de către Gallienus? Fără a exclude posibilitatea că afirmaţia scriitorilor antici despre pierderea Daciei de către Gallienus ar putea fi o acuzaţie gratuită, izvorîtă din antipatia lor pentru acest împărat, *amissio Daciae* ar putea să se refere la teritoriile Munteniei şi Moldovei de sud, cuprinse în termenul de Dacia, în accepţiunea lui mai veche, dinainte de cucerirea romană, ceea ce la scriitorii tîrzii din sec. IV nu ar fi de mirat. Teritoriile amintite au fost probabil cedate goţilor cu prilejul păcii încheiate cu aceştia în 251 de către împăratul Trebonianus Gallus [1], confundat apoi cu Gallienus, căruia i s-a atribuit

[1] Zonaras, XII, 21; Zosimos, I, 24.

astfel pierderea Daciei. Gallienus a putut confirma înţelegerea făcută de predecesorul său cu goţii. Cu această ocazie li s-ar fi cedat goţilor şi o parte a ţinutului transilvănean din estul Daciei, ceea ce ar explica pe de o parte lipsa, pînă acum, a vestigiilor romane posterioare anului 250, iar pe de altă parte, apariţia timpurie a descoperirilor gotice, începînd cu a doua jumătate a sec. III în părţile estice ale Transilvaniei. Prin urmare *amissa Dacia*, expresie analoagă cu *amissa Raetia*, referită de izvoarele antice tot la vremea domniei lui Gallienus, ar însemna de fapt nu pierderea întregii provincii, ci doar renunţarea la unele posesiuni de la graniţa de est a Daciei, cu scopul de a putea apăra mai bine restul teritoriilor romane. Situaţia creată în Dacia pe timpul lui Gallienus se oglindeşte în *Tabula Peutingeriana*, al cărei prototip datează probabil tocmai dintre 250 şi 260 sau curînd după această ultimă dată. Într-adevăr, din această hartă lipsesc părţile de est ale Daciei şi cele care se întind la răsărit de ea şi la nord de Dunărea de jos, dar figurează celelalte teritorii ale provinciei, pe care descoperirile epigrafice, arheologice şi numismatice le arată ca rămase în stăpînirea imperiului în tot timpul domniei lui Gallienus.

În concluzie, se poate spune că, deşi unele izvoare literare amintesc şi de o pierdere a Daciei pe vremea lui Gallienus, izvoarele directe dovedesc că stăpînirea romană s-a menţinut în Dacia pînă pe timpul lui Aurelian, cel care a abandonat definitiv provincia întemeiată de Traian.

Cu privire la data evacuării Daciei de către Aurelian, scriitorii antici nu fac nici o precizare, dar studiul monedelor permite să stabilim că evenimentul a avut loc în anul 271. La începutul domniei lui Aurelian, printre primele emisiuni ale monetăriei de la Tarraco în Hispania figurează şi cele cu tipul şi legenda *Dacia Felix*, alături de cele cu *Genius Illur (ici)* şi *Pannoniae*. Identitatea legendei şi a reprezentării *Daciei Felix* cu cele de pe monedele lui Decius arată, după cum s-a remarcat, că este vorba de Dacia din nordul Dunării, nu de cea organizată în sud de Aurelian, care niciodată nu apare pe monedele imperiale. Înseamnă că la începutul domniei lui Aurelian Dacia era încă în stăpînirea romană. În emisiunile următoare de la Tarraco însă, *Dacia Felix* nu mai figurează, în timp ce *Genius Illurici* şi *Pannoniae* continuă să fie emise. Pe de altă parte primele emisiuni ale atelierului monetar de la Serdica, capitala Daciei Mediterranea întemeiată de Aurelian în sudul Dunării, nu par să fie mai tîrzii decît anul 271, dată la care Dacia din nordul Dunării era pierdută de către imperiu, iar Dacia din sudul Dunării era întemeiată de Aurelian.

Spre sfîrşitul aceluiaşi an, Aurelian veni în Moesia, unde goţii năvăliseră în mare număr. Ei fură învinşi şi urmăriţi pînă dincolo de Dunăre, unde într-o bătălie 5000 de goţi pieriră împreună cu căpetenia lor Cannabaudes, iar împăratul îşi luă titlul de *Gothicus Maximus*. Mai tîrziu, în anul 273, la întoarcerea din Orient, Aurelian avu din nou de luptat la Dunăre cu carpii, pe care îi învinse de asemenea, primind titlul de *Carpicus Maximus*. O inscripţie din Gallia[1] îi

[1] *ILS*, 971.

dă lui Aurelian şi titlul de *Dacicus Maximus*, care se poate referi la lupte purtate în Dacia din nordul Dunării, după evacuarea ei.

S-a arătat că Eutropiu şi *Vita Aureliani* dau ca motiv al retragerii stăpînirii romane din Dacia faptul că ea nu mai putea fi menţinută, deoarece Illyricum şi Moesia erau devastate. Se spera deci că prin revenirea pe linia Dunării se va putea organiza o mai bună apărare a ţinuturilor din sud. Ar mai rezulta că retragerea din Dacia nu s-a făcut sub presiunea unor evenimente războinice imediate şi că deci evacuarea s-a putut face în bune condiţii.

Privitor la evacuare, Rufius Festus şi Eutropiu spun că au fost retraşi *romanii*, expresie căreia, în *Historia Augusta* îi corespunde cuvîntul *populi*. Dar biograful împăratului Aurelian mai adaugă că au fost retrase armata şi provincialii *(sublato exercitu et provincialibus)*, în timp ce Iordanes aminteşte numai de retragerea legiunilor. Din aceste diferite feluri de exprimare a autorilor antici se poate trage, pe bună dreptate, concluzia că Aurelian a retras din Dacia armata şi o parte din populaţia civilă. Dar unii istorici străini, majoritatea interesaţi din motive politice, mai puţini din lipsă de informare asupra realităţilor istorice, luînd *ad litteram* cuvintele scriitorilor antici, au susţinut că *întreaga* populaţie din Dacia a fost evacuată, ceea ce evident din texte nu rezultă. Acesta este punctul de plecare al controversei privitoare la continuitatea daco-romanilor în nordul Dunării. După înţelesul care s-a dat afirmaţiei scriitorilor antici, istoricii moderni s-au împărţit în apărători sau adversari ai continuităţii. Este demn de remarcat că cei mai buni cunoscători ai istoriei romane şi ai Daciei, ca Th. Mommsen, J. Jung, C. Patsch, L. Homo, Fr. Altheim şi alţii, împreună cu istoricii romîni aproape fără excepţie, sînt de părere că evacuarea Daciei nu a putut fi totală şi că o populaţie romanică a rămas în nordul Dunării şi după Aurelian. Însăşi logica istorică a impus o asemenea opinie. Evacuarea totală era imposibilă în condiţiile acelor vremuri şi ea nu este afirmată în mod categoric de nici unul din autorii antici. Chiar cînd asemenea afirmaţii au fost făcute de scriitorii antici, cu referire la alte teritorii, oraşe sau populaţii, ele au putut fi uşor dovedite ca fiind neadevărate.

Din punctul de vedere al concepţiei materialismului istoric, problema retragerii stăpînirii romane pe timpul lui Aurelian prezintă şi alte aspecte, scăpate din vedere sau insuficient relevate de istoricii mai vechi. Societatea romană din Dacia fiind împărţită în clase antagoniste, între care s-a dus o luptă neîncetată, nu avea în totalitatea ei aceleaşi interese faţă de actul evacuării provinciei. E sigur că împreună cu armata şi cu autorităţile civile au plecat toţi aceia care prin poziţia lor socială erau legaţi de existenţa stăpînirii romane. Au plecat deci cei bogaţi, proprietarii de pămînt, orăşenii înstăriţi, stăpînii de sclavi, împreună cu familiile lor, deoarece proprietatea asupra bunurilor de orice fel pe care le aveau, numai statul le-o putea garanta. Aceştia au luat ce au putut cu ei şi s-au strămutat în sud. Dar populaţia săracă şi exploatată, care reprezenta majoritatea locuitorilor provinciei, nu era de loc interesată să urmeze pe foştii ei stăpîni. Rămînînd pe

loc, ea scăpa de foştii ei exploatatori, de plata impozitelor, de vexaţiile de tot felul ale funcţionarilor fiscali. Totodată ea putea profita de pe urma plecării celor bogaţi, luînd în stăpînire pămîntul şi tot ceea ce aceia nu puteau duce cu ei. Cronicarii evului mediu şi din epoca Renaşterii au făurit un tablou sumbru despre cruzimea şi sălbăticia popoarelor barbare. Scriitorii antici însă, ca de pildă Salvianus, arată că din cauza prea multelor vexaţiuni la care erau expuşi locuitorii din imperiu, aceştia erau bucuroşi să scape de stăpînirea romană şi fugeau la barbari, pe care unii îi aşteptau ca pe nişte adevăraţi salvatori [1]. Această situaţie exista nu numai în Gallia, la care se referă scriitorul antic, ci, după cum au relevat K. Marx şi F. Engels [2], ea este valabilă pentru întreg imperiul roman.

Dacia a fost printre ultimele teritorii cucerite de romani şi prima provincie pierdută de imperiu. Pierderea Daciei este preludiul căderii întregului imperiu roman. Cauzele mai adînci care au determinat în perspectiva istorică mai largă pierderea Daciei, vor determina şi căderea imperiului. În interior imperiul era subminat de contradicţiile care rezultau din orînduirea nedreaptă ce stătea la temelia statului şi a întregii alcătuiri a societăţii. Cu această orînduire progresul nu mai putea fi asigurat. Dinafară atacurile barbarilor au dat lovituri tot mai puternice, care au sfărîmat pînă la sfîrşit sistemul defensiv al Daciei. Descoperirile arheologice recente precum şi puţinele ştiri literare antice dovedesc rolul activ al carpilor şi dacilor liberi la eliberarea Daciei de sub stăpînirea romană. Dar, după cum s-a arătat, evacuarea Daciei s-a făcut atunci cînd menţinerea ei nu mai era posibilă din cauza situaţiei create în teritoriile de la sudul Dunării, ca urmare a deselor invazii ale goţilor şi ale celorlalte popoare.

Cu retragerea stăpînirii romane în 271 se încheie o epocă importantă din istoria Daciei, în care, ca un rezultat de deosebită însemnătate, s-a pus prima temelie a formării poporului şi a limbii romîne, prin romanizarea populaţiei autohtone a dacilor. Romanitatea nord-dunăreană, formată în timpul stăpînirii romane în Dacia, asimilînd pe daci, va alcătui şi în epoca următoare un factor de bază în evoluţia istorică.

BIBLIOGRAFIE

I. *Lucrări teoretice*

K. Marx, *Capitalul*, vol. I, E.S.P.L.P., Bucureşti, 1957; vol. III, partea I E.S.P.L.P., Bucureşti, 1953; vol. III, partea a II-a, E.S.P.L.P., Bucureşti, 1955.

K. Marx-F. Engels, *Opere alese*, vol. II, Editura P.M.R., 1952.

— *Сочинения*, vol. XV, vol. XVI, partea a II-a.

F. Engels, *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului*, ed. a IV-a, E.S.P.L.P., Bucureşti, 1957.

— *Anti-Dühring*, ed. a III-a, E.S.P.L.P., Bucureşti, 1955.

[1] Salvianus, *De gubernatione Dei*, V, 8.

[2] K. Marx-F. Engels, *Сочинения*, vol. XVI, partea a II-a, p. 127.

II. *Lucrări generale*

BRANDIS, C., *Dacia*, în *RE.*, IV, 1907, c. 1967—1976.

DAICOVICIU, C., *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucureşti, 1945.

— *Contributi alla storia della Dacia Romana alla luce degli ultimi tre lustri di studi epigrafici in Romania*, în *Atti del III Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina*, Roma, 1959, p. 183—197.

HIRSCHFELD, O., *Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian*, Berlin, 1905.

JUNG, J., *Fasten der Provinz Dacien*, Innsbruck, 1894.

— *Roemer und Romanen in den Donauländern*, ed. II, Innsbruck, 1887, p. 378.

— *Die romanischen Landschaften des roemischen Reiches*, Innsbruck, 1881, p. 114 şi urm.

KIRÁLY, P., *Dacia Provincia Augusti*, vol. I—II, Nagybecserek, 1893—1894.

KRUGLIKOVA, I. T., *Дакия в эпоху римской оккупации*, Moscova, 1955.

MACREA, M., *La vita romana in Transilvania*, Bucureşti, 1943.

PATSCH, C., *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan* (Beiträge zur Völkerkunde von Süd-osteuropa, V, 2) Wien-Leipzig, 1937.

STEIN, A., *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapest, 1944.

TUDOR, D., *Oltenia romană*, ed. a II-a, Bucureşti, 1958.

XENOPOL, A. D., *Istoria Romînilor din Dacia Traiană*, vol. I, ed. a II-a, Bucureşti, 1914, p. 163—314.

III. *Lucrări speciale*

Întinderea şi organizarea administrativă:

BĂRCĂCILĂ, AL., *Une ville daco-romaine: Drubeta* în vol. *L'Archéologie en Roumanie*, Bucureşti, 1938, p. 7—50.

BODOR, A., *Napoca a feliratok tükrében* (Napoca în lumina inscripţiilor), în *Kelemen Lajos Emlékkönyv*, Bucureşti, 1957, p. 78—111.

DAICOVICIU, C., *La première division de la Dacie*, în *AISC*, II, 1933—1935, p. 71—77.

— *Dacica. În jurul unor probleme din Dacia romană*, în *AISC*, II, 1933—1935, p. 240—253.

— *Sarmizegetusa (Ulpia Traiana) în lumina săpăturilor*, Cluj, 1938.

— *Neue Mitteilungen aus Dazien*, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 299—336.

— *Bănatul şi Jazygii*, în *Apulum*, I, 1939—1942, p. 98—108.

— *Asupra unor lucrări în legătură cu Dacia romană*, în *AISC*, IV, 1941—1943, p. 282—320.

— *Cîteva cuvinte în legătură cu organizarea Daciei*, în *Transilvania*, 73, 1942, p. 958—963.

— *Din trecutul pămîntului romînesc: localizarea Daciei Malvensis*, în *Transilvania*, 74, 1943, p. 70—74.

— *Aşezarea autohtonă de la Apulum (Alba Iulia)*, în *SCIV*, I, 2, 1950, p. 225—228.

— *Porolissum*, în *RE*, XXII, c. 265—270.

— *Potaissa*, în *RE*, XXII, c. 1014—1020.

— *O nouă diplomă militară din Dacia*, în *SCIV*, IV, 1953, p. 541—555.

— *Însemnări despre daci (XVI): «Dacia capta»... (În jurul cuceririi şi primei organizări a Daciei de către romani)*, în *Steaua*, IX, nr. 6 (100), 1958, p. 116—118.

— *Les «Castella Dalmatarum» de Dacie. Un aspect de la colonisation et de la romanisation de la province de Dacie*, în *Dacia*, II, 1958, p. 259—266.

FERENCZI, ST., *A római Dacia kiterjedésének, védelmének és felosztásának kérdéséhez* (În legătură cu problema întinderii, apărării şi împărţirii Daciei romane), în *A kolozsvári Victor Babeş és Bolyai Egyetemek Közleményei, Társadalomtudományi sorozat*, 1956, vol. I, nr. 1—2, p. 153—173.

FLORESCU, GR., *Le problème de la première division de la Dacie*, în *Balcania*, VII, 1944, p. 45—55.

FLUSS, M., *Napoca*, în *RE*, XVI, c. 1692—1696.

— *Tibiscum*, în *RE*, VI, A, c. 813—814.

FORNI, G., *Contributo alla storia della Dacia Romana*, Pavia, 1958 (extras din *Athaeneum*, N.S., vol. XXXVI, 1958).

HOROVITZ, F., *Despre organizaţia administrativă a Daciei Traiane pînă la Marcu Aurel*, în *Cercetări istorice*, V—VII, 1929—1931, p. 87—160.

— *Situaţia precară a stăpînirii romane în Dacia şi poziţia specială a consularului Daciilor, ca expresie a acestei situaţii*, în *SCIV*, II, 2, 1951, p. 97—124.

IONAS, E., *Sarmizegetusa koloniává avatásának emlékérme (Die Münze zum Gedächnis der Kolonie gründung zu Sarmizegetusa)*, în *AÉ*, XLI, 1927, p. 133—137 şi 310—312.

KIRÁLY, P. *Apulum*, Cluj, 1892.

KRUGLIKOVA, I., *К вопросу о романизации Дакии*, în *VDI*, 3, 1947, p. 219—230.

KUBITSCHEK, W. *Drobeta in Dacien*, în *Klio*, X, 1910, p. 253—256.

PARIBENI, R., *L'ordinamento della conquista di Traiano*, în *Dacia*, II, 1925, p. 1—21.

PÂRVAN, V., *Cîteva cuvinte cu privire la organizaţia provinciei Dacia Traiană*, Bucureşti, 1906.

— *Ştiri nouă din Dacia Malvensis*, în *ARMSI*, tom. XXXVI, Bucureşti, 1913.

PREMERSTEIN, A. *Die Dreiteilung der Provinz Dacia*, în *Wiener Eranos*, Wien, 1909, p. 256—269.

RADNOTI, A., *Dácia meghóditása és szervezete (La conquête et l'organisation de la Dacie)*, în *AntHung*, I, 1947, p. 39—43.

ROSTOVZEV, M., *Storia economica e sociale dell'impero romano*, Firenze, 1933, p. 282—283.

RUSSU, I. I., *Apulum, numele şi originea localităţii daco-romane*, în *Apulum*, III, 1947—1949, p. 145—159.

— *Nume de localităţi în tăbliţele cerate din Dacia*, în *Cercetări de lingvistică*, II, 1957, p. 243—250 (= *Revue de Linguistique*, IV, 1959, p. 161—168).

SARIA, B., *Zur Geschichte der Provinz Dacien*, în *Strena Buliciana*, Zagreb-Split, 1924, p. 249.

ŞTEFAN, GH., *Le camp romain de Drajna de Sus*, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 115—144.

TUDOR, D., *Graniţa de NE a Daciei Inferioare*, în *RIR*, XIV, 1944, p. 157—165.

— *Sextus Julius Possessor în Dacia*, în *Volumul omagial C. Giurescu*, Bucureşti, 1944, p. 523—531.

— *Cetatea Romula*, Craiova, 1939.

— *Colonia Romula într-o nouă inscripţie*, în *Revista Universităţii «Al. I. Cuza» şi a Institutului Politehnic din Iaşi*, I, 1954, p. 293—312.

VULPE, R., *Angustia*, în *Volumul omagial C. Giurescu*, Bucureşti, 1944, p. 551—559.

Organizarea militară a provinciei:

BORZA, AL., *Informations nouvelles sur le camp romain de Cenad*, în *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 551—554.

BUDAY, A., *Limesmaradványok Porolissum környékén (Restes de limes aux environs de Porolissum)*, în *DolgCluj*, V, 1914, p. 95—108.

— *Limes problémák. Limesproblemen*, în *DolgSzeged*, III, 1927, p. 123—129 şi 133—140.

CANTACUZINO, G., *Cîteva corpuri barbare din armata romană de la Augustus la Diocleţian*, Bucureşti, 1928.

CANTACUZINO, G., *Le grand camp romain situé près de la commune de Băneasa (dép. Teleorman)* în *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 441—472.
CARCOPINO, J., *Lusius Quitus l'homme de Qwernyn* în *Istros*, I, 1934, p. 5—9.
CHESMAN, G. L., *The auxilia of the roman imperial army*, Oxford, 1914.
DAICOVICIU, C., *Micia I. Cercetări asupra castrului*, în *ACMIT*, III, 1930—1931, p. 3—43.
— *Dacia. În jurul unor probleme din Dacia romană*, în *AISC*, II, 1933—1935, p. 240—256.
— *Neue Mitteilungen aus Dazien*, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 299—336.
— *Granița de est a Daciei și triburile libere de la hotarele de răsărit ale Daciei*, în *SCIV*, I, 1, 1950, p. 115—118.
DAICOVICIU, C. - MILOIA, I., *Cercetări arheologice în Banatul de sud*, în *Analele Banatului*, III, 4, 1930, p. 10—25.
DAICOVICIU, C., *O nouă diplomă militară din Dacia*, în *SCIV*, IV, 3—4, 1953, p. 541—555.
DETSCHEW, D., *Ein neues Militärdiplom aus Dacia Porolissensis*, în *Klio*, 30, 1937, p. 187—199.
DOMASZEWSKI, A., *Die Rangordnung des römischen Heeres*, Bonn, 1900.
ENSSLIN, W., *Zu den symmachiarii*, în *Klio*, 31, 1938, p. 365—370.
FABRICIUS, E., *Limes*, în *RE*, XIII, c. 639—646.
FELICIANI, N., *Dacia*, în *Diz.Epigr.* II, p. 1410—1458.
FERENCZI, ST., *Régészeti megfigyelések a limes dacicus északnyugati szakaszán (Observații arheologice pe porțiunea de nord-vest a limesului dacic)*, în *Erdélyi Múzeum*, XLVI, 1941, p. 189—214.
— *A tihói római táborról (Castrul roman de la Tihău)*, în *Kelemen Lajos Emlékkönyv*, București, 1957, p. 270—292.
FLOCA, O., *O contribuție la istoria legiunii a XIII-a Gemina în Dacia*, în *AISC*, I, partea a II-a, 1933, p. 54—57.
FLORESCU, GR., *Castrul roman de la Răcari-Dolj*, Craiova, 1931.
— *Castrul roman de la Drobeta (Tr. Severin). Cercetări și săpături arheologice din 1931*, în *RIR*, III, 1933, p. 54—77.
— *Le camp romain de Arcidava, fouilles de 1932*, în *Istros*, I, 1934, p. 60—72.
FORNI, G., *Contributo alla storia della Dacia Romana*, Pavia, 1958 (extras din *Athenaeum*, N.S., XXXVI, 1958).
— *Il reclutamento della legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano, 1953.
GEROV, B., *Zwei neugefunde Militärdiplome aus Nordbulgarien*, 1, în *Klio*, 37, 1959, p. 196—210.
HOREDT, K., *Cercetări arheologice din regiunea Hoghiz-Ugra și Teiuș*, în *Materiale*, I, 1953.
IORDĂNESCU, A., *Lusius Quietus*, București, 1941.
KRAFT, K., *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten am Rhein und Donau*, Berna, 1951.
LORENZ, H., *Untersuchung zum Prätorium*, Halle, 1936, p. 72—74.
MACREA, M., *Castrul roman de la Bologa. Săpăturile din vara anului 1936*, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 195—233.
— *Săpăturile arheologice de la Mehadia*, în *Studii*, 1, 2, 1949, p. 139—141.
— *Cumidava*, în *AISC*, IV, 1941—1943, p. 234—261.
— *Apărarea graniței de vest și nord-est a Daciei pe timpul împăratului Caracalla*, în *SCIV*, VIII, 1957, p. 215—251.
MACREA, M. - PROTASE, D., *Șantierul Alba Iulia și împrejurimi*, în *Materiale*, V, 1959.
MERLIN, A., *Remarque sur la carrière de C. Sulpicius Ursulus praefectus Symmachiariorum Asturum belli Dacici*, în *Istros*, I, fasc. 2, p. 201—204.
PAULOVICS, I., *Dácia keleti határvonala és az ugynevezett « dák » ezüstkincsek kérdése* (Linia de graniță răsăriteană a Daciei și problema așa-numitelor tezaure « dacice » de argint), Cluj, 1944.

PANAITESCU, EM., *Castrul roman de la Căşeiu. Din cercetările nouă, 1929*, în *ACMIT*, II, 1929, p. 327—342.
— *Le limes dacique. Nouvelles fouilles et nouveaux résultats*, în *BSH*, XV, 1929, p. 73—92.
— *Castra Daciae*, Roma, 1931 (extras din *Atti del 2° Congresso Nazionale di Studi Romani)*.
RADNOTI, A., *A dáciai limes a Meszesen. Il limes di Dacia della montagna Meszes*, în *AÉ*, V—VI, 1944—1945, p. 137—168.
— *Dácia meghódítása és szervezete (La conquête et l'organisation de la Dacie)* în *AntHung*, I, 1947, p. 39—43.
RITTERLING, E., *Legio*, în *RE*, XII, c. 1186—1829.
RUSU, M., *Cercetări arheologice la Gilău*, în *Materiale*, II, 1956, p. 687—716.
SZÉKELY, Z., *A komollói erődített római tábor (Castrul roman de la Comălău)*, Cluj, 1943.
— *Jegyzetek Dácia történetéhez (Notices sur l'histoire de la Dacie)*, Sf. Gheorghe, 1946, p. 24—32, 39—43.
— *Raport despre cercetările arheologice executate de Muzeul Regional din Sf. Gheorghe între anii 1945—1953*, în *Almanahul Muzeului Regional Sf. Gheorghe*, 1879—1954, Tg.-Mureş, 1955, p. 18—19, 24—40.
RUSSU, I. I., *Castrul şi garnizoana romană de la Buciumi*, în *SCIV*, X, 2, 1959, p. 305—317.
SZILÁGYI, J., *A dáciai erődrendeszer helyőrségei és a katonai téglabélyegek (Die Besetzungen des Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel)*, Budapest, 1946.
TOCILESCO, GR. G., *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, Bucureşti, 1900, p. 92—141.
TORMA, C., *A limes dacicus felső része (Partea de sus a limesului dacic)*, Budapest, 1880.
TUDOR, D., *Castrele romane de la Jidava, lîngă Cîmpulung în Muscel*, în *Bucureşti*, II, 1936, p. 89—117.
— *Ştiri nouă despre castrul de la Jidava*, în *BMMN*, IV, 1940—1941, p. 98—101.
— *Castra Daciae Inferioris*, I—VII, în *BCMI*, XXXIII, fasc. 103, 1940, p. 18—33, fasc. 105, 1940, p. 34—39, fasc. 106, 1940, p. 35—41, XXXV, fasc. 113—114, 1942, p. 143—149, *BMMN*, V, 9—10, p. 95—101.
— *Obergermanische Vexillationen der Legio XXII Primigenia bei Romula in Dakien*, în *Germania*, 25, 1941, p. 239—241.
— *O inscripţie romană în ruinele cetăţii Suceava*, în *SCŞIaşi*, IV, 1953, p. 489—495.
— *Consideraţii asupra unor cercetări arheologice făcute pe Limes Transalutanus*, în *SCIV*, VI, 1955, p. 87—97.
WAGNER, W., *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938.
* * * *Despre rezultatele cercetărilor întreprinse pe şantierul arheologic Sf. Gheorghe—Breţcu*, 1950, în *SCIV*, II, 1951, p. 285—311.
* * * *Şantierul arheologic Gilău*, în *Materiale*, V, 1959, p. 453—459.

Populaţia provinciei Dacia: colonişti şi autohtoni:

DAICOVICIU, C., *Problema continuităţii în Dacia*, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 222—239 şi *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucarest, 1945 (citată în Bibliografia generală).
— *Les « castella Dalmatarum » de Dacie*, în *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 259—267.
DOBÓ, A., *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem pertinentes*, ed. II, Budapest, 1940.
FLOCA, OCT., *Sistemele de înmormîntare din Dacia Superioară*, în *Sargetia*, II, 1941, p. 91—105.
— *Cercetări arheologice în munţii Zlatnei pe dealul Boteş şi Corabia*, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 160—173.
KERÉNYI, A., *Die Personennamen von Dazien*, Budapest, 1941.

KOLOSOVSKAIA, I. K., *О романизации Дакии.*, în *VDI*, 1, 1957, p. 81 şi urm.
MACREA, M., *Les Daces à l'époque romaine à la lumière des récentes fouilles archéologiques*, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 205—220.
— *Cumidava*, în *AISC*, IV, 1941—1943, p. 234—261.
MATEESCU, G. G., *I Traci nelle epigrafi di Roma*, în *ED*, I, 1923, p. 57—290.
POPESCU, D., *Cercetări arheologice în Transilvania* (III), în *Materiale*, II, 1956, p. 184—195.
PROTASE, D., *Cimitirul de la Soporul de Cîmpie şi importanţa lui pentru problema persistenţei băştinaşilor în Dacia romană*, în « *Omagiu lui C. Daicoviciu* », 1960, p. 455—463.
— *Olăria dacică din castrul roman de la Orheiul Bistriţei*, în *Activitatea muzeelor*, Cluj, 1960, vol. V (sub tipar).
RUSSU, I. I., *Onomasticon Daciae. Numele de persoane în inscripţiile provinciei*, în *AISC*, IV, 1941—1943, p. 186—233 şi *Rectificări şi adause la « Onomasticon Daciae »*, în *AISC*, V, 1944—1948, p. 282—296.
— *Daco-geţii în Dacia romană*, în *Contribuţii la cunoaşterea regiunii Hunedoara*, Deva, 1956, p. 35—56.
— *Limba traco-dacilor*, Bucureşti, 1959.

Viaţa economică:

ARDAILLON, s.v. *Metalla* în *DA*, III, 2, p. 1853 şi urm.
CARCOPINO, J., *Les richesses des Daces et le redressement de l'empire romain sous Trajan*, în *Dacia*, I, 1924, p. 28 şi urm.
— *Note sur la tablette de Cluj « CIL III*, p. 948. X ». în *RevPhil*, XI, 1937, p. 97 şi urm.
DAICOVICIU, C., *O nouă diplomă militară din Dacia*, în *SCIV*, IV, 3—4, 1953, p. 541 şi urm.
— *Les « Castella Dalmatarum » de Dacie* în *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 259—267.
DOBÓ, A., *Publicum Portorium Illyrici*, Budapest, 1940.
FLOCA, O., *Die römische Ziegelofen von Sarmizegetusa*, în *Dacia*, IX—X, p. 431 şi urm.
— *Ferma (villa rustica) din epoca sclavagistă romană*, în *Materiale*, I, 1953, p. 743 şi urm.
GOSTAR, N., *Vămile Daciei*, în *SCIV*, IV, 3—4, 1953, p. 785 şi urm.
— *Două inscripţii mezerziene*, în *Analele şt. ale Univ. « Al. I. Cuza » din Iaşi*, N.S., Secţ. a III-a, tomul IV, 1958.
GREN, E., *Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit*, Uppsala, 1941.
GUMMERUS, s.v., *Industrie und Handel*, în *RE*, IX, col. 1496 şi urm.
IGNA DR. N., *Apele termale de la Băile Geoagiului (Germisara) în epoca romană*, Alba-Iulia, 1946 (publicat şi în *Revista Balneo-Climatică*, ian.—dec. 1946).
KOLOSOVSKAIA, I. K., *Contribuţii la căderea stăpînirii romane în Dacia*, în *ARS*, seria *istorie*, 1956, nr. 1, p. 5 şi urm.
— *О романизации Дакии*, în *VDI*, 1, 1957, p. 81 şi urm.
LAET, S. J. DE, *Portorium, Etude sur l'organisation douanière chez les Romains, surtout à l'époque du Haut-Empire*, Bruges, 1949.
MACREA, M., *Note au sujet des briquéteries en Dacie*, în *Dacia*, XI—XII, p. 275 urm.
NESSELHAUF, H., *Publicum Portorium Illyrici utriusque et ripae Thracicae*, în *Epigraphica*, 1, 1939, p. 331 şi urm.
NEUBÜRGER, A., *Die Technik des Altertums*, ed. IV, Leipzig, 1921.
ORTH, s.v. *Bergbau*, în *RE*, Suppl. IV, col. 152 urm.
OSWALD, F. and PRYCE, T. A., *An Introduction to the Study of Terra Sigillata*, London, 1920.
PANAITESCU, EM., *Provincia şi Imperiul*, în vol. « *Fraţilor Alexandru şi I. Lapedatu* », Bucureşti, 1936, p. 627 şi urm.

PARIBENI, R., *Optimus Princeps*, Messina, 1926, vol. I, p. 309 şi urm.
PÂRVAN, V., *Die Nationalität der Kaufleute im römischen Kaiserreiche*, Breslau, 1909.
— *Dacia. Civilizaţiile străvechi din regiunile carpato-danubiene*, Bucureşti, 1957 (trad. R. Vulpe), p. 143 şi urm.
POPESCU, DORIN, *Cercetări arheologice în Transilvania*, în *Materiale*, II, 1956, p. 144 şi urm.
ROSTOVTSEFF, M., *The Social and Economic History of the Roman Empire*, ed. II, 2 vol., Oxford, 1957.
RUSSU, I. I., *Un sclav în serviciul vamal din Dacia*, în *SCIV*, IV, 3—4, 1953, p. 785 şi urm.
— *Sclavul Atticus*, în *SCŞCluj*, 1957, p. 7 şi urm.
STANCIU, V., *Aurul Daciei şi Imperiul roman*, Timişoara, 1942.
TÄCKHOLM, U., *Studien über den Bergbau der römischen Kaiserzeit*, Uppsala, 1937, p.110 şi urm.
TUDOR, D., *Consideraţiuni economice asupra SE Olteniei în vremea romană*, în *Progresul Social*, II, 1933, p. 405 şi urm.
— *Monumente inedite din Romula*, 2. vol., Vălenii de Munte, 1938 şi 1940.
— *Monetele romane în Oltenia*, în *AO*, XXII, 1943 (extras).
— *Istoria sclavajului în Dacia romană*, Bucureşti, 1957, p. 130 şi urm.
WALTZING, I. P., *Etudes historiques sur les corporations professionelles chez les Romains*, Bruxelles, 1895—1900 (4 vol.).

Clasele sociale:

BODOR, A., *A mezögazdasági viszonyok alakulása a római Dáciában (Formarea raporturilor agrare în Dacia romană)*, în *A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem emlékkönyve*, Cluj, 1956, p. 209—221.
DMITREV, A. D., *Падение Дакии*, în *VDI*, 1949, 1, p. 77—86.
KERÉNYI, A., *Die Personennamen von Dazien*, Budapest, 1941.
KOLOSOVSKAIA, I. K., *Contribuţii la istoria căderii stăpînirii romane în Dacia*, în *ARS*, seria *istorie*, 1956, 1, p. 5—30.
KRUGLIKOVA, I., *К вопросу о романизации Дакии* în *VDI*, 1947, 3, p. 219—230.
TUDOR, D., *Istoria sclavajului în Dacia romană*, Bucureşti, 1957.

Lupta împotriva stăpînirii romane şi a exploatării sclavagiste:

BERCIU, D., *Lupta băştinaşilor din Dacia împotriva cotropitorilor romani*, în *SCIV*, II, 2, 1951, p. 73 şi urm.
DAICOVICIU, C., *O nouă diplomă militară din Dacia*, în *SCIV*, IV, 3—4, 1953, p. 547 şi urm.
DMITREV, A. D., *Падение Дакии*, în *VDI*, I, 1949.
— *Mişcarea « latrones », o formă a luptei de clasă în imperiul roman*, în *ARS*, seria *istorie*, 1953, 1, p. 55 şi urm.
HOREDT, K., *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bucureşti, 1958, p. 41 şi urm.
KOLOSOVSKAIA, I. K., *Contribuţii la istoria căderii stăpînirii romane în Dacia*, în *ARS*, seria *istorie*, 1956, nr. 1, p. 5 şi urm.
KRUGLIKOVA, I. T., *Дакия в эпоху римской оккупации*, Moscova, 1955, p. 135 şi urm.
MACREA, M., *Contribuţii la un repertoriu numismatic al Daciei*, în *AISC*, I, 1928—1932, p. 131 şi urm.
MACREA, M. şi PROTASE D., *Tezaurul de monede imperiale romane de la Geomal şi invazia carpilor din anul 242 e.n. în Dacia*, în *SCŞCluj*, V, 1954, 3—4, p. 495 şi urm.
MITREA, B., *Tezaurul monetar de la Ruşi-Sibiu şi acţiunea carpilor împotriva stăpînirii romane din Dacia în timpul domniei lui Filip Arabul*, în *SCIV*, IV, 3—4, 1953, p. 611 şi urm.
— *Contribuţiuni numismatice la cunoaşterea problemei luptei împotriva stăpînirii romane în Dacia*, în *SCIV*, 3—4, 1954, p. 470 şi urm.

MITREA, B., *Contribuţiuni numismatice la istoria triburilor daco-getice din Moldova în a doua jumătate a secolului II e.n.*, în *SCIV*, VII, 1—2, 1956, p. 159 şi urm.
PREDA, C., *Tezaurul de la Dîmbău (reg. Stalin) şi tulburările pricinuite de daci în anul 143, sub Antonin Piul*, în *SCN*, I, 1957, p. 113—131.
ROSTOVTSEFF, M., *The Social and Economic History of the Roman Empire*, ed. II, Oxford, 1957.
RUSSU, I. I., *Materiale epigrafice în Muzeul raional Dej*, în *Activitatea Muzeelor*, II, 1956, p. 125.
TUDOR, D., *Interfecti a latronibus în inscripţiile din Dacia*, în *SCIV*, IV, 3—4, 1953, p. 583 şi urm.
— *Problema colonatului în Dacia romană*, în *Studii şi articole de istorie* (Soc. Ştiinţe istorice şi filologice), II, 1957, p. 33 şi urm.
— *Răscoale şi atacuri « barbare » în Dacia romană*, Bucureşti, 1957.
— *Istoria sclavajului în Dacia romană*, Bucureşti, 1957, p. 212 şi urm.

Viaţa culturală. Religiile. Romanizarea:

BRÜHL, A., *Liber Pater*, Paris, 1953, p. 215—220.
CONDURACHI, EM., *I monumenti cristiani nell'Illirico*, în *ED*, IX, 1940, p. 1 şi urm.
DAICOVICIU, C., *Există monumente creştine în Dacia Traiană din sec. II—III?* în *AISC*, II, 1933—1935, p. 192 şi urm. (= *Mél. Marouzeau*, Paris, 1948, p. 345 şi urm.).
— *Contribuţii la syncretismul religios în Sarmizegetusa*, în *AISC*, I, 1928—1932, p. 81 şi urm.
— *Sarmizegetusa (Ulpia Traiana) în lumina săpăturilor*, Cluj, 1938.
DRĂGOESCU, P., *Limba latină în inscripţiile din Dacia*, în *Contribuţii epigrafice*, Rîmnicu Vîlcea, 1930.
FERRI, SILVIO, *Arte romana sul Danubio*, Milano, 1933.
FLOCA, OCT., *I culti orientali nella Dacia*, în *ED*, VI, 1935, p. 204 şi urm.
— *O nouă Villa Suburbana în hotarul Sarmizegetusei*, în *Sargetia*, I, 1937, p. 25 şi urm.
FLORESCU, GR., *I monumenti funerari romani della « Dacia Superior »*, în *ED*, IV, p. 72 şi urm.
— *I monumenti funerari romani della Dacia Inferiore*, Bucureşti, 1942.
GOSTAR, N., *Inscripţii şi monumente din Germisara*, în *Contribuţii la cunoaşterea regiunii Hunedoara*, 1956, p. 81 şi urm.
GOSTAR, N., DAVID, L., *O gemă gnostică în Muzeul Istoric din Cluj*, în *Activitatea Muzeelor*, II, 1956, p. 135 urm.
GRAUR, AL., *Romanizarea Daciei prin colonişti străini* în *Rev. Fund.*, III, 6, 1936, p. 669 şi urm.
KOLOSOVSKAIA, I. K., *О романизации Дакии*, în *VDI*, 1, 1957, p. 81 şi urm.
KRUGLIKOVA, I. T., *Дакия в эпоху римской оккупации*, Moscova, 1955, p. 142 şi urm.
MACREA, M., *A propos de quelques découvertes chrétiennes en Dacie*, în *Dacia*, XI—XII, p. 281 şi urm.
MIHĂESCU, N., *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman*, Bucureşti, 1960.
PANAITESCU, EM., *Castrul roman de la Căşeiu* în *ACMIT*, 1929, p. 15 şi urm.
PÂRVAN, V., *Contribuţii epigrafice la istoria creştinismului daco-roman*, Bucureşti, 1911.
— *Getica*, Bucureşti, 1926, p. 640.
RUSSU, I. I., *Onomasticon Daciae*, în *AISC*, IV, p. 186 şi urm. şi V, p. 282 şi urm.
TOCILESCU, GR., *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, Bucarest, 1900, p. 100 şi urm.
TUDOR, D., *Monumente inedite din Romula*, part. I—II, Vălenii de Munte, 1938 şi 1940.
— *I Cavalieri danubiani*, în *ED*, VII, 1937, p. 189 şi urm.
— *Colonia Romula într-o nouă inscripţie*, în *Rev. Univ.*, « *Al. I. Cuza* » şi *Inst. Polit.-Iaşi*, V, 1—2, 1954, p. 299.
WEBBER, JONES, L., *The Cults of Dacia*, în *Univ. of California, Publ. Philol.*, IX, 8, 1929, p. 245 şi urm.

Istoria politică a provinciei Dacia:

ALTHEIM, FR., *Die Soldatenkaiser*, Frankfurt a. M., 1939.

BARKÓCZI, L., *Dák tolmács Brigetioban. Ein dakischer Dolmetscher in Brigetio*, în *AÉ*, s. III, vol. V—VI, 1944—1945, p. 178—192.

BERCIU, D., *Lupta băştinaşilor din Dacia împotriva cotropitorilor romani*, în *SCIV*, II, 2, 1951, p. 73—95.

DAICOVICIU, C., *La première division de la Dacie*, în *AISC*, II, 1933—1935, p. 71—77.

— *O nouă diplomă militară din Dacia*, în *SCIV*, IV, 1953, p. 541—555.

DMITREV, A. D., *Падение Дакии, (к вопросу о связи освободительных движений в Римской империи с вторжениями варваров)*, în *VDI*, I, 1949, p. 77—85.

FORNI, G., *Contributo alla storia della Dacia romana*, Pavia, 1958 (extras din *Athenaeum*, N.S., XXXVI, 1958).

GREN, E., *Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit*, Uppsala-Leipzig, 1941.

HÜTTL, W., *Antoninus Pius*, vol. I, *Historisch-politische Darstellung*, Praga, 1936.

KLOSE, J., *Roms Klientel — Randstaaten am Rhein und an der Donau*, Breslau, 1934.

KOLOSOVSKAIA, I. K., *Contribuţii la istoria căderii stăpînirii romane în Dacia*, în *ARS*, seria *istorie*, I, 1956, p. 5—31.

KRUGLIKOVA, I., *К вопросу о романизации Дакии*, în *VDI*, 3, 1947, p. 219—230.

MACREA, M., *Contribuţii la un repertoriu numismatic al Daciei*, în *AISC*, I, partea I, 1928—1932, p. 127—139.

— *Monetele şi părăsirea Daciei*, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 271—305.

— *Apărarea graniţei de vest şi nord-est a Daciei pe timpul împăratului Caracalla*, în *SCIV*, VIII, 1957, p. 215—251.

MACREA, M.-PROTASE, D., *Tezaurul de monede imperiale romane de la Geomal şi invazia carpilor din anul 242 e.n. în Dacia*, în *SCŞCluj*, V, 1954, p. 495—567.

MITREA, B., *Tezaurul monetar de la Ruşi-Sibiu şi acţiunea carpilor împotriva stăpînirii romane din Dacia în timpul lui Filip Arabul*, în *SCIV*, IV, 3—4, 1953, p. 611—640.

— *Contribuţii numismatice la cunoaşterea problemei luptei împotriva stăpînirii romane în Dacia*, în *SCIV*, V, 3—4, 1954, p. 467—486.

RUSSU, I. I., *Miscellanea Dacica, II. Interpres Dacorum*, în *AIIN*, XI, 1946—1947, p. 403—412.

STEIN, A., *Dacien nach dem Bruderkrieg im Hause des Severus*, Sibiu, 1942.

STRACK, P. L., *Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts*, vol. I—III, Stuttgart, 1931—1937.

TUDOR, D., *Răscoale şi atacuri « barbare » în Dacia romană*, Bucureşti, 1957.

— *Problema colonatului în Dacia romană*, în *Studii şi articole de istorie*, vol. II, Bucureşti, 1957, p. 33—38.

— *La prétendue guerre de Caracalla avec les Carpes*, în *Latomus*, 1960.

WEBER, W., *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrianus*, Leipzig.

Sfîrşitul stăpînirii romane în Dacia:

ALFÖLDI, A., *A gót mozgalom és Dácia feladása (Mişcarea goţilor şi părăsirea Daciei)*, (extras din *Egyetemes Philologiai Közlöny*), 1929—1930.

— *The abandonment of Dacia*, în *CAH*, XII, 1939, p. 150—153.

DAICOVICIU, C., *Problema continuităţii în Dacia*, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 240—255.

IORGA, N., *Le problème de l'abandon de la Dacie par l'empereur Aurélien*, în *RHSEE*, I, 1924, p. 37—58.

LASCU, N., *Dacia Felix (Intre filologie şi istorie)*, în *AISC*, IV, 1941—1943, p. 51—72.

MACREA, M., *Monetele şi părăsirea Daciei*, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 271—305.

MANNI, E., *L'impero di Gallieno*, Roma, 1949, p. 17 şi urm.

MARIN, D. ȘT., *Părăsirea Daciei Traiane în izvoarele literare antice. Considerații filologo-lingvistice pe marginea textelor*, în *Buletinul Institutului de filologie romînă « Alexandru Filipide »*, X, 1943, p. 163—167.

POPA LISSEANU, G., *Flavius Vopiscus și părăsirea Daciei*, în vol. « *Fraților Alexandru și I. Lapedatu la împlinirea vîrstei de 60 de ani* », București, 1936, p. 709—728.

PROTASE, D., *Tezaurul de monete imperiale romane de la Nireș*, în *SCN*, I, 1957, p. 149—171.

REIDINGER, W., *Die Statthalter des ungeteilten Pannoniens und Oberpannoniens von Augustus bis Diokletian*, Bonn, 1956.

TUDOR, D., *Răscoale și atacuri « barbare » în Dacia romană*, București, 1957, p. 82 și urm.

VULIČ, N., *Quand la Dacie a-t-elle été perdue*, Belgrad, 1935.

CAPITOLUL II

STĂPÎNIREA ROMANĂ ÎN DOBROGEA, MUNTENIA ŞI MOLDOVA

Înaintarea cuceririi romane la Dunărea de jos

În ciuda biruinţei categorice obţinute de romani în cursul celui de-al III-lea război mitridatic asupra cetăţilor de pe ţărmul de vest al Mării Negre, extinderea şi consolidarea stăpînirii lor la Dunărea de jos era sortită să întîmpine piedici. Mai puţin de zece ani după succesele obţinute de M. Terentius Varro Lucullus, — către vremea cînd, în numele Senatului, Pompeius organiza durabil cuceririle asiatice din ţara colchilor pînă la graniţele Egiptului, — cetăţile din Pontul Stîng, o dată mai mult unite în faţa unei primejdii comune, se răsculau împotriva împilării unui guvernator al Macedoniei, C. Antonius Hybrida (62 î.e.n.). Ajutate de geţii şi de bastarnii din nordul fluviului, ele izbuteau să înfrîngă trupele romane în chip atît de ruşinos încît, după expirarea misiunii sale balcanice, C. Antonius avea să fie tras la răspundere şi condamnat la exil.

În legătură cu biruinţa de sub zidurile Histriei, Vasile Pârvan îşi punea întrebarea îndreptăţită dacă « chiar din acest an, nu însuşi Burebista va fi fost comandantul cetelor geto-bastarne care au sfărîmat pe Antonius şi, luîndu-i steagurile, le-au dus în cetatea getică Genucla... »[1]. Oricare ar fi adevărul în această privinţă, curînd după anul 60 amestecul regelui get în treburile cetăţilor de la Marea Neagră devine stăruitor. Fie că prin ocuparea litoralului va fi urmărit să bareze înaintarea romanilor spre nord, fie că atacurile îndreptate împotriva aşezărilor greceşti reprezintă mai degrabă expediţii de cucerire, după mărturia unanimă a izvoarelor, în jurul anului 55 î.e.n. Burebista ocupă şi pustieşte Olbia, pentru ca în deceniul următor să pună stăpînire pe porturile Pontului Stîng, de la Histria pînă la Apollonia. Amănuntele acestui proces de cucerire nu ne sînt toate cunoscute şi nu putem arăta cu certitudine nici pe ce cale cetăţile în chestiune îşi vor fi pierdut independenţa, nici soarta hărăzită fiecăreia în parte. Dacă despre Histria şi Mesambria pare probabil că au avut de suferit asedii urmate de distrugeri, dacă despre Dionysopolis e neîndoios că s-a bucurat de un tratament mai blînd, referitor la Tomis ori Callatis, la Odessos şi Apollonia, nu ne e îngăduit

[1] V. Pârvan, *Getica*, p. 78. Aşezarea exactă a Genuclei n-a putut fi pînă acum stabilită.

decît să afirmăm că — într-un fel sau altul — la mijlocul sec. I făceau parte din posesiunile aceluia pe care un document contemporan îl numeşte « cel dintîi şi cel mai mare dintre regii din Tracia, stăpînitor al tuturor ţinuturilor de dincoace şi de dincolo de Dunăre » [1].

Cum s-a arătat în alt loc al acestui volum, fulgerătoarea creştere a puterii getice în zilele lui Burebista era sortită unei tot atît de repezi destrămări. Redevenind libere după moartea vajnicului cîrmuitor, cetăţile de la mare se regăseau stăpîne pe propria soartă, dar numai în aparenţă. În fapt, ca întotdeauna, existenţa lor atîrna de raporturile cu stăpînii pămîntului dobrogean, iar de la o vreme, de ţelurile politicii romane la Dunărea de jos.

În ultima privinţă, e de relevat împrejurarea că după biruinţa asupra lui Marcus Antonius (31 î.e.n.), care făcea din el stăpînul întregii lumi mediteraneene, Octavian — viitorul Augustus — desfăşoară sforţări prelungite pentru a asigura statului roman frontiere naturale în Europa şi în Asia, de la Rin şi Dunăre pînă la Eufrat. În Illyricum, opera de cucerire începută sub directa lui conducere în anii 35—34 î.e.n., va fi continuată de generali destoinici între 12—9 î.e.n., apoi, cu şi mai multă energie, între 6—9 e.n. La capătul atîtor campanii, popoarele dintre Adriatică şi Dunărea mijlocie erau toate robite, iar împăratul putea scrie cu fală în inscripţia care-i pomeneşte faptele de arme: « Biruind neamurile pannonilor, cu care pînă în zilele mele nici o oaste romană nu se măsurase vreodată, ...le-am supus poruncilor poporului roman, împingînd hotarele Illyricului pînă la malul rîului Dunărea » [2].

Către aceeaşi vreme, la Dunărea de jos, ocuparea malului drept al fluviului de forţele Romei făcea şi ea progrese hotărîtoare. Prilejuite cîteodată de atacuri în direcţia Macedoniei, pornite din cîmpia munteană, de cele mai multe ori de rezistenţa triburilor de la nord de Haemus la expansiunea romană, o serie de operaţii conduse fără cruţare frîngeau cerbicia populaţiilor de la sud şi de la nord de fluviu, ducînd la instalarea de-a lungul actualelor maluri sîrbesc şi bulgăresc a unui comandament militar, în locul căruia — în primii ani ai erei noastre avea să ia fiinţă provincia Moesia.

Deosebit de importante, din acest punct de vedere, sînt expediţiile din anii 29—28 î.e.n. ale proconsulului Macedoniei M. Licinius Crassus, ca urmare a unui atac al dacilor şi al bastarnilor împotriva tribului trac al dentheleţilor, aliaţi cu romanii. Respingînd pe invadatorii în masa cărora bastarnii par să fi fost cu mult cei mai numeroşi, Crassus, într-o primă campanie, pătrunde în ţinutul moesilor şi — într-un punct anevoie de localizat, pe Dunăre — izbuteşte să ocupe aşezarea « puternic întărită » în care bastarnii îşi căutaseră adăpost. La cucerirea acestei cetăţui, proconsulul primise ajutorul unei căpetenii a geţilor din sud-vestul Dobrogei, Roles, îndată după aceea răsplătit cu titlul de « prieten şi aliat al poporului roman ». În vara anului 28, o nouă încercare a bastarnilor de a

[1] *IGB*, I, 13, rîndurile 22—25.
[2] *Res Gestae Divi Augusti*, 30, 1.

pătrunde în dreapta fluviului era respinsă tot atît de sîngeros. În schimb, în timp ce continua să poarte lupte cu unele triburi trace din vecinătatea Macedoniei, Crassus e chemat să dea ajutor aliatului său Roles, atacat de o altă căpetenie a geților dobrogeni — Dapyx. Potrivit indicațiilor vagi ale izvoarelor, acesta pare să-și fi avut scaunul la nord de Roles, în regiunea de centru a Sciției Mici. Aici e nevoit să se retragă în fața forțelor romane superioare, care-l asediază într-un loc întărit, cucerit curînd după aceea. După pieirea lui Dapyx și a supușilor săi — parte căzuți în lupte, parte ziditi de vii intr-o peșteră unde încercau să se ascundă — comandantul roman își îndrepta oastea împotriva unui al treilea «rege» get — de data aceasta din părțile de nord ale Dobrogei — Zyraxes. Asediat în cetatea-i de scaun, Genucla, Zyraxes izbutește să se refugieze peste Dunăre la «sciții» (probabil bastarni) cu care era legat prin alianță și de la care se va fi întors cu ajutor. Pentru moment, totuși, Genucla e luată și, un an mai tîrziu, Crassus își celebrează la Roma triumful pentru biruințele repurtate «asupra Traciei și geților».

Pînă ce avea să se stabilească în Dobrogea o forță de ocupație permanentă, asemenea victorii rămîn însă fără a doua zi. Abia retrași romanii, localnicii își reiau vechile rosturi, iar incursiunile de peste fluviu continuă și ele, potrivit imprejurărilor în necontenită schimbare din spațiul carpato-dunărean. Sub acest raport, o mențiune specială se cuvine apariției în ținuturile din nordul gurilor Dunării a unui popor în migrație, sarmații, a căror înaintare dinspre răsărit și a căror așezare în stepele actualei Ucraine reprezintă un fenomen de cel mai înalt interes în istoria ultimelor veacuri dinainte de era noastră. Pînă unde se vor fi întins acești iranieni la vremea de care vorbim, nu-i ușor de spus, după cum nu-i lesne de arătat motivul care-i va fi împins întîi să pătrundă în Tracia. Sigur e doar că în anul 16 î.e.n., consulul L. Tarius Rufus poartă cu ei lupte la capătul cărora izbutește să-i alunge peste fluviu, și tot atît de sigur, că și după această biruință, de-a lungul întregului secol I e.n., atacurile lor prădalnice continuă a fi amintite în izvoarele contemporane.

Ovidiu la Tomis

Caracteristice, sub acest raport, sînt informațiile oferite de operele lui Ovidiu, *Tristele* și *Scrisorile din Pont*, în care — fie și cu firească exagerare a celui ce urmărea să stîrnească mila împăratului, pentru a-și dobîndi iertarea — exilatul din Tomis înfățișează un tablou întunecat al condițiilor de viață din Dobrogea către începutul erei noastre. Lăsînd la o parte amănuntele privitoare la clima aspră, la vegetația săracă și, îndeobște, la neplăcerile unui trai pentru care poetul se mărturisește nepregătit, sînt de reținut indicațiile potrivit cărora atît localnicii (geți, sciți, bessi și coralli), cît și grecii din orașe trăiau într-o stare de permanentă alarmă, expuși în fiece clipă la loviturile fulgerătoare ale dușmanilor de peste fluviu. Mai dese iarna, cînd gerul transforma Dunărea într-un pod de gheață, asemenea atacuri nu lipseau nici în alte anotimpuri, în așa măsură încît — spune poetul — «...*chiar în timp*

de pace războiul te îngrozește »[1], iar acei puțini ce cutează să se gîndească la munca cîmpului, « . . . *c-o mînă stau pe armă, cu cealaltă pe plug* » [2].

Deopotrivă de interesante sînt știrile privitoare la atacuri de proporții mai mari îndreptate asupra unor posturi înaintate ale pămîntului dobrogean, ca Aegyssus (Tulcea) și Troesmis (astăzi Turcoaia, r. Măcin). Deși apărate puternic de poziția lor firească și de întărituri făcute de mîna omului, ambele sînt ocupate prin surprindere de geții din stînga fluviului, pînă ce trupe trimise în grabă de regele trac — și, mai cu seamă, ajutoare romane desprinse din forțele de ocupație ale malului moesic — izbutesc să restabilească situația, instalînd în fiecare din ele cîte o garnizoană.

Menționată pentru întîia oară într-o scrisoare a poetului din anul 12 e.n., luarea prin surprindere a cetății Aegyssus trebuie să fi fost cu puțin anterioară vremii cînd scria Ovidiu. Mai sigur datat e cel de-al doilea episod la care ne-am referit — ocuparea cetății Troesmis — petrecută, după toate probabilitățile, în anul 15. Măcar că între o întîmplare și cealaltă avusese loc un eveniment important — anexarea formală a Moesiei, transformată în provincie la începutul domniei lui Tiberiu — noua unitate administrativă n-a înglobat din capul locului Dobrogea, rămasă mai departe sub atîrnarea regilor odrișii, reduși la poziția de « clienți » ai Romei. Ca mulțumire pentru serviciile aduse în mai multe împrejurări, și cu deosebire în timpul răscoalei pannonice, cînd oștile sale ajutaseră pe cele romane, Rhoemetalces căpătase domnia Traciei, pe care o cîrmuise pînă la moartea sa, în anul 12 e.n. La această dată Augustus împărțise regatul între un frate al defunctului, Rhascuporis, și fiul lui Rhoemetalces, Cotys, așa fel că regiunea dinspre mare, mai prosperă și mai influențată de cultura grecilor vecini, trebuia să-i revină acestuia din urmă, în timp ce restul regatului, mai sărac și mai expus primejdiilor, era atribuit lui Rhascuporis [3]. O repartiție atît de inegală nu putea să nu trezească nemulțumiri și, în anul 18 e.n., Cotys fu ucis de propriul său unchi. O nouă intervenție a romanilor devenea astfel necesară, pe urma căreia Rhascuporis se vedea exilat în Egipt; regatul său era încredințat unui fiu, Rhoemetalces, iar moștenirea lui Cotys, atribuită copiilor minori ai acestuia, rămînea să fie administrată pînă la majoratul lor de un tutore roman — ex-pretorul Trebellenus Rufus [4].

Tulburări de felul celor amintite nu puteau să nu influențeze orientarea politică a cetăților de pe litoralul dobrogean. În măsura în care sprijinul regilor odrișii, sub « protecția » cărora continuau să se găsească la sfîrșitul campaniilor lui Crassus, se dovedea iluzoriu, interesele claselor exploatatoare din Histria, Tomis și Callatis trebuie să le fi împins să accepte — poate chiar să solicite — încorporarea acestor orașe, împreună cu teritoriile respective, în imperiul ale

---

[1] *Tristia*, III, 10, 67.
[2] *Ibidem*, V, 10, 24.
[3] Tacitus, *Annales*, II, 64.
[4] *Ibidem*, II, 68.

cărui granițe se întindeau acum mai departe decît oricînd. Cînd anume, și în ce condiții a avut loc această încorporare, nici un document nu ne-o spune. Examenul împrejurărilor lasă totuși să se înțeleagă că, din orice parte va fi venit inițiativa, importanta hotărîre trebuie să fi fost luată după o perioadă de șovăieli în cursul căreia forțele regatului trac — slăbit de frămîntări interne și de atacuri dinafară — se dovediseră neputincioase să asigure pămîntului dintre Dunăre și mare un minimum de securitate.

Deși lipsite de precizie, știrile pe temeiul cărora putem urmări procesul de înstăpînire a romanilor pe cetățile din Pontul Stîng nu lipsesc cu totul, și ele indică drept dată probabilă a înglobării acestora, ultimele decenii ale domniei lui Augustus (27 î.e.n.—14 e.n.). În sprijinul acestei încheieri pledează, în primul rînd, relegarea lui Ovidiu la Tomis — de neconceput dacă în anul 8 orașul n-ar fi făcut parte din statul roman, — în al doilea rînd propria mărturie a exilatului care, în cîteva versuri ale *Tristelor*, scrise după toate probabilitățile în anul 9 e.n., vorbește de anexarea de către romani a coastei dobrogene ca de un eveniment recent [1]. La aceste arătări, dintotdeauna cunoscute și puse în legătură cu instituirea în aceleași împrejurări a unei « prefecturi a litoralului maritim » *(praefectura orae maritimae)*, despre ale cărei rosturi și sferă de activitate nu putem face decît presupuneri, se poate adăuga acum indicația rezultînd din existența la Histria a unui templu închinat lui Augustus încă în viață, de un personaj altminteri necunoscut [2]. Indiferent de motivele personale ce l-au putut îndemna să ia această inițiativă, gestul ctitorului histrian se explică deajuns în atmosfera celui dintîi contact cu stăpînirea Romei, cînd asemenea dovezi de lealism erau desigur bine primite și cînd prezența unor forțe maritime sau terestre de oarecare importanță conferea oligarhiei din cetățile pontice un sentiment de siguranță de multă vreme pierdut.

Fără să putem arăta cu precizie data întemeierii « prefecturii litoralului maritim », trebuie să reținem că ea avea ființă în anul relegării lui Ovidiu, cînd jurisdicția romană în aceste părți era încă nouă și cînd, în lipsa unei autorități imperiale apropiate, titularul acestui post mai mult militar decît administrativ depindea de proconsulul Macedoniei. Abia cu înființarea provinciei Moesia, în primii ani ai domniei lui Tiberiu, orașele grecești de pe coasta dobrogeană par să-și fi schimbat atîrnarea, « prefectul litoralului maritim » trecînd și el cu acest prilej sub directa dependență a guvernatorului noii provincii. Cît a durat această situație și care vor fi fost succesivii titulari de la crearea postului pînă la desființarea lui, sînt întrebări la care — cu informațiile de care dispunem — putem răspunde numai în chip nesatisfăcător. Față de lipsa oricărei indicații despre dăinuirea « prefecturii » în secolele următoare, o ipoteză verosimilă ni se pare aceea după care ar fi fost desființată cu prilejul reformei administrative din anul

---

[1] *Tristia*, II, 197—200; Cf. *Epistulae ex Ponto*, IV, 7 și IV, 9.
[2] *Histria*, I, p. 511, nr. 9.

86 e.n., cînd, creîndu-se provincia nouă a Moesiei Inferioare, utilitatea unei conduceri speciale a litoralului maritim a putut fi pusă în discuție.

Regimul juridic al orașelor pontice sub stăpînirea romană

Încă înainte de această dată, în situația ținuturilor de la Dunărea de jos se petrecuseră și alte schimbări, dintre care cea mai importantă e transformarea în anul 45 a regatului clientelar trac în provincia romană a Traciei. Ca urmare, Dobrogea, despre care s-a arătat înainte că — cu excepția cetăților grecești — continua să facă parte din posesiunile regilor odrișei, e anexată provinciei Moesia, în timp ce orașele de pe litoral — Histria, Tomis, Callatis — beneficiază mai departe de regimul statornicit pentru ele la data înglobării în imperiu. Cu privire la acest regim, informațiile de care dispunem nu sînt nici suficient de numeroase, nici suficient de limpezi. Mai abundente pentru Histria, ele lipsesc aproape cu totul în cazul celorlalte orașe, în legătură cu care nu se pot face decît presupuneri întemeiate pe analogii. Fie că au beneficiat de condiția unor « cetăți aliate » *(civitates foederatae)*, fie de aceea a unor « cetăți libere și scutite de dări » *(civitates liberae et immunes)*, toate s-au bucurat oricum de o autoadministrație care prelungește pe aceea din epoca anterioară cuceririi romane. Fiecare oraș dobrogean își păstrează controlul asupra unui teritoriu delimitat cu stricteță, în fiecare colegii de magistrați purtînd denumirile tradiționale continuă să exercite atribuțiile cunoscute. Chiar din sec. I e.n., cînd stăpînirea romană asupra Sciției Mici se întărește și se desăvîrșește, în Tomis și Callatis (probabil și în Histria) reîncepe baterea monedei de bronz, care va dura pînă spre mijlocul sec. al III-lea.

Îndată după transformarea în provincie a regatului trac, de altă parte, de-a lungul malului Dunării ca și de-a lungul coastei mării, se organizează rețeaua de puncte vamale pomenită în documente sub denumirea de « vama țărmului trac » *(portorium ripae Thraciae)*. Prima ei mențiune se citește într-o scrisoare adresată autorităților din Histria de guvernatorul Moesiei Flavius Sabinus (în jurul anului 50 e.n.), prin care fratele viitorului împărat Vespasianus confirmă orașului « îngăduința de a pescui în gura Peuce (actualul braț Sf. Gheorghe) și de a aduce lemn de facle... fără plata vreunei taxe » [1]. Amintită și în mesajele altor guvernatori ai Moesiei dintre anii 46 și 68, această scutire ne lasă să înțelegem că, cu prilejul intrării Histriei în imperiu, locuitorii ei primiseră făgăduința de a li se respecta nu numai integritatea teritoriului stăpînit « din zilele strămoșilor » (cum se exprimă scrisoarea lui Tullius Geminus) [2], dar și larga imunitate fiscală ce trebuie să le fi fost recunoscută în limitele acestui teritoriu. Cît privește soarta ulterioară a « vămii Dunării », se poate arăta că în prima jumătate a sec. II aceasta a suferit o schimbare în modu-i de organizare. După cum rezultă din inscripții,

[1] *Histria*, IV, p. 558, nr. 16 (= SEG, I, 329), rîndurile 23—25.
[2] *Ibidem*, rîndurile 60—61.

la o dată ce trebuie căutată între domniile lui Traian şi Antoninus Pius (după toate probabilităţile, în timpul domniei lui Hadrian) « vama ţărmului trac » avea să se contopească cu « vama celor două circumscripţii ale Illyricului » *(publicum portorii Illyrici utriusque)*, formînd de aci înainte o organizaţie unică cu numele de *publicum portorii Illyrici utriusque et ripae Thraciae.*

« Comunitatea » oraşelor pontice în sec. I—II e.n.

Tot din primele timpuri ale stăpînirii exercitate de romani asupra cetăţilor din Pontul Stîng datează şi strîngerea lor într-o uniune de caracter cultural-religios, purtînd numele de « comunitatea celor cinci oraşe » (πεντάπολις), sau « comunitatea grecilor din Pont » (κοινὸν τῶν Ἑλλήνων), din care făceau parte Histria, Tomis, Callatis, Dionysopolis şi Odessos. În secolul al II-lea, cînd amănuntele organizării ei sînt mai bine cunoscute (v. mai departe, p. 489 şi urm.), această uniune avea să sporească prin adăugarea unui al şaselea oraş, probabil Mesambria, devenind o « comunitate a celor şase oraşe » (ἑξάπολις). Unde era la început locul de reuniune al delegaţilor întruniţi periodic în sesiuni comune, nu se ştie lămurit. În sec. al II-lea, acest oraş era Tomis, limpede indicat în documente drept « strălucită reşedinţă » şi « oraş de căpetenie al întregului Pont Stîng ». Conducătorul federaţiei pontice purta numele de *pontarch* (titlu mai mult decorativ), cumulînd totodată şi calitatea de « mare preot » al cultului imperial, celebrat cu pompă în cadrul reuniunilor ordinare sau al unor sărbători anume. Rostul instituţiei se vădeşte astfel ca fiind în ultima instanţă acela de a consolida stăpînirea romană într-un teritoriu de curînd anexat, după pilda a numeroase provincii, unde, îndată după cucerire, altarele şi templele înălţate împăraţilor şi Romei, sau împăraţilor şi membrilor familiei lor, contribuiau la crearea unei legături religioase între capii statului roman şi păturile avute ale populaţiei locale.

Cum s-a arătat înainte în treacăt, de-a lungul întregului secol I e.n. guvernatorii Moesiei au trebuit să suporte atacuri repetate din partea populaţiilor din nordul Dunării: geto-daci, bastarni, sarmaţi. Din acest punct de vedere, o menţiune specială se cuvine lui Tib. Plautius Silvanus Aelianus, a cărui administraţie pare să se fi prelungit zece ani (circa 57—67 e.n.) şi care, în tot acest timp, a avut să asigure hotarul Dunării împotriva unor duşmani de aproape sau de departe. Dintre isprăvile-i mai importante, înşirate într-un elogiu funebru care ni s-a păstrat şi despre care s-a mai vorbit (mai sus p. 290), e de amintit în primul rînd strămutarea în dreapta Dunării a mai mult de o sută de mii de « transdanubieni », cu femei şi copii, cu regi şi şefii lor de trib, în împrejurări asupra cărora nu ni se dau amănunte, dar care sînt de pus în legătură cu întărirea unei frontiere mereu ameninţate [1]. La aceasta a contribuit de bună seamă şi biruinţa cîştigată asupra sarmaţilor, înainte ca atacul de mari proporţii pregătit de aceştia să fi avut răgazul

[1] *CIL*, XIV, 3608 (= *ILS*, 986).

să se desfăşoare. În sfîrşit, tot în legătură cu activitatea lui Plautius Aelianus la Dunărea de jos, trebuie subliniat interesul arătat de acesta situaţiei din Peninsula Taurică (Crimeea de azi), unde intervine pentru a da ajutor cetăţii Chersones, pe punctul de a fi cucerită de sciţi. Indiferent de forma pe care va fi îmbrăcat-o intervenţia, despre care nu putem face decît presupuneri, vrednic de reţinut e faptul că în ultimii ani ai domniei lui Nero prestigiul Romei în ochii sciţilor taurici era destul de mare pentru ca ameninţarea guvernatorului Moesiei să-i abată de la o expediţie începută.

În ciuda silinţelor lui Aelianus şi a guvernatorilor ce aveau să-i urmeze, apărarea Dobrogei rămîne mai departe insuficient asigurată de-a lungul celei de-a doua jumătăţi a secolului I. Sporirea numărului legiunilor cantonate în Moesia la patru, ca şi înfiinţarea unei flote destinate operaţiilor pe cursul inferior al Dunării *(classis Flavia Moesica)*, reprezintă soluţii provizorii, în aşteptarea luptei hotărîtoare începute de Domitian şi sfîrşite de Traian, care, împreună cu soarta regatului lui Decebal, avea să decidă pentru veacuri soarta pămîntului dintre Dunăre şi mare.

1. DOBROGEA ÎN TIMPUL STĂPÎNIRII ROMANE

Prin poziţia sa geografică şi strategică, Dobrogea romană constituie un adevărat bastion, a cărui importanţă este subliniată de prezenţa a numeroase trupe, ca şi de construirea unui întreg sistem de castre şi de castele, înşirate de-a lungul Dunării. La adăpostul *limes*-ului, Dobrogea cunoaşte în epoca romană o dezvoltare specifică, legată atît de prezenţa trupelor, cît şi a numeroşilor colonişti romani, a căror activitate este atestată de documentele timpului. O seamă de aşezări geto-dacice se transformă din această cauză în înfloritoare oraşe, care, alături de vechile cetăţi greceşti, asigură Dobrogei în sec. I—III e.n. o intensă viaţă urbană. Drumuri bine întreţinute, al căror scop era înainte de toate strategic, au contribuit în această vreme la dezvoltarea vieţii economice a provinciei, legată din ce în ce mai strîns de Moesia Inferioară, din care face parte pînă la sfîrşitul veacului al III-lea e.n.

Organizarea militară a Dobrogei romane

Organizarea militară a Dobrogei începe chiar din momentul anexării ei, în anul 46 e.n. şi continuă pînă la sfîrşitul acestui veac, cînd avem numeroase documente cu privire fie la corpurile de trupe romane, fie urme arheologice ale primelor castre dobrogene.

În prima fază a organizării militare a Dobrogei, apărarea frontierei dunărene în această zonă atît de primejduită este asigurată îndeosebi de trupe auxiliare *(cohortes* de infanterie şi *alae* de cavalerie). După cucerirea Daciei de către romani, apărarea Dunării sporeşte în chip simţitor prin transferarea legiunii a

V-a Macedonica de la Oescus (R. P. Bulgaria) la Troesmis. Din inscripţiile descoperite la Troesmis rezultă că majoritatea efectivului legiunii era recrutată în Asia. Acest lucru este explicabil în parte prin faptul că legiunea participase multă vreme la operaţiile militare din răsărit şi că îşi completase pierderile suferite prin recrutări din rîndurile cetăţenilor romani din această regiune.

Cartierul general al legiunii a V-a Macedonica a fost, din momentul transferării ei şi pînă în anul 167, cînd este mutată în Dacia, la Troesmis, alături de o veche aşezare getică. Cărămizi cu ştampilă descoperite în această localitate par a indica iniţial existenţa unui mic castru ocupat de *ala I Pannoniorum*. În prima jumătate a veacului al II-lea e.n., castrul trebuie să fi fost mult amplificat, dată fiind poziţia sa de centru militar [1].

Întreaga linie a Dunării este întărită în cursul veacurilor I—III e.n. de numeroase castre şi detaşamente militare, ale căror urme se constată arheologic şi epigrafic. Trebuie subliniat faptul că cele mai multe dintre aceste castre au fost construite pe locul unor vechi aşezări geto-dacice din Dobrogea. Lucrul se explică în bună măsură prin aceea că, pe de o parte, aceste aşezări se aflau în apropierea vadurilor Dunării, care trebuiau apărate în primul rînd, pe de altă parte, prin aceea că aprovizionarea trupelor era asigurată de populaţia locală printr-un impozit special, cunoscut sub numele de *annona militaris*.

De la sud spre nord au fost identificate de-a lungul fluviului mai multe castre, ocupate de detaşamente ale legiunilor şi detaşamente auxiliare, care depindeau de comandamentul legiunii a V-a Macedonica de la Troesmis.

Un astfel de castru roman este amintit la Sucidava, localitate al cărei nume, ca şi acela al aşezării omonime din Oltenia, indică în chip cert o veche aşezare getică. În această regiune s-au identificat castre de formă dreptunghiulară (150 m ×80 m) în satele Mîrleanu şi Satul Nou.

Lagărul roman de la Axiopolis, lîngă Cernavoda, construit alături de un vechi tîrg greco-getic, constituie un important punct de sprijin al *limes*-ului dunărean, refăcut de mai multe ori în cursul stăpînirii romane.

La 27 km mai spre nord, păzind un important vad al Dunării, s-a construit la Capidava, la începutul veacului al II-lea e.n., un castru de formă dreptunghiulară (110 m ×82 m), care a fost refăcut de trei ori pînă în veacul al VI-lea e.n. Inscripţiile descoperite indică la început un detaşament din legiunea *XI Claudia* cantonată la Durostorum, care a construit probabil această fortăreaţă. În veacul al II-lea e.n., se constată la Capidava *cohors I Germanorum*, iar în veacul al III-lea e.n., un detaşament din legiunea *I Italica* [2].

În tot cursul veacului al II-lea e.n., staţionează la Carsium (azi Hîrşova) *ala II Hispanorum et Aravacorum* [3]. Castrul a fost construit probabil în anul

[1] Gr. Tocilescu, *Monumente epigrafice şi sculpturali*, p. 68 şi urm.; A. Betz, în *RE*, s. v. *Troesmiss*, col. 591 şi urm.

[2] Gr. Florescu, *Capidava*, I, 1958, p. 15.

[3] Gr. Tocilescu, în *AEM*, XI, p. 64; V. Pârvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, p. 489 şi urm.

103 pe locul unei vechi aşezări geto-dace, în care s-au descoperit numeroase fragmente de vase greceşti. Castrul păzea unul dintre cele mai importante vaduri ale Dunării, în faţa gurii Ialomiţei.

Dincolo de Troesmis, la 13 km spre nord, lîngă Măcin, s-a ridicat la sfîrşitul veacului I e.n., castrul roman de la *Arrubium*, ocupat pînă la mijlocul veacului al III-lea e.n. de *ala I Vespasiana Dardanorum*[1]. Numele localităţii indică o veche origine celtică, ce trebuie pusă în legătură cu expansiunea celţilor în regiunea balcano-dunăreană în veacul al III-lea î.e.n.

Pe malul drept al Dunării, pe un promontoriu ce domină Isaccea se află ruinele marii cetăţi *Noviodunum*. Ca şi cel al Arrubiului, numele acestei cetăţi este de origine celtică. Inscripţii şi cărămizi ştampilate, ca şi unele instalaţii portuare, indică prezenţa în acest punct a principalei staţiuni a flotei romane de pe Dunăre *(classis Flavia Moesica)*[2]. În afară de o inscripţie amintind un *signifer* din legiunea *XI Claudia* şi de o cărămidă cu ştampila legiunii a *V-a Macedonica*, nu avem alte dovezi mai precise pentru prezenţa şi a unei garnizoane de trupe de uscat la Noviodunum. Dată fiind însă importanţa strategică a acestui punct, care domina un important vad al Dunării şi se găsea la capătul marelui drum strategic ce traversa Dobrogea, este de presupus că comandantul flotei de la Dunăre avea la dispoziţia sa şi un detaşament de infanterie sau cavalerie.

Ultima mare cetate romană de la Dunăre, amintită de Ovidiu, încă din vremea regatului clientelar trac, se găsea la *Aegyssus* (azi Tulcea)[3]. Urmele descoperite pe dealul Tulcei datează dintr-o epocă mai tîrzie (sec. IV—VI e.n.), dar este firesc să presupunem că în această localitate se afla cantonat un detaşament al flotei romane de pe Dunăre încă din sec. II e.n.

Inscripţii descoperite în Dobrogea amintesc şi alte detaşamente militare, pentru care nu avem însă precizat locul unde erau cantonate. Ele sînt următoarele: *ala I Flavia Gaetulorum, ala I Gallorum Flaviana, ala Pannoniorum, cohors I Cilicum, cohors VII Gallorum* şi *cohors I Lusitanorum Cyrenaica*[4].

Un rol important în supravegherea şi apărarea *limes*-ului dunărean l-a jucat flota de pe Dunăre, despre ale cărei staţiuni mai însemnate, cea de la Noviodunum şi cea de la Aegyssus, s-a vorbit mai sus. Istoria acestei flote ne este cunoscută, în linii generale, din cîteva diplome militare, din care aflăm numele ei— *classis Flavia Moesica*. Acest nume indică faptul că ea a fost întemeiată sau reorganizată în epoca dinastiei Flaviilor (69—96 e. n.). Flota era compusă din vase de mai mici dimensiuni *(lusoriae)* şi din vase de luptă cu două rînduri de lopeţi *(liburnae)*. Fiecare dintre aceste nave avea o unitate militară, sub comanda unui centurion. Detaşamente mai mici ale flotei staţionau şi în alte fortăreţe decît cele de la Noviodunum şi Aegyssus. Astfel, după cărămizile cu ştampilă descoperite

---

[1] *CIL*, III, 7512; *RE*, s. v. *ala* 1240.
[2] V. Pârvan, *op. cit.*, p. 596 şi urm.
[3] *Epistulae ex Ponto*, I, 8, 15; IV, 7, 25; IV, 9, 79.
[4] *CIL*, XVI, 45 şi 58; *CIL*, XVI, 44 şi 50; *CIL*, III, 14 453; *CIL*, XVI, 45, 50, 87.

la Bărboşi, rezultă că şi zona de la vărsarea Siretului intra în directa supraveghere a flotei dunărene.

Tuturor corpurilor de trupe din Dobrogea li se repartiza cîte un teritoriu rural, din care îşi scoteau subzistenţa lor. Întinderea acestui teritoriu depindea de importanţa detaşamentului respectiv. Cel mai întins era fără îndoială teritoriul legiunii a V-a Macedonica, al cărei comandant era în acelaşi timp şi cea mai mare autoritate în această zonă. În cea mai mare parte a sa tot în Dobrogea se afla şi teritoriul legiunii a *XI Claudia*, cantonată la Durostorum.

Teritoriile detaşamentelor auxiliare erau desigur mai modeste. Totuşi, în unele localităţi, ca Noviodunum şi Capidava, găsim teritorii rurale foarte întinse. Aceste teritorii s-au dezvoltat independent de trupele cantonate aici, prin coloniştii civili romani şi veterani stabiliţi în diferitele sate *(vici)* dimprejur, datorită intereselor economice care-i atrăgeau înspre localitatea de lîngă castrul militar. Astfel, Capidava şi Noviodunum devin capitale ale acestor unităţi. Aceste *territoria* erau conduse de un consiliu comunal *(ordo decurionum* sau, începînd cu secolul III e.n., *curialium)*, condus de un *decurio* ales anual, iar, din cinci în cinci ani de un *quinquennalis*, care avea grijă să repartizeze dările şi celelalte obligaţiuni faţă de stat pe unităţile teritoriului. *Territorium* capătă astfel şi o accepţiune de comună cu organizarea cvasi municipală, avînd reşedinţa în unul din satele mai ridicate, cu un început de viaţă orăşenească.

Noi oraşe romane în Dobrogea

Urmele arheologice şi epigrafice descoperite în cele mai multe dintre aceste localităţi dovedesc că, pe lîngă funcţiunea lor militară, ele au avut în cursul sec. II—III e.n. o dezvoltare edilitară legată de viaţa civilă. Din acest punct de vedere trebuie amintite în special oraşele Troesmis şi Tropaeum Traiani. Cel dintîi trece în 46 e.n. sub paza unei trupe auxiliare, probabil *ala I Pannoniorum*, pentru ca, în vremea lui Traian, să devină garnizoana legiunii a V-a Macedonica [1]. Înainte încă de această dată este foarte probabil că în jurul acestui centru s-au adunat funcţionari ai vămii de la Dunăre, negustori, veterani împroprietăriţi şi alţii. O dată cu aducerea legiunii a V-a Macedonica, se formează în această localitate aşezarea civilă—*canabae*—obişnuită pe lîngă toate corpurile de trupe romane în care se îngrămădesc tot mai mulţi veterani şi negustori romani, ca şi familiile nelegitime ale soldaţilor.

Documente epigrafice şi monumente arheologice dovedesc că organizarea romană şi *canabae*-le legiunii a V-a Macedonica n-au fost instalate chiar în vechea aşezare geto-dacică, ci alături de ea. Astfel, pe cînd în unele inscripţii este vorba de *veterani et cives Romani consistentes ad canabas Leg. V Macedonicae*, în altele este vorba de *cives Romani Troesmi consistentes* [2]. Aşa se poate explica şi faptul că, mai tîrziu, în sec. IV, la Troesmis se refac două cetăţi: cea de vest, pe locul vechii aşezări autohtone Troesmis, în care exista în sec. II e.n. un *conventus*

[1] Ritterling în *RE*, s. v., *Legio*, XII, col. 1576.
[2] *CIL*, III, 6166; 6167.

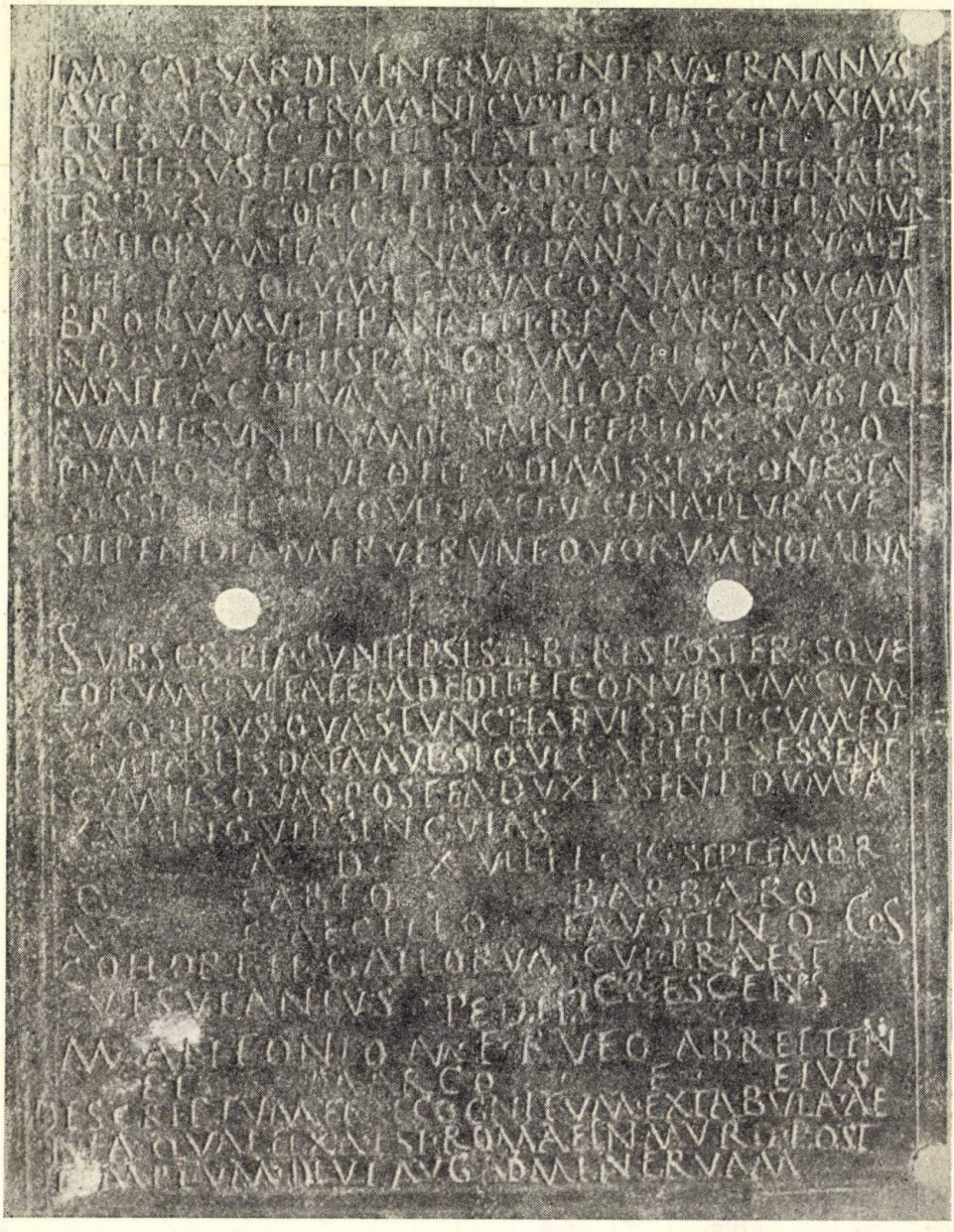

Fig. 106. — Diplomă militară.

civium Romanorum, şi cea de est, pe locul vechiului castru al legiunii a V-a Macedonica, în jurul căruia s-au format *canabae*-le.

Inscripţii datînd din vremea lui Hadrian şi Antoninus Pius dovedesc că atît aşezarea civilă de la Troesmis, cît şi *canabae*-le apropiate, formate în jurul castrului legiunii a V-a Macedonica la începutul sec. II e.n., erau organizate în chip separat, chiar dacă una şi aceeaşi persoană putea cumula atît demnitatea de *decurio* sau *quinquennalis canabensium*, cît şi pe aceea de *decurio Troesmensium*. De fapt, spre deosebire de *canabae*, în care locuiau veteranii şi cetăţenii romani stabiliţi în jurul legiunii a V-a Macedonica, din aşezarea civilă de la Troesmis făceau parte, pe lîngă locuitorii băştinaşi, cetăţenii romani — veterani sau alţii — ale căror proprietăţi *(villae)* se găseau în regiunea învecinată. Ambele aşezări se aflau însă sub autoritatea directă a comandantului legiunii a V-a Macedonica, deşi sînt organizate separat din punct de vedere administrativ. Faptul însă că aceste două aşezări, cu origini şi tradiţii deosebite, erau atît de apropiate din punct de vedere teritorial, explică de ce, după transferarea legiunii a V-a Macedonica în Dacia, în 167 e.n., ele s-au contopit într-un singur oraş, care, în vremea lui Marcus Aurelius, va căpăta rangul de *municipium*, devenind sediul consiliului provincial *(concilium provinciae)* al Moesiei Inferioare.

Cît priveşte oraşul Tropaeum Traiani (azi Adamclisi), el a fost întemeiat pe vremea lui Traian (98—117 e.n.), o dată cu ridicarea monumentului triumfal din apropiere, de la care îşi trage de altfel şi numele. Săpăturile arheologice au descoperit aici numeroase monumente, dintre care unele de mari proporţii, datînd din epoca romană tîrzie (sec. IV—VI e.n.). Inscripţii mai vechi dovedesc însă că oraşul a fost colonizat încă din sec. II cu numeroşi veterani romani. Cîteva inscripţii din vremea lui Septimius Severus (193—211 e.n.) dovedesc că cel puţin la această dată oraşul avea rang de *municipium* [1]. De fapt, aşa cum rezultă dintr-o inscripţie din oraşul Thyateira, din Lydia, datînd din vremea lui Marcus Aurelius, oraşul avea acest rang încă de la mijlocul sec. II e.n. Inscripţia aminteşte pe un cavaler roman, T. Ant. Cl. Alphenus Arignotos, care a deţinut printre alte funcţii şi pe aceea de λογιστής (în l. latină *curator civitatis*), pe care a exercitat-o pe cînd era şi comandant al cohortei I Cilicum, cantonată în Moesia Inferioară în acea vreme. Este vorba de fapt de un controlor financiar, numit de statul roman pentru a pune ordine în bugetul din ce în ce mai deficitar al oraşelor din sec. II e.n. [2].

Oraşele greceşti în timpul stăpînirii romane (sec. I—III e.n.)

Cît priveşte oraşele greceşti pontice, aşa cum s-a văzut mai sus, romanii le-au protejat încă de la început, nu numai fiindcă ele reprezentau noi celule economice şi administrative ale vastului imperiu, dar şi fiindcă ele constituiau, graţie oligarhiei greceşti din aceste oraşe, tot atîtea puncte de sprijin

[1] *CIL*, III, 12 461, 12 470, 12 473, 13 734.
[2] Louis Robert, în *Istros*, 1, 2, p. 216 şi urm.

pentru menținerea stăpînirii romane pe malurile Dunării, ce devenise o mare arteră comercială romană. Pe de altă parte, bazinul Mării Negre interesa tot mai mult politica romană din Orient.

Un document de mare însemnătate din acest punct de vedere este « hotărnicia » lui M. Laberius Maximus, guvernatorul Moesiei Inferioare, din 25 octombrie 100 e. n. Textul acestui document a fost descoperit încă din săpăturile din primii ani de la Histria. El conține un adevărat dosar al situației orașului din momentul în care s-a constituit provincia Moesia și pînă în anul premergător primului război dintre romani și daci. Din textul documentului reiese că patru guvernatori ai provinciei Moesia, anteriori lui M. Laberius Maximus — și anume Tullius Geminus, Flavius Sabinus, Tiberius Plautius Silvanus Aelianus și Pomponius Pius — confirmaseră pe rînd privilegiile acordate Histriei de stăpînirea romană [1].

Astfel, dispoziția în favoarea orașului Histria confirmată de Flavius Sabinus, guvernator al provinciei Moesia între anii 50—57 e. n., la cererea solilor orașului, susținută de comandantul țărmului pontic, Asiaticus, asigură înainte de toate coloniștilor greci dreptul de pescuit în delta Dunării « deoarece, spune documentul, aproape singurul venit al orașului, este acela de pe urma peștelui sărat ».

Cîțiva ani mai tîrziu, Tiberius Plautius Silvanus Aelianus, guvernator al provinciei între 57—67 e.n., adaugă în scrisoarea sa către histrieni următoarele cuvinte, semnificative pentru politica romană față de orașele grecești din Pont: « În ce mă privește, atît de puțin mă gîndesc să știrbesc ceva din drepturile acordate vouă de atîta vreme, încît bucuros aș născoci altele, cu ajutorul cărora să împodobesc un vechi oraș grecesc, plin de respect față de împărat și față de noi înșine ».

Reamintind toate aceste dispoziții, M. Laberius Maximus confirmă atît hotarele vechiului teritoriu al orașului Histria, cît și dreptul străvechi al histrienilor de a pescui nestingheriți în delta Dunării, fără să plătească vama față de *portorium ripae Thraciae*. Pescuitul în deltă și la gurile Dunării reprezenta încă de la întemeierea coloniei milesiene de la Histria una din ocupațiile de căpetenie ale locuitorilor ei. Era firesc ca ei să fi cerut de la noua stăpînire romană confirmarea drepturilor lor străvechi de a-și continua această activitate fără a fi supuși la un impozit, ce atingea unul dintre cele mai însemnate capitole ale economiei histriene, într-o vreme, în care, cum spune clar documentul, orașul trecea demult printr-o gravă criză economică. Se mai vorbește de asemenea în această decizie a guvernatorului de dreptul pe care-l au locuitorii Histriei de a-și aduce fără vamă lemnul de pin necesar pentru facle. Cît privește lemnul de foc, documentul amintește că histrienii și-l puteau procura nestingheriți din pădurile ce se întindeau pe propriul lor teritoriu.

---

[1] V. Pârvan, *Histria*, IV, p. 26 și urm.; D. M. Pippidi, în *Dacia*, N. S., II, 1958, p. 227 și urm.

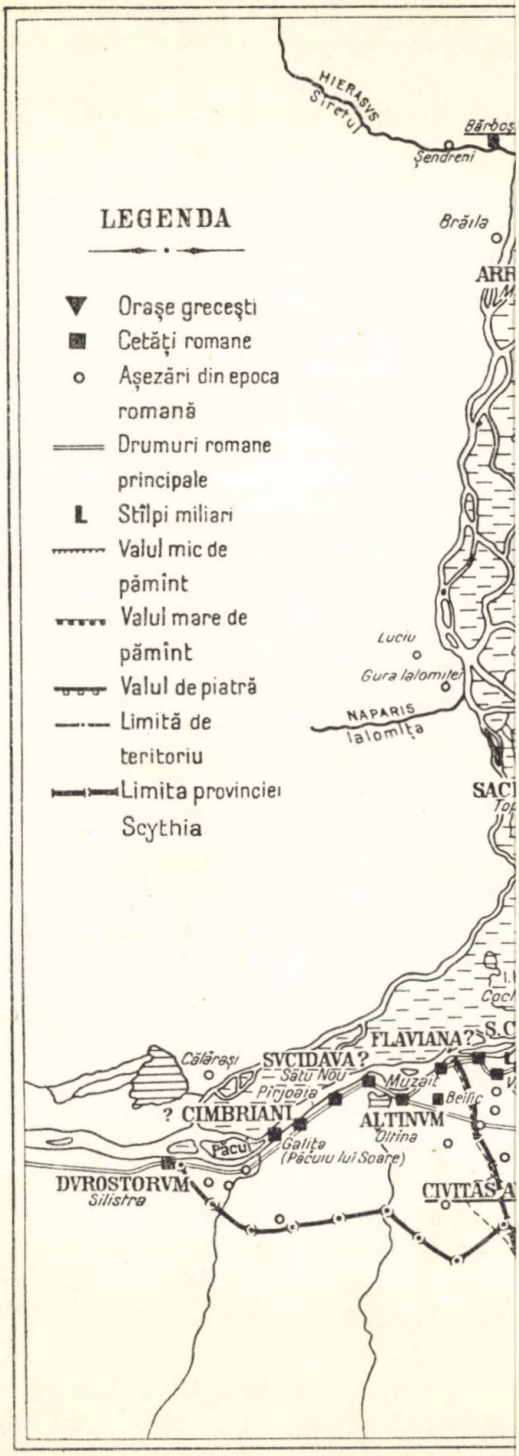

Pl. XIII. Coloniile greceşti şi prin

Înainte de a încheia discuţia asupra acestui document de cea mai mare însemnătate pentru viaţa economică a Histriei, trebuie să subliniem faptul că hotărnicia lui Laberius Maximus datează din toamna ce a precedat primul război cu dacii. Statul roman întărea prin astfel de hotărîri poziţia oraşelor greceşti din Dobrogea, considerate însemnate puncte de sprijin în vederea războiului cotropitor pe care-l pregăteau pentru primăvara anului următor. Nu aveau de altminteri să întîrzie nici în Dobrogea unele lupte cu dacii, pe care le ilustrează monumentul triumfal de la Adamclisi.

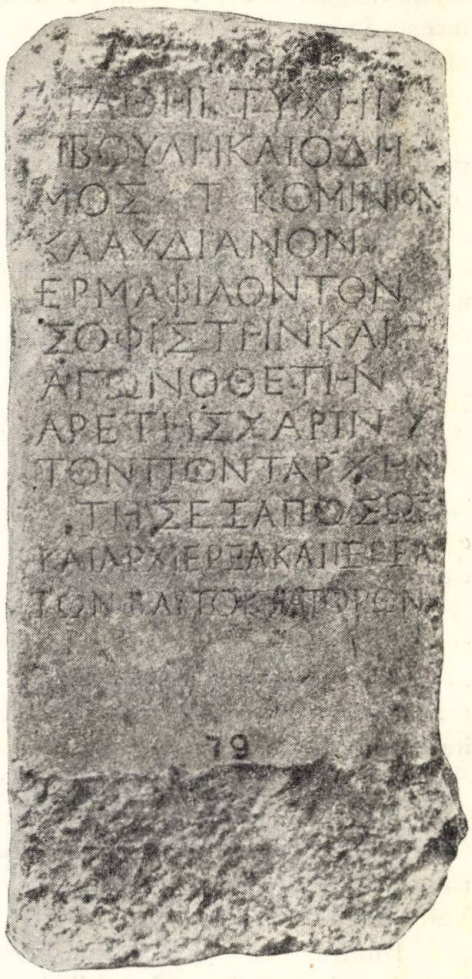

Fig. 107. — Altar onorific pus de sfatul oraşului şi adunarea poporului oraşului Tomis, în cinstea lui T. Cominius Claudianus Hermafilos, pontarch al hexapolei pontice (sec. II e.n.) (Tomis).

Instituţiile lor tradiţionale: sfatul oraşului (βουλή) şi adunarea poporului (δῆμος), amintite în numeroase documente din epoca romană, continuă să reprezinte cele două vechi instituţii democratice, deşi la această dată activitatea lor se restrînge în chip necesar numai la viaţa internă a cetăţii şi la raporturile cu oficialitatea romană. Încă din epoca anterioară stăpînirii romane însă, această organizare tradiţională fusese tot mai mult golită de conţinutul său democratic sclavagist. Aşa-zişii « binefăcători » (εὐεργέται) din aceste oraşe sînt reprezentanţii oligarhiei negustoreşti pontice, care au jucat un rol determinant la definitiva afiliere a acestor cetăţi la stăpînirea romană. Nu e astfel de mirare că în spatele acestor instituţii de veche tradiţie democratică sclavagistă se ascund şi în epoca romană interesele de clasă ale păturii exploatatoare din oraşele pontice, cu atît mai strîns legate de noua stăpînire cu cît ea era singura în stare să-i garanteze exercitarea nestingherită a drepturilor şi posibilităţilor sale economice. Cetăţeni ai oraşelor pontice, membrii acestei oligarhii au căutat permanent nu numai să dea dovezi de lealitate faţă de noua stăpînire, dar să şi pătrundă în rîndurile păturii celei mai privilegiate din punct de vedere juridic şi

anume în rîndurile cetățenilor romani. Astfel, un document de mare însemnătate de la Histria, datînd din anul 138 e.n. și conținînd numele membrilor « colegiului bătrînilor » (γερουσία) din acest oraș amintește nu numai 12 romani, dar și 17 greci al căror nume indică o recentă încetățenire [1]. Acest fenomen a început în orașele pontice încă din sec. I e.n. și va continua în cursul secolului următor, pînă cînd, în 212 e.n., prin « constituția antoniniană », populația liberă a orașelor capătă cetățenia romană.

Istoria orașului Histria în vremea stăpînirii romane ne este parțial cunoscută printr-o serie de inscripții privitoare la viața internă a cetății. Ca toate celelalte orașe din imperiu, Histria nu mai constituie decît una din nenumăratele unități economice și administrative ale statului sclavagist roman. Autonomia sa administrativă a dăinuit atîta vreme cît clasa exploatatoare locală a putut juca rolul de intermediar între stăpîni și exploatați, asigurînd prin propriile sale organe administrative funcționarea aparatului fiscal, de care imperiul nu dispunea.

Așa se explică desigur o oarecare bunăstare, pe care o cunoaște orașul Histria, ca și celelalte orașe pontice de altminteri, în cursul veacului al II-lea e.n. Arheologic, această bunăstare, de care s-a bucurat înainte de toate clasa exploatatoare, este documentată de numeroase monumente. Inscripțiile amintesc șase edificii ridicate în cinstea lui Antoninus Pius și Marcus Aurelius. Într-o epocă ceva mai tîrzie s-au clădit termele, refăcute în mai multe rînduri, și un *macellum*, hală, ridicată, probabil, în cursul veacului al II-lea. Aprovizionarea cu apă a orașului, adusă de la circa 30 km dinspre vest, prin apeducte bine construite, asigura locuitorilor Histriei, ca și probabil proprietarilor din jurul său, apa care lipsea în imediata vecinătate a cetății. În comparație cu epoca frămîntată și plină de primejdii, în care trăise cu două veacuri mai înainte, Histria credea că își poate îngădui să se intituleze, cu un termen care corespunde într-o anumită măsură situației sale relativ prospere « orașul prea strălucit al Histrienilor » [2].

Informațiile noastre documentare asupra vieții administrative a orașului Callatis în epoca romană nu sînt prea numeroase. Raporturile sale cu statul roman fuseseră precizate încă din vremea tratatului încheiat în anul 72 de Varro Lucullus.

Dintr-o inscripție din sec. II e.n. se constată că administrația romană procedase și în cazul orașului Callatis la delimitarea teritoriului rural al orașului [3]. O inscripție de la începutul sec. II e.n. vorbește de prezența, la Callatis, a unui grup de cetățeni romani *(cives Romanis consistentes Callatis)*, avînd în frunte un *quinquennalis perpetuus*. Este foarte probabil că și la Callatis, ca și la Histria, începînd cu sec. II e.n., unii dintre reprezentanții oligarhiei negustorești locale au căpătat și ei, pe o cale sau pe alta, cetățenia romană, bucurîndu-se astfel de o situație juridic privilegiată. Este de la sine înțeles că o asemenea favoare juridică

[1] V. Pârvan, *Histria*, IV, p. 66.
[2] *Ibidem*, p. 114 și urm.
[3] *CIL*, III, 7587.

era căpătată înainte de toate de acei reprezentanți ai oligarhiei pontice, care se remarcaseră prin zelul lor deosebit față de stăpînirea romană.

Urmele arheologice din epoca romană de la Callatis dovedesc că orașul a fost împodobit în această vreme cu o seamă de monumente publice și private, care reflectă prosperitatea economică a acestei oligarhii negustorești. Regiunea din jurul orașului era, pe de altă parte, renumită încă din epoca greacă pentru

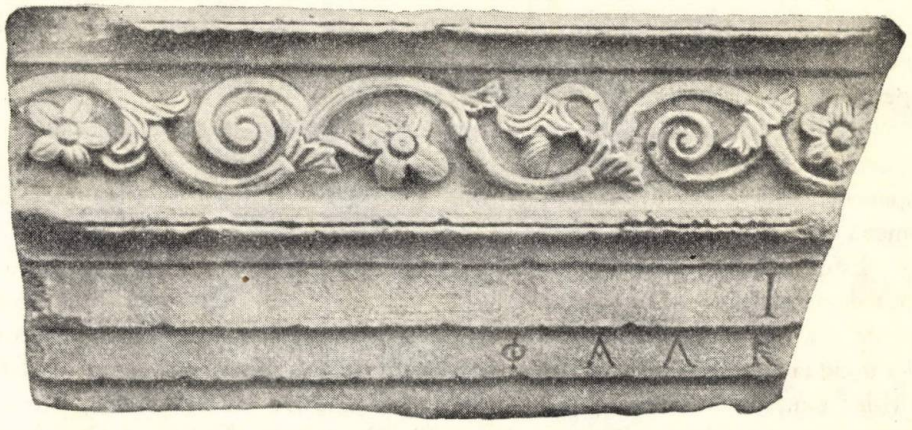

Fig. 108. — Fragmentul unei arhitrave de marmură, aparținînd unei clădiri de mari proporții (sec. II e.n.) (Tomis).

bogatele sale recolte de grîne. Chipul zeiței Demetra de pe monede, ca și monumentele închinate divinităților protectoare ale agriculturii dovedesc că, în epoca romană, această activitate specifică a populației din orașul și teritoriul callatian a luat o și mai mare dezvoltare. În jurul orașului se constată arheologic o seamă de proprietăți rurale *(villae)*, ai căror stăpîni se bucură de o bună stare materială.

Locul cel dintîi între orașele pontice îl ocupă însă în epoca romană Tomis. Capitală a unei uniuni de orașe pontice, reședință temporară (pînă pe la 86 e.n.) a comandantului roman al țărmului pontic, orașul Tomis se dezvoltă în sec. II—III e.n. în așa măsură încît se poate afirma, pe baza monumentelor arheologice descoperite pînă acum, că în raport cu toate celelalte orașe din Pontul Stîng, acest centru urban capătă caracterul unei adevărate metropole. Aici poposeau guvernatorii și cei mai însemnați funcționari ai provinciei Moesia Inferioară în inspecțiile lor în regiunea orașelor pontice, aici se îndreptau soliile celorlalte orașe atunci cînd aveau să-și ceară confirmarea vechilor lor drepturi sau acordarea unor noi favoruri. Mare centru comercial, așa cum se va vedea în capitolul următor, mare centru de producție de mărfuri, Tomis se constată, pe baza documentelor scrise și arheologice, a fi jucat cel mai însemnat rol în epoca romană față de toate celelalte orașe de pe coasta de apus a Mării Negre.

Orașul își păstrează și în epoca romană organizarea sa tradițională. Condus de arhonți, ale căror propuneri sînt aprobate de adunarea poporului (ἐκκλησία)

orașul era împărțit în cele patru triburi specifice coloniilor ioniene. În epoca imperială, cetățenii romani care, ca și la Callatis, trebuie să fi fost constituiți într-un *conventus civium Romanorum*, sînt grupați într-un « trib al romanilor » [1].

Drumurile romane în Dobrogea

Organizarea militară și administrativă a Dobrogei a impus stăpînirii romane construirea unei rețele de drumuri a căror funcțiune era înainte de toate strategică. Caracterul ofensiv al *limes*-ului era astfel asigurat prin posibilitatea unor deplasări rapide de trupe, fie în direcția punctelor primejduite, fie în vederea întăririi capetelor de pod de dincolo de Dunăre.

Este de presupus că drumurile romane din Dobrogea continuau, cel puțin în parte, vechi drumuri locale. Construite după un sistem bine cunoscut în întreg imperiul, aceste drumuri bine pietruite și bine întreținute, au atins în epoca romană maxima lor dezvoltare.

Este ușor de înțeles de ce cel mai vechi dintre aceste drumuri a fost construit de-a lungul Dunării, unind toate castrele *limes*-ului dunărean. De la Durostorum (Silistra), unde era cantonată legiunea a XI-a Claudia și pînă la Troesmis, unde era cantonată legiunea a V-a Macedonica în prima jumătate a veacului al II-lea e.n., drumul trecea pe la Sucidava (Mîrleanu ori Satu Nou), Altinum (Oltina), Flaviana (poate Rasova), Axiopolis (Cernavoda), Capidava, Cius (poate Gîrlici) și Beroe. Dincolo de Troesmis drumul continua legînd între ele castrele și castelele de la Arrubium (Măcin), Noviodunum (Isaccea), Aegyssus (Tulcea), Salsovia (Mahmudia) și Halmyris, pe malul lacului Razelm. De aici începea spre sud un alt drum, probabil un vechi drum local, care lega orașul Histria de Tomis. Spre sud, drumul continua spre Callatis (Mangalia), Odessos (Varna), Mesambria, Apollonia, terminîndu-se la Bizanț.

Prin mijlocul Dobrogei trecea un alt mare drum roman, care făcea legătura între orașele din Moesia și orașele dobrogene: de la Marcianopolis (azi Devnia în R. P. Bulgaria), acest drum intra în Dobrogea prin ținutul Ausdecensilor *(civitas Ausdecensium)*, legînd mai departe orașele și tîrgurile Tropaeum Traiani (Adamclisi), Ulmetum (Pantelimonul de Sus) și Ibida (Slava Rusă). Din această ultimă localitate, ale cărei urme monumentale dovedesc că în acest loc a existat cel puțin în epoca tîrzie romană o puternică cetate, porneau ramificații înspre Troesmis, Noviodunum și Aegyssus.

Aceste trei drumuri cu direcția sud-nord se întretăiau cu unele drumuri locale *(semitae)*, care legau orașele grecești de la mare cu cetățile de la Dunăre: de la Callatis la Tropaeum, de la Tomis la Axiopolis, de la Histria la Capidava, Carsium și Ulmetum.

Aceste drumuri ne sînt cunoscute printr-o serie de stîlpi de piatră care indicau atît distanțele dintre diferitele localități, cît și epoca în care drumurile

[1] *Greek inscr., Br. Mus.*, II, p. 36, nr. 177.

fuseseră construite sau reparate. Astfel de monumente au fost descoperite în mai multe locuri în Dobrogea şi ele dovedesc grija permanentă pe care au manifestat-o autorităţile militare romane în privinţa construirii şi întreţinerii drumurilor. Din loc în loc, drumurile erau controlate de detaşamente militare, comandate de cîte un *beneficiarius*, aşa cum indică unele inscripţii de la Axiopolis, Capidava, Histria, Tomis şi mai ales de la Troesmis. La răscrucile de drumuri existau staţiuni de poştă *(mutationes)* şi hanuri *(mansiones)* [1].

Trebuie subliniat pe de altă parte impulsul mare dat vieţii economice din Dobrogea prin construirea şi întreţinerea acestor drumuri de piatră care uşurau transportul a tot felul de mărfuri din unele centre în altele. Un monument funerar din Tomis, pus în amintirea unui negustor, reprezintă un car cu boi încărcat cu mărfuri, imagine sugestivă a dezvoltării schimburilor comerciale cu ajutorul acestei reţele de drumuri, construite iniţial în scopuri strategice [2].

Populaţia Dobrogei în epoca romană. Clasele sociale

Înmulţirea aşezărilor de tot felul în Dobrogea romană, trebuie pusă în legătură pe de altă parte şi cu sporirea populaţiei ei. Documentele din epoca romană ne îngăduie să cunoaştem mai multe categorii de populaţie, a căror poziţie socială şi economică deosebit de variată ne este în parte cunoscută.

Populaţia autohtonă a Dobrogei a rămas şi în epoca romană în marea ei majoritate geto-dacică. Unele infiltraţiuni mai vechi de populaţie străină, ca de pildă grupurile de sciţi documentate cu trei veacuri mai înainte, s-au topit în masa populaţiei geto-dacice din Dobrogea.

Prin faptul cuceririi, populaţiei băştinaşe geto-dacice care se opusese în chip activ în mai multe rînduri înaintării romane, i s-a aplicat tratamentul cel mai dur. Proprietatea obştească a triburilor geto-dace a trecut de fapt în stăpînirea romană, devenind *ager publicus*. Pe seama proprietăţii acestor triburi s-au întemeiat noile aşezări romane. Terenurile acordate coloniştilor romani au fost astfel smulse vechilor stăpîni ai acestor locuri. Numele unor aşezări care continuă şi în epoca romană dovedesc însă existenţa unor sate geto-dace: Capidava, Buteridava, Sacidava ş.a. Din inscripţii cunoaştem şi numele unor daci, ca de pildă Daizus, fiul lui Comozous, Mamusa, Zura, Tsinna şi Tsiru de la Capidava [3].

Poziţia juridică a populaţiei geto-dace din Dobrogea apare net inferioară în raport cu alte pături şi grupuri de populaţie liberă. Deosebit de grăitoare din acest punct de vedere este inscripţia privitoare la teritoriul « cetăţii » Ausdecensilor [4]. Din acest document deosebit de însemnat rezultă că geto-dacii din sudul

[1] V. Pârvan, *Ulmetum*, I, p. 576—586; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, p. 164 şi urm.
[2] V. Pârvan, *Începuturile vieţii romane la gurile Dunării*, p. 156.
[3] *CIL*, III, 14 214, 11, 12, 14.
[4] *CIL*, III, 14 437, 2.

Dobrogei intraseră în acest teritoriu, care le aparţinuse înainte de cucerirea romană, dar au fost alungaţi şi opriţi să se mai apropie de pămîntul noilor proprietari. Se poate astfel vedea că, departe de a reprezenta o epocă de totală linişte şi înflorire, epoca romană a cunoscut o seamă de frămîntări sociale şi economice deosebit de puternice, chiar dacă ele au fost adesea înăbuşite. În orice caz, situaţia populaţiei băştinaşe geto-dace nu poate fi comparată cu aceea a noilor colonişti romani, al căror tratament de favoare le-a asigurat o situaţie economică şi socială adesea înfloritoare. Datorită acestei poziţii juridice impusă de cuceritor se explică şi faptul că ştirile despre populaţia băştinaşă din Dobrogea sînt mult mai puţine decît cele privitoare la alte grupuri sociale, care s-au bucurat de un tratament mai bun.

Informaţii mai numeroase avem despre o altă populaţie de origine tracă din Dobrogea şi anume *bessi* şi *lai*. Prezenţa acestor elemente trace în Dobrogea este atestată pentru prima oară de Ovidiu care, în scrisorile sale, îi aminteşte alături de geţi şi de sarmaţi. O seamă de inscripţii din epoca romană descoperite la Ulmetum, Histria şi Tomis subliniază faptul că *bessi* şi *lai* locuiau în satele *(vici)* din vecinătatea acestor centre, alături de veteranii şi coloniştii romani *(veterani et cives Romani et Bessi* (alteori *Lae) consistentes)* [1]. Faptul că unii dintre aceşti colonişti romani participă la administraţia satelor lor — din rîndurile acestora se alege unul dintre cei doi primari *(magistri)* sau perceptorul *(quaestor)* — dovedeşte că, cel puţin în raport cu populaţia băştinaşă geto-dacică, besii şi laii colonizaţi în Dobrogea au avut în sec. II—III e.n. o situaţie privilegiată. Faptul acesta este pe deplin confirmat, cum s-a putut vedea mai sus, şi de protejarea pămînturilor coloniştilor traci grupaţi în *civitas Ausdecensium*. Studiul numelor acestor colonişti amintiţi de inscripţii dovedeşte pe de altă parte că în tot timpul sec. II—III e.n. besii şi laii şi-au păstrat cu multă tenacitate caracterul lor tracic, deosebit de cel al populaţiei băştinaşe din Dobrogea, deşi fuseseră aduşi în Dobrogea încă de la sfîrşitul sec. I î.e.n. Multă vreme s-a crezut că aceste elemente trace au migrat de bună voie de la sud de Balcani în Dobrogea, după înfrîngerea lor de către romani în anii 72 şi 29 î.e.n. De fapt, tracii de la sud de munţii Haemus au rezistat în mai multe rînduri şi cu atîta energie cotropirii romane încît, după o ultimă mare răscoală, înăbuşită în anul 11 î.e.n., o parte din ei şi anume besii, au fost deportaţi în masă, dincolo de munţi, în Dobrogea.

Prin dislocarea lor, romanii şi-au putut atinge scopul şi anume înăbuşirea oricărei noi încercări de răscoală. Deportarea acestor elemente războinice în Dobrogea, care la acea vreme făcea parte din statul clientelar al odrizilor, şi-a atins scopul dorit de romani, deoarece nici o ştire nu ne lasă să întrevedem vreo atitudine ostilă faţă de noua stăpînire romană, inaugurată în anul 46 e.n. Documentul privitor la protejarea hotarelor Ausdecensilor de către autorităţile romane

[1] V. Pârvan, *Ulmetum*, I, p. 562 şi 600; II, 2, p. 366 şi 406; *Histria*, IV, p. 617 şi 722; *Histria*, VII, p. 55, 67 şi urm., 118, 120 şi urm.; *Dacia*, II, 1925, p. 242 şi urm.

ar putea să ne dea explicația situației mult mai favorabilă a besilor și lailor în raport cu populația băștinașă geto-dacică. Deportați în Dobrogea, besii au fost colonizați în unele sate, al căror pămînt aparținuse înainte de această dată populației geto-dace. Nu este exclus ca între noii veniți și populația locală să fi intervenit conflicte, izvorînd înainte de toate din redistribuirea proprietății funciare în favoarea celor dintîi. Astfel s-ar putea explica, pe de altă parte, și faptul că, în momentul transformării Dobrogei în provincie romană, elementele cele mai ostile noii stăpîniri au fost geto-dacii, și nu besii și laii, care se simțeau încă străini în mijlocul unei populații, pe ale căror pămînturi fuseseră colonizați.

O dată cu stăpînirea romană a început însă un adevărat aflux de coloniști, veterani sau civili, a căror prezență este atestată de numeroase documente. Cei mai mulți dintre ei au fost împroprietăriți după eliberarea din serviciul militar, constituind, alături de alți coloniști romani, așezați în Dobrogea prin propriile lor mijloace, o pătură economic și social privilegiată. Datorită lor pătrund în Dobrogea nu numai unele forme noi de raporturi agrare, dar și elemente de limbă și artă romană, care au dat un caracter specific culturii acestei regiuni în sec. I—III e.n.

Inscripțiile latine din Dobrogea ne îngăduie să urmărim cu oarecare precizie procesul pătrunderii acestor elemente romane sau romanizate în satele și orașele din Dobrogea. Așezați în primul rînd în *canabae*-le legiunii a V-a Macedonica de la Troesmis [1], veteranii romani s-au răspîndit mai apoi în restul Dobrogei, fiind amintiți în satele din jurul Histriei și Tomisului, uneori împreună cu alți coloniști romani (*veterani et cives Romani*), alteori împreună cu besii și laii, despre care s-a vorbit puțin mai sus. Mulți dintre acești veterani serviseră chiar în unitățile militare cantonate în Dobrogea sau în flota de pe Dunăre. Alții însă care serviseră în unități militare din alte provincii ale imperiului, par să fi venit de bună voie în Dobrogea, unde aveau fie legături de familie, fie posibilitatea unor împroprietăriri mai prielnice. Cum era și firesc, unele dintre așezările cele mai populate de către acești coloniști privilegiați au căpătat încetul cu încetul un caracter urban, confirmat în cursul sec. II e.n. și de autoritățile romane. Din acest punct de vedere, poate fi amintit cazul orașelor Troesmis și Tropaeum Traiani, care au devenit repede centre economice și culturale romane.

Alături de veterani, inscripțiile amintesc adeseori și alți coloniști, indicați prin termenul de « cetățeni romani » (*cives Romani*). Așezați în orașele pontice sau în satele dobrogene, acești coloniști, de origine diversă, dar toți îndeajuns de romanizați, s-au bucurat de o situație economică și juridică privilegiată, contribuind în mare măsură atît la consolidarea stăpînirii romane în Dobrogea, cît și la răspîndirea unor variate forme de viață culturală, specifice întinsului imperiu roman. Unii dintre ei provin din părțile de răsărit ale imperiului roman, ca de

[1] *CIL*, III, 6184, 6188, 6202, 6203, 7574, 6156, 6190, 6201, 14 214, 10.

pildă L. Pompeius Valens şi L. Septimius Valens de la Histria [1] sau C. Antistius Valens de la Troesmis [2], toţi trei originari din colonia romană de la Ancyra (azi Ankara) din Asia Mică. Lucrul acesta nu are de ce să ne surprindă, dacă ne gîndim la strînsele legături economice care existau de multă vreme între Dobrogea şi Asia Mică. Numeroşi negustori greci de origine orientală sînt pomeniţi în inscripţiile din Dobrogea romană. Originari din Asia Mică, din Siria sau din Alexandria Egiptului, aceşti negustori au continuat şi în epoca romană aceleaşi legături comerciale, pe care le cunoscuseră oraşele greceşti din Pontul Euxin încă de la întemeierea lor.

Alţi colonişti romani din Dobrogea sînt însă originari din provinciile de apus ale imperiului. Deşi sînt mai rari, nu lipsesc nici colonişti originari chiar din Italia şi anume din oraşele Faventia şi Aquileia [3]. Alţii sînt însă originari din Spania, Noricum, Pannonia şi mai ales din Moesia unde, în cursul sec. I—II e.n., s-au întemeiat şi dezvoltat oraşe romane cu o înfloritoare viaţă urbană [4].

Un loc aparte în viaţa Dobrogei romane îl ocupă locuitorii oraşelor greceşti. Aşa cum s-a arătat mai sus, pînă în anul 212 e.n. locuitorii acestor oraşe s-au bucurat în marea lor majoritate numai de drepturi conferite unor cetăţi *liberae et immunes*. Deveniţi cetăţeni romani prin reforma lui Caracalla în 212 e.n. locuitorii oraşelor pontice nu erau însă mai puţin obligaţi să se achite de sarcinile administrative şi fiscale proprii oricărui oraş din imperiul roman, indiferent dacă locuitorii săi căpătaseră dreptul de cetăţenie. De altminteri, în condiţiile generale ale istoriei imperiului roman din sec. III, această reformă, izvorîtă din motive fiscale şi administrative, nu mai constituie, ca în epoca anterioară, o favoare specială.

Se poate astfel vedea că regimul juridic al locuitorilor din oraşele şi satele din Dobrogea romană a variat în funcţie de poziţia lor de clasă. În contrast cu regimul juridic al sclavilor, probabil mult mai numeroşi în epoca romană decît în cea anterioară şi al ţăranilor geto-daci, menţinuţi multă vreme într-o situaţie de *dediticii*, izvorînd din înseşi condiţiile cuceririi, coloniştii romani şi locuitorii oraşelor greceşti constituie o pătură privilegiată, care a contribuit în cea mai mare măsură la consolidarea stăpînirii romane în Dobrogea.

În cursul primelor trei veacuri ale stăpînirii romane s-au petrecut însă numeroase transformări atît în structura societăţii sclavagiste greco-romane din Dobrogea, cît şi în regimul bunurilor şi persoanelor din oraşele şi satele întemeiate în această provincie periferică a imperiului. Pentru a înţelege însă cauza şi natura acestor transformări este necesar să privim mai îndeaproape evoluţia vieţii economice din Dobrogea în cursul primelor veacuri ale stăpînirii romane.

---

[1] *CIL*, III, 12 489.
[2] *CIL*, III, 6184.
[3] *CIL*, III, 6202, 6203, 7574.
[4] *CIL*, III, 6156, 6190, 6201.

2. DEZVOLTAREA ECONOMICĂ A DOBROGEI ÎN SEC. I—III e.n.

Efectele organizării militare şi administrative a Dobrogei asupra condiţiilor generale ale vieţii economice

Parte integrantă a provinciei Moesia Inferioară începînd din anul 86 e.n., Dobrogea a cunoscut timp de două veacuri, pînă la mijlocul sec. III e.n., o perioadă de înflorire economică, atestată atît de documentele epigrafice, cît şi de monumentele arheologice din această vreme. Informaţii preţioase ne oferă în această privinţă şi monedele pontice, a căror circulaţie dovedeşte o intensificare a relaţiilor de schimb atît în oraşele dobrogene, cît şi în satele din interiorul provinciei.

Reluarea activităţii normale a oraşelor pontice în această perioadă a fost în bună măsură condiţionată de extinderea stăpînirii romane în Balcani şi la Dunăre, care a impus liniştea politică la frontiera de la nord şi a asigurat drumurile de comerţ, pe mare sau pe uscat. Pe de altă parte, în timpul stăpînirii romane în Dobrogea şi-au făcut apariţia în sînul populaţiei oraşelor şi mai ales a satelor dobrogene unele elemente noi, fapt care a contribuit nu numai la înmulţirea populaţiei, dar şi la constituirea unor noi raporturi agrare în noua provincie.

Aşa cum s-a arătat mai sus, condiţiile generale ale pătrunderii stăpînirii romane în Dobrogea, ca şi condiţiile speciale ale vieţii politice şi economice a oraşelor pontice au pregătit cel mai bun teren pentru o înţelegere durabilă între noul stăpîn şi oligarhia grecească din aceste centre sclavagiste, veşnic preocupată de menţinerea poziţiei sale de clasă dominantă. Astfel se explică faptul că statul roman a acordat o atenţie deosebită oraşelor pontice din Dobrogea, dintre care Histria, aşa cum s-a amintit mai sus, se găsea istovită după o lungă criză de ordin economic şi politic, deoarece ele constituiau cele mai sigure puncte de sprijin ale expansiunii romane de la gurile Dunării şi în bazinul Mării Negre. Scutirile de impozite faţă de vama Dunării — *portorium ripae Thraciae* — ca şi confirmarea limitelor unui întins teritoriu al oraşului Histria de către guvernatorul Moesiei Inferioare, M. Laberius Maximus, nu trebuie să fi fost un fenomen izolat. Avem toate motivele să credem că, într-o măsură mai mare sau mai mică, asemenea favoare a putut fi acordată şi altor oraşe pontice. Oricum ar fi, în aceste condiţii politice cu totul noi, corespunzînd atît intereselor generale ale statului roman, cît şi intereselor de clasă ale oligarhiei oraşelor pontice, nu e de mirare că aceste vechi centre urbane vor cunoaşte în epoca romană o mare dezvoltare economică, abandonînd pentru totdeauna iluziile unei autonomii politice tot mai costisitoare în ultimele veacuri ale istoriei sale.

Dacă Histria care, la această dată, nu prezenta decît o însemnătate politică şi economică cu totul redusă, s-a bucurat totuşi de bunăvoinţa statornică a guvernatorilor provinciei, cu atît mai mult trebuie să se fi bucurat de asemenea favoruri celelalte două mari oraşe pontice, Tomis şi Callatis, a căror situaţie economică era cu mult mai bună. Capitală a uniunii de oraşe greceşti de pe coasta de apus a Mării Negre, Tomis devine în scurtă vreme, sub stăpînirea

romană, cel mai însemnat centru urban din întreaga Dobroge. Comerţul pe scară largă, pe care-l practică numeroşi negustori străini şi locali, ca şi monumentele publice de mari proporţii, ale căror resturi s-au descoperit pe locul vechiului oraş, ne îngăduie să vorbim de o mare înflorire a acestui centru urban în cursul sec. II—III e.n.

Producţia de mărfuri în Dobrogea romană în sec. I—III e.n.

Înainte de toate, oraşele pontice au desfăşurat în noile condiţii create de stăpînirea romană, o largă activitate economică, întemeiată pe munca sclavilor şi a meseriaşilor liberi. Callatis, urmat de Tomis şi Histria, devin în cursul sec. I—III e.n. cele mai însemnate centre de producţie de mărfuri din întreaga Dobroge. Numeroase ateliere metalurgice şi ceramice asigură comerţului local o mare parte din produsele necesare agriculturii şi vieţii de toate

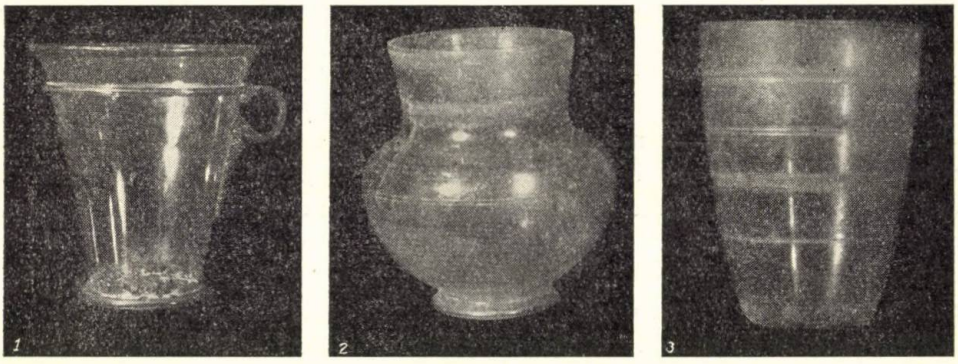

Fig. 109. — Vase de sticlă descoperite într-o movilă funerară (sec. II e.n.) (Callatis).

zilele. Astfel, la Moşneni, lîngă Mangalia, s-a descoperit un întreg inventar agricol, datînd din epoca romană şi provenind foarte probabil din Callatis. Într-un mormînt de lîngă acelaşi oraş s-au descoperit căni şi pahare de sticlă de cea mai fină calitate, datînd din sec. II e.n. [1]. Trebuie să fi existat în oraşele pontice, în special la Tomis, unde s-au descoperit numeroase vase de sticlă, de diferite forme şi dimensiuni — unele dintre ele cu caracter funerar — cîteva ateliere de sticlărie. Încă şi mai numeroase sînt produsele ceramice, vase şi statuete de cult sau de podoabă. Un atelier de opaiţe *(lucernae)* de cea mai bună calitate, datînd din prima jumătate a sec. II e.n., a fost descoperit la Histria.

Tiparele de statuete, descoperite la Mangalia, numărul neobişnuit de mare de figurine de tot felul, dovedesc cît de intensă era activitatea acestor ateliere coroplastice, care aveau o lungă tradiţie, veche de cîteva secole, cum s-a putut

[1] *SCIV*, I, 1, 1950, p. 90.

constata prin săpături arheologice. Cum era şi firesc, producţia atelierelor ceramice din oraşele dobrogene asigura înainte de toate nevoile populaţiei din această regiune. Vase de diferite forme au fost descoperite în săpăturile de pe întreg cuprinsul Dobrogei. Din aceleaşi ateliere provin desigur şi numeroasele vase descoperite în aşezările geto-dace de la nordul Dunării din epoca romană. Este adevărat că unele vase de lux, frumos împodobite cu decor floral în relief, după modelul vaselor italice din Arretium, au fost aduse probabil din Asia Mică, împreună cu alte produse, în special de metale preţioase şi de marmură, pentru care lipseau în Dobrogea atît materia primă, cît poate şi artiştii necesari. Este foarte probabil însă că unele exemplare de astfel de vase, decorate cu flori şi frunze în relief, au fost imitate şi în atelierele locale.

Tot din argilă erau confecţionate şi greutăţile pentru pescuit sau pentru ţesut, descoperite în număr mare în săpături. Numeroasele turme de oi din Dobrogea asigurau lîna necesară ţesutului stofelor de îmbrăcăminte cerute de climatul aspru al stepei dobrogene.

Dezvoltarea vieţii economice a Dobrogei în epoca romană a dus, pe de altă parte, la o mult mai mare exploatare a unor bogăţii locale. Trebuie amintită, înainte de toate, exploatarea carierelor de piatră, necesară numeroaselor edificii publice şi private. Urmele unor astfel de monumente, în special cele din Tomis, prezintă un caracter monumental, realizat nu numai prin dimensiunile lor mari, dar şi prin grija în alegerea materialului şi a execuţiei sale artistice. Zecile de temple, bazilici şi altare, de clădiri ale administraţiei civile sau militare, de instalaţii portuare, de ziduri de cetăţi, restaurate începînd cu sec. II e.n., apeductele, băile şi halele construite în sec. II—III e.n., toate cereau o mare cantitate de materie primă, ca şi un număr mult mai mare de arhitecţi, pietrari, zidari, mozaicari şi alţii. Carierele de piatră din Dobrogea au fost exploatate într-o măsură nemaiatinsă pînă atunci. Masivul de calcar sarmatic din jurul Babadagului a dat materialul de construcţie de la Histria, atît în epoca greacă, cît şi în cea romană. Şisturile verzi dobrogene au fost întrebuinţate ca piatră brută pentru construcţia temeliilor şi a nucleului de piatră a zidurilor de apărare ale cetăţii.

O carieră de piatră din epoca romană (sec. II—III e.n.) a fost descoperită la Cernavoda. Pe unul din pereţii acestei cariere, ce se întinde pe o lungime de 2 km, a fost sculptat chipul primitiv al divinităţii protectoare a pietrarilor, Hercules Saxanus [1]. Cariera antică de la Cernavoda permite observaţii deosebit de interesante asupra tehnicii de exploatare a blocurilor de calcar de diferite dimensiuni, mai mari în sec. II e.n., mai mici în secolul următor. Toate zidurile de cetăţi greceşti sau romane din Dobrogea au fost construite cu blocuri de calcar sarmatic, care acoperă masivul prebalcanic din Dobrogea. Dintre carierele de piatră exploatate în cursul sec. II—III e.n., mai amintim pe cea de la Capidava

[1] Gr. Florescu, în *AnD*, XVIII, 1936, p. 34 şi urm.

(Topalu) şi de la Deleni, de unde au fost tăiate blocurile monumentului triumfal de la Adamclisi [1].

Trebuie amintit, pe de altă parte, faptul că în tehnica construcţiei monumentelor dobrogene a apărut, după modelul roman, utilizarea pe scară largă a mortarului de var. De asemenea, alături de piatră, se întrebuinţează din ce în ce mai mult şi cărămidă. Aceste modificări în tehnica construcţiei au dus în chip necesar la noi forme de diviziune socială a muncii, şi anume la apariţia unor meşteşugari specializaţi, fie sclavi, fie oameni liberi, grupaţi uneori, în special în marile oraşe, în asociaţii profesionale *(collegia)*.

Cît priveşte metalele, atît de necesare uneltelor de muncă, ele puteau proveni şi din minele de la Altîntepe, de lîngă Hamangia, bogate în zona de suprafaţă în minereuri de fier (magnetită) şi mai ales de aramă (malachit).

Dezvoltarea comerţului în Dobrogea în sec. I—III e.n.

La înflorirea economică a oraşelor pontice a contribuit într-o mare măsură, pe lîngă producţia locală de mărfuri şi comerţul pe mare şi pe Dunăre. Numeroase descoperiri arheologice, făcute atît la nordul, cît şi la sudul Dunării, în Dobrogea, dovedesc cît de intensă era în epoca romană circulaţia de bunuri, fie că e vorba de produsele atelierelor locale, fie de produsele aduse din sud, mai ales vin şi untdelemn grecesc, monumente de marmură şi alte obiecte de artă din Asia Mică şi din insule, mirodenii aduse de departe de negustori originari din Siria şi din Egipt. Inscripţiile din Tomis, care devenise în această vreme portul cel mai frecventat de pe întreaga coastă de apus a Mării Negre amintesc prezenţa a numeroşi negustori orientali care asigurau, alături de cei localnici, comerţul maritim. De altminteri, acest comerţ maritim asigurase încă de la întemeierea lor, o mare înflorire economică oraşelor pontice. În epoca stăpînirii romane, care curăţase drumurile mării de piraţi, acest gen de comerţ a ajuns la înflorirea sa cea mai mare. Un grup de negustori originari din Alexandria Egiptului aveau la Tomis o « casă » de a lor. Toţi erau adepţi ai cultului greco-egiptean al zeilor Sarapis şi Isis, care se propagă datorită activităţii lor economice în oraşele pontice. Un colegiu de « asiani » a ridicat un altar, descoperit lîngă Constanţa, în cinstea lui Eros et Domnus. În fruntea colegiului era o preoteasă — mater Romanorum — originară din oraşul Tyana. Ceilalţi fideli, desigur toţi negustori, erau originari din diferite alte oraşe din Asia Mică: Nicomedia, Heraclea, Abonotichus, Perint, Caesarea, Tius şi Mazaca. De la Bizanţ provenea un alt negustor, Aurelius Sozomenus, a cărui piatră funerară, descoperită la Tomis, reprezintă un car cu boi, încărcat de mărfuri. Alţi negustori provin din oraşul Neapolis din Siria sau din Palmira, renumit centru al comerţului de caravane din Orient. Din oraşul Cizic, mare centru grecesc de pe malurile Propontidei, cu care oraşele pontice se aflau în strînse legături

[1] Florea Bobu Florescu, *Monumentul de la Adamklissi*, Buc., 1959, p. 135.

comerciale de cinci veacuri, provenea un alt negustor, Hermogenes, fost demnitar al oraşului său natal, decedat în metropola Pontului Euxin. La Tropaeum Traiani, un negustor grec din Olbia dedică un altar divinităţii protectoare a oraşului său natal, Iuppiter Olbiopolitanus [1].

Inscripţiile indică prezenţa unor negustori de origine orientală şi în alte centre dobrogene. Astfel Asclepiades, fiul lui Menophilos din Nicomedia Bitiniei, ridică un altar, descoperit lîngă Histria, în amintirea tatălui şi fratelui său, amîndoi negustori. În acelaşi oraş, este amintit un corăbier originar din Corint. Despre un armator şi cîrmaci, Theocritos, ne vorbeşte o inscripţie de la Tomis.

Pentru transporturile pe mare şi pe Dunăre existau asociaţii de corăbieri, menţionate de inscripţii. Astfel, o inscripţie în limba greacă aminteşte « casa corăbierilor din Tomis », iar la Axiopolis este amintit un colegiu asemănător — *nautae universi Danuvii* [2]. Asemenea colegii de corăbieri existau în toate marile porturi greco-romane. Vasele de comerţ erau desigur de toate categoriile, de la simplele bărci de transport local pînă la vasele mari cu pînze şi mai multe rînduri de vîslaşi, aşa cum apar ele reprezentate de unele sculpturi din Dobrogea. În orice caz, aducerea unor sarcofagii de marmură de mari proporţii, tăiate dintr-un singur bloc în atelierele de marmorari din Asia Mică, cum este cazul marelui sarcofag roman descoperit la Tomis sau, încă şi mai departe, a celui

Fig. 110. — Stela funerară a lui Aurelius Sozomenus din Bizanţ, negustor din Tomis. Scena reprezintă un car încărcat cu mărfuri (Tomis).

[1] *IGRR*, I, 604; *CIL*, III, 7532; V. Pârvan, *Începuturile...*, p. 156; *IGRR*, I, 630, 634, 636; Gr. Tocilescu, în *AEM*, VIII, 1884, p. 18, nr. 50; Th. Sauciuc-Săveanu în *AnD*, XVI, 1935, p. 155–158; *CIL*, III, 12 464.

[2] Gr. Tocilescu în *AEM*, VIII, 1884, p. 23, nr. 62; V. Pârvan în *Dacia*, II, 1925, p. 231; Gr. Tocilescu, *Fouilles*, p. 222, nr. 55; *IGRR*, I, 604; *CIL*, III, 7485.

descoperit la Bărboşi, dovedeşte o lungă şi intensă cărăuşie pe mare, care lega tot mai strîns oraşele noastre pontice — şi, prin ele, întreaga Dobroge — de marile centre din Asia Mică şi din insule, a căror producţie de mărfuri a fost, în cursul sec. II—III e.n., din ce în ce mai dezvoltată.

Rolul economic al noilor aşezări urbane şi rurale în Dobrogea romană în sec. I—III e.n.

Unul din fenomenele cele mai caracteristice ale epocii romane în Dobrogea este transformarea unor vechi centre geto-dace în noi oraşe, fie pe malul Dunării, fie în interiorul Dobrogei, de-a lungul marilor drumuri romane, care străbăteau Dobrogea de la sud la nord, legînd această regiune periferică, totuşi atît de importantă din punct de vedere strategic şi economic, cu provincia Moesia Inferioară. Se constată într-o anumită măsură în cursul sec. II—III un proces de urbanizare a Dobrogei romane, paralel cu acela al construirii unui însemnat număr de noi aşezări rurale, ale căror urme se pot distinge peste tot în regiunea dintre Dunăre şi mare.

Pe malul Dunării, unele aşezări mai vechi geto-dace se dezvoltă în epoca romană, căpătînd un caracter urban, dovedit cu prisosinţă de inscripţiile şi monumentele descoperite în aceste localităţi. Axiopolis (lîngă Cernavoda), vechi tîrg întemeiat probabil de tomitani în vederea negoţului cu geto-dacii din dreapta Dunării, creşte în importanţă în epoca romană. Din *canabae*-le legiunii a V-a Macedonica, cantonată în epoca lui Traian pe malul Dunării la Troesmis, în care se îngrămădesc, ca de obicei, în jurul taberelor militare, atît familiile soldaţilor, cît şi o mulţime de mici negustori şi meseriaşi, s-a dezvoltat un însemnat centru urban, alături de o aşezare mai veche geto-dacă. În a doua jumătate a sec. II, Troesmis a fost ridicat la rangul de municipiu.

În nordul Dobrogei, trebuie amintite două vechi aşezări, ale căror începuturi sînt anterioare cuceririi romane: Aegyssus, amintit de Ovidiu ca o puternică cetate geto-dacică şi Noviodunum, al cărei nume denotă o origine celtică, ce trebuie pusă în legătură cu pătrunderea celţilor în regiunea balcano-dunăreană. Amîndouă aceste aşezări au constituit nu numai staţiuni ale flotei romane *(classis Flavia Moesica)* şi ale vămii de la Dunăre *(portorium ripae Thraciae)*, dar şi însemnate centre de desfacere a produselor meşteşugăreşti din oraşele dobrogene. Sigur este, în acelaşi timp, că în aceste mici centre, ca de altminteri în jurul tuturor cetăţilor sau castelelor militare de la Dunăre (Sucidava, Capidava, Sacidava, Carsium, Cius, Arrubium, Dinogetia, iar dincolo de Aegyssus, pe braţul Sf. Gheorghe, Talamonium, Salsovia, Adstoma, Halmyris) s-au format încetul cu încetul aglomerări semiurbane, în care producţia meşteşugărească şi negoţul nu lipseau.

În interiorul Dobrogei, aşezarea cea mai însemnată este oraşul Tropaeum Traiani, alături de monumentul triumfal, de la care îşi trage şi numele. Oraşul, ridicat la rangul de municipiu în epoca lui Septimius Severus, cuprinde printre locuitorii săi un mare număr de veterani, împroprietăriţi în regiunea bogată

dimprejur. După perioada de criză din a doua jumătate a sec. III, oraşul va fi reclădit în vremea lui Constantin cel Mare, cu prilejul refacerii şi întăririi *limes*-ului dunărean.

Fig. 111. — Theocritos, armator şi cîrmaci (Tomis).
Stelă funerară.

Paralel cu dezvoltarea acestor noi centre urbane, a căror viaţă economică este atestată de numeroase inscripţii şi documente arheologice, trebuie amintită şi întemeierea a numeroase aşezări rurale *(vici* şi *pagi)*, a căror populaţie ne este în parte cunoscută. Întemeierea şi funcţiunea lor economică au contribuit într-o foarte mare măsură la apariţia unor forme noi de raporturi agrare, mai potrivite cu structura societăţii romane din vremea secolelor I—III e.n.

Distribuția proprietății în Dobrogea romană

Așa cum s-a amintit mai sus, în satele din Dobrogea romană au apărut un mare număr de veterani, împroprietăriți pe pămînturile devenite prin anexare *ager publicus*. Alături de ei sînt amintiți și unii cetățeni romani, ale căror proprietăți, constituite pe seama obștilor sătești din Dobrogea, sînt documentate peste tot între Dunăre și mare. Amîndouă aceste categorii de proprietari constituie o pătură juridic și economic privilegiată, care a jucat un mare rol în pătrunderea formelor de viață romană în aceste regiuni pînă atunci supuse numai influenței grecești.

Organizarea economică și administrativă a Dobrogei a însemnat înainte de toate o revizuire a drepturilor de proprietate asupra pămîntului. Întreaga Dobroge fu împărțită în mai multe *territoria*, atribuite în primul rînd orașelor grecești, în al doilea rînd castrelor legiunilor, detașamentelor auxiliare și stațiunilor flotei romane, în al treilea rînd unor așezări rurale mai mari, în jurul cărora sînt grupate satele învecinate. Am amintit mai sus « hotărnicia » lui M. Laberius Maximus, care cuprinde, pe lîngă reconfirmarea privilegiilor cetății Histria, și statornicirea hotarelor unui vast teritoriu, în a cărui posesiune histrienii intraseră probabil încă din epoca elenistică. O inscripție din sec. II e.n. amintește hotarele orașului Callatis [1]. Același lucru trebuie să se fi petrecut și cu hotarele orașului Tomis.

Nu avem nici o știre precisă despre organizarea și diviziunea noilor proprietăți *(centuriatio)* din teritoriile orașelor pontice, dar este foarte probabil, că, cel puțin într-o anumită măsură, asemenea operație agrimensurală a trebuit să aibă loc. Aceasta cu atît mai mult cu cît o mare parte din *vici* atestați documentar în Dobrogea fac parte din teritoriile celor trei orașe grecești. Numele unora dintre așezările rurale din Dobrogea romană *vicus Clementiani*, *vicus Quintionis*, *vicus Secundini*, *vicus Celeris*, *vicus Verobrittiani* amintește foarte probabil numele unuia sau altuia dintre proprietarii locali de origine romană, colonizați pe cuprinsul așezărilor geto-dace din partea de răsărit a Dobrogei. Apariția și dezvoltarea proprietăților, constituite pe seama satelor geto-dace din jurul orașelor grecești, au modificat în sensul sclavagismului roman străvechile raporturi agrare, anterioare cuceririi romane. Deosebit de interesantă este în acest sens o inscripție din nordul Dobrogei, prin care se fixau hotarele unei proprietăți aparținînd unei bogătașe romane, Messia Pudentilla, în raport cu proprietatea țăranilor geto-daci din satul Buteridava [2]. O inscripție din Tomis amintește statornicirea hotarelor unei alte proprietăți particulare, aparținînd lui Tiberius Claudius Firminus [3].

O mare parte din pămînturile agricole situate lîngă Dunăre au fost repartizate spre folosință unităților militare romane, cantonate în diferitele cetăți

[1] *CIL*, III, 7587.
[2] *CIL*, III, 14 447.
[3] V. Pârvan, în *AA*, 1914, col. 441—442.

sau castele de pe *limes*. Satele din zona atribuită principalului corp de trupă de la Troesmis constituiau un *territorium legionis V Macedonicae*. Cele de lîngă Noviodunum, principală staţiune a flotei de pe Dunăre, erau grupate într-un *territorium Noviodunense*. Grînele şi furajele de care aveau nevoie unităţile militare de la Dunăre erau cultivate şi strînse de ţăranii din satele atribuite acestor unităţi. Potrivit dispoziţiilor generale, care reglementau stabilirea şi perceperea impozitului destinat aprovizionării unităţilor militare — *annona militaris* — ţăranii din satele teritoriilor respective erau obligaţi să dea cea mai mare parte din produse.

În sfîrşit, alte unităţi administrative din interiorul Dobrogei ca, de pildă *territorium Capidavense*, grupau sate de colonişti romani şi traci şi de ţărani geto-daci. Studiul toponimiei lor permite unele precizări cu privire la originea lor mai veche sau mai recentă. Unii dintre coloniştii de origine tracă — besi, lai — sînt uneori amintiţi, alături de cetăţenii şi veteranii romani, prin termenul de *consistentes*. Faptul însă că la conducerea satului respectiv erau asociaţi un roman şi un trac, dovedeşte că nu numai din punct de vedere juridic, dar şi economic, aceştia aveau o situaţie mai bună decît populaţia geto-dacă, pe ale căror pămînturi fuseseră împroprietăriţi atîţia noi colonişti. Aceeaşi situaţie o reflectă şi documentul care fixa hotarele acelei comunităţi de traci din sudul Dobrogei — *civitas Ausdecensium* — de pe care erau alungaţi ţăranii daci învecinaţi, cărora le aparţinuseră altădată aceste pămînturi [1].

În epoca romană se constată o creştere simţitoare a numărului de aşezări rurale, dintre care unele de străveche origine geto-dacică, altele, mult mai recente, formate după anexarea provinciei. Felul cum a fost redistribuită proprietatea asupra pămîntului după cucerirea Dobrogei, ca şi regimul juridic şi fiscal privilegiat de care s-a bucurat reprezentanţii păturilor exploatatoare, au dus la formarea unei proprietăţi mici şi mijlocii a căror dezvoltare a schimbat în mare măsură structura relaţiilor agrare din Dobrogea romană.

Nici unul dintre documentele din sec. I—III e.n. nu aminteşte constituirea în Dobrogea a vreunui latifundiu imperial sau particular. Numeroase inscripţii ne dovedesc însă prezenţa şi dezvoltarea unui nou tip de exploatare agricolă, *villa* sau *praedium*, cu totul deosebit de felul exploatării agricole din perioada anterioară cuceririi romane. Unul dintre aceşti noi proprietari, C. Iulius Quadratus, al cărui *praedium* se găsea în împrejurimile Capidavei, cumulează funcţia de primar al satului *(princeps loci)* cu aceea de conducător al unei însemnate unităţi administrative: *quinquennalis territorii Capidavensis* [2]. Monumentul său funerar este împodobit pe două din feţele sale cu scene din viaţa agricolă a Dobrogei romane: de o parte este reprezentat un păstor păzindu-şi turma, de alta un agricultor arînd cu plugul cu doi boi. Deasupra plugului apare chipul zeului italic al ogoarelor şi turmelor, Silvanus. Un alt proprietar roman din

[1] *CIL*, III, 14, 437, 2.
[2] *CIL*, III, 12 491; V. Pârvan, *Ulmetum*, I, p. 587.

Ulmetum, Titus Flavius, ridică un altar în cinstea lui Iuppiter. Alți proprietari, decedați chiar la conacul lor *(obiti ad villam suam)*, făceau parte din rîndurile aceleiași categorii privilegiate de coloniști romani. O familie de proprietari, Cocceii, descendenți ai unui M. Cocceius Vitlus, veteran al cohortei I Ubiorum, împroprietărit la Capidava poate pe la anul 98 e.n., își lasă din tată în fiu moștenirea părintească. Asemenea proprietari mici și mijlocii se întîlnesc pretutindeni în Dobrogea romană, fie în satele din jurul orașelor pontice și dunărene, fie în satele din circumscripțiile rurale. Un astfel de mare proprietar, Aelius, care-și construiește pe la 140 e.n. încă din viață pentru sine, pentru soția sa, Flavia Victorina, și pentru fiul său, Aelius, un monument funerar, amintește în inscripție că era *buleuta Histriae*, adică membru al sfatului orășenesc din vechea cetate de la Histria. Din 157 e.n. datează monumentul lui Lucius Pompeius Valens, originar din orașul Ancyra din Asia Mică, care ocupase la Histria demnitatea de arhonte și de preot al zeului Liber-Dionysos, dar trăise cea mai mare parte din timp la țară *(consistit regione Histri)* pe proprietatea sa. Lîngă Tropaeum Traiani avea o proprietate senatorul roman L. Aelius Marcianus, al cărui administrator *(vilicus)*, era un sclav ce poartă numele neroman de Iaehetav. O inscripție din 324, amintește pe un libert, Valerius Nilus, *actor* al proprietății unui ofițer roman, L. Valerius Victorinus, căzut în lupta de la Calcedon dintre Constantin cel Mare și Licinius [1].

Relațiile agrare în Dobrogea romană

Exploatarea acestor proprietăți se făcea cu mîna de lucru a sclavilor și mai ales a țăranilor din satele getodace, în vatra cărora se așezaseră acești coloniști sau proprietari romani. Relațiile agrare din Dobrogea romană nu se deosebeau îndeobște de cele stabilite prin cucerirea romană în provinciile balcano-dunărene. Faptul că în Dobrogea înainte de cucerirea romană nu se constituise în adevăratul sens al cuvîntului o aristocrație funciară explică într-o anumită măsură de ce nu constatăm în epoca cuceririi romane, așa cum s-a petrecut în alte provincii, prezența unor latifundii, aparținînd fie vechii aristocrații indigene, fie unor latifundiari romani, care să li se substituie. La aceasta a contribuit și situația periferică a regiunii dobrogene, strînsă între Dunăre și mare. Limitate la apus și la nord de zonele agricole atribuite unităților armatei romane, iar la răsărit de acelea ale orașelor grecești, satele dobrogene au oferit numeroșilor veterani și coloniști romani doar posibilitatea constituirii unor proprietăți mici și mijlocii. Situația ce s-a creat însă în Dobrogea o dată cu cucerirea romană era deosebită de situația anterioară nu numai prin apariția unui atît de mare număr de coloniști. Încă și mai însemnat, din punct de vedere social-economic, este faptul stabilirii

[1] V. Pârvan, *Ulmetum*, I, p. 531; II, 2, p. 340, 366 și 374; *CIL*, III, 13 737; Gr. Florescu, *Capidava*, I, p. 73—78; V. Pârvan, *op. cit.*, I, p. 380, nr. 1; *CIL*, III, 12 489; *CIL*, III, 12 463; V. Pârvan, *op. cit.*, II, 2, p. 386.

unor noi raporturi agrare, izvorîte pe de o parte din evoluția forțelor de producție, pe de altă parte din redistribuirea proprietății funciare în total sau parțial, după cum era vorba de teritoriile vechilor orașe grecești sau de teritoriul noilor așezări și unități administrative romane.

Așa cum s-a amintit mai sus, în perioada elenistică orașele grecești și-au constituit cîte un mare teritoriu rural, exploatat, cu excepția loturilor de pămînt atribuite încă din vechime locuitorilor cetății, de către țăranii satelor geto-dace, care fuseseră reduși, foarte probabil, la o stare de dependență asemănătoare aceleia a țăranilor din Asia Mică. Obștile sătești din aceste sate, dintre care unele au putut fi constatate arheologic în vecinătatea orașelor Histria, Tomis și Callatis, intraseră în dependența coloniilor grecești, fiind obligate să asigure o rentă în produse, cu ajutorul căreia, la un moment dat, cetățile pontice putuseră participa la marele comerț de grîne din bazinul Mării Negre.

Această situație nu mai poate fi constatată în documentele din epoca romană din Dobrogea. Este adevărat că unele documente vorbesc despre țăranii unor sate dobrogene în sensul colectiv. Am amintit mai sus hotărnicia proprietății Messiei Pudentilla față de țăranii din Buteridava *(vicani Buteridavenses)*. Documentul nu îngăduie să precizăm dacă e vorba de o proprietate obștească a sătenilor din Buteridava sau, ceea ce e mai probabil, hotarele noii proprietăți se stabileau în raport cu ogoarele și pășunile țăranilor din acel sat. Este foarte probabil că încă înainte de cucerirea romană obștea sătească geto-dacică din Dobrogea intrase în descompunere, făcînd loc proprietății private. Chiar dacă la începutul cuceririi romane ar mai fi existat pe ici, pe colo, asemenea raporturi agrare străvechi, este sigur că, în condițiile orînduirii sclavagiste romane, ele s-au adaptat repede la noua situație. Comune rămîneau desigur pășunile și pădurea, atît cît nu fuseseră expropriate de noua stăpînire romană. Nici un document și nici o informație nu ne îngăduie să precizăm felul în care s-au stabilit, o dată cu redistribuirea proprietății funciare din Dobrogea romană, relațiile dintre noii proprietari, privilegiați de stăpînirea romană. Situația e fără îndoială mult mai ușor de explicat în zona unităților militare de pe malul Dunării. Acolo, potrivit unor dispoziții precise, valabile pentru întreg imperiul roman, se stabiliseră o dată pentru totdeauna sarcinile fiscale în natură legate de aprovizionarea armatei *(annona militaris)*. În teritoriile orașelor grecești, ca și înăuntrul noilor unități administrative rurale, au trebuit să se creeze, pe o cale sau pe alta, acele condiții, care asigurau noilor proprietari mîna de lucru țărănească. Este adevărat că trebuie să admitem, mai ales în sec. I—II e.n., și exploatarea muncii sclavilor pe unele dintre aceste proprietăți. Nici un document nu ne îngăduie să afirmăm însă că a existat în Dobrogea o exploatare agricolă, în care rolul precumpănitor să-l fi jucat sclavii. Desigur, ei nu puteau lipsi, fie ca atare, fie ca liberți, pe lîngă locuințele acestor proprietari. În condițiile generale economice și sociale ale sec. II—III e.n., o asemenea formă de exploatare agricolă

nu mai era considerată rentabilă [1]. Trebuie deci să admitem, cel puțin pentru proprietățile ceva mai mari din Dobrogea romană, că ele erau împărțite în loturi mai mici, lucrate de țăranii săraci din partea locului. Potrivit dispozițiilor în vigoare la sfîrșitul sec. II e.n. pe cuprinsul întregului imperiu, ei erau obligați să asigure proprietarului o rentă în produse. La aceasta se mai adaugă și o rentă în muncă, limitată în acea vreme la de trei ori cîte două zile pe an, necesare lucrărilor pe pămîntul pe care și-l rezerva proprietarul pentru exploatarea directă *(villa)*. În a doua jumătate a sec. III e.n., condițiile acestei exploatări a țăranilor, pe care textele contemporane îi denumesc *coloni*, se vor înăspri, pe de o parte prin creșterea numărului de zile-muncă, pe de altă parte, dată fiind greutatea tot mai mare de a găsi mîna de lucru necesară, prin legarea țăranilor de pămînt. Nemulțumirea țăranilor și protestul lor față de abuzurile administrației acestor domenii agricole sînt cunoscute în alte provincii în cursul sec. II și ele nu aveau de ce să lipsească în Dobrogea, mai ales că, dată fiind poziția ei de regiune de frontieră, trupele de tot felul erau mai numeroase și abuzurile lor se adăugau desigur la cele permanente ale stăpînilor și autorităților romane. O astfel de plîngere a țăranilor de lîngă Histria a fost înregistrată de un document de mare însemnătate pentru viața economică a sec. II e.n. [2]. Documentul, datînd din epoca lui Antoninus Pius (138—161 e.n.), adaugă, pe lîngă protestul țăranilor dintr-un sat « chora Dagei » față de tot felul de abuzuri ale soldaților în trecere pe drumul roman, și amenințarea că își vor părăsi satul, spre a-și căuta un alt loc de viață, mai ferit de sarcinile și chiar de abuzurile care apăsau pe umerii locuitorilor din satele apropiate de marile drumuri. O plîngere asemănătoare făcuseră și țăranii dintr-un sat de *lai* (Λαικὸς πύργος).

Se poate totuși afirma că atît prin pătrunderea noilor relații de producție, caracteristice orînduirii sclavagiste romane din sec. I—II e.n., cît și prin repercusiunile pe care ele le-au avut în sînul obștilor sătești de veche tradiție getodacică, producția agricolă, în special cea de cereale, din Dobrogea romană a crescut în chip simțitor. Redistribuirea proprietății funciare, impusă de autoritatea romană în vederea exploatării noii cuceriri, cît și creșterea densității populației, realizată prin marele număr de coloniști traci sau romani, a dus nu numai la o adîncă schimbare a regimului proprietății, dar și la apariția a numeroase noi așezări rurale în sec. I—III e.n. în Dobrogea. Constituirea unui nou tip de exploatare agricolă — *villa* sau *praedium* — ale cărui urme se constată arheologic în diferite locuri în Dobrogea romană, a fost urmată de o îmbunătățire a inventarului agricol. Din acest punct de vedere trebuie amintit și aici depozitul de unelte agricole datînd din sec. II—III e.n., descoperit la circa 12 km depărtare de Callatis, în satul Moșneni. Numeroasele urme arheologice din locul descoperirii par a indica existența unei *villa* romană în acest loc. Brăzdarul de plug

[1] Vezi Fr. Engels, *Originea familiei, a proprietății private și a statului*, E.S.P.L.P., Buc., 1957, p. 149—150.

[2] Iorgu Stoian, în *SCIV*, II, 2, 1951, p. 137 și urm.

ca şi secerele, coasa, cazmaua şi săpăliga în bună stare în acest depozit, dovedesc superioritatea uneltelor agricole din epoca romană faţă de cele, mult mai simple, din epoca precedentă. Ele au contribuit în chip direct la creşterea producţiei de cereale, cerută atît de nevoile unei populaţii mult sporite ca număr, cît şi de exigenţele mai mari ale autorităţilor militare romane. Pe de altă parte,

Fig. 112. — Unelte agricole de fier descoperite la Moşneni (lîngă Mangalia).

această producţie sporită a dat un impuls nou comerţului de cereale de dincolo de mare. Numeroase rîşniţe de piatră, dintre care unele destul de mari, descoperite în aşezările urbane şi rurale din Dobrogea romană, constituie în acelaşi timp o dovadă a unui consum sporit de făină de grîu.

Nu trebuie uitat însă că această producţie sporită agricolă din Dobrogea romană a fost realizată cu mîna de lucru a colonilor şi, desigur într-o măsură mai redusă, a sclavilor. În condiţiile unei societăţi împărţită în clase antagonice, această creştere a producţiei a agravat exploatarea muncii sclavilor şi colonilor şi a dus la consolidarea economică a claselor exploatatoare din Dobrogea, fie a proprietarilor acestor *villae* şi *praedia* romane, fie a diferiţilor negustori, locali sau străini, care mijlocesc transportul acestor produse pe drumurile de uscat sau de apă.

Este foarte probabil, pe de altă parte, că producţia agricolă realizată pe aceste domenii cu mîna de lucru a colonilor şi poate, uneori, a unui număr mai restrîns de sclavi, a concurat producţia ţărănească din satele dobrogene, asupra cărora apăsau tot mai greu multiple sarcini fiscale. În regiunile de frontieră aceste sarcini, izvorînd din natura specială a obligaţiilor *annonei* militare,

au fost întovărăşite, în special de la mijlocul sec. III, de o nouă calamitate: aceea a atacurilor triburilor de dincolo de Dunăre. Şi această permanentă primejdie, ca şi golurile ce s-au ivit în apărarea frontierei dunărene, au dus la un nou sistem de colonizare.

În a doua jumătate a sec. III şi în secolele următoare a intervenit o anumită schimbare în situaţia proprietăţii funciare din Dobrogea. Aşa cum se va putea afla în capitolul următor, numeroşi « barbari » vor fi colonizaţi în această vreme la frontiera dunăreană, în special carpi şi bastarni. Astfel de colonizări, al căror scop era pe de o parte să stabilizeze unele din triburile cele mai neliniştite de la nordul Dunării, pe de altă parte să asigure cît de cît paza frontierei dunărene în lipsa unor trupe regulate romane, sînt cunoscute şi în alte provincii ale imperiului. Noii veniţi, cunoscuţi sub termenul general de *dediticii*, au schimbat în mare măsură, începînd cu a doua jumătate a sec. III e.n., nu numai compoziţia etnică a populaţiei de la periferia Dobrogei, dar şi natura raporturilor agrare din zona frontierei dunărene. Loturile de pămînt, pe care erau ei colonizaţi, constituiau totodată şi răsplata apărării frontierei şi mijlocul de a-şi întreţine prin munca lor proprie, familia. Copiii lor moşteneau, o dată cu lotul pe care erau aşezaţi, şi sarcina de a apăra frontiera.

Sclavi, liberţi şi oameni liberi în producţia meşteşugărească. «Collegiile»

În producţia meşteşugărească din Dobrogea romană exploatarea mîinii de lucru a sclavilor avea o veche tradiţie. Este de presupus chiar că, în epoca romană, numărul sclavilor a crescut. Lucrul e uşor de înţeles dacă ne gîndim, pe de o parte, la condiţiile precare din punct de vedere economic şi politic, în care se găseau oraşele pontice la sfîrşitul epocii elenistice, pe de altă parte la consolidarea orînduirii sclavagiste o dată cu instaurarea stăpînirii romane. Un sclav este amintit printre membrii unei asociaţii religioase din Tomis, alături de alţi fideli de origine tracă şi greco-romană [1]. Mai numeroşi sînt pomeniţi în inscripţiile din această vreme, aşa cum s-a arătat mai sus, sclavii eliberaţi, liberţii, ale căror obligaţii materiale şi morale faţă de stăpînii lor erau reglementate de dreptul roman. Unii dintre ei fac parte, împreună cu cetăţenii romani şi negustorii de origine greacă, din asociaţii de caracter profesional sau religios *(collegia)*. Apariţia unor astfel de asociaţii prezintă un interes deosebit pentru istoria economică şi socială a oraşelor greco-romane din sec. I—III e.n. Ele grupau oameni cu preocupări economice sau religioase comune. Astfel, putem aminti din nou colegiul corăbierilor de la Tomis sau pe acela de la Axiopolis, precum şi colegiul negustorilor din Callatis [2]. Alte colegii de caracter religios, ca de pildă acelea ale adoratorilor şi preoţilor zeului oriental Attis din Troesmis şi din Tomis, cuprindeau fideli recrutaţi din toate păturile sociale.

---

[1] Gr. Tocilescu, în *AEM*, VI, 1882, p. 25, nr. 50.
[2] *IGRR*, I, 604, 610; *CIL*, III, 7485.

BIBLIOTECA „GHEORGHE LAZĂR" Bucureşti

Faptul că în inscripţiile care amintesc aceste asociaţii, oamenii liberi sînt pomeniţi nu o dată alături de sclavi sau de liberţi, are o adîncă semnificaţie istorică, legată de transformările care au avut loc începînd mai ales cu sec. II e.n. în structura societăţii sclavagiste romane. Unele dintre aceste asociaţii au jucat, pe de altă parte, începînd cu sec. III e.n., un rol tot mai însemnat. Prestarea unor servicii a devenit obligatorie în această vreme, deoarece numai pe calea aceasta statul roman mai putea să asigure transporturile necesare aprovizionării trupelor şi oraşelor, ca şi o seamă de alte activităţi de natură economică. În a doua jumătate a sec. III e.n. situaţia se va agrava tot mai mult. Pe măsură ce criza generală a sclavagismului roman se accentua, în aceeaşi măsură sarcinile diferitelor asociaţii de caracter economic deveneau ereditare.

Rigiditatea acestor dispoziţii generale, care au trebuit să atingă şi diferite sectoare ale vieţii economice, reflectă din plin situaţia tot mai grea în care se găsea Dobrogea la sfîrşitul sec. III şi în secolele următoare.

Activitatea atelierelor monetare în Dobrogea romană (sec. I—III e.n.). Relaţiile de « marfă-bani »

Viaţa economică în Dobrogea romană poate fi urmărită de asemenea atît prin cercetarea activităţii atelierelor monetare din oraşele pontice, cît şi prin studierea circulaţiei monetare în regiunea Dunării de jos. Relaţiile de marfă-bani, specifice orînduirii sclavagiste greco-romane în raport cu epoca anterioară, ajung în această regiune la cea mai mare dezvoltare a lor în sec. II şi în prima jumătate a secolului următor. Începînd cu mijlocul secolului al III-lea e.n., ele reflectă tot mai mult grava criză social-economică prin care trece întreg imperiul roman în această vreme.

Aşa cum s-a amintit mai sus, activitatea monetară a oraşelor pontice începuse din momentul în care ele deveniseră centre de producţie de mărfuri. Pe măsură ce aristocraţia tribală, începînd mai ales cu perioada macedoneană, se dovedise tot mai aptă pentru relaţiile de marfă-bani, economia monetară pătrunsese tot mai adînc în mediul geto-dacic şi traco-scitic. Acest fapt a provocat nu numai un aflux al monedei greceşti şi macedonene în regiunea Dunării de jos, dar şi o activitate sporită a atelierelor monetare din Histria, Callatis şi Tomis.

În momentul cuceririi romane, oraşele pontice se găseau la capătul unei lungi crize de ordin economic şi politic, reflectată atît de izvoarele scrise arheologice, cît şi de sărăcia emisiunilor monetare din sec. I î.e.n. « Hotărnicia » lui M. Laberius Maximus califică starea în care se găsea Histria în cursul sec. I e.n. cu termenul deosebit de grăitor de « astenie », de slăbiciune economică. Aşa s-ar putea explica, cel puţin pentru Histria, faptul că activitatea atelierului său monetar nu a fost reluată imediat după anexare. Fără să se găsească în aceeaşi stare, celelalte două oraşe pontice, Callatis şi Tomis, nu mai bat nici ele monedă, pînă în epoca imperială romană. Acest fapt a fost pus în legătură cu cucerirea romană, care nu a acordat decît ceva mai tîrziu

oraşelor pontice dreptul de a bate din nou monedă proprie. Chiar atunci cînd ele capătă acest drept, nu mai putea fi vorba de monede de aur sau argint care, potrivit legilor romane, constituiau un drept exclusiv al împăratului. Ca şi toate celelalte oraşe greceşti supuse de romani, atelierele oraşelor pontice

Fig. 113. — Monede emise de oraşele greceşti din Dobrogea în perioada romană. 1—2, Histria; 3, Callatis; 4—5, (revers) Callatis; 6,7, Tomis.

au dreptul de a bate în epoca imperială monedă de bronz, necesară pieţii comerciale locale. Tranzacţiile comerciale mai însemnate se fac de acum înainte numai cu moneda oficială a statului roman, care îşi rezerva, pe această cale, însemnate beneficii financiare.

De altminteri, nici moneda de bronz grecească nu a fost lăsată în epoca imperială la voia fiecărui oraş în parte. Atît din punct de vedere al emisiunilor monetare, cît şi din acela al iconografiei lor, monedele din oraşele greceşti supuse imperiului trebuie să ţină seama de dispoziţiile statului roman, comunicate lor prin guvernatorul provinciei în care se găseau ele. Redeschiderea însăşi a atelierelor

monetare din oraşele pontice nu s-a făcut la întîmplare. Oraşele respective au căpătat rînd pe rînd acest drept în urma unei cercetări şi aprobări speciale. Aşa se explică faptul că Tomis şi Callatis bat din nou monedă în sec. I e.n., pe cînd Histria de-abia în secolul următor [1]. Fără îndoială că această aprobare, ca şi cererea oraşelor pontice înseşi, reflectă o anumită situaţie economică. Într-adevăr, atît documentele epigrafice, cît şi descoperirile arheologice stau mărturie că în sec. II e.n. oraşele pontice se găseau din nou într-o stare prosperă. Nu e o întîmplare că tocmai în această perioadă ele încep din nou să bată monedă proprie, fie şi în sectorul limitat al monedei de bronz. Varietatea emisiunilor, ca şi numărul monedelor din această perioadă descoperite pînă acum, constituie o probă evidentă de faptul că moneda de bronz a oraşelor pontice corespundea unei necesităţi economice, izvorîtă din accentuarea relaţiilor de marfă-bani.

Activitatea monetară autonomă a oraşelor pontice încetase o dată cu campania lui Lucullus în anii 72—71 î.e.n. Chiar dacă stăpînirea romană nu s-a impus în această vreme în sensul strict al cuvîntului, este totuşi foarte probabil că încetarea activităţii atelierelor monetare pontice trebuie pusă în legătură cu noua situaţie politică de la Dunărea de jos. Acest lucru apare cu atît mai evident cu cît, chiar şi în vremuri încă şi mai grele din punct de vedere economic şi politic, ca de pildă la începutul sec. I î.e.n., oraşele pontice continuaseră să bată monedă de argint şi de aur, tocmai fiindcă această activitate îşi păstra întreaga sa însemnătate economică şi politică. Faptul că după stabilirea supremaţiei romane asupra acestei regiuni, oraşele pontice nu-şi reiau de îndată această activitate, în ciuda condiţiilor politice mai prielnice şi a înviorării vieţii lor economice, pare a justifica concluzia că, în acest domeniu, statul roman a impus multă vreme o întrerupere a vechiului drept al oraşelor greceşti de a bate monedă proprie. Atunci cînd ele au recăpătat acest drept, limitat numai la monedă de bronz, se constată o atît de mare frecvenţă a emisiunilor monetare, încît e firesc să tragem concluzia că aceste monede, fie ele şi de bronz şi deci limitate la nevoile vieţii de toate zilele, reprezentau o necesitate economică atît pentru piaţa comercială a regiunii, cît şi pentru veniturile, desigur modeste, ale oraşelor respective. Este clar că frecvenţa monedelor de bronz, descoperite pe tot cuprinsul Dobrogei, oglindeşte pătrunderea formelor economiei monetare într-o măsură necunoscută în epoca anterioară în mediul urban şi rural dobrogean, tot mai apt pentru relaţiile de marfă-bani. Acest fenomen se găseşte într-un raport direct cu creşterea producţiei simple de mărfuri, ce se dezvoltă nu numai în vechile oraşe pontice, dar şi în noile centre urbane întemeiate în Dobrogea în vremea stăpînirii romane.

Primele monede de bronz din epoca romană au fost bătute de oraşele Tomis şi Callatis în sec. I e.n. Faptul acesta trebuie pus în legătură cu situaţia privilegiată a primului dintre aceste două oraşe, devenit încă din primii ani

[1] B. Pick-K. Regling, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, I, 1898, p. 94 şi II, 1910, p. 608.

ai acestui veac reşedinţă a unui *praefectus orae maritimae*, iar, în cazul celui deal doilea, cu situaţia sa economică încă destul de bună. În epoca lui Antoninus Pius (138—161 e.n.) bate monedă Histria [1]. Este adevărat că există o serie de monede de bronz ce datează tot din epoca romană, deşi nici nu reproduc chipul împăratului, nici nu amintesc numele său în legendă. După stilul şi

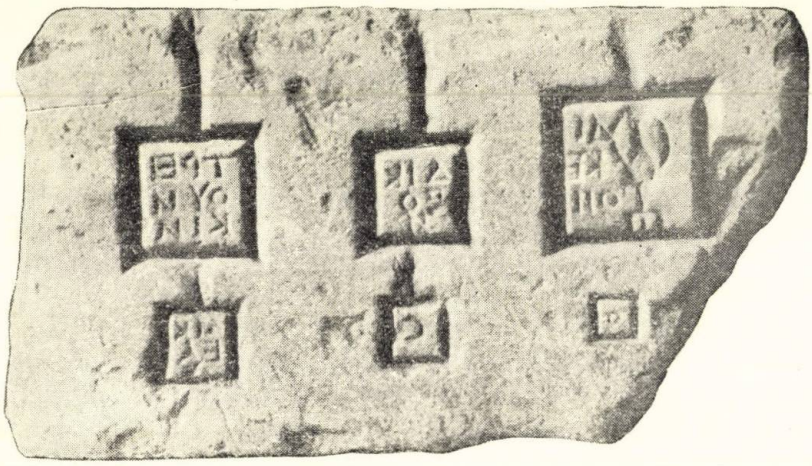

Fig. 114. — Tipar de piatră pentru turnare de greutăţi (ponduri). (Histria).

tehnica lor, aceste monede nu par a fi mai vechi decît cele care poartă efigia imperială. Numărul emisiunilor monetare pontice creşte în a doua jumătate a sec. II, continuînd pînă în epoca Severilor, care, aşa cum se va vedea mai jos, reprezintă ultima epocă de înflorire a Dobrogei romane. Deşi oraşele pontice care fac parte în epoca romană din acea uniune, cunoscută sub numele de *pentapolis* sau *hexapolis*, nu au bătut monedă comună şi nici nu amintesc pe monedele lor afilierea lor în jurul unei metropole comune, se poate totuşi remarca faptul că emisiunile din perioada romană se încadrează într-un sistem comun de valori monetare. Semnul distinctiv al monedelor de bronz de diferite valori este reprezentat prin literele greceşti B, Γ, Δ şi E. În special monetăria tomitană a respectat cu stricteţe imprimarea acestor semne distinctive de valori monetare. Unitatea de valoare a acestor monede de bronz poartă numele grecesc de *assarion* (ἀσσάριον), cîntărind circa 2,5 g şi corespunzînd unităţii monetare romane cunoscută sub numele de *as*. În epoca lui Gordianus al III-lea, oraşul Tomis bate, în chip excepţional, medalioane de bronz în greutate de 25 g, în valoare de zece *assaria*.

În condiţiile crizei generale a societăţii sclavagiste din sec. III e.n., agravată în Dobrogea de situaţia politică şi militară de la frontiera Dunării de jos, a

[1] B. Pick-K. Regling, *op. cit.*, I, p. 94 şi II, p. 608.

încetat și activitatea monetară a orașelor pontice. Ultimele monede din Dobrogea romană sînt bătute în epoca lui Gordianus al III-lea (238—244 e.n.) și Filip Arabul (244—249 e.n.). Încetarea emisiunilor monetare pontice constituie astfel încă unul dintre simptomele cele mai vizibile ale gravei crize de ordin economic și social prin care trece Dobrogea romană în sec. III e.n.

3. MUNTENIA ȘI MOLDOVA ÎN EPOCA ROMANĂ

Între cele două părți ale patriei noastre care au fost organizate de romani în forme provinciale depline: de o parte Dobrogea aparținînd Moesiei Inferioare, de alta Transilvania, Banatul și Oltenia alcătuind provincia Dacia, rămîneau teritoriile Munteniei și Moldovei, care, în ciuda importantei lor poziții geografice intermediare, au fost lăsate în afara sistemului administrativ roman și în afara *limes*-ului. Fixată în mod necesar de-a lungul unor mari obstacole naturale, ca Dunărea și Carpații, frontiera imperiului nu putea îngloba decît cu grele riscuri niște regiuni de șes cu totul deschise în fața amenințărilor dinspre nord și răsărit. Pe de altă parte, însă, tocmai aceste regiuni asigurau legăturile indispensabile dintre Dacia și Moesia Inferioară pe căile cele mai scurte și mai comode și, în consecință, nu puteau fi părăsite la voia întîmplării. De aci o problemă anevoioasă pe care romanii au încercat s-o rezolve în diverse chipuri, neizbutind pînă la urmă să-i găsească o ieșire satisfăcătoare. De fapt toată istoria Munteniei și a Moldovei în epoca romană se rezumă la sforțările făcute pentru menținerea acestor teritorii sub autoritatea imperiului fără ca eficacitatea *limes*-ului dunărean să fie slăbită.

Populația Munteniei era geto-dacă. De asemenea populația Moldovei dintre Carpați și Siret inclusă de Ptolemeu în hotarele Daciei [1]. Este ceea ce arheologia confirmă pe deplin. Toate așezările din sec. I e.n. și din veacurile următoare, constatate în aceste teritorii, se caracterizează prin resturile specifice ale culturii geto-dace, foarte impregnate de influențe elenistico-romane. Dar cultura geto-dacă apare bogat reprezentată și la răsărit de Siret, cu deosebire în mijlocul și în sudul Moldovei, unde se afla cetățuia de la Poiana, unul din cele mai de seamă centre de viață getică.

În *Geografia* lui Ptolemeu (sec. II e.n.) această parte de răsărit a Moldovei este arătată ca depinzînd de provincia romană Moesia Inferioară, dimpreună cu Bugeacul și cu coasta Pontului Euxin dintre gurile Nistrului și Niprului [2]. Pe malul stîng al Siretului, geograful antic menționează trei localități cu nume caracteristice daco-getice: *Zargidava*, *Tamasidava* și *Piroboridava*, dintre care ultima, cea mai de sud, corespunde ținutului de la gura Trotușului, unde se afla cetățuia de la Poiana. În ținuturile sudice de stepă pătrunseseră elemente

[1] Ptolemaeus, *Geographia*, III, 8, 1—2.
[2] *Ibidem*, III, 10, 7—9.

sarmatice, iar în nord mai rămăseseră probabil resturi ale populației bastarne. În depresiunile Carpaților orientali, din Galiția pînă în apusul Moldovei, locuiau triburile daco-getice ale costobocilor și carpilor.

Aserțiunile lui Ptolemeu despre apartenența Moldovei de răsărit la Moesia Inferioară nu trebuie să fie înțelese în sensul unei ocupări romane directe, ci numai sub forma unei dependențe limitate, care lăsa populațiilor locale autonomia organizației lor tradiționale. Ca atare, situația era mai veche decît epoca lui Traian și la începuturile ei trebuie să fie pusă în legătură cu acea rînduială pe care o făcuse Plautius Aelianus, pe vremea lui Nero, la nord de gurile Dunării, cînd numeroase triburi geto-dacice, bastarne și sarmate din Moldova și din răsărit recunoscuseră autoritatea romană și cînd peste 100 000 de asemenea « transdanubieni » de origini diferite fuseseră mutați în Moesia (v. mai sus, p. 483).

De altfel, măsuri de siguranță pe malul stîng al Dunării de jos fuseseră luate de romani încă din timpul domniei lui Augustus. S-au arătat mai sus acțiunile duse de un Cornelius Lentulus și, în special, de Aelius Catus, pe timpul acelui împărat, pentru crearea de zone nelocuite de-a lungul malului stîng al Dunării de jos. Ca urmare a acestor măsuri, populația getică din Muntenia s-a restrîns la ținuturile mai nordice, de dealuri, unde și-a continuat existența. Prin săpăturile executate, de pildă, la Tinosul, lîngă Ploiești, se constată că așezarea durează pînă spre sfîrșitul sec. I e.n. O asemenea continuitate s-a dovedit și la Poiana, pe Siret, în sudul Moldovei. Dimpotrivă, în zona dinspre Dunăre cetățile getice, ca Zimnicea, Popești, Piscul Crăsanilor, nu mai prezintă nici o urmă de locuire după epoca lui Augustus.

Dacă nu putea să constituie un obstacol categoric în fața incursiunilor dace și sarmate, zona deșartă de pe malul stîng al Dunării avea totuși însușirea de a le îngreuia considerabil, lipsind pe atacatori de avantajul surprizei și de posibilitatea aprovizionării. Pe de altă parte, romanilor le înlesnea o intervenție promptă în tot momentul la nord de fluviu. De aceea, ei au și menținut-o, în tot cursul sec. I e.n., în dependență de provincia Moesia Inferioară, fără s-o ocupe cu trupe, ci numai supraveghind-o de la distanță și silind triburile din apropiere s-o respecte. Zona nu era demarcată în acel timp prin obstacole artificiale, cum s-a crezut. Valurile din Oltenia, Muntenia, sudul Moldovei și Bugeac, corespunzînd unei asemenea delimitări, datează de fapt dintr-o epocă mult mai tîrzie și, după cum au arătat cercetările mai noi [1], unele din ele, cum e cazul cu valul dintre Ploscuțeni pe Siret și Stoicani pe Prut, nu sînt nici măcar romane.

În timpul războaielor lui Decebal, triburile geto-dacice din Muntenia și Moldova, ca și cele sarmate din răsărit, au rupt pactele ce-i legau de romani și au participat la lupta generală de apărare împotriva cotropitorilor. Dar tot ele au fost cele dintîi care, învinse, au trebuit să reintre sub autoritatea romană

[1] R. Vulpe, *Le vallum de la Moldavie inférieure et le « mur » d'Athanaric*, Haga, 1957, p. 5—57. Cf. și *SCIV*, I, 2, 1950, p. 163—174 și III, 1952, p. 218—220.

înainte de căderea lui Decebal. S-ar putea ca încă din anul 89 e.n., prin pacea pe care o încheiase cu Domiţian, regele dac să fi fost nevoit, în schimbul multor avantaje pe care le obţinea, să recunoască dominaţia romană în Oltenia, Muntenia şi Moldova, puse sub autoritatea comandamentului Moesiei Inferioare. Din nou ocupate de daci în anul 101 e.n., la începutul primului război cu Traian şi devenite teatru de operaţii în cursul ostilităţilor, aceste regiuni au rămas cu totul sub romani prin pacea din 102. În al doilea război, din anul 105, ele n-au mai putut fi recucerite de Decebal, care s-a văzut părăsit în acelaşi timp şi de aliaţii săi din răsărit, sarmaţii roxolani, deveniţi — după cum s-a mai spus (p. 315) — clienţi stipendiaţi ai imperiului roman.

Cînd, după victoria sa definitivă, Traian s-a hotărît să prefacă Dacia în ţară romană, intenţia sa era ca sistemul provincial pe care îl crease la nord de Dunăre să cuprindă toate teritoriile cucerite de la Decebal, inclusiv Muntenia şi Moldova de sud, a căror importanţă strategică se dovedise atît de mare în decursul secolului precedent şi i se impusese lui însuşi cu prilejul războaielor dacice. Ideea de a suda direct Dacia de Moesia Inferioară, pe toată lungimea acesteia, spre a forma un spaţiu roman continuu, era prea atrăgătoare pentru ca punerea ei în practică să nu fi fost încercată. Chiar o linie de apărare a imperiului în această parte, redusă la Carpaţii Orientali şi la gurile Dunării, ar fi fost mult mai scurtă decît *limes*-ul de pe Dunărea moesică. Totuşi nu tot atît de sigură, din cauza lipsei de continuitate. Între curba munţilor de la Odobeşti şi cotul fluviului de la Galaţi rămînea un interval lipsit de obstacole naturale eficace şi reprezentînd o primejdioasă poartă de invazii, pentru a cărei închidere orice linie de fortificaţii artificiale ar fi fost iluzorie. Partea longitudinală a văii Siretului, căzînd perpendicular pe o asemenea linie, o dezarticula, permiţînd un acces comod din partea agresorului. În ce priveşte cursul inferior, est-vest, al rîului, malul său stîng, rîpos şi înalt, situat imediat lîngă apă, lăsa de asemenea inamicului toate avantajele. Mai la nord, condiţiile topografice erau şi mai puţin favorabile romanilor.

De aceea, fără să renunţe la ideea sa iniţială, împăratul roman a procedat cu prudenţă. Departe de a se gîndi să schimbe linia *limes*-ului danubian, el a întărit-o şi mai mult, fixînd pe traseul său din Moesia Inferioară garnizoanele a nu mai puţin de trei legiuni şi a numeroase trupe auxiliare şi punîndu-le să-şi ridice castre durabile de piatră. Fortificaţii similare a pus să se construiască şi pe valea Oltului din dreptul Olteniei. Dar, în acelaşi timp, a semănat o serie de garnizoane şi în interiorul Munteniei la răsărit de Olt, precum şi în sudul Moldovei. Astfel Traian a creat un important cap de pod la Bărboşi, la vărsarea Siretului, şi a construit mai multe castre şi castele în diferite alte puncte de pe malul stîng al Dunării, precum şi la poalele munţilor, în faţa trecătorilor ce duc spre Transilvania. În aceste fortificaţii a aşezat detaşamente de trupe din armata Moesiei Inferioare. După cercetările care s-au făcut pînă acum în Moldova şi în Muntenia, se cunosc, din vremea lui Traian, în afară de cetatea de la Bărboşi,

castrele de la Mălăieşti şi de la Drajna de Sus, în apropiere de valea Teleajenului, străjuind accesul spre pasurile Bratocea şi Tabla Buţii, şi burgul de la Scărişoara lîngă Rucăr, pe valea superioară a Dîmboviţei, la intrarea în pasul Bran. Alte castre romane, a căror epocă n-a fost încă precis stabilită din lipsă de săpături, au fost recunoscute la Pietroasele nu departe de Buzău, la Tîrgşor lîngă Ploieşti, la Filipeştii de Pădure la vest de Prahova, la Reca-Pietroşani pe Dunăre între Zimnicea şi Giurgiu, la Dichiseni lîngă Călăraşi. Într-una din scrierile sale [1], Procopios menţionează ca fundaţie a lui Traian, pe malul stîng al Dunării, cetatea *Turris*, identificată în mod nesigur cu Turnu-Măgurele, unde s-au constatat resturi de fortificaţii dintr-o epocă romană tîrzie.

Ruinele cetăţii romane de la Bărboşi, situate pe un promontoriu impunător de pe stînga Siretului numit « Tirighina » sau « Gherghina », au atras atenţia încă de pe vremea cronicarilor moldoveni din sec. XVII. În operele lor, Miron Costin şi Dimitrie Cantemir [2] reproduc cuprinsul unei inscripţii din anul 112 e.n., provenind de aci, azi pierdută, din care reiese că cetatea exista sub împăratul Traian. Scoaterea pietrelor din ruine şi folosirea lor la anumite construcţii, pe la începutul sec. al XIX-lea a dus la descoperirea a numeroase obiecte arheologice, fragmente de sculpturi şi de piese arhitectonice, inscripţii, precum şi cărămizi cu ştampilele trupelor care au staţionat în acest loc. Descoperirile au fost completate cu rezultatele cercetărilor ştiinţifice întreprinse în zilele noastre. Cetatea de la Bărboşi constituia o staţie a flotei militare de pe Dunăre (*classis Flavia Moesica*) şi garnizoana unei trupe de pedestraşi auxiliari, *cohors II Mattiacorum*, precum şi a unor detaşamente temporare din *Legio V Macedonica* de la Troesmis şi *Legio I Italica* de la Novae. Zidurile cetăţii erau de piatră, construite cu material adus de peste Dunăre, din Dobrogea. În jurul zidurilor s-a dezvoltat cu timpul o bogată aşezare civilă. Numele antic al localităţii nu este cunoscut. E posibil ca să se fi numit *Dinogetia*, ca şi cetatea de la Garvăn de pe malul opus al Dunării, din Dobrogea, a cărei înflorire începe tocmai cînd încetează viaţa romană de la Bărboşi. Ambele aveau funcţiunea de a străjui acelaşi vad al fluviului, unul din cele mai importante.

La Drajna de Sus săpăturile au scos la lumină zidurile de piatră brută ale castrului şi resturile pretoriului. În afara castrului au fost constatate puţine urme de locuinţe civile. S-au găsit numeroase cărămizi cu ştampile atestînd prezenţa unor trupe din Moesia Inferioară şi anume o *cohors I Commagenorum* şi trei detaşamente din *Legio I Italica* de la Novae, *Legio XI Claudia* de la Durostorum şi *Legio V Macedonica* de la Troesmis. După monedele descoperite, castrul a durat numai în cursul domniei lui Traian. Ultimele piese datează din anul 117. Localitatea a fost identificată ipotetic cu *Ramidava* de la Ptolemeu, menţionată de acest geograf prin Carpaţii Munteniei.

---

[1] *De bello Gothico*, III, 14.

[2] Cf. V. Pârvan, *Castrul de la Poiana şi drumul roman prin Moldova de Jos*, Buc., 1914, p. 106—108.

Castrul de la Mălăieşti era construit din brazde de pămînt cu iarbă, tăiate în formă de cărămizi *(murus caespiticius)*. Existenţa sa este de asemenea limitată la domnia împăratului Traian. Ultima monedă găsită e din anul 117. Numele antic al castrului nu e cunoscut. Săpăturile făcute acolo n-au scos la iveală nici o inscripţie şi nici o cărămidă cu ştampilă.

Fig. 115. — Ştampile de unităţi militare de pe cărămizile din castrul roman de la Drajna de Sus.

La Tîrgşor s-au descoperit, printre alte resturi romane, cărămizi ale Legiunii XI *Claudia*.

La Rucăr-Scărişoara e vorba de zidurile de piatră tăiată ale unui mic *burgus*, care, după cărămizile găsite, era păzit de un detaşament din *cohors II Flavia Bessorum* din Moesia Inferioară. Rolul său era de a controla accesul spre pasul Bran. Obiectele descoperite cu prilejul săpăturilor făcute în ruinele burgului sînt foarte puţine. Fortificaţia datează din vremea lui Traian. Împrejur nu s-au constatat urme de aşezare civilă.

Toate aceste fortificaţii, ca şi celelalte castre romane înregistrate în Muntenia, au fost construite în legătură cu numeroasele drumuri ce făceau legătura dintre Moesia Inferioară şi Dacia, urmînd văile rîurilor sau întretăindu-le. La răsărit de Olt, în afară de căile naturale de pe văile principalelor rîuri: Argeşul, Ialomiţa, Siretul şi de pe văile afluenţilor lor, s-au putut deduce drumuri romane între Zimnicea ori Reca-Petroşani de pe Dunăre şi pasul Bran prin burgul de la Rucăr, apoi între vadurile dunărene de la Giurgiu şi Oltenita de o parte şi pasurile Bratocea şi Tabla Buţii de cealaltă prin Mălăieşti şi Drajna. Drumul

din sudul Moldovei, care de la Bărboşi ducea pe valea Siretului în sus, iar de la Poiana urca pe valea Trotuşului pînă la pasul Oituzului, avea o importanţă deosebită, deoarece reprezenta artera cea mai scurtă dintre Dobrogea şi Dacia. Este ceea ce explică dezvoltarea pe care a căpătat-o cetatea romană de la Bărboşi, de la capătul său dunărean. La ieşirea din pasul Oituz, în depresiunea Trei Scaune, drumul era păzit de castrul de la Breţcu (*Angustia*), unde, printre altele, s-a găsit o diplomă a unui veteran din flota de pe Dunăre (*classis Flavia Moesica*), liberat de Domiţian. Un rol similar îl avea, în depresiunea Ţării Bîrsei, castrul de la Rîşnov (*Cumidava*), spre care convergeau toate drumurile Munteniei, după ce treceau pasurile Carpaţilor.

Pentru situaţia Munteniei şi a Moldovei în vremea lui Traian, este important un papir găsit în Egipt şi conţinînd situaţia de efectiv (*pridianum*) a unei trupe auxiliare din Moesia Inferioară, *cohors I Hispanorum veterana quingenaria equitata* [1]. Datarea acestui document, încă în discuţie, oscilează între anul 99 şi anii 103—108 e.n., dar sigur este că se referă la domnia lui Traian. Printre diferitele răspîndiri ale cohortei menţionate, pridianul enumeră două detaşamente trimise în nordul Dunării pentru a staţiona la *Buridava* şi la *Piroboridava*. Prima din aceste două localităţi e castrul de pe Olt cunoscut şi din alte izvoare. În ce priveşte *Piroboridava*, e vorba de oppidul menţionat de Ptolemeu pe locul cetăţuii de la Poiana, care străjuia o articulaţie esenţială a drumului dintre Bărboşi şi Breţcu. Cetăţuia de la Poiana fusese probabil suprimată înainte de Traian, cu prilejul războaielor lui Domiţian, dar numele de *Piroboridava* rămăsese pentru teritoriul din jurul său, de la gura Trotuşului. Detaşamentele cohortei menţionate erau mici şi trebuie să fi rămas puţină vreme în Oltenia şi în sudul Moldovei. Aşa se explică de ce în săpături, încă nu s-au găsit urme despre prezenţa lor. Doar la Breţcu au fost descoperite cărămizi cu ştampila unei *cohors Hispanorum*, dar nu e sigur că ne-am afla în faţa aceleiaşi unităţi militare. Papirul menţionat ne permite să constatăm că *Piroboridava*, ca şi *Buridava*, se aflau în interiorul provinciei (*intra provinciam*), ceea ce este de interpretat în sensul că în acel moment Muntenia şi Moldova de sud, depinzînd încă de mai înainte de Moesia Inferioară, începuseră a fi considerate ca aparţinînd sistemului administrativ şi militar al imperiului roman, iar nu ca simple anexe clientelare. Textul aceluiaşi document precizează apoi că în aceste regiuni de la nord de Dunăre (*trans Danuvium*), soldaţii respectivei cohorte ridicau tribut regulat de grîne (*annona*) ca într-o provincie. Se făceau probabil şi recrutări din populaţia geto-dacă locală.

Dacă s-ar confirma data de 99 e.n. atribuită papirului de ultimul său editor, R. Fink, ar urma să concludem că aceste ştiri despre ocupaţia romană în Muntenia şi în Moldova de jos ar fi anterioare izbucnirii primului război dacic al

[1] A. S. Hunt, în vol. *Raccolta di scritti in onore di Giacomo Lumbroso*, Milano, 1925, p. 265—272; cf. G. Cantacuzino, în *RHSEE*, V, 1928, nr. 1—3, p. 38—74; R. O. Fink, în *JRS*, XLVIII, 1958, nr. 1—2, p. 102—116; R. Syme, în *JRS*, XLIX, 1959, p. 26—33.

lui Traian şi ar corespunde unei situaţii create încă de mai înainte, ca rezultat al păcii încheiate între Domiţian şi Decebal în anul 89. Însă celelalte izvoare cunoscute pînă acum nu precizează nimic în această privinţă. Cît despre data de 99 atribuită papirului, deşi nu poate fi categoric exclusă, deocamdată nici nu poate fi acceptată fără rezerve.

Cuvîntul *provincia* din papirul citat se referă la Moesia Inferioară, din a cărei garnizoană, în epoca lui Traian, făcea parte *cohors I Hispanorum veterana quingenaria equitata*, ca şi toate celelalte corpuri de trupă atestate în castrele din Muntenia şi din Moldova de sud. De altfel, sub Traian, trupele Moesiei Inferioare se aflau chiar în Oltenia şi în sud-estul Transilvaniei, regiuni înglobate apoi în cuprinsul noii provincii Dacia. Era o fază de tranziţie, cînd încă se mai păstra dispozitivul militar din timpul războiului, la care armata Moesiei Inferioare participase într-o largă măsură, operînd în tot sudul şi estul regatului lui Decebal. Într-un loc din papirul cohortei *I Hispanorum* se vorbeşte despre o expediţie transdanubiană (*trans Danuvium in expeditionem*), de unde reiese că în afară de detaşamentele trimise la Piroboridava şi Buridava, această cohortă contribuise cu un număr de ostaşi şi la o serie de operaţii — eventual chiar premergătoare primului război dacic —, duse pentru supunerea regiunilor din estul Daciei, probabil prin centrul şi răsăritul Moldovei.

Este evident că sub Traian Muntenia şi Moldova de sud mergeau spre o organizare provincială şi avem dreptul să presupunem că, în cazul cînd s-ar fi putut continua politica ofensivă a acestui împărat, s-ar fi ajuns la o viaţă romană de aspect urban şi aici tot atît de înaintată ca şi în restul fostelor ţări ale lui Decebal. Dar vremurile prielnice unei asemenea politici trecuseră. Imperiul, în apogeul puterii sale de expansiune, începuse să simtă primele semne de oboseală. Sforţările imense impuse de războaiele dacice şi de războiul partic care le-a urmat forţaseră limitele resurselor interne ale lumii romane. Moartea lui Traian, în 117, a venit tocmai într-un moment cînd complicaţii grave se iviseră în diverse părţi ale imperiului, punînd în cumpănă soarta cuceririlor recent realizate. O răzmeriţă se produsese chiar în preajma Daciei. Sarmaţii roxolani din răsărit, în acord cu congenerii lor iazigi dintre Dunăre şi Tisa, căutînd să profite de încurcăturile împăratului în Orient şi să obţină o sporire a subsidiilor cu care li se plătea credinţa faţă de Roma, s-au ridicat atacînd graniţele Moesiei şi Daciei. Noul împărat, Hadrian, a intervenit energic şi la timp, respingînd pe atacatori şi obligîndu-i la o dependenţă clientelară faţă de imperiu mai strînsă ca înainte. Dar în acelaşi timp a luat importante măsuri de reorganizare a apărării pe graniţa Dunării de jos.

Adaptîndu-se la realităţi, Hadrian a dus o politică militară diferită de a predecesorului său. N-a părăsit Dacia, aşa cum făcuse cu provinciile create de Traian în Orient, dar a renunţat la orice veleitate de a îngloba Muntenia şi Moldova în sistemul administrativ al imperiului şi de a le coloniza. Atacul roxolan, care avusese efecte în primul rînd asupra acestor şesuri extracarpatice,

dovedise clar marea lor vulnerabilitate. *Limes*-ul imperiului fu definitiv fixat pe malul drept al Dunării moesice şi pe versantul transilvănean al Carpaţilor. Articulaţia dintre aceste două mari obstacole fu stabilită pe linia Oltului, de-a lungul căreia, în dreptul Daciei Inferioare, fu creat un lanţ continuu de castre păzite de trupe auxiliare, care aparţineau de data aceasta numai provinciei Dacia. Garnizoanele din interiorul Munteniei şi din sudul Moldovei fură retrase, iar castrele şi burgurile lor, ca cele de la Drajna, Mălăieşti, Rucăr, fură părăsite. Exceptată fu doar cetatea de la Bărboşi, care, sprijinită pe Dunăre şi ocupată de detaşamente din legiuni şi de unităţi auxiliare, şi-a continuat existenţa şi după Hadrian, rămînînd să controleze singură, de pe remarcabila sa poziţie strategică, atît legătura cu Dacia pe valea Siretului, cît şi accesul spre interiorul Munteniei. Capete de pod, de o importanţă mai redusă, au fost păstrate şi în alte locuri de pe malul stîng al fluviului din dreptul Munteniei. Unul era castrul de la Reca-Petroşani, la gura Vedei, unde s-au găsit cărămizi ale Legiunii I Italica, a cărei garnizoană se afla peste drum, la *Novae* (Şiştov). Alt cap de pod, încă neidentificat pe teren, se poate să fi existat peste drum de Carsium, la gura Ialomiţei, unde s-a găsit o inscripţie din sec. II a unei centurii de arcaşi sirieni călări, făcînd parte dintr-o trupă mai mare, *numerus Surorum sagittariorum* [1], a cărei bază se afla în Oltenia.

În această vreme trebuie să fi fost construit şi valul de pămînt numit « troian » sau « Brazda lui Novac de sud », care barează stepa Burnasului, începînd de la Viespeşti pe Olt, trecînd prin oraşul Alexandria şi oprindu-se în lunca Dunării de la vest de lacul Greaca. Şanţul său se afla la nord. Dintre numeroasele valuri din estul Daciei, este singurul care datează dintr-o epocă atît de timpurie. Nu era păzit cu castre, ci, închizînd un spaţiu de siguranţă în faţa lagărului Legiunii I Italica de la Novae, constituia un simplu obstacol material destinat să bareze accesul călăreţilor duşmani şi al vehiculelor care ar fi apărut prin surpriză dinspre nord şi est.

Păstrarea principalului cap de pod de la Bărboşi este o dovadă că Muntenia şi Moldova de sud nu încetaseră de a aparţine într-o formă oarecare imperiului, sub supravegherea armatei Moesiei Inferioare. Interpretarea măsurilor defensive ale lui Hadrian în sensul că stepele acestor ţinuturi ar fi fost cedate roxolanilor în anul 118 e.n. este lipsită de temei şi în nepotrivire atît cu capacitatea militară şi politică a urmaşului lui Traian, cît şi cu prestigiul de care se bucura puterea romană în acel timp. Ar fi fost extrem de grav dacă, în urma unui act de insubordonare, s-ar fi admis aşezarea populaţiei rebele în însăşi inima dispozitivului de apărare a graniţei imperiului şi tocmai în regiunile de şes pe care romanii se străduiseră, de mai bine de un secol, să le menţină, pe o largă fîşie, depopulate pentru siguranţa garnizoanelor lor de pe Dunăre. De fapt agitaţia roxolană

[1] *CIL*, III, 7493. D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. II, Buc., 1958, p. 279, exprimă îndoieli cu privire la locul de proveniență al acestei inscripţii, care s-ar putea să fi fost găsită în Oltenia.

n-a reprezentat decît un episod cu scop limitat, fără nici o tendinţă de expansiune teritorială. După ce au fost învinşi de Hadrian, roxolanii au rămas liniştiţi în stepele lor din răsărit, mulţumindu-se cu subvenţiile ce li se dădeau şi respectînd noile pacte ce li se impuseseră şi care erau şi pentru ei avantajoase, deoarece îi garantau împotriva propriilor lor vecini din est. Pe de altă parte, în sudul Bugeacului şi în nordul Mării Negre existau destule forţe romane pentru a-i supraveghea.

Muntenia şi Moldova de sud şi-au menţinut mai departe populaţia lor getică, restrînsă la regiunile mai nordice de dealuri, trăind în formele vechii lor organizaţii patriarhale şi plătind tribut imperiului. Circulaţia romană prin mijlocul acestor teritorii era tot atît de frecventă ca şi înainte. Negustorii, trupele, funcţionarii provinciali, puteau folosi cu destulă siguranţă drumurile dintre Dobrogea şi sud-estul Transilvaniei, nici o primejdie nefiind de temut din partea localnicilor, dezarmaţi şi ţinuţi în respect de numeroasele şi puternicele unităţi de pe linia sinuoasă a *limes*-ului, care îi înconjura din toate părţile. Contactul lor cu reprezentanţii civilizaţiei romane şi influenţa înfloritoarei vieţi romane din provinciile vecine n-au putut rămîne fără efecte asupra culturii lor. Dovezile arheologice ale pătrunderii economice şi culturale romane în Moldova şi în Muntenia sînt foarte frecvente. Monedele romane imperiale se găsesc peste tot în interiorul acestor regiuni şi în număr mult mai mare decît în ţările care ieşeau din sfera autorităţii romane imediate. Dacă viaţa păstorilor şi plugarilor geto-daci de aci s-a desfăşurat numai în modeste forme rurale, fără clădiri de zid şi fără pietre scrise, nu este mai puţin adevărat că cultura romană a trebuit pînă la urmă să-i cîştige într-o oarecare măsură şi pe ei, ca şi pe fraţii lor de peste Dunăre şi de peste munţi.

De altfel un prosper focar de răspîndire a culturii romane a existat chiar pe malul stîng al Dunării. În preajma centrului militar de la Bărboşi s-a dezvoltat o viaţă romană intensă de caracter provincial, prelungind pe aceea a Dobrogei vecine. Pe o mare întindere în afara cetăţii s-au descoperit temelii de case de zid, resturi de apeducte, elemente arhitectonice provenind de la clădiri monumentale. Aşezarea constituia din punct de vedere juridic un *vicus*, dar aspectele sale erau acelea ale unui important oraş. Era condusă de un sfat al fruntaşilor (*ordo decurionum*), avînd în capul său un magistrat suprem ales o dată la cinci ani (*quinquennalis*), de autoritatea căruia depindea şi teritoriul rural dimprejur. În cuprinsul acestui teritoriu, la Şendreni, pe valea Siretului în sus, s-a descoperit o inscripţie a unui asemenea *quinquennalis*, care după numele său cu poreclă geto-tracă, *Lucius Iulius Iulianus qui et Rundacio* [1], trebuie să fi fost un băştinaş romanizat. Populaţia centrului civil de la Bărboşi oferea un mare amestec. Pe lîngă localnici şi pe lîngă veteranii proveniţi din garnizoana alăturată, erau aşezaţi aci şi mulţi negustori, mai ales greci, care profitau din plin de un

[1] V. Pârvan, *Castrul de la Poiana*..., p. 103—106 şi pl. V, fig. 1.

vad comercial din cele mai rentabile. Numele lor sînt pomenite într-o serie de inscripţii în cea mai mare parte latine. Unui asemenea negustor bogat îi aparţinea un sarcofag de marmură de proporţii impunătoare, descoperit în localitate, care fusese importat din Asia Minoră [1].

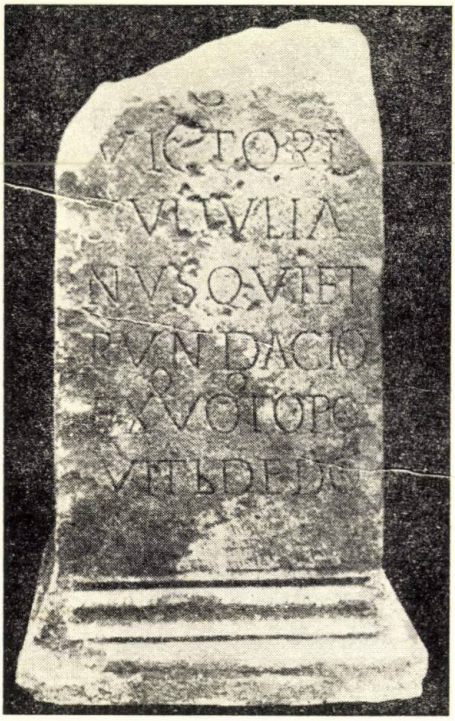

Fig. 116. — Altarul de la Şendreni, lîngă Bărboşi, cu inscripţia primarului L. Iulius Iulianus, zis şi Rundacio, de origine geto-dacă.

Această înflorire a civilizaţiei romane într-un punct din cele mai expuse dinafara *limes*-ului ar fi fost imposibilă dacă n-ar fi fost favorizată de o lungă perioadă de pace. Echilibrul stabilit de Hadrian în răsăritul Daciei a durat destul de multă vreme fără tulburări. Nici un atac dinafară nu s-a produs asupra acestor regiuni pînă în vremea războaielor marcomanice ale lui Marcus Aurelius cînd a avut loc răsunătoarea invazie a costobocilor din preajma anului 170. Dar, cu toată vasta sa întindere şi cu toate pagubele produse provinciilor, această invazie n-a reprezentat decît un eveniment trecător, fără urmări prea grave pentru centrele romane. O dată trecută furtuna, provinciile şi-au regăsit repede prosperitatea de mai înainte. Constrînşi de atacul hasdingilor germanici asupra teritoriilor lor din nordul Carpaţilor, costobocii au trebuit să renunţe la aventuroasa lor expediţie şi chiar să primească protecţia romană, dînd imperiului ostatici ca garanţie pentru păstrarea învoielii lor de pace şi de alianţă. Înşişi membrii dinastiei costoboce: *Ziais*, soţia regelui *Pieporus* şi nepoţii săi *Natoporus* şi *Drilgisa*, sînt atestaţi în această situaţie într-o inscripţie din Roma [2].

Bastarnii şi roxolanii au fost siliţi să se menţină şi ei în condiţia de supuşi clientelari. În ce-i priveşte pe roxolani, pentru a-i lega cît mai strîns de imperiu prin interese economice, Marcus Aurelius le-a permis, precum s-a arătat mai sus (p. 452), să întreţină relaţii cu fraţii lor iazigi din vest prin teritoriul provinciei Dacia sub controlul autorităţii romane locale. Drumul menţionat de geograful anonim din Ravenna între Porolissum şi Tyras [3], prin pasul Oituz şi prin sudul Moldovei,

[1] V. Pârvan, *Castrul de la Poiana* . . . , p. 112 şi fig. 10; C. Moisil, în *BCMI*, III, 1910, p. 86.
[2] *CIL*, VI, 1801.
[3] Ravennatis Anonymi, *Cosmographia*, IV, 3.

iar nu de-a lungul Munteniei cum s-a susţinut de unii, trebuie să fi reprezentat tocmai calea traficului dintre cele două neamuri sarmatice.

Pacea restabilită la sfîrşitul domniei lui Marcus Aurelius şi consolidată

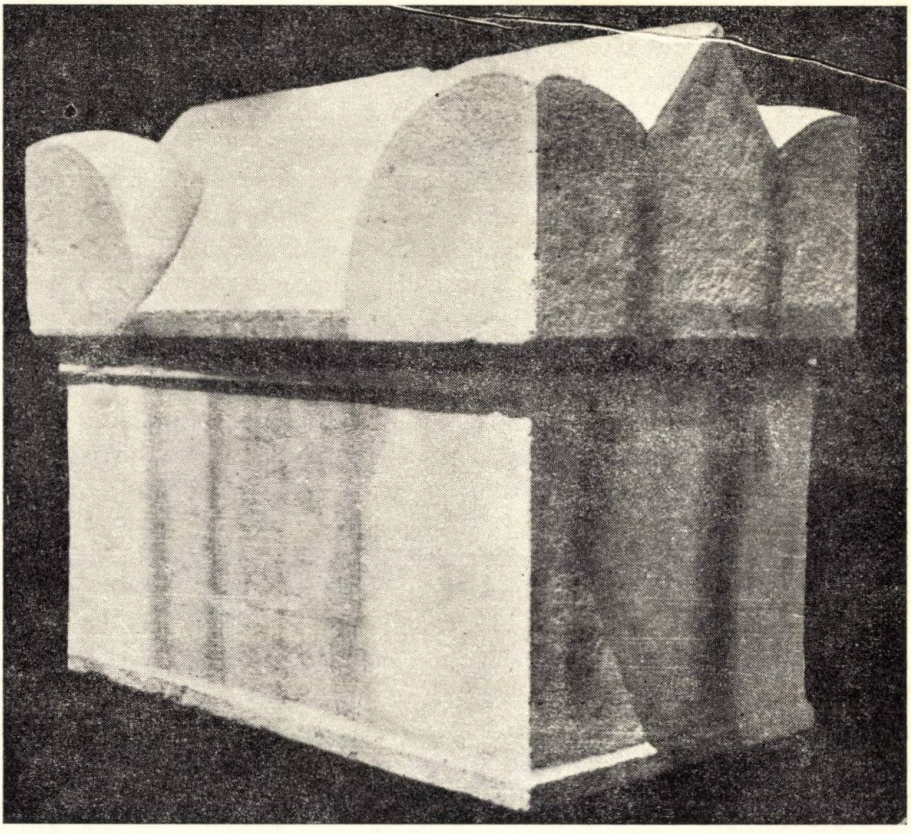

Fig. 117. — Sarcofag de marmură de la Bărboşi.

sub Commodus prin cîteva operaţii conduse cu succes de comandanţii armatelor din Dacia şi din Moesia Inferioară în nordul Carpaţilor şi în ţările roxolanilor, s-a prelungit pînă în sec. III. Totuşi noi primejdii se puteau ivi în tot momentul. Echilibrul creat de politica romană în lumea populaţiilor dinafara imperiului se afla permanent sub ameninţarea unei rupturi prin presiunea neamurilor germanice, care îşi începuseră migraţiile lor de la Baltica spre sud. De aceea se impunea o reorganizare a apărării romane la Dunărea de jos. În cadrul măsurilor luate în acest scop sub domnia lui Septimius Severus, *limes*-ul Daciei Malvensis de pe Olt a fost mutat la 10—50 km mai spre est, în vestul Munteniei, pe o linie care, nefiind sprijinită pe obstacole naturale, a fost concretizată printr-un val de pămînt ars şi printr-un lanţ de castele ocupate de trupe auxiliare (v. mai

sus, p. 352 şi 379). Această nouă linie de fortificaţii, numită azi convenţional *limes Transalutanus*, lungă de 235 km, pornea de la Flămînda pe Dunăre, în apropiere de Turnu-Măgurele, trecea pe la Roşiorii de Vede, Piteşti, Cîmpulung, ajungînd pînă la Rucăr în apropiere de pasul Bran. De-a lungul său erau înşirate douăsprezece castele de pămînt, dintre care patru erau dublate prin cîte un castru de piatră: Băneasa, Urluieni, Săpata de Jos şi Jidova. Valul *limes*-ului era construit numai în zona de şes dintre Dunăre şi Argeş. Mai departe, spre munte, nu mai apar decît prin cîteva fragmente păstrate între Cîmpulung şi Rucăr. Burgul din această ultimă localitate, părăsit încă din vremea lui Hadrian, era lăsat la est de val, nemaifiind folosit pentru noul *limes*. Apărarea vechii frontiere de pe Olt a rămas, dar fu subţiată prin reducerea efectivelor. Împingerea spre est a *limes*-ului Daciei Inferioare, numită în această vreme *Dacia Malvensis*, a fost determinată de nevoia de a se crea o zonă de siguranţă pentru centrele civile care se dezvoltaseră în jurul numeroaselor castre de pe Olt şi de a se include în spaţiul provinciei drumul care ducea spre Dacia Apulensis prin pasul Bran.

Sub Caracalla s-a produs prima tulburare a echilibrului din răsăritul Daciei. Sub presiunea goţilor, care îşi făcuseră apariţia în nordul Carpaţilor, s-a format o puternică uniune de triburi a dacilor liberi din nord-vestul Moldovei, avînd în frunte pe carpi (v. mai sus, p. 454). Costobocii, despre care izvoarele timpului nu mai pomenesc nimic, au fost desigur înglobaţi şi ei în această organizaţie, care curînd se va întinde asupra întregii Moldove.

Între timp, goţii s-au întins cu iuţeală asupra vastelor şesuri din răsăritul Moldovei şi din Ucraina, supunîndu-i pe roxolani şi ajungînd pînă la litoralul pontic. Roxolanii, îngroşînd forţele conduse de goţi, îşi pierd rolul lor politic anterior. Izvoarele istorice de acum înainte vorbesc din ce în ce mai rar şi mai confuz despre sarmaţii din răsărit. Oraşele greceşti din nordul Mării Negre, Tyras şi Olbia, cad şi ele în cele din urmă sub stăpînirea noilor veniţi, fără ca romanii să le poată salva. Prestigiul forţei romane dincolo de gurile Dunării se eclipsase; în curînd avea să primească lovituri directe şi din plin în înseşi hotarele imperiului.

Între goţi şi carpi se stabileşte o înţelegere, în care la început rolul precumpănitor l-au avut carpii. Astfel asociate, forţele celor două neamuri atacă graniţa Dunării, precum s-a arătat mai sus, în anii 236 şi 238. Apoi, în 242, carpii atacă singuri din nou şi pătrund pînă în Tracia. În 245, pe vremea lui Filip Arabul, am văzut că tot carpii singuri se năpustesc asupra provinciei Dacia, răspîndind pretutindeni panica cu deosebire în rîndurile populaţiei înstărite. *Limes*-ul din vestul Munteniei, construit sub Septimius Severus, este luat cu asalt, iar castelele sale sînt cucerite şi distruse. Sub ruinele castelului de la Jidova s-au găsit scheletele soldaţilor romani căzuţi în luptă cu armele lîngă ei şi neînmormîntaţi. Precum s-a povestit mai sus (p. 456), năvălitorii trec Dunărea în provinciile balcanice, zdrobesc cîteva armate romane şi pradă peste tot. Abia în 247 împăratul roman

reuşeşte să-i învingă şi să le impună pacea. Această acţiune carpică de mare amploare a zguduit puternic stăpînirea romană la nord de Dunăre. *Limes*-ul Daciei Malvensis fu din nou retras pe Olt. Muntenia şi Moldova de sud, continuu invadate şi devastate, erau efectiv pierdute pentru romani. Pînă la urmă va fi evacuat şi castrul de la Bărboşi, precum şi înfloritorul centru civil din apropierea sa. Ultima monedă găsită aci datează de la Gallienus. Paza vadului *Dinogetiei* din dreptul gurii Siretului se va concentra pe malul drept al Dunării, la Garvăn.

Invazia din 245—247 a fost şi ultima manifestare a primatului carpilor în raport cu goţii. De acum înainte întîietatea pe scena istorică va reveni acestora din urmă. Consolidîndu-şi dominaţia asupra triburilor sarmatice, sporindu-şi numărul prin primirea altor populaţii germanice în coaliţia lor, ca taifalii, hasdingii, bastarnii, goţii ajung să realizeze o forţă considerabilă, a cărei greutate romanii aveau s-o simtă foarte curînd cu prilejul războiului pustiitor din anii 249—251.

După acest război dezastruos care umpluse de ruine provinciile din sudul Dunării, nu mai putea fi vorba de vreo reafirmare a autorităţii romane în Muntenia şi Moldova. Aceste teritorii încap cu totul în mîna năvălitorilor împreună cu estul Daciei ardelene (v. mai sus, p. 456 şi 465). Săpăturile arheologice de la Poieneşti, de la Vîrtişcoiu, Porceşti, Pădureni şi din alte părţi au arătat că în acest timp carpii, purtători ai unei culturi bazate pe vechi tradiţii geto-dace şi profund pătrunse de influenţe romane, erau stăpînii regiunilor de dealuri şi de podiş ale Moldovei şi mulţi din ei pătrunseseră şi în Muntenia, unde rămăseseră după năvala din 245. Şesurile din sudul Moldovei, unde mai înainte radiase influenţa centrului roman de la Bărboşi, deveniseră coridor pentru înaintarea goţilor şi cu deosebire a asociaţilor lor în subordine sarmaţii, care, în sfîrşit, şi-au văzut larg deschis drumul spre Cîmpia Dunării. Abia de acum înainte, la remorca goţilor şi în absenţa oricărei posibilităţi de opoziţie din partea romanilor, au putut roxolanii să ocupe şesurile Munteniei.

Stăpîni pe tot malul stîng al Dunării de la Olt pînă la Mare, dispunînd de forţe mereu superioare, instalaţi pe însuşi ţărmul de nord al Pontului Euxin, putînd să utilizeze şi drumurile mării în atacurile lor spre sud, avînd în coaliţia lor toate populaţiile germanice, geto-dace şi sarmatice de pe vastul spaţiu dintre Carpaţi şi Don şi profitînd de criza internă în care se zbătea imperiul, goţii şi-au continuat timp de încă două decenii expediţiile lor de pradă în provinciile romane. Abia sub Aurelian romanii au putut să reacţioneze în mod eficace şi să-şi reconsolideze frontiera Dunării. Dar poziţiile pierdute la nord de fluviu nu puteau fi recăpătate decît prin acţiuni ofensive ample, de care forţele romane nu mai erau capabile. Reînfiinţarea unui post militar roman la Bărboşi, la sfîrşitul secolului III, în vremea lui Diocleţian, prin ridicarea unui modest burg în mijlocul ruinelor cetăţii de altădată, nu mai putea avea decît un rol de simplă supraveghere fără nici o influenţă asupra regiunilor din interior.

Cînd, la anul 271, după o serie de victorii locale împotriva carpilor şi goţilor, Aurelian s-a hotărît să evacueze Dacia, n-a făcut decît să cedeze în faţa unei realităţi ce se impusese demult. Această provincie îşi pierduse orice rost în apărarea imperiului roman din momentul în care fusese izolată de Moesia prin interpunerea unor duşmani numeric superiori în Muntenia şi în Moldova. O dată ce echilibrul de forţe fusese decis în aceste regiuni în defavoarea romanilor, părăsirea provinciei din Carpaţi devenea inevitabilă. Soarta ţării cucerite odinioară de Traian a rămas pînă la urmă în dependenţă de aceea a frontului său răsăritean, ale cărui probleme complexe şi contradictorii s-au menţinut constant mai presus de posibilităţile romanilor de a le rezolva. Natura lucrurilor se dovedise mai tare.

4. CULTURA GRECO-ROMANĂ ÎN DOBROGEA ÎN SEC. I—III e.n.

Transformările economice şi politice prin care a trecut Dobrogea sub stăpînirea romană au determinat o nouă fază în istoria culturii acestei regiuni. Peste vechile tradiţii greceşti s-au suprapus în această vreme forme noi de cultură, de origine foarte variată, venite o dată cu stăpînirea romană, al căror amestec a dat un caracter specific vieţii culturale din Dobrogea în sec. I—III e.n.

Edificiile publice şi private datînd din această perioadă prezintă, în contrast cu cele din epoca imediat anterioară, ale cărei condiţii social-economice şi politice precare au fost prezentate mai sus, un vădit caracter monumental. Ele reflectă în chip nemijlocit avîntul economic pe care-l cunosc în această vreme atît oraşele greceşti de pe coasta de apus a Mării Negre, cît şi noile aşezări urbane şi chiar rurale întemeiate pe malul Dunării şi în interiorul Dobrogei. Trebuie subliniat însă faptul, fără de care n-am putea înţelege semnificaţia adîncă a acestei culturi, că în imensa lor majoritate monumentele din Dobrogea romană reflectă poziţia economică şi cultura clasei dominante. Fie că e vorba de oligarhia negustorească din vechile oraşe pontice, care caută să-şi afirme devotamentul faţă de stăpînirea romană, la adăpostul căreia interesele sale de clasă erau pe deplin satisfăcute, fie că e vorba de cetăţenii romani privilegiaţi, colonişti, funcţionari şi veterani împroprietăriţi sau descendenţii lor din satele şi tîrgurile dobrogene, putem afirma că urmele materiale ale culturii lor oglindesc pe deplin atît gîndurile şi credinţele, cît şi poziţia lor de clasă în noua organizare social-economică impusă de stăpînirea romană. Din condiţii obiective, uşor de înţeles, informaţiile noastre documentare asupra culturii clasei exploatate sînt mult mai modeste. Ele au început a fi cercetate în chip sistematic de-abia în ultima vreme şi sînt departe de a putea îngădui completarea numeroaselor lacune ce mai persistă încă în studiul vieţii lor culturale.

Cunoaşterea precisă a monumentelor publice şi private din centrele urbane din Dobrogea romană este deseori îngreunată de faptul că, cu foarte rare excepţii, oraşele greco-romane din sec. I—III au fost în total sau în parte refăcute în cursul sec. IV—VI, după gravele distrugeri pe care ele le-au cunoscut în special de la

Fig. 118. — Ruinele monumentului de la Adamclisi (Tropaeum Traiani).

mijlocul sec. III e.n. înainte. Oricum însă, fie cu ajutorul cercetărilor arheologice, fie cu ajutorul documentelor epigrafice, ne putem da seama atît de varietatea acestor monumente, cît şi de amploarea lor.

Monumentul triumfal de la Adamclisi

Monumentul cel mai însemnat şi cel mai sugestiv totodată pentru noile condiţii de viaţă pe care le cunoaşte Dobrogea o dată cu anexarea ei de către romani este trofeul de la Adamclisi, ridicat, aşa cum indică inscripţia descoperită în săpături, în anul 109 e.n. de către Traian. Construit alături de noul oraş întemeiat de Traian — *Tropaeum Traiani* — pe o colină ce domină dealurile din sudul Dobrogei, acest monument triumfal avea rostul să comemoreze luptele grele pe care le-au dus în această regiune romanii şi dacii, aşa cum rezultă din studiul scenelor de luptă de pe Columna Traiană, cu care trofeul dobrogean prezintă, cel puţin din punctul de vedere al semnificaţiei sale istorice, o mare asemănare.

Nici unul din monumentele antice de pe teritoriul țării noastre n-a suscitat atît de multe discuții, atît în ce privește data construirii sale, cît și a semnificației sale istorice. Pentru Gr. Tocilescu, care a întreprins săpături de mare amploare atît pe această colină cît și în orașul învecinat, al cărui nume — *Tropaeum Traiani* — sugera încă de la început o legătură strînsă cu trofeul din vecinătate, monumentul de la Adamclisi a fost ridicat în epoca lui Traian, în amintirea luptelor care au avut loc în 102 și în 105 în dreapta Dunării, în Dobrogea, ce se transformase la începutul sec. II e.n. într-un adevărat bastion militar [1]. Părerea aceasta, împărtășită de numeroși alți specialiști (O. Benndorf, G. Niemann, Fr. Studniczka, E. Petersen, S. Reinach, T. Antonescu, V. Pârvan, R. Paribeni, P. Nicorescu, iar, recent, Florea B. Florescu), a fost combătută de A. Furtwängler, care pune ridicarea monumentului în legătură cu victoria lui M. Licinius Crassus împotriva bastarnilor și dacilor, în anul 29 î.e.n. Un al treilea grup de specialiști, preocupați pe de o parte de indicația precisă pe care o dă inscripția monumentului, pe de altă parte de unele trăsături stîngace ale sculpturilor sale decorative, au căutat o soluție de compromis. A. Riegl, C. Cichorius, S. Ferri, N. Iorga, R. Vulpe consideră că monumentul triumfal de la Adamclisi, ridicat de Traian în amintirea luptelor din dreapta Dunării, a fost complet refăcut în sec. IV, fie în epoca lui Constantin cel Mare, în vremea căruia știm că a fost reclădit orașul Tropaeum Traiani, pustiit de atacurile triburilor în migrație în a doua jumătate a secolului anterior, fie în vremea lui Valens, despre care un scriitor grec contemporan, Themistius, vorbește că ar fi ridicat în Dobrogea un trofeu (τροπαῖον) [2].

Divergența de păreri exprimată în toate aceste studii — pe de o parte faptul incontestabil al ridicării monumentului în vremea lui Traian, pe de altă parte impresia că sculpturile decorative ar reflecta condiții schimbate ale artei romane din sec. IV e.n., față de cea din sec. II e.n. — izvorăște înainte de toate din faptul că unul și același monument a fost considerat din puncte de vedere deosebite și inegale. Pe de altă parte, așa cum s-a amintit mai sus, chiar aprecierea făcută din punctul de vedere al execuției artistice, este departe de a fi unanimă. Învățați de mare renume s-au declarat de acord cu părerea exprimată de Gr. Tocilescu și O. Benndorf, după care monumentul, așa cum îl cunoaștem astăzi, a fost ridicat în epoca lui Traian, fără ca să se poată afirma că opinia lor era insuficient de bine cîntărită. Este drept, pe de altă parte, că nu se poate trece ușor nici peste părerea altor învățați, după care stilul metopelor și crenelurilor nu poate fi pus alături de cel al sculpturilor columnei lui Traian. Considerăm însă că această ultimă apreciere, întemeiată pe considerațiuni stilistice nu poate prin sine însăși determina acceptarea unei asemenea concluzii, fără să se țină seama atît de condițiile istorice ale sec. IV e.n. în regiunea Dunării de jos, cît și de analiza mai temei-

[1] Gr. Tocilescu, O. Benndorf și G. Niemann, *Monumentul de la Adamklissi, Tropaeum Traiani*, Viena, 1895.

[2] Pentru toate aceste discuții, vezi Florea B. Florescu, *Monumentul de la Adamklissi*, Buc., 1959, p. 27 și urm.

nică a structurii monumentului însuşi. Credem că aceste două elemente pot să întărească ipoteza formulată de Gr. Tocilescu, şi anume că monumentul triumfal

Fig. 119. — Monumentul de la Adamclisi. Metopa înfăţişează trei stegari romani.

de la Adamclisi a fost ridicat în vremea lui Traian şi că sculpturile care îl decorează ilustrează scene din războaiele romanilor cu dacii.

Din acest ultim punct de vedere şi în ciuda stîngăciei unora dintre sculpturile sale, studiul elementelor arhitectonice ale trofeului dovedeşte o mare unitate

de execuție, ce nu lasă loc posibilității unei refaceri tîrzii. Furtwängler însuși atrăgea atenția asupra faptului că întreg monumentul a fost construit din aceeași piatră calcaroasă, care permite o execuție nu numai sigură, dar și deosebit de fină. « Precizia și grija execuției, adaugă același învățat, este uimitoare ». Cel mai recent studiu asupra acestui monument a dovedit exactitatea acestor observații [1]. Așa cum s-a putut constata, întreg materialul care a servit la construcția monumentului a fost scos din cariera apropiată de la Deleni.

Nucleul monumentului este constituit dintr-un turn rectangular, înalt de 12,66 m, construit din blocuri regulate de piatră. Pe o înălțime de circa alți 6 m, continuă a doua parte a turnului, circulară în partea inferioară, hexagonală în cea superioară, terminîndu-se cu o platformă peste care se ridica trofeul propriu-zis.

De jur împrejurul acestui turn s-a clădit un înveliș de piatră de formă circulară, pe care se sprijină întreg corpul monumentului. Prin dimensiunile sale, trofeul de la Adamclisi, al cărui perimetru depășește 95 m, se situează printre cele mai mari realizări de acest gen din imperiul roman.

Grija specială cu care au fost executate diferitele părți ale monumentului se remarcă atît la cele șase trepte și la paramentul imediat următor, format din blocuri de pietre regulate, cît mai ales la bogata friză inferioară care încadrează și totodată pune în valoare metopele trofeului. Elementele decorative ale acestei frize, executate cu o mare precizie și eleganță, constau dintr-un acant bogat ondulat, ale cărui spirale se termină printr-un cap de lup. Comparația făcută cu monumentele din Roma decorate în chip asemănător — *ara Pacis Augustae*, arcul lui Titus și mai ales forul lui Traian — poate fi considerată nu numai justificată, dar și sugestivă, atît pentru repertoriul decorativ al pietrarilor de la Adamclisi, cît și pentru experiența celor care aveau de executat diferitele părți ale acestui monument de mare valoare istorică și artistică. Printr-un simț al proporțiilor ce merită a fi subliniat, friza superioară care încadrează metopele conține motive decorative mult mai simple: spirale împletite și palmete așezate alternativ. Simplitatea lor izvora din precisa înțelegere a elementului lor funcțional: ele trebuiau doar să limiteze brîul metopelor și să nu diminueze atenția rezervată în chip legitim desfășurării scenelor istorice sculptate de jur împrejurul monumentului.

Cele 54 metope — dintre care s-au păstrat 48 — ilustrează prin scene de caracter războinic aspecte ale luptelor lui Traian cu dacii în anii 102 și 105. O problemă mult discutată a fost aceea dacă printre adversarii romanilor se pot distinge, după unele elemente ale costumului sau ale portului, luptători daci și familiile lor, călăreți sarmați, îmbrăcați în zale *(lorica squamata)* și bastarni, identificați după unii arheologi printr-un nod la tîmplă. Nu numai datorită faptului că șase metope lipsesc, dar mai ales fiindcă ele nu prezintă scene de luptă

[1] Florea B. Florescu, *op. cit.*

continue, este greu de reconstituit ordinea în care erau ordonate de jur împrejurul monumentului aceste sculpturi. Unele dintre ele reprezintă călăreți izolați. Cele mai multe ilustrează scene de luptă în care soldații romani pe jos sau călare,

Fig. 120. — Monumentul de la Adamclisi. Metopa înfățișează o familie de geto-daci într-un car.

purtînd în mîna stîngă scutul și în dreapta sabia, răpun pe adversarii lor daci, îmbrăcați în izari lungi și creți, înarmați cu sabia rotundă, cunoscută și pe columna lui Traian. În ciuda caracterului static, pe care-l prezintă cele mai multe dintre metope, ale căror personaje sînt ordonate într-o ireală simetrie, nu lipsesc și alte scene, al căror dinamism amintește într-o anumită măsură lupta pe viață și pe moarte a ostașilor din cele două tabere. O seamă de scene care trebuiau în orice caz să

închidă ciclul luptelor, prezintă fie pe legionarii romani cu steagurile ridicate de paradă, fie mai ales prizonieri cu mîinile legate în lanţuri sau familii de barbari cu turmele şi carele lor specifice. Ca şi pe columna lui Traian de la Roma, aceste

Fig. 121. — Monumentul de la Adamclisi. Sculptura reprezintă un geto-dac făcut prizonier.

scene, care, în concepţia învingătorului voiau să simbolizeze « pacificarea » noii provincii, sînt deosebit de interesante pentru istoria veche a poporului nostru, tocmai fiindcă, fie şi în chip stîngaci, aceste sculpturi redau nu numai luptele grele ale dacilor, care s-au desfăşurat la sudul Dunării, concomitent cu cele din Banat şi din munţii Orăştiei, dar şi figura dîrză a celor pe care îi răpusese doar numărul mare şi armamentul superior al armatelor cotropitoare.

Este evident că, spre deosebire de execuţia precisă şi elegantă a frizelor, pentru care meşterii pietrari puteau să copieze cu grijă modele demult cunoscute, cea a metopelor este uneori deosebit de stîngace. Suferă înainte de toate legile perspectivei, atît de bine studiate pe coloana lui Traian de la Roma sau pe monumentele contemporane din alte regiuni ale imperiului roman. Corpurile unora dintre luptători sînt contorsionate în aşa măsură, încît se impune de la sine concluzia că sculpturile n-au fost executate sub conducerea unui mare maestru, ci din contra, de meşteri pietrari fără experienţă nici în execuţia corpului uman, prezentat de autorul probabil al schiţelor în atitudini relativ simple, nici în respectarea legilor perspectivei. Cu toată această stîngăcie, metopele fac corp comun cu restul monumentului, inclusiv cu cele două elegante frize care le încadrează, încît la o observare mai atentă devine greu de înţeles şi mai ales de dovedit o refacere tîrzie, în sec. IV, numai a acestor elemente, inclusiv a sculpturilor de pe creneluri, în timp ce toate celelalte elemente, al căror rol funcţional nu poate fi subestimat, şi-au păstrat nu numai unitatea lor structurală, dar şi calitatea execuţiei, ce îngăduie compararea trofeului de la Adamclisi cu alte monumente din sec. I—II e.n.

Partea superioară a monumentului este împodobită cu o serie de blocuri, aşezate alternativ şi formînd o balustradă de forma unor creneluri, separate printr-un număr dublu de parapete, decorate cu cercuri şi rozete octogonale. Pe 26 din aceste blocuri sînt reprezentaţi prizonieri daci legaţi în lanţuri. Pe fondul crenelului apare cîte un palmier, ale cărui ramuri sînt redate simetric de o parte şi de alta a capului prizonierilor.

În sfîrşit, deasupra turnului central al monumentului, se înalţa adevăratul trofeu de arme, la picioarele căruia erau reprezentaţi un ofiţer îmbrăcat în platoşa romană şi mai mulţi prizonieri îngenunchiaţi.

Din însăşi această sumară expunere reiese limpede că, în ciuda unor stîngăcii în execuţia blocurilor sculptate, monumentul de la Adamclisi cuprinde o seamă de elemente decorative ce pot fi comparate cu alte monumente romane din această perioadă. Privit din toate punctele de vedere şi mai ales din acela al elementelor sale funcţionale, acest trofeu poate şi trebuie să fie considerat ca monumentul cel mai însemnat al artei romane la Dunărea de jos. Prin proporţiile şi semnificaţia sa istorică, monumentul se numără printre cele mai însemnate realizări de acest gen din întreg imperiul roman.

Înainte de a încheia acest capitol, este necesar să ne oprim o clipă mai mult asupra părerilor exprimate de unii arheologi cu privire la o eventuală refacere a monumentului în cursul sec. IV. Această părere izvora din impresia că sculpturile metopelor şi crenelurilor trofeului nu ar putea fi datate, în raport cu evoluţia artei romane, la începutul sec. II e.n. Considerînd că stîngăcia sculpturilor ar sugera o epocă tîrzie, arheologii amintiţi mai sus au emis ipoteza unei refaceri a monumentului în sec. IV e.n. Structura însăşi a monumentului, ca şi felul în care sînt legate între ele elementele constitutive ale trofeului, realizat de sus pînă

jos din același material, sînt departe de a sprijini această ipoteză. Condițiile istorice ale veacului IV e.n., pe de altă parte, erau atît de dificile, încît, chiar în epoca lui Constantin cel Mare, ale cărui măsuri pentru refacerea și întărirea *limes*-ului dunărean sînt cunoscute, e greu de presupus că armata romană ar fi avut răgazul necesar spre a reface un număr atît de mare de metope și creneluri sculptate, păstrînd în același timp toate celelalte elemente ale monumentului, inclusiv inscripția care vorbea de Traian.

Prin înseși proporțiile și structura sa, monumentul de la Adamclisi depășește posibilitățile veacului IV e.n. De altminteri merită a fi subliniat faptul că, chiar la Roma, între coloana lui Traian și a lui Marcus Aurelius, calitatea sculpturilor și a compoziției dovedește un regres, ce a fost demult remarcat. Pe de altă parte, cu tot caracterul lor stîngaci, datorită executării sculpturilor de la Adamclisi de către meșteri insuficient de iscusiți în a reda în piatră schițele unui artist, el însuși mediocru, aceste reliefuri sînt totuși superioare celor executate în vremea lui Constantin cel Mare la Roma, pe arcul de triumf ce-i poartă numele. Aceste scene, executate în fosta capitală a imperiului și nu în condițiile precare de la frontiera dunăreană, sînt totuși atît de primitive și înghesuite, încît, cel puțin prin contrast, cele de pe monumentul de la Adamclisi, pot fi considerate ca opere de un nivel artistic încă ceva mai înalt.

Monumentele arhitectonice din orașele greco-romane din Dobrogea

Ruinele monumentale descoperite în orașele pontice dovedesc, pe de altă parte, că și în aceste vechi centre grecești s-au ridicat în epoca romană numeroase edificii, cel mai adesea de caracter public, care reflectă situația lor economică mult mai prosperă în cursul sec. I—III e.n. În ciuda faptului că monumentele din această vreme au fost în parte sau chiar în întregime înlocuite de alte monumente din epoca romană tîrzie, ne putem totuși da seama prin studiul numeroaselor fragmente arhitectonice descoperite în săpături, atît de proporțiile edificiilor, cît și de grija deosebită cu care ele au fost executate.

Astfel, la Histria au fost utilizate ca material de construcție în zidul cel mare al cetății nu mai puțin de șapte arhitrave de mari proporții, lucrate în marmură sau în calcar, purtînd dedicații către împărații romani din sec. II e.n. Numeroase alte fragmente arhitectonice dovedesc o bogată activitate constructivă în cursul sec. I—III. Planul, ca și sistemul de construcție al unora din aceste edificii, trădează fie vechile tradiții elenistice, fie noile tradiții romane.

Numeroase capitele, în special corintice, lucrate din marmură albă din insulele egeice, îngăduie de asemenea să ne dăm seama de renașterea artei constructive la Histria, care se împodobește în această vreme cu clădiri ce pot fi comparate cu cele din alte orașe provinciale ale imperiului. Trebuie amintite în acest sens cîteva bănci de teatru, foarte frumos lucrate, ornate fie cu un picior de leu,

fie cu un vrej de plantă, precum şi unele fragmente arhitectonice, decorate potrivit gustului sec. II e.n. cu bucranii şi ghirlande de flori.

Săpăturile efectuate la Callatis au făcut dovada că şi acest centru pontic a cunoscut din punct de vedere artistic o nouă înflorire în epoca romană. În

Fig. 122. — Capitel corintic de marmură (sec. II e.n.). (Histria).

afară de numeroase fragmente arhitectonice, în special capitele corintice de marmură, demne de relevat sînt şi zidurile oraşului, refăcute cu multă grije la începutul sec. III e.n.

Descoperirile făcute la Tomis arată însă că, în epoca romană, în acest oraş s-au ridicat cele mai însemnate monumente publice şi private, remarcabile atît prin proporţiile, cît şi prin fineţea execuţiei lor. Trebuie amintite în acest sens cîteva fragmente din arhitrava unui templu, a cărui dedicaţie indică numele guvernatorului roman Q. Pompeius Falco din anul 116 e.n. O altă clădire de mari proporţii, probabil tot un templu, a fost ridicată pe la 162 e.n., în vremea guvernatorului M. Servilius Fabianus, aşa cum reiese din inscripţia scrisă cu splendide litere greceşti pe un bloc de arhitravă. În sfîrşit, tot la Constanţa, s-au descoperit cîţiva pilaştri de marmură, înalţi de aproape 5 m, decoraţi cu un vrej de frunze de acant, care făceau parte dintr-un mare edificiu din sec. II e.n. Din cercetările arheologice reiese că şi locuinţele particulare erau frumos împodobite, atît din punctul de vedere al construcţiei, cît şi din acela al operelor de artă minoră (mozaicuri, statuete de bronz, figurine de terracotta etc.), care s-au descoperit în interiorul lor.

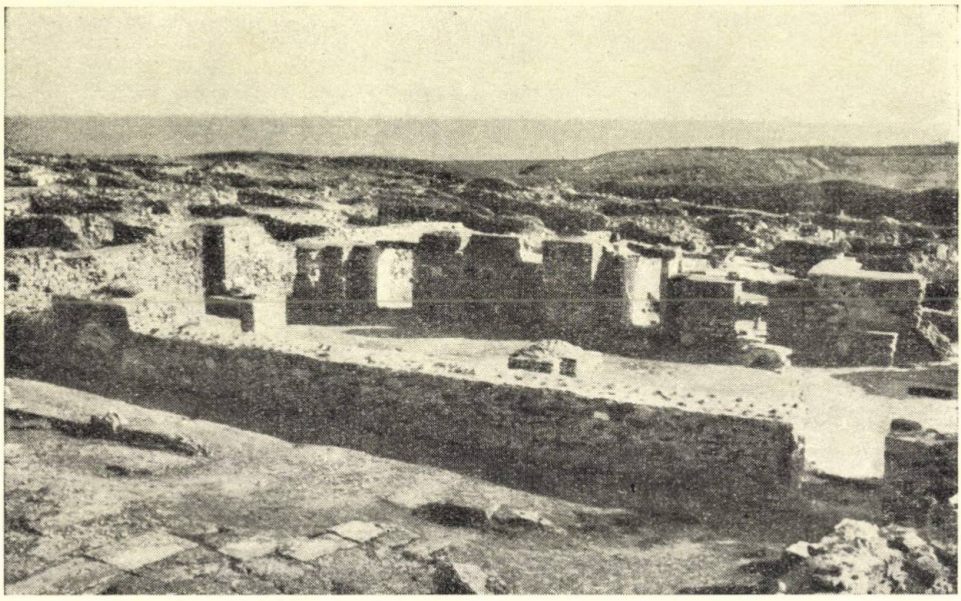

Fig. 123. — Sala cea mare a băilor romane (prima jumătate a sec. III e.n.). (Histria).

Fig. 124. — Băile romane: sălile de aer cald (*caldarium*) (prima jumătate a sec. III e.n.). (Histria).

Lucrări de caracter public, mai ales cele privitoare la aprovizionarea cu apă, s-au făcut pe scară largă în epoca romană în toată Dobrogea. Cu ajutorul săpăturilor arheologice s-au putut studia pînă acum apeductul de la Tropaeum Traiani şi mai ales cele de la Histria. Vechea colonie milesiană şi-a putut organiza în epoca romană aprovizionarea cu apă de băut în condiţii ce nu se putuseră realiza pînă atunci. În afară de un apeduct mai mic, construit din tuburi de terra-cotta, prin care se aducea apa din izvoarele vecine, alte două apeducte, construite fie din tuburi de piatră, fie chiar zidite ca un canal subteran, asigurau atît oraşul, cît şi aşezările rurale din apropiere, cu apă adusă de la circa 25 km. Avem de-a face cu o lucrare de mari proporţii, care denotă atît folosirea tehnicii romane, cît şi liniştea politică, fără de care o asemenea lucrare edilitară nu ar fi fost nici posibilă, nici eficace.

Caracteristice pentru epoca romană în Dobrogea sînt de asemenea instalaţiile de băi *(thermae)*, dintre care cele mai bine studiate sînt cele de la Histria. Clădit la începutul sec. III, edificiul acestor băi se împarte în două părţi: cea dinspre nord cuprinde sălile de acces şi de distracţie ale publicului, cea dinspre sud camerele cu funcţiune termală propriu-zisă: o sală pentru haine *(apodyterium)*, sala de aer cald *(tepidarium)*, sala de apă caldă *(caldarium)* şi de apă rece *(frigidarium)*. Un cuptor *(praefurnium)* încălzea aerul, ce pătrundea pe sub podeaua camerelor de aer cald prin tuburi speciale.

Instalarea unor băi publice era atît de caracteristică felului de viaţă roman, încît chiar şi în unele sate dobrogene este pomenită ridicarea unui edificiu cu acest scop. Astfel, locuitorii din satul Petra (azi Camena), mai la nord de Histria, şi-au refăcut, în sec. III, baia din satul lor « pentru sănătatea trupului » *(causa salutis corporis sui)*.

Artele plastice în Dobrogea romană

Un loc deosebit în cultura greco-romană din Dobrogea îl ocupă artele plastice. Aşa cum era de aşteptat, în artele plastice din sec. I—III, înainte de toate în sculptură, se constată pe de o parte continuarea vechilor tradiţii greceşti, pe de altă parte apariţia unor elemente artistice specific romane. Deşi, datorită vicisitudinilor prin care a trecut Dobrogea în ultimile veacuri înaintea erei noastre, ni s-au păstrat numai puţine monumente sculpturale din oraşele pontice, ele ne îngăduie totuşi să constatăm felul în care artiştii locali, în pas cu vremea lor, realizaseră la Histria, Tomis şi Callatis cîteva opere deosebit de sugestive atît din punctul de vedere al temelor alese, cît şi din acela al realizării lor plastice. Statui izolate, îmbrăcate în stofe uşoare şi transparente, ca şi frize de marmură, împodobite după modelele neo-attice cu divinităţi ce se succed în spaţii simetric regulate, au împodobit, desigur în mai mare număr decît cunoaştem noi astăzi, monumentele oraşelor pontice. Caracterului static al personajelor reprezentate îi corespundeau din punctul de vedere al expresiei chipului, trăsături calme, care ţin să exprime o seninătate aparentă.

Această lipsă de expresivitate, ce a degenerat adesea în « academism », era compensată de un rafinament în execuţia draperiilor şi de o mare pricepere în distribuirea personajelor în diferite grupuri. Amănunte luate din viaţa de toate zilele imprimau, în special stelelor funerare, o anumită duioşie, desigur stăpînită.

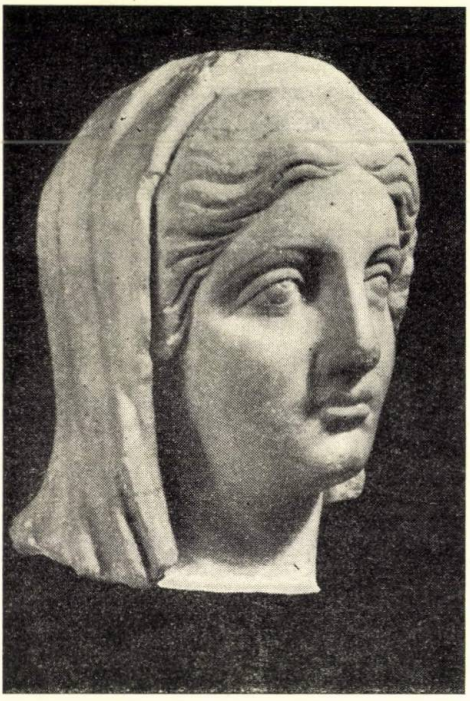

Fig. 125. — Portretul unei femei. (Tomis).

Nu e astfel de mirare că această tradiţie, veche de mai bine de două veacuri, a continuat să influenţeze şi în epoca romană inspiraţia şi tehnica artiştilor plastici din centrele pontice, a căror activitate poate fi urmărită mai ales la Tomis. Un exemplu sugestiv în această privinţă îl constituie un monument funerar a cărui parte superioară, încadrată în pilaştri cu capitel corintic, reprezintă o femeie culcată pe un pat frumos împodobit. Artistul a reuşit să sugereze prin stofa subţire şi transparentă, drapată în cute simetrice şi fine, eleganţa acestei tomitane, aparţinînd fără îndoială clasei înstărite din metropolă. Chipul a rămas însă cu totul inexpresiv. Artistul încearcă să dea totuşi o notă personală acestui portret, reprezentînd-o pe defunctă ţinînd în braţe animalul său preferat în viaţă. O altă stelă din Tomis este dedicată lui Theocritos, armator şi cîrmaci. Prezentat după modelul clasic al filozofilor antici, înfăşurat într-o amplă mantie, personajul reprezentat de această stelă funerară reactualizează, ca şi sculptura anterioară, tradiţii artistice mai vechi care se păstrează în oraşele pontice în epoca romană.

Aceasta cu atît mai mult cu cît în prima jumătate a sec. II e.n. se făcuse simţit în Dobrogea un nou curent artistic, propriu epocii împăraţilor din dinastia Antoninilor. Idealizarea aproape excesivă a figurii umane, umbrită cel mai adesea de o accentuată melancolie, este caracteristică acestor vremuri, în care rafinamentul execuţiei artistice încearcă să suplinească, fără a reuşi însă, lipsa unei puternice vieţi interioare. În fond, acest curent care exprimă, în ciuda virtuozităţii unor artişti, suflul tot mai stins al artei greco-romane— el însuşi oglindind evoluţia generală a orînduirii sclavagiste — s-a mulţumit să reactualizeze în mod eclectic idealuri şi canoane artistice, realizate în chip strălucit pentru alte vremuri. Nu este astfel de mirare că şi atelierele pontice din Dobrogea se întrec în a produce cît mai multe copii în marmură, de proporţii

mai mari sau mai modeste, după modelul unor statui celebre, realizate cîteva veacuri mai înainte. Exemplul cel dintîi în această privinţă îl dăduse Roma imperială însăşi, tot mai des împodobită cu copii reci şi inexpresive, executate în marmură după bronzurile marilor maeştri ai Eladei.

Frecvenţa unor astfel de produse sculpturale, descoperite la Tomis, dovedeşte că în această metropolă au existat mai multe ateliere, pe lîngă care cele de la Histria, de obicei de proporţii mai mici, au un caracter provincial mult mai accentuat. Deşi ni s-au păstrat puţine lucrări de la Callatis, este totuşi limpede că, fără a egala producţia tomitană, sculpturile descoperite în acest vechi centru pontic se prezintă în condiţii destul de bune. Oricum ar fi, produsele atelierelor tomitane se aşază pe primul loc în raport cu celelalte centre, pe lîngă faptul că numărul lor mult mai mare îngăduie să urmărim mai îndeaproape atît repertoriul, cît şi izvorul de inspiraţie al sculptorilor din acest oraş. În această ordine de idei putem cita un cap al lui Zeus, ce face parte din seria reproducerilor după cunoscutul bust al lui Zeus din Otricoli; statuile feminine copiate după modelul celebrelor opere greceşti din prima jumătate a veacului al V-lea î.e.n., reprezentate în poziţie de repaus, cu veşmintele drapate în falduri largi şi drepte; statuetele lui Asclepios, executate după originalele greceşti de la sfîrşitul aceluiaşi veac; statuetele zeiţei Isis-Fortuna, inspirate de operele maeştrilor elenistici; statueta zeiţei Artemis, copiată foarte probabil după un original de bronz din aceeaşi epocă, căreia îi sînt proprii mişcarea violentă, accentuată de stofa transparentă şi umedă, cu ajutorul căreia artistul redă în chip sugestiv şi pictural corpul omenesc prins în plină mişcare. Exemplele s-ar putea înmulţi, dar nu ar aduce nimic nou care să depăşească această tendinţă. Amintim doar două sculpturi — prima reprezentînd capul unei tinere femei, acoperit cu văl, făcînd parte dintr-o statuie funerară, a doua bustul zeiţei Isis, îmbrăcată în costumul specific preoteselor egiptene — care ilustrează atît grija artistului pentru amănunt, cît mai ales tendinţa, generală la acea dată, de a idealiza pînă la exces trăsăturile chipului. Jocul umbrelor accentuează melancolia acestor figuri, incapabile parcă să

Fig. 126. — Statuie-portret a unui cetăţean din Tomis (începutul sec. III e.n.).

trăiască în chip intens viața, pe care de altminteri artistul nici nu încercase să le-o dea.

Acest curent artistic, ale cărui începuturi pot fi urmărite în timp încă de pe la sfîrșitul sec. I e.n., capătă în a doua jumătate a sec. II e.n. unele trăsături, ce se vor accentua în tot cursul secolului următor. Ele sînt îndeobște considerate

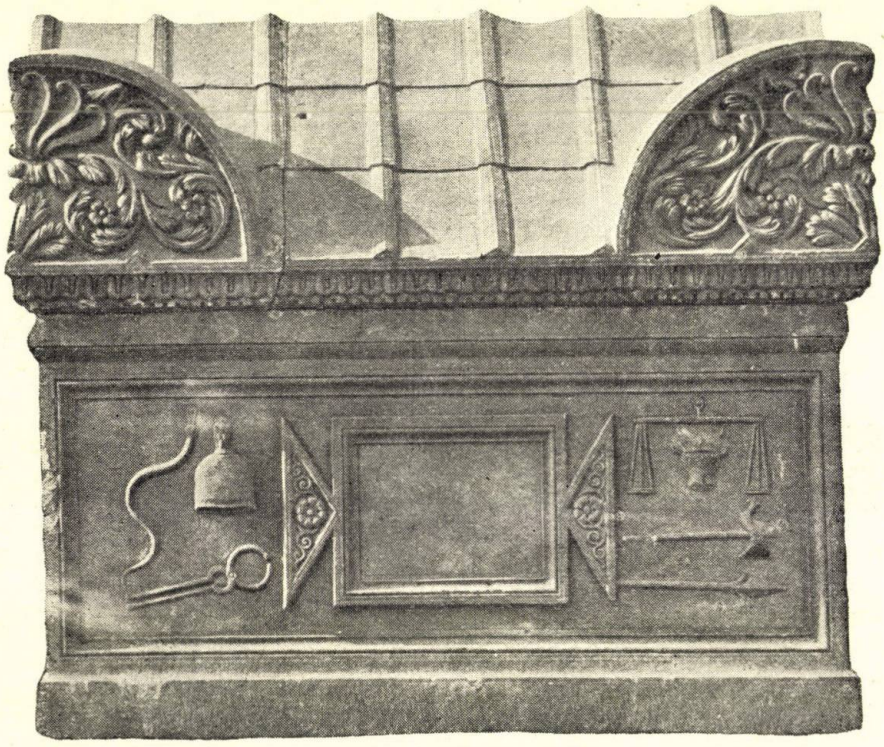

Fig. 127. — Sarcofag de marmură, importat probabil din Asia Mică. Pe fața anterioară se văd simbolurile zeului oriental Men. (Tomis).

ca izvorînd dintr-o puternică influență orientală, care se face simțită, așa cum se va arăta mai jos, în toate provinciile imperiului roman și cu atît mai repede în Dobrogea, ale cărei legături directe cu Asia Mică, Siria și Egiptul au fost subliniate într-un capitol anterior. Sculpturile dobrogene care se încadrează acestui nou curent au fost descoperite mai ales la Tomis, de unde provin atît unele realizări de mai mare valoare artistică, cît și nenumăratele reliefuri de cult sau funerare, răspîndite pretutindeni între Dunăre și mare.

Pentru unele din aceste reliefuri, care se încadrează curentului greco-oriental, tot mai puternic în cursul sec. III, se poate pune chiar problema dacă nu cumva au fost importate din marile centre din sud, în special din Asia Mică, celebră în această perioadă prin numeroasele sale ateliere, a căror producție s-a răspîndit

pînă în îndepărtata Spanie. Este foarte probabil cazul unui sarcofag descoperit la Tomis, decorat cu un relief reprezentînd lupta grecilor cu amazoanele. Tema şi execuţia acestei scene, legată încă de modelele clasice şi redată în formele caracteristice artei greco-orientale din sec. III, se aseamănă în atît de mare măsură cu produsele identice din Asia Mică, încît atribuirea sa unui centru de producţie din această parte a lumii romane pare foarte plauzibilă. Sarcofagul de la Bărboşi, adus din Asia Mică, poate şi sarcofagul de la Constanţa, pe care sînt sculptate simboluri ale zeului oriental Men, pot fi aduse în sprijinul acestei ipoteze. În schimb originea tomitană a cîtorva alte sculpturi, care se integrează în acelaşi curent greco-oriental, este mai mult decît probabilă, iar în cazul portretului cetăţeanului din Tomis, este chiar sigură. Amintim în această ordine de idei un relief reprezentînd o scenă din cultul lui Dionysos, pus în 241 e.n. în cinstea împăratului Gordianus al III-lea de un «thiasos» din Tomis. O altă sculptură, reprezentînd pe zeul Dionysos, împodobit cu o coroană încărcată de iederă şi struguri, obţine prin contrastul cu suprafaţa netedă şi lucioasă a chipului, un efect aproape pictural. Această tendinţă apropie sculptura tomitană de alte produse similare din Orientul Apropiat sau din Italia, de care se deosebeşte doar prin faptul că acestea din urmă, prin întrebuinţarea unor roci colorate, ajung la o policromie din ce în ce mai încărcată.

Aceluiaşi curent greco-oriental i se încadrează şi o altă operă de la Tomis, datînd de pe la mijlocul sec. III e.n. Este o statuie-portret a unui tomitan, reprezentat în costumul grec tradiţional şi ţinînd în mînă un manuscris *(volumen)*. La picioare, artistul a reprezentat o legătură de astfel de manuscrise, cu intenţia de a sugera ideea că statuia aparţine unui cărturar. Dacă corpul, drapat în haine cu cute grele, fără de supleţea obişnuită statuilor greceşti, nu poate fi considerat decît ca un produs de serie, capul însă prezintă unele trăsături realiste, ce aşază această sculptură printre cele mai bune opere ale artiştilor tomitani. Părul şi barba continuă desigur a fi tratate după moda generală a timpului. Figura, a cărei oboseală este accentuată de cutele adînci ale obrazului şi frunţii, păstrează o expresie de adîncă umanitate. Tristeţea privirii atenuează scepticismul accentuat al gurii, imprimînd astfel acestui portret o notă de autenticitate şi un suflu de viaţă, ce lipseşte cu totul altor opere contemporane.

Alături de aceste produse artistice, ale căror merite sau scăderi pot fi considerate în raport cu tendinţele generale ale artei greco-romane din sec. I—III e.n., s-au descoperit în Dobrogea, atît în oraşele pontice, cît şi în noile aşezări romane, nenumărate reliefuri al căror interes nu constă atîta în realizarea lor artistică, cel mai adesea modestă, cît mai ales în faptul că ele oglindesc într-o măsură mai mare sau mai mică credinţele şi obiceiurile populaţiei din Dobrogea în primele trei veacuri ale stăpînirii romane. Ele sînt deopotrivă interesante şi prin aceea că ne permit să studiem felul în care unele tradiţii artistice, închegate în marile oraşe, pătrund în mediul rural, nu numai prin însăşi răspîndirea acestor produse, ce pot fi atribuite unor meşteri pietrari, al căror singur

merit este acela de a fi copiat mai mult sau mai puțin fidel modele curente din iconografia religioasă sau funerară, dar și prin faptul că unele din aceste reliefuri au fost executate chiar în mediul rural, dacă ținem seama de stîngăcia lor neobișnuită.

Două sînt înainte de toate categoriile de sculpturi care interesează din acest îndoit punct de vedere: statuetele de cult și stelele funerare. Numărul lor mare ca și răspîndirea pe întreaga suprafață a Dobrogei romane, dovedesc că, începînd mai ales cu veacul al II-lea e.n., ele reprezintă tipuri absolut curente în mijlocul populației rurale și urbane. Dintre cele dintîi, trebuie pomenite numeroase reprezentări ale zeiței Cibele despre al cărui cult, de origine orientală, se va vorbi puțin mai jos. Statuetele de cult ale zeiței Cibele, descoperite în Dobrogea, prezintă o mare unitate iconografică: zeița stînd pe tron, îmbrăcată într-un veșmînt amplu care cade în falduri regulate, ține într-o mînă un vas de cult, iar pe genunchi o mică panteră. Indiferent de dimensiunile, de cele mai adesea ori reduse, execuția lor artistică este în general bună. Se poate afirma că în marile orașe pontice au existat ateliere specializate de astfel de sculpturi. Există chiar unele exemplare executate în marmură fină sau altele care împodobesc, în forma unui relief, inscripțiile onorifice puse în cinstea unor preotese ale zeiței. Un astfel de relief a fost descoperit recent la Histria. Muzeul arheologic din Mangalia păstrează o statuetă de terracotta a zeiței Cibele, lucrată cu o deosebită grijă, după o tradiție mai veche, frecvent întîlnită în arta elenistică.

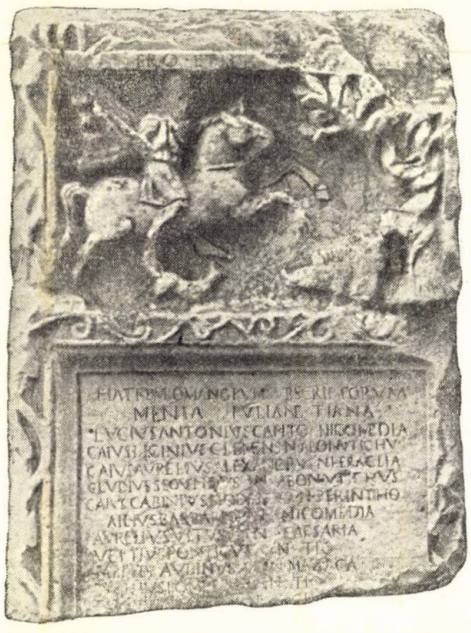

Fig. 128. — «Eroul trac». Monument votiv. (Cumpăna, reg. Constanța).

Din ciclul iconografic al cultelor orientale, trebuie amintite de asemenea unele reliefuri închinate zeului Mithras. Deși de proporții mult mai modeste în raport cu marile reliefuri mitriace descoperite în Dacia romană, ele dovedesc prin răspîndirea lor, însemnătatea pe care acest cult o avea, îndeosebi în rîndurile armatei romane. Merită a fi citat din acest punct de vedere, relieful descoperit la Mircea Vodă (r. Măcin) a cărui execuție artistică poate fi considerată drept o realizare de bună calitate. Zeul Mithras, îmbrăcat cu o tunică și o hlamidă larg desfășurată, purtînd pe cap boneta frigiană, este reprezentat în interiorul unei peșteri, înjunghiind taurul sacru. Cît privește cultele greco-egiptene, răspîndite în Dobrogea prin coloniile de negustori alexandrini de la Tomis,

am amintit mai sus statuetele zeiței Isis-Fortuna, a căror realizare artistică merită a fi subliniată.

Un loc cu totul aparte îl ocupă în producția artistică dobrogeană monumentele închinate călărețului trac. Această străveche divinitate tracică, adoptată încă din epoca elenistică de unii locuitori greci din orașele pontice, a cunoscut în epoca romană o foarte mare răspîndire atît în orașele, cît și în satele dobrogene, încît pe drept cuvînt pătrunderea acestei divinități autohtone în lumea greco-romană din Tracia și Moesia poate fi considerată ca forma cea mai tipică a simbiozei greco-trace și romano-trace. De proporții de obicei reduse, aceste reliefuri, care-l reprezintă pe călărețul trac în goana calului sau în pas liniștit, cu mantia fluturînd, îndreptîndu-și lancea împotriva unui mistreț, prezintă din punct de vedere iconografic o mare unitate. Calitatea execuției este însă deosebit de variată: de la exemplarele descoperite la Tomis sau în jurul orașului Tomis, dovedind o mare măiestrie în reproducerea acestei teme, pentru care existau desigur modele grecești, pînă la unele exemplare cu totul rustice și stîngace, descoperite în partea de nord a Dobrogei, există o întreagă gamă de execuție, oglindind felul în care se deosebeau meșterii pietrari cu lungă experiență de cioplitorii în piatră din satele îndepărtate de centru.

De pe icoanele în piatră închinate cultului călărețului trac, această scenă a trecut și pe numeroase stele funerare, punînd astfel în evidență caracterul htonian ale acestei vechi divinități autohtone adoptată de lumea greco-romană. Pe stelele funerare, figura călărețului trac întovărășește o altă scenă, tipică pentru acest fel de monumente și anume scena banchetului funebru. Un exemplu sugestiv pentru această contaminare de scene funebre îl prezintă cele două pietre de mormînt descoperite la Ulmetum (Pantelimonul de Sus, astăzi în muzeul cetății Histria) și în comuna Dulgheru (astăzi în muzeul Constanța), amîndouă purtînd numele lui Attas. Din punct de vedere artistic, aceste două reliefuri funerare, ca și figura călărețului trac de pe o stelă pusă în cinstea sa de către o asociație de cetățeni originari din Asia-Mică, în frunte cu Menia Iuliana din Tyana, reprezintă fără îndoială exemplarele cele mai reușite. Ele sînt opera unor meșteri pietrari care știau să sape în piatră cu multă îndemînare această scenă atît de mult răspîndită.

Cea de-a doua temă a pietrelor de mormînt și anume scena banchetului funebru, care a cunoscut o foarte largă răspîndire în provinciile dunărene ale imperiului roman, este reprezentată în Dobrogea prin reliefuri variate din punctul de vedere al distribuției personajelor, cît și din acela al execuției artistice. Cele mai frecvente reprezintă pe defunct culcat pe un pat, ținînd în mîna dreaptă întinsă o coroană. În fața sa, pe o măsuță cu trei picioare, sînt reprezentate în chip simbolic bucatele ospățului. De o parte și de alta sînt reprezentate diferite persoane din familia defunctului. La picioarele lor, de proporții minuscule, apar unul sau doi sclavi. Este foarte probabil că astfel de monumente funerare erau executate în cele cîteva variante posibile în serie, numele defunctului adăugîndu-se la cererea cumpărătorului.

Există însă unele pietre funerare care se disting de cele amintite mai sus prin faptul că ele reprezintă, uneori deosebit de stîngaci, alteori cu mai multă îndemînare, portretul defunctului sau scene care amintesc felul lui de viață. Pot fi citate astfel stela funerară a lui Attalos, gladiator din Tomis, al cărui bust, ca și

Fig. 129. — Gladiatorul dac Skirtos (sfîrșitul sec. II e.n.). Stelă funerară.

acela al soției sale, de altminteri foarte stîngaci sculptat, este reprezentat pe frontonul pietrei de mormînt. Stela funerară a unui alt gladiator din Tomis, dacul Skirtos, îl prezintă cu costumul și armele caracteristice luptătorilor de circ. Portrete propriu-zise apar uneori și pe sarcofagii, ca de pildă acela descoperit recent la Constanța. În săpăturile din ultimul timp de la Mangalia s-a descoperit o placă funerară de marmură, cu un portret bine executat, datînd de la începutul veacului al III-lea e.n.

În raport cu informaţiile noastre cu privire la operele de artă plastică sau cu producţia meşteşugărească legată de viaţa religioasă, celelalte capitole ale producţiei artistice şi meşteşugăreşti din Dobrogea sînt mult mai sporadice. Ştim astfel că unele edificii din oraşele pontice erau împodobite cu mozaicuri, tradiţie ce va continua şi în perioada finală a stăpînirii romane în Dobrogea. Ştim de asemenea că în oraşele pontice existau numeroase ateliere de bijutieri. Unele

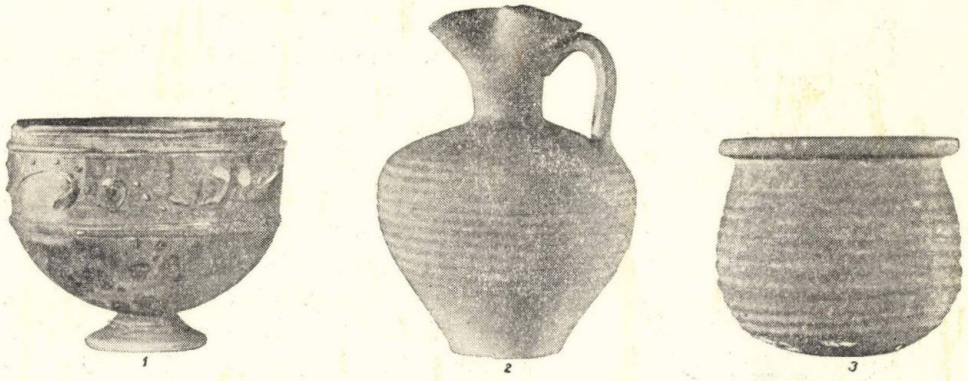

Fig. 130. — Vase de lut (sec. III e.n.). (Dobrogea).

produse de acest fel, dintre care unele destul de fine, au fost descoperite în mormintele din Constanţa.

Existenţa atelierelor de ceramică fină, ca şi a celor de ceramică comună este arheologic dovedită în toate cele trei mari oraşe pontice. Cît priveşte atelierele de sticlărie, existenţa lor este de presupus măcar la Tomis. Numărul mare de vase de sticlă de tot felul descoperite nu numai în acest oraş, dar şi pe teritoriul întregii Dobroge, exclude părerea că avem de-a face numai cu obiecte importate. Vasele de sticlă datînd de la sfîrşitul veacului al II-lea e.n., descoperite în mormintele de lîngă Mangalia şi Histria, sînt de o rară fineţe şi ele arată în orice caz că, la acea dată, populaţia înstărită din Dobrogea romană cunoştea şi folosea produse a căror calitate putea fi pusă alături de cele din provinciile cele mai înaintate ale imperiului roman.

Cultele tradiţionale în Dobrogea romană

Alături de clădirile publice de caracter laic, n-au lipsit în Dobrogea romană edificiile de cult, înălţate mai ales în centrele urbane şi datînd îndeosebi din secolele II—III e.n. La Tomis şi Histria fragmentele arhitectonice sînt foarte numeroase şi de o remarcabilă calitate. Dar presupuneri asemănătoare sîntem îndreptăţiţi să facem şi despre Callatis şi Troesmis, sau chiar despre centre de mai mică importanţă ca Noviodunum, unde documente epigrafice explicite menţionează existenţa, unor temple închinate cînd zeilor din panteonul tradiţional, cînd unor divinităţi orientale ca Iuppiter Maximus Dolichenus ori Mithras.

Vremea de care ne ocupăm se caracterizează într-adevăr prin părăsirea în largă măsură a cultelor tradiţionale — reflex, pe plan religios, al crizei vieţii de cetate şi, într-un înţeles mai larg, al descompunerii relaţiilor sclavagiste — ca şi prin răspîndirea în mase a unor noi forme de credinţă, expresie a condiţiilor istorice schimbate. În lumea unificată de cucerirea romană, cultele locale, legate de un cerc restrîns de credincioşi, fac loc cultelor universaliste, adresîndu-se întregii populaţii a imperiului. Spre deosebire de cultele tradiţionale, aproape fără excepţie reduse la rituri lipsite de conţinut emoţional, cultele noi promiteau credincioşilor perspectivele unei fericiri după moarte. Asemenea religii «de mîntuire», cum li s-a spus, venite mai ales din sud şi răsărit — din Egipt şi Siria, din Asia Mică şi Iran — se propovăduiau în cercuri închise, în asociaţii de credincioşi puse sub oblăduirea unui cap spiritual ajutat de o întreagă ierarhie de demnitari religioşi. În detalii, modul de organizare al acestora a putut varia; considerate în asamblu, în toate se remarcă opoziţia între masa simplilor iniţiaţi şi conducătorii lor sufleteşti, deţinători ai unor învăţături deprinse uneori prin ucenicie în alte asemenea comunităţi, alteori moştenite de la părinţi, închinaţi şi ei serviciului aceloraşi divinităţi.

Fig. 131. — Opaiţ de lut găsit într-o movilă funerară (sec. II e.n.). (Callatis).

Ar fi să ne amăgim, totuşi, dacă am presupune că marea atracţie exercitată de religiile orientale ar fi împins cu totul în uitare pe zeii panteonului tradiţional — fie ei greci, fie italici. Cîtă vreme imperiul sclavagist roman era puternic — şi, cel puţin pînă în sec. al III-lea, acesta avea să reziste cu succes răscoalelor populaţiilor supuse şi atacurilor dinafară — religia oficială, controlată şi susţinută de stat, îşi adaugă ajutorul la susţinerea instituţiilor tradiţionale. După cum la Roma cezarul însuşi e capul vieţii religioase, în calitatea-i de *pontifex maximus* (titlu ce nu lipseşte din titulatura nici unui împărat, pînă tîrziu după triumful creştinismului), tot aşa, în provincii, o tagmă ierarhizată de preoţi provinciali şi municipali contribuie la perpetuarea cultelor dintotdeauna recunoscute şi la celebrarea cu regularitate a cultului cîrmuitorilor morţi ori în viaţă. Rostul acesta îl îndeplinesc în Moesia, pe de o parte, « sacerdotele provinciei » *(sacerdos provinciae)*, cu reşedinţa la Troesmis (ajutat de *flamini* şi de *auguri*), pe de alta, «archiereul» comunităţii pontice cu sediul la Tomis, despre care s-a vorbit altădată.

Pe măsura populării Dobrogei cu colonişti şi veterani din corpurile de trupă cantonate de-a lungul Dunării, mărturiile acestei religii oficiale se înmulţesc.

Dedicații și altare închinate lui Iuppiter Prea-Bun și Prea-Mare *(Iuppiter Optimus Maximus)*, soției acestuia Junona *(Iuno Regina)*, precum și altor zeități de origine italică, cum ar fi *Silvanus* ori *Mars*, au fost descoperite în mare număr, provenind din orașe și din sate. În unele cazuri, la omagiul adus unei divinități din panteonul tradițional se adaugă o notă specială, decurgînd din legătura cu zeul considerat ca patron ori protector al îndeletnicirii practicate de credincios. Silvanus, abia amintit, e adorat la Ulmetum în ipostaza de « Semănător » *(Sator)*; Hercules, într-o carieră de lîngă Cernavoda, ca « domn al pietrăriilor » *(Saxanus)*. Fenomenul nu lipsește nici în teritoriul Histriei, unde altarul închinat lui Zeus de unul din triburile cetății, către începutul sec. al III-lea, capătă o semnificație mai puțin banală prin aceea că i se adresează în calitate de zeu al ploii binefăcătoare (Ὄμβριος). Din partea unei populații de agricultori, cum era aceea a Histriei la data amintită, omagiul apare tot atît de firesc ca atitudinea callatienilor (și ei agricultori, ba chiar de mai multă vreme), care, în primul veac al erei noastre numărau printre hramurile importante ale orașului sărbătoarea numită *Diombria*, în cinstea aceleiași divinități dătătoare de belșug.

Alte culte se perpetuau în virtutea prestigiului social de care continuau a fi înconjurate anume divinități, chiar cînd condițiile istorice care le asiguraseră favoarea diferitelor pături ale populației se schimbaseră în cea mai mare parte. E sigur, bunăoară, că dăinuirea în Histria a cultului lui Apollo pînă tîrziu în epoca romană se explică prin aceea că zeul din Didyma, adus în cetate de pe malul lacului Sinoe de primii coloniști, continua să treacă drept protector al familiilor « întemeietorilor », multă vreme după ce aristocrația locală își schimbase caracterul și conținutul. Motive de aceeași natură au contribuit la perpetuarea în Histria și a altor culte străvechi, cum ar fi acel al lui Poseidon Heliconios, ori la atașamentul arătat de callatieni lui Heracles, strămoșul mitic al dorienilor, al cărui chip împodobește monedele orașului din cele mai vechi timpuri pînă în vremea imperială.

Sărbătorile în Dobrogea romană

De cultele amintite se leagă, de altă parte, celebrarea în cetățile dobrogene a unor sărbători anuale după datini moștenite din strămoși. Unele sînt pomenite în documentele epigrafice în chip explicit, caracterul altora poate fi numai presupus pe baza unor mărturii indirecte. Din numărul lor fac parte așa-numitele *Hermaia*, sărbătoare în cinstea lui Hermes, celebrată îndeosebi de asociațiile de efebi, de « tineri » și, îndeobște, de frecventatorii gimnaziilor; *Targeliile*, închinate lui Apollo și surorii sale Artemis; *Tauriile*, legate de cultul lui Poseidon; *Apaturiile*, străveche festivitate ioniană, cu prilejul căreia copiii de ambele sexe se înscriau de părinți în registrele fratriilor; în sfîrșit, și mai cu seamă, *Dionisiile*, despre al căror loc în viața culturală a orașelor va mai fi vorba.

Oricare ar fi fost caracterul particular al fiecăreia, desfășurarea tuturor prezenta anumite trăsături comune, cum ar fi o procesiune a cetățenilor și a

familiilor lor, rînduiţi după sexe şi vîrstă; sacrificiul săvîrşit în faţa obştii întregi şi urmat de împărţirea între participanţi a cărnii victimelor; întreceri cu caracter muzical sau sportiv (alteori poetic) la care concurenţii reprezentau o anumită asociaţie sau o anumită diviziune a cetăţii, şi care stîrneau în rîndurile întregii populaţii o emulaţie uşor de închipuit. Asemenea competiţii n-au lipsit desigur din nici o cetate dobrogeană unde sînt menţionate sub denumirea generică de ἀγῶνες. Dar informaţii amănunţite posedăm numai despre unele întreceri muzicale legate de cultul lui Dionysos, desfăşurate la Histria în secolele II—III e.n. În legătură cu ele, documentele epigrafice ne informează că erau organizate de un demnitar special — *agonothetul* — care prezida probabil şi alte asemenea manifestări şi al cărui nume figurează în inscripţii alături de al echipelor cîştigătoare. Totul ne îndreptăţeşte să credem că în programul Dionisiilor histriene figurau cu regularitate reprezentaţii de dramă, şi că aceeaşi trebuie să fi fost situaţia şi în celelalte oraşe de pe coasta mării.

Fig. 132. — Capul lui Dionysos, zeul vinului, încununat cu iederă şi frunze de viţă (mijlocul sec. III e.n.). (Tomis).

Cînd vorbim de sărbători, o menţiune se cuvine festivităţilor legate de cultul împăraţilor divinizaţi. Cu alt prilej, s-a amintit de templul în cinstea lui Augustus înălţat la Histria de un particular, către începutul erei noastre. Asemenea lăcaşuri de cult, cîteodată simple altare, au existat cu siguranţă şi în alte locuri; la Troesmis, unde celebrarea cultului imperial era încredinţată unui colegiu de *Augustali*; la Callatis, unde în sec. I e.n. e atestată o sărbătoare specială « a Cezarilor » *(Caesarea)*; în sfîrşit, la Tomis, unde, aşa cum s-a arătat la vreme, organizarea periodică a unor manifestaţii de credinţă faţă de capii statului roman constituia îndatorirea principală a conducătorilor comunităţii oraşelor pontice. În astfel de împrejurări, ceremoniile propriu-zis religioase erau urmate de spectacole de amfiteatru — lupte de gladiatori şi vînători de fiare — celebrate sub supravegherea pontarhului şi desigur pe cheltuiala lui.

E posibil ca alături de Augustalii întîlniţi la Troesmis, alte grupuri de cetăţeni, mai mult sau mai puţin oficiale, ca *gerousiile* din Histria, Tomis ori Callatis, să fi contribuit şi ele la organizarea unor festivităţi şi întreceri cu caracter sportiv ori muzical. Chiar şi altfel, însă, participarea diferitelor asociaţii la viaţa culturală

a oraşelor şi chiar a satelor reprezintă una din trăsăturile izbitoare ale vieţii publice în Dobrogea romană. Trebuie de asemenea subliniat rolul important pe care ele l-au jucat în răspîndirea cultelor orientale şi, îndeobşte, a religiilor de « mîntuire ».

Înainte de a ne ocupa de acestea, nu va fi inutil să arătăm însă că unii din zeii panteonului grec tradiţional au avut şi ei parte, în cetăţile de pe litoralul dobrogean, de un cult tainic, alături de cultul public întreţinut de obşte. Din numărul

Fig. 133. — Relief reprezentînd scene din cultul lui Dionysos, zeul vinului şi al vegetaţiei, cu o inscripţie în limba greacă pusă de un colegiu dionisiac (sec. III e.n.). (Tomis).

lor face parte Dionysos, despre ale cărui *thiasuri* callatiene, în epoca elenistică, s-a vorbit într-un capitol precedent, şi care în epoca romană e cinstit la Tomis în cadrul mai multor asociaţii a căror amintire s-a păstrat. Tot în legătură cu Dionysos, o interesantă inscripţie descoperită în ultimii ani la Histria ne-a adus informaţia că, în primii ani ai sec. al III-lea, în cetatea de pe malul lacului Sinoe funcţiona un «cerc» de închinători ai zeului (σπεῖρα Διονυσιαστῶν), alcătuit din fruntaşi ai oraşului şi condus de un « părinte » înconjurat de mai mulţi demnitari de un rang inferior.

De un cult asemănător se bucura într-un alt port dobrogean Demeter Subpămînteana, zeiţa roadelor. Către începutul erei noastre, şi desigur şi mai

tîrziu, credincioşii ei — θοινάται — constituiau la Callatis o asociaţie numeroasă, ale cărei adunări votau decrete imitate după decretele cetăţii.

Dacă Demeter şi Dionysos se numără printre zeii ale căror nume apar încă din poemele homerice, « Marii zei din Samothrace » sînt, aşa cum s-a arătat cu alt prilej, divinităţi traco-greceşti rezultate dintr-un lung proces de sincretism. În forma în care ni se înfăţişează în oraşele dobrogene cultul lor e precumpănitor un cult al Dioscurilor adoraţi în ipostaza de protectori ai corăbiilor şi ai corăbierilor.

Cultele orientale în Dobrogea romană şi semnificaţia socială a religiilor de « mîntuire »

Numeroase, de altă parte, sînt şi documentele ce ne permit să urmărim pătrunderea pînă în cele mai depărtate locuri din Dobrogea a unor culte egiptene, siriene ori microasiatice, fără a mai vorbi de cultul de origine iraniană al lui Mithras. În cele mai multe cazuri, răspîndirea credinţelor exotice pare să se fi făcut prin călători din ţara depărtată, veniţi să se stabilească pe meleagurile noastre pentru treburi neguţătoreşti. Astfel, alexandrinii locuind în Tomis, constituiau în secolul al II-lea o asociaţie dispunînd de un sediu propriu, sub invocaţia lui Sarapis. Caracterul religios al asociaţiei apare lămurit, dacă nu uităm mărturiile despre existenţa în acelaşi oraş, către aceeaşi vreme, a unor credincioşi ai zeiţei Isis, ori a numeroşilor negustori de origine asiatică, dăruiţi cu cetăţenia romană, a căror confraternitate, condusă de o *mater Romanorum* stătea deopotrivă sub ocrotirea « Marii maici ai Zeilor » *(Cybele)* şi a zeului-călăreţ trac *Ero et Domnus*.

Colegii de închinători ai Cibelei se întîlnesc de altminteri pretutindeni în Dobrogea romană. Va fi deajuns să amintim în această privinţă importanta inscripţie descoperită la Histria în ultimii ani, din care se înţelege că spre mijlocul sec. al II-lea, coborîtoarea unei bogate şi influente familii din acest oraş, o oarecare *Aba*, fiica lui Hecataios, avea calitatea de preoteasă pe viaţă într-o comunitate pe care o susţinea cu darurile ei.

În legătură cu o altă divinitate microasiatică adorată în Dobrogea, Men, nu dispunem pînă acum decît de mărturia unui impozant sarcofag descoperit la Tomis (v. mai sus, p. 545), împodobit cu simboluri care dezvăluie în defunctul care-l folosea un iniţiat al zeului frigian. În schimb, despre zeul de origine siriană Iuppiter Optimus Maximus Dolichenus, avem dovezi că era adorat nu numai în oraşele de pe litoral, dar şi în restul Sciţiei Mici, în teritoriile tomitan şi histrian, mai departe spre Noviodunum, ori în direcţia opusă pînă în vecinătatea oraşului Tropaeum.

Tot atît de răspîndit, dacă nu mai mult, era cultul zeului Mithras, divinitate solară adorată îndeosebi de ostaşi şi pătrunsă prin mijlocirea corpurilor de trupă pînă în cele mai depărtate provincii ale imperiului. În Dobrogea religia zeului « nebiruit » e atestată prin inscripţii şi reliefuri care trădează existenţa în diferite localităţi fie a unor credincioşi izolaţi, fie a unor comunităţi, dispunînd

de temple zidite în chip de hrube şi, din această pricină, numite « peşteri ». Urme ale cultului iranian s-au găsit în cel puţin zece locuri diferite, între Dunăre şi mare. Comunităţi mai numeroase par să fi existat însă la Troesmis, reşedinţa unei numeroase garnizoane; la Mircea Vodă, în teritoriul aceluiaşi municipiu; în sfîrşit, la Tomis şi la Histria, unde confraternitatea mithriacă număra printre membrii ei pe unii din locuitorii cu vază ai oraşului.

Fig. 134. — Stelă funerară a lui Kallistos din Tomis. Scena reprezintă banchetul funebru.

Răspîndirea religiilor « de mîntuire » în Dobrogea secolelor I—III constituie urmarea nemijlocită a schimbărilor intervenite în întreaga lume veche către începutul erei noastre. Aci, ca şi în restul statului roman, « eliberarea spirituală », refugiul în fantasticul religios nu pot fi despărţite de starea de nemulţumire încercată de toate clasele societăţii antice, şi în primul rînd de

marile mase ale sclavilor şi muncitorilor liberi, în faţa puterii covîrşitoare, a imensei forţe de opresiune care era Imperiul, înaintea căruia orice încercare de împotrivire se dovedea fără nădejde. Împiedicată să se realizeze pe plan istoric, setea de mai bine a unei lumi frămîntate de presimţirea transformărilor iminente îşi căuta împlinire pe planul închipuirii, găsind mîngîiere în cultele răsăritene, mai darnice în făgăduinţi cu privire la fericirea hărăzită credincioşilor în existenţa de peste veac.

Cum a subliniat Lenin, « religia este una din formele asupririi spirituale care apasă pretutindeni asupra maselor populare, strivite de munca prestată veşnic pentru alţii, de nevoi şi singurătate. Neputinţa claselor exploatate în lupta împotriva exploatatorilor dă naştere credinţei într-o viaţă mai bună dincolo de mormînt, tot aşa de inevitabil, cum neputinţa sălbatecului în lupta cu natura dă naştere credinţii în rai, în minuni etc. » [1].

O învăţătură despre lumea de dincolo, un ansamblu de rituri menite să cîştige iniţiaţilor nemurirea promisă, sînt trăsături proprii fiecărei religii « de mîntuire », indiferent de unde ar veni şi indiferent cum se intitulează. Aşa se explică înrîurirea exercitată de ele asupra maselor, a căror viaţă religioasă — cu excepţia sacrificiilor menite să sporească holdele ori să abată nenorocirile — se concentrează, toată, asupra soartei sufletului după moarte. Riturile funebre şi, într-un sens larg, ceremoniile legate de cultul morţilor capătă acum o însemnătate mai mare decît oricînd, în ciuda expresiilor de resemnare înaintea inevitabilului şi chiar a accentelor de scepticism, care nu lipsesc în inscripţiile săpate pe pietrele de mormînt. Semnificativ între toate e, din acest punct de vedere, epitaful din Tomi în care defunctul dă glas unei adevărate profesiuni de credinţă materialiste: « Celor morţi nu mai li-e dor de nimic, ei nu mai au iubire, ci cel mort zace ca o piatră înţepenită în mijlocul cîmpului... Căci din apă şi pămînt şi aer eram mai înainte alcătuit, dar, murind, zac, dînd toate tuturora... Iar mai mult ce e?... Din ce s-a născut, în aceeaşi s-a şi desfăcut trupul nostru slăbit de vîrstă » [2].

Oricît de puternică ar fi însă influenţa filozofiei lui Epicur asupra păturilor cultivate ale societăţii timpului, asemenea mărturisiri sînt rare, în faţa numărului imens al celor ce-şi proclamă nădejdea unei supravieţuiri lipsite de amărăciunile acestei lumi. Credinţa într-o nemurire concepută naiv ca o prelungire a vieţii pămînteşti, sau într-o înviere pe urma căreia defuncţii şi-ar redobîndi înfăţişarea dintotdeauna, explică părăsirea — începînd din secolul al II-lea e.n. — a deprinderii de a incinera cadavrele şi trecerea la ritul înhumării, răspîndit sub influenţa cultelor orientale şi generalizat o dată cu triumful creştinismului.

Aceeaşi speranţă şi aceeaşi aşteptare îşi fac drum în simbolurile ce împodobesc monumentele funerare descoperite pe întinsul Sciţiei Mici, fie că e vorba

---

[1] V. I. Lenin, *Opere*, vol. X, p. 69—70.
[2] V. Pârvan, *Memoriale*, Buc., 1923, p. 31.

de opere de un oarecare nivel artistic, fie de lespezi simple, ieşite din atelierele unor meşteri de ţară. Mai curînd decît pe Zeul-cavaler trac (a cărui răspîndire continuă de altminteri să fie mare), călăreţul cu hlamida în vînt săpat pe mormintele multor locuitori ai satelor şi ai oraşelor înfăţişează imaginea transfigurată a mortului ridicat la condiţia divină. Curpenii de viţă încărcaţi de roadă, care-şi împletesc volutele împrejurul celor mai modeste pietre, simbolizează biruinţa împotriva morţii. În sfîrşit, în nelipsita scenă a ospăţului funebru, chipurile răposaţilor în atitudini familiare, înconjuraţi de ai lor şi slujiţi ca în timpul vieţii de sclavii de care parcă nu s-ar fi despărţit, exprimă nădejdea regăsirii într-o lume lipsită de griji.

Pînă atunci, luarea aminte purtată mormîntului şi praznicele la zile anumite, în chiar vecinătatea lăcaşurilor de veci, ofereau prilejuri de pomenire a morţilor şi răgazuri de înviorare supravieţuitorilor. De aceea « sărbătoarea trandafirilor » — *Rosalia* — celebrată la începutul verii, în preajma mormintelor, pe întreg pămîntul Dobrogii, s-a bucurat în primele veacuri ale erei noastre de o imensă popularitate.

5. CRIZA STĂPÎNIRII ROMANE ÎN DOBROGEA ÎN SEC. III e.n.

Înrăutăţirea situaţiei stăpînirii romane în Dobrogea în a doua jumătate a sec. II: atacul costobocilor

Încă de la sfîrşitul sec. II e.n. se făcuseră simţite, mai ales din punctul de vedere al apărării frontierelor, consecinţele politice prin care trecea în acea vreme imperiul roman. Atacurile triburilor germanice la frontiera Dunării de sus, precum şi ale sarmaţilor iazigi la Dunărea de mijloc, obligaseră pe Marcus Aurelius să concentreze în acea zonă aproape toate trupele disponibile. În locul legiunii a V-a Macedonica, transferată în Dacia, rămăsese în Dobrogea, la Tropaeum, doar un singur detaşament — *vexillatio legionum I Italicae Moesicae et V Macedonicae Dacicae* [1]. Rămasă aproape fără apărare militară, Dobrogea fu atacată pe la anul 170 de costoboci, care pătrund pînă departe în Macedonia şi Grecia. O inscripţie de lîngă Tropaeum Traiani aminteşte de moartea unui locuitor dac, Daizus, fiul lui Comozous, ucis de costoboci cu prilejul acestei invazii [2].

Atacul costobocilor pînă departe în sud, unde de cîteva veacuri nu mai pătrunsese vreun duşman venit atît de departe, dovedeşte în chip deosebit de sugestiv cît de slabă era apărarea acestor provincii, inclusiv a Dobrogei, în vremea în care luptele lui Marcus Aurelius cu cvazii şi marcomanii istoveau cea mai mare parte din forţele militare ale imperiului. Nu ştim exact în ce măsură retragerea costobocilor la nordul Dunării a fost consecinţa unei lupte decisive. Mai probabil este că ei s-au retras încărcaţi de pradă, grăbiţi şi de ştirea că cei

[1] *CIL*, III, 14 433.
[2] *CIL*, III, 14 214, 12.

rămaşi acasă fuseseră atacaţi de germani. Puţin timp după aceste evenimente şi probabil ca o consecinţă a lor, se iau măsuri urgente pentru repararea zidurilor de apărare ale oraşelor greco-romane. Din dispoziţia guvernatorului Moesiei Inferioare, M. Valerius Bradua, fură reparate zidurile oraşelor Callatis şi Tomis. Din inscripţia de la Callatis cuprinzînd această dispoziţie, reiese că locuitorii oraşului au fost impuşi la un impozit special, pentru a face faţă cheltuielilor necesitate de refacerea zidurilor [1].

O contribuţie specială a fost impusă şi locuitorilor din Tomis în acelaşi scop. Cam în aceeaşi vreme au fost refăcute şi zidurile marelui oraş din Tracia, Philippopolis. Toate aceste măsuri dovedesc din partea stăpînirii romane nu numai un efort deosebit pentru apărarea provinciilor de la Dunăre, dar şi îngrijorarea faţă de eventuale noi atacuri, cărora romanii le făceau tot mai greu faţă. Ele constituie semne evidente ale unei crize interne, prin care trece imperiul roman, criză care se va agrava tot mai mult în cursul sec. III e.n. Un moment întîrziată pe planul politic şi militar de măsurile energice luate de Septimius Severus (193—211 e.n.), această criză va lua în deceniile următoare proporţii atît de mari, încît, pe drept cuvînt, ea poate fi considerată ca începutul decăderii nu numai a statului roman, dar al societăţii sclavagiste greco-romane însăşi.

Restabilirea temporară a situaţiei în epoca Severilor (193—235 e.n.)

Ca şi în alte regiuni ale imperiului roman, şi în Dobrogea se face simţit la începutul sec. III e.n. efortul lui Septimius Severus de a restabili echilibrul politic şi militar de la frontiera dunăreană. Numele guvernatorului provinciei Moesia Inferioară, C. Ovinius Tertullus, este amintit de mai multe ori atît în legătură cu refacerea drumurilor militare din Dobrogea, cît şi cu prilejul unor măsuri administrative şi fiscale, ce depindeau de autoritatea sa. Din ordinul său fură delimitate hotarele proprietăţii unei bogate femei romane, Messia Pudentilla, în raport cu proprietatea unor ţărani daci din nordul Dobrogei (*vicani Buteridavenses*) [2].

Numeroase altare ridicate în cinstea împăratului şi a familiei sale au fost descoperite atît în oraşele Tomis şi Histria, cît şi în unele sate din Dobrogea. Ele sînt o dovadă a faptului că măsurile militare şi politice luate în vremea lui Septimius Severus şi a urmaşilor săi în vederea apărării frontierei dunărene au asigurat păturilor exploatatoare din această provincie un moment de relativă linişte, în contrast cu adînca nelinişte de care vor fi cuprinse în curînd toate provinciile romane de la Dunăre şi din Balcani în deceniile următoare. Se poate astfel afirma că epoca Severilor reprezintă ultima perioadă de relativă înflorire a oraşelor greco-romane din Dobrogea şi a satelor din teritoriile lor. Histria se

---

[1] Gr. Tocilescu, în *AEM*, VI, 1882, p. 24, nr. 49; VIII, 1884, p. 8, nr. 22.
[2] *CIL*, III, 14 447; *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 75—86.

intitulează cu emfaza caracteristică acestor vremuri « oraşul prea strălucit al Histrienilor » *(splendidissima civitas* în altă inscripţie în l. latină), deşi gloria sa apusese demult. De aproape două veacuri locul cel dintîi între oraşele dobrogene îl ocupa Tomis.

În 212 e.n., fiul şi succesorul lui Septimius Severus, Caracalla, acordă prin cunoscuta sa lege, denumită *Constitutio Antoniniana*, cetăţenia romană locuitorilor din provincii. Chiar dacă acordarea acestei cetăţenii a fost restrînsă numai la locuitorii tîrgurilor şi oraşelor, ea nu mai constituia la acea dată o favoare excepţională. Luată, pare-se, din considerente de ordin financiar, această măsură însemna, înainte de toate, o uniformizare de caracter fiscal, administrativ şi juridic. Faptul însă că o inscripţie din Dobrogea din anul 237 e.n., deci la un sfert de veac după legea lui Caracalla amintea în chip separat pe de o parte pe cetăţenii romani *(cives Romani)* iar, pe de altă parte, pe locuitorii de origine tracă *(Lai consistentes)* din « vicus Secundini », pare a dovedi că acordarea cetăţeniei romane nu a cuprins în bloc pe toţi locuitorii din oraşele şi satele imperiului roman [1]. În orice caz, fie că această măsură a fost generală, fie că a fost parţială, aplicarea ei explică marele număr de noi cetăţeni care poartă, începînd cu această vreme, în inscripţiile din secolul III e.n. numele de Aurelius, după numele împăratului Caracalla.

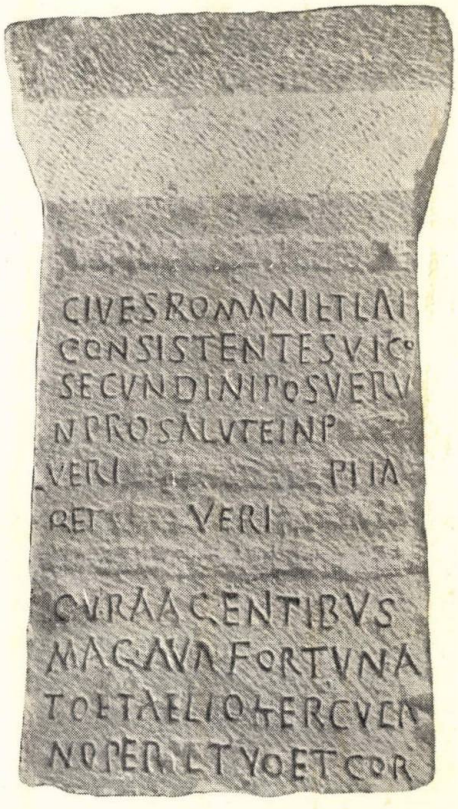

Fig. 135. — Altar onorific pus de cetăţeni romani şi de localnici « Lai consistentes » din vicus Secundini (sec. III e.n.). (Histria).

Realitatea politică din Dobrogea era însă legată de alte fapte, mai semnificative pentru istoria acestei regiuni de graniţă. În primele decenii ale veacului III e.n., Dobrogea se află tot mai mult în calea atacurilor triburilor în migraţie, a căror presiune asupra frontierii dunărene se accentuează în tot cursul acestui secol. Aceste atacuri constituie preludiul marilor atacuri din anii următori. De pe urma lor a fost zguduit din temelii întreg edificiul roman de la Dunărea de jos.

---

[1] V. Pârvan, *Histria*, VII, p. 867; *Dacia*, II, 1925, p. 245.

Atacurile goților și carpilor

Într-adevăr, în timpul domniei lui Severus Alexander (222—235 e.n.), goții atacă cele două importante orașe grecești de pe țărmul de nord al Mării Negre, Tyras și Olbia, ce vor fi definitiv cucerite de ei în a doua jumătate a sec. III e.n. Măsurile luate în 234 în vederea reparării unor poduri și drumuri din Dobrogea de către guvernatorul provinciei Moesia Inferioară, Q. Decius, viitorul împărat, par a indica în egală măsură o grijă edilitară și una militară. De-abia patru ani mai tîrziu însă, în 238, goții și carpii invadează Dobrogea, provocînd mari distrugeri. Noul guvernator al Moesiei Inferioare din vremea domniei lui Gordianus al III-lea (238—244 e.n.), Tullius Menophilus, încheie un acord cu goții. În urma înțelegerii încheiate și a plății unor însemnate subsidii în bani, goții se retrag în nordul Dunării, abandonîndu-și aliații. Cererea carpilor de a primi și ei subsidii în bani, mai ales că, după părerea lor, erau mai numeroși și mai puternici decît goții, fu respinsă [1]. Refuzul guvernatorului roman se întemeia, desigur, pe noua realitate politică și militară devenită favorabilă romanilor de pe urma înțelegerii cu goții, care se retrăseseră. O inscripție din 238, prin care un locuitor din Durostorum mulțumește zeilor că a scăpat din captivitate *(receptus ex captivitate Barbarorum)* trebuie pusă în legătură cu aceste evenimente [2]. Aceiași carpi vor repeta, cîțiva ani mai tîrziu, în 242, atacul lor, invadînd Moesia Inferioară și Tracia pe care le jefuiesc. Înfrînți de prefectul pretoriului, Timesitheus, care se îndrepta cu trupele spre Orient, ei fură obligați și de data aceasta să se retragă la nordul Dunării [3].

Atacurile carpilor au continuat și în anii următori. Urmașul lui Gordianus al III-lea, Filip Arabul (244—249 e.n.) este obligat, la întoarcerea sa din Orient spre Roma, să se lupte cu carpii și goții, pe care îi respinge. Începînd cu anul 246 e.n. monedele romane adaugă la titlurile imperiale pe acela de Carpicus Maximus și Germanicus Maximus. O inscripție din același an pusă în cinstea împăratului de către unii locuitori din *vicus Secundini* din împrejurimile orașului Histria, pare a reflecta această stare de lucruri.

Începînd cu anul 248, Dobrogea, ca și restul provinciei Moesia Inferioară, devine teatrul celor mai înverșunate lupte între romani și triburile de la nordul Dunării. Atacurile repetate ale goților și carpilor se împletesc cu luptele dintre diferiții comandanți romani, care ocupă tronul unul după altul, creînd astfel o stare de anarhie fără precedent în istoria imperiului roman. Întreg imperiul se afla în plină criză politică și militară, de pe urma adîncilor prefaceri social-economice, care au modificat pînă în cele din urmă însăși structura societății sclavagiste romane.

---

[1] Petrus Patricius, *FHG*, IV, p. 186.
[2] *CIL*, III, 12 455.
[3] *SHA*, XX, 26.

Criza generală a sclavagismului

Extensiunea la maximum a relațiilor de producție sclavagiste pe cuprinsul imensului imperiu, generase totodată și germenii destrămării sale. Munca sclavilor renta din ce în ce mai puțin [1]. Încă de două veacuri începuse pe scară largă procesul de eliberare al sclavilor, în scopul ridicării productivității muncii lor. Acest proces, izvorît din condițiile schimbate ale economiei romane, nu putea duce însă decît la o rezolvare parțială și temporară a problemei productivității muncii servile. Înlocuirea muncii sclavilor cu aceea a oamenilor liberi pe marile latifundii, fărîmițate în loturi mici, arendate colonilor, se dovedise încă mult înainte de sec. III e.n., ca singura cale firească, în condițiile noi ale economiei agrare din Italia și din provincii.

Apărut spontan în Italia, colonatul se va extinde în chip firesc, alteori va fi chiar impus, în restul celorlalte provincii. Un fenomen cu totul asemănător se petrece, într-o măsură ceva mai restrînsă și în producția orășenească. În atelierele din orașe numărul sclavilor scade în raport cu numărul micilor meșteșugari liberi, organizați în asociații profesionale *(collegia)*. Producția simplă de mărfuri este în continuă descreștere. Circulația de bunuri, care contribuise la începutul epocii imperiale romane la o anumită unitate economică a diferitelor provincii, constituind o imensă piață mediteraneană, se restrînge tot mai mult la piața locală a diferitelor regiuni. Economia monetară, care luase un avînt deosebit în cadrul orînduirii sclavagiste în ascensiune, face tot mai mult loc economiei naturale grăbită de procesul de ruralizare a imperiului. Nerentabilitatea muncii sclavilor de la țară sau din orașe, ca și slăbirea tot mai accentuată a economiei monetare, au provocat astfel o adîncă schimbare în relațiile de producție sclavagiste, încît, mai ales după criza cea mai gravă, și anume criza veacului al III-lea e.n., în structura societății greco-romane apar unele premise ale viitoarei societăți feudale.

Cum era și firesc, asemenea prefaceri în structura social-economică a societății sclavagiste romane au zdruncinat hotărîtor concordanța între caracterul forțelor de producție și relațiile de producție, impunînd cu necesitate o adaptare a acestora din urmă la realitățile social-economice ale sec. III e.n. Această adaptare a fost întovărășită de o lungă serie de mari frămîntări, specifice unor astfel de perioade de tranziție. Ele apar în toate compartimentele suprastructurii societății romane din această perioadă. Criza militară și politică religioasă și filozofică, criza literaturii și artelor plastice, sînt tot atîtea simptome ale crizei generale care măcina baza economică a orînduirii sclavagiste romane.

Criza sclavagismului roman în Dobrogea la mijlocul sec. III e.n. Atacurile goților

Începînd cu mijlocul sec. III e.n., atacurile populațiilor de la nordul Dunării devin nu numai tot mai frecvente, dar și mai vehemente. Dezvoltarea forțelor de producție a acestor triburi, care s-a reflectat și în domeniul armamentului și al tacticii de atac, a dus la o accentuare a presiunii lor asupra provinciilor periferice ale imperiului și la ocuparea unora

[1] F. Engels, *Originea familiei, a proprietății private și a statului*, p. 157.

dintre cele mai fertile regiuni din zona frontierii romane de nord. Pe plan militar, această dezvoltare a forțelor de producție a triburilor de la nordul Dunării și Mării Negre a fost întovărășită de o creștere simțitoare a capacității lor ofensive. Nu e astfel de mirare că, începînd cu mijlocul sec. III e.n., atacurile lor lasă urme tot mai grele atît în Dobrogea, cît și la sud de Dunăre.

Un astfel de atac pustiitor al goților a avut loc pe la 248 e.n. asupra orașului Histria. Atacul a fost atît de puternic încît din strălucitul oraș de odinioară, a cărei istorie începuse cu aproape nouă veacuri mai înainte, n-a mai rămas piatră pe piatră. Distrus în cea mai mare parte, așa cum reiese din numeroasele incendii constatate pe cale arheologică, orașul Histria oferă în acea vreme imaginea dramatică a unui vechi oraș dat focului și jafului. Era cea mai grea încercare, pe care o suferise de-a lungul istoriei sale seculare vechea colonie milesiană de la gurile Dunării. Evenimentul acesta, care a impresionat pe contemporani, a fost consemnat într-un text istoric de mai tîrziu în felul următor: « În timpul acestor împărați (Maximus și Balbinus), carpii au atacat pe moesi; a început și războiul cu goții; în această vreme a avut loc și distrugerea orașului Histria » [1].

Multă vreme s-a crezut că acest atac a avut loc în anul 238 e.n., o dată cu invazia carpilor și goților amintită mai sus. O inscripție din anul 240 e.n. în care se amintește refacerea unei hale în orașul Histria, dovedește că evenimentul a avut loc de-abia după această dată. Monedele orașului Histria bătute în vremea lui Gordianus al III-lea, impun de asemenea concluzia că orașul își continuă activitatea sa monetară și după anul 238 e.n., ceea ce ar fi fost cu neputință dacă el ar fi fost distrus atît de grav, așa cum constatăm zece ani mai tîrziu.

Două alte izvoare istorice, Dexip și Iordanes, ne dau informații mai precise despre amploarea acestei invazii, cît și despre consecințele, pe care ea le-a avut în istoria imperiului roman la mijlocul sec. III e.n. Conduse de doi șefi goți, Agaithus și Guterichus, triburi germanice — goți, taifali, bastarni, vandali — și carpice pătrund la sudul Dunării, distrugînd totul în calea lor. Singur orașul Marcianopolis rezistă grație zidurilor puternice de apărare, reconstruite și întărite din dispoziția guvernatorului provinciei Moesia Inferioară, Tullius Menophilus [2].

Situația fu restabilită în favoarea romanilor, grație trupelor comandate de Decius, fostul guvernator al provinciei Moesia Inferioară în vremea lui Severus Alexander. Proclamarea sa ca împărat de către trupele de la Dunăre, a dat semnalul unui nou război civil, care se termină în anul următor (249 e.n.) la Verona, printr-o bătălie în care căzu Filip Arabul.

Ajuns la tron de pe urma unei victorii împotriva goților, Decius avea să-și sfîrșească cariera și viața doi ani mai tîrziu, înfrînt de aceiași goți în bătălia de la Abrittus.

---

[1] *SHA*, XXI, 16, 3.
[2] *FHG*, III, p. 675, fr. 18; Iordanes, *Getica*, 16.

Într-adevăr, atacurile goților din anii 250 251 au întrecut atît din punct de vedere al numărului forțelor aruncate în luptă, cît și din acela al ravagiilor făcute pretutindeni în provinciile Moesia Inferioară și Tracia, toate invaziile anterioare. Sub conducerea regelui got Kniva, triburile germanice și sarmatice trec Dunărea și asediază orașul Novae (lîngă actualul oraș Șiștov în R. P. Bulgaria). Respinși de guvernatorul provinciei, Trebonianus Gallus, goții asediază orașul Nicopolis ad Istrum. Împăratul Decius cîștigă aici o primă mare bătălie, obligîndu-i pe goți să ridice asediul. Drumul spre Dobrogea fiindu-le închis, goții trec Balcanii și invadează provincia Tracia, asediind marele oraș Philippopolis (azi Plovdiv). Trupele romane, conduse de Decius, sînt surprinse de goți lîngă Beroea (azi Stara Zagora) și înfrînte [1].

Textele istorice îl acuză pe guvernatorul provinciei Macedonia, L. Priscus, de a fi provocat înfrîngerea trupelor comandate de împărat, cu nădejdea că, ajutat de Kniva, îi va putea lua locul. De pe urma aceleiași trădări, goții ar fi reușit să pătrundă în orașul Philippopolis, pe care l-au jefuit și ai cărui locuitori fură în parte uciși, în parte luați în robie. Retras la nordul Balcanilor cu trupele pe care și le reorganizase, Decius atacă lîngă Nicopolis ad Istrum pe goții care se întorceau spre Dunăre încărcați de pradă. Un prim succes îl îndeamnă pe împărat să-i urmărească pe goți. Înconjurat de aceștia într-o poziție cu totul nefavorabilă, lîngă Abrittus (azi Razgrad, în R. P. Bulgaria) și trădat, pare-se de Trebonianus Gallus, Decius însuși căzu în luptă. Pierderile romanilor fură imense. Pentru Dobrogea, consecințele politice și economice ale acestei înfrîngeri fură deosebit de grele. Se poate afirma că, în urma înfrîngerii de la Abrittus, stăpînirea romană în Dobrogea a fost paralizată pentru o lungă perioadă. Orașele dobrogene, cîteva decenii mai înainte strălucitoare, vor trăi de acum înainte sub semnul neputinței și al panicii. Histria, distrusă aproape în întregime, se va reface greu, pe o suprafață de două ori mai mică decît se întinsese orașul în primele două veacuri ale stăpînirii romane.

Pacea încheiată între noul împărat Trebonianus Gallus și goți fu de scurtă durată, în ciuda faptului că statul roman se obligase să le plătească subsidii anuale. Așezați în Crimeea, goții atacă Asia Mică pe mare. Împreună cu carpii și poate cu sarmații, ei trec în anul următor (252 e.n.) din nou în Dobrogea, dar sînt respinși de trupele romane, comandate de guvernatorul Moesiei Inferioare, Aemilianus. Cîțiva ani mai tîrziu, un nou atac al lor fu oprit de Aurelian, viitorul împărat roman [2].

Măsuri mai energice pentru apărarea orașelor greco-romane din Dobrogea fură luate în vremea împăratului Gallienus (253 – 268). Arhitecții Cleodamos și Athenaios din Bizanț fură chemați să conducă lucrările de reconstrucție a orașelor pontice, probabil Tomis și Callatis [3]. Cît privește Histria, zidurile orașului nou

[1] Iordanes, *Getica*, 18.
[2] *SHA*, XXVI, 10, 2–3; 11, 1–7.
[3] *SHA*, XXIII, 13, 6.

încep a fi refăcute cîţiva ani mai tîrziu. Biografia lui Gallienus, care aminteşte aceste evenimente, adaugă că, în vreme ce lucrările celor doi arhitecţi erau în toi, o flotă de 500 corăbii de ale goţilor şi herulilor îşi făcu apariţia la gurile Dunării şi apoi, coborînd spre sud, atacă oraşele pontice. După un prim insucces, flota romană sub comanda celor doi arhitecţi amintiţi mai sus reuşi să împrăştie

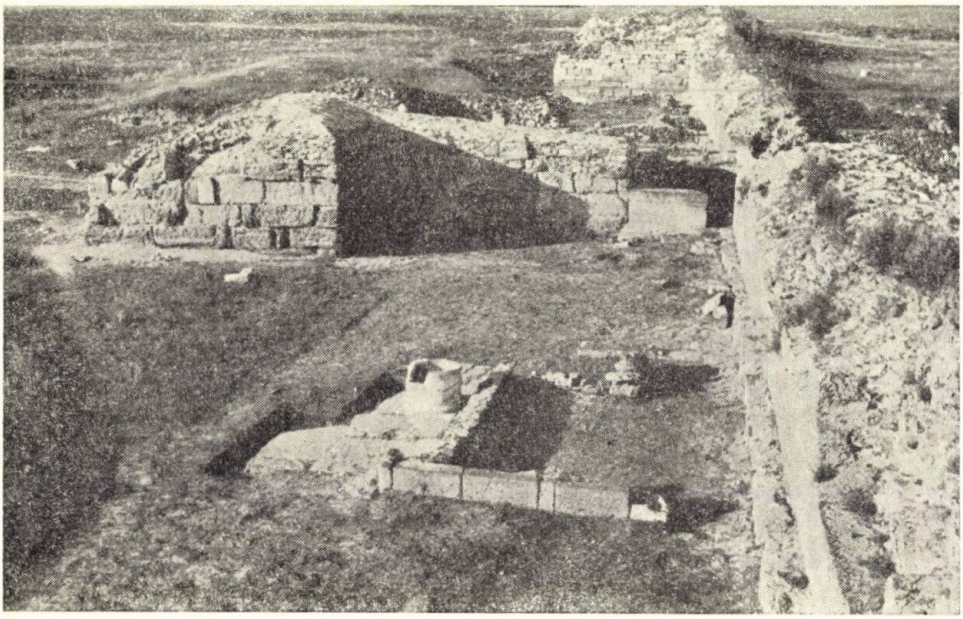

Fig. 136. — Zidul de incintă din sec. IV. În primul plan se vede o fîntînă aşezată într-o piaţetă pavată, alături de o clădire din sec. III e.n. (Histria).

corăbiile goţilor. Un alt grup de invadatori, heruli şi goţi, trecuse Dunărea cam în aceeaşi vreme. Deşi înfrînţi de trupele romane comandate de Gallienus, herulii profită de tulburările politice ce izbucniseră în Apus. Trebuind să se întoarcă în grabă în Italia, unde se proclamase un nou împărat, Gallienus încheie o pace de compromis cu Naulobatus, regele herulilor. Pe lîngă obişnuitele subsidii anuale, li se îngăduie herulilor, ca şi unui grup de goţi, ce pătrunsese pînă în munţii Rodope, să se întoarcă nestingheriţi la nordul Dunării [1].

În anii care au urmat, invaziile goţilor au răspîndit panică în întreaga Peninsulă Balcanică. Numeroşi goţi, heruli, bastarni, pornind din nordul Mării Negre atacă Dobrogea, pe mare şi pe uscat. Oraşul Tomis fu asediat. Aceeaşi soartă o avu şi Marcianopolis.

După ce înaintaseră pînă în Macedonia, unde fură opriţi de trupele romane, comandate de împăratul Claudiu al II-lea Goticul (268—270 e.n.), goţii se

[1] *SHA*, XXIII, 13, 8.

îndreaptă spre Dunăre. În bătălia de la Naissus (Niš în R. P. F. Iugoslavia) goții fură înfrînți cu grele pierderi.

Un nou atac al goților, care invadară în 271 Dobrogea și Tracia, fu respins de noul împărat Aurelian. Biografia acestuia adaugă amănuntul că, în luptele ce au urmat dincolo de Dunăre, 5000 de goți, în frunte cu regele lor Cannabaudes, fură uciși. Puțin mai tîrziu, în timp ce Aurelian pregătea războiul împotriva reginei Zenobia din Palmira, Dobrogea fu invadată din nou de carpi. La întoarcerea sa din Orient, în 273 e.n., Aurelian tăie retragerea carpilor lîngă Carsium, pe Dunăre, nimicind un mare număr dintre ei [1]. Amintirea acestei victorii a fost păstrată de o inscripție din Durostorum pusă în cinstea împăratului cu acest prilej, ca și de o altă inscripție din Callatis [2]. Restul carpilor în această luptă fură așezați cu titlul de coloni în Dobrogea.

Mai tîrziu, în sec. IV, în apropiere de Carsium, este amintit un « sat al carpilor » *(vicus Carporum)*. Este vorba foarte probabil de descendenții acelor carpi, înfrînți de Aurelian în 273 e.n.

Repercusiunile părăsirii Daciei de către romani asupra Dobrogei

Eliberarea Daciei de sub stăpînirea romană a avut însă consecințe repede simțite atît în privința apărării frontierii de la Dunărea de jos, cît și asupra condițiilor generale de viață ale Dobrogei. Este adevărat că, cel puțin începînd cu marea invazie gotică din 248, echilibrul politic și militar din regiunea dunăreană fusese atît de zdruncinat, încît de fapt stăpînirea romană asupra Daciei nu mai corespundea rolului său strategic și politic. Bastion înfipt în mijlocul lumii dacice și sarmatice, Dacia romană concentrase într-o mare măsură atît eforturile de apărare ale statului roman în această parte a lumii, cît și eforturile triburilor de la nord și est de Carpați. Prin însăși existența sa, acest bastion împiedicase timp de aproape un veac pătrunderea dacilor liberi și mai apoi a goților la sudul Dunării. Invazia costobocilor în 170 reprezintă din acest punct de vedere preludiul marilor invazii din anii 248 și 250 — 251 e.n. Aceste raiduri îndrăznețe la sudul Dunării dovedesc măsura în care bastionul militar al Daciei romane nu mai corespundea misiunii sale. Prăbușirea frontului roman din Dacia în anii care au urmat, a avut drept consecință descoperirea flancului drept al liniei romane de apărare, de la Dunărea de jos. Dobrogea se afla din acest punct de vedere în situația cea mai grea: primejdiile o pîndeau nu numai de la nordul Dunării, din cîmpia munteană și din Bugeac, dar și de pe mare, folosită tot mai des de goți în îndrăznețele lor incursiuni care atingeau nu o dată chiar țărmurile Asiei Mici. În aceste condiții, restabilirea frontierei romane la Dunăre după eliberarea Daciei nu crea numaidecît o situație nouă, ci, mai curînd, confirma o situație de fapt, ce se făcuse simțită încă din vremea lui Marcus Aurelius. Se poate afirma chiar că întărirea frontierei

[1] *SHA*, XXVI, 22, 2; 30, 4.
[2] *CIL*, III, 12 456; 7581.

dunărene prin transferarea legiunii XIII Gemina la Ratiaria şi a legiunii V Macedonica la Oescus (ambele localităţi pe malul Dunării în R. P. Bulgaria), după abandonarea bastionului dacic, care nu mai corespundea misiunii sale militare şi politice, a dus în bună măsură la restabilirea echilibrului politic de la Dunărea de jos. De pe urma acestui fapt, ale cărui consecinţe se vor face simţite mai ales în cursul veacului al IV-lea e.n., Dobrogea avea să cunoască încă pentru cîteva veacuri o nouă perioadă de relativă linişte, după zbuciumul veacului al III-lea e.n. care zguduise din temelii nu numai stăpînirea romană la Dunăre, dar edificiul însuşi al statului roman.

Pînă se va ajunge însă la această perioadă de relativă linişte ce caracterizează istoria Dobrogei în sec. IV, nu vor lipsi, în ultimul sfert din veacul anterior, nici primejdia invaziilor, nici eforturile romane de a le pune o stavilă. Un rol însemnat a jucat din acest punct de vedere împăratul Probus (276–282 e.n.), a cărui activitate politică şi militară la frontiera dunăreană dovedeşte nu numai un caracter ferm, dar şi o reală cunoaştere a realităţilor din această regiune atît de importantă pentru întreaga parte de răsărit a imperiului. Pentru asigurarea pazei frontierei dunărene fură colonizaţi la sudul Dunării, atît în Moesia propriu-zisă, cît şi în Dobrogea, un mare număr de bastarni şi carpi. Unele informaţii istorice vorbesc de 100 000 de bastarni colonizaţi la sudul Dunării. Un alt grup germanic compus din gepizi, greutungi (ostrogoţi) şi vandali, colonizaţi la frontiera dunăreană, fu în parte nimicit de Probus, din cauza faptului că aceştia jefuiseră regiunile învecinate şi aşezările de pe coasta Mării Negre. O parte din ei reuşiră să fugă la nordul Dunării, unde nu mai puteau fi urmăriţi [1]. Dobrogea începuse la această dată să fie împestriţată din punct de vedere etnic, prin masive colonizări de populaţii germanice şi dacice libere. Acest proces, început în sec. III, va continua fie pe cale paşnică, fie pe cale violentă, în secolele următoare.

Se poate astfel afirma că programul politic şi militar realizat de Probus la frontiera dunăreană a contribuit în mare măsură la stabilirea unui nou echilibru politic, realizat pe deplin în vremea lui Diocleţian şi a urmaşilor săi. Nu trebuie însă pierdut din vedere faptul că instaurarea acestui nou echilibru nu numai la Dunăre, ci şi în întreg imperiul roman, a fost posibilă numai după depăşirea crizei grave a veacului al III-lea şi datorită adaptării statului roman la condiţiile noi social-economice rezultate de pe urma crizei. Această nouă situaţie, caracteristică descompunerii finale a sclavagismului, se reflectă în reorganizarea administrativă şi militară a Dobrogei în perioada lui Diocleţian şi a urmaşilor săi.

---

[1] Zosimus, I, 71; *SHA*, XXVIII, 18, 1.

BIBLIOGRAFIE

I. *Lucrări teoretice*

F. Engels, *Originea familiei, a proprietății private și a statului*, ed. a IV-a, E.S.P.L.P., București, 1957.

V. I. Lenin, *Opere*, vol. X.

II. *Lucrări generale*

*** *Histria*, I, București, 1954.

Blavatskaia, T. V., *Западнопонтийские города VII—I вв., до н.э.*, Moscova, 1952.

Daicoviciu, C., *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucarest, 1945.

Danov, Chr., *Zapadniat briag na Cerno More v drevnostta*, Sofia, 1947.

Dessau, H., *Geschichte der römischen Kaiserzeit*, I—II, Berlin, 1924—1930.

Jones, A. H. M., *The Greek City from Alexander to Justinian*, Oxford, 1940.

Liebenam, W., *Die Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche*, Leipzig, 1900.

Patsch, C., *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa, V. Aus 500 Jahren vorrömischer und römischer Geschichte Südosteuropas. I. Teil: Bis zur Festsetzung der Römer in Transdanuvien (SBWien*, 214, Bd., 1. Abhdl.), Wien, 1932.

Pârvan, V., *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1923.

— *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926.

— *Dacia. Civilizațiile străvechi din regiunile carpato-danubiene* (trad. R. Vulpe), ediția a III-a, București, 1958.

Rostovtzev, M. I., *Social and Economic History of the Roman Empire*, ed. a II-a, Oxford, 1958.

Sauciuc-Săveanu, T., *Callatis*, în vol. *L'Archéologie en Roumanie*, Bucarest, 1938.

Tudor, D., *Oltenia romană*, ed. a II-a, București, 1958.

Vulpe, R., *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucarest, 1938.

Weiss, J., *Die Dobrudscha im Altertum*, Sarajevo, 1911.

III. *Lucrări speciale*

Înaintarea cuceririi romane la Dunărea de jos:

Barbieri, G., *Ancora sul praefectus orae maritimae*, în *Riv. di Filologia e d'Istruzione Classica*, LXXIV, 1946, p. 166—171.

Condurachi, Em., *Burebista și orașele pontice*, în *SCIV*, IV, 3—4, 1953, p. 515—523.

— *Tib. Plautius Aelianus și strămutarea transdanubienilor în Moesia*, în *SCIV*, IX, 1, 1958, p. 119—130.

Cumont, Fr., *Le pontarque et l' ἀρχιερεὺς Πόντου*, în *RÉG*, XIV, 1901, p. 138—141.

Danov, Chr., *Zur Geschichte des westpontischen Κοινόν*, în *Klio*, XXXI, 1938, p. 436—439.

— *Annuaire Univ. Sofia*, XLVII, 1951—1952, p. 151—154.

Dečev, D., *Ein Beitrag zur Geschichte der linkspontischen Griechenstädte*, în *Izvestiia-Institut*, XVII, 1950, p. 59—68.

Laet, S. J. De, *Portorium. Étude sur l'organisation douanière chez les Romains, surtout à l'époque du Haut Empire*, Brugge, 1949.

Dessau, H., *Zur Reihenfolge der Statthalter Moesiens*, în *JÖAI*, XXIII, 1926, Beibl., p. 345—348.

Dobó, A., *Publicum Portorium Illyrici*, Budapest, 1940.

Filow, B., *Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian*, Leipzig, 1906.

Halkin, L., *Tib. Plautius Aelianus, légat de Mésie sous Néron*, în *L'Antiquité Classique*, III, 1934, p. 121—161.

KALOPOTHAKES, D., *De Thracia provincia Romana*, Lipsiae, 1893.
KAZAROW, G., *Zur Geschichte des linkspontischen* Κοινόν, în *Klio*, IX, 1909, p. 492—493.
LASCU, N., *Pământul și vechii locuitori ai țării noastre în opera din exil a lui Ovidiu*, în vol. *Publius Ovidius Naso*, București, 1957, p. 119—191.
NESSELHAUF, H., *Publicum portorii Illyrici utriusque et ripae Thraciae*, în *Epigraphica*, I, 1939, p. 331—338.
PÂRVAN, V., *Histria*, IV, în *ARMSI*, XXXVIII, 1916, p. 533—732.
— *Gerusia din Callatis*, în *ARMSI*, s. II, t. XXXIX, p. 51—90.
— *Histria*, VII, în *ARMSI*, s. III, t. II, mem. I, p. 1—132.
— *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1923.
— *A propos du « basileus » Cotys de Callatis*, în *Dacia*, I, 1924, p. 363—367.
— *Fouilles d'Histria. Inscriptions*, IIIe série, în *Dacia*, II, 1925, p. 198—248.
PIPPIDI, D. M., *Data decretului histrian pentru Aristagoras, fiul lui Apaturios*, în *Contribuții la istoria veche a Romîniei*, București, 1958, p. 123—136.
— *Tib. Plautius Aelianus și frontiera Dunării de Jos în sec. I e. n.*, în *Contribuții la istoria veche a Romîniei*, p. 137—170.
— *Autour de la chronologie des epîtres d'Ovide « ex Ponto »*, în volumul *Recherches sur le culte impérial*, București, 1939, p. 179—192.
— *Ein Augustus-Tempel in der Dobrudscha*, în *JÖAI*, XLVI, Beibl., p. 229—238.
PREMERSTEIN, A., *Die Anfänge der Provinz Moesien*, în *JÖAI*, I, 1898, Beibl., p. 146—195.
RUSSU, I. I., *Le décret de Callatis en l'honneur d'Isagoras*, în *Dacia*, N. S., I, 1957, p. 179—190.
SAUCIUC-SĂVEANU, TH., *Ariston, Aristons Sohn aus Kallatis*, în *Dacia*, N. S., II, 1958, p. 207—225.
STEIN, A., *Römische Reichsbeamte der Provinz Thracia*, Sarajevo, 1920.
— *Die Legaten von Moesien*, Budapest, 1940.
SYME, R., *Lentulus and the origin of Moesia*, în *JRS*, XXIX, 1934, p. 130 și urm.
TIBILETTI, G., *Governatori romani in città provinciali*, în *Rendic. Ist. Lombardo, Cl. Lettere*, LXXXVI, 1952, p. 64—100.
TOUTAIN, J., *Les pontarques de la Mésie Inférieure*, în *Mém. de la Soc. des Antiquaires de France*, LXII, 1901, p. 123—144.

Dobrogea în timpul stăpînirii, romane:

BALMUȘ, C., *Lai consistentes*, în *SCIV*, IV, 3—4, 1953, p. 723—730.
CANARACHE, V., *Despre alimentarea Histriei cu apă de băut*, în *SCIV*, II, 2, 1951, p. 61—72.
CASSON, STANLEY, *Thracian tribes in Scythia Minor*, în *JRS*, XVII, 1927, p. 97—101.
CONDURACHI, EM., *Din istoria cotropirii romane: deportarea triburilor bessilor în Dobrogea*, în *BȘtAc.*, III, 1951, p. 31—37.
CONSTANTINESCU, ST., *Un monument epigrafic votiv de la Gîrliciu*, în *SCIV*, IX, 2, 1958, p. 349—354.
CUMONT, FR., *Fragment de bouclier portant une liste d'étapes*, în *Syria*, VI, 1925, p. 1—15.
DESSAU, H., *Zur Reihenfolge der Statthalter Moesiens*, în *JÖAI*, XXIII, 1926, Beibl., p. 345—348.
FLORESCU, GR., *O nouă inscripție referitoare la familia Cocceilor de la Capidava*, în *SCIV*, I, 2, 1950, p. 126—138.
— *Două documente epigrafice în legătură cu organizarea quasimunicipală a comunelor rurale (territoria) romane*, în *SCIV*, IX, 1958, p. 337—347.
— *Einige neue Beobachtungen über den Donaulimes entlang der Dobrudscha*, în *Dacia*, N. S., I, 1957, p. 237—244.

— *O piatră de hotar de la Capidava*, în *SCIV*, VIII, 1—4, 1957, p. 317—320.
— *Capidava. Monografie arheologică*, I, București, 1958.
HALKIN, L., *Tib. Plautius Aelianus, légat de Mésie sous Néron*, în *L'Antiquité Classique*, III, 1934, p. 121—161.
PÂRVAN, V., *Cetatea Tropaeum*, București, 1912.
— *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, în *ARMSI*, s. II, t. XXXV, 1912, p. 467—550.
— *Cetatea Ulmetum*, I, în *ARMSI*, s. II, t. XXXIV, 1912, p. 497—607; II, 1 și II, 2, t. XXXVI, 1914, p. 245—328 și 329—420; III, t. XXXVII, 1915, p. 265—304.
— *Histria*, IV, în *ARMSI*, XXXVIII, 1916, p. 533—732.
— *Histria*; VII, în *ARMSI*, s. III, t. II, mem. 1, 1923.
— *Une nouvelle inscription de Tomi*, în *Dacia*, I, 1924, p. 273—279.
— *Fouilles d'Histria. Inscriptions*, IIIe série, în *Dacia*, II, 1925, p. 198—249.
PIPPIDI, D. M., *În jurul unei inscripții din Muzeul Național de Antichități al Institutului de arheologie*, în *SCIV*, IX, 2, 1958, p. 357—371.
— *Hotărnicia consularului Laberius Maximus*, în vol. *Contribuții la istoria veche a Romîniei*, București, 1958, p. 171—196.
RUSSU, I. I., *Vicus « Ultinsium »*, în *SCIV*, VIII, 1957, p. 311—315.
— *Despre populația istriană în sec. II e.n. în legătură cu un « catalogus» fragmentar*, în *SCIV*, IX, 1, 1958, p. 39—56.
SAUCIUC-SĂVEANU, T., *T. Vitrasius Pollio și orașul Callatis*, 1936.
— *Inscripție murală latină din vremea praes. prov. M. Valerius Bradua*, 1936.
— *Un nou fragment al inscripției murale din Callatis* (1937).
— *Vibius Severus, speculator pontic*, în *SCIV*, VIII, 1—4, 1957, p. 205—213.
SCHUCHHARDT, C., *Die sogennanten Trajanswälle in der Dobrudscha*, în *Abhdl. Preuss. Akad. der Wissenschaften*, 1918, Phil.-hist. Klasse, p. 22—60.
STOIAN, I., *A propos de CIL, III, 6157 et 7566*, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 329—335.
— *Tribul Hopletes într-o nouă inscripție din Tomis*, în *Studii clasice*, I, 1959, p. 105—112.
— *O inscripție tomitană inedită din vremea Severilor*, în *SCIV*, X, 2, 1959, p. 321—335.
TEODORESCU, D. M., *Monumente inedite din Tomi*, București, 1918.
TOCILESCU, GR., *Monumente epigrafice și sculpturale ale Muzeului Național din Bucuresci*, I—II, București, 1902—1908.
— *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, București, 1900.
TUDOR, D., *Cohors I Cilicum, în Scythia Minor și Taurida*, în *An. Univ. « C. I. Parhon »*, *Științe sociale, istorie*, 5, 1956, p. 45—73.
— *Vicus Quintionis*, în *SCȘIași*, II, 1951, p. 448—487.
— *O nouă inscripție despre Q. Pompeius Falco, guvernator al Moesiei inferioare*, în *SCIV*, II, 2, 1951, p. 159—164.
VULPE, R., *Canabenses și Troesmenses. Două inscripții inedite din Troesmis*, în *SCIV*, IV, 3—4, 1953, p. 557—579.
— *Problema Lai-lor*, *SCIV*, IV, 3—4, 1953, p. 733—741.
— *Tomi al tempo di Ovidio*, în *Studi Romani*, VI, 1958, p. 629—648.
WAGNER, W., *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien vom Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938.

Dezvoltarea economică a Dobrogei în sec. I—III e.n.:

CANARACHE, V., *Unelte agricole pe teritoriul R.P.R., în epoca veche*, în *SCIV*, I, 2, 1950, p. 83—109.

De Laet, S. J., *Portorium. Étude sur l'organisation douanière chez les Romains, surtout à l'époque du Haut-Empire*, Brugge, 1949.
Dobó, A., *Publicum Portorium Illyrici*, Budapest, 1940.
Florescu, R., *Agricultura în Dobrogea la începutul stăpînirii romane*, în *SCIV*, VII, 1956, p. 367—392; VIII, 1957, p. 149—162.
Gren, Erik, *Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit*, Uppsala, 1941.
Nesselhauf, H., *Publicum Portorii Illyrici utriusque et ripae Thraciae*, în *Epigraphica*, I, 1939, p. 331—338.
Pârvan, V., *Die Nationalität der Kaufleute im römischen Kaiserreiche*, Breslau, 1909.
— *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, în *ARMSI*, s. 1, t. XXXV, p. 467—550.
— *Histria*, IV, în *ARMSI*, s. II, t. XXXVIII, p. 535—732.
— *Gerusia din Callatis*, în *ARMSI*, s. II, t. XXXIX, p. 51—90.
— *Histria*, VII, în *ARMSI*, s. III, t. II, mem. 1, p. 1—132.
— *Fouilles d'Histria. Inscriptions*, IIIe série, în *Dacia*, II, 1925, p. 198—248.
Pick B., Regling, K., *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands. Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, I, 1—2, Berlin, 1898—1910.
Pippidi, D. M., *Hotărnicia consularului Laberius Maximus*, în vol. *Contribuții la istoria veche a Romîniei*, București, 1958, p. 171—196.
Poland, Fr., *Geschichte des griechischen Vereinswesens*, Leipzig, 1909.
Russu, I. I., *Un litigiu de hotărnicie în Scythia Minor*, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 75—86.
Stoian, I., *O inscripție inedită din Histria. Plîngerile țăranilor băștinași de pe teritoriul histrian împotriva apăsării romane*, în *SCIV*, II, 2, 1951, p. 137—157.
— *Unele aspecte pînă acum necunoscute ale sclavajului la Tomis, în lumina unei inscripții inedite*, în *Studii clasice*, II, 1960 (în curs de publicare).
Ștefan, Gh., *Două vase de terra sigillata descoperite la Bisericuța-Garvăn*, în *SCIV*, IX, 1958, p. 61—71.
Teodorescu, D. M., *Monumente inedite din Tomi*, București, 1918.
Tocilescu, Gr., *Monumente epigrafice și sculpturali ale Muzeului Național din Bucuresci*, I—II, București, 1902—1908.

Muntenia și Moldova în epoca romană:

Cantacuzino, G., *Un papyrus latin relatif à la défense du Bas-Danube*, în *RHSEE*, V, 1928, p. 38—74.
Daicoviciu, C., *Dacica. În jurul unor probleme din Dacia romană*, în *AISC*, II, 1933—1935, p. 248—253.
Fink, R. O., *Hunt's Pridianum: British Museum Papyrus 2851*, în *JRS*, XLVIII, 1958, p. 102—116.
Florescu, Gr., *Un nou document epigrafic referitor la teritoriul de la nordul Dunării moesice*, în *SCIV*, II, 2, 1951, p. 125—135.
Ștefan, Gh., *Dinogetia — A problem of ancient topography*, în *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 317—329.
Syme, R., *The Lower Danube under Trajan*, în *JRS*, XLIX, 1959, p. 26—33.
Vulpe, R., *Piroboridava: Considerațiuni arheologice și istorice asupra Cetățuii de la Poiana în Moldova de Jos*, București, 1931 (cf. *Viața românească*, XXXII, 1930, nr. 9—10, p. 297—310; XXXIII, 1931, nr. 5, p. 162—170 și nr. 6, p. 239—247).
— *La civilisation dace et ses problèmes à la lumière des dernières fouilles de Poiana en Basse-Moldavie*, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 143—164.
— *Muntenia și Moldova de Jos în timpul lui Traian, în lumina unei noi lecturi a papirului Hunt*, în *Studii clasice*, II, 1960 (în curs de publicare).

Cercetări arheologice:

Bărboşi:

PÂRVAN, V., *Castrul de la Poiana şi drumul roman prin Moldova de Jos*, Bucureşti, 1914, p. 93—130.

ŞTEFAN, GH., *Nouvelles découvertes dans le « castellum » romain de Barboşi (près de Galaţi)*, în *Dacia*, V—VI, 1935—1936, p. 341—349.

Drajna:

ŞTEFAN, GH., *Le camp romain de Drajna de Sus (département de Prahova)*, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 115—147.

Poiana:

VULPE, R., *Şantierul Poiana*, în *SCIV*, I, 1, 1950, p. 47—52; II, 1, 1951, p. 191—194, 211—214; III, 1952, p. 202—209, 217—220; cf. şi B. MITREA, în *SCIV*, VIII, 1957, p. 165—182.

VULPE, R. şi VULPE, EC., *Les Fouilles de Poiana*, 1927, în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 253—351.

Tinosul:

VULPE, R. şi VULPE, EC., *Les Fouilles de Tinosul*, în *Dacia*, I, 1924, p. 166—223.

Mălăieşti:

FLORESCU, GR., *Săpăturile arheologice de la Mălăieşti*, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 271—277.

Tîrgşor:

Raport preliminar, în *Materiale*, V, 1959, p. 624—625.

Rucăr:

TUDOR, D., *Consideraţii asupra unor cercetări arheologice făcute pe Limes Transalutanus*, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 87—97.

Turnu-Măgurele:

FLORESCU, GR., *Cetatea Turnu*, în *RIR*, XV, 1946.

Jidova:

TUDOR, D., *Castrele romane de la Jidova lîngă Cîmpulung în Muscel*, în *Bucureşti*, II, 1936, nr. 1—2, p. 89—117. Cf. şi *BMM*, IV, 1940—1941, nr. 7—8, p. 98—101 şi *BCMI*, XXXVII, 1944, p. 72—82.

Băneasa:

CANTACUZINO, G., *Le grand camp romain situé près de la commune de Băneasa (département de Teleorman)*, în *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 441—472.

Despre Limes Transalutanus:

TOCILESCU, GR., *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, Bucureşti, 1900, p. 117—135.

TUDOR, D., *Consideraţii asupra unor cercetări arheologice făcute pe limes transalutanus*, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 87—97.

Drumuri romane prin Muntenia şi Moldova:

FLORESCU, GR., *Einige Beobachtungen über den Donaulimes entlang der Dobrudscha*, în *Dacia*, N. S., I, 1957, p. 237—242.

Populaţii geto-dace din Moldova:

ANTONESCU, I., *Săpăturile de la Gabăra-Porceşti*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 473—486.
MITREA, B., *Contribuţii numismatice la istoria triburilor daco-getice din Moldova în a doua jumătate a secolului al III-lea e.n.*, în *SCIV*, VII, 1—2, 1956, p. 159—177.
KUDREAVŢEV, O. V., *Исследования по истории балкано-дунайских областей в период римской империи и стран по общим проблемам древней истории*, Moscova, 1957.
GOSTAR, N., *Ramura nordică a dacilor: costobocii*, în *Bul. Univ. V. Babeş şi Bolyai, ser. şt sociale*, Cluj, I, 1956, nr. 1—2, p. 183—199.
MORINTZ, SEBASTIAN şi BICHIR, GH., *Săpăturile de la Pădureni*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 487—495.
VULPE, R., *Săpăturile de la Poieneşti din 1949*, în *Materiale*, I, 1953, p. 213—506, şi cu deosebire p. 459—503 (carpi şi bastarni).

Evenimente istorice:

DAICOVICIU, C., *Dacia capta . . .*, în *Steaua*, Cluj, IX, 1958, nr. 6, p. 116—118 (problema pătrunderii roxolanilor în Muntenia).
MITREA, B., *Tezaurul monetar de la Ruşi-Sibiu şi acţiunea carpilor împotriva stăpînirii romane din Dacia în timpul lui Filip Arabul*, în *SCIV*, IV, 3—4, 1953, p. 611—640. Cf. şi vol. *Nouvelles études d'histoire*, Bucureşti, 1955, p. 149—160.
— *La migration des Goths reflétée par les trésors de monnaies romaines enfouis en Moldavie*, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 229—236.

Pătrunderea romană la răsărit de gurile Dunării:

NICORESCU, P., *Scavi e scoperte a Tyras*, în *ED*, II, 1924, p. 378—415.
— *Fouilles de Tyras*, în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 557—601.
— *Garnizoana romană din sudul Basarabiei*, în *ARMSI*, ser. III, t. XIX, mem. 16, p. 217—225.
REMENNIKOV, A. M., *Борьба племен северного Причерноморья с Римом в III веке*, Moscova, 1954.

Cultura greco-romană în Dobrogea sec. I—III e.n.:

ANTONESCU, TH., *Le trophée d'Adamclissi*, Jassy, 1905.
BORDENACHE, G., *Correnti d'arte e riflessi d'ambiente su alcuni ritratti del Museo Nazionale di Antichità*, în *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 267—280.
— *Attività edilizia a Tomi nel II secolo dell'era nostra*, în *Dacia*, N.S., IV (în curs de publicare).
CANTACUZINO, G., *Une chasse inconnue du Cavalier thrace*, în *Mél. G. Glotz*, I, Paris, 1932, p. 103—115.
CICHORIUS, C., *Die römischen Denkmäler in der Dobrudscha*, Berlin, 1904.
COLIU, EM., *Un sarcophage à symboles de Tomis*, în *Istros*, I, 1934, p. 81—116.

FERRI, SILVIO, *Arte romana sul Danubio*, Milano, 1933.
— *Motivi ornamentali nell'arte romana del Medio e Basso Danubio*, Roma, 1933.
— *Nouvi documenti relativi al Trofeo di Traiano nella Mesia inferiore*, în *Annali della Sc. Norm. Sup. di Pisa*, II, 1933, p. 369.
FLORESCU, FLOREA B., *Monumentul de la Adamklissi*, Bucureşti, 1959.
FLORESCU, GR., *Sisteme constructive romane la Histria*, în *SCIV*, IV, 1953, p. 597—607.
FURTWÄNGLER, A., *Zum Tropaion von Adamklissi*, München, 1904.
IORGA, N., *Explicaţia monumentului de la Adamklissi*, în *AAR*, s. III, t. XVII, 1936, p. 206—214.
MURNU, G., *Monumente de piatră din colecţia de antichităţi a Muzeului dela Adamclissi*, Bucureşti, 1913.
NICORESCU, P., *Liber-Dionysos. Două inedite*, în *BCMI*, VIII, 1915, p. 41—45.
— *Monumente nouă din teritoriul oraşului Tomi*, în *BCMI*, IX, 1916, p. 71—81.
— *Neues über das Tropaeum von Adamklissi, Bericht über das VI. Intern. Kongress f. Archäologie*, Berlin, 1940, p. 473.
PARIBENI, R., *Optimus Princeps. Saggio sulla storia e sui tempi dell'imperatore Traiano*, Messina, 1926.
PÂRVAN, V., *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, în *ARMSI*, s. II, t. XXXV, p. 467—550.
— *Cetatea Tropaeum*, Bucureşti, 1912.
— *Histria*, IV, în *ARMSI*, s. II, t. XXXVIII, p. 535—732.
— *Gerusia din Callatis*, în *ARMSI*, s. II, t. XXXIX, p. 51—90.
— *Histria*, VII, în *ARMSI*, s. III, t. II, mem. 1, p. 1—132.
— *Gînduri despre lume şi viaţă la Greco-Romanii din Pontul Stîng*, în *Memoriale* Bucureşti, 1923, p. 9—50.
PETERSEN, E., *Sul monumento di Adam-Klissi*, în *RömMitt*, XI, 1890, p. 302.
PICK, B., *Das Monument von Adam-Klissi auf Münzen von Tomis*, în *AEM*, XV, 1892, p. 18.
PIPPIDI, D. M., *O inscripţie agonală din Histria de la începutul sec. III e.n.*, în *Contribuţii la istoria veche a Romîniei*, Bucureşti, 1958, p. 197—212.
— *Dionysische Inschriften aus Histria aus dem 2.—3. Jh. u. Z.*, în *Dacia*, N.S., III, 1959, p. 391—413.
— *Un nouveau document sur le κοινόν pontique au IIe siècle. En marge d'un album agonistique d'Istros*, în *BCH*, LXXXIV, 1960 (sub tipar).
POPESCU, EM., *Un document epigrafic inedit de la Histria şi cultul Cybelei*, în *SCIV*, V, 3—4, 1954, p. 449—464.
ŞTEFAN, GH., *Noi monumente epigrafice referitoare la gladiatorii din Tomi*, în *BŞtAc*, 1948, p. 29—38.
STUDNICZKA, FR., *Tropaeum Traiani*, Leipzig, 1904.
TEODORESCU, D. M., *Monumente inedite din Tomi*, Bucureşti, 1918.
TOCILESCU, GR., BENNDORF, O. şi NIEMANN, G., *Monumentul de la Adam-Klissi—Tropaeum Traiani*, Viena, 1895.
TOCILESCU, GR., *Monumente epigrafice şi sculpturali ale Muzeului Naţional din Bucuresci*, I—II, Bucureşti, 1902—1908.
— *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, Bucureşti, 1900.
— *Fouilles d'Axiopolis*, în vol. *Festschrift zu Otto Hirschfeld 60. Geburtstag*, Berlin, 1903.

Criza stăpînirii romane din Dobrogea în sec. III e.n.:

BERSANETTI, G. M., *Studi sull'imperatore Massimino il Trace*, Roma, 1940.
CONDURACHI, EM., *La costituzione Antoniniana e la sua applicazione nell'Impero Romano*, în *Dacia*, N. S., II, 1958, p. 281—316.
FILOW, B., *Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian*, Leipzig, 1906.

GOSTAR, N., *Ramura nordică a dacilor: costobocii*, în *Bul. Univ. V. Babeş şi Bolyai, ser. şt. sociale.* Cluj, I, 1956, p. 185—199.

KUDREAVŢEV, O. V., *Исследования по истории балкано-дунайских областей в период римской империи и стран по общим проблемам древней истории*, Moscova, 1957.

PÂRVAN, V., *Cetatea Tropaeum*, Bucureşti, 1912.

— *Zidul cetăţii Tomi*, în *ARMSI*, s. II, t. XXXVII, p. 415—450.

— *Histria*, IV, în *ARMSI*, s. II, t. XXXVIII, p. 535—732.

— *Histria*, VII, în *ARMSI*, s. III, t. II, mem. 1, p. 1—132.

— *Municipium Aurelium Durostorum*, în *Riv. di Filol. e d'Istr. classica*, N.S., II, 1924, p. 307—340.

— *Fouilles d'Histria. Inscriptions. IIIe série*, în *Dacia*, II, 1925, p. 198—248.

PIPPIDI, D. M., *În marginea unei inscripţii latine editate de V. Pârvan*, în vol. *Contribuţii la istoria veche a Romîniei*, Bucureşti, 1958, p. 213—222.

RAPPAPORT, B., *Die Einfälle der Goten in das römische Reich bis auf Constantin*, Leipzig, 1899.

WAGNER, W., *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938.

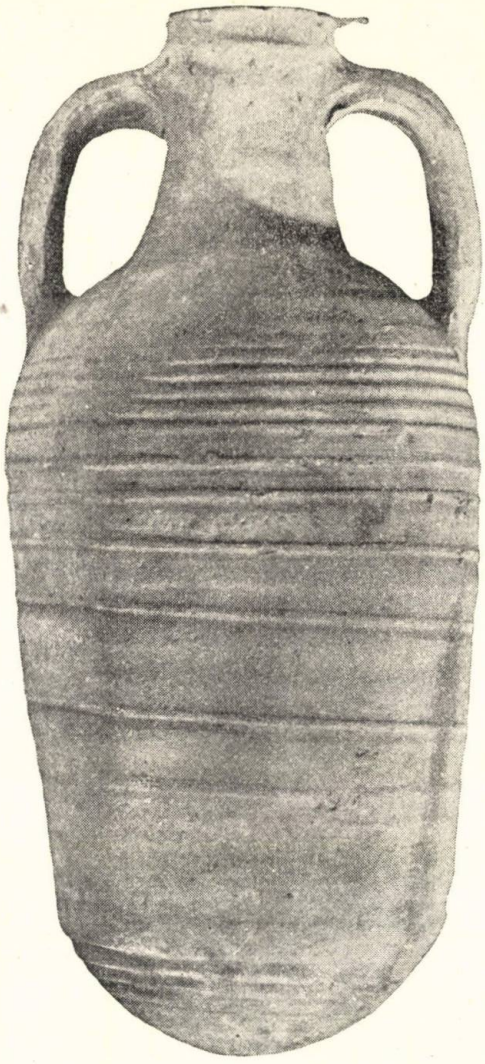

PARTEA IV

PERIOADA DE TRECERE LA FEUDALISM

(sec. IV—X e.n.)

CARACTERELE GENERALE ALE PERIOADEI

Lupta maselor asuprite, precum şi atacurile triburilor libere dinafară, au dus la prăbuşirea sistemului sclavagist în Dacia mai devreme decît în alte provincii ale imperiului roman. Acest din urmă fapt se explică prin vecinătatea nemijlocită a unor populaţii aflate în stadiul descompunerii orînduirii comunei primitive, cînd expediţiile militare pentru pradă şi cucerire de noi teritorii capătă o importanţă deosebită.

O dată cu eliberarea Daciei de sub stăpînirea statului roman, societatea omenească de pe teritoriul ţării noastre a păşit într-o nouă perioadă de dezvoltare istorică, *perioada de trecere la feudalism*, care durează de la sfîrşitul secolului al III-lea pînă în secolul X e.n. Cu toată durata ei neobişnuit de lungă, ea rămîne o perioadă tipică de trecere de la un mod de producţie la un alt mod de producţie. Procesul de apariţie şi formare a unor relaţii de producţie superioare calitativ vechilor relaţii care dominaseră în Dacia romană, a avut o durată aşa de lungă datorită atît condiţiilor specifice interne, în speţă relaţiilor diverse care i-au servit ca punct de plecare (relaţii gentilice, sclavagiste, de colonat), ca şi factorilor externi ce au influenţat pozitiv sau negativ în decursul veacurilor, respectiv populaţiilor migratorii.

Începutul acestei perioade în Dacia se caracterizează prin coexistenţa mai multor tipuri de relaţii social-economice diferite. In urma retragerii stăpînilor de sclavi, a marilor proprietari funciari, ca şi a organelor de stat pe care se sprijinise dominaţia lor de clasă, modul de producţie sclavagist s-a prăbuşit. În noile condiţii, oraşele şi-au pierdut rolul lor social-economic şi administrativ şi au încetat de a mai exista ca atare, căpătînd un pronunţat caracter rural.

Aceleaşi condiţii au pecetluit şi soarta colonatului, care în Dacia nici nu fusese prea dezvoltat şi care şi-a încetat existenţa, nemaiputînd juca nici un rol în naşterea relaţiilor feudale. Populaţia daco-romană, eliberată de sub exploatarea statului sclavagist roman, s-a strîns în obştile săteşti, agricole şi păstoreşti, care dăinuiseră şi în perioada stăpînirii romane. Asemenea obşti s-au menţinut, în secolele IV—VI, şi pe teritoriul din dreapta Dunării, rămas sub stăpînirea imperiului. Ele au fost principala formă de organizare la populaţiile

din Dacia şi au avut un rol important în apariţia şi dezvoltarea feudalismului, deoarece în sînul lor s-au constituit, într-un proces de lungă durată, clasele fundamentale ale orînduirii feudale. Dacii liberi pătrunşi pe teritoriul Daciei romane, în primul rînd carpii, se aflau încă în etapa de destrămare a relaţiilor gentilice. Popoarele migratoare erau de asemenea purtătoare ale relaţiilor de comună primitivă, în faza democraţiei militare. Concomitent, în sudul Daciei, stăpînirea romană care s-a menţinut pe o fîşie de teren din Banat, Oltenia şi Muntenia, sprijinea colonatul caracteristic epocii tîrzii a imperiului roman, iar în Dobrogea şi, în general, în provinciile aflate la sud de Dunăre, continua, alături de colonat, modul de producţie sclavagist în faza sa de dezagregare, precum şi obştile ţărăneşti.

În asemenea condiţii, în cursul migraţiilor triburilor germanice şi populaţiilor de nomazi de stepă ce au stăpînit vremelnic teritoriul ţării noastre, procesul de transformări economice şi sociale s-a petrecut mai lent. Migraţia popoarelor, pe lîngă rolul pozitiv, pe care l-a avut în desfiinţarea exploatării sclavagiste, a jucat şi un rol de frînă în dezvoltarea societăţii. Căci, găsindu-se pe o treaptă inferioară din punct de vedere social-economic, populaţiile migratoare din secolele III—VI nu numai că n-au contribuit la dezvoltarea forţelor de producţie, ci, dimpotrivă, le-au ţinut pe loc, ceea ce a avut ca rezultat o stagnare a dezvoltării sociale [1]. Economia a revenit la agricultura extensivă şi păstorit, iar meşteşugurile au decăzut, luînd un caracter precumpănitor casnic. Aşa cum arată K. Marx, « în evul mediu satul este punctul de plecare al istoriei, a cărei dezvoltare are loc apoi sub forma opoziţiei dintre oraş şi sat... » [2].

De-abia din secolul al VII-lea, cînd se întrerupe pentru mai bine de două secole valul migraţiilor, populaţia daco-romană are posibilitatea să se dezvolte într-un ritm din ce în ce mai viu, în condiţiile convieţuirii cu slavii, în aşa măsură încît, începînd cu sfîrşitul secolului al IX-lea, constatăm deja existenţa unor organizaţii politice de tip feudal timpuriu. Chiar dacă apariţia acestor formaţiuni este documentată numai în cîteva regiuni (la graniţa de vest a ţării, în Transilvania şi în Dobrogea), totuşi este suficient pentru a considera secolul al X-lea ca hotarul de sfîrşit al perioadei de apariţie şi formare a relaţiilor feudale, spre deosebire de istoricii care legau aceasta de formarea ţărilor romîneşti de sine stătătoare. Căci, apariţia relaţiilor feudale timpurii, fie şi în sînul unor formaţiuni dependente, încadrate în state feudale străine mai cuprinzătoare, cum erau, în cazul nostru, primul ţarat bulgar sau imperiul bizantin, reprezintă din punct de vedere social-economic un fapt mai semnificativ decît formarea unor state feudale independente.

Concomitent cu transformările economico-sociale, în perioada de trecere la feudalism s-a petrecut şi procesul de formare a limbii şi a poporului romîn. Aşa cum se va vedea la locul cuvenit şi acest proces poate fi considerat încheiat, în liniile lui esenţiale, către sfîrşitul secolului al IX-lea e.n.

[1] K. Marx-F. Engels, *Opere*, III, E.S.P.L.P., Buc., 1958, p. 24.
[2] K. Marx, *Forme premergătoare producţiei capitaliste*, E.S.P.L.P., Buc., 1956, p. 17.

CAPITOLUL I

STĂPÎNIREA ROMANO-BIZANTINĂ LA SUD DE DUNĂRE

1. DACIILE SUD-DUNĂRENE

Deşi imperiul roman mai păstra cîteva capete de pod pe malul de nord al Dunării, totuşi hotarul oficial, după pierderea Daciei, a fost fixat pe linia fluviului. Înfiinţarea celor două Dacii sud-dunărene (*Dacia Ripensis* şi *Dacia Mediterranea*), cuprinzînd o parte din teritoriul Moesiei Superioare şi partea de apus a Moesiei Inferioare pînă la rîul *Utus* (Vit) şi atingînd către sud rîurile *Axius* (Vardar) şi *Strymon* (Struma), avea scopul de a camufla pierderea Daciei propriu-zise. Dacia continua astfel să figureze în lista provinciilor imperiului roman.

Scopuri asemănătoare urmărea desigur şi informaţia transmisă de o serie de istorici, care însă trebuie să aibă la bază un izvor oficial, că romanii din Dacia n-au fost părăsiţi la voia întîmplării, ci au fost strămutaţi în dreapta Dunării. Opinia publică putea, deci, să fie liniştită. Cu un front scurtat, cu apărarea întărită de trupele retrase din Dacia nord-dunăreană, imperiul părea pus la adăpost de surprize, cel puţin pentru moment. De aceea măsura lui Aurelian n-a provocat proteste sau, cel puţin, ecoul lor n-a ajuns pînă la noi, aşa cum se întîmplase faţă de intenţia lui Hadrian de a părăsi, la începutul domniei sale, cuceririle lui Traian de peste Dunăre.

Totodată, transferarea unei părţi din populaţia romană din Dacia ca şi a celor două legiuni, a V-a Macedonica şi a XIII-a Gemina, însemna o întărire sensibilă a romanităţii sud-dunărene, ceea ce a avut o mare importanţă pentru dezvoltarea ulterioară a relaţiilor cu populaţia romanică, rămasă în teritoriile nord-dunărene. Dintre toate provinciile sud-dunărene, cele două Dacii intens romanizate au avut rolul principal în prelungirea şi menţinerea romanităţii din Dacia Traiană, atît din punct de vedere economic cît şi cultural şi lingvistic. Ele au servit ca bază militară expediţiilor întreprinse de imperiu la nord de Dunăre, fie că acestea urmăreau « recucerirea » Daciei, fie că erau simple acţiuni de pedepsire a sarmaţilor şi a goţilor. Contactul aproape neîntrerupt la Dunărea

olteană şi bănăţeană, în parte şi la cea munteană, între populaţiile din sud şi cele din fosta Dacie, a fost un factor important pentru consolidarea romanităţii nord-dunărene, indiferent de vremelnicii stăpînitori sub care împrejurările îi sileau să trăiască.

2. STĂPÎNIREA ROMANO-BIZANTINĂ ÎN DOBROGEA (sec. IV—VII e.n.)

Pierderea Daciei a fost o lovitură grea pentru imperiul roman. Populaţia daco-romană ce nu se strămutase la sud de Dunăre, a fost nevoită să se adapteze noilor condiţii de viaţă impuse de migraţia triburilor « barbare ».

Nu e mai puţin adevărat că multiplele legături cu provinciile din dreapta Dunării, continuate cu intermitenţe, pînă la începutul secolului VII, au avut un rol important în menţinerea romanităţii dintre Dunăre şi Carpaţi. Din acest punct de vedere, stăpînirea romană asupra teritoriilor de la sud de Dunăre reprezintă un factor pozitiv, în sensul că procesul de romanizare a continuat în ţinutul dintre Dunăre şi Balcani şi astfel romanitatea balcanică a putut alimenta mereu grupul romanic din Dacia, cel puţin pînă la prăbuşirea apărării Dunării, adică pînă la începutul secolului VII.

Se poate afirma că valea Dunării, cu cele două maluri ale fluviului, a fost axa teritoriului de închegare a romanităţii carpato-balcanice. Pînă la începutul secolului VII, provinciile sud-dunărene Scythia, cele două Moesii, Dacia Ripensis şi Dacia Mediterranea, mai puternic romanizate, au adus o contribuţie importantă la procesul de formare a limbii şi poporului romîn. După anul 602, cînd a început aşezarea în masă a slavilor în Peninsula Balcanică, ceea ce a avut ca urmare slavizarea sau dislocarea populaţiei romanizate dintre Dunăre şi Haemus, rolul principal a revenit teritoriilor din stînga fluviului, unde procesul a fost continuat şi desăvîrşit.

Spre deosebire de Dacia, teritoriul Dobrogei a rămas în continuare, pînă în secolul al VII-lea, sub stăpînirea imperiului. Ca parte integrantă a acestuia, el a participat la toate transformările economico-sociale petrecute în imperiul de răsărit. Această perioadă se caracterizează prin descompunerea sistemului sclavagist al economiei care se accentuează începînd cu secolul al IV-lea. În secolele al V-lea şi al VI-lea procesul de dezvoltare a colonatului continuă. « Economia latifundiară, întemeiată pe munca sclavilor, nu mai renta... Mica gospodărie a devenit iarăşi singura formă rentabilă. Una după alta vilele fură împărţite în parcele mici şi date în arendă transmisibilă prin moştenire... De preferinţă aceste mici parcele de pămînt erau date colonilor » [1].

---

[1] F. Engels, *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului*, E.S.P.L.P., Buc., 1957, p. 149—150.

Sclavia începe să-şi piardă importanţa sa economică. « În societate nu mai era loc decît pentru sclavii care munceau pe lîngă casă şi pentru sclavii de lux ai bogăţaşilor »[1]. Forma principală de exploatare a producătorilor direcţi a ajuns colonatul, o formă de relaţii de producţie care corespunde perioadei de tranziţie de la orînduirea sclavagistă la cea feudală. Rezultă, aşadar, că în imperiul de răsărit, în perioada dintre secolele al IV-lea — al VI-lea, era în curs un proces de feudalizare a societăţii. Pentru provincia dintre Dunăre şi mare, acest proces s-a accentuat în urma aşezării slavilor, urmată curînd de căderea ei sub stăpînirea bulgarilor.

Dobrogea în perioada dintre 284—378

Perioada care începe cu domnia lui Diocleţian (284 — 305), se caracterizează prin eforturile statului roman de a remedia consecinţele crizei din secolul al III-lea şi prin transformarea principatului în *dominat*, adică într-un stat autocratic.

Efectele migraţiei popoarelor se resimţiseră puternic şi în provinciile din dreapta Dunării. În cursul secolului al III-lea acestea avuseseră de suferit distrugeri grele, care ruinaseră numeroase aşezări. Cu deosebită violenţă fuseseră lovite oraşele Moesiei Inferior. Astfel, Histria împărtăşise, în 248, soarta multor localităţi dobrogene, iar în 251 căzuse în bătălia de la Abrittus (Razgrad) chiar împăratul Decius.

Încă înainte de evacuarea Daciei, sub presiunea atacurilor repetate ale carpilor şi ale goţilor, imperiul fusese silit să retragă apărarea pe linia Dunării de jos, lăsînd în mîna barbarilor teritoriile de dincolo de fluviu, ce aparţinuseră provinciei Moesia. Probabil în vremea lui Gordianus al III-lea (238—244), romanii au părăsit capul de pod dintre Siret şi Brateş, ca şi teritoriul cuprins între Dunăre şi valul dintre Prut şi Tatar-Bunar (R.S.S. Ucraina). Este adevărat că, în urma victoriilor lui Claudiu al II-lea (Goticul) şi Aurelian, goţii au fost obligaţi să se retragă din provinciile sud-dunărene, dar ei au rămas în posesiunea teritoriului din stînga fluviului, alături de daco-romani, carpi, sarmaţi, şi continuau să neliniştească apărarea romană. Se impunea, deci, o reorganizare vastă, care să pună capăt fenomenelor de anarhie determinate de criza generală a imperiului sclavagist şi să asigure apărarea graniţelor primejduite ale imperiului. Această sarcină a revenit lui Diocleţian şi urmaşilor săi din secolul al IV-lea. Diocleţian a procedat la numeroase reforme care urmăreau întărirea statului sclavagist. Prin reforma administrativă imperiul era împărţit în 12 dioceze, fiecare compusă din mai multe provincii. Teritoriul Dobrogei a fost detaşat de provincia Moesia Inferior şi transformat în provincie de sine stătătoare, sub numele de *Scythia*, cu centrul la *Tomi*. Împreună cu Moesia Secunda, Tracia, Haemimontul, Rhodope şi Europa[2], provincie situată pe ţărmul de nord al Mării Marmara, ea aparţinea diocezei Traciei. Prin aceeaşi reformă

[1] F. Engels, *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului*, p. 149—150.
[2] *Notitia Dignitatum Or.*, I, 51.

s-a urmărit și micșorarea autorității guvernatorilor care nu o dată se proclamaseră împărați, în cursul anarhiei din secolul al III-lea. În consecință, atribuțiile civile ale foștilor guvernatori s-au despărțit de cele militare. Conducerea treburilor civile a revenit unui guvernator numit *praeses*, iar comanda trupelor fiecărei provincii era încredințată unui comandant militar, purtînd titlul de *dux*.

Reforma militară a lui Diocleţian a urmărit să creeze un instrument puternic în mîna împăratului. Ceea ce constituia noutatea acestei reforme era împărțirea armatei în două categorii de trupe. Prima era formată din unități fixe *ripenses*, *milites limitanei*, avînd garnizoane stabile pe *limes*, adică pe frontiera fortificată. Cealaltă, alcătuită din *comitatenses*, *milites palatini*, forma armata de manevră de care dispunea direct împăratul.

În cadrul măsurilor generale defensive, conducerea imperiului a acordat o atenție deosebită reorganizării liniei fortificate a Dunării, la acea dată sectorul cel mai amenințat de atacurile « barbare », așa cum dovediseră evenimentele din deceniile anterioare. În cadrul planului general de apărare a imperiului, ținînd seama de pierderea Daciei, teritoriul Dobrogei, dată fiind valoarea sa strategică, urma să dețină un rol de primă importanță.

O și mai mare importanță strategică a dobîndit provincia dintre Dunăre și Pontul Euxin în vremea lui Constantin, în momentul cînd capitala imperiului a fost transferată la Bizanț. Atunci Dobrogea a devenit una din fortărețele înaintate, nu numai ale imperiului, ci și ale Capitalei. De aceea, fortificarea Dobrogei, începută sub Diocleţian, a continuat sub Constantin și Licinius, care au completat și desăvîrșit întregul sistem defensiv dunărean.

Provincia Scythia dispunea de un mare număr de unități militare, ceea ce arată de la început rolul pe care ea trebuia să-l joace în sistemul defensiv al regiunilor dunărene. În adevăr, *Notitia Dignitatum Orientis*, alcătuită la începutul secolului V (400—420), ne informează că sub comanda ducelui Scythiei se aflau îndeosebi numeroase unități de cavalerie distribuite de-a lungul Dunării, ceea ce se explică prin importanța pe care o căpătase cavaleria în cursul secolului IV. Aceste unități erau repartizate după cum urmează.

La *Sucidava*, un *cuneus equitum scutariorum*. La *Capidava*, un *cuneus equitum Solensium*. La *Cius*, un *cuneus equitum stablesianorum*. La *Bireo* (Beroe) de asemenea un *cuneus equitum stablesianorum*, în timp ce la *Arrubium* se afla un *cuneus equitum catafractariorum*, la *Aegyssus*, un *cuneus equitum armigerorum*, iar la *Talamonium* (localitate neidentificată, desigur însă situată către deltă), un *cuneus equitum Arcadum* [1].

Tot pe Dunăre erau concentrate nu mai puțin de opt unități auxiliare: *milites nauclarii* la *Flaiana (Flaviana*, poate la sud de *Axiopolis)*, *milites superventores* la *Axiopolis*, *milites Scythici* la *Carsium*, *milites secundi Constantiniani* la

[1] *Notitia Dignitatum Or.*, XXXIX, 11—18.

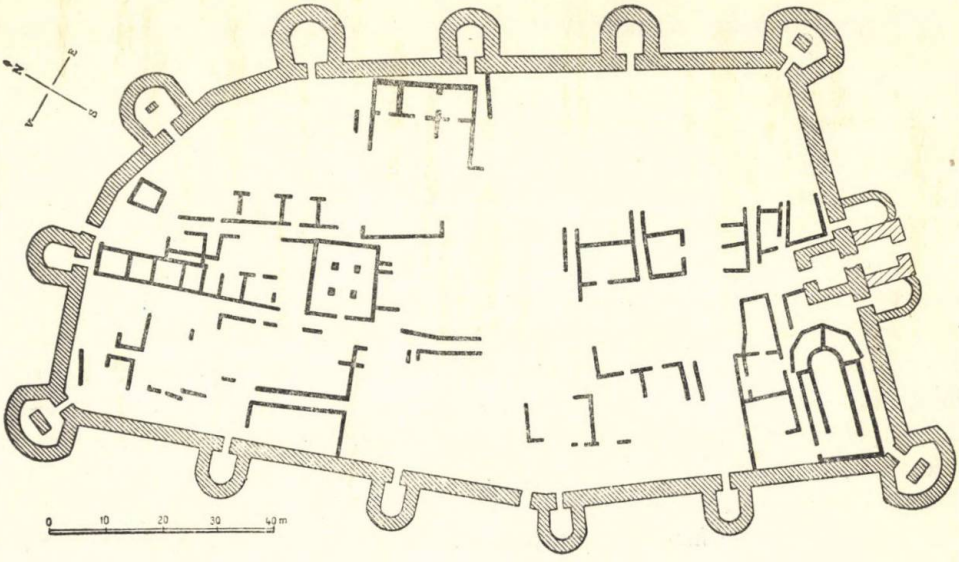

Fig. 137. — Planul cetății Dinogetia (sec. IV—VI).

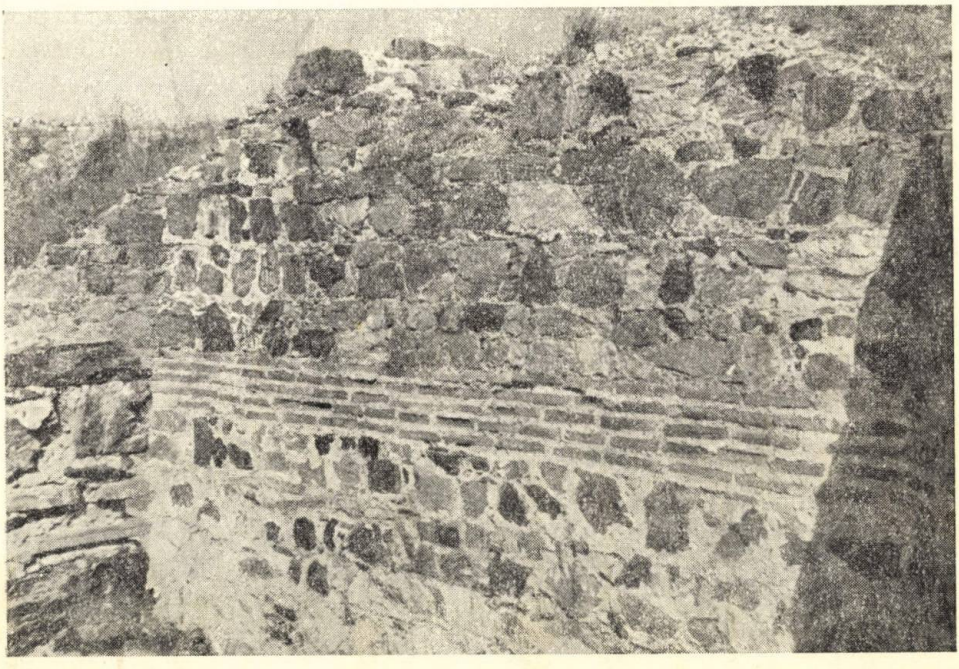

Fig. 138. — Fragment din zidul de incintă al cetății Dinogetia (detaliu).

Troesmis, *milites Scythici* la *Dirigothia* (Dinogetia), *milites primi Constantiniani* la *Salsovia* şi *milites primi Gratianenses* la *Gratiana* [1].

Acelaşi izvor adaugă cele două legiuni *(I Iovia* şi *II Herculea)*, constituite sub Diocleţian, o dată cu înfiinţarea provinciei Scythia (Minor). Singurele informaţii literare cu privire la aceste două legiuni sînt păstrate, deşi cu unele deosebiri, de *Itinerarium Antonini* [2] şi *Notitia Dignitatum Orientis* [3]. Datele acesteia din urmă sînt mai amănunţite şi prezintă avantajul de a fi fost confirmate de izvoarele epigrafice.

Din analiza acestor izvoare rezultă că frontul legiunii I Iovia era fluviul Dunărea, de la vărsarea lui în mare pînă în faţa oraşului Galaţi. Comandantul acestei legiuni *(praefectus legionis)* se afla la Noviodunum (Isaccea) şi tot acolo îşi avea sediul comandantul unei jumătăţi a legiunii *(pedatura superior)*, numit *praefectus ripae*. Celelalte cinci cohorte formînd *pedatura inferior*, tot sub comanda unui *praefectus ripae*, îşi aveau sediul la Aegyssus (Tulcea). Frontul din faţa Bărăganului era apărat de legiunea II Herculea, comandamentul legiunii aflîndu-se la *Troesmis* (Igliţa, com. Turcoaia, r. Măcin) şi tot acolo sediul pedaturei inferioare, în timp ce pedatura superioară se afla la Axiopolis (Cernavoda). Trebuie să adăugăm la aceste efective, un *praefectus ripae*, care comanda cohortele *musculorum Scythicorum*, detaşate din cele două legiuni, precum şi flota de pe Dunăre menţionată de *Notitia Dignitatum Orientis* într-o localitate numită *Plateypegiae*, undeva în regiunea deltei. Aceasta era situaţia la începutul secolului V. Izvoarele nu ne permit să urmărim cum a crescut numărul unităţilor din Scythia în cursul secolului al IV-lea. Este puţin probabil ca de la început să se fi făcut o aşa mare concentrare de trupe. Localitatea *Flaviana*, de exemplu, nu poate data decît din vremea lui Constantin, iar *milites primi Gratianenses*, menţionaţi de *Notitia Dignitatum* la o localitate *Gratiana*, trebuie puşi în legătură cu împăratul Gratian.

Efectivele militare erau distribuite de-a lungul Dunării, în cetăţi ridicate din nou sau refăcute în vederea întăririi frontierei. Numărul mare al cetăţilor şi turnurilor izolate *(burgi, pyrgi)*, situate destul de aproape unele de altele, pentru ca garnizoanele să se poată ajuta între ele, puternic fortificate pentru a putea rezista chiar cu puţini apărători, dovedeşte că imperiul trecuse la o politică precumpănitor defensivă. Aceeaşi semnificaţie o are opera de fortificare a aşezărilor civile. Astfel Histria îşi reface zidurile de incintă. Tropaeum Traiani se înconjură cu puternice ziduri şi turnuri de apărare, în vremea lui Licinius şi Constantin (316).

Opera de reconstrucţie a limes-ului dobrogean a început imediat după victoriile repurtate de Galeriu asupra carpilor, goţilor şi altor populaţii de

---

[1] *Notitia Dignitatum Or.*, XXXIX, 19—27.

[2] Otto Cuntz, *Itineraria Romana*, I: *Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense*, Leipzig, 1929, p. 32.

[3] *Notitia Dignitatum Or.*, XXXIX, 28—35.

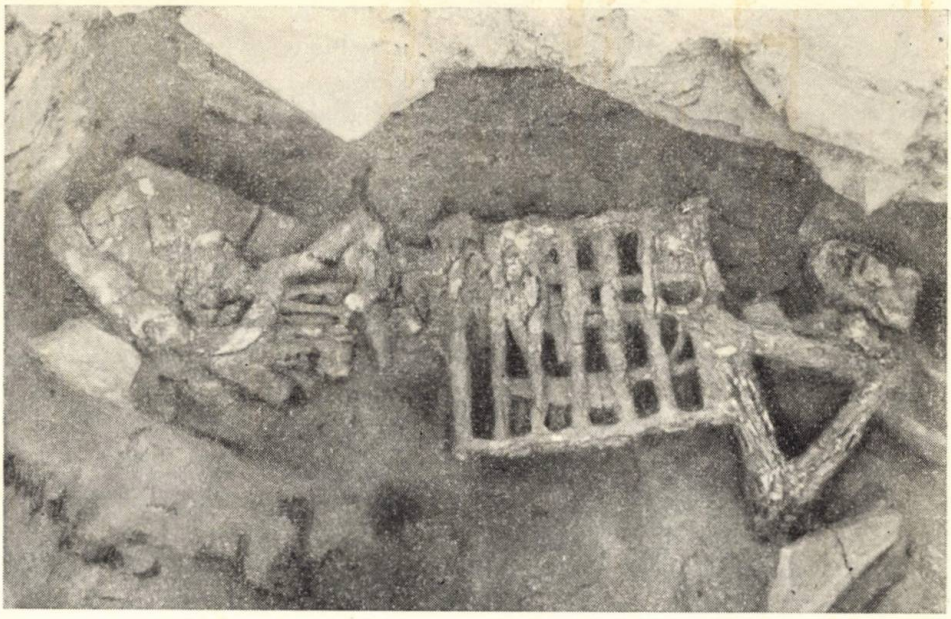

Fig. 139. — Unelte agricole şi obiecte casnice *(in situ)* din sec. V, descoperite la Dinogetia.

Fig. 140. — Rîşniţă *(in situ)* dintr-o locuinţă de la Dinogetia (sec. V).

dincolo de Dunăre, între anii 295 şi 297. Cu privire la aceste victorii, Eutropiu ne informează că Diocleţian şi Galeriu au purtat multe războaie, supunînd pe carpi şi pe bastarni, învingînd pe sarmaţi şi că au aşezat pe teritoriul roman un număr foarte mare de captivi [1], iar Eusebiu menţionează că Galeriu a luat de şase ori numele de Carpicus Maximus.

De-abia după victoriile amintite au putut începe lucrările de fortificare. Data rezultă din textul inscripţiei de fundaţie a castelului de la Transmarisca (Turtucaia), care spune că: «*post debellatas hostium gentes*» (după înfrîngerea neamurilor duşmane)... «*in aeternum Transmariscae praesidium constituerunt*» (au pus pentru veşnicie apărarea Transmariscei) [2]. O lucrare asemănătoare s-a întreprins şi la *Durostorum*, unde s-a găsit o inscripţie formulată aproape în aceiaşi termeni ca şi cea de la Transmarisca.

Deosebita însemnătate pe care împăratul o acorda fortificării limesului rezultă şi din prezenţa lui Diocleţian în mai multe rînduri pe frontiera dunăreană. Printre localităţile în care a semnat decrete în cursul călătoriilor sale, sînt şi Transmarisca şi Durostorum, în anii 294 şi 303.

Opera de fortificare întreprinsă pare a fi fost mai vastă decît arată documentarea de care dispunem. Astfel, zidirea cetăţii de la Bisericuţa-Garvăn *(Dinogetia)*, a început în această vreme. La Tomis s-a zidit tot atunci, prin grija lui C. Aurelius Firminianus, *dux limitis Scythici*, o poartă numită *praesidiaria* [3].

Concomitent a avut loc o vastă acţiune de refacere a drumurilor de interes militar, dar care serveau şi nevoilor economice. În adevăr nici o altă perioadă n-a dat la iveală mai mulţi stîlpi *miliari* (care indicau distanţele pe şosele, în mile romane) decît epoca lui Diocleţian şi a coregenţilor săi. Asemenea monumente s-au descoperit la Constanţa, Corbu, Rasova, Hîrşova *(Carsium)*, Măcin *(Arrubium)* şi Garvăn *(Dinogetia)*.

Pe lîngă vasta sa operă administrativă şi militară, Diocleţian a intervenit cu energie şi în domeniul vieţii economice. El a înfăptuit o reformă monetară şi fiscală. A încercat de asemenea să pună capăt instabilităţii preţurilor, dînd celebrul său edict cu privire la preţuri *(edictum de pretiis rerum venalium)*. Edictul nu şi-a ajuns însă scopul şi a căzut repede în desuetudine, deoarece nu corespundea realităţilor economice. Deşi edictul a fost impus întregului imperiu, nici un document nu arată în ce măsură a fost aplicat în provincia de la gurile Dunării. Textul unei inscripţii găsită întîmplător în comuna Arsa, conţine indicaţii privitoare la reducerea preţurilor unor mărfuri, printre care şi acela al uleiului. Deşi este anterior edictului lui Diocleţian şi nu reprezintă o măsură ce decurgea din acest act, textul acesta este, totuşi, important pentru că dovedeşte că efectele crizei din secolul III se resimţeau şi în Dobrogea.

[1] Eutropius, IX, 25, 2.
[2] *CIL*, III, 6151.
[3] *CIL*, III, 14 450.

Reformele lui Diocleţian reprezintă un efort extraordinar, în scopul consolidării economice, militare şi politice a imperiului sclavagist, care însă n-au reuşit să oprească procesul de descompunere. Un efort asemănător s-a făcut şi pe plan ideologic. Criza orînduirii sclavagiste se reflectă şi în religiile imperiului. Reprezentanţii clasei dominante, care conduceau destinele statului roman,

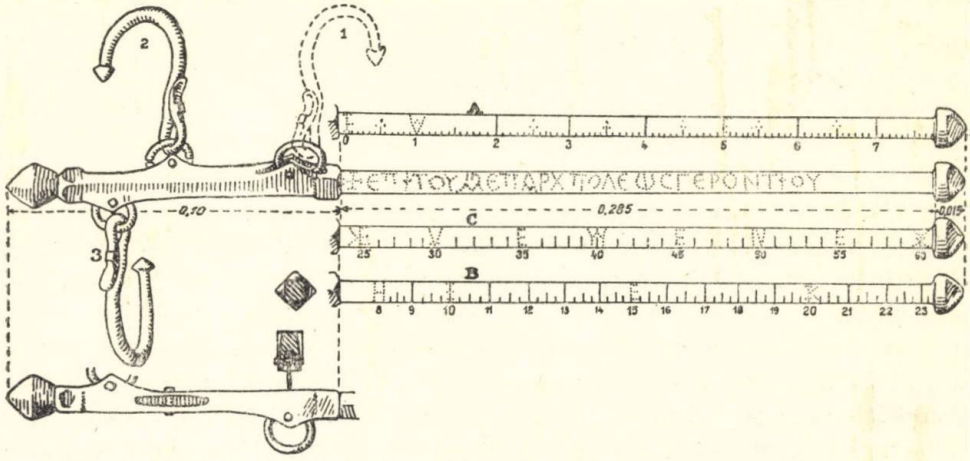

Fig. 141. — Balanţă de bronz (sec. VI), cu inscripţie grecească, de la Dinogetia.

urmărind apărarea şi menţinerea orînduirii sclavagiste, considerau că una din cauzele crizei imperiului sclavagist este influenţa nefastă a creştinismului, care se răspîndea în toate provinciile, cuprinzînd pături din ce în ce mai largi ale populaţiei. Această părere era împărtăşită şi de Diocleţian şi, în măsură şi mai mare încă, de cezarul său Galeriu. De aceea ei au dezlănţuit împotriva creştinilor una din cele mai crunte persecuţii cunoscute în istorie.

Creştinismul primitiv a apărut şi s-a răspîndit în condiţiile înrăutăţirii situaţiei economice a păturilor exploatate de stăpînii de sclavi, în condiţiile « lipsei generale de drepturi şi pierderii nădejdii în posibilitatea întronării unei ordine mai bune », căreia « îi corespunde o apatie şi demoralizare generală » [1]. În această ambianţă, religiile răsăritene, cu practicile lor mistice şi mirajul unei vieţi fericite dincolo de mormînt, rezervată numai celor iniţiaţi, s-au răspîndit în întregul imperiu, cuprinzînd largi pături sociale. Aşa se explică răspîndirea cultelor orientale — asiatice, egiptene, iraniene — care promiteau fericirea prin apropierea de divinitate, apropiere ce se obţinea pe calea iniţierilor tainice (mysteria), în care rolul principal îl deţinea spălarea rituală. Toate acestea sînt rezultatul demoralizării claselor exploatate, « expresia mizeriei reale şi totodată *protestul* împotriva mizeriei reale... » [2].

[1] F. Engels, *Contribuţii la istoria creştinismului primitiv*, în *Сочинения*, vol. XVI, partea a II-a, p. 409.

[2] K. Marx, *Contribuţii la critica filozofiei hegeliene a dreptului*, în K. Marx-F. Engels, *Opere*, vol. I, E.S.P.L.P., Buc., 1957, p. 413—414.

Alături de alte religii născute în Orient, a apărut și creștinismul, care era la origine o formă de manifestare a nemulțumirii celor oprimați; el a apărut la început ca o religie a sclavilor și a liberților, a săracilor și a oamenilor lipsiți de drepturi [1]. Deși « creștinismul primitiv proclama frăția tuturor oamenilor și egalitatea între sclavi și oameni liberi » și se adresa « celor necăjiți și împovărați », totuși el n-a venit cu un program social, n-a pus problema înlocuirii relațiilor sociale. Atenția credincioșilor era îndreptată către lumea viitoare, iar egalitatea de care vorbea se proiecta într-o altă împărăție, aceea a lui Dumnezeu. Dat fiind că creștinismul nu urmărea o revoluție socială, pare inexplicabil de ce s-au îndreptat împotriva comunităților creștine numeroase persecuții de către un stat în care conviețuiau nenumărate credințe religioase, fără ca ele să fi fost prigonite. Explicația trebuie căutată în răspîndirea pe care a luat-o noua religie în întreg imperiul roman în decadență, dar și în *exclusivismul* creștin, care oprea pe credincioși să admită alți zei și le interzicea să participe la cultul oficial, fapt ce le atrăgea învinuirea de *ateism*, și să aducă jertfe la statuia împăratului, ceea ce îi făcea vinovați de jignirea cultului împăratului. Astfel se manifesta ura față de exploatatori. Din această atitudine a creștinilor este clar că între ei și puterea imperială exista un conflict care explică persecuțiile.

Ținînd seama de necesitatea opririi destrămării imperiului, nu este întîmplător că tocmai sub Dioclețian s-a dezlănțuit împotriva creștinismului, considerat ca un factor dizolvant, una din cele mai mari prigoane, cea din anii 303 — 304. Cu ocazia acestei persecuții, aflăm cele dintîi știri sigure despre existența creștinilor din Dobrogea. În adevăr, pînă la acea dată informațiile despre creștini în Dacia și chiar în Moesia Inferior sînt extrem de îndoielnice. Astfel, pasajul din lucrarea *Adversus Judaeos*, VII, a lui Tertullian, care conține știrea că religia creștină a ajuns « la diferite neamuri din Gallia și în locurile Britannilor, inaccesibile romanilor, dar supuse lui Hristos și la sarmați și la daci și la germani și la sciți și la multe neamuri și provincii îndepărtate », este prea general și lipsit de precizii, spre a fi concludent, cum au crezut unii apologeți ai creștinismului la daco-romani. Nici pentru Dobrogea n-avem informații anterioare lui Dioclețian. Convertirea provinciei Scythia de către apostolul Andrei, se bazează pe o tradiție ce nu rezistă criticii.

Totuși, datorită legăturilor orașelor grecești de pe țărmul dobrogean al Mării Negre cu metropolele de pe țărmul Asiei Mici, precum și cu unele centre mai de seamă din Macedonia și Grecia, la care se adaugă numărul mare de soldați originari din ținuturile deja creștinate din Orient, aflați în rîndurile armatei romane de la Dunărea de jos, se poate presupune că în Dobrogea vor fi existat creștini izolați chiar din primele secole ale erei noastre. Lucrul pare destul de firesc, cunoscută fiind larga răspîndire a noii religii în toate păturile societății romane. O dovadă în acest sens este însuși faptul că, în momentul în care

[1] F. Engels, *Ludwig Feuerbach și sfîrșitul filozofiei clasice germane*, în K. Marx-F. Engels, *Opere alese*, II, Buc., 1955, p. 432.

Diocleţian a dezlănţuit împotriva creştinismului, socotit un mare pericol pentru armată şi stat, crunta persecuţie din anii 303—304, în Dobrogea au ieşit la iveală numeroşi creştini, îndeosebi printre soldaţi, refuzînd să jertfească idolilor şi să ia parte la cultul împăratului. Cu acest prilej, textele martirologiilor creştine înregistrează un mare număr de martiri din rîndurile armatei şi ale populaţiei civile,

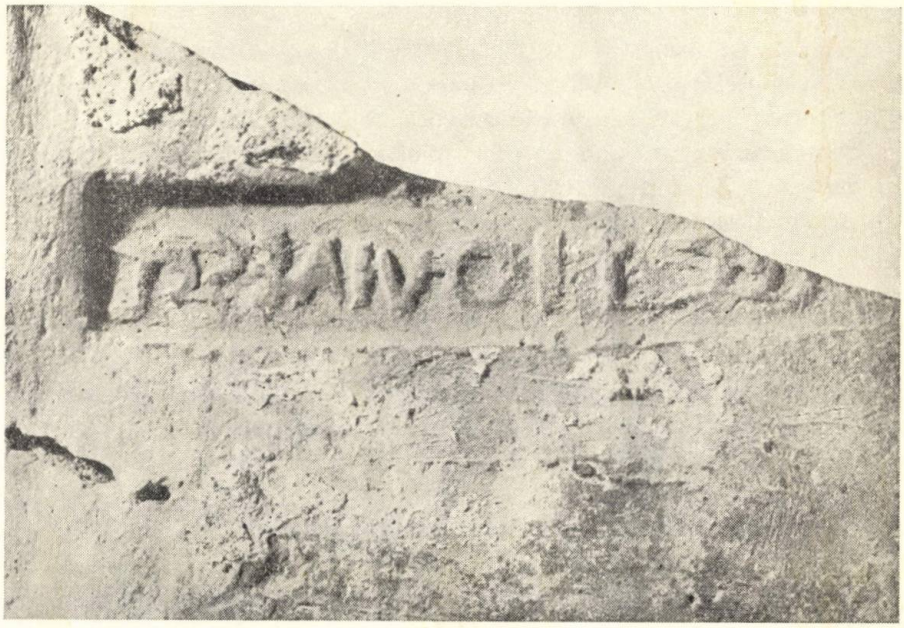

Fig. 142. — Cărămidă cu ştampila legiunii I Jovia Scythica (sec. IV), de la Dinogetia.

în cetăţile Tomi, Durostorum, Axiopolis, Dinogetia, Noviodunum şi Halmyris. Numele a trei dintre aceştia (*Ciril*, *Chindeas* şi *Tasios*) sînt confirmate de o inscripţie în limba greacă, găsită la Axiopolis.

Marele număr de martiri pe care i-a dat Dobrogea nu se explică decît prin răspîndirea creştinismului în provinciile de la Dunăre, despre care însă ne lipsesc informaţiile, cîtă vreme nu se ivise prilejul ieşirii lui din anonimat. Aceasta fiind situaţia în teritoriile din dreapta Dunării, putem presupune că creştinismul nu se oprise la marele fluviu, ci pătrunsese sporadic şi în Dacia. Persecuţiile s-au dovedit însă zadarnice. N-au trecut decît 10 ani şi edictul din Milano proclama libertatea cultului pentru creştini, iar în 325 avea loc la Niceea primul sinod al bisericii creştine recunoscute. La acest sinod a participat şi un episcop din « Scythia », al cărui nume nu-l cunoaştem.

Opera de refacere începută sub Diocleţian, a fost continuată şi desăvîrşită sub urmaşii săi. Ea s-a extins nu numai de-a lungul Dunării, ci şi în interiorul provinciei. Printre cele mai importante lucrări efectuate sub Constantin (306

— 337) şi Liciniu (308—324), a fost rezidirea şi fortificarea oraşului Tropaeum Traiani. Inscripţia din anul 316, care comemorează acest eveniment, găsită în săpăturile de la Adamclisi [1], arată că oraşul *(Tropaeensium civitas)*, care fusese distrus de goţi, a fost refăcut din temelii, cu scopul de a întări apărarea limes-ului. O dată cu fortificarea oraşului, s-au refăcut apeductele distruse, construindu-se şi un bazin uriaş pentru păstrarea rezervelor de apă, problemă deosebit de dificilă pentru o mare aşezare din stepa dobrogeană.

Datorită măsurilor luate, la adăpostul limes-ului dunărean, fortificat puternic, şi al aşezărilor din interiorul provinciei, întărite şi ele, Scythia Minor se ridica treptat-treptat, din ruinele provocate de atacurile din secolul III. Teritoriul dobrogean a avut puţin de suferit pînă la 376, cînd invazia hunilor a provocat deplasarea seminţiilor gotice din teritoriile în care trăiau şi trecerea lor în imperiu. În această perioadă nu se cunosc acţiuni importante ale goţilor stabiliţi în Moldova şi răsăritul Munteniei. Acţiunile lor se reduc la simple *năvăliri de pradă (latrocinia)*, reprimate de oştile provinciei şi împotriva cărora se iau măsuri, despre care unele ecouri au ajuns pînă la noi. Foarte importantă în această privinţă este inscripţia găsită la Carcaliu [2], în teritoriul oraşului Troesmis, care a fost pusă cu prilejul zidirii, între anii 337—340, prin grija lui Sappo, ducele provinciei, a unei fortificaţii destinată să asigure « eterna securitate a locuitorilor provinciei » împotriva cetelor de *latrunculi* goţi de dincolo de Dunăre.

Menţionarea acestui gen de acţiuni într-o inscripţie oficială, ca şi însăşi necesitatea zidirii unei fortăreţe care să le împiedice, dovedeşte amploarea pe care o luaseră acele atacuri de pradă şi primejdia pe care o reprezentau ele. Mai grav însă pentru statul roman era faptul că atacurile « barbarilor » găseau sprijin în rîndul populaţiei exploatate din provinciile de graniţă. Numai aşa se explică de ce acum se iau măsuri severe, prin decrete imperiale, împotriva celor ce ajutau pe năvălitori.

Graţie reformelor economice şi administrative, ca şi măsurilor de apărare întreprinse la Dunărea de jos, deşi înflorirea din vremea Antoninilor nu va mai reveni niciodată, totuşi Scythia Minor s-a bucurat în secolul al IV-lea de o relativă linişte şi prosperitate. Reforma monetară din timpul lui Constantin a avut urmări pozitive pentru statul sclavagist. Oraşele s-au refăcut. Activitatea a fost reluată în toate domeniile. Încrederea începe să revină o dată cu reînviorarea economică. Toate acestea se reflectă în dezvoltarea activităţii constructive. În epoca constantiniană s-au executat numeroase lucrări publice şi particulare, băi, basilici, conducte, străzi, canalizări etc.

S-au reluat legăturile comerciale cu populaţiile de pe teritoriile din stînga Dunării. În aceste teritorii pătrund în număr mare produse romane, ceramică, sticlărie, obiecte de metal ale atelierelor din imperiu. Moneda din vremea

[1] *CIL*, III, 13 734.
[2] *CIL*, III, 12 843.

lui Constantin şi a urmaşilor săi se răspîndeşte pînă departe, la populaţiile de la nord de marele fluviu. Datorită acţiunilor ofensive ale lui Constantin şi Constantius împotriva sarmaţilor, imperiul îşi recîştigă prestigiul în faţa « barbarilor ». Scythia Minor a avut un rol important în menţinerea legăturilor comerciale, politice şi religioase cu goţii.

Fig. 143. — Inscripţie de la Tropaeum Traiani (Adamclisi) pusă în anul 316, cu prilejul refacerii cetăţii sub împăraţii Constantin şi Liciniu. Numele lui Liciniu a fost şters prin ciocănire, în urma înfrîngerii acestuia de către Constantin.

În ceea ce priveşte politica religioasă, Constantin cel Mare, deşi nu se creştinase, a adoptat o nouă poziţie faţă de creştinism, pe care nu numai că l-a declarat religie liberă (313), ci chiar l-a ocrotit şi favorizat. Însă, « îndată ce creştinismul a devenit religie de stat », cum arată Lenin, « spiritul lui democrat-revoluţionar » a fost uitat [1]. Constituit în biserică de stat, creştinismul a ajuns « un amestec eclectic de superstiţii dintre cele mai grosolane » [2].

În această etapă « creştinismul intrase astfel în ultimul său stadiu. El devenise incapabil să mai servească drept vestmînt ideologic pentru tendinţele vreunei clase progresiste. El a devenit din ce în ce mai mult proprietatea exclusivă a claselor stăpînitoare, iar acestea îl utilizează ca pe un simplu mijloc de guvernare cu care sînt ţinute în frîu clasele de jos » [3]. Atît Constantin, cît şi urmaşii săi, considerînd că unităţii imperiului trebuie să-i corespundă şi unitatea bisericii, au început să privească problemele dogmatice ca pe nişte chestiuni de stat. Excepţie au făcut în această privinţă coregentul său Liciniu şi mai tîrziu, Iulian Apostatul, care au sprijinit cultele păgîne, persecutînd pe creştini. De la primul se cunoaşte o inscripţie din 322, descoperită la Salsovia, unde se

[1] V. I. Lenin, *Opere*, vol. XXV, E.S.P.L.P., Buc., 1954, p. 414.
[2] K. Marx-F. Engels, *Сочинения*, vol. XVI, partea a II-a, p. 409.
[3] F. Engels, *Ludwig Feuerbach şi sfîrşitul filozofiei clasice germane*, p. 53.

reintroduce oficial cultul Soarelui [1]. Mai mulţi martiri creştini din Scythia Minor şi-au găsit moartea în timpul persecuţiei lui Liciniu.

Iulian Apostatul (361 - 363), filozof păgîn şi soldat valoros, a încercat de asemenea să restaureze religia păgînă. Cu ocazia persecuţiei îndreptate de el

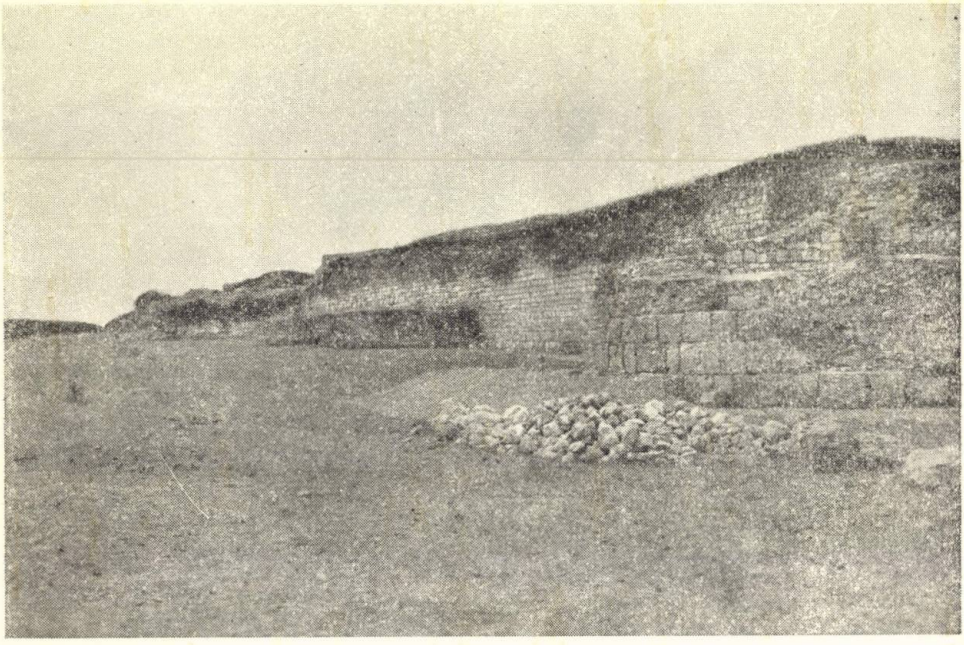

Fig. 144. — Zidul de incintă al cetăţii Capidava.

contra bisericii, Durostorul a dat un nou martir, pe Emilian, fiul unui praefectus, ucis în 362. Acesta este ultimul martir creştin din Dobrogea şi, în acelaşi timp, ultima dovadă cunoscută de persecuţie împotriva creştinismului în provinciile dunărene ale imperiului roman.

Şi în vremea domniei lui Iulian s-au reparat drumurile dobrogene. Din acea vreme datează, de pildă, un stîlp miliar găsit la Niculiţel, în nordul Dobrogei.

O nouă perioadă de frămîntări se deschide cu evenimentele din 365, care au avut repercusiuni şi asupra provinciei de la gurile Dunării. În acel an, izbucnind un război între Valens şi uzurpatorul *Procopius*, goţii au trimis ajutoare acestuia din urmă, pretextînd că Procopius ar avea drepturi la tron. Amestecul goţilor în conflictele interne ale imperiului nu putea fi tolerat. De aceea, după înfrîngerea uzurpatorului, goţii trecuţi în imperiu au fost dezarmaţi şi colonizaţi de-a lungul Dunării. Împăratul a întreprins apoi contra goţilor din stînga Dunării cunoscutele sale expediţii din anii 367—369, povestite pe larg de istoricul contemporan Ammianus Marcellinus [2].

[1] V. Pârvan, *Salsovia*, Buc., 1906, p. 27—28.
[2] Amm. Marcell., XXVII, 5 şi urm.

În cursul celor trei ani de război, provinciile Moesia Secunda şi Scythia au servit ca bază de concentrare şi de aprovizionare a oştilor romane. Cartierul general se afla la Marcianopolis. Campania din vara anului 367 s-a desfăşurat pe la Transmarisca (Turtucaia) şi Daphne [1], în apropierea gurii Argeşului, fondată de Constantin — şi apoi în cîmpia munteană. Rezultatele acestei campanii au fost slabe. Goţii s-au retras către munţii Serrilor *(montes Serrorum)*, probabil Munţii Buzăului (reg. Ploieşti), iar romanii n-au putut lua decît un mic număr de captivi, înapoindu-se în toamnă la baza de operaţii. La 25 septembrie 367 împăratul se găsea la Durostorum.

În 368 el se afla din nou în fruntea oştilor, de data aceasta într-un loc care n-a fost identificat cu precizie. Amian arată că armata romană a rămas toată vara la o localitate de pe malul Dunării, numită *vicus Carporum*, probabil în apropiere de Hîrşova (Carsium), singurul vad la Dunărea de jos în porţiunea dintre Durostorum şi Noviodunum. Din cauza inundaţiilor care au ţinut pînă în toamnă, armata romană a fost silită să renunţe la campania proiectată pentru acel an.

Expediţia a fost reluată în anul următor. Oştile au trecut Dunărea, de data aceasta pe la *Noviodunum* [2], pe un pod de vase. După înfrîngerea *greuthungilor*, în ţinutul dintre Dunăre şi Nistru, Athanaric, conducătorul *thervingilor*, numit de Amian « *judex potentissimus* », este nevoit să ceară pace, care se încheie în urma unei întrevederi a împăratului cu Athanaric. Războiul de trei ani se solda astfel cu un succes pentru imperiu, în sensul că, deşi puterea militară a goţilor nu suferise pierderi, totuşi prestigiul imperiului ieşea crescut. Li se interzicea barbarilor să treacă fluviul şi să încalce hotarele imperiului [3]. Comerţul era fixat în numai două tîrguri de graniţă, probabil în capetele de pod pe care imperiul le păstra încă pe malul stîng al Dunării. În cei trei ani de război, goţii avuseseră de suferit o mulţime de privaţiuni. Ei nu mai primiseră stipendii, nu mai putuseră întreprinde jafuri, comerţul cu imperiul fusese întrerupt, ceea ce este considerat de Amian ca una din cauzele pentru care goţii ceruseră pace.

În cei trei ani de rămînere a împăratului în provinciile de la Dunărea de jos, s-au executat, după informaţiile lui Themistios, lucrări importante cu caracter civil şi militar. Din această perioadă datează inscripţia descoperită la Hisarlîc (Gîrliciu) [4], din care aflăm de construcţia unei fortificaţii *(burgus)*, operă ridicată « pentru apărarea imperiului... *după* înfrîngerea goţilor pe pămîntul barbarilor ». Doi stîlpi miliari, unul găsit la Miriştea (Edilchioi) celălalt la Rasova, dovedesc că în această perioadă s-au reparat şi unele drumuri.

---

[1] Amm. Marcell., XXVII, 4, aşază Daphne pe malul drept al fluviului, în timp ce din Procopius, *De aedificiis*, IV, 7, rezultă că se afla pe malul stîng.

[2] O *constitutio* din 5 iulie 369 este semnată de Valens la Noviodunum (*Codex Theodosianus*, X, 162).

[3] Zosimus, IV, II, 4.

[4] *CIL*, III, 7494.

Valens, ca şi predecesorul său Constantius, a fost un aprig apărător al arianismului. Datorită influenţei sale, erezia ariană a făcut mari progrese la populaţiile germanice de pe malul stîng al Dunării. Trecînd prin Tomis, Valens a căutat să impună arianismul şi în metropola provinciei, dar aici a întîmpinat opoziţia dîrză a episcopului Bretanion (Vetranio), pe care, din cauza atitudinii

Fig. 145. — Inscripţie pusă de o unitate de lăncieri care a lucrat la restaurarea cetăţii Ulmetum (Pantelimonul de Sus) în timpul lui Iustinian.

lui, l-a şi exilat. Bretanion este primul episcop de Tomi, sigur atestat. Ca şi guvernatorul Scythiei şi contemporanul său, Iunius Soranus, Bretanion era originar din Capadocia, unde arianismul nu putuse pătrunde.

Scythia Minor nu s-a bucurat decît puţini ani de roadele păcii din 369. Teribila invazie a hunilor din 376 a rupt echilibrul stabilit între imperiu şi *barbaricum* (ţinutul care se află în stăpînirea populaţiilor migratoare), provocînd trecerea în masă a vizigoţilor în imperiul de răsărit. Cumplitele pustiiri din provinciile sud-dunărene, cauzate de exploatarea nemiloasă a goţilor ce-şi căutau scăparea în imperiu din partea funcţionarilor imperiului, descrisă aşa de impresionant de Amian, n-au cruţat nici teritoriul Dobrogei. O bătălie sîngeroasă s-a dat în anul 377 în nordul Dobrogei, lîngă o localitate *(oppidum)* numită *Ad Salices*, între Histria şi deltă. Înfrîngerea romanilor lăsa provincia la discreţia cetelor de goţi cărora li s-au alăturat sclavii şi ţăranii dornici să scape de exploatarea sclavagistă. Stăpînii de sclavi, marii proprietari funciari şi, în general, toţi reprezentanţii clasei exploatatoare au fost nevoiţi să-şi caute adăpost şi apărare în oraşele de pe ţărmul mării sau în cetăţi.

Dobrogea în perioada dintre 379—527

După moartea lui Valens în bătălia de la Adrianopol (378), urmaşul său Teodosiu I (379—395) reuşi să încheie cu goţii un tratat în virtutea căruia ei deveneau *federaţi* şi erau colonizaţi pe linia Dunării. Situaţia de *aliaţi* chiar pe teritoriul imperiului, avînd o conducere proprie şi scutiri de impozite, în schimbul prestării

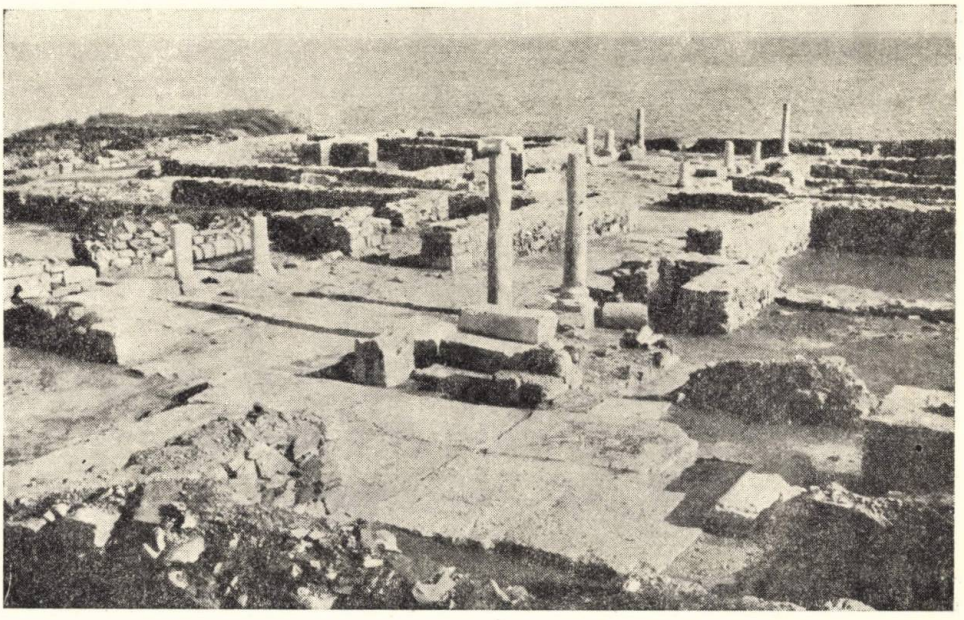

Fig. 146. — Ruinele unor edificii de la Histria (sec. V—VI).

serviciului militar, însemna că, de fapt, imperiul le ceda părţi din teritoriul său. « Barbarizarea » armatei, începută mai de mult, se transformă în sistem şi constituie una din caracteristicele epocii ce începe cu Teodosiu. Aceasta nu aducea însă nici o uşurare populaţiei locale. Dimpotrivă, siguranţa locuitorilor şi altfel împuţinaţi ca număr, devenea din ce în ce mai precară. Cu graniţa « apărată » de soldaţi recrutaţi dintre « barbari » împotriva altor « barbari », provincia era la discreţia *federaţilor* din interior, ca şi a populaţiilor de dincolo de Dunăre. Localităţile mai însemnate erau prădate chiar de cei care trebuiau să le apere. Aşa se întîmplă, de exemplu, cu *Halmyris*, pustiită de goţii din deltă [1]. În general, cu excepţia oraşelor de pe litoral şi a cîtorva localităţi din sudul Dobrogei, se poate spune că provincia era pe mîna « barbarilor ».

Este de observat că iniţiativa locală a fost nevoită să se substituie în aceste împrejurări deosebit de grele, autorităţii centrale. Sînt semnificative în acest sens evenimentele de la Tomi, din 386. Ameninţaţi de goţii aflaţi în calitate de

[1] Philostorgius, X, 6.

federați, în apropierea orașului lor, locuitorii din Tomi pun mîna pe arme și îi atacă sub conducerea comandantului local, pe nume Gerontius, cîștigînd o victorie. După spusele lui Zosimos, acțiunea tomitanilor a atras dezaprobarea împăratului [1].

În aceste condițiuni, cetățile de pe limes, slab apărate, se ruinează sau cad în mîinile « barbarilor ». Astfel, după plecarea vizigoților spre Italia (408), trupele imperiului erau silite să asedieze Noviodunum, care căzuse în mîna unor « barbari », probabil huni, conduși de Volips. Teodosiu al II-lea (408—450) a fost nevoit să cedeze lui Attila, celebrul conducător al hunilor, pe lîngă tributul foarte mare pe care-l plătea, și cîteva capete de pod pe malul drept al Dunării (449), printre care și *Carsium* (Hîrșova) în provincia Scythia.

Cete de populații migratoare au continuat să pătrundă pe teritoriul dintre Dunăre și mare, fie furișîndu-se pe nesimțite fie fățiș, cu consimțămîntul conducerii imperiului. Astfel, după moartea lui Attila, în Dobrogea se instalează grupuri de *sciri*, *sadagari*, *alani*, conduse de Candac și primind calitatea de federați. Un grup de huni, condus de Hernac, fiul mai mic al lui Attila, ocupă părțile de nord-est ale provinciei, *extrema minoris Scythiae* [2]. La Novae (Șiștov) își instalară lagărul ostrogoții, și aceștia în calitate de federați ai imperiului.

Regiunile dunărene își schimbau astfel, pe nesimțite, aspectul etnic. Este de reținut, totuși, că romanitatea de la Dunărea de jos mai avea rezerve de energie, surprinzătoare, dacă ținem seama de împrejurări. Din rîndurile acestei romanități tracice se recrutează numeroase cadre militare, între care unul din marii comandanți de oști ai timpului, vestitul general Aetius, fiul lui Gaudentius din Durostorum. El servise ca ostatec mai întîi la vizigoții lui Alaric, apoi la huni. Ajuns comandant al oștilor din Occident, imperiul îi datorește înfrîngerea hunilor de la Mauriacus — Cîmpiile Catalaunice.

Băștinașii traco-romani se adaptau noilor condiții, găseau modalitatea de a convietui cu grupurile migratoare și continuau să cultive ogoarele. Ni se păstrează puține știri despre condițiile și împrejurările vieții populației din această perioadă. Judecînd însă după spusele lui Sozomenos, mai dăinuiau cetăți și chiar orașe, printre care cele de pe litoral, care, datorită legăturilor pe mare, se puteau considera încă destul de înfloritoare, mai ales Tomi, pe care amintitul scriitor îl numește « oraș mare și prosper » [3].

În timp ce Imperiul de Apus cădea sub loviturile herulilor lui Odoacru (476), Imperiul de Răsărit reușea să găsească încă suficiente resurse pentru a se menține, rămînînd singurul imperiu legitim, *imperiul* prin excelență, cu un prestigiu care îi dădea putința de a juca încă rolul de arbitru în conflictele dintre diferiții conducători barbari. Este îndeobște cunoscut că regii populațiilor germanice care au ocupat Italia, se considerau și erau considerați la Bizanț ca

[1] Zosimus, IV, 40.
[2] Iordanes, *Getica*, 50.
[3] Sozomenus, *Historia ecclesiastica*, VI, 2.

reprezentanți ai împăratului din Constantinopol. Odoacru însuși era privit ca un general federat. Cînd el va încerca să devină prea independent, Bizanțul îi va trimite un înlocuitor, pe Teodoric ostrogotul (488). Prăbușirea « imperiului nomad » al hunilor, politica subtilă a diplomației bizantine de a canaliza forțele barbare către Occident și de a anihila primejdia, întreținînd conflictele dintre

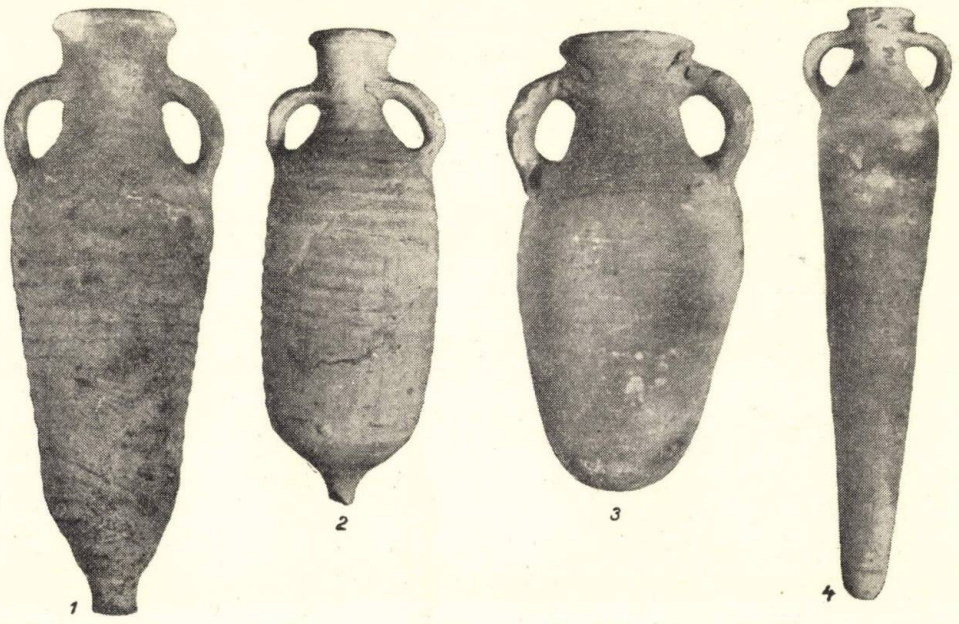

Fig. 147. — Amfore (sec. VI) de la Dinogetia (1), Histria (2—3) și Axiopolis (4).

diferitele grupuri barbare, au pus Constantinopolul în situația de a se reorganiza și de a-și reface autoritatea în provinciile periferice, printre care și Scythia.

Domnia lui Anastasios I (491—518), urmată de aceea a lui Iustin (518—527), reprezintă o perioadă ce se caracterizează prin eforturi susținute de refacere a potențialului economic și militar al imperiului. În timpul domniei lui Anastasios, Scythia Minor a suferit noi atacuri. Astfel, cutrigurii pătrund în Tracia în 493, 499 și 502. În anii următori îi găsim pe mulți dintre ei angajați în unitățile de federați ale imperiului. Măsurile de întărire a apărării luate de Anastasios prin reorganizarea granițelor în Libia și a frontului din Asia, ca și prin construcția « Zidului lung », care închidea capitala și teritoriul învecinat cu o linie solidă de rezistență, pe o lungime de 78 km, de la Selymbria la Marea de Marmara, pînă la Marea Neagră, au mărit capacitatea de rezistență a imperiului.

Provincia Scythia, fort avansat al Constantinopolului, n-a fost nici ea neglijată din acest punct de vedere. Se constată că, cel puțin în două centre din Dobrogea, anume la Histria și la Dinogetia, s-au întreprins în timpul lui Anastasios lucrări de restaurare a zidurilor de apărare. La Dinogetia s-a refăcut și o

basilică mai veche. Nu este exclus ca această operă să fi fost mai vastă decît ne lasă să întrevedem descoperirile de cărămizi cu numele împăratului din cele două localităţi amintite. Este de luat în consideraţie, în această privinţă, ipoteza atribuirii unuia din valurile dintre Cernavoda şi Constanţa, epocii lui Anastasios.

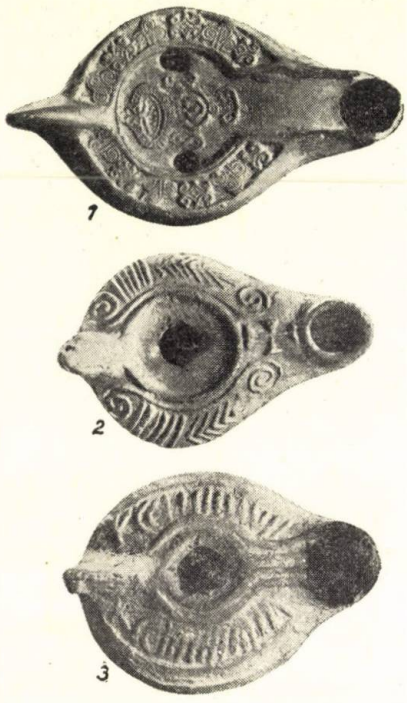

Fig. 148. — Opaiţe (sec. IV — VI) de la Dinogetia (1 — 2) şi Histria (3).

Prin politica sa de economii şi grija pentru o bună administraţie, Anastasios I a restabilit finanţele imperiului, lăsînd la moartea sa un tezaur de 320 000 livre de aur. Pentru a obţine asemenea rezultate, el a suprimat cheltuielile inutile, reducînd pe cele ale curţii, ca şi subsidiile plătite federaţilor « barbari », a abolit impozitul în bani *(chrysargyron)*, care apăsa asupra populaţiei urbane, încurajînd astfel comerţul şi meşteşugurile. În schimb, înlocuirea impozitului funciar în natură *(annona)* prin plata în bani, pe baza etalonului aur, în mediul rural, însemna agravarea situaţiei ţărănimii, ceea ce a provocat mari nemulţumiri şi numeroase răscoale populare.

O răscoală de mari proporţii, condusă de Vitalianus, fiul lui Patricius, originar din Zaldapa (un mic orăşel din Moesia), s-a desfăşurat în dioceza Traciei. Izvoarele îl numesc pe Vitalianus « Scythul », vrînd să desemneze regiunea în care se născuse, fără a se referi la originea etnică. Ca şi tatăl său, Vitalianus comanda o parte din unităţile de *foederati*, în calitate de *comes foederatorum*. Răscoala începută în 513, a luat proporţii grave nu numai prin participarea trupelor de federaţi, nemulţumiţi de măsurile financiare ale împăratului, între altele de retragerea *annonei* ce li se acorda în trecut, ci şi a unei mase de ţărani, ajungînd la 50 000 de războinici şi ţărani. Prezenţa ţăranilor arată caracterul popular al răscoalei, deşi Vitalianus urmărea scopuri personale, ţintind să ajungă împărat.

Apărarea ortodoxiei împotriva împăratului care susţinea pe monofiziţi, a fost numai lozinca cu care Vitalianus se înfăţişa pentru a-şi atrage concursul ortodocşilor din dioceză şi din capitală. Ea nu putea pune în mişcare forţele populare din provinciile din care generalul rebel şi-a recrutat partizanii. Cauzele participării maselor trebuie căutate deci în starea socială şi economică a populaţiei rurale, devenită şi mai precară în urma politicii fiscale a curţii. Răscoala condusă de Vitalianus reprezintă, din punctul de vedere al maselor participante, o puternică manifestare a luptei de clasă, care a îmbrăcat haina unei lupte reli-

gioase. Deoarece autoritatea supremă era în mîna monofiziților, în frunte cu împăratul, răsculații s-au situat, în aparență, pe poziția apărării ortodoxiei, dar în realitate, ei luptau pentru a ușura jugul exploatării sociale și economice. Contradicțiile sociale au îmbrăcat adesea forma religioasă, ereziile exprimînd resentimentele populației exploatate împotriva regimului de exploatare.

Răsculații au atacat de trei ori Constantinopolul, în anii 513 și 514. Masele exploatate din capitală aclamau pe conducătorul răscoalei, fiind gata să deschidă porțile orașului. Împăratul a făcut de fiecare dată promisiuni, l-a numit pe Vitalianus comandant al trupelor din Tracia *(magister militum per Thraciam)*, însă n-a rupt legăturile cu monofiziții. O nouă expediție contra Constantinopolului a fost înfrîntă pe mare și pe uscat, Vitalianus retrăgîndu-se apoi în Dobrogea și continuînd să păstreze posesiunea unor cetăți de pe litoralul Mării Negre. De-abia sub urmașul lui Anastasios, el fu suprimat de Iustin I, după ce fusese înălțat la cele mai mari onoruri, consulatul și comanda armatei palatine *(magister militum in praesenti)*.

Iustin I (518—527) era originar din Tauresium, lîngă Bederiana, mică localitate din Dardania, în apropiere de Scupi. Cu toată originea de jos și cu toată lipsa de cultură de care îl învinuiau contemporanii, Iustin făcuse o carieră militară strălucită, la moartea predecesorului său deținînd comanda *excubitorilor* și avînd rangul de patriciu. Trac romanizat, el a reușit să consolideze puterea statului bizantin. Situația economică a provinciilor din Balcani, în special a țărănimii, era însă foarte grea. Provinciile se depopulau. Producția agricolă scădea mereu. Procesul de descompunere a statului sclavagist continua.

Pe plan militar, singurul eveniment important pentru provinciile din Balcani a fost înfrîngerea anților, care trecuseră Dunărea și pustiau Tracia. Victoria s-a datorat lui Germanus, unul din nepoții împăratului, căruia i se încredințase comanda trupelor din dioceza Traciei *(magister militum per Thraciam)*. Ea a avut ca urmare că provinciile sud-dunărene, printre care și Scythia, s-au bucurat de cîțiva ani de liniște. Mîna dreaptă a împăratului era însă un alt nepot al său de soră, Iustinian, care a și fost adoptat de Iustin și a moștenit tronul imperial.

Dobrogea în perioada dintre 527—602

Cel mai de seamă reprezentant al împăraților ridicați din sînul țărănimii romanizate din Balcani, a fost *Iustinian*. Ca și unchiul său, el s-a născut la Tauresium, în apropiere de Bederiana. Îndelungata lui domnie (527—565) se caracterizează prin uriașe eforturi de reîntregire a imperiului. Pentru realizarea acestui țel, imperiul a întreprins costisitoare expediții în Italia, Africa, Spania și a purtat războaie grele în Răsărit.

Deși efortul principal s-a îndreptat către aceste obiective, în timpul domniei lui Iustinian n-au fost totuși neglijate nici regiunile Mării Negre și frontiera Dunării. Astfel, provincia Scythia a avut un rol important în acțiunea de

recucerire a oraşelor din Crimeea. O armată condusă de Baduarius, ducele Scythiei, a trecut Dunărea şi a înaintat pe uscat împotriva hunilor stabiliţi în Crimeea, în timp ce flota acţiona pe mare. În urma acestei expediţii, poziţia imperiului în Crimeea s-a consolidat. Bosporul a fost recucerit şi fortificat. S-au refăcut fortificaţiile de la Cherson şi din alte puncte.

Deosebit de serioasă era însă situaţia la frontiera de pe Dunărea inferioară. Şesul Munteniei fusese ocupat de sclavini şi anţi şi devenise baza unor năvăliri de pradă în imperiu. Cu toate că Germanus respinsese puternicul atac al anţilor din timpul domniei lui Iustin, începînd cu anul 528 provinciile balcanice ale imperiului devin prada unor năvăliri repetate ale slavilor, bulgarilor şi hunilor, năvăliri care se soldau, după informaţiile scriitorilor epocii, cu pierderi mari de bunuri materiale şi de oameni, femei, copii şi bărbaţi, care erau ucişi sau transportaţi ca robi peste Dunăre. În 528 « bulgarii » năvăliră în Scythia şi Moesia Secunda, înfrîngînd armatele conduse de Baduarius şi Iustin, ducii celor două provincii. Înlocuind pe Iustin prin Constantiolus, acesta a reuşit să obţină o victorie cu ajutorul lui Ascum, dar într-o a doua luptă ei fură înfrînţi şi luaţi prizonieri.

Izvoarele antice înregistrează repetate atacuri între 535 şi 562. Un adevărat dezastru pentru imperiu a fost pustiirea Traciei şi Macedoniei în 540. Bulgarii au pustiit atunci pînă în Grecia, cu excepţia Peloponezului, au ajuns pînă în periferia Constantinopolului şi au luat un imens număr de captivi. Invazia din 559 a cetelor de cutriguri şi sclavini, sub conducerea lui Zabergan, a pus în primejdie însăşi capitala, care n-a fost salvată decît datorită priceperii bătrînului general Belizariu.

Valoarea personală a unor căpetenii « barbare », aflate în serviciul imperiului, cum a fost gepidul Mundus şi slavul Chilbudius, nu putea duce, fără un efort mai mare care însă nu mai era posibil, decît la amînarea catastrofei. Lipsa de coordonare a acţiunilor şi conflictele dintre barbari, folosite cu abilitate de diplomaţia bizantină, au uşurat fără îndoială, situaţia imperiului. Manevrînd cu dibăcie populaţiile migratoare unele împotriva altora, stăpînirea imperiului s-a menţinut pe linia Dunării, a reuşit chiar să ocupe din nou unele capete de pod pe malul stîng şi să emită pretenţia de a dispune de teritoriile nord-dunărene, care aparţinuseră odinioară imperiului roman. Este semnificativă în această privinţă « cedarea » cetăţii *Turris* şi a cîmpiei din jur slavilor anţi, cu obligaţia de a se opune « hunilor » (bulgari sau avari) [1].

Cu toate acestea sclavinii începuseră să se aşeze pînă şi pe teritoriul Dobrogei. Procopios îi menţionează la *Adina* şi la *Ulmetum*, în centrul Scythiei Minor, arătînd că ţineau drumul călătorilor şi că locurile deveniseră foarte nesigure din cauza atacurilor lor.

O acţiune importantă a imperiului, menită să întărească apărarea şi atribuită de Procopios în întregime lui Iustinian, a fost opera de reconstrucţie a

[1] Procopius, *De bello Gothico*, III, 14, 32—33

cetăților, operă uriașă care a cerut multe sacrificii locuitorilor. În lucrarea sa, *De aedificiis* (Περὶ κτισμάτων), Procopios înregistrează în diocezele Illyricului și Traciei peste 600 de construcții, din care foarte multe pe teritoriul Dobrogei.

Astfel, după *Durostorum*, care se afla în Moesia Secunda, Procopios așază *Sucidava* (posibil la Mîrleanu de azi, reg. Constanța), *Quesor*, *Palmatis* (ambele neidentificate), în apropierea căreia se afla *Adina* [1]. În apropiere de Cernavoda s-a zidit fortăreața *Sfîntul Chiril* — probabil la Rasova — iar mai în interiorul provinciei, *Ulmetum*, identificată prin săpăturile lui V. Pârvan cu Pantelimonul de Sus. La nord de aceasta s-a renovat cetatea *Ibida*, probabil la Slava-Rusă. A fost rezidit și castelul de la Aegyssus, numit *Aegystus* la Procopios, sigur la Tulcea, precum și fortăreața *Halmyris*, « la marginea Scythiei », probabil cetatea numită Zaporojeni. Reapar *Troesmes* (Troesmis), *Neiaduno* (Noviodunum), *Altina*, *Constantiana* (dublet pentru Tomi?), *Callatis*, *Axiopa* (Axiopolis), *Carso* (Carsium) *Tomis*, *Nono* (*Novovicus*), la Enisala sau Mihai Bravul, în apropiere de Babadag, și altele.

Săpăturile arheologice au confirmat, măcar în parte, informațiile lui Procopios. La Ulmetum, Argamum (capul Dolojman), Troesmis, Axiopolis, Callatis, Tomi, Dinogetia-Garvăn, peste tot unde s-au executat cercetări și săpături, s-au constatat, dacă nu refaceri integrale ale fortificațiilor, măcar reparații parțiale, precum și construcții de edificii publice și private. Astfel la Tomi s-a descoperit un turn al incintei, pe care se păstra inscripția din epoca lui Iustinian: Μακελαρίων πεδατοῦρα, ceea ce arată că porțiunea respectivă din zid s-a refăcut de asociația măcelarilor. Numeroasele fortificații reparate sau rezidite în timpul domniei lui Iustinian au asigurat provinciei o oarecare liniște și nu e de mirare să constatăm din nou o relativă prosperitate în provinciile de la Dunăre. În orice caz, în comparație cu secolul precedent, există semnele unei reînviorări economice și culturale. Circulația monetară devine mai intensă. Încep să se ridice din nou monumente, inscripții etc., mai ales la Histria și în celelalte orașe de pe litoralul mării.

În vremea lui Iustinian, garnizoanele militare au asigurat, în oarecare măsură, apărarea provinciei. Sînt documentate în Dobrogea cîteva unități militare. Astfel la Ulmetum se aflau *milites lanciarii juniores*, iar la Tomi *sagittarii juniores*, în rîndul cărora cunoaștem pe un Terentius, fiu romanizat al unui got, Gaione, și pe un hun cu numele Atala, fiul lui Tzeiuk.

Printre măsurile de caracter militar și administrativ, pentru cele două provincii de la Dunărea de jos, cea mai importantă a fost înființarea unei circumscripții compusă din Moesia Secunda, Scythia, insulele Ciclade, Caria, Ciprul, pusă sub conducerea unui *quaestor Iustinianus exercitus*, avînd sediul la Odessos (Varna). Acest *quaestor* avea ca sarcină principală apărarea regiunii Dunării inferioare. Singura legătură între cele cinci provincii ale noii circumscripții era

[1] Procopius, *De aedificiis*, IV, 7 și 11.

Fig. 149. — Monede din sec. III—VII.

1 — Diocleţian (284 — 305); 2 — Maximian Hercule (286 — 305); 3 — Constantius Chlorus (293—306); 4 — Constantin cel Mare (306—337); 5—6 — Constantius II (340—361); 7 — Iulian Apostatul (355, 361—363); 8 — Valentinian I (364—375); 9 — Justinian (527—565); 10 — Iustin II (565—578); 11 — Mauriciu Tiberiu (582—602); 12 — Focas (602—610).

caracterul lor maritim, Dunărea fiind considerată ca un apendice al Mării Negre. Primul *quaestor* apare în novela 41, din 18 mai 536.

Situaţia însă a început să se înrăutăţească, din cauza lipsei trupelor necesare. Urmărind cu consecvenţă refacerea imperiului roman, Iustinian şi-a concentrat

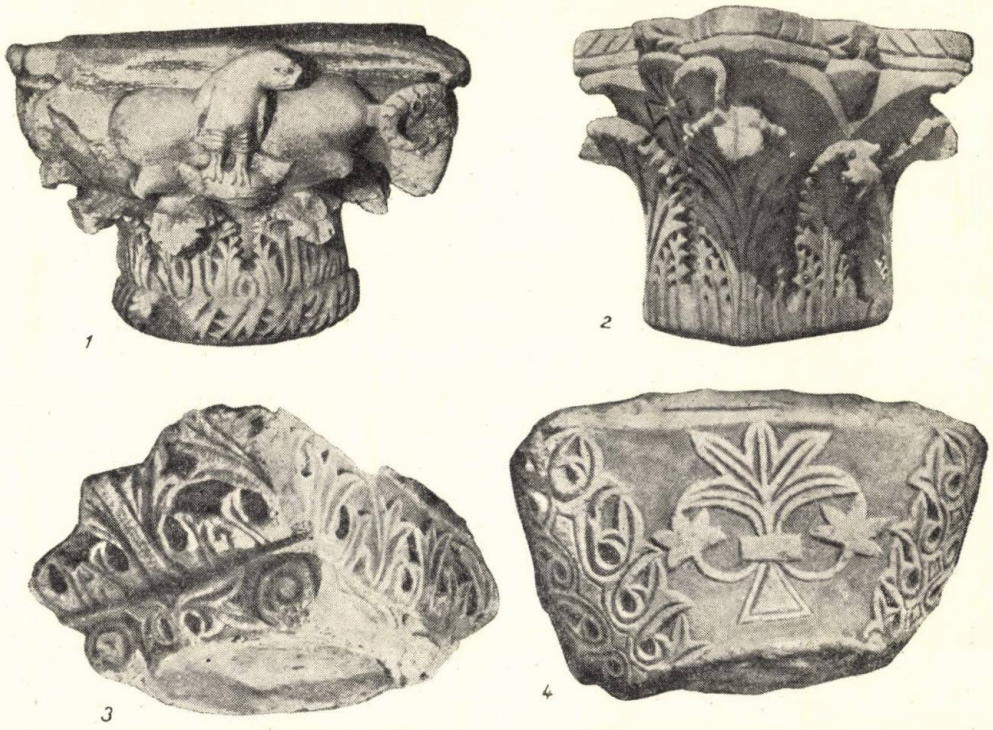

Fig. 150. — Capiteluri de la Callatis (1) şi Tomis (2—4) (sec. V şi VI).

eforturile în această direcţie, lăsînd provinciile dunărene slab apărate, ceea ce avea să ducă la treptata lor slăbire şi, în cele din urmă, la căderea lor sub loviturile viguroase ale populaţiilor de dincolo de Dunăre.

Pe la 561 ajunge la Dunărea de jos o nouă populaţie de păstori nomazi, avarii, conduşi de hanul Baian, care cer împăratului să le acorde pămînt în provincia Scythia. Negociaţiunile începute de Iustin, fiul lui Germanus, care deţinea, probabil, comanda armatei de la Dunăre, fiind *quaestor Iustinianus exercitus*, au fost continuate printr-o ambasadă trimisă la Constantinopol. Cum Baian ameninţa să intre cu forţa pe teritoriul Dobrogei, Iustin a luat măsuri de apărare a Dunării, silind astfel pe avari să păstreze pacea şi tratatul de alianţă cu imperiul, fără să fi primit însă pămînt. Cît timp a trăit Iustinian, relaţiile au rămas neschimbate.

La moartea sa, Iustinian lăsa o moştenire foarte grea. Eforturile făcute pentru reconstituirea imperiului roman în graniţele lui vechi duseseră la epuizarea resurselor financiare şi la ruina economică. Cu un potenţial economic şi

militar scăzut, imperiul nu va mai fi în stare să facă față situației de la granița de nord.

Perioada dintre 565 și 602 reprezintă o etapă hotărîtoare pentru istoria antică a Dobrogei, ca și a imperiului. Este perioada în care se duce bătălia decisivă pentru hotarul Dunării și pentru soarta provinciilor dintre marele fluviu și munții Balcani. Creșterea puterii avarilor a avut consecințe grave pentru imperiu. Pînă la 566, avarii respectaseră tratatul cu Bizanțul și nu atacaseră teritoriul imperiului. După ce s-au instalat însă la Dunărea de mijloc (567), raporturile cu imperiul s-au schimbat esențial. Împreună cu slavii și gepizii de la Tisa și Dunărea pannonică, ei încep acțiunile de pradă în teritoriile imperiului.

În ceea ce privește relațiile dintre avari și slavii din cîmpia Munteniei, ele au evoluat de la acțiuni de strînsă colaborare pînă la conflicte deschise. Astfel, după ce centrul puterii avare s-a mutat în vest, dominația lor asupra slavilor de la Dunărea de jos a slăbit. Între anii 567 și 583 slavii din cîmpia munteană au putut năvăli în imperiu pe cont propriu. Pe la 580 au început chiar să se așeze pe teritoriul de la sud de Dunăre, probabil și în Dobrogea, ceea ce reprezenta un pericol serios pentru imperiu.

Diplomația bizantină a încercat să elimine primejdia slavă, profitînd de nemulțumirile hanului avar împotriva sclavinilor din cîmpia munteană. Expediția avarilor contra slavilor s-a soldat cu luarea de prăzi și cu eliberarea mai multor mii de prizonieri romani, dar fără vreun rezultat mai important [1].

Relațiile Bizanțului cu avarii devin apoi din nou dușmănoase. În 587, în timpul domniei lui Mauricios (582—602), Dobrogea fu devastată cumplit de avari. Aceștia distruseră principalele orașe din Scythia și Moesia Secunda, ca Marcianopolis, Durostorum, Tropaeum, Zaldapa etc. Rezistența opusă de locuitori laolaltă cu micile garnizoane a fost impresionantă, dar zadarnică. Săpăturile de la Ulmetum și Tropaeum au dat la iveală urmele distrugerii și morții care a stins viața așa de înfloritoare altădată a Dobrogei antice. Puțini locuitori au mai putut rămîne în locurile așa de îngrozitor pustiite de nomazii avari. Dobrogea va fi colonizată de slavi. Forțele imperiului erau angajate într-un război greu împotriva perșilor. Puținele trupe de care dispunea Comentiolus, comandantul Traciei, după ce repurtară o victorie la Zaldapa și una la Tomi, nu putură face față pînă la urmă situației. O coloană condusă de Castus fu zdrobită la nord de Dunăre, unde generalul se aventurase în urmărirea dușmanilor.

Restul trupelor comandate de însuși Comentiolus fură silite să se retragă la sud de Balcani. Cronicarii bizantini Theophylactos și Theophanes, care descriu pe larg aceste lupte, explică retragerea ca urmare a unui incident petrecut în armata lui Comentiolus, incident care a provocat o discuție prelungită între istorici și lingviști. E vorba de cuvintele « torna, torna, fratre » după Theophanes [2], « retorna » după Theophylactos (II, 15), rostite în timpul marșului

[1] Menander Protector, fr. 48 (ed. Dindorf, II, p. 99).
[2] *Chronographia*, I, p. 257—258.

oştirii bizantine, de un « ostaş » care voia să atragă atenţia unui camarad ce mergea înainte, că bagajele de pe spatele catîrului său erau gata să cadă. Aceste cuvinte incontestabil romanice, precum şi adaosul că strigătul s-a făcut în graiul strămoşesc (πατρῴα φωνῇ) sau în limba ţării (ἐπιχωρίῳ φωνῇ) sînt interpretate de o parte din istorici ca reprezentînd limba populaţiei locale, fiind considerate de unii ca prima menţiune de limbă romînească, în timp ce alţii le consideră ca termeni militari, folosiţi în armata bizantină, alături de alţi termeni moşteniţi de la romani.

Că romanitatea balcanică era puternică în secolul al VI-lea, nimeni nu mai contestă azi. În adevăr, studiile lingviştilor au dovedit că romanitatea a rămas biruitoare, pînă la aşezarea slavilor pe teritoriile provinciilor dintre Dunăre şi Balcani. Moesia Secunda şi Scythia sînt « provincii latinofone » sau « de exprimare latină ». S-a observat, de pildă, că guvernatorului Haemimontului i se trimit dispoziţiile în greceşte, pe cînd celui al Moesiei Secunda în latineşte.

Grăbindu-se să încheie pace cu perşii, împăratul Mauricius hotărăşte să înceapă împotriva avarilor şi slavilor o mare acţiune, menită să oprească aceste populaţii la Dunăre. Războiul început în 592, a durat pînă în 602. La început bizantinii au obţinut cîteva victorii asupra slavilor şi avarilor. În 592, trupele bizantine trec Dunărea pe la Durostorum, surprind în cîmpia munteană pe o căpetenie a sclavinilor numit *Radogast*, care scapă cu fuga, şi iau prizonier pe *Musocios*, şeful unui alt trib. Cu prilejul acestei expediţii, un detaşament bizantin trece rîul Ilivachia (Ἡλιβακία) pe care lingviştii l-au identificat cu Ialomiţa. Avarii însă au intervenit din nou şi expediţia a rămas fără urmări.

Expediţia următoare a fost condusă de Petru, fratele împăratului şi a avut ca teatru tot cîmpia munteană. Bizantinii au fost înfrînţi şi nevoiţi să se retragă. Slavii năvălesc din nou în Balcani, ajungînd pînă la Salonic, în timp ce avarii asediază Tomi. Priscus a reuşit să respingă pe năvălitori şi să degajeze capitala Scythiei Minor (599). Dar pacea cu avarii, încheiată în 600, prin care Bizanţul urma să plătească un tribut oneros, nu avea sorţi de durată. A treia expediţie bizantină, condusă de Priscus, are loc în 601, fiind îndreptată împotriva avarilor înşişi, în şesul Tisei. S-au obţinut cîteva victorii, care n-au fost însă decisive.

În 602, o nouă expediţie condusă de Petru, deşi obţinuse cîteva izbînzi, se încheie cu răscoala trupelor obosite de eforturile îndelungate. Conduse de centurionul Focas, trupele intră în Constantinopol. Mauricius fu detronat şi ucis cu întreaga familie, Focas fiind proclamat împărat.

Perioada prăbuşirii stăpînirii romano-bizantine (602—679)

Evenimentele din anul 602 însemnau pierderea provinciilor nordice ale imperiului, care au fost luate în stăpînire de slavi. Atacat şi pe frontul din Asia, imperiul era în pragul prăbuşirii. Revolta din 602 este o manifestare puternică a luptei îndreptate împotriva marii proprietăţi funciare. După cucerirea Constantinopolului a urmat confiscarea unei părţi importante din

avutul aristocrației funciare, ceea ce a subminat în mod serios, dar pentru o perioadă scurtă, puterea ei economică. Această revoltă este semnul cel mai evident al descompunerii interne a unui stat în care « împilarea devenise insuportabilă din cauza guvernatorilor, perceptorilor și soldaților », în care ogoarele erau părăsite, « iar barbarii... erau așteptați » ca niște salvatori [1]. Urmașul lui Focas, împăratul Heraclius (610—641), a reușit să salveze capitala, respingînd atacul avarilor din 626 asupra Constantinopolului, însă granița imperiului n-a mai revenit la Dunăre decît peste mai bine de trei veacuri. Prin așezarea triburilor slave în Balcani, imperiul primea o lovitură grea. Dobrogea a fost și ea colonizată de slavi. Populația autohtonă cîtă va mai fi rămas pe locurile ei, s-a contopit în masa slavilor, nu fără a transmite acestora unele toponime, ca de pildă, *Băroi* < Biroe, *Camena* — traducerea numelui de *Petra* pe care îl purta satul antic aflat exact pe același loc, Cernavoda < *Axiopolis* < axšaēna (întunecat, apă neagră), *Dîrstor* < Durostorum etc.

Cu domnia lui Heraclius s-a încheiat procesul de transformare a imperiului roman în *imperiu bizantin*. Teoretic, Bizanțul mai dispune de teritoriile situate la nord de Balcani. În realitate, probabil numai cîteva orașe de la Marea Neagră au mai putut avea relații sporadice cu capitala. Speranța unei reveniri la hotarul de pe Dunăre s-a spulberat în 679, cînd bulgarii au pătruns pe teritoriul dintre Balcani și Dunăre, au supus triburile slave și resturile populației traco-romane și au întemeiat un stat propriu, fără ca Bizantinii să-i fi putut împiedica.

Condițiile social-economice din Scythia Minor în epoca romano-bizantină

Perioada ce începe cu Dioclețian este o perioadă de mari transformări ale imperiului. Împăratul a devenit nu numai șeful armatei, legislator și judecător suprem, ci, începînd de la 325, și protectorul bisericii, imperiul transformîndu-se într-un stat teocratic. Eforturile desfășurate pentru menținerea hotarului Dunării au reușit să întîrzie prăbușirea lui, însă slăbiciunile interne, contradicțiile din sînul societății sclavagiste în descompunere, lupta colonilor și sclavilor împotriva exploatării marilor proprietari funciari ca și a statului care se transformase într-o mașină fiscală ce sleia forțele de producție, au ușurat pătrunderea popoarelor migratoare și au dus, pînă la urmă, la ruperea zăgazului.

Din punct de vedere economic, decadența este vizibilă și tendința generală, cel puțin în Scythia Minor, a fost dezvoltarea economiei naturale. Teritoriul rural este atras din ce în ce mai puțin în viața economică a orașelor. Acestea din urmă lîncezesc sau decad, cu excepția orașelor de pe litoral, Tomis și Callatis. Însuși statul se mulțumea cu perceperea dărilor în natură. Situația maselor devenea din ce în ce mai grea. Unul din fenomenele caracteristice epocii de care ne ocupăm este procesul de creștere a marii proprietăți funciare în detrimentul

[1] F. Engels, *Originea familiei, a proprietății private și a statului*, p. 148.

proprietății orășenești și țărănești, însoțită de aservirea țăranilor și de legarea acestora de pămînt, consecință a lipsei mîinii de lucru sclavagiste. Nu posedăm știri directe despre mersul acestui proces în Scythia Minor. Totuși, cîteva indicații s-au putut obține din rezultatele săpăturilor de la Histria. Astfel, după refacerea orașului în urma gravelor distrugeri din 248, în secolele V și VI se ridică din nou un cartier al celor bogați, cu mari clădiri private, icoană a vieții de belșug pe care o duc marii proprietari funciari histrieni. Este foarte probabil că la acea dată, ținînd seama de decăderea generală a comerțului și de piedicile naturale, cordonul litoral care făcea aproape imposibilă intrarea corăbiilor în portul orașului, veniturile bogătașilor histrieni proveneau aproape exclusiv din proprietățile funciare. În cartierele periferice ale orașului apare un fenomen de îngrămădire de locuințe modeste ale unei populații care se refugiază între zidurile orașului, din cauza nesiguranței provocate de atacurile « barbare ».

În același timp, se constată că zona de locuit a orașului s-a lărgit cu un teren închis de un zid aflat la 370 m în afara incintei tîrzii, spațiu destinat să adăpostească, în caz de primejdie, pe colonii refugiați din teritoriul rural și turmele stăpînilor lor. La Histria, ca și în întregul imperiu începe să precumpănească economia naturală. În adevăr, marii proprietari funciari încep a trăi mai mult pe proprietățile lor de la țară, în mijlocul colonilor și sclavilor proprii. Ei posedau însă și între zidurile orașului case somptuoase, cum sînt cele două descoperite în ultimul timp la Histria și unde se refugiau în caz de primejdie.

Existența *villae*-lor (proprietăți rurale) este menționată și în teritoriile din jurul Durostorului, ca și în preajma cetății Tropaeum. Proprietățile sînt lucrate nu cu sclavi, care îndeplinesc mai mult servicii în casa proprietarului, ci cu coloni, principalii producători direcți în această perioadă. Numărul colonilor crește în secolele V—VI ca rezultat al ruinării micii proprietăți funciare. Viața se desfășoară în principal la țară, iar « restaurările întreprinse de împărații secolelor III—VI la Dunărea de jos, nu sînt recolonizări cu element roman, pe care nici n-ar fi avut de unde-l mai aduce, ci zidiri și restaurări de cetăți și castele, între fortificațiile cărora locuitorii continuu dăinuitori în ținutul acesta să se poată adăposti mai sigur » [1].

În ceea ce privește relațiile de producție, în perioada dintre secolele IV—VI, perioadă de descompunere a modului de producție sclavagist, are loc dezvoltarea colonatului, acea formă de dependență a micilor producători (coloni) față de marii proprietari funciari, care s-a ivit ca o urmare necesară a dezvoltării modului de producție sclavagist. Apărut mai de mult, colonatul devine acum principala formă de exploatare specifică perioadei de trecere de la societatea antică sclavagistă la societatea feudală. De aci înainte, rolul hotărîtor în producție nu-l mai are sclavajul, ci colonatul. De aceea statul, deși rămîne încă sclavagist, nu mai sprijină dezvoltarea sclavajului perimat, ci se preo-

[1] V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, extras din *BCMI*, 1911, p. 58.

cupă de reglementarea exploatării producătorului direct liber, a cărui aservire se accentua tot mai mult. Colonatul este un fenomen foarte complex. De aceea el a format obiectul de cercetare a numeroşi învăţaţi, mai ales sovietici, care au dat explicaţia ştiinţifică a acestui proces. Majoritatea acestora din urmă consideră colonatul o formă iniţială a dependenţei feudale.

Din valoroasele studii ale învăţaţilor sovietici asupra problemei rezultă că în secolele IV—VI procesul legării de pămînt a colonilor proveniţi din rîndurile ţărănimii se desăvîrşeşte, iar dependenţa lor de marii proprietari funciari se accentuează. Marii proprietari de pămînt retraşi pe domeniile lor, trăind din produsele domeniului, sînt singurii care se pot opune cu succes agenţilor fiscului. La dînşii caută protecţie cei slabi, recunoscîndu-i ca *patroni*. Aceasta înseamnă însă slăbirea autorităţii centrale, cu alte cuvinte una din manifestările cele mai elocvente ale constituirii păturii feudalilor militari. Aëtius din Durostor este un exemplu clasic de mare proprietar de pămînt şi coloni, întreţinînd cete militare proprii, legate prin jurămînt de credinţă, dar ca el au fost şi alţii.

Deoarece dezvoltarea colonatului a fost un fenomen general în epoca de care ne ocupăm, provinciile dunărene nu puteau face excepţie. În agricultură, principala categorie de producători direcţi o reprezentau şi în aceste provincii colonii, fie aşa-numiţii coloni liberi, fie *adscripticii* (legaţi de pămîntul marelui proprietar). Din păcate, în Dobrogea nu se poate urmări modul concret cum s-au dezvoltat relaţiile de colonat. Existenţa marii proprietăţi rurale, fiind neîndoielnică, este de presupus că a avut loc, implicit, şi un proces de transformare a ţăranilor în coloni. Care au fost însă proporţiile aservirii ţăranilor liberi în Dobrogea nu se cunoaşte încă.

Pe lîngă aservirea ţăranilor localnici şi trecerea sclavilor la situaţia de « *servi casati* », unul din izvoarele importante ale colonatului din Scythia Minor şi Moesia au fost colonizările cu barbari, proveniţi fie din captivi de război, fie din populaţii care cereau pămînt în imperiu. În asemenea relaţii trebuie să se fi găsit diferitele grupuri de populaţii despre care ştim că au fost primite pe teritoriul roman, carpi (*vicus Carporum*), bastarni, sarmaţi, goţi etc. O lege dată de Honoriu şi Teodosiu în 12 aprilie 409 dovedeşte că se furnizau coloni « barbari » şi marilor proprietari funciari. Deoarece aceştia manifestau tendinţa de a-i transforma în sclavi, statul a fost nevoit să interzică acest lucru. De aceea legea amintită, dată după victoria asupra scirilor, menţionează că nu pune la dispoziţia proprietarilor braţe de muncă decît în situaţia de coloni: *non alio iure quam colonatus*, şi că nu li se îngăduie să-i transforme în sclavi: *nullique liceat velut donatos eos a jure census in servitutem trahere* [1]. Dezvoltarea colonatului nu înseamnă dispariţia sclavajului, care se va menţine încă multă vreme, fără să mai reprezinte, totuşi, forma dominantă a relaţiilor economice, mai cu seamă într-o regiune agricolă cum era Scythia.

[1] *Codex Theodosianus*, V, 6, 3.

Este sigur, pe de altă parte, chiar dacă nu posedăm o documentare suficientă, că nu toată țărănimea liberă a fost aservită, mai ales în vecinătatea limesului, unde e greu de admis că s-au putut forma mari proprietăți funciare. În veacurile II și III este documentat în ținutul Dobrogei de azi un mare număr de așezări rurale (vici), populate de veterani, cetățeni romani și țărani traci. Nu e nici un motiv să admitem că acei numeroși țărani liberi ar fi devenit în totalitatea lor, coloni. Trebuie să presupunem că o bună parte dintre ei se găseau în situația celor din Tracia, care își mențineau loturile lor de pămînt *(terrulae)* și inventar propriu, așa cum rezultă din Novella XXXIV a lui Iustinian. Primejdia ce îi amenința pe aceștia erau datoriile care îi puteau duce la pierderea loturilor. Totuși, unii vor fi reușit să se mențină ca proprietari liberi. De aceea s-a putut afirma că proprietatea funciară țărănească s-a menținut și chiar s-a întărit oarecum prin colonizările cu barbari.

Este probabil, de asemenea, ca unele obștii ale populației autohtone să fi continuat să subsiste pînă la venirea slavilor, cînd ele s-au întărit pe seama proprietății sclavagiste. Obștile țărănești din Dobrogea, ca și în restul imperiului bizantin, au jucat un rol foarte important în constituirea clasei țărănimii dependente.

Neîndoielnic însă că, indiferent de greutatea specifică pe care o vor fi deținut sclavii și țăranii liberi, colonatul reprezintă în perioada secolelor IV—VI, principala formă de exploatare a țărănimii. Fără a fi identic cu relațiile feudale, colonatul constituie « o dovadă evidentă a descompunerii sistemului sclavagist al economiei și o expresie clară a procesului de feudalizare, care se desfășura încă de pe atunci în imperiul roman de răsărit ».

În perioada dintre secolele IV—VII s-a produs, fără îndoială, o schimbare calitativă în structura social-economică, nimicirea orînduirii sclavagiste în imperiul de răsărit și trecerea la o nouă orînduire socială. Această tranziție s-a făcut, așa cum au demonstrat istoricii sovietici, în condițiile unei lupte de clasă înverșunate. Mișcările populare împotriva formei sclavagiste a proprietății, pentru apărarea micii proprietăți, individuale, împotriva apărării fiscale etc., nu ne sînt cunoscute îndeaproape, în ceea ce privește teritoriul Dobrogei. Dar măsurile luate împotriva celor ce sprijineau atacurile « barbarilor », răscoala din provinciile balcanice prilejuită de războiul lui Valens cu vizigoții, la care ne-am referit mai sus (p. 592), marea răscoală condusă de Vitalianus (p. 598—599), dovedesc, că lupta populației exploatate a fost factorul decisiv în nimicirea orînduirii sclavagiste și instaurarea unei noi orînduiri sociale.

Cultura

Civilizația și cultura provinciei Scythia Minor au cunoscut în secolele IV—VI o ultimă perioadă de relativă înflorire, continuînd în general, pe cele greco-romane.

Săpăturile arheologice efectuate îndeosebi în marile centre de la *Tropaeum* și *Histria* au descoperit complexe care vădesc o activitate constructivă intensă, cu importante realizări de caracter urbanistic. De sub straturile de pămînt și

dărîmături au fost scoase la lumină străzi pavate cu lespezi de piatră şi canalizate, apeducte şi cisterne zidite, portice acoperite şi susţinute de coloane cu capiteluri artistic sculptate, unele de-a lungul străzilor (*porticus vialis*), iar altele în for (*porticus forensis*), bazilici măreţe pentru trebuinţele vieţii publice, mai cu seamă de ordin juridic şi comercial, deosebite de bazilicile pentru adunările religioase ale creştinilor, case mari ca nişte palate etc. La Histria thermele mai vechi au fost refăcute şi repuse în funcţiune. Acelaşi lucru s-a întîmplat la *Noviodunum*, în marginea apelor Dunării. Planul şi tehnica de zidire a acestor construcţii, unitatea şi simetria ce le caracterizează, sînt încă precumpănitor romane. Începînd cu secolul al VI-lea se observă, pe lîngă pătrunderea unor elemente orientale, o decădere a tehnicii de construcţie, ca urmare a decăderii meşteşugurilor sclavagiste, legată de dezvoltarea economiei naturale şi de pătrunderea populaţiilor migratoare. Numeroasele capiteluri şi variatele piese sculpturale, aparţinînd fie unor construcţii civile sau militare fie bazilicilor paleocreştine, dovedesc pe de o parte existenţa unor ateliere locale, iar pe de alta, confirmă relaţiile intense ale cetăţilor din Scythia Minor cu centrele greceşti din sud, în frunte cu Constantinopolul. Din « romane », cum erau în secolul IV, capitelurile devin « bizantine », în secolele V şi VI. Arta sculpturii este însă în decadenţă.

În ruinele unor clădiri de la Constanţa, Adamclisi şi Histria s-au descoperit resturi de paviment în mozaic din marmură de diferite culori. S-au descoperit de asemenea urme de pictură murală. Astfel de picturi s-au găsit în nişte încăperi funerare de la Constanţa. Cea mai importantă descoperire, în această privinţă, o constituie mormîntul din sec. IV de la Silistra (R. P. Bulgaria), ai cărui pereţi sînt acoperiţi cu picturi realiste, reprezentînd scene din viaţa unui proprietar funciar.

Cu prilejul săpăturilor arheologice din diferite centre ale Dobrogei, au apărut o mare cantitate de vase de lut ca: amfore, farfurii, opaiţe de lut sau de bronz etc., vase de sticlă şi obiecte de metal de uz casnic sau religios. Se găsesc, de asemenea variate obiecte de podoabă (inele, fibule, pandantive, mărgele etc.). Unele, ca de exemplu, discul de argint aurit, cu numele episcopului Paternus al Tomisului, tezaurul de obiecte de podoabă de la Histria, au fost lucrate cel mai probabil la Bizanţ. Altele, de exemplu micile vase de lut cu chipul martirului Mina, găsite la Constanţa, sînt originare din Egipt.

Începînd din secolul al IV-lea şi îndeosebi în secolul al V-lea şi al VI-lea, creştinismul a influenţat puternic cultura provinciei Scythia Minor. Organizată ierarhic, biserica era condusă de un episcop cu reşedinţa la Tomi. După Bretanion, cel exilat de Valens, se întîlneşte episcopul Gerontios, care semnează actele Sinodului al II-lea ecumenic, de la Constantinopol (381). Urmaşul său, Theotimos I (392—402), se pare că era de origine « scit ». Cunoscut ca scriitor şi filozof, Theotimos a predicat creştinismul printre goţi şi huni. Istoricul Sozomen ne informează că hunii îl supranumeau « zeul Romanilor » [1]. La începutul

[1] Sozomenus, *Historia ecclesiastica*, VII, 28.

secolului al VI-lea, episcopul Tomisului era Paternus (518—520), al cărui nume se află înscris pe preţiosul disc de argint aurit, găsit la Malaia Perescepina, în regiunea Poltavei şi păstrat la Muzeul Ermitaj din Leningrad. Ultimul episcop de Tomi, pe care-l cunoaştem, este Valentinian (553). Ca şi înaintaşii săi, el era în strînsă legătură cu biserica din Constantinopol, participînd la acţiunile cele mai de seamă ale acesteia şi totodată întreţinea corespondenţă cu papa Vigilius al Romei.

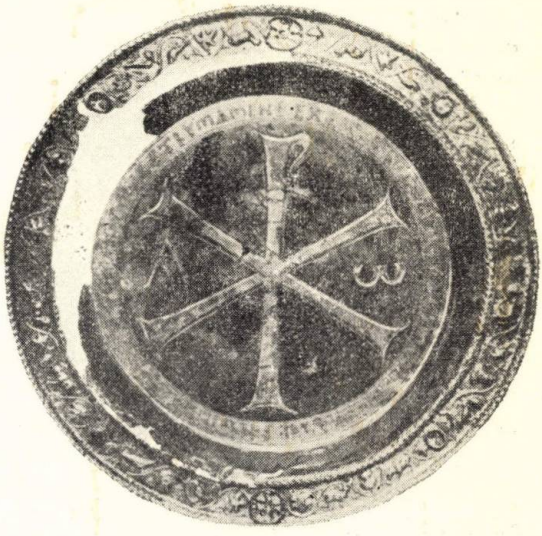

Fig. 151. — Disc de argint aurit, cu numele episcopului Paternus de Tomis, descoperit la Malaia Perescepina, R.S.S. Ucraineană (sec. VI).

Existenţa altor centre episcopale în cuprinsul Dobrogei secolelor IV—VI pare puţin probabilă. Totuşi, la Durostorum se întîlneşte în a doua jumătate a secolului al IV-lea episcopul arian Auxentius, discipolul lui Ulfilas. La această dată, nu Tomisul ortodox, ca în vremea episcopului Bretanion, ci Durostorul întreţinea legături cu goţii arieni din stînga Dunării. Nu este exclus ca, în această perioadă, autoritatea episcopului arian de Durostorum să se fi exercitat şi la Axiopolis, ţinînd seama că regiunea respectivă era încredinţată goţilor, în calitate de federaţi. Un indiciu în acest sens îl constituie o inscripţie creştină de la Axiopolis, care păstrează numele lui Gibastes, *comes (foederatorum)*.

La sfîrşitul secolului al VI-lea, Durostorum avea un episcop reprezentînd biserica oficială, cu numele Dulcissimus, care pe la anul 600 s-a refugiat din faţa atacurilor slavo-avare la Odessos, unde a şi murit.

Sub împăratul Constantius al II-lea a fost exilat în Dobrogea călugărul schismatic Audius, originar din Mesopotamia. Trecînd în stînga Dunării, la goţi, Audius a înfiinţat o sectă, iar scriitorul Epiphanios [1] ne informează că ar fi întemeiat acolo chiar mănăstiri. În timpul persecuţiei lui Athanaric, audianii s-au strămutat în Asia.

Monumentele confirmă sau completează ştirile izvoarelor literare despre dezvoltarea creştinismului în Scythia Minor. Ele arată că, în urma edictului de la Milano (313), creştinismul s-a răspîndit în toate centrele urbane ale provinciei dintre Dunăre şi Marea Neagră. Din cauza vestigiilor mai puţin numeroase şi a lipsei de cercetări mai intense pe teren, nu se cunoaşte în ce măsură s-a

[1] Epiphanios, *Haer.*, 70.

răspîndit creştinismul la sate. În orice caz, chiar dacă aici el va fi pătruns mai încet, ceea ce explică etimologia *pagus* > *paganus* > păgîn, totuşi trebuie remarcat faptul că printre martirii din timpul lui Diocleţian se aflau unii care aparţineau mediului rural, cum sînt, de ex. Maximus, Dada şi Quintilian, de la Ozobia, în apropiere de Durostorum.

Dintre cele aproximativ 70 de inscripţii creştine din secolele IV—VI, cunoscute pînă acum din Dobrogea, mai mult de jumătate provin de la Tomis, metropola provinciei, restul împărţindu-se între Callatis, Histria, Axiopolis, Tropaeum, Ulmetum, Dinogetia şi Salsovia. Abia un sfert din inscripţii sînt în limba latină, limba oficială a Imperiului Roman de Răsărit, pînă către sfîrşitul secolului al VI-lea. Restul sînt în limba greacă, limba populaţiei, mai ales în centrele urbane de pe ţărmul Mării, unde s-a şi găsit majoritatea inscripţiilor. Cele mai multe inscripţii arată legătura cetăţilor din Scythia Minor cu centrele greceşti din sud. Unele menţionează creştini veniţi din alte localităţi sau ţinuturi ca: Alexandria, Cezarea Capadociei, Siria. Altele conţin nume curat orientale. Numele Chindeas şi Dinias din două inscripţii, aflate una la Axiopolis şi cealaltă la Tomis, aparţin, foarte probabil, unor autohtoni, pe cînd: Gibastes, Gaione, Atala şi Tzeiuc, din textul altor inscripţii, provenind din aceleaşi centre, constituie o mărturie a propagării credinţei creştine printre goţi şi huni.

Creştinii menţionaţi în inscripţiile din Dobrogea aparţin tuturor straturilor sociale şi au ocupaţii diferite: unii sînt simpli soldaţi, alţii sînt magistraţi municipali sau negustori. Cîţiva deţineau cele mai înalte ranguri în armată şi administraţie. Din cuprinsul unor inscripţii rezultă că organizarea bisericească se desăvîrşea treptat, în funcţie de creşterea numărului credincioşilor şi a bunurilor materiale, pe care le acumula biserica.

În centrele în care s-au făcut cercetări, au fost identificate ruinele a peste douăzeci de bazilici paleocreştine, unele prezentînd urme de refaceri succesive în timp. Astfel, la Tropaeum Traiani s-au descoperit nu mai puţin de cinci bazilici din secolele IV—VI, arătînd situaţia înfloritoare a creştinismului în această cetate. Patru se aflau în interiorul cetăţii, iar a cincea — o bazilică de cimitir — în afară de zidurile acesteia. Una dintre bazilicile din cetate, « bazilica de marmură », numită astfel din cauza materialului cu care fusese construită, este singura bazilică cu atrium cunoscută pînă acum în Dobrogea, legîndu-se strîns prin planul său de bazilicile elenistice din spaţiul Mării Egee şi de la Constantinopol. Planul bazilicii cu transept şi criptă, din aceeaşi localitate, prezintă o izbitoare asemănare cu una dintre bazilicile descoperite la Filipi, în Macedonia, şi aminteşte totodată pe acela al renumitei bazilici a sfîntului Dumitru de la Tesalonic. Săpăturile arheologice de la Histria au adus la lumină ruinele a trei bazilici publice şi pe ale unei capele, în cuprinsul unei mari clădiri, toate din secolele V—VI ale e.n. Alte trei bazilici dintre care planul uneia pare a arăta o influenţă central-microasiatică sau siriană, au fost descoperite la Troesmis. Cîte două bazilici paleocreştine au apărut la Axiopolis, Argamum şi Noviodunum, iar cîte una

la Callatis, Ulmetum, Dinogetia şi Ibida. La Constanţa, lipsa unor săpături arheologice sistematice, din cauza construcţiilor oraşului modern, care se suprapun ruinelor oraşului Tomis, n-a dus pînă în prezent la descoperirea nici unei bazilici paleocreştine, deşi textele, inscripţiile şi numeroasele descoperiri izolate arată cu certitudine existenţa unor astfel de construcţii, unele de dimensiuni foarte mari.

O dată cu încetarea stăpînirii romano-bizantine în Dobrogea, a luat sfîrşit viaţa urbană a provinciei şi cultura legată de aceasta. Aşezarea slavilor pe teritoriul provinciei şi apoi luarea în stăpînire a acesteia de către bulgari, au dat lovituri hotărîtoare sclavagismului în descompunere, deschizînd astfel calea formării unor relaţii noi de producţie, relaţiile feudale.

BIBLIOGRAFIE

I. *Lucrări teoretice*

K. Marx, *Contribuţii la critica filozofiei hegeliene a dreptului*, Introducerea, în *Opere*, vol. I, E.S.P.L.P., Bucureşti, 1957.

— *Forme premergătoare producţiei capitaliste*, E.S.P.L.P., Bucureşti, 1956.

K. Marx, F. Engels, *Opere*, III, E.S.P.L.P., Bucureşti, 1958.

F. Engels, *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului*, E.S.P.L.P., Bucureşti, 1957.

— *Ludwig Feuerbach şi sfîrşitul filozofiei clasice germane*, în K. Marx-F. Engels, *Opere alese*, II, E.S.P.L.P., Bucureşti, 1955.

— *Contribuţii la istoria creştinismului primitiv*, în *Сочинения*, vol. XVI, partea a II-a.

V. I. Lenin, *Opere*, vol. XXV, E.S.P.L.P., Bucureşti, 1954.

II. *Lucrări generale şi speciale*

Barnea, I., *Nouvelles considérations sur les basiliques chrétiennes de Dobroudja*, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 221—241.

— *Quelques considérations sur les inscriptions chrétiennes de la Scythie Mineure*, în *Dacia*, N. S., I, 1957, p. 365—388.

Condurachi, Em., *Histria à l'époque du Bas-Empire d'après les dernières fouilles archéologiques*, în *Dacia*, N. S., I, 1957, p. 245—263.

— *I monumenti cristiani nell'Illirico*, în *ED*, IX, 1940.

Diehl, Ch., Marçais, Georges, *Histoire du moyen-âge*, t. III, *Le monde Oriental de 395 à 1081* (G. Glotz), în *Histoire Générale*, Paris, 1936.

Iorga, N., *Histoire des Roumains*, II, Bucarest, 1937.

Korsunski, A. R., *Colonatul în imperiul roman de răsărit (sec. V—VI)*, în *ARS*, Seria istorie, 4, 1956, p. 7—40.

Levtchenko, M. V., *Byzance des origines à 1453* (trad. de Pierre Mabille), Paris, 1949.

Lipşiţ, E. E., *Prăbuşirea orînduirii sclavagiste şi începuturile feudalismului în Bizanţ*, în *ARS*, Seria istorie, 2, 1956.

— *Despre căile de formare a proprietăţii feudale şi a dependenţei feudale în provinciile bizantine din Balcani şi Asia Mică*, în *ARS*, Seria istorie, 5, 1958.

Maşchin, A., *Istoria Romei Antice*, Bucureşti, Ed. de stat, 1951.

Netzhammer, R., *Die christlichen Altertümer der Dobrudscha*, Bucureşti, 1918.

OSTROGORSKY, G., *Histoire de l'Etat byzantin* (trad. de J. Gouillard), Paris, 1956.
PATSCH, C., *Die Völkerbewegung an der unteren Donau in der Zeit von Diokletian bis Heraklius*, Wien, 1928.
PÂRVAN, V. *Salsovia*, Bucureşti, 1906.
— *Contribuţii epigrafice la istoria creştinismului daco-roman*, Bucureşti, 1911.
— *Cetatea Tropaeum*, în *BCMI*, IV, 1911, p. 174—191.
— *Nuove considerazioni sul vescovato della Scizia Minore*, în *Rend. Pont. Acc. Rom. Arch.*, II, 1924.
— *Municipium Aurelium Durostorum*, în *Riv. fil. e istr. classica*, N. S., II, 1924.
PIPPIDI, D. M., *Contribuţii la istoria veche a Romîniei*, Bucureşti, 1958.
RUSSU, I. I., *Inscripţii latine din Durostorum*, în *AISC*, II, 1936, p. 210—212.
ŞTEFAN, GH., *La legio I Jovia et la défense de la frontière danubienne au IV-e siècle de notre ère*, în *Nouvelles études d'histoire*, Bucarest, 1955, p. 161—167.
— *Un miliario dell'epoca di Diocleziano scoperto a Garvăn (Dinogetia)*, în *Dacia*, N. S., I, 1957, p. 221—227.
STEIN, ERNEST, *Histoire du Bas-Empire, II, De la disparition de l'Empire d'Occident à la mort de Justinien (476—565)*, Paris-Bruxelles, 1949.
SIUZIUMOV, M. I., *Unele probleme ale istoriei Bizanţului*, în *ARS*, Seria istorie, nr. 3, 1959.
VASILIEV, A. A., *Justin the First. An introduction to the Epoch of Justinian the Great*, Harward, University Press, Cambridge-Massachusets, 1950.
VULPE, R., *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucarest, 1938.
ZEILLER, J., *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain* (*Bibl. des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome*, fasc. 112), Paris, 1918.

CAPITOLUL II

DACIA ÎN PERIOADA DE TRECERE LA FEUDALISM. POPULAȚIA AUTOHTONĂ DIN DACIA

Istoria Daciei în perioada dintre încetarea stăpînirii romane și secolul al X-lea al erei noastre constituie unul din cele mai dificile capitole ale istoriei vechi a țării noastre. Aceasta se explică atît prin complexitatea procesului istoric, datorită coexistenței mai multor populații diferite ca origine etnică și aflate în stadii diferite de dezvoltare socială și economică, cît și prin insuficiența izvoarelor.

Temelia etnică a procesului istoric a constituit-o, fără îndoială, populația autohtonă. Este firesc deci să începem tratarea istoriei Daciei în perioada amintită cu analiza situației acestei populații, în măsura în care ne-o îngăduie documentarea existentă, uneori inedită. Prin populație autohtonă noi înțelegem atît populația romanizată rămasă pe teritoriul provinciei Dacia, cît și pe dacii liberi, inclusiv carpii, care, după ce și-au dat contribuția lor la alungarea stăpînirii statului sclavagist, alăturîndu-se populației provinciei au participat la procesul de formare a unui nou mod de producție, mai avansat, ca și la formarea poporului romîn. Așadar, nu întîmplător și nu din motive pur cronologice, paragraful despre carpi este integrat în capitolul care privește populația autohtonă.

1. POPULAȚIA DACO-ROMANĂ ÎN DACIA DUPĂ RETRAGEREA AURELIANĂ

În secolele următoare retragerii stăpînirii romane din Dacia, izvoarele antice, romane și bizantine vorbesc numai de popoarele migratorii, care au stăpînit pe rînd teritoriile din nordul Dunării, fără să facă nici o mențiune despre populația autohtonă, daco-romană. Din această tăcere a izvoarelor scrise s-a tras în trecut concluzia că în nordul Dunării și în primul rînd pe teritoriul fostei provincii Dacia, elementul autohton, daco-roman, a dispărut cu totul o dată cu retragerea aureliană, deoarece întreaga populație a provinciei ar fi fost mutată la sud de Dunăre.

Falsa concluzie pornind de la o premisă absurdă în sine și neverosimilă a fost folosită în discutarea controversatei probleme a etnogenezei poporului

romîn, discuție înveninată de cele mai multe ori, în trecut, de patimă și tendințe cu substrat politic, pentru negarea oricărei continuități a romanității în nordul Dunării. Mult timp teoriei dispariției romanității din nordul Dunării nu i s-au putut opune decît argumente de ordin logic, stăruindu-se în primul rînd asupra imposibilității evacuării totale a populației din provincia abandonată de statul roman. Analiza mai atentă a știrilor istorice privitoare la părăsirea Daciei a dus, așa cum s-a arătat într-un capitol precedent, la concluzia că ele nu sprijină teza evacuării din Dacia a întregii populații a provinciei pe timpul lui Aurelian. Dimpotrivă, concepția materialismului istoric respinge principial o asemenea interpretare simplistă și unilaterală a unui eveniment considerat ca hotărîtor pentru procesul complex al etnogenezei poporului romîn. Tăcerea izvoarelor antice privitoare la populația daco-romană în perioada de după Aurelian, folosită ca argument *ex silentio* împotriva continuității și-a pierdut astăzi cu totul valoarea. Într-adevăr, cercetările mai vechi și mai noi au scos la iveală numeroase mărturii directe despre existența populației daco-romane în nordul Dunării în secolele următoare retragerii aureliene din Dacia. Ele sînt de ordin arheologic și numărul lor sporește pe măsura intensificării cercetărilor.

Cum este firesc, continuitatea a fost mai intensă și poate fi mai ușor urmărită în teritoriile din apropierea Dunării, ținînd seama de prezența imperiului roman pe malul stîng al fluviului începînd de la Constantin cel Mare. Astfel, în Banat ea a fost pe deplin dovedită, atît pe baza știrilor literare cît și prin descoperirile arheologice. Aci prezența produselor de factură romană tîrzie cît și a monedei imperiale este nelipsită, în perioada de după Aurelian pînă în secolul al VI-lea, în aproape toate localitățile cunoscute din epoca romană, uneori chiar în ruinele vechilor clădiri.

O situație similară a existat și pe teritoriul Olteniei. Importante urme de viață de caracter roman au fost documentate la Drobeta, Sucidava, Romula și în întreg teritoriul de pe malul stîng al Dunării recucerit de imperiu în timpul lui Constantin cel Mare și menținut, cu unele întreruperi, pînă în vremea lui Iustinian. Unele produse provenind din imperiu, ca și monede romano-bizantine s-au răspîndit și la populația aflată în nordul Olteniei, cît și în Muntenia. Prezența populației daco-romane, sau a celei dacice, este documentată arheologic în numeroase localități de pe malul Dunării, de la Drobeta pînă la Spanțov, la răsărit de Oltenița (reg. București).

Existența populației daco-romane după anul 271 e documentată însă și în restul Daciei, în Transilvania propriu-zisă. Deosebit de important este faptul că mărturiile arheologice au apărut mai ales în vechile localități cunoscute din timpul provinciei, fie în ruinele centrelor urbane, mai intens cercetate arheologic, fie în fostele așezări rurale, unde ele provin aproape exclusiv din descoperiri întîmplătoare.

La *Sarmizegetusa*, fosta capitală a provinciei, cercetările arheologice au scos la iveală modeste urme ale unei populații sărace care viețuia printre ruinele

clădirilor monumentale de odinioară. Chiar în centrul orașului, lîngă for în *aedes Augustalium*, a fost construit un zid din piatră de rîu legată cu pămînt

Fig. 152. — Unelte agricole, meșteșugărești și piese metalice de căruță descoperite la Bratei (sec. V).

pentru a despărți o încăpere mai mică din grandioasa sală a bazilicii de pe latura de vest a clădirii. În apropierea aceleiași încăperi au fost constatate vetre de

foc şi un canal de scurgere deschis. În caz de pericol această populaţie se refugia între zidurile, încă în picioare la această dată, ale amfiteatrului, ale cărui intrări au fost baricadate, după cum s-a putut constata cu prilejul săpăturilor. Toate lucrările amintite sînt posterioare părăsirii Daciei, după cum dovedeşte tezaurul de monede de bronz de la împăratul Valentinian I (364 375) descoperit în una din lojile amfiteatrului. Îngroparea lui arată neliniştea care s-a produs în mijlocul populaţiei daco-romane în preajma invaziei hunilor. Monede izolate de la împăraţii Diocleţian, Galerius Maximianus, Constantinus II, Iulian Apostatul şi Valentinian I s-au găsit în repetate rînduri.

De la *Apulum*, important centru administrativ, militar şi comercial al Daciei, se cunosc mai multe obiecte romane de import datînd din vremurile de după părăsirea provinciei, anume opaiţe de lut, dintre care unul creştin, fibule de bronz de tipul numit cu «capete de ceapă», databile, pe baza formei lor evoluate, în sec. IV şi un pahar conic de sticlă. Şi mai important este faptul că s-a reuşit să se identifice existenţa unui întreg cimitir cu morminte de inhumaţie, datate prin monede în prima jumătate a sec. al IV-lea. Mormintele erau din cărămidă şi au fost descoperite în ruinele unor terme din epoca romană. Inventarul lor conţinea brăţări de bronz de tip roman, perle, fibule de bronz de tipul numit cu « capete de ceapă » şi monede de bronz din epoca constantiniană. Cimitirul aparţine populaţiei daco-romane care continua să-şi ducă viaţa pe locul vechii colonii romane iar morţii şi-i îngropa printre ruinele vechilor clădiri publice părăsite şi căzute în ruină. Relativa intensitate a vieţuirii populaţiei daco-romane la Apulum e confirmată prin descoperirea, în săpături sau ocazional, a unui număr de monede de bronz care se eşalonează de la Diocleţian pînă la Gratianus (373—383). Semnalăm de asemenea descoperirea recentă, în cartierul Partoş, deci tot pe locul vechii colonii, a unui opaiţ de argilă romano-bizantin databil în sec. V - VI.

Descoperiri similare care fac dovada dăinuirii populaţiei autohtone după retragerea aureliană se cunosc şi din celelalte oraşe ale fostei Dacii romane. Astfel la *Ampelum*, deşi locul descoperirii nu e cunoscut mai de aproape, o bază de monument funerar din epoca romană a fost refolosită tot ca piatră de mormînt probabil în sec. IV, cînd pe una din feţele reproducînd figura unui delfin, cineva a săpat semnul crucii.

De la *Potaissa* încă de pe la jumătatea secolului trecut se cunoaşte o gemă creştină cu scena Bunului Păstor şi acrostihul IXΘYC. Tot aici, pe « Cetate », unde se află urmele castrului legiunii V Macedonica, ca şi pe teritoriul oraşului, s-au găsit monede de la împăraţii Diocleţian, Licinius, Constantin cel Mare, Crispus şi Valentinian.

La *Napoca*, în necropola vechiului oraş, pe marginea drumului care venea de la Potaissa, s-a descoperit în 1926 un monument funerar din epoca romană care, mai tîrziu, a fost reutilizat drept cutie de sarcofag, latura cu inscripţie fiind aşezată în jos. După inventarul pe care îl conţinea, mormîntul datează din sec. IV.

El a aparţinut unui creştin, după cum rezultă din săparea semnului crucii în interiorul literei O din epitaful păgîn şi din adăugarea ulterioară pe monogramul, tot păgîn, *Opto S(it) T(ibi) T(erra) L(evis)* a unor semne interpretate drept A şi Ω. Continuitatea de viaţă pe teritoriul oraşului şi în împrejurimile lui mai e documentată pentru vremurile de după părăsirea provinciei, din sec. IV pînă în sec. VI, şi de alte descoperiri arheologice. În primul rînd sînt de

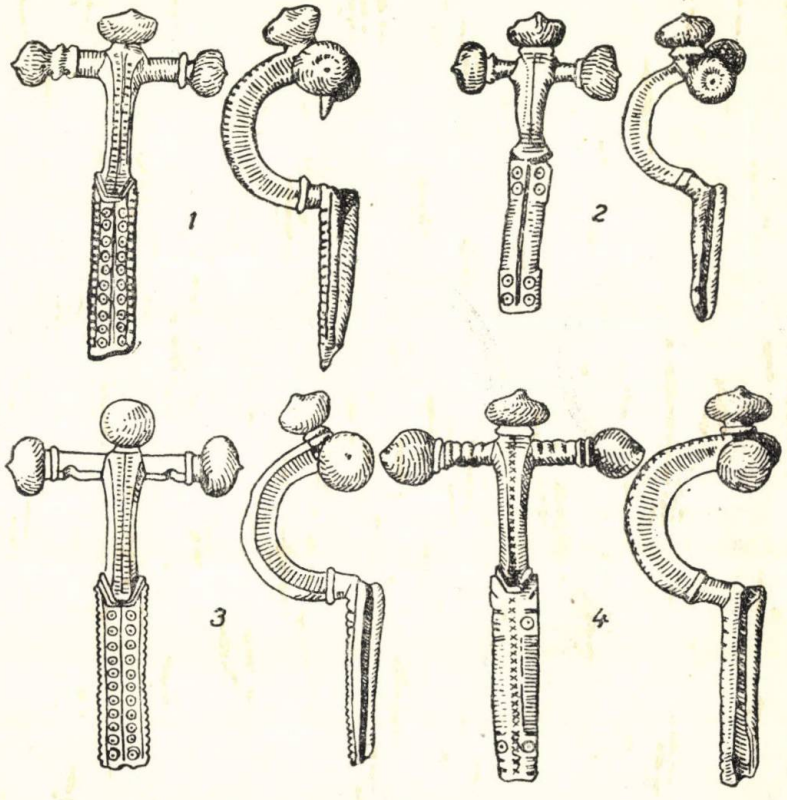

Fig. 153. — Fibule cu « capete de ceapă » (Apulum-Alba Iulia).

amintit cîteva monede, una de bronz de la Crispus, alta din acelaşi metal de la Iovianus (363 364), descoperită în cartierul Someşeni, şi a treia un solidus de aur de la Teodosiu II (408 – 450). De o deosebită însemnătate este descoperirea în cartierul Mănăştur, a urmelor unei aşezări cu ceramică lucrată cu mîna sau la roată, de culoare cenuşie, arsă într-un cuptor ce pare a fi fost folosit şi în epoca de după părăsirea provinciei. Din sec. IV sînt de asemenea trei fibule de argint cu semidisc, de origine pontică, iar din sec. V – VI mai multe morminte, unele descoperite în cartierul Cordoş, altele la Someşeni. Din inventarul acestora fac parte cercei de bronz sau de argint cu capetele terminate în cuburi, un inel de argint cu capetele înfăşurate, de tradiţie romană, şi o fibulă de argint, cu cap

semicircular, terminată în trei butoni, de un tip derivat din fibulele ponto-gotice frecvente în aceste vremuri în Dacia, la care se aplică însă ornamentarea în tehnica de tradiție romană a crestăturilor în dungi.

În nord, la *Porolissum*, cu prilejul unor săpături mai vechi în ruinele unei clădiri de pe teritoriul municipiului roman, la est de castrul de pe dealul Pomet, s-au descoperit mai multe morminte de înhumație, dintre care șase cu cutie de

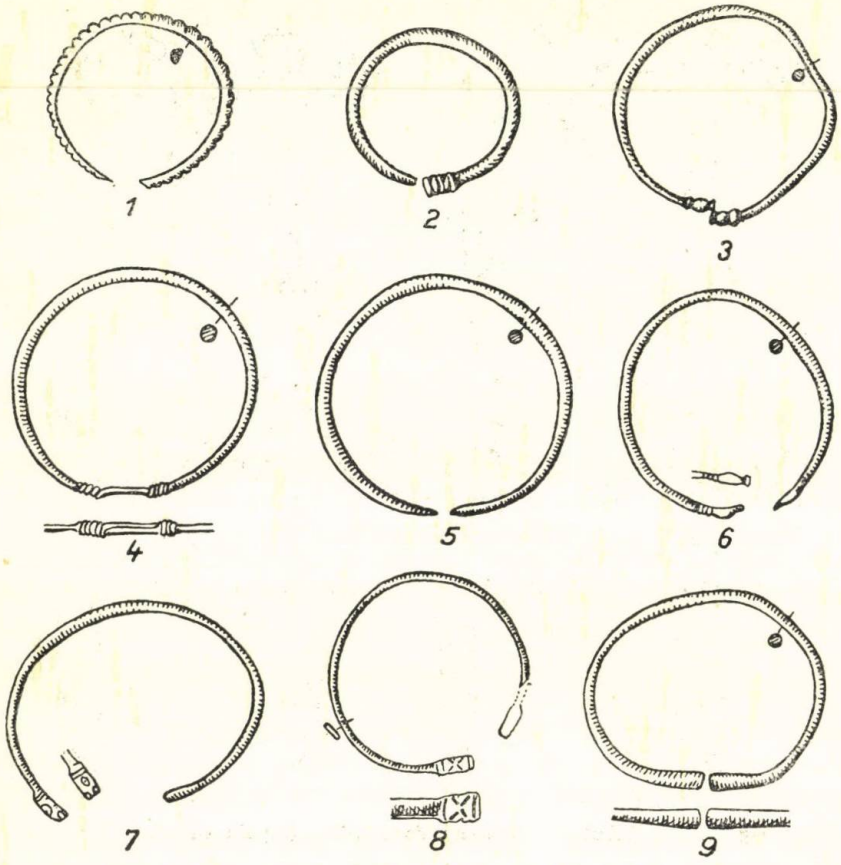

Fig. 154. — Brățări de bronz din cimitirul de la Alba Iulia.

cărămidă și 11 fără sarcofag, datînd probabil din vremurile imediat următoare părăsirii provinciei. Ele aparțin populației locale, daco-romane, care, ca și în celelalte centre urbane, își duce mai departe viața mai ales la periferia vechiului oraș, iar morții și-i îngroapă, ca și la Apulum, printre ruinele clădirilor părăsite și căzute în paragină. Aceasta se confirmă la Porolissum și prin descoperiri monetare din epoca constantiniană.

Dar produse romane tîrzii și monede bizantine s-au descoperit nu numai în fostele orașe ale provinciei, ci și în multe din așezările rurale cunoscute din epoca romană, ca și în unele așezări din jurul castrelor. Dintre produsele

romane de import, cel mai important şi mai semnificativ este cunoscutul *donarium* de la *Biertan* aproape de Mediaş, alcătuit dintr-un disc de bronz în care e înscrisă crucea monogramatică a lui Christos, de care atîrnă o tăbliţă de bronz (*tabula ansata*) purtînd inscripţia cu litere « ajurate »: « *Ego Zenovius votum posui* », adică « Eu Zenobius am pus (această) danie ». Ambele piese făceau parte dintr-un candelabru confecţionat în imperiu pe care Zenobius, după nume misionar oriental, l-a dăruit probabil comunităţii creştine din fosta Dacie, în epoca constantiniană.

De caracter creştin sînt şi alte două descoperiri din Transilvania. Una este o mică lampă de bronz datînd din sec. VI, pe spatele căreia e fixată, în poziţie verticală o cruce înscrisă într-un romb, purtînd în vîrf un porumbel, cunoscut simbol creştin. A fost găsită în împrejurimile oraşului Dej, deci iarăşi pe teritoriul fostei provincii. A doua este o gemă aflată în Muzeul de la Budapesta, reprezentînd pe « bunul Păstor » şi provenind din Dacia.

În schimb, nu e de loc asigurat caracterul creştin al unui buton de bronz cu incrustaţie de argint, făcînd probabil parte dintr-o garnitură de centură, descoperit la *Feisa*, nu departe de Blaj. O frumoasă pafta de centură din bronz, ornamentată în tehnica crestăturilor în dungi, se cunoaşte de la *Sic*, aproape de Gherla, provenind după cît se pare dintr-un mormînt. Exemplare similare se mai cunosc în Dacia la *Dierna*, *Drobeta* şi *Sucidava*. Toate sînt produse romane, făcînd parte dintr-o categorie de obiecte mult răspîndite de-a lungul Dunării în sec. IV.

Continuitatea de viaţă e documentată şi la *Micia* (azi Veţel, aproape de Deva), în epoca romană importantă aşezare civilă (pagus) dezvoltată în apropierea castrului de pe Mureş, la graniţa de vest a provinciei. De aici se cunoaşte fragmentul unei fibule de argint din sec. IV cu inscripţia *Quartine vivas*. Este al doilea obiect cu inscripţie cunoscut în Dacia intracarpatică, după retragerea stăpînirii romane. Nu lipsesc nici la Micia descoperirile monetare, anume două piese de la Gratianus şi un solidus de aur de la Iustinian.

În sfîrşit, în multe alte localităţi de pe teritoriul fostei Dacii romane sînt frecvente monedele din epoca de după Aurelian, ieşite la iveală fie ca piese izolate, fie ca tezaure. Cele mai multe din localităţile în care au apărut aceste monede sînt bine cunoscute ca aşezări rurale existente în timpul provinciei, ca de pildă Fizeş (r. Ilia), Berghin, Cetea şi Cioara (r. Alba), Ungurei (r. Sebeş), Aiud, iar mai sus Aiton (r. Turda), Aghireş (r. Cluj), apoi Cristeşti, pe Mureş (r. Tg. Mureş), Reghin, în împrejurimile Sibiului, Guşteriţa, Şura Mare şi Ocna Sibiului, pe Tîrnava Mare, Sighişoara, iar pe Olt, Cincşor (r. Făgăraş), Reci şi Olteni (r. Sf. Gheorghe), Crăciunel (r. Odorhei) şi altele.

În totalitatea lor, observaţiile arheologice făcute în cursul săpăturilor sistematice, numeroasele produse romane tîrzii şi marele număr de monede, în majoritate de bronz, descoperite atît în vechile centre urbane, cît şi în aşezările rurale deopotrivă cunoscute din epoca romană, constituie mărturii directe şi neîndoielnice ale continuităţii de viaţă a populaţiei daco-romane în vremurile

de după eliberarea Daciei de sub stăpînirea romană. Valoarea probatorie pentru continuitatea daco-romană a produselor romane de import, ca şi a monedelor

Fig. 155. — Ceramică dacică şi romană din cimitirul de la Soporul de Cîmpie (sec. II—III e.n.).

de la împăraţii de după Aurelian este subliniată de răspîndirea lor geografică pe întreg teritoriul fostei provincii romane, iar în limitele acesteia mai ales în cuprinsul fostelor aşezări de odinioară. O semnificaţie deosebită au în această

privință descoperirile de caracter creştin, care în sec. IV lipsesc cu desăvîrşire în afara graniţelor fostei provincii, iar în interiorul acesteia ele sînt absente din descoperirile atribuite populaţiilor venite, în primul rînd goţilor. Abia începînd cu sec. V obiectele creştine îşi vor face sporadic apariţia şi în mediul popoarelor migratorii, atît pe teritoriul fostei Dacii, de pildă la Apahida, în sec. V, sau mai tîrziu, în sec. VII, la Vereşmort (azi contopit cu satul Unirea), cît şi în afara lui, « extra provinciam », de pildă la Luciu în Muntenia, şi la Tápiogyörgye, pe malul drept al Tisei, în dreptul confluenţei Crişurilor.

În sprijinul continuităţii populaţiei daco-romane în nordul Dunării după retragerea aureliană vin însă şi alte argumente care rezultă fie din studiul circulaţiei monetare pe teritoriul fostei Dacii, fie din compoziţia unora din tezaurele monetare îngropate în acest timp.

Se ştie că, datorită situaţiei precare a provinciei dar şi crizei monetare din întreg imperiul, care duce în primul rînd la deprecierea monedei de argint, circulaţia monetară în Dacia, cu excepţia regiunilor din sud, mai ales a Banatului, scade mult în intensitate începînd de pe la mijlocul sec. III, fără a înceta însă cu totul. În unele localităţi, ca Apulum, Cedonia (Guşteriţa lîngă Sibiu), Napoca, seria monedelor continuă pînă la Claudius II şi Aurelian. Slăbirea circulaţiei monetare se accentuează şi mai mult după părăsirea provinciei, pînă în vremea lui Diocleţian (284 – 305). Într-adevăr, din această scurtă perioadă, de aproximativ trei decenii şi jumătate, se cunosc în Dacia intracarpatică abia cîteva monede (aproximativ 16 piese) descoperite izolat, dar nici un tezaur care să fi fost îngropat în acest timp. Cu excepţia unei singure piese de la Probus, monedele de la împăraţii din intervalul de timp de mai sus lipsesc şi din tezaurele îngropate mai tîrziu, în cursul sec. IV. În schimb o pronunţată şi evidentă înviorare a circulaţiei monetare se produce începînd cu domnia lui Constantin cel Mare, cînd monedele romane se răspîndesc iarăşi în mare număr pe teritoriul fostei Dacii.

Pătrunderea din nou pe scară largă a monedelor romane în nordul Dunării îşi găseşte explicaţia, pe de o parte în însăşi redresarea monedei imperiale datorită reformelor efectuate de Diocleţian şi de urmaşii săi, ceea ce a făcut ca ea să se bucure iarăşi de încredere generală şi să redevină o monedă de mare circulaţie, iar pe de altă parte în activitatea stăruitoare desfăşurată de Constantin cel Mare pentru reorganizarea limesului dunărean şi a succeselor sale militare (vezi p. 651 urm.). Înfrîngerea goţilor şi pacea încheiată de împărat cu aceştia în anul 332, cînd ei devin *foederati* ai imperiului, au creat condiţii favorabile pentru reluarea legăturilor comerciale, politice şi culturale dintre populaţiile din nordul Dunării şi imperiu. Dar, pe de altă parte, reluarea cu atîta intensitate a circulaţiei monetare în fosta Dacie, ca şi prezenţa produselor romane de import de altfel, presupune existenţa pe teritoriul fostei provincii a unei populaţii care, datorită structurii sale economice şi sociale, şi păstrării unor tradiţii mai vechi în felul de viaţă, simţea nevoia unor asemenea produse şi a monedelor romane, a căror întrebuinţare o cunoştea şi cu a căror folosire era obişnuită. Cît priveşte

monedele, ele erau apreciate nu numai pentru valoarea lor intrinsecă, ci mai ales ca mijloace de schimb, după cum rezultă din faptul că majoritatea monedelor din sec. IV sînt de bronz, numai o treime de argint şi abia 5% de aur. O atare proporţie între monedele cu valoare mică şi celelalte categorii, poate fi datorată sărăciei populaţiei şi volumului scăzut al schimbului. Această populaţie, în condiţiile istorice din sec. IV şi din veacurile următoare în Dacia, nu putea fi alta decît populaţia daco-romană. Atribuirea pe seama acestei populaţii atît a monedelor, cît şi a produselor romane din acest timp, e dovedită prin descoperirea lor îndeosebi tocmai în vechile aşezări, după cum s-a arătat mai sus. Dimpotrivă, produsele de acest fel şi mai ales monedele sînt aproape cu totul absente în descoperirile din sec. IV atribuite popoarelor migratorii. Reluarea pe scară largă, în sec. IV, a circulaţiei monetare în Dacia datorită populaţiei locale, daco-romane, este un fenomen firesc, care a putut fi constatat şi în alte regiuni de la periferia imperiului, aflătoare într-o situaţie similară cu aceea a Daciei, ca de pildă de-a lungul limesului german şi retic, pe Rin şi la Dunărea superioară. Şi acolo, după ocuparea acelor ţinuturi de neamurile germanice, circulaţia monetară, întreruptă un timp din cauza atacurilor violente şi a străpungerii apărării romane, a fost reluată cu intensitate la începutul secolului IV, tot datorită populaţiei locale, rămasă în vechile ei locuinţe, după cum au arătat cercetările arheologice. În schimb, popoarele migratorii, poposite de curînd pe pămîntul Daciei, în primul rînd goţii, din cauza structurii lor economice şi sociale diferite, mai înapoiate, erau prea puţin obişnuite cu folosirea monedelor ca mijloc de schimb, astfel că le apreciau mai mult pentru valoarea lor intrinsecă, preferînd firește, pe cele de aur. Dar monedele de aur încep să prevaleze în descoperirile monetare din Dacia abia după domnia lui Valentinian I (363—375).

În acelaşi sens trebuie să fie intrepretată şi prezenţa tezaurelor monetare din Dacia secolului IV, în număr de zece pînă la sfîrşitul domniei lui Valentinian. În afară de faptul că ele s-au descoperit aproape numai pe teritoriul fostei provincii şi că, exceptînd două cazuri, cuprind numai monede de bronz sau, în număr mai mic, de argint, nu mai puţin de cinci dintre ele, cele descoperite la Orşova şi Borlova în Banat, la Hunedoara, Pasul Vulcanului şi Nireş aproape de Dej, în Transilvania, au o compoziţie mixtă, fiind alcătuite atît din monede anterioare părăsirii Daciei, anume denari imperiali sau chiar mai vechi, din timpul republicii, formînd obişnuit majoritatea pieselor, cît şi din monede din sec. IV, mai puţine la număr, şi aproape numai de bronz. O asemenea compoziţie a tezaurelor dovedeşte că ele au aparţinut unor proprietari din rîndul populaţiei locale, căci numai aceasta putea să mai dispună în sec. IV de monedă bună de argint, care încetase demult să mai circule în imperiu, unde încă în cursul sec. III, în timpul crizei monetare, fusese retrasă din circulaţie spre a fi rebătută. Aceste tezaure reprezintă deci economii agonisite într-un răstimp mai îndelungat şi transmise din generaţie în generaţie în sînul aceleiaşi populaţii.

În ansamblul ei, circulația monetară din Dacia după Constantin cel Mare se menține intensă pînă aproximativ pe timpul lui Gratianus (375—383), după care ea slăbește treptat, datorită fără îndoială tulburărilor și stării de nesiguranță provocată de invazia hunilor și apoi de expedițiile nimicitoare conduse de Attila de-a lungul Dunării, spre sfîrșitul domniei lui Teodosiu II (408—450), cînd capetele de pod ale romanilor de pe malul stîng al fluviului au fost lichidate. Cu toate acestea, în tot timpul stăpînirii hunilor, ca și după aceea, pînă la Iustinian (527—565), monedele romane, în număr mai mic e adevărat, continuă să pătrundă și să circule în nordul Dunării. Pe timpul lui Iustinian moneda bizantină se răspîndește iarăși în număr destul de mare în Dacia. Faptul își găsește explicația tot în împrejurările istorice generale, care au permis, pe de o parte, ca moneda bizantină să devină din nou de mare circulație, iar pe de altă parte ca acest împărat să-și desfășoare cunoscuta operă de refacere a apărării imperiului pe Dunăre, de care se leagă și reconstruirea unor fortărețe pe malul stîng al fluviului. După Iustinian însă, circulația monedelor bizantine în Dacia slăbește din ce în ce mai mult, pînă la încetarea ei completă. Ultimele tezaure monetare îngropate în Dacia sînt cele de la Firtuș și de la Vădaș, la est de Tg. Mureș, care se încheie amîndouă cu monede de la Heraclios (610—641). De la împărații următori s-au găsit numai monede izolate și puține la număr.

Cum s-a amintit în treacăt mai sus, după Valentinian I în circulația monetară din Dacia sînt preponderente, atît în descoperirile de piese izolate, cît mai ales în tezaure, monedele de aur. Adeseori ele sînt asociate în tezaure cu obiecte prețioase, din același metal. Nu lipsesc însă din descoperirile datînd din sec. V—VI nici monedele de bronz. Interesant de observat este însă că și în aceste vremuri monedele, de bronz, dar și de aur, continuă să apară și în multe din vechile localități, ca de pildă la Napoca, Potaissa, Hoghiz, Vețel, Cristești pe Mureș, Cetea, Șeica Mică, Sîngiorgiul de Cîmpie (r. Sărmaș), Ocna Sibiului, Luna de Jos și altele. Pe de altă parte unele tezaure monetare care se încheie cu monede posterioare lui Valentinian I, îngropate deci după invazia hunilor, mai cuprind încă, uneori în număr destul de mare, și monede mai vechi. Astfel tezaurul de la Zărnești, în fața Pasului Bran, începe cu monede de la Claudiu II (268—270) și sfîrșește cu exemplare de la Valentinian II (375—392). El are deci o compoziție similară cu a tezaurelor mixte amintite mai sus. Tezaurul de la Vădaș, la care de asemenea ne-am referit, e alcătuit din 52 denari republicani și de ai lui August, la care se adaugă monede de aur aparținînd împăraților de la Constantin cel Mare pînă la Heraclios (610—641), iar tezaurul de la Valea Strîmbă (r. Gheorghieni) cuprinde pe lîngă cîteva obiecte de aur și de argint, 50 de denari din sec. II, de la împărații Hadrian la Commodus, apoi 10 piese de argint de la Constans, spre a se încheia cu trei solidi de la Gratianus. După compoziția lui, mai ales că cuprinde numai monede de cupru, tezaurul de la Zărnești a aparținut probabil unui localnic. Presupunînd că celelalte două au aparținut, la data îngropării lor, unor noi veniți în Dacia, trebuie să admitem

totuşi că piesele mai vechi, din epoca republicii sau din sec. II e.n. nu au putut ajunge în posesiunea lor decît prin mijlocirea autohtonilor, de la care ei şi le-au însuşit.

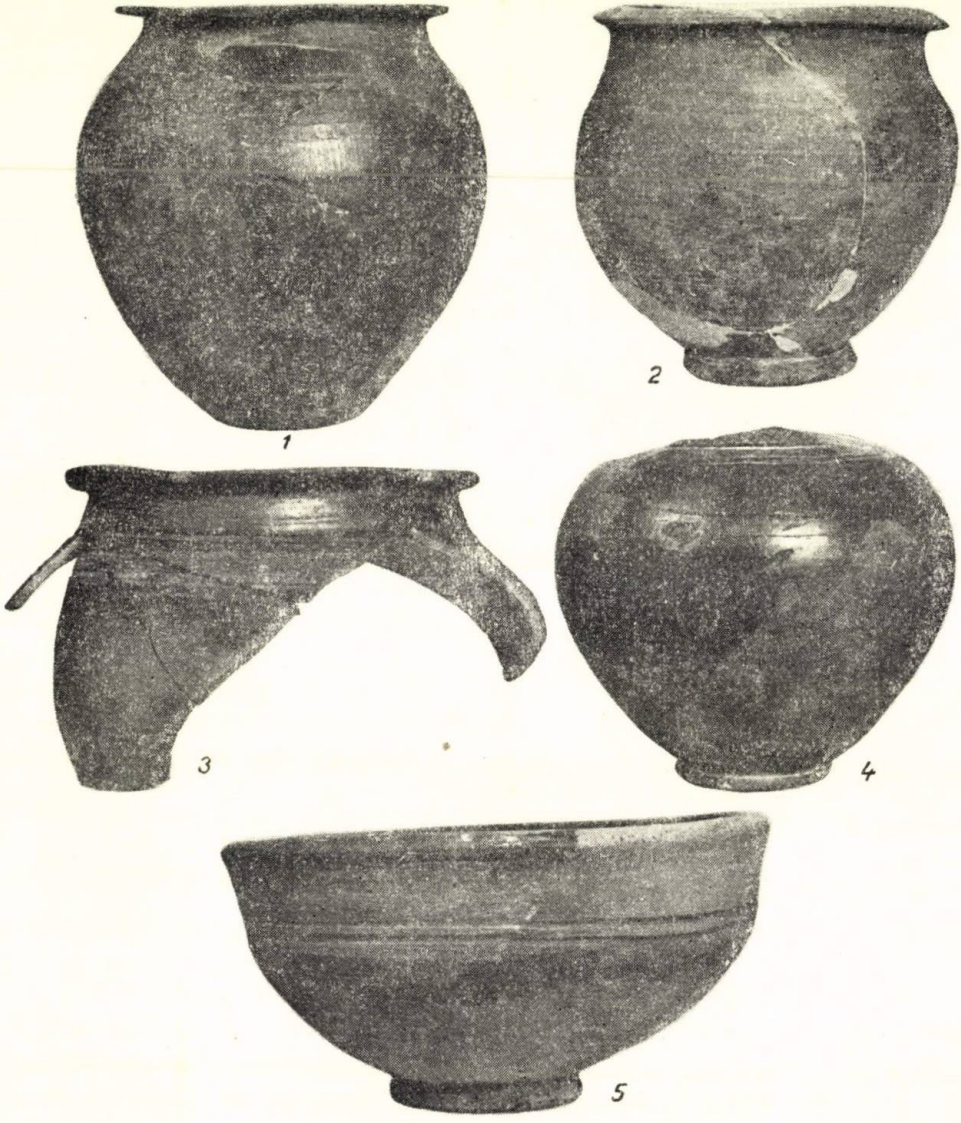

Fig. 156. — Ceramică cenuşie lucrată la roată din cimitirul de incineraţie de la Cipău (sec. IV e.n.).

În lumina mărturiilor arheologice şi monetare, a studiului circulaţiei monedelor şi a compoziţiei anumitor tezaure, existenţa populaţiei daco-romane în epoca de după Aurelian pe teritoriul fostei Dacii nu mai poate fi

pusă la îndoială, iar argumentul *ex silentio* invocat de istorici mai vechi este scos din discuție.

O dată cu aceasta este pe deplin dovedită și continuitatea în multe din vechile așezări, urbane sau rurale, care în condiții schimbate față de epoca romană, sînt locuite fără întrerupere de populația daco-romană timp de cel puțin

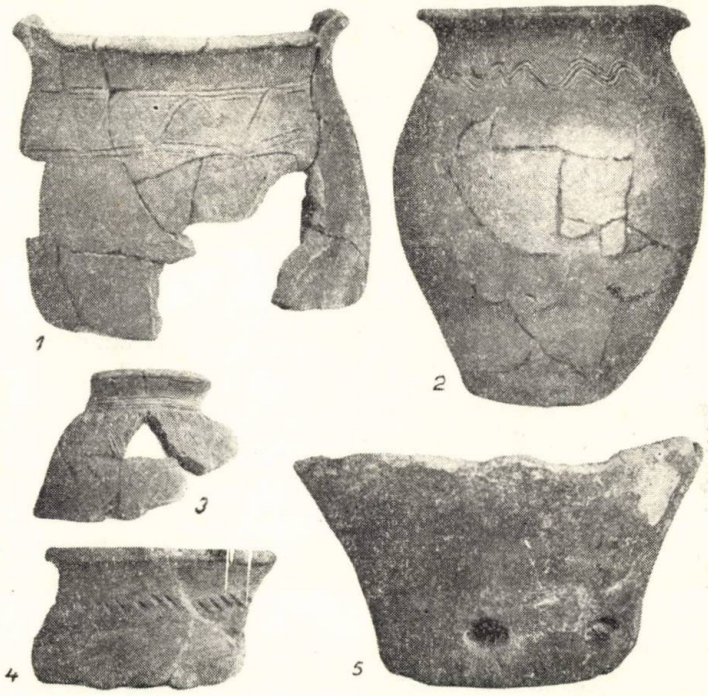

Fig. 157. — Ceramică lucrată cu mîna, descoperită în cimitirul de incinerație de la Cipău.

un secol după retragerea stăpînirii romane. Invazia hunilor a provocat însă o mare tulburare nu numai în rîndurile populației daco-romane, ci și printre popoarele care dețineau pînă aici dominația politică, cele mai multe fiind nevoite să plece mai departe. În schimb alte grupuri de populație, mai ales germanice după cît se pare, fugind din fața hunilor care înaintau dinspre răsărit, și-au căutat refugiul în Transilvania. Asemenea tulburări care creau o stare generală de nesiguranță s-au repetat de mai multe ori și mai tîrziu, în împrejurările vitrege din cursul secolelor V—VI, mai ales cu ocazia răsturnării puterii hunilor, de către gepizi, apoi după înfrîngerea acestora de către longobarzi și avari, cei din urmă extinzîndu-și dominația politică și asupra unei părți a Transilvaniei. În aceste împrejurări este de presupus că populația daco-romană a fost nevoită să părăsească vechile așezări, în care trăia încă în sec. IV, retrăgîndu-se în locuri mai ferite. Cu toate acestea, descoperirile arheologice, constînd din produse și

monede romano-bizantine, după cum s-a arătat mai sus, dovedesc că la Apulum, ca şi la Micia, la Potaissa, ca şi la Napoca şi în multe localităţi rurale, cunoscute din epoca romană, viaţa nu a încetat cu totul nici în secolele V—VI, dacă nu şi după aceea. Ele sînt însă, pentru moment, prea sporadice spre a putea susţine o continuitate neîntreruptă de locuire a vechilor aşezări. E mai probabil că în cursul numeroaselor pendulări dintr-un loc într-altul, la care a fost obligată în tot acest răstimp, populaţia daco-romană revenea uneori la vechile aşezări, în vremurile mai liniştite, unde găsea din nou, pentru un timp oarecare, condiţii favorabile de trai. Alături de daco-romani se aşază însă, potrivit descoperirilor arheologice, şi grupuri de oameni aparţinînd popoarelor migratorii. În asemenea împrejurări, cînd populaţia era mereu nevoită să-şi părăsească aşezările, tot mai modeste fără îndoială şi mai puţin durabile, e uşor de înţeles de ce pe teritoriul fostei Dacii, spre deosebire de sudul Dunării, toate numele antice de localităţi s-au pierdut.

Cît priveşte oraşele, ele continuă, după cum s-a văzut, să ofere în secolul IV adăpost unei populaţii modeste, care îşi duce traiul ei mizer printre ruinele clădirilor părăsite, baricadîndu-se în caz de pericol în spatele zidurilor şi îngropîndu-şi morţii după tradiţia romană. Strălucirea de odinioară a vechilor oraşe nu mai era acum decît o palidă licărire de viaţă. Populaţia acestora, a fost curînd redusă la condiţiile unei vieţi simple. Lipsite de mijloacele tehnice de mai înainte, multe din vechile meşteşuguri specializate, destinate a satisface nevoile unor stăpîni bogaţi, sînt curînd uitate. În noile condiţii social-economice, cînd întreaga populaţie daco-romană se întoarce la economia naturală, oraşele îşi pierd însuşi rostul existenţei lor şi viaţa urbană decade cu totul în Dacia. Invazia hunilor a pecetluit definitiv soarta vechilor oraşe, chiar dacă descoperirile mai recente arată că o anumită populaţie se mai pripăşeşte, din cînd în cînd, printre vechile ruine şi în secolele următoare. În unele părţi, ca de pildă la Napoca, grupuri de oameni se aşază din nou în diferite puncte din jurul fostului oraş. La venirea slavilor, în sec. VII, vechile nume ale oraşelor erau însă peste tot uitate. Fostele oraşe romane nu mai erau la această dată decît nişte cîmpuri de ruine. De aceea, satul care s-a înfiripat, atunci sau mai tîrziu, pe locul Sarmizegetusei de odinioară e numit *Grădişte*, aşezarea de la Apulum, *Bălgrad*, iar satul din apropierea castrului şi a oraşului Porolissum, *Moigrad*, toate acestea fiind toponimice date de către slavi.

Condiţii de viaţă mai bune oferea în schimb populaţiei daco-romane mediul rural, pămîntul Daciei fiind bogat în resurse de trai spre a putea hrăni o populaţie mult mai numeroasă decît va fi fost populaţia daco-romană, după retragerea aureliană. Cu toate acestea, din cauza lipsei de cercetări, documentarea noastră este deocamdată mai redusă în această privinţă şi se sprijină mai ales pe descoperiri întîmplătoare.

În mediul rural, în special în regiunile din estul Daciei, mai depărtate de centrele urbane, se alcătuise încă din epoca romană o cultură populară care

îmbina tradiţiile culturii autohtone dacice, cu formele de cultură romană. Cu această cultură populară păşesc daco-romanii pe drumul noii evoluţii istorice pe care îl deschide eliberarea Daciei de sub stăpînirea statului roman. Cele două componente ale noii culturi sînt dezvoltate mai departe în epoca postromană.

Tradiţiile vieţii romane se manifestă la populaţia daco-romană în această epocă în primul rînd prin păstrarea, mai ales în fostele centre urbane, ca Apulum şi Porolissum, a ritului de înmormîntare în sarcofagii de cărămidă, apoi prin preferinţa pentru produsele romane, mai tîrziu bizantine, de import, ca şi prin folosirea curentă a monedei, mai ales a celei mărunte de bronz. Legăturile cu lumea romană din sudul Dunării constituie pentru această populaţie o pîrghie a dezvoltării ei în primele trei secole de după Aurelian.

În sec. IV, pînă la venirea hunilor, poate şi după aceea, pînă la marile expediţii întreprinse pe la mijlocul sec. V sub conducerea lui Attila, legăturile economice şi schimburile comerciale ale populaţiei daco-romane sînt orientate spre sud-vest, spre teritoriile latine ale Illyricului, inclusiv Pannonia, şi mai departe spre nordul Italiei, după cum rezultă din analiza tipologică a produselor romane de import, ca şi a circulaţiei monetare din acest timp.

Răspîndirea creştinismului la daco-romani

O dată cu produsele materiale şi cu monedele, din aceleaşi teritorii de la sud de Dunăre, mai ales din Illyricul latin, pătrund în nordul Dunării, începînd cu sec. IV, şi curentele religioase. Creştinismul biruitor în imperiu se răspîndeşte şi prinde rădăcini şi la popul ţia daco-romană din Dacia.

Despre existenţa unor comunităţi creştine în Dacia Traiană, în secolele II—III, nu avem nici o ştire. Examinarea critică a monumentelor epigrafice şi arheologice, considerate de V. Pârvan sau de alţii drept creştine, a dovedit încă de acum două decenii şi mai bine că ele nu au acest caracter. Nici textele literare, ale lui Tertulian şi Origene, invocate în sprijinul propagării credinţei creştine la populaţia din nordul Dunării, datorită caracterului lor apologetic şi afirmaţiilor prea vagi pe care le fac nu pot constitui mărturii sigure şi demne de crezare. Ceea ce se considerase « o necesitate logic-istorică » rămîne doar o simplă posibilitate, pînă astăzi nedocumentată prin descoperiri arheologice. Dacă vor fi existat totuşi în Dacia Traiană adepţi ai noii credinţe, aceştia vor fi poate orientali, care nu în Dacia s-au convertit la noua religie, ci au adus-o cu ei din ţinuturile de unde erau originari. Aşa par cel puţin să indice cîteva geme numite *abraxas*, talismane ale adepţilor sectei gnosticilor, descoperite în cîteva localităţi din Dacia romană, la Porolissum, în Transilvania, la Romula şi la Orlea în Oltenia.

Cu totul alta este situaţia în sec. IV, cînd, după biruinţa noii credinţe pe timpul lui Constantin cel Mare, ea a fost recunoscută ca religie liberă şi sprijinită oficial de împăraţi împotriva păgînismului în declin. De-a lungul Dunării apar peste tot comunităţi creştine şi se întemeiază episcopate în provinciile dunărene,

de pildă la Marcianopolis în Moesia Inferior, la Naissus în Dacia Mediterranea şi la Sirmium, Siscia şi Poetovio în Pannonia, dar curînd după aceea sînt docu-

1

2

Fig. 158. — Monumente funerare de caracter creştin:
1. — Inscripţie funerară romană pe care s-au aplicat ulterior semne creştine (Napoca-Cluj). 2. — Piatră de mormînt romană de caracter creştin (probabil de la Ampelum-Zlatna).

mentate multe altele, la Tomi şi Odessos, pe litoralul pontic, apoi la Durostorum, Appiaria, Abrittus, Sexanta-Prista, Novae, Nicopolis, în Moesia Inferior,

la Oescus, Castra Martis, Ratiaria şi Aquae, în Dacia Ripensis, Viminacium, Margum şi Singidunum, în Moesia Superior, iar în Pannonia la Mursa, Savaria, Scarbantia, Carnuntum şi în alte localităţi.

Cuceririle lui Constantin cel Mare de pe malul stîng al Dunării au transplantat creştinismul şi în aceste teritorii, deschizînd totodată calea propagării lui prin misionari sau prin legăturile directe dintre locuitorii celor două maluri ale Dunării şi în afara graniţelor imperiului.

Fig. 159. — Geme paleocreştine descoperite în Dacia.
1 — Porolissum; 2 — Potaissa-Turda; 3 — Loc necunoscut.

Descoperiri creştine din sec. IV—V se cunosc mai ales în Oltenia, la Drobeta, Sucidava şi Romula, iar în Banat la Băile Herculane, Vîrşeţ şi alte localităţi. La Sucidava s-a descoperit şi o *bazilică creştină*, monument unic pînă acum pe teritoriul fostei Dacii. Ea datează din sec. VI şi stă în legătură cu necesităţile garnizoanei ce ocupa din nou cetăţuia de la Sucidava (Celei). De altfel în Novella XI sînt amintite şi două centre bisericeşti de pe malul stîng al fluviului, *Recidiva* şi *Litterata* [1].

Prin intermediul comunităţilor creştine din centrele bisericeşti de pe malul stîng al Dunării, creştinismul s-a răspîndit începînd cu sec. IV şi la populaţia daco-romană din Dacia Carpatică, după cum dovedesc descoperirile de obiecte creştine arătate mai sus.

În legătură cu repartizarea geografică a descoperirilor creştine s-a făcut constatarea că la Dunărea de jos ele nu apar decît pe teritoriul fostei Dacii, care a aparţinut odată imperiului roman. Constatarea e în primul rînd valabilă pentru secolul IV şi ea întăreşte convingerea că aceste descoperiri de factură creştină au aparţinut populaţiei romane. Pe teritoriul Transilvaniei, în acest secol nu cunoaştem nici un singur obiect de caracter creştin care să poată fi atribuit goţilor. Aceştia par să fi rămas în sec. IV la vechile credinţe păgîne. Încercările de evanghelizare a goţilor, făcute fără prea mult succes, de care vorbesc numeroase izvoare literar-istorice, se referă numai la goţii care locuiau la est de Dacia,

[1] *Corpus iuris civilis*, ed. Schoell-Kroll, III, Berlin, 1895, p. 94.

aproape de gurile Dunării. Convertirea generală a vizigoților la creștinism a avut loc abia după trecerea lor la sudul Dunării, pe teritoriul imperiului, în anul 376.

Răspîndirea creștinismului la populația daco-romană din Dacia în cursul sec. IV o putem înțelege mai bine dacă ținem seama de ceea ce F. Engels observa în legătură cu creștinismul primitiv, anume că el nu a ajuns o religie universală decît după ce a fost însușit de lumea greco-romană, al cărui produs dintre cele mai autentice este, cel puțin în această formă, și în a cărei sferă de idei s-a contopit [1]. În lumea greco-romană creștinismul a găsit cele mai bune condiții economice și sociale pentru a prinde rădăcini, cuprinzînd la început masele celor asupriți, cărora noua credință le oferea iluzia unei salvări chiar dacă ea era plasată într-o viață viitoare, pentru a deveni apoi o religie universală, după ce a fost îmbrățișat și de toate păturile clasei dominante. Dacă în sec. IV creștinismul s-a răspîndit atît de repede la populația daco-romană din Dacia, înseamnă că el a găsit și aici teren prielnic, datorită, pe de o parte, situației grele în care se afla ea iar, pe de altă parte, faptului că această populație păstra încă vii tradițiile culturii romane moștenite, întreținute acum prin legăturile economice și culturale cu lumea romană din sudul Dunării. Faptul că ea continuă să vorbească limba latină a fost fără îndoială un alt factor care a facilitat răspîndirea creștinismului în rîndurile populației daco-romane din nordul Dunării.

Fig. 160. — Inscripție și monogramă creștină (sec. IV), descoperite la Biertan.

Într-adevăr, creștinismul primitiv răspîndit în sec. IV la daco-romani este de formă latină. Un prim indiciu în această privință îl oferă factura obiectelor creștine din Dacia secolului IV. Studiul tipologic al acestor obiecte a dovedit că ele sînt originare din sudul Dunării, aflîndu-și adeseori cele mai bune analogii în provinciile dunărene ale Illyricului latin, în Pannonia vecină și mai departe în Italia. Aceasta este în general, după cum s-a mai spus, și orientarea economică și comercială a Daciei în sec. IV.

Mai mult decît factura obiectelor arheologice, caracterul latin al creștinismului primitiv al daco-romanilor rezultă însă în mod clar din originea latină a termenilor privitori la noțiunile fundamentale ale credinței creștine, păstrați

[1] F. Engels, *Istoria creștinismului primitiv*, în Marx-Engels, *Despre religie*, E.S.P.L.P., Buc., 1958, p. 291 și 311.

pînă astăzi în limba poporului romîn, ca de pildă: *crux* (cruce), *domine deo* (dumnezeu), *christianus* (creştin), *sanctus* (sînt = sfînt, de pildă Sînnicoară, Sîmedru, Sîntion, Sînvăsii), *angelus* (înger), *basilica* (biserica), *Paschae* (Paşte), *caseum ligare* (cîşlegi), *carnem ligare* (cîrnlegi), *communicare* (a cumineca) şi altele. În măsura în care ele se pot data, aceste cuvinte au intrat în limba daco-romanilor în sec. IV. Astfel, de pildă, pare dovedit că postul numit *quadragesima* (păresimi) a fost introdus numai în sec. IV, deci numai atunci a putut lua naştere cuvîntul care-l denumeşte şi fireşte tot numai atunci el a putut fi însuşit şi de daco-romani. Din sec. IV pare să fie şi cuvîntul *Crăciun* (din *calationem?* sau *creationem?*). Cît priveşte apoi termenul de *basilica*, din care derivă în romîneşte biserică, el s-a generalizat în imperiu ca denumire a lăcaşului de cult creştin numai începînd cu epoca lui Constantin cel Mare. Păstrarea lui în limba romînă dovedeşte că la daco-romani creştinismul s-a răspîndit de-abia în sec. IV, spre deosebire de celelalte regiuni ale imperiului, unde era folosit cuvîntul *ecclesia*, păstrat în celelalte limbi romanice. Tot în sec. IV cuvinte existente mai dinainte în limba daco-romanilor au primit o semnificaţie nouă, creştină, ca de pildă *lex* (lege, credinţă), *peccatum* (păcat), *paganus* (păgîn), *presbyter* (preot), *pervigilium* (priveghi), *draco* (drac) şi altele.

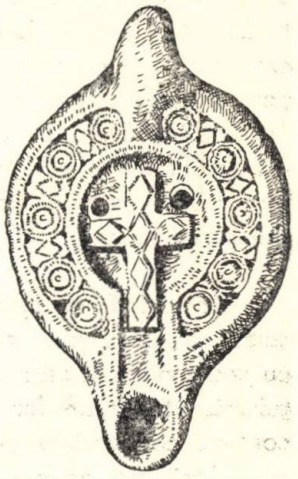

Fig. 161. — Lampă creştină de lut de la Apulum (sec. IV).

Creştinismul introdus în sec. IV la daco-romani, după cum putem deduce atît din conţinutul modest al descoperirilor arheologice, cît şi din termenii latini din limbă, era de factură populară, propagat nu de misionarii oficiali, ci răspîndit mai mult din om în om, prin contactul direct cu populaţia creştină din imperiu. Populaţia daco-romană din Dacia nu a avut un « apostol » căruia să i se atribuie în mod special conversiunea sa la creştinism. Nicetas din Remesiana nu pare să fi predicat şi în nordul Dunării, cum s-a crezut. Lipsit de organizare eclesiastică superioară, pe care o va primi mult mai tîrziu prin filiera slavo-bizantină, creştinismul primitiv al daco-romanilor se reducea la însuşirea elementelor de bază ale noii credinţe şi la practica simplă a cultului, în mijlocul unor comunităţi mici, probabil fără legătură între ele şi nesupuse vreunei anumite jurisdicţii bisericeşti. În Dacia, ca peste tot, creştinismul s-a altoit la daco-romani pe credinţele mai vechi, păstrate mai departe. Astfel au fost menţinute numele unor sărbători păgîne, ca *Rosalia* (Rusalii) şi *Florilia* (Florii), cu toate obiceiurile legate de ele.

Dar aşezarea hunilor în Cîmpia Tisei şi mai ales marile lor invazii în imperiul roman au determinat izolarea Daciei de părţile apusene ale imperiului. Decăderea imperiului roman de apus şi destrămarea unităţii

economice şi politice a Illyricului au făcut imposibilă reluarea legăturilor cu aceste teritorii.

Începînd de pe la mijlocul sec. V, Dacia şi întreg teritoriul carpato-danubian intră în schimb în sfera intereselor economice ale Bizanţului. Semnificative în privinţa noii orientări a legăturilor economice ale populaţiilor din nordul Dunării sînt cele două lămpi de bronz amintite, de la Luciu şi de la Tápiogyörgye în dreapta Tisei, amîndouă de origine egipteană şi ajunse în ţinuturile noastre prin intermediul Bizanţului. Pe timpul împăratului Iustinian expansiunea economică şi comercială a Bizanţului ia un mare avînt, ceea ce pentru Dacia se oglindeşte în numărul mare de monede şi produse bizantine descoperite. După el însă, această expansiune slăbeşte, iar după prăbuşirea apărării bizantine la Dunăre, în ultimele două decenii ale sec. VI, legăturile cu imperiul se întrerup aproape complet. Ele continuă însă cu teritoriul dintre Dunăre şi Haemus ocupat de slavi şi bulgari.

Întorcîndu-ne la vremurile imediat următoare retragerii aureliene, constatăm că populaţia daco-romană îşi face simţită prezenţa ei în Dacia şi în contactul cu populaţiile noi aşezate pe teritoriul provinciei, cu care ea e nevoită să convieţuiască. Mai multe descoperiri şi observaţii arheologice ilustrează concret acest contact, convieţuirea paşnică şi influenţele reciproce.

Încă mai demult se cunoaşte un mormînt de incineraţie descoperit la *Lechinţa de Mureş*. Inventarul lui cuprinde un vas roşu de autentică factură romană, alături de două vase cenuşii şi o fibulă de argint cu semidisc, de origine ponto-gotică. Prin ritul de incineraţie şi locul însuşi de descoperire, o veche aşezare autohtonă, mormîntul aparţine unui localnic care foloseşte şi produse împrumutate de la goţi. Ritul incineraţiei, de veche tradiţie dacică, practicat cu predilecţie şi în epoca romană, reprezintă componenţa autohtonă continuată în epoca postromană de populaţia daco-romană. El constituie cel mai bun indiciu pentru a deosebi descoperirile arheologice aparţinînd daco-romanilor, de cele atribuite populaţiilor migratorii, care în secolele IV şi următoarele practică inhumaţia. Ritul tradiţional al incineraţiei e practicat fără întrerupere şi de dacii liberi, din estul ca şi din vestul Daciei, de-a lungul epocii corespunzătoare stăpînirii romane în nordul Dunării, pînă în sec. IV, după cum dovedesc îndeosebi cimitirele de la Poieneşti, Vîrtişcoi, de la Olteni (reg. Bucureşti) şi altele. O aşezare autohtonă şi morminte de incineraţie în urnă sînt cunoscute şi la Cipău, pe cursul superior al Mureşului. În această aşezare a apărut ceramică de factură autentic dacică şi un tezaur alcătuit din 15 monede de la Constantin I pînă la Valentinian I. Probabil tot populaţiei autohtone sînt de atribuit şi mormintele de incineraţie de la Porumbenii Mici (r. Cristur). În sfîrşit, mai spre est, dar tot pe teritoriul fostei provincii, aşezarea de la Sf. Gheorghe pare a continua fără întrerupere din epoca dacică, de-a lungul celei romane, pînă în sec. IV, populaţia de aici păstrînd tot timpul ritul incineraţiei. În sec. IV

însă, alături de ceramica de tradiție locală, dacică sau romană, își fac apariția și vasele specifice culturii pontice, numită Cerniahov, cunoscută la noi sub numele de Sîntana de Mureș.

Același amestec de produse romane sau autohtone — un vas cu ornamente ștampilate și un pandantiv de bronz, de reminiscență dacică — cu produse specifice culturii Sîntana de Mureș s-a constatat și într-un mormînt din cimitirul de inhumație din sec. IV de la *Palatca*. Întreg cimitirul se află pe locul unei clădiri, poate o *villa rustica*, cu ziduri de piatră datînd din epoca romană. O parte din morminte se aflau chiar printre ruinele acestei construcții. Două erau acoperite cu țigle romane, iar alte două erau încadrate de ziduri seci, fără mortar. E o situație care amintește de mormintele din sec. IV de la Apulum. Mediul arheologic caracteristic unei mici așezări rurale din epoca romană, factura provincială sau autohtonă a unei părți a inventarului funerar, alături de produsele de origine incontestabil pontică, și păstrarea în ritul funerar a unor tradiții din epoca romană, fac dificilă atribuirea cimitirului unei populații sau alteia, el documentînd mai degrabă prezența ambelor elemente etnice.

La *Spanțov*, pe Dunăre, în cimitirul de inhumație de tip Sîntana de Mureș s-a găsit o ceașcă dacică, folosită drept capac pe un vas de ofrandă. În același cimitir s-au găsit și morminte de incinerație cu urnă, aparținînd populației autohtone.

În cimitirul de inhumație de la *Tîrgu-Mureș*, aparținînd aceluiași orizont cultural (Sîntana de Mureș), printre celelalte morminte erau și două care aveau cîte o cutie de sarcofag construită din cărămizi romane. Ele reprezintă o tradiție romană, păstrată ca și la Apulum și Porolissum pînă în sec. IV, și, indiferent de problema cui au aparținut, fac dovada prezenței unei populații daco-romane chiar în mediul considerat autentic got.

Un însemnat aport autohton a fost de altfel de la început sesizat și în cimitirul principal al acestei culturi din Transilvania, de la *Sîntana de Mureș*, unde, în afară de ceramica cenușie, în parte de tradiție locală din epoca Latène, nu lipsesc nici produsele romane de import. Participarea populației autohtone la formarea culturii de tip Sîntana de Mureș reiese și din descoperirea recentă a așezării de la Bratei (r. Mediaș) din sec. al V-lea, unde această cultură dăinuiește și după plecarea goților (v. mai jos, p. 694).

La rîndul ei, populația daco-romană a preluat de la noii veniți mai ales podoabele de argint, ca de pildă fibulele cu semidisc, care în sec. IV și în prima jumătate a celui următor sînt obiecte la modă, folosite de populații diferite ca componență etnică. Așa dovedesc fibulele de acest tip descoperite în așezările daco-romane din aceste vremuri de la Apulum sau Napoca.

În general, ceramica roșie de tradiție romană s-ar părea că dispare foarte repede în epoca de după părăsire. În schimb se constată o perpetuare și generală răspîndire în primele secole ale epocii postromane a ceramicii cenușii, la început de factură superioară, lucrată la roată, apoi « barbarizată », atît ca

formă cît şi ca ardere şi calitate a pastei. Această ceramică răspîndită aproape în toată Transilvania, mai ales cea din sec. IV—V, se leagă direct de tradiţia epocii romane, apariţia ei în afara acestei tradiţii fiind greu de explicat. Nu lipsesc de altfel din această categorie de ceramică nici unele forme de vase, ca de pildă cunoscutele chiupuri cenuşii, de origine dacică, păstrate în epoca romană şi perpetuate în epoca postromană pînă în sec. VI, după cît se pare.

Fig. 162. — Lampă creştină de bronz din împrejurimile oraşului Dej.

În sfîrşit, cu toată deficienţa documentării noastre de pînă acum cu privire la aşezările rurale din Dacia epocii romane, ca şi a celei postromane, cercetările mai noi par să dovedească că unele aşezări autohtone, mai ales din estul Daciei, ale căror începuturi se situează fie în epoca dacică, fie în cea romană, au continuat să fie locuite în epoca postromană. Astfel, în aşezarea de la Moreşti continuitatea de viaţă este neîntreruptă din epoca romană pînă în sec. V—VI, cînd aici se aciuează, nu întîmplător, ci alături de autohtoni un grup de gepizi. O situaţie similară există şi la Sf. Gheorghe, în aşezarea amintită mai sus, care continuă din epoca dacică pînă în sec. IV.

Concluzia generală care se desprinde din tabloul evoluţiei istorice de pe teritoriul fostei Dacii romane de la retragerea aureliană pînă în sec. VI este aceea că o populaţie daco-romană este tot timpul prezentă în acest teritoriu, şi că ea reprezintă nu numai elementul etnic de bază în continuitatea de viaţă de-a lungul acestei epoci, ci şi un factor care a contribuit în măsură importantă la dezvoltarea socială şi culturală. Pînă la invazia hunilor, pe la 376, e cert dovedită şi continuitatea celor mai multe dintre aşezările urbane şi rurale cunoscute din epoca stăpînirii romane în Dacia. După aceea însă împrejurările istorice nefavorabile şi desele tulburări provocate de venirea noilor populaţii migratoare obligă populaţia daco-romană să-şi părăsească vechile aşezări, în care, după cum dovedesc descoperirile arheologice ea revine totuşi uneori, după un timp oarecare şi pentru o durată mai lungă sau mai scurtă. În asemenea împrejurări continuitatea aşezărilor, începînd cu sec. V nu mai este asigurată, de aceea vechile numiri de localităţi au dispărut. Continuitatea daco-romanilor în fosta Dacie începînd cu sec. V este mai mult o continuitate de populaţie, decît a aşezărilor. Prezenţa ei neîntreruptă, în nordul Dunării, pînă la sfîrşitul sec. VI a determinat un ansamblu de aspecte şi de apariţii particulare în dezvoltarea

culturii materiale şi spirituale de pe teritoriul fostei Dacii care lipsesc în teritoriile ce nu au făcut parte din imperiul roman. În totalitatea ei situaţia cultural-istorică de pe teritoriul fostei provincii în secolele IV—VI este distinctă de aceea din teritoriile învecinate, locuite pînă în sec. IV cel puţin, în majoritate de semiţiile de daci liberi.

Pînă pe la mijlocul sec. V legăturile strînse ale daco-romanilor din vechea Dacie cu lumea romană din sudul Dunării sînt vii şi puternice, nu numai în domeniul culturii materiale, ci şi al celei spirituale. Pe la această dată ele încep să slăbească, fără a fi însă întrerupte cu totul pînă la sfîrşitul secolului VI. Tot de pe la mijlocul sec. V deosebirile dintre autohtoni şi populaţiile migratoare se atenuează cu încetul, datorită convieţuirii lor mai strînse, pentru ca în sec. VI—VII să se ajungă la o uniformizare a culturii materiale care cuprinde deopotrivă pe localnici şi pe noii veniţi.

În aceste condiţii istorice procesul de romanizare atît de intens în epoca romană în Dacia, a putut să continue şi să se desăvîrşească în epoca postromană, pînă în sec. VI. În tot acest timp regiunile nord-dunărene au stat în strînse legături cu romanitatea din sudul Dunării de la care a primit mereu noi impulsuri. Contactul s-a făcut de-a lungul marelui ax al Dunării, care a unit, nu a despărţit populaţiile de pe cele două maluri ale sale. Datorită acestei legături cu romanitatea sud-dunăreană, populaţia daco-romană din Dacia şi-a putut păstra fiinţa ei aparte. În mijlocul populaţiilor noi venite, îngroşîndu-şi chiar rîndurile cu elemente etnice înrudite ca, de pildă, dacii liberi sau chiar cu altele desprinse din grupul popoarelor migratorii. Astfel închegată populaţia daco-romană păşeşte într-o nouă fază istorică, aceea a convieţuirii şi a simbiozei cu slavii, în cursul căreia s-a format poporul romîn şi clasele societăţii feudale.

2. CARPII ŞI DACII LIBERI ÎN SEC. III—IV

Încă din secolul al II-lea e.n., dacii liberi care locuiau în preajma provinciei Dacia, începuseră să atace hotarele stăpînirii romane. Cunoscutele acţiuni ale costobocilor şi ale altor triburi dacice în vremea războaielor cu marcomanii constitue însă numai preludiul marilor atacuri ale carpilor din secolul al III-lea.

Pe la începutul secolului al III-lea începe să se afirme din ce în ce mai viguros semiţia carpilor, populaţie stabilă dacică ce locuia în podişul central moldovenesc pînă la munţii Carpaţi. Descoperirile arheologice sînt de natură să dovedească dezvoltarea pe care o luaseră triburile carpice în secolele II şi III din e.n. Analiza inventarului culturii materiale a carpilor arată în modul cel mai limpede că aceasta era în esenţă cultură geto-dacică într-o etapă mai evoluată, influenţată de contactul cu civilizaţia romană şi cu cultura sarmatică.

Cultura carpilor este cunoscută, deocamdată, mai ales prin *cimitirele de tip Poieneşti*, descoperite la Poieneşti (r. Vaslui), Vîrtişcoi (r. Focşani), Pădureni

(r. Panciu), pe dealul Gabăra, comuna Porceşti (r. Roman), Ţifeşti şi Butnăreşti (reg. Bacău). Descoperiri izolate s-au făcut însă în numeroase alte locuri din Moldova, ceea ce dovedeşte răspîndirea acestei culturi şi totodată, mulţimea populaţiei carpice. În Muntenia, de asemenea, dacii constituiau populaţia băştinaşă prin excelenţă, cultura lor fiind cunoscută din materiale descoperite în aşezările de tip Bucureşti-Militari şi Bucureşti-Tei şi în cimitirile de tip Chilia (r. Vedea, reg. Piteşti) şi apoi Olteni.

Fig. 163. — Urne funerare carpice din cimitirul de la Poieneşti (r. Vaslui).

Principalele indicii pentru atribuirea cimitirelor de tip Poieneşti carpilor este ritul funerar şi materialul ceramic. În adevăr, în timp ce triburile sarmatice şi gotice îşi înhumau morţii cu un ritual propriu, bine cunoscut, geto-dacii, potrivit unui străvechi obicei, practicau incineraţia cu urne. Pe lîngă acest rit, care rămîne caracteristic şi practicat în general de carpi, cercetări recente au scos în evidenţă că în unele cimitire, cum este cel de la Porceşti, începe să-şi facă apariţia şi ritul inhumaţiei, alături de cel al incineraţiei. În ceeace priveşte ceramica, reţinem prezenţa urnei lucrate cu mîna şi împodobită cu

brîu alveolar în relief, a vasului fructieră, precum şi a opaiţului-afumătoare, forme de veche tradiţie geto-dacică. Aceste elemente dovedesc clar originea daco-getică a populaţiei respective care în izvoarele antice era cunoscută cu numele de carpi.

Puternica influenţă a civilizaţiei romane este vizibilă mai ales în ceramică. Aceasta s-a îmbogăţit cu forme noi de vase, de ex. amfora, castronul, patera, iar din punct de vedere tehnic prin procedee mai avansate care au dus la folosirea unor paste mai fine şi la ardere uniformă, la roşu sau cenuşiu.

În urma contactului cu sarmaţii roxolani, cultura carpilor s-a îmbogăţit nu numai cu unele elemente din domeniul culturii materiale, în olărie şi în obiecte de podoabă, ci influenţa a fost mai adîncă, ajungînd, pe alocuri să modifice chiar ritul de înmormîntare. În sensul acesta credem că trebuie explicată prezenţa mormintelor de inhumaţie din cimitirul biritual de la Porceşti, în care inventarul funerar este acelaşi în ambele categorii de morminte. În ceramică apar vase cu mănuşi modelate în formă de animale (zoomorfe), asemănătoare celor cunoscute în cultura sarmaţilor. Carpii au împrumutat de asemenea mărgele de tip sarmatic lucrate din coral, ca şi oglinda de metal alb, purtînd pe partea din spate semne în relief, cărora sarmaţii le atribuiau un rol magic, acela de a îndepărta influenţele vătămătoare. Deşi aceste mici oglinzi se produceau în regiunea nord-pontică, se pare că la o anumită dată ele începuseră să fie lucrate şi de către carpi. Numai aşa se poate interpreta descoperirea unui tipar de turnat asemenea oglinzi la Bucureşti-Militari.

Din punct de vedere cronologic, necropolele amintite aparţin secolului al III-lea, poate, în parte, şi celui de-al II-lea. Lipsa elementelor care să poată fi atribuite cu certitudine secolului al IV-lea, este o dovadă că cimitirele au fost părăsite către sfîrşitul secolului al III-lea. Este, aşadar, limpede că secolele al II-lea şi, mai ales, cel de-al III-lea reprezintă perioada de maximă dezvoltare socială, economică şi politică a carpilor. Din punct de vedere social, triburile carpilor se aflau în etapa de destrămare a relaţiilor de comună primitivă. Ele se constituiseră într-o puternică uniune de triburi, avînd o organizare de democraţie militară. Cele două ramuri principale ale economiei lor le constituiau agricultura extensivă cu plugul şi creşterea vitelor. Meşteşugurile luaseră de asemenea o oarecare dezvoltare, însă păstrau încă un caracter casnic. Descoperirea pe teritoriul Moldovei a numeroase tezaure de monede romane ca şi a altor obiecte de provenienţă romană dovedeşte o relativă dezvoltare a schimbului cu produse din provinciile romane, ceea ce însemnează că producţia era în creştere, că triburile carpice începuseră să dispună de prisosuri ce puteau fi schimbate.

Puterea militară a uniunii carpice începe să se manifeste încă în prima jumătate a secolului al III-lea prin atacurile dirijate de ei fie în Moesia Inferior, fie către Dacia. Din acest moment carpii sînt documentaţi nu numai arheologic ca pînă atunci, ci sînt menţionaţi tot mai des şi în izvoarele literare, epigrafice

şi numismatice. Pe bună dreptate istoricul Iordanes îi caracteriza ca o seminţie totdeauna gata de război, adeseori primejdioasă pentru romani [1].

Deplasările de triburi cauzate de presiunea exercitată de goţi în trecerea lor înspre nordul Pontului Euxin se reflectă în Moldova prin îngroparea unor tezaure monetare de către populaţia autohtonă mai întîi în vremea lui Commodus, apoi în timpul domniei lui Severus Alexander. După ce goţii au ajuns vecinii carpilor la Nistru, între cele două seminţii s-a stabilit un contact mai strîns, care a dus apoi la un fel de coaliţie carpo-gotică. De acum înainte atacurile lor asupra provinciilor romane iau o amploare tot mai mare, carpii avînd la început rolul principal în acţiunile împotriva Daciei şi Moesiei şi oarecum conducerea acestora, pentru ca mai tîrziu, raportul de forţe să se schimbe în favoarea goţilor.

Atacurile desfăşurate de carpi împotriva provinciilor imperiale situate la Dunărea de jos, după informaţiile de care dispunem, nu sînt anterioare secolului al III-lea. Începuturile mai precise ale acestor incursiuni sînt şi ele supuse încă discuţiei. Unii cercetători au crezut, pe baza unei inscripţii descoperite la Oescus (Ghighen, R. P. Bulgaria) [2], păstrată fragmentar şi întregită în mod discutabil, că pot documenta o incursiune a carpilor în Moesia Inferior încă din anul 214. Cercetări recente pun la îndoială întregirea şi deci şi lectura propusă pînă acum. Se pare că personajul onorat în acea inscripţie nu s-a luptat cu carpii, ci cu un alt trib şi în alte regiuni ale imperiului.

Alţi autori au susţinut că împăratul Maximin Tracul ar fi avut lupte cu carpii şi goţii la Dunărea de jos, în anul 236. Documentarea pe care se sprijineau aceşti cercetători era furnizată de un fragment de inscripţie descoperit la Histria de V. Pârvan [3]. Întregită şi cu alte fragmente şi supusă în ultima vreme unui examen mai minuţios, inscripţia s-a dovedit a nu avea nici o legătură cu problema ce ne preocupă.

În general documentarea de care dispunem cu privire la evenimentele pe care le cercetăm este foarte săracă. Ea se reduce de cele mai multe ori la o scurtă notiţă epigrafică, constînd, de regulă, din menţionarea printre titlurile triumfale ale împăraţilor şi pe acela de *Dacicus* sau *Carpicus*, întovărăşit de obicei de epitetul *Maximus*.

Incursiunile carpilor se desfăşoară în condiţiile accentuării crizei economice şi sociale prin care trecea imperiul sclavagist roman pe la mijlocul secolului al III-lea. Profundele nemulţumiri de care era cuprinsă o parte din populaţia provinciilor se reflectă şi în plîngerile pe care locuitorii satelor le adresează împăratului, prin care cer să se ia măsuri împotriva abuzurilor soldaţilor şi funcţionarilor de tot felul, dar în primul rînd a celor fiscali. Este foarte probabil că în asemenea condiţiuni categoriile sociale exploatate

---

[1] Iordanes, *Getica*, XVI, 91, « *Genus hominum, ad bella nimis expeditum qui saepe fuere Romanis infesti* ».

[2] *CIL*, III, 14 416.

[3] *Histria*, VII, p. 82 şi urm.

şi nemulţumite din imperiu s-au alăturat carpilor şi împreună au luptat împotriva exploatatorilor.

Dar pe lîngă condiţiile generale amintite, carpii au folosit şi situaţia specială în care imperiul a intrat chiar în acel timp şi din care va ieşi mult mai tîrziu. Este vorba de perioada anarhiei militare.

În anul 238 imperiul roman cade pradă unor lungi lupte pentru tron, generate în primul rînd de antagonismul existent în sînul păturilor conducătoare. În timpul luptelor care s-au desfăşurat în prima jumătate a anului, cea mai mare parte a trupelor romane au fost retrase de la graniţă şi angajate în luptele pentru tron. În această situaţie este sigur că forţele armate ale provinciei Moesia Inferior n-au făcut excepţie şi au lăsat paza limes-ului în seama unor slabe formaţiuni de acoperire. De aceste împrejurări au profitat carpii, care însoţiţi de unele contingente gotice, au atacat Moesia Inferior şi au supus-o unor cumplite jefuiri şi devastări. Înfloritoarele oraşe ale acestei provincii au constituit primele obiective ale carpo-goţilor. Se pare că oraşul Histria a avut foarte mult de suferit de pe urma acestui atac.

Pe baza unei informaţii păstrată în *Historia Augusta* s-a crezut că oraşul Histria a fost distrus cu această ocazie « . . . *fuit et Histriae excidium eo tempore* » [1]. Cercetări mai atente au arătat că informaţia din *Historia Augusta* nu priveşte acest eveniment, dar, cu siguranţă că înfloritoarea colonie de pe malul lacului Sinoe a avut mult de suferit de pe urma acestei devastări. De altfel, aceeaşi soartă au avut-o şi celelalte oraşe dobrogene şi în primul rînd Tomis şi Callatis.

Incursiunea de jaf şi pradă a carpo-goţilor nu s-a limitat la oraşele menţionate mai sus. Ea a continuat şi mai departe spre sud, în interiorul Moesiei Inferior. Unele ecouri în legătură cu prezenţa şi isprăvile invadatorilor au fost păstrate de izvoarele vremii, mai ales de cele epigrafice.

Astfel la Durostorum (Silistra, R. P. Bulgaria) s-a găsit o inscripţie prin care un locuitor aduce mulţumiri zeilor pentru faptul că a scăpat din captivitatea barbarilor *(receptus ex captivitate barbarorum)* [2], în anul consulatului lui Pius şi Proclus *(Pio et Proclo consulibus)*, adică anul 238.

Aceeaşi soartă pare să fi avut şi alte oraşe din Moesia Inferior, ca de exemplu Marcianopolis (azi Reka Devnia în R. P. Bulgaria), pe care guvernatorul provinciei se străduieşte să-l refacă după restabilirea liniştii.

Nu putem fixa geografic locul pînă unde au ajuns carpii în atacul lor din Moesia, dar în schimb ne putem da seama de vigoarea şi profunzimea acestuia, datorită numeroaselor monumente ridicate în cinstea noului împărat, Gordianus III.

Este probabil ca unele inscripţii ridicate în cinstea acestuia în anul 238, în oraşe ca Tomis şi Tropaeum [3], să aibă nu numai semnificaţia de lealitate faţă

[1] *SHA*, XXI, 16, 3 *sub his* (Maximo et Balbino) *pugnatum est a Carpis contra Moesos, fuit et Scythici belli principium, fuit et Histriae excidium eo tempore.*

[2] *CIL*, III, 12 455.

[3] *CIL*, III, 14 214.

de noul împărat, ci şi pe aceea de a saluta în el pe izbăvitorul lor din primejdia prin care au trecut. În adevăr, în a doua jumătate a anului 238, cînd lupta între pretendenţii la purpura imperială s-a terminat în favoarea lui Gordianus III, una din primele măsuri a fost aceea de a trimite în Moesia pe Tullius (?) Menophilus, un încercat general, cu sarcina de a respinge atacul carpo-gotic şi de a restabili ordinea în provincia de la Dunărea de jos.

Îmbinînd abilitatea diplomatică cu forţa, noul guvernator va cumpăra retragerea goţilor prin acordarea de subsidii. Rămaşi singuri, carpii au cerut să li se acorde şi lor aceleaşi subsidii ca şi goţilor. Istoricul grec Petrus Patricius [1], care relatează acest episod, ne informează că în argumentarea lor carpii îşi susţineau cererile faţă de guvernator pe considerentul că ei, carpii, sînt mai puternici decît goţii.

Socotim că informaţia scriitorului antic are o deosebită importanţă pentru istoria carpilor din secolul al III-lea, importanţă ce trebuie subliniată. Din ea se poate trage concluzia că la acea dată carpii erau mai numeroşi decît goţii, şi ca atare dispuneau de forţe de luptă superioare primilor. Ca urmare a acestui raport de forţe, conducerea expediţiilor era în mîinile carpilor. Abilul general roman a manevrat în aşa fel încît să dezbine pe cei doi membri ai coaliţiei.

Sursele de care dispunem cu privire la acest atac al carpilor nu ne dau detalii asupra modului în care el s-a încheiat. Este sigur că şi carpii, rămînînd fără aliaţi, au trebuit să părăsească teritoriul Moesiei, fără ca subsidiile pe care ei le cereau să le fi fost acordate. Evenimentele întîmplate la scurt timp după cele povestite mai sus, par a ne da indicaţii în acest sens.

Cîţiva ani mai tîrziu, în anul 242, carpii au iniţiat un nou şi puternic atac împotriva provinciilor carpato-balcanice ale imperiului roman. Informaţiile literare antice care se referă la acest eveniment sînt sărace şi imprecise. Evenimentul de care ne ocupăm este pomenit într-un pasaj din *Historia Augusta* [2] în care se povesteşte că, pe cînd împăratul Gordianus se îndrepta în fruntea unei puternice armate împotriva parţilor, a fost nevoit să zăbovească un timp în Tracia şi Moesia, pentru a alunga pe duşmanii care au pătruns în aceste provincii. Izvorul antic nu precizează cine sînt aceşti duşmani *(hostes)*, nu aminteşte numele nici unei populaţii antice, dar cercetătorii din zilele noastre socotesc că iniţiatorii acestei incursiuni trebuie să fi fost carpii. Nu este exclus ca alături de ei să fi luat parte şi alte populaţii situate în regiunea de nord a gurilor Dunării.

Sărăcia izvoarelor literare a putut fi suplinită de data aceasta pe de o parte de cercetările arheologice, iar pe de alta de cele numismatice. Săpăturile arheologice au dovedit că limesul transalutan, hotarul fortificat pe care romanii l-au construit la est de Olt, pe teritoriul Munteniei, a fost străpuns în anul 242.

[1] Petrus Patricius, Fragm. 9 (Berlin, Weidmann, 1903, p. 392).

[2] XX, 26, 11—13 « *Fecit iter in Moesiam atque in ipso procinctu quicquid hostium in Thraciis fuit delevit, fugavit, expulit atque summovit* ».

Pe de altă parte, cercetări numismatice recente, care au studiat îngropările de tezaure monetare în timpul lui Gordianus, au putut stabili faptul că azi se cunosc nu mai puţin de 10 asemenea tezaure monetare îngropate pe teritoriul Daciei romane în această vreme. Localităţile în care s-au făcut îngropări de monede în timpul domniei lui Gordianus se află răspîndite atît pe teritoriul Daciei transilvane, cît şi pe al celei din dreapta Oltului.

Explicaţia ascunderii acestor tezaure monetare este de pus în legătură, dacă nu în totalitatea lor, cel puţin marea lor majoritate, cu atacul carpilor din anul 242. Din faptul amintit mai sus, că ascunderile s-au făcut pe întreg teritoriul Daciei, reiese că în timpul incursiunii lor, carpii au invadat Dacia în întregime, inclusiv centrul ei din regiunea transilvană.

Acelaşi material documentar amintit mai sus, îngropările de tezaure monetare, ne îngăduie să urmărim pe carpi în incursiunea lor şi la sud de Dunăre, pe teritoriul de azi al R. P. Bulgaria. Din felul în care se înşiruie topografic aceste localităţi, de-a lungul marilor drumuri romane, reiese şi direcţia şi calea străbătută de carpi în timpul incursiunii lor.

Este foarte probabil că unele monumente epigrafice ridicate în Dacia în timpul lui Gordian III, şi închinate zeului războiului, *Mars Gradivus* [1] sau *Mars Augustus* [2] să facă aluzie la evenimentele istorice studiate mai sus.

Două concluzii încep să se contureze de pe urma acestei situaţii, concluzii care se completează reciproc. Pe de o parte constatăm marea forţă de şoc pe care o reprezentau în această vreme carpii, cărora li s-au alăturat şi elementele exploatate şi nemulţumite din provincie, iar pe de altă parte constatăm că imperiul sclavagist, ros de contradicţiile interne, este devastat şi jefuit periodic de aceste forţe noi, care nu-i mai dau răgazul necesar să se refacă.

Pentru regiunea noastră, consecinţele puternicei presiuni exercitate de carpi asupra apărării romane de la Dunărea de jos nu vor întîrzia să se arate. În primul rînd capul de pod roman de la Bărboşi pare să fi fost părăsit în urma incursiunii din anul 242. Tot cu acest prilej limesul transalutan a fost străpuns.

Trei ani mai tîrziu, în 245, triburile carpice au supus Dacia, Moesia Inferior şi Tracia unei noi şi puternice incursiuni care prin violenţa şi prin urmările ei a întrecut pe toate cele anterioare. Numeroşi cetăţeni romani au fost luaţi prizonieri. Un oarecare C. Valerius Serapio ridică un altar la Apulum după ce a reuşit să se elibereze din captivitatea carpilor [3]. Numeroase îngropări de tezaure monetare ce pot fi urmărite mai ales în Dacia şi Moesia Inferior arată că această incursiune a fost de o amploare puţin obişnuită. Încercările făcute de guvernatorul Moesiei Inferioare, Prastina Messalinus, de a stăvili atacul carpilor, s-au dovedit neputincioase. Însuşi împăratul Filip Arabul a trebuit să vină pe cîmpul de luptă spre sfîrşitul anului 245. Luptele au fost grele [4] şi par să se fi

[1] *CIL*, III, 6279.
[2] *CIL*, III, 1433.
[3] *CIL*, III, 1054 «*a Carpis liberatus*».
[4] Zosimus, I, 20, 1—2.

prelungit pe alocuri pînă în anul 247. Forţele locale nu erau suficiente pentru a înfrînge pe carpi. De aceea, Filip Arabul a fost silit să concentreze în Dacia detaşamente din alte provincii: din legiunea VII Claudia de la Viminacium şi din legiunea XXII Primigenia ce-şi avea lagărul la Mainz, în Germania. În anul 247 se pare că împăratul reuşise să alunge pe carpi şi să restabilească situaţia în Dacia. O emisiune monetară specială, cu efigia *Victoria Carpica*, a consemnat acest eveniment. În anul următor, 248, senatul roman i-a acordat titlul de *Carpicus Maximus*.

Este foarte probabil că şi în cursul acestei acţiuni, ca de altfel şi în cursul celor anterioare sau următoare, cetelor de carpi li s-au alăturat şi elemente din populaţia exploatată şi nemulţumită din imperiu. Cele două forţe au lovit cu tărie şi au reuşit să zdruncine apărarea romană a Daciei. În urma luptelor din 242, dar mai ales a celor din 245—247, apărarea romană a fost obligată să se retragă de pe limesul transalutan pe vechea linie a Oltului, făcînd eforturi febrile să fortifice nu numai această linie, ci şi oraşele din Dacia.

Pînă la această dată elementul predominant şi conducător în diferitele incursiuni îl formau carpii. Celelalte seminţii care au participat alături de ei, au jucat un rol secundar. De aci înainte, însă, conducerea şi iniţiativa atacurilor a trecut într-o anumită măsură în mîna altor seminţii, în special a goţilor. Astfel în anul 248, cînd numeroase oraşe ale Moesiei Inferior printre care şi Histria, au fost distruse, printre populaţiile ce năvălesc în imperiu îi găsim şi pe carpi, însă conducerea o aveau goţii.

În cursul celei de-a doua jumătăţi a secolului al III-lea şi în parte şi la începutul celui următor, carpii au continuat să lupte cu aceeaşi vigoare împotriva imperiului, atacînd alături de goţi provinciile romane de la Dunărea de jos. Deşi documentele vremii nu au înregistrat toate aceste incursiuni, totuşi ele au continuat sub Decius şi sub împăraţii următori pînă la Aurelian. Acesta a reuşit să înfrîngă pe carpi, undeva la Dunărea de jos şi în urma victoriei obţinute a primit din partea senatului titlul triumfal de *Carpicus Maximus*.

Pe lîngă acţiunile carpilor izvoarele antice menţionează şi atacuri ale *dacilor* (liberi), denumire sub care trebuie să înţelegem triburile dacice din nord-vestul şi vestul provinciei. Documentaţia foarte sumară de care dispunem nu ne îngăduie preciziuni geografice sau de altă natură, ecoul acestor incursiuni fiind păstrat doar în titlurile triumfale ale împăraţilor. Astfel, împăraţii Maximinus, în anul 236, Decius (249–251), Gallienus, în anul 257 şi Aurelian, în 271 sau 272, au primit titlul triumfal de *Dacicus maximus* foarte probabil în urma unor victorii pe care le-au repurtat împotriva dacilor liberi.

După cum reiese din cele expuse mai sus, începînd din prima jumătate a secolului al III-lea, carpii din Moldova şi dacii liberi aflători la nordul şi vestul provinciei Dacia au îndreptat o serie de atacuri împotriva stăpînirii romane din Dacia şi din Moesia Inferior, atacuri ce s-au extins peste întregul teritoriu sud-dunărean, pînă în Tracia.

După cum s-a mai spus, alături de dacii liberi şi de carpi a participat şi populaţia locală exploatată. Împreună au slăbit apărarea romană, obligînd-o să cedeze pas cu pas poziţiile de la nord de Dunăre. Un prim rezultat obţinut de presiunea carpilor asupra apărării romane de la Dunărea de jos, ar putea fi părăsirea capului de pod de la Bărboşi din sudul Moldovei, în anul 242.

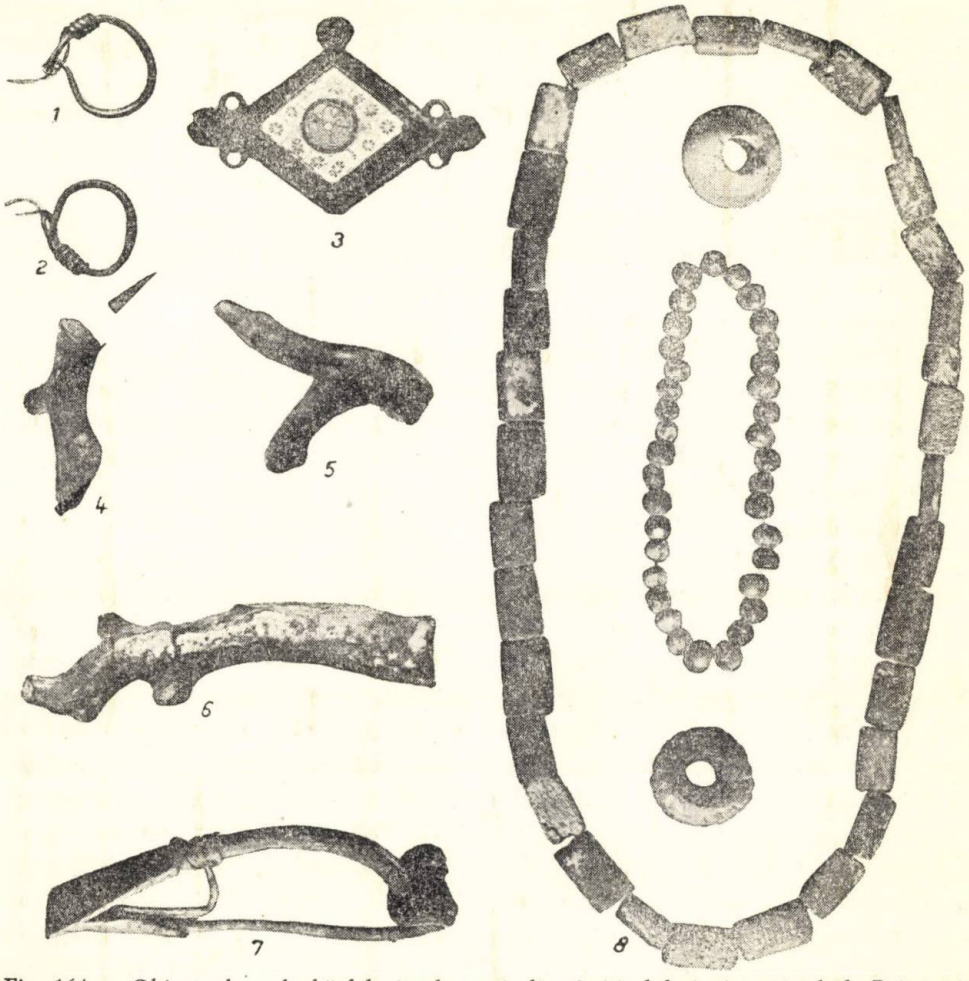

Fig. 164. — Obiecte de podoabă folosite de carpi, din cimitirul de incineraţie de la Poieneşti. 1—2, cercei; 3, broşe; 4—6, fragmente de corali; 7, fibulă de bronz; 8, mărgele.

Dacă asupra datei cînd a fost evacuat acest cap de pod se mai pot duce încă discuţii, părăsirea limesului transalutan în anul 245 este sigură. Retragerea apărării romane pe vechea linie a Oltului este o consecinţă a puternicei presiuni exercitate de carpi.

Atacurile carpilor şi dacilor au continuat cu aceeaşi intensitate şi în cursul celei de-a doua jumătăţi a secolului al III-lea. În felul acesta carpii şi dacii

liberi au adus alături de alte populații libere, o importantă contribuție la înlăturarea stăpînirii romane din Dacia.

Dacia a fost ocupată, foarte probabil, de carpi, și de triburile de daci liberi din nordul și vestul provinciei. Cercetările arheologice recente par a fi reușit să identifice o asemenea pătrundere de daci liberi care au venit dinspre regiunile de vest ale Transilvaniei sau de nord ale Banatului și care s-au așezat în centrul fostei provincii romane. Descoperirea la care ne referim s-a făcut la Cipău, punctul « Gîrla » (reg. Cluj), unde a fost identificat un cimitir de incinerație. Prin ritul de înmormîntare și urnele funerare, acest cimitir aparține grupului dacilor de vest. Anumite elemente de inventar de o importanță secundară arată o strînsă legătură cu masa sarmaților iazigi de la care le-au împrumutat. Datarea acestei pătrunderi în secolul al IV-lea este asigurată prin descoperirea unui mic tezaur de monede din acel timp.

Astfel populația daco-romană se consolida printr-un nou aport dacic, a cărui atragere în sfera culturii romane începuse mai demult și va continua de aci înainte în ambianța romanică a fostei provincii.

Către sfîrșitul secolului al III-lea și începutul celui de-al IV-lea, carpii se găsesc într-o poziție destul de precară. Goții încep să ocupe teritoriile carpilor, care încearcă să se sustragă dominației acestora, fie trecînd în fosta provincie Dacia, fie presînd linia Dunării.

Împotriva lor, în cadrul măsurilor luate sub Dioclețian pentru consolidarea granițelor imperiului de la Dunăre, romanii au întreprins o mare ofensivă condusă de Galeriu. Luptele desfășurate între 295—297 au fost grele și s-au încheiat printr-o victorie romană. Înfrîngerea carpilor a adus celor doi auguști, Dioclețian și Maximian, ca și celor doi caesari, Galeriu și Constantius Chlorus, titlul de *Carpicus maximus*. În urma victoriei, izvoarele antice afirmă că toată seminția carpilor ar fi fost strămutată în imperiu [1]. Aceleași surse precizează că au fost colonizați în Pannonia, la Sopianae [2], dar este sigur că au fost așezați și în alte provincii, de pildă în Sciția Minoră, unde în anul 368 găsim înregistrat un *vicus Carporum*.

Pierderile suferite de carpi în cursul războiului din 295—297, ca și strămutarea și colonizarea unui mare număr în imperiu, au slăbit simțitor forța lor. De această împrejurare au profitat vizigoții spre a-și întinde dominația nu numai asupra Moldovei, ci și asupra unei părți a Munteniei. Este neîndoielnic însă că un număr apreciabil de carpi a rămas mai departe pe teritoriile lor de baștină, alături de goții stăpînitori din punct de vedere politic și militar. Netemeinicia informațiilor antice despre o așa-zisă strămutare totală în imperiu reiese din faptul că în timpul domniei lui Constantin cel Mare, este semnalată din nou prezența lor agresivă la Dunăre. Ei vor ataca din nou imperiul.

---

[1] Aurelius Victor, *Caesares*, 39, 43, Eutropius, IX, 25, 2, cf. și Orosius, VII, 25, 12 « *Carporum natio translata omnis in nostrum solum* ».

[2] Ammianus Marcellinus, XXVIII, 1, 5.

Împăratul a fost silit să intervină şi în urma luptelor purtate cu ei, şi-a adăugat la numeroasele sale titluri şi pe acela de *Carpicus Maximus* (315—319). Prezenţa lor pe teritoriul de la nord de Dunăre, în secolul al IV-lea, este confirmată şi de descoperirea recentă a cimitirului dacic de la Olteni (r. Olteni, reg. Bucureşti). Ritul de înmormîntare întîlnit aci, dar şi în alte puncte de pe teritoriul Munteniei, anume incineraţia în urne cu capac, dovedeşte că cimitirul aparţinea unei populaţii dacice, în unele cazuri chiar carpice, care vieţuia în aria în care trăiau şi goţii. Astfel, prezenţa în unele morminte de inhumaţie de tip Sîntana de Mureş, de exemplu la Spanţov (reg. Bucureşti), a unor vase specifice culturii dacilor, cum este opaiţul-afumătoare, arată lămurit că şi în cîmpia Munteniei trăia în secolul al IV-lea populaţia dacică.

Prezenţa populaţiei carpo-dacice la nord de Dunăre mai este documentată înspre sfîrşitul aceluiaşi secol, pe vremea lui Teodosiu I. În condiţiile noi create de invazia hunilor, unele izvoare pomenesc printre populaţiile confederate cu aceştia pe sciri şi pe carpodaci (Καρποδάκαι) [1]. Este foarte probabil că această denumire reflectă o anumită situaţie etnică: pe de o parte populaţia dacă, iar pe de alta pe cea carpică. Izvorul antic nu a făcut altceva decît să redea într-un singur cuvînt o realitate etnică existentă în acea vreme.

Reiese limpede că, după ce, în secolul al III-lea, carpii ajunseseră la o mare dezvoltare social-economică şi, alcătuindu-şi o puternică uniune de triburi, începuseră să devină un factor politic important, slăbiţi de pierderile suferite în cursul luptelor cu imperiul, ei n-au mai putut opune o rezistenţă suficientă înaintării goţilor şi au căzut, foarte probabil, sub dominaţia acestora. După plecarea goţilor, populaţia dacică şi carpică va continua să trăiască şi să se dezvolte pe acelaşi teritoriu, în noile condiţii impuse de migraţia hunilor. Acelaşi fel de vieţuire va continua şi în perioada următoare, în timpul dominaţiei altor populaţii migratorii, pînă la venirea slavilor.

3. LEGĂTURILE DINTRE IMPERIUL ROMANO-BIZANTIN ŞI TERITORIUL DIN STÎNGA DUNĂRII ÎN SEC. IV—VI

Legăturile multilaterale dintre populaţiile de pe teritoriul Daciei şi provinciile imperiului dintre Dunăre şi Balcani reprezintă un factor important în menţinerea romanităţii nord-dunărene. Aceste legături, ca şi intervenţiile imperiului la nord de marele fluviu, au influenţat puternic nu numai viaţa populaţiei daco-romane, ci şi triburile migratoare poposite pe aceste meleaguri. De aceea istoria Daciei ar fi tratată unilateral dacă ea n-ar ţine seamă de evenimentele din imperiul de care adeseori este strîns legată.

---

[1] Zosimus, IV, 34, 6.

Situaţia politico-militară creată în Dacia, după victoriile lui Aurelian împotriva goţilor şi carpilor din anii 271 şi 272, a înlesnit evacuarea provinciei, în împrejurări avantajoase pentru romani. Situaţia favorabilă pentru moment explică baterea de către Aurelian a unor monede cu legenda *Dacia Felix* prin care se încerca a se arăta locuitorilor din imperiu, că provincia de la nordul Dunării redevenise prosperă şi bine apărată. Ansamblul condiţiilor obiective din imperiul roman impunea o scurtare a graniţelor, prin părăsirea unor teritorii prea expuse atacurilor barbare şi frămîntate de răscoalele populaţiei exploatate. În această situaţie critică se găsea, în primul rînd, provincia Dacia. Evacuarea Daciei a putut fi făcută nu în grabă, ci organizat, putîndu-se impune noilor stăpîni anumite condiţii. O atare împrejurare a înlesnit menţinerea legăturilor dintre populaţiile de pe malul stîng al Dunării cu imperiul roman — legături pe care le putem urmări pe baza ştirilor literare şi arheologice pînă la începutul secolului VII e.n.

Fără îndoială că între Aurelian şi şefii goţilor a fost încheiată o înţelegere. Aceasta a dat posibilitate imperiului să-şi rezerve unele avantaje, cum rezultă din calitatea de *foederati*, acordată goţilor, ca principali ocupanţi ai Daciei. Victoriile împăratului împotriva goţilor şi carpilor i-au dat de asemenea răgaz să poată organiza la sudul Dunării două noi provincii, care aminteau prin numele lor pe cea pierdută: *Dacia Ripensis* între Dunăre şi Balcani şi *Dacia Mediterranea* la sud-vest de prima. Pe teritoriile acestora, situaţia nu era de loc mai fericită ca în Dacia nord-dunăreană, din cauza îndelungatelor jafuri gotice şi a ciumei ce le atinsese cu furie în anii 251, 261 şi 270 e.n. Fertilitatea solului din sudul Dunării şi bogăţiile minerale nu ofereau celor evacuaţi posibilităţile înfloritoare din Dacia Traiană. Crearea celor două provincii urmărea o mai bună apărare a frontierei dunărene şi menţinerea cu scop de prestigiu a numelui Daciei în lista provinciilor romane.

De aceea, ca şi înainte de cucerirea Daciei, tot astfel după pierderea ei frontierele imperiului roman nu s-au limitat la cursul Dunării, deoarece teritoriile de la sud de fluviu erau strîns legate economic de cele din stînga Dunării. Locuitorii şi stăpînitorii de pe malul sudic al Dunării, în mare parte rîpos şi sărac, nu se puteau lipsi de avantajele economice oferite de cel opus. O simplă privire asupra hărţii acestei regiuni arată că toate bălţile bogate în pescuit, ca şi luncile bune pentru fîneţe şi păşunat se găsesc în stînga Dunării. Se adaugă grînarele cîmpiilor din Banat, Oltenia şi Muntenia, atît de necesare, mai ales după evacuarea Daciei, pentru hrana numeroaselor garnizoane romane ce se îngrămădesc la sud de fluviu. Aşa se explică necesitatea pentru imperiu de a-şi asigura, fie printr-o menţinere efectivă a stăpînirii pe malul dacic al Dunării, fie prin schimburi cu băştinaşii şi « barbarii » din nord, garantarea unor resurse materiale de care avea absolută nevoie.

Menţinerea controlului militar roman pe malul stîng al fluviului se impunea şi din punctul de vedere al apărării limesului danubian. Flota comercială şi

militară romană, mai tîrziu şi cea bizantină, nu-şi asigurau o circulaţie normală pe fluviu, atîta timp cît în insulele şi pe malul nordic se puteau organiza atacuri date prin surprindere asupra corăbiilor sau porturilor de pe malul de sud. Pădurile ce atingeau malul Dunării, ca şi desişurile bălţilor constituiau locuri potrivite pentru organizarea jafurilor de graniţă *(latrocinia)*, sau a unor lovituri de amploare mai mare date de « barbari » asupra oraşelor şi fortăreţelor de pe malul moesic. Toate aceste motive obligă pe comandanţii de pe limesul dunărean să ţină sub control militar principalele vaduri care facilitau asemenea acţiuni.

Capetele de pod romane menţinute pe ţărmul dacic al Dunării şi în anumite momente, lărgirea acestora prin anexiuni teritoriale spre Carpaţi, au contribuit nu numai la menţinerea legăturilor dintre cele două zone romane separate de fluviu dar şi la alimentarea continuă a celei nordice, atît pe plan economic cît şi cultural, politic şi religios. Acest proces s-a desfăşurat datorită unui contact viu între cele două zone prin emigranţi, negustori, prizonieri de război, mercenariat, căsătorii etc. Sub protecţia garnizoanelor romane de pe ambele maluri ale Dunării, populaţia de agricultori şi păstori din vecinătatea fluviului avea posibilitatea să se dezvolte nestingherită de « barbarii » vecini, în timp ce grupurile aflate sub stăpînirea nemijlocită a acestora, erau adesea nevoite să folosească poienile pădurilor şi văile munţilor, ca locuri de retragere.

Prezenţa lui Aurelian la Dunăre, în ultimul an al domniei sale, ocupat cu definitivarea organizării celor două noi provincii, arată importanţa acordată întăririi limesului dunărean. Paza Dunării în golul creat prin părăsirea Daciei fu încredinţată, de la Porţile de Fier şi pînă în dreptul gurii Oltului, celor două legiuni şi trupelor auxiliare strămutate din fosta Dacie romană. Legiunea V Macedonica, mutată de la Potaissa la *Oescus* (Ghighen în Bulgaria, la vărsarea Iskerului), primeşte ca sector de apărare malul dunărean, de la gurile Oltului şi Vidului, pînă la vărsarea Lomului. De la Lom şi pînă în dreptul vărsării Cernei sînt înşirate vexilaţii ale legiunii XIII Gemina, mutată de la Apulum la *Ratiaria* (Arčar în Bulgaria). În ceea ce priveşte locurile de garnizoană ale trupelor auxiliare retrase din Dacia — sîntem informaţi numai asupra cohortei II Pannoniorum, adusă de la Gherla la Oescus.

Dacă în ceea ce priveşte păstrarea de către Aurelian a unor capete de pod sub control roman, ca importante puncte economice şi militare pe malul stîng al Dunării, izvoarele literare nu spun nimic precis, vorbesc în schimb descoperirile arheologice. Ele arată categoric, pe baza succesiunii regulate şi în mare număr a monedelor romane de aramă, a ceramicii şi a unor cărămizi cu ştampila celor două legiuni, că Aurelian a menţinut ocupate de garnizoane romane: Sucidava, Desa (r. Calafat) şi Drobeta. Mulţimea monedelor de la toţi împăraţii ce urmează lui Aurelian pînă la Constantin cel Mare, culese din vechile centre romane de pe malul bănăţean şi oltean al Dunării, precum şi continuarea ceramicii romane specifice acestei epoci, presupune existenţa şi a altor puncte de control militar stăpînite de imperiu după părăsirea Daciei ca: Pojejena

(r. Moldova Nouă), Dierna, Hinova (r. T. Severin), Bistreț (r. Băileşti, reg. Craiova) etc. Trebuie să admitem că aceste puncte militare aveau legături şi între ele, încît o întreagă fîşie de teren de pe malul stîng al Dunării se găsea sub protecţia lor, şi în care sarmaţii, carpii, taifalii şi vizigoţii din Dacia nu puteau pătrunde

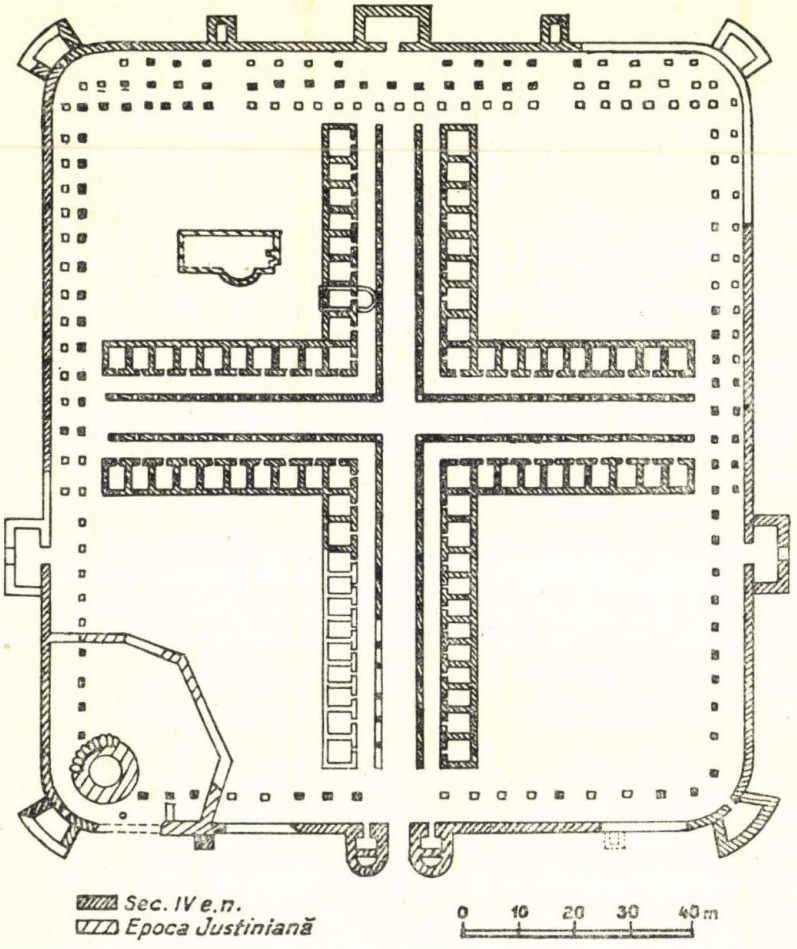

Fig. 165. — Planul cetăţii romane (sec. IV) şi al turnului bizantin (sec. VI) de la Drobeta (Turnu Severin).

fără a intra în conflict cu garnizoanele romane. Această situaţie se menţine aproape continuu de la Aurelian şi pînă la marile distrugeri ale lui Attila. Ea este arătată şi de ştirea pe care ne-a transmis-o Procopios[1]: « Împăraţii romani de odinioară (sec. III—V) spre a împiedica trecerea barbarilor ce locuiau de partea cealaltă a Dunării, au împînzit cu cetăţi întregul mal al fluviului, ridicînd fortăreţe şi castele, nu numai în partea dreaptă, *ci pe ici pe colo şi de cealaltă*

[1] Procopius, *De aedificiis*, IV, 6.

parte. Aceste întărituri le-au făcut nu ca să fie de necucerit, dacă cineva le-ar fi atacat, ci ca să nu lase malurile fluviului lipsite de apărători, barbarii din acele regiuni evitînd asediul oraşelor. Cele mai multe întărituri erau formate dintr-un singur turn, de aceea, cu drept cuvînt se numeau ele *monopyrgia* şi desigur, puţini oameni le apărau dinăuntru; dar aceasta era deajuns pe atunci să bage groaza în popoarele barbare, ca să se teamă de a ataca pe romani. Mai tîrziu însă, Attila, năvălind cu o armată mare, a cuprins fără nici o greutate acele întărituri şi neopunîndu-i-se nimenea, a pustiit o mare parte din teritoriul roman ».

După retragerea aureliană, legăturile dintre populaţiile de pe cele două maluri ale Dunării pot fi urmărite, pe baza urmelor arheologice, pînă în nordul Transilvaniei. Schimbul se arată a fi foarte activ după cum dovedeşte continuarea circulaţiei monetare romane şi prezenţa unor produse romano-bizantine în adîncul Daciei, aşa cum s-a arătat mai sus (p. 615 urm.).

În timpul domniei lui Diocleţian (284—305 e.n.), imperiul întreprinde unele acţiuni militare dincolo de Dunăre, care au dus la o lărgire a stăpînirii şi influenţei politice romane.

Pe vremea domniei lui Constantin cel Mare (306—337 e.n.) constatăm o lărgire a capetelor de pod de la nordul Dunării, ridicarea unor puternice cetăţi şi valuri de apărare în această parte, ceea ce înlesneşte anexarea unei importante regiuni din sudul Daciei. Această anexiune teritorială i-a făcut pe unii autori antici să creadă că împăratul realipise la imperiu vechea provincie a lui Traian [1]. Îndată ce Constantin a ajuns stăpîn al provinciilor romane din Peninsula Balcanică, a trecut la reorganizarea limesului dunărean, unde îl găsim prezent opt ani în şir (316—324). Nu lipsesc în acest timp nici atacuri ale goţilor şi carpilor la sud de fluviu, în anii 315—316, înfrînte însă de Constantin, care îşi ia titlurile de *Goticus* şi *Carpicus maximus*. În 322 el trece Dunărea, atacînd din spate pe iazigii sarmaţi care atacaseră Pannonia, şi-i sileşte a intra în clientela romană.

Anul următor deschide conflictul final pentru tron dintre Constantin şi Liciniu. În vederea ciocnirii hotărîtoare, cei doi rivali retrăseseră o mare parte din trupe de pe limesul dunărean, împrejurare de care profită şeful got Rausimodus ca să treacă fluviul pe gheaţă, pentru a jefui Moesia şi Tracia, unde găseşte destui aliaţi. Constantin porneşte cu armata din Salonic, îi bate pe goţi în Tracia, apoi îi fugăreşte peste Dunăre, pînă în Muntenia. Aci dă o luptă pe o colină păduroasă, ucide pe Rausimodus şi sileşte pe goţi să restituie prada şi captivii. Cete de goţi sub conducerea căpeteniei lor Alica, ajută totuşi pe Liciniu, înfrînt de Constantin în bătălia de la Adrianopole. Legăturile tainice dintre goţi şi Liciniu, care avea chiar intenţia de a fugi la « barbarii » din nordul Dunării, continuă şi după aceea pînă la moartea lui (324 e.n.).

---

[1] Iulianus Apostata, *Caes.*, 329, C.

Rămas singur stăpîn al imperiului şi al graniţei dunărene, Constantin trece la o politică de ofensivă faţă de neamurile migratoare din Dacia, urmărind să protejeze astfel provinciile balcanice şi noua sa capitală. Cu aceasta Constantin inaugurează, după 324 e.n., programul său de mari construcţii strategice şi anexiuni teritoriale la nord de Dunăre. El şi-a ales ca centre de operaţii şi baze de susţinere pentru războaie cele trei principale puncte de trecere peste Dunăre: Drobeta, Sucidava şi Daphne. Expediţiile care se organizau în aceste localităţi bine fortificate, puteau controla toată Dacia sudică. Tăria celor două flancuri împotriva goţilor şi taifalilor o formau Drobeta şi Daphne, dar punctul de greutate al acestui sistem strategic cădea pe Sucidava situată în centru, princi-

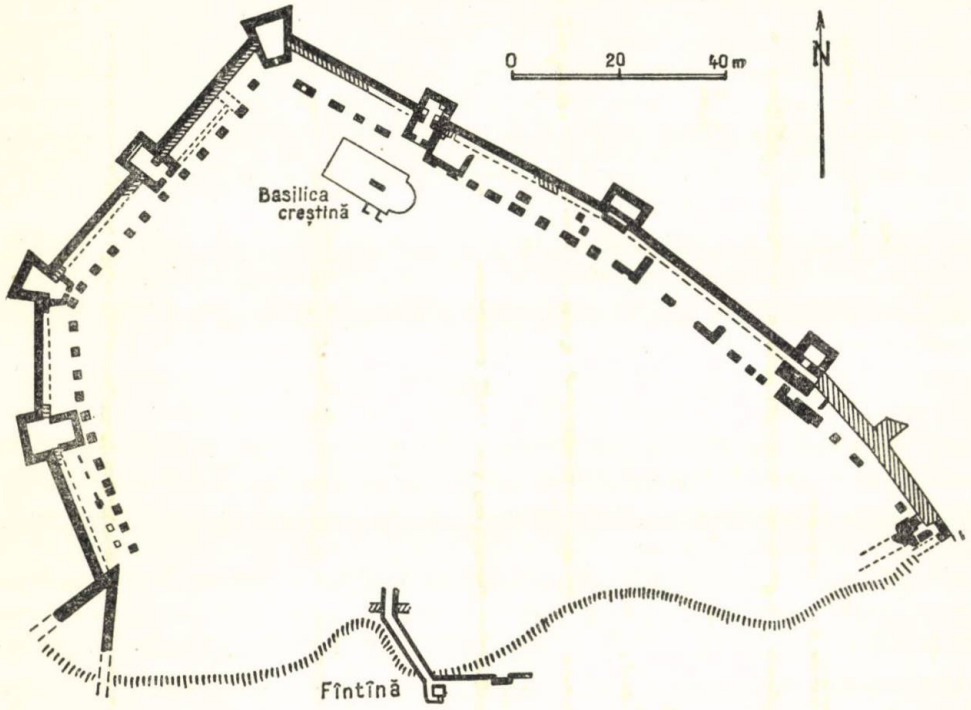

Fig. 166. — Planul cetăţii Sucidava-Celei (sec. IV—VI).

pala poartă de drumuri pe valea Oltului pînă în inima Transilvaniei. Prin amploarea lor, construcţiile nord-dunărene ale lui Constantin amintesc pe cele ridicate de Traian după primul război cu Decebal şi reflectă, probabil, intenţia recuceririi provinciei pierdute sub Aurelian.

La 5 iulie 328 se inaugurează solemn podul de piatră dintre Oescus şi Sucidava, cu o lungime totală de aproape două mii patru sute de metri. Cercetările moderne asupra ruinelor podului lui Constantin, au dus la descoperirea portalului nordic şi a trei picioare din zid cu piatră şi mortar, situate pe albia braţului navigabil al Dunării şi la egală distanţă între ele. S-a putut constata că

tehnica zidăriei, forma şi dimensiunile celor trei picioare (26 × 19 m) sînt identice cu cele ale podului lui Traian de la Turnu Severin. Aceasta arată că anonimul constructor al podului lui Constantin a folosit metodele tehnice întrebuinţate de Apollodor din Damasc, cu două secole mai înainte. Imitînd pe Traian, Constantin inaugurează podul său prin batere de medalioane şi monede comemorative. Pe reversul unui atare medalion apare imaginea podului protejată de chipul zeului Danubius şi de cîteva corăbii ancorate lîngă el. Condus de zeiţa Victoria, împăratul înarmat înaintează pe pod, unde primeşte supunerea unui « barbar » îngenunchiat în faţa sa. Cu ocazia reuşitei expediţiei din 332 a lui Constantin al II-lea împotriva goţilor, se bătură şi monede de aramă cu chipul tînărului prinţ şi al podului de la Celei.

Construcţia unui asemenea pod de piatră arată că se urmărea legarea durabilă a unor întinse teritorii de trunchiul imperiului. Este sigură folosirea lui ca principal loc de trecere pentru războaiele purtate în Dacia de Constantin şi de fiii săi. Nu putem şti pînă la ce dată va fi rămas în picioare.

Legată de construcţia podului de la Celei a fost restaurarea sub Constantin cel Mare a vechiului drum ce pornea de la Sucidava spre Romula şi defileul Oltului. Repararea drumului este documentată prin inscripţia unui stîlp de şosea *(miliarium)* descoperit la nord de actualul sat Celei. Textul inscripţiei păstrează numele lui Constantin cel Mare şi a doi fii ai săi, ca *Caesares*, putîndu-se data tot în jurul anului 328. Ca distanţă este dată cifra de 1000 paşi romani (1479 m), care corespunde cu depărtarea dintre portalul podului imperial şi locul descoperirii stîlpului, în marginea drumului roman. Restaurarea şoselei s-a făcut pînă lîngă valul numit *Brazda lui Novac*, ceea ce explică păstrarea pînă azi în condiţii mai bune a drumului roman în acest sector. Stîlpii miliari arată că împăratul a refăcut, în continuare, şi drumul de pe valea Iskerului, de la Oescus la Serdica (Sofia).

Capul nordic al podului era protejat de puternica cetăţuie Sucidava construită de Constantin, cu un şanţ larg şi ziduri puternice, flancate cu turnuri de apărare. Fortăreaţa s-a ridicat pe un platou de formă neregulată, avînd azi lungimea de 165 şi lăţimea de 135 m. Paralel cu zidul de apărare, s-au păstrat în interiorul cetăţii urmele unor stîlpi de zid care susţineau grinzile de lemn ale unor bărăci destinate locuinţelor soldaţilor, magaziilor, grajdurilor etc. Săpăturile din interiorul cetăţii au scos la lumină numeroase monede constantiniene, ceramică, cărămizi, ţigle, podoabe de bronz, unelte agricole, resturi de arme şi altele. Pe lîngă vetrele din locuinţele soldaţilor s-au găsit obiecte de metal şi monede mai vechi, strînse într-o vreme cînd acest material era scump pentru sărăcia acestor apărători de graniţă. Construcţia cetăţii, apoi diferitele reparări la care ea a fost supusă în secolele IV—V, indică cooperarea multor detaşamente trimise de legiunile şi corpurile de trupe auxiliare, care păzeau limesul Daciei ripense. Unele ştampile de pe cărămizi ne arată că într-o vreme îşi aveau garnizoana aci cohortele III şi IV din legiunea V Macedonica. De altfel, la Sucidava

Notitia dignitatum [1] indică ca garnizoană permanentă, în secolele IV—V, una din cele patru prefecturi ale acestei legiuni.

Din inventarul arheologic al cetății rezultă că apărătorii Sucidavei sînt soldații grăniceri *(milites riparienses* sau *limitanei)*, care, în schimbul pazei frontierei, primesc un lot de pămînt și dreptul de a pescui în bălțile Dunării. Ocupația lor de bază o formau agricultura și creșterea vitelor. Viața acestor soldați se caracterizează și printr-un stadiu cultural înapoiat. În rîndurile lor se găseau și multe elemente recrutate din lumea populațiilor libere.

O dată cu zidirea cetății, se produce o reînviorare a vieții urbane la Sucidava. Aproape jumătate din suprafața vechiului oraș se fortifică cu șanț și ziduri de apărare care pătrund pînă în apele Dunării, așa încît să cuprindă în incinta lor și capul podului împreună cu fortăreața militară. Descoperirile monetare și de diferite obiecte în acest sector sînt dovada unei intense activități economice, stimulată, desigur, prin schimbul ce avea loc aci cu populațiile din nord. În secolele IV—V se importă la Sucidava și unele mărfuri aduse din ținuturile Mării Egee, ca amfore cu vin sau undelemn, obiecte de metal, oglinzi și altele.

Știrile istorice și descoperirile arheologice indică în secolul al IV-lea o oarecare reînviorare a vieții militare și civile și la Drobeta [2]. *Notitia dignitatum* [3] cunoaște aci ca trupe permanente de pază, o unitate de pedestrași și o alta de cavalerie (*cuneus equitum Dalmatarum Divitensium* și *auxilium primorum Daciscorum)*. Drobeta avea misiunea, în această vreme, de a supraveghea mișcările « barbarilor » din Oltenia și din Banat. Constantin a restaurat vechiul castru zidit de Traian, adăugîndu-i turnuri de apărare și porți, al căror corp iese în afara zidului de incintă. Barăci de lemn, cu grinzile sprijinite pe stîlpi de zid au fost ridicate de-a lungul feței interioare a zidului de apărare, iar spre centru s-au zidit 84 camere în lungul străzilor ce se întretăiau în mijlocul castrului. Despre o refacere a podului lui Traian, în această vreme nu mai poate fi vorba. Stadiul actual al descoperirilor arheologice nu ne permite însă a stabili dacă s-a putut reînfiripa și la Drobeta o viață urbană, sub protecția acestei fortărețe din sectorul de apărare al legiunii XIII Gemina.

Post înaintat al cetății constantiniene de la Drobeta, pare a fi fost micul castel de la Puținei (6 km spre nord) ale cărui turnuri de apărare și resturi ceramice fac dovada unei construcții romane tîrzii.

Deși descoperirile arheologice de pînă acum (în afară de numeroasele monede găsite la Orșova) nu ne pot da încă știri precise despre reconstrucțiile de la Dierna în perioada constantiniană sau cea următoare, avem totuși indicații precise din același izvor [4] că aci se instalase o prefectură a Legiunii XIII Gemina. Capul de pod de la Dierna avea importanta misiune de a controla mișcările sarmaților din Banat, barîndu-le drumul îngust dintre Mehadia și Orșova. În același

[1] *Notitia dignitatum*, Or., XLII, 39.
[2] Const. Porphyrogenetus, *De adm. imp.*, XL, ed. Bonn, p. 173.
[3] *Notitia dignitatum*, Or., XLII, 16 și 24.
[4] *Ibidem*, 37.

timp, Dierna funcţiona ca o escală necesară pentru flota fluvială, între Cazane şi Porţile de Fier. Ca un post avansat în *Barbaricum* se refăcuse castrul roman de la Mehadia-Plugova, situat mult în interior.

De la Dierna în sus, pînă spre vărsarea Savei în Dunăre, fruntariile dunărene cădeau în paza armatelor provinciei Moesia prima. Legiunile VII Claudia şi IV Flavia şi numeroase trupe auxiliare ale provinciei sînt arătate de către *Notitia dignitatum* şi de ştampilele unor cărămizi, ca supraveghind defileul Dunării din regiunea Cazanelor şi mai sus de acestea, locuri favorabile incursiunilor sarmaţilor din Banat.

O recentă descoperire epigrafică dovedeşte ocuparea unor puncte strategice, în veacul al IV-lea, pe malul bănăţean al fluviului de către detaşamente ale legiunii a VII-a Claudia. Astfel la Pojejena de Sus (r. Moldova Nouă, reg. Timişoara) s-au găsit cărămizi cu ştampila *legi(o) VII Claudia C(uppis)*. Ele documentează trimiterea unei vexilaţii din prefectura acestei legiuni instalate la *Cuppae* (Golubać, pe malul iugoslav), destinate a păzi anonima cetate romană de la Pojejena, pe malul bănăţean.

Mai sus şi pe acelaşi mal se construiseră, în veacul al patrulea, cetăţi la *Lederata* (Palanca Nouă) ocupată de două unităţi auxiliare şi restaurată mai tîrziu de Iustinian, ca şi la Constantia (Kubin), ctitorie a împăratului Constanţiu II, din timpul acţiunilor sale contra sarmaţilor din Banat.

Lipsa de cercetări amănunţite pe limesul dunărean face ca să nu cunoaştem reţeaua de turnuri întărite care împînzeau malul dacic al fluviului. Rolul principal al acestora consta în a semnala la timp orice mişcări de apropiere a popoarelor migratoare, spre a se putea da alarma garnizoanelor din cetăţile de bază. Tot lor le revenea misiunea de a împiedica acţiunile de contrabandă şi de jaf ale unor elemente izolate *(latrunculi)*, care tulburau necontenit graniţele.

Multe din atacurile pornite de goţi şi aliaţii lor, în secolul IV, asupra ţinuturilor romane din Balcani aveau ca loc de plecare teritoriul actualei Muntenii. Pentru a se împiedica aceste invazii, pe malul stîng al Dunării, în acest sector, au fost fortificate de romani mai multe locuri prielnice de trecere.

Săpăturile din cetatea de la sud de oraşul T. Măgurele au scos la lumină urmele unei fortificaţii, resturi ceramice şi monede, care arată la origine o construcţie romană din sec. IV e.n., refăcută mereu după aceea, pînă în epoca bizantină şi romînească. Se pare că aci este de localizat cetatea *Turris*, despre care Procopios [1] notează următoarele: « Împăratul Iustinian a trimis o solie la barbari, la anţi şi la sclavini, cerîndu-le să se ducă cu toţii în vechea cetate Turris, care, situată dincolo de Dunăre şi clădită odinioară de împăratul Traian, era pustie de mai mulţi ani, fiind jefuită de barbari. Şi le mai făgăduieşte să le dea şi cîmpiile din împrejurimi care erau ale Romanilor, în virtutea drepturilor lor cele vechi şi pe deasupra mulţi bani cu o singură condiţie, ca încheind un

[1] Procopius, *De bello Gothico*, III, 14, 32.

tratat cu romanii să se împotrivească hunilor *(avarii* sau *cutrigurii)* ce şi-au pus în gînd să invadeze imperiul roman ».

Mult mai bine ne este cunoscut istoriceşte (nu însă şi arheologic) celălalt capăt de pod nord-dunărean, denumit *Constantiniana Daphne*. Din relatările lui Procopios [1] rezultă că această cetate se construise de către Constantin cel Mare, « nu de mîntuială », deci o fortăreaţă puternică pe malul opus faţă de Transmarisca « fiindcă socotea că nu este fără de folos de a păzi fluviul pe ambele părţi » — dar, cu trecerea vremii, ea se ruinase sub loviturile populaţiilor migratoare ceea ce-l determinase pe Iustinian a o reclădi. Cum Transmarisca se localizează precis la Turtucaia, rezultă că cetatea Daphne se găsea pe malul opus, în regiunea de vărsare a Argeşului în Dunăre. Numismatica confirmă spusele lui Procopios, prin monede bătute cu ocazia terminării construcţiei cetăţii Daphne ce se datează dintre anii 324 – 328 e.n., deci în acelaşi timp cu lucrările de apărare de la Sucidava.

Pe aversul acestor monede apare bustul şi numele lui Constantin cel Mare, iar pe revers, inscripţia CONSTANTINIANA DAFNE însoţită de o scenă în care este reprezentată zeiţa Victoria, un trofeu şi un captiv căzut la picioarele zeiţei. Menţionarea cetăţii, confuz situată din punct de vedere topografic, se întîlneşte şi la Amian (XXVII, 5) cu prilejul povestirii expediţiei împăratului Valens împotriva goţilor din anul 367 e.n. În sfîrşit, numele ei apare — însă nu este sigur — în *Notitia dignitatum* [2], de unde aflăm că între legiunile *comitatenses* de pe linia Istrului puse sub ordinele comandantului militar al provinciei Tracia, se găseau şi două unităţi, care prin numele lor amintesc pe al lui Constantin cel Mare şi pe al localităţii: *Constantini Daphnenses* şi *Balistari Daphnenses*.

Bogăţia acestor ştiri arată rolul important pe care l-a avut Daphne în sistemul de apărare al limesului dunărean. Din păcate, toate încercările arheologilor de a găsi urmele de zidărie ale acestei cetăţi, în regiunea de bălţi de la gura Argeşului, au rămas infructuoase. Este probabil ca ele să fi fost distruse cu totul de revărsările acestui rîu sau de ale Dunării.

S-a presupus, fără a se putea documenta temeinic, că anterior ctitoriei constantiniene, pe locul cetăţii Daphne ar fi existat o aşezare cu nume getic, *Marisca*, faţă de care cea de la Turtucaia a putut fi numită *Transmarisca*.

Mulţimea cetăţilor nord-dunărene, construcţia podului şi reparările de drumuri în sudul Daciei, întreprinse sub Constantin cel Mare, arată clar că imperiul a creat o zonă de acoperire strategică, dincolo de Dunăre, recuperînd prin aceasta o parte din Dacia. Pentru cele mai multe din aceste lucrări strategice, anul 328 e.n. constituie termenul final de efectuare. După această dată se deschide şi noua politică ofensivă împotriva popoarelor de la nord de Dunăre. Succesele militare obţinute au asigurat imperiului şi anexiunile teritoriale realizate.

[1] Procopius, *De aedificiis*, IV, 7.
[2] *Notitia dignitatum*, *Or.*, VIII, 13, 14–45,46.

Se pare că recuceririle lui Constantin cel Mare au mers înspre nord pînă la marele val de pămînt, cunoscut azi sub numele de Brazda lui Novac. Acest uriaş val, lung de circa 700 km, taie în lat Oltenia şi Muntenia şi are şanţul de apărare spre nord, ceea ce dovedeşte că a fost săpat de un cuceritor ce venea dinspre Dunăre. El porneşte de lîngă malul Dunării (Cetatea Hinova, mai jos de T. Severin), merge pe la Craiova, sud Piatra Olt, Costeşti-Argeş, Găieşti, Ploieşti, Mizil, iar de aci, deşi nu a mai fost urmărit, se pare că ajungea pînă lîngă Brăila. Traseul lui arată că valul caută a separa în general zona cîmpiei de cea de deal. Din această cauză podişul înalt şi rîpos al Mehedinţilor l-a împiedicat a acoperi şi centrul fortificat de la Drobeta. În starea de azi, valul propriu-zis este înalt în unele locuri de 3 m, lat de 30 m, iar şanţul său, larg de circa 10 m păstrează adesea adîncimea de 2 m.

S-au emis diferite păreri în ceea ce priveşte originea şi datarea acestei uriaşe lucrări, dar în ultimul timp cei mai mulţi istorici şi arheologi o atribuie romanilor. Prin faptul că ea taie limesul transalutan ridicat în a doua jumătate a secolului II e.n., Brazda lui Novac trebuie datată într-o epocă mai nouă. Cei ce au efectuat o asemenea lucrare erau stăpînitorii regiunilor de cîmpie din Oltenia şi Muntenia. Acest eveniment s-a petrecut în timpul domniei lui Constantin cel Mare şi trebuie pus în legătură cu recuceririle acestuia şi cu fortificaţiile ridicate de el pe malul stîng al Dunării, aşa cum s-a arătat mai sus. Se observă între fluviu şi acest val o puternică pătrundere a monedelor şi ceramicii romane din epoca dinastiei constantiniene (Frumoasa, Fundeni etc.). La Romula, situată lîngă Brazdă, au fost găsite monede de aramă de la Constantin cel Mare, în interiorul unei clădiri locuite în veacul al IV-lea. Astfel, Brazda lui Novac reprezenta probabil limita nordică a anexiunilor făcute în sudul Daciei de către Constantin cel Mare, ea fiind, nu un limes fortificat după regulile obişnuite în secolele I—III e.n., ci doar un obstacol material la hotare, pentru acoperirea cetăţilor de pe cele două maluri ale Dunării.

Recucerirea sudului Daciei readuce această zonă sub controlul imperiului roman tîrziu. În acelaşi timp ea a contribuit la reînviorarea romanităţii de la nord de Dunăre, timp de aproape patruzeci de ani, pînă în vremea marilor mişcări ale triburilor gotice din timpul domniei lui Valens, cînd, în mod sigur, această fîşie de pămînt de-a lungul Dunării, era în mare parte pierdută pentru imperiu.

Sprijinit pe fortificaţiile de la Dunăre şi pe anexiunile teritoriale din stînga ei, Constantin cel Mare şi mai apoi urmaşii săi trec la o politică de intervenţii militare în frămîntările dintre popoarele ce ocupaseră restul Daciei.

În anul 332, pătura sarmată conducătoare din Banat *(Sarmatae Argaragantes)* cere ajutorul împăratului împotriva atacurilor goţilor, cărora nu le putea face faţă, deşi înarmase şi pe supuşii săi *(Sarmatae Limigantes)*. Este trimis Constantin al II-lea, unul din fiii împăratului, care îşi trece armatele pe la Sucidava, Drobeta şi Dierna, cade în spatele invadatorilor şi la 20 aprilie din

același an, goții cu aliații lor taifali sînt înfrînți dezastruos. Izvoarele istorice vorbesc exagerat de nimicirea în Banat a 100 000 « barbari » (bărbați, femei și copii), în parte secerați de foame și frig. Se impune învinșilor un nou *foedus* (tratat), prin care sînt obligați a da mercenari romanilor, a respecta echilibrul la care se ajunsese în Dacia și a-l garanta prin ostateci, între aceștia fiind și fiul șefului got Ariaricus. Mulți prizonieri taifali sînt strămutați în Frigia, unde în anul următor se vor răscula. Goții, strîmtorați de foamete, primesc în schimb alimente și unele stipendii, apoi posibilitatea de a face schimburi de mărfuri în tîrgurile romane de pe malul Dunării. Lovitura romană a fost atît de puternică, încît, timp de aproape patru decenii, jafurile lor au încetat.

Cu prilejul atacului gotic din 332, sarmații *Limigantes* primiseră arme pe care în 334 le întorc împotriva stăpînilor. Lupta a fost dîrză și a adus victoria sarmaților *Limigantes*, silind 300 000 de sarmați *Argaragantes* (iarăși o cifră exagerată) să-și găsească scăparea în imperiu sau la victoali. În timpul acestui conflict, Constantin este prezent pe malurile Dunării bănățene, dar nu intervine în războiul dintre cele două grupe sarmate, ci se mulțumește a primi pe fugari în imperiu.

De acum și pînă la sfîrșitul domniei sale, Constantin nu va mai interveni la nord de Dunăre. Victoriile obținute i-au dat posibilitatea de a-și ridica în tihnă Constantinopolul, noua capitală. Mercenarii și colonii puteau fi recrutați în mare număr de pe teritoriul Daciei, misionarii creștini trec mai ușor granițele la « barbari », iar populația daco-romană din Carpați, astfel cum indică descoperirile arheologice menționate mai sus, reia legăturile economice și culturale cu imperiul.

Siguranța centrelor urbane de pe malul drept al Dunării, creată prin politica lui Constantin, a fost și în avantajul răspîndirii creștinismului. În multe dintre aceste orașe se înființează episcopii, al căror rost este și acela de a răspîndi noua credință printre locuitorii din stînga Dunării.

Succesorul lui Constantin cel Mare, Constantius II (337—361), ca moștenitor al regiunilor dunărene a avut de luptat, în cursul domniei sale, numai cu neamurile sarmate de la nord de Dunăre. Vizigoții și taifalii respectau angajamentul de federați, dînd chiar ajutor armat lui Constantius II, în războaiele acestuia cu sarmații, din anul 358, și cu perșii, din 360.

Amian [1] menționează jafuri ale cavaleriei sarmaților limiganți, în 355 și 357, îndreptate asupra teritoriului Moesiei Prima, urmate de capturarea multor prizonieri romani. Împotriva lor, Constantius al II-lea trece Dunărea în 358, în timp ce aliații săi taifali, veniți prin Oltenia, atacau prin spate. *Sarmatae Limigantes* sînt bătuți, mulți cad măcelăriți și li se impun condiții dure de pace. Ei sînt obligați a plăti tribut și furniza mercenari, a se ține departe de Dunăre și a accepta repatrierea acelor *Sarmatae Argaragantes*, fugiți la victoali în 334.

[1] Ammianus Marcellinus, XVII, 12, 4—21; 13, 1—33 și XIX, 11, 1—17.

Zizais, regele celor reîntorşi, devine conducătorul sarmaţilor şi client al romanilor. Pentru supravegherea îndeaproape a mişcărilor sarmatice, împăratul ridică cetatea Constantia (azi Kubin, în Banatul iugoslav). Neamurile sarmate se liniştesc şi ele pentru mult timp.

După moartea lui Iulian Apostatul, care folosea în expediţia sa din Persia (363 e.n.) şi un detaşament furnizat de goţii federaţi, în nordul Dunării reîncep marile frămîntări gotice. Doi ani mai tîrziu, ordinul trimis la 19 iunie 365, de către împăratul Valens, lui Tautomedes, comandantul militar din Dacia Ripensis, ca să restaureze şi să zidească noi turnuri de apărare între cetăţile de pe limesul dunărean, arată că furtuna se apropia. Intervenţia gotică se profilează în anul următor, cînd Athanarich sprijină răscoala pretendentului Procopios împotriva lui Valens. După înlăturarea rivalului său, Valens a întreprins contra goţilor cunoscutele sale expediţii din 367—369, în cursul cărora vadul Sucidava-Oescus n-a avut nici un rol.

Invazia hunilor din ultimele două decenii ale secolului IV, nu a dus la destrămarea limesului dunărean, deoarece constatăm că în această perioadă, garnizoana romană se menţine încă puternică în cetatea de la Sucidava. În schimb, distrugerile hunilor au avut consecinţe grave asupra Daciei locuite de populaţia daco-romană, de cele germanice şi sarmate. Circulaţia monetară, atît de intensă de la Constantin cel Mare pînă la venirea hunilor, scade mult. În sudul Daciei se menţionează de asemenea unele grupări germanice sau hunice, care făceau parte din confederaţia de seminţii ale statului lui Attila. Demnitarul de neam vizigot Gainas se refugiază din Constantinopole cu averile sale, la nord de Dunăre, printre grupurile gotice de aci, dar pe la 400, şeful hun Uldis îl atacă şi îl învinge. Nouă ani mai tîrziu, se produce un atac al hunilor. Ei cad asupra cetăţii Castra Martis (lîngă Vidin), o cuceresc prin trădare, dar în cele din urmă sînt înfrînţi de către trupele imperiului cu concursul flotei de pe Dunăre şi fixaţi ca coloni, în ţinutul Balcanilor.

Cele mai grozave distrugeri de pe limesul dunărean s-au petrecut sub Attila. În această privinţă relatările autorilor bizantini (Priscus din Panion, Procopios etc.) concordă cu observaţiile obţinute prin săpăturile arheologice de la Sucidava. Cetăţile şi oraşele fortificate de la Dunăre au putut fi uşor cucerite de către regele hun, deoarece acesta îşi organizase corpuri de asalt, după modelul roman, dotate cu maşini speciale de asediu.

Attila întreprinde în lungul Dunării două expediţii mai importante împotriva imperiului de răsărit [1]. În anii 441—443, el atacă fortificaţiile şi oraşele din nordul Serbiei, ca Singidunum (Belgrad), Margum (Dobroviţa), Viminacium (Costolaţ) şi apoi pătrunde în interior, pînă la Naissus (Niş). Devastările se canalizează şi în lungul Dunării, cucerindu-se Ratiaria (Arčar,

[1] În stadiul actual al cercetărilor arheologice, pentru epoca ce se întinde de la moartea lui Attila şi pînă la Iustinian, ne lipsesc informaţii detaliate şi concludente despre relaţiile dintre imperiul de răsărit şi Dacia.

în Bulgaria), oraş mare şi înfloritor, sediul principal al legiunii XIII Gemina, dotat cu o « fabrică » de arme şi un port al flotei romane de pe Dunăre. Familii romane de seamă sînt duse de aci în captivitate. Ultima cetate menţionată ca fiind prădată de Attila cu ocazia acestui raid a fost Asamum, de pe ţărmul bulgar, în dreptul vărsării Oltului. Se pare că în timpul acestei expediţii hunii nu au reuşit să cucerească toate întăriturile romane de pe ambele maluri ale Dunării, între care Sucidava şi Oescus. Se începe depopularea masivă a regiunii atacate, deoarece mulţi meşteşugari şi agricultori sînt capturaţi şi transportaţi de Attila în Pannonia, pentru lucrările sale.

În anii 447—448, Attila reînnoieşte atacul în lungul văii dunărene, atingînd spre răsărit oraşul Novae (Şiştov). Şaptezeci de oraşe şi fortăreţe au căzut pradă hunilor care au înaintat cu jafurile lor adînc pînă în Grecia. Cronicile tîrzii [1] arată că o sîngeroasă luptă a avut loc, în 447, între huni şi romani, lîngă localitatea Utus (Vid, la vărsarea rîului cu acelaşi nume în Dunăre) din Dacia Ripensis. În această bătălie, Arnegisclus, unul dintre marii comandanţi romani de neam germanic, a fost ucis de Attila. Aceleaşi izvoare ne informează însă, că bătălia de la Utus a avut loc, *după ce hunii trecuseră Dunărea pe la apus de această localitate*. Acest loc de trecere nu poate fi decît vadul Sucidava-Oescus, oraşele şi cetăţile de aci fiind şi ele cucerite şi prădate.

În urma victoriilor hunilor, limesul danubian fu pierdut. De la Priscus aflăm că Attila anexează pe malul drept al Dunării, o fîşie de pămînt adîncă ca la cinci zile de drum şi întinsă de la Singidunum pînă la Novae. Această anexiune determină şi mutarea locurilor de tîrg dunărene pe noua frontieră de la Naissus spre culmile Balcanilor. Cu toate aceste grozave pustiiri, viaţa economică nu a încetat în regiunile trecute prin foc şi sabie de către huni. În drumul ambasadei lui Priscus spre curţile lui Attila, care are loc în anii următori se întîlnesc încă ţărani care-şi lucrau pămîntul, iar Attila acorda o mare atenţie bunei funcţionări a locurilor de schimb de pe noile frontiere, între supuşii săi şi populaţia imperiului de răsărit.

Descoperirile arheologice de monede, opaiţe, ceramică şi obiecte de metal, din stratul roman al sec. IV—V, de la cetatea Sucidava, arată o viaţă continuă, de la Constantin cel Mare pînă la Teodosiu al II-lea (408—450). Toate acestea se sfîrşesc într-un strat de arsură gros pînă la o jumătate de metru, ca rezultat al unui puternic incendiu ce a mistuit cetatea către mijlocul secolului V e.n. Urmele acestui foc din timpul domniei lui Teodosiu al II-lea s-au păstrat mai bine în barăcile de lemn ale soldaţilor. Lîngă vetrele lor s-a aflat un bogat inventar din monede şi obiecte de metal părăsite în grabă, în timp ce se incendiase cetatea. Sînt de amintit şi trei tezaure cu monede de bronz, al căror conţinut începe cu Constantin cel Mare şi se termină cu Teodosiu al II-lea. Au mai fost culese de asemenea fragmente de cazane hunice de bronz, precum şi unele obiecte de

[1] *Chronica Minora*, ed. Mommsen, II, p. 82 şi *Chronicon Paschale*, ed. Bonn, p. 586.

podoabă lucrate după tehnica şi arta popoarelor germanice, ceea ce arată că, printre soldaţii din garnizoana cetăţii, se găseau şi mercenari din sînul acestor două neamuri. Săpăturile n-au dat la iveală resturi de oase omeneşti, ceea ce indică retragerea totală a garnizoanei, fără lupte de interior. Pe baza descoperirilor monetare rezultă că Sucidava fu atacată de huni la finele domniei lui Teodosiu al II-lea, probabil în 447. Ca şi la Drobeta, aşezarea civilă romană a fost distrusă, iar garnizoana din cetăţuia militară, după o slabă împotrivire, o părăsi în grabă şi, dîndu-i foc, se retrase peste Dunăre cu ajutorul flotei. Timp de aproape trei sferturi de veac de la această primă ardere a cetăţii Sucidava, nu mai întîlnim nici o urmă de vieţuire pe teritoriul ei.

În urma destrămării imperiului hunic al lui Attila, după bătălia de la Nedao (454) se creează unele stătuleţe hunice conduse de fiii săi. Astfel, pe teritoriul din faţa Olteniei al actualei Bulgarii, doi dintre fiii lui Attila stăpînesc mai mulţi ani oraşele romane Almus, Oescus şi Utus. Din vremea existenţei acestor formaţii politice hunice datează şi Cetatea Hunilor, care, din cele ce spune despre ea Procopios [1], urmează a se identifica pe malul bulgăresc al Dunării, în faţa actualului lac Potel. Aceste formaţii politice împiedică legăturile dintre romanitatea balcanică şi cea din Dacia, pînă ce imperiul bizantin îşi va restabili graniţele pe valea Dunării.

Revenirea, la începutul veacului al VI-lea, a imperiului bizantin la Dunăre dă posibilitatea restaurării a numeroase oraşe şi cetăţi distruse în secolul precedent de către huni. În cunoscuta sa lucrare despre construcţiile împăratului Iustinian, Procopios enumeră peste şase sute asemenea lucrări din Peninsula Balcanică. El arată că împăratul clădise fortificaţii mai mici sau mai mari şi pe malul stîng al Dunării, dintre care unele sînt indicate toponimic.

Pe teritoriul actualului Banat, Procopios menţionează fortăreaţa mare şi puternică de la *Litterata* sau *Lederata* situată în faţa cetăţii Novae (Brînişa, în Serbia). Litterata, ca posesiune bizantină şi situată la nord de Dunăre, apare menţionată şi în *Novella* XI, dată de împărat la 14 aprilie 535. Ruinele ei sînt vizibile azi, lîngă satul Palanca Nouă şi ea nu trebuie confundată cu localitatea cu acelaşi nume, situată pe malul drept al Dunării. Fără nici un fel de amănunt, se mai menţionează de Procopios şi castelul *Zernes* care se identifică cu Dierna (Orşova).

Pe malul oltean al Dunării, Procopios pomeneşte mai întîi fortăreaţa *Theodora* situată în faţa castelului Pontes, deci ea nu putea fi decît pe ruinele vechii Drobeta. Despre această Theodora, ştirile lui sînt confuze, deoarece o arată că a fost clădită de Traian, deşi ea poartă vădit numele soţiei lui Iustinian, şi că fiind prea expusă « barbarilor » nu i s-a dat nici o atenţie. Descoperirile arheologice de la T. Severin dezmint însă această afirmaţie a lui Procopios. În colţul de sud-vest al castrului lui Traian, s-a clădit în sec. VI un puternic turn

[1] Procopius, *De aedificiis*, IV, 6.

de apărare, în care s-au descoperit monede şi cîteva tipare pentru turnat obiecte din bronz, din acelaşi veac. Acesta este turnul Theodora, care a înlocuit vechiul toponimic dispărut o dată cu distrugerile lui Attila. Afirmaţia lui Procopios că aci nu s-a construit ceva de seamă se poate referi la vechiul castru al lui Traian şi Constantin, pe care Iustinian nu l-a mai restaurat în amploarea de mai înainte, ci s-a mulţumit cu zidirea unui simplu turn numit cu numele soţiei sale, ca şi în alte cazuri.

O deosebită atenţie acordă Procopios vechiului loc de trecere de la Celei, despre care afirmă că (IV, 6): « Nu departe de aci, de Cetatea Hunilor, se găseşte un teritoriu în care de ambele părţi ale Istrului erau două fortăreţe, cea din Illyricum numită Palatiolon, cea din faţa ei Sycibida. Acestea fiind ruinate cu timpul, împăratul Iustinian renovîndu-le, a tăiat astfel drumul barbarilor . . . ». Palatiolon a fost construit lîngă oraşul Oescus, reînviat şi reîntărit şi el de împărat. Din cele arătate de autorul bizantin se vede că punctul de trecere Sucidava-Oescus constituia încă un loc propice de invazii la sud de Dunăre, de unde grija de a-l fortifica.

Pe malul muntean al Dunării, Procopios înregistrează ca fiind rezidită din temelii, numai vechea fortăreaţă constantiniană numită *Daphne* şi situată, după cum s-a arătat mai sus, la vărsarea Argeşului.

Tot la nord de Dunăre, am văzut că Procopios vorbeşte de cetatea Turris, clădită de Traian, dar distrusă de « barbari », identificabilă, probabil, cu T. Măgurele. Teritoriul acestei cetăţi se găsea de asemenea sub controlul lui Iustinian, deoarece împăratul îl cedează triburilor slave ale anţilor şi sclavinilor. Deşi această cetate era pustie, fapt ce explică nemenţionarea ei între restaurările lui Iustinian, săpăturile de la T. Măgurele au găsit urmele unui turn de apărare bizantin din sec. VI. Se pare că şi aici, ca la Drobeta, este de făcut distincţie între aşezarea civilă şi un turn de apărare.

În Novella amintită a lui Iustinian se mai menţionează ca fiind *trans Danubium* şi important centru politic-religios, cetatea *Recidiva*. S-a propus identificarea ei cu Arcidava (Vărădia, r. Oraviţa, reg. Timişoara), aşezare situată mult în adîncul Banatului, în care urmele arheologice bizantine din secolul VI sînt absente, iar pînă la o aşa de mare depărtare de Dunăre ştim precis că stăpînirea lui Iustinian nu s-a extins. S-a emis de asemenea părerea că Recidiva este o formă coruptă pentru Sycibida-Sucidava, cetate de mare importanţă politică şi bisericească, a cărei menţionare în actul împărătesc nu putea lipsi.

Săpăturile arheologice din ultimii ani, în fortăreaţa de la Sucidava au precizat, în bună parte, începuturile, caracterul şi sfîrşitul stăpînirii bizantine din veacul al VI-lea la nord de Dunăre. În linii mari, ele confirmă ceea ce ştim istoriceşte despre această problemă.

La Sucidava, Iustinian a restaurat, în întregimea ei, numai cetatea constantiniană, singura locuită intens în sec. VI, deoarece în aşezarea civilă romană nu a apărut pînă acum nici un fel de urmă de viaţă bizantină. S-au ridicat de

asemenea în interiorul cetății și o serie de clădiri din zid, între care bazilica creștină despre care va fi vorba mai jos. Judecînd după succesiunea monedelor și bogăția urmelor ceramice, stăpînirea bizantină înflorește aci din timpul lui Iustin I (518 527) pînă la finele domniei lui Mauricius Tiberius (582–602). Este deci probabil că marea operă de fortificare a limesului dunărean și a întregului Illyricum o deschide Iustinian, încă din perioada cînd era co-regent al unchiului său, fapt ce poate explica terminarea lucrărilor încă din primii ani ai domniei sale personale, precum și punerea lor, de către Procopios, numai în seama lui Iustinian.

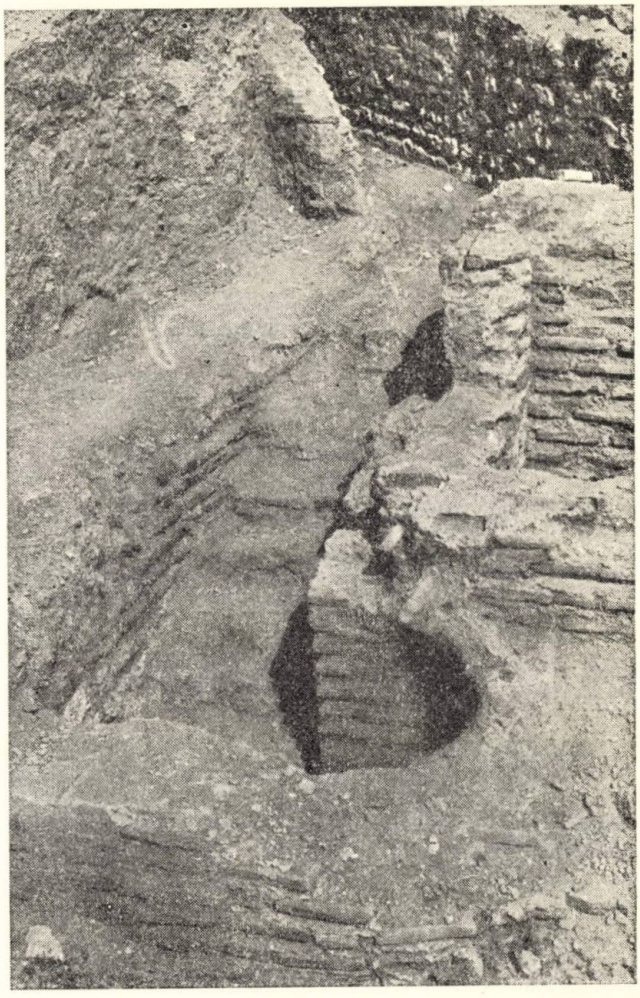

Fig. 167. — Ruinele fîntînii secrete a cetății Sucidava (sec. VI).

Ca și în veacul IV V, garnizoana o formează aceiași *limitanei*, agricultori, păstori și pescari, îngrămădiți în mica cetățuie, cu familiile și tot avutul lor, între care și turmele de cornute. În turnurile cetății se păstrau bogate provizii de grîne și alte alimente necesare în timp de asedii îndelungate. Deși meșteșugurile arată un mare regres la acești modești și rustici apărători de graniță, ele păstrează totuși, mai ales în ceea ce privește ceramica, tradițiile tehnice din vremea dominației romane. Se producea în Sucidava o mare cantitate de amfore, pe care unii preoți locali, printre puținii știutori de carte, așternu cu vopsea roșie monograme creștine, texte religioase, apoi indicații privind conținutul și capacitatea vasului.

Această cetățuie izolată întreține legături economice cu sudul Dunării, cu Dobrogea și cu Orientul Apropiat, de unde se aduceau unele produse din

metal şi amfore cu vin sau untdelemn. Mai importante au fost însă relaţiile ei de schimb cu populaţiile din interiorul Daciei, prin unele tîrguri periodice, organizate ca şi altădată, pe malul Dunării şi sub supravegherea garnizoanei. S-au găsit în săpături multe greutăţi de cîntar, între care una pentru controlat monedele de metal preţios ce reveneau din lumea barbară. În Sucidava circulau de asemenea monede de bronz, imitate după cele romano-bizantine de către populaţiile din Dacia.

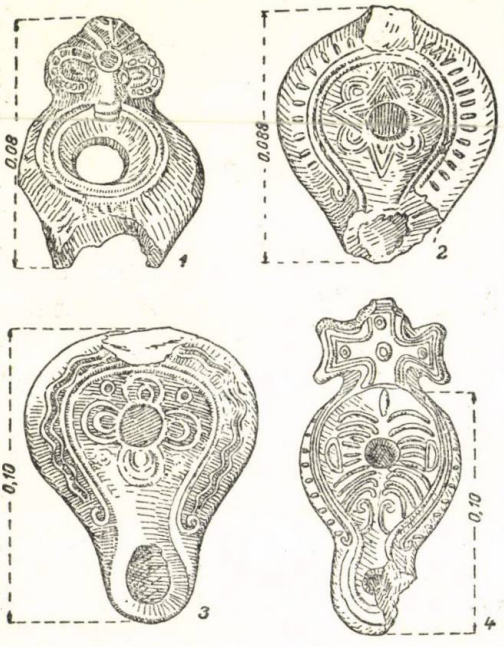

Fig. 168. — Opaiţe de lut de la Sucidava (sec. VI).

O problemă vitală pentru apărătorii cetăţii, în caz de asedii îndelungate, o constituia aprovizionarea cu apă, în interior neputîndu-se săpa puţuri. Pentru rezolvarea acestei dificultăţi, a fost zidit la o adîncime de 3 – 6 m, un gang acoperit cu o boltă de cărămizi, lung de 26 m, care ieşea pe sub zidul sudic al cetăţii pînă la un izvor cu apă potabilă ce fusese captată într-o construcţie de zidărie, de asemenea acoperită cu pămînt. Această monumentală fîntînă subterană şi secretă face dovada nesiguranţei în care se găsea garnizoana, continuu expusă unor atacuri « barbare » date prin surprindere [1].

Stratul cu urme de locuire bizantină se termină în cetatea de la Sucidava cu o pătură de arsură vizibilă pe întreaga arie a cetăţii şi groasă de 20 40 cm. Aceasta constituie cea de-a doua şi definitivă ardere a cetăţii, întîmplată, după indicaţiile date de monede, nu mult după anii 597– 598, pe timpul domniei lui Mauricius Tiberius. Şi de astă dată, ca în timpul atacului lui Attila, evacuarea cetăţii se face în aceleaşi condiţii. În stratul de incendiu s-au descoperit cîteva săgeţi din fier de formă piramidală şi cu trei muchii, folosite de avari şi slavi în sec. VI, deci aruncate de asediatori în timpul atacului de la finele sec. VI e.n.

Atacurile avarice devin puternice la Dunăre în timpul lui Iustin al II-lea (565 – 578), succesorul lui Iustinian, care continuă măsurile militare ale unchiului său, pentru a le stăvili. « Barbarii » cuceresc în anul 583 Singidunum şi Viminacium, iar patru ani mai tîrziu, ei atacă Ratiaria, Bononia (Vidin) şi Durostorum. Cu invaziile lor, la care îşi asociază şi triburile slave, se începe destrămarea cordonului de apărare organizat atît de puternic de către Iustinian, dar multe

[1] Săpături inedite din campania 1958.

cetăți bine apărate, ca Sucidava, încă le pot rezista. Ca și pe timpurile pustiirilor lui Attila, populația din Ardeal, Oltenia, Muntenia și nordul Balcanilor are mult de suferit.

Domnia lui Mauricius Tiberius a fost plină de asemenea calamități. Cronicarul bizantin Theophylactos Simocatta [1], ne informează că acest împărat își constituise din castelul Palatiolon, deci în fața Sucidavei, o puternică bază militară pentru apărarea regiunii de atacurile avarilor asociați cu slavii. În anul 594, cetatea Novae din vecinătate este asediată de triburi slave venite de peste Dunăre și din neputința trupelor împărătești de a o salva, locuitorii se organizează singuri și o apără [2]. Invaziile avaro-slave pătrund mult în interior spre Balcani. Săpăturile de la cetatea Sadovoskokale (Bulgaria, pe rîul Vid) au precizat aci aceeași situație ca și la Sucidava. Apărătorii formați din romanici trăiesc în aceleași condiții modeste ca la Sucidava, își apără recoltele cu armele, dar în jurul anului 600 sînt distruși de avari și slavi. Același lucru se petrece și la Sucidava, ca și în toate capetele de pod ale lui Iustinian de pe malul romînesc al Dunării.

Grație descoperirilor arheologice, putem ști azi că la nord de Dunăre, în timpul domniilor lui Iustin I și Iustinian s-au cucerit o serie de capete de pod întărite cu cetățui. Nu s-a realizat însă ocuparea unei fîșii de teren în adîncime, ca în vremea lui Constantin cel Mare. Imperiul bizantin s-a mulțumit numai cu asigurarea controlului navigației pe Dunăre și a unor terenuri de cultivat din imediata vecinătate a cetăților nord-dunărene. Aceste posesiuni se mențin în tot cursul sec. VI e.n., contribuie la întărirea legăturilor culturale și economice cu daco-romanii și populațiile « barbare » din Dacia, dar pe timpul domniei lui Mauricius Tiberius, avarii și slavii le-au înlăturat cu totul.

BIBLIOGRAFIE

I. *Lucrări teoretice*

F. Engels, *Istoria creștinismului primitiv*, în Marx-Engels, *Despre religie*, E.S.P.L.P., București, 1958.

II. *Lucrări generale și speciale*

1. Populația daco-romană în Dacia, după retragerea aureliană:

Barnea, I., *Contribuții la studiul creștinismului în Dacia*, în *RIR*, XIII, fasc. 3, 1943, p. 31—42.

Daicoviciu, C., *Problema continuității în Dacia*, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 200—270. *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucarest, 1945, cap. III, *La Dacie après l'abandon*, p. 189 și urm.

[1] Theophylactus Simocatta, VIII, 5,5—6,3.
[2] Theophanes, *Chronographia*, p. 274.

Daicoviciu, C., *Există monumente creştine în Dacia Traiană din sec. II—III?* în *AISC*, II, 1933—1935, p. 119—124.
— *În jurul creştinismului din Dacia*, în *Studii*, I, 1948, p. 122—127.
— *Au sujet des monuments chrétiens de la Dacie Trajane*, în *Mélanges J. Marouzeau*, Paris, 1948, p. 119—124.
Horedt, K., *Eine lateinische Inschrift des 4. Jahrhunderts aus Siebenbürgen*, în *AISC*, IV, 1941—1943, p. 10—16.
— *Circulaţia monetară din Transilvania între 276—450 e.n.*, în *Contribuţii la Istoria Transilvaniei în secolele IV—XIII*, Bucureşti, 1958, p. 11—40.
— *Gräber des 4. und 11.—12. Jahrhunderts aus Karlsburg*, în *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bukarest, 1958, p. 49 şi urm.
Iordănescu, A., *Observaţii asupra originii creştinismului daco-roman*, în *Revista clasică*, XI—XII, 1939—1940, p. 193—204.
Kajdan, A. P., *Contribuţii la problema particularităţilor proprietăţii feudale în Bizanţ în secolele VIII—X*, în *ARS*, seria istorie, 1, 1957.
Lipsiţ, E. E., *Despre căile formării proprietăţii feudale şi a dependenţei feudale în provinciile bizantine din Balcani şi Asia Mică*, în *ARS*, seria istorie, 5, 1958.
Macrea, M., *Monetele şi părăsirea Daciei*, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 271—305.
— *La vita romana in Transilvania*, cap. XIII, *La Dacia dopo l'abbandono e il problema della continuità*, Bucarest, 1943, p. 52 şi urm.
— *A propos de quelques découvertes chrétiennes en Dacie*, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 281—302.
— *Une nouvelle inscription latine de Dacie datant du IV-e siècle*, în *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 467 şi urm.
Mitrea, B., *Une lampe chrétienne découverte en Transylvanie*, în *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 507—511.
— *O gemă creştină din Turda*, în *RIR*, XVI, 1946, p. 51—52.
Pârvan, V., *Contribuţii epigrafice la istoria creştinismului daco-roman*, Bucureşti, 1911.
Pippidi, D. M., *În jurul izvoarelor literare ale creştinismului daco-roman*, în *Contribuţii la istoria veche a Romîniei*, Bucureşti, 1958, p. 234—247 (=*RHSEE*, XX, 1943, p. 166—181).
— *Niceta din Remesiana şi originile creştinismului daco-roman*, în *Contribuţii la istoria veche a Romîniei*, Bucureşti, 1958, p. 248—264 (=*RHSEE*, 1946, p. 99—117).
Siuziumov, M. I., *Unele probleme ale istoriei Bizanţului*, în *ARS*, seria istorie, 3, 1959.
Tudor, D., *Constantin cel Mare şi recucerirea Daciei*, în *RIR*, XI—XII, 1941—1942, p. 134—148.
— *Prima basilică creştină descoperită în Dacia Traiană*, Iaşi, 1948.
— *Oltenia romană*, partea VII, *Legăturile romanismului din Oltenia cu sudul Dunării de la Aurelian la Constantin cel Mare*, ed. 2, Bucureşti, 1958, p. 337 şi urm.
Zeiller, J., *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain*, Paris, 1918.

2. Carpii şi dacii liberi:

Berciu, D., *Lupta băştinaşilor din Dacia împotriva cotropitorilor romani*, în *SCIV*, II, 2, 1951, p. 73—94.
Daicoviciu, C., *Problema continuităţii în Dacia*, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 246—255.
— *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucarest, 1945, p. 166—187; 199—201.
Dmitriev, A. D., *Падение Дакии*, în *VDI*, 1949, I, p. 76—85.
Kahrstedt, U., *Die Karpodaken*, în *PZ*, IV, 1912, p. 83—87.

KOLOSOVSKAIA, I. K., *К истории падения римского господства в Дакии*, în *VDI*, 1955, nr. 3, p. 63—84.
KLOSE, J., *Roms Klientel-Randstaaten am Rhein und an der Donau*, Breslau, 1934, p. 124—130.
MACREA, M. şi PROTASE, D., *Tezaurul de monede imperiale romane de la Geomal şi invazia Carpilor din anul 242 în Dacia*, în *SCŞCluj*, V, 1954, p. 95—566.
MACREA, M., *Monetele şi părăsirea Daciei*, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 276—305.
MITREA, B., *Tezaurul monetar de la Ruşi-Sibiu şi acţiunea carpilor împotriva stăpînirii romane din Dacia în timpul lui Filip Arabul*, în *SCIV*, IV, 1953, p. 611—640.
— *L'incursion des Carpes en Dacie sous le règne de Philippe l'Arabe, à la lumière des découvertes de trésors de monnais*, în *Nouvelles études d'histoire*, Bucarest, 1955, p. 149—160.
— *Contribuţii numismatice la istoria triburilor daco-getice din Moldova în a doua jumătate a secolului al II-lea e.n.*, în *SCIV*, VII, 1956, p. 159—177.
PÂRVAN, V., *Getica. O protoistorie a Daciei*, Bucureşti, 1926, p. 242.
PATSCH, C., *Carpi*, în *RE*, III, 1899, p. 1608—1610.
— *Die Völkerbewegung an der unteren Donau in der Zeit von Diokletian bis Heraklius*, Wien, 1928.
POPESCU-IALOMIŢA, S. şi ZIRRA, VLAD, *Contribuţii la problema dacilor liberi*, în *Analele universităţii «C. I. Parhon»*, seria istorie, 5, Bucureşti, 1956, p. 75—118.
RAPPAPORT, D., *Die Einfälle der Goten in das römische Reich*, Leipzig, 1899, p. 107 şi urm.
RUSSU, I. I., *Miscellanea Dacica III. Constantin cel Mare «Dacicus»*, în *AIIN*, XI, p. 412—415.
SCHMIDT, L., *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung: Die Ostgermanen*, ed. II, München, 1934.
STEIN, A., *Carpicus*, în *RE*, III, 1899, col. 1610.
ŞTEFAN, GH., *Nouvelles découvertes dans le «castellum» romain de Bărboşi (près de Galaţi)*, în *Dacia*, V—VI, 1935—1936, p. 341—349.
TUDOR, D., *Răscoale şi atacuri «barbare» în Dacia romană*, Bucureşti, 1957.
— *Tezaurul de denari imperiali romani de la Munteneşti*, în *SCŞIaşi*, V, 1954, p. 388 şi urm.
— *Oltenia romană*, ed. 2, Bucureşti, 1958, p. 34—36, p. 36—39; p. 209—212.
— *La prétendue guerre de Caracalla avec les Carpes*, în *Latomus*, 1960.
VULPE, R., *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucarest, 1938, p. 257—286.

Descoperirile arheologice:

ANIŢESCU, GRIGORE, *Noi achiziţiuni ale Muzeului de Antichităţi din Iaşi*, în *A. Arh.*, II, 3, 1929, p. 14—22.
ANTONESCU, IULIAN, *Săpăturile de la Gabăra-Porceşti (r. Roman, reg. Bacău)*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 473—483.
NEAGU, I. L., *Noi achiziţii ale Muzeului de Antichităţi din Iaşi*, în *A. Arh.*, III, 5—6, 1930, p. 45—51.
PREDA, C., *Cimitirul de la Olteni şi unele probleme privind cultura materială a sec. IV*, în *SCIV*, X, 2, 1959, p. 355—369.
VULPE, R., *Les fouilles de Calu*, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 65—67.
— *Săpăturile de la Poieneşti din 1949*, în *Materiale* I, p. 433—457, 465—474, 496—506.

3. Legăturile dintre imperiul romano-bizantin şi teritoriul din stînga Dunării în sec. IV—VI:

ALFÖLDI, A., *Die Donaubrücke Constantins des Grossen und verwandte historische Darstellungen auf spätrömischen Münzen*, în *ZfN*, XXXVI, 1926, p. 161 şi urm.

ALTHEIM, FR., *Geschichte der Hunnen*, vol. I, Berlin, 1959.
BERSU, G., *A 6-th, century German Settlement of foederati Golemanovo kale near Sadowetz (Bulgarian)* în *Antiquity*, XII, p. 39 şi urm.
BESNIER, M., *L'Empire romain de l'avènement des Sévères au concile de Nicée*, Paris, 1937, p. 230 şi urm. (Colecţia Glotz, *Hist. Ancienne*).
CHIRILĂ, E., *Frămîntări la sarmaţi în secolul IV e.n.*, în *SCIV*, II, 2, 1951, p. 183 şi urm.
DAICOVICIU, C., *Problema continuităţii în Dacia*, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 57 şi urm.
— *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucarest, 1945, p. 189 şi urm.
DICULESCU, C., *Die Gepiden*, Halle, 1922, p. 53 şi urm.
— *Die Wandalen und die Goten in Ungarn und Rumänien*, Leipzig, 1923, p. 19 şi urm.
FLORESCU, GR., *Cetatea Turnu*, în *RIR*, XV, 1946, p. 432 şi urm.
GROSSE, R., *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*, Berlin, 1920, p. 23 şi urm.
HOREDT, K., *Contribuţii la istoria Transilvaniei în secolele IV—XIII*, Bucureşti, 1958, p. 11 şi urm.
MACREA, M., *Monetele şi părăsirea Daciei*, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 271 şi urm.
MAURICE, J., *Détermination de l'époque ou furent frappées les monnaies qui portent au revers l'inscription Constantiniana Dafne et la localité désignée par cette légende*, în *Mém. Soc. Nat. des Antiquaires de France*, VI s. t. II, 1899, p. 279 şi urm.
— *Numismatique Constantinienne*, Paris, 1908, I, p. 105 şi II, p. 516, 539.
PÂRVAN, V., *Contribuţii epigrafice la istoria creştinismului daco-roman*, Bucureşti, 1911, p. 144 şi urm.
— *Municipium Aurelium Durostorum*, p. 26 şi urm. (extr. *Riv. fil. e istr. class*, II, 3, Torino, 1924).
PATSCH, C., *Banater Sarmaten*, Wien, 1925, p. 181 şi urm.
— *Die Völkerbewegung an der unteren Donau in der Zeit von Diokletian bis Heraklius*, Wien, 1928.
RUSSU, I. I., *Miscellanea Dacica III. Constantin cel Mare « Dacicus »*, în *AIIN*, XI, 1947, p. 412 şi urm.
SCHMIDT, L., *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung: Die Ostgermanen*, München, 1934, p. 244 şi urm.
SEECK, O., *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, ed. 3, vol. 1, Stuttgart, 1921, p. 175 şi urm.
STEIN, E., *Geschichte des spätrömischen Reiches, I: Vom römischen zum byzantinischen Staate (284—476)*, I, Wien, 1928, p. 198.
— *Histoire du Bas-Empire*, t. II, *Paris-Bruxelles-Amsterdam*, 1949, p. 521 şi urm. şi 837 şi urm.
THOMPSON, E. A., *A History of Attila and the Hunns*, Oxford, 1948, p. 78, 90 şi 218.
TOCILESCU, GR., *Monumentele epigrafice şi sculpturale ale Muzeului Naţional de Antichităţi din Bucureşti*, 1902, p. 232 şi urm.
TUDOR, D., *Podul de la Celei al lui Constantin cel Mare*, în *AO*, XIII, 1934, p. 107 şi urm.
— *Miliarium de la Constantin cel Mare descoperit în Dacia*, în *AO*, XVII, 1938, p. 19 şi urm. (= *Ein Konstantinischer Meilenstein aus Dazien*, în *Serta Hoffilleriana*, Zagreb, 1940).
— *Constantin cel Mare şi recucerirea Daciei Traiane*, în *RIR*, XI—XII, 1941—1942, p. 134 şi urm.
— *Stăpînirea romană în sudul Daciei de la Aurelian la Constantin cel Mare*, în *RIR*, X, 1940, p. 216 şi urm.

TUDOR, D., *Dacia după părăsire în lumina recentelor descoperiri arheologice*, în *Rev. Fund.*, IX, 1942, nr. 6, p. 674 şi urm.

— *Arderea cetăţii Sucidava*, în *RIR*, XV, 1945, p. 149 şi urm.

— *Spätrömische Gürtelbeschläge aus Südrumänien*, în *Dacia*, IX—X, p. 513 şi urm.

— *Imitaţii barbare după monete imperiale romane tîrzii*, în *RIR*, XV, 1946, p. 343 şi urm.

— *Sucidava*, I—III, în *Dacia*, V—VI, p. 387 şi urm.; *Dacia*, VII—VIII; p. 359 şi urm. şi *Dacia*, XI—XIII, p. 693 şi urm.

— *Sucidava*, IV, în *Materiale*, I, 1954, p. 693 şi urm.

— *Prima bazilică creştină descoperită în Dacia Traiană*, Iaşi, 1948.

— *Garnizoane romane pe malul bănăţean al Dunării în secolul IV e.n.*, în *SCIV*, IX, 2, 1958, p. 373 şi urm.

— *Oltenia romană*, ed. 2, Bucureşti, 1958, p. 337 şi urm.

— *Miroirs de verre doublé de plomb trouvés à Sucidava*, în *Dacia*, N.S., III (sub tipar).

— *Armata Daciei Ripensis după stampilele de pe cărămizi*, în *SCIV*, 1960 (în curs de publicare).

TUDOR, D. şi BUJOR, E., *La fontaine secrète de Sucidava*, în *Dacia*, N.S., IV (în curs de publicare).

VETTERS, H., *Dacia Ripensis*, Wien, 1950 (*Schrift. Balkankommiss, Ant. Abt.* XI 5).

VULPE, R., *Le « vallum » de la Moldavie inférieure et le «mur» d'Athanarich*, Gravenhangue, 1957, p. 25 şi urm.

WELKOW, J., *Eine Gotenfestung bei Sadowetz (Nordbulgarien)*, în *Germania*, XIX, 1935, p. 149 şi urm.

*** *Sucidava V şi VI* (rapoarte de săpături), în *Materiale* VII şi VIII (în curs de publicare).

CAPITOLUL III

MIGRAŢIA POPOARELOR

În perioada de trecere la feudalism, istoria societăţii din Dacia a fost puternic influenţată de *marea migraţie a popoarelor*. Prin aşezarea sa la graniţa imperiului roman către care îşi căutau drum populaţiile migratoare, puse în mişcare de condiţiile social-economice şi de conflictele între triburi, insuficient cunoscute şi explicate, Dacia a cunoscut migraţia popoarelor mai devreme decît alte ţinuturi ale imperiului. În adevăr, începînd încă din secolul al III-lea, prin Dacia s-au perindat pe rînd diferite populaţii: roxolanii şi alanii de neam sarmatic, goţii, taifalii şi gepizii germanici, hunii şi avarii, păstori nomazi migrînd din Asia. Migraţia popoarelor este o consecinţă a descompunerii orînduirii comunei primitive la toate acele populaţii, care căutau să rezolve contradicţiile interne prin năvăliri prădalnice şi cuceriri de noi teritorii în dauna vecinilor şi, în cele din urmă, în dauna imperiului roman. Dominaţia mai scurtă sau mai îndelungată a acestor populaţii asupra băştinaşilor daco-romani a avut urmări pozitive sau negative asupra dezvoltării societăţii autohtone. Pentru înţelegerea cît mai completă a procesului istoric este necesară o prezentare amplă a acestor populaţii şi a legăturilor cu băştinaşii.

Capitolul de faţă se ocupă numai cu primul val al popoarelor migratoare — sarmaţii, goţii, hunii, gepizii şi avarii. Rolul pozitiv al acestor popoare constă în aceea că ele au dat o contribuţie însemnată la distrugerea relaţiilor sclavagiste de pe teritoriul Daciei, creînd premisele instaurării modului de producţie feudal. Însă totdeodată aceste popoare se aflau într-un stadiu mai înapoiat faţă de dezvoltarea social-economică a băştinaşilor. Populaţiile migratoare « au distrus foarte multe forţe productive; agricultura decade, industria lîncezeşte din lipsa de posibilităţi de desfacere, comerţul stagnează sau este întrerupt prin violenţă, populaţia satelor şi oraşelor scade » [1]. Aceasta a dus la stînjenirea dezvoltării economice. Căci, spune Engels « orice cotropire de către un popor mai înapoiat stînjeneşte, se înţelege, dezvoltarea economică şi nimiceşte numeroase forţe de producţie » [2]. În ceea ce priveşte pe slavi, dată fiind contribuţia

[1] V. I. Lenin, *Opere*, vol. III, E.S.P.L.P., Buc., 1958, p. 17—18.

[2] F. Engels, *Anti-Dühring*, ed. 3, E.S.P.L.P., Buc., 1955, p. 202.

lor deosebită la formarea poporului romîn şi a unui nou mod de producţie, ca urmare a stabilirii durabile pe teritoriul Daciei şi a convieţuirii lor cu autohtonii, li s-a rezervat un capitol deosebit.

Deosebit şi la locul cuvenit se va vorbi despre bulgari şi maghiari, ultimele popoare migratoare, care se încadrează în cuprinsul perioadei de trecere la feudalism. Cît despre pecenegi, cumani şi tătari, prezenţa lor pe teritoriul R.P.R. aparţine unei alte perioade istorice şi îşi va găsi locul în volumul al II-lea al acestei lucrări.

Sarmaţii

Populaţiile cunoscute sub numele generic de Sarmaţi (la Herodot şi Hipocrate, *Sauromatai*, la scriitorii greci mai recenţi *Sarmatai*, la scriitorii latini *Sarmatae*) fac parte din acelaşi mare grup iranian vestic ca şi sciţii, cu care de altfel, potrivit ştirilor antice şi descoperirilor arheologice, erau strîns înrudiţi.

Venind tot din regiunile uralo-caspice, sarmaţii pătrund înspre apus mai tîrziu decît sciţii, pe care îi înlocuiesc în cele din urmă în stepele din nordul Mării Negre, fie dislocîndu-i, fie absorbindu-i. Această revărsare a triburilor sarmate din Asia spre Europa s-a făcut treptat şi în mai multe valuri succesive. În vremea cînd scria Herodot (mijlocul sec. V î.e.n.) graniţa dintre sarmaţi şi sciţi era la Don (vechiul Tanais). Nu există nici o ştire directă care să ne indice data mai exactă a trecerii sarmaţilor în masă dincoace de Don şi a începutului răspîndirii lor mai departe spre Vest. Dar tocmai lipsa ştirilor în izvoarele greceşti, datorită eventual faptului că luptele dintre sarmaţi şi sciţi au întrerupt legăturile grecilor din oraşele de pe coasta de nord şi est a Mării Negre cu teritoriile « barbare » dinafara lor, ca şi descoperirile arheologice, fac plauzibilă ipoteza că evenimentul s-a întîmplat mai probabil în sec. III î.e.n. O confirmare directă a acestei ipoteze s-ar găsi în faptul că printre neamurile pomenite în cunoscuta inscripţie în cinstea lui Protogenes din Olbia figurează şi seminţii sarmatice, în cazul în care amintita inscripţie poate fi datată încă în sec. III şi nu aparţine mai degrabă de-abia începutului veacului II î.e.n. Indirect, răspîndirea sarmaţilor la apus de Don încă din sec. III î.e.n. este arătată ca foarte probabilă de împrejurarea că în anul 179 î.e.n. cînd se încheie o alianţă între diferite oraşe greceşti şi mai multe neamuri de la est şi vest de Don, un şef sarmat Gatalos este amintit între Nipru şi Don [1], unde el exercita o stăpînire ce pare a fi fost stabilită încă mai înainte.

Presiunea triburilor sarmatice, după ce ele au înlocuit în stepele nord-pontice pe sciţi ca forţă principală militară şi politică, s-a exercitat spre sud, către Crimeea şi Olbia, şi spre vest în direcţia cursului inferior al Dunării. La apus de Nistru ei ajung în contact mai apropiat cu populaţiile geto-dacice, a căror istorie va fi apoi în mare măsură influenţată timp de mai multe veacuri

[1] Polybius, 26, 6, 13.

de legăturile complexe şi schimbătoare cu noii veniţi. Sarmaţii se vor infiltra sau răspîndi chiar durabil în anumite regiuni din aria carpato-dunăreană a triburilor geto-dacice.

Numeroase şi importante probleme legate de pătrunderea triburilor sarmatice în teritoriile geto-dacice sînt însă nelămurite încă şi uneori aprig controversate, din cauza insuficienţei şi obscurităţii ştirilor antice scrise şi a celor arheologice.

Trebuie subliniat în prealabil că întreaga problemă a raporturilor dintre sarmaţi şi geto-daci şi a rolului sarmaţilor în istoria veche a patriei noastre începînd din sec. I î.e.n. şi pînă în vremea năvălirilor hunice, nu poate fi pusă şi rezolvată în chip just, dacă nu se ţine seama necontenit de împrejurarea că triburile sarmatice reprezentau populaţii de păstori nomazi şi de războinici călări, al căror spaţiu preferat de locuire — şi singurul posibil — era stepa, cu bălţile şi înălţimile din preajma ei. Vorbind despre modul de viaţă al sarmaţilor roxolani geograful Strabon[1] îl descrie astfel: « Corturile de pîslă sînt aşezate pe carele, în care ei locuiesc. În jurul corturilor pasc cirezile, cu al căror lapte şi carne se hrănesc. Umblă după păşuni, alegînd întotdeauna regiuni bogate în iarbă — în timpul iernii în mlaştinile din jurul Maiotidei (Marea de Azov) iar vara şi în cîmpii ». Şi alte texte vechi descriu viaţa nomadă a sarmaţilor.

Răspîndirea geografică a grupurilor sarmatice de la vest spre est ne este dată pentru vremea din preajma anului 100 î.e.n. de către Strabon în geografia sa (redactată în vremea lui Augustus), în cunoscutul pasaj din c. VII, 3, 17, unde descrie coasta de nord a Mării Negre. El arată că între Dunăre şi Nipru se află mai întîi « pustia geţilor » (Bugeacul), apoi tirageţii (geţii de la Nistru), iar dincolo de aceştia *sarmaţii iazigi* şi cei numiţi « regali » etc. Între Nipru şi Don se aflau *roxolanii*, o altă seminţie sarmatică dintre cele care, împingîndu-se una pe alta dinspre răsărit, se strămutau pe rînd mai spre apus.

Reiese aşadar că la acea dată sarmaţii din ramura iazigă atinseseră linia Nistrului şi intraseră în contact direct şi strîns cu geţii. Teoria după care, între 125 şi 60 î.e.n. (ultima dată reprezentînd momentul expansiunii războinice a daco-geţilor lui Burebista către răsărit şi al cuceririi Olbiei) s-ar fi format în nordul Mării Negre un adevărat « imperiu » sarmatic, care s-ar fi extins şi în Dobrogea, în Bulgaria de nord, Oltenia şi Transilvania de răsărit, nu se poate întemeia nici pe ştiri scrise neechivoce şi nici pe fapte arheologice. Discurile de argint (*phalerae*) decorate cu busturi umane, cu protome de animale sau cu alte motive şi servind la împodobirea harnaşamentului cailor, dintre care unele s-au găsit şi în tezaurul de la Surcea (r. Tg. Secuiesc), iar altele în teritoriul getic dintre munţii Balcani şi Dunăre, ca şi rhytonul de argint de la Poroina, precum şi alte descoperiri arheologice care au fost puse în legătură cu

[1] Strabo, VII, 307.

amintitul « imperiu » sarmatic, reflectă doar o influenţă iraniană transmisă prin sarmaţi, în arta geto-dacă din sec. II şi I î.e.n. şi nu dovedesc prezenţa efectivă a unor grupuri sarmatice în regiunile respective. Ele semnalează începutul procesului de contact şi de presiune reciprocă între sarmaţi şi geto-daci, pe care campaniile lui Burebista în răsărit îl rezolvă deocamdată prin stăvilirea încercărilor sarmatice de expansiune în teritoriul geto-dac.

Presiunea nemicşorată a sarmaţilor, determinată de venirea continuă de dincolo de Don a noi valuri de triburi înrudite, întîlneşte, începînd încă din a doua jumătate a sec. I î.e.n. şi de-a lungul întregului prim secol din era noastră, în Dobrogea ca şi la nordul Dunării, o nouă situaţie, determinată de intervenţia şi prezenţa în aceste regiuni a unei noi puteri — cea romană.

Aşa se explică de ce în timpul exilului lui Ovidiu la Tomis (între 9 şi 17 e.n.) avem de-a face doar cu treceri ocazionale ale sarmaţilor în Dobrogea, cu carele peste Dunărea îngheţată, consemnate de poetul exilat în ale sale *Tristia* şi *Epistulae ex Ponto* şi interpretate în mod diferit: ca transporturi de schimb comercial, ca raiduri de pradă sau ca iernare cu turmele la baltă. Probabil că forma cea mai frecventă de pătrundere a sarmaţilor în această provincie erau incursiunile prădalnice. Ovidiu aminteşte odată în *Tristia* pe sarmaţi alături de geţi ca locuitori nomazi în preajma Constanţei.

În cursul primei jumătăţi a secolului I e.n. tabloul răspîndirii geografice a triburilor sarmate se modifică din nou, prin aceea că în vremea lui Claudius, pe la anul 50 e.n., iazigii se găsesc deja strămutaţi în regiunea dintre Tisa şi Dunăre [1], unde vor trăi ca nomazi pînă la venirea acolo a hunilor. În locul lor se deplasează spre Dunărea dobrogeană rudele lor *roxolanii* [2], în timp ce în răsărit, dincolo de Don, îşi face apariţia ultimul grup sarmatic pătruns în Europa, *alanii*. Fără a putea discuta aici *caracterul* strămutării sarmaţilor iazigi, din răsărit în cîmpia Tisei (deplasare violentă şi cucerire războinică a noilor spaţii sau acţiune calculată a imperiului roman), strămutarea aceasta dovedeşte că o expansiune a iazigilor spre sud şi sud-vest (deci spre Dobrogea şi Muntenia) nu mai era posibilă, în situaţia creată de prezenţa romanilor la Dunăre.

Nu există nici o dovadă în sprijinul ipotezei că pătrunderea iazigilor în cîmpia Tisei s-a făcut din Muntenia, prin Oltenia şi Banat. Deocamdată lipsesc în Muntenia şi Dobrogea şi în general la apus de Nistru urme arheologice sarmatice din sec. I e.n. care să indice locuirea lor în acele regiuni. La fel se prezintă situaţia şi în Banat. Dimpotrivă, distribuţia geografică a celor mai vechi resturi arheologice sarmatice de pe teritoriul R.P. Ungare, ca şi analogiile istorice cunoscute vorbesc în sprijinul ipotezei că iazigii au trecut în Europa Centrală pe la nord de Carpaţi, probabil de-a lungul Nistrului. Regiunile din nordul Dunării de jos erau populate atunci de geto-daci. Este adevărat că puterea

[1] Tacitus, *Annales*, XII, 29 şi 30.
[2] Idem, *Historiae*, 1, 79.

romană luase măsuri de a reduce densitatea acelei populații, prin strămutările efectuate de Aelius Catus, însă evenimentele ulterioare au arătat că regiunea a rămas în continuare o arie de locuire și un cîmp de activitate a geto-dacilor, pînă la campaniile dacice ale lui Domițian și Traian.

Descoperirile arheologice făcute pînă acum nu confirmă prezența în sec. I e.n. a sarmaților în Muntenia. Presiunea sarmatică a produs o tulburare simțitoare numai în spațiul dintre Nistru, Prut și Dunăre, cu care prilej desigur triburile getice din răsărit au fost puternic presate și eventual dislocate. Infiltrări sarmatice episodice dincoace de Prut și Dunăre s-au putut petrece atunci, dar nu se poate vorbi de o ocupare de către ei a Munteniei, pentru care nu există nici un fel de dovezi.

După plecarea iazigilor, locul și rolul lor a fost preluat de către roxolani. Nici în ceea ce îi privește pe aceștia nu se poate dovedi o stăpînire sarmatică în Muntenia. Știrile literare și epigrafice ne arată însă că procesul de presiune reciprocă și în parte de convietuire dintre geți și sarmații răsăriteni în regiunile de contact ale lor continuă.

Amănuntele ce se cunosc în legătură cu activitatea, la Dunărea inferioară și în nordul Mării Negre, a guvernatorului Moesiei Tib. Plautius Silvanus Aelianus în anii circa 57—67 e.n. arată că pe atunci triburile geto-dacice erau încă angajate în greutăți provocate de vecinătatea roxolanilor și a bastarnilor. Dar totodată intensificarea controlului roman de-a lungul granitei Dunării și în Marea Neagră și pericolul comun ce-i amenință din această direcție au determinat o apropiere și chiar o anumită formă de colaborare între aceste diferite triburi « barbare », ale căror incursiuni în imperiu încep de aci înainte să se producă în mod conjugat. Transferarea în imperiu, la sud de Dunăre, a 100 000 de « transdanubieni » de către Aelianus, a golit în mare măsură cîmpia Munteană de populația getică băștinașă. Acest lucru nu poate fi interpretat însă în sensul că teritoriul Munteniei a fost deschis roxolanilor spre a se strămuta în el, deoarece, pe de-o parte, ei erau tot atît de primejdioși ca și geții, iar pe de alta atacurile roxolane împotriva imperiului, produse numai la cîțiva ani de la măsurile amintite ale lui Aelianus și combinate cu cele dacice (în anii 67—69) dovedesc că nu a putut fi vorba de o alianță a romanilor cu roxolanii în dauna geților. De altfel, lipsa documentelor arheologice sarmatice din această vreme în Muntenia limitează aria de nomadizare și punctele de pornire ale atacurilor roxolanilor, la regiunile de la răsărit de Prut, sau, eventual, de Nistru.

Această situație se va menține pînă după mijlocul sec. III e.n. În acest răstimp Sarmații roxolani participă la luptele cu romanii *ca vecini răsăriteni ai dacilor*, de dincolo de Prut și Dunăre, mai ales peste Dobrogea.

Trebuie să ținem seama și de faptul că în partea de răsărit a Daciei extracarpatice și între Prut și Nistru, au locuit, încă din veacul al II-lea î.e.n. și pînă tîrziu în sec. III e.n., printre daci și vecini cu ei, și bastarnii, care astfel s-au intercalat o vreme între daci și sarmați.

Este extrem de caracteristic faptul că, atunci cînd Traian construieşte cu prilejul războaielor dacice linia de castre în marginea dealurilor din Muntenia, populaţia locală găsită acolo se dovedeşte, prin descoperirile clare făcute la Drajna de Sus, a fi fost cea dacică şi anume pînă la părăsirea, probabil în 118 de către Hadrian, a castrelor. Resturile culturii materiale dacice s-au găsit la Drajna în acelaşi strat cu cele romane, datate prin monede. La fel, la Dinogetia (Garvăn), pe malul dobrogean al Dunării, populaţia dacică a fost atestată prin descoperiri datate de asemenea prin monede şi găsite laolaltă cu resturi romane, pînă în vremea lui Antoninus Pius.

Numai descoperiri arheologice clare, sau ştiri scrise precise, ar putea dovedi că în regiunea de cîmpie şi de stepă a Munteniei îşi păşteau turmele în acele timpuri roxolanii; or, trebuie repetat că pînă acum nu există astfel de documente.

În lumina acestei situaţii şi a celor ce vor fi menţionate mai departe, este evident că relatarea lui Dio Cassius [1], după care împăratul Marcus Aurelius a îngăduit sarmaţilor iazigi din cîmpia Tisei şi celor roxolani (din răsărit) să ţină legătură între ei peste teritoriul provinciei Dacia, nu putea să aibă în vedere alt drum decît unul care traversa Dacia Superioară şi Moldova de sud pînă în regiunea de vărsare a Siretului în Dunăre şi apoi mai departe, şi nu unul peste Banat şi Oltenia (Dacia Inferioară). Indicaţia cuprinsă într-un pasaj din *Getica* lui Iordanes [2] după care roxolanii ar fi fost separaţi de iazigi doar prin fluviul Olt, este evident falsă — dacă este referită la perioada de existenţă a provinciei romane Dacia — şi cuprinde un frapant nonsens istoric dacă ar fi să privească alt moment, fie dinainte de cucerirea Daciei, fie după părăsirea ei. De aceea ea nu poate fi folosită pentru a se susţine o ocupare a Olteniei şi Munteniei de către iazigi şi roxolani, înainte de prăbuşirea stăpînirii romane în Dacia, ci ar putea fi cel mult valabilă numai pentru perioada de după părăsirea Daciei, referindu-se anume la alani şi iazigi, în condiţiile care se vor arăta mai departe.

Între timp situaţia s-a modificat prin aceea că în stepele din nordul Mării Negre îşi făcuseră apariţia *alanii*, reprezentanţii ultimului val sarmatic, iar spre sfîrşitul sec. II e.n., în regiunile de silvo-stepă pătrunseseră goţii (cf. mai jos p. 683). Fie că roxolanii au fost înglobaţi şi asimilaţi de alani, sau zdrobiţi şi asimilaţi de goţi, după cum se presupune în mod obişnuit, fie că, împinşi de goţi ei se strecuraseră treptat, în cete, către apus la rudele lor iazigii, după cum caută să dovedească o teorie recentă, plauzibilă şi interesantă, fapt este că ei dispar din vecinătatea răsăriteană a ţării noastre, nemaifiind amintiţi de izvoare. Ţinînd seama de împrejurarea că goţii ocupă Olbia şi Tyras pe la 260 e.n. este probabil că nu cu mult înainte ei puseseră stăpînire şi pe regiunile de stepă din nordul Mării Negre şi risipiseră pe roxolani. Pe de altă parte, atunci cînd, spre sfîrşitul sec. III e.n., graniţele imperiului roman din Dacia

---

[1] Dio Cassius, LXXI, 19, 1—2.
[2] Iordanes, *Getica*, XII, 74.

şi Moesia încep din nou să fie zguduite de atacuri « barbare », protagoniştii acestor acţiuni se arată a fi dacii, carpii şi goţii.

Deşi nici o ştire scrisă nu semnalează în vremea aceasta prezenţa unor populaţii sarmatice pe teritoriul ţării noastre, totuşi, începînd în general cam din a doua jumătate a sec. al III-lea e.n. se constată pe de o parte o simţitoare influenţă sarmatică în cultura materială carpică (de tip Poieneşti în Moldova şi Bucureşti-Militari în Muntenia), iar pe de alta, prezenţa a relativ numeroase morminte sarmatice în regiunile de stepă din Moldova şi Muntenia. Deşi nestudiate mai de aproape (cea mai mare parte din mormintele sarmatice nici nu sînt publicate), aceste fenomene denotă o apropiere şi interpătrundere daco-sarmatică şi mai tîrziu daco-goto-sarmatică pe teritoriul ţării noastre, efectivă dar pentru moment greu de descifrat în toate amănuntele ei.

După cum s-a arătat în capitolele precedente, descoperirile arheologice documentează în Moldova pentru sec. al II-lea şi al III-lea e.n. o populaţie stabilă dacică. În sec. al III-lea această populaţie era cunoscută în textele antice sub numele de *carpi*. În Muntenia, documentele arheologice dacice sînt mult mai puţin frecvente pentru sec. al II-lea. Această regiune, înconjurată de trei părţi de provincii ale imperiului roman şi în parte chiar păzită pe linia de circulaţie Breţcu—Dinogetia, era strict supravegheată de romani şi nu putea fi locuită prea dens de daci. Concomitent însă cu consolidarea supremaţiei gotice în regiunea de silvo-stepă şi apoi şi în cea de stepă din nordul Mării Negre, documentele arheologice ne înfăţişează şi o puternică dezvoltare a triburilor carpice, în sensul înmulţirii populaţiei şi a creşterii nivelului ei de viaţă. Carpii apar acum masaţi în Moldova şi în Muntenia pînă la Olt. Cultura lor materială, ajunsă la un înalt grad de dezvoltare, reprezintă de fapt o nouă etapă în evoluţia culturii geto-dace de tip Latène cu caractere noi, etapă care pentru sec. III e.n. — pînă la evacuarea carpilor în imperiu — poate fi denumită Poieneşti-Chilia. Dezvoltarea cea mai bogată a acestei etape se situează pe la mijlocul şi în a doua jumătate a sec. III.

Trebuie subliniat în mod deosebit că ne aflăm în faţa unei noi perioade de înflorire a vieţii şi culturii dacice, care marchează continuitatea acestei populaţii în imediata vecinătate a graniţelor imperiului roman pentru secolul al III-lea e.n. şi care pune totodată temelia pentru persistenţa ulterioară a ei, în secolul al IV-lea e.n. şi mai tîrziu, cum se va arăta mai departe.

Împrejurările istorice cunoscute şi analiza culturii materiale Poieneşti-Chilia arată că noua etapă a culturii dacice s-a dezvoltat în strîns contact cu cea sarmatică şi gotică, toate influenţîndu-se reciproc şi asimilînd numeroase elemente de cultură romană. Cu acest prilej, cultura carpică a primit o coloratură în care se pot distinge elementele datorate contactului cu sarmaţii. Lăsînd la o parte unele elemente, a căror atribuire la cultura sarmaţilor nu este îndeajuns de sigură, sînt de relevat cu deosebire vasele din cultura Poieneşti cu toarte în formă de animale patrupede, motiv care îşi găseşte analogii exacte în

cultura sarmată contemporană şi de unde a fost împrumutat de carpi, apoi cantitatea mare de perle făcute din *coraliu* adus — prin mijlocirea sarmaţilor —

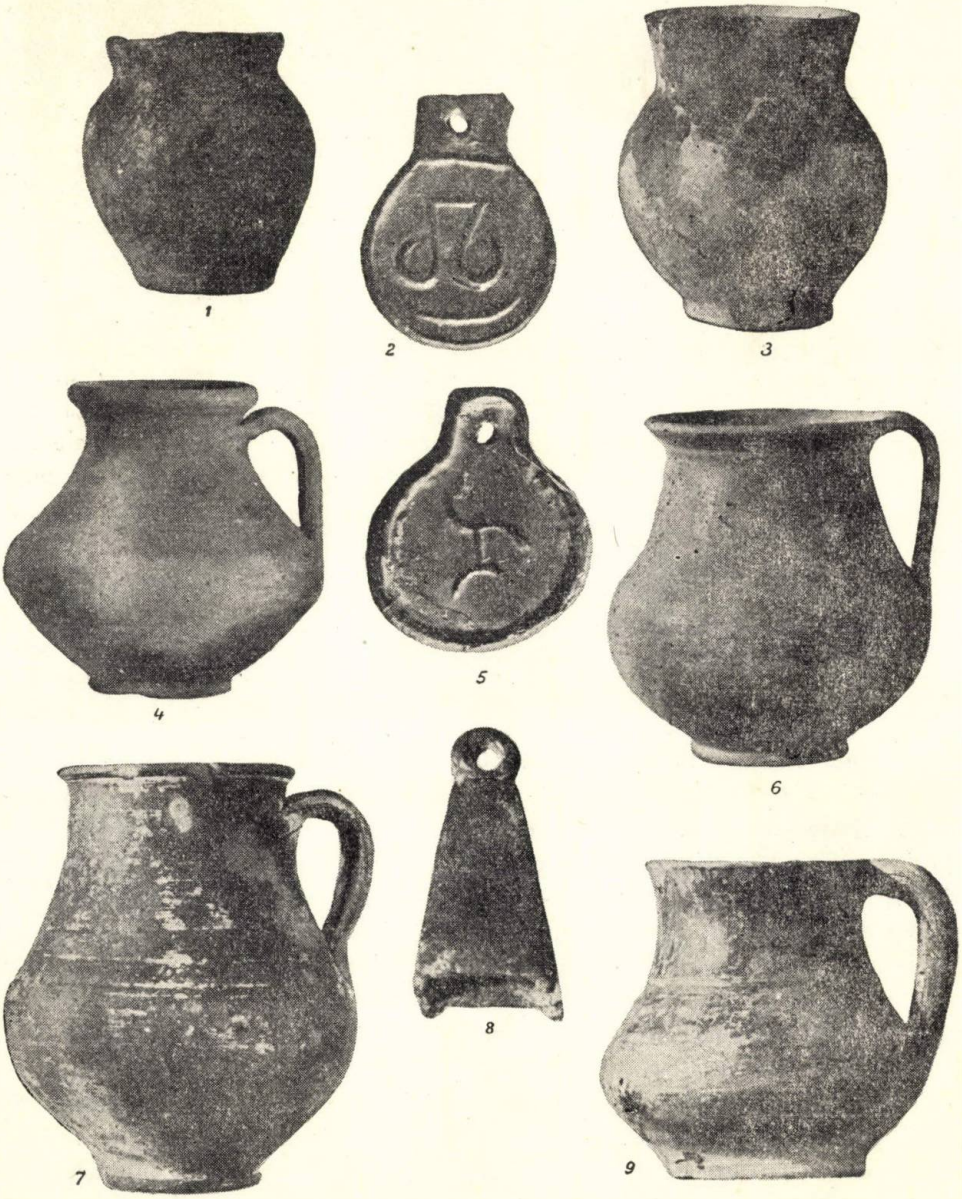

Fig. 169. — Vase de lut (1, 3, 4, 6—7, 9), oglinzi de bronz (2,5) şi clopoţel de bronz (8) din morminte sarmatice descoperite în Muntenia şi Moldova.

tocmai de la golful Persic şi în sfîrşit — mai important decît toate — *adoptarea* de către carpi a unui tip de oglindă de metal cu mîner lateral şi dosul

împodobit în relief, tip creat de sarmaţi în secolul III prin modificarea treptată a unei variante a vechilor oglinzi greceşti. Aceste piese nu serveau la sarmaţi numai ca obiecte de toaletă, ci aveau şi un rol magic apotropaic (de înlăturare a influenţelor primejdioase), motiv pentru care purtau pe dos diferite semne-monograme (*tamga*-le), se purtau atîrnate de gît şi se puneau de obicei în morminte după ce erau sparte ritual. La carpi aceste oglinzi nu se spărgeau înainte de a fi puse în mormînt, dar poartă încă diferitele *tamga*-le de origină sarmatică — pe care de altfel sarmaţii le împrumutaseră ei înşişi de la populaţii turanice din Asia. Un tipar de turnat astfel de oglinzi, descoperit în 1958 la Bucureşti-Militari, dovedeşte dincolo de orice îndoială că ele se lucrau de către carpi şi nu veneau la ei ca simple obiecte de schimb sau prin relaţii de căsătorie.

Dar descoperirile arheologice ne documentează de data aceasta chiar şi prezenţa păstorilor nomazi sarmaţi pe teritoriul ţării noastre, şi anume începînd din a doua jumătate a secolului III e.n. Este probabil că răspîndirea sarmaţilor alani la apus de Don s-a petrecut în sec. III e.n., ei luînd-o în stepele nord-pontice înaintea goţilor care coborau dinspre nord, din silvo-stepă, şi ajungînd după aceea, încă în cursul primei jumătăţi a sec. al III-lea aliaţi şi poate, în parte, supuşi ai acestora. În felul acesta ei au putut trăi mai departe ca păstori, în stepe, pe care goţii ca populaţie sedentară le evitau şi totodată să se extindă spre apus, alegînd totdeauna regiunile de stepă.

Este semnificativ că cercetările arheologice nu au descoperit pînă în prezent urmele culturii carpice de tip Poieneşti în regiunea dintre Prut şi Nistru a R.S.S. Moldoveneşti. Este aşadar de presupus că la data aceasta masa dacică fusese comprimată dincoace de Prut. Găsim în schimb acolo — între Prut şi Nistru — în cîmpii, pe sarmaţi (de ex. descoperirile recente din Valea Cogîlnicului, între Grădiştea şi Valea Perjei şi de la Bocani (r. Făleşti) în bazinul Prutului). Dar şi carpii, prinşi în coaliţia tribală goto-carpo-alanică, au trebuit să îngăduie nomazilor sarmaţi să-şi pască turmele pe teritoriul lor, aşa cum arată descoperirile arheologice sarmatice din Moldova şi Muntenia, ce se vor aminti mai jos. Care au fost mai exact raporturile reciproce dintre aceste trei neamuri nu este prea limpede, ele vor fi variat cu vremea, dar în orice caz se pare că alanii — ca nomazi a căror putere militară slăbise — au avut o situaţie minoră, faţă de carpi şi goţi.

La Poieneşti s-a descoperit pe acelaşi loc pe care se găsea şi cimitirul carpic de incineraţie din sec. al III-lea e.n., un cimitir de inhumaţie, care după ritual (sarmaţii foloseau strict inhumaţia, după cum carpii tot atît de strict incineraţia cu urne) şi unele amănunte de port, aparţinea sarmaţilor. Caracterul sarmatic al acestui cimitir este confirmat şi de practicarea deformaţiei craniului la unii indivizi îngropaţi în el. El este aproximativ contemporan cu cel carpic şi greu de interpretat deoarece nu s-au putut face observaţii precise cu privire la raportul exact în timp dintre ele.

Exceptînd acest caz şi această situaţie particulară, dar semnificativă de la Poieneşti şi lăsînd deocamdată la o parte Banatul despre care se va vorbi mai jos, sarmaţii sînt documentaţi la noi printr-un grup destul de numeros de morminte care pot fi datate între a doua jumătate a sec. al III-lea şi pînă tîrziu în sec. al IV-lea e.n. Aşezări nu s-au găsit şi este puţin probabil ca aceşti nomazi să fi avut. Mormintele sarmatice s-au găsit în regiunea de stepă din nord-estul Moldovei, în bazinul Prut-Jijia (Glăvăneştii Vechi, Truşeşti, Larga Jijia, Holboca, Valea Lupului, Ştefăneşti, Mitoc etc.), apoi în prelungirile cîmpiei între Siret şi Prut (Poieneşti, Epureni, Tecuci, Balinteşti) şi în Cîmpia Munteniei (Focşani, Şendreni, apoi Largu şi Smeieni pe Călmăţui, Chişcani lîngă Brăila, Dridu pe Ialomiţa, Călăraşi, Bucureşti). Izolat la mare distanţă de grupul mai compact al celorlalte descoperiri, apare un singur mormînt de luptător găsit în sud-estul Olteniei, la Vădastra (pe Măgura Cetăţii). Trebuie subliniat că nu există pînă în prezent nici o descoperire sarmatică în regiunile de dealuri subcarpatice din ţara noastră şi nici în podişul Transilvănean.

Se constată aşadar că, începînd din a doua jumătate a sec. III e.n., alături de carpi, în stepele şi cîmpiile din Moldova şi Muntenia răsăriteană, trăiau şi cete de păstori sarmaţi. În secolul IV e.n. ei continuă să fie prezenţi în acele locuri, de data aceasta alături de carpi şi de goţi. Reiese totodată că sarmaţii nu au constituit în aceste regiuni ale ţării noastre niciodată singura populaţie, ci au convieţuit ca nomazi în cîmpii, alături de băştinaşi şi de goţi. Ei nu au stăpînit, aşadar, ca populaţie dominantă, niciodată şi nicăieri pe aceste meleaguri.

Mormintele sarmatice descoperite în partea de răsărit şi de sud-est a ţării noastre ne înfăţişează acest grup de populaţie cu trăsături proprii foarte marcate, care îl deosebesc de celelalte neamuri localnice sau vecine. S-a amintit mai sus că ritul de înmormîntare al sarmaţilor era exclusiv inhumaţia, şi anume în poziţie întinsă, pe spate: uneori genunchii sînt ridicaţi uşor în sus. Orientarea este cu capul spre nord sau spre vest. Nu s-a descoperit la noi în ţară nici un mormînt sarmatic cu tumul, rit caracteristic pentru roxolani. Se întîlnesc bărbaţi, femei şi copii, ceea ce dovedeşte că se găseau aici cu familiile. Că nu vor fi fost mulţi şi că nu vor fi zăbovit prea îndelung pe aceleaşi locuri reiese din împrejurarea că mormintele lor, atunci cînd sînt găsite grupate, pe boturi de deal sau în vechi movile, formează grupuri de maximum 13 morminte (la Truşeşti, unde s-a săpat întreg cimitirul).

Singurele arme ale bărbaţilor constau din săbii scurte sau pumnale, de cele mai multe ori de tipul cu inel la capătul de sus al mînerului şi cu o mică gardă la baza lui. Teaca era de lemn. Nu li se îngăduia probabil să poarte prea multe arme, nici de goţi sub a căror oblăduire s-au putut răspîndi la noi, nici de către carpi, în preajma cărora îşi păşteau turmele. Frapează mai ales lipsa arcurilor şi săgeţilor. Sîntem departe de temuţii călăreţi împlătoşaţi (*cataphractarii*) roxolani care purtau şi coifuri şi lănci. Săgeţile de bronz cu trei muchii descoperite într-un mormînt de la Vaslui şi în altul de la Chişcani (Brăila) nu pot fi

considerate ca excepții deoarece atribuirea și datarea acelor morminte nu sînt încă lămurite.

Mai bogate sînt mormintele de femei, care erau înmormîntate cu podoabe, mai ales cu numeroase perle de sticlă, chihlimbar, coraliu și pietre semi-nobile. Caracteristic este că mărgelele nu se purtau numai sub formă de șirag la gît, ci și cusute pe poalele veșmintelor. Brățările și cerceii sînt de asemenea obișnuiți. Și bărbații și femeile purtau adesea *fibule* (agrafe). În mormintele de copii se întîlnesc frecvent clopoței de bronz. Ceramica din mormintele sarmatice din țara noastră se arată a fi puternic influențată de cea dacică, în ceea ce privește una din formele ei principale (cana cu o toartă), dar cuprinde și forme originale, precum și vase provincial-romane sau copii după acestea.

O trăsătură foarte caracteristică a acestor sarmați este aceea că ei practicau frecvent deformarea artificială a craniului, prin bandajare încă din copilărie — și anume pe cea așa-numită fronto-occipitală sau circulară. Acest obicei, socotit ca un semn de distincție și de frumusețe, a fost împrumutat de ei din Asia. Or, după cum pare dovedit prin documentarea existentă, alanii sînt aceia care, cam de la începutul sec. III e.n. au preluat și răspîndit acest obicei, care nu a pătruns la sarmații iazigi de pe teritoriul de azi al R.P. Ungare, după cum acolo nu a pătruns decît sporadic și tîrziu (pe la sfîrșitul sec. III e.n.) pumnalul cu inel la mîner, eventual prin roxolani, dar adus spre vest tot de alani, împreună cu deformarea craniului. Nici oglinzile pontice nu au fost cunoscute de iazigi. Aceste fapte, ca și alte deosebiri care există între cultura sarmaților documentați în răsăritul țării noastre și cea a iazigilor, alături de împrejurarea că descoperirile de la noi se leagă strîns de cele alanice imediat învecinate la răsărit, pe teritoriul U.R.S.S., dovedesc încă o dată că imensa majoritate a grupului de descoperiri sarmatice de la noi nu au nimic de-a face cu iazigii și nici cu roxolanii, ci aparțin alanilor și epocii precizate mai sus (sec. III—IV e.n.).

Prin descoperirile de pe teritoriul țării noastre s-a dovedit în schimb greșită părerea după care deformarea craniană ca și alte trăsături ale culturii alanice nu s-ar fi răspîndit la apus de Nipru decît o dată cu trecerea hunilor în Europa Centrală, pe la 400 e.n.

Grupurile sarmatice din regiunile extra-carpatice ale țării noastre s-au menținut, după cum s-a mai amintit și după cum ne arată analiza descoperirilor arheologice, pînă în sec. IV e.n., cînd au fost prinse și ele în vîrtejul produs de cumplita năvală hunică din 375/376 e.n.

În mormîntul feminin de la Focșani, din nefericire distrus, se relatează că s-ar fi aflat și o monedă de bronz a împăratului Constantius II (337—361 e.n.), bătută după anul 347; dacă informația este exactă, am avea și dovada absolută a dăinuirii sarmaților alani de la noi pînă la venirea hunilor.

Subjugați de huni și încorporați în organizarea militară a acestora, sau răzlețindu-se împreună cu goții, alanii dispar din regiunile noastre, mulți dintre

ei încheindu-şi destinul istoric şi existenţa în Europa de apus şi în parte în Africa de nord. Rămăşiţe destul de însemnate au trăit însă pînă tîrziu în stepele din nordul Mării Negre şi în Caucaz. Osetii de azi care trăiesc în văile şi pe coastele Caucazului de mijloc şi în parte pe rîul Terek sînt urmaşii lor. Pe teritoriul ţării noastre un ultim ecou arheologic al prezenţei alanilor în antichitate este înfăţişat eventual de descoperirea de la Coşovenii de Jos (r. Craiova) unde, probabil într-un mormînt distrus, s-au găsit catarame de aur incrustate cu pietre preţioase şi piese de la harnaşamentul calului, din argint aurit, toate datînd din jurul anului 400 e.n. şi putînd fi atribuite ipotetic unui nobil călăreţ alan, în slujba hunilor.

Banatul. Problema pătrunderii sarmaţilor vestici (iazigii) în această provincie s-a tratat în alt capitol, unde s-a arătat că ei nu au putut invada acolo cu cetele şi turmele lor, decît după retragerea romanilor. Descoperirile arheologice îi semnalează pentru această vreme exclusiv în regiunea apuseană de cîmpie a Banatului. Nu există nici un indiciu al extinderii lor în regiunea Hunedoara sau în Oltenia.

Ca şi în restul ariei lor de răspîndire dintre Carpaţii Apuseni şi Dunărea mijlocie (unde ei sînt documentaţi în ţara noastră, în Crişana, încă de timpuriu, prin numeroase descoperiri arheologice, unele încă inedite în muzeul din Arad), ei au rămas şi în Banat pînă la venirea hunilor pentru a dispărea după aceea, fiind asimilaţi treptat de localnici şi de alte populaţii care au imigrat în acele regiuni.

Din timpul locuirii sarmaţilor în Banat mai multe izvoare scrise antice ne-au păstrat cu oarecare amănunte, amintirea unui episod important şi interesant prin aceea că el ne dezvăluie într-o oarecare măsură unele trăsături ale raporturilor economice şi politice din masa sarmatică şi din cea a populaţiei autohtone.

Textele relatează că ameninţaţi în 332 e.n. de către goţi (desigur mai ales dinspre Muntenia), sarmaţii din Banat cer ajutor împăratului roman Constantin cel Mare, care li-l şi acordă zdrobind pe goţi. Pentru a se putea apăra, sarmaţii înarmaseră însă şi pe « sclavii lor ». Aflăm cu acest prilej că existau două categorii de sarmaţi, unii stăpîni (domni) liberi, numiţi *Argaragantes* şi alţii « sclavii » acestora numiţi *Limigantes*. Aceştia din urmă aveau şi întărituri în părţile muntoase. După înlăturarea primejdiei gotice, limiganţii folosesc armele pe care le căpătaseră, pentru a se răscula în anul 334 e.n. şi a izgoni din ţară pe foştii lor stăpîni *Argaragantes*. Este vorba, aşadar, de o răscoală de caracter social-politic. Argaraganţii erau mai puţin numeroşi decît « sclavii » lor limiganţi. Textul lui Amian [1] spune despre Limigantes: *vicerunt dominos ferocia pares et numero proeminentes* (i-au învins pe stăpîni, fiindu-le egali în cruzime, dar întrecîndu-i ca număr).

Ceea ce trebuie reţinut din ştirile păstrate, altfel extrem de sărace în amănuntele privind raporturile dintre cele două grupe de sarmaţi, pe care le

[1] Ammianus Marcellinus, XVII, 12.

înfăţişează vag şi simplu, doar ca de la stăpîni la sclavi, este faptul că limiganţii răsculaţi deveniţi liberi nu acceptă să fie scoşi din ţara lor, atunci cînd împăratul roman încearcă să o facă pentru a-i îndepărta de graniţa imperiului şi că după ce au fost totuşi îndepărtaţi, nu se împacă de loc cu viaţa departe de locurile lor, printre alţi « barbari », ci cer să li se dea, lor şi familiilor lor, aşezări în imperiu. În aceste comportări se poate surprinde o atitudine proprie nu unei populaţii nomade de păstori, ci mai degrabă uneia aşezate, de agricultori. De aceea interpretarea după care raportul dintre argaraganţi şi limiganţi ar fi fost acela dintre războinici cuceritori (sarmaţi nomazi) şi localnici, băştinaşii daci şi daco-romani (cu care vor fi făcut cauză comună şi alţi supuşi ai sarmaţilor, precum chiar şi sarmaţii din păturile sociale sau triburile exploatate), cuprinde desigur o mare parte de adevăr. Din toată întîmplarea se vede că nu este vorba de o răscoală a unor sclavi, ci a unei populaţii subjugate chiar dacă, după cum s-a subliniat deja, acesteia i se adaugă şi elemente sarmate exploatate şi ele.

Este probabil însă că procesul a fost mai complex şi că se reflectă în această întîmplare organizarea ierarhică a triburilor de păstori nomazi dintre care unele erau de obicei dominante (« regale ») şi altele dependente, cele dominante fiind eventual roxolanii veniţi în sec. al III-lea e.n. din răsărit şi care vor fi subjugat triburi înrudite de iazigi. O alianţă între acestea din urmă şi populaţia băştinaşă, ne-sarmată, cucerită şi exploatată şi ea, ar fi ipoteza care ar explica poate cel mai complex şi mai aproape de adevăr rădăcinile şi caracterul răscoalei limiganţilor din Banat în anii 334—359 e.n.

Goţii

Goţii au format, împreună cu alte triburi — dintre care cele mai importante au fost cele ale vandalilor, burgunzilor şi longobarzilor — ramura răsăriteană a populaţiilor germanice, originare din Peninsula Scandinavă şi din părţile de nord ale Europei centrale. Probabil pe la începutul erei noastre, goţii au coborît din sudul Peninsulei Scandinave în regiunea situată la vărsarea fluviului Vistula în Marea Baltică, regiune care de aceea a fost numită în tradiţia germană *Gothiscandza* (ţărmul gotic). De acolo, începînd de pe la sfîrşitul sec. II e.n., o parte din goţi emigrează spre sud în mai multe valuri, mai probabil pe la răsărit de Vistula şi peste mlaştinile Pripetului, şi se aşază în ţara mănoasă numită de ei *Oium*, în silvo-stepa dintre Nipru şi Don. Un alt grup al lor va coborî mai tîrziu şi va fi cunoscut sub numele de *Gepizi* (v. mai jos p. 704).

Dintre toate neamurile germanice care au invadat în răstimpuri diferite regiuni din preajma graniţelor imperiului roman şi au contribuit în cele din urmă în mod esenţial la prăbuşirea acestuia, goţii (şi ramura lor gepidică) au jucat rolul cel mai mare în desfăşurarea evenimentelor istorice de pe teritoriul ţării noastre şi din regiunile învecinate, începînd din sec. III e.n. şi pînă la venirea slavilor, deşi, după cum se va arăta, rolul acesta a fost în multe privinţe exagerat de către istoriografia burgheză.

Numele lor apare în textele vechi sub forma *Goutones* (Pytheas, pe la 300 î.e.n.), *Gotones* ori *Gothones* (la Tacit, în sec. I e.n.). În sec. II e.n. geograful Ptolemeu le spune *Gytones*. Începînd din sec. III e.n., cînd ei devin mai cunoscuți, scriitorii latini îi numesc *Gothi*, iar cei greci *Gothoi*. Aceste forme reproduc numele pe care ei înșiși și-l dădeau și cu care îi desemnau și celelalte neamuri germanice.

În ceea ce privește problemele legate de prezența goților în apropierea țării noastre și chiar pe teritoriul ei, precum și rolul real și exact al acestora în desfășurarea evenimentelor care au urmat așezării lor în nordul Mării Negre, este necesară o scrutare mai atentă și mai critică — făcută și în lumina izvoarelor arheologice — a știrilor literare antice — adeseori vagi, incomplete sau neexacte — ca și a interpretărilor ce li s-au dat. O asemenea cercetare poate să înlăture unele impreciziuni și deformări și să pună într-o lumină mai justă rolul istoric al acestor triburi germanice, în aceste părți ale Europei.

Data exactă la care s-a produs coborîrea goților și așezarea lor între Nipru și Don nu este cunoscută, dar se presupune că încă atacurile marcomanilor și cvazilor din cadrilaterul boemian și războaiele purtate de Marcus Aurelius contra lor între 166 și 180 s-ar datora, ca un ecou mai îndepărtat, dislocărilor produse în masa « barbarilor » de migrația goților, după cum și năvala costobocilor din 170 e.n. în Peninsula Balcanică ar semnala de asemenea aceleași tulburări. Supunerea și eventual trecerea în imperiu a 12 000 de daci « izgoniți din patria lor » sub Commodus în anul 180 e.n., semnalată de Dio Cassius (LXXII, 3, 3) a fost și ea pusă în legătură cu trecerea goților, ba chiar s-a susținut că încă de atunci aceștia s-au așezat și în Moldova. Fapt este că îngroparea unei serii de tezaure monetare în Moldova sub Commodus (între 180—190 e.n.) și apoi a celor din vremea lui Severus Alexander (222 – 235), îngropări făcute în mod dovedit aici de către populația autohtonă daco-carpică, și cărora le corespund ascunderi asemănătoare de tezaure în R.P. Polonă și nord-vestul R.S.S. Ucrainene, pot fi puse în chip nemijlocit în legătură cu trecerea goților, ca un ecou mai îndepărtat al unei astfel de mișcări, care a produs dislocări și ciocniri între triburile dacice și cele vecine cu ele. Cu acest prilej triburi dacice aflate la nord și la nord-vest de provincia romană Dacia au presat asupra graniței romane și au determinat intervenția trupelor imperiale. Tradiția antică socotea că prima ciocnire a goților cu romanii s-a petrecut pe vremea lui Caracalla (pe la 213—214 e.n.); dar atacurile lor împotriva imperiului încep de fapt de-abia sub Gordian III (238 – 244 e.n.) și sînt făcute împreună cu carpii, care chiar sînt arătați de majoritatea știrilor fie ca singurii, fie ca principalii atacatori în regiunile Daciei și Moesiei, pînă în anul 269 cînd marea victorie a lui Claudius II (zis de aceea Goticul) la Naissus (Niș) și luptele purtate în anii următori de Aurelian frînează pentru vreme îndelungată avîntul ofensiv al coaliției carpo-gotice.

În sfîrșit, nu există claritate cu privire la amănuntele și cronologia exactă a instalării goților în regiunile din nordul Mării Negre. Acolo, după cum s-a

văzut şi era şi firesc, ei au ocupat întîi regiunile fertile din silvo-stepă. Este foarte probabil că o vreme au rămas mărginiţi la acele regiuni, unde s-au suprapus ca pătură dominantă peste populaţiile băştinaşe (tracice, sarmatice şi poate şi slave), şi-au consolidat stăpînirea şi s-au extins eventual spre vest pînă la Nistru. Regiunea de stepă a fost ocupată de goţi mai tîrziu, de-abia spre mijlocul sec. III. Astfel, oraşul Tanais de pe Don este cumplit distrus şi incendiat — după cum au arătat cercetările arheologice — într-o vreme posterioară anului 244 e.n., din care datează ultima inscripţie găsită acolo. La Olbia — căzută şi ea în mîna goţilor — un soldat roman mai dedică încă în anul 248 e.n. un altar zeului Mercur, pe cînd în necropola acestui oraş s-au găsit într-un mormînt 10 monede mergînd de la Caracalla pînă la Valerian (253 - 259). Tot pe atunci trebuie să fi fost cucerit şi oraşul Tyras, la vărsarea Nistrului, de unde goţii organizează, probabil în 256 e.n., un atac pe mare, împotriva coastelor Asiei Mici.

În această perioadă a activităţii războinice desfăşurate de coaliţia carpo-gotică, se vede uşor că greutatea luptelor împotriva graniţelor Moesiei şi Daciei era suportată mai ales de carpi — care se şi plîngeau în vremea lui Gordian III, că li se dau subsidii mai mici decît goţilor, deşi ei sînt mai puternici ca aceia — în timp ce goţii, în unire cu alte neamuri din nordul Mării Negre şi cu cete germanice de alte origini, pustiau coastele de nord ale Mării Negre, organizau mari expediţii navale prin Marea Neagră şi îşi consolidau stăpînirea la răsărit de Nistru. Prin pacea încheiată cu goţii de Trebonianus Gallus în 251, după înfrîngerea catastrofală a romanilor de la Abrittus, imperiul ceda coaliţiei goto-carpice unele teritorii în Dacia, în schimbul garanţiei că ei nu vor mai ataca posesiunile romane. Deşi la acea dată goţii începuseră să exercite o oarecare supremaţie, totuşi amintitele teritorii au fost ocupate nu de ei, ci de carpi.

După părăsirea Daciei de către Aurelian, urmată de întărirea graniţei imperiului roman retrasă pe linia Dunării, incursiunile de pradă sau făcute în căutare de noi locuri de aşezare, ale goţilor şi carpilor în imperiu sînt stăvilite şi începe un proces de definire a poziţiilor şi de fricţiuni între diferitele neamuri care pînă atunci participaseră laolaltă la atacurile împotriva imperiului. Aici ne interesează raporturile dintre goţi şi daci, bastarni şi sarmaţi (alani). Interpretîndu-se necritic relatările unor scriitori antici favorabili goţilor (printre care în special Cassiodor-Jordanes) şi neţinîndu-se seamă în măsură suficientă de mărturia documentelor arheologice, s-a admis că Dacia romană a căzut în principal sub loviturile goţilor şi că aceştia au pătruns acolo fie curînd după înfrîngerea de la Abrittus, în Moesia, a împăratului Decius, urmată de pacea încheiată de Trebonianus Gallus, fie după 270 (retragerea aureliană) [1].

[1] Tipică în această privinţă este poziţia lui Fr. Altheim, *Die Soldatenkaiser* (1939), p. 103, care vorbind despre iruperea barbarilor în Dacia Superioară (Transilvania), după retragerea aureliană, vede peste tot numai pe goţi, de la Mureşul superior pînă în Banat şi adaugă textual: « Nicăieri nu se arată urme ale carpilor. Concurenţii lor goţii au fost la timp prezenţi şi au înlăturat pe cei ce jinduiau odată cu ei ».

Privindu-se lucrurile din această perspectivă, care scotea în relief pe goți și ignora rolul carpilor și al altor neamuri, s-a presupus că despărțirea goților în cele două mari ramuri ale lor, cunoscute din sec. IV e.n., anume una răsăriteană a *ostrogoților* (=greutungii, ceea ce înseamnă *cîmpeni*, ca slavii *poliani* de mai tîrziu) și alta a *vizigoților* (=tervingi, însemnînd *pădureni*, ca slavii *drevliani* apoi) și despre care se știe prin întîmplările din anul 376 e.n., că se învecinau între ei la Nistru, s-ar fi petrecut încă de pe la mijlocul secolului al III-lea e.n. (între circa 250–260). O astfel de concepție este, cel puțin în ceea ce privește extinderea efectivă a goților la apus de Prut (în Moldova, Muntenia, Oltenia și Transilvania), contrazisă și de întreaga situație istorică, așa cum reiese ea din textele vechi, și de faptele arheologice.

Desigur că, ținînd seama de stadiul de dezvoltare social-economică a goților — democrație militară cu uniuni tribale variabile și tendințe spre o « regalitate » ereditară procesul de separare a celor două mari grupe, ostrogoții și vizigoții, a putut începe încă de timpuriu, în aria lor de locuire dintre Nistru și Don. Ea însă nu s-a cristalizat decît la sfîrșitul secolului al III-lea e.n., cînd, după cum se va vedea, ramura tervingă se răspîndește pentru întîia dată efectiv la vest de Prut.

S-a arătat că în sec. al III-lea e.n., pînă la sfîrșitul său, atît în Moldova cît și în Muntenia locuiau triburile dacice ale carpilor (culturile Poienești și București-Militari). Descoperirile arheologice nu lasă nici o îndoială asupra acestui lucru și știrile din izvoarele scrise antice îl confirmă. La aceasta se adaugă împrejurarea că dintre numeroasele descoperiri de caracter gotic cunoscute pe teritoriul țării noastre, nici una, fie din așezări, fie din cimitire sau morminte izolate, nu poate fi datată într-o perioadă mai veche decît sfîrșitul sec. al III-lea. Ele aparțin, în imensa lor majoritate, secolului al IV-lea e.n. De-abia atunci s-au așezat goții efectiv pe teritoriul țării noastre, atît în Moldova, cît și în Muntenia, Oltenia și Transilvania; dar și acum populația băștinașă continua încă să fie prezentă peste tot.

Știrile antice ne îngăduie să reconstituim într-o oarecare măsură procesul de presiune și extindere a vizigoților în dauna foștilor lor aliați.

Carpii se agită, și la sfîrșitul secolului al III-lea Galerius și Diocletianus au de luptat cu ei la granița moesică, care este reorganizată și întărită foarte puternic. Ce interesează în contextul de față este împrejurarea că între anii circa 280 și 303 e.n. știrile scrise ne semnalează primirea și colonizarea în imperiu tocmai a unor neamuri din regiunile în discuție. Astfel, bastarnii trec în imperiu între circa 280 - 295. În 295 sînt strămutați carpii, despre care știrile țin să sublinieze că au trecut în *întregime* în imperiu [1].

Că nu a fost chiar așa, va fi prilejul să se arate mai jos. Interesantă este și o știre dată de Lactantius [2], după care în anul 303 un neam nenumit « izgonit

[1] Aurelius Victor, *Caesares*, 39, 43: *Carporum natio translata omnis in nostrum solum*; Consularia Constantinopolitana (MGH, IX, 230), la anul 295: *Carporum gens universa in Romania se tradidit.*

[2] Lactantius, *De mort. persec.*, 38, 6.

de goți de pe pămînturile sale » a fost primit de Maximianus în imperiu. S-a presupus că ar fi vorba de carpi sau de sarmați.

Cimitirele și așezările carpice de tip Poienești și București-Militari sînt părăsite spre finele secolului III e.n. Tocmai în această vreme goții, zăgăzuiți înspre sud de măsurile energice ale imperiului roman, se extind în *barbaricum*,

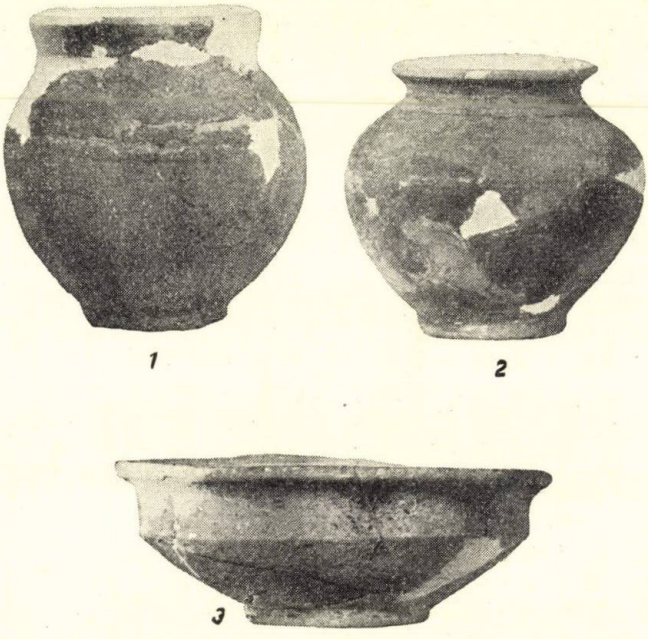

Fig. 170. — Vase din cimitirul de incinerație de la Olteni.

instituindu-și dominația asupra foștilor lor aliați. Parte din aceștia trec în imperiu, fie pentru a se sustrage dominației gotice, fie deportați de romani cu scopul a se face loc goților, deveniți federați mai de încredere.

Evenimentele din sec. IV e.n. se desfășoară, așadar, în regiunile de la nordul Dunării de jos într-o configurație etnică nouă, caracterizată prin așezarea goților în vechile teritorii dacice și prin dominația lor militară și politică. S-a arătat mai sus că în regiunile extracarpatice ale țării, în afară de daci, dacoromani și goți, mai erau prezenți, în regiunile de șes, și sarmații nomazi din ramura alanică.

Faptul că de acum înainte avem de-a face cu o locuire efectivă a goților în spațiul carpato-dunărean este pe deplin atestat de izvoarele scrise și confirmat de documentele arheologice. Dar, deși textele vechi vorbesc aici aproape exclusiv de goți și de o *Gotia*, nici mențiunile și urmele arheologice privindu-i pe carpi nu lipsesc.

Evenimentele istorice mai importante cunoscute din textele vechi și care aruncă o lumină asupra chipului în care s-a desfășurat viața în vechea Dacie,

devenită pentru o vreme *Gotia*, şi asupra raporturilor acesteia cu imperiul roman au fost amintite la locurile cuvenite în paginile anterioare.

Din ele s-a degajat în chip deosebit faptul că politica energică a primului împărat creştin Constantin cel Mare (306—337 e.n.), mai ales din momentul în care în 324, după înfrîngerea definitivă a concurentului său Licinius, devine singur împărat, a creat o nouă situaţie, în care romanitatea este iarăşi activă şi dominantă în aceste regiuni.

Situaţia aceasta se va menţine şi sub urmaşii lui, mai ales sub Constantius II (337—361) şi Valens (364—378). Năvala hunică va pune capăt unor împrejurări în care populaţiile gotice şi cele autohtone sau alogene supuse lor, deveniseră tot mai mult dependente de imperiu, de unde se răspîndea creştinismul în diferitele sale variante — la goţi, mai ales sub forma *arianismului* — se primeau ajutoare în hrană (cereale) şi, prin schimbul organizat în puncte anumite, pătrundeau în lumea « barbară » numeroase bunuri materiale proprii civilizaţiei romane.

Reacţiunea împotriva influenţei tot mai accentuate a romanităţii în regiunile de la nordul Dunării inferioare îşi găseşte în a doua jumătate a veacului un exponent în Athanarich, acel conducător al vizigoţilor, care nu reuşise totuşi să-şi asigure hegemonia necontestată asupra tuturor şefilor goţi locali şi sub a cărui « domnie » s-au încheiat şi destinele goţilor pe teritoriul ţării noastre. Este semnificativ că această reacţiune se manifestă în chipul cel mai pregnant prin accentuarea tradiţiilor gotice păgîne şi prin crunte persecuţii îndreptate împotriva creştinilor din ţara sa. În acest proces se manifestă desigur şi diferenţierea socială ce se accentuase necontenit în interiorul grupului gotic propriu-zis, dar şi situaţia acestuia din urmă ca pătură suprapusă unei populaţii băştinaşe, dacică şi romanizată, care îşi căuta şi îşi urma evident propriile sale căi de dezvoltare şi găsea acum în imperiul creştin reazimul cel mai apropiat în năzuinţele sale de a-şi menţine independenţa faţă de goţi.

Cultura materială a sec. al IV-lea în întinsul spaţiu dominat de uniunile de triburi gotice din bazinul Donului şi pînă în Carpaţii Apuseni şi de la Bugul nordic şi Vistula pînă la Dunărea de jos, prezintă la prima vedere un aspect relativ unitar, datorită faptului că ea s-a format printr-un proces în care factorii principali au fost fondul autohton pre-gotic (de caracter în primul rînd sarmatic şi dacic) şi civilizaţia romană. Ea este cunoscută în arheologie sub numele de cultura Cerniahov, pentru teritoriul U.R.S.S. (după un cimitir de pe Niprul mijlociu) şi Sîntana de Mureş, pe teritoriul R.P.R. (după cimitirul din această localitate de lîngă Tg. Mureş). În legătură cu aceasta se pun o serie de probleme referitoare la originile, evoluţia şi cronologia ei, la caracterul ei etnic şi la sfîrşitul ei.

Goţii au venit de la Marea Baltică cu o cultură de caracter Latène, slab influenţată de civilizaţia romană. Cultura Cerniahov-Sîntana de Mureş nu s-a putut forma decît în zona de contact a goţilor cu populaţiile din nordul Mării Negre şi de la nordul Dunării de jos şi cu civilizaţia romană. Desfăşurarea istorică a expansiunii goţilor, aşa cum a fost schiţată mai sus, arată fără putinţă de

îndoială că formarea noii culturi nu a putut să ajungă în stadiul hotărîtor decît către mijlocul sec. III e.n., atunci cînd goții intră în legătură mai nemijlocită, mai strînsă și neîntreruptă cu sarmații, carpii și romanii. Din acest punct de vedere se poate vorbi de caracterul *pontic* al culturii Cerniahov-Sîntana de Mureș, fără a înțelege însă prin aceasta o cultură generală, comună diferitelor neamuri din spațiul și răstimpul în discuție, deoarece numai unele elemente sînt comune culturii tuturor neamurilor în cauză, în timp ce prin alte trăsături ele se deosebesc suficient pentru a fi recunoscute și pe cale arheologică drept semințiii diferite din punct de vedere etnic.

Astfel, atît în U.R.S.S., cît și pe teritoriul țării noastre s-a putut deosebi, cu ajutorul unor amănunte ale ritului și ritualului de înmormîntare, de port și de podoabe, ca și după unele variante ale tipurilor generale de obiecte, în primul rînd rămășițele sarmatice din secolul III și IV e.n.

Mai greu a fost să se separe pentru veacul IV e.n. în Romînia, ceea ce este gotic, de ceea ce este băștinaș, atîta vreme cît se cunoaștea numai o singură variantă a culturii Sîntana de Mureș.

Această variantă este documentată în numeroase așezări și cimitire, atît din Moldova (ca de ex. așezarea și cimitirul de la Izvoare, așezările din Valea Jijiei de la Corlăteni, Glăvănești Vechi, Trușești etc. — cimitirul de la Erbiceni etc.), cît și în Muntenia (de ex. așezările de la București-Fundeni, Ileana etc., cimitirele de la Oinac, Spanțov, Cacaleți, r. Giurgiu, Independența, r. Călărași, Ploiești-Triaj, mormîntul de la Aldeni, r. Beceni etc.) și în Oltenia (mormîntul de la Băbeni-Olteț, altele la Almaj, r. Craiova, așezarea de la Lazu, același raion). În Transilvania, unde a fost cercetat primul și cel mai întins cimitir cunoscut pînă acum, cel de la Sîntana de Mureș cu 74 morminte descoperite, grupul mai este cunoscut din cimitirul de la Tg.-Mureș, din cel de la Palatca lîngă Cluj și din alte descoperiri, dintre care unele răzlețe (ca de ex. mormîntul de la Lechința de Mureș). Așezări s-au identificat și cercetat mai puține în Transilvania, dar resturi s-au găsit la Morești, la Cipău-Sf. Gheorghe, la Bezid, r. Sf. Gheorghe de Pădure, în bazinul Tîrnavelor și în bazinul Oltului Superior, în r. Sf. Gheorghe (Reci, Sf. Gheorghe-Eprestető unde s-au descoperit și morminte etc.). În mai multe așezări s-au găsit și monede romane de bronz, care asigură datarea lor în sec. IV e.n.

Așezările sînt, ca și în U.R.S.S. nefortificate, întinse mai ales pe terasele joase ale apelor și denotă de obicei o locuire de scurtă durată. Nu se cunosc nicăieri puncte fortificate — cetăți — lucru care reiese de altfel și din descrierea luptelor purtate de romani în teritoriul gotic. Locuințele erau construite la suprafață, din pari și împletitură pomostită cu lut; se cunosc însă și locuințe de tipul semi-bordeielor. Populația acestor așezări practica agricultura cu plugul (s-au găsit brăzdare și seceri de fier) și creșterea vitelor. Agricultura se făcea foarte probabil extensiv, ceea ce explică mutarea frecventă a așezărilor. Foarte caracteristice sînt în aceste așezări — în toată aria de răspîndire a culturii Cerniahov-

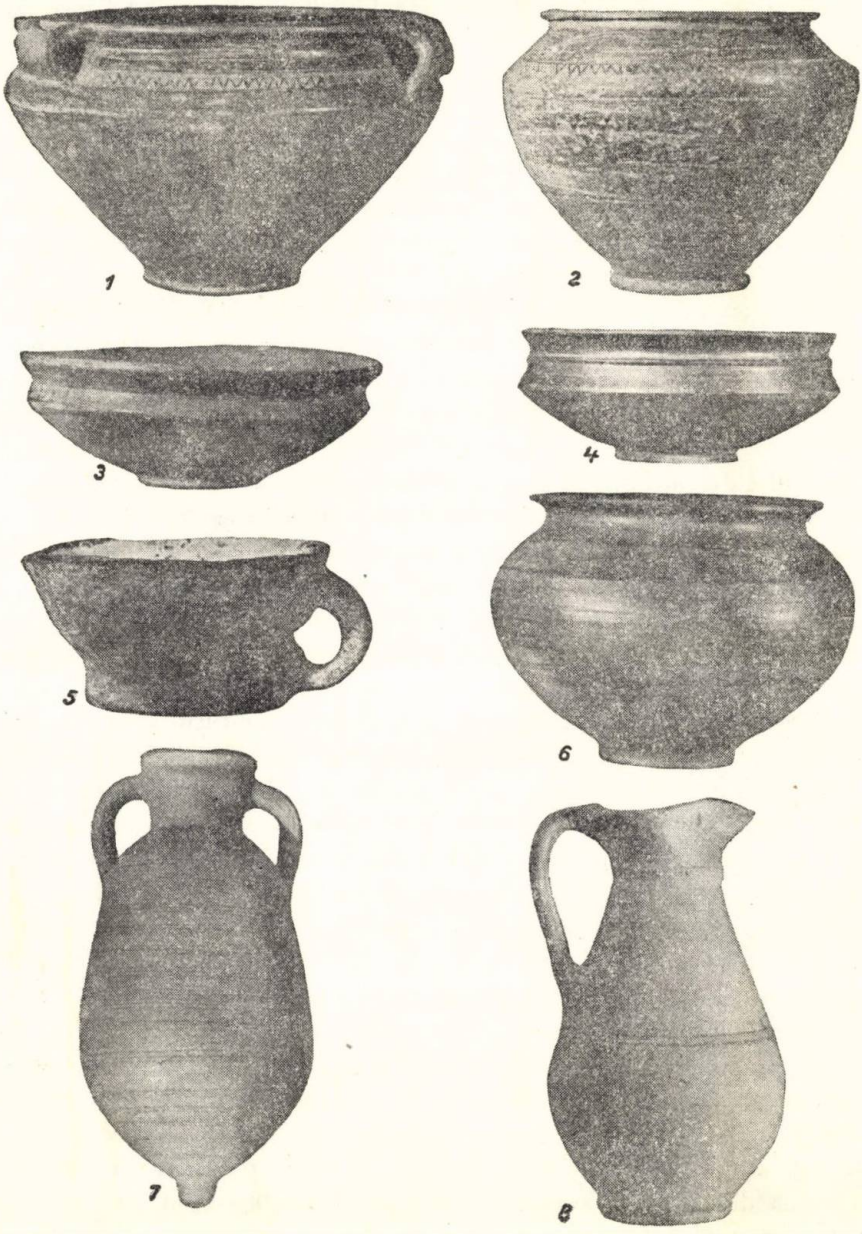

Fig. 171. — Vase caracteristice culturii Sintana de Mureș-Cerniahov.
1, 6, 7, Izvoare; 2—5, 8, Spanțov.

Sîntana de Mureș — cuptoarele complexe (cu reverberație) de ars oale, în care se ardea ceramica superioară cenușie și roșie lucrată la roata de picior, atît de specifică pentru această cultură.

Cimitirele sînt totdeauna plane (fără movile) și mai ales de inhumație în sec. IV e.n. Incinerația cu urne, dar de obicei fără capac, apare totuși încă, deși sporadic (de ex. la Spanțov, Independența, Sf. Gheorghe-Eprestető etc.). În cimitirele mai vechi din U.R.S.S. ea este mai frecventă. Nu se poate însă trage o concluzie în sens etnic din acest biritualism, deoarece se știe că goții practicau ambele rituri încă din vremea cînd locuiau la Marea Baltică. Caracteristic este că la Sîntana de Mureș nu s-a găsit nici un mormînt de incinerație, fapt care subliniază și el data tîrzie a acestui cimitir, dar poate și influența mai puternică a populației localnice romanizate.

Morții erau inhumați în poziție întinsă pe spate, orientați cu capul de obicei la nord; apare și orientarea către vest, în proporții variabile, dar în genere simțitor mai rar. Caracteristic pentru ritualul și portul gotic sînt în aceste cimitire: lipsa armelor care apar numai excepțional (în timp ce alte neamuri est-germanice, de ex. vandalii, puneau toate armele în mormintele luptătorilor), prinderea veșmîntului cu *două* fibule, cîte una la fiecare umăr, ofrandele de carne, uneori împreună cu cuțitul, sau alte alimente (adesea ouă), așezarea în mormînt a pieptenului încheiat din trei plăci de os suprapuse, și altele. S-a pus întrebarea îndreptățită dacă o cultură răspîndită pe un spațiu atît de întins (de la răsărit de Don pînă în Munții Apuseni) și documentată în atît de numeroase așezări, poate fi atribuită unui singur neam — goților — sau dacă nu cumva sub această cultură aparent unitară se ascund diferite neamuri. S-a încercat de aceea recent să se deosebească eventuale variante regionale ale culturii Cerniahov-Sîntana de Mureș, care să poată fi atribuite unor grupe etnice diferite, fără însă ca aceste studii să fi dus pînă în prezent la rezultate definitive pentru întreaga arie de răspîndire a complexului.

Întinderea mare în spațiu a culturii Cerniahov-Sîntana de Mureș s-a dovedit a fi, pentru spațiul țării noastre cel puțin, de dată mai recentă (de-abia din sec. al IV-lea e.n.). În afară de aceasta nu se poate ști dacă întregul imens spațiu amintit a fost ocupat de această cultură *în același timp*. De altfel, mulțimea așezărilor se poate explica și prin menționata lor mutare periodică în căutare de noi ogoare neistovite.

Aflarea în anul 1952 a unei « căți » dacice (formă de vas tipică pentru cultura materială dacică) într-un mormînt din sec. IV e.n. la Spanțov a arătat în mod neîndoielnic că în regiune existau în acel timp și *daci*. Se punea totuși problema dacă un astfel de fapt impunea atribuirea cimitirelor și așezărilor de tip Sîntana de Mureș și carpilor — nu numai goților — sau nu, căci se putea admite că avem de-a face cu relații de căsătorie sau de alt gen între carpi și goți. Chestiunea a fost în mare măsură lămurită prin descoperirea în 1958 a unui mare cimitir de incinerație în urne cu capace la Olteni (r. Olteni reg. București).

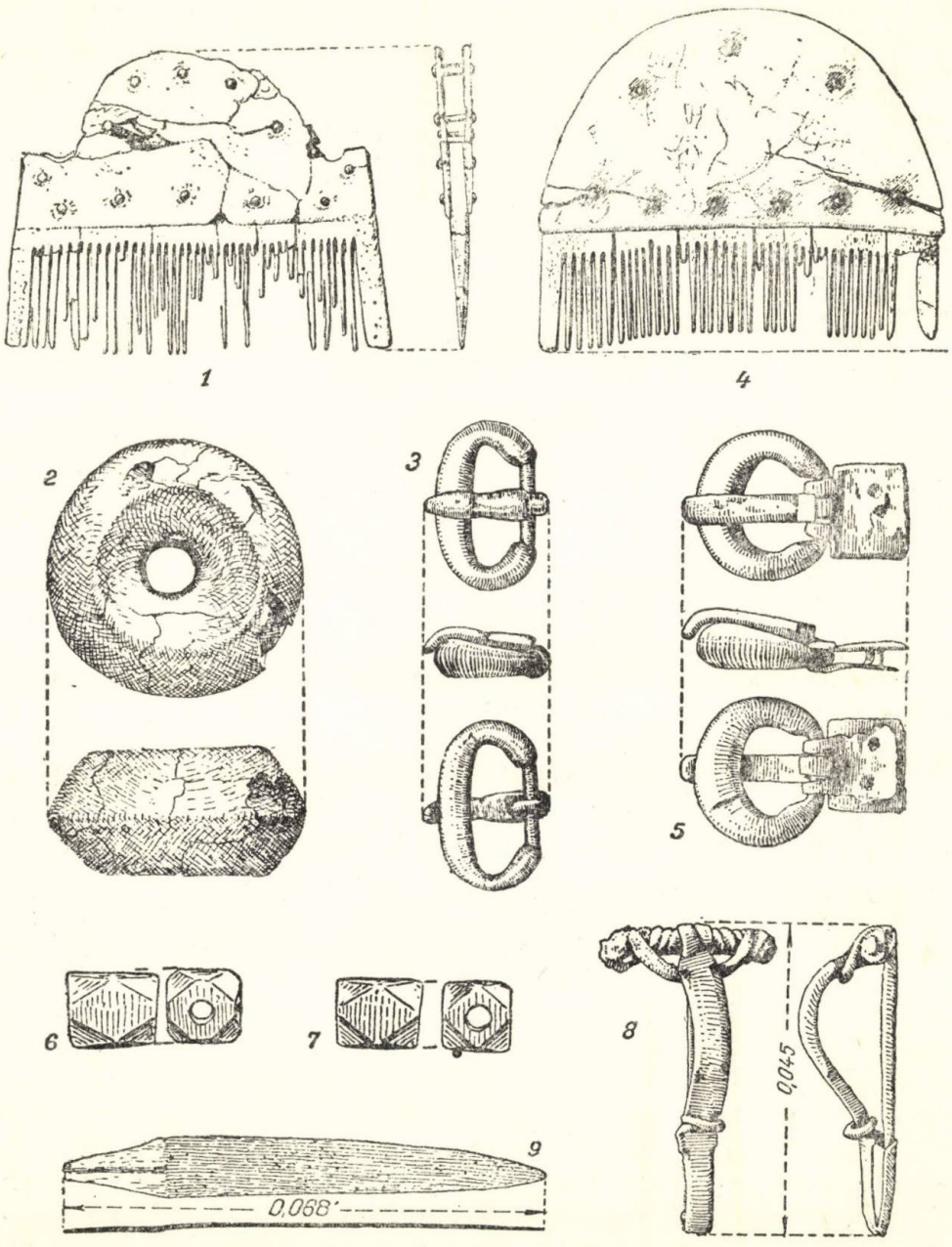

Fig. 172. — Obiecte din morminte de inhumaţie aparţinînd culturii Sîntana de Mureş. 1,4, piepteni de os (Independenţa); 2, greutate pentru fus (Independenţa); 3,5, catarame (Independenţa); 6—7, mărgele (Spanţov); 8, fibulă de bronz (Spanţov); 9, cuţit (Spanţov).

Cimitirul aparţine sec. al IV-lea e.n., prezintă în formele de obiecte descoperite în el o variantă a culturii de tip Sîntana de Mureş şi se arată a fi — prin ritul de incineraţie (cu urne cu capace) folosit în mod exclusiv — de caracter dacic

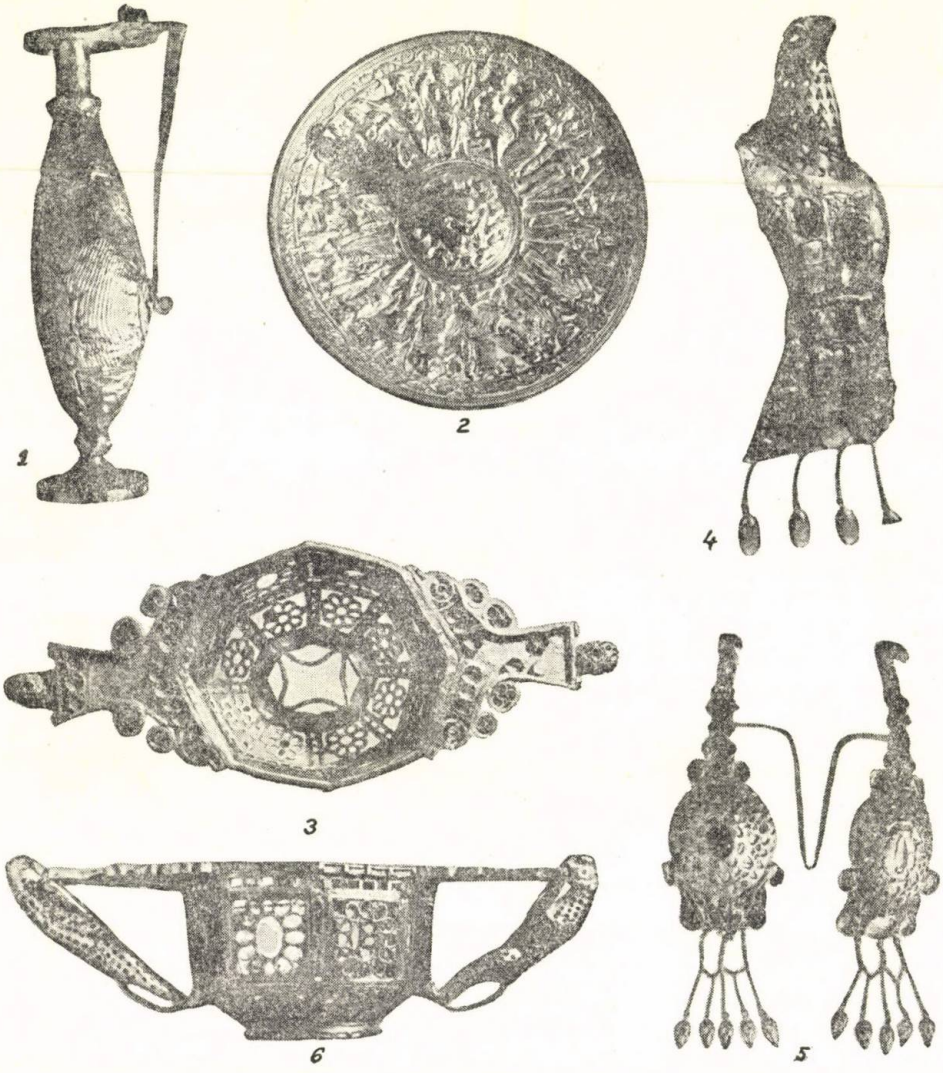

Fig. 173. — Vase şi podoabe de aur din tezaurul de la Pietroasa (« Cloşca cu pui »).

(carpic). S-a făcut astfel dovada că au existat în ţara noastră două variante ale culturii Sîntana de Mureş, şi că purtătorii lor aveau şi rituri funerare deosebite. Nu va fi, aşadar, greu ca în viitor să se deosebească şi *aşezările* de tip propriu-zis Sîntana (gotice), de cele ale variantei *Olteni* (dacice) şi să se stabilească şi distribuţia geografică a lor pentru a se vedea unde erau masaţi goţii

(după descoperirile de pînă acum se pare că mai mult spre Dunăre şi în sud-estul Munteniei) şi unde carpii. Încă de pe acum sînt semnalate o serie de aşezări de tip Sîntana în Muntenia şi Moldova, în care au ieşit la iveală şi « căţui » dacice. Totodată s-a făcut dovada arheologică deplină a persistenţei dacilor în genere pînă în sec. IV e.n. în aceste regiuni şi a exagerării cuprinse în ştirile antice, care înregistrau strămutarea tuturor carpilor *(omnis natio, universa gens)* în imperiu.

Această dovadă a fost confirmată şi considerabil întărită prin descoperirea în 1959 într-un semi-bordei de la Reci (r. Sf. Gheorghe) a unei căţui dacice tipice alături de materiale de caracter general Sîntana de Mureş, fapt care va îngădui atribuirea multor aşezări de acest gen populaţiei locale de origine dacică. Observaţii antropologice făcute pe scheletele descoperite în cimitirele de inhumaţie de tip Sîntana de Mureş arată că şi în acele cimitire elementul autohton este puternic reprezentat. Astfel, în cimitirul de la Spanţov elementul mediteranoid (negermanic, deci, în schimb caracteristic pentru populaţia băştinaşă) este predominant, el întîlnindu-se mai rar şi în cimitirul învecinat de la Independenţa. El nu lipseşte nici din cimitirul de la Sîntana de Mureş unde apare alături de cel nordic şi est-baltic (deci germanic) şi de cel alpin. Procesul de amestec rasial, care se petrece în acea vreme aici este semnalat în mod clar de caracterele mongoloide — atenuate prin metisaj mediteranoid — pe care le prezintă craniul din mormîntul de la Spanţov în care s-a găsit ceaşca dacică menţionată mai sus.

Dar semnificaţia descoperirilor de la Olteni şi Reci şi a realităţii pe care o semnalează este mai adîncă. Căci, dacă problematica etnică şi istorică a vremii şi regiunii respective se lămureşte în parte, ea se şi complică în acelaşi timp. Dacii documentaţi pentru secolul al IV-lea e.n. la Olteni ni se înfăţişează cu cultura lor tradiţională, păgînă. La fel ca şi grupul tradiţionalist gotic al lui Athanarich, şi aceşti carpi trebuie consideraţi ca păstrîndu-şi moravurile şi *limba* lor tradiţională, lucru ce se exprimă mai ales în ritul şi ritualul de înmormîntare, s-ar putea spune aproape strict dacic. Şi aceasta într-o vreme în care în lumea romană ritul inhumaţiei se generalizează — desigur şi în legătură cu concepţia creştină. Or, ştim că tocmai în regiunea de care este vorba, în Muntenia, au existat în acea vreme şi băştinaşi sau alogeni romanizaţi, ba chiar şi creştini. Este greu de admis că *toţi* aceştia au fost siliţi să se refugieze în imperiu, sub apăsarea persecuţiilor lui Athanarich. Ştim chiar precis prin textele scrise că lucrul nu s-a întîmplat, dovadă că, după cum se va arăta mai jos (p. 697) în 376 Frithigern mai poate lua o parte cu el în imperiu.

Reiese aşadar că şi printre mormintele de inhumaţie din sec. IV unele vor fi aparţinut localnicilor sau străinilor romanizaţi, creştini sau necreştini. Cercetarea arheologică viitoare va trebui să le deosebească de rest. Încă de pe acum rezultă, însă, că prin termenul *Gotia* trebuie să înţelegem teritoriul stăpînit doar de goţi dar locuit de populaţii diverse. Teoriile mai vechi care

acordau goților un rol excesiv de important se dovedesc, astfel, false și tendențioase.

S-a subliniat deja lipsa frapantă a obiectelor de caracter creștin din sec. IV din aria dacică ce nu făcuse parte din imperiu. Numeroasele cimitire și morminte de tip Sîntana de Mureș descoperite și cercetate pînă în prezent nu cuprind nici ele nici un indiciu material creștin. Că arianismul creștin al « goților », convertiți de Ulfila și de discipolii săi, a fost superficial reiese din textele scrise și este confirmat și de descoperirile arheologice. Se pune atunci întrebarea cine erau creștinii care totuși au existat aici, și se pare că nu în număr mic — și ortodocși și ariani și sectari? Prezumția că erau în mare parte elemente romanizate încă de pe atunci — deci al treilea element etnic în afară de goți și carpi (sarmații alani pot fi neglijați în acest context) — este foarte puternică.

Problema sfîrșitului culturii Cerniahov-Sîntana de Mureș propriu-zise se leagă strîns de evenimentele produse de năvala hunică. Dispariția ei o dată cu înfrîngerea și emigrarea goților ar fi de natură să confirme caracterul ei gotic în primul rînd. S-a încercat de aceea să se argumenteze în sensul că această cultură dăinuie și după plecarea goților. În general, pe teritoriul țării noastre cimitirele și așezările acestei culturi își încetează existența o dată cu plecarea goților și începutul dominației hunilor. Totuși, descoperiri recente au început să facă dovada că cultura materială de tip Sîntana de Mureș ca atare, continuă să dăinuie și în condițiile care au luat naștere după năvala hunilor. Dar pentru a înțelege mai limpede desfășurarea evenimentelor este necesar să reluăm expunerea faptelor istorice din momentul apariției hunilor în Europa.

Invazia Hunilor

În timp ce în Europa răsăriteană și est-centrală dominația gotică, stabilizată oarecum, evolua din nou către forme mai agresive, stăvilite de măsurile și campaniile lui Valens, desfășurarea istorică petrecută între timp în Asia dusese la o situație ale cărei consecințe aveau să influențeze adînc mersul evenimentelor din Europa.

Deși se încearcă în ultima vreme să se dovedească prezența — puțin probabilă — a unor cete hunice în Europa de răsărit încă din sec. II e.n., pornindu-se de la o însemnare discutabilă din geografia lui Ptolemeu, după care « între bastarni și roxolani (sînt) Chuni »[1] nu e mai puțin adevărat că pentru lumea veche din pragul ultimului sfert al veacului IV e.n., apariția hunilor la Don a fost un eveniment brusc și neașteptat. Amian, care scrie spre finele secolului, reda desigur impresia generală atunci cînd caracteriza această năvală drept un *repentinus impetus* (31, 3, 1: năvală bruscă) sau ca *subitae procellae* (31,3,2: furtună neașteptată).

Fapt este că pătrunderea hunilor în masă în Europa reprezintă prima intervenție masivă în dezvoltarea istorică a acestui continent a unei seminții

[1] Ptolemaeus, *Geographia*, III, 5, 10.

asiatice de neam turc, căreia îi vor urma în valuri succesive altele, pînă la năvala tătarilor şi aşezarea turcilor osmanlîi în Europa. De aceea năvala hunilor este socotită de către unii istorici burghezi drept începutul « epocii migraţiei popoarelor » propriu-zise. Acest fel de a vedea nu este îndreptăţit. E adevărat că, spre deosebire de mişcările de pînă atunci ale triburilor iraniene (sciţi, sarmaţi) şi germanice (în aria noastră mai ales goţii), hunii iniţiază mişcările populaţiilor altaice de neam turc şi provoacă în Europa o învălmăşire generală de populaţii, ale cărei valuri ajung pînă la coastele Atlanticului şi ale Africii de nord, dar aceasta nu reprezintă decît un moment dintr-un proces care începuse o dată cu migraţia goţilor, proces marcînd începutul unor mari prefaceri istorice şi pregătind trecerea la un nou mod de producţie.

Că hunii erau de neam *türk* (se spune aşa pentru a deosebi neamurile turce rămase în Asia sau năvălite în Europa, de turcii de astăzi din Anatolia), sau *turanic* cum erau numite aceste seminţii de către vechii perşi, se dovedeşte prin resturile de limbă păstrate şi prin titlurile şi numele de funcţiuni despre care ştim că existau la ei. Descrierile ce ni s-au păstrat cu privire la înfăţişarea şi la modul lor de viaţă ca păstori nomazi şi războinici călări, folosind mai ales arcul şi arcanul, dar şi lancea şi sabia, confirmă şi ele această origine.

Istoria asiatică a hunilor nu este încă deplin lămurită, dar este foarte probabil că ei făceau parte din seminţiile nomade, care păstoreau în nordul provinciilor chineze actuale Sansi, Sensi şi Hopei, în Tşaharul şi Jeholul de Vest. Cronicile chineze îi cunoşteau pe aceşti nomazi, care nelinişteau necontenit graniţa de nord a imperiului chinez, sub numele de *Hiung-Nu*, pe care ele îl înregistrează pentru întîia dată în mod cert pe la sfîrşitul sec. III î.e.n., cînd un şef al nomazilor, Mao-Dun, îi organizează mai strîns şi milităreşte mai puternic.

Sub presiunea acţiunilor militare şi politice vaste întreprinse de dinastia chineză Han (202 î.e.n.—220 e.n.) şi care, în cadrul politicii de cucerire a provinciilor chineze de vest şi de extindere a puterii imperiului în Asia centrală şi de apus, zdrobesc puterea confederaţiei Hiung-Nu spre sfîrşitul secolului I e.n., o parte din triburile Hiung-Nu (cele nordice) migrează spre vest, gonite mereu din spate de alte neamuri. După ce stau probabil o vreme în stepele dintre Marea de Aral şi lacul Balkaş, în Turkestanul Sovietic, se mişcă din nou pe la mijlocul sec. IV e.n. — poate din cauza uscării climei în regiunile în care îşi păşunau vitele — şi, calea spre sud fiindu-le barată de imperiul persan, o pornesc spre vest, pentru a trece la 375 e.n. în masă peste Don, după ce în prealabil supuseseră pe sarmaţii alani din Kazahstan şi din regiunea dintre Volga şi Don.

Trecerea Donului de către huni reprezintă un atac de mari proporţii, un iureş care îi aduce în răstimpul unui singur an pînă pe teritoriul ţării noastre. Destul de pitoresc relatează Ambrosius, contemporan cu aceste evenimente, chipul în care izbitura hunică peste Don s-a repercutat pînă spre centrul Europei.

El scrie în comentariile sale asupra evangheliei lui Luca [1]: *Chuni in Halanos, Halani in Gothos, Gothi in Taifalos et Sarmatas insurrexerunt* (hunii au năvălit peste alani, alanii peste goți, goții peste taifali și sarmați).

Mînînd pe alani înaintea lor și înglobîndu-i în organizația lor războinică, hunii zdrobesc formația politică și militară a ostrogoților — al căror rege, bătrîn de 110 ani, Ermanarich, este ucis sau își ia singur viața — și apar în anul 376 la Nistru, la granița de est a teritoriului dominat de vizigoți. Un pasaj mult discutat din *Res Gestae* ale lui Amian [2], interpretat în lumina noilor cercetări arheologice făcute în țara noastră în ultima vreme, îngăduie o reconstituire mai exactă decît cele făcute pînă acum, a evenimentelor petrecute cu prilejul atacului hunic împotriva vizigoților și după aceea și a situației etnice de pe teritoriul țării noastre în ultima parte a sec. IV e.n.

După înfrîngerea ostrogoților, vizigoții lui Athanarich încearcă să se apere la Nistru, unde era granița dintre stăpînirea vizigotă și cea ostrogotă. Hunii însă, în ciuda măsurilor de precauție luate de goți, care trimiseseră cercetași dincolo de Nistru spre a le supraveghea mișcările, trec într-o noapte cu lună Nistrul prin vad (foarte probabil la Tiraspol-Bender) și cad pe neașteptate peste oastea lui Athanarich pe care o atacă și o silesc să se retragă în grabă la adăpostul « unor înălțimi pieptișe ». Din relatarea ce ne stă la dispoziție reiese că hunii nu au urmărit imediat pe vizigoți, ci s-au ocupat probabil o vreme cu prădarea regiunii dintre Nistru și Prut, astfel că Athanarich a avut răgazul de a încerca să-și fortifice în grabă regiunea în care se refugiase. Textul ne spune că el a pus să se ridice în cea mai mare grabă « ziduri înalte » de la malul rîului Siret pînă la Dunăre, de-a lungul țării taifalilor. Taifalii erau grupurile vizigotice locuind mai ales în Oltenia.

Între timp hunii sosesc în marșuri forțate, surprinzîndu-i pe goți în timp ce lucrau la amintitele fortificații, dar, îngreuiați de pradă și desigur neîncumetîndu-se să atace în noua situație tactică creată de Athanarich, ei renunță deocamdată la continuarea luptei.

Cercetările recente ale arheologiei românești au reușit să identifice exact locurile în care s-au petrecut aceste evenimente importante pentru istoria Europei întregi. S-a dovedit astfel că refugiul goților a fost în podișul central Moldovenesc și că « zidurile înalte » construite în grabă de goți și neterminate nu sînt altceva decît valul de pămînt ale cărui urme se mai păstrează și astăzi pe mari distanțe între localitățile Ploscuțeni din valea Siretului și Stoicani din cea a Prutului. În felul acesta o îndelungată și încîlcită dispută științifică, referitoare la localizarea momentelor hotărîtoare ale luptelor dintre huni și vizigoți a fost rezolvată.

Faptul că hunii nu atacă noile poziții vizigotice este semnificativ din mai multe puncte de vedere, dar în primul rînd prin aceea că el ne arată că puterea

[1] Ambrosius, *Expositio evangelii secundum Lucan*, X, 10.
[2] Ammianus Marcellinus, XXXI, 3, 4—7.

hunică nu era încă la acea dată suficient de închegată şi de organizată, ea neacţionînd după un plan de ansamblu şi de durată întocmit în prealabil, ci operînd mai degrabă în cadrul unei coaliţii de triburi, obligate, după un prim iureş cuceritor, să se acomodeze noilor situaţii. Cucerind în răstimpul unui singur an întreg spaţiul dintre Don şi Nistru, masele hunice se opresc o vreme şi — după cum se pare — se despart din nou în cete preocupate de instalarea în noile regiuni cucerite şi de prădarea lor. Cu această situaţie concordă şi constatarea lui Amian (care îşi încheie redactarea relatărilor sale înainte de sfîrşitul secolului) că hunii nu erau conduşi de regi.

Fig. 174. — Cazan hunic.

În timpul răgazului astfel obţinut se conturează mai clar cotradicţiile interne din masa gotică şi cele rezultate din raporturile lor cu celelalte populaţii conlocuitoare. Conflictul dintre grupul păgîn tradiţionalist, condus de Athanarich, şi cel proroman avînd în frunte pe aristocratul Frithigern, căruia i se alătură şi alt conducător, Alaviv, izbucneşte acum violent. Frithigern trecuse nu demult la creştinismul arian şi se bucura astfel de sprijinul împăratului Valens. În faţa pericolului hunic, pe care îl ştiau doar amînat şi nu eliminat, cetele gotice conduse de Frithigern şi Alaviv, cer şi obţin de la Valens chiar în toamna anului 376 trecerea în imperiu. Fie că trecerea s-a făcut pe la Dinogetia, fie că mai degrabă pe la Durostorum, această retragere a vizigoţilor conduşi de Frithigern din regiunile de la nordul Dunării de jos reprezintă o primă mare emigrare, căreia îi vor urma curînd şi altele. Cifra de 200 000 de oameni, care l-ar fi urmat pe Frithigern, indicată de un text, este desigur exagerată. Amian spune numai că nu au putut fi număraţi. De altfel, curînd (încă din 377), profitînd de spaima şi dezordinea ce cuprinseseră garnizoanele romane de pe linia Dunării, se strecoară dincolo de Dunăre şi cete de taifali, de alani şi chiar de huni, fie pentru pradă, fie pentru a se alătura maselor gotice conduse de Frithigern sau a intra în solda romanilor. Dinspre răsărit trec şi ostrogoţi scăpaţi de huni, sub conducerea principilor Alatheus, Safrax şi Farnobius.

Athanarich cu restul vizigoţilor rămaşi în nordul Dunării, nu se poate decide a trece în imperiu. El încearcă o ultimă retranşare în faţa pericolului hunic, retrăgîndu-se cu cetele sale « în locul Caucaland, apărat de înălţimea pădurilor şi munţilor . . . gonind de aci pe sarmaţi ». Este însă şi acolo părăsit de vizigoţii săi, pe care probabil îi mîna tot mai mult — după ce îşi pierduseră stăpînirea peste ţara în care locuiseră şi prosperaseră 75 de ani — teama de huni şi dorinţa de jaf în imperiul roman deschis acum « barbarilor ». Astfel Athanarich este obligat în cele din urmă să caute refugiu, pentru el şi apropiaţii

săi, în imperiu. În ianuarie 381, este primit cu mare cinste la Constantinopol, unde moare după două săptămîni.

Problema localizării acelei Caucaland *(Caucalandensis locus)*, în care s-au retras vizigoții lui Athanarich a fost și este încă aprig discutată. S-au făcut tot felul de ipoteze printre care mai susținute sînt două: *cea care situează Caucalanda în Banat* și cea care o caută *în munții Buzăului*, eventual chiar de ambele părți ale lor, deci și în sud-estul Transilvaniei. Cea mai probabilă soluție este aceasta din urmă, căci în sprijinul ei vine întreaga situație istorică și însăși localizarea luptelor dintre huni și vizigoți, precum și faptele de ordin arheologic.

Ipoteza localizării Caucalandului în Banat se sprijinea mai ales pe împrejurarea că acolo se găseau sarmați, despre care textul lui Amian spune că au fost îndepărtați de vizigoți. Din moment ce însă descoperirile arheologice recente au dovedit prezența sarmaților nomazi și dincoace de Carpați (v. mai sus, p. 671), nu mai există nici un motiv din acest punct de vedere, a se admite o localizare în Banat, unde de altfel descoperirile arheologice care să sprijine o astfel de ipoteză lipsesc. Podoabele de argint și aur, de caracter gotic descoperite mai demult la Periam, care au fost folosite ca argument, sînt pe de o parte dintr-o regiune de cîmpie — cîtă vreme Caucalanda era muntoasă — și sigur mai tîrzii decît vremea în discuție.

În schimb, în dealurile Buzăului s-a găsit un monument arheologic care totdeauna a constituit unul din cele mai de seamă argumente în sprijinul plasării Caucalandei prin aceste regiuni. Este vorba de marele tezaur de obiecte de aur descoperit în 1837 la Pietroasa, cunoscut popular sub numele de « Cloșca cu puii de aur », iar de unii învățați denumit « tezaurul lui Athanarich » [1]. Din 22 de piese descoperite, s-au mai păstrat 12, în greutate de aproape 19 kg (celelalte 10 piese s-au pierdut încă în 1838). Sînt vase, fibule în formă de vultur, încrustate cu pietre prețioase și colane, totul de aur. Tezaur al unui templu, sau « regal », ori și una și alta — funcția de « rege » coincizînd cu aceea de mare-preot — el este caracterizat în mod cert ca aparținînd goților prin inscripția mutilată, dar încă destul de clară, scrijilată, se pare în grabă, pe unul din coliere. Se citește clar, în scrierea veche germană cu litere numite *rune*, la început cuvîntul *gutani* (al goților), deci numele pe care și-l dădeau înșiși goții, la genetiv, iar la urmă *hailag* (sfînt, sacru). Restul se poate interpreta în așa fel încît întreaga inscripție să însemne: « a goților proprietate sacră sînt ». Oricum s-ar mai putea citi inscripția, un lucru este limpede: ea avea scopul de a consacra, a sfinți tezaurul, a constitui o apărare magico-religioasă a lui, a-l face intangibil. Literele runice ele însile erau socotite sfinte și nu se foloseau decît în scop magico-religios, nu pentru trebuințe profane.

Se poate înțelege astfel de ce Athanarich nu a putut lua cu el, la Constantinopol, aceste obiecte care reprezentau, sub forma strălucirii materiale, și

[1] Tezaurul de la Pietroasa a fost păstrat la Moscova din timpul primului război mondial și a fost restituit, împreună cu întregul tezaur al statului romîn, de către guvernul U.R.S.S. în 1956.

eventual a unor piese folosite în cultul păgîn al vizigoților, expresia mistică, puternic colorată magic, a comunității vizigote păgîne întruchipate în « rege » și în bogăția materială, de care el putea dispune pentru ca dăruind pe apropiații săi, să-i ridice deasupra celor de rînd. El l-a dedicat de aceea zeilor păgîni ai goților.

Încercările de a data tezaurul mai tîrziu de anul 376, admițînd că va fi fost îngropat atunci în spaima produsă de năvala hunilor, sau de anul 380 (cînd Athanarich își părăsește țara pentru a pleca la Constantinopol) și de a-l socoti eventual ostrogotic, se lovesc de lipsa oricăror elemente arheologice care să le sprijine, ca și de împrejurarea că de cealaltă parte a munților, alte două tezaure se alătură celui de la Pietroasa.

Încă din secolul trecut (în 1887) s-au descoperit la Crasna (r. Codlea), nu departe de izvoarele Buzăului, un număr mare de bare de aur, turnate în atelierul de monetărie roman de la Sirmium și purtînd ca cea mai nouă efigie pe cea a lui Grațian (367 - 383). Mai recent, la Valea Strîmbă (r. Gheorghieni), a ieșit la iveală un tezaur mai modest, conținînd podoabe de argint *de tip Sîntana de Mureș* și monede de argint și de aur, dintre care ultimele sînt bătute tot de Grațian.

Se observă așadar o concentrare de tezaure îngropate în această vreme aici și este firesc ca ele să fie puse în legătură cu același eveniment, anume cu plecarea vizigoților din Caucaland; spaima de huni a determinat desigur în genere îngropări de tezaure, dar ele se găsesc răzlețe, nu sînt uniform distribuite în aria de locuire vizigotică.

Gruparea a trei tezaure în această regiune restrînsă, de cele două părți ale carpaților răsăriteni, apare deci semnificativă și sugerează că aici se concentraseră în cel din urmă refugiu ultimii vizigoți grupați în jurul lui Athanarich. În acest fel se confirmă ceea ce spusese V. Pârvan cu privire la localizarea Caucalandului.

Că vor fi existat speranțe de reîntoarcere, este dovedit de incidentul al cărui erou a fost în anul 400 e.n. gotul Gainas care, aflat în fruntea unei cete de goți în slujba imperiului roman, ajunsese să joace un rol important la Constantinopol. Fiind răsturnat însă și neavînd unde să se îndrepte cu cetele sale decimate, se întoarce în nordul Dunării, « acasă », pentru a-și petrece acolo restul vieții [1], dar este hărțuit și apoi omorît de conducătorul hun Uldis, care supraveghea aceste părți.

Faptele expuse în cele de mai sus arată că în general goții tervingi emigrează de pe teritoriul țării noastre, între 376 și 380, în masă. Așa se explică în parte și faptul că majoritatea cimitirelor și a așezărilor de tip Sîntana de Mureș își încetează existența în jurul acestei vremi. Nici un fapt arheologic nu îndreptățește ipoteza că ele vor fi continuat a exista — în masă — mai departe.

---

[1] Zosimus, V, 21, 9.

Este posibil, desigur, că ici și colo grupe restrînse de goți să fi rămas pe loc, deoarece apucaseră să se asimileze în mare măsură populației locale dacice și daco-romane, dar aceasta nu poate reprezenta un factor care să influențeze în măsură însemnată configurația etnică a țării noastre în perioada dominației hunice.

Înșiși băștinașii au fost, firește, puternic zdruncinați de năvălirile hunice, și au fost siliți să se risipească, pentru a se regrupa apoi treptat, treptat. Știrile scrise se vor ocupa de acum înainte aproape exclusiv de huni și de gepizi, în timp ce asupra vieții băștinașilor se lasă din această parte întunericul.

Dar acest lucru nu se întîmplă fără ca populația dacică din nordul Dunării să nu mai fie semnalată încă o dată de izvoarele vremii. Zosimos [1] povestește că împăratul Theodosius I a înfrînt și zvîrlit înapoi peste Dunăre în anul 381 e.n. un grup de sciri (germani) și *carpodaci*, laolaltă cu care se găseau și huni. Pe sciri și carpodaci i-a silit să se reașeze în locurile pe care le părăsiseră. Fie că sub denumirea de carpodaci (care apare aici pentru întîia și singura dată în literatura antică) sînt de înțeles dacii carpi, fie că ar fi vorba de daci aflați în țara carpilor, asupra originii lor etnice nu există nicio îndoială, ca și asupra faptului că rupți din patria lor de vălmășagul produs de marea invazie hunică, și porniți pe prădăciuni în sudul Dunării, împăratul îi așază, cu autoritatea pe care imperiul o mai păstra încă, înapoi în nordul Dunării.

Dominația hunică în spațiul dintre Don și Dunărea pannonică în perioada dintre 375 și 454, cînd ia sfîrșit, s-a dovedit a nu fi fost aceea a unui « imperiu » închegat și organizat de la început. Multă vreme ea s-a redus la stăpînirea de către diferite formațiuni hunice, așezate în regiunile de stepă și întreprinzînd raiduri războinice la mari distanțe, a unor regiuni limitate și variabile. Se pare că pînă spre anul 420 e.n. centrul puterii lor a rămas în stepele nord-pontice și de-abia după aceea el s-a mutat în cîmpia Tisei și a Dunării.

Puterea hunică va căpăta forme mai organizate de-abia sub conducerea lui Rua, dar mai ales sub cea a nepoților și urmașilor săi, cei doi frați Bleda și Attila. Ajunși la conducere în 434 e.n., după moartea lui Rua, aceștia conduc împreună organizația militară și politică a hunilor pînă în anul 445, cînd Attila îl ucide pe Bleda și rămîne singur conducător, cu putere quasi-regală. Attila moare în 453 după ce, în anul 451, în bătălia dată « în Cîmpia Catalaunică » (în apropiere de orașul Troyes din Franța) coaliția hunică fusese stăvilită de forțele armate puse în linie de imperiul roman de apus. Puterea hunică, pentru care fiii săi ajung în conflict, este lichidată în 454 prin înfrîngerea pe care ei o suferă din partea unei coaliții conduse de gepizi, în bătălia de la Nedao (sau Netao) în Pannonia. Hunii se risipesc. Încă de la prima lor năvală în Europa mulți intraseră ca mercenari în armatele imperiale; rămășițele lor se reîntorc,

[1] Zosimus, IV, 34, 6.

după înfrîngerea de la Nedao, în stepele din nordul Mării Negre, unde cu vremea se vor contopi cu rudele lor bulgarii de la Volga.

Desigur că pustiirile provocate de huni au fost fără precedent, dar ele au afectat în primul rînd teritoriul imperiului roman de răsărit, unde oraşe numeroase sînt pur şi simplu rase de pe faţa pămîntului şi desfiinţate (multe vor fi refăcute de-abia pe vremea lui Iustinian), în timp ce populaţia este măcelărită sau luată prizonieră. În regiunile aflate direct sub dominaţia lor, printre care şi teritoriul ţării noastre, distrugerile şi pustiirile au fost prin însăşi natura lucrurilor simţitor mai reduse. De altfel, hunii nu s-au aşezat — dat fiind că erau nomazi — decît în regiunile de stepă, în principal în cele nord-pontice şi de pe teritoriul R.P. Ungare, şi însăşi structura social-economică a societăţii lor presupune existenţa unei populaţii agricole supuse, a cărei exploatare să asigure nivelul minim de viaţă al maselor hunice. Este extrem de caracteristică stăruinţa tenace a lui Attila, în tratativele sale repetate cu imperiul de răsărit, de a i se preda transfugii trecuţi din teritoriile de sub stăpînirea sa, în imperiu. Refuzul sau zăbava imperiului de a-i retroceda, a servit în repetate rînduri lui Attila drept pretext al violentelor sale atacuri prădalnice în teritoriul roman.

Populaţiile supuse de huni — alani, ostrogoţi, carpi, gepizi, romanici — au fost încadrate în organizaţia lor militară, conducătorii neamurilor supuse păstrîndu-şi rangurile lor aristocratice. Cu vremea, pătura conducătoare hunică ajunsese a fi, mai ales şi prin multiple căsătorii ale hunilor cu femei străine, destul de împestriţată etnic.

Lipsa unor ştiri scrise mai precise şi mai circumstanţiate cu privire la situaţia etnică şi la formele de viaţă ale populaţiei dependente din teritoriile dominate de huni, şi în special de la noi din ţară, face ca documentele arheologice să capete o valoare şi mai mare decît o avuseseră în perioadele anterioare. Din nefericire, pentru vremea în discuţie, aceste documente nu aduc deocamdată decît lumini slabe şi adeseori echivoce. Cumplita învălmăşire de populaţii produsă de primele izbituri hunice în Europa de la răsărit de Dunărea mijlocie a influenţat profund şi posibilitatea atribuirii rămăşiţelor de cultură materială uneia sau alteia din aceste populaţii.

Un pas important în această materie a fost făcut totuşi începînd din anul 1932, cînd, pe baza descoperirilor şi constatărilor făcute de arheologii sovietici în regiunea de la Volga inferioară, unde s-a produs ciocnirea hunilor cu alanii, s-a reuşit să se identifice resturile arheologice de caracter hunic. Astăzi lucrurile s-au precizat şi mai mult, astfel încît se cunosc atît trăsăturile proprii, de origine asiatică, ale culturii hunice, cît şi cele pe care ei le-au adoptat după venirea lor în Europa. Cum este şi firesc, cultura materială hunică este cunoscută exclusiv din morminte. După ce o vreme s-a crezut că ei îşi ardeau morţii, în cele din urmă s-a stabilit în mod clar că ei practicau inhumaţia, cu deosebirea însă că, la înmormîntarea şefilor, armele, calul şi harnaşamentul, veşmintele de paradă, ca şi podoabele şi alte bunuri de preţ ale celui decedat se ardeau şi se îngropau

deosebit. Toate erau din aur şi pietre preţioase, sau cel puţin prevăzute cu aplicaţii de aur. Frapează predilecţia hunilor şi a celorlalţi şefi barbari din formaţia lor militară pentru podoabele din aur şi pietre preţioase, pe care şi le procurau prin necontenitele lor jafuri, prin exploatarea populaţiilor supuse şi prin tributurile şi preţurile de răscumpărare pe care le pretindeau şi primeau de la romani.

Elementele de cultură materială aduse de huni din Asia sînt puţine; ele cuprind în principal teribilul arc hunic compus (din plăci de os) şi reflex (destins din coardă ia o formă inversă aceleia pe care o are cînd este încordat), săgeţile de fier cu trei muchii, biciul-nagaică, şaua cu podoabele ei (la şefi din plăci de aur), sabia dreaptă, cazanele pentru sacrificii; scara de şa, dacă va fi existat la huni, nu era lucrată din metal, astfel că nu se cunoaşte din această vreme. Deabia avarii vor introduce în Europa scara de şa din metal.

Deformarea artificială a craniului era curentă şi la huni.

La acestea se adaugă însă o serie de elemente de podoabă, în primul rînd de aur încrustat cu pietre preţioase sau nobile, într-o tehnică nouă, numită *cloisonné* (casete făcute cu ajutorul unor lamele de aur în care se încastrează pietrele), elemente create în atelierele din Crimeea (mai ales cele din Kerci-Panticapaion), pe baza tradiţiei pontice din perioada anterioară. În acest *stil nou* pontic, care se formează de-abia după venirea hunilor, în ultimele decade ale secolului IV (între circa 380—400 e.n.) şi se răspîndeşte mai ales după anul 400, sînt lucrate numeroasele catarame (folosite de nobilii huni şi la încălţăminte), aplici, brăţări, inele, cercei, diademe etc. cunoscute din descoperirile din perioada hunică. Hunii înşişi nu purtau fibule.

Pe teritoriul ţării noastre nu s-a descoperit pînă în prezent decît un singur mormînt hunic sigur. Se cunosc însă o serie de descoperiri din vremea hunică, dintre care o parte poate fi pusă în mod sigur în legătură cu prezenţa hunilor, dar alta reflectă amestecul etnic din această vreme.

Un foarte bogat mormînt hunic s-a descoperit în 1811 sau 1812 la Conceşti pe Prut (r. Darabani). Mormîntul a fost distrus datorită lăcomiei unui moşier şi inventarul său s-a risipit. O parte din lucrurile preţioase au fost salvate de comandantul militar rus, generalul-amiral Ciciagov şi depuse la muzeul Ermitaj din Leningrad. Într-un cavou construit din blocuri de piatră s-a găsit scheletul unui nobil hun, îngropat cu calul său. Vase de argint aurit împodobite cu scene mitologice antice în relief, vase de aur, arcul, săgeţile, sabia, o coroană şi aplici de aur împodobite în tehnica stilului nou, *cloisonné*, s-au găsit în mormînt şi s-au risipit în mare parte. Mormîntul de la Conceşti, socotit pînă de curînd a fi mult mai vechi şi atribuit fie sciţilor, fie sarmaţilor, s-a dovedit a fi hunic şi a data din prima jumătate a sec. V e.n., deci din perioada hunică. El reprezintă foarte probabil mormîntul fastuos al unui conducător hunic, care se găsea în drum — pe calea nordică — din stepele nord-pontice spre Pannonia, sau exercita dominaţia hunică în acea regiune de stepă din nord-estul ţării noastre. O diademă de aur în stilul vremii acesteia, descoperită izolat recent la Buhăieni în Valea

BIBLIOTECA „GEORGHE LAZĂR" — Bucureşti

Jijiei, întăreşte mărturia descoperirii de la Conceşti, fără însă a îngădui alte preciziuni.

Alte descoperiri ce pot fi puse în legătură cu prezenţa nemijlocită a hunilor în ţara noastră s-au făcut în Cîmpia Dunării şi constau din cazane sau fragmente de cazane de bronz, de un tip particular şi specific hunic. Cazanele serveau după toate probabilităţile la acţiuni de cult (sacrificii). Un cazan întreg de acest fel s-a găsit în bălţile din apropierea comunei Desa în r. Calafat, un fragment într-o baltă de lîngă Hotărani (r. Vînju Mare) iar recent fragmente dintr-un al treilea cazan hunic au ieşit la iveală pe malul Mostiştei, în satul Boşneagu, com. Dorobanţu, r. Călăraşi. Alte fragmente s-au găsit la Sucidava (Celei), dar ele stau cu siguranţă în legătură cu mercenarii huni din garnizoana romană a acestei cetăţi, părăsită de trupele imperiale de-abia cu prilejul atacului hunic din Peninsula Balcanică din 447 e.n.

Trei catarame de aur, în tehnica *cloisonné*, au fost găsite izolat pe vremuri, undeva pe malul pîrîului Cîlnău, afluent al Buzăului. Altă cataramă asemănătoare este dată ca provenind din Oraşul Stalin. Aceste piese nu pot fi considerate drept documente ale prezenţei unor huni în acele părţi, deoarece ştim că şi nobilii ostrogoţi sau alani din armata hunică le purtau; este totuşi caracteristic că aceste descoperiri se grupează pe cele două versante ale munţilor Buzău, în timp ce cazanele hunice se înşiruie pe linia Dunării, în cîmpie. Fără noi descoperiri nu se poate descifra semnificaţia istorică a acestei situaţii.

Ele semnalează oricum existenţa în regiunile respective a unor reprezentanţi ai stăpînirii hunice şi ca atare şi a unei vieţi omeneşti organizate. O semnificaţie deosebită au alte două descoperiri din vremea hunică, făcute dincoace de Carpaţi. Una este aceea de la *Chiojd* (r. Cislău), în valea superioară a Buzăului. Acolo a fost distrus de locuitori un mormînt, al cărui inventar bogat s-a risipit, salvîndu-se pentru ştiinţă numai cîteva sfărîmături dintr-o mare fibulă de argint împodobită cu capete de vultur şi cu plăci de aur încrustate cu pietre. Fragmentele sînt suficiente pentru a îngădui reconstituirea piesei, care se arată a aparţine stilului nou, din jurul anului 400 e.n. şi a fi de formă gotică nefolosită de alte neamuri. A fost desigur un mormînt feminin de « principesă », şi se pune întrebarea: care era societatea omenească, acolo în munţi, în care la vremea aceea putea să existe o pătură conducătoare în situaţie de a-şi procura, din atelierele nord-pontice, piese lucrate în timpul dominaţiei hunice? Nu poate fi vorba în nici un caz de vizigoţii din Caucaland, deoarece mormîntul este sigur mai tîrziu ca anul 380, nici de ostrogoţi fugari din timpul năvalei hunice, ipoteză căreia i se opune data mormîntului. Pe de altă parte este greu de presupus că vizigoţii rămaşi, eventual, aici după 380 au mai putut să se acomodeze atît de bine cu noile condiţii, iar gepizii nu putuseră ajunge la acea dată în munţii Buzăului. Ar putea fi vorba de conducători ostrogoţi în solda hunilor din perioada în care, între 395 şi 408, şeful hunic Uldis îşi avea o bază de operaţie, de pornire a atacurilor sale în Moesia, aici, în preajmă, în stepa Bugeacului şi în Mun-

tenia. Mai probabil însă ne găsim în fața unor documente care atestă trecerea către apus a unor cete de ostrogoți, fugind din calea hunilor.

În același sens vorbește și un mormînt, tot feminin, dar de data aceasta al unei persoane mai modeste, descoperit în 1933 întîmplător în com. Nicolae Bălcescu (astăzi înglobată în orașul Roman). Scheletul era întins pe spate și orientat cu capul la apus. Din inventar s-au salvat două fibule de bronz, de tip gotic, evoluate din cele de tip Sîntana de Mureș, doi cercei de bronz și perle de chihlimbar. Descoperirea aparține de asemenea primei jumătăți a sec. V e.n. și ne semnalează și ea prezența unei populații cu tradiții gotice, aflată în legături cu lumea în care se nășteau noile forme de cultură materială și cu centrele de schimb care vehiculau materiile prime prețioase (chihlimbarul).

Aceeași situație se reflectă și în Transilvania în cele două tezaure de podoabe gotice și de medalioane romane de aur găsite la Șimleul Silvaniei, ca și în descoperirea înrudită, dar mai modestă de la Velț (r. Mediaș). Dar tot atît de mult se pune și problema populației localnice, stabile, a celor care au continuat să locuiască în țara lor și să producă lucrînd pămîntul și crescîndu-și vitele.

Cercetarea arheologică a reușit în 1959 să identifice în Transilvania, la Bratei (r. Mediaș) urmele populației localnice din vremea de după năvala hunilor și plecarea goților. Dincolo de munți, descoperiri făcute în același an la Ipotești, (r. Slatina), Cîndești (r. Buzău) și la București-Ciurel, au dovedit că populația locală, avînd o cultură materială ce păstra tradiția celei din sec. IV e.n. și reflecta o puternică influență romano-bizantină, s-a menținut după năvala hunică și pînă în momentul așezării slavilor, după cum se constatase indirect prin descoperirile din cimitirul slav de la Sărata-Monteoru.

Oricît de violentă și de catastrofală a fost, privită pe plan general european, năvala și dominația hunică, pentru spațiul carpato-dunărean al țării noastre ea s-a dovedit a fi fost doar un episod, care a zdruncinat desigur puternic temeiurile vieții locale, dar nu a instalat aici o populație nouă, ci, dimpotrivă, a determinat emigrarea populațiilor de origine germanică și sarmatică.

Gepizii

S-a arătat mai sus (vezi paragraful despre goți) că în a doua jumătate a secolului II o parte din goții stabiliți în regiunea vărsării Vistulei în Marea Baltică a plecat spre sud și, coborînd de-a lungul Niprului, a ajuns în regiunea pontică. Cei rămași la țărmul Balticei s-au dezvoltat ca o populație aparte, cunoscută de acum înainte sub numele de gepizi. Această denumire derivă din verbul *giban* (a da), avînd aici semnificație de « cei înzestrați, dotați cu, cei fericiți ».

Urmînd goților cîteva decenii mai tîrziu, pe la mijlocul sec. III, se pun în mișcare spre sud și gepizii. Nu este lipsită de temei teza care explică migrația gepizilor prin situația provinciei Dacia. Aceasta fiind asaltată de populațiile libere și slăbită de criza internă din timpul stăpînirii « împăraților soldați », gepizii aveau motiv să spere că vor reuși să ocupe teritorii noi în interiorul pro-

vinciei. În apropierea Daciei, gepizii locuiau într-o « țară închisă de munți înalți și îngustată de păduri dese », care se afla probabil pe versantul exterior al Carpaților Păduroși. Pentru a ieși din această situație, ei cer teritorii de locuit de la goți, dar aceștia refuză să le satisfacă cererea și se opun cu armele. Lupta s-a dat la Galtis lîngă rîul Auha [1] și se încheie cu înfrîngerea gepizilor. În privința datei și locului acestei bătălii s-au formulat diferite ipoteze, dintre care una a încercat să fixeze locul în interiorul Transilvaniei la Ungra (r. Rupea), lîngă Olt, susținînd că Auha ar fi identic cu Aluta, denumirea antică a Oltului, iar Galt, numele actual german al comunei Ungra, ar deriva de la Galtis. După o altă părere, cîmpul de luptă trebuie localizat în Ardealul de nord-vest, în presupusa zonă de contact a teritoriilor locuite de goți și de gepizi. Analiza pasajului din Iordanes, singurul izvor de care dispunem despre acest eveniment, arată că lupta s-a dat după ce gepizii au ajuns în vecinătatea goților, probabil în anul 249. Deoarece la această dată prezența goților în provincia Dacia este exclusă, mult discutata bătălie de la Galtis lîngă Auha trebuie localizată în afara Carpaților, eventual în Moldova de nord.

Din același timp datează și o altă mențiune, nesigură, a gepizilor în izvoarele antice. Într-o informație tîrzie, din sec. VII, se amintește că împăratul Philippus, care a murit în anul 249, ar fi fost rănit în luptele împotriva gepizilor [2]. Această informație de mîna a doua este luată dintr-un izvor din secolul VI în care se folosește probabil greșit termenul de gepizi în loc de daci (liberi).

După înfrîngerea suferită din partea goților, gepizii s-au retras în țara lor muntoasă, locuind probabil pe amîndouă versantele Carpaților, ca, înaintea lor, costobocii sau vandalii. În anul 269, scurt timp înaintea eliberării Daciei. ei participă la o mare alianță a triburilor germanice împotriva imperiului roman și cu această ocazie se menționează în mod sigur prezența gepizilor în apropierea frontierelor romane [3]. Pe la 290 gepizii repetă, împreună cu vandalii, încercarea de a ocupa teritorii de la goți, dar și de data aceasta fără succes [4]. Alianța lor cu vandalii arată că, între timp, ei au început să graviteze spre interiorul Carpaților, locuind probabil de pe atunci în regiunea cursului superior al Tisei.

Timp de peste un secol gepizii au continuat să trăiască liniștiți în teritoriul lor, neavînd posibilitatea să-l mărească sau să se mute în alt loc, încît nu mai sînt amintiți în izvoare pînă la invazia hunilor. Apariția acestor călăreți nomazi din răsărit în apropierea Carpaților provoacă adînci transformări în situația politică și demografică, determinînd retragerea spre apus a numeroase triburi germanice și de altă origine. Spre deosebire de acestea, gepizii rămîn pe loc, devin supușii hunilor și chiar participă la expedițiile lor împotriva imperiului

---

[1] Iordanes, *Getica*, XVII, 98—99.
[2] *Chronicon Paschale*, p. 503.
[3] *SHA*, XXIV, 6, 2.
[4] Mamertinus, *Genethliacus Maximiani*, 17, în *Panegyrici Latini*, ed. A. Baehrens, Lipsca, 1911, 287.

roman. După moartea subită a lui Attila în anul 453, regele lor Ardarich organizează o coaliție și se răscoală împotriva jugului hunic. Într-o luptă decisivă, undeva în Cîmpia Pannonică lîngă rîul Nedao, hunii sînt învinși, iar gepizii își măresc considerabil, în urma victoriei repurtate, puterea și întinderea teritoriilor stăpînite. Ei încheie o alianță cu Bizanțul prin care se stabilesc timp de cîteva decenii relații pașnice între imperiul de răsărit și vecinii lui din nordul Dunării, în schimbul unor plăți anuale. După anul 471 gepizii ocupă orașul Sirmium care avea o poziție strategică dominantă și reprezenta un punct obligatoriu de trecere între imperiul roman de apus și cel de răsărit [1]. Regele gepizilor își mută aici reședința, iar în monetăriile orașului se bat chiar monede gepide.

Pe la anul 500 se așază în Cîmpia Pannonică longobarzii, care devin astfel vecinii apuseni ai gepizilor. În primele decenii, cele două triburi germanice colaborează uneori împotriva Bizanțului, iar familiile lor stăpînitoare încheie legături matrimoniale. Ulterior se accentuează însă rivalitatea și dușmănia între cele două triburi, sfîrșind cu prăbușirea stăpînirii gepide. Pentru a-și asigura superioritatea militară, longobarzii se aliază cu avarii în schimbul unor concesii apăsătoare. În războiul dezlănțuit, gepizii sînt zdrobiți în anul 567, iar avarii ocupă, conform înțelegerii cu longobarzii, întregul teritoriu stăpînit de gepizi. Prin aceasta ei devin, pentru mai bine de două secole, stăpînii bazinului Dunării mijlocii.

După înfrîngerea gepizilor, nepotul regelui lor se refugiază cu tezaurul tribului împreună cu episcopul arian la Constantinopol. Un număr mai mic de familii gepide urmează pe învingătorii longobarzi în Italia, în anul 568, iar majoritatea lor, neavînd unde să se refugieze rămîn în țară și dispar cu timpul printre populația băștinașă. În anul 593 generalul bizantin Priscus, făcînd o expediție împotriva slavilor din Muntenia răsăriteană, a fost ajutat de un « gepid », odinioară creștin, care trăia printre slavi [2]. Prezența unui gepid în acele locuri este puțin probabilă, încît această persoană pare să fi fost mai curînd un locuitor băștinaș căruia numai izvorul bizantin îi spune gepid. În anul 601, cu ocazia expediției aceluiași general bizantin împotriva avarilor, acesta întîlnește încă în nordul Dunării, undeva în Banat, trei sate gepide. Printre prizonierii făcuți în timpul acestei campanii, se amintesc în afară de avari, slavi, gepizi și alți « barbari » sub care s-ar putea înțelege prizonieri aparținînd, eventual, populației băștinașe [3]. Scriitorul bizantin Theophanes afirmă că din oastea avară, care a asediat în anul 626 Constantinopolul ar fi fost invitați să facă parte, alături de avari, slavi și bulgari, chiar și contingente gepide [4]. După această dată nu mai există mențiuni demne de crezare despre gepizi și, cam în aceeași perioadă, încetează și ultimele urme de cultură materială care ar putea fi atribuite

---

[1] Ennodius, *Panegyrici*, XII, 60, *MGH, AA*, VII, 210.
[2] Theophylactus Simocatta, VIII, 3.
[3] *Ibidem*, VI, 8, 9.
[4] Theophanes, *Chronographia* a. 6117, p. 315.

gepizilor. Astfel, după ce se prăbuşise în anul 567 din punct de vedere politic stăpînirea gepizilor, pe la mijlocul secolului VII se încheie şi din punct de vedere etnic procesul lor de asimilare în masa populaţiei băştinaşe şi slave.

Unii cercetători au încercat să susţină că gepizilor, contopiţi cu populaţia băştinaşă, le-ar reveni un oarecare rol în procesul de formare a poporului romîn. Aceste încercări au fost pe bună dreptate respinse ca nejustificate şi lipsite de temei ştiinţific [1]. Ipoteza că în lexicul limbii romîne s-ar păstra un număr considerabil de cuvinte germane vechi, nu rezistă criticii. Dintre cuvintele propuse se pare că doar doi-trei termeni ar putea fi de origine veche germană (de ex. *nasture* şi *tureatcă*), dar trecute prin filiera romanică.

Fig. 175. — Uneltele unui argintar descoperite într-un mormînt gepidic de la Bandu de Cîmpie.

Din punctul de vedere al organizaţiei politice, gepizii se aflau într-o fază înaintată a democraţiei militare. Ca şi la alte triburi din timpul migraţiilor, puterea regelui creştea în dauna importanţei căpeteniilor de ginţi şi seminţii. Demnitatea lui era ereditară în familia stăpînitoare; el deţinea rolul decisiv în conducerea tribului, dar în hotărîrile importante era dependent de voinţa adunării poporului. În urma ocupării oraşului Sirmium şi a împrejurimilor lui, gepizii au venit în contact direct cu cultura şi cu formele de organizare administrativă şi politică a imperiului roman. Astfel se pot presupune la gepizii din această zonă forme de viaţă mai evoluate decît la cei din alte regiuni. Aceasta se manifestă şi în faptul că uneori stăpîneau doi regi, unul la Sirmium, iar al doilea asupra celorlalţi gepizi din restul teritoriului.

E necesar a fi relevat un aspect al vieţii spirituale ce nu este lipsit de importanţă nici pentru traiul populaţiei băştinaşe romanizate din aceste veacuri,

[1] Această părere a fost susţinută îndeosebi de C. C. Diculescu, care pe această cale eronată încerca să sprijine continuitatea populaţiei băştinaşe în Dacia. Argumentele de ordin lingvistic şi arheologic au fost respinse de critică, dar lucrările sale, caracterizate prin folosirea exhaustivă şi judicioasă a izvoarelor literare şi-au păstrat importanţa lor ca sinteze valoroase pentru istoria regiunilor carpato-danubiene în primele veacuri de după părăsirea Daciei.

constituind un sprijin pentru menținerea limbii șispecificului ei etnic : creștinismul în timpul gepizilor. Începutul creștinării acestora datează încă de la sfîrșitul secolului IV, dar creștinarea lor în masă se poate considera încheiată abia în secolul V, după prăbușirea stăpînirii hunice. Ei au îmbrățișat, ca și majoritatea celorlalte seminții germanice, creștinismul de rit arian, cu demnitari eclesiastici proprii. O dovadă pentru existența creștinismului la gepizi o constituie în cultura materială crucile incizate pe cele trei inele de aur din mormîntul principelui Omharus de la Apahida, din a doua jumătate a secolului V. Indicii despre elemente germanice creștine în Transilvania există în izvoare și în cultura materială și după căderea stăpînirii lor. Astfel s-au găsit în cimitirul de la Unirea (Vereșmort) din prima jumătate a secolului VII catarame și aplici cu semnul crucii. Creștinismul gepizilor a contribuit și el la apropierea acestora de populația romanică, ușurînd pînă la urmă asimilarea triburilor migratorii germanice.

În linii mari, izvoarele literare permit urmărirea istoriei gepizilor de la constituirea lor ca trib independent în regiunea Vistulei în secolul II, pînă la dispariția lor în prima jumătate a secolului VII. Pentru precizarea caracterului stăpînirii lor pe teritoriul patriei noastre și a traiului populației băștinașe în această perioadă, indicațiile izvoarelor literare sînt mai puțin precise. Numai Iordanes dă informații despre întinderea teritorială a stăpînirii gepizilor și despre prezența lor în Transilvania. Alături de acest izvor, pentru reconstituirea istoriei Transilvaniei în secolele V—VII în perioada dintre prăbușirea puterii hunilor și pătrunderea și așezarea slavilor în această regiune, e necesar să folosim urmele culturii materiale.

Vorbind despre teritoriul ocupat de vandali între Mureș și cele trei Crișuri, Iordanes dă informația că în vremea cînd scria el, adică pe la 550, locuiau acolo gepizii [1]. Cu această ocazie scriitorul îi menționează în Crișana pe lîngă rîurile Marisia (Mureș), Crisia (Criș) Miliare și Gilpil, acestea din urmă putînd fi identificate cu Crișul Alb și Crișul Negru. Prezența gepizilor în Crișana este plauzibilă prin faptul că, dorind să ocupe pămînturi mai bune, ei au coborît pe valea Tisei și s-au așezat în zona evacuată de vandali, prin plecarea acestora spre apus, cel mai tîrziu pe la anul 400. Dacă pînă pe la mijlocul secolului V gepizii au locuit numai într-o regiune de margine a țării noastre, după victoria lor asupra hunilor ei și-ar fi extins, după Iordanes, stăpînirea asupra Daciei întregi [2]. În imaginea lui Casiodor, pe care îl urmează ca izvor principal Iordanes, acest teritoriu era identic cu provincia romană Dacia. Iordanes, descriind întinderea stăpînirii gepide după lupta de la Nedao, o delimitează de-a lungul frontierelor vechi ale provinciei Dacia, completată cu valea Tisei ocupată de gepizi mai demult. Astfel, după Iordanes, «Gepidia» s-ar întinde între Tisa și Dunăre, de-a lungul Carpaților, pînă la rîul Flutausis [3], care se crede că ar fi identic cu Oltul de astăzi. Această

[1] Iordanes, *Getica*, XXII, 113.
[2] *Ibidem*, L, 264.
[3] *Ibidem*, V, 33—34, XII, 74.

delimitare sumară şi prea cuprinzătoare, preluînd imaginea geografică a Daciei romane pentru teritoriul stăpînit nominal sau în mod efectiv de gepizi, poate fi controlată astăzi în lumina materialelor arheologice.

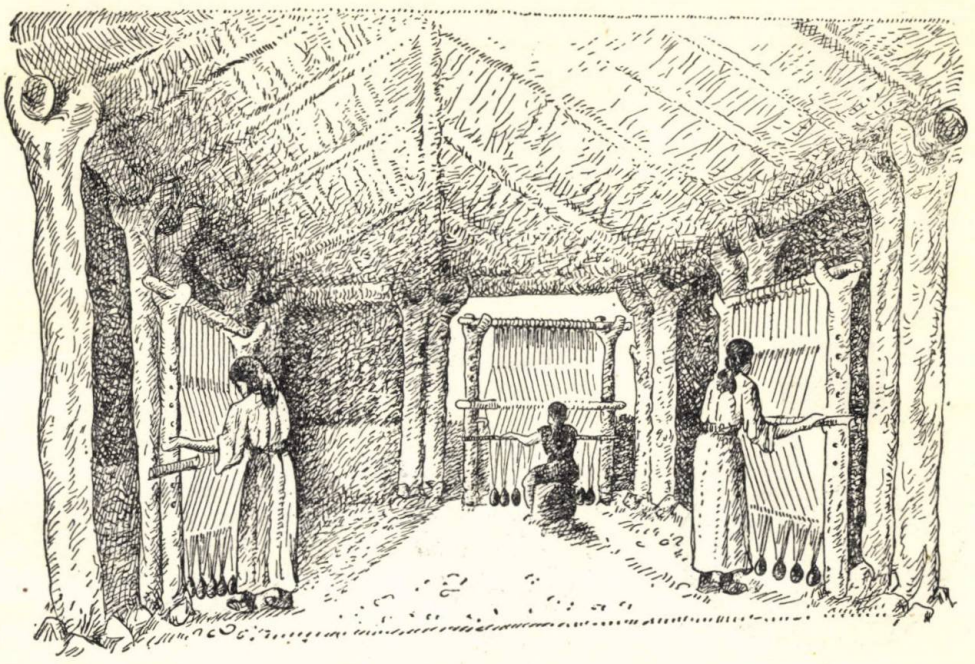

Fig. 176. — Bordei cu trei războaie de ţesut, din aşezarea de la Moreşti — sec. VI e.n. (reconstituire).

Este un fenomen interesant că, cu cîteva rare excepţii, nu se cunosc materiale arheologice din secolul V care ar putea fi atribuite gepizilor, cu toate că existenţa lor timp de vreo două secole rezultă în mod sigur din izvoare. În sec. V există o oarecare cezură între reminiscenţele culturii antice şi între cultura materială prefeudală în curs de formare. Acest fenomen a fost observat şi în fostele provincii ale imperiului roman de apus, în Franţa, Belgia, Germania de sud şi Anglia, unde prezenţa populaţiei băştinaşe şi a triburilor migratorii este atestată în izvoare, dar cultura lor materială este prea puţin sau de loc cunoscută [1]. Nu este deci de mirare că nici în Transilvania materialele arheologice din sec. V nu sînt prea numeroase şi lămuritoare, dacă nu cumva această lacună se datoreşte insuficienţei cercetărilor.

Gepizii erau prea puţini la număr ca să poată locui pe toată întinderea teritoriului arătat ca fiind stăpînit de ei. Concentraţi în grupe mai mici de-a lungul unor artere principale de circulaţie, îi întîlnim în primul rînd în valea

[1] J. Dhoudt, S.J.D. de Laet, P. Hombert, *Quelques considérations sur la fin de la domination romaine et les débuts de la colonisation franque en Belgique*, în *L'Antiquité classique*, XVII, 1948, p. 133—156.

Tisei, unde ei au stat un timp mai îndelungat şi unde se află principalele cimitire atribuite gepizilor (de ex. Szolnok-Szanda, Szentes-Nagyhegy, Kiszsombor etc.), iar după ocuparea oraşului Sirmium, ei s-au aşezat şi în această regiune, în apro-

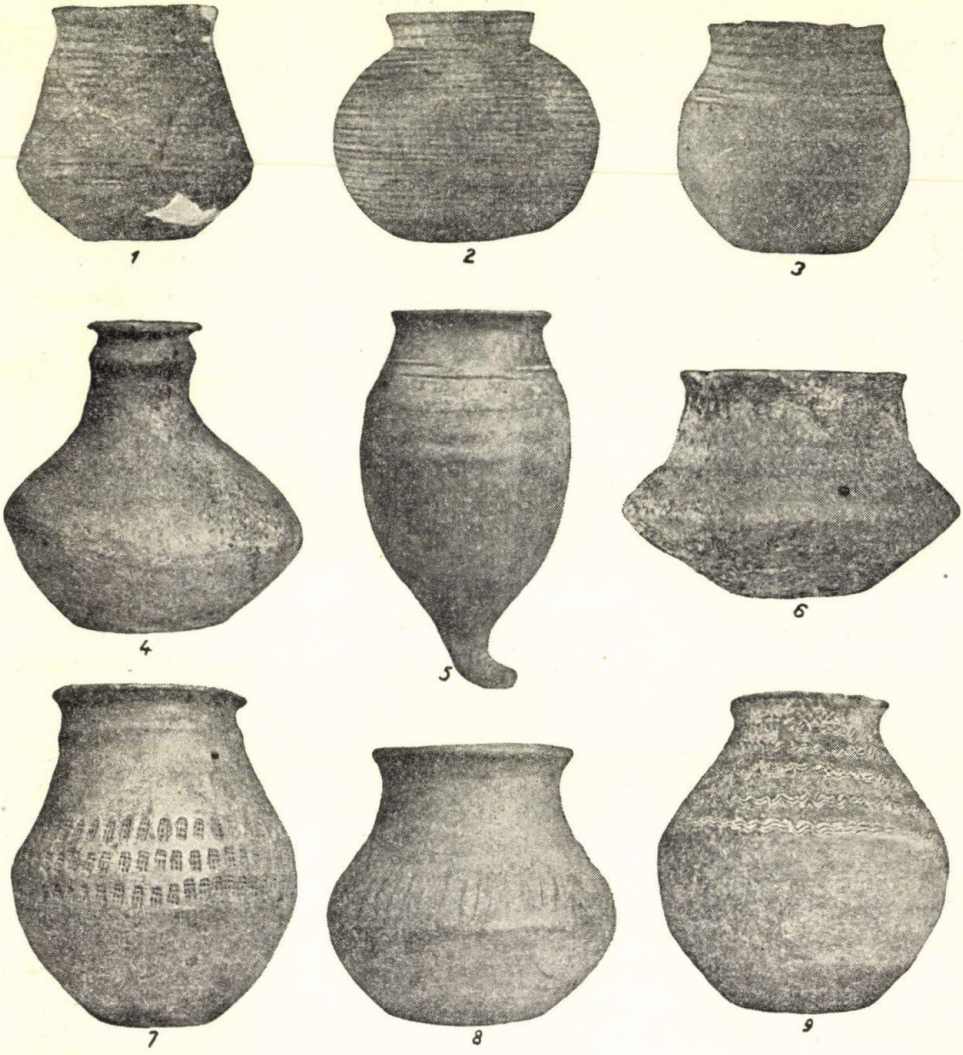

Fig. 177. — Vase din cimitirele gepidice.
1—2, Moreşti; 3,6, Socodor; 4, 5, 7—9, Bandu de Cîmpie.

pierea imperiului Bizantin. Aici a fost descoperită una din acele paftale luxoase cu cap de vultur, care în aceste regiuni pot fi atribuite gepizilor. Alte trei exemplare au apărut în cimitirele amintite de-a lungul Tisei. Din Transilvania propriu-zisă se cunosc asemenea piese de la Fundătura (r. Gherla), în valea Someşului Mic, şi de la Cipău (r. Luduş), în valea Mureşului. Spre răsărit de Tisa, în Crişana

şi în Banat descoperiri de factură gepidă se cunosc de la Valea lui Mihai, una dintre cele mai timpurii descoperiri gepide pe teritoriul ţării noastre, mormîntul unui luptător, apoi cîteva morminte de la Oradea şi de la Socodor (r. Criş). Pentru stăpînirea gepizilor asupra Olteniei, cum o susţine Iordanes, lipsesc orice indicii, încît ipoteza unei supremaţii, chiar numai nominale, asupra acestui teritoriu trebuie respinsă.

După afirmaţia lui Iordanes, pătrunderea gepizilor în Transilvania a avut loc după prăbuşirea imperiului hunic, pe la mijlocul secolului V. Totuşi cea mai timpurie şi totodată singura descoperire din sec. al V-lea în Transilvania propriu-zisă care poate fi atribuită gepizilor este mormîntul princiar de la Apahida, pe valea Someşului Mic. După cum rezultă din inscripţia de pe unul din cele trei inele de aur pe care le purta, numele celui înmormîntat este Omharus. Mortul a fost îmbrăcat în veşmînt bogat, prins cu o fibulă de tip roman şi cu catarame incrustate cu almandine. La braţ purta o brăţară şi pe haine sau pe cap pandative cu lănţişoare împletite. Din inventarul funerar fac parte de asemenea, două căni romane de argint, ornamentate cu scene bachice. În timp ce piesele de port sînt lucrate în stilul atelierelor pontice, fibulele şi cănile au fost confecţionate în imperiul roman. Cele mai multe din obiectele inventarului funerar au analogii foarte apropiate în mormîntul regelui franc Childeric de la Tournay din Franţa de nord, mort în anul 481, care datează şi mormîntul lui Omharus în aceeaşi epocă. Locul descoperirii ca şi data timpurie a acestui mormînt duc la concluzia că gepizii au pătruns în Transilvania dinspre nord-vest.

Urmele de cultură materială din secolul al VI-lea şi din prima jumătate a secolului al VII-lea sînt mai numeroase şi arată o factură unitară, comună populaţiei băştinaşe şi celei migratorii. Cu toate că majoritatea descoperirilor e firesc să aparţină populaţiei locale, ele au fost atribuite, în mod greşit, exclusiv gepizilor. Probabil la prezenţa populaţiei băştinaşe face aluzie şi Iordanes cînd aminteşte de « popoarele gepizilor », deci de populaţiile stăpînite de gepizi [1]. Spre deosebire de regiunea Tisei unde nu se cunosc decît cimitire, în Transilvania există aşezări şi locuinţe, fenomen care poate să fie specific Transilvaniei, legat tocmai de prezenţa populaţiei băştinaşe. Factura unitară a culturii materiale arată că între populaţia băştinaşă şi gepizi s-a stabilit o comunitate de viaţă, localnicii folosind obiectele de metal de factură germanică, iar gepizii preluînd de la băştinaşi tehnica de a lucra ceramica după tradiţiile secolelor premergătoare. Gepizilor le poate fi atribuit şi tezaurul cu monede de aur bizantine de la Şeica Mică (r. Mediaş), în valea Tîrnavei Mari, care cuprinde monede primite probabil ca subsidii din partea imperiului romano-bizantin. Îngroparea acestui tezaur, din care ultima monedă a fost emisă în timpul lui Iustin I (518—527), se datoreşte probabil prăbuşirii stăpînirii gepide sub loviturile avarilor din 567.

[1] Iordanes, *Getica*, XII, 73.

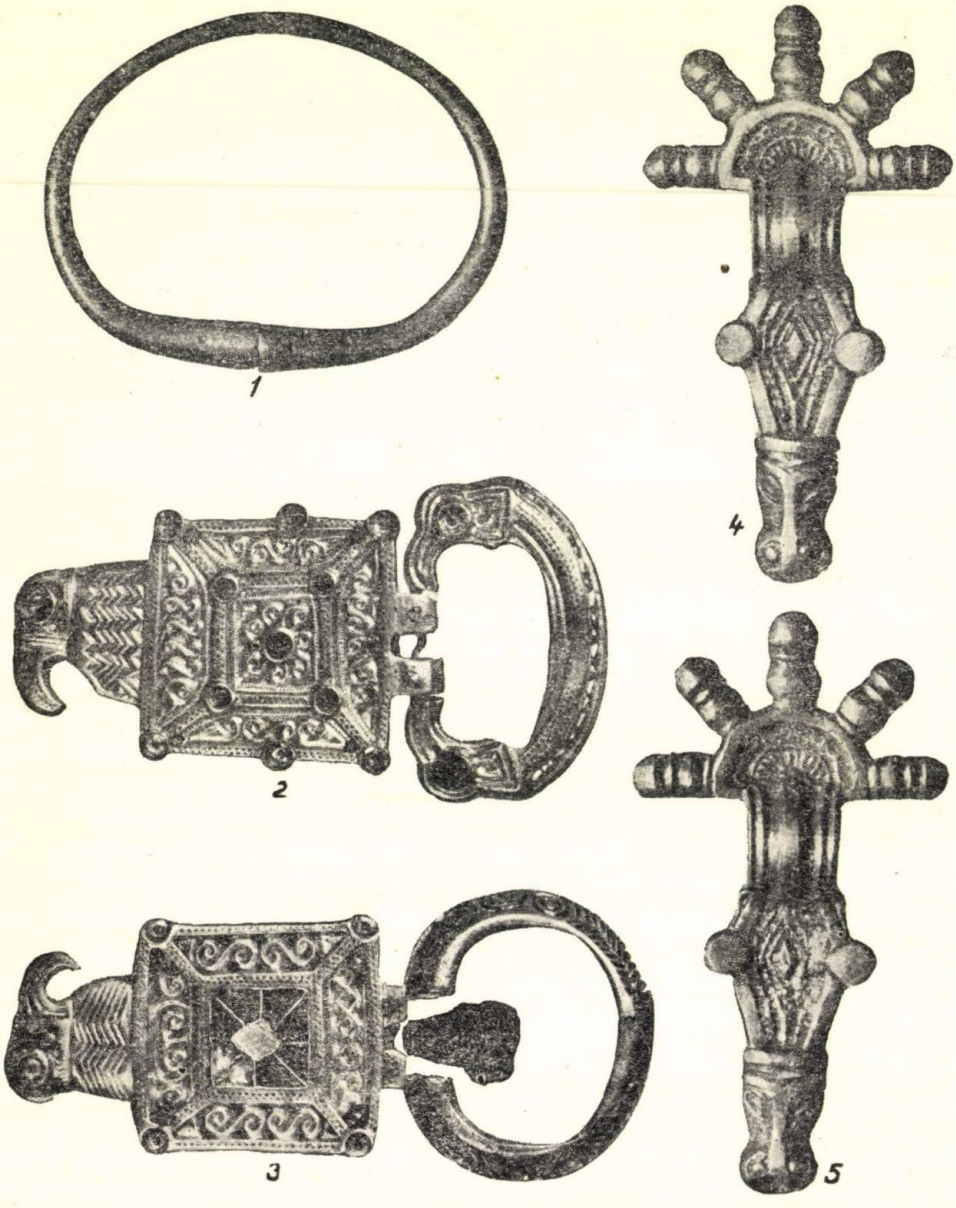

Fig. 178. — Podoabe de caracter gepidic.
1, brăţară de argint (Moreşti); 2—3, catarame de argint (Fundătura şi Cipău); 4—5, fibule « digitate » de argint (Moreşti).

O imagine sugestivă a culturii materiale din secolul al VI-lea şi a traiului populaţiei din Transilvania ne dă întinsa aşezare de la Moreşti din valea Mureşului, lîngă Tg.-Mureş. Ea începe probabil încă din secolele premergătoare şi continuă în secolul al VI-lea cînd se aşază aici şi gepizii. Diferenţierea locuitorilor din punct de vedere economic şi social este puţin accentuată. Conţinutul bordeielor, destul de sărăcăcios, constă de obicei doar din vase, rîşnite şi greutăţi de ţesut, care indică existenţa războaielor de ţesut în foarte multe locuinţe. Unele bordeie mai mari sînt adevărate ateliere, avînd trei războaie de ţesut în aceeaşi încăpere. Din inventarele funerare ale cimitirului se pot deduce multe amănunte despre portul şi armele locuitorilor, chiar şi despre uneltele lor de producţie. Bărbaţii sînt înmormîntaţi uneori cu o spadă lungă sau cu o sabie mai scurtă şi cu tolba în care se află săgeţi de diferite mărimi cu două sau trei muchii. Din scuturile lor s-a păstrat partea centrală de fier, aşa-numitul « umbo », acoperind deschizătura unde mîna luptătorului prindea scutul. De centura legată cu o cataramă era fixat un cuţit de fier. Părul era prins, deopotrivă la bărbaţi şi la femei, cu un pieptene bilateral de os, iar haina împodobită cu fibule « digitate » pe care le purtau uneori şi bărbaţii. Cerceii ornamentaţi cu un cub masiv poliedric apar numai în mormintele feminine. În jurul gîtului, femeia purta o salbă de mărgele de diferite forme şi culori. În mormintele lor se întîlnesc frecvent şi prîsnele indicînd una dintre îndeletnicirile principale ale femeii, torsul firelor pentru ţesut. În această perioadă exista şi obiceiul să se pună bărbatului în mormînt diferite unelte, de exemplu cute şi cuţite pentru prelucrarea lemnului. În cimitirul de la Band s-au găsit într-un mormînt uneltele unui argintar, ceea ce arată că majoritatea pieselor de metal ale portului, cataramele şi fibule, erau lucrate de meşteri locali. Produsele ceramice sînt variate, lucrate la roată, de culoare cenuşie şi arse inoxidant. Ele continuă tradiţiile mai vechi ale ceramicii locale, dar nu mai au calitatea şi fineţea celei din secolul IV. Aşezarea era înconjurată de mai multe linii de apărare cu valuri de pămînt şi şanţuri de dimensiuni considerabile. Între valul exterior şi linia de mijloc se întinde o largă zonă nelocuită, folosită probabil pentru adăpostirea turmelor. Importanţa creşterii vitelor mari, completînd într-o măsură considerabilă agricultura, rezultă din cantitatea mare de oase găsite în aşezare. În afară de oase de boi şi de cai, s-au descoperit şi oase de bivol, ceea ce dovedeşte că acest animal trăia în Transilvania, contrar părerii curente, înaintea venirii avarilor cărora li se atribuia aducerea lui în ţinutul carpato-danubian. Împrejmuirea întregii aşezări cu lucrări de apărare ca şi uniformitatea locuinţelor scot în evidenţă caracterul încă puţin diferenţiat din punct de vedere social al locuitorilor organizaţi în obşte şi arată lipsa unor elemente care să indice trecerea spre forme de organizare feudală mai evoluate.

Descoperiri importante din perioada stăpînirii gepizilor s-au mai făcut pe Mureş în jos, la Cipău (r. Luduş), unde se află o aşezare deschisă de tip Moreşti, în apropierea căreia a fost descoperit şi cimitirul. O altă aşezare fortificată din această perioadă, mai modestă decît cea de la Moreşti, s-a

identificat pe înălțimile văii Tîrnavei Mari, deasupra comunei Porumbenii Mici (r. Cristurul Secuiesc).

Precizări mai amănunțite despre apartenența etnică a așezărilor și materialelor găsite în ele nu se pot face deocamdată, deoarece comunitatea de viață a migratorilor cu populația locală a determinat factura unitară a culturii materiale din aceste secole. După cum s-a mai relevat, este însă cert că majoritatea descoperirilor arheologice aparține populației băștinașe, iar cele pretinse gepide sînt mai mult întîmplătoare și sporadice.

Încă în sec. VI așezarea de la Moreşti pare să fi fost abandonată sau să-și fi pierdut importanța. Nu este exclus ca locuitorii ei să se fi retras din valea deschisă a Mureșului în regiuni mai ferite din interiorul cîmpiei ardelene. Astfel se cunoaște de la Band (r. Tg. Mureș), un cimitir care continuă din punct de vedere cultural pe cel de la Moreşti, dar are și anumite elemente noi, proprii primei jumătăți a secolului VII. Aici se întîlnesc piese presate din lamă de argint, iar în mormintele cele mai tîrzii de pe marginea cimitirului apare obiceiul de a pune în morminte bucăți de cai, obicei care trebuie pus pe seama întăririi influenței culturale avare. Sfîrșitul cimitirului de la Band, ca și al celui contemporan de la Unirea (Vereşmort), marchează dispariția ultimelor elemente germanice în Transilvania și totodată contopirea lor cu masa populației băștinașe.

Avarii

Cu hunii începe în sec. IV seria migrațiilor populațiilor călărețe nomade, care în valuri succesive vin din interiorul Asiei oprindu-se mai întîi în vastele cîmpii ale Ucrainei, de unde înaintează mai departe spre apus. Ca dintr-un rezervor se revarsă din centrul Asiei, în căutare de pășuni și de pămînturi noi, populații de crescători de vite, împinse și urmărite de alte seminții nomade. Cauzele acestor mișcări trebuie căutate în primul rînd în structura economică și socială specifică populațiilor nomade de păstori, dar eventual contribuie la ele și anumite cicluri climatice, care, în perioada de secetă, influențează calitatea pășunilor și obligă pe crescătorii de vite să caute alte teritorii de pășunat pentru turmele lor. Astfel, după mai puțin de două secole de la năvălirea hunilor, apare în regiunea Caucazului, pe la mijlocul sec. VI, o nouă populație de călăreți nomazi, avarii, care încearcă să intre în legătură cu imperiul bizantin.

Istoria avarilor înainte de mijlocul secolului VI este puțin lămurită. Originari din Mongolia, avarii au fost identificați cu populația Chuan-Chuan. Pe la 460, ei supun unele triburi huno-bulgare, însă fiind asaltați la rîndul lor și de triburi turanice, trimit în 558 o ambasadă la Constantinopol, oferindu-și serviciile în schimbul unor subvenții anuale și al unor teritorii de locuit. Între anii 558 și 562 ei intervin în conflictele dintre populațiile care locuiau în spațiul dintre Caucaz și Carpați și reușesc să supună o serie de triburi. Cu acest prilej ei duc lupte și cu anții. În anul 562, avarii și-au reînnoit cererea față de bizantini, de a li se acorda un teritoriu unde să se așeze. Împăratul de la Bizanț le oferă

teritoriul din Pannonia Secunda între Dunăre, Sava şi Drava, o regiune situată la întretăierea zonei de interese a Bizanţului cu cea a longobarzilor şi a stăpînirii gepide. Avarii nu se simţeau încă destul de puternici să se opună unei coaliţii eventuale a acestor trei puteri, şi, în consecinţă, au refuzat să primească teritoriul oferit. Teama pe care le-o inspira puterea Bizanţului se manifestă şi după moartea lui Iustinian, cînd urmaşul acestuia a refuzat să continue plata subsidiilor, fără ca avarii să cuteze a se împotrivi acestei hotărîri. Refuzul i-a îndemnat probabil să se îndrepte împotriva francilor, pe care i-au atacat în Turingia, lîngă Elba. Fiind însă respinşi, se întorc spre sud şi primesc oferta longobarzilor ca în schimbul atacării gepizilor, ei să ia în stăpînire toată ţara acestora, jumătate din prada de război şi a zecea parte din turmele longobarzilor. Atraşi de promisiunile ademenitoare şi spre a scăpa de presiunea ameninţătoare a turanicilor din răsărit, avarii înaintează spre apus şi participă la luptele împotriva gepizilor, lupte care s-au terminat cu înfrîngerea completă a acestora şi cu luarea în stăpînire — potrivit convenţiei încheiate — a teritoriilor dominate de gepizi. Totodată longobarzii, pentru a se sustrage vecinătăţii periculoase a aliaţilor lor, au plecat în primăvara anului 568, poate chiar forţaţi de avari, în Italia. Astfel începe ascensiunea vertiginoasă a puterii avarilor.

În legătură cu drumul de pătrundere a avarilor, s-a discutat dacă ei au înaintat de-a lungul Dunării spre Cîmpia Pannonică. Mai probabilă pare însă pătrunderea avarilor din nord peste Carpaţi, folosind drumul pe care au pătruns şi alte populaţii de călăreţi în Cîmpia Pannonică.

Profitînd de înfrîngerea gepizilor, bizantinii ocupă Sirmium şi împotriva lui se îndreaptă acum atacul avarilor care revendicau pentru ei, în baza convenţiei încheiate cu longobarzii, acest punct întărit deţinut mai înainte de gepizi. Fiind iminentă izbucnirea războiului între perşi şi bizantini, aceştia din urmă, după lupte şi tratative îndelungate, încheie în 573 pacea cu avarii, obligîndu-se la plata unor subsidii anuale de 80 000 solidi (364 kg aur), sumă care se ridică uneori, în urma unor plăţi suplimentare, chiar la 120 000 solidi. Această sumă uriaşă reprezintă totuşi numai 1,5% din veniturile totale ale imperiului. În anul 579, pretextînd o expediţie împotriva slavilor, avarii atacă iarăşi oraşul Sirmium, care după o rezistenţă eroică de trei ani capitulează şi devine reşedinţa caganului. Prin cucerirea acestui oraş avarii şi-au asigurat pentru un deceniu o poziţie strategică favorabilă, necesară ca punct de plecare pentru expediţiile lor de jaf şi de pradă în Peninsula Balcanică.

Abia după încheierea victorioasă a războiului împotriva perşilor în anul 591, bizantinii au din nou posibilitatea să intervină în mod activ pe frontul Dunării împotriva avarilor. În cursul acestor lupte avarii sînt nevoiţi să-şi mute din nou în nordul Dunării reşedinţa lor. Asasinarea împăratului Mauricius (582—602) şi tulburările din imperiul bizantin au permis însă avarilor să-şi refacă forţele şi să reînnoiască expediţiile lor de pradă în Peninsula Balcanică. O gravă ameninţare pentru existenţa imperiului o aduce anul 626, cînd capitala bizantină

este asediată printr-un atac combinat de către perşii ajunşi pînă la Bosfor, iar din partea europeană de o oaste numeroasă a avarilor din care făceau parte şi populaţiile aliate şi supuse lor. Avînd superioritatea pe mare şi ivindu-se certuri în oastea avară, apărătorii oraşului reuşesc să respingă atacul, silind pe atacatori

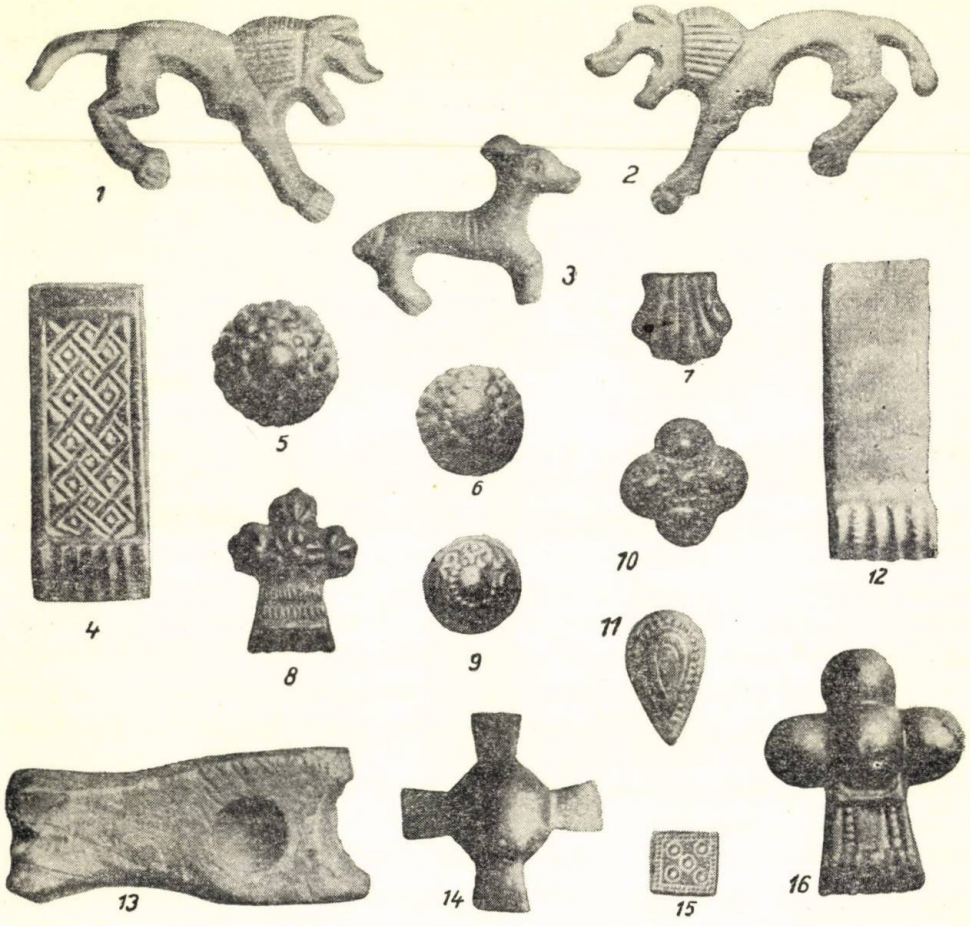

Fig. 179. — Modele de plumb pentru presarea prin ciocănire a podoabelor de metal, descoperite într-un mormînt avaric de la Felnac (sec. VII).

să înceteze asediul. Această înfrîngere constituie marea cotitură în istoria avarilor, care n-au mai îndrăznit după aceea să atace imperiul bizantin.

Cu cîţiva ani înainte de atacul împotriva Constantinopolului, în anul 623, pe teritoriul Cehoslovaciei de astăzi s-au răsculat slavii numiţi « venzi », sub conducerea unui negustor Samo, care a stăpînit apoi peste ei timp de 35 de ani. La cîţiva ani după eşecul suferit sub zidurile Constantinopolului, între avari şi cuturguri, care locuiau în Pannonia, au izbucnit lupte pentru obţinerea conducerii. Pînă la urmă, avarii au ieşit învingători, cuturgurii au fost izgoniţi

şi s-au refugiat pe teritoriul bavarezilor. Cam în acelaşi timp s-au eliberat de sub stăpînirea avarilor şi diferite populaţii bulgare din partea răsăriteană a imperiului avar, din regiunea pontică.

Aceste evenimente în totalitatea lor, răscoala lui Samo, înfrîngerea din anul 626, luptele interne cu cuturgurii (înrudiţi cu bulgarii?) şi pierderea dominaţiei în răsărit au slăbit puterea avară într-o măsură aşa de mare, încît, vreme de aproape un secol, avarii apar rareori în izvoarele contemporane.

Prăbuşirea definitivă a stăpînirii avare la sfîrşitul sec. VIII se datoreşte intervenţiei imperiului franc la care au contribuit însă şi bulgarii. N-ar fi exclus ca avarii să fi stăpînit în vremea aceea şi o anumită porţiune a malului drept al Dunării avînd ca vecini pe bulgari care i-au atacat din sud [1]. În două campanii militare, una în anul 795 şi alta în 796, francii reuşesc să cucerească şi să distrugă reşedinţa caganului, incinta fortificată şi sediul principal al avarilor, aşa-numitul « hring », o fortificaţie din valuri concentrice de pămînt care, după descrierea ce ni s-a păstrat, ar fi avut o întindere uriaşă. Învinşi, avarii se supun sau se refugiază la răsărit de Tisa, unde scapă de urmărirea francilor.

Francii au zdrobit definitiv puterea avarilor. Pînă în 805 mai au loc unele mici răscoale împotriva francilor, dar în anii următori avarii sînt atît de slăbiţi, încît puţinii rămaşi dintre ei au cerut chiar sprijinul acestora împotriva slavilor, care se îndreptau contra asupritorilor de odinioară. Ei mai sînt amintiţi o dată în anul 822; ultima menţiune a avarilor, şi aceasta nesigură, datează din 873. După aceea ei dispar de pe scena istoriei. Elemente ale culturii materiale avare continuă să persiste în cursul secolului IX, dar nu este lămurit dacă ele atestă existenţa efectivă a avarilor sau constituie doar perpetuarea unor influenţe culturale. În mod plastic se reflectă dispariţia totală a avarilor în cronica zisă a lui Nestor, în care, vorbindu-se despre luptele avarilor împotriva tribului slav al dulebilor, se spun următoarele: « ei muriră cu toţii şi n-a mai rămas nici un singur avar. Şi astăzi mai există în Rusia proverbul: au pierit ca avarii, de la care n-a mai rămas nici urmă şi nici moştenitor » [2].

Ca şi la alte populaţii călăreţe, cultura materială avară poate fi reconstituită din întinsele şi numeroasele lor cimitire. În schimb, nu se cunosc aşezări şi nu s-au identificat nici reşedinţele lor fortificate, despre a căror înfăţişare călugărul de la mănăstirea Sf. Gallus a lăsat o descriere exagerată şi confuză. Lipsa unor locuinţe stabile nu este surprinzătoare la o populaţie nomadă, care trăia în iurte şi se muta cu turmele din loc în loc. Pe baza inventarelor funerare ne putem face însă o imagine destul de precisă despre portul şi armele avarilor, despre obiceiurile lor şi chiar despre structura vieţii economice şi despre organizarea lor socială. Primele cimitire avare au fost săpate la Keszthely lîngă lacul Balaton, după care întreaga lor cultură materială a fost numită de tip Keszthely.

[1] Theophanes, p. 359.

[2] *Cronica lui Nestor, Izvoarele istoriei romînilor*, VII, ed. G. Popa-Lisseanu, Buc., 1935, p. 39.

Viaţa economică şi organizarea socială a avarilor poartă trăsăturile caracteristice unei populaţii nomade răsăritene. Baza vieţii economice o constituie creşterea vitelor mari. Timp îndelungat, preocuparea lor principală erau expediţiile de pradă şi de jaf, care le asigurau afluxul unei cantităţi uriaşe de metale

Fig. 180. — Inventarul unui mormînt avaric de la Sînpetrul German.

preţioase din imperiul bizantin sub formă de daruri, subvenţii anuale sau tribut. Dintre meseriaşi, fierarii se bucurau de o preţuire deosebită — întocmai ca la celelalte populaţii călăreţe răsăritene — dar şi uneltele unor argintari au fost descoperite în repetate rînduri în morminte (de ex. la Felnac, Gátér, Kúnszentmárton). Cît timp avarii migrau dintr-un loc în altul în căutare de păşuni, ei au trăit în forma unei uniuni tribale specifice populaţiilor călăreţe. O dată stabiliţi însă pe un anumit teritoriu, asigurarea păşunilor necesare pentru turmele

lor îi constrîngea la delimitarea teritoriilor aparţinînd diferitelor triburi şi la subîmpărţirea acestora, măsuri care contribuiau la dezvoltarea unor elemente feudale în organizarea lor. În fruntea uniunii triburilor avare stătea *caganul*, ajutat de un demnitar ce purta titlul de *tudun*, o funcţie care completa şi adeseori dubla pe cea a caganului. Celelalte triburi erau conduse de căpeteniile lor, subordonate caganului. Închegarea marilor stăpîniri ale populaţiilor călăreţe răsăritene se datoreşte de obicei ridicării unui trib, care, printr-un concurs de împrejurări favorabile reuşea, sub conducerea unei personalităţi puternice, să supună alte triburi şi să devină o forţă căreia acestea nu mai puteau să i se opună. Astfel au reuşit şi avarii, la început lipsiţi de o putere politică şi militară deosebită, să devină, după aşezarea lor în Pannonia, un adversar periculos chiar şi pentru imperiul bizantin. Ascensiunea avarilor se datoreşte şi energiei caganului Baian, care a stăpînit asupra lor timp de aproape 50 de ani, de la apariţia acestei seminţii în 558 la frontierele bizantine pînă la moartea lui în 605. Însă asemenea formaţii politice, pe cît de repede apar, tot atît de repede se şi descompun în stăpîniri mai mici. Încă în a doua generaţie acest fenomen se sesizează şi la avari. Încetarea intervenţiilor în sudul Dunării, eliberarea triburilor din răsărit şi a slavilor din nord, luptele interne purtate pentru ocuparea funcţiei de cagan se explică tocmai prin fărîmiţarea puterii avare.

Avarii reuşiseră să creeze o stăpînire care se întindea la un moment dat din nordul Carpaţilor pînă la Marea Adriatică şi din stepele pontice pînă la Alpi. Ei erau însă prea puţini la număr ca să stăpînească în mod efectiv acest uriaş teritoriu, mulţumindu-se de obicei numai cu expediţii avînd ca scop supunerea sau pedepsirea unor populaţii, care aşteptau doar momentul oportun să se răscoale şi să se elibereze de sub supremaţia avară. În ceea ce priveşte caracterul relaţiilor lor cu populaţiile locale, se constată că avarii au intrat în contact direct cu populaţia băştinaşă într-o măsură chiar mai redusă decît triburile germanice. Ca orice populaţie de călăreţi nomazi, ei constituiau doar o pătură dominantă subţire. Intensitatea stăpînirii era condiţionată de puterea lor politică şi militară, care se ridica vremelnic la o forţă impunătoare, pentru ca să decadă apoi tot atît de repede.

Pe teritoriul Republicii Populare Romîne stăpînirea şi supremaţia avară s-au manifestat în forme deosebite. Din motivele arătate nu putea să existe un contact prea strîns între populaţia locală sedentară şi călăreţii nomazi stăpînitori. Teritoriile din exteriorul Carpaţilor intrau mai mult în aria expediţiilor de pradă ale avarilor. Îndemnaţi de bizantini, ei au făcut încă din 578 o expediţie pentru pedepsirea slavilor din cîmpia munteană, dar au continuat incursiunile lor de-a lungul Dunării de jos şi mai tîrziu. În anul 587 Dobrogea întreagă a fost jefuită şi devastată, iar principalele oraşe ale acestei provincii au fost cucerite şi distruse. Cu toate că imperiul era angajat pe atunci în războiul cu perşii, trupele bizantine au trecut la contraofensivă, dar erau prea slabe ca să obţină un succes hotărîtor. Abia după încheierea războiului împotriva perşilor, Bizanţul

este din nou în stare să ia inițiativa pe frontul de la Dunăre și generalul Priscus trece în 593 și apoi în anul 601 Dunărea și bate pe avari în mai multe lupte în Banat, reîntorcîndu-se victorios cu un mare număr de prizonieri. Între aceștia sînt enumerați alături de avari, slavi, gepizi și alți « barbari » din acele regiuni. Totuși victoriile bizantine n-au fost hotărîtoare. Dimpotrivă, evenimentele din ultimii ani ai domniei împăratului Mauricius marchează sfîrșitul stăpînirii bizantine de-a lungul Dunării. Nici orașele din interiorul țării, nici fostele colonii grecești de pe coasta mării nu au reușit să reziste atacurilor repetate ale avarilor și slavilor.

În interiorul Carpaților, avarilor le-au revenit, potrivit convenției încheiate cu longobarzii, toate teritoriile stăpînite odinioară de gepizi. Aici populația băștinașă era expusă mai direct stăpînirii avare, dar cu tot traiul greu pe care îl ducea, era totuși cruțată datorită necesității stringente pentru avari de a se aproviziona de pe urma populației locale. Semnificative în această privință sînt cuvintele cu care avarii au îndemnat locuitorii unui oraș, în timpul luptelor din Peninsula Balcanică: « Ieșiți, semănați și secerați, noi vă vom lua numai jumătate ca dare »[1]. Populație de călăreți nomazi și crescători de vite, avarii nu puteau să se lipsească de sprijinul populației sedentare agricole pentru procurarea cerealelor necesare.

Unele precizări în legătură cu întinderea, durata și caracterul stăpînirii avare în Transilvania se pot aduce în urma examinării datelor oferite de arheologie.

Identificarea și trăsăturile caracteristice ale culturii materiale avare au stîrnit discuții îndelungate. Materialele care stau la baza acestor discuții sînt deosebit de numeroase și variate. În Cîmpia Pannonică și în regiunile învecinate se cunosc peste 1000 de localități cu descoperiri din perioada avară, majoritatea copleșitoare formînd-o cimitirele, din care s-au dezvelit peste 30 000 de morminte. Aceste morminte însă nu pot aparține din punct de vedere etnic exclusiv avarilor, care de altfel nu erau prea numeroși, ci ele pot fi atribuite și slavilor sau altor populații locale supuse, ce au folosit obiecte de factură avară. Constatarea este valabilă și pentru materialele corespunzătoare din Transilvania. Spre deosebire de prima jumătate a perioadei migrațiilor, cînd piesa principală de îmbrăcăminte era o haină prinsă cu fibulă, populațiile călărețe trebuiau să-și strîngă haina în jurul corpului cu o centură, spre a nu împiedica mișcările în timpul călăritului. De aceea, începînd cu secolul VII, fibula pierde din importanța ei ca piesă de port, dar continuă să fie folosită de slavi. La avari centura era împodobită cu diferite pandantive și aplici din care rezultă anumite indicii asupra situației materiale și a stării sociale a celui care o purta. După execuția tehnică a pieselor metalice aplicate pe centură, se pot deosebi două grupe bine distincte. În prima grupă intră aplici, pandantive și limbi de centură executate din lame de metal, avînd motive ornamentale geometrice *presate* deasupra unui tipar.

[1] Mihail Sirianul, citat după L. Hauptmann, *Byzantion*, IV, 1927—1928, p. 157.

Ele trădează puternice influențe ale meșteșugului artistic bizantin și sînt adeseori asociate cu monede bizantine. Piesele din grupa a II-a sînt *turnate* din bronz și *ajurate*, iar ca ornamente au motive vegetale și animaliere, cu lujere sau cu grifoni. Ele au legături stilistice îndepărtate, pînă în interiorul Asiei, și n-au fost găsite niciodată împreună cu monede bizantine. Pentru aceste deosebiri din punct de vedere cronologic, cultural și etnic nu s-a găsit nici pînă în prezent o explicație mulțumitoare. Deosebirile în execuția tehnică și în ornamentație au fost explicate mai întîi prin deosebiri etnice, iar mai recent s-a susținut eșalonarea în timp a celor două variante, în sensul că pînă pe la 680 ar fi fost întrebuințate podoabe din lamă presate, iar după o fază de tranziție (680—720), în secolul VIII, s-ar fi purtat exclusiv obiecte din bronz turnate. Această împărțire din punct de vedere cronologic nu înlătură cu totul problema separării etnice a celor două grupe, pentru că apariția tehnicii și facturii noi, începînd cu sfîrșitul secolului VII, se poate explica, fie printr-o schimbare a stilului produselor meșteșugărești, fie prin venirea din răsărit a unui nou val de populații călărețe. Ipoteza a doua este sprijinită și de observații antropologice, deoarece în cimitirele avare tîrzii se manifestă un alt tip antropologic răsăritean decît în cele timpurii.

Alte obiecte comune ambelor grupe atestă caractere specifice unei populații de călăreți. Bărbații sînt înmormîntați cu calul lor, care se îngroapă fie întreg, fie în mod simbolic numai craniul și picioarele, pentru ca defunctul să dispună și în viața de dincolo de animalul său. Importanța călăritului la această populație reiese și din piesele de harnașament, care se depuneau în mormînt: șaua, zăbala și căpăstrul, uneori bogat ornamentat cu aplici de factura celor întîlnite și pe centuri, precum și scărițele de fier, aduse pentru prima dată în Europa de către avari. Nu lipsesc nici armele specifice unei populații de călăreți, săbii drepte sau curbate cu un singur tăiș, precum și arcul lucrat în plăci de os și vîrfuri de săgeți de fier cu trei muchii.

În general, zona compactă a descoperirilor avare nu trece spre răsărit dincolo de linia ce marchează teritoriul de tranziție între regiunile de șes și cele de deal. Este explicabil că păstorii avari, legați prin traiul lor de Cîmpia Panonică, nu treceau în regiunea împădurită a dealurilor de pe versantul vestic al Munților Apuseni și al Carpaților sudici. Dintre descoperirile avare mai importante din Crișana și din Banat se poate aminti în primul rînd mormîntul unui argintar de la Felnac (r. Pecica), cu 27 de tipare pentru presarea unor garnituri de centură și de harnașament, piese care aparțin primei faze a antichităților avare. La Sînpetru (r. Pecica) s-a descoperit mormîntul unui călăreț cu un inventar bogat, datat printr-o monedă bizantină a lui Heraclius (610—641), iar de la Socodor (r. Criș), se cunoaște un alt mormînt avar, care în ornamentația pieselor de metal arată anumite influențe bizantine. Descoperiri avare au mai fost făcute în Crișana la Peregu Mare (r. Pecica).

În Transilvania propriu-zisă se întîlnesc numai cîteva descoperiri răzlețe de factură avară timpurie, datînd aproximativ între anii 567—680. Dintre acestea,

se pot aminti tipare pentru presarea unor piese de harnaşament în felul celor de la Felnac, găsite la Dumbrăveni (r. Sighişoara), şi la Corund (r. Odorhei) lîngă dealul Firtuş, unde s-a ascuns marele tezaur de monede bizantine, aproximativ contemporan cu aceste obiecte. Tezaurul cuprindea mii de monede de aur, care continuă pînă în prima jumătate a secolului al VII-lea. Cercetările recente întreprinse pe platoul Firtuş arată că aci lipsesc urme de locuire sau de altă natură din perioada îngropării tezaurului. De aceea, ipoteza care atribuia tezaurul gepizilor trebuie părăsită, admiţîndu-se mai degrabă că ultimul proprietar al lui făcea parte din pătura stăpînitoare a avarilor. S-ar putea admite cel mult că monedele au provenit din subsidii bizantine tezaurizate de gepizi şi însuşite apoi de avari. Evenimentele care au dus la ascunderea acestui tezaur şi cadrul istoric în care s-au desfăşurat ele nu pot fi, deocamdată, reconstituite. În mormintele periferice ale cimitirului de la Band, în valea Mureşului, se întîlnesc oase de cai şi rozete din lamă care ar fi putut fi presate chiar pe tiparele de la Felnac. Nu se poate preciza dacă aceste materiale atestă şi sub raport etnic prezenţa avarilor în Transilvania sau dacă ele reprezintă doar manifestarea unor înrîuriri culturale.

Mai tîrziu însă, pe la anul 700, se conturează pe un teritoriu restrîns din valea Mureşului, între Turda şi Teiuş, un centru caracterizat prin cimitire şi morminte care conţin obiecte turnate de bronz, împreună cu piese de harnaşament specific avare. Apariţia acestor cimitire, într-o perioadă cînd puterea avarilor slăbise şi nu mai era de aşteptat din partea lor ocuparea unor teritorii noi, nu-şi găseşte o explicaţie pe deplin mulţumitoare. N-ar fi exclus ca centrul amintit să fie avar numai sub raportul culturii materiale, dar să aparţină, din punct de vedere etnic, unor avaro-slavi. Cauza principală care i-a îndemnat să se aşeze în regiunea cotului Mureşului este, probabil, nevoia de a-şi asigura accesul la salinele din această zonă pentru a-şi procura sarea care lipseşte cu totul în Cîmpia Pannonică. Aşezarea celor cîteva familii a fost favorizată de asemenea prin terasele întinse ale Mureşului şi prin apropierea rîului, constituind un mediu prielnic pentru întreţinerea turmelor. Din acest motiv, întîlnim cimitirele şi mormintele acestui grup pe prima terasă a Mureşului, la Aiud, Gîmbaş, Teiuş, Cîmpia Turzii sau în văi lăturalnice în imediata apropiere a văii principale. Între inventarele acestor morminte se află însă şi diferite elemente străine culturii materiale avare, ca fibule, cercei cu butoni stelaţi de tip bizantin şi vîrfuri de lance ajurate. Probabil în cursul sec. VIII elementele avare pătrunse în Transilvania au fost asimilate şi au dispărut în masa populaţiei slave şi băştinaşe.

BIBLIOGRAFIE

Lucrări teoretice

F. Engels, *Anti-Dühring*, ed. 3, E.S.P.L.P., Bucureşti, 1955.
V. I. Lenin, *Opere*, vol. III, E.S.P.L.P., Bucureşti, 1958.

Sarmaţii

I. *Lucrări generale*

Ebert, Max, *Südrussland im Altertum*, Bonn-Leipzig, 1921.

Harmatta, J., *Studies on the history of the Sarmatians*, Budapest, 1950.

Minns, Ellis H., *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913.

Rostovzeff, M., *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922.

Rostowzew, M., *Skythien und der Bosporus*, I, Berlin, 1931.

Zgusta, Ladislav, *Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmeerküste (Československa Akademia Věd, Monografie orientálniko ústavu 16)*, 1955 (textele antice mai importante şi materialul lingvistic).

II. *Lucrări speciale*

Problema pătrunderii roxolanilor şi iazigilor în Muntenia, Oltenia şi Banat:

Alföldi, A., *Die Roxolanen in der Walachei*, în *Bericht über den VI internationalen Kongress für Archäologie*, Berlin, 1940, p. 528—538.

Daicoviciu, C., *Le problème de la continuité en Dacie*, în *Revue de Transylvanie*, VI, 1, 1940, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 456 şi urm. şi p. 459 şi urm. (recenzii).

— *Bănatul şi Iazygii*, în *Apulum*, I, 1939—1942, p. 98—109.

Fettich, N., *Archäologische Beiträge zur Geschichte der sarmatisch-dakischen Beziehungen*, în *ActaArch*, 3, 1953, p. 127—178.

Párducz, M.-Alföldi, A., *Iazig-szarmata leletek a Bánságból = Iazygisch-sarmatische Funde aus dem Banat*, în *AÉ*, II, 1941, p. 106—110.

Párducz, M., *A szarmatkor legkorábbi emlékei a Bánságban = Les trouvailles sarmatiques les plus anciennes du Bánság*, în *AÉ*, III, 1942, p. 305—328.

Patsch, C., *Banater Sarmaten*, Wien, 1925.

Székely, Zoltán, *Adatok a dákok késövaskori müveltségéhez*, pl. I, 1—6, pl. II, 1—4, pl. III, 1—2.

Cu privire la relatările lui Ovidiu:

Lascu, N., *Pămîntul şi vechii locuitori ai ţării noastre în opera din exil a lui Ovidiu*, în vol. *Publius Ovidius Naso*, Bucureşti, 1957, p. 119—191.

Vulpe, R., *Tomi nei tempi di Ovidio*, în « *Studi Romani* », 1958.

Cu privire la răscoala Limiganţilor:

Alföldi, A., în *AÉ*, II, 1941, p. 57—58.

Chirilă, Eug., *Frămîntări sociale la Sarmaţi în sec. IV e.n.*, în *SCIV*, II, 2, 1951, p. 183—188.

Harmatta, J., *Studies*, p. 62—63.

Patsch, C., *Banater Sarmaten*, Wien, 1925.

Sarmaţii şi descoperirile sarmatice în U.R.S.S.:

Feodorov, G. B., *К вопросу о сарматской культуре в Молдавии*, în *IMFAN*, 4 (31), 1956, p. 49—65.

Smirnov, K. F., *Погребения роксолан*, în *VDI*, 1, 1948, p. 213 şi urm.

Smirnov, K. F., *Итоги и очередные задачи изучения сарматских племён и их культуры*, în *SA*, XVII, 1953, p. 113 şi urm.

— *Вопросы изучения сарматских племён и их культуры в советской археологии*, în *Вопросы скифо-сарматской археологии*, 1952, p. 195—219.

Descoperiri sarmatice în R.P.R.:

Dragomir, I. T., *Mormîntul sarmatic de la Şendreni*, în *Materiale*, VII (sub tipar).

Marin, Dinu, *Descoperirile arheologice de la Valea Lupului*, în *Analele Ştiinţifice ale Universităţii Al. I. Cuza din Iaşi*, seria nouă, ştiinţe sociale, fasc. 1—2, 1955, p. 79—81; vezi şi *Materiale*, III, 1957, p. 174.

Morintz, S., *Mormînt din epoca migraţiilor descoperit în oraşul Focşani*, în *Dacia*, NS, III (sub tipar).

Rosetti, D. V., *Siedlungen der Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit bei Bukarest*, în *Germania*, XVIII, 1934, p. 208—210.

Vendelin, I., *Un tumul la Tecuci*, în *RPAN*, III—IV, 1940, p. 101—103.

Vulpe, R., *Săpăturile de la Poieneşti din 1949*, în *Materiale*, I, 1953.

Zaharia, Eugenia, *Mormintele sarmatice de la Cioinagi*, în *Materiale*, VI, p. 897 — 902.

Rapoarte de săpături

Călăraşi: *SCIV*, III, 1952, p. 107—108.
Glăvăneştii Vechi: *SCIV*, II, 1, 1951, p. 65.
Holboca: *SCIV*, III, 1952, p. 107—108.
Larga Jijia: *SCIV*, III, 1952, p. 55.
Largu: *Materiale*, III, 1957, p. 300—302 şi *Materiale*, V, 1959, p. 475—482.
Truşeşti: *SCIV*, III, 1952, p. 83.
SCIV, IV, 1953, p. 27—28.
SCIV, V, 1954, p. 18—19.
Valea Lupului: *SCIV*, V, 1954, p. 250—251.

Descoperiri sarmatice în R. P. Ungară:

Párducz, M., *Denkmäler der Sarmatenzeit in Ungarn*: I (1941), II (1944), III (1950).

— *Beiträge zur Geschichte der Sarmaten in Ungarn*, în *ActaArch.*, VII, 1956, p. 139—182.

Goţii

I. *Lucrări generale*

Daicoviciu, C., *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucarest, 1945.

Diculescu, Constantin, *Die Wandalen und die Goten in Ungarn und Rumänien* (*Mannus Bibliothek*, No. 34), Würzburg, 1923.

Ebert, M., *Südrussland im Altertum*, Bonn-Leipzig, 1921.

Giesecke, Heinz-Eberhard, *Die Ostgermanen und der Arianismus*, Leipzig-Berlin, 1939.

Müller-Kuales, G., *Die Goten (Vorgeschichte der deutschen Stämme III. Ostgermanen und Nordgermanen)*, Leipzig-Berlin s.a., p. 1149—1274.

Patsch, C., *Die Völkerbewegung an der unteren Donau in der Zeit von Diokletian bis Heraklius*, Wien, 1928.

SCHMIDT, L., *Geschichte der germanischen Frühzeit*, ed. 2, Köln, 1934.
— *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung: Die Ostgermanen*, ed. 2, München, 1934.
SCHMIDT, K. D., *Die Bekehrung der Ostgermanen zum Christentum. Der ostgermanische Arianismus*, Göttingen, 1939.
TUDOR, D., *Oltenia romană*, ed. 2, Bucureşti, 1958.
TIHANOVA, M. A., *Готы в Причерноморских степях*, în *Очерки истории СССР, III—IV вв.*, Moscova, 1958.

II. *Lucrări speciale*

Cultura Cerniahov pe teritoriul U.R.S.S.:

KUHARENKO, I. V., *Могильники полей погребений в Верхнем Поднепровье*, în *KS*, 53, 1954, p. 80 şi urm.
LIAPUŞKIN, I. I., *Памятники культуры полей погребений первой половины I тысячелетия н. э. Днепровского левобережья*, în *SA*, XIII, 1950.
SPIŢÎN, A. A., *Поля погребальных урн*, în *SA*, X, 1948, p. 55 şi urm.
TIHANOVA, M. A., *О локальных вариантах черняховской культуры*, în *SA*, nr. 4, 1957.

Cultura Sîntana de Mureş:

BENINGER, ED., *Westgotisches Brandgrab von Maros-Lekencze*, în *Mannus* XXX, Leipzig, 1938, p. 122 şi urm.
KOVÁCS, ŞT., *A Marosszentannai népvándorláskori temető*, în *DolgCluj*, III, 2, 1912.
— *Marosvásárhelyi ásatások*, în *DolgCluj*, VI, 1915.
NESTOR, I., în *Raport asupra activităţii ştiinţifice a Muzeului Naţional de Antichităţi în anii 1942 şi 1943*, Bucureşti, 1944, p. 55 (Băbeni-Olteţ) şi p. 56 (Ploieşti-Triaj).
ŞTEFAN, GH., *Une tombe de l'époque des migrations à Aldeni, dép. de Buzău*, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 217—221.
VULPE, R., *Izvoare, Săpăturile din 1936—1948*, Bucureşti, 1957, p. 277—316.

Rapoarte de săpături

Almăj, în *SCIV*, III, 1952, p. 174—175.
Gogoşari şi Cacaleţi, în *SCIV*, VI, 1955, p. 627—640.
Palatca, în *Studii*, I, 2, 1949, p. 110—115.
Spanţov, în *SCIV*, IV, 1953, p. 220—236.

Hunii

I. *Lucrări generale*

ALTHEIM, FRANZ, *Attila und die Hunnen*, Baden-Baden, 1951.
ALTHEIM, F. u. HAUSSIG H. W., *Die Hunnen in Osteuropa. Ein Forschungsbericht*, în *Palaeologia*, 5, 1957, 3—4, Osaka (Japonia).
MERPERT, N. IA., *Гунны в Восточной Европе*, în *Очерки истории СССР, III—IX вв.*, Moscova, 1958, p. 151 şi urm.
THOMPSON, E. A., *A history of Attila and the Huns*, Oxford, 1948.

II. *Lucrări speciale*

Descoperirile arheologice hunice:

ALFÖLDI, A., *Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung*, în *ArchHung.*, IX, Budapest, 1932.

TAKÁCS, Z., *Catalaunischer Hunnenfund und seine ostasiatischen Verbindungen*, în *Acta Or.Hung.*, V, 1—2, 1955, p. 143—173.

— *Neuentdeckte Denkmäler der Hunnen in Ungarn*, în *Acta Or.Hung.*, IX, I, 1959, p. 85—96.

WERNER, JOACHIM, *Beiträge zur Archeologie des Attila-Reiches*, München, 1956.

Hunii şi descoperiri arheologice din perioada hunică în R.P.R.:

BENINGER, ED., *Der Westgotisch-alanische Zug nach Mitteleuropa*, Leipzig, 1931, p. 1—130; (v. p. 32—33: catarama de la Oraşul Stalin).

DUMITRESCU, VL., *Un mormînt din epoca migraţiei popoarelor aproape de Roman (Moldova)*, în *RIR*, IV, 1934, p. 76—79.

DUNĂREANU-VULPE, EC., *Tezaurele antice*, în *Studii asupra tezaurului restituit de U.R.S.S.*, în *Studii şi materiale de istoria artei*, I, Bucureşti, 1958.

FETTICH, N., *Der zweite Schatz von Szilágy-Somlyo*, *ArchHung.*, VIII, Budapest, 1932.

GIURESCU, C. C., *Mormîntul germanic de la Chiojdu*, în *RIR*, V—VI, 1935—1936, p. 337—343.

IZBĂŞESCU, MIHAI, *Inscripţia de pe colanul din tezaurul de la Pietroasa*, în *Revista de filologie romanică şi germanică*, I, 1957, p. 107—133.

KENNER, FR., *Römische Goldbarren mit Stempeln*, în *NZ*, Wien, 1888, p. 19 şi urm.

LÁSZLÓ, GYULA, *Közöletlen gót leletek az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem-és Régiségtárában*, în *Közlemények*, I, 1941, p. 122 şi urm. (Velţ).

MATZULEWITSCH, LEONID, *Byzantinische Antike*, Berlin, 1929 (Concești).

NESTOR, I.-NICOLĂESCU-PLOPŞOR, C. S., *Hunnische Kessel aus der Kleinen Walachei*, în *Germania*, XXI, 1937, p. 178—182 (Dessa şi Hotărani).

NICOLĂESCU-PLOPŞOR, C. S. şi ZEISS H., *Ein Schatzfund der Gruppe Untersiebenbrunn von Coşoveni (Kleine Walachei)*, în *Germania*, XVII, 1933, p. 272—277.

ODOBESCU, A., *Le Trésor de Pétrossa*, Paris, 1889—1900 (*ibidem*, p. 478—479 şi p. 486—492: Cîlneu şi Concești).

SZÉKELY, ZOLTÁN, *Der Fund von Tekerőpatak (Com. Csik)*, în *FoliaArch.*, V, Budapest, 1945, p. 100—101 (Valea Strîmbă).

TUDOR, D., *Oltenia romană*, ed. a 2-a, Bucureşti, 1958.

VULPE, R., *Le « vallum » de la Moldavie inférieure et le « mur » d'Athanarich*, s'Gravenhage, 1957. A se vedea şi *SCIV*, I, 1950, p. 163—174.

Gepizii

I. *Lucrări generale şi speciale*

CSALLÁNY, D., *A Szentes Nagyhegyi gepida sírlelet (1939) és régészeti kapcsolatai*, *AÉ*, 3, II, 1941, p. 127—161.

DAICOVICIU, C., *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucarest, 1945, p. 203 şi urm.

DICULESCU, C. C., *Die Gepiden*, Lipsca, 1922.

— *Contribuţii la vechimea creştinismului în Dacia. Din istoria religioasă a gepizilor*, în *AIIN*, III, 1924—1925, p. 357—376.

HAMPEL, J., *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, Braunschweig, 1905, II, pl. 39—43, 47, 692—696; III, pl. 32—36, 41.

HOREDT, K., *Zur Geschichte der Gepiden in Siebenbürgen* şi *Das archaeologische Fundgut Siebenbürgens von 450—650 u. Ztr.*, în *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bukarest, 1958, 71—111.
— *Importanţa aşezării de la Moreşti pentru istoria Transilvaniei prefeudale*, în *Contribuţii la istoria Transilvaniei în secolele IV—XIII*. Bucureşti, 1958, p. 48—60.
— *Lupta de la Galtis lîngă Auha*, în *Omagiu C. Daicoviciu*, Bucureşti, 1960.
KOVÁCS, ŞT., *A mezőbándi ásatások*, în *DolgCluj*, IV, 1913, 265—429.
POPESCU, D., *Cercetări arheologice în Transilvania*, în *Materiale*, II, 1956, p. 78—80.
ROSKA, M., *Mormînt german de la Valea lui Mihai*, în *AISC*, I, 1928—1932, p. 69—72.
— *Das gepidische Grabfeld von Veresmort (Marosveresmart)*, în *Germania*, XVIII, 1934, p. 123—130.
RUSSU, I. I., *Nume de rîuri din vestul Daciei*, în *Cercetări de lingvistică*, Cluj, II, 1957, p. 243—266.
SCHMIDT, L., *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung: die Ostgermanen*, ed. 2, München, 1934, p. 529—546.
SEVIN, H., *Die Gebiden*, München, 1955.
TÖRÖK, GY., *A Kiszsombori germán temető helye népvándorláskori emlékeink között*, *DolgSzeged*, XII, 1936, p. 101—204.
VINSKI, Z., *Arheološki spomenici velike seobe naroda u Srijemu*, în *Situla*, II, Ljubljana, 1957. *Rapoarte preliminare ale şantierului Moreşti*, în *SCIV*, III, 1952, p. 328—348; IV, 1953, p. 272—311; V, 1954, p. 199—231; VI, 1955, p. 643—685. *Materiale*, IV, 1957, p. 175—186; V, 1959, p. 83—89.

Avarii

I. *Lucrări generale şi speciale*

CSALLÁNY, D., *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*, Budapest, 1956.
DAICOVICIU, C., *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucarest, 1945, p. 210 şi urm.
DICULESCU, C. C., *Die Gepiden*, Lipsca, 1922, p. 155 şi urm., p. 218 şi urm.
FERENCZI, A., *Der Firtoscher Fund byzantinischer Goldmünzen*, în *Vierteljahrschrift*, LXII, 1939, 59—78.
HAMPEL, J., *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, Braunschweig, 1905, II, p. 77—437, III, pl. 64—333.
HAUPTMANN, L., *Les rapports des byzantins avec les slaves et les avares pendant la seconde moitié du VI-e siècle*, în *Byzantion*, IV, 1927—1928, p. 137—170.
HOREDT, K., *Contribuţii la istoria Transilvaniei în secolele IV—XIII*, Bucureşti, 1958, p. 61—108.
KOLLAUTZ, A., *Die Awaren, die Schichtung in einer Nomadenherrschaft*, în *Saeculum*, V, 1954, p. 129—178.
LÁSZLÓ, GY., *Etudes archéologiques sur l'histoire de la société des avares*, în *ArchHung.*, XXXIV, Budapesta, 1955.
MERPERT, N. I., *Авары в восточной Европе*, în *Очерки Истории СССР, III—IX вв.*, p. 569—586.
MORAVCSIK, GY., *Byzantinoturcica*, I, *Die byzantinischen Quellen der Türkvölker*, ed. 2, Berlin, 1958.
NEMESKÉRI, I., *Etude anthropologique des squelettes du clan princier avar découverts au cimetière de Kiskőrös-Vágóhid*, în *ArchHung.*, XXXIV, 1955, p. 189—210.
POPESCU, D., *Cercetări arheologice în Transilvania*, în *Materiale*, II, 1956, p. 80 şi urm.
STEIN, E., *Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte*, în *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, II, 1925, p. 10.
VULPE, R., *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucarest, 1938, p. 376 şi urm.

CAPITOLUL IV

SLAVII

1. PĂTRUNDEREA ŞI AŞEZAREA SLAVILOR PE TERITORIUL R.P.R. ÎNTRE SEC. VI—X

Prima menţiune despre prezenţa slavilor în regiunea Dunării se datoreşte lui Pseudo-Caesarios din Nazianz, care scrie la începutul sec. VI, foarte probabil chiar în primul deceniu al acestui secol [1].

Prin urmare, putem vorbi de o pătrundere a unor triburi slave pe meleagurile noastre începînd din sec. VI, dar nu este exclus ca unele grupuri mai mici, antrenate de alte populaţii, sau independent, să fi ajuns aici chiar ceva mai înainte decît sec. VI.

Preţioase date cu privire la triburile slave, din prima jumătate a sec. VI, ne sînt transmise de istoricii Iordanes şi Procopios. Descriind teritoriul ocupat de gepizi, Iordanes arată că între limitele acestui teritoriu se află Dacia, întărită de munţi înalţi, ca de un fel de coroană. Alături de versantul nordic al acestor munţi (este vorba de Carpaţii păduroşi), pe partea stîngă (adică spre nord-vest), «începînd de la izvoarele Vistulei, pe spaţii imense, locuiesc numeroasele populaţii ale veneţilor, al căror nume acum se schimbă după diferitele familii şi locuri; ei se numesc mai ales sclavini şi anţi. Sclavinii locuiesc de la cetatea Noviotunensis şi lacul care se numeşte Mursianus pînă la Nistru şi spre nord pînă la Vistula. Ei au drept cetăţi mlaştinile şi pădurile. Anţii însă, care sînt cei mai puternici dintre dînşii (se află) acolo unde marea coteşte, întinzîndu-se de la Nistru pînă la Nipru»[2].

Astfel, Iordanes încearcă să precizeze spaţiul locuit în prima jumătate a secolului VI, de către fiecare din cele trei ramuri mari de triburi slave: veneţii, sclavinii şi anţii, despre care atît el cît şi Procopios afirmă că au evoluat din acelaşi trunchi comun [3].

---

[1] J. P. Migne, *Patrologia, Patres graeci*, 38, coloana 985—986, Paris, 1862. K. Müllenhoff, *Donau, Dunavъ, Dunaj*, în *Archiv für slavische Philologie*, V—1, 1876, p. 294.

[2] Iordanes, *Getica*, cap. V, 34—35.

[3] ... « ab, una stirpe exorti, tria nunc nomina ediderunt id est Venethi Antes, Sclaveni», Iordanes, *Getica*, cap. XXIII, 119 « Odinioară numele sclavinilor şi anţilor era acelaşi; căci cei vechi şi pe unii şi pe alţii îi numeau σπόρο. » Procopius, *De bello Gothico*, III, 14, 29—30.

Dacă în privinţa teritoriului ocupat de veneţi şi de anţi, Iordanes ne dă unele indicaţii mai clare, în schimb localizarea cetăţii Noviotunensis şi a lacului Mursianus, principalele puncte de reper pentru delimitarea graniţei apusene a regiunii locuite de sclavini, a constituit, mai bine de un secol şi jumătate, obiectul a numeroase discuţii.

Majoritatea cercetătorilor au identificat cetatea Noviotunensis cu oraşul Noviodunum (= Isaccea) de pe Dunărea inferioară. În ceea ce priveşte localizarea lacului Mursianus, au fost formulate păreri deosebite. O serie de cercetători au considerat că Iordanes a folosit cetatea Noviotunensis şi lacul Mursianus ca două puncte de reper care se întregesc unul pe celălalt şi de aceea au socotit că lacul Mursianus se afla undeva în apropiere de cetatea Noviotunensis. Identificînd cetatea Noviotunensis cu Noviodunum (Isaccea), ei au presupus că lacul Mursianus poate fi lacul Razelm din Dobrogea (Safarik, Brun). Alţii, pornind de la acelaşi considerent, identifică lacul Mursianus cu unul din lacurile dintre Siret şi Nistru (Kulakovski, Şahmatov, Şişici). În sfîrşit s-a emis şi a treia părere, potrivit căreia lacul Mursianus ar fi unul din lacurile din preajma vărsării Buzăului în Siret, care în vechime se numea « Museus » (= lacul Musianus). Conform acestei interpretări, teritoriul locuit de sclavini se situa între Dunărea inferioară, Nistru şi izvoarele Vistulei. Avînd în vedere însă că atît Procopios cît şi ceilalţi scriitori bizantini amintesc triburile sclavinilor mai ales în Cîmpia Romînă, ipoteza că graniţa de apus a teritoriului sclavinilor ar fi undeva în preajma vărsării Siretului în Dunăre nu pare verosimilă.

O altă serie de cercetători (Sasinek, Westberg, Niederle, Gotie) au căutat să identifice lacul Mursianus cu Bălţile Mosoni aflate tot lîngă Dunăre, între Viena şi Bratislava (lacul Musianus, Mosianus sau Mossianus). În acest caz sclavinii ar fi ocupat teritoriul Moraviei, Slovaciei şi spaţiul dintre Dunărea inferioară (de la Noviodunum-Isaccea) şi Nistru pînă la izvoarele Vistulei. Şi această interpretare este neverosimilă, din motivele prezentate mai sus.

În sfîrşit alţii (Karamzin, Rössler, Mommsen, Niederle, Iorga, Tretiakov etc.) au localizat lacul Mursianus la vărsarea Dravei în Dunăre în preajma oraşului Mursa, părere care pare a fi mai apropiată de adevăr. În acest caz însă identificarea cetăţii Noviotunensis cu Noviodunum—Isaccea vine oarecum în contradicţie cu textul lui Iordanes din care reiese clar că Lacul Mursianus şi cetatea Noviotunensis nu se aflau la o distanţă prea mare, deoarece el spune « de la cetatea Noviotunensis *şi* lacul ce se numeşte Mursianus » şi nu de la cetatea Noviotunensis *pînă la* lacul Mursianus.

Admiţîndu-se localizarea lacului Mursianus în preajma oraşului Mursa, a fost contestată plasarea cetăţii Noviotunensis la Noviodunum (Isaccea) şi s-a încercat identificarea acestei cetăţi cu oraşul Neviodunum de pe Sava, în Pannonia Superior [1].

[1] N. Iorga, *Istoria Romînilor*, II. *Oamenii pămîntului*, Buc., 1936, p. 240 şi nota 5; în ultimul timp E. C. Skrjinskaia în lucrarea sa, *О склавенах и антах, о Мурсиянском озере и о городе Новиотуне*, în *Византийский Временник*, 12, 1957, p. 3—30 consideră de asemenea

În acest caz, sclavinii se întindeau de la Neviodunum (de pe Sava) şi lacul Mursianus (situat în apropiere de vărsarea Dravei în Dunăre) de-a lungul malului stîng al Dunării pînă la Nistru. Această localizare ar corespunde nu numai cu maniera proprie lui Iordanes de a înşira localităţile, de la apus spre răsărit, ci şi faptului că toate celelalte izvoare scrise care se referă la aceeaşi perioadă sau la perioada următoare amintesc pe sclavini ca atacînd imperiul bizantin pe acest front larg iar nu pe o porţiune limitată la Dunărea de jos, aşa cum ar presupune situarea cetăţii Noviotunensis şi a lacului Mursianus în această regiune.

În sec. V, înainte de venirea lor în regiunea Dunării mijlocii şi inferioare, sclavinii ocupau spaţiul dintre cursul superior al Elbei şi cursul superior al Nistrului. Arheologic ei sînt documentaţi prin necropole de incineraţie şi aşezări cu vase de tip Praga. În ceea ce priveşte căile de pătrundere către sud a sclavinilor se pare că ele au fost două. Din regiunea indicată mai sus, o ramură a lor a ajuns în regiunea Tisei inferioare, a Dravei şi a Savei, iar cealaltă ramură a coborît, se pare, prin Moldova, ajungînd pînă în Cîmpia Romînă. O parte din aceste triburi au trecut chiar în Dobrogea, unde sclavinii sînt pomeniţi de Procopios la Ulmetum şi Adina [1].

Dacă confruntăm datele transmise de Iordanes cu privire la triburile slave aşezate pe teritoriul ţării noastre la începutul secolului VI, cu ştirile care ne-au parvenit de la Procopios, reiese că Iordanes nu cunoştea prea bine situaţia mai ales de la Dunărea de jos. Este puţin probabil că toată linia Dunării, pînă la Nistru, să fi fost ocupată numai de sclavini, aşa cum rezultă din textul lui Iordanes. Procopios, mult mai bine informat, aminteşte ca locuind de-a lungul Dunării, în afară de sclavini şi pe anţi şi huni (= probabil diferite triburi bulgare) [2]. Hunii (= bulgarii?) ocupau mai ales stepele de la răsărit de Prut, atingînd şi Dunărea inferioară. O parte a triburilor ante pătrunseseră mai ales în ţinutul de răsărit al ţării noastre (în Moldova şi nord-estul Munteniei), unde se învecinau cu sclavinii. Rivale, triburile anţilor şi sclavinilor aflate pe teritoriul ţării noastre, se luptau între ele, luînd unii de la alţii pradă şi prizonieri, pe care apoi îi transformau în sclavi [3]. Foarte probabil, învingătorii ocupau şi o parte din teritoriul celor învinşi. De aceea nu se poate vorbi despre o graniţă stabilă între cele două grupuri de triburi slave.

Din ţinuturile lor hunii (bulgarii?), anţii şi sclavinii făceau numeroase incursiuni în imperiul bizantin. Una din primele invazii ale triburilor slave (probabil a anţilor) a avut loc în anul 517 în vremea împăratului Anastasios I (491–518). O nouă incursiune a anţilor, care trecuseră Dunărea şi pustiau

---

cetatea Noviotunensis ca fiind oraşul Neviodunum de pe Sava. Încercarea sa însă de a identifica lacul Mursianus cu lacul Balaton nu poate fi acceptată; cf. darea de seamă a lui Franz Dölger, în *BZ*, 51, 1, 1958, p. 222.

[1] Procopius, *De aedificiis*, IV, 7, 17.

[2] « ... hunii, sclavinii şi anţii, care locuiesc dincolo de Dunăre, nu departe de malurile ei... », Procopius, *De bello Gothico*, I, 27, 2–3.

[3] *Ibidem*, III, 14, 7–8.

Tracia, a fost împiedicată de Germanus, nepotul împăratului Iustin I (518—527) care a repurtat cu această ocazie o frumoasă victorie. În legătură cu repetatele incursiuni ale triburilor ante în imperiul bizantin trebuie puse probabil fibulele « digitate » descoperite în aşezările romano-bizantine de la Dinogetia-Garvăn, Histria etc.

Începînd cu domnia împăratului Iustin I şi apoi sub Iustinian (527—565) incursiunile « barbarilor » (sclavinilor, anţilor şi bulgarilor?) în imperiul bizantin se ţineau lanţ. Pentru a stăvili jafurile continue, împăratul Iustinian îi încredinţează în anul 531 lui Chilbudios, un iscusit luptător, conducerea armatelor din Tracia, şi paza Dunării. Trei ani de zile cît a deţinut această funcţiune Chilbudios a reuşit să menţină liniştea la Dunăre, astfel încît « nimeni dintre barbari nu a îndrăznit în acest timp să treacă fluviul, ci din contra romeii treceau Dunărea în ţinuturile barbarilor de unde aduceau pradă şi prizonieri ». În anul 534, armatele bizantine, trecînd ca de obicei Dunărea la « barbari », sînt întîmpinate de o oaste a sclavinilor. În lupta care s-a încins au pierit mulţi bizantini între care şi Chilbudios. « De atunci trecerea Dunării a fost întotdeauna liberă pentru barbari » [1].

Atacurile « barbarilor » se înmulţesc şi devin din ce în ce mai periculoase. Iliria, toată Tracia, Grecia, Chersonesul şi toate regiunile şi populaţiile care se află între golful Mării Ionice pînă la suburbiile Bizanţului « sînt devastate aproape an de an, în chipul cel mai groaznic de către huni (= bulgari?) anţi şi sclavini », ne informează Procopios [2]. Pentru a putea face faţă situaţiei din ce în ce mai complicate, în anul 546, împăratul se vede nevoit să trimită o solie la anţi, făgăduindu-le vechea cetate Turris care se afla pe malul stîng al Dunării, împreună cu pămînturile din jur, precum şi mulţi bani, numai ca aceştia, încheind cu ei o alianţă, să se opună incursiunilor pe care hunii (= bulgarii?) ar voi să le facă în imperiu [3].

Cedarea teritoriului menţionat nu a împiedicat însă continuarea incursiunilor în imperiu.

Aşezarea avarilor în anul 568 în Cîmpia Pannonică schimbă într-o oarecare măsură situaţia de la graniţa imperiului bizantin. Avarii i-au supus pe gepizi şi parte din triburile sclavinilor. Alte triburi sclavine au reuşit însă să-şi menţină independenţa, fapt pe care izvoarele literare ni-l confirmă prin înregistrarea incursiunilor lor în imperiul bizantin nu numai împreună cu avarii, dar şi independent. Dominaţia avarilor asupra sclavinilor din Oltenia şi Muntenia a fost mai slabă şi adeseori contestată, ceea ce a dat naştere unor conflicte între

---

[1] Procopius, *De bello Gothico*, III, 14, 1—6.

[2] Idem, *Historia Arcana* (Anecdota), 18, 20.

[3] Idem, *De bello Gothico*, III, 14, 32—33. Cetatea Turris a fost identificată cu Turnu-Măgurele, dar credem că ea trebuie localizată mai spre răsărit. E posibil ca *Cetatea Turris* să fi fost la Bărboşi (Dinogetia), unde în 1959 s-a descoperit un turn, datînd din sec. IV—VI. În legătură cu localizarea Cetăţii Turris la Bărboşi cf. şi C. Jireček, *Geschichte der Serben*, I, p. 82.

ei. Istoricul Menandru povestește cum hanul avar Baian a trimis o solie lui Dauritas și altor căpetenii ale sclavinilor, prin care le cerea supunere și tribut. Dauritas împreună cu bătrînii, a respins cererea avarilor prin cuvinte foarte mîndre: « Născutu-s-a oare pe lume acela care să ne poată supune pe noi? Sîntem obișnuiți ca noi să supunem pe alții, nu să ne supunem altora, lucru de care sîntem siguri, atîta vreme cît vor fi războaie și săbii ». La aceasta solii avarilor au răspuns în chip nu mai puțin lăudăros, ajungîndu-se la insulte reciproce. În cele din urmă sclavinii neputîndu-și stăpîni mînia i-au ucis pe solii avarilor [1] și au reușit să-și mențină independența.

Nemaiputînd face față incursiunilor sclavinilor în imperiu, Tiberiu Constantin II (578 - 582) recurge la cunoscuta politică de a ațița pe « barbari » unii împotriva altora. În anul 579, el trimite o solie la hanul avar Baian, propunîndu-i să pornească împotriva sclavinilor din Cîmpia Romînă. Baian, care atunci nu era ostil imperiului, primește propunerea, cu atît mai mult cu cît dorea să răzbune și moartea solilor uciși cu cîtva timp în urmă, și era încredințat că va găsi în țara sclavinilor multe bogății. Este deosebit de interesantă relatarea în legătură cu drumul parcurs de oastea avară pînă a ajuns în Cîmpia Romînă. Avarii nu au trecut în ținutul sclavinilor peste Carpați, pe unde drumul era greu și anevoios, ci prin imperiul roman. În acest scop Ioann, guvernatorul insulelor și orașelor Iliriei, a organizat trecerea oastei avare compusă din aproximativ 60 000 de călăreți, pe malul drept al Dunării. După ce avarii au străbătut toată Iliria și au ajuns în vecinătatea « ținuturilor scitice » [2], flota bizantină i-a trecut pe malul stîng al Dunării. Pătrunzînd pe pămînturile sclavinilor, avarii au început să incendieze satele și să pustiască ogoarele. Nimeni nu a îndrăznit să le iasă în cale și să lupte cu dînșii, populația refugiindu-se în păduri. Văzînd în cele din urmă că nu pot să-i întîlnească pe sclavini, avarii s-au retras, rupînd apoi alianța cu romanii [3].

Între avari și slavi nu existau deci raporturi constante. De cele mai multe ori avarii și slavii luptau împreună împotriva imperiului bizantin. Uneori, însă, fie că avarii se aliau cu Bizanțul împotriva slavilor fie că slavii luptau alături de bizantini împotriva avarilor.

Trecerea în imperiul bizantin a sclavinilor (mai ales a celor aflați în regiunea Dunării mijlocii și pe cursul inferior al Tisei) era înlesnită și de gepizi, care primeau pentru aceasta cîte o stateră de aur de cap. « Din cauza aceasta împăratul era supărat că nu putea să-i împiedice, nici cînd treceau fluviul pentru a jefui imperiul roman, nici cînd plecau repede de aci » [4].

Alte lupte cu slavii din regiunile noastre au fost duse de către generalul Priscus, care în anul 592 a fost trimis la Durostorum pentru a-i împiedica pe

---

[1] Menander Protector, fragm. 48 (ed. Dindorf, p. 100).
[2] Este vorba de provincia Scythia Minor (Dobrogea).
[3] Menander Protector, fragm. 48 (ed. Dindorf, p. 99).
[4] Procopius, *De bello Gothico*, IV, 25, 5—6.

slavi (Sclavoi) să treacă fluviul. Priscus aflînd că Ardagast (= Radogost), căpetenia sclavinilor, a pătruns în imperiu, trece Dunărea în ţinuturile acestuia, devastînd totul în cale [1]. Ardagast se vede nevoit să se retragă împreună cu ai săi într-o regiune de mlaştini şi păduri, în care autorii bizantini înregistrează un rîu cu numele *Ilivakia* (probabil Ialomiţa?).

Fără să fi repurtat vreo victorie hotărîtoare, bizantinii se îndreaptă împotriva lui Musokios, o altă căpetenie («rege») a sclavinilor care ajutase pe Ardagast. Călăuziţi de un «gepid», ei trec rîul Paspirius şi surprinzînd pe Musokios, care se afla la praznicul de înmormîntare a fratelui său, îl fac prizonier [2]. Cu aceste rezultate slabe se încheie campania lui Priscus.

În anul 597 are loc o nouă incursiune în imperiu a sclavinilor de pe teritoriul Munteniei, sub conducerea lui Piragast. Generalul Petros, fratele împăratului Maurikios, care era pe atunci comandantul oştilor din Tracia, porunceşte oştilor să treacă Dunărea în ţinutul lui Piragast. După o luptă în care sclavinii au fost biruiţi şi Piragast rănit mortal, bizantinii ajung la rîul *Ilivakia*, unde au suferit o înfrîngere grea, în urma căreia, împăratul Maurikios numeşte din nou comandant al armatelor Traciei pe Priscus [3].

În urma răscoalei trupelor imperiale din anul 602, sub loviturile continue ale avarilor şi slavilor, apărarea liniei Dunării se prăbuşeşte. După această dată izvoarele scrise nu ne mai informează despre evenimentele ce se petrec la Dunăre, decît rareori şi incidental, deoarece teritoriul de la nord de Balcani încetase de a mai aparţine Bizanţului. Dunărea nemaiputînd fi menţinută ca graniţă a imperiului, triburile slave, care începuseră să se înfiltreze în imperiu încă din a doua jumătate a sec. VI [4], trec acum în masă în sudul fluviului. Această împrejurare face ca populaţia slavă de la nord de Dunăre să devină mai rară. Totuşi unele triburi slave rămîn la nord de fluviu continuînd să se dezvolte pe acest teritoriu în contact cu populaţia autohtonă.

Izvoarele scrise ne oferă fără îndoială informaţii deosebit de preţioase asupra perioadei aşezării slavilor pe teritoriul R.P.R. Deoarece ele înregistrează mai mult evenimentele politice, şi anume numai pe cele legate direct de interesele imperiului bizantin, despre o bună parte din teritoriul ţării noastre (Transilvania, Moldova) nu avem însă decît ştiri foarte vagi sau ele lipsesc cu totul. Pentru a completa aceste lacune istoricul nu are la îndemînă decît datele arheologice.

Cele mai vechi urme slave descoperite pînă acum pe teritoriul ţării noastre, sînt cele de la Suceava-Şipot, unde au fost scoase la lumină bordeie de formă rectangulară, cu vetre înconjurate cu pietre. Inventarul lor constă din

---

[1] Trecerea armatelor romane în ţara sclavinilor s-a făcut se pare pe la Durostorum, în apropiere de Silistra.

[2] Theophylactus Simocatta, *Historiae*, IV, 7—9, p. 213—259; Theophanes, *Chronographia*, p. 271.

[3] Theophylactus Simocatta, *Historiae*, VII, 5, p. 278—279; Theophanes, *Chronographia*, p. 275—276.

[4] Ioan din Efes, *Istoria bisericească*, VI, 25, în *Хрестоматия по истории Средних Веков*, I, Moscova, 1949, p. 22.

fragmente ceramice, lucrate cu mîna, provenind din borcane înrudite în privinţa formei cu tipul Jitomir, obiecte de podoabă (mărgele), de uz casnic şi de îmbrăcăminte. O fibulă « digitată » datează stratul slav cel mai vechi de la Şipot în a doua jumătate a secolului al VI-lea e.n. şi începutul secolului al VII-lea.

Dar, cel mai important complex pentru cunoaşterea culturii slavilor, din timpul expansiunii lor către Peninsula Balcanică în sec. VI—VII, este necro-

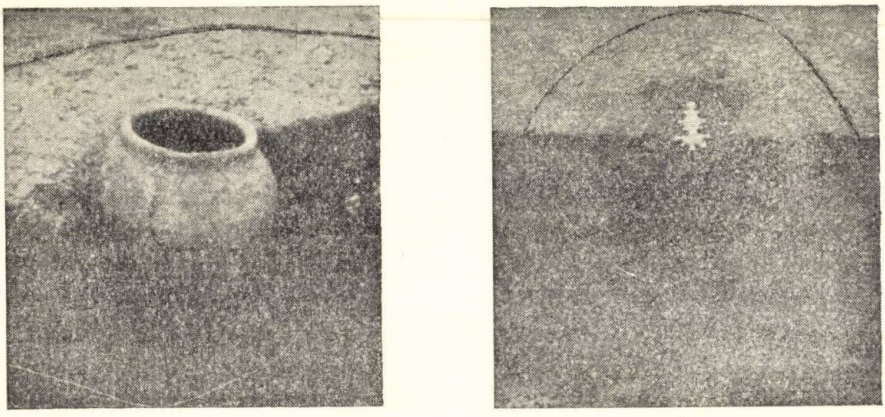

1 2

Fig. 181. — Morminte de incineraţie slave de la Sărata-Monteoru (sec. VI—VII).

pola plană de incineraţie de la Sărata-Monteoru, care cuprinde peste 1500 de morminte. În cuprinsul necropolei sînt documentate mai multe variante ale ritului funerar. Rămăşiţele defuncţilor, care erau arşi pe rug undeva în altă parte, sînt depuse în gropi simple, în urne funerare (una sau mai multe urne într-un mormînt) sau, mai rar, şi în urnă şi în groapă. Mormintele conţin adesea ca inventar fibule « digitate » cu cinci butoni, mărgele şi alte podoabe, catarame de centură, iar dintre obiectele de uz casnic se constată prezenţa cuţitelor şi a amnarelor. Armele lipsesc aproape cu totul. Explicaţia nu trebuie căutată în caracterul paşnic al slavilor — atacurile lor persistente în imperiu dovedesc contrariul — ci probabil în ritualul care va fi oprit depunerea armelor în morminte. Ceramica din această necropolă (urne funerare sau vase depuse în morminte cu ofrande) este în general de factură grosolană, lucrată cu mîna. Către sfîrşitul perioadei de folosire a necropolei, în procent foarte mic se întîlnesc şi vase lucrate la roata primitivă, ornamentate cu linii orizontale şi în val, care s-au dezvoltat din formele mai vechi lucrate cu mîna. După caracteristicile sale, ceramica de la Sărata-Monteoru nu poate fi pusă în legătură cu tipul Praga propriu-zis. În ceea ce priveşte tehnica de lucru şi formele, ea se leagă de tipul Jitomir-Korciak (înrudit doar cu tipul Praga), documentat în regiunea Niprului mijlociu.

Prezența fibulelor « digitate » în morminte, ne îndreaptă de asemenea atenția spre complexele asemănătoare din aceeași regiune, mai ales spre acelea din bazinul rîului Ros, unde sînt cunoscute morminte de incinerație cu fibule « digitate ». În celelalte regiuni din vestul R.S.S. Ucrainene pe văile rîurilor Pripet, Uj, Teterev, Irpen etc., în preajma Varșoviei și în necropolele cu ceramica de tip Praga din R. S. Cehoslovacă, deși a fost descoperit un număr considerabil de morminte de incinerație slave timpurii (sec. V—VII), fibulele « digitate » lipsesc pînă acum cu totul. În funcție de aceste date, necropola de la Sărata-Monteoru poate fi atribuită din punct de vedere etnic unui grup de anți, ajunși pe meleagurile noastre probabil din regiunea Niprului mijlociu.

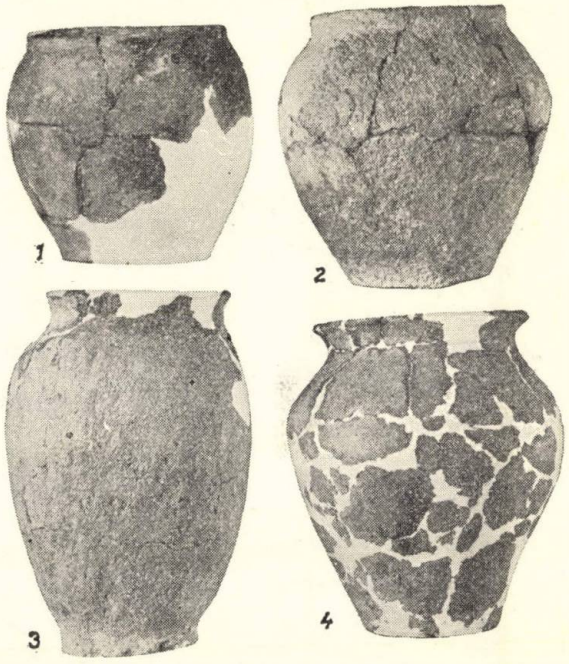

Fig. 182. — Vase slave sec. VI—VII: 1, Suceava-Șipot; 2—4, Sărata-Monteoru.

Tot anților veniți pe teritoriul țării trebuie atribuită și așezarea de la Șipot, precum și fibulele « digitate » descoperite în Moldova la Iași (punctul Crucea lui Ferenț), Vutcani și Budești (r. Huși). Fibulele « digitate », descoperite întîmplător în diferite localități din Muntenia (Lacul Tei, Dămăroaia, Căscioarele) și Oltenia (Plenița, Lazu, Orlea, Vela, Vîrtop), care în cea mai mare parte își găsesc analogii în regiunea Niprului mijlociu, mai ales la Pastirsk, pot fi puse în legătură de asemenea cu incursiunile anților pînă în aceste regiuni, deși nu este exclus că ele să fi fost folosite în parte și de către populația locală. Ele nu pot aparține unor populații germanice, deoarece în sec. VI—VII cînd se datează aceste fibule, în Moldova, Muntenia și Oltenia, aceste populații nu mai existau.

Seria fibulelor « digitate » și a podoabelor slave este completată în bună măsură prin descoperirea întîmplătoare a celui de-al doilea « tezaur » (e posibil să fie inventarul unui mormînt) de la Coșovenii de Jos (r. Craiova), care constă din obiecte de podoabă feminine. « Tezaurul » poate fi datat în jurul anului 700. În trecut el a fost greșit considerat ca o operă a populațiilor germanice.

O altă necropolă slavă de incinerație a existat la Balta-Verde (r. Vînjul Mare, reg. Craiova), care însă fiind situată în dune de nisip a fost distrusă aproape în întregime, neputînd fi salvate decît două morminte din a doua jumătate a sec. VII.

În Transilvania, în sec. VI şi în prima jumătate a sec. VII, sînt cunoscute aşezările şi necropolele de tip Band-Moreşti. Prin urmare, dacă în regiunile extracarpatice prezenţa triburilor slave este documentată încă din sec. VI,

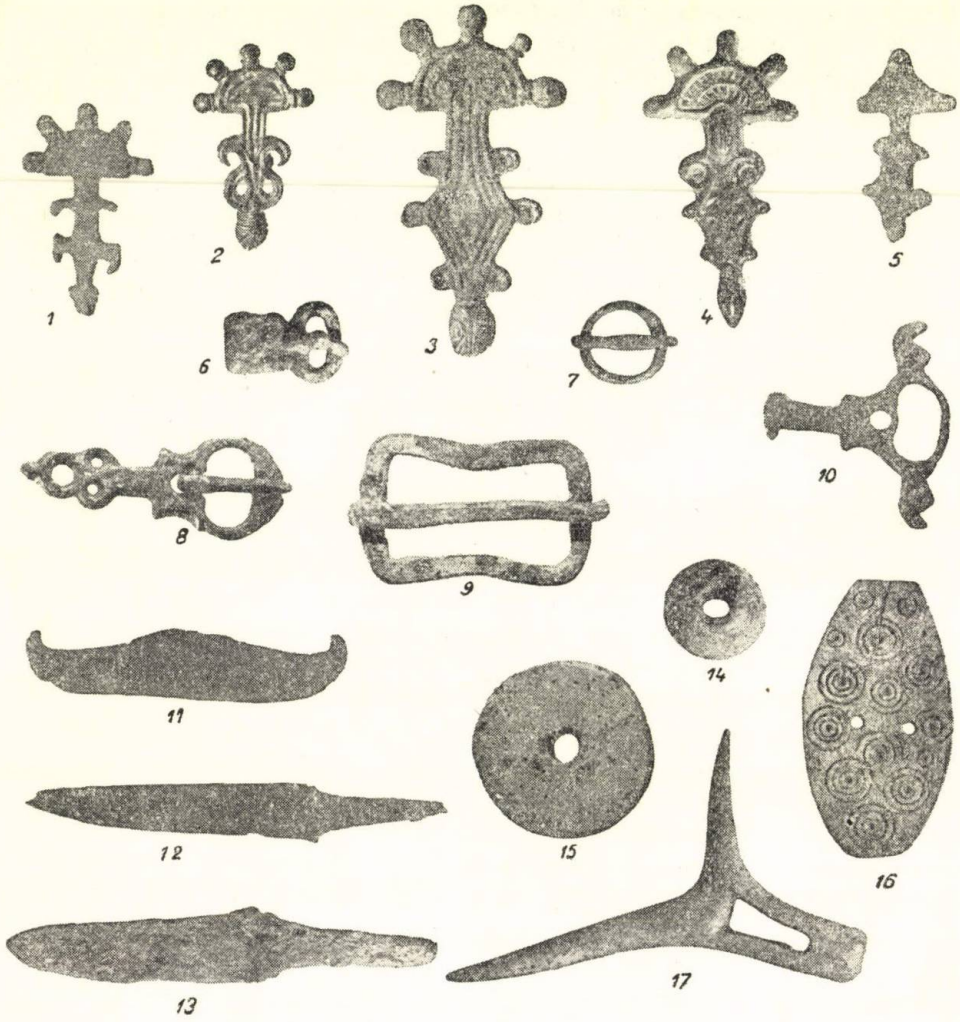

Fig. 183. — Obiecte slave de uz casnic şi podoabe.
1 — 5, fibule « digitate » (Sărata-Monteoru şi Căscioarele); 6 — 10, catarame (Sărata-Monteoru); 11, amnar (Sărata-Monteoru); 12 — 13, cuţite (Sărata-Monteoru); 14 — 15, greutăţi pentru fus (Suceava-Şipot); 16, placă de os (Suceava-Şipot); 17, împungătoare de corn (Suceava-Şipot).

în Transilvania, slavii au putut veni abia mai tîrziu, pe la mijlocul sec. VII, după dispariţia culturii de caracter gepidic. Prezenţa unor grupuri slave în Transilvania, venite fie independent, fie împreună cu avarii, poate fi semnalată prin fibulele « digitate », descoperite la Sarmizegetusa, Veţel, Războieni-Feldioara,

precum şi în alte cîteva localităţi. Trebuie menţionat faptul că fibulele « digitate » slave se deosebesc de acelea germanice descoperite pe acelaşi teritoriu în complexele de caracter gepidic. Tipurile mai vechi ale fibulelor « digitate »

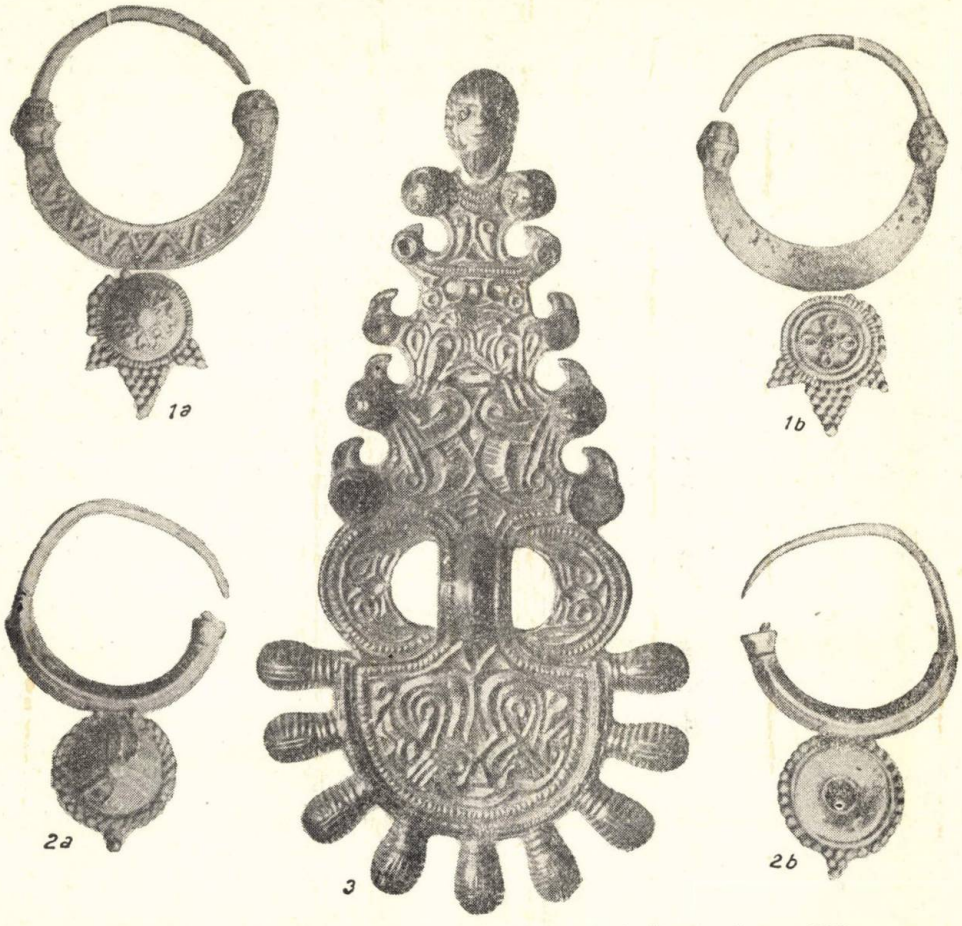

Fig. 184. — Al doilea « tezaur » de la Coşovenii de Jos (anul circa 700).

din Transilvania îşi găsesc analogii apropiate sau identice în complexele slave răsăritene din regiunea Niprului mijlociu, mai ales la Pastirsk. În Transilvania, ele apar adesea în necropolele avare, deşi este îndeobşte cunoscut că ele nu reprezintă o podoabă avară. Întrucît în complexele slave cu ceramica de tip Praga din Cehoslovacia (aparţinînd sclavinilor), databile anterior venirii avarilor în Cîmpia Pannonică, astfel de podoabe sînt necunoscute, prezenţa lor în necropolele avare poate fi explicată numai prin faptul că avarii, în drumul lor către vest au antrenat cu ei şi unele grupuri slave (anţi) din regiunea Niprului mijlociu.

La acestea s-ar mai putea adăuga şi descoperirile de la Tg. Secuiesc, şi anume o zăbală, o sabie (azi pierdută) şi patru vase lucrate cu mîna, care se pare,

formau inventarul unuia sau eventual al cîtorva morminte ce pot fi datate în a doua jumătate a sec. VII şi făceau parte foarte probabil dintr-o necropolă slavo-avară.

Datorită descoperirilor arheologice, deşi încă puţine la număr, s-a putut preciza că primele triburi slave (sclavinii şi anţii) pătrunse pe teritoriul ţării noastre foloseau ca locuinţe bordeie cu cuptoare de piatră sau cu vetre înconjurate cu pietre. Ele au adus o ceramică proprie înrudită cu tipul Praga. Ca podoabe caracteristice pot fi considerate anumite grupe din seria fibulelor « digitate ». Ritul lor funerar era incineraţia.

În consecinţă, ipotezele mai vechi, prin care se susţinea că slavii au venit la noi cu o cultură primitivă a lemnului nu mai pot fi acum valabile.

Îndeletnicindu-se în principal cu agricultura, anţii şi sclavinii au ocupat în primul rînd regiunile de cîmpie şi căile mai accesibile.

Ajunşi pe teritoriul ţării noastre slavii au venit în contact cu populaţia locală, care din punct de vedere etnic varia de la regiune la regiune. În Moldova şi în nord-estul Munteniei, mai ales în regiunea de dealuri, slavii au venit în contact cu populaţia autohtonă carpo-dacică, pe care treptat au asimilat-o, urmele culturii ei materiale însă putînd fi adesea surprinse în diferitele complexe slave. Astfel, în marea necropolă slavă din sec. VI—VII de la Sărata-Monteoru au fost descoperite şi cîteva fragmente de vase de provenienţă locală, lucrate la roata cu învîrtire repede. În sudul Moldovei, în Muntenia şi mai ales în Oltenia slavii au venit în contact şi cu populaţie romanică. Simbioza între populaţia locală carpo-dacică sau romanică şi slavi poate fi surprinsă şi în unele complexe din sec. VI—VII de pe actualul teritoriu al oraşului Bucureşti (Dealul Mihai-Vodă, Curtea Veche, Fundeni, Dămăroaia, Ciurel), Ipoteşti (r. Slatina) Cîndeşti (r. Buzău), care se caracterizează prin fragmente ceramice lucrate cu mîna (borcane şi tigăi de lut), asociate cu ceramică de factură mai bună lucrată la roată. Se observă că atît ceramica modelată cu mîna cît şi cea lucrată la roată din complexele menţionate nu este unitară ci se deosebeşte, atît în ceea ce priveşte formele şi compoziţia pastei cît şi tehnica de lucru. Deosebirile s-ar putea explica pe de o parte, prin unele diferenţe cronologice, pe de alta prin faptul că aşezările sau punctele respective aparţin unor triburi sau populaţii diferite. Slavilor le putem atribui însă numai unele tipuri ale ceramicii lucrate cu mîna, asemănătoare în ceea ce priveşte forma cu tipul Praga sau cu tipul Jitomir-Korciak, pe cînd vasele lucrate la roată au în bună parte origini locale.

În timpul incursiunilor făcute în imperiu, diferitele triburi slave au adus adesea, ca prizonieri, grupuri de populaţie traco-romanizată de la sud de Dunăre. Limba latină se folosea la nord de Dunăre şi în legătură cu aceasta o ştire importantă ne este transmisă de Procopios. Povestind încercarea antului Chilbudios de a se substitui generalului cu acelaşi nume care murise, Procopios arată cum a fost demascat de generalul Narses, « *cu toate că vorbea latineşte*

şi învăţase să imite multe din apucăturile generalului roman Chilbudios... »[1]. Faptul că falsul Chilbudios învăţase limba latină la nord de Dunăre, se poate explica numai prin prezenţa acolo a unei populaţii romanice şi prin circulaţia limbii latine ca mijloc de înţelegere între grupuri de populaţii diferite.

În Transilvania, slavii sau slavo-avarii au găsit la venirea lor rămăşiţe ale populaţiei gepidice (de origine germanică) precum şi populaţie daco-romană. Faptul că numele de *valah*, *vlah*, *voloh*, pe care-l dau diferitele triburi slave, populaţiei străromîneşti este un nume germanic (numele unui trib de origine celtică — Volcae — pe care l-au preluat triburile germanice, probabil sub forma Walhos, designînd mai tîrziu cu acest nume şi populaţiile romanice în general) înseamnă că în această provincie slavii au mai găsit încă elemente germanice cu rosturi de conducere politică, de la care au împrumutat numirea populaţiei autohtone de limbă romanică, aflată sub dominaţia lor.

O serie de autori (Iordanes, Procopios, Pseudo-Maurikios) arată nu numai originea comună a anţilor şi sclavinilor, dar şi trăsăturile comune, pe care le au cele două grupuri de triburi slave, în ceea ce priveşte tipul fizic, portul, religia, organizarea socială şi modul de trai[2]. Datele arheologice ne documentează de asemenea că anţii şi sclavinii folosesc acelaşi tip de locuinţă — bordeiul cu cuptor de piatră, sau cu vatră înconjurată cu pietre. Şi pentru unii şi pentru alţii este caracteristic ritul de înmormîntare al incineraţiei în groapa simplă sau în urne, mormintele făcînd parte din necropole plane sau tumulare. Şi unii şi alţii folosesc ceramica lucrată cu mîna (borcane şi tigăi de lut) şi au aproape aceleaşi îndeletniciri. Cu toate trăsăturile comune, în cultura materială a celor două grupe de triburi slave, se remarcă însă şi unele deosebiri în ceea ce priveşte ceramica, podoabele, variantele ritului funerar şi altele, amănunte pe care istoricii bizantini, evident, nu le puteau sesiza. Astfel, deşi din Boemia şi pînă la Nipru formele vaselor sînt asemănătoare, ele prezintă totuşi variante deosebite, limitate numai la anumite regiuni: tipul Praga, în vest, care poate fi legat de sclavini şi de o parte din triburile venete, tipul Jitomir-Korciak şi altele, în est, care aparţin anţilor.

Dacă în sec. VI deosebirile dintre cultura materială a anţilor (consideraţi ca fiind grupa sudică a slavilor răsăriteni) şi sclavinilor (care constituiau grupa de sud a slavilor apuseni) sînt mai mult de nuanţă, în sec. VII, deoarece diferitele grupuri de triburi slave au evoluat pe teritorii şi sub influenţe diferite, deosebirile devin mai sensibile, iar în secolele următoare (sec. VIII—IX) ele se vor accentua şi mai mult, păstrînd numai unele trăsături generale comune.

Tocmai acele trăsături specifice, care caracterizează un grup de triburi slave sau altul, ne ajută să stabilim originea şi legăturile dintre diversele triburi slave, aflate pe teritoriul patriei noastre în sec. VII—IX.

---

[1] Procopius, *De bello Gothico*, III, 14, 36.

[2] *Ibidem*, 26—30. Pseudo-Mauricius, *Strategicon*, XI, 5, în *Хрестоматия по истории Средних Веков*, I, p. 26.

În sec. VII, se pare mai degrabă în a doua jumătate a acestui secol, în Moldova, la Dorobanțu (r. și reg. Iași), la Hlincea (Hlincea I) și în nivelul inferior al așezării de la Suceava (Drumul național) sînt documentate o serie de complexe, reprezentate prin silișți (așezări nefortificate), cu locuințe dispuse «în cuiburi» (cîte două-trei la un loc), avînd în interior cuptoare, fie clădite din piatră, fie scobite în lut crutat anume pentru acest scop, și prin ceramică grosolană lucrată exclusiv cu mîna (borcane și tigăi de lut), majoritatea vaselor avînd pe muchia buzei decor de alveole adîncite cu degetul sau cu un instrument oarecare. Din complexe asemănătoare provin, foarte probabil, și unele fragmente de vase de același tip, descoperite în Muntenia la București (Radu-Vodă) și la Lișcoteanca (r. Călmățui, reg. Galați).

Tehnica de lucru, ca și forma vaselor provenite din descoperirile menționate mai sus, își găsesc analogii în spațiul dintre Nipru și Carpații Pădurоși (Kiev-Dealul Kiselevka, Raiki, Nezvisko, Lopatna etc.), unde acest aspect cultural s-a dezvoltat, se pare, din complexe mai vechi cu ceramică înrudită cu tipul Korciak.

Prezența, pe teritoriul țării noastre, a acestui aspect cultural în secolul VII (faza cea mai veche a culturii Hlincea I—Luka Raikovețkaia) s-ar putea eventual explica prin tulburarea pe care a produs-o în rîndul slavilor răsăriteni deplasarea către apus a bulgarilor și expansiunea Kaganatului Hazar, cînd o parte a triburilor slave răsăritene au fost nevoite să se deplaseze către sud-vest, pătrunzînd în Moldova, în estul Munteniei și chiar în nord-estul Bulgariei, unde sînt documentați în nivelul inferior al așezării de la Popina, în apropiere de Silistra. Acest nou val de slavi răsăriteni ajunși în nord-estul Bulgariei împreună cu triburile slave mai vechi (anții, sclavinii și diferite triburi slave apusene care au populat vestul Peninsulei Balcanice în sec. VII), rupîndu-se de trunchiul din care au făcut parte mai înainte, în decursul sec. VIII au evoluat independent, dînd naștere unui nou grup — Slavii de sud.

Slavii răsăriteni [1] purtătorii celei mai vechi faze a culturii Hlincea I—Luka Raikovețkaia, ajungînd pe teritoriul țării noastre au venit în contact cu populația autohtonă și cu populația slavă mai veche aflată în aceste regiuni pe care au influențat-o, îmbogățindu-i cultura materială cu noi elemente.

Legătura dintre purtătorii culturii Hlincea I și populația autohtonă carpodacică pe care au asimilat-o poate fi sesizată prin cîteva fragmente de vase, lucrate la roata cu învîrtire repede, care pot fi socotite de proveniență locală și nu slavă, precum și prin casele cu vetre libere, descoperite în așezarea de la Spinoasa, care fără îndoială reprezintă o moștenire dintr-o epocă mai veche a așa-numitelor «colibe» dacice. La Spinoasa casa cu vatra liberă, tipul de locuință de origine locală coexistă alături de tipul de bordei cu cuptor specific slavilor.

[1] Numirea de slavi răsăriteni este întrebuințată avîndu-se în vedere aspectul culturii materiale. Nu se poate preciza deocamdată în ce stadiu se afla diferențierea din punct de vedere lingvistic, a diferitelor grupuri de triburi slave la sfîrșitul secolului VII și în secolul al VIII-lea.

Din lipsă de material mai bogat nu ştim în ce fel s-a dezvoltat şi care a fost aspectul specific culturii triburilor slave din Oltenia şi Muntenia în sec. VIII şi la începutul sec. IX. Se pare însă că slavii de aici s-au dezvoltat în strînsă legătură cu cei de la sud de Dunăre.

Despre slavii din Moldova centrală şi de nord, ştim, însă, că au evoluat de la faza mai veche la faza mai nouă a culturii de tip Hlincea I—Luka Raikoveţkaia. Această fază mai nouă, documentată într-o serie de aşezări (Hlincea I, Suceava-Drumul naţional, Spinoasa, Dăneşti şi altele), se deosebeşte de faza mai veche prin apariţia şi apoi înmulţirea ceramicii lucrate la roata primitivă (decorată cu linii orizontale şi în val, sau în cazuri mai rare, cu benzi de linii orizontale între care sînt trasate grupuri de linii verticale), care coexistă împreună cu ceramica lucrată cu mîna. Tot ca un element nou apare în această fază vatra cu gardină (prajniţa, cidrin) situată fie în locuinţe, fie în afara acestora (Suceava-Drumul naţional, nivelul superior, Spinoasa). Desigur că în cadrul culturii de tip Hlincea I — Luka Raikoveţkaia, care în stadiul actual al cercetărilor ne apare ca un grup destul de unitar, vor fi existat şi o serie de variante regionale, pe care încă nu le putem deosebi, dar care se vor contura din ce în ce mai clar, o dată cu înmulţirea cercetărilor. Identitatea complexelor din Moldova, în ceea ce priveşte tipul de aşezare, tipul de locuinţă, ceramica etc., cu cele din regiunile de la vest de Nipru ne dovedeşte că în sec. VIII—IX triburile slave din Moldova centrală şi de nord s-au dezvoltat în strînsă legătură cu triburile slave răsăritene dintre Nipru şi Carpaţii Păduroşi. Din sec. X triburile slave din Moldova, purtătoare ale unei culturi materiale slave răsăritene nu au făcut parte din statul de Kiev, vechi rusesc, ci, datorită expansiunii primului imperiu bulgar, ele au intrat în legătură cu populaţia slavă de sud (slavo-bulgară) şi străromînească, fapt care a imprimat nu numai caracterul slav sudic în limbă, dar a contribuit în acelaşi timp şi la transformarea culturii lor materiale, care prezintă strînse legături cu aceea a populaţiei din aria balcano-dunăreană. În sec. XI—XII, adăugîndu-se noi elemente vechi romîneşti a avut loc aci şi asimilarea din punct de vedere etnic a populaţiei slave.

În centrul Transilvaniei, la Moreşti şi Moldoveneşti, au apărut de asemenea o serie de fragmente ceramice, lucrate cu mîna (borcane, uneori cu alveole adîncite pe muchia buzei, şi tigăi de lut) sau la roata primitivă, care au unele trăsături comune cu ceramica de tip Hlincea I — Luka Raikoveţkaia. Cu toate acestea, însă, ele trebuie considerate ca o grupă aparte faţă de complexele din Moldova sau faţă de cele din dreapta Niprului. Un complex cu ceramică întrucîtva deosebită de cea de la Moreşti şi Moldoveneşti a fost descoperit la Cipău, unde, împreună cu fragmentele lucrate cu mîna (fără decor sau cu alveole pe buză), s-au găsit şi borcane lucrate la roată, asemănătoare cu cele din complexele avare. Din nefericire nu se cunoaşte nici tipul de locuinţă, nici ritul funerar al purtătorilor aspectului cultural documentat la Moreşti, Moldoveneşti şi Cipău-Sf. Gheorghe. Pe baza ceramicii însă, se poate afirma

că aceste complexe cuprind elemente de cultură slavă răsăriteană şi elemente venite prin filieră avară din Cîmpia Pannonică (mai ales la Cipău-Sf. Gheorghe). Complexele mai sus-amintite se leagă de descoperirile asemănătoare din regiunea subcarpatică (U.R.S.S.) şi estul Slovaciei (Somotor), iar din punct de vedere etnic ele pot fi atribuite unei populaţii slave.

Elemente ale culturii materiale specifice slavilor pot fi remarcate şi în necropolele avare din Transilvania, din care provin o serie de podoabe caracteristice femeilor slave, dovedindu-se astfel o convieţuire avaro-slavă. Astfel, în necropola de inhumaţie de la Gîmbaş (r. Aiud, reg. Cluj) au fost descoperite două fibule « digitate » cu şapte butoni, precum şi mai mulţi cercei cu pandantive în formă de stea, cu decor de mici granulaţii. Cercei cu pandantive în formă de stea s-au mai găsit şi la Cîmpia Turzii, Teiuş, iar la Proştea Mare (r. Mediaş, reg. Stalin) se cunoaşte partea inferioară a unui cercel, în formă de semilună, decorată pe margini cu triunghiuri granulate. La acestea s-ar mai putea adăuga şi brăţările cu capete îngroşate de la Şura Mare (r. Sibiu, reg. Stalin) şi Rupea (reg. Stalin). De asemenea ceramica descoperită în necropolele avare de la Gîmbaş, Teiuş etc., este de fapt împrumutată de la diferitele triburi slave cu care avarii au venit în contact.

În sec. VIII şi la începutul sec. IX, în partea de nord-vest a ţării, prin cele două necropole tumulare de la Nuşfalău şi Someşeni, este documentată existenţa unui grup slav destul de puternic.

Necropola de la Nuşfalău (r. Şimleu, reg. Oradea) cuprinde tumuli de diferite mărimi, în interiorul cărora se află mai multe morminte de incineraţie. Rămăşiţele defuncţilor împreună cu inventarul funerar (vase sparte ritual, găleţi de lemn, cuţite, podoabe etc.) se află depuse la nivelul solului vechi, în interiorul unei construcţii de lemn. Uneori, rămăşiţele defuncţilor din interiorul construcţiei de lemn erau acoperite cu o lespede de piatră, în alt caz oasele calcinate au fost depuse foarte probabil în urne funerare, fiind însoţite de oase de cal şi alte obiecte (scăriţe de şa, seceri, cuţite etc.). Circonferinţa tumulilor era delimitată întotdeauna de un pămînt galben-nisipos, adus special şi aşezat în formă de inel în jurul construcţiei de lemn. Tumulii constau din pămînt argilos de culoare gălbuie sau cenuşie, adus de asemenea special în acest scop, amestecat cu iarbă şi aşchii de lemn pentru a le da o rezistenţă mai mare. Deasupra construcţiei de lemn se forma un fel de cupolă pentru a o apăra.

Necropola slavă de la Someşeni (r. şi reg. Cluj) cuprinde de asemenea tumuli de diferite mărimi. Sub tumuli se afla cîte o groapă de formă dreptunghiulară sau pătrată, adîncă de 0,30 – 0,50 m sub nivelul de călcare vechi, în care erau aşezate urnele funerare sau grămezile de oase calcinate. Rămăşiţele defuncţilor erau însoţite de vase sparte ritual, de vedre de lemn, precum şi de diferite obiecte de uz personal: aplice de centură, catarame, podoabe etc. Groapa era apoi acoperită cu scînduri de lemn, care alcătuiau o platformă

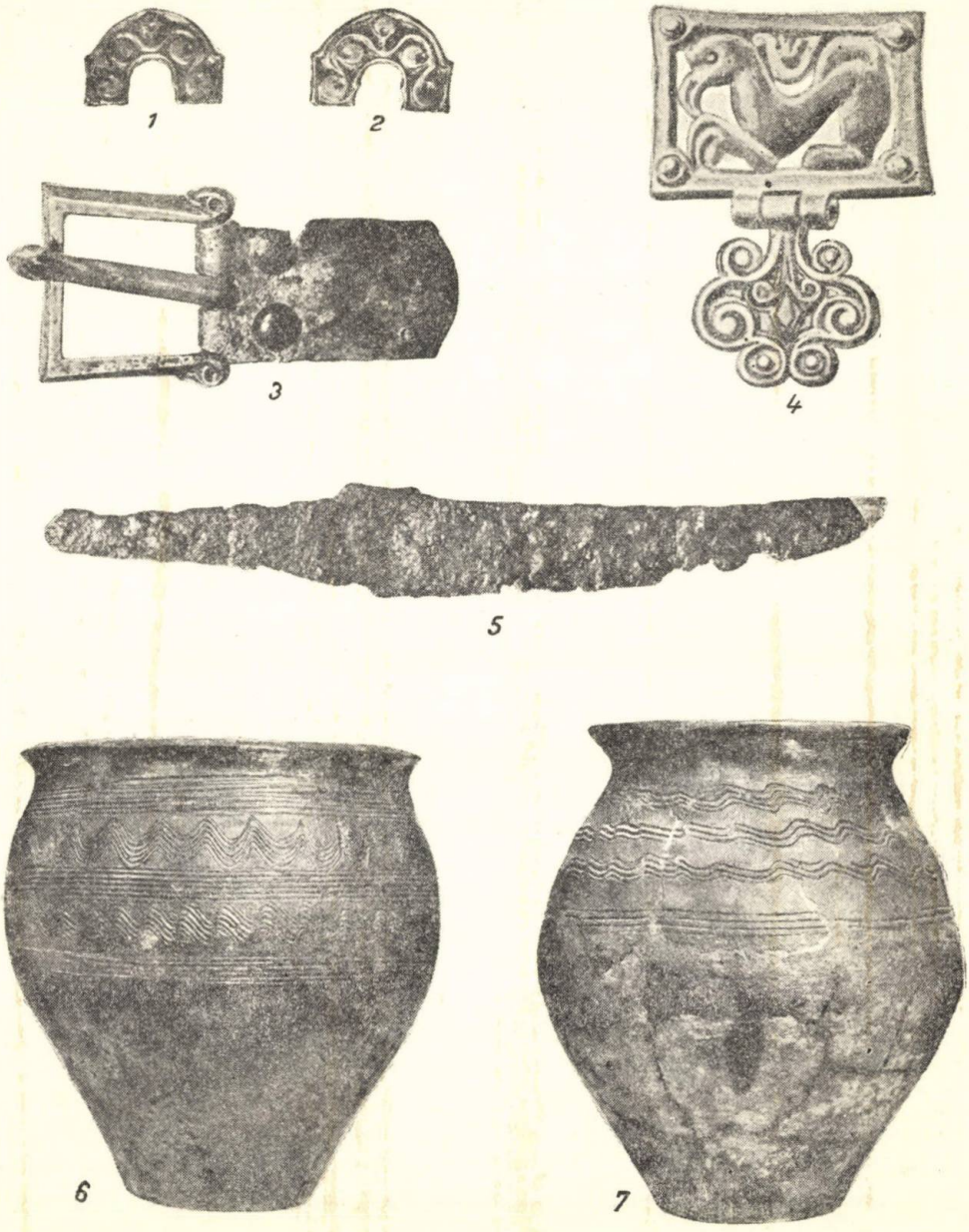

Fig. 185. — Obiecte din cimitire slave tumulare de incinerație (sec. VIII).
1—2, aplici de bronz (Someșeni); 3, cataramă de bronz (Someșeni); 4, aplică de bronz pentru centură (Nușfalău); 5, cuțit de fier (Nușfalău); 6—7, urne funerare (Someșeni).

sprijinită la cele patru colțuri pe stîlpi de lemn. Probabil că ofrandele, precum și mormintele secundare erau așezate pe platforma de lemn, care însă a putrezit și s-a dărîmat în groapă împreună cu tot ce se afla pe ea. Într-un caz (tumulul nr. 1) nu s-a găsit groapa sub platforma de lemn (probabil fiindcă era așezat foarte aproape de mlaștină) și în acest caz urnele funerare, grămezile de oase și ofrandele se aflau pe platformă. Circonferința tumulilor era delimitată de un fel de « gard » de stîlpi de lemn. În unele cazuri s-a putut constata că tumulii erau formați din argilă cenușie, adusă special în acest scop.

Ținînd seama de obiceiurile funerare și de inventarul mormintelor (obiecte de metal de tip Keszthely, vedre de lemn care își găsesc analogii în Ungaria și Moravia, ceramica lucrată exclusiv la roată și decorată cu benzi de linii orizontale și în val analoagă celei de pe valea Dunării mijlocii) necropolele de la Nușfalău și Someșeni trebuie puse în legătură cu triburi slave apusene, care au venit în contact și au întreținut legături cu avarii. Influența avară este dovedită nu numai prin aplicile de centură de tip avaric (tipul Keszthely) ci mai ales prin prezența oaselor de cal în unii tumuli (Nușfalău) obicei necunoscut în necropolele slave mai vechi cu ceramica de tip Praga, databile anterior venirii avarilor.

Cu toate că cele două necropole de la Nușfalău și Someșeni prezintă trăsături comune în ceea ce privește inventarul, totuși, după obiceiurile de înmormîntare, după structura tumulilor etc., ele se deosebesc, fapt care ne dovedește că în cele două necropole sînt înmormîntați indivizi care fac parte din două triburi deosebite.

În secolul IX, sub Krum și apoi mai ales sub Omurtag, primul imperiu bulgar și-a extins stăpînirea și asupra unor teritorii de la nord de Dunăre. În cadrul acestui imperiu, însă, nu se poate vorbi de o populație unitară din punct de vedere etnic. În secolul IX proto-bulgarii formau mai mult clasa dominantă, care pînă în secolul X sfîrșește prin a se contopi definitiv cu slavii. Marea majoritate a populației statului bulgar era formată de slavii de sud și de populația de limbă romanică.

Pe lîngă aceste două grupuri etnice, care constituiau mase compacte, în Transilvania surprindem se pare, sub formă de grupuri mai mici, și Slavi Moravi, pătrunși la începutul secolului X, pe cursul mijlociu al Mureșului, în regiunea orașului Alba Iulia. Urmele lor materiale sînt documentate prin necropola de inhumație de tip Stare Mesto de la Ciumbrud (r. Aiud, reg. Cluj), la care se mai pot adăuga și unele descoperiri întîmplătoare: perechea de pinteni de tip carolingian de la Tărtăria (r. Orăștie, reg. Hunedoara), ploștile de tip boemian descoperite în Transilvania de sud, precum și un vas bitronconic care își găsește analogii numai în aria moravo-boemiană. Aceste grupulețe de slavi moravi și-au găsit, foarte probabil, în regiunile noastre un loc de refugiu, în urma luptelor cu maghiarii, sub loviturile cărora cade și statul Morav în anul 906.

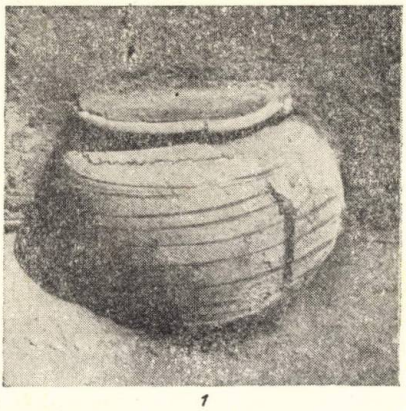

1

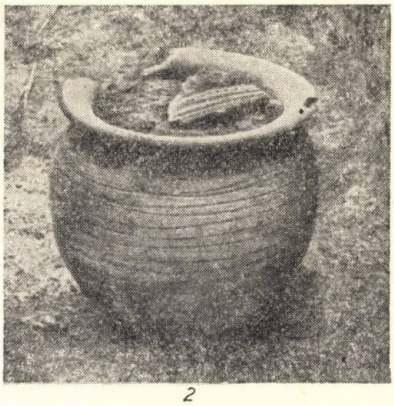

2

3

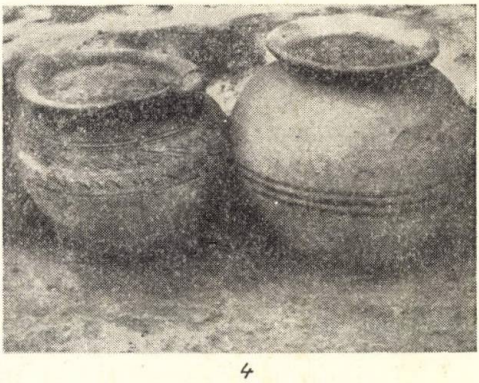

4

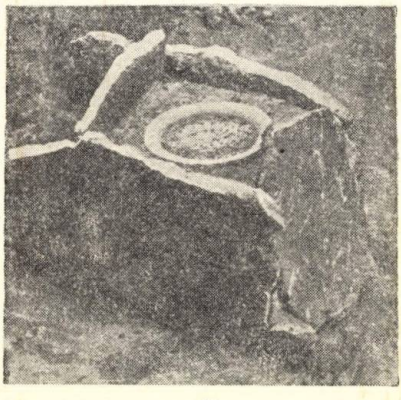

5

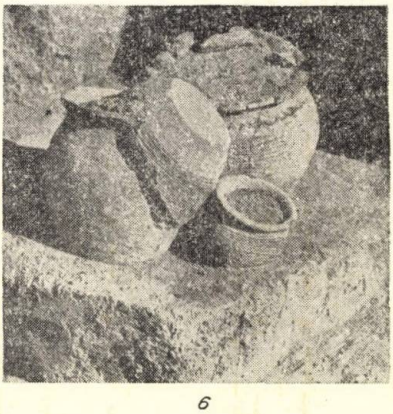

6

Fig. 186. — Morminte slave de incinerație, *in situ* (sec. IX—X).
1—2, 4—6, Satu Nou; 3, Castelu.

Cultura materială a populației slave de sud din cadrul primului imperiu bulgar este cunoscută prin cele trei necropole de incinerație de la Satu Nou (r. Adamclisi, reg. Constanța), prin necropola de incinerație de la Castelu (r. Medgidia, reg. Constanța), precum și prin mormintele de incinerație din necropola birituală de la Histria (r. Istria, reg. Constanța).

Necropolele de la Satu Nou și Castelu cuprind morminte de incinerație în care oasele calcinate, au fost depuse de obicei în urne funerare. Uneori urnele sînt acoperite cu fragmente de vase sau lespezi de piatră. Mar rar se întîlnesc cazuri cînd urnele sînt depuse în casete de piatră. Mormintele cuprind de obicei o singură urnă, în cazuri mai rare două sau trei, iar mai multe numai în chip excepțional. În număr mai mic au fost descoperite și morminte în care oasele calcinate au fost depuse într-o groapă simplă. Rămășițele defuncților sînt însoțite, de obicei, de cîte un cuțit, sulă de fier sau alt obiect ascuțit și diferite obiecte de podoabă.

Mormintele de incinerație de la Histria prezintă aceleași variante ca și cele din necropolele de la Satu Nou și Castelu, pe cînd mormintele de inhumație din aceeași necropolă își găsesc analogii în Bulgaria, în necropolele protobulgare de la Novi-Pazar, Madara etc. Coexistența în cadrul aceleiași necropole a mormintelor de inhumație protobulgare cu morminte de incinerație slave ne dovedește că aici se înmormînta o populație amestecată bulgaro-slavă, care trăia în simbioză, fiecare grup etnic păstrîndu-și însă ritul de înmormîntare tradițional.

În timpul expansiunii primului imperiu bulgar la nord de Dunăre, în unele regiuni ale țării au pătruns și populații de la Sudul Dunării, care au adus și au răspîndit o serie de elemente sud-dunărene, ce se fac resimțite mai ales în ceea ce privește ceramica de uz comun, pe care le-a preluat și populația de la nordul Dunării. În acest sens se pot aminti descoperirile (caracterizate prin coexistența ceramicii roșii cu cea cenușie) de la Sebeș, Blandiana etc. din Transilvania, și cele de la Spinoasa din Moldova. Legăturile strînse care au existat în timpul primului imperiu bulgar între populația de la sudul și cea de la nordul Dunării au dus la uniformizarea trăsăturilor celor mai generale ale culturii materiale a diferitelor grupuri etnice, fiecare din aceste grupuri păstrîndu-și însă și unele caractere tradiționale specifice, pe baza cărora ele pot fi diferențiate.

Triburile slave, care în perioada expansiunii primului stat bulgar la nord de Dunăre (sec. IX—X) trăiau încă pe teritoriul țării noastre și care mai înainte erau legate fie de slavii apuseni (în Transilvania) fie de slavii răsăriteni (în Moldova), sînt atrase acum în sfera de influență a slavilor de Sud, însușindu-și caractere slave sudice atît în cultura materială cît și în cea spirituală. Astfel se poate explica *puternica influență slavă pe care a suferit-o populația strămînească de la nord de Dunăre în această perioadă, nu numai în cultura materială ci și în limbă, obiceiuri, viața socială și culturală.*

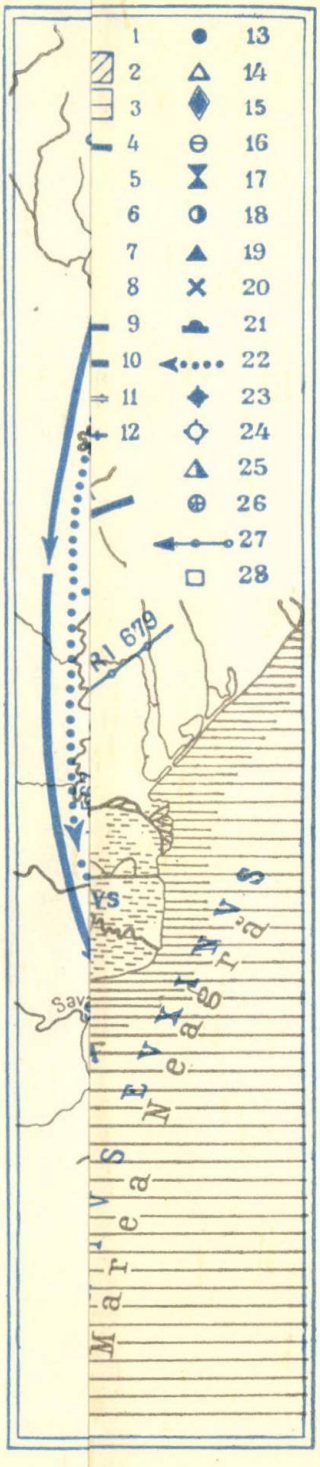

LEGENDĂ

1. Cetăţi romano-bizantine (pînă în 602).
2. Populaţia daco-romană.
3. Populaţia carpo-dacică.

GEPIZII

4. Direcţia migraţiei.
5. Aşezări.
6. Cimitire, morminte.
7. Descoperiri izolate.
8. Tezaure, tezaure monetare.

SLAVII

9. Migraţia sclavinilor (sec. VI).
10. Migraţia anţilor (sec. VI).
11. Migraţia unor triburi slave răsăritene în a doua jumătate a secolului VII (faza cea mai veche a culturii Hlincea I).
12. Migraţia unor triburi slave (răsăritene), împreună cu avarii.
13. Aşezări ale populaţiei locale cu unele elemente slave (sec. VI).
14. Aşezări slave (sec. VI—VII).
15. Cimitir de incineraţie slav (sec. VI — VII).
16. Fibule « digitate » slave (sec. VI — VII).
17. Tezaur de podoabe (circa 700).
18. Aşezări slavo-avare (sec. VII—VIII).
19. Aşezări slave de tip Hlincea I (sec. VII).
20. Aşezării slave de tip Hlincea I (sec. VI I—IX).
21. Cimitire de incineraţie slave cu elemente avare (sec. VIII).

AVARII

22. Direcţia migraţiei.
23. Morminte, cimitire avare.
24. Morminte, cimitire avaro-slave.
25. Descoperiri izolate avare.
26. Tezaure monetare

BULGARII

27. Direcţia migraţiei.
28. Aşezări protobulgare.

vilor.

Datele lingvistice de care dispunem pînă în prezent, ne dovedesc că limba pe care a vorbit-o populaţia slavă de pe teritoriul ţării noastre în sec. IX—X este o limbă slavă meridională de răsărit (bulgară), care, în această perioadă, a exercitat o puternică influenţă asupra limbii străromîne, influenţă ce poate fi urmărită pe trei căi: 1) prin împrumuturile de cuvinte, 2) toponimia slavă-sudică, 3) limba slavă a bisericii şi a statului feudal timpuriu bulgar, împrumutată şi de străromîni.

1) Limba romînă a moştenit o serie de cuvinte de origine slavă referitoare la uneltele agricole: *plug, grapă, greblă, sapă* etc.; la strîngerea cerealelor: *snop, stog*; numiri de animale: *gîscă, lebădă, dihor, cîrtiţă, veveriţă, vrabie* etc.; numiri de peşti şi referitoare la uneltele de pescuit: *crap, ştiucă, morun, lostriţă, păstrăv* etc. *undiţă, năvod, setcă* etc.; numiri de unelte pentru prelucrarea metalelor: *daltă, pilă, cleşte, nicovală* şi altele; numiri de locuri geografice: *dumbravă, luncă, movilă, podgorie, baltă, ostrov* etc. O altă serie de cuvinte se referă la însuşirile sau defectele fizice şi morale ale omului ca: *blajin, straşnic, destoinic, vrednic, voinic, zdravăn, prost, vinovat, gîngav* etc.

2) Din această perioadă au persistat pînă în zilele noastre şi o serie de hidronime: *Dîmboviţa, Ialomiţa, Milcovul, Bistriţa, Tîrnava*; precum şi o serie de toponime: *Zlatna, Moigrad, Bălgrad, Cleanov, Craiova, Bucov, Zimnicea* şi altele [1].

3) Influenţa slavă-meridională-bulgară poate fi remarcată şi prin împrumutul unor cuvinte care privesc organizarea bisericească şi de stat (vezi mai jos capitolul despre Bulgari, partea referitoare la expansiunea statului bulgar la nord de Dunăre).

Inscripţiile cu litere cirilice, ce fuseseră zgîriate pe peretele de chirpic al unui atelier de fierărie din aşezarea străromînească de la Bucov, păstrate în stare foarte fragmentară sub formă de litere izolate, dovedesc că populaţia străromînească din această regiune a adoptat scrisul slav şi limba oficială slavă încă din sec. X.

O dată cu retragerea imperiului bulgar în sudul Dunării, elementul slav, care pînă acum fusese dominant, devine secundar în regiunile de la nord de Dunăre, iar populaţia slavă care mai persista pe teritoriul ţării noastre a fost asimilată într-un timp relativ scurt de către populaţia străromînească.

2. ORGANIZAREA SOCIALĂ ŞI POLITICĂ A TRIBURILOR SLAVE DE PE TERITORIUL ŢĂRII NOASTRE ÎN SEC. VI—IX

Izvoarele literare arată că, în decursul sec. VI, diferitele triburi slave care au ajuns pe teritoriul ţării noastre se aflau în ultimul stadiu de dezvoltare a democraţiei militare, în acea perioadă cînd războaiele de jaf pentru dobîndirea de

[1] Toponimele slave de origine ucraineană din Moldova (Horodişte, Dorohoi etc.) datează dintr-o perioadă mult mai tîrzie, de la sfîrşitul sec. XIII şi din sec. XIV, iar unele dintre ele chiar dintr-o perioadă ulterioară formării statului feudal moldovenesc.

noi bogăţii au devenit unul din scopurile principale. Aşa se explică numeroasele invazii ale slavilor în imperiul bizantin, organizate cu scopul de a aduce pradă [1].

Democraţia militară începuse şi se dezvoltase la diferitele triburi slave cu mult înainte de pătrunderea lor pe teritoriul ţării noastre. Datorită războaielor continue, caracteristice acestei faze de dezvoltare a societăţii, triburile slave, pentru a putea face faţă numeroşilor duşmani comuni (goţii, hunii, avarii etc.) s-au unit în puternice uniuni, răspîndite pe teritorii întinse, cum a fost uniunea de triburi a anţilor (în est) şi aceea a sclavinilor (în vest).

Ajungînd la graniţele imperiului bizantin, triburile slave, incluse mai înainte fie în uniunea anţilor, fie în uniunea sclavinilor, se grupau şi se regrupau în funcţie de noile situaţii. În fruntea triburilor sau a uniunilor de triburi se afla cîte un *şef* sau *conducător militar*. Importante ştiri referitoare la organizarea socială a slavilor aflaţi pe meleagurile noastre în prima jumătate a sec. VI, ne-a transmis istoricul Procopios: « ... sclavinii şi anţii — spune el — nu sînt conduşi de un singur bărbat, *ci trăiesc în democraţie din cele mai vechi timpuri*, şi din această cauză, la ei, bucuriile şi nenorocirile unuia sînt considerate ca fiind comune tuturor » [2]. Din relatarea lui Procopios, care constată la vechii slavi o orînduire democratică, în contrast cu orînduirea din imperiul bizantin, reiese clar puterea limitată a şefului militar, toate problemele mai importante fiind soluţionate în comun de *adunarea poporului*. Autorii bizantini Menandru, Theophylactos şi Theophanes pomenesc numele a o serie de conducători militari: Dauritas, Ardagast, Musokios şi Piragast, care, în a doua jumătate a secolului VI, stăpîneau întinse teritorii în stînga Dunării şi conduceau războaie de pradă împotriva imperiului bizantin. Conducătorul militar era ajutat de *sfatul bătrînilor*. Astfel, Dauritas căpetenia sclavinilor din Cîmpia Romînă, atunci cînd primeşte pe solii avarilor care vin să-i ceară supunere, *hotăreşte respingerea acestor propuneri împreună cu bătrînii*.

Baza structurii sociale a triburilor ante şi sclavine în secolele VI—VII o constituie marea familie patriarhală, care consta din urmaşii aceluiaşi tată, împreună cu soţiile lor. Din comunitatea familiei făceau parte foarte probabil şi sclavii. Problemele mai importante erau rezolvate de capul familiei, împreună cu sfatul compus din toţi membrii majori ai familiei, bărbaţi şi femei, deopotrivă.

Secolele VI—VII, iar în unele părţi ale ţării şi secolul VIII, constituie perioada de trecere de la obştea patriarhală (bazată pe legătura de rudenie) la obştea teritorială. Obştea teritorială era formată din cîteva familii patriarhale care trăiau fie în cadrul unei aşezări mai mari, fie în mai multe cătune învecinate.

---

[1] Procopius, *Historia Arcana* (Anecdota), 18, 20. Referindu-se la evenimentele din anul 581 scriitorul sirian Ioan din Efes afirmă că slavii... « trăiesc liniştiţi în provinciile romane, fără grijă şi fără teamă, ţinîndu-se de jafuri, ucigînd şi incendiind. Din această cauză ei au devenit bogaţi, au cîştigat aur şi argint, posedînd herghelii de cai şi arme, învăţînd tactica războiului, mai bine decît romanii », în *Istoria bisericească*, VI, 25, în *Хрестоматия по истории Средних Веков*, I, p. 22—23.

[2] Procopius, *De bello Gothico*, III, 14.

Organul de conducere al obștei era Sfatul, format din bătrînii familiilor patriarhale. În cadrul obștei se rezolvau toate problemele mai importante privind pe membrii săi, ea fiind în această perioadă, singurul organ al puterii locale.

Familia patriarhală continuă să persiste vreme îndelungată și în cadrul obștei teritoriale, păstrîndu-și deplina sa autoritate și forță.

O problemă care s-a pus în repetate rînduri a fost aceea a existenței sclaviei la slavi. Izvoarele literare arată că la diferite triburi slave care se aflau la periferia imperiului bizantin, în afară de oameni liberi, existau și sclavi. Această situație ne apare în chip deosebit de clar în relatarea lui Procopios. În cursul unor lupte între anți și sclavini, un sclavin a luat ca prizonier pe un tînăr numit Chilbudios — pe care l-a adus acasă, folosindu-l ca sclav. Chilbudios l-a servit conștiincios pe stăpînul său, însoțindu-l și la război. Mai tîrziu fiind răscumpărat de către un ant, a fost adus în țara sa, unde Chilbudios și-a revendicat situația de om liber: « *iar acum fiindcă a revenit în patrie, el trebuie să devină liber, potrivit obiceiului* »[1].

Știrea transmisă de Procopios este întărită și de un pasaj din « *Strategiconul* » lui Pseudo-Maurikios în care se spune că « *Triburi'e anților și sclavinilor se aseamănă între ele în ceea ce privește modul de trai, obiceiurile și dragostea lor pentru libertate: ei nu admit (nu le place) nicidecum să fie robi sau supuși* »... « *pe cei aflați în prinsoare la ei nu-i țin la nesfîrșit în robie ca alte neamuri ci le fixează un anumit timp; ei procedează după alegerea prinților, fie că aceia doresc să se întoarcă acasă primind și o plată, fie că rămîn acolo ca oameni liberi și ca prieteni* »[2].

Din cele de mai sus reiese clar că în secolul VI, la slavii aflați pe teritoriul țării noastre puteau fi sclavi numai membrii altor triburi, iar aducerea în stare de sclavie a unui membru al aceluiași trib era interzisă. Sclavii proveneau în general din prizonierii de război. La venirea lor în regiunile Dunării, triburile slave, foarte probabil, aveau destul de puțini supuși în stare de sclavie. O dată cu războaiele de pradă, organizate în Peninsula Balcanică, obținerea de sclavi a ajuns unul din principalele țeluri ale războiului. « La început — spune Procopios referindu-se la evenimentele din anii 548—549— slavii ucideau pe toți locuitorii care se aflau în calea lor, acum însă... toți pleacă acasă ducînd cu ei în robie multe zeci de mii de prizonieri »[3]. Luarea de prizonieri din imperiul bizantin devenise cu timpul o sursă de cîștig, pentru că aceștia erau răscumpărați.

În epoca marilor migrații ale popoarelor, devenise foarte răspîndit la populațiile cuceritoare sistemul de a percepe dări în produse de la populațiile supuse. Cu toate că nu avem nici o știre scrisă care să ne informeze că anții și

---

[1] Procopius, *De bello Gothico*, III, 14, 18.

[2] Pseudo-Mauricius, *Strategicon*, XI, 5, în *Хрестоматия по истории Средних Веков*, I, p. 26—27.

[3] Procopius, *De bello Gothico*, III, 38, 23.

sclavinii percepeau asemenea dări, este totuşi neîndoios că şi ei au folosit acest sistem de exploatare primitivă, caracteristică democraţiei militare în faza ei de destrămare. Putem presupune că relaţiile dintre slavi şi populaţia locală aflată pe teritoriul ţării noastre la venirea acestora erau bazate la început tocmai pe un astfel de sistem de exploatare a grupului supus. O dată însă cu strîngerea legăturilor dintre slavi şi populaţia locală, acest tip de relaţii a început să fie înlocuit, pe măsură ce se dezvolta procesul de formare a claselor antagonice, prin relaţii de exploatare socială.

Alături de izvoarele scrise, preţioase date asupra organizării sociale a triburilor slave din secolele VI—VII ne oferă şi necropola de incineraţie de la Sărata-Monteoru în care dispoziţia mormintelor în grupuri, pe familii, reflectă clar organizarea gentilică în faza ei de destrămare, cu care cei înmormîntaţi aici au ajuns pe teritoriul ţării noastre. Existenţa în cadrul anumitor morminte a unor obiecte de aur, argint aurit sau argint (lunulă de aur, aplică din foaie de aur, fibulă « digitată » din argint aurit, cercel de argint şi altele) alături de alte morminte foarte sărace, grupate într-o anumită parte a necropolei dovedeşte că între cei înmormîntaţi aici erau şi unii indivizi mai înstăriţi, făcînd parte din aristocraţia tribală, care din punctul de vedere al averii se diferenţiase de populaţiile de rînd.

Continua stare de război dintre triburile slave de la Dunăre şi imperiul bizantin a contribuit la crearea unui teren propice pentru dezvoltarea inegalităţii sociale. Prada acumulată din imperiu şi repetatele sume de bani, primite drept răscumpărare pentru prizonierii de război, dau posibilitate de îmbogăţire unor familii care încep să se diferenţieze de membrii de rînd ai comunităţii. «Războaiele de jaf măresc puterea şefului militar suprem, precum şi a căpeteniilor mai mărunte: alegerea tradiţională a succesorilor din aceleaşi familii se transformă treptat . . . într-un drept ereditar, mai întîi îngăduit, apoi pretins şi în cele din urmă uzurpat » [1].

În secolele VII—VIII se petrec schimbări esenţiale şi în ceea ce priveşte structura socială a triburilor. În această perioadă nu mai avem de-a face cu triburile primitive, bazate pe o organizare gentilică, ci cu uniuni politice ale obştilor teritoriale, ce dobîndesc cu timpul caracterul unor formaţiuni de tip statal. « Astfel, organele orînduirii gentilice se desprind treptat de rădăcinile lor din popor, din gintă, fratrie, trib şi întreaga orînduire gentilică se transformă în contrariul ei: dintr-o organizaţie a unor triburi care are ca scop libera rezolvare a propriilor lor treburi, ea devine o organizaţie pentru prădarea şi asuprirea vecinilor, şi, în consecinţă, organele ei se transformă din instrumente ale voinţei poporului în organe de sine stătătoare de dominare şi împilare, îndreptate împotriva propriului lor popor » [2].

---

[1] F. Engels, *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului*, ed. IV, Buc., 1957, p. 164.

[2] *Ibidem*, p. 164.

În perioada cuprinsă între secolele VIII—IX, pe de o parte mai dăinuiesc rămăşiţe ale orînduirii de comună primitivă, pe de altă parte apar germenii din care se va dezvolta orînduirea feudală. De aceea pe bună dreptate această perioadă a fost numită semipatriarhală — semifeudală.

Necropola tumulară de la Nuşfalău (r. Şimleu, reg. Oradea) reflectă în chipul cel mai clar transformările adînci care se petreceau în secolul VIII şi la începutul secolului IX în sînul societăţii din regiunea vestică a ţării noastre. « Movila Mare », cel mai înalt tumul dintre toţi, conţine fără îndoială mormintele unui conducător şi ale familiei acestuia. În jurul « Movilei Mari » au existat alţi şase tumuli (înălţimea lor era de 6—8 m), care, împreună cu « Movila Mare », formau un grup deosebit, în partea de vest a cimitirului. La o distanţă ceva mai mare, către est de acest grup, se află al şaptelea tumul pe care îl putem include în aceeaşi categorie. Cu cît cel înmormîntat ocupa un loc mai de frunte în societate, cu atît i se ridica deasupra mormîntului un tumul mai mare. Proporţionale cu mărimea tumulului sînt şi dimensiunile construcţiei de lemn, în care erau depuse rămăşiţele defuncţilor, precum şi mulţimea ofrandelor (mai ales numărul vaselor sparte ritual). Aceste date ne dovedesc că tumulii mari, dispuşi mai ales în jurul tumulului conducătorului, cuprind mormintele membrilor aristocraţiei tribale pe cale de a deveni stăpîni feudali, pe cînd sub tumulii mijlocii (cu înălţimea de 1,51—2 m) şi sub tumulii mici (cu înălţimea de 0,50—1 m) se află mormintele oamenilor de rînd.

De asemenea, pe baza urmelor culturii materiale a triburilor slave din nord-estul ţării noastre, purtătoare ale culturii de tip Hlincea I—Luka Raikovecţkaia, putem afirma că în sec. VIII—IX ele s-au dezvoltat în cadrul unei uniuni de triburi cu relaţii de producţie de tip semipatriarhal — semifeudal.

În sfîrşit, grupurile slave de sud, pătrunzînd la nord de Dunăre în secolele IX—X în cadrul primului ţarat bulgar, care este un stat de tip feudal timpuriu, contribuie la accelerarea procesului de feudalizare a societăţii de pe teritoriul patriei noastre.

3. CULTURA SLAVILOR ÎN SEC. VI—IX. RELIGIA

...« Orice religie — spune Engels — nu este altceva decît oglindirea fantastică în minţile oamenilor a forţelor exterioare, care domină viaţa lor de toate zilele, o oglindire în care forţele pămînteşti iau forma unor forţe supra-pămînteşti » [1].

În faza de destrămare a comunei primitive, anume în perioada democraţiei militare, la vechii slavi ca şi la alte populaţii apare, conform stadiului de dezvoltare a forţelor de producţie, concepţia religioasă cu personificarea forţelor naturii

[1] F. Engels, *Anti-Dühring*, ed. a IV-a, Buc., 1955, p. 350.

şi a forţelor sociale. Zeul suprem corespunde în acelaşi timp conducătorului militar de pe pămînt. Alături de reflectarea supranaturală a forţelor sociale, caracteristică acestei etape, persistă şi reminiscenţe mai vechi, prin care sînt personificate diferitele forţe ale naturii (soarele, fulgerul, tunetul etc.).

În acest stadiu de dezvoltare se află concepţia religioasă a triburilor slave, care au ajuns la Dunăre la începutul secolului VI, concepţie despre care istoricul Procopios ne-a lăsat preţioase date: « Ei socotesc că un singur zeu, creatorul fulgerului este singurul stăpîn peste toate, căruia îi sacrifică boi şi tot felul de victime. Ei nu ştiu ce este destinul şi nici nu cred că ar avea vreo putere asupra oamenilor, iar cînd primejdia morţii se apropie de ei, fie din cauza unei boli, fie din cauza războiului, făgăduiesc că, dacă vor scăpa, vor aduce îndată zeului un sacrificiu în schimbul vieţii lor; după ce scapă, aduc sacrificiul aşa cum au promis, crezînd că prin el salvarea lor a fost (răs)cumpărată. Ei mai cinstesc şi fluviile (rîurile) şi nimfele şi alte cîteva zeităţi de acest fel, cărora tuturora le aduc jertfe, iar în timpul sacrificiilor ghiceau viitorul » [1].

Cele relatate de Procopios pot fi întregite de alte date mai tîrzii ca, de exemplu, decretele bisericeşti împotriva superstiţiilor, anumite legende etc., care ne pot completa cunoştinţele despre religia păgînă a slavilor vechi. S-a putut stabili astfel existenţa mai multor zei comuni tuturor triburilor slave.

Zeul suprem, creatorul tunetului şi al fulgerului, stăpînul întregii lumi era *Perun*. Sub acest nume el a fost cunoscut în toată lumea slavă. Din atribuţiile pe care le are, putem deduce că Procopios, atunci cînd pomeneşte de zeul principal al triburilor ante şi sclavine de la Dunăre, l-a avut în vedere tocmai pe Perun, al cărui nume el nu-l cunoştea.

Al doilea zeu în ceea ce priveşte importanţa era *Svarog* sau *Dajbog*, zeul Soarelui şi al luminii în general. Deşi un zeu al soarelui era cunoscut la toate triburile slave, probabil că nu peste tot purta acelaşi nume. Fiul său era focul care ardea pe altare atunci cînd se aduceau jertfe.

Alt zeu comun tuturor slavilor era Veles (denumirea mai veche) sau Volos (numirea păstrată la vechii ruşi), zeul care păzea turmele şi păstorii.

Cultul zeului secerişului, al cărui nume a rămas necunoscut, era de asemenea răspîndit la o bună parte din lumea slavă.

În afară de aceşti zei comuni tuturor slavilor existau şi alţii ale căror atribuţii variau adesea de la trib la trib.

Jertfele aduse zeilor, după cum relatează şi Procopios, erau diferite: puteau fi jertfe sîngeroase de animale mari sau mici sau jertfe frugale.

Alături de zei, vechii slavi adorau şi alte forţe supranaturale, legate fie de sufletul celor decedaţi, fie de alte spirite care s-ar fi ascuns în casă, pe vatră, sub prag, în păduri, în ape etc. pentru liniştirea cărora ei aduceau jertfe. Pentru

[1] Procopius, *De bello Gothico*, III, 14, 23—24.

spiritele care se aflau în casă ei jertfeau mai ales pîine, brînză, miere, găini, ouă şi altele.

Ei credeau că în rîuri ar trăi *rusalcele* (al căror nume provine de la sărbătoarea romană *rosalia* = praznicul rozelor) şi *vilele*. Erau însă şi *vile* despre care credeau că ar trăi în pădure. Rusalcele şi vilele erau socotite în general răuvoitoare faţă de om şi de aceea trebuiau să fie înduplecate prin jertfe. Probabil acestea sînt nimfele pomenite de Procopios.

Mai erau de asemenea cunoscute spiritele despre care credeau că ajută la naştere şi că ar influenţa soarta copiilor, aşa-numitele *rojaniţe* sau *rojdeniţe*, cărora li se aduceau jertfe din primul păr al noului născut. Cultul Ursitei la vechii slavi nu era dezvoltat, aşa cum ne mărturiseşte şi Procopios. Acest cult devine cunoscut abia după venirea lor în Peninsula Balcanică, prin contactul cu lumea romană.

În strînsă legătură cu credinţele religioase era şi ritul de înmormîntare şi obiceiurile funerare. La slavii păgîni ritul de înmormîntare obişnuit era incineraţia, care prezenta diferite variante. În unele regiuni însă, cînd slavii au venit în contact cu alte populaţii, practicau şi inhumarea. La slavii păgîni înmormîntarea era însoţită de un ospăţ funerar *(pir* sau *strava)* şi de diferite jocuri sau lupte funerare *(trizna)*.

Ospeţele funerare se repetau la anumite date pentru pomenirea celor morţi.

Slavii credeau într-o viaţă care continua şi dincolo de mormînt şi de aceea la înmormîntare aduceau adesea ofrande de mîncare. Astfel, în necropola de la Nuşfalău s-au găsit vase sparte ritual, unele cu urme de materii organice provenite din mîncarea depusă ca ofrandă.

Prezenţa cojilor de ouă de găină în necropola de la Satu Nou trebuie pusă în legătură cu unele credinţe care atribuiau găinii forţe magice.

Focului îi atribuiau o putere magică de purificare. De aceea, la Nuşfalău, pe locul unde urma să fie ridicat tumulul, se făcea în prealabil focul, pentru ca locul de înmormîntare să fie purificat.

Ajungînd pe teritoriul ţării noastre şi în Peninsula Balcanică, slavii au venit în contact cu creştinismul. E posibil ca unii să se fi creştinat curînd, însă cea mai mare parte şi-a menţinut vechea religie, după cum ne dovedesc necropolele în care s-a păstrat ritualul păgîn (Satu Nou, Castelu) pînă în sec. IX inclusiv. Creştinarea în masă a slavilor şi străromînilor de pe teritoriul ţării noastre s-a făcut în cadrul primului imperiu bulgar, începînd cu anul 865. Fiind legată de închegarea feudalismului, religia creştină devine treptat un instrument prin care clasele stăpînitoare ţin în frîu clasele de jos. Creştinismul a îndepărtat vechii zei, dar multe din obiceiurile păgîne s-au păstrat şi după aceea, ca, de exemplu, depunerea de ofrande în morminte, ospăţul funerar, pomenirea morţilor la anumite date şi altele. Astfel, constituit în biserică de stat, creştinismul a ajuns să fie « un amestec cu totul eclectic de superstiţii dintre cele mai grosolane ».

BIBLIOGRAFIE

I. *Lucrări teoretice*

F. Engels, *Anti-Dühring*, ed. III, Bucureşti, 1955, p. 350.

— *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului*, ed. IV, Bucureşti, 1957, p. 164.

K. Marx-F. Engels, *Сочинения*, vol. XVI, partea a 2-a.

II. *Lucrări generale şi speciale*

Chişvasi-Comşa, M., *Unele concluzii istorice pe baza ceramicii din sec. VI—XII*, în SCIV, VIII, 1—4, 1957, p. 267—294.

— *Slavii de răsărit pe teritoriul R.P.R. şi pătrunderea elementului romanic în Moldova pe baza datelor arheologice*, în SCIV, IX, I, 1958, p. 73—90.

— *Slavii pe teritoriul R.P.R. în sec. VI—IX, în lumina cercetărilor arheologice*, în SCIV, X, 1, 1959, p. 65—80.

Comşa, Maria, *Contribuţii la cunoaşterea culturii strămîne în lumina săpăturilor de la Bucov (r. şi reg. Ploieşti)*, în SCIV, X, 1, 1959, p. 81—99.

— *Курганный могильник с трупосожжениями у с. Нушфалэу*, în *Dacia*, N. S., III, (sub tipar).

Feodorov, G. B., *Rezultatele principale şi problemele lucrărilor din domeniul arheologiei, din sud-vestul U.R.S.S., în primul mileniu al e.n.*, în SCIV, X, 2, 1959, p. 371—408.

Grekov, B. A., *Киевская Русь*, Moscova, 1953, p. 73—96; 517—533.

Horedt, K., *Ceramica slavă din Transilvania*, în SCIV, II, 1951, p. 189—218.

— *Contribuţii la istoria Transilvaniei sec. IV—XIII*, Bucureşti, 1958.

Kuharenko, Iu. V., *Экономический строй и быт восточнославянских племен в первой половине I тысячелетия*, în *Очерки Истории СССР, III—IX вв.*, Moscova 1958, p. 84—89.

Liapuşkin, I. I., *Место роменско-боршевских памятников среди славянских древностей*, în *Вестник Ленинградского Университета*, 20.

Matei, D. Mircea, *Contribuţii la cunoaşterea ceramicii slave de la Suceava*, în SCIV, X, 2, 1959, p. 409—439; idem, în *Dacia* N.S., IV (în curs de publicare).

Müllenhoff, K., *Donau, Dunavъ, Dunaj*, în *Archiv für slavische Philologie* I, 1, 1876, p. 290—298.

Nestor, Ion şi Nicolăescu-Plopşor, C. S., *Der völkerwanderungszeitliche Schatz Negrescu*, în *Germania* 22, 1, 1938, p. 33—41.

Nestor, Ion, *La nécropole slave d'époque ancienne de Sărata Monteoru*, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 289—296.

— *Slavii pe teritoriul R.P.R. în lumina documentelor arheologice*, în SCIV, X, 1, 1959, p. 49—64.

Niederle, L., *Славянские древности*, Moscova, 1956, p. 204—221; 268—297.

Petrescu-Dîmboviţa, M., *Slawische Siedlungen im Moldaugebiet Rumäniens*, în *Slovenská Archeológia*, VI, 1, 1958, p. 209—222.

Petrovici, E., *Dacoslava*, în *Dacoromania*, X, 1939—1943.

— *Славяно-болгарская топонимика на территории Румынской Народной Республики*, în *Romanoslavica*, I, 1958, p. 9—26.

Poulik, J., *Der Prager Typus in der Tschechoslovakei*, comunicare ţinută la seminarul de arheologie slavă de la Krakovia în luna mai 1957.

Rîbakov, B. A., *Древние Русы*, în SA, XVII, 1953, p. 23—104.

— *Славяне и Византия в VI в.*, în *Очерки Истории СССР, III—IX вв.*, Moscova, 1958.

RUSANOVA, I. P., *Археологические памятники второй половины I тысячелетия н. э. на территории Древлян*, în *SA*, 4, 1958, p. 33—46.

SKRJINSKAIA, E. C., *О склавенах и антах, о Мурсиянском озере и городе Новиотуне (Из комментариях к Иордану)*, în *Византийский Временник*, XII, 1957, p. 3—30; şi darea de seamă a lui F(ranz) D(ölger), în *BZ*, 51, 1958, p. 222.

STEIN, ERNEST, *Histoire du Bas-Empire, II, De la disparition de l'empire d'Occident à la mort de Iustinien (476—565)*, Paris-Bruxelles, 1949.

TRETIAKOV, P. N., *Восточнославянские племена*, Moscova, 1953.

— *Общественный и политический строй восточнославянских племен в первой половине I тысячелетия*, în *Очерки Истории СССР, III—IX вв.*, Moscova, 1958, p. 90—99.

VÎJAROVA, J., *Раннеславянская керамика из села Попина*, în *KS*, 63, p. 142—149.

WERNER, JOACHIM, *Slavische Bügelfibeln des 7 Jahrhunderts*, în *Reinecke Festschrift*, Mainz, 1950, p. 150—173.

Rapoarte de săpături

Bucov, în *Materiale*, VI, 1959, p. 567—578.

Castelu (reg. Constanţa), în *Materiale*, VIII (sub tipar).

Ciumbrud (r. Aiud, reg. Cluj), în *Materiale*, VI, 1959, p. 605—615.

Dealul Ciurelu (Bucureşti), în *Materiale*, VII şi VIII (sub tipar).

Histria-Capul Viilor, în *Materiale*, IV, 1957, p. 69—76; V, 1959, p. 311—317 şi VI, 1959, p. 299—300.

Nuşfalău, în *Materiale*, VII (sub tipar).

Satu-Nou (r. Adamclisi, reg. Constanţa), în *Materiale*, V, 1959, p. 535—540 şi VI, 1959, p. 579—592.

Sărata-Monteoru, în *Materiale*, V, 1959, p. 511—517; VI, 1959, p. 509—514.

Someşeni-Cluj, în *Materiale*, V, 1959, p. 519—525 şi VI, 1959, p. 515—522.

Spinoasa-Erbiceni, în *Materiale*, VI, 1959, p. 531—539.

CAPITOLUL V

BULGARII. STĂPÎNIREA PRIMULUI STAT BULGAR ASUPRA TERITORIILOR DIN STÎNGA DUNĂRII. APARIŢIA TRIBURILOR MAGHIARE

1. BULGARII

Bulgarii fac parte din numeroasele triburi de neam turc, care au trecut din Asia în Europa, stabilindu-se mai întîi pe teritoriul dintre Marea Caspică şi Marea Neagră. Pentru prima oară, ei sînt amintiţi pe la anul 334 ca nomazi care trăiau în stepele dintre Marea de Azov şi Munţii Caucaz. În a doua jumătate a secolului al IV-lea, parte dintre bulgari erau supuşi hunilor şi au fost împinşi ori atraşi de aceştia spre vest. După moartea lui Attila, unele rămăşiţe ale hunilor se întorc în răsărit, unde se amestecă cu triburile bulgare care rămăseseră acolo.

Numele « bulgar » (= populaţie amestecată) apare pentru prima oară în anul 480, cînd împăratul Zenon a chemat în ajutor, împotriva ostrogoţilor, unele triburi bulgare care trecuseră dincoace de Nipru şi ajunseseră, în căutare de păşuni, pînă la Dunărea de jos şi în Pannonia. La sfîrşitul secolului al V-lea şi începutul celui de-al VI-lea, bulgarii pustiesc ţinuturile de la frontiera de nord a imperiului bizantin, pătrunzînd în anii 493, 499 şi 502 în Illyricum. În anii 514—515, printre răsculaţii care, sub conducerea lui Vitalianus, pornesc din Dobrogea spre Constantinopol, se aflau şi bulgari. Se pare că prin « hunii » şi « cutrigurii » care întreprind repetate atacuri în imperiul bizantin, în prima jumătate a secolului al VI-lea, izvoarele bizantine înţeleg şi seminţii bulgare. În secolele VI—VII, bulgarii iau adesea parte la expediţiile avarilor, ca supuşi ai acestora.

Bulgarii rămaşi în stepele de la nord de Caucaz au întemeiat o mare uniune tribală, cunoscută de cronicarii bizantini sub numele de « Bulgaria Mare ». În fruntea acesteia se afla, la începutul secolului al VII-lea, Kubrat sau Kovrat. După moartea lui Kubrat (circa 650), a urmat decăderea Marii Bulgarii. Ea n-a putut rezista presiunii chazarilor, un nou trib turc care venea dinspre răsărit. Parte din bulgari au apucat-o spre nord, stabilindu-se la confluenţa fluviului Volga cu Kama, parte a rămas pe loc, supunîndu-se chazarilor, iar o altă parte, în frunte cu Isperich sau Asparuch, al treilea fiu al lui Kubrat, a plecat spre apus.

Pe la sfîrşitul celui de-al şaselea şi începutul celui de-al şaptelea deceniu al secolului al VII-lea, bulgarii conduşi de Asparuch au ocupat regiunea denumită « Ongl » (Ὄγλος, Ὄγκλος), situată la nord de Delta Dunării, în colţul format de Nistru, Dunăre şi Marea Neagră, pe teritoriul de azi al R.S.S. Ucrainene, de unde atacau şi jefuiau ţinuturile de la sud de fluviu.

În 679/680, după ce a terminat războiul împotriva arabilor, împăratul Constantin al IV-lea Pogonat a pornit cu armata pe uscat şi cu flota împotriva lui Asparuch, spre gurile Dunării. Întîrziind să-i atace pe bulgari, din cauza terenului neprielnic, iar împăratul însuşi fiind obligat să se înapoieze, din cauză de boală, armatele bizantine au considerat plecarea împăratului drept fugă şi s-au grăbit să se întoarcă la corăbii. Năpustindu-se asupra lor, bulgarii au repurtat o victorie neaşteptată. Ei au înaintat apoi spre sudul Dobrogei, ajungînd pînă în regiunea Varnei şi la munţii Stara Planina de răsărit [1].

Aici se afla marea uniune a celor « şapte triburi » slave, care erau « federate » ale imperiului bizantin [2]. Ele făceau parte din ramurile slave ale anţilor şi sclavinilor, care, în timpul împăratului Focas (602—610), trecuseră în masă la sud de Dunăre, ocupînd îndeosebi jumătatea de răsărit a Peninsulei Balcanice. Împreună cu slavii, bulgarii lui Asparuch au luat în stăpînire regiunea de nord-est a teritoriului de astăzi al R.P. Bulgaria, fixîndu-şi capitala la Pliska. În rîndul supuşilor lor au intrat încă de la început şi însemnate resturi ale populaţiei băştinaşe, tracă-romanizată, aflată pînă atunci sub stăpînirea bizantină. Parte din această populaţie pierise în luptele cu « barbarii »; parte se contopise cu masa slavă, iar altă parte se retrăsese în munţi, dînd naştere « vlahilor » de mai tîrziu. Din limba acestei populaţii s-au păstrat unele denumiri de oraşe, rîuri şi localităţi, ca, de exemplu, numele trac al oraşului Pulpidava, care a dat Plovdiv-ul de azi.

Formaţia politică abia creată şi condusă de aristocraţia militară-tribală a protobulgarilor, a fost recunoscută de Bizanţ, prin tratatul din 681. Succese însemnate în relaţiile cu imperiul bizantin şi în consolidarea noii formaţii politice protobulgare a obţinut hanul Tervel (701—718), urmaşul lui Asparuch. El ajută pe împăratul Iustinian II să redobîndească tronul, fiind răsplătit de acesta cu titlul de *caesar*, care în limba bulgară va da *ţar*, şi cu noi teritorii. În a doua jumătate a secolului al VIII-lea, aflăm de prezenţa în fruntea Bulgariei a doi hani ale căror nume, Sabin şi Pagan, duc cu gîndul la populaţia locală romanizată. Primul, făcînd parte din aristocraţia militară probizantină, a fost obligat să fugă şi să se stabilească la Constantinopol. Cel de-al doilea a încercat să ducă o politică personală, pierzînd încrederea atît a grupării probizantine, cît şi a celei slavo-bulgare. O mare victorie asupra bizantinilor repurtează bulgarii sub hanul Kardam (792), întinzîndu-şi graniţa mai departe spre sud.

---

[1] Theophanes, *Chronographia*, I, p. 356—359; Anastasii Bibliothecarii, *Chronographia tripertita*, p. 227; Nicephoros, Ἱστορία σύντομος, ed. C. de Boor, Leipzig, 1880, p. 33—35.

[2] Theophanes, *op. cit.*, p. 359.

În decursul timpului, începînd de la sosirea bulgarilor, are loc procesul de lentă slavizare a acestora. Cronicarii bizantini şi chiar unii hani protobulgari fac pînă în secolul al IX-lea deosebire între slavi şi bulgari, ca elemente etnice diferite, în cuprinsul uneia şi aceleiaşi formaţii politice [1]. Protobulgarii alcătuiau clasa conducătoare nu prea numeroasă, menţinîndu-se ca atare timp îndelungat, fără să lase urme importante în sînul populaţiei slave. În schimb, datorită rolului lor de conducători militari şi politici, denumirea « bulgari », care la început avea un caracter strict etnic, a devenit mai tîrziu o determinare cu caracter politic, cuprinzînd la un loc cele trei elemente etnice de bază, care vor alcătui « statul bulgar » : traco-romanii, slavii şi protobulgarii. Spre sfîrşitul primei jumătăţi a secolului al IX-lea, această denumire a pierdut înţelesul ei iniţial, restrîns, ajungînd să desemneze pe toţi supuşii statului bulgar, indiferent de originea lor etnică.

În prima jumătate a secolului al IX-lea, statul protobulgar era în plin proces de feudalizare. Aservirea ţăranilor se făcea cu ajutorul administraţiei de stat şi a puterii militare. Clasa stăpînitoare feudală se împărţea în *boili* şi *bagaini*, mai tîrziu cunoscuţi şi unii şi alţii sub numele de *boliari*. Boilii (boierii mari) şi bagainii (boierii mici) care se distingeau în război, primeau din partea hanului titlul de *bagatur*. În fruntea statului se afla hanul, care purta titlul « marele han, pus de zeu ». Persoana lui era sfîntă. Fiul întîi născut al hanului purta titlul de *canartichin*, iar al doilea de boil-tarcan. Canartichinul avea dreptul de moştenire a tronului, dar putea fi înlocuit şi cu alt fiu al hanului, dacă împrejurările politice o cereau. Ajutorul imediat al hanului purta titlul de kavhan, iar acestuia îi urma în rang *icirgu boilul*, un fel de ministru de interne. Armata era călare şi pedestră, fiind condusă de boili şi bagaini, cu titlul de *tarcan* şi *copan*. Disciplina în armată era foarte severă. Steag în timp de război era o coadă de cal.

La o mare întindere a ajuns statul protobulgar în timpul lui Krum (802—814). Adoptînd la început o politică de pace faţă de Bizanţ, acesta şi-a îndreptat atenţia spre graniţa de nord-vest, unde, după înfrîngerea avarilor, statul franc îşi întindea stăpînirea pînă la Dunărea pannonică (803). Distrugînd ultimele rămăşiţe ale avarilor, Krum şi-a întins stăpînirea în această parte, pînă la hotarul statului franc, fără să fi trecut, pe cît se pare, la nord de Dunăre, în regiunea Banatului de astăzi.

Expansiunea statului protobulgar spre NV nu era privită cu ochi buni la Constantinopol. Pe lîngă faptul că se întărea, devenind un pericol din ce în ce mai mare pentru imperiul bizantin, statul protobulgar se făcea stăpîn pe o parte din străvechea cale comercială de uscat, care lega apusul Europei de răsărit, trecînd prin Belgrad, Niş, Sofia, Constantinopol. De aceea, în anul 807, împăratul Nicephoros I a pornit în fruntea unei expediţii contra Bulgariei. Drept urmare, în anul 809, armatele lui Krum au asediat şi dărîmat Serdica (Sofia), omorînd o mare parte din locuitori. În acest timp sau puţin mai tîrziu,

[1] Theophanes, *op. cit.*, p. 364, 374, 432, 497; Nicephoros, *op. cit.*, p. 36, 68, 69, 70; V. Beševliev, *Първобългарски надписи*, Sofia, 1934, p. 43, nr. 11; p. 47, nr. 21.

importantul nod comercial şi punct strategic, care era Serdica, a căzut definitiv în stăpînirea statului protobulgar.

În anul 813, după un atac nereuşit împotriva Constantinopolului, Krum a asediat Adrianopolul şi a ridicat din împrejurimile acelui oraş un mare număr

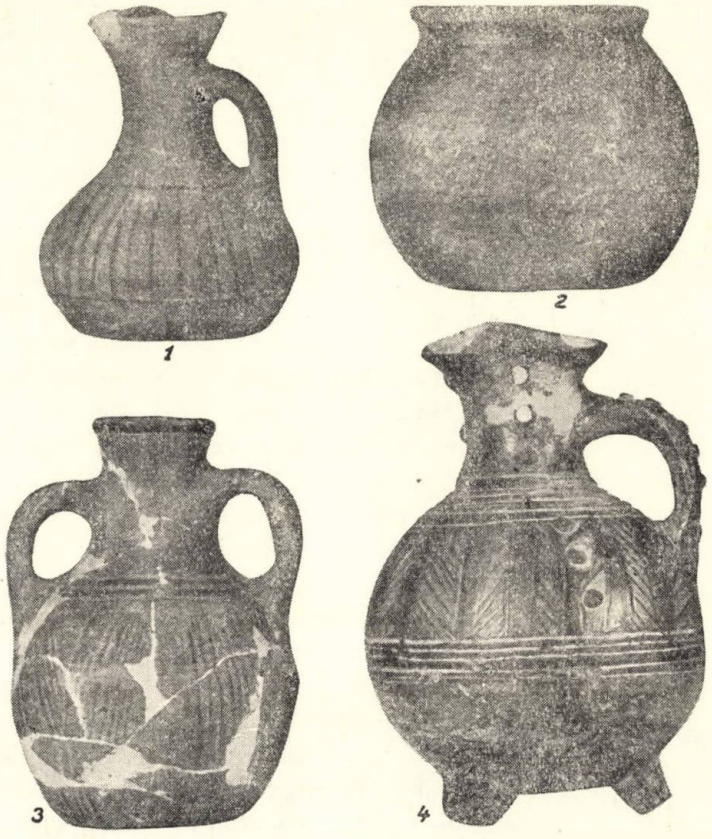

Fig. 187. — Vase de factură protobulgară.
1, 4, Histria; 2, Blîndiana; 3, Bucov.

de locuitori, după unele izvoare 10 000, iar după altele 40 000, pe care i-a aşezat în « Bulgaria » de dincolo de Dunăre (Βουλγαρία ἐκεῖθεν τοῦ Ἰστρου ποταμοῦ. Πέραν τοῦ Δανουβίου)[1].

Deportarea locuitorilor din regiunea Adrianopolului la nord de Dunăre a durat circa 25 ani, pînă în timpul împăratului bizantin Teofil (829—842). Atunci, la rugămintea celor surghiuniţi, li s-au trimis de la Bizanţ corăbii, pe care, cu toată împotrivirea bulgarilor, care au chemat în ajutor şi pe maghiarii

[1] Scriptor incertus, anexă la Leo Grammaticus, *Chronographia*, *CSHB*, p. 344; Gheorghe Monahul, anexă la Theophanes Continuatus, II, *CSHB*, p. 764—765 şi 817—819; Simion Magister, *ibidem*, p. 615—617; Leo Grammaticus, *op. cit.*, p. 207—208 şi 231—233.

aflați la răsărit de țara noastră, au izbutit să se îmbarce și să se întoarcă în patrie. Deportarea făcută în scopul lucrării pămîntului, va fi avut loc undeva în sud-estul Munteniei sau în sudul Moldovei, în orice caz nu prea departe de gurile Dunării, într-o regiune unde populația locală se rărise foarte mult, din cauza deselor invazii « barbare » de mai înainte. Asupra acestei regiuni și, probabil, asupra ținuturilor de șes ale Olteniei și Munteniei de vest, lipsite de apărarea unei organizații statale, se va fi exercitat supremația statului protobulgar de la sud de Dunăre. Acesta, după cum rezultă din izvoarele scrise, n-avea armată la fața locului. Stăpînirea lui se reducea îndeosebi la luarea de dijme din produsele pămîntului, cu ajutorul căpeteniilor ridicate din sînul populației locale. Dat fiind faptul că de veacuri regiunile situate de o parte și de alta a Dunării se aflau în strînse legături unele cu altele, stăpînirea de la distanță a statului protobulgar asupra unui teritoriu ce nu se poate delimita cu precizie, de la nord de marele fluviu, era mult ușurată. Ea era favorizată în primul rînd de faptul că populația locală, mai veche, în anumite centre trăia chiar la un loc cu populația slavo-bulgară, influențîndu-se reciproc, iar Dunărea nu constituia o frontieră. Astfel se explică diferitele descoperiri ceramice « protobulgare » apărute în stînga Dunării, la Celei (r. Corabia), Craiova, Tîrgșor, Bucov (r. Ploiești) și care vor mai apărea desigur și în alte puncte, împreună cu ceramica locală, de tradiție mai veche. Merită să se facă observația că înseși aceste vase « protobulgare » reprezintă în bună parte o continuare a ceramicii romane provinciale. Astfel sînt, de exemplu, urcioarele cu cîte două mănuși, a căror formă imită pe cea a amforelor romane tîrzii.

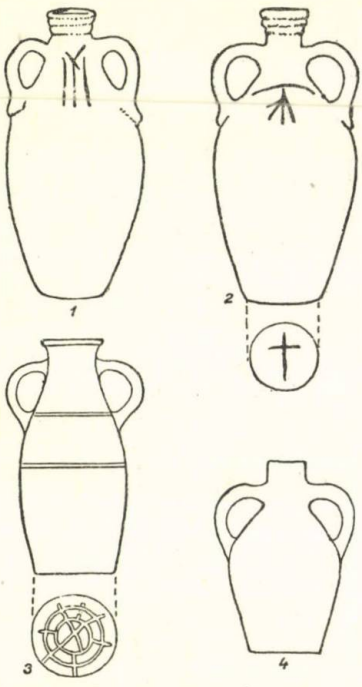

Fig. 188. — Vase de factură protobulgară cu semne runice. 1—2, Celei; 3—4, Craiova.

După moartea lui Krum (814), fiul acestuia, Omurtag (814—831), ajutat de aristocrația militară-tribală a protobulgarilor în curs de feudalizare, continuă politica de război și expansiune a tatălui său. Cu Bizanțul, Omurtag a încheiat un tratat de pace pe termen de 30 ani. În anul 818, triburile slave ale timocianilor, de pe valea rîului Timoc, nemulțumite de stăpînirea protobulgară, s-au dezlipit de Bulgaria, trecînd sub ocrotirea imperiului franc.

Cîțiva ani mai tîrziu, în 824, se prezintă la curtea împăratului franc din Aachen, delegați ai triburilor slave ale abodriților, numite popular « praedenecenti », cerînd ajutor împotriva atacurilor protobulgarilor. Aceste triburi locuiau « în Dacia de lîngă Dunăre, învecinîndu-se cu bulgarii » *(contermini Bulgaris*

Daciam Danubio adiacentem incolunt) [1]. Prin «Dacia de lîngă Dunăre» nu se poate înţelege Dacia Ripensis, din sudul Dunării, care fusese ocupată de protobulgari încă din vremea lui Krum, ci regiunea Banatului de cîmpie, situată la nord de Dunăre şi est de Tisa. Asupra acestei regiuni, vecine pînă în 824 cu protobulgarii, dar încă nesupuse de ei, şi-a întins stăpînirea după anul 826, statul protobulgar al lui Omurtag [2]. O astfel de stăpînire va fi fost asemănătoare cu aceea a avarilor, reducîndu-se la luarea de dijme din produsele populaţiei băştinaşe. În urma expansiunii statului protobulgar înspre vest, au izbucnit lupte între protobulgari şi franci, cu care prilej este amintit într-o inscripţie descoperită la Pliska, conducătorul de oaste protobulgar (tarcanul) Onegavon, înecat în rîul Tisa (829). În acest timp, protobulgarii au cucerit regiunea Sirmium, cuprinsă între Dunăre şi rîul Sava, cu cetatea Singidunum, care de acum înainte, va fi cunoscută sub numele de Belgrad. Tot în timpul lui Omurtag maghiarii au atacat regiunea de nord-est a statului protobulgar. Împotriva lor a fost trimisă o armată care i-a urmărit pînă la Nipru, unde s-a înecat Ocorses (Ὦκορσὴς ὁ κοπανός), conducător de oaste protobulgar.

Epoca lui Omurtag este bogată în mari construcţii. Astfel, din porunca lui s-a reclădit capitala Bulgariei, Pliska, distrusă în 811 de împăratul bizantin Nicephoros, s-a construit un palat la Dunăre ş.a. Faptele sale şi ale conducătorilor mai de seamă protobulgari sînt înscrise în limba greacă, pe coloane de piatră. Din acelaşi timp datează o parte din inscripţiile săpate în jurul renumitului cavaler sculptat pe peretele stîncos de la Madara.

Atenţia conducătorilor bulgari se îndreaptă din nou spre graniţa de vest, în timpul lui Boris (851 889), cînd oastea bulgară dă mai întîi ajutor cneazului morav Rostislav (853) împotriva germanilor, iar mai tîrziu îi ajută pe aceştia din urmă împotriva moravilor (863).

În anii 864 865, ţarul Boris, împreună cu familia sa şi cu boierii apropiaţi, primesc creştinismul de la biserica din Constantinopol. O parte din boieri şi popor au fost creştinaţi cu forţa. Impunerea creştinismului era necesară pentru întărirea dominaţiei clasei feudale asupra ţărănimii, pentru consolidarea poziţiei statului bulgar faţă de celelalte state europene, şi pentru dorinţa pe care o manifesta ţarul şi o parte din clasa stăpînitoare de a-şi însuşi cultura creştină. După unele oscilări între Roma şi Bizanţ, din cauză că voia să aibă o biserică de sine stătătoare, Boris se hotărăşte definitiv pentru acceptarea creştinismului bizantin (869 870), fapt care a jucat un rol însemnat în dezvoltarea culturii feudale a Bulgariei. Una dintre urmările importante ale creştinării bulgarilor a fost aceea că a ajutat la ştergerea deosebirii etnice între slavi şi protobulgari, condiţie necesară pentru formarea unui popor bulgar unitar. Protobulgarii s-au contopit definitiv în masa slavă, limba slavă ieşind învingătoare. Adoptarea creştinismului de către popor a dus la necesitatea creării unui alfabet propriu slav, alfabetul

[1] *Annales regni Francorum*, MGH, *Scriptores*, I, Hannover, 1895, p. 167.
[2] *Ibidem*, p. 168—169.

« chirilic », eveniment de cea mai mare importanţă în istoria popoarelor slave. Datorită lui Clement şi Naum, discipolii lui Chiril şi Metodiu, alungaţi din

Fig. 189. — Vas de aur din tezaurul de la Sînnicolau Mare.

Moravia, alfabetul chirilic şi-a găsit patria în Bulgaria, de unde s-a răspîndit şi în celelalte ţări slave.

În anul 892, sub Vladimir (889—893), fiul cel mai mare şi urmaşul lui Boris, Analele de la Fulda ne informează că o solie a regelui Arnulf al părţii

de răsărit a imperiului franc, a venit pînă la țarul Bulgariei, cerîndu-i înnoirea păcii și să nu îngăduie să se mai vîndă sare moravilor, cu care Arnulf era în relații de dușmănie [1]. Deoarece în Bulgaria de la sud de Dunăre nu existau saline, sarea de care aveau nevoie moravii nu putea proveni decît din ocnele Transilvaniei. În acest caz, bulgarii puteau împiedica transportul sării fie în regiunea Tisei (la gura Mureșului, în punctul Szolnok ș.a.), fie în locurile de exploatare a acesteia. În ultima ipoteză este probabil, fără să fie dovedită decît pentru valea Mureșului, o stăpînire a bulgarilor asupra Transilvaniei pînă în regiunea ocnelor de sare, asemănătoare aceleia pe care o exercitau în Banat, Oltenia și Muntenia. Populația băștinașă care extrăgea sarea din ocnele Transilvaniei, era supusă, probabil, unei dijme asemănătoare celor din alte produse.

Dominația Bulgariei asupra Banatului de cîmpie, pare să fie confirmată de renumitul tezaur descoperit în 1799 la Sînnicolau Mare (r. Arad) și atribuit rînd pe rînd bulgarilor, maghiarilor și pecenegilor. Cele 23 de vase și obiecte diferite de aur, păstrate astăzi la Muzeul de istoria artei din Viena, sînt împodobite într-un stil caracteristic populațiilor de neam turc, cu elemente de artă sasanidă și bizantină. Unele poartă inscripții cu caractere runice, iar altele inscripții în limba greacă. În ceea ce privește datarea, tezaurul a fost atribuit perioadei de timp dintre secolul IX și prima jumătate a secolului al XI-lea.

În interiorul Transilvaniei, singurele descoperiri arheologice atribuite bulgarilor sînt, deocamdată, numai unele vase de lut, de culoare cenușie, găsite de-a lungul văii Mureșului, la Blîndiana, Partoș-Alba Iulia și Sebeș, datate în secolele IX—X e.n. Pentru expansiunea statului bulgar asupra părților de nord și răsărit ale Transilvaniei, precum și în Moldova, nu se cunoaște pînă acum nici un fel de dovadă.

Supremația statului bulgar asupra ținuturilor amintite ale Transilvaniei a dăinuit pînă în secolul al X-lea. Urmările ei imediate au fost întărirea relațiilor feudale și constituirea unor formații politice locale. În adevăr, cronica Notarului anonim al regelui Bela (sec. XII) amintește despre existența în secolul al X-lea a unor formații statale, cu caracter feudal, în regiunea de vest a patriei noastre. În fruntea acestor ducate (voievodate) se aflau: « marele duce Kean, strămoșul ducelui Salanus », venit din Bulgaria, în regiunea dintre Dunăre și Tisa; Glad, venit în Banat de asemenea din Bulgaria, de la Vidin; Menumorut în țara Crișurilor și Gelu, « ducele Vlahilor », în podișul Transilvaniei [2].

După Vladimir, la cîrma statului bulgar a urmat Simeon (893—927), fiul cel mai mic al lui Boris. Sub Simeon, Bulgaria de la sud de Dunăre, care, începînd cu anul 893 își mută capitala la Preslav, a cunoscut cea mai mare expansiune teritorială și cea mai înaltă înflorire culturală. În timpul său, maghiarii din Bugeac, atîțați de bizantinii cu care Simeon se afla în război, au trecut Dunărea

[1] *Annales Fuldenses*, Hannover, 1891, p. 408.

[2] Anonymus regis Belae Notarius, *Gesta Hungarorum*, ed. G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei Românilor*, I, Buc., 1934, p. 34—36, 40—41, 44—46, 52, 55.

și au pustiit Bulgaria de nord-est (895). Drept răspuns, după încheierea păcii cu Bizanțul, bulgarii în unire cu pecenegii, au pustiit așezările maghiarilor, silindu-i să părăsească pentru totdeauna regiunea pe care o ocupau, strămutîndu-se în Cîmpia Pannonică (896). În urma înlăturării pericolului maghiar, Simeon s-a interesat mai puțin de teritoriile situate « dincolo de Dunăre », fiind aproape continuu ocupat în războaie lungi și istovitoare cu Bizanțul și cu Serbia.

În timpul lui Petru (927– 969), fiul și urmașul lui Simeon, începe declinul statului bulgar, care în scurtă vreme va culmina cu supunerea acestuia de către bizantini. Către mijlocul secolului al X-lea, regiunile de sud-est ale țării noastre cad în stăpînirea pecenegilor, mai puțin Dobrogea, care continuă să fie bulgară pînă la 971, cînd a fost din nou anexată imperiului bizantin de împăratul Tzimisces. Printre descoperirile arheologice cele mai noi din Dobrogea, merită să fie amintit cimitirul slavo-bulgar, din secolele IX—X, aflat în vecinătatea ruinelor cetății Histria, la punctul « Capul viilor ». Legăturile între locuitorii fostei Dacii traiane și cei de la sudul Dunării vor continua încă mult timp, pînă după întemeierea țărilor române.

Supremația statului bulgar asupra unor teritorii ale țării noastre și, mai mult decît aceasta, legăturile strînse și îndelungate între populațiile care trăiau laolaltă, cea autohtonă romanizată și cea slavă, de la nordul și sudul Dunării, sînt factori care au avut consecințe foarte importante pentru dezvoltarea socială și culturală a românilor. Din punct de vedere social, cei doi factori amintiți au contribuit la formarea relațiilor de caracter feudal în țara noastră. Este semnificativă în această privință introducerea în limba română a termenului *boier*, de origine bulgară, precum și a unor cuvinte din limba slavilor de sud, ca: *jupîn*, *slugă* ș.a. Însuși termenul *voievod* se pare că își are aceeași origine.

În ceea ce privește dezvoltarea culturală, acelorași factori li se datorește introducerea limbii slave vechi, zisă « slavă bisericească » sau « veche bulgară », în liturghia bisericii române și în cancelaria domnească și boierească. Liturghia tradusă în limba slavă veche în a doua jumătate a secolului al IX-lea, de către Metodiu și Chiril, a fost adusă în Bulgaria în timpul lui Simeon. Atît ea cît și întreaga terminologie privind o mai temeinică organizare a ritualului și ierarhiei bisericești (*utrenie*, *vecernie*, *molitvă*, *pristol*, *sfînt*, *troiță*, *stareț*, *vlădică* etc.), s-au răspîndit la nordul Dunării în secolul al X-lea, cel mai probabil sub Simeon și fiul său Petru. În Transilvania, ele au pătruns în orice caz înaintea expansiunii maghiare și catolice. Deosebit de semnificativă pentru rolul important pe care l-au jucat legăturile aproape neîntrerupte între populațiile de la sudul și nordul Dunării este adoptarea limbii vechi bulgare în biserică, în cancelarie și în general ca limbă de cultură la populația băștinașă din fosta Dacie traiană, tocmai în perioada de slăbire și apoi de încetare a supremației statului bulgar de sub țarii Simeon și Petru, asupra teritoriilor amintite ale patriei noastre.

Adoptarea limbii slave bisericești sau vechi bulgare în nordul Dunării, nu s-a făcut direct de la slavo-bulgari la români, ci prin mijlocirea slavilor nord-

dunăreni, care încă nu fuseseră romanizaţi. Această limbă nu va pătrunde şi în masele populaţiei autohtone romanizate, ci se va răspîndi doar în mijlocul clasei dominante, devenind limba oficială a cancelariei domneşti şi a bisericii.

După crearea statului bulgar de la sud de Dunăre şi pînă la supunerea acestuia de către bizantini, în anii 971 şi 1018, legăturile teritoriilor de la nordul Dunării de jos cu Bizanţul au slăbit foarte mult, dar nu s-au întrerupt cu totul. Cronicarii bizantini din această vreme nu amintesc aproape nimic despre aceste regiuni care pentru imperiul lor nu mai prezentau o importanţă politică. Flota bizantină nu mai apare pe Dunăre decît foarte rar, ca în cazul relatat mai sus despre readucerea în patrie, sub împăratul Teofil, a prizonierilor luaţi din jurul Adrianopolului, sau atunci cînd a adus pe maghiarii din Atelcuz împotriva Bulgariei conduse de Simeon (895). Mai mult decît celelalte mărturii, descoperirile arheologice izolate (ceramică, monede, obiecte de podoabă), în continuă creştere, grăiesc despre slabele, dar aproape neîncetatele legături comerciale, culturale şi uneori chiar politice, ale populaţiei de la nordul Dunării de jos cu Bizanţul, în perioadele de creare, creştere şi înflorire ale statului bulgar. La aceste legături se adaugă, îndeosebi după creştinarea din timpul lui Boris, înrîurirea culturală bizantină prin mijlocirea statului şi a bisericii bulgare.

2. MAGHIARII

Originea şi istoria maghiarilor înainte de aşezarea lor în Cîmpia Pannonică

Cercetările complexe privind istoria veche a poporului maghiar au permis să se stabilească în mod categoric originea sa fino-ugrică. Triburile fino-ugrice, din care s-au desprins triburile maghiare, au locuit din cele mai vechi timpuri — după părerea cea mai curentă — în regiunea munţilor Urali, pe cursul mijlociu al rîului Volga şi pe rîul Kama. Curînd ei au intrat în contact cu diferite triburi turce, probabil cu bulgarii de pe Volga. Acest contact a influenţat limba şi tipul antropologic al maghiarilor, precum şi felul lor de viaţă.

Nu se cunoaşte bine drumul pe care maghiarii l-au făcut din patria lor primitivă spre vest. Pe la începutul secolului al IX-lea maghiarii locuiau deja în *Lebedia*, sau *Levedia*, regiune care, fără a fi fost precis identificată, pare a fi fost situată între Don şi Nipru.

Pentru secolul IX, avem despre ei informaţii literare mai sigure. Dintre acestea prezintă un interes deosebit ştirile ce se găsesc în mai multe izvoare arabo-persane care datează din sec. X XI. Deosebit de importante sînt şi ştirile bizantine, datînd din aceeaşi vreme. În lucrarea sa *Taktika*, împăratul Leon Filozoful (886—912) ne-a lăsat informaţii preţioase asupra organizării militare şi a felului de luptă al maghiarilor din sec. IX, iar fiul său, Constantin

Porfirogenetul (913–959), a scris lucrarea *De administrando imperio*, care constituie izvorul cel mai preţios despre maghiarii din perioada ocupării Cîmpiei Pannonice.

Rezultă din toate aceste izvoare, la care se adaugă şi altele, că în această perioadă, ei formau între Nipru şi Don un grup puternic, capabil să întreprindă mari acţiuni militare. Ei depindeau de kaganatul kazar, care de altfel s-a văzut silit să ridice, în anul 837, puternica cetate Sarkel ca o pavăză împotriva lor.

În aceste regiuni, maghiarii intră în contact cu slavii, cu alanii şi cu imperiul bizantin. Ei au părăsit Lebedia prin anii 890 sau poate mai devreme, după cum cred unii autori, fiind ameninţaţi de către pecenegi, care, împinşi de uzi, apăruseră în Europa de est pe la 860. Nemaiputînd rezista presiunii pecenege, maghiarii se mută mai spre vest, în aşa-numitul ţinut *Atelcuz* (Etelköz), situat probabil la vest de Nistru.

În faţa primejdiei pecenege, maghiarii se unesc într-o puternică uniune de triburi, alegînd conducător pe Árpád, fiul lui Álmos, şeful unuia dintre acestea. În momentul pătrunderii lor în Pannonia, această uniune se compunea din şapte triburi, la care se adăugase şi un trib de *kabari* sau *kavari*, populaţie turcă înrudită cu kazarii şi dependentă de aceştia.

Ocuparea Cîmpiei Pannonice

În anul 895 maghiarii sub conducerea lui Árpád încheie o alianţă cu împăratul Bizanţului, Leon Filozoful, împotriva bulgarilor, care reprezentau o piedică în faţa expansiunii lor spre vest. Atacînd Bulgaria, maghiarii au suferit o grea înfrîngere. În acelaşi timp, fiind atacaţi de pecenegi ei au fost nevoiţi să părăsească Atelcuzul.

În urma acestor evenimente, maghiarii s-au deplasat spre Cîmpia Pannonică, sub conducerea lui Árpád îndreptîndu-se spre nord, pe la Kiev şi Halici, şi pătrunzînd în valea Tisei superioare prin pasul Verecke. Cele mai vechi şi cele mai numeroase descoperiri de morminte vechi maghiare provin din ţinuturile Zemplin şi Szabolcs ale Slovaciei şi Ungariei, indicînd astfel în mod clar drumul de pătrundere al maghiarilor pe valea Tisei.

Acelaşi drum, pe la Kiev şi prin Carpaţii de nord-est, este indicat şi de diferite izvoare literare. În general, cercetătorii sînt de acord că cel puţin o parte a maghiarilor au trecut în Cîmpia Pannonică prin Carpaţii nordestici. Totuşi, unii cercetători cred că în afară de acest drum, o altă parte a maghiarilor ar fi trecut prin pasurile Carpaţilor moldoveni, îndreptîndu-se spre Pannonia prin valea Mureşului. La baza acestei ipoteze stă o informaţie, transmisă de unele izvoare mai tîrzii, ca de ex. Cronica Pictată de la Viena redactată în sec. XIV. După aceiaşi cercetători, informaţia din Cronica Pictată ar proveni din aşa-zisa *Gesta Hungarorum*, cea mai veche cronică maghiară, datînd din sec. XI, dar pierdută foarte probabil încă în sec. XIII. Ipoteza nu se sprijină de fapt pe nici un argument valabil.

Această ştire, vizibil influenţată de altfel de starea de fapte din perioada cînd a fost scrisă Cronica Pictată, vorbeşte într-un mod destul de confuz de trecerea maghiarilor prin Transilvania. Pentru susţinerea acestei teorii s-a adus şi argumentul a două sau trei descoperiri arheologice provenind din sudestul Transilvaniei. Se poate obiecta însă că nici apartenenţa etnică, nici datarea acestor descoperiri nu este precizată. De asemenea, s-a adus obiecţia justă că dacă maghiarii ar fi pătruns prin Transilvania de sud-est, ei s-ar fi stabilit de la început în aceste ţinuturi, sau, în caz contrar, drumul lor spre vest ar trebui să fie indicat prin descoperiri arheologice de-a lungul văii Mureşului.

Se ştie şi se va arăta mai jos, că cea mai veche descoperire arheologică maghiară din Transilvania provine de la Cluj. Această descoperire nu poate fi pusă în legătură decît cu pătrunderea maghiarilor de la nord-vest, aşa cum e arătată şi de cronica Anonimului.

Mai puţin verosimilă pare ipoteza — de altfel numai rareori menţionată — după care grupuri de maghiari ar fi trecut şi pe la Porţile de Fier. Este foarte puţin probabil ca maghiarii să se fi aventurat prin nişte ţinuturi care erau controlate de bulgari şi în care ar fi putut fi loviţi de aceştia.

Pătrunzînd deci în Cîmpia Pannonică prin Carpaţii de nord-est, maghiarii vor ajunge în curînd la linia Dunării, iar o grupă va pătrunde în Csallóköz. Abia după doi ani, în urma neînţelegerilor ce s-au ivit după moartea principelui morav Svatopluk, care stăpînea Moravia şi o parte din teritoriul actual al R.P. Ungare, între fiii acestuia, maghiarii reuşesc să ocupe şi regiunile Nitrei şi ale Vagului.

Un izvor arabo-persan, vorbind despre maghiarii din sec. IX, spune că şeful lor « călăreşte în fruntea unei călărimi de 20 000 de capete ». Pornindu-se de la această informaţie, istoricii maghiari apreciază că numărul total al cuceritorilor trebuie să fi fost în jurul a 200 000, cifră care pare însă exagerată pentru o societate de păstori.

Maghiarii ocupă ţinuturile cucerite, păstrînd organizaţia pe triburi, tribul căpeteniei fiind înconjurat de celelalte.

În momentul pătrunderii lor în noile ţinuturi, acestea erau locuite în afară de slavii, care se stabiliseră în aceste regiuni de cîteva sute de ani, de urmaşii străvechii populaţii romanice.

Astfel Cronica notarului Anonim al regelui Béla, redactată la sfîrşitul sec. XII, izvor principal pentru cunoaşterea perioadei care ne interesează, vorbind despre ţinuturile Tisei şi ale Dunării, în care au pătruns maghiarii, spune că în această ţară locuiau « Sclavi, Bulgarii et Blachii ac pastores Romanorum » (Anonymus, IX).

Despre aceiaşi *blachi* ne vorbeşte şi un alt izvor maghiar, cronica bihoreanului Simon de Kéza, scrisă în sec. XIII, precum şi alte izvoare cunoscute, între care deosebit de importantă este cronica rusească, aşa-zisă a lui Nestor *(Povesti vremennîh let)*.

Organizația social-economică. Strămoșii maghiarilor au trăit în decursul unei lungi perioade a dezvoltării lor sociale în condițiile orînduirii comunei primitive. Ajunși în stepele eurasiatice, creșterea animalelor a devenit ocupația lor principală. Astfel în sec. IX, cînd procesul de formare a poporului maghiar era în plină desfășurare, dar nu era încă terminat, vechii maghiari erau în primul rînd crescători de animale, seminomazi.

Leon Filozoful ne informează că în sec. IX maghiarii își duceau caii la păscut, împărțiți în « genos » și « phyle », adică în gintă și trib. Mai multe ginți, sau mai bine-zis, mai mulți șefi de gintă își alegeau un șef, mai ales în vederea unei acțiuni militare. Ginții reunite sub autoritatea acestui șef formau tribul. La rîndul lor, triburile se grupau în uniuni de triburi.

Din informațiile de care dispunem rezultă că în preajma ocupării Cîmpiei Pannonice, maghiarii trăiau într-o societate fără clase, și anume în faza ei de descompunere, în care predomină democrația militară, deoarece întreaga organizare pe ginți, triburi și uniuni de triburi servea în primul rînd unor scopuri de natură militară.

Felul de viață. Ocupațiile. Izvoarele literare, descoperirile arheologice, analogiile etnografice și în mare parte considerațiile de ordin lingvistic permit să se înfățișeze într-un mod destul de clar, dar nu întotdeauna sigur, tabloul vieții maghiarilor, din perioada ocupării Cîmpiei Pannonice.

Pe lîngă creșterea animalelor, maghiarii practicau într-o oarecare măsură agricultura și diferite meșteșuguri mai ales casnice.

Destul de intens erau practicate vînătoarea și pescuitul.

Ajungînd în noile teritorii, maghiarii constrînși, în parte de noile condiții geografice, dar mai ales influențați de contactul cu populațiile pe care le-au găsit în aceste ținuturi, își vor modifica cu încetul felul de viață.

Se știe că slavii de pildă, care locuiau cea mai mare parte a teritoriilor ocupate de maghiari, dispuneau de forțe de producție mai dezvoltate decît aceștia, trăind în relații feudale cristalizate. Sub influența lor, maghiarii, care deși cunoșteau plugul — cuvîntul plug (eke) este de origină turcă — totuși practicau încă o agricultură primitivă, vor trece la cultivarea sistematică a pămîntului. Aceeași influență va grăbi dezvoltarea relațiilor feudale, în sînul populației maghiare, care vor duce apoi la întemeierea statului feudal maghiar.

Despre felul de luptă al vechilor maghiari, avem informații bogate, cuprinse mai ales în lucrarea *Taktika* a împăratului bizantin Leon Filozoful. El nu se deosebea de acela al altor popoare de stepă și se baza în primul rînd pe călărimea ușoară. Pe cît era posibil, maghiarii evitau lupta corp la corp. Ei se bazau în primul rînd pe repeziciunea mișcării și redutabila lor armă principală, care era arcul. Din locuri ferite aruncau o ploaie de săgeți asupra dușmanilor, năpustindu-se apoi în galop asupra lor și răsturnîndu-i de pe cai cu sulițele. Sabia și securea de luptă erau întrebuințate mai mult în urmărire.

Astfel se explică de ce, ca şi mongolii cu cîteva secole mai tîrziu, ei au reuşit adeseori să învingă cavaleria grea şi greoaie a oştirilor apusene.

Felul de înmormîntare al vechilor maghiari are şi el multe trăsături comune cu felul de înmormîntare al altor popoare de călăreţi, ca de ex. sciţii, hunii sau avarii, deosebindu-se însă prin unele particularităţi. Astfel, călăreţii maghiari nu pun în mormintele lor decît craniul împreună cu unele bucăţi din picioarele cailor. Aceste bucăţi sînt aşezate la picioarele celui îngropat. Tot acolo erau depuse şi şaua cu scăriţele, zăbala şi alte piese de harnaşament.

Maghiarii practicau numai inhumaţia. Mortul era aşezat pe spate, avînd braţele întinse de-a lungul trupului, sau îndoite, cu mîinile puse pe pîntece. Orientarea scheletului este, în linii mari, în direcţia est-vest. Nu întrebuinţau coşciug. După inventarul mormintelor ne putem da seama şi de situaţia socială a celui înmormîntat. În timp ce unele morminte, deosebit de bogate, conţin un mare număr de obiecte (arme, podoabe şi piese de harnaşament), unele de argint sau chiar de aur, în altele nu se găseşte decît un mănunchi de vîrfuri de săgeţi.

Numeroase cimitire au fost dezgropate mai ales pe teritoriul Ungariei şi Slovaciei. Obiectele găsite în morminte ne fac cunoscut, printre altele, şi felul în care vechii maghiari îşi împodobeau trupul, hainele, armele şi harnaşamentul cailor.

Arta se manifestă mai ales în giuvaergerie şi în prelucrarea metalelor. Ea exprimă diferite influenţe, venite din partea a numeroase populaţii, de pe teritoriul Uniunii Sovietice, începînd din regiunile pontice pînă în Urali şi în bazinul Minusinskului. Această artă s-a dezvoltat însă mai ales în secolul al IX-lea, în Levedia, sub influenţa artei metalice a kazarilor, căpătînd o notă caracteristică. La formarea ei şi-au dat contribuţia diferitele stiluri, începînd cu străvechea artă greco-iraniană din ţinuturile pontice şi pînă la arta Bizanţului sau a diferitelor popoare de stepă. Cu toate aceste influenţe, se poate vorbi despre o artă specifică maghiară dinaintea şi din timpul ocupării Cîmpiei Pannonice, care îşi găseşte o expresie originală atît din punct de vedere al ornamentaţiei cît şi al structurii sale.

Metalele cu care lucrau giuvaergiii din această vreme erau arama, argintul şi mai rar aurul. Adeseori piesele de aramă sau de argint erau aurite. Spre deosebire de predecesorii lor avari, maghiarii nu întrebuinţează decît rareori motive ornamentale de caracter animalier, ornamentica lor constînd din motive vegetale stilizate, între care predomină palmeta. Aceste motive le găsim atît pe plăci de aramă aurită, de argint sau de aur care împodobeau mînerul săbiilor, cît şi pe diferite piese de metal masiv, îndeosebi aplici care se puneau pe cureaua centurii sau pe curelele harnaşamentului. O expresie deosebită îşi găseşte această artă în ornamentarea plăcilor de metal care împodobeau acele mici « genţi de sabie » pe care maghiarii le purtau la şold. Se pare că tehnica prelucrării plăcilor de metal a fost însuşită de maghiari în regiunile Niprului

mijlociu, unde această tehnică de tradiție străveche era puternic influențată de arta sassanidă.

Pătrunzînd în Cîmpia Pannonică, obiectele depuse în morminte, în prima sau a doua generație, reprezentau încă produse lucrate în stepele Ucrainei. Pe măsura în care se pierde contactul direct cu atelierele de pe teritoriul U.R.S.S. și din regiunea pontică, produsele metalice sînt imitate de meșterii locali, așa că se pierde originalitatea motivelor. Astfel, în decursul cîtorva decenii din secolul al X-lea formele și tipurile se standardizează, ornamentele se simplifică, oferind prin natura lor un criteriu pentru a preciza timpul cît a durat acest proces. Totodată se intensifică înrîurirea culturii materiale slave, care schimbă factura culturii materiale maghiare și înlocuiește treptat elementele răsăritene prin forme noi, proprii. În loc de aplici și piese de harnașament, apar în morminte, tot mai frecvent, inele de tîmplă terminate la un capăt în formă de S, colane și inele împletite, brățări cu capete de animale, monede ale primilor regi arpadieni și diferite mărgele. În secolul al XI-lea aceste elemente culturale sînt predominante, iar cele originale se împuținează tot mai mult și dispar la sfîrșitul secolului. După un cimitir din Slovenia, de pe teritoriul Iugoslaviei, această cultură în esență slavă, cu o largă răspîndire în secolul al XI-lea în bazinul carpato-danubian, se cheamă cultura Bielo-Brdo. Există așadar, două variante de cultură materială bine distincte prin caracterul și cronologia lor, una din secolul al X-lea cu elemente răsăritene și cealaltă din secolul al XI-lea, de o factură pronunțat slavă. După aspectul arheologic s-ar putea presupune în cursul secolului X—XI, într-o largă măsură, slavizarea maghiarilor pe cînd procesul se desfășoară tocmai invers, în sensul că maghiarii și-au însușit cultura materială slavă, dar au asimilat pe slavi.

Pentru secolul al XII-lea, cel puțin pentru prima jumătate a lui, materialele arheologice permit de asemenea să se releve anumite particularități specifice acestui veac. În urma creștinării și a răspîndirii generale a creștinismului, inventarele funerare devin mai sărace, dispar colanele și brățările frecvente în secolul al XI-lea și se mențin numai inelele împletite și de tîmplă, precum și monedele puse în mormînt și constituind, începînd cu secolul al XI-lea, un prețios element pentru datarea mormintelor. Cimitirele sînt mutate, începînd cu secolul al XII-lea, în jurul bisericilor, iar ca elemente noi apar în ele acele lungi de bronz cu buton sferic.

Începutul pătrunderii maghiarilor în Transilvania

În Transilvania, cele mai specifice urme de factură răsăriteană ale culturii materiale maghiare s-au descoperit numai într-un cimitir de la Cluj, din care s-au dezgropat 11 morminte. În ele se întîlnesc caracteristicile morminte de călăreți, cu săbii curbate, cu vîrfuri de săgeți, cu oase de cai și cu aplici de diferite forme și ornamente. Scărițele găsite într-un mormînt sînt acoperite cu plăci de aramă aurită, iar în mormintele femeilor se găsesc cercei

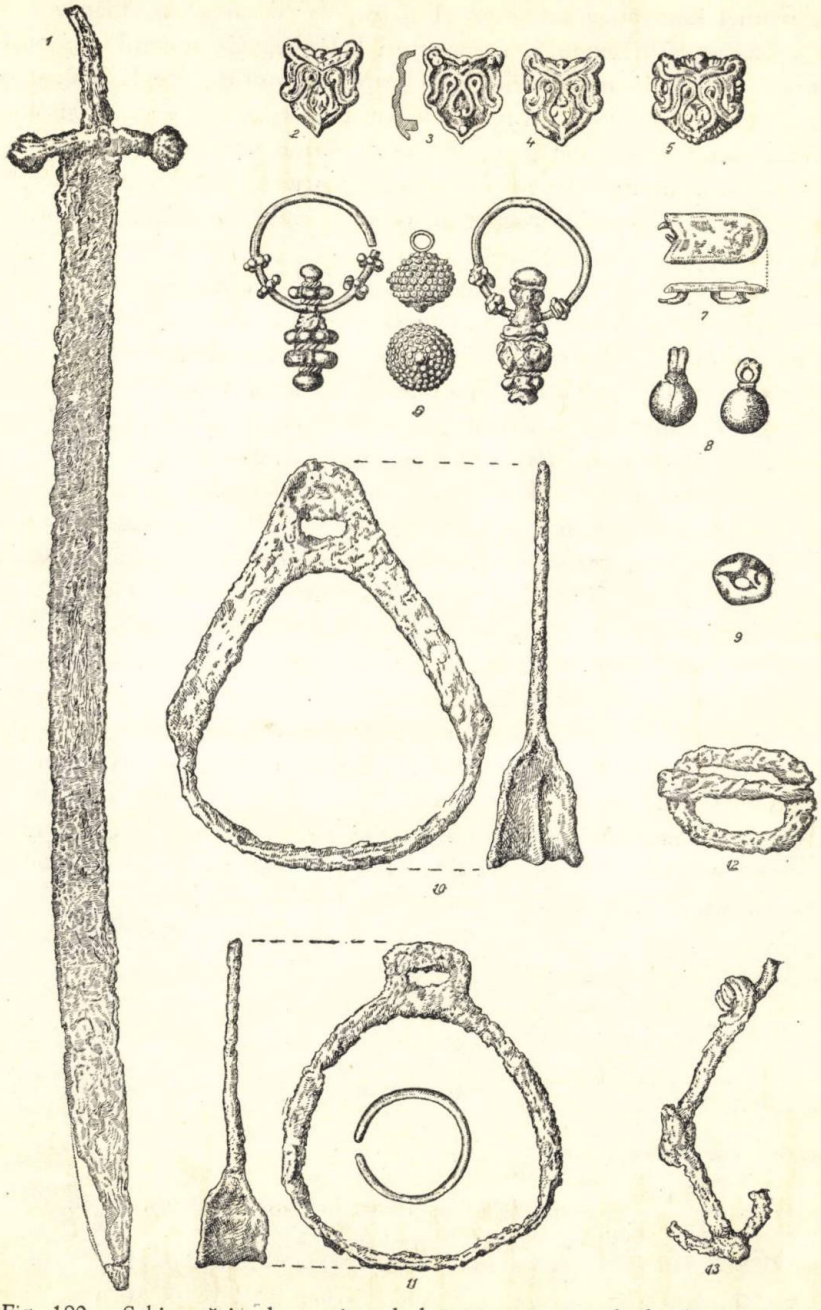

Fig. 190. — Sabie, scărițe de șa, piese de harnașament și podoabe din mormintele maghiare timpurii (sec. X) de la Cluj.

care, de asemenea, au analogii pe teritoriul Rusiei Kieviene. Cimitirul a fost atribuit primei jumătăți a secolului al X-lea, dar datarea lui chiar la începutul acestui veac nu este exclusă. După cum relatează Cronicarul Anonim, încă în timpul pătrunderii maghiarilor în Cîmpia Pannonică, pe la 900, căpetenia Tuhutum ocupă, după o luptă lîngă Căpuș, țara « ducelui vlahilor și slavilor », Gelu. Din aceeași regiune și datînd din perioada menționată de cronică, se întîlnesc și cele mai vechi urme ale penetrației militare a maghiarilor în Transilvania, confirmîndu-se prin aceasta veracitatea celor relatate de acest izvor.

Pentru altă localitate, unde cronica anonimă amintește luptele maghiarilor cu ducele Menumorut, la cetatea Biharea, materialele arheologice nu sînt însă în aceeași măsură concludente. În apropierea cetății se întîlnesc și morminte care aparțin secolului al X-lea, dar piesele lor nu arată același caracter pronunțat răsăritean ca la Cluj, iar majoritatea mormintelor aparțin culturii Bielo-Brdo. În Crișana și în Banat s-au mai descoperit unele morminte care datează tot din secolul al X-lea dar caracterul lor maghiar este îndoielnic. În schimb cimitirul de la Șiclău (r. Criș), recent cercetat, arată elemente specifice mormintelor maghiare din sec. al X-lea. În interiorul Transilvaniei se întîlnesc lîngă cotul Mureșului, la Gîmbaș și probabil lîngă Lopadea Nouă, morminte cu obiecte de factură maghiară, datînd din secolul al X-lea dar ulterioare cimitirului de la Cluj. Ele atestă penetrația maghiarilor în acel centru din valea Mureșului, care se închegase încă din secolul al VIII-lea ca așezare romîno-slavă. Maghiarii încearcă să pătrundă și în acest teritoriu, unde eșalonarea descoperirilor arheologice din secolul VIII—X arată prezența unei populații băștinașe, după cum dovedesc mormintele de la Ciumbrud și Teiuș. Pătrunderea mai departe, în etape, și așezarea maghiarilor în Transilvania, în mijlocul populației băștinașe, în urma înfrîngerii rezistenței dîrze a acesteia se va petrece abia în cursul secolului al XI-lea, așa cum se va arăta în volumul următor al acestei lucrări.

BIBLIOGRAFIE

1. Bulgarii

История на България, t. I, Sofia, 1954.

История Болгарии, I, Moscova, 1954.

Dujčev, Ivan, *Les sept tribus slaves de la Mésie*, în *Slavia Antiqua*, t. VI, 1957—1959, p. 100— 108.

Mijatev, Kr., *Die mittelalterliche Keramik in Bulgarien*, în *PZ*, XXXVII, 4, 1959, p. 219—226.

Moravcsik, G., *Byzantinoturcica*, t. I, 2. Aufl., Berlin, 1958, p. 108 și urm., cu indicarea izvoarelor bizantine și bibliografia cea mai completă.

Simonyi, D., *Die Bulgaren des 5. Jahrhunderts im Karpatenbecken*, în *ActaArch.*, t. X, 1959, 3—4, p. 227—250.

Cu privire la expansiunea statului bulgar la nord de Dunăre şi la descoperirile arheologice de pe teritoriul R. P. Romîne, atribuite bulgarilor:

BĂNESCU, N., *L'ancien état bulgare et les pays roumains*, Bucarest, 1947.

CHIŞVASI, M.-COMŞA, *Cîteva date arheologice în legătură cu stăpînirea bulgară în nordul Dunării, în sec. IX—X*, în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, Bucureşti, 1960, p. 69—81.

CONSTANTINESCU, N., *În legătură cu o siglă de pe un vas din specia cenuşie prefeudală de la Tîrgşor*, în *SCIV*, IX, 2, 1958, p. 461—468.

GRECU, A., *Bulgaria în nordul Dunării în veacurile al IX—X-lea*, în *SCIM*, I, 1, 1950, p. 223—236.

HOREDT, K., *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bukarest, 1958, p. 112—137.

— *Contribuţii la istoria Transilvaniei în secolele IV—XIII*, Bucureşti, 1958, p. 155—157.

LÁSZLÓ, GY., *Contribution à l'archéologie des migrations*, în *ActaArch*, VIII, 1—4, 1957, p. 186—198 (tezaurul de la Sînnicolau Mare).

MAVRODINOV, M., *Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklos*, în *ArchHung.*, XXIX, Budapesta, 1943.

TUDOR, D., *Vase «protobulgare» descoperite în Oltenia*, în *SCIV*, I, 2, 1950, p. 139—151; *Cimitirul de la «Capul Viilor»*, *Histria*, în *Materiale*, IV, 1957, p. 69—76 şi V, 1959, p. 311—317;
Descoperirile de la Bucov, reg. Ploieşti, în *Materiale*, VI, 1959, p. 567—578.

Cu privire la legăturile teritoriilor de la nordul Dunării de jos cu imperiul bizantin în sec. VIII—IX:

BĂNESCU, N., *Bizanţul şi romanitatea de la Dunărea de Jos* (Academia Romînă, Discursuri de recepţie, LXXII), Bucureşti, 1938.

DIMIAN, I., *Cîteva descoperiri monetare pe teritoriul R.P.R.* în *SCN*, I, 1957, p. 189—216.

SABĂU, I., *Circulaţia monetară în Transilvania secolelor XI—XIII, în lumina izvoarelor numismatice*, în *SCN*, II, 1958, p. 269—301.

2. **Maghiarii**

FEHÉR, G., *Beiträge zum Problem des ungarisch-slawischen Zusammenlebens* (*ActaArch*, VIII, 1957), p. 269—318.

FETTICH, N., *A honfoglaló magyarság fémművessége*, în *ArchHung*, XXI, Budapest, 1927.

GYÖRFFY, GY., *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*, Budapest, 1958.

HAJDÚ, P., *A magyarság kialakulásának előzményei*, în *Nyelvtudományi értekezések*, 2, Budapest, 1953.

HOREDT, K., *Die Metallfunde des 10—11 Jahrhunderts aus Siebenbürgen*, în *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bukarest, 1958, p. 138—147.

— *Etapele de înrădăcinare a feudalismului ungar în Transilvania*, în *Contribuţii la Istoria Transilvaniei în secolele IV—XIII*, Bucureşti, 1958, p. 109—131.

KOSÁRY, D., *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*, I, Budapest, 1951.

KOVÁCS, I., *A kolozsvári zápolyautcai magyar honfoglaláskori temető*, în *Közlemények*, II, Cluj, 1942, p. 8—118.

LÁSZLÓ, GY., *A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben*, Cluj, 1943.

— *Erdély településtörténetének vázlata Szent István koráig*, în *Erdélyi tud. füzetek*, 167, Cluj, 1943.

— *A magyar őstörténet régészete*, în *Magyar Tud. Akad. társtud. oszt. közleményeiből*, Budapest, 1954.

— *A honfoglaló magyar nép élete*, Budapest, 1944.

MERPERT, N. I., *Угорские (венгерские) племена южнорусских степях*, în *Очерки Истории СССР III—IX вв.*, Moscova, 1958, p. 674—683.

MOLNÁR, E., *A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig*, ed. 2, Budapest, 1949.

— *A magyar nép őstörténete*, Budapest, 1953.

— *Einige Fragen zur ungarischen Urgeschichtsforschung... (Études des délégués hongrois au X-e Congrès intern. des sc. hist.*, Rome), Budapest, 1955, p. 45 şi urm.

MOÓR, E., *Studien zur Früh-und Urgeschichte des ungarischen Volkes*, în *ActaEthn.*, II, Budapest, 1951, p. 25—138.

MORAVCSIK, G., *Byzantinoturcica*, I, Berlin, 1958.

POPESCU, D., *Cercetări arheologice în Transilvania*, în *Materiale*, II, 1956, p. 124 şi urm.

ROSKA, M., *Erdélyi irodalmi szemle*, IV, 1927, p. 258—264.

— *Árpádkori temető Vajdahunyadon*, în *DolgCluj*, IV, 1913, p. 166 şi urm.

SÓS, A., *Die Ungarn*, în « *Archäologische Funde in Ungarn* », ed. E. Thomas, p. 361 urm.

VÁNA, Z., *Mad'ari na Slované ve svetle archeologických nálezu X—XII století*, în *Slovenská Archeologia*, II, 1954.

CAPITOLUL VI

FORMAREA LIMBII ŞI A POPORULUI ROMÎN

După ce, din cele expuse pînă acum, am cunoscut istoria societăţii omeneşti pe teritoriul Romîniei, din timpurile cele mai vechi pînă în preajma naşterii feudalismului (sec. X e.n.), ne rămîne să tratăm şi să lămurim acum una din problemele fundamentale ale istoriei noastre, anume aceea a locului şi timpului în care s-a plămădit limba şi poporul romîn. Problema, după cum se ştie, a frămîntat de aproape două secole atît istoriografia romînă cît şi cea străină. Istoriografia romînă şi o mare parte din cea străină a susţinut în general şi întotdeauna autohtonia poporului romîn pe teritoriul patriei sale, văzînd în poporul romîn de astăzi pe urmaşii geto-dacilor romanizaţi la care s-au adăugat şi alte populaţii asimilate în cursul veacurilor evului mediu timpuriu, în special *slavii*, aceştia constituind, alături de elementul geto-dac şi roman, al treilea component etnic şi cultural al poporului romînesc.

Cum se pune problema

Fără a constitui o «enigmă» şi, cu atît mai puţin, un «miracol», cum, cu totul nejust a fost caracterizat de către unii acest important eveniment din istoria poporului romîn, lămurirea tot mai amplă a locului, a timpului şi a împrejurărilor în care s-a petrecut etnogeneza poporului romîn rămîne o sarcină pe care istoriografia noastră marxistă este datoare să o îndeplinească *bazîndu-se pe materialul documentar ce îi stă la dispoziţie*, apelînd şi la contribuţia pe care o oferă lingvistica, etnografia etc. Pentru un istoric marxist, naşterea popoarelor, cu toată complexitatea acestui proces, nu comportă nici un aspect miraculos sau enigmatic, ci este un fenomen istoric din cele mai firești, cu condiţia ca la explicarea lui să se ţină seamă de toate împrejurările istorice ale epocii şi ale spaţiului în care începe şi se desăvîrşeşte acest proces.

Se ştie, de asemenea, că opinia oarecum generală, romînă şi străină, despre originea daco-romană a poporului romîn a fost vehement contestată încă de pe la sfîrşitul secolului al XVIII-lea de un I. Fr. Sulzer (*Geschichte des transalp. Daciens*, Wien, 1781, ca răspuns la lucrarea lui S. Micu-Klein, *De origine Daco-Romanorum*), iar ceva mai tîrziu şi de I. Chr. Engel (*Geschichte*

der Moldau und Walachey, Halle, 1804) care negau hotărît autohtonia romînilor, preconizînd, fiecare la o dată diferită, o imigrare în valuri succesive a romînilor din Peninsula Balcanică, Sulzer începînd cu sec. al XII-lea, iar Engel încă de prin veacul al IX-lea. Discuțiile în contradictoriu au continuat de atunci aproape fără întrerupere: de la tezele susținute în favoarea autohtoniei și a continuității de autorii faimosului *Supplex Libellus Valachorum* (1791), peste acelea, contrare, ale unui Robert Roesler (în lucrarea sa *Romaenische Studien*, apărută la Lipsca în anul 1871), pînă în timpurile noastre. Nu este cazul să înșirăm aici nici măcar pe reprezentanții cei mai de seamă ai celor două teorii [1]. E deajuns să spunem că mulți din învățații străini moderni (istorici, lingviști, etnografi) respinș teoria roesleriană.

Specialiști în istoria antichității, ca Mommsen, Jung, Homo, Patsch, Altheim și alții văd în poporul romîn continuatorii populației daco-romane. Mai amintim că întreaga polemică a primit, foarte curînd, am putea spune chiar de la început, un caracter pătimaș, naționalist-șovin, îndeosebi în cadrul discuțiilor dintre cercetătorii romîni și maghiari (parțial și sași). Excepții onorabile desigur au existat și nu mai puțin adevărat este faptul că nu susținerea uneia sau alteia dintre teorii a dat caracterul neprincipial al discuției, ci scopul neștiințific urmărit.

Nu e mai puțin adevărat că între cercetătorii romîni, mai ales lingviști, încă n-au lipsit susținători ai teoriei imigraționiste, mai mult sau mai puțin integrale. Într-adevăr, în cursul îndelungatei polemici dintre cele două teorii extreme (cea a originii exclusive daco-romane și a imigrației integrale tîrzii din Balcani) s-au formulat și unele teze intermediare, de compromis (mai maleabile și mai aproape de adevăr, pe cît se pare), ca aceea, de pildă, a lui D. Onciul, despre o continuă *admigrație* sau *intermigrație* de pe un mal pe altul al fluviului, ca mișcări periodice, pricinuite de evenimentele specifice ce se întîmplă în aceste regiuni de la Dunărea de jos, în cursul evului mediu timpuriu.

Greșeala fundamentală a acestor teze era că autorii lor operau *dintru început* cu noțiunea și categoria de « popor romîn », fie că îl vedeau născut pe meleagurile fostei Dacii, fie că îl aduceau — gata format, — în întregime sau numai în parte, din sudul Dunării și din Balcani. Învățații burghezi nu țineau seama în procesul îndelungat de etnogeneză a poporului romîn de cele două etape distincte ale acestui proces: etapa *premergătoare* formării poporului, în care nu se poate vorbi decît de o populație romană sau romanică, și etapa de lungă durată a formării înseși a poporului romîn ca popor aparte.

După noi, istorici marxiști, categoria istorică și socială de « popor romîn » nu poate fi pusă în dezbatere decît relativ tîrziu, într-o perioadă

[1] Pentru bibliografia chestiunii, vezi C. Daicoviciu, *Problema continuității*, în *AISCL*, III, 1936—1940, Cluj, Sibiu, 1941; idem, *Le problème de la continuité en Dacie*, în *Revue de Transylvanie*, vol. VI, Buc., 1940, p. 3—72; idem, *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucarest, 1945, p. 191—192. Cf. și I. Hurdubețiu, *op. cit.*, în bibliografia de la sfîrșitul acestui capitol.

destul de îndepărtată de momentul abandonării provinciei Dacia de către stăpînirea romană.

Întrebarea, prin urmare, se pune nu numai *unde* dar şi *cînd* şi *în ce împrejurări istorice concrete* s-a format poporul romîn cu o limbă a lui proprie, limba romînească, vorbită de întreaga populaţie?

Operînd, deci, cu noţiunea şi categoria de *popor* romîn, închegat şi avînd o limbă a sa comună, va trebui să ne punem întrebarea de căpetenie: a venit acest popor romîn, gata format, din Balcani şi s-a aşezat în teritoriul pe care-l locuieşte azi, sau s-a format la nordul Dunării?

În ipoteza că am admite formarea poporului (şi a limbii romîne) în Balcani, obligaţia noastră ar fi aceea de a demonstra cu argumente vrednice de crezare nu numai regiunea unde a avut loc, în Balcani, această naştere, dar şi momentul şi împrejurările în care s-a efectuat migrarea *romînilor* pe teritoriul Romîniei de azi.

După părerea noastră această ipoteză — a imigrării din Peninsula Balcanică a *poporului romîn* — e cu totul absurdă şi imposibil de dovedit prin argumente istorice sau lingvistice.

Declarîndu-ne din capul locului pentru teoria continuităţii şi a *formării* poporului romîn *pe teritoriul patriei sale*, sarcina ce ne incumbă este aceea de a arăta, pe scurt, şubrezenia argumentelor pe care se sprijină teoria imigraţionistă iar pe de altă parte de a demonstra, cu argumente ştiinţifice şi obiective, acele elemente etnice, romanice sau romanizate, care au stat la temelia formării şi dezvoltării poporului romîn în nordul Dunării de jos, ca şi condiţiile social-istorice în care s-a petrecut acest fenomen în cursul mai multor veacuri.

Teoria imigraţionistă şi netemeinicia ei

Astfel pusă problema, să vedem pe scurt pe ce se bazează, în fond, adversarii continuităţii şi ai autohtoniei poporului romîn pe meleagurile pe care trăieşte astăzi? Unul din argumente, cel care era socotit argument de bază, dar care s-a dovedit cel mai puţin rezistent, e pretinsa stîrpire totală a populaţiei dacice în cursul celor două războaie de cucerire. Al doilea argument, oarecum în contradicţie cu cel dintîi, îl constituia, după roeslerieni, imposibilitatea romanizării Daciei într-un interval de timp atît de scurt cît a durat stăpînirea Romei asupra provinciei Dacia, de la 106 pînă la 271, adică 165 de ani.

În al treilea rînd, se făurea un argument dintr-o presupusă evacuare, totală şi organizată, a populaţiei Daciei cu prilejul abandonării provinciei de către Aurelian, afirmîndu-se că întreaga populaţie a fost mutată în sudul Dunării.

Un alt argument adus împotriva continuităţii era acela al lipsei totale de ştiri despre o populaţie daco-romană în nordul Dunării timp de 8—10 secole după părăsirea provinciei, precum şi absenţa toponimicelor moştenite direct din limba dacă sau latină în regiunile nord-dunărene, toate numele de rîuri şi de localităţi mai însemnate fiindu-ne transmise, sau date chiar, de slavi, maghiari,

saşi şi alte populaţii. Existenţa în Peninsula Balcanică a unor grupuri etnice romanice constituia, iarăşi, un indiciu în plus, pentru roeslerieni, în favoarea imigrării romînilor din Balcani la nordul Dunării.

Tot cu patria din Balcani s-ar explica, după adversarii continuităţii, şi prezenţa în limba romînă a unor cuvinte comune cu albaneza, ca şi lipsa elementelor germanice în limba noastră, elemente pe care ar fi trebuit să le împrumute populaţia daco-romană de la goţii şi gepizii din Dacia în cazul stăruirii ei pe aceste meleaguri. În ce priveşte elementele traco-dacice şi cele slave, adversarii continuităţii susţineau că acestea au putut intra în limba romînă tot atît de bine de la tracii şi slavii din sudul Dunării.

Deşi în aparenţă valabile, argumentele roeslerienilor nu sînt de loc convingătoare. Înseşi tezele fundamentale ale adversarilor continuităţii, cum sînt acelea despre extirparea radicală a poporului dac şi despre evacuarea totală a populaţiei daco-romane (ambele teze susţinute pe temeiul unor texte antice de valoare documentară îndoielnică) aveau din capul locului o notă romantică şi o concepţie contrarie mersului normal al istoriei. Stolnicului Constantin Cantacuzino încă i se părea evacuarea completă a Daciei o treabă ce e « împotriva crezutului şi a socotelii ». Revenirea, apoi, exact pe aceleaşi locuri a poporului romîn, de unde plecaseră strămoşii cu vreo 8—10 secole mai înainte, revenire care trebuia să fie masivă, dar nu e atestată prin nici un document sau ştire istorică precisă, măreşte caracterul antiistoric şi antiştiinţific al acestei teorii.

De la formularea argumentelor roesleriene şi ale altor susţinători ai acestei teorii, însă, lucrurile s-au limpezit şi rezolvat în sens cu totul contrar celor afirmate de adversarii continuităţii.

În capitolul I al părţii a III-a s-a putut uşor demonstra *dăinuirea elementului dacic şi sub stăpînirea romană*. Dovezile în această direcţie se înmulţesc cu fiecare campanie de săpături.

Nici asupra posibilităţii romanizării populaţiei din Dacia nu e nevoie să mai revenim aici. Ea a fost suficient demonstrată în capitolul amintit. Condiţiile în care a fost cucerită şi colonizată Dacia, condiţii unice aproape în istoria imperiului roman, dau acestei romanizări o notă cu totul specifică, ce iese din comun. Mulţimea aşezărilor de tot felul şi numărul extraordinar de mare (peste 2200) al inscripţiilor lapidare latine dovedesc cu prisosinţă această romanizare. Chiar o comparaţie cu alte provincii, unde acest proces de romanizare normală s-a petrecut în răstimpuri mai scurte de 160 de ani (Pannonia, Hispania, Gallia, Moesia), duce la aceeaşi concluzie.

De altfel, nu trebuie să se uite că limba şi cultura latină începuse să pătrundă în Dacia înainte de cucerirea romană. Engels a arătat care au fost efectele stăpînirii romane. « Peste toate ţările din bazinul Mării Mediterane », spune el, « trecuse veacuri de-a rîndul rindeaua nivelatoare a stăpînirii romane. Acolo unde limba greacă nu opunea rezistenţă, toate

limbile naționale fură silite să facă loc unei limbi latine stricate; nu mai existau deosebiri naționale... »[1].

La aceasta se mai adaugă și împrejurarea că romanitatea de la nordul Dunării n-a încetat definitiv cu anul 271. Intervențiile cu caracter durabil sau trecător ale imperiului în regiunile de dincoace de marele fluviu, în cursul acelor 3—4 veacuri de după abandonare (fenomen dacă nu cu totul neobișnuit în alte părți, caracteristic totuși pentru teritoriile de la nordul Dunării de jos), legăturile continue între cele două maluri ale Dunării, răspîndirea creștinismului în limba latină între populațiile din fosta Dacie, caracterul limbii latine ca mijloc de comunicare între diferitele populații eterogene, au făcut ca această limbă să se răspîndească și mai departe, iar *procesul romanizării să continue și după părăsirea provinciei.* Istoria, arheologia și lingvistica arată o puternică romanitate la Dunărea de jos și în Dobrogea pînă pe la sfîrșitul veacului al VI-lea. Această romanitate a jucat un rol hotărîtor în răspîndirea și întărirea romanizării ținuturilor din cuprinsul fostei provincii și *după abandonarea* ei oficială. Ca în toate timpurile, și acum, intermigrația de pe un mal pe altul al fluviului era o realitate vie, cu aspecte bogate pe plan economic, social și cultural. Pînă la venirea slavilor și a bulgarilor, teritoriul dintre Haemus și fîșia adiacentă malului stîng al Dunării constituia o regiune de intensă romanitate răsăriteană.

Nici « evacuarea totală » și organizată a populației provinciei nu mai constituie astăzi un argument împotriva continuității. În capitolele precedente (v. în special cap. II și III din partea a IV-a) s-a produs dovada arheologică despre stăruirea în vechea Dacie a unei populații daco-romane atestată arheologic pînă în sec. al V-lea. Acest material documentar e de natură să spulbere orice îndoială și să confirme ceea ce știm că s-a întîmplat și în alte provincii ale imperiului roman în cazuri similare, infirmînd categoric teoria neștiințifică a unei evacuări complete. Descoperiri arheologice mai vechi sau mai recente, fie de obiecte, fie de monede, arată existența unei vieți în continuare, a populației daco-romane în vreo 50 de localități, dintre care multe cunoscute ca foste așezări din timpul stăpînirii romane. Cu drept cuvînt putem privi unele din aceste localități ca centre politico-administrative ale populației daco-romane din această perioadă. Numărul localităților din fosta Dacie cu descoperiri monetare din sec. IV și V atinge cifra de peste 60. Semnificativ e că majoritatea monedelor din sec. IV sînt monede de bronz adică moneda curentă de schimb a unei populații sărace. De fapt, circulația monetară nu încetase nici în ultimul sfert al sec. al III-lea.

Multe din obiectele arheologice din sec. al IV-lea au caracter paleocreștin, mărturisind răspîndirea în limba latină a noii religii. Tocmai această răspîndire a creștinismului în fosta provincie Dacia constituie dovada persistenței unei populații romanizate, capabilă să îmbrățișeze noua credință.

---

[1] F. Engels, *Originea familiei, a proprietății private și a statului*, Buc., 1957, p. 147.

Din capitolele precedente s-a putut constata că stăpînirea popoarelor migratorii era o stăpînire limitată, cu caracter militar şi în nici un caz nu poate fi vorba de o ocupare sau cuprindere efectivă a întregului teritoriu. Dimpotrivă, stăpînirea acestor popoare asupra regiunilor din fosta provincie pretinde şi impune necesitatea existenţei unei populaţii băştinaşe. Recunoaşterea şi pe cale arheologică a acestei realităţi e în curs. Încercările mai recente de a separa moştenirea arheologică a populaţiei băştinaşe de materialul inventar al popoarelor migratorii şi al slavilor au toate şansele de a aduce şi în această privinţă dovada hotărîtoare a permanenţei băştinaşilor daco-romani şi în a doua jumătate a mileniului I e.n.

Un argument plauzibil s-a făurit din tăcerea izvoarelor literare asupra populaţiei autohtone din această perioadă, « tăcere impresionantă », după istoricul medievist francez F. Lot. Argumentul este, firește, caduc, cunoscînd uzanţele istoricilor antici, bizantini şi medievali. Această tăcere este firească şi nu e fără pereche nici în alte regiuni ale fostului imperiu roman. Cronicarii bizantini sau apuseni nu se ocupă în lucrările lor, atunci cînd vorbesc despre aceste ţinuturi, decît de evenimentele războinice sau de elementele etnice dominante, şi chiar atunci numai în măsura în care acestea interesează, prin atitudinea lor prietenească sau duşmană, imperiul bizantin sau lumea apuseană. Despre avarii atît de temuţi la început şi pomeniţi în continuu în istoriografia vremii, nu se mai face aproape nici o amintire pentru timpul cînd ei, înfrînţi şi slăbiţi, nu mai contează pentru politica şi soarta lumii « civilizate » (între 626—743). Aceeaşi tăcere acoperă şi alte populaţii migratoare din bazinul carpato-dunărean, o dată ce acestea şi-au pierdut rolul politic şi războinic. De altfel, e un adevăr cunoscut că istoricii antici nu se ocupă în lucrările lor nici de populaţiile băştinaşe ale provinciilor înseşi, iar dacă o fac, este numai pentru a arăta acţiunile acestora îndreptate împotriva stăpînirii. Nu e de loc surprinzător, deci, că nici autorii bizantini, nici cei apuseni nu vorbesc de populaţia băştinaşă a unei provincii părăsite, cum era Dacia Traiană, cu toate că, după cum am văzut, această populaţie e documentată aici, prin izvoarele directe arheologice, cel puţin pentru sec. III—V. Firește, nu este exclusă nici posibilitatea ca sub denumiri arhaizante sau sub acelea ale unor popoare stăpînitoare, autorii bizantini să cuprindă şi populaţia autohtonă, după cum ar fi cu putinţă, iarăşi, ca în acele numeroase « nationes » şi « gentes » peste care — tot după cronicile vremii — domnesc hunii şi avarii să se înţeleagă, tacit, şi masele de localnici.

Semnalarea relativ tîrzie a numelui romînilor în forma slavă de *vlahi*, la autorii bizantini, nu este de loc surprinzătoare, dacă ne gîndim că nici numele poporului albanez din Peninsula Balcanică nu este pomenit în izvoarele bizantine decît în anul 1079. Este adevărat că numele de vlahi apare la autorii bizantini mai întîi pentru populaţia vlahă din *sudul Dunării*, încă în anul 976 (la Cedre-

nunus: «vlahii drumeți»). Dar această pomenire de la *sfîrșitul* sec. al X-lea pentru vlahii din Balcani nu este prea departe de pomenirea vlahilor nord-dunăreni în a doua jumătate a sec. al XII-lea (Nicetas Choniates, pentru anul 1164, Cinnamus, la 1166), abstracție făcînd de Kekaumenos care, în sec. al XI-lea, vorbind de vlahii din Peninsula Balcanică, face aluzie directă și la vlahii din nordul Dunării. Cea mai veche pomenire a vlahilor balcanici în izvoarele latine apusene e pentru anul 1025 în *Analele din Bari*. Cauza acestor pomeniri tîrzii nu poate fi alta decît faptul diferențierii tîrzii a vlahilor de populația romeică (greacă) a imperiului răsăritean și de celelalte populații din Peninsula Balcanică.

În legătură cu numirea de vlah (βλάχος) dată poporului romîn de către bizantini este instructiv să arătăm că această denumire bizantinii au luat-o de la slavii de sud, din Balcani. La slavii de est, poporul romîn poartă numele de *voloch*, potrivit fonetismului slavilor estici (din forma originală *volchŭ*). Așa îi numește și *Povestea vremurilor de demult*, atribuită cronicarului Nestor care arată că maghiarii după ce au trecut peste niște munți înalți « începură să lupte cu *volochii* și cu slavii care locuiau aceste țări ». Dacă romînii ar fi venit prin sec. IX—XIII din Balcani, ei ar fi fost numiți și de slavii de est tot cu numele de vlahi, luat de la slavii de sud. Slavii de est numindu-i însă pe romîni volochi, deci în forma proprie graiului lor, înseamnă că ei, slavii de est, au cunoscut populația romînească aici, la nordul Dunării, în imediata lor apropiere, încă dintru început.

Argumentul pomenirii sau nepomenirii populației daco-romane în nordul Dunării, nu poate constitui, prin urmare, o dovadă a imigrării tîrzii a *romînilor* în nordul Dunării din ținuturile balcanice. Ar fi și greu să fixăm regiunea balcanică din care au pornit, deoarece nici o știre istorică și nici date arheologice sau lingvistice nu atestă existența ei în Balcani sau o migrațiune a populației romînești de aici în Dacia. Însăși populația aromînă și megleno-romînă, precum și moro-vlahii din interiorul Peninsulei Balcanice au ajuns acolo mai tîrziu, prin sec. VII—IX, din regiunile nordice ale Peninsulei, de la Dunăre, lucru atestat atît de lingvistică, cît și de documente istorice, între care și scriitorul bizantin Kekaumenos.

Prin excluderea *imigrației romînilor* din Peninsula Balcanică, nu înțelegem firește să negăm admigrări continue ale unor elemente *romanice* din sudul Dunării în nordul fluviului (și invers) atît în cursul sec. III—VI, cît și după anul 600. Dunărea n-a constituit de fapt niciodată o barieră de netrecut: dimpotrivă, a fost în toate timpurile un vad.

Nu ignorăm de asemenea nici amănuntul că prin incursiunile de pradă făcute de neamurile războinice din nordul Dunării în imperiul bizantin, au fost aduși de acolo o mulțime de captivi în nordul fluviului, după cum nu ne scapă nici cele 2—3 cazuri de mutări forțate ale unor grupuri de creștini din imperiul bulgar în « Bulgaria de dincolo de Dunăre » (adică în nordul Dunării), prin

sec. al IX-lea. Mulți dintre aceștia însă s-au întors și în nici un caz nu se poate imagina nașterea numerosului popor romîn din patria lui din acești captivi și transplantați, puțini la număr, dintre care cei mai mulți s-au întors la locurile lor de origine.

La inscripții sau alte însemnări scrise din partea populației băștinașe însăși, trăind în condiții nespus de grele, nu ne putem aștepta. Lipsa unei organizări politice sau eclesiastice superioare pe teritoriul părăsit de Roma face cu neputință sau puțin probabile asemenea manifestări de ordin major. De altfel, după cum se știe, inscripțiile au încetat să mai apară în Dacia romană cu 10—15 ani înainte de părăsire, datorită tocmai vremurilor tulburi și frămîntate.

S-a văzut că existența în limba romînă a unor cuvinte comune cu limba albaneză a fost interpretată de unii cercetători adversari ai continuității ca o indicație că patria poporului romîn a fost undeva în Balcani, alături de poporul albanez. Argumentul este șubred. De fapt, aceste cuvinte comune nu prezintă același fonetism și sens pe care ar trebui să-l aibă în urma unei conviețuiri. Pe de altă parte, just s-a remarcat de lingvistul bulgar D. Dečev că în cazul unei conviețuiri între romîni și albanezi în Balcani, rezultatul ar fi trebuit să fie o limbă comună sau înrudită și nu două limbi total diferite. În realitate, cele cîteva cuvinte comune limbii romîne cu albaneza nu sînt împrumuturi, ci sînt moșteniri luate și de una și de cealaltă limbă din fondul lingvistic străvechi indo-european carpato-balcanic.

Lipsa elementelor germanice din limba romînă încă nu pledează pentru originea balcanică a poporului romîn. Caracterul stăpînirii semințiilor germanice asupra Daciei, numărul restrîns al acestor seminții și lipsa unei conviețuiri efective și de lungă durată a daco-romanilor cu acestea n-a favorizat pătrunderea în limba romînă a unor cuvinte de origine germană. De altfel elemente germanice trebuiau să pătrundă în limba romînă și în cazul formării ei în Peninsula Balcanică.

În lipsa unor informații scrise pentru veacurile VI—X (cum ar fi cronicile și documentele de care dispun celelalte provincii rupte de imperiul roman), va trebui să ne adresăm, în cele din urmă arheologiei, toponimiei și lingvisticii, pentru a putea face legătura de continuitate între populația daco-romană atestată în secolele IV—V și poporul romîn care iese la iveală limpede în secolele X—XII, pe pămîntul Romîniei, atît prin dovezile istorice (cronicele ungurești — Anonymus îndeosebi — și cele bizantine — Nicetas Choniates și Cinnamus), cît și prin *reala lui prezență* pe aceste meleaguri. E vorba, deci, de a stabili dacă în această perioadă de timp de circa cinci veacuri a continuat să viețuiască în nordul Dunării o populație autohtonă romanizată și capabilă de a romaniza, cu timpul, celelalte elemente etnice neromanice așezate în fosta Dacie.

Din capul locului putem anticipa că nici arheologia nici toponimia sau lingvistica nu sprijină teoria formării poporului romîn în Balcani. Dimpotrivă,

toate aceste discipline ştiinţifice pledează pentru continuitatea populaţiei daco-romane la nordul Dunării.

Argumentele arheologice în favoarea continuităţii

Nicăieri, în interiorul Peninsulei Balcanice, nu se găseşte o regiune în care să se constate *arheologic* locul de formare a poporului romîn. Mai adăugăm că în tot cursul perioadei de care ne ocupăm (sec. VI—X), nu se cunoaşte nici o migraţie de populaţie care să ducă la popularea şi romanizarea spaţiului de la nordul Dunării de jos. Or, această migraţie trebuia să fi fost masivă ca să dea naştere unui popor atît de numeros cum este poporul romîn, mai numeros decît oricare alt popor din sud-estul Europei.

Apelînd la mărturiile arheologice în favoarea continuităţii, ne întemeiem pe următoarele considerente:

a) E bine ştiut că pentru perioada în discuţie nu mai poate fi valabil criteriul arheologic aplicat şi justificat pentru cele mai îndepărtate vremuri ale epocii străvechi, după care o anumită cultură materială trebuie să corespundă (mai mult sau mai puţin) numai unei anumite populaţii. Dimpotrivă, în perioada ce ne preocupă regula generală e că *aceeaşi* cultură materială e împărtăşită de populaţii diferite din punct de vedere etnic şi numai în unele cazuri se poate stabili o trăsătură specifică designînd exclusiv un cert element etnic.

Calitatea mai bună şi mai atrăgătoare a formelor noi de cultură materială (ca şi de cultură spirituală), venite sau aduse dinafară, prind teren şi sînt adoptate şi de populaţiile convieţuitoare sau vecine, după cum şi noii veniţi îşi însuşesc relativ destul de repede formele de cultură locală pe care le găsesc la populaţiile în mijlocul sau în preajma cărora s-au aşezat, făcînd imposibilă, de la un timp, delimitarea etnică. E cazul tipic al maghiarilor care, începînd cu sfîrşitul sec. X (deci la mai puţin de un veac) preiau cultura materială a slavilor, deşi nu ei se slavizează, ci, dimpotrivă, ei maghiarizează pe slavii din Panonia de la care împrumută formele culturii materiale.

Nu e rar nici cazul cînd la una şi aceeaşi populaţie se manifestă *diferite aspecte regionale* ale culturii materiale.

Datorită acestei împrejurări se explică faptul că din complexul cultural al anumitor secole nu s-a putut multă vreme distinge caracterul *general* şi *local* al culturii de lotul ce constituie patrimoniul etnic aparţinînd exclusiv populaţiilor noi. E mai presus de orice îndoială că în compoziţia diferitelor culturi, atribuite pînă acum numai populaţiilor nou sosite pe teritoriul Romîniei, un loc de seamă îl ocupă tocmai *creaţia populaţiei locale* şi *fondul general de cultură materială, comună unei arii întinse dintr-o anumită perioadă.* Atribuirea etnică a acestor culturi numai şi numai popoarelor migratorii e o eroare fundamentală şi o denaturare a realităţii istorice. Am spus mai sus că, mergînd în această direcţie, cercetările arheologice vor reuşi să descopere uşor moştenirea cultural-materială a autohtonilor, ţinînd seama în mai mare măsură atît de aspectul

general cultural al perioadei şi ariei arheologice, cît şi de condiţiile specifice de trai pe care le-a îmbrăţişat o bună parte din populaţia băştinaşă: traiul în ocrotitoarele depresiuni intra- şi subcarpatice, în care a fost nevoită să se retragă, în anumite momente ale frămîntatei sale existenţe, populaţia băştinaşă [1]. Căci orice s-ar spune, cu tot caracterul efemer şi mai mult nominal decît real al stăpînirii popoarelor migratorii asupra Daciei, nu se poate tăgădui că cei 400 de ani ce s-au scurs de la părăsirea Daciei au însemnat pentru întreaga regiune de la nordul Dunării de jos şi pentru Transilvania o epocă de cumplite frămîntări, de lupte între seminţiile migratoare ce-şi dispută stăpînirea, de jafuri şi prădăciuni asupra localnicilor. Acestor vremuri tulburi şi nesigure li se datoresc cunoscutele tezaure de monede şi cele de obiecte de metal preţios ce au fost îngropate de proprietarii lor: tezaurul de la Pietroasa (în reg. Buzău), cel de la Şimleul Silvanie (în nord-vestul Transilvaniei), cel de la Velţ (pe Tîrnave) şi altele. Atribuireai acestora unor anumite neamuri şi personaje, ca şi datarea lor exactă e controversată de la o zi la alta. Aceeaşi nesiguranţă există şi în privinţa tezaurului funerar de la Apahida, aparţinînd foarte probabil unui şef « barbar » (dar cui şi de ce neam, nu se ştie). Rezultate din prădăciuni, din tributuri şi «cadouri», piesele ce alcătuiesc asemenea tezaure sînt deseori din perioade de timp şi din ateliere diferite. În general, ele reprezintă produse ale centrelor de orfevrerie bizantine, pontice şi orientale (uneori imitaţii ale acestor ateliere), ceea ce, firește, justifică incertitudinea datării şi atribuirii lor.

În orice caz, stăpînirea populaţiilor migratoare peste Dacia nu înseamnă expulzarea sau nimicirea băştinaşilor. Dimpotrivă! Interesul vital al popoarelor migratoare era tocmai prezenţa pe teritoriile cucerite de ei a producătorilor de bunuri de trai, a ţăranilor, în special.

Pentru adeverirea acestei stări de fapt e suficient să ne referim la conflictul izbucnit între Bizanţ şi Attila din pricina « romanilor » fugiţi în imperiu. Regele hunilor ameninţă cu război pe împăratul bizantin « dacă nu i se vor restitui şi nu vor fi expulzaţi (în viitor) acei « romani » care îi cultivă pămîntul cucerit de el » [2].

b) Dacă pentru produsele meşteşugăreşti de metal (fie ele obiecte de podoabă sau de uz practic), incertitudinea atribuirii lor etnice constituie o normă, altfel stau lucrurile în ce priveşte ceramica. Cu toată ivirea unor forme şi tehnici noi, se constată în general că ceramica zisă comună a întregii epoci prefeudale se leagă strîns din punct de vedere al formei, stilului şi tehnicii, de ceramica secolelor anterioare, dacice-romane şi romane-provinciale. Această legătură nu

[1] Traiul, chiar pe perioade mai lungi, în locuri retrase şi greu accesibile migratorilor, nu este un fenomen izolat, valabil numai pentru Dacia. Aceeaşi situaţie se constată foarte des şi în alte provincii ale imperiului roman, ba chiar şi în Italia, în cursul evului mediu.

[2] Priscus, în *Hist. Gr. Minores*, ed. Dindorf, I, p. 286. Cf. şi cazul din Noricum, cu provincialii fugiţi şi readuşi de regele rugiilor în oraşele şi satele de sub stăpînirea sa (Eugippius, *Vita S. Severini*, c. XXXI).

poate fi explicată decît prin prezența unei populații autohtone care, după cum s-a văzut, continuă imediat după abandonare să făurească o ceramică provincială în unele centre din Dacia.

Faptul incontestabil că popoarele migratoare războinice își duc traiul și își trag puterea economică și militară de pe urma populației supuse (o dominație a lor atît de dîrz apărată peste niște regiuni deșarte de oameni ar fi, altfel, un non-sens) se verifică arheologic și pentru sec. VI și următoarele.

Inventarul arheologic și bordeiele din sec. VI—VII descoperite în Transilvania (la Moreşti, Bandul de Cîmpie etc.), în faza zisă « gepidă », sînt mult prea numeroase (circa 50 de localități) și răspîndite pe un teritoriu mult prea vast pentru a putea fi atribuite numai cuceritorilor gepizi aflați cu grosul poporului lor în afara granițelor Daciei. Mai mult: în marele cimitir slav de la Sărata Monteoru (Muntenia) a apărut o specie de ceramică lucrată la roata de picior — deci neslavă — înrudită cu ceramica de tip Moreşti-Bandul de Cîmpie, dar care *nu poate fi* gepidică căci gepizii n-au ajuns niciodată să se așeze în Muntenia. Aceeași ceramică autohtonă daco-romană a ieșit la iveală și la Ipotești, în vestul Munteniei, datînd cam tot din aceeași epocă.

În secolul al X-lea, așa cum par a dovedi cercetările arheologice din ultimii ani, o cultură românească începe chiar să se deosebească de ceea ce se înțelege îndeobște sub numele de cultură slavă. După cît se pare, în cîmpia Munteniei ea poate fi sesizată sub aspectul culturii Dridu, numită așa după o așezare descoperită pe malul drept al Ialomiței, răspîndită în toată cîmpia Dunării și avînd puternice legături cu ținuturile din dreapta Dunării. Acestei culturi îi sînt caracteristice două specii de ceramică: olăria de bucătărie cu ornamente învălurite și specia cenușie cu ornamente constînd din incizii largi și din motive lustruite, a căror origine poate fi căutată în ceramica provincială romană și apoi în cea « barbară » din epoca migrațiilor. La Bucov (reg. Ploești), au ieșit la iveală cîteva detalii specifice culturii populației române. Astfel, în ceea ce privește ceramica, alături de olăria slavă și de olăria de tip sud-dunărean a apărut și ceramica arsă la roșu, lucrată la roata cu învîrtire rapidă, derivată din olăria provincială romană a secolelor IV—VI și fiind specifică populației române.

Influența populației autohtone pare a se reflecta și în mormintele de incinerație în *cutii de cărămizi* romane descoperite în cimitirul de la Histria din sec. al X-lea e.n. Aceleiași influențe a populației romanice i se datorește obiceiul observat în cimitirul de la Histria (Capul Viilor) de a acoperi urnele cu un capac sau o piatră, obicei inexistent la slavi.

Constatarea pe cale arheologică, după criteriile de mai sus, a populației autohtone din cuprinsul Transilvaniei și pentru veacurile VIII—XII nu poate întîrzia și va fi cu atît mai plauzibilă cu cît, după cum știm, această populație, sub denumirea de vlahi, e atestată aici în prima jumătate a secolului al X-lea prin cunoscutul voievodat autohton al lui Gelu de care vorbește Anonymus.

În sprijinul permanenței pe teritoriul Daciei a populației autohtone vin și cercetările antropologice. Studiul craniologic făcut asupra unor schelete din mormintele de la *Sîntana de Mureș*, *Someșeni*, *Morești*, *Spanțov*, *Bîrlad* etc., atestă în mod hotărît prezența elementului mediteranoid, element care constituie, de veacuri, componenta importantă în structura antropologică a populației băștinașe, element categoric diferențiat față de popoarele migratoare ce se abat în Dacia în perioada trecerii de la sclavagism la feudalism.

Argumentele toponimiei

Examinată critic, și toponimia dă același răspuns favorabil continuității și în nici un caz nu poate fi făurit un argument împotriva acestei continuități din absența toponimiei moștenite direct din limba geto-dacă sau latină. Mai întîi de toate, pentru motivul că, deși nu i se poate tăgădui importanța documentară, valoarea probatorie a toponimiei ca și a antroponimiei, de altfel) nu e una absolută. Darea de nume în evul mediu, fie pentru oameni, fie pentru locuri, e un procedeu supus multor condiții și factori. Foarte des, atît numele de persoane, cît și cele de locuri se traduc dintr-o limbă într-alta și nu rămîne în uz întotdeauna numirea originală. În al doilea rînd, remarcăm faptul că în întreaga Peninsulă Balcanică toată hidronimia și toponimia, majoră sau minoră, e *neromînească*, cu excepția a cîtorva cazuri, ca: *Sărună* (Salonic), *Peșter(i)* și *Durmitor* (munți în Iugoslavia) etc. Toate aceste numiri răspîndite pe o arie foarte întinsă și de origine relativ recentă (cu excepția importantului centru *Sărună*) se datoresc păstorilor « vlahi » din peninsulă și nu dovedesc o patrie străbună, balcanică, a poporului romîn.

Privind toponimia țării noastre, constatăm că aceasta, și în special *hidronimia*, reprezintă circa 80% de nume romînești de rîuri, pîraie, văi, dealuri și munți. Numai rîurile mijlocii și văile mai mari poartă o nomenclatură slavă sau de altă origine. Rîurile mari, ca Dunărea, Prutul, Siretul, Oltul, Argeșul, Mureșul, Crișul, Someșul, Timișul și-au păstrat numele lor străvechi, unele datînd chiar de pe timpul lui Herodot. E adevărat că aceste nume de rîuri (cu excepția numelui Dunării, care pare să se fi păstrat direct din limba geto-dacă, din *Donaris*) prezintă un fonetism considerat ca slav, ceea ce nu este chiar așa de sigur. S-ar putea, anume, ca măcar unele din aceste rîuri să păstreze încă fonetismul străvechi, dacic. Indiferent însă de fonetismul lor dacic sau slav, fapt e că aceste nume de rîuri nu au fost luate de slavi de la neamurile germane sau turcice, care s-au abătut asupra Transilvaniei, ci de la o populație băștinașă care nu putea fi alta decît cea daco-romană.

Cum se explică, totuși, mulțimea toponimelor de origine slavă (între care și multe numiri de rîuri mici sau pîraie) pe cuprinsul întregului teritoriu al patriei noastre? Pentru a aprecia în justă măsură valoarea acestui fenomen, amintim că și în Grecia (inclusiv Peloponezul) hidronimia e aproape toată *slavă* sau *neogreacă*, numirile vechi pierzîndu-se cu excepția unei fîșii înguste de-a-

lungul coastelor. Faptul este explicat prin cucerirea slavă a interiorului țării și concentrarea populației grecești în așezările de pe coastă de unde a revenit cu timpul.

Căutînd o explicație valabilă fenomenului de la noi, o putem găsi tot în stăpînirea vremelnică, politică, militară și socială a cuceritorilor slavi asupra fostei Dacii, și în rezultatul produs de pe urma convieţuirii slavo-romîne și a bilingvismului ce s-a creat. Datorită acestor cauze s-a putut impune toponimia slavă pe care băștinașii și-au însușit-o, fie abandonînd, în parte, vechile numiri daco-romane, fie adaptînd o parte a acestora la fonetismul slav. Lucrul s-a putut petrece mai ales în ținuturile în care băștinașii, la un moment dat, nu formau majoritatea populației sedentare-agricole.

Nu mai puțin adevărat e că multe din toponimele slave de azi au putut fi date de romîni înșiși din fondul de cuvinte slave pătrunse în limba romînească. E de presupus, iarăși, că din noianul de hidronime și toponime minore romînești pe care le avem, numeroase trebuie să fie de origine străveche, dar dovada peremptorie pentru aceasta, din lipsă de știri documentare, nu se poate aduce.

Nepăstrarea numelor de orașe și localități mai mari antice în limba romînă nu este nici ea o dovadă a absenței populației daco-romane din Dacia. După abandonare, acestea își pierduseră treptat rolul economic și social pe care l-au îndeplinit ca centre de meșteșugari și negustori, menținîndu-și doar, un secol-două, o oarecare importanță de centre politico-administrative. Meșteșugurile decad și ele, o dată cu dispariția centrelor urbane, reducîndu-se la cele mai simple, cu caracter casnic și rural: țesutul, olăritul, făurăria și dulgheria. Decăderea și părăsirea definitivă a orașelor sau centrelor mari era o consecință firească a transformării felului de trai al populației daco-romane. Aceasta, din agricolă și sedentară, în general, se transformă *periodic*, datorită împrejurărilor, în una agricolă, crescătoare de vite și păstorească, cu un caracter sedentar limitat. La acest fel de viață trece, treptat, și populația orășenească. Epoca în care a putut avea loc această schimbare de trai trebuie să fi fost anterioară așezării slavilor în Dacia și nu greșim dacă o punem în legătură cu tulburările pricinuite de invazia hunilor în centrul Europei și de năvala în suita lor a diferitelor seminții migratoare. Orașele și centrele mai mari ca și văile deschise erau doar primele și consecvent lovitele ținte ale popoarelor migratoare.

Fenomenul nu e nici neobișnuit, nici fără de analogii. În multe din fostele provincii romane se revine masiv, în timpuri de restriște, de continue războaie și invazii, la ocupațiile rurale, în speță la păstorit (cazul Africii de nord, al Spaniei, Peninsulei Balcanice etc.). Părăsirea, chiar și de scurtă durată, a fostelor orașe și localități mai mari de către populația daco-romană, fie din pricina invaziilor, fie ca urmare a trecerii ei la ocupația păstorească-agricolă cu implicarea unei nestabilități periodice, a dus la uitarea numelor fostelor centre omenești daco-romane și dacice. Cît de repede se uită o localitate și numele ei ne-o arată cazul orașului înfloritor din Italia de sud, Pompei. Îngropat sub cenușa

Vezuviului, numele oraşului piere din amintirea localnicilor şi nu va reînvia decît pe cale cărturărească, în secolul al XVIII-lea. Aşa se explică de ce, la venirea lor în Dacia (secolul VI—VII), slavii n-au mai găsit aşezările vechi locuite şi nici n-au putut împrumuta de la baştinaşi numele acestora, ele fiind demult uitate. În locul aşezărilor mai mari din trecut, răsar pe cuprinsul Daciei, în regiuni ferite şi potrivite traiului păstoresc şi agricol, cătune şi sate cu o viaţă uneori de scurtă durată. Descoperirile arheologice de pînă acum par să verifice acest caracter redus şi de scurtă viaţă a aşezărilor din această perioadă.

Argumentele lingvistice. Limba romînă. Originile

Înainte de a da un răspuns la întrebarea precisă *cînd şi unde s-a format limba şi poporul romîn* urmează să mai apelăm la ajutorul pe care ni-l poate da ştiinţa despre limba romînească.

Limba romînă este creaţia poporului romîn. El a făurit-o din latina populară adoptată de strămoşii săi daco-geţi de la coloniştii romani cu care s-au amestecat, adăugîndu-i elemente din idiomul daco-getic, vorbit înainte de romanizare, şi împrumutînd numeroase elemente, îndeosebi lexicale, din graiul slavilor care s-au aşezat în Dacia şi în Moesia. Tot ce deosebeşte limba romînă de latina care îi stă la bază şi de celelalte limbi romanice, adică structura sa gramaticală latină pînă în cele mai mici amănunte, dar în acelaşi timp deosebită de cea a limbii romanilor, lexicul romînesc, în marea sa majoritate de origine latină atunci cînd e vorba de fondul principal de cuvinte, dar prezentînd multe nuanţe de sens noi, necunoscute în antichitate, bogăţia expresiilor idiomatice, zicătorilor care permit limbii romîne să exprime infinite nuanţe de sens şi de sentimente, toate acestea sînt rodul puterii de creaţie a poporului nostru. Limba romînă este, *aşadar*, latina transmisă din tată în fiu, din antichitate pînă în zilele noastre, modificată treptat de generaţiile succesive. De aceea ea trebuie considerată în acelaşi timp o creaţie nouă, la care a contribuit un lung şir de generaţii de agricultori şi de păstori, iar mai tîrziu, după apariţia oraşelor romîneşti, de meseriaşi, negustori, muncitori industriali şi cărturari.

Raporturile limbii romîne cu celelalte limbi romanice

Originea latină a limbii romîne şi înrudirea ei cu celelalte limbi romanice poate fi constatată de orice profan în probleme de lingvistică. E destul să numărăm latineşte şi în diferitele limbi romanice pînă la zece, să înşirăm pronumele personale, numele zilelor săptămînii, numele părţilor corpului omenesc, termenii de rudenie ş.a., ca să descoperim, fără a fi lingvişti, asemănările surprinzătoare dintre aceste limbi, care se explică prin originea limbilor romanice din latină. Formele înşirate mai jos sînt suficiente ca să ne putem convinge de acest adevăr. După cuvîntul romînesc am dat forma din limba romanică cea mai apropiată geograficeşte de limba romînă, anume din dalmată, ultima rămăşiţă — dispărută la sfîrşitul secolului trecut — a limbii

romanice vorbite odinioară în vestul Peninsulei Balcanice, de-a lungul ţărmului adriatic şi pe insulele adriatice.

Numerale

lat.	*rom.*	*dalm.*	*it.*	*fr.*	*span.*
unus	unu	yoin	uno	un	uno
duo	doi	doi	due	deux	dos
tres	trei	tra	tre	trois	tres
quattuor	patru	kuatro	quattro	quatre	cuatro
quinque	cinci	čenk	cinque	cinq	cinco

Pronume personale

ego	eu	yu	io	je	yo
tu	tu	toi	tu	tu	tu
nos	noi	noi	noi	nous	nos
vos	voi	voi	voi	vous	vos

Zilele săptămînii

Lunae dies	luni	lojne	lunedì	lundi	lunes
Martis ,,	marţi	mirte	martedì	mardi	martes
Mercurii ,,	miercuri	—	mercoledì	mercredi	miercoles
Jovis ,,	joi	dzue	giovedì	jeudi	jueves
Veneris ,,	vineri	vindre	venerdì	vendredi	viernes
Sabbatum	—	sabata	sabato	—	sábado
Sambatum	sîmbătă	—	—	samedi	—
Dominica dies	duminică	—	domenica	—	—
Dominicus ,,	—	—	—	dimanche	domingo

Părţi ale corpului

fronte(m)	frunte	—	fronte	front	fronte
oculus	ochi	vaklo	occhio	œil	ojo
auricula	ureche	orakla	orecchio	oreille	oreja
dente(m)	dinte	—	dente	dent	diente
gingiva	gingie	—	gingiva	gencive	encía
lingua	limbă	langa	lingua	langue	lengua
manus	mînă	mun	mano	main	mano
digitus	deget	detko	dito	doigt	dedo
ungula	unghie	yongla	unghia	ongle	uña
pelle(m)	piele	pial	pelle	peau	piel

Termeni de rudenie

lat.	*rom.*	*dalm.*	*it.*	*fr.*	*span.*
tata	tată	tuota	tata	—	tata
mamma	mamă	—	mamma	maman	mama
fratre(m)	frate	frutro	frate	frère	fraire
soror	soră	saur	suora	sœur	sor
filius	fiu	fel'	figlio	fils	hijo
socrus	socru	—	—	suevre	suegro
socer	—	—	suocero	—	—
gener	ginere	—	genero	gendre	yerno
nurus	noră	—	nuora	nuere	nuera

Dar înrudirea dintre limbile romanice se manifestă mai puțin în vocabular — care în cursul veacurilor a primit foarte multe elemente străine —, cît mai ales în structura gramaticală care continuă pe cea latină. Astfel, de exemplu, conjugarea verbelor sau declinarea pronumelor sînt pe de-a întregul latine în toate limbile romanice. Pentru a ilustra păstrarea morfologiei latine, e suficient să înșirăm formele prezentului indicativ al verbului *a intra* în principalele limbi romanice:

lat.	*rom.*	*it.*	*fr.*		*span.*
intro	intru	entro	(j')entre		entro
-as	-i	-i	(tu)	-es	-as
-at	-ă	-a	(il)	-e	-a
-amus	-ăm	-iamo	(nous)	-ons	-amos
-atis	-ați	-ate	(vous)	-ez	-áis
-ant	-ă	-ano	(ils)	-ent	-an

Din paradigma dată mai sus reiese o apropiere mai mare între romînă și italiană, ambele prezentînd la pers. II sg. desinența *-i* a conjugării a IV-a latină (*-is*) care a înlocuit desinența *-as* a conjugării I, devenită *-es* în franceză și *-as* în spaniolă.

Din exemplele date se poate trage concluzia că limbile romanice reprezintă limba latină modificată diferit în diversele provincii ale imperiului roman. Comparația dintre limbile romanice stabilește însă nu numai asemănări, ci și deosebiri, uneori importante. De exemplu, traducînd în latină și în limbile romanice expresia *Fiul vecinului*, constatăm, că cele două substantive ale limbii latine, *filius* și *vicinus*, s-au păstrat pînă astăzi pe întreg teritoriul locuit de popoarele romanice. Într-adevăr iată aspectul pe care îl are această expresie în limbile romanice apusene:

dalmată: *El fel' del vicain*
italiană: *Il figlio del vicino*
franceză: *Le fils du voisin*
spaniolă: *El hijo del vecino*
portugheză: *O filho do vezinho*

În latină acestei expresii îi corespunde *Filius vicini*. Construcţia românească, cu totul deosebită de aceea a limbilor romanice apusene, arată că româna s-a dezvoltat numai parţial paralel cu celelalte limbi romanice, anume atunci cînd a creat articolul. Dar în limba română articolul este postpus şi se declină, avînd un caz de dativ-genitiv, pe cînd în celelalte limbi romanice — inclusiv în dalmată — articolul este prepus şi nu păstrează nici o urmă de declinare, ca de altfel şi substantivul. Funcţiunea dativului şi a genitivului este exprimată în limbile romanice apusene prin prepoziţii. Construcţia mai veche flexionară, păstrată în parte în limba română, a fost înlocuită în Apus printr-una nouă, analitică.

În ce priveşte locul articolului şi înlocuirea flexiunii cauzale prin construcţii analitice, prepoziţionale, e semnificativ că limbile romanice apusene merg împreună cu limbile germanice *apusene* (de ex. cu engleza şi olandeza), pe cînd limba română formează grup cu albaneza, macedoneana şi bulgara avînd articolul enclitic care se declină (sau păstrează urme de declinare).

Multe afinităţi structurale — ca, de exemplu, înlocuirea infinitivului prin subjonctiv *(vreau să fac)*, formarea viitorului cu auxiliarul *a vrea (voi face, o să fac)*, coincidenţa dativului cu genitivul *(omului)*, înlocuirea pronumelor posesive prin dativul aton al pronumelor personale *(din parte-mi, mi-am văzut fratele)* etc. — precum şi un număr mare de cuvinte şi de expresii idiomatice comune reunesc aceste patru limbi, la care se alătură în multe cazuri şi neogreaca (avînd articol proclitic) şi sîrbo-croata (fără articol), într-o uniune lingvistică balcanică [1], din care însă nu face parte dalmata, în ciuda poziţiei ei geografice. Constatarea aceasta arată că limba română nu s-a format în apropierea dalmatei.

În lexicul ei latin, româna prezintă unele deosebiri faţă de celelalte limbi romanice, inclusiv dalmata. Astfel noi am păstrat în multe cazuri termeni latineşti înlocuiţi în Apus prin inovaţii sau prin împrumuturi germanice (de exemplu româna l-a păstrat pe *incipere* > *a începe* [2], pe cînd limbile romanice l-au înlocuit prin *cominitiare*; adjectivului românesc *alb*, din lat. *albus*, îi corespund în celelalte limbi romanice forme de origine germanică: dalm. *blank*, fr. *blanc*, span. *blanco*, it. *bianco*). Româna a moştenit din latina orientală cuvinte de origine autohtonă, tracă. În latina orientală a existat o formă **brenu(m)* (înrudită cu alb. *brez* « brîu ») care a devenit rom. *brîu*, prezentînd o evoluţie fonetică identică cu aceea a lat. *frenu(m)* devenit rom. *frîu* [3]. Din aceeaşi epocă datează şi *ma(d)zăre*, *sîmbure*, *vie(d)zure*, *d(z)ară* şi altele (înrudite cu formele albaneze *modhullë*, *thumbullë*, *vjedhullë*, *dhallë)*, prezentînd trecerea lui *l* [4]

---

[1] Pentru a numi studiul elementelor comune ale limbilor balcanice se întrebuinţează termenul de « lingvistică balcanică ». Vezi cartea lui Kr. Sandfeld, *Linguistique balkanique. Problèmes et résultats*, Paris, 1930.

[2] *Incipere* s-a păstrat şi într-un mic grai retoroman din Alpi.

[3] Vezi Henrik Baric, *Albanisch, Romanisch und Rumänisch*, în *Godišnjak*, knj. I, *Balkanološki institut*, knj. 1, Sarajevo, 1957, p. 1—16. Vezi îndeosebi p. 12 şi 16.

[4] În grafia albaneză *ll* nu desemnează o geminată (consoană dublă), ci un *l* velar.

intervocalic la *r* [1] şi africata *dz* (devenită relativ recent *z*) atît de caracteristică elementelor latine ale limbii romîne [2]. Tot din epoca latinei populare orientale sînt — după toate probabilităţile — şi formele *brîn(d)ză*, *pîn(d)ză*, pentru care nu există corespondente albaneze [3].

Romîna a moştenit din latina orientală şi o seamă de elemente greceşti inexistente în Apus sau prezentînd aspecte fonetice deosebite de acelea ale formelor romanice apusene, ca de ex. *jur*, arom. *stur* « stîlp » < lat. **giurus*, *gyrus*, **stulus*, *stylus* < gr. γῦρος, στῦλος [4].

Influenţa slavă

Dar lexicul limbii romîne se deosebeşte mai mult de acela al limbilor romanice occidentale printr-un număr mare de împrumuturi slave, cărora în romanica apuseană le corespund deseori elemente germanice, de ex. pe de o parte rom. *războiu*, *pinten*, pe de altă parte dalm. *guer*, it. *guerra*, *sp(e)rone*, span. *guerra*, *espuera*, fr. *guerre*, *éperon*. Trebuie subliniat faptul, important pentru stabilirea locului unde s-a format limba romînă, că elementele vechi germanice lipsesc cu desăvîrşire în lexicul romînesc. Împrumuturile germanice s-au răspîndit pe întreg teritoriul romanic apusean. Ele au pătruns şi în vestul Peninsulei Balcanice, la romanicii din Dalmaţia, dar n-au ajuns pînă în romanica răsăriteană care stă la baza limbii romîne.

Fonetismul vechilor elemente slave ale limbii romîne prezintă mai mari apropieri cu al limbii bulgare (cf. rom. *boz*, *crîng*, *deal*, *grajd*, *maşteră*, *mejdină*, *mîndru*, *nevastă*, *a osîndi*, *oţet*, *peşteră*, *a pîndi*, *praştie*, *primejdie*, *răspîntie*, *smead* — bulg. *băz* [dial. *boz*], *krăg* < *krăⁿg*, *djal*, *gražd*, *maşteha*, *meždina*, *mădăr* < *măⁿdrъ*, *nevjasta*, *osădi* < *osăⁿditi*, *ocet* [5], *peştera*, *pădi* < *păⁿditi*, *prašta*, *premeždije*, *razpăⁿtie*, *smjad*) [6]. Tratamentul *št*, *žd* (rom. *şt*, *jd*) al grupurilor slave comune **tj* (**kt'*), **dj*, redarea vocalelor slave comune **ǫ*, **ě*, **ъ*, **ь* prin *în*, *ea* (*a*), *o*, *e* se constată şi în toponimia slavă din Dacia, pe cînd în Peninsula Balcanică aceste reflexe nu se întîlnesc la apus de o linie care merge aproximativ de-a lungul graniţei dintre Bulgaria şi Iugoslavia, unde le

---

[1] În aceeaşi epocă vechea albaneză a împrumutat din latina orientală cuvinte cu *l* intervocalic redîndu-l prin *l* velar: lat. *bubalus*, *filum*, *masculus*, *padule(m)*, *scala* (rom. *buăr*, *bour*, *fir*, *mascur*, *pădure*, *scară*) > alb. *buall* « bivol », *fill*, *mashkull*, *pyll* « pădure », *shkallë* « scară ».

[2] Cf. *(d)zac*, *(d)zadă*, *(d)zănatic*, *frun(d)ză*, *osîn(d)ză*, *prîn(d)z*, *tîr(d)ziu* etc. < lat. *jaceo*, *daeda*, *dianaticus*, *frondia*, *axungia*, *prandium*, *tardivus*.

[3] Cf. şi *mîn(d)z*, *mîn(d)ză*, *mîn(d)zat* — alb. *mëz*, *mëze*, *mëzat*; *rîn(d)ză* — alb. *rrëndës* « chiag ».

[4] Lat. *gyrus* s-a păstrat şi în Apus (it., span., port., *giro*, provensal *gir*), dar cu pronunţarea *i* a lui *y* grecesc, pe cînd în Răsărit această vocală grecească, pronunţată probabil *ü*, a fost auzită ca *iu*, *u* de cei ce vorbeau latineşte.

[5] Cuvîntul slav *ocьtъ* (bulg. *ocet*, sîrb. *ocat*) e de origine latină (< lat. *acetum*).

[6] În sîrbă acestora le corespund formele *baza*, *krug*, *deo*, *maćeha*, *međa*, *mudar*, *nevesta*, *osuditi*, *ocat*, *pecina*, *puditi*, *praca*, *raspuće*, *smeđ*. Corespondentele sîrbeşti ale lui *gražd* şi *premeždie* bulgare, dacă ar exista, ar prezenta *đ* în locul lui *žd* bulgăresc. Cf. bulg. *meždа* — sîrb. *međa* (ortografic *medja*).

corespund reflexele *č*, *ḱ*, *ć*, *dž*, *ǵ*, *đ*, *u* (< **ǫ*), *e* (*je*, *i*) (< **ě*), *ă* (> *a*) (< **ъ*, **ь*). Pentru stabilirea locului de formare a limbii romîne constatarea aceasta este de o importanţă hotărîtoare. Cele mai vechi şi cele mai numeroase elemente slave ale limbii romîne n-au putut fi împrumutate decît de la slavii daco-moesici şi nu de la cei aşezaţi în părţile de miazăzi ale Peninsulei Balcanice, la sud de munţii Haemus, unde prestigiul limbii şi al culturii greceşti a împiedicat romanizarea, şi nici de la cei din centrul şi vestul Peninsulei, ale căror graiuri prezintă fonetisme deosebite de acela al elementelor slave ale limbii romîne.

Influenţa slavă asupra lexicului romînesc a fost foarte puternică şi a atins cele mai variate domenii: configuraţia terenului (*bîrlog, crîng, deal, dumbravă luncă, mlaştină, peşteră, podgorie, ponoare, prăpastie, prislop, stîncă, zăvoi*), ape curgătoare şi stătătoare (*bahnă, crivină, gîrlă, iaz, iezer, izvor, obîrşie, ostrov, răstoacă, rovină, slatină*), fenomene ale naturii (*crivăţ, nămete, omăt, potop, vifor, vijelie, viscol, zăpadă*), flora şi fauna (*bob, boz, buruiană, gîrniţă, gorun, hemei, hrean, lobodă, mac, pelin, podbeal, răchită, stejar, ştir, troscot*; *cîrtiţă, crap, dihor, jder, mreană, păstrăv, rădaşcă, rîs, somn, veveriţă, zimbru*), agricultura (*brazdă, claie, coasă, a cosi, greblă, gunoi, a gunoi, a îmblăti, ogor, ovăz, pleavă, a plivi, plaz, plug, a prăşi, snop, stog*), creşterea animalelor (*bivol, cireadă, cloşcă, cocoş, cocină, coteţ, a cloci, gînsac, gîscă, grajd, iesle, obor, poiată, raţă*), casa şi curtea (*colibă, grădină, grindă, a îngrădi, laviţă, ogradă, pivniţă, pod, podeală, a podi, preliţă, prag, streaşină, vraniţă*), corpul omenesc (*cîrn, gîrbov, gît, glezne, pleşuv, obraz, slab, smead, ştirb, trup*), particularităţi psihice şi morale (*blajin, destoinic, drag, dragoste, groază, grijă, a iubi, jale, lacom, lene, mîndru, nădejde, năuc, pizmă, rîvnă, vesel, zglobiu*), condiţii sociale, organizaţia feudală (*bogat, boier, rob, sărac, slugă, stăpîn, voievod*), rudenie (*a se înrudi, lele, maşteră, nene, nevastă, rudă, rudenie*), unelte (*bici, brici, ciocan, cleşte, cosor, daltă, mreajă, perie, pinten, praştie, sabie, sită, topor, undiţă*) etc.

Elementul lexical slav a intrat şi în fondul principal de cuvinte al limbii romîne, ocupînd primul loc după elementul latin. Cu ocazia împrumutului masiv al elementelor slave, şi fonetica limbii romîne a suferit o puternică influenţă slavă. Trebuie semnalat că şi această influenţă slavă asupra limbii romîne are un caracter bulgăresc răsăritean. De exemplu existenţa aşa-numitului *i* scurt final sau a diftongului *ea* în limba romînă este explicată de unii lingvişti ca un rezultat al influenţei slave. Sunete asemănătoare întîlnim, însă, pe teren slav meridional, numai în graiurile bulgare răsăritene. Toponimia slavă de pe teritoriul R.P.R. dovedeşte că ele au existat şi în slava din Dacia (care împreună cu slava din Moesia avea o seamă de trăsături comune pe care unii slavişti le numesc slave daco-moesice).

Structura gramaticală a limbii romîne a rămas aproape neatinsă de influenţa slavă. Trebuie semnalată forma slavă în *-o* a vocativului singular al numelor feminine (sau avînd formă feminină): *soro, Rizeo*. De asemenea întrebuinţarea, după model slav, a auxiliarului *a fi* în locul auxiliarului *a avea*: *am făcut*, dar

să fi făcut. Îndeosebi în derivație se simte o puternică influență slavă. O bună parte a sufixelor romînești sînt de origine slavă.

Într-o perioadă mai recentă, la vechile elemente slave s-au adăugat împrumuturi slave mai noi din ucraineană, sîrbă, rusă și poloneză, precum și numeroase elemente maghiare, turcești, neogrecești și, în secolul al XIX-lea, italienești și franceze.

Lexicul limbii romîne este prin urmare de origine foarte variată. Relațiile dintre cuvinte sînt însă exprimate cu mijloace gramaticale care își trag originea în ultimă analiză din gramatica latină.

Locul și epoca de formare a limbii romîne

Așadar limba romînă nu este mai puțin romanică decît limbile romanice apusene; ea este numai *altfel* romanică, uneori mai arhaică, mai apropiată de limba latină, alteori însă, pe lîngă conservarea unor forme arhaice, a dezvoltat trăsături proprii deosebite de cele din Apus. De asemenea ea se deosebește de limbile romanice apusene atît prin elementele autohtone daco-moesice cît și prin cele împrumutate, slave, maghiare, turcești etc. În Apus elementele străine provin din limbile celtice, germanice și din arabă (unele elemente celtice au intrat de timpuriu în limba latină care le-a transmis și limbii romîne, ca de exemplu *cămașă, car, a se îmbrăca*).

Pentru a explica deosebirile mari semnalate mai sus între limba romînă și celelalte limbi romanice, inclusiv dalmata, sîntem nevoiți să așezăm teritoriul pe care s-a format limba romînă departe nu numai de limbile romanice apusene, ci și de dalmată.

Teritoriul romînesc este izolat de Dalmația printr-o zonă ocupată de limbi slave (bulgara, sîrbo-croata, macedoneana, slovena) și de albaneză. Izolarea aceasta nu datează însă numai din epoca în care s-au așezat slavii în Peninsula Balcanică (sec. al VII-lea al e.n.), ci din primii ani ai romanizării, începută pe timpul domniei lui August, a ținuturilor situate de-a lungul Dunării de jos. Aici, pe cursul inferior al marelui fluviu — care niciodată n-a constituit o graniță naturală — s-a desfășurat un uimitor proces de romanizare care a durat șase secole, proces pornit din numeroasele orașe de limbă latină înșirate de-a lungul Dunării avînd chiar și după părăsirea Daciei capete de poduri pe țărmul stîng al fluviului, orașe care se romanizaseră încă în primele decenii ale e.n. și au rămas de limbă latină pînă la ocuparea lor de către slavi în jurul anului 600 e.n.

În interiorul Peninsulei Balcanice romanizarea a pătruns relativ puțin. Spre sud, ea s-a oprit la o linie — numită linia Jire ek — de unde începea zona balcanică supusă influenței grecești și în parte grecizată. Linia aceasta trecea pe creasta munților Haemus. Spre apus romanizarea n-a atins decît foarte puțin regiunea muntoasă — în care au fost descoperite relativ puține inscripții latine — care a continuat să fie locuită de traci și iliri neromanizați, strămoși ai albanezilor și — prin slavizare — ai sîrbo-croaților. Această largă zonă muntoasă slab roma-

nizată separa cele două zone înguste puternic romanizate din Peninsula Balcanică, cea dunăreană şi cea dalmată, aceasta din urmă legată de Italia prin navigaţia foarte intensă ce se practica în antichitate şi în evul mediu pe Marea Adriatică. O mărturie a romanizării intense a acestor două zone o constituie miile de inscripţii latineşti descoperite în Dalmaţia, în Dacia şi în Moesia.

Spre nord, teritoriul romanizat cuprindea Dacia romană, adică Oltenia cu vestul Munteniei, estul Banatului şi vestul Ardealului propriu-zis (fără Crişana) pînă la Porolissum (Moigrad) şi o fîşie de teren de-a lungul Dunării muntene şi moldovene. Aşadar romanitatea daco-moesică, sprijinindu-se pe salba de oraşe înşirate de-a lungul Dunării şi pe cele din interiorul Daciei, se afla din momentul constituirii ei într-o poziţie izolată de blocul roman apusean, izolare care s-a accentuat în urma repetatelor împărţiri ale imperiului şi mai ales după cea definitivă de la anul 395 al e.n.

În interiorul muntos al Peninsulei Balcanice n-au existat zone romanizate decît în văile rîurilor mai mari (de la sine înţeles numai la nord de linia Jireček), ca de ex. în valea Moravei (în antichitate *Margus*) cu oraşele *Naissus* (azi Niş), *Horreum Margi* (azi Ciupria) şi, pe un afluent al Moraviei, *Remesiana* (azi Bjela Palanka), în valea superioară a Vardarului (în antichitate *Axius*) cu oraşul *Scupi* (azi Skoplje), locul de naştere al împăratului Iustinian, după care a fost numit *Iustiniana Prima*, Cîmpia Mierlei cu oraşul *Ulpiana* (azi Lipljan). Dar aceste enclave romanizate, înglobate în masivul traco-ilir din interiorul Peninsulei, cu cîte unul sau două oraşe, nu pot fi comparate cu zona compactă romanizată de pe cursul inferior al Dunării, unde, de la gura Savei pînă în Deltă se înşirau vreo 40 de oraşe în care se vorbea latineşte, ca de exemplu: *Singidunum* (= Belgrad), *Dierna* (= Orşova), *Drobeta* (= Turnu Severin), *Aquae* (= Negotin), *Bononia* (= Vidin), *Ratiaria* (= Arčar), *Almum* (= Lom), *Augusta* (= Arlec), *Oescus* (= Gigen), *Sucidava* (= Celei), *Utus* (= Somovit), *Novae* (= Svištov), *Sexanta Prista* (= Rusciuc), *Appiaria* (= Rjahovo), *Transmarisca* (= Turtucaia), *Daphne* (= Oltenița), *Durostorum* (= Silistra), *Tropaeum Traiani* (= Adamclisi), *Axiopolis* (= Cernavoda), *Capidava* (= Calachioi), *Carsium* (= Hîrşova), *Troesmis* (= Igliţa), *Arrubium* (= Măcin), *Dinogetia* (= Garvăn), *Noviodunum* (= Isaccea), *Aegissus* (= Tulcea) etc. Se ştie de asemenea că de la 106 pînă la 271 o vie romanitate a înflorit şi în ţinuturile intens romanizate ale Daciei, cu oraşe ca *Romula* (=Reşca), *Drobeta* (=T. Severin), *Ulpia Traiana* (=Sarmizegetusa romană), *Apulum* (=Alba Iulia), *Potaissa* (=Turda), *Napoca* (=Cluj), *Porolissum* (= Moigrad), *Tibiscum* (= Jupa, r. Caransebeş), *Ampelum* (= Zlatna), *Alburnus maior* (= Roşia Montană) etc.

Oraşele de pe ţărmul drept al Dunării şi-au păstrat capetele de pod de pe ţărmul stîng şi după părăsirea oficială a Daciei. În multe cazuri ştim şi numele antic al localităţilor de pe ţărmul stîng, care atît de puţin a fost părăsit de imperiu, încît după Aurelian au mai fost construite poduri peste Dunăre. Pînă în secolul al VI-lea s-au păstrat ca aşezări romane la nord de Dunăre *Constantia*, *Lederata*,

Praetorio, Drobeta, Sucidava, Turris, Daphne. De asemenea, pe ţărmul stîng al Dunării la *Hinova, Desa, Bistreţ, Zăvalu, Pietroşani, Frumoasa, Dichiseni, Gura Ialomiţei, Bărboşi,* au existat pînă în sec. al VI-lea un fel de capete de poduri în faţa localităţilor *Egeta, Ratiaria, Cebro, Augusta, Novae, Abrittus, Durostorum, Carsium* şi *Dinogetia,* de pe ţărmul drept al fluviului.

Dintre oraşele de pe malul drept al Dunării sau din apropierea fluviului (de la gura Savei la vale), unsprezece erau reşedinţe de episcopii în secolele IV—VI: *Singidunum, Margum, Viminacium, Aquae, Castra Martis, Ratiaria, Oescus, Novae, Abrittus, Appiaria* şi *Durostorum.*

Cu toate acestea o seamă de cercetători au extins teritoriul de formare al limbii romîne şi asupra regiunilor apusene ale Peninsulei Balcanice. Astfel O. Densuşianu, luînd în considerare unele asemănări dintre dalmată şi romînă, precum şi elementele comune ale albanezei şi romînei, plasează patria primitivă a romînilor în apropierea Dalmaţiei şi Albaniei. Am văzut însă mai sus că romîna se deosebeşte foarte mult din punct de vedere structural de dalmată. Cercetători mai noi au arătat că *dalmata şi romîna nu posedă elemente latine balcanice comune,* inexistente în celelalte limbi romanice. Tot ce este comun acestor două limbi se explică prin evoluţia romanică comună. Nu există prin urmare motive care să ne oblige să căutăm teritoriul de formare a limbii romîne în vestul Peninsulei Balcanice. Iar în ceea ce priveşte teritoriul albanez, albanologii sînt de acord că el se întindea departe spre nord-est. E de remarcat că numele antic al celui mai important oraş din centrul Peninsulei Balcanice, *Naissus,* a fost transmis slavilor de către o populaţie albaneză care l-a modificat după legile fonetice ale albanezei [1].

Dar dovada hotărîtoare în problema teritoriului de formare a limbii romîne ne este oferită de caracterul sud-slav de tip răsăritean (bulgar) al vechilor elemente slave ale celor patru dialecte romîneşti. Precum am arătat mai sus, linia care desparte — şi despărţea cu siguranţă şi în trecut — graiurile sud-slave de tip răsăritean de cele de tip apusean trece aproximativ de-a lungul graniţei actuale dintre Bulgaria şi Iugoslavia. Aşadar numai partea Peninsulei Balcanice situată la est de graniţa bulgaro-iugoslavă şi la nord de linia Jireček (creasta munţilor Haemus) a putut aparţine teritoriului de formare a limbii romîne. Populaţia romanizată din această zonă era concentrată îndeosebi în oraşele şi satele de veterani din apropierea Dunării. Totuşi inscripţiile arată existenţa unor elemente romanice, relativ mai rare, şi în interiorul Moesiei, pînă la poalele nordice ale munţilor Haemus.

Din această mică zonă, e adevărat puternic romanizată, a Peninsulei Balcanice ar fi trebuit să plece acele valuri de populaţie romanică, care — după o altă teorie, a lingvistului Al. Philippide — ar fi reromanizat, începînd din sec. al VII-lea, teritoriile de la nord de Dunăre, unde astăzi vorbesc romîneşte

---

[1] În limba albaneză orice *s* vechi a devenit *š* (ortografic *sh*): *Lyssus* > *Lesh, Scupi* > *Shkup, sanitosus* > *shendosh* etc., iar *ai* s-a redus la *i*: *Naissus* > *Niš.*

vreo 17 milioane de oameni. O asemenea migrație masivă, pornită de pe un teritoriu restrîns, e însă foarte puțin probabilă. Eroarea lui Philippide și a altora (ca Weigand și însuși Roesler) se datorește între altele, faptului că ei considerau Dunărea ca o graniță etnică și lingvistică. În realitate Dunărea n-a constituit o graniță etnică nici pentru triburile daco-moesice, nici pentru populația romană daco-moesică și nici pentru slavii daco-moesici care s-au stabilit în regiunile de la nord și de la sud de Dunăre în cursul secolelor al VI-lea și al VII-lea. În acest spațiu daco-moesic, care forma o unitate geografică, etnică și culturală, a avut loc conviețuirea romano-slavă care explică puternica influență slavă de tip bulgar asupra limbii romîne. O dovadă că graiurile slave de tip bulgar erau vorbite departe la nord de Dunăre o constituie nu numai toponimia slavo-bulgară de pe teritoriul țării noastre, ci și caracterul bulgar al unor elemente slave ale limbii maghiare.

Conviețuirea romano-slavă din spațiul daco-moesic a luat sfîrșit prin romanizarea slavilor din Dacia și slavizarea romanicilor din Moesia ; dintre aceștia din urmă o bună parte a migrat ca păstori atît spre sud, sud-vest și vest, ajungînd pînă în Peloponeș și Istria, cît și spre nord. Dar nici de acum înainte Dunărea de jos nu constituie o linie despărțitoare netă între regiunile pe care le străbate. Ea nu separă populația romînească din Dobrogea de restul țării, cum nu separă cursul ei mijlociu pe sîrbii, maghiarii și germanii de pe cele două maluri.

Transformarea unei limbi mai vechi într-una nouă nu se face într-un interval de timp scurt. Modificările treptate în lexic și în structura gramaticală au nevoie de mai multe secole pentru ca să dea unei limbi un aspect nou, destul de deosebit de cel vechi ca să se poată vorbi de o limbă nouă. La fel a decurs și evoluția lentă care a transformat latina populară daco-moesică în limbă romînă. Elementele latine ale limbii bulgare și toponimia pe care slavii daco-moesici au împrumutat-o de la romanici nu prezintă încă particularități care ar putea fi numite romînești. În secolele al VI-lea și al VII-lea încă nu poate fi vorba deci de o limba romînă. Schimbările fonetice, lexicale și gramaticale în romanica daco-moesică, în urma cărora ea a luat aspectul romînei comune dinaintea separării celor patru dialecte romînești, s-au petrecut, în intervalul lung dintre secolele al VII-lea și al IX-lea. Abia acum, în sec. al IX-lea, poate fi numită *romînă comună* limba populației romanice daco-moesice. Limba aceasta au dus-o cu ei spre sud vlahii — strămoșii aromînilor — amintiți de cronicarii bizantini, în secolul al X-lea în sudul Peninsulei Balcanice, ca veniți din părțile dunărene, din vecinătatea Daciei[1]. La această dată trăsăturile fundamentale ale romînei erau așadar constituite.

Ce ne spune tradiția ? Argumentele prezentate în cele ce au precedat, fie ele de ordin istorico-arheologic sau lingvistic, duc, după părerea noastră, la un singur rezultat: imposibilitatea admiterii unei imigrări a poporului

[1] Vezi cele spuse de scriitorul bizantin din secolul al XI-lea, Kekaumenos, despre vlahi (traducerea romînească a pasajului se găsește la Al. Philippide, *Originea Romînilor*, vol. I, Iași, 1923, p. 662).

romîn din Peninsula Balcanică şi confirmarea tezei despre autohtonia romînilor în teritoriul de la nordul Dunării, ca urmaşi ai populaţiei băştinaşe geto-dace romanizate şi a slavilor asimilaţi în decursul convieţuirii lor cu această populaţie romanică.

În fond, acest rezultat nu face decît să verifice ştiinţific multiseculara tradiţie despre autohtonia şi originea poporului romîn. Într-adevăr, în sînul poporului romîn, conştiinţa despre romanitatea limbii şi despre originea lor romană nu s-a stins, în realitate, niciodată. Ea s-a păstrat prin însuşi faptul că toţi membrii acestui popor n-au încetat în cursul veacurilor să se numească *romîni*. Această conştiinţă a originii romane apare încă vie la unii conducători ai « vlahilor » din Balcani, cum e Ioniţă, pe la anul 1200, în corespondenţa lui cu papa Inocent al III-lea. Originea romană a vlahilor din Balcani o recunoaşte şi anonimul călugăr dominican, în 1308, considerîndu-i ca fugiţi din Ungaria, iar numirea de *romîni* (Romani), pentru populaţia romînească din *Ardeal*, se găseşte într-o scrisoare papală datînd din anul 1345. Originea comună a moldovenilor şi muntenilor o mărturiseşte Ştefan cel Mare (sec. XV) în mesajul său către Senioria veneţiană, iar călugării de la Mănăstirea Dealu (Tîrgovişte) ştiu să povestească unor călători italieni (Aloisio Gritti şi Francesco della Valle) din secolul XVI despre colonizarea Daciei cu romani şi de scoborîrea romînilor din aceşti colonişti. Ideea e reluată, apoi, de învăţaţii noştri cronicari din sec. al XVII-lea. Convingerea plămădirii pe loc a neamului romînesc, din coloniştii Romei sau din aceştia şi populaţia băştinaşă, a fost iarăşi neclintită, atît la cărturari cît şi la oamenii de rînd, în toate timpurile. Indiferent de felul în care îşi imaginau naşterea poporului romîn, cronicarii noştri mai vechi şi mai noi, cu excepţia unor confuz-îmbinate « basme », ca acelea din Cronica Anonimă a Ţării Romîneşti (Letopiseţul Cantacuzinesc) etc. despre un descălecat tîrziu de tot, nu se îndoiau cîtuşi de puţin de originea comună şi autohtonia neamului din cele trei ţări romîne [1]. Într-un « memoriu » al lor din anul 1761, romînii hunedoreni afirmă categoric că ei sînt « urmaşii vechilor daci ».

În ce priveşte cronicarii şi cărturarii străini, nu mai tîrziu de a doua jumătate a sec. XI, generalul şi scriitorul bizantin Kekaumenos făcea justa apropiere dintre vlahii balcanici şi dacii lui Decebal, indicînd în modul cel mai categoric legătura dintre aceşti « romîni » şi vechea populaţie traco-dacă din regiunea carpato-danubio-moesică. Cu şase secole mai tîrziu, pe la sfîrşitul veacului al XVII-lea, învăţatul Stolnic Constantin Cantacuzino afirma că « nu toţi dacii au pierit » şi că amestecul romanilor cu dacii a fost o realitate. Nici Şcoala istorică ardeleană, cu un Samuil Micu-Klein şi Petru Maior în frunte, n-a putut să-şi impună durabil exagerata teorie despre caracterul « pur roman » al romînilor.

[1] Cf. *Cronicile slavo-romîne din sec. XV—XVI publ. de I. Bogdan.* Ediţie revăzută şi completată de P. P. Panaitescu, Ed. Acad. R.P.R., 1959, p. 154 şi urm.; *Letopiseţul Cantacuzinesc*, ediţie critică de C. Grecescu şi Dan Simonescu, Ed. Acad. R.P.R., 1960, p. 1 şi 19.

Romanitatea limbii a fost, de altfel, foarte devreme recunoscută, încă din adînc ev mediu, de învăţaţii şi cărturarii străini. Însăşi denumirea de vlah (voloch, oláh etc.), veche de zece secole, cu care au fost designaţi de popoarele înconjurătoare, fie vlahii din Balcani, fie cei din ţinuturile de la nordul Dunării, depune o mărturie incontestabilă despre originea romană a poporului şi a limbii.

Atît cărturarii bizantini (începînd cu acel Kekaumenos din sec. XI, cu un Kinnamos din sec. XII), cît şi umaniştii apuseni (un Poggio Bracciolini din sec. XV, de pildă), de la cei mai vechi pînă la cei mai recenţi (cu excepţia a vreo două, trei cazuri de vădită lipsă de informaţie), toţi erau unanimi în a recunoaşte nu numai originea romană a romînilor, ci implicit, şi obîrşia lor din coloniştii aduşi de Traian în Dacia.

*

Încheind această primă parte a expunerii noastre în legătură cu originea poporului romîn, urmează să examinăm, la lumina puţinelor date de care dispunem, şi desfăşurarea vieţii social-politice a populaţiei de pe teritoriul fostei Dacii, pentru a cunoaşte şi condiţiile istorice concrete în care s-a împlinit procesul de formare a limbii şi poporului romîn.

Traiul societăţii omeneşti, forţele şi relaţiile de producţie

Din cauza lipsei izvoarelor, problema studierii dezvoltării forţelor şi relaţiilor de producţie din această epocă prezintă serioase dificultăţi. Lipsindu-i datele concrete asupra transformărilor petrecute în sînul societăţii băştinaşe de la retragerea aureliană pînă la sfîrşitul mileniului I, istoricul este redus la datele încă incomplete ale cercetărilor arheologice, la analogii sau la reconstituiri pornind de la realităţi mai tîrzii.

Urmările retragerii statului roman din Dacia au fost deosebit de importante pentru dezvoltarea ulterioară a societăţii autohtone. Populaţiei rămase în Dacia i se deschidea posibilitatea de a se dezvolta pe căi noi, către un mod de producţie superior sclavagismului. Pentru moment ea trebuia, însă, să adopte o formă de organizare socială care să corespundă condiţiilor istorice existente.

În urma dezagregării organizării municipale, a decăderii şi dispariţiei oraşelor, care fusese principala temelie a societăţii sclavagiste, acestea nu mai puteau juca nici un rol în viaţa fostei provincii. Decăderea economiei sclavagiste, ca şi aşezarea pe teritoriul Daciei a unor populaţii libere, a dus la mutarea centrului vieţii economice de la oraş la sat. Aşa se şi explică cuvîntul romînesc *sat*, cu care se denumeşte aşezarea rurală, format din cuvîntul latin *fossatum*, în timp ce denumirea pentru oraş s-a introdus mai tîrziu din limba maghiară *(város)*.

Populaţia din Dacia s-a răspîndit, aşadar, în mediul rural. Aici însă se păstra încă o formă de organizare care îşi dovedise vitalitatea în cursul stăpînirii romane şi care putea servi şi mai departe ca bază organizatorică, *obştea sătească*,

comunitate teritorială, caracterizată prin dualismul scos în evidență de Marx «între proprietatea colectivă asupra pămîntului și gospodăria parcelară, individuală a familiilor» [1]. Că obștile țărănești libere se menținuseră în timpul stăpînirii romane rezultă și din faptul că în Imperiul de răsărit, după cum a dovedit bizantinologul M. V. Levcenko, ele au continuat să existe în secolele IV—VI. Desigur nu mai este vorba de tipul arhaic al obștei. În sînul acesteia se petrecea un proces de evoluție. Este foarte probabil că sistemul reîmpărțirilor pămîntului arabil, caracteristic obștei arhaice de la sfîrșitul orînduirii comunei primitive, fusese depășit. În vremea romană tîrzie se trecuse la un alt tip de obște caracterizat prin posesiunea privată a loturilor arabile, firește cu interdicția vînzărilor, și prin proprietatea comună care se putea reîmpărți și arenda. În acest tip de obște se puteau încadra și micii proprietari funciari existenți, care nu puteau trăi izolați în împrejurările create prin dispariția organelor de stat. Un puternic impuls l-au primit obștile locale din partea obștilor dacilor liberi și ale populațiilor migratorii care s-au așezat (în măsura în care s-au așezat) pe teritoriul Daciei. Căci și aceste populații aflate într-un proces de diferențiere internă, trecuseră la organizarea lor în obște.

În asemenea condiții, obștile localnicilor s-au consolidat și întărit. Cu toate că informațiile de care dispunem sînt extrem de reduse, putem admite că forma de organizare dominantă, în secolele IV—VI, deci înainte ca slavii să fi venit cu obștea proprie, era obștea sătească într-o fază deja mai evoluată față de obștea arhaică. Cu o viziune istorică remarcabilă, stabilea acest lucru încă aproape acum 100 de ani Karl Marx (e drept că pentru epoci mai tîrzii): «Așa stăteau lucrurile în provinciile romînești. Modul lor de producție inițial era bazat pe proprietatea comună, dar nu proprietatea comună în forma ei slavă, și cu atît mai puțin în cea hindusă. O parte a pămîntului era cultivat ca proprietate privată liberă, de către membrii obștei pe cont propriu, altă parte a lui — ager publicus — era cultivată de toți împreună. Produsele acestei munci în comun serveau în parte ca fond de rezervă pentru anii cu recoltă proastă sau alte întîmplări neprevăzute, în parte ca tezaur public pentru acoperirea cheltuielilor războiului și ale cultului, precum și a altor cheltuieli ale comunei» [2].

În orice caz, menționarea satelor atît în teritoriile stăpînite de goți în șesul Munteniei, cît și în cele dominate de huni în Banat și de slavi în Sclavinia nord-dunăreană, este o indicație, dacă nu o certitudine, că locuitorii lor trăiau în obști.

Că obștea sătească era forma de organizare predominantă a populațiilor agricole și păstorești de pe teritoriile din stînga Dunării, se poate vedea și din informațiile pe care ni le-a transmis Priscus din Panion [3]. În adevăr, cu prilejul

---

[1] K. Marx-F. Engels, *Сочинения*, vol. XXVII, p. 695.
[2] K. Marx, *Capitalul*, I, ed. 2, p. 233.
[3] Priscus, *Ambasadele*, A III (ed. Gh. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei Romînilor*, vol. VIII, Buc., 1938).

călătoriei ambasadei lui Teodosie al II-lea la Attila, din care făcea parte şi autorul Priscus înregistrează în şesul din vestul Banatului numeroase sate, compuse din colibe (καλύβαι) din care ambasada se aproviziona cu mei şi cu o băutură făcută din miere, numită « în limba localnicilor » μέδος (mied). Indiferent de originea etnică a populaţiei acelor sate, este de reţinut, totuşi, că, atît în Dacia cît şi în şesul Tisei populaţia existentă trăia în sate înţelegînd prin aceasta comunităţi săteşti. Aceste obşti au avut rolul hotărîtor în formarea relaţiilor feudale. Apariţia şi dezvoltarea feudalismului constă în transformarea ţăranilor liberi, membri ai obştilor, în ţărani dependenţi, proces pentru care a fost necesară o lungă perioadă şi al cărui început, în Dacia, trebuie căutat la sfîrşitul secolului al III-lea e.n. Existenţa obştei constituie una din premisele feudalismului, fie că acele comunităţi erau numai agricole, fie că ele erau păstoreşti sau mixte, cum par a fi fost obştile daco-romane. Căci ocupaţia păstorească, prin acumularea de bogăţii în vite în mîna unora, nu împiedică formarea relaţiilor feudale, ci dimpotrivă o ajută.

De cea mai mare importanţă pentru definirea relaţiilor dintre obştile agricole şi stăpînitorii huni, este menţionarea unor sate care depind direct de membrii aristocraţiei hunice. Astfel Priscus cunoaşte un sat peste care *domneşte* una din soţiile lui Bleda, iar despre Berichus, unul din aristocraţii de frunte de la curtea lui Attila, el relatează că « avea în stăpînirea sa mai multe sate din Sciţia ». Este foarte greu să definim caracterul dependenţei acelor comunităţi faţă de « stăpînii » lor. Indiferent de aceasta însă, între sătenii care le compuneau existau aceleaşi relaţii de comunitate. Nici unul din izvoarele antice nu lasă să se întrevadă că între săteni şi « stăpînii » satului ar fi existat raporturi de dependenţă personală a fiecăruia dintre membrii obştei. Se pare că întreaga obşte, teritoriul împreună cu oamenii de pe el, erau aservite, adică se aflau într-o dependenţă colectivă, rezultată din dreptul cuceritorului. La acea dată, între membrii obştei nu apăruseră încă diferenţieri importante.

Dacă aceasta era situaţia în teritoriul stăpînit şi controlat direct de către huni, este de presupus că obştile situate geografic mai departe de centrul lor de stăpînire şi mai izolate prin însăşi configuraţia terenului, cum erau cele din Dacia muntoasă, se bucurau de o mai mare libertate, fiind supuse numai obişnuitelor dijme în produse agricole, la rechiziţii de vite şi la corvezi, impuse de războinicii din stepă. În acelaşi fel trebuie să ne imaginăm şi relaţiile cu gepizii şi cu avarii.

Populaţia băştinaşă, organizată în obşti constituia un factor important şi necesar din punct de vedere economic, contribuind prin dările în natură şi prestaţiile în muncă la care era supusă la întreţinerea războinicilor stăpînitori. Populaţia subjugată alimenta însă şi forţele militare ale cuceritorului prin contingentele de războinici ce i se cereau de acesta. Obligaţiile faţă de vremelnicii stăpîni nu vor fi fost uşoare. Abuzurile inerente unor vremuri aşa de agitate trebuie să fi fost frecvente. De aceea dominaţia populaţiilor nomade stînjenea

desigur, dezvoltarea forţelor de producţie, din care cauză procesul intern de dezvoltare a comunităţilor a fost foarte lent pînă în momentul cînd obştea locală a primit un puternic impuls, începînd cu secolul al VII-lea din partea obştei slave.

În adevăr, în secolul al VII-lea slavii de la noi se găseau într-o organizare similară celei a obştilor autohtone. Între comunităţile autohtone şi cele slave s-au stabilit *raporturi de colaborare*, chiar dacă slavii au deţinut în unele regiuni supremaţia militaro-politică. Asemenea raporturi contribuiau la întărirea obştilor şi la dezvoltarea forţelor de producţie. Colaborarea era cerută de necesităţile obiective atît economice cît şi de apărare. Ea s-a realizat în cadrul unor *confederaţii sau uniuni de obşti* agricole şi păstoreşti formate din obştile situate pe anumite unităţi geografice şi economice. Procesul de închegare a uniunilor de obşti vecine trebuie să fi început încă din secolul al VII-lea. În ceea ce priveşte pe slavii din apropierea Dunării, el este menţionat pe la sfîrşitul secolului VI, în *Strategikon*-ul lui Pseudo-Maurikios.

În veacurile următoare procesul trebuie să fi luat o amploare din ce în ce mai mare. Pe măsură ce relaţiile dintre băştinaşi şi slavi se intensificau, uniunile de obşti cu caracter defensiv trebuie să fi înglobat obştile teritoriale, atît slave cît şi autohtone, aşezate fie pe valea cîte unui rîu, fie în regiuni închise, cu viaţă economică comună. Acestea au fost numite de romîni *ţări* (Ţara [= terra] Haţegului, Ţara Amlaşului, Ţara Făgăraşului, Ţara Brodnicilor etc.), iar de către slavi cu un termen corespunzător, de ex. *Vlaşca*, în sensul de « ţara » Vlahilor (= a romînilor).

Obştea sătească conţinea însă în sînul ei contradicţii care trebuiau să ducă, în mod necesar, la descompunerea relaţiilor iniţiale, egalitare. În adevăr, iniţial, obştea sătească era proprietara atît a solului arabil cît şi a păşunilor, pădurilor şi apelor. Însă nu tot pămîntul arabil era lucrat în comun ci o parte era dată în folosinţă membrilor obştei, prin sistemul împărţirilor periodice. Or, faptul că însuşirea produsului avea un caracter privat, ca şi posesiunea uneltelor şi vitelor mari şi mici, crea posibilitatea apariţiei unei inegalităţi între membrii comunităţii, adică « terenul pentru concentrarea bunurilor mobile de exemplu a vitelor, a banilor şi, uneori, chiar a sclavilor sau a unor oameni dependenţi — un fel de şerbi »[1] în mîna unora din membrii obştei.

Astfel îşi fac apariţia începuturile dezagregării obştei, germenii unei evoluţii lente către un nou mod de producţie. Prima ruptură în relaţiile clasice de obşte s-a făcut prin trecerea loturilor arabile în proprietate privată, în timp ce proprietatea comună asupra pădurilor, păşunilor şi apelor se menţine pînă tîrziu, în plină orînduire feudală. În etapa împărţirilor periodice a solului arabil, inegalitatea între membrii obştilor era frînată prin înseşi acele reîmpărţiri. După ce însă loturile au trecut definitiv în mîna cultivatorilor, ca proprietate privată, cei ce obţinuseră loturi mai bune şi dispuneau de un utilaj mai bogat

[1] K. Marx-F. Engels, *Сочинения*, vol. XXVII, p. 695.

şi de vite mai multe, aveau posibilitatea să obţină recolte mai bogate, să schimbe surplusurile şi să supună pe alţi membri ai obştei unei dependenţe economice.

Creşterea productivităţii în ramurile principale ale economiei, în primul rînd în agricultură prin dezvoltarea treptată a forţelor de producţie şi în speţă prin generalizarea tehnicii aratului, constituie baza transformărilor petrecute în sînul obştilor băştinaşe. Dezvoltarea meşteşugurilor, îndeosebi prelucrarea fierului, ca şi avîntul luat de procesul de schimb, au contribuit curînd la o creştere apreciabilă a forţelor de producţie, care se face clar simţită începînd cu secolul al IX-lea şi al X-lea. Astfel, agriculturii îi stau la dispoziţie unelte de fier din ce în ce mai numeroase şi mai variate: hîrleţe cu ramă de fier, seceri, cosoare, fiare de plug. Merită a fi menţionată în mod special descoperirea unui atelier de fierar la Bucov, nu departe de Ploeşti, datînd din secolul al X-lea.

Răspîndirea agriculturii cu plugul cu brăzdar de fier a avut ca urmare o creştere a producţiei cerealiere şi a schimbului. Deşi informaţiile de care dispunem se referă numai la valea Dunării de jos, este de presupus că fenomenul nu s-a limitat la malurile marelui fluviu. Cronicarii bizantini, povestind evenimentele petrecute în Dobrogea în a doua jumătate a secolului X, arată că pe malurile fluviului trăia o populaţie numeroasă care cultiva mei, orz şi grîu. Ruşii chievieni asediaţi la Durostor de oştile bizantine, executau în timpul nopţii ieşiri pentru aprovizionare, ceea ce lasă să se înţeleagă că în regiunea învecinată marii cetăţi existau mijloace de hrană, fapt ce se explică tocmai ca urmare a dezvoltării pe care o luase agricultura [1]. Totodată, descoperirile arheologice ca şi ştirile cronicilor bizantine şi ruseşti ne dau posibilitatea să sesizăm o activitate comercială deosebit de intensă şi variată care se desfăşura în centrele ce se întindeau de-a lungul malului dobrogean al Dunării. Către aceste centre se îndreptau, mai ales după ce Dobrogea a fost cucerită de bizantini şi integrată în aria economică a imperiului, produsele din Bizanţ, din Rusia chieviană, din regiunile răsăritene şi nord-pontice ca şi din regiunile central-europene [2]. Intensa circulaţie monetară ce se constată, începînd din vremea domniei lui Ioan Tzimisces, constituie şi ea o puternică dovadă a creşterii activităţii comerciale din regiunea Dunării inferioare.

Această accentuată creştere a forţelor de producţie în secolele al IX-lea şi al X-lea a avut însemnate consecinţe de ordin social. Astfel, procesul de descompunere al obştilor a luat un ritm mai pronunţat. În acelaşi timp s-a accentuat şi procesul de constituire a marii proprietăţi funciare şi de formare a celor două clase fundamentale ale societăţii feudale: *clasa feudalilor, mari proprietari de sate* şi *clasa ţărănimii dependente*. Unele obşti săteşti şi-au continuat existenţa şi în secolele următoare, creînd premisele micii proprietăţi libere. În secolul al IX-lea începe şi procesul de închegare a primelor formaţiuni politice cu caracter feudal începător,

[1] Cedrenus-Skylitzes, II, p. 402 (ed. Bonn).

[2] *Povestea vremurilor de demult (Cronica lui Nestor*, ed. Gh. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei Rominilor*, Buc., 1935, p. 73).

proces ce continuă în secolul următor. În adevăr, în regiunile vestice, ştirile legate de primele incursiuni ale maghiarilor la răsărit de Tisa, documentează existenţa unui voievodat (ducat) în părţile Bihorului, în fruntea căruia se găsea Menumorut. O altă formaţiune politică băştinaşă, condusă de Glad se găsea în Banat, iar în centrul Transilvaniei o a treia condusă de Gelu, el însuşi caracterizat ca romîn (vlah). Aceste formaţiuni feudale începătoare, s-au constituit în timpul dominaţiei statului bulgar la nordul Dunării, în secolul IX. Probabil că sub presiunea statului bulgar şi a bisericii sale, religia creştină îmbrăţişată de populaţia daco-romană începînd din secolul IV s-a generalizat şi s-a impus organizarea bisericii după modelul celei bulgare, introducîndu-se şi limba slavă ca limbă liturgică. Aşa se explică de ce terminologia creştină de bază este de origine latină, în timp ce termenii referitori la ierarhia şi organizaţia bisericii sînt de origine slavă-bulgară. Scrisul slavon s-a răspîndit în decursul secolului X atît în Dobrogea (de ex. unele din inscripţiile zgîriate pe pereţii bisericuţei rupestre de la Basarabi, reg. Constanţa), cît şi în aşezarea rurală de la Bucov, reg. Ploeşti.

Mai numeroase, însă, informaţiile privitoare la regiunea dobrogeană ne îngăduie să putem vorbi aici deja de un adevărat feudalism timpuriu. Astfel inscripţia slavă descoperită la Mircea Vodă (reg. Constanţa), care păstrează şi o dată (anul 943), ne face cunoscut numele unui jupan Dimitrie [1], stăpînitor feudal dobrogean din prima jumătate a secolului X. Nu mult mai tîrziu, în timp ce împăratul Ioan Tzimisces se afla la Durostor (971), izvoarele ne aduc ştirea că un număr de « căpetenii » locale au intrat în tratative cu împăratul, făcînd act de supunere « ei şi cetăţile lor » [2]. Aceste căpetenii care dispun de cetăţi (φρούρια) sînt deja mici feudali locali. Şi mai importantă încă din punctul de vedere al urmăririi procesului de feudalizare a societăţii autohtone este *Nota toparhului anonim* (Nota toparhului grec), din care aflăm de existenţa, în jurul anului 1000, probabil în nordul Dobrogei, după interpretarea dată de M. V. Levcenko, a unei aristocraţii locale, suficient de puternică pentru a impune o politică potrivită intereselor ei, însuşi toparhului reprezentant al statului bizantin [3].

Este clar că în secolele IX—X, cel puţin în unele regiuni ale ţării noastre, procesul de constituire a unei aristocraţii feudale făcuse progrese mari, ceea ce ne dă dreptul să vorbim de *începutul perioadei timpurii a feudalismului*. Acest proces va continua şi se va desăvîrşi în primele veacuri ale mileniului al doilea.

Lipsa izvoarelor nu ne permite să urmărim modul concret cum au apărut cele două clase de bază ale societăţii feudale pe teritoriul patriei noastre. Este însă sigur că, o dată ce am admis că forma de organizare social-economică în această perioadă a fost obştea, punctul de plecare a diferenţierii trebuie să-l

[1] *Inscripţia slavă din Dobrogea din anul 943*, în *Studii, revistă de istorie şi filozofie*, III, anul 4, iulie-septembrie 1951, p. 122—134.

[2] Cedrenus-Skylitzes, III, p. 401.

[3] M. V. Levcenko, *Ценный источник по вопросу русско-византийских отношений в X в. Записка греческого топарха*, în *Византийский Временник*, IV, 1951, p. 42—72.

constituie însăşi aceasta. În adevăr obştea, ca şi uniunile de obşti («ţările»), conţineau chiar în sînul ei germenii dezagregării. Căci, atît pentru nevoile interne cît şi pentru relaţiile cu triburile migratorii stăpînitoare, obştile îşi alegeau din sînul lor pe acei membri care se bucurau de un prestigiu mai mare. Sarcina lor era să rezolve litigiile dintre membrii obştei sau dintre obşti, împreună cu sfatul bătrînilor, să ţină legătură cu popoarele dominante şi să se îngrijească de apărare. Este posibil ca acest rol să-l fi îndeplinit *juzii* sau *judecii*, a căror principală atribuţie (dar nu singura) era, probabil, cea cu caracter judecătoresc. Din păcate nu ştim cînd a apărut instituţia *judeciei*, dar faptul că ea poartă o denumire latină şi se întîlneşte şi în alte regiuni ale fostului imperiu roman, de pildă în Sardinia, ne îngăduie s-o considerăm creaţie destul de timpurie în sînul societăţii daco-romane.

Alături de latinescul *domn (dominus, domnus)*, au pătruns şi s-au generalizat şi la romîni ca termeni ai unor instituţii împrumutate de la slavi, cuvintele *cneaz, jupan, voievod*. Din păcate nu posedăm decît ştiri tîrzii asupra *cnejilor* de pe teritoriul ţării noastre. Cea mai importantă informaţie ni s-a păstrat de călugărul Rogerius, raportîndu-se la epoca invaziei tătarilor din 1241. Cnejii menţionaţi de Rogerius aveau tocmai sarcina de a împărţi dreptatea *(qui justiciam facerent)* şi de a procura tătarilor invadatori «cai, animale, arme, daruri şi veşmintele necesare» *(et eis equos, animalia, arma, oxenia et vestimenta utilia procurarent)* [1], adică exact aceleaşi vechi atribuţii pe care le avuseseră şi în epoca de apariţie şi formare a relaţiilor feudale delegaţii obştilor şi, foarte probabil, şi juzii. Nevoile de apărare au silit obştile să se confedereze şi să aleagă o căpetenie militară numit *voievod* (dux), *domn*. Este clar că în sînul obştilor şi uniunilor de obşti s-a format o pătură de căpetenii, care, organizîndu-şi cete de luptători, s-a constituit cu timpul într-o *aristocraţie militară*, izvorul social al clasei feudalilor, a boierilor.

În felul acesta, organele create de comunităţi pentru a servi intereselor obşteşti, ajung cu timpul să se *autonomizeze*, adică, aşa cum arată F. Engels «servitorul iniţial al comunităţii se transformă treptat, dacă împrejurările îi sînt favorabile, în stăpîn» [2]. Fundamentul economic al acestui proces îl constituie exploatarea proprietăţii cu ajutorul prizonierilor de război transformaţi în robi. Dispunînd de forţă de muncă suplimentară, aristocraţia militară are posibilitatea de a lucra mai intens loturile sale şi, totdeodată, de a pune mîna pe terenuri nelucrate şi de a-şi mări proprietatea prin defrişări, în dauna celorlalţi membri ai obştilor care nu dispuneau decît de forţa de muncă a familiilor lor. Proprietatea aristocraţiei militare va creşte astfel prin abuz şi forţă, transformîndu-se în adevărate domenii feudale lucrate cu robi şi cu ţărani dependenţi. Aşadar feudalismul s-a format şi pe teritoriul Daciei, în urma aservirii ţăranilor liberi, membri ai obştilor. În cursul procesului de feudalizare a avut loc mai întîi o

[1] Rogerius, *Carmen Miserabile*, XXXV.
[2] F. Engels, *Anti-Dühring*. E.S.P.L.P., Buc. 1955, p. 198.

întărire treptată a posesiunii private asupra pămîntului și trecerea de la obștea agrară la obștea marcă. Separarea aristocrației militare de restul populației a creat premisele subjugării treptate a obștilor.

Din cele spuse pînă aici, este clar că feudalismul s-a născut pe teritoriul țării noastre din însăși dezvoltarea internă a societății, pe cale pur economică, fără a fi fost importat dinafară. Acest fenomen a fost scos în evidență și de K. Marx într-o scrisoare adresată lui Engels, în care se spune: « acest mers al dezvoltării în Moldova și Valahia este interesant prin faptul că aici se poate arăta apariția iobăgiei pe cale pur economică, fără vreo verigă intermediară sub forma cuceririi sau antagonismului dintre două triburi » [1].

Concluzii: Cînd și unde s-au format limba și poporul romîn

Ținînd seama de ansamblul contribuțiilor aduse la lămurirea problemei noastre de știința istoriei, în general, de arheologie și lingvistică, în special și după ce am încercat să lămurim și aspectul social-economic al fenomenului de etnogeneză, nu ne rămîne decît să formulăm concluziile privitoare la epoca, locul și felul în care s-a desfășurat și s-a încheiat procesul de formare a poporului romîn și a limbii romînești. Ele pot fi rezumate în felul următor:

Poporul romîn s-a format într-un proces de lungă durată care a devenit posibil o dată cu colonizarea și romanizarea Moesiei și a Daciei. La temelia acestei etnogeneze stau cele două elemente componente: populația de limbă traco-daco-moesică, autohtonă, și elementul romanic, reprezentat prin coloniștii Romei care s-au așezat în acest spațiu daco-moesic, în cursul veacurilor de stăpînire romană, și prin influența romanizatoare a acestei stăpîniri.

Nașterea poporului romîn pe teritoriul patriei sale e condiționată, în primul rînd, de continuitatea *și după abandonarea oficială a Daciei* a unei populații latinofone, pe întreg cuprinsul acestui spațiu ce se întinde din munții Hemului pînă în nordul Carpaților dacici. Continuitatea aceasta se constată a fi existat, de fapt, avînd ca focare principale centrele romanizate ale fostei provincii Dacia și valea Dunării de jos, inclusiv Dobrogea. Ea a dăinuit neîntrerupt, în timp și spațiu, nu numai pînă la venirea și așezarea masivă a slavilor în Dacia și în Peninsula Balcanică, dar și după aceasta.

În tot acest răstimp, romanitatea moeso-dunăreană, de caracter urban, rural și păstoresc, contribuie efectiv la desăvîrșirea romanizării teritoriilor din nordul fluviului, atît prin continuele intermigrații ale populației de pe un mal pe celălalt, cît și prin legăturile de ordin politic (stăpînirea vremelnică a imperiului romano-bizantin la nordul Dunării), economic și cultural (răspîndirea creștinismului în limba latină) pe care le întreține imperiul cu teritoriul de dincoace de Dunăre.

---

[1] K. Marx-F. Engels, *Сочинения*, vol. XXII, p. 161.

După apunerea puterii romano-bizantine de pe malul drept al Dunării (pe la anul 600) și ca urmare a convieţuirii populaţiei romanice băştinaşe cu slavii aşezaţi în Dacia şi Moesia, începe procesul propriu-zis al etnogenezei române, pe întreg cuprinsul daco-moesic, durînd aproximativ două-trei veacuri (secolele VII—IX). Legăturile dintre romanitatea moesică şi dacică nu sînt întrerupte nici în aceste veacuri, ci se menţin, dar limba latină comună, vorbită de această populaţie, începe de pe acum să se deosebească de latina populară, trecînd spre etapa cea dintîi a limbii româneşti comune (aşa-zisa «străromîna»).

Tot în cursul acestei perioade de timp, centrul de greutate al romanităţii daco-moesice devine Dacia, romanitatea dunăreană (moesică) scăzînd treptat fie în urma slavizării ei (în primul rînd a elementului sedentar), fie prin deplasarea unor elemente romanice (mai ales a elementului păstoresc) înspre nord, în Dacia, înspre sud şi vest, în Peninsula Balcanică (aromînii, meglenoromînii, morovlahii). Nu mult după această diferenţiere lingvistică (şi etnică), mai întîi pe la sfîrşitul veacului al X-lea, apar romînii în izvoarele bizantine, slave şi maghiare sub denumirea de *vlahi* (βλάχοι) şi *volochi*.

În schimb, romanitatea dacică se dezvoltă şi se întăreşte mereu, datorită asimilării treptate a elementului slav de la nordul Dunării, şi a celorlalte elemente etnice neromane de pe teritoriul Daciei, ca şi de pe urma admigrării unor noi elemente romanice din sudul Dunării.

Această populaţie daco-romană din părţile romanizate ale fostei provincii Dacia, parcurgînd acelaşi proces comun de etnogeneză cu romanitatea moesică, se extindea, cu timpul, şi asupra unor teritorii mai puţin romanizate din Dacia romană şi chiar dinafara provinciei. Ea dusese, în prima perioadă a năvălirii popoarelor migratoare, după părăsirea oraşelor, o viaţă de agricultori, crescători de vite şi de păstori, în aşezări mai mici, mai mult sau mai puţin stabile, cu predominarea, în anumite răstimpuri şi în anumite regiuni, a uneia sau alteia din aceste ocupaţii. Consolidarea situaţiei prin aşezarea şi organizarea definitivă a slavilor pe teritoriul Daciei creează acestei populaţii condiţii tot mai prielnice pentru o viaţă stabilă de plugari şi crescători de vite, cu practicarea în continuare, pe o scară destul de întinsă, a păstoritului.

Într-adevăr, deşi păstoritul a fost una din ocupaţiile importante ale populaţiei daco-romane, ocupaţie explicabilă şi prin vechimea mare a păstoritului pe aceste meleaguri (datorită şi condiţiilor geografice extrem de favorabile), dar şi prin împrejurările specifice perioadei prime a migraţiilor, viaţa păstorească din sînul acestei societăţi a fost totdeauna legată de o agricultură îmbinată cu creşterea vitelor. Pe lîngă termenii de origine latină cu privire la agricultură din limba romînă, culturile «în răzoare» pe terasele înălţimilor, ale căror reminiscente sînt semnalate în diverse locuri din ţara noastră (Bran, Ţara Loviştei, Munţii Apuseni, Poiana Ruscăi etc.), stau mărturie că cerealele au fost cultivate întotdeauna, chiar şi în ţinuturile de munte, aşa cum fusese cazul şi pe vremea dacilor. Cu atît mai mult s-a practicat cultura cerealelor de acele grupuri ale populaţiei daco-romane

care au poposit în văi mai largi, dar totuşi mai retrase, la adăpostul codrilor. Numai în condiţiile unei predominante vieţi sedentare — agricole s-a putut înfăptui asimilarea lentă a slavilor de către daco-romani, avînd drept rezultat intrarea elementului etnic şi lingvistic slav, ca al treilea component, în procesul de formare a limbii şi poporului romîn. Asimilarea slavilor a putut avea loc atît din pricina numărului relativ mai mic al acestora, cît şi datorită unor împrejurări economice, sociale şi lingvistice prielnice populaţiei autohtone.

Etnografia a atras atenţia asupra cîtorva fapte de o deosebită semnificaţie pentru problema convieţuirii slavo-romîne. Astfel, tipul de aşezare cel mai arhaic, satul cu case risipite, se găseşte numai la romîni, îndeosebi în Munţii Apuseni. Tot aşa, tipul vechi de « casă cu cămară » s-a păstrat în Ţara Haţegului şi în Munţii Apuseni. În legătură cu nomenclatura locuinţei, s-a observat că partea din gospodărie rezervată omului este de origine latină (casă, poartă, curte, uşă, perete, fereastră), în timp ce părţile destinate creşterii vitelor necesare muncilor şi animalelor de hrană poartă denumiri slave (ocol, ogradă, grajd, poiană etc.). Rezultă, aşadar, cu deosebită claritate, că populaţia locală îşi avea întotdeauna tipul său de aşezare (sate şi cătune) şi locuinţe măcar temporar stabile.

În cursul convieţuirii romîno-slave, elementul daco-roman a transmis slavilor termenii vieţii păstoreşti, învăţînd de la aceştia o agricultură mai avansată, ceea ce explică numeroşii termeni tehnici agricoli de origine slavă intraţi în limba romînă.

Din datele lingvistice apare evident că de o limbă romînească, unitară şi comună întregului popor, net deosebită de latina populară, nu poate fi vorba înainte de pătrunderea slavilor. Atît limba cît şi poporul romîn s-au putut de fapt cristaliza numai într-o fază înaintată a acestei perioade de convieţuire, urmată de asimilarea lentă a elementului slav şi a graiului lor, adică prin sec. VII/VIII—IX. Acum va fi început şi procesul de închegare a celor dintîi formaţiuni feudale începătoare romîno-slave în diferite regiuni ale ţinutului nord-dunărean, ca urmare a împărţirii în clase antagoniste a societăţii. Apariţia nu mult după aceasta a celor dintîi menţiuni despre vlahi, deci despre o populaţie care nu e slavă şi nu mai e nici romană ori romeică, ci una deosebită atît de vechea populaţie a imperiului roman de răsărit, cît şi de popoarele slave şi maghiar înconjurătoare, constituie, credem, o confirmare a acestui adevăr.

Rezultatele cercetărilor expuse mai sus, atît în ce priveşte continuitatea de viaţă a populaţiei băştinaşe daco-romane pe meleagurile Daciei, cît şi în privinţa dezvoltării sale continue în împrejurările migraţiei popoarelor şi aşezării slavilor, precum şi în condiţiile unor legături permanente între romanitatea dacică şi romanitatea dunăreană duc în mod necesar la următoarea concluzie: *poporul romîn şi limba romînească*, rezultat al romanizării elementului autohton daco-moesic, al asimilării treptate a slavilor şi a altor populaţii aşezate pe teritoriul Romîniei de azi, *s-au format, în ultimele secole ale mileniului I e.n., în spaţiul de la nordul Dunării de jos, avînd ca teritoriu-nucleu ţinuturile de deal şi de munte ale Daciei.*

BIBLIOGRAFIE

I. *Lucrări teoretice*

K. Marx-F. Engels, *Сочинения*, vol. XXII.

K. Marx-F. Engels, *Сочинения*, vol. XXVII.

F. Engels, *Originea familiei, a proprietății private și a statului*, E.S.P.L.P., București, 1957.

— *Anti-Dühring*, E.S.P.L.P., București, 1955.

II. *Lucrări generale și speciale*

Problema formării limbii și poporului romîn a produs aprige discuții și o bogată literatură. În lista ce urmează nu înregistrăm decît cîteva din lucrările mai de seamă unde cititorul va putea găsi folosite toate izvoarele și istoriografia problemei.

Barić, H., *Albanisch, Romanisch und Rumänisch*, în *Godišnjak*, knj. I, *Balkanološki institut*, knj. I, Sarajevo, 1957, p. 1—16.

Bogdan, I., *Romînii și bulgarii*, București, 1895.

Comșa, Maria, *Slavii pe teritoriul R.P.R. în sec. VI—IX în lumina cercetărilor arheologice*, în *SCIV*, I, 1959.

— *Contribuții la cunoașterea culturii străromîne în lumina săpăturilor de la Bucov*, în *SCIV*, X, 1959, p. 81—99.

Daicoviciu, C., *Problema continuității*, în *AISC*, III, 1936—1940, Cluj-Sibiu, 1941.

Densusianu, O., *Histoire de la langue roumaine*, t. I. *Les origines*, Paris, 1901.

Dragomir, S., *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, București, Editura Academiei R.P.R., 1959.

Graur, Al., *Încercare asupra fondului principal lexical al limbii romîne*, [București], Editura Academiei R.P.R., 1954.

Horedt, K., *Contribuții la istoria Transilvaniei în sec. IV—XIII*, București, 1958.

Hurdubețiu, I., *Die Deutschen über die Herkunft der Rumänen*, Breslau, 1944.

Macrea, D., *Despre originea și structura limbii romîne*, în *Limba romînă*, III (1954), nr. 4.

— *Despre dialectele limbii romîne*, în *Limba romînă*, V (1956), nr. 1.

Nestor, I., *Contributions archéologiques au problème des protoroumains. La civilisation de Dridu, Note préliminaire*, în *Dacia*, N. S., II.

Onciul, D., *Originile Principatelor Romîne*, ed. *Opere complete*, București, vol. I, 1946.

Petrovici, E., *Problema graniței de sud-vest a teritoriului de formare a limbii romîne*, în *Limba romînă*, VIII (1959), nr. 6.

Philippide, Al., *Originea romînilor*, vol. I—II, Iași, 1923—1927.

Roesler, R., *Romaenische Studien*, Leipzig, 1871.

Rosetti, Al., *Istoria limbii romîne*, vol. I, ed. a 3-a, București, 1960, vol. II, București, 1938.

— *Influența limbilor slave meridionale asupra limbii romîne* [București], Editura Academiei R.P.R. [1954].

Sandfeld, Kr., *Linguistique balkanique. Problèmes et résultats*, Paris, 1930.

Șișmarev, V. F., *Романские языки юго-восточной Европы и национальный язык молдавской ССР*, în *Вопросы языкознания*, I, 1952, nr. 1, p. 80—106.

Wartburg, W. V., *Die Entstehung der romanischen Völker* (Halle) Saale, 1939, p. 156—161.

Xenopol, A. D., *Teoria lui Roesler, Studii asupra stăruinții Romînilor în Dacia traiană*, Iași 1884.

INDICI

Indicii au fost alcătuiţi de un colectiv condus de: Eugen Comşa, Exspectatus Bujor, Bucur Mitrea, Petre Diaconu şi Vladimir Iliescu.

BIBLIOTECA "CHEORGHE LAZĂR" SIBIU

1. INDICE GENERAL*

Aachen, 760
Aba, fiica lui Hecataios, 554
Abbeville, 8
abbevillian, 7 — 9
abodriți, 760
Abonotichus, 502
abraxas, 629
Abrittus (Razgrad), 457, 459, 562, 563, 581 630, 684, 796
Abrud, castru, 376
— mine de aur, 400
absidă, 246, 323
Abydos, 164
accize, taxe de barieră, 415
ace lungi de bronz, cu buton sferic, 770
— de cupru cu capul bilobat, 56, 59
Acerbatis, 167
acetum, 792
Achenheim, 19
Acheulean, 7 — 9
acheuleană, tehnică, 12
acheuleene, forme, 13
Achilleus, 385
achșaena, 165, 606
Acidava (Enoșești), castru, 377
Acmonia, 262
Acornion, 284, 286, 287, 328
Acrosas, 195
actarii, 371
actores, 420, 424
Ad Mediam (Băile Herculane), 20, 27, 52, 368, 405, 408, 424, 429, 458, 462, 463, 631
ad praestanda tributa, 290, 291
Ad Salices, reg. Constanța, 594
Adamclisi, 746
Adamclisi, v. Tropaeum Traiani
Adina, 600, 601, 730
adiutores tabularii, 402
Adrianopol, 595, 651, 759, 765
adscripticii, 608
adsignatio coloniaria, 357
— publica, 357
— viritim, 357
Ad stoma, 504
Aedes, 364
Aedes Augustalium, 360, 440, 617
aediles, 367
Aegyssus (Tulcea), 273, 480, 504, 582, 584, 601, 795
Aelia Victoria, 421
Aelius, v. Plautius, 519
Aelii, în inscripțiile din Dacia, 394
Aelium Hadrianum, Municipium, 363
Aelius Antipater, Publius, 407, 408, 420, 426, 508
Aelius Ariortus, Publius, 429

* Indicele general conține: nume de persoane, nume de locuri, de instituții, termeni privind organizarea socială, administrativă, militară, termeni tehnici, elemente lingvistice etc., cuprinse în textul și notele lucrării (inclusiv cap. *Izvoare*).

Aelius Catus, Sextus, 289, 290, 518, 674
Aelius Ionicus Primus, negotiator, 421
Aelius Marcellus, 407
Aelius Marcianus, L., 508
Aelius Maximus, P., 420, 424
Aelius Primitivus, 421
Aelius Rasparaganus, P., 448
Aelius Sostratus, 454
Aelius Strenuus, 403, 419
Aelius Theimes, Publius, 385
Aemilianus, guvernator, 563
Aesculap, 408, 409, 442, 458
Aesculapus, libert, 421
Aetius din Durostor, 608
Africa, 5, 7, 9, 10, 256, 373, 374, 376, 386, 424, 599
Africa de Nord, 681, 695, 787
Afrodita, 172, 210
afumătoare, v. căţuie
Agaithus, şef got, 562
Agatocle, 189, 229, 243
Agathos Daimon, 212
agatirşi, 157
ager privatus optimo jure, 357
— — vectigalisque, 357
— publicus, 356, 357, 397, 423
— quaestorius, 357
— stipendiarius, 359, 397
Aghireş, r. Cluj, 621
Agighiol, mormînt cu tezaur, 159, 207, 225—227
agnati, 295
agonothet, 552
agricultură, 162, 274, 578
— la geto-daci, 270, 271, 275, 281, 317, 324, 397
ahei, 140
Ahile, 444
aig', 262
Aigicoreis, trib gentilic, 178
Ailios, 195
Aiton, r. Turda, 363, 621
Aiud, arme celtice, 231, 235
— aşezare rurală romană, 621
— descoperire hallstattiană, 152
— descoperiri monetare, 464
— morminte avare, 772
— r., 59, 78, 147, 742, 744
Aizisis (Fîrliug), 262, 306
ajurate, piese, 721
akinakes, 154, 156
ak-mo, 262
ala I Asturum, 373
— I Batavorum, 373
— I Bosporanorum miliaria, 373
— I Civium Romanorum, 373
— I Claudia, Gallorum Capitoniana, 372
— I Flavia Gaetulorum, 486
— Gallorum, 372
— I Gallorum et Bosporanorum, 372
— II Gallorum et Pannoniorum, 373
— I Gallorum Flaviana, 486
— I Hispanorum, 373, 381
— I Hispanorum Campagonum, 373
— II Hispanorum et Aravacorum, 485
— I Illyricorum, 372
— I Ituraeorum sagittariorum, 373
— Miliaria, 373
— Palmyrenorum, Porolissensium, 373
— Pannoniorum, 486
— I Pannoniorum, 485, 487
— II Pannoniorum, 380, 463
— Siliana, 373
— I Tungrorum Frontoniana, 373
— I Ulpia Dacorum, 394
— Vespasiana Dardanorum, 372, 486
alae, 372, 484
alani, 209, 264, 596, 670, 673, 675, 678, 680, 681, 684, 694, 696, 697, 701, 703, 766
Alaric, 596
Alatheus, 697
Alaviv. 697
Alba, r., 113, 114, 146, 621
Alba Iulia, neolitic, 42, 70
Alba Iulia, v. Apulum
albaneză, v. limbi
albanezi, 782, 794
Albania, 796
Albocenses, 266
Albota, castru, 379
Albucius, proprietar, 409
album decurionum, 367
Alburnus Maior (Roşia Montană), 351, 358, 368, 369, 383, 392, 400, 405, 420, 429, 451, 795
— tăbliţe cerate, 399, 437
albus, 791
Aldeni, 49, 65, 68, 588
Alexandria, Egipt, 498, 502, 612
Alexandria, reg. Bucureşti, 154, 225, 524
Alexandru cel Mare, LVIII, 182, 184, 188, 192, 227, 228, 230, 238, 259
— monede, 240—242

alfabetul chirilic, 761—762
alge, 4
Algeria, 6, 7
Alica, 651
almandine, 711
Almaj, valea, 376
Almăj, munți, 118
— r. Craiova, 149, 688
Almașul Mare, 405
Almos, 766
Almus (Lom), rîu, 795
Almus, localitate, 661
Alpi, munți, 5, 13, 99, 143, 719
Alpi, varianta, 52
altare cu picioruşe, 39
Altina, 601
Altîntepe, mine, 502
Alutus, v. Olt
Ambrozievka, 24
amfiteatru, 362, 366, 367, 442
amfore grecești, 172, 240, 270, 272, 327, 597, 610
— rodiene, 244
— sferice, v. cultura amforelor sferice
— thasiene, 245
Ampelum (Zlatna), 357, 358, 365, 366, 368, 383, 390, 400, 405, 407, 412, 416, 421, 423, 424, 453, 454, 618, 630, 795
Amynthas I al Macedoniei, 167
anahoreți, 337
anartofracți, 238
anarți, 238, 257, 266, 286, 293
Anastasius I, LXVI, 597, 599
Anatolia, 34, 39, 75, 76, 93, 133, 140, 695
Ancona, 309
Ancyra (Ankara), 498, 508
andezit, 278, 279, 333
Andrei, apostolul, 588
Andrieșeni, 39
Andronovo, 74
angelus, 633
Anglia, 8, 120, 709
Angustia (Bretcu), 350, 355, 377
Anicetos, 385
animalier, stil, 155
Aninoasa, 242
Annia Lucilla, împărătească, 423
annona, 507, 509, 598
Ansamensium regio, 375
anthropos, 5
Antiphilos, 243
Antigonos, 182
antilopă tătărască, 13
antimon, 92
Antiochia, 336
Antipater, 385
Antistius Valens, C., 498
Antonini, dinastia, 542, 590
Antoninus Pius, 355, 363, 365, 366, 373, 374, 377, 379, 380, 385, 431, 449, 450, 483, 489, 493, 510, 516, 675
Antonius Cl. Alphenus Arignotos, T., 489
Antonius Caius Hybrida, 286, 477
Antonius, Marcus, 274, 289, 295, 478
antropogeneza, 4, 9, 14
antropoide, 4 — 6
antropomorfe, reprezentări pictate, 66
antropozoică, perioada, 5
anți, LXIV, 599, 600, 655, 662, 728—731, 735, 737—738, 740, 748, 749, 752, 757
* ap, 262
Apa, 97, 100, 111, 113, 115
Apa Orașului, Grădiștea, 307, 310
Apa Zînei, 267
Apahida, 232, 236, 237, 623, 708, 711, 784
Apaturii, sărbătoare ateniană, 551
Apaturios, 211, 286
apeducte, 367, 501, 610
aplice, 141, 770
* apol —, 261
Apoldul Mare, 393
Apoldul de Jos, 405
Apollinaris, Romula, proprietar de atelier ceramic, 410
Apollo, 167, 176, 207, 210, 439, 551
— Tămăduitorul, Ietros, 169, 177, 207
Apollodor din Damasc, 303, 308, 363, 653
Apollonia, Illiria, 248, 317
Apollonia Pontică, 164, 176, 181, 182, 186, 193, 194, 199, 477
Apollonios, 385
apotropaic, 678
Appiaria, 630, 795, 796
apuli, 261, 266
Apulum (Alba Iulia), 261, 266, 267, 335, 355—359, 363, 364, 366, 367, 371, 372, 374, 376, 383—385, 390, 392, 398, 405—409, 411, 415, 416, 419—421, 424, 426, 441, 444, 450, 453, 456, 457, 618, 620, 623, 628, 629, 633, 635, 649, 695, 744, 763, 795.

Apulum (Alba Iulia), ateliere ceramice, 410
— canabae, 363
— castru, 380
— cărămidării, 425
— colegiul centonarilor, 412
— colonia Aurelia, 453
— mozaic, 444
— descoperiri monetare, 444
— organizații ale fabrilor, 412
— therme, 442
— tipare, aplicare ornamente, 410
Apus, 791, 792, 794
Apus, rîu, 262
Apuseni, munți, 102, 107, 110, 267, 351, 357, 358, 376, 400, 690, 721, 807, 808
Aqua Traiana, 313
Aquae (Călan), 368, 404, 408, 631, 795, 796
Aquila Fidus, procurator Augusti, 380
Aquileia, 269, 413, 498
Aquincum, 264, 314, 405
Ara Augusti, sacerdos, 360, 368, 419, 441, 550
Ara Pacis Augustae, 534
arabă, v. limbi
Arad, 43, 96, 107, 151, 681
Aradul Nou, castel, 376
Aral, lac, 182
Ararus, 266
Arcadius, LXVI
Arčar, 659, 795
arcarii, casieri, 416
arcași palmyreni, 323
Arcidava, 262, 267, 275, 376, 405, 662
arc, inventarea, 27
Arcul de Triumf al lui Titus, 534
Ardagast, conducător militar la sclavini, 733, 748
Ardarich, 706
Ardeal, 114, 235—237, 269, 274, 276, 286, 288, 290, 295, 310, 311, 665, 705, 795, 798
Ares, 334
Argadeis, trib gentilic, 178
Argamenses, 259
Argamum, 259, 601, 612
Argaragantes, v. sarmați
Argedava, 284, 286
Argessenses, 230, 266
Argessis, 266
Argeș, 152, 230, 266, 273, 274, 284, 286, 290, 521, 528, 593, 656, 662, 786
arhaic, eră, 4
Arheanactizi, 176
arhonți, 493
arianism, 594, 687, 694
Ariapeithes, 166
Ariaricus, 658
Aristagoras, 173, 211, 286
aristocrație, funciară, 606
— tribală, 163, 175, 191, 223, 245
Ariușd, 60, 61, 65, 98
— podoabe de aur, 67
Ariușd-Cucuteni-Tripolie, complex, 56, 60, 71, 76
Arlec, localitate, 795
Armășoaia, localitate, 156, 157
armeană, v. limbi
Armeană, R. S. S., 140, 256
armenoid, tip, 52, 74
Arnegisclus, 660
Arnulf, 762, 763
aromîni, 781, 797, 807
Árpád, 766
arpadieni, regi, 770
Arpașul de Sus, r. Făgăraș, 275
Arretium, 501
Arrubium (Măcin), 243, 486, 504, 582, 795
Arsa, comună, 586
arsen, 92
Arthemis, 207, 210, 212, 335, 551
Arutela (Bivolari), castru, 367
Asamum, 660
Asclepiades, fiul lui Menophilos, negustor, 503
Asclepius, 402, 417
Asclepius, zeu, 543
Ascum, 600
Asia, 7, 9, 10, 166, 181, 182, 228, 238, 256, 374, 451, 597, 605, 611, 670, 671, 678, 680, 694, 695, 702, 714, 721, 756
— anterioară, 63, 65, 128, 140—143
— Mică, LV, 39, 52, 58, 132, 139, 140, 142, 165, 166, 169, 170, 179, 188, 207, 209, 232, 259, 386, 443, 498, 501, 502, 508, 509, 520, 545, 547, 550, 563, 565, 588, 684
asiani, 357, 363, 406, 412
Asiaticus, comandantul țărmului pontic, 490
Asiria, 142
asirieni, diplomație, 155
askos, 56, 105, 113
Asparuch, 756, 757
assarion, monedă, 516
astingi, 452

Atala, 601, 612
Ateas, 159, 181, 182, 227
Atelcuz, 765, 766
Athanaric, 593, 611, 659, 687, 693, 696—699
Athena, 165, 169—178, 212, 258, 259
Athenaios, 563
Atimetus, olar local, 410
Atlanthropus, mauretanicus, 6
Atlantic, ocean, 695
atlanto-mediteranean, 52
Attalos, 548
Attas, 547
Attica, 180, 181
Attila, LXI, 596, 625, 629, 650, 651, 659—662, 664, 665, 700, 701, 706, 756, 784, 801
Attis, 512
Audius, 611
augures, 368
Augusta, 795, 796
— Treverorum, 412
augustales, 360, 368, 440
Augustodunum, 314
Augustus, LVI, LVIII, LIX, LXI, 263, 264, 274, 288—296, 301, 314, 334, 446, 480, 481, 518, 625, 682, 794
Auha, 705
Aurelian LX, LXVI, 348, 371, 378, 382, 394, 435, 459—465, 529, 530, 563, 565, 579, 581, 616, 621—623, 626, 629, 644, 648—650, 683, 684, 777, 795.
— Dacicus Maximus, 466
— Carpicus Maximus, 465
— Gothicus Maximus, 465
Aurelium Apulense, Municipium, 364
Aurelius, 446
Aurelius Aper, T., 357
— Celsinianus, 458
Aurelius Firminianus, C., 586
— Marcus, împărat, 363, 364, 366, 374, 380, 381, 385, 394, 396, 405, 415, 417, 419, 446, 451—453, 489, 493, 526, 527, 557, 565, 675, 683
Aurelius Severus Alexander, M., 367, 375, 394, 560, 562, 640, 683
Aurelius Tertius, Q., 426
auricula, 789
Aurignac, 17
aurignacian, cultura, 16—18
— inferior, 18, 20
— mijlociu, 10, 18, 20
— răsăritean, 19, 21, 23, 25
— superior, 18, 21
— superior, de tip răsăritean, 18
australă, emisferă, 5
australis, 5
Australopithecus, 11
australopitecine, 5
Austria, 19, 22, 75, 117, 137, 151
auxilia, daci, 393
auxiliare, trupe, 299, 305
Auxilium primorum Daciscorum, 654
avari, LXII, 600, 603—606, 627, 656, 665, 670, 702, 706, 711, 714, 715, 717—722, 731—733, 737, 741, 744, 748, 756, 758, 761, 769, 780, 801
avaro-slavi, convieţuire, 722, 743, 755
Avianus, 358
Axiopolis (Cernavoda), 33, 41, 46, 50, 52, 68, 76, 77, 80, 81, 98, 101, 105, 106, 153, 156, 224, 225, 230, 485, 495, 501, 504, 582, 584, 589, 597, 601, 606, 611, 612, 795
Axius (Vardar), 597, 795
axšaena, v. achşaena,
azilian, 26—28

Baal din Doliche, 439
Babadag, 159, 501, 601
Bacău, reg., 22, 49
Bacchus, 334, 398
Bactria, 182
Baden (Pécel), cultura, 60, 81, 107, 129
— fond, 110, 111
Baduarius, 600
bagaini, 758
bagatur, 758
Bahlui, 39
Baia (Hamangia), 50
Baia de Aramă, 99, 118
Baia de Arieş, mine de aur, 400
Baia de Criş, 326
Baia de Fier, 10, 12—14, 20, 80
Baian, 603, 719, 732
Balaton, 717, 730
« balaur » dac, 305, 323
Balbinus, împăratul, 456, 562
Balcani, 35, 49, 58, 75, 94, 105, 140, 143, 170, 218, 226, 227, 259, 262, 272, 282,

287, 289, 293, 405, 499, 563, 580, 599, 604—606, 647, 648, 655, 659, 660, 665, 672, 733, 776—778, 781, 782, 798, 799
Balcanică, peninsula, 171, 185, 189
balcano-danubiană, variantă culturală, 58
balcano-egeo-anatoliană, arie culturală, 54
Balcic, v. Dionysopolis
Balinteşti, 128, 679
balistari Daphnenses, 656
Balkaş, lac, 695
balos, 262
Balta Verde, r. Vînju Mare, 109, 146, 150—153, 224, 225, 735
baltică, v. limbi
Banassac, ateliere ceramice, 409
Banat, *passim*
— iugoslav, 108
Band-Moreşti, necropole tip, 736
Bandu de Cîmpie, r. Tg. Mureş, 236, 707, 710, 713, 714, 722, 785
Baniabic (Vîlcele), 117
Bannolucus, proprietar, 410
Baraolt, munţi, 351
barbotină, tehnică, 39, 52
Barca, în Slovacia, 110, 111
barcă, 27, 33
bare de argint, 325
— coliere, depozit, 117
— de metal, bronz, 119
Baridustae, 357, 383, 401
Basarabi, cultura, 144, 152, 153
Basarabi-Şoldăneşti (complexul), 157
— reg. Constanţa, 804
basma, la geto-daci, 268
Bassus, 438
bastarni LVII, LVIII, 189, 190, 198, 243—245, 256, 257, 264—266, 272, 285, 286, 289, 291, 293, 297, 305, 311, 318, 452, 477, 479, 483, 512, 518, 526, 529, 564, 566, 586, 608, 674, 684, 685, 694
— atacul, a. 29—28 î.e.n., 478
— pe metope, 534
Batoţi, castru, 378
batracieni, 4
Bavaria, 52
bavarezi, 717
bazalt-andezit, 61, 64
bazilici, 313, 501, 590, 598, 610, 612, 633
Băbeni-Olteţ, 235, 688
băi, 442, 501, 590
Băiceni, r. Tg. Frumos, 60
Băile Geoagiului (Germisara), 267, 408
Băile Herculane, v. Ad. Mediam
Băileşti, r., 47
Băiţa, mine de aur, 400
Bălăneşti, 65
Bălănoaia, r. Giurgiu, 224
Bălgrad, 628, 747
Bălţile Mosoni, 729
Băneasa, r. Alexandria, castru, 379, 528
Băniţa, r. Petroşani, Dealul Bolii, cetate, 275, 305
Bărăgan, 584
Bărboşi, r. Galaţi, 169, 224, 273, 349, 487, 504, 519, 522, 524, 525, 527, 529, 545, 643, 645, 731, 796
— Classis Flavia Moesica, 520
Băroi, 606
băz, 792
Beba Veche, 108
Beceni, r., 688
Beclean, 147
Bedehaza-Sf. Gheorghe, 39, 275
Bederiana, 599
Bedniakovo, 227
bel—, 262
Béla, 763, 767
Belgia, 40, 709
Belgrad, 42, 238, 659, 758, 761, 795
Belizariu, general, 600
Bellinus, 418
Bender, R.S.S.Moldovenească, 696
Bendis, 326, 334, 335
beneficiarius, 358, 371, 372, 375, 495
Bereşti, 117, 128, 131
Berghin, r. Alba, 621
Berichus, 801
Beroe (Stara Zagora), 563
Beroe (Piatra-Frecăţei), 582, 606
Berzobis (Berzovia), castru, 306, 376
bessi, 479, 496, 497
— lai (consistentes), 507
Beşineu, 451
Bezid, 688
bianco, 791
Bibracte, 314
Bicaz, 30
Bicilis, 304, 312
bicromie, 71
Biertan, 621, 632
Bielo-Brdo, cultura, 770, 772
Biephi, 266

bifacială, cioplire, 12, 13, 34
Biharea, 772
Bihor, 804
Biia, 142
Bilîi-Potic, cultura, 102
Birmania, 7
Bisericuța-Garvăn, v. Dinogetia
Bistra, vale, 306
Bistreț, r. Băilești, 378, 650, 796
Bistricioara, 20, 21
Bistrița, 20—24, 40, 63, 76, 102, 235, 747
— orașul, 113
— r., 148, 275
Bitinia, 256
Bitus, 394
Bivolari, castru, 379, 431
bizantin, cultură, 615, 715, 733, 765, 769, 781, 785, 803
— izvoare, LXII
Bizanț, LXII, 164, 168, 181, 186—188, 193, 405, 502, 596, 597, 599, 604, 606, 610, 634, 706, 710, 714, 715, 719, 731—733, 748, 750, 757, 759—761, 764, 765, 769, 784, 803
Bizone (Cavarna), 189
Bîlvănești, r. Turnu Severin, 154
Bîrlad, 102, 140, 152, 786
Bîrsa, rîu, 377
Bîrsana, Maramureș, 141
Bîrsești, r. Vrancea, 154, 157
Bîtca Doamnei, 273
Bjela Palanka, v. Remesiana
Bjelo-Brdo-Gîrla Mare, grupul, 107, 109, 110, 188
Blaj, 621
blanc, 791
blank, 791
blanco, 791
Blandiana, 746, 759, 763
Bleda, 801
Blejești, r. Videle, 152
Blidaru, 278, 279, 296, 309, 319—321, 326, 332, 610
Boarta, 81, 142
Bobaița, 273
Bocani, 678
Bodrog, 112
Bodrogkeresztúr, cultura, 59
Boemia, 14, 126, 451, 683
Boful Mic, 25
Boian, cultură, 34, 44—47, 49—61, 63, 65
— lacul, 33, 49, 57
— I, 49, 63
— II, 49, 51
— III, 49—51
— IV, 49
— V, 49
— fondul, 58,
Boi, 238, 257, 276, 281, 282
boil tarcan, 758
boili, 758
Boiu, tip săbii, 113, 115
boliari, 758
Bolintineanu, faza, 49
Bologa (Resculum), castru, 351, 363, 376, 381, 405
Bologna, 151
boluri « deliene », 247, 270
Bona, 418
Bononia, 795
Bonțești, 61, 65
Bor, 109, 118
boreal, perioada, 26
Boris, 761—763, 765
Borlești, 115
Borlova, 624
Boroșneu Mare, com., 39
Boroșteni, 13, 20
Bos, 5
— taurus brachyceros, 57
— taurus primigenius, 57
Bosfor, strîmtoare, 187, 188, 715
Bospor-Crimeea, 600
— regat, 175, 181, 188, 198, 199, 256
bostes, 262
Boșneagu, com. Dorobanțu, 703
Boteș, necropole cu tumuli, 392
bour, 13, 21, 22, 24, 336
Boureni, 157
boz, 792
brahicefal, 27, 52, 74, 112, 114
— armenoid, 69
— alpin, 114
brahicran, 105
Brad, mine de aur, 400
Bramapithecus, 4
Bran, 807
— pasul, 349, 352, 376, 377, 521, 528, 625
Bratei, r. Mediaș, 617, 635, 704
Brateș, 581

Bratislava, 94, 729
Bratocea, pas, 520, 521
Brazda lui Novac, 524, 653, 657
Brăila, 657, 679
— r. 159, 227
Brăiliţa, 76
brăţări, 232, 270, 325, 770
brenu(m), 791
Brentopara, 262
Bretanion, 594, 610, 611
Breţcu (Angustia), castru, 103, 281, 349, 351, 391, 522, 676
brez, 791
Brigetio, 264, 454
Britannia, 373, 374, 376, 394, 395, 433, 462
britani, 588
Britogalli, 238
British Museum, LXVI
Brîncoveneşti, castru, 377
Brînişa, 661
Bronz, epoca, 92, 95, 96, 163, 230, 263, 332
— prima perioadă, 96
— a doua perioadă, 100
— a treia perioadă, 113
— ungar, 95, 96
Brucla (Aiud), ocnă de sare, 368, 408
Brutus, 290
Brutus, v. Prut, LXII
Brundisium, 309
buall, 792
Buaz, gura, 190
Bubanj, aspect, 58
Bubalus, 792
Bucegi, munţi, 8
Bucium, castru, 373, 376, 377
bucinatores, 372
Bucova, marmură, 404
Bucov, r. Ploeşti, 747, 759, 760, 785, 803, 804
Bucureşti, 9, 42, 49, 74, 98, 105, 106, 116, 119, 152, 224, 273, 679, 690, 738, 740
— Ciurel, 704
— Fundeni, 99, 688
— Militari, 638, 639, 676, 678, 685, 686
— reg., 49, 55, 152, 225, 616
— Tei, 101, 638
Buda, 22, 24
Budakalász, 117
Budapesta, 107, 621
Budeşti, r. Huşi, 735
Bug, 40, 69, 94, 115, 687
Bugeac, 182, 228, 238, 405, 517, 518, 525, 565, 672, 703, 763
bugnato, 321
Buhăieni, 702
Buhuşi, 22
— r., 49, 102, 115
Bujor, r., 76
Bulci, castel, 376
buleuta Histriae, 508
bulgară, v. limbi
bulgari, 581, 600, 606, 613, 634, 671, 701, 703, 706, 717, 731, 740, 741, 744, 746, 747, 751, 753, 756—758, 763—765, 767, 779
« Bulgaria de dincolo de Dunăre », 781, 759
Bulgaria R.P., 22, 38, 46, 49, 50, 58, 74, 76, 105, 159, 193, 207, 209, 259, 640, 641, 643, 649, 660, 661, 672, 740, 746, 757, 758, 761, 762, 764—766, 792, 796
bulgaro-slavi, populaţie, 746
Bumbeşti, castru, 378, 379, 381, 405, 408
— unelte agricole de lemnărie, 399
Bunul Păstor, 618, 621
Burebista, LV, LVIII, 154, 219, 221, 245, 258, 267, 274, 276, 278, 279, 281—289, 294—297, 317—319,326, 328, 329, 332, 477, 478, 672, 673
— tatăl, 284, 286
burgarii, v. numerus burgariorum et veredariorum
Burgas, 50
« burguri princiare », 154
burgus, 352, 375, 523, 584, 593
burgunzi, 682
Buri, 266, 291, 302, 327, 433, 435, 451, 453
Buridava (Stolniceni), 262, 266, 267, 377, 522, 523
Buridavenses, 266,
Burnas, stepa, 524
Buteridava, 495, 506, 509, 555
Butes, 418
Butnăreşti, reg. Bacău, 638
Buzău, 22, 49, 102, 266, 729
— munţi, 120, 593, 698, 703
— r., 102, 704, 738
— reg., 784
— rîu, 699, 703
Bükk, 13, 43

Cabiri, 209
Cabriomarus, regele cvazilor, 454
Cacaleți, localitate, 688
Cacova, localitate, 78
Caecina Severus, A., 289, 292
Caelius Martilis, C., 315
Caelestis Virgo Augusta, 423
Caesar, LVIII, 258, 287, 289, 757
Caesarea, 502, 612
— din Mauretania, 354
— sărbătoare, 552
Caesianus Plautus, procurator, 354
cainozoic; era nouă a vieții, 4
cal, 9, 11, 13, 21, 22, 400
— domesticire, 117
Calachioi, v. Capidava
Calafat, 118, 152, 703
Calan, v. Aquae
calationem, 633
Calbor, necropolă, 391, 392
Calcedon, 508
calendarul milesian, 210
Caliglua, 295
Callatis (Mangalia), LIII, LXV, LXVII, 50, 165, 167, 168, 173, 176—180, 184, 187, 190—192, 195, 198, 200, 207, 209, 210, 229, 231, 240, 480, 482, 483, 492—494, 499, 500, 506, 509, 513, 514, 539, 541, 543, 546, 549, 552, 558, 563, 565, 601, 603, 606, 612, 613, 641
— asociație de credincioși, 209
— ateliere, 207
— dialect doric, 201
— inscripții, 209
— sistem ponderal, 199
— temple, 209
Callidromus, sclav, 306
Callistos, nume de sclav, 418
calote glaciare, 5, 24, 26
Calpurnius Agricola, Sex., 356
Calpurnius Iulianus, guvernator, 408
Calu, r. Piatra Neamț, 273
Camellus alutensis, 8
Camena, 606
Camiros, ceramică, 183
Campestrorum, v. numerus
Campigny, 27
canabae, 359, 369, 407, 408, 487, 489, 497, 504
canartichin, 758
Candac, 596
Candida, nume de sclavă, 418
Caninius Rufus, 302
Canites, 195
Cannabaudes, 465, 565
capac în formă de coif suedez, 66
Capadocia, 394, 594
capcană, 23
Capidava, 485, 487, 495, 501, 504, 582, 592, 795
capillati, 281
capitatio terrena, 415
— tributum capitis, 415
capiteluri, 603, 610
capră, 13, 22, 24
Capul Șabla, v. Șabla
Capul Viilor, 764, 785
Caput Stenarum (Boița), 350, 355, 365, 368, 377, 405
Caracal, r. 225
Caracalla, 358, 366, 367, 381, 382, 385, 394, 404, 405, 414, 434, 454, 455, 528, 559, 683, 684
— constituție, 375
Caransebeș, r. 22, 267, 306, 795
carbon radioactiv, metoda, 25, 35, 36
Carcaliu, 590
Cardium, scoică, 52
Carei, 147
Caria, Asia Mică, 601
Caria, Dobrogea, 167
carieni, 167
cariere de piatră, Dacia, 404
— Dobrogea, 501
Carmel, 16
carnem ligare, 633
Carnuntum 293, 452, 631
Carpați, munții, *passim*
carpi, 265, 266, 352, 435, 455—457, 467, 512, 518, 529, 530, 560, 562, 563, 565, 566, 578, 581, 584, 586, 608, 615, 637, 639—648, 676—678, 683—686, 688, 690, 693, 694, 700, 701
— așezări, 686
— cimitire, 686
— cultura, 639, 676
— invazia, a. 245, 379
Carpicus, 560, 586, 640, 644, 646, 651
Carpis, localitate, 264
carpo-daci, 700, 738, 740
carpo-goți, 641, 684
Carrodunum, 238
Carsium (Hîrșova), 485, 504, 524, 565, 582, 596, 601, 795, 796

Carso, 601
cartaginez, negustor, Histria, 197
car, 117
Carus, LIX, 418
casa corăbierilor din Tomis, 503
caseum ligare, 633
Casimcea, 74, 77
Cassius, olar local, 410
castellum, 278, 369, 375, 378
— Baridustarum, 401
Castelu, r. Medgidia, 745, 746, 753
castor, 209
Castra Martis, 631, 659, 796
Castra Nova, 378
Castra Traiana (Sîmbotin), castru, 377
castre, 307, 349, 352, 375—377, 379—381, 431, 485, 520, 524
Castrele Traiane, r. Plenița, 81
Castus, 604
Cașolț, r. Sibiu, 114, 369, 391, 392
cataphractari, 679
Caucaland, 697—699, 703
Caucaz, 74, 95, 140, 287, 681, 714, 756
caucazo-basc, grup lingvistic, 128
Caucoenses, 266
Cavadinești, 117, 131
cavalerie, 305, 306, 311, 323, 582, 768, 769
cavaleri danubieni, 440
cavalerul trac, 440, 547
Cavarna, 189
Cavaros, 187
cagan, 719
Cazane, 655
cazanul scitic de la Scorțaru, 157, 227
Călan, carieră de piatră, 404
Călărași, 679
— r. 49, 688, 703
Călărași, r. Gura Jiului, 235
Căliman, munți, 351
Călimănești, 431
Călmățui, 105, 106, 679, 740
călțuni de pîslă la daci, 268
Călugăreni, castru, 377
cămila de la Olt, 8, 9
căni, cultura Glina III, 99
— la daci, 269
Căpîlna, r. Sebeș-Alba, 275, 305, 311
căprioară, 13, 24
Căpuș, 772
Căpusul Mic, 9
Căpușul, rîu, 376
cărămidării în Dacia Romană, 425
Cărpiniș, 78
Căscioarele, 31, 55, 57, 735, 736
Cășei, 354, 358, 377, 381, 387, 395, 444
cătărămi de argint, 325
Cătina, 45
Cătunele, castru, 378
căței de vatră, 105
Cățelu, localitate, 49
cățuie dacică, 269, 273, 276, 324, 391, 690, 693
Ceahlău, 18—23, 25, 28, 29
Ceahlău-Dîrțu, 10
Ceahlău, masiv, 27
Ceamurlia de Jos, 31, 48, 50
Ceangăi-Deva, cartier, 52, 53
ceară, 179
— procedeu cu ceară pierdută, 93
ceașcă dacică, v. cățuie
Cebro, 796
Cedonia, Sibiu, 405, 623
Cehoslovacă, R. S., 8, 17, 19, 22, 23, 75, 110, 120, 151, 715, 735, 737
Celei, Corabia, 653, 662, 760, 795
celenterate, 4
Celsus, inginer roman, 305
celt, topor, 115, 141, 145, 148
celți, LVII, LVIII, 154, 186, 187, 189, 218, 220, 232—239, 242—245, 287, 317, 331, 357
— arme, 235, 240
— așezări, 235
— cavaleria, 233
— ceramica, 235, 237
— cetăți, 238
— cultura, 221
— descoperiri, 235
— elemente de limbă, 794
— expansiune, 233
— factor, 218, 220, 238
— foarfeca, 236
— influență, 238, 239, 243, 277
— lancea, 236
— monede, 276
— morminte, 235
— monetărie, 242
— nume, 385
— pătrundere, 221, 233
— pinteni, 236
— podoabe, 235, 240
— sabie, 235, 237, 247

Celți, uniuni de triburi, 185
— vase pictate de tip —, 324
— celto-elenistic, stat, 243
Cenad, castel, 376
cenk, 784
census provinciae, 357
centum, 261
Centum Putei (Surduc), castru, 376, 405
— mina de cupru, 403
centuriatio, 357, 397, 506
cenușar, 106, 114, 131, 145, 151, 152
ceramica arhaică, 224
— ateliere, 548
— atică, 171, 224, 225
— bicromă, 65
— cardială, 52
— cenușie, 224, 225
— decorată cu găuri buton, 99
— decorată cu pastile, 99
— decorată cu șnurul, 129
— geto-dacă, 224
— indigenă, 230
— cu împunsături succesive, cultura, 111, 112
— liniară, cultura, 36, 38, 40—42, 48
— lucrată cu mîna la daci, 276
— lucrată la roată la daci, 276
— pictată din Banat, 70
— pictată central transilvăneană, 70
— pictată, dacică, 270
— pictată de tip celtic, la daci, 270
— pictată de tip Petrești, cultura 70
— pictată vest-dacică, 70
— pictată vest-romînească, 70
— primitivă, locală, 224
— provincială romană, 390
— de tip Praga, 737
— tricromă, 65
ceramiști, Histria, Callatis, 207
Cerbatis, 167
cerb, 22, 24
— cu coarnele mari, 13
— nobil, 13
cercei, 770
cercuri de pietre, 121
Cerna, 267, 649
— vale, 306
Cernavoda, v. Axiopolis
— cultura, 34, 77
— valuri de pămînt, 598
Cerniahov, cultura, 635, 687, 688
Cerniahov — Sîntana de Mureș, v. Sîntana de Mureș
Cetate (Apulum), 618
Cetatea Hunilor, 661, 662
Cetățica, 18, 20
cetăți dacice, 270, 275, 278, 337, 518
— dobrogene, LVIII, LXVII
— artă plastică, 206
Cetățuia, 76, 111
Cetățuie, Monteoru, 105
Cetea, r. Alba, 621, 625
Chalcis, 162
chalcolithic, 36
chalkos, 36
Chancelade, 16
Chapelle, La, 16
Charaspes, 195
Charnabon, 259
chazari, 756
Cheia, 13, 20
Cheile Turzii, carieră de piatră, 404
Chersones, Crimeea, 165, 193, 484, 600
Chersonesul, tracic, 731
chihlimbar, 92, 704
— de Buzău, 104
— drumul, 120
— perle, 120
Chilbudius, 600, 731, 738, 739, 749
Childeric, 711
Chilia, r. Vedea, 638, 676
China, R. P., 6
Chindeas, martir, 589, 612
Chiojd, r. Cislău, 703
Chios, 165, 168, 169, 173
Chiril, 762, 764
Chirnogi, 154
Chișcani, 679
chiup, dacic, 261, 324
— dolia, 390
christianus, 633
Christos, 621
chrysargyron, 598
Chuan-Chuan, populație, 714
Ciabrus, 298
Ciacova, r., 109, 125
Ciagisi, 266
Ciciagov, general rus, 702
Ciclade, insule, 601
cicladic, tip troian « en violon », 67
cidrin, 741
Cigmău, castru, 369, 373, 376, 409

Cilicia, 39, 256
cimitire maghiare, 770
— plane, 126
— de tip Poienești, 637
cimerieni, 140—142, 155, 166
cimero-agatirși, cerc cultural, 142
cimpanzeu, 4
cinco, 784
Cincșor, r. Făgăraș, castru, 377, 621
Cinnamus, proprietar, 410
cinq, 789
cinque, 789
Cintugenus, olar, 409
Cioara, r. Alba, 326, 621
cioareci, la daci, 268
Cioclovina, 17, 20, 37
— val, 307, 319
Cioinagi, r. Bereşti, 128
Ciomortan, reg. Stalin, 103
ciopîrțirea cadavrului, 126
cioplire bifacială, 21
Cioroiu Nou, 408, 464
Cipău, r. Luduș, 39, 40, 42, 158, 626, 627, 634, 646, 710, 712, 713, 741
Cipău, Sf. Gheorghe, 688, 741, 742
Cipru, 601
circuri glaciare, 8
Ciril, 589
Cislău, 703
ciste, 77
cisterna de apă, Blidaru, 321, 610
— dacice, 280
Citera, castru, v. Porolissum
Ciuc, r., 103
Ciumăfaia, villa rustica, 420, 424
Ciumbrud, r. Aiud, 158, 744, 772
Ciupria, 795
Ciurel-București, 152, 738
Cius, 504, 582
Cives Romani, 559
— Romanis consistentes Callatis, 492
— Romani Troesmi consistentes, 487
Civitas Ausdecensium, 507
— foederata, 481
— libera et immunis, 482
Civitas stipendiaria, 378
— Tropaeensium, 590
Cizic, 171, 173, 181, 203, 502
cîinele, domesticirea, 27
Cîineni, 431
Cîlnău, 703
Cîlnic, 100
Cîmpeni, 685
Cîmpia Dunării, LXII, 221, 229, 703
— Mierlei, 795
— Munteană, 106, 182, 259, 289, 370, 593, 605, 679, 719
— Olteană, 224, 259
— Romînă, 292, 730, 732, 748
— Pannonică, 8, 157, 706, 715, 720—722, 731, 737, 760, 764, 767—770, 772
— Tisei, 257, 292, 349, 370, 633
— Turzii, 722, 742
— Ungară, nord-vest, 292
Cîmpiile Catalaunice, 596, 700
Cîmpofeni, 41
Cîmpulung Muscel, 528
cîmpuri de urne, 127
— cultura, 132, 142
Cîndești, 8
Cîndești, r. Buzău, 704, 738
cînepa, la daci, 268
Cîrna, 101, 109, 125, 126
Clacton on Sea, 8
clactonian, 8—10, 18, 20, 21
clase antagoniste, 255, 278, 282, 283, 347
— dominante, 300
— exploatatorilor, 255, 273
— exploataților, 255, 296
Classis Flavia Moesica, 296, 484, 486, 522
Claudius II, 458, 464, 564, 623, 625, 673, 783
Claudius Agricola, Sex., 451
Claudius Firminus, Ti., 506
Claudius Fronto, M., 356, 432, 451, 452
Claudius Iulianus, 420
Claudius Livianus, 302
Claudius Pulcher Appius, 285
Cleanov, 747
Clement, 762
Cleodamos, 563
clientelare, țări, 256
cloche, rochie, 110
Clodius Albinus, D., general, 453
Cloilios, 245
cloisonné, 702, 703
Cloșca cu puii de aur, v. Pietroasa
Cluj, 9, 40, 52, 114, 267, 445, 464, 621, 688, 742, 744, 767, 770—772, 795
cneaz, 805
cnemide, 225, 226
Cnidos, 191, 246
Cniva, 457

Cobor, r. Făgăraş, 148
Cocceius Lucius, M., pietrar, 404
Cocceius Vitlus, M., 508
Codlea, 99
— r., 699
Cogîlnic, valea, U.R.S.S., 678
cohors Afrorum, 373
— I Alpinorum, 373
— I Batavorum, 373
— II Flavia Bessorum, 372
— I Bracaraugustanorum, 373
— VI Breucorum, 372
— I Brittonum, 373
— I Augusta Nervia Pacensis miliaria Brittonum, 373
— I Aurelia Brittonum, 373
— I F. M. Bryttonum Malvensis, 373
— II Brittonum miliaria civium Romanorum, 373
— III Brittonum, 373
— III Campestris, 373
— I Cannanefatium, 373
— I Cilicum, 416, 479
— I Commagenorum, 520
— I Flavia Commagenorum, 373
— II Flavia Commagenorum equitata sagittariorum, 373
— VI nova Cumidavensium, 375, 396
— VI nova Cumidavensium Alexandriana, 394
— I Cypria, 373
— IV Cypria, 373
— Gemina Dacorum Gordiana miliaria, 394
— I Aelia Dacorum, 394
— I Ulpia Dacorum, 394
— II Augusta Dacorum pia fidelis miliaria equitata, 394
— II Aurelia Dacorum, 394
— III Dacorum equitata, 394
— III Dalmatarum Valeriana Galliena, 458
— I Aelia Gaesatorum, 373
— I Gallorum Dacica, 373
— I Gallorum Pannonica, 373
— II Gallorum Macedonica, 37
— III Gallorum, 373
— VII Gallorum, 486
— I Germanorum, 485
— Flavia Ulpia Hispanorum miliaria civium Romanorum, 373
cohors Hispanorum, 522
— I Hispanorum pia fidelis, 373
— I Hispanorum veterana, 373
— I Hispanorum veterana equitata, în papyrusul lui Hunt, 311
— I Hispanorum veterana quingenaria equitata, 522, 523
— II Hispanorum Cyrenaica, 373
— IV Hispanorum, 373
— I Ituraeorum sagittariorum, 373
— I Augusta Ituraeorum sagittariorum, 373
— I Lingonum, 373
— I Lusitanorum Cyrenaica, 486
— II Mattiacorum, 520
— II Flavia Numidarum, 373
— I Palmyrenorum Porolissensium, 373, 458
— XX Palmyrenorum miliaria sagittariorum, 373
— II Pannoniorum, 649
— IV Pannoniorum, 372
— VIII Raetorum, 372
— II Aurelia nova Sacorum, 394
— I Sagittariorum miliaria, 373
— musculorum Scythicorum, 584
— I Thracum Germanica, 372
— I Thracum sagittariorum, 373
— VI Thracum, 372
— I Tyriorum sagittariorum, 373
— I Ubiorum, 373, 508
— I Vindelicorum, 372
cohortes, 372, 484
Coinceni, 103
Cojocna, extracţia sării, 403
colane, 770
colibă, 37
coliere, 118, 270, 277, 325
collegia, 372, 411, 502, 512, 561
— de arhonţi, 178
— de asiani, 502
— Augustali, 552
— aurariarum, 401
— centonarilor, 412, 419
— corăbierilor, 419, 512
— de dregători, 177
— fabrum, 419
— utricularii, Dacia, 412
— magistraţi, 178
— meşteşugarilor fabri, Dacia, 412
— negustorilor din Callatis, 512

— lecticarii, 412
— de strategi, 178
Coloana lui Traian, v. Columna lui Traian
coloni, 510, 561, 577, 578, 581, 607, 609,
Colonia pe Rin, 413
— Apulensis, 364
— Aurelia Apulensis, 364
— Aurelia Napocensis, 363
— Nova Apulensis, 364, 367, 457
— Septimia Drobeta, 363
— Ulpia Traiana Sarmizegetusa, 383
colonii dorice, 168, 178
— greceşti, LV, LXV, 70, 162, 169, 179, 257
— milesiene, 164, 166, 173
— pontice, 164
colonişti, din Africa, 385
— din Asia Mică, 357, 385
— din Dalmaţia, 385, 392
— din Egipt, 385
— din Gallia, 385
— din cele două Germanii, 385
— din cele două Moesii, 385
— din Noricum, 385
— din Orient, 357
— din Pannonia, 385
— din Raetia, 385
— din Tracia, 385
Columna lui Traian, 267, 281, 303, 311, 313, 315, 321, 322, 389, 400, 404, 531, 536, 537
Comalău, castru, 377
Comarna, 157
comati, 281, 302
Comărnicel, castru, 307, 379
Combe Capelle, 16
Comentiolus, 604
comerţ, 165
— de tranzit, 163, 171, 173, 175, 179, 190
— maritim, 169
— peşte, 165
— piei, 165
— pontic, 187
comes foederatorum, 598, 611
cominitiare, 791
Cominius Claudianus Hermafilos, T., 491
comitatenses, 582, 656
comites, 309
Comlod, 158
Commagene, 256
Commodus, 363, 364, 381, 433, 435, 453, 527, 625, 640, 683
communicare, 633
Comontorios, 185, 187
Comosicus, 282, 294, 295
Comozous, 495, 557
comuna gentilică, 281
— gentilică matriarhală, 16
— primitivă, 273, 278
Concești, r. Darabani, 702, 703
Concilium Daciarum Trium, 360
— provinciae, 489
conditor coloniae, 360
conductor ferrariarum, 359, 403
— pascui et salinarum, 359, 403, 419
conductores, 404, 415
connubium, 372
conscripti, 364
Constans, 625
Constantia, 659, 795
Constantia (Kubin), 655
Constantiana, 601
Constantin II, 618, 653
Constantin cel Mare, 406, 442, 505, 508, 532, 538, 582, 584, 589—591, 593, 602, 616, 618, 623, 625, 629, 631, 633, 634, 646, 649, 651—654, 656—660, 662, 665, 681, 687
Constantin IV Pogonat, 757,
Constantin Porfirogenetul, 766
Constantiniana Daphne, 656
Constantinopol, LXVI, 597, 599, 600, 603, 605, 606, 610—612, 658, 659, 698, 699, 706, 714, 715, 756—759
— zidul lung, 597
Constantiolus, 600
Constantius I, 591, 594
Constantius II, 461, 611, 655, 657, 658, 680, 687
Constantius Chlorus, 602, 646
Constanţa, v. Tomis
— reg., 50, 77, 746, 804
constituţia Antoniniană, 419, 492, 551
constructor, architectus, Sucidava, 412
consulat, 599
contrascriptor, verificator, 416
conventus civium Romanorum, 357, 362, 383, 487, 494
Copan, 758
Copăceni, pe Olt, 373, 377, 431
Corabia, r., 20, 46, 225
Corabia, Munţii Zlatna, necropolă tumulară, 392

Corali, 645, 677
coralli, 479
Corbu, 586
Cordoş, 619
Corint, 162, 165, 169, 315, 348, 503
— istmul, 39
Corlăteni, r. Dorohoi, 64, 69, 102, 131, 688
Cornelius Clemens, Sex., 451, 452
Cornelius Fuscus, 298, 299, 302, 307
Cornelius Lentulus, 289, 518
Cornelius Valerianus, P., 458
Cornești, 234
cornicines, 372
cornicularii, 371
cororiarius, meşter pielar, 412
Corund, r. Odorhei, 722
Coryllus, 294, 295
Cos, 246
Cosingas, 282
cositor, 92
Cosmeni, 39
Coson, rege, 276, 290
Costești, Argeş, 657
Costești, Orăştie, 278, 279, 283, 296, 305, 307, 309, 321, 324—326, 332, 335
Costişa, 102, 131
— cultura, 102, 103
Costişa-Bilîi-Potik, complex, 98
costoboci, 261, 265, 266, 451, 452, 518, 528, 557, 637, 683, 705
Costolaţ, 659
Coşovenii de Jos, r. Craiova, 681, 735, 737
Coşula, mănăstire, LVII
cotensii, 238, 266
cotini, 238, 293
Cotiso, 274, 276, 289—291, 296
Cotys, 225, 480
Coţofeni, cultura, 60, 70, 76, 79—82, 96, 98, 100, 107, 112, 127, 129
Coţofenii din Dos, r. Craiova, 79, 225, 273
Covasna, 275
Cozla, 273
Craiova, 9, 20, 73, 149, 156, 159, 657, 747, 760
— r., 79, 225, 681, 688, 735
— reg., 58, 81 151, 186, 234, 237, 735
— tezaurul de la —, 156, 159, 227
Crasna, r. Codlea, 699
Crassus, 479, 480
crăciun, 633
Crăciunel, r. Odorhei, 621
Crăsani, 273
Creaca, carieră de piatră, 404
creationem, 633
credinţe religioase, manifestări primitive, ale —, 24
Cremenea, 22, 25
Cremenişul Ceahlăului, 22
creştinism, 587, 588, 611, 612
— arian, 697, 708
— la bulgari, 761
— în Dacia romană, 441
— persecuţie, 592
— religie de stat, 591
— religie liberă, 591
creştine, inscripţii, 612
Creta, 130
Crimeea, 14, 27, 155, 195, 199, 563, 600, 671, 702
— regat bosporan, 256
Crisius, v. Criş
Crispus, 618, 619
Cristeşti, r. Tg. Mureş, 158, 391, 410, 450, 621, 625
Cristurul Secuiesc, 232, 236, 714
— r., 714
Criş, 262, 266, 708, 786
— cultura, 34, 38—40, 42, 43, 48, 52, 66
— fondul, 46
Criş, r., 43, 110, 711
Crişana, 70, 98, 107, 111, 352, 681, 708, 710, 721, 772, 795
Criş-Starčevo, cultură, 38, 39, 42, 65
— supravieţuirea culturii, 42
Crişul Alb, 43, 708
Crişul Negru, 266, 708
Crişul Repede, 351, 376
Crişuri, 265, 623, 703
crobizi, 259, 266
Cro-Magnon, 16, 17, 34
cronologia absolută, 35, 36
Crucea lui Ferenţ, 735
Cruceni, 109, 123, 125
crux, 633
Crvena Stijena, 27
Csallóköz, 767
cuarţit, 13
cuaternar, 3—5, 25
cuatro, 789
Cucuteni, 45, 53, 60—62, 67
Cugir, 269, 275
cultul Dioscurilor, 554

cultul fecundității, 34
— fertilității, 125
— oriental, 587
— de origine tracă, 209
— solar, 110, 125, 336, 596
cultura cu amfore sferice, 34, 75—80
— ceramicii incrustate nord și sud-pannonice, 108
— ceramicii cu împunsături succesive, 90, 99
— ceramicii liniare, 40—42
— ceramică pictată de tip Petrești, 53, 70—71
— Cucuteni, 31, 32, 34, 45, 53—55, 60, 76, 77, 98
— A, 41, 61, 65, 67
— A_1, 61, 65, 66
— A_2, 61, 65, 66
— A_3, 61, 66, 70
— AB, 45, 61, 65, 66, 69
— I (A), 36
— II, fază, 32
— III (B), 36
— mormintelor cu ocru, 73
— de prund, 7
— tumulară, 131
Cujmir, 108, 225
cumani, 671
Cumidava (Rîșnov), castru, 22, 24, 267, 352, 358, 375, 377, 381, 396, 522
cuneus equitum Arcadum, 582
— armigerorum, 582
— catafractariorum, 582
— Dalmatarum Divitensium, 654
— scutariorum, 582
— equitum Solensium, 582
— stablesianorum, 582
cuniculi, 400
cupe, la daci, 270
— deliene sau megariene, 270
Cuppae (Golubác), 655
cuptor cu reverberație, 55
— de cărămizi, 411
curator civitatis, 489
curiales, 369
Curtea de Argeș, r., 80
Curtea Veche (București), 738
Curtuiușeni, 236
curvoccipital, 105
cutriguri, 597, 656, 715, 717, 756
cvazi, 257, 291, 298, 299, 305, 451, 452, 454, 557, 683
Cybela, 439, 440, 546, 554
Cyrenaica, 449
— răscoale, 430

daca, paloș curb, 258, 322
daci, LXV, 172, 220, 221, 233, 237, 243, 256—259, 263—266, 268, 270—272, 276, 278, 280—282, 285, 287—298, 300—309, 311—315, 318—322, 325—328, 331, 332, 336, 337, 350, 353, 388—393, 395, 397, 418, 427, 433, 436, 449, 450, 478, 491, 534, 536, 588, 628, 631, 647, 674, 676, 682, 684, 686, 687, 690, 693, 700, 776, 778, 779
— agricultură, 268, 395
— argintari, 270, 274, 324, 325
— aristocrație, 268, 272, 283, 325, 337
— arme, 276, 372
— artă, 386
— așezări civile, 275, 278, 314, 322
— ateliere, 269, 283
— calcule calendaristice, astronomice, 279, 326, 327
— coase, 305
— creșterea vitelor, 247, 270, 317, 324
— cultura, 260, 279, 316, 317, 338, 677
— diferențiere socială, 274, 275
daci, diviziunea socială a muncii, a doua, 270
— fortificații, cetăți, 273, 305, 312, 315, 319, 321, 323
— liberi, 301, 316, 345, 374, 432, 435, 450, 451, 454, 455, 457, 458, 465, 467, 565, 566, 578, 637, 644—646, 705
— locuințe, 270
— maeștri statuari, 327
— meșteșuguri, 270
— monede, tezaure, 242, 271, 272, 277, 336
— necropole tumulare, 224
— negustori, 271
— păstori, 395
— pileați pe coloana lui Traian, 389
— plante medicinale, 326
— poligamie, 268
— săbii curbe, 247, 392
— scrisul, 279, 327, 328
— stat, 220, 282, 287, 293, 300, 316, 349
— religie, temple, 279, 280, 330, 332, 335, 337

daci, triburi, 233, 685
— trupe, 311
— uniuni de triburi, 244
Dacia, *passim*
— amissa, 460, 462, 465
— Apulensis, 355, 356, 372, 456, 528
— Augusti provincia, pe monede, 349, 359, 447
— capta, pe monede, 348
— consularis trium Daciarum, 357
— coronatus, trium Daciarum, 360, 419
— emisiuni monetare, 246, 457
— extracarpatică, 238, 674
— Felix, 457, 465, 648
— Inferior, 350, 353—356, 405, 675
— liberă, 255, 257, 265, 274, 281, 317, 338
— Malvensis, 262, 355, 356, 366, 528,
— Mediterranea, 465, 579, 580, 630, 648
— păşuni, 359
— Porolissensis, 355, 374, 451
— Provincia, pe monede, 349
— Ripensis, 578, 580, 631, 648, 659, 660, 761
— romană, 266, 314, 391, 398, 406, 418, 427, 432, 579, 621, 629, 648, 649, 684, 764, 780, 782, 795
— romană, arendarea vămilor, 415
— romană, argintari, 414, 420
— romană, clase sociale, 417
— romană, creşterea vitelor, 400
— romană, cultura plantelor, 398
— romană, divinităţi, 438
— romană, hotare, 350
— romană, monumente de piatră, 398
— romană, meseriaşi, 375
— romană, sclavi, 426
— romană, şcoli, 436
— Superior, 353—355, 372, 376, 380, 405, 407, 408, 450, 675, 684
— Transdanubiană, 461, 463, 465
Dacicus, 308, 463, 640, 644
daco-carpi, 700
daco-carpică, populaţie, 683
daco-geto-sarmaţi, 676
daco-moesi, 263, 797
— cultura, 260, 266
— teritoriu, 256, 806
daco-romani, 262, 581, 588, 615, 616, 618, 620, 623, 626—637, 646, 647, 658, 659, 665, 682, 686, 700, 776, 778—782, 786, 787, 801, 807
daco-romani, ceramică, 784, 785
daco-sarmaţi, 676
Dacus, sclav, 258
Dada, 612
Dades, 418
Dagei chora, 510
Daixus, fiul lui Comozous, 495
Daizus, 557
Dajbog, 752
dakoi, v. daci
Dalboşeţi, castru, 376
dalmaţi, 287, 357
Dalmaţia, 309, 369, 372, 401, 439, 792, 794—796
damnati ad metalla, 401
Danemarca, 27
Dăneşti, 741
Danubius, v. Dunărea
— zeu, 266, 653
Daos, v. Davus
Daphne, 593, 652, 656, 662, 795, 796
Dapyx, 274, 479
Darabani, r., 76, 702
dardani, 245, 281
— iliri, 285
Dardania, 460, 599
Darius a lui Hystaspes, 159, 170, 223, 259, 260, 330
Dauritas, conducător militar, la sclavini, 732, 748
dava, 240, 246, 261, 266
Davus, 258
Dămăroaia, 735, 738
Dea Caelestis, 442
— Syria, 439
Dealul Bolii, v. Băniţa Fîntînilor, v. Traian, r. Buhuşi, 40, 45, 60, 62
— Grădiştei, cetatea dacilor, 294, 311, 314, 317, 324
— Măgura, Porolissum, aşezare şi cimitir dacic, 336, 337
— Melcilor, 98
— Mihai Vodă, 738
— Morii, Cucuteni, 61
— Ruzilor, 324
— Sofia, 77
— Turcului, 112
— Viei, v. Traian, r. Buhuşi, 22, 60, 61
Decea Mureşului, r. Aiud, cultura, 53, 54, 59, 60, 74
Decea Mureşului, Bodrogkeresztúr, complex, 59

Decebal, LVIII, 220, 230, 276, 278, 279, 283, 284, 288, 293—300, 302—308, 312, 314, 319, 327, 329, 332, 338, 348, 349, 360, 389, 398, 434, 448, 450, 484, 519, 523, 652, 798
— pe Columna lui Traian, 310
— tezaur, 313
Decebalus, nume dacic, 262, 395
— per Scorilo, 279, 294, 329
Deceneu, 282—284, 288, 293—295, 318, 326, 337
Decius, împărat, 364, 367, 457—459, 463—465, 562, 563, 581, 644, 684
decuriones, 364, 365, 372, 487
Dedal, 385
dediticii, 291, 419, 498, 521
dedo, 789
deductio coloniae, 360
Dej, 621, 624, 636
Deleni, carieră de piatră, 502, 534
Delphi, 167, 185, 233
Delos, 171, 193, 317
Delta, v. Dunărea, Delta
Demeter, 167, 210, 212, 493, 553, 554
democrație militară, 123, 124, 216—218, 229, 257, 273, 317, 578
— sclavagistă, 175, 176, 178
denari consulari romani de argint, 248
— imperiali, 273
— republicani, 273, 275, 335
— romani, 242
— romani imitație, 276
dent, 789
dente(m), 789
denthelethi, 478
deo, 792
* der, 262
Derzelus, 209
Desa, r. Calafat, castru, 378, 649, 703, 796
Desnățuiu, rîu, 58
detko, 789
Deus Azizus, 458
Deusara, 267
deux, 789
Deva, 42, 52, 53, 112, 116, 117, 275, 404, 621
Dezmir, 234, 236
diadoh macedonean, 229
Diana, 326, 334, 335, 440
— regina, 439
— templu, 442
— Sarmizegetusa, 443
dianaticus, 792
Dichiseni, r. Călărași, castru, 520, 796
Dicomes, 274, 289, 296
Didymal, 551
Diegis, 258, 284, 299, 319
diente, 789
Dierna (Orșova), 262, 267, 306, 351, 365, 366, 368, 376, 383, 390, 405, 406, 429, 453, 621, 650, 654, 655, 657, 661, 795
— cărămidării, 411, 425
— stațiune vamală, 416
digitus, 789
digitate, 738
dii Daciarum genii, 387, 439
dimanche, 789
Dimitrie Jupan, 804
Dinias, 612
Dinogetia (Garvăn), 273, 349, 504, 520, 529, 583, 584, 586, 587, 589, 597, 601, 612, 613, 675, 676, 697, 731, 795, 796, 855
diocеză, 581
Diocletian, LIX, 529, 566, 581, 582, 584, 586—589, 602, 606, 618, 623, 646, 651, 685
Diogenes al lui Diogene, 197
— pietrar, 404
— sclav, 385, 418
diombria, 551
Dionisii, 551
Dionysos, 208, 210, 212, 242, 334, 440, 545, 552, 554
— relief, Tomis, 523
Dionysopolis (Balcic), 284, 286, 287, 328, 477, 483
Dioscuri, 173, 209, 210
Diosîg, 237
diplomă militară, 314, 349, 352, 354, 355, 372, 374
— din Bulgaria, 316
Dipșa, r. Bistrița, 148, 235, 237
disc de argint aurit al lui Paternus din Tomis, 611
dispensatores, 402, 416
dito, 789
Diurpaneus, 262, 279, 283, 288, 293—299, 319, 329, 385, 395
divinități, cavalerul trac, 209, 527, 547
divinitate a lumii subpămîntene, 209
divinități romano-italice în Dacia, 438
— solare, 336, 752
diviziunea naturală a muncii, 15, 33
— socială a muncii, a doua, 217

diviziunea, socială a muncii, a treia, 217
Dîmboviţa, rîu, 102, 105, 122, 127, 273, 349, 747
Dîrjov, 8—10
Dîrstor, v. Durostorum
Dîrţu, 30
dhallë, 791
djal, 792
Dnepropetrovsk, 117
Dobrogea, *passim*
— aşezări rurale, 505
— ateliere ceramice, 500, 549
— ateliere locale de pietrari, 610
— ateliere metalurgice, 500
— ateliere monetare, 513
— ateliere de sticlărie, 500, 549
— organizare militară, 484
Dobromira, reg. Craiova, 9
Dobrosloveni, 236
Dobroviţa, 659
doi, 789
doigt, 789
Dolheştii Mari, 77—80
Dolichenus, v. Jupiter
dolicocefal, 75
dolicomezocefal, 74, 75, 114
dolicopithecus, 4
Dolj, fost judeţ, 142
Domăneşti, r. Carei, 147
domesticirea animalelor, 30
domine deo, 633
domingo, 789
dominica dies, 789
dominus, 805
domn, 805
domnus, 805
Domiţian, 217, 284, 294, 295, 298—302, 327, 484, 519, 523, 674
Domitius Evarestus Cl., Ilişua, proprietar de atelier ceramic, 410
Domneşti, extracţie de sare, 403
Don, 21—23, 27, 671—673, 678, 682—685, 687, 690, 695, 697, 765, 766
Donaris, v. Dunărea
donarium, 621
Donatus, pref. leg. V. Mac., 458
Dolojman, cap, 601
dorieni, 110, 140, 142, 143
— dialect, Callatis, 201
Dorobanţu, r. Călăraşi, 703
— reg. Iaşi, 740
Dorohoi, 131, 747
Dorpaneus, v. Diurpaneus
dos, 789
Doştat, aşezare cu caracter agrar, 408, 415
draco, 633
Drajna de Jos, 141, 148
— de Sus, castru, 238, 349, 391, 431, 520, 521, 524, 675
Drava, 238, 715, 729, 730
Drăgăneşti-Vlaşca, 118
Drăguşeni, 61
dreviliani, 685
Dridu, 679
— cultura, 785
driopithecus, 4
Drobeta (Turnu Severin), castru, 267, 300, 308, 309, 362, 363, 365, 366, 368, 376, 378—381, 383, 390, 405, 406, 408, 419, 420, 429, 448, 449, 516, 561, 616, 621, 631, 649, 650, 652, 654, 657, 795, 796
— cărămidărie, 410, 425
— organizaţie a fabrilor, 412
— tezaure monetare, 434
— therme, 442
Dromichaites, 184, 190, 219, 228—230, 237, 238, 243, 317
Drubeta, v. Drobeta
Drumul Naţional, Suceava, 740, 741
Dudeşti, 42
due, 789
Dulcissimus, episcop, 611
Dulgheru, 547
Dunărea, *passim*
Dupljaja, 110, 117, 125
duo, 789
Duras, v. Diurpaneus
Durmitor, 786
Durostorum (Silistra), 485, 487, 520, 560, 565, 586, 589, 592, 593, 601, 604—607, 611, 612, 630, 641, 664, 697, 732, 733, 795, 796, 803, 804
duumviri, 367
Duvanli, morminte, 226
dux, 582, 805
— limitis Scythici, 586
dymanes, trib gentilic, 178
Dyrrhachium, 248, 317, 405
dzue, 789

ecclesia, 633
economie bănească, 193
— latifundiară, 580
— monetară, 513
— naturală, 607, 610
Edictul din Milano, 589
Edictum de pretiis, 586
Egeea, regiune, 218
egeică, arie culturală, 130
egeo-anatoliană, cultura, 58
egeo-mediteraneană, arie culturală, 53
Egeta, localitate, 796
Egipt, LV, 120, 132, 140, 165, 189, 193, 203, 228, 315, 386, 431, 477, 480, 502, 544, 550, 610
— mine, 425
— răscoale, 430
egipteni, 331
ego, 789
eke, 768
Elada, 317, 543
Elagabal, 404
Elba, 120, 715, 730
elefant, 8, 9
eleni, v. greci
elenic, civilizație, 220
— coif, 231
— cultură, 225
— factor, 153, 218, 220
— influență, 155, 218, 219, 277
— penetrație, 224, 227, 247
— monarhii, 318
elenistic, artă, 546
— civilizație, 221, 232, 243
— curent, 291
— epocă, 167, 182, 206, 209, 210, 212, 221, 265
— monarhi, 238
— monede, 242, 247
— regat, 218, 284
Elephas, 5
— planifrons, 8
— primigenius, 13
Elveția, 216
Emilian, martir, 592
emisfera boreală, 5
encia, 789
eneolitic, 36, 37
engleză, v. limbi
Enisala, 601
Enoșești (Acidava), 408
entre (j'), 790
entro, 790
éperon, 792
epiglaciară, perioadă, 22
epigrame, inscripții, 201
epipaleolitic, 26, 27
eponim, preot, 176 177
eponimie, 178, 210
Eprestető, v. Sf. Gheorghe
Eptacentus, 394
Epureni, 679
— tip monedă, 242
equites Romani, 419
— singulares, 374, 394
Equus, 5
— hydruntinus, 52
Eractum, 238
eravisci, 238, 314
Erbiceni, 688
erectus, 6
Ermanarich, 696
Ermitaj, muzeul, 315, 611, 702
Ero et Domnus, 502, 554
espuera, 792
Etelköz, v. Atelcuz
etolieni, 185
etrusci, tirseni, 143
Eubeea, 162
Eufrat, 256
Euprepes, v. Diurpaneus
eurasiatic, continent, 128
— stepe, 768
Europa, *passim*
europoizi, 14
Eutyches, sclav, 418, 424
evoluționistă, teorie, 4
excubitori, 599
exercitus, 289, 296
— Daciae, 371, 451
— Dacicus, pe monede, 449
exploratores Germaniciani, 373
Ezero, 76
Ezerovo, 261

fabri, 412
factorie, 163
faianță, perle, 120
falces Dacorum, sabie curbă dacică, 305, 322
falere, 109
familia monogamă, 217
— pereche, 33
— patriarhală, 122
faraoni, 139
Farnobius, 197
faună terțiară, 5
Faventia, 498
Făgăraș, 8, 112
— r., 114, 148, 275
Fălești, r., R.S.S. Moldovenească, 103, 678
Fălticeni, r., 77
Fărcașele, reg. Craiova, 9
Fedeleșeni, 61, 66, 74
federați, 595 — 598, 611, 623, 640, 658, 757
Feisa, 621
fel', 790
Feldioara, castru, 377
Felis leo spelaea, 13
Felix, sclav, 416, 418
Felnac, 715, 718, 721, 722
fenicieni, 143
Fère en Tardenois, 26
Ferigile, r. Horezu, 144, 150, 154, 156, 157
fibule, 680, 738
— argint, 277, 634
— « capete de ceapă », 618
— cu cap semicircular, 620
— celtice, 237
— dacice, 268
— digitate, 713, 731, 734—738, 742
— elenice vechi, 224
— Glasinac, 225
— greco-ilirice cu balamà, 225
— Latène, 232, 240, 244, 247
— cu linguriță, 270, 325
— cu noduri, 237, 270, 325
— tracice, 231, 240, 247
Fiera Cleanov, 42
figlio, 790
figurină feminină de alabastru, 47
— bicefală, 47
— troiano-cicladică, « en violon », 69
Filip Arabul, 352, 365, 367, 379, 382, 456, 457, 463, 464, 517, 528, 560, 643, 644
Filip II al Macedoniei, 181, 182, 184, 198, 218, 227, 230
Filip II al Macedoniei, monede, 240, 242
Filip V, 245
Filipeștii de Pădure, castru, 349, 520
Filipi, 612
filius, 790, 791
fill, 792
fils, 790
filum, 792
finiglacial, stadiul, 26
Finlanda, 26
filozofia, daci, 326
Firiteaz, 142
Firtuș, 625, 722
fiscus, 357—359
Fizeș, r. Ilia, 621
Fizeșu Gherlei, r. Gherla, 147, 148
Fîlfani (Izbășești), castru, 379
fîntînă, cisternă dacică, 324
Flaiana, Flaviana, 582, 584
flamines, 368
Flavia Victoria, 508
— Bessorum, 521
Flavius Bellicus, 423
Flavius Constans, F., 354
Flavius Priscus, T. (Turbo), pref. Daciei inf., 354
Flavius Sabinus, guvernator, 482, 490
Flavius Titus, 508
Flavius Vopiscus LX
Flămînda, castru, 352, 376, 379, 528
Floreasca-București, cartier, 49
Florilia, Florii, 633
flota moesică, 305
Flutausis, 708
Focas, 602, 605, 606, 757
Foceea, 162
Focșani, 679, 680
focul, producere, 13
foedus, 658
foederati, v. federați
Fokorú, 142
Folteşti, 76, 77, 98
— II, Stoicani II, 77, 78
fora rerum venalium, 273, 317
formula censualis, 357
Fortis, olar local, 410
Fortuna, v. Isis
Fortunatus, 418
forțe de producție, 175, 255, 268, 271, 272, 275, 279, 324
Forul lui Traian, 313, 534

fossatum, 799
fotă, la daci, 268
fraire, 790
franci, 715, 717, 761
Franța, 8, 17, 21, 26, 27, 40, 233, 700, 709, 711
frate, 790
frenu(m), 791
frère, 790
Frigia, 140, 658
frigieni, 140
Frithigern, 693, 697
frize, cetățile pontice, 207
frondia, 792
front, 789
fronte, 789
fructieră, 66
— la daci, 269
Frumoasa, 657, 796
Frumușica, 61, 62, 65
Frumușița, 169, 224
frutro, 790
funciară, marea proprietate, 606—609
Fundătura, r. Gherla, 710, 712
Fundeni, 657, 738
Furchenstichkeramik, 98, 99
Fuscus, v. Cornelius
Füzesabony, cultura, 110

Gabăra, 638
Gaganae (Slatina), Caransebeș, 429
Gainas, 659, 699
Gaione, 601, 612
Galatae, 232, 245, 357, 406, 412
— consistentes municipio, 357, 363
— de la Tylis, 243
Galatia, 185, 363
Galați, 519, 584
— reg., 76, 153, 154, 224, 273, 740
Galații-Bistriței, 235
Galerius Maximianus, 390, 396, 456, 584, 586, 587, 618, 646, 685
Galiția, 238, 265, 518
Galli, 232, 245, 281
Gallia, 233, 287, 291, 314, 372, 432, 451, 465, 467, 588, 778
— ateliere ceramice, 409
— Cisalpină, 286
— liberă, 256
— Narbonensis, 256
Gallienus, 352, 365, 371, 372, 390, 396, 414, 417, 419, 434, 457, 458, 460—465, 529, 563, 564, 644
Galt, 705
Galtis, 705
Garvăn, v. Dinogetia
Gatalos, 671
Gátér, 718
Gaudentius din Durostorum, 596
Gaura, v. Valea Chioarului
Gáva, cultura, 151
Găești, 657
Gebeleizis, 331, 334
Gelu, 763, 772, 785, 804
Gelupara, 262
Gemellina, 437
gencive, 789
gendre, 790
gener, 790
genero, 790
Genius comercii, 408
— Daciarum, 387, 439
— Illur(ici), legendă pe monedă, 465
— libertorum et servorum, 421
genos, 768
genți de sabie, v. maghiari
Genucla, 273, 477, 479
Geoagiu, v. Germisara
geocentrică, teoria, LVI
Gepidia, 708
gepizi, LXII, 455, 457, 566, 604, 627, 670, 682, 700, 701, 705—711, 713, 715, 720, 728, 732, 733, 778, 785, 801
germani, 233, 257, 261, 262, 264, 287, 291, 305, 331, 452, 556, 558, 588, 594, 596, 659, 682, 700, 705, 708, 719, 735, 761, 786
Germania, 6, 11, 27, 75, 77, 95, 115, 122, 233, 265, 287, 300, 374, 376, 433, 462, 644, 684, 709
germanice, elemente, 778, 782
— v. limbi
Germanus, 599, 600, 731
Germisara (Geoagiu), 262, 267, 357, 368, 369, 376, 384, 385, 390, 405, 406, 408, 409, 436, 438
Germisera, v. Germisara
Gerontios, episcop, 610
Gerontius, comandant, 596
Gesprengberg, 98

Geta, împărat, 454
Geta, nume de sclav, 258
geți, LIV, LIX, 159, 172, 182, 218, 221, 223, 224, 227, 230, 237, 238, 243, 245, 247, 257—259, 262, 264, 281, 285, 290—292, 298, 318, 330, 331, 336, 447, 449, 479, 480, 672, 674
— conducători, 226, 290
— cultură, 244, 260
— dobrogeni, 226
— morminte, 243
— nobilime, 229
— olărie, 230
— teritoriu, 257, 265, 672
— triburi, 227, 237, 243, 244, 291
geto-bastarni, 477
geto-daci, LIX, LXV, 163, 166, 218, 223, 224, 237—247, 255, 258—260, 263—268, 271, 276, 285, 287, 292, 293, 324, 327, 330, 331, 334, 336, 483, 497, 509, 518, 638, 671—674, 798
— cultură, 147, 219—221, 223, 225, 227, 230, 237—241, 243, 245, 247, 248, 324, 637, 676
— divinități, 334
— Dobrogea romană, 495
— dulgheri, 324
— istoria, 219, 220
— limbă, v. limbi
— litere grecești, 328
— mod de producție, 316
— monede, 242
— pe monumentul de la Adamclisi, 535, 536
— nume proprii, 261
— păstorit, 324
— regiunile răsăritene, 243
— religia, 282, 389
— ritul funerar, 246
— roata olarului, 237, 275
— romanizați, 775
— statul, 287
— societate, 223, 255, 260, 271—273, 275, 282, 317, 326, 330, 335, 338
— suprastructură, 316
— teritoriu, 221, 672, 673
— triburi, 189, 218, 219, 223, 238, 241, 293, 672, 674
— viața economică, 242, 246
Ghelar, mină de fier, 403
g'hem-el, 262
Gheorghieni, r., 117, 625, 699
Gherghina, 520
Gherla, 621, 649
— castru, 363, 377, 380, 449, 463
— r., 147, 710
Ghighen, v. Oescus
Ghimbav, 99
Ghioca, Crîmpoia, castru, 379
giban, 704
Gibastes, 611, 612
Gibraltar, LVI
Gilău, cariera de piatră, 404
— castru, 363, 376
Gilort, r., 149
Gilpil, 708
gimirai, 140
gingiva, 789
ginta, matriarhală, 23, 38
— patriarhală, 121
giovedi, 789
gir, 792
giro, 792
Giulești, București, 49
— fază, 63
Giulești-Leț, cultura, 60, 63
Giurgiu, 9, 17, 22, 224, 521
— r., 49, 688
giurus, 792
Gîlma, 22
Gîmbaș, r. Aiud, 722, 742, 772
gîndire, apariție, 11
Gîrla, r. Cluj, 646
Gîrla Mare, 108, 110, 152
— cultura, 100, 101, 108, 110, 117, 125, 127
Gîrla Mică, 235
glaciară, perioadă, 26
glaciațiune, 3, 5, 11, 24, 26
Glad, 763, 804
Glasinac, cultura illirică, 225
— fibule, 225
Glăvănești Vechi, reg. Iași, 32, 39, 40, 41, 48, 74, 237, 679, 688
Glina, 31, 44, 50, 51, 55, 91, 98, 119
Glina III, cultura, 91, 98, 100, 106, 118
Glina III — Schneckenberg, cultura, 96, 98, 102, 105, 107, 113
glosse, 261
glugă, la daci, 268
gnostici, basilidieni, 441
Gogoșu, r. Vînju Mare, 150, 224, 225

Gordianus III, 394, 456, 463, 517, 545, 560, 562, 581, 641—643, 683, 684
gorila, 4
Gorna-Monastiriţa, peştera, 46
Gorneşti, 112
Gorodsk-Usatovo, 74, 76, 129
Gostavăţ, r. Caracal, 225
Gothiscandza, 682
Gothones, 683
Gotia, 686, 687, 693
goţi, LIX—LXI, 264, 327, 435, 451, 454—458, 461, 464, 465, 467, 528—530, 560, 562—564, 579, 581, 584, 590—595, 608, 610—612, 623, 624, 631, 641, 642, 644, 646—648, 651, 653, 656, 658, 670, 675, 676, 678, 679, 681—688, 690, 692—696, 698—700, 704, 705, 748, 778, 800
— cultură, 676
— federaţi, 659
— thervingi, 699
goto-carpi, coaliţia, 678, 684
Gotones, 683
gracil, tip, 109
graiul articulat, apariţia, 11
graniţă, v. limes
graniţa dunăreană a imperiului, LXII
Gratiana, 584
Gratianenses, primi milites, 584
Gratianus, 584, 618, 621, 625, 699
Gravette, la, 21
gravettian, 21
Grădiştea (Sarmizegetusa), 628
Grădiştea, R.S.S. Moldovenească, 678
Grădiştea Muncelului, 262, 269, 270, 278, 279, 284, 295, 296, 305, 308, 321, 322, 326, 327, 329, 330, 332—334, 336, 371, 435, 450
Grădiştea Ulmilor, v. Vărăşti
grăzd, 792
Greaca, lac, 524
Grecia, *passim*
greci, 140, 143, 186, 207, 232, 237, 242, 244, 258, 318, 331
— cetăţi, diferenţiere economică, 163, 164
— diferenţiere socială, 163
— civilizaţie, 154, 155, 223, 230, 248
— colonişti, 162—164
— comerţ de grîu, 167
— comerţ maritim, 163—169
— elemente cult, 209, 212
greci, influenţă, 166, 225, 227
— meşteri, 319
— negustori, 165, 166, 273
— oraşe pe coasta Adriaticei, 325
— oraşe de la Marea Neagră, 184, 190, 257, 272, 278, 282, 286, 321, 328
greco-iliri, coif, 225
— iranian, artă, 769
— sarmatic, lume, 326
— trac, lume, 326
Gremnos-Argissa, 35
Gresia, castru, 379
Greutungi, 566, 593, 685
Grimaldi, 16
Grindul Ţifarului, v. Rast
grîne, 179, 180, 188
grîu, 172
— comun, 43
— la daci, 268
— primitiv, 38, 67
Groningen, Olanda, laboratorul, 36, 70
Gruia, 235
Gruzia, 4
Günz, 5, 7, 8
guer, 792
guerra, 792
guerre, 792
guet, 262
Gulo gulo, 13
Gumelniţa, aşezarea, 54, 57, 71, 98
— cultura, 31, 34, 49, 50, 53—59, 64, 65, 68, 77
Gumelniţa-Ariuşd, cultura, 68
Gundestrup, căldarea, 325
Gura Cheii, Rîşnov, 22
Gura Dobrogei, 50
Gura Honţ, r., 18
Gura Ialomiţei, 796
Gura Jiului, r., 109, 235
Gura Padinei, r. Corabia, 225
Gura Văii, cariera de piatră, 404
Gurile Dunării, 218, 226, 258, 264, 519
Gurghiu, munţi, 351
Guruslău, r. Zalău, 147
Guşteriţa, Sibiu, 147, 148, 621, 623
— descoperiri monetare, 464
gutani, 698
Guterichus, şef got, 652
Gytones, 683
gyrus, 792

Hades, 209
Hadrian, LVI, LIX, 302, 304, 305, 315, 349–351, 360, 362, 363, 365, 366, 373, 374, 377, 379, 383–385, 393, 394, 402, 417, 419, 430, 431, 446–449, 483, 489, 523–526, 528, 579, 625, 675
Haemimont, 581, 605
Haemus, 259, 262, 263, 267, 287, 298, 319, 478, 496, 580, 634, 779, 793, 794, 796, 806
hailag, 698
Hajdu-Sámson, 111
halani, v. alani
Halici, 766
Hallstatt, 137, 146
— epocă, 138, 140, 149, 219, 224, 230
— A, 137
— B, 137, 151
— C, 137, 147, 152, 153
— D, 137
— timpuriu, 95, 113, 128, 129, 132, 144, 147, 148, 151
— tîrziu, 144, 154
— tradiții, 240
hallstattiană, cultură, în Dacia, 223
— — nord-tracică, 155, 157
Hamangia, cultura, 31, 34, 36, 38, 39, 41, 43, 46–52, 58, 63, 68, 74
hamburgian superior, cultură, 27
han, 695, 758
Harghita, munți, 351
harnașament, 141, 144, 227, 770, 771
hasdingi, 526, 529
Hatvan, 110
Hațeg, r., 37
— cîmpia, 359
Hăbășești, 41, 53, 61, 63, 64, 67, 68, 70
Hălchiu, 99
Hedderheim, ateliere ceramice, 409
Hegesagoras, 176
Heidelberg, 6
Hecataios, 554
Hecate, 440
helladică, cultura, 58, 120, 130
Hellespont, 162
heliocentrică, teoria, LVI
Heliopolis, 439
Helios, zeu, 207, 210
Helis, 229
helveti, 263
Helvius Pertinax, P., guvernator, 453
hematita, 24
henoteism, 330
Heracleea, 173, 502
Heracleea Pontică, 165, 167, 175, 176
Heracles, 212, 241, 242, 551
Heraclius, 606, 625, 721
Hercinică, pădurea, 263
Hercule, 408, 409
Hercules invictus, 424, 439
— Saxanus, 404, 501, 511
Herennia Etruscilla, 463
Hermaia, 551
Hermes, 210, 551
Hermias, sclav, 418
Hermias, Ulpius, M., procurator al minelor, 358
Hermogenes, negustor, 503
hermundurii, 451
Hernac, 596
Hernad, valea, 110
Hernádkak, 111
heruli, 564, 596
Hestia — Vesta, 334
hexapolis, 516
hiatus, teorie, 25
Hida, r. Jibou, 139
hiena, 13, 22, 24
Hierasus, v. Siret
hijo, 790
Hinova, fortificație romană, 378
— r. T. Severin, 650, 657, 796
Hippodamus, din Milet, 204
Hippolochos, 176
Hispania, 373, 425, 778
Hister, v. Dunărea
Histria, LIII, LXIV, LXV, LXVII, 159, 164–170, 172, 175–179, 181, 184, 187–192, 198, 202, 206, 207, 209, 210, 224, 240, 243, 276, 286, 330, 477, 480–483, 490–492, 495, 496, 498, 500, 503, 508, 509, 513–516, 539, 543, 546, 547, 549, 552, 558, 562, 563, 581, 584, 594, 597, 601, 607, 609, 610, 612, 641, 731, 746, 759
— adunarea poporului, 176
— apeduct, 492
— ateliere, 207, 500
— Capul Viilor, 785
— cimitir slavo-bulgar, 764
— cioplitori, 207
— cizelatori, 207
— comunitate mithriacă, 555

Histria, dialect ionic, 201
— instituții politice, 177, 178
— Marele Zeu, 193, 197
— meseriași, 175
— necropolă tumulară, 169, 174
— negustori, 170, 173
— oligarhie, 175, 176
— panteonul, 210
— temple, 172, 188, 193, 209, 552
— therme, 492, 541
— tulburări interne, 198
Histrianorum rex, 227
histrieni, 179, 559
Histros, v. Dunărea
Hisarlîc (Gîrliciu), 593
hitiți, 139, 140, 142
— civilizație, 140
Hiung-Nu, 695
Hîrșova (Carsium), 586, 593, 795
— r., 74, 77
hlamide, 245
Hlincea I, 740, 741, 751
Hobița, 443
— fermă sclavagistă, 398, 424
— vîrfuri de pluguri, 398
Hoghiz, castru, 377, 625
Holboca, r. Iași, 15, 74, 149, 679
holocen, 3, 22
hominizi, 7, 9, 11
Homo heidelbergensis, 6
— primigenius, 11, 14
— sapiens fossilis, 14, 16, 17
— sapiens recens, 27
Homorodul Mare, rîu, 377
honesta missio, 372
Honorius, 608
Hopei, R.P. Chineză, 695
hopletes, trib gentilic, 178
horodiște, 747
Horodiștea — Folteşti, 77, 98, 101, 105, 129
Horodiștea — Folteşti—Cernavoda II, complex, 76, 77, 80
horror vacui, 66
Horreum Margi (Ciupria), 795
hostes, 642
Hotărani, r. Caracal, 225
— r. Vînju Mare, 703
hotărnicia lui Laberius Maximus, 490
Hoților, peștera, 27
hring, 716
htonian, divinitate, 334
hund(ert), 261
Hunedoara, 17, 269, 624, 681
— r., 42, 152, 744
— tip de monedă, 241, 242
hunedoreni, romîni, 798
huni, LX, 590, 594, 596, 597, 600, 610, 612, 618, 625, 627, 628, 636, 647, 656, 659—661, 670, 673, 680, 681, 694—697, 699—706, 708, 714, 730, 731, 748, 756, 769, 780, 784, 801
huno-bulgare, triburi, 714
Hurez, r., 154
Huși, r., 735
Hyaena spelaea, 13, 24
Hybrida, v. Antonius, 477
Hygia, 408, 409, 442, 458
Hylas, sclav, 415
Hylleis, trib gentilic, 178
Hystaspes, 223

Iaehetav, sclav, 508
Ialomița, 240, 266, 273, 290, 486, 521, 524, 605, 679, 733, 747, 785
Ianuarius, olar, 410
Ianuarius, libertus, 457
Iași, 9, 15, 149, 244, 735
— r., 39, 74
— reg., 4, 39, 60, 237, 740
iazigi, 257, 264, 265, 291—293, 297, 299, 303, 305, 309, 315, 349, 353, 405, 408, 429, 430, 447—449, 455, 457, 523, 526, 557, 673—675, 680, 681
ibero-maurisian, 27
Ibida (Slava-Rusă), 601, 613
icirgu boil, demnitar vechi bulgar, 758
iepurele, 22, 24
Ierichon, 35
Ighiel, 113
Ighiu, carieră de piatră, 404
— necropolă, 392
Iglița, v. Troesmis
Ileana, localitate, 688
Ilia, r., 621
iliri, 34, 110, 129, 146, 153, 154, 219, 264, 290, 632, 634, 794
— cultura Glasinac, 225
— elemente culturale, 147
— nume, 385

Iliria, 225, 238, 256, 374, 451, 461, 731, 732
— adriatică, 225
— de sud, drahmele cetăților grecești, 248
iliro-panoni, 439
Ilișua, r. Beclean, castru, 351, 377, 380
Ilivakia, 605, 733
Illyricum, 370, 374, 451, 459, 460, 466, 478, 601, 629, 662, 663, 756
imaginiferi, 372
immunes, 371
imperiul de apus, LXVI, 596
— bizantin, LXI, 596
— franc, 763
— roman, LXIV, 233, 255, 274
import, elenistic, 240
— grecesc, 220, 224
— scitic, 226
impozit roman, 347, 357, 415
incinerație, rit, 113, 127, 337
incintă sacră, 317, 327, 333, 334,
incipere, 791
incolae, 368, 419
Independența, r. Călărași, 688, 690, 691, 693
indieni, 304
indoeuropeană, v. limbi
indoeuropean, carpato-balcanic, fond, 782
inele, 325
— la daci, 270
— împletite, 770
— de tîmplă, 770
Ingenuus, 390
— uzurpator, 463
inhumația, 337
— în cutii de piatră, rit, 127
Inlăceni, castru, 377, 381, 454, 463
Inocent III, 798
instalații portuare, 501
instrumente, 291
— romane de minerit, în Dacia, 401
interfecti a latronibus, în inscripții, 429
interglaciar, fază, 5, 16
interpres Dacorum, 264
interpretatio Romana, 396, 439
interstadii, 5, 16
intro, 790
inul, la daci, 268
invazia celtică, 218
— egeică, 140
— costobocilor, 526, 565
io, 789
iobăgia, 190
Ion, 700
Ionia, 178, 179, 188
— cetăți, LVII
ionic dialect, v. Histria
Ioniță, 798
Iosășel, 10, 18, 19
Iovianus, 619
Iovis dies, 789
Ipotești, r. Slatina, 704, 738
Irak, 14
Iran, 140, 550
iranian, 165
— enclave, Dobrogea, 196
iranieni, triburi, 140, 695
Irpen, 735
Irrawady, 7
Isaccea, v. Noviodunum
Isidora, 418
Isis, 439, 502, 543, 547
Isker, 649, 653
Islaz, 350, 377, 378, 406
— castru, 377
Isperich, 756
Israel, 16
Ister, v. Dunărea
Istria, v. Histria
— r., 50, 746
Istria, peninsulă, 797
istro-pontică, zonă, 153, 154, 159
Istros, v. Dunărea
Istros, scriitor antic, 203
Italia, *passim*
— comerț, 290
it(alian), 792,
italic, coif, 235
Iudaea, 256
— răscoală, 430
iudei, 449
Iugoslavia, R.P.F., 8, 36, 58, 102, 107, 117, 118, 151, 770, 786, 792, 796
Iulia Domna, 381, 454
Iulian Apostatul, 591, 592, 602, 618, 651, 659
Iulius Bassus, Lucius, 429
Iulius Iulianus, Lucius qui et Rundacio, 525, 526
— Maximus Manlianus, C., 315
— Quadratus Bassus, C., 349, 353, 431, 448, 507
— Severus, Cn., 354
— Valentinus, 423

Iunius Soranus, 594
Iuno, 421, 439, 551
Iuppiter, 416, 439, 443, 508
— Dolichenus, 423, 439, 442, 443, 549, 554
— Heliopolitanus, 439
— Olbiopolitanus, 503
— Optimus, Maximus, 421, 551
— Optimus, Maximus, Aeternus, 423
— Optimus, Maximus, Tavianus, 363
— Turmasgadis, 439
ius Italicum, 357, 359, 367
Iustin, fiul lui Germanicus, 603
— I, 599, 663, 665, 711, 731
— II, 602, 664
Iustinian, LXI, 365, 594, 599, 600, 602, 603, 609, 621, 625, 634, 655, 656, 661—665, 701, 715, 731, 795
— II, 757
Iustiniana Prima, 795
Iustinus, 244, 318, 597, 599, 600
Izvoare, 44, 61, 65, 689
— I_1, 60, 61
— I_2, 60
— cimitir, 688
Izvoarele, reg. Craiova, fortificație romană, 378
Izvorul Frumos, fortificație romană, 378
Izvorul Zînei, 267
împărțirea pămîntului, cetăți grecești, 196
împunsături succesive, decor, 96

Jac, localitate, 366
jaceo, 792
jafetitic, grup lingvistic, 128
Java, 6, 7
je, 784
Jehol, de Vest, 695
jeudi, 789
Jiblea, castru, 377
Jidava, 528
— castru, 379, 436, 528
— măști din teracotă, 445
Jidova-Oresac, 275
Jidovin, Židovár, 152
Jigodin, r. Miercurea Ciuc, 275
Jigorel, castru roman, 307
Jigoru, castru, 379
Jijia, 74
— stepă, 131
— vale, 32, 679, 688, 702, 703
Jitomir, 734
— Korciak, 734, 738, 740
Jiul, 267
— vale, 47, 307
Jucul de Sus, 237
judecata lui Paris, mozaic, 444
judecii, 805
judecie, 805
jueves, 789
Jupa, v. Tibiscum
jupan, 805
jupîn, 764
juzi, 805

kabari, 766
Kafu, 7
kafuan, 7
Kaganatul Hazar, 740, 766
Kallistos, Tomis, stelă funerară, 555
Kama, 756, 765
Kardam, 757
Kastellum Anso, 369
Kastellum Baridustarum, 369
kavari, v. kabari
kavhan, 758
Kazahstan, 695
kazari, 766, 769
Kean, 763
kentum, grupul lingvistic, 232, 261
Kerci, Panticapaion, 702
Keszthely 717, 744
Kiev, 60, 741, 766
— Dealul Kiselevka, 740
— regiune, 115
Kiszsombor, 710
Kniva, 563
Koban, cultura, 140, 141
Körös, cultura, v. Criș, cultura
Kogaion, 332, 334
Kolomiscina, 63
Korciak, v. Jitomir-Korciak
Koșice, 110
koson, monedă de aur, 276
Kostenki, 21, 23
kostenkian, 21
Kovrat, v. Kubrat

kraǧ, 792
krăng, 792
Kremikovți, 39
Krivodol, aspect, 58
krug, 792
Krum, 744, 758—761
ktistai, 337
kuatro, 789
Kubin, 659
Kubrat, 756
Kúnszentmárton, 718
kylix, 224

Laberius Maximus, M., 491, 499, 506, 513
— hotărnicia, 490
lacringi, 451, 452
lagizi, regi, 193
Lagos, v. Ptolemeu
lai, 496, 497
— consistentes, 559
lame de fierăstrău, 141
— trunchiate, 25
lamelară, desprindere, 17
Lampsac, 164
langue, 789
lanțuri, la daci, 270
Lapoșu, 22, 24
Larga Jijiei, 40, 60, 61, 679
Largu, 679
Larissa, tetradrachme, 242
Latène, 216
— A, 220
— B, 220
— C, 220, 221
— D, 220, 221
— celtic, 326
— cultură, 137, 154, 155, 219, 220, 223, 230, 238, 240, 248, 279, 317, 676, 687
— daco-getic, 224
— I, 216, 220, 247
— II, 220, 221, 244
— III, 220, 221, 244
— III și IV, 316
— occidental, 218, 219, 239, 240
latin, alfabet, 291, 329
— cultură, 778
— origine, 808
latinofone, provincii, 605
Latona, 210
latrocinia, 590, 649
latrones, 346, 428, 429, 433
latrunculi, 590, 655
laț, 23
Lausitz, 131
Lazu, 688, 735
lănci, 276, 305
Lebedia, 765, 766, 769
lebes, 224
Lechința de Mureș, 143, 275, 391, 392, 398, 634, 688
Lederata, 306, 365, 376, 405, 631, 655, 661, 795
legatus augusti, 314, 353, 354, 356, 371, 419
— legionis, 371, 372, 419
legături comerciale, 166, 169—171
legiuni, 299
legiunile în Dacia, 315, 371
legio I Adiutrix, 315, 371, 454
— I Iovia Scythica, 584, 589
— I Italica, 372, 485, 520, 524
— II Herculea, 584
— III din Africa, 394
— III Gallica, 315
— IV Flavia Felix, 314, 371, 372, 374, 655
— V Alaudae, 299
— V Macedonica, 356, 366, 371, 372, 374, 381, 407, 451, 458, 462, 463, 485—487, 489, 497, 504, 507, 520, 557, 579, 618, 649, 653
— — Oescus, 566
— — castru, 375
— VII Claudia, 372, 457, 644, 655
— X Gemina, 372
— XI Claudia, 371, 457, 485—487, 520, 521
— XIII Gemina, 315, 354, 355, 358, 359, 363, 371, 372, 381, 401, 407, 409, 420, 432, 450, 462, 463, 566, 649, 654, 660
— — canabae, 364
— — castru, 375
— XXII Primigenia, 372, 457, 644
leguli, 401
lengua, 789
Leningrad, 611, 702
Lentulus, v. Cornelius Lentulus
Lesbos, 193
lesh, 796

Leț, 39, 49, 103
leul peșterilor, 13, 15, 24
Levallois, 8
levalloisianul, 8, 9, 12, 18
Levedia, v. Lebedia
Lezoux, ateliere ceramice, 409
lex, 314, 633
lexic, 261
Liber, zeu, 334, 398, 439
Liber-Dionysos, 508
Libera, zeița, 398, 439
Liberalis, libert, 421
liberți, 358, 368, 402, 513
Libia, 597
librarii, agenți ai fiscului, 402
— în legiuni, 371
liburnae, 486
Licinius, împărat, 508, 582, 584, 590—592, 618, 651, 687
Licinius Crassus, M., 289, 478, 532
Lidia, 140, 165
Liga atică, 181
— de la Delos, 180
limbi: albaneză, 778, 782, 791, 794, 796
— arabă, 794
— armeană, 261
— baltice, 260—262
— bulgară veche, 747, 764, 797
— cimero-scită-iraniană, 160
— daco-romană, 633
— dalmată, 794, 796
— engleză, 791
— franceză, 794
— germanice, 791, 794
— geto-dacă, 258—262, 267, 279, 338, 777
— greacă, 261, 262, 778
— ilirică, 261
— iliro-mesapică, 261, 262
— indo-europene, 128—130, 261
— iraniană, 261, 262
— italiană, 790, 794
— italice, 232
— latină, 261, 262, 738, 777—779, 790, 794
— latină, în Dacia romană, 435
— macedoneană, 791, 794
— maghiară, 794, 797
— neo-greacă. 791, 794
— polonă, 794
— preindoeuropeană, 34
— olandeză, 791
— romanice, 744, 788, 790, 791, 794
limbi: romanică, daco-moesică, 794
— romînă, 578, 580, 605, 633, 747, 775, 777, 778, 782, 787, 788, 790—794, 796, 797, 806—808
— romînă comună, 797
— rusă, 794
— sanscrită, 261
— scitică, 155
— sîrbă, 792, 794
— sîrbo-croată, 791, 794
— slavă, 260, 262, 264, 761
— slavă-bisericească, 764
— slavă-meridională, 747
— slavă de răsărit, 747
— străromînă, 747, 804
— tracă, 160, 162, 260, 262
— traco-dacă, 260—262
— traco-daco-moesică, 794, 797, 806, 808
— turcă, elemente, 794
— ucraineană, 794
limes, 276, 352, 524, 582, 586, 590, 596, 609
— Alutanus, 377, 449
— Dacia Malvensis, 529
— dobrogean, 484, 584
— dunărean, 590, 655, 659, 660, 663
— german, 624
— retic, 624
— transalutanus, 352, 376, 378, 454, 456, 528, 644, 645, 657
Limigantes, v. sarmați
limitanei, 654, 663
lingua, 789
lingvistică balcanică, 791
liniar ceramica, cultura, 40—43, 46, 47, 49, 61, 63
Linsenkeramik, 99
Lipița, cultura, 265
Lipljan (Ulpiana), 795
Lipsca, 776
Lisimach, LVIII, 182, 184, 185, 193, 199, 218, 219, 228, 229, 237, 243, 317
— stater de aur, 240
Lișcoteanca, reg. Galați, 740
lithos, 3, 29, 36
Litterata, v. Lederata
literatores, 436
Lipova, 444
lobi cerebrali, 6
— frontali, 17
— occipitali, 17
loci, minerit, 401

locuință, tipuri, 37
loess, 8
Logrești-Birnici, r. Gilort, 149
lojne, 789
Lom, 649, 795,
Longinus, comandant de legiune, 303, 311
longobarzi, LXII, 627, 682, 706, 715, 720
Lopadea Nouă, 772
Lopatna, 740
Lovasberény, 108
Luca, 696,
Lucașovca, RSS Moldovenească, 244
lucerna, opaiț, 410
Luciu, 623, 634
Lucius Rufus, Val., proprietar, 410
Lucullus Varro, M., 492, 515
Luduș, r., 39, 710, 713
Lugoj, 275
Luka Raikoveţkaia, 740, 741
Luka Vrubleveţkaia, 8, 60
lumea egeană, 52
— greacă, 221, 239
— greco-romană, 338
Lumea Nouă, Alba Iulia, 42, 70
Luna de Jos, 625
lunae dies, 789
lunată, toarta, 105, 108
Lunca Ciurei, 244
Luncani (Grind), 234
— castru, 379
— r. Turda, 234
lundi, 789
lunedi, 789
lunes, 789
lup, 13, 22
Lupeni, 403
lupta, de clasă, 175, 255
— — cetățile grecești, 190, 196, 198, 276
— de gladiatori, 303, 304
— sociale, 191, 435
lusaciană, cultura, 131, 132, 157
— ipoteză, 142
Lusius Quietus, 302, 307
lusoriae, 486
Lutoasa, localitate, 103
Lychnidus, 462
Lyssus, 796

Macacus Florentinus, 4
macedoneni, LVIII, 189
— cucerirea Dobrogei, 198
— dominație, 227
— monede, 243
Macedonia, 53, 58, 93, 105, 107, 130, 181, 199, 218, 219, 225, 227—230, 232, 245, 247, 248, 256, 285—287, 455, 462, 477, 478, 481, 557, 588, 600, 612
— regat, 181, 182, 230
— Prima, tetradrahme, 248
macéha, 792
macellum, 493
Machairodus latidens, 8
Macrinus, împărat, 434, 454, 455
— Vindex, M., 356
Madara, 746, 761
madăr, 792
Madeleine, 17
maeștri statuari, v. daci
Maetonium, 238
magdalenian, 16, 17, 26, 28
— influențe, 25
maghiari, LXII, 671, 759, 761, 763, 764, 766—769, 772, 776, 777, 808
maghiari, cultură materială, 770
— genți de sabie, 769
— morminte de călăreți, 769, 771
— săbii curbe, 770
magister, 364, 369, 412, 496
— militum per Thraciam, 599
— militum in praesenti, 599
magistrați municipali, 612
Maglavit, 118
Maglemose, 27
Maidan — Pek, 109, 118
maimuțe antropoide, 4, 5
main, 789
Mainz, 644
Maior, proprietar, 410
Maiotida, 672
mal', 262
Malagbel, 439
— temple, 442
Malaia Perescepina, 611
Malu Roșu, 22
Malva, 262, 356, 366, 368
mama, 790
maman, 790
mamma, 790

mamo, 789
Mamusa, 495
mamut, 13—15, 24
Mangalia, v. Callatis
mansiones, 495
manus, 789
Mao-Dun, 695
Maramureş, 316, 352
Marcianopolis (Reka Devnia), 562, 564, 593, 604, 630, 641
Marcius Turbo, Q., generalul lui Hadrian, 349, 353, 354, 430, 449
marcomani, 257, 291, 298, 299, 305, 451, 452, 454, 557, 637, 683
— războaie, 374, 451, 526
Marcus Martinus, proprietar de atelier ceramic, 410
mardi, 789
Marea Adriatică, 132, 238, 248, 275, 325, 405, 719, 795
— Aral, 695
— de Azov, 24, 672, 756
— Baltică, 23, 25, 115, 120, 451, 682, 687, 690, 704
— Caspică, 139, 182, 756
— Egee, 140, 259, 458, 612, 654
— Ionică, 731
— Marmara, 181, 581, 597
— Mediterană, 52, 162, 256, 778
— Neagră, *passim*
— — bazinul, LXIV, 163, 181, 490
— — coasta de apus, 530
— — coloniile greceşti, 276
— — nord, 155, 256, 264, 317, 525
— — oraşe de la, 275
— — ţărmul, LIV, 265, 272
— — nordic, LIII, 181
— — tracic, 182
— — vestic, LIII, LVII, 181, 477
— — ţinuturile, LVII
«Marele Zeu», v. Histria
Marghita, r., 110, 147
Margum, 631, 659, 796
Margus, 795
Marisca, 656
Marisia, v. Mureş
Mariţa, fluviu, 50, 185
marmota, 22
Maroc, 7
Mars Gradivus, 643
Marte, 334, 439, 440, 551
martedi, 789
martes, 789
martirologii creştine, 589
martis dies, 789
Marus, v. Mureş
masculus, 792
Mas d'Azil, peşteră, 27
mashkull, 792
Massalia, 175
Massinissa, 189
Mastodon arvernensis, 8
— borsoni, 8
masteha, 792
Mauretania, 430, 449
mauri, 305, 373, 374
— Gentiles, 373, 450
— trupe, 456
Mauriacus, 596
Mauricius, 604, 605, 715, 720, 733
Mauricius Tiberius, 663—665
Maximianus, 686
Maximian Hercule, 602
Maximin Daia, 396
Maximin Tracul, 405, 434, 455, 640
Maximinus, 644
Maximus, general roman, 302
Maximus, împărat, 456, 562
Maximus, martir creştin de la Ozobia-Durostorum, 612
Mazaca, 502
Măcin, v. Arrubium
— r., 546
măciucă de piatră, cultura Decea Mureşului, v. unelte
Măgura, comună, reg. Stalin, 17
— carieră, 404
— Cetăţii, 679
— Tomii, 127
Mălăeşti, castru, 349, 379, 431, 520, 521, 524
Măluşteni, 4
Meandru, rîu, 163
Meda, 792
Medgidia, 116, 156
— r., 796
Mediaş, 144, 145, 235, 621
— r., 81, 122, 704, 711, 742
medice, războaie, 180
Mediterana, regiune, 132, 139, 142, 143, 400
— estică, 95

Mediterana, arie culturală, 46, 47
— componentă, 50
mediteranean, grup lingvistic, 128
— sudici 105
— trăsături, 112, 237
mediteranoid, 34, 40, 57, 69, 74, 105, 109, 114, 153, 693
medja, 792
Megara, 162, 167, 178, 208, 317
megleno-romînă, populaţie, 781, 807
Megyaszó, 111
Mehadia, castru, 376, 391, 458, 462, 654, 655
Mehedinţi, podiş, 657
Meleia, localitate, 324
Memnius al lui Asclepius, 402, 417
Men, zeu oriental, 544, 545, 554
menhir, 74
Menia Iuliana, 547
Menophilos, negustor, 501
Mensor, antreprenor Apulum, 411
Menumorut, 763, 772, 804
Mera, 454
mercoledi, 789
mercredi, 789
Mercur, 439, 684
Mercurii dies, 789
Merula, 338
merum, 399
Mesembria, 165, 183, 193, 194, 477, 483
meseriaşi, v. Histria, Dacia romană
Mesopotamia, 63, 611
meşteri ambulanţi, 118
— daci, 271, 272, 275—277
— pielar, coriarius, Sucidava, 412
— greci, 270
— romani, 270
meşteşuguri, 270, 274, 578, 598
— casnice, 32
— olăritului, la daci, 269
metalurgia cuprului, 37
metisaj, 105
Metodiu, 762, 764
meždina, 792
Meseş, 112
— munţi, 351, 376
mezocefal, 75
mezolitic, epocă, 25—27, 29, 30, 42
— tradiţie, 40, 52
mezozoic, era mijlocie a vieţii, 4
mëz, 792
mëzat, 792
mëze, 792
microlite geometrice, 26
microlitic cultură, 26
— tradiţie, 61
microlitico-megalitic, tradiţie, 38
microlitizare, 25, 379 — 381
Micia (Veţel), castru, 351, 368, 369, 373, 376, 391, 404, 406, 408, 454, 457, 621, 625, 628, 736
— mine de cupru, 403
— staţiune vamală, 416
Micene, 130
— cultură, 115, 125, 130, 163
— epocă, 110
— rapiere, tip, 113, 115
— spaţiu, 120
miercoles, 789
Miercurea Ciucului, 141, 275
migraţia popoarelor, 578, 581
migraţii egeice, 132
Mihai Bravu, comună, 601
Mihail al III, LXVI
Mihalkovo, 142
Milano, v. Edictul
Milcov, 747
milesieni, 179
— coloniţti, 165
Milet, 162, 165, 167, 172, 173, 176, 178, 179, 181, 210
miliar, stîlp, 405, 586, 592, 593, 653
Miliare, rîu, 708
milites lanciarii iuniores, 601
— limitanei, 582
— nauclarii, 582
— palatini, 582
— primi Constantiniani, 584
— primi Gratianenses, 584
— riparienses, 654
— scythici, 582, 584
— secundi Constantiniani, 582
— superventores, 582
militia equestris, 372
Mindel, 5
Mindel-Riss, 8
Mina, martir, 610
mine de aramă, Dacia, 272, 283, 403
— de argint, Dacia, 277, 403
— de aur, Dacia, 277, 358, 400
— de fier, 217, 359, 403
— de plumb, 403
minerit, 274, 404

mineri dalmatini, 445
— geto-daci, 324
Minerva, 421, 439
Minucius Rufus, M., 285
Minusinsk, 769
Mircea Vodă, r. Măcin, 546, 555
Mircea Vodă, r. Medgidia, 804
Miriştea (Edilchioi), 593
mirte, 789
mistreţ, 22, 24
Mithras, 439, 440, 546, 549, 554, 555
— temple, 442
Mithridate VI, Eupator, 195, 196, 198—200, 287
Mitilene, 413
Mitoc, 9, 13, 18, 20, 23, 679
Mizil, 657
— r., 22
Mînăstirea Dealu, 798
Mîrleanu, sat, 485, 601
«mîţe» de fier cu colţi, la daci, 268
Mnesistratos, 193
Mocanu, ostrov, 17
mod de producţie, la geto-daci, 316
— sclavagist, 162
modhullë, 791
Moesi, 199, 503
Moesia, LXIII, 255, 262, 264, 289, 290, 292, 293, 297—299, 303, 304, 306, 370, 408, 434, 435, 443, 444, 448, 453, 458, 460, 466, 481—484, 498, 530, 547, 550, 580, 581, 598, 608, 640—642, 651, 655, 674, 676, 683, 684, 703, 778, 788, 793, 795—797, 806, 807
— Inferior, 298, 306, 316, 349, 350, 352, 395, 424, 449, 455, 456, 490, 498, 499, 517, 518, 523, 527, 558, 560, 563, 579, 581, 588, 630, 639, 640, 641, 643, 644
— Prima, 658
— Secunda, 581, 593, 600, 601, 604, 605
— Superior, 305, 308, 309, 356, 371, 452, 463, 579, 631
Moigrad, v. Porolissum
— Hallstatt, 147, 148
— Tăuteu, 148
Moldova, *passim*
Moldova, comună, Banat, mine de aur, 400
Moldova Veche, castru, 376
Moldovenească, R.S.S., 4, 8, 40, 103, 113, 152, 244, 678
Moldoveneşti, localitate, 741
molitvă, 764
Molocinaia, rîu, 117
Momoteşti (Rusidava), 408
monede, 172, 173, 216, 277, 290, 325, 327, 433, 602
— anonime, de bronz bizantine, LXVI
— bizantine, LXVI
— callatiene, 167
— cetăţile pontice, 192, 499
— dacice de argint, 241, 242, 271, 272, 275
— greceşti, LXV, 240, 271
— macedonene, LXV, 271, 272
— romane, LXV, LXVI, 275, 414, 525
— tasiene, 242, 272
monetară, criză, 463
monetării imperiale în Dacia, 449
mongoli, 769
Mongolia, 714
mongoloid, 693
monofiziţi, 598, 599
monogamie, daci, 268
Monopyrgia, 651
monoteism, 330
monoxyla, 228
Mons Claudianus (Gebel Fatîre), 315
Monteoru, 112, 127
— cultura, 67, 91, 93, 97, 101—107, 112, 115, 117, 121, 127, 128, 131, 230
monumentul de la Adamclisi, 491, 531, 533, 535, 536, 538
Morava, 58, 108, 225, 263, 265, 795
Moravany-Dlha, 19
moravi, 761, 763
— statul, 744
Moravia, 238, 729, 744, 762, 767, 795
moravo-bohemiană, arie culturală, 744
morene, 8, 26
Moreşti, r. Tg. Mureş, 114, 235, 244, 636, 688, 709, 710, 712—714, 741, 785, 786
— necropolă, 392
morminte de călăreţi, 770
— cu cutie de piatră, 77, 78
— cu ocru, 74
— regale, de la Micene, 130
mormînt tumular, tip, 126
— cu urnă, 127
morovlahi, 781, 807
Moscova, 698
Mosianus, 729
Mostiştea, 703

Moşneni, r. Negru Vodă, 500, 510, 511
Moustier, 12
Movila Mare, Nuşfalău, 751
mozaic, paviment, 710
Mucatra, 394
mudar, 792
mun, 789
Muncelul, castru, 379
municipium, 362, 365, 489
— Aelium Hadrianum, Napoca, 363
— Aurelium Apulense, 364
— Septimium (Apulum), 453
— Septimium Apulense, 364
— Septimium Porolisense, 366
Muntele Sfînt, Kogaion, 332
Muntenegru, 27
Muntenia, *passim*
Mureş, 42, 47, 50, 70, 102, 107, 108, 110, 112, 234, 235, 262, 263, 265, 266, 286, 293, 306, 310, 351, 364—366, 376, 405 407, 408, 450, 621, 634, 684, 708, 713, 714, 722, 744, 763, 766, 767, 772, 786
Murgeni, 4
muri caespiticii, 379, 521
Murighiol, 243, 246
Mursa, 631, 729
Mursianus, 728, 729, 730
murus Gallicus, 320
Museus, v. Buzău, rîu
Musokios, 605, 733, 748
musterian, 10, 13—15, 17, 18, 21
— cultură, 12, 18
— superior, 14
— tehnică, 18, 20
— terase, 14
mutationes, 495
muze, 207, 210
Myrmekion, 172
Myro, 418

Nagyrév, cultura, 107
Naissus (Niş), 298, 405, 458, 565, 630, 659, 660, 683, 758, 795, 796
Nandru, 13
— vale, 42
Naparis (Ialomiţa?), 266
Napoca (Cluj), 267, 357, 362, 363, 366, 367, 383—385, 390, 394, 405—407, 410, 415, 420, 424, 449, 454, 456, 618, 623, 625, 628, 630, 635, 795
Narses, 738
Nasta, balta, 109
Naucratis, 165
Naulobatus, 564
nautae, 406, 407, 503
Neandertal, tip, 7, 11, 12, 16, 17
Neapolis, Crimeea, 155
Neapolis, Siria, 502
Nedao, 661, 700, 701, 706, 708
Nedinum, 413
negotiatores provinciae Apulensis, 412
Negotin, 795
negroide, caractere, 14
negustori, 163, 175, 283, 375, 612
— la daci, 271, 273, 275, 281, 412, 413
— greci, 165, 166, 273
— histrieni, 170, 173
— orientali, 502
negustori romani, Popeşti-Novaci, 273
Neiaduno, v. Noviodunum
Nemesianus, librarius, 423
Nemesis, 440, 442
Nemeti, 263
neoantrop, 14
neo-greaca, v. limbi
Nera, 152
Nero, împărat, 290, 293, 295, 484, 518
Nerva, împărat 300, 302
Netao, 700
Neuchâtel, 216
nevesta, 792
nevjastă, 792
Nezvisko, RSS Ucraineană, 740
Niceea, 589
Nicephoros I, 758
Nicetas din Remesiana 633
Nicolae Bălcescu, comună, 704
Nicomedia, 502, 503
Nicopolis ad Istrum, 315, 563, 630
Niculiţel, 592
Nigrinus Avidius, C., guvernator, 353
Nikolaev, 115
nimfe, 409
Nipru, 27, 60, 140, 155, 277, 527, 671, 672, 680, 682, 683, 704, 728, 740, 741, 756, 761, 765, 766, 769
— mijlociu, 115, 687, 734, 735, 737

Nireş, 624
Nistru, 8, 60, 113, 155, 172. 238, 264, 265, 517, 593, 640, 671—674, 678, 684, 685, 696, 697, 728—730, 757, 766
Niş, v. Naïssus
Nitra, 767
noi, 789
Noricum, 443, 498
nos, 789
Noua, cultura, 113, 114, 117, 128, 131, 144, 149, 601
nous, 789
Novae (Şiştov), 520, 524, 563, 630, 660, 661, 665, 795, 796
Novi Pazar, 746.
Noviodunum (Isaccea), 243, 486, 487, 504, 549, 554, 584, 589, 593, 596, 601, 610, 612, 728—730, 795
Noviotunensis, v. Noviodunum
Novovicus, 601
nuera, 790
nuere, 790
numerus burgariorum et veredariorum, 373, 380, 431
— Campestrorum, 373
— exploratorum Germanicianorum, 373
— Illyricorum, 374
— Maurorum E (sau S), 373
— Maurorum Miciensium, 373, 374
— Maurorum Optatianensium, 373
— Maurorum Tibiscensium, 373
— Palmyrenorum Optatianensium, 373
— Palmyrenorum Porolissensium, 374, 458
— Palmyrenorum Porolissensium sagittariorum c.R., 373
— Palmyrenorum Tibiscensium, 373
— singulariorum peditum Britannicorum, 373
— Surorum sagittariorum, 373, 524
Numidia, 189
nuora, 790
nurus, 790
Nuşfalău, 742—744, 751, 753

Oberkassel, 16
obsidiană, 32, 40, 43, 61
obşte, 369, 609
— gentilică, daci, 271
— gentilico-tribală, 281
— sătească, 271, 397, 506, 509, 510, 577, 609, 799
ocat, 792
occhio, 789
occident, 216, 220, 221, 238, 596, 597
occipital, 6
ocet, 792
Ocna Dejului, 403
Ocna Mureşului, v. Salinae
Ocna Sibiului, 113, 403, 621, 625
ocne de sare, 403
Ocnele Mari, 403
Ocorses, 761
ocru, 69
Octamasades, 167
Octavian, 274, 289, 295, 334, 478
oculus, 789
Oder, 120, 244
Odessos, 164, 182, 209, 240, 483, 601, 611, 630
Odoacru, 596, 597
Odobeşti, 519
Odobeşti, r. Titu, 224
Odorhei, castru, 377
— r., 621
odrizi, 167, 172, 218, 226, 227, 256, 482, 496
oeil, 789
oenochos, 225
Oescus (Ghighen), 298, 463, 485, 631, 640, 649, 652, 653, 659—662, 746, 795
officium, 371
Ofnet, 52
oglindă grecească, bronz, 224
Ohaba Ponor, 10, 13—15, 20, 24
Oinac, 688
Oinopes, trib, 178
Oituz, 103, 350, 377, 405, 522, 526
Oituz, rîu, 349
oium, 682
ojo, 789
Olanda, 36
olandeză, v. limbi
Olbia, 165, 166, 172, 173, 181, 182, 188, 193, 199, 265, 286, 477, 503, 528, 560, 671, 672, 675, 684
— Protogenes, 679
Oldoway, 7
oldowayan, 7, 9

Olt, 8, 9, 40, 46, 47, 58, 63, 70, 80, 98, 105, 106, 228, 235, 262, 267, 292, 310, 349, 352, 365, 377, 405, 406, 408, 431, 454, 519, 528, 621, 642—645, 649, 652, 653, 660, 675, 676, 688, 705, 708, 786
Olteni, r. Sf. Gheorghe, castru, 351, 377, 621
Olteni, reg. Bucureşti, 634, 638, 647, 690, 692, 693
Oltenia, *passim*
Oltenița, 55, 521, 616, 795
Omharus, 708, 711
Omurtag, 744, 760, 761
Onegavon, 761
Onesimus, sclav, 418
Ongl, 757
ongle, 789
opaițe la daci, 276, 324, 325
— greceşti, 195
— romane, 610
— tipar, 410
opal, 18
opinci, daci, 268
oppidum, 233, 240, 317, 594
Oppius Sabinus, C., 297
opresiune de clasă, geto-daci, 288
opritori de cai, Hallstatt, 144
Optatiana (Zutor), 373, 377
optiones, 372
opus dacicum, 320
— incertum, daci, 275, 321
— signinum, 321
Oradea, 52, 80, 711
— r., 110
— reg., 18, 110, 742, 751
orakla, 789
oraşe, 348, 359, 368, 453
— antice, 166
— daci, 456
— greceşti, administraţie, 184
Oraşul Stalin, 98, 113, 703
Oravița, r., 267
Orăştie, 40, 42, 70, 149, 278
— munţi, 221, 246, 267, 270, 272, 275—278, 280, 283, 290, 296, 297, 306, 311, 319, 322, 324, 337, 379, 536
— r., 113, 152, 267, 744
Ordessenses, 230, 266
Ordessos, 266
ordo, Ampelensium, 365
— augustalium, 360
— curialium, 487
— decurionum, 364, 367, 419, 487, 525
— equestris, 355
orecchio, 789
oreja, 789
oreille, 789
Oreopithecus, 4
orfism, 331
Orgame, 259
organizare gentilică, 296
— tribală, 33
Orhei, R. S. S. Moldovenească, 244
Orheiul Bistriței, castru, 377, 381, 391
Orient, 90, 140, 218, 373, 386, 394, 439, 443, 446, 447, 451, 465, 490, 560, 588
— apropiat, LVII, 35, 38, 318, 663
— mijlociu, 90
orînduirea comunei primitive, 260, 283
— gentilică 274, 282
— gentilică, descompunere, 123, 163
— sclavagistă, 163, 281, 347, 587
Orlea, r. Corabia, 109, 151, 441, 445, 629, 735
Orodel, r. Plenița, 109, 131
Oroles, 243, 244, 282, 318
Orşova, 262, 267, 624, 654, 661, 795
Örkö, 98
osădi, 792
osănditi, 792
oseți, 681
osi, 293
Oskol, rîu, 23
osteologic, 72, 153
Ostia, calendarul-cronică, 314
ostrogoți, 596, 685, 696, 697, 701, 703, 756
Ostrovul Corbului, 97, 118
Ostrovul Mare, r. Cujmir, 109, 225
Ostrovul Şimian, reg. Craiova, 237
osuditi, 792
Otomani, 107, 108, 110, 111, 124
— cultura, 91, 101, 102, 110—112, 115, 117, 126, 128
Ovinius Tertullus, C., 558
Ozobia, 612
oxid de mangan, 16

Pacorus II, 305, 306
padi, 792
Padjitan, 7
padule(m), 792
Pagan, 757
paganus, 633
pagus, 368, 621
pagus, paganus, păgîn, 612
Pagus Aquensis, 369
Pairisades al II-lea, 189
Pakistan, 7
palaios, 3
Palanca Nouă, 661
Palatca, 635, 688
Palatiolon, 662, 665
paleolitic, 3
— alpin, 13
— întîrziat, 26
— superior, 25—28
paleomediteranian, 50
paleometalică, epocă, 90
paleozoică, 4
Palestina, 35, 132
Palmatis, 601
palmeta, 769
Palmira, 374, 502, 565
palmireni, 305
paloş curb, 305
Pamphyloi, trib gentilic, 178
Panaghiurişte, 227
Pančevo, 38
Pantelimonu de Sus, 494, 547, 601
Panticapaion, 165, 166, 702
Pannonia, 257, 264, 285, 289, 292, 293, 295, 298, 305, 314, 351, 376, 390, 395, 405, 430, 439, 443, 448, 449, 452, 454, 463, 498, 629—632, 646, 660, 700, 702, 715, 719, 756, 766, 778
— Inferior, 349
— legendă pe monede, 465
— nord-vest, 281
— Secunda, 715
— Superior, 463
Papiria, trib, 359
Parîng, 8
Parthia, 256, 287
partic, război, 313
Partoş, 364, 618, 763
parţi, 300, 306, 456
Paschae (paşte), 633
pascua, 400
Paspirius, rîu, 733
Pastirsk, 735, 737
Passia, 418
Patavissa, v. Potaissa
pateră, 225
Patricius, 598
Paternus 610, 611
patrimonium Caesaris, 358
patronus, 412, 608
Pădureni, r. Panciu, 529, 637—638
pănditi, 792
Păuleni, castru, 377
peau, 789
Pécel, cultura, 107
pecenegi, LXII, 671, 763, 764, 766
Pecica, 96, 107, 119, 151, 236, 275
— r., 122
Pecina, 792
peccatum, 633
pedatura inferior, 584
— superior, 584
pedites singulares, 374
— Britannici, 373
Peisistratos, fiul lui Mnesistratos, 193
Pekin, 6
Pelendava (Craiova), castru, 378
pelle, 789
pelle(m), 789
Peloponez, 600, 786, 797
pene de fier, instrumente romane de minerit, 401
— de lemn, instrumente romane de minerit, 404
Peninsula Apenină, 256
— Balcanică, LVII, LXII, 38, 108, 147, 182, 218, 225, 227, 245, 247, 260, 285, 300, 309, 317, 580, 651, 661, 683, 703, 715, 720, 734, 740, 749, 753, 757, 776, 780—783, 786, 787, 789, 792—798, 806, 807
— — răsărit, 256, 259, 260
— — de vest, 261
— — nord est, 256, 258, 263
— — nord vest, 108
— Iberică, 233
— Scandinavă, 26, 682
— Taurică, 484
pentapolis, 516
«Pe Podiş», 21
per, 262
Perja, Valea, 678

peregrin, 357, 368, 419
Peregu Mare, r. Pecica, 721
Pergam, oraş, 353, 431
— regat, provincie, 256
Periam, 107, 698
Periam-Pecica, cultura, 98, 102, 106—109, 112, 117, 128, 130
Pericle, 171, 180, 196
Perieni, 40
Perint, 164, 502
Perişani, castru, 377
Perseu, 245
Persia, 659
Persic, golf, 677
perşi, 171, 179, 223, 230, 260, 331, 604, 695, 715, 719
— expediţie, 170
— regat, 182
— stăpînire, 188
Perşinari, tezaur, 122
— topoare de argint, 120
Perun, 752
pervigilium, 633
Pescennius Niger, C., 453
Peschiera, tip, 151
pescuit, 172
— greutăţi, 171
peşteră, 792
Peştera, localitate, 13, 17, 20,
Peştera Mare, r. Mediaş, 742
Peştera Muierilor, 14
peşteri, 789
Petra (Camena), vicus, 541, 606
Petreşti, cultura, 53, 65, 70, 71, 81
Petrodava, 267
Petros, general bizantin, 60, 733
Petroşani, 796
— r., 275
Petru, rege bulgar, 764
Peuce (gura), 482
peucini, 243, 451
phalerae, 672
Phanagoria, 165
Philippopolis (Plovdiv), 405, 558, 563
Philippus, 705
phyle, 768
pial, 789
Piatra Neamţ, 77, 78, 114, 267, 273
Piatra Olt, 657
Piatra Roşie, cetate dacică, 278, 279, 308, 309, 319—321, 326, 332, 335, 336
Piatra de Veghe, 98
pictură crudă, 59
— cu grafit, 56
piel, 789
Piephigi, 266
Pieporus, 262, 526
pietrar, 404
Pietroasa, tezaur, 692, 698, 699, 784
Pietroasele, castru, 349, 431, 520
pileaţi, 281, 283, 302
pintadere, ştampile din lut ars, 39, 65, 68
Pipera, 273
Pir, localitate, 110, 111
pir, ospăţ funerar la slavi, 753
Piragast, 733, 748
Pireu, 180, 181, 188, 193
Piroboridava, 267, 405, 517, 522, 523
Pirustae, 357, 383, 401
Piscu Cornişorului, 58
Piscu Crăsani, 240, 242, 246, 290, 518
Pisistrate, 169
Pitagora, 331
Piteşti, 528
— reg., 8, 55, 804
pithecantropus, 5—7
— robustus, 6
pithecos, 5
pithoi, dolia, la daci, 244, 269
Pîrîul Negru, 103
planoccipital, 105
Plautius Silvanus Aelianus Tiberius, 290—293, 483, 484, 490, 518, 674
Plateypegiae, 584
plebe, 317
— la gali, 281
plebei, 281
pleistocen, 3, 7
Pleniţa, 735
— r., 39, 58, 73, 74, 81, 106, 131, 146, 149, 151
pliocen, perioadă terţiară, 4
pliseuri, tehnică pentru decorarea vaselor, 61, 62
Pliska, 757, 761
Ploeşti, 657, 803
— reg., 22, 593, 785
— Triaj, 74, 102, 681
Plopăt, 18
Ploscuţeni, pe Siret, 518, 696
Plovdiv, 757
plug, 768

plug cu brăzdar de fier, epoca Latène, 216
Plugova, 655
Pluton, zeu, 209
pluvială, perioadă, 7, 26
pocal, vas scitic, 226
Podei, Tîrgu Ocna, 61
podoabe, obiecte, 277, 610
Podoli, cultura, 151
Podolia, 75, 77, 238
podul lui Traian, 363, 406, 416, 654
Poetovio, 462, 630
Poiana, r. Tecuci, 97, 102, 121, 131, 152, 224, 230, 231, 240, 242, 244, 246, 247, 267, 269, 273, 274, 276, 290, 317, 325, 349, 517, 518, 522
Poiana-Coţofeneşti, coif de aur, 159, 226
Poiana Roman, aşezare, 22
Poiana Ruscăi, 807
Poieneşti, r. Vaslui, 231, 244, 272, 529, 634, 637, 638, 645, 676, 678, 679, 685, 686
Pojejena de Sus, r. Moldova Nouă, 376, 649, 655
poliani, 685
Policrate, 169
policromie, 71
polis, daci, 246, 273
— Dobrogea, 184
polistai, 337
politeism, 329
Pollux, 209
Polonă, R. P., 8, 27—29, 75, 238, 683, 717
Poltava, 611
Pomerania, 120
Pomet, castru, 366, 377, 452, 454, 463, 620
Pompei, oraş, 291, 787
Pompeius, 284, 287, 477
Pompeius Falco, Q., 539
Pompeius Valens Lucius, 498, 508
Pompeius Pius C., 490
ponduri, LXVII, 516, 201
Pons Aluti (Ioneştii-Govorii), castrul, 377
Pons Augusti, vama, 416
Pons Vetus (Cîineni), castru, 377
Pont, regat, 287
pontarh, 483, 491
Pontes, 661
pontic, cetăţi, adunarea poporului, 178
— cetăţi, arhitect, 193
— cetăţi, teritoriul rural, 196
— oraşe, 169, 171, 173, 223, 276, 547, 549, 560
pontic, regiuni, LV, LVII, 256, 266
— zona, 157
pontifex maximus, 550
ponto-bithyni, 357, 406, 412
Popeşti, 152, 240, 242, 246, 247, 273, 274, 284, 290, 317, 321, 326, 335, 518
Popina, 740
Porata, v. Prut
Porceşti, r. Roman, 529, 638, 639
por(is), 262
Poroina, 247, 672
Porolissum (Moigrad), r. Zalău, 267, 275, 314, 315, 337, 348, 352, 354, 362, 363, 365, 366, 368, 376, 377, 380—382, 390, 392, 404, 405, 407, 408, 416, 420, 423, 441, 442, 450, 452—456, 463, 464, 526, 620, 628, 629, 631, 635, 747, 795
— cărămizi cu excerciţii de scriere, 436
— tipare pentru aplicare ornamente, 410
porta decumana, 380
— praesidiaria, 586
— praetoria, 380
— principalis dextra, 380
— principalis sinistra, 380
porticus forensis, 610
— vialis, 610
portorium publicum Illyrici, 415
— ripae Thraciae, 482, 490, 499, 504
Portugalia, 7
port(ughez), 792
Porţile de Fier, 42, 47, 58, 94, 108, 649, 655, 767
Porţile de Fier ale Transilvaniei, 299, 306, 308
Porumbenii Mici, r. Cristurul Secuiesc, 634, 714
Poseidon, 210
— Heliconios, 210, 551
— taurii, 551
Posmuş, 158
possessio, 357
possessores, 397
postglaciar, perioadă, 26
Potaissa (Turda), 267, 356, 363, 365—367, 371, 372, 374, 376, 381, 383, 390, 405, 407, 408, 413, 415, 420, 443, 451, 453, 458, 618, 625, 628, 631, 649, 795
— cimitir roman, 391
— templu, 462
— vicus, 366, 369
Potelu, lacul, 109, 661

Potulatenses, 266
praca, 792
praedenecenti, 760
praefectus, 280, 369, 374, 412, 449
— Aegypti, 349, 449
— alae, 372
— castrorum legionis, 371
— cohortis, 372
— Daciae Inferioris, 354, 448
— legionis, 371, 372, 584
— orae maritimae, 481, 516
— praetorio, 449
— Ponti, 182
— ripae, 584
praepositus, 374
— Thraciae, 182
praeses, 582
Praetorio, 796
praetorium, 380
Praga, ceramică, tip, 730, 734, 735, 738, 744
Prahova, rîu, 102, 105, 273, 349
Prahova, fostul județ, 159
Prajnița, 741
prandium, 792
Prastina Messallinus, 643
prašta, 792
pre-boreal, 26
Precucuteni, cultura, 44, 60, 61, 63—66
— I, 60
— II, 60
— III, 60, 62
Predavenses, 266
Predeal, 118
Předmost, 16, 17
pregotic, fondul autohton, 687
premeždije, 792
presbyter, 633
prescitic, perioadă, 153
Preslav, 763
Priam (mozaic), 444
pridianum, 522
primate, 4
primi pili, 371
princeps adsign. ex municipio Splono, 357
— loci, 507
principales, 371, 372, 374
principate scite, Dobrogea, 196
Pripet, 682, 735
Priscus, general, 720
Priscus, L., 563
pritani, Atena, 178
Probus, 566, 623
Proclus, 641
Procopius, uzurpator, 592, 659
procurator, 415
— Augusti, 354, 419
— Augusti, agens vice praesidis, 356
— Augusti, vice praesidis, Daciae Inferioris, 353
— aurariarum, 358, 402, 419
— Daciae Porolissensis, 356
— financiar, 356
— cum iure gladi, 449
— presidial, 355, 356
producția de mărfuri, 164, 169, 170, 190, 272, 273, 409
— aur, 409
— Dobrogea, 500
— fier, 409
— lemn, 409
— lînă, 409
— locală, 173, 175
— miere, 409
— sare, 409
produse, agricole, 165
— meșteșugărești la daci, 271, 275, 278
Propontida, 164, 170, 171
proprietate, comună, 33
— obștească, 119, 217, 271
— personală, 33
— privată, 122, 217, 271
propulsor, 23
Prosea, deal, 18
Protas, 418
proterozoic, era timpurie a vieții, 4
proto-Boian, faza, 49, 63
protobulgari, 744, 758, 761
— aristocrație militară tribală, 757
— stat, 761
— vase, 760
protocucuteni, 60, 61, 65, 67, 69
proto-dorian, ramură, 110
protoeuropoid, 34, 52, 74, 105, 114
Protogenes din Olbia, 679
proto-iliric, grup, 110
protoneolitic, 36
protopaleolitic, 7—10
provensal, 792
provincii sud-dunărene, LXI, 581, 594
Prut, LXII, 9, 13, 14, 20, 22, 23, 40, 60, 61, 63, 64, 76, 94, 103, 126, 131, 132, 148, 159, 170, 224, 265, 266, 581, 674,

678, 679, 685, 696, 786
psalii, 117, 141, 144, 150
— de os, de la Tariverdi, 159
pseudo-monoteism, 330
Ptolemeu, al lui Lagos, 184
Ptolemeu, Filadelful, 189
publicani, 415
Publicius Anthus, P., 421
Publicius Cletus, 421
Pudentilla Messia, 506, 558
puditi, 792
puer, 262
Pulpidava, 757
Purcăreni, castru, 379
pustia geților, 182, 672
puteus, puț în mine, 400, 401
Putineiu, castru, 379
Puținei, r. Tr. Severin, 368, 654
pyll, 792
Pyretus, v. Prut
pyrgi, 584
Pythios, Apollo, la Callatis, 210

Quadratus, v. Iulius
quadragesima, 633
quaestor, 367, 496, 601, 603
Quartine vivas, 621
quatre, 789
quattro, 789
quattuor, 789
quattuorviri, 367
Quesor, 601
quinque, 789
quinquennalis, 367, 487, 489, 525
— perpetuus, Callatis, 492
— teritorii Capidavensis, 507

Racatriae, trib, 263
Racovița, castru, 377
Radiuvené, 227
Radogast, 605, 733
Radu Vodă, așezare, 740
Raetia, 372, 376
Raiki, 740
Ramae, 238
Ramidava, 238, 520
Rapoltu Mare, r. Hunedoara, 152
Rasova, 586, 593, 601
raspuce, 792
Rast, așezare, 47, 49, 51, 68
— aspect cultural, 46
Ratiaria (Arčar), 298, 463, 566, 631, 649, 659, 664, 795, 796
ratio patrimonii, 358
Rangifer tarandus, 13
rauraci, 263
Rausimodus, 651
Razelm, lac, 729
Razgrad, 159
razpăntie, 792
Răcari, castru, 373, 378, 381, 398, 408
Rădăcinești, castru, 377, 379, 431
Războieni-Cetate, castru, 377
răscoale, daci, 349, 428, 430
Războieni-Feldioara, 736
răzuitor, musterian, 10, 12
Reca-Petroșani, castru, 520, 521
Reci, r. Sf. Gheorghe, 53, 621, 688, 693
Recidiva, 631, 662
Reciper, 262
Regalianus, 390, 396, 434, 463
regi, daci, 283, 284, 288, 289, 298
Reghin, 147, 621
Regio Ans(amensium), 358
regiones, 358
Reka Devnia, v. Marcianopolis
relații gentilice, 577, 578
— de producție, 279, 291
— de schimb la daci, 275, 277
— sclavagiste, 274, 282, 283
religii orientale, 209, 587
Remesiana (Bjela Palanka), 795
ren, 13, 14, 21, 22, 24
restitutor Daciarum, 364
Reșca, v. Romula
Retevoiești, 80
Retezat, 8
Retiaria, v. Ratiaria
Rezina, R.S.S. Moldovenească, 152
Rhabon, 267
Rhaos, 452
Rhaptos, 452
Rhascuporis, 480
Rhatacenses, 266
Rheinzabern, ateliere ceramice, 409

Rhemaxos, 189, 243, 244
Rhinoceros antiquitatis, 13
— etruscus, 8
Rhodope, munți, 259, 581, 564
Rhoemetalces, 480
rhyton, 328
— de argint, 672
— Poroina, 247
Rin, 233, 291, 373, 409, 503, 624
rîn(d)ză, 792
rinocer, 11, 15
— etrusc, 8, 9
— siberian, 13, 14, 24
Ripa Thraciae, 289
ripenses, 582
Ripiceni, 9, 10, 13—16, 22
Riss, 5
Riss-Würm, 7—9, 16
Rîmnicu-Vîlcea, r., 100
rîs, animal, 13
rîșniță, 585
Rîșnov, v. Cumidava
Rîul Vadului, castru, 377
Rjahovo, 795
« roata solară », 125
robia patriarhală, 123
Rodos, 162, 165, 169, 173, 187, 191, 207, 244, 246
rodieni, 188
rado-ionic, ceramică arhaică, 224
Rodna, 8
rojanițe, 753
rojdenițe, 753
Roles, 274, 478, 479
Roma, *passim*
romani, *passim*
roman, civilizație, 221, 233, 687
— colonișți, 387
— epocă, 209, 210, 265, 267
— expansiune, 282, 290
— factor, 218, 247
— influențe, 223, 291
— imperiu, 285, 291, 296, 297, 302, 329, 779, 782
— monetă, 291
— negustori, 273
— oraș, 704
— stat sclavagist, 293, 300, 616
— stăpînire, 615, 621, 778
— temple, 367, 501
— tezaure, 276, 414
romanic, elemente, 781
— populație, 701, 708, 738, 792
romanitate, 580
— balcanică, 605
— în Dacia, 386
— la nordul Dunării, 388
— tracă, 596
romano-bizantin, stăpînire, 285
romano-provincial, ceramică, 784
romanizarea Daciei, 386, 445
romeic, populație, 781
Romita, castru, 377
romîni, 578, 580, 615, 616, 707, 775—777, 781 — 783, 786, 787, 798, 799, 806, 808
Romînă, R.P. *passim*
Romînaș, castru, 376
Romula (Reșca), 365—368, 373, 382, 405, 406, 409, 411, 415, 437, 438, 440, 443, 457, 464, 616, 629, 631, 653, 657, 795
— apeducte subterane 442
— ateliere de gravat, geme, 411
— carieră de piatră, 404
— castru, 377
— tezaure monetare, 434
— terme, 442
— tipare pentru a aplica ornamente, 410
Ros, 735
Rosalia, rusalii, 557, 633, 753
Rostislav, 761
Roșia, 277
Roșia Montană, 795
Roșiorii de Vede, castru, 106, 115, 379, 528
Rotbav, 101
Rovine, 107, 122
roxolani, 265, 291—293, 297, 305, 306, 311, 315, 349, 350, 353, 405, 430, 447—449, 451, 453, 519, 523, 525—529, 670, 672—675, 679, 680, 694
— invazia, 431
Rua, 700
Rubobostes, 244, 282, 318
Rucăr, castru, 349, 352, 379, 431, 524, 528
Rucăr, Scărișoara, 521
Rufius Decibalus, Sextus, 385
Rufinus, sclav, 418
Rufus, Napoca, proprietar de atelier ceramic, 410
rug, de incinerație, la daci, 338
— cultura Monteoru, 127

Ruginoasa, 61
rune, 760, 763
Rupea, 40, 742
— rîu, 705
Ruptura, 76
rus, 702
rusalce, 753
Rusca Montană, marmură, 404
Rusciuc (Ruse), 795
Rusia, 717
— Kieviană, 772, 803
Rusidava (Momoteşti), castru, 377

sábado, 789
Sabar, vale, 55
sabata, 789
sabato, 789
sabbatum, 789
Sabin, 757
Sabinianus, guvernator al Daciei, 453
sacerdos, arae Augusti, 360, 368, 419, 441
Sacidava, 495, 504, 582
sadagari, 596
Sadovoskokale, 665
Saeş, 101
Safrax, 697
sagittarii juniores, 601
Salanus, 763
Saldenses, 266
Salinae (Ocna Mureşului), 147, 368, 403
saline, 403, 659, 763
Salmoxis, v. Zalmoxis
Salona (Salonic), 413, 605, 786
Salsovia (Mahmudia), 504, 584, 591, 612
sambatum, 789
samedi, 789
Samo, 715, 717
Samos, 165, 169, 173
Samothrace, cultul zeilor, 209, 554
Samus (Someş), 43, 112, 234, 262, 266, 375, 377, 405, 786
sanctuare tribale, 124, 125, 210
sanctus, 633
sanitosus, 796
sanscrita, v. limbi
Sansi, 695
Sappo, 590
Sarapis, 502, 554
Sardeates, 401
sare, 92
Sargetia, 304
Sariaces, 195
sarissai, 228
Sarkel, 766
sarmaţi, 181, 256, 264—266, 275, 277, 285, 291, 293, 305, 403, 447, 448, 451, 479, 483, 518, 529, 534, 581, 586, 588, 590, 608, 639, 654, 659, 670—674, 676, 678, 679, 681, 682, 684, 685, 687, 694—696, 698
sarmaţi Argaragantes, 657, 658, 681, 682
— alano-roxolani, 292
— cultură, 637, 676
— iazigi, 257, 264, 285, 557, 672, 673, 675
— Limigantes, 657, 658
— regali, 672
— roxolani, 639, 672, 674
Sarmaţia, LXII
Sarmizegetusa, 262, 267, 300, 301, 303, 307, 310—312, 356, 357, 359, 360, 362, 365—369, 371, 398, 404, 405, 407, 408, 411 415 419—421, 423—426, 429, 434, 440, 443, 449, 456, 457, 462, 616, 628, 736
— apeducte, 442
— cărămizi cu exerciţii de scriere, 436
— centru religios, 314
— for, 422
— monetărie, 414
— mozaic, 444
— organizaţii ale fabrilor, 412
— regia, 284
— sanctuare, 311
— terme, 442
— Ulpia Traiana, 393, 406, 410, 795
Saroş-Sonde, 158
sasanizi, artă, 770
Sásca Montană, 400
satam, 261
sate, 348, 359
satem, limbi, 261
satrap, 182
Satu Mare, 111
Satu Mic, r. Lugoj 275
Satu Nou, r. Adamclisi, 485, 745, 746, 753
Satyrus, din Callatis, 203
saur, 790
Sava, 238, 257, 290, 405, 655, 715, 730, 761, 795, 796
Sava « Gotul », LXI

Savaria, 631
Saxonia, 120
Săcărîmb, 400
săgeți, vîrfuri de, 168, 173, 231
Sălcuța, XLIX, 36, 106, 109
— cultură, 36, 45, 53, 54, 57, 59, 68, 71, 74, 81, 106
Sălcuța-Krivodol-Bubanj, complex, 58, 59, 107
Săpata de Jos, castru, 379, 528
Sărata Monteoru, 31, 54, 61, 91, 93, 102, 103, 104, 106, 115, 119, 120, 121, 124, 125, 127, 131, 704, 734, 735, 736, 738, 750, 785
Sărăcsău, 325
Sărățel, r. Bistrița, 275
Sărățeni, castru, 377
Sărmaș, 525
Săruna (Salonic), 786
scala, 792
Scarbantia, 631
Scărișoara, 520
scărițe, 770
schimb, 163, 165, 181, 272, 276, 278, 281
— intertribal, 163
— întîmplător, 19
— monetar, 173
— în natură, 173
— de mărfuri, 275
— regulat de produse, 73
Schitu, 118
Schneckenberg, dealul, 98
Schneckenberg-Glina III, cultură, 112, 121, 127
schola, sediul colegiului, 412
— speculatorum, 372
sciri, 596, 608, 647, 700
« scitism », 158
sciți, LVII, 146, 153—155, 157, 159, 163, 166, 167, 181, 182, 184, 195, 218, 223, 225—227, 229, 256, 259, 260, 295, 301, 479, 484, 588, 671, 695, 769
— agricultori, 155
— artă, 159, 226
— bosporani, 257, 484
— cultură, 155, 157, 159
— import, 226
— incursiuni, 157, 225
— influențe, 155, 159, 225, 277
— limbă, v. limbi
— nomazi, 159, 170
sciți regali, 155, 166
Sciția, v. Scythia
sclavagism, 164, 347, 580
— dezvoltat, 345
— începător, 257, 285, 345
sclavagiste, relații, 577
sclavaj, 196, 581, 607
sclavi, 162, 165, 172, 176, 179, 180, 190, 191, 202, 255, 258, 271—273, 280, 281, 283, 317, 348, 358, 418, 419, 421, 423, 425, 513, 606, 609, 682, 767, 802
sclavini, LXII, 600, 604, 605, 655, 662, 728—733, 737, 738, 740, 748, 749, 752 757
scordisci, 238, 240, 245, 285
Scorilo, 279, 288, 294, 295, 297, 395
Scorțaru, r. Brăila, 153, 159, 227
scribae, registratori, 402
Scribonius Curio, C., 285
Scupi, v. Skoplje
Scyles, 167
Scythia, LXII, 159, 287, 801
Scythia Minor, 195, 479, 482, 556, 580—582, 584, 588—594, 596, 597, 599, 600, 605—612, 646
scythici, milites, 582, 584
Sebeș, 70, 746, 763
— morminte, 392
— munți, 379
— r., 78, 100, 621
seceri, 114, 511
— cu buton, 141
— cu cîrlig, 141
— cu limbă de mîner, 141
Secuime, 112
Secundus, sclav, 420
secure, 275
— cu două tăișuri, 59
Securus, sclav, 418
Seeland, 27
Seghedin, R. P. Ungară, 351, 416
Seiciper, 262
Seimeni, 679
seleucizi, 238
Selymbia, 164, 597
Semenic, munți, 118
Sempronius Ingenuus, 356
senatul roman, 285, 315, 477
Senec. Vocontianus, A., vir. egregius, 358
senioria venețiană, 798
Sensi, 695

Septimius Asclepius Hermes, 421
Septimius Severus, 352, 365, 366, 369, 372, 376—378, 381, 414, 416, 433, 446, 453, 454, 489, 504, 527, 528, 558, 559
Septimius Valens, L., 498
Serapis, 439
Serbia, 100, 238, 659, 661, 764
Serdica (Sofia), 405, 456, 465, 653, 758, 759
Seretus, v. Siret
Serri, 266
Serrorum, Montes, 593
servi, casati, 608
— privati, 420
— publici, 422
— villici, 415, 422
Servilius Fabianus, M., 539
Servius Donatus, Manius, cărămidar, 410, 425
Setidava, 264, 265
Seuthes, 324
Seuthopolis, 321
Severi, LVIII, 396, 406, 516
Severus Alexander, v. Aurelius Severus
Sexanta-Prista, 630, 795
sfatul oraşului, cetăţile pontice, 178
— — Histria, 177
Sfîntul Chiril, fortăreaţă, 601
Sf. Gheorghe, 39, 49, 158, 190, 275, 634, 636, 693, 742
Sf. Gheorghe, braţul Dunării, 482
Sf. Gheorghe-Eprestető, 688, 690
Sf. Gheorghe de Pădure, r., 688
Sfîntul Procop, peştera, 14
shendosh, 796
shkallë, 792
Shkup, v. Scupi
Sibiu, 148, 621, 623
— r., 275, 742
Sic, localitate, 403, 621
sica, sabie curbă dacică, 174
sicobaţi, 451
Sighişoara, 112, 275, 621
— castru, 377
— morminte, ep. romană, 392
signiferi, 372
Silenus, din Callatis, 203
silex, cretacic de Prut, 21, 23
— din prispa prebalcanică, 38
Silezia, 264
Silistra, R. P. Bulgaria, 610, 733, 740, 795
Silivaş, 235, 239
Silvanus, zeu, 400, 404, 439, 551
Simeon, 763—766
Simeria, 158
Sinaia, 97, 118
Sinanthropus Pekinensis, 6, 7, 11, 12
sincretism, 212, 439
Singidunum, 238, 631, 659, 660, 664, 761, 795, 796
Singone, 263
Sinoe, lac, 169, 194, 202, 210
Sinope, 164, 166, 191, 199
Sira, 498
Siret, LXII, 40, 64, 102, 121, 131, 170, 172, 179, 224, 230, 240, 244, 265, 266, 273, 349, 519, 521, 522, 529, 581, 675, 679, 696, 729, 786
Siria, 132, 165, 229, 256, 386, 439, 453, 544, 550, 612
sirieni, 305
Sirmia, regiune, 108
Sirmium, 309, 462, 630, 699, 706, 707, 710, 715, 761
Siscia, 630
Sita Buzăului, 22
Sitalces, 218, 226
Sivapitecus, 4
Sîmedru, 633
Sîncrăeni, 323
Sîngeorgiu de Cîmpie, 625
Sîngeorgiu de Pădure, r., 147
Sînnicoară, 633
Sînnicolau Mare, 376, 762, 763
— r., 107, 108, 763
Sînpetru German, 718
Sîntana, Arad, morminte, 392
Sîntana de Mureş, cultură, 635, 647, 687—694, 699, 704, 786
Sîntioana, 237
Sîntion, 110, 633
Sînvăsii, 633
sîrbă, v. limbi
sîrbo-croată, v. limbi
sîrbo-croaţi, 794
Skirtos, 548
skistai, 337
Skoplje, 599, 795, 796
Slatina, 9, 47, 80
— r., 8, 47, 704, 738
Slava-Rusă, 601
slavă, v. limbi
— de răsărit, v. limbi

slavă, influență în limbă, 793
— bisericească, v. limbi
— meridională, v. limbi
slavi, LXII, 34, 257, 260, 578, 581, 600—606, 609, 613, 628, 634, 637, 665, 670, 684, 704, 706, 707, 715, 717, 719, 720, 732—734, 736—738, 741, 742, 744, 747, 749—753, 757, 758, 761, 764, 766—768, 770, 775, 777—781, 787, 788, 794, 798, 800, 802, 805, 808
— apuseni, 744, 746
— din cîmpia Munteană, 604
— daco-moesici, 797
— drevliani, 685
— elemente de limbă, 794
— graiurile, 797
— moravi, 744
— necropolă, 735
— păgîni, 753
— răsăriteni, 740, 742, 746, 781
— de sud, 740, 744, 746, 781
— sud-dunăreni, 764, 765
— triburi, 606, 662, 730, 733, 736, 738, 740, 741, 746, 748, 751, 752
— vechi, 752
slavizare, 758
slavo-avare, atacuri, 611
slavo-bulgari, 760, 764
slavo-romînă, necropolă, 738
Slănic, Prahova, 226, 403
Slăveni, castru, 373, 377, 381
Slovacia, 53, 94, 151, 257, 263, 729, 742, 766, 769
— munți, 265, 286
— de răsărit, 39, 102, 110, 111, 238
— de sud, 148, 286
slovenă, v. limbi
Slovenia, 100, 107, 108, 770
slugă, 764
smed, 792
Smeieni, 106
smjad, 792
socer, 790
Soan, 7
societas danistaria, 413
societate gentilică, 347
— sclavagistă, 348
socii, 256
Socodor, r. Criș, 110, 111, 710, 711, 721
sœur, 790
Sofia, 39, 108
Solutré, 17
solutrean, 17
Someș, v. Samus
Someșeni, 619, 742, 743, 744, 786
Someșul Mic, 377, 710, 711
Someșul Rece, 376
Somotor, 742
Somovit, 795
Sopianac, 646
Soporu de Cîmpie, cimitir daco-roman, 391, 392, 622
sor, 790
soror, 789
sortes, loturi, 357
sosibi, 451
Sozomenus, Aurelius, Bizanț, 502, 503
Spania, 256, 305, 498, 599, 787
Spanțov, 49, 616, 635, 647, 688—691, 693, 786
spartani, 230
Spartochizi, 176, 198
spatule, 39, 43
sp(e)rone, 792
Spinoasa, 740, 741, 746
spira, asociație religioasă, 363
spiralo-meandric, sistem decorativ, 39
spirarchaes, 363
Splonum, municipiu, 357
Spondylus gaederapus, scoică, 39, 52
Stalin, r. 98, 103
— reg. 17, 22, 742
Stara Planina, 757
Starčevo, cultura, 36
Stare Mesto, 744
Staroselie, 14
stat, autocratic, 581
— bulgar, 761
— cartaginez, 256
— celto-elenic, 243
— dacic, 276, 278, 284, 296, 297, 317, 338
— franc, 758
— elenistic, 256
— odrid, 227
— protobulgar, 758—760
— roman, 255, 421
— sclavagist, 218, 221, 223, 255, 274, 278, 283, 288, 581
— sud tracic, 227
stater de argint, 242

stationes, vamale, 365, 415, 421, 504
— militare, 433
Statius Priscus, M., 374, 450
statores, 371
staţiuni balneare, Dacia, 408
statuete de lut ars, Callatis, 207, 208
— — cetăţi pontice, 207
statui de piatră, 159
stele funerare, 546
stipendium, 593
sto, 261
Stoicani-Aldeni, aspect cultural, 58
Stoicani, r. Galaţi, 74, 76, 77, 145, 153, 518, 696
Stoieneşti, 273, 327
Stoina, 273
Storojevaia Moghila, 117
străpungătoare, 25
„străromînă", v. limbi
străromîni, 753
Stratonax, fiul lui Lygdamis, Apollonia Pontica, 194
strava, 753
strecurători, instrumente romane de minerit, 401
Streda, 112
Strimon (Struma), 579
stulus, 792
stur, 792
stylus, 437, 792
subarctic, 26
subprocurator aurariarum, 358, 402
Suceava, 40
— reg. 76, 77
Suceava-Şipot, 733—736
suci, 266
Sucidava (Celei), 368—369, 378, 382, 390, 398, 404, —409, 412, 416, 457, 504, 601, 616, 621, 631, 649, 652—654, 657, 659—665, 795, 796
— ateliere ceramice, 410
— cărămizi cu exerciţii de scriere, 436
— port, 405
— tezaure monetare, 434
Sucidava, Dobrogea, 485, 662
Suciu de Sus, 112
suebi, 257, 263—265, 291, 451
Suedia centrală, 26
suegro, 790
suevre, 790
Sultana, 68
Suobnillius, proprietar, 410
suocero, 790
suora, 790
Supplex Libellus Valachorum, 776
suprastructură politică, 278, 279
— religioasă, 278
Sura, 302
Surcea, r. Tg. Secuiesc, 672
Suri negotiatores, 412
— sagitarii, 373, 379
Susagus, sclav, 306
Suseni, r. Reghin, 147
Susudava, 264, 265
sută, 261
Svarog, 752
Svatopluk, 767
sverus, 790
Sylla, 286
symmachiarii Astures, 373
Synda, sclav, 418
Syrillio, sclav, 418, 422
Syrmos, 227
Szabolcs, R. P. Ungară, 766
szeletian, tehnică, 10
Szentes-Nagyhegy, 710
Szeremle, 107
Szilmeg, cultură, 43
Szolnok, 763
Szolnok-Szanda, 710
swiderian, cultură, 26—28
Swiedry Wielkie, 27
Szöny, 264
Şabla, capul, 163
Şani-Dar, 14
Şeica Mică, r. Mediaş, 325, 625
Şendreni, 525, 526, 679
Şiclău, 772
Şilindru, 237
Şimleu, r., 742, 751
Şimleu Silvaniei, 275, 704, 784
Şipot, v. Suceava-Şipot
Şistov, 660, 795
Şmig, tezaur, 122
Şoldăneşti, R. S. Moldovenească, 152
Şomcuţa Mare, r., 111
Şpălnaca, r. Aiud, 141, 147, 148
Şprenghiu, deal, 98
Ştefan cel Mare, 798
Ştefăneşti, 679
Şu-ku-Tian, 6, 12
Şura Mare, r. Sibiu, 621, 742

Tabla Buții, pas, 520, 521
tabula ansata, 621
— Traiana, 405
tabularium, 415, 421
tabularius, 402, 416
— provinciae, 421
taifali, 457, 529, 658, 670, 696, 697
Talamonium, 504, 582
Tales, retor, 203
Tamasidava, 517
tamga-le, 678
Tanagra, 207
Tanais (Don) 671, 684
Tanganica, 7
Tangîru, 31, 49, 51, 55, 56
Tanusa, 195
Tapae, 299, 302, 306
Tápiogyörgye, 623, 634
tarabostes, 262, 268, 281
Tarbos, 452
tarcan, 758, 761
tardenoisian, 26, 27
Targelii, 551
Tarius Rufus, L. 479
Tariverde, 159, 169, 179, 224, 225, 231
Tarraco, Hispania, 465
Tarsa, 394
Tarsios, 589
tasmanieni, cultura, 23
tata, 790
Tatar-Bunar, R.S.S. Ucraineană, 581
tatuaj, 367
Tauresium, 599
Taurii, sărbătoare legată de cultul lui Poseidon, 551
taurisci, 257, 282, 286, 293
taur, 336
Tautomedes, 659
tăbliţe cerate, 364, 401, 436
Tăuălaş, 42
Tărtăria, r. Orăştie, 47, 70, 152, 744
Tăşnad, r., 110
tătari, 671, 695, 805
Tăuteu, r. Marghita, 141, 147
teatru, cetăţi pontice, 203
Tecuci, 679
— r., 152, 224, 230
Tei, Bucureşti, cultura, 77, 100—103, 106, 112, 116, 224, 273, 336
— lac, 735
Teiu, r. Topoloveni, 55
Teiuş, 114, 158, 722, 742, 772
Teleac, r. Alba, 145
Teleajen, r., 148, 238
Teleajen, rîu, 349, 520
Teliuc, r. Hunedoara, mine de fier, 403
tell, 45, 49, 55, 58
Tenax, sclav, 418
Teodoric, ostrogotul, 597
Teodosiu I, LXVI, 595, 647, 700
Teodosiu II, LXI, 596, 608, 619, 625, 660, 661, 801
Theodotos, 176
Teofil, împărat bizantin, 759, 765
Theoxenos, 176
teracotă-tuburi romane, 411
— ţevi, 322
Teregova, castru, 376
Terek, 74, 681
Terentius Scaurianus, D., guvernator, 214, 309, 352, 360, 447
Terentius Varro Lucullus, M., 199, 286, 477
Teres, 218
terme, 367, 610
Ternifine, 6
territorium, 358, 487, 506
— Capidavense, 507
— Noviodunense, 507
— rural, oraşe greceşti, 184, 190, 196
Terra Daciae, divinitate, 387, 439
Terra Mater, divinitate, 387, 439
terra sigillata, 413
terţiar, 4
Tervel, 757
tervingi, 593, 685
Tesalia, 35, 36
Tesalonic, LXII, 612
tesserarii, 372
Teterev, R.S.S. Ucraineană, 735
Tettius Iulianus, 298, 299
teurisci, 238, 266
Thasos, 317
— amfore, 191, 230, 246
— tetradrachme, 242, 248
Theocritos, armator Tomis, 503, 504
Theodora, 661, 662
Theodorus, 385
Theotimos, 610
therme, v. terme
thiasos, 545
thumbullē, 791
Thyateira, în Lydia, 489

Tia Mare, castru, 377
Tiarantus, 266
Tiberiu, 264, 291—293, 300, 405, 480
Tiberiu Constantin II, 732
Tibiscum (Jupa, r. Caransebeş), 151, 266—267, 306, 351, 365, 366, 373, 376, 390, 405, 406, 420, 423, 424, 429, 453, 795
— organizaţie a fabrilor, 412
Tibisis (Timiş), 109, 262, 266, 306, 786
Tibudeni, 452
Tihău, castru, 377
Tilişca, r. Sibiu, 275, 305, 311
Timesitheus, 560
Timiş, v. Tibisis
Timişoara, reg., 22
Timoc, 760
timociani, 760
Timotheus, 385
Tincova, r. Caransebeş, 22
Tinosu, pe Prahova, 102, 240, 273, 290 317, 518
tipar de piatră, 93, 516
— de statuete, 500
tirageţi, 672
Tiraspol, R.S.S. Moldovenească, 606
Tirighina, 520
tirizi, 259, 266
tirseni, 143
Tisa, rîu, LX, 43—96, 102, 107, 108, 110, 155, 257, 264, 265, 292, 293, 351, 405, 408, 448, 452, 604, 605, 623, 673, 700, 705, 708, 710, 717, 732, 761, 763, 766, 767, 801, 804
— cultură, 38, 42, 43, 45, 51, 52, 59
— II, cultura, 44, 52—53, 59, 60
— inferioară, 730
— mijlocie, 59, 107, 108, 110, 159
— superioară, 59
Tiszapolgár, 52
Titeşti, castru, 377, 431
Titu, r., 224
Titus, 300
Tius, 502
Tîrgovişte, 105, 798
Tg. Frumos, r., 60
Tg. Jiu, 234
Tg. Mureş, 235, 625, 635, 687, 688, 713
Tg. Ocna-Podei, 61
Tg. Ocna-Tiseşti, 273
Tg. Secuesc, 672, 737
Tîrgşor, 349, 520, 521, 760
Tîrnava Mare, rîu, 112, 377, 405, 621, 711, 714
Tîrnava Mică, rîu, 377
Tîrnave, 40, 70, 235, 405, 688, 747, 784
Toarcla, 235, 236
toi, 789
Tomis (Constanţa), LIII, LIX, LXIV, LXV, LXVII, 166—168, 170, 176, 178, 184, 187, 190, 198, 207, 209, 210, 477, 479, 480, 482, 483, 491, 493, 495, 496, 499, 500, 502, 503, 506, 509, 511, 514, 516, 539, 541, 543, 545, 547—550, 552, 554—556, 558, 559, 563, 564, 581, 586, 589, 594, 596, 601, 603—606, 610, 613, 630, 641, 673
— sacerdoţiu, 209
Topoloveni, r., 55
toreutica nord-pontică, 247
torna, torna, fratre, 604
Tószeg, 96, 107, 110
totemic, simbol, 336
Tószeg-Periam-Pecica, grup, 107
Tournay, 711
tra, 789
traci, LVII, 34, 110, 128, 129, 140, 142, 146, 147, 153—155, 157, 159, 163, 186, 189, 210, 218, 224, 226, 237, 243, 245, 256, 259, 260, 282, 285, 319, 331, 332, 334, 684, 738, 757, 778, 794
— arie culturală, 140, 159
— artă, 159, 226
— aşezări, 319
— cult, 208
— dinastie, 153
— influenţa factorului, 218, 219
— religie, 329
— de sud, LVII, 154, 157, 159, 218, 226, 227, 242, 247, 260, 261, 266, 317, 324, 395
— teritoriu, 182, 256
— tradiţii decorative, 207
Tracia, 182, 185, 225, 228, 232, 237, 240, 242, 247, 262, 287, 317, 332, 334, 336, 372, 375, 424, 443, 455, 458, 478, 480, 482, 528, 547, 558, 560, 563, 565, 581, 597, 599—601, 604, 609, 642, 644, 651, 656, 731, 733
— dioceze, 598
traco-cimerieni, 142, 153
traco-elenistic, civilizaţie, 221, 240
traco-geţi, 155, 157, 159, 260, 266, 385, 798
— aristocraţie, 154

traco-geți, ceramică, 225
— cultură, 154, 159
traco-odrizi, 159
traco-romani, 596, 606, 738, 757, 758
traco-sciți, cultura, 226, 227
— populație, 163
— stil animalier, 159
Traian, împărat, LIII, LIX, LX, 216, 277, 294, 296, 299, 301, 304, 307, 309, 314, 316, 327, 336, 345, 348—351, 356, 357, 360, 362, 365, 366, 374, 375, 379, 382, 383, 385, 389, 390, 394, 398, 402, 405, 415, 423, 426, 431, 435, 447, 449, 450, 452, 461, 465, 483, 484, 518—523, 530, 533, 538, 579, 651—655, 661, 662, 674, 675, 799
Traian, r. Buhuși, 32, 40, 44, 63, 64, 67, 69
— Dealul Fîntînilor, 45, 60, 62
— Dealul Viei, 60, 61
— Zănești, 60
Transcaucazia, 140
transdanubieni, 245, 290, 291, 483, 674
transalutan, v. limes Transalutanus, 644, 645
Transilvania, *passim*
Transmarisca (Turtucaia), 586, 593, 656, 795
Trapezunt, 164, 166
Trascău, mine de fier, 403
tre, 789
Trebellenus Rufus, 480
Trebonianus Gallus, 406, 457, 464, 563, 684
trepanație, 60
treri, 140
tres, 789
treveri, 413
tribali, 182, 227, 238
tribunus cohortis, 372
— legionis 371, 372, 419
trib, 33
triburi carpice, 639
— celtice, 257
— cultură tumulară, 132
— dacice, 266, 270, 272, 288, 637
— doriene, 110
— fino-ugrice, 765
— gentilice, orașe pontice, 178
— germanice, 557, 578
— getice, 227
— geto-dace, 170, 218, 219, 223, 259, 260, 262, 263, 265, 266, 280, 296
— gumelnițene, 58
— iliro-panonice, 257
triburi indo-europene, 260
— iraniene, 140
— libere, 577
— locale, 173
— maghiare, 765, 768
— neolitice, 34
— nord-tracice, 157
— patriarhale, 317
— sarmatice, 563, 682
— scitice, 170, 195
— scordisce, 257
— slave, 738
— teritoriale (cetățile pontice) 178
— tracice, 140, 147, 157, 226, 260
— traco-geto-dace 155, 159
— traco-odrize, 159
— turanice, 714
— turce, 756, 765
tributum, în Dacia, 357
— al transdanubienilor, 290, 291
Tridacna, scoică, 39
Trinil, 6
Tripolie, sat, 60
— Cucuteni-Ariușd, 76
Triticum monoccocum, 38, 67
— vulgare, 43
trizi, 259
trizna, 753
Troesmis (Turcoaia), 273, 371, 451, 480, 484, 486, 487, 495, 497, 504, 507, 512, 520, 549, 550, 584, 590, 601, 612, 695, 795
— collegium augustale, 552
— comunitate mithriacă, 555
— sacerdos provinciae, 550
Troia, 47, 140, 142
— influențe, 58
troiană-cicladică, figurină, 69
trois, 789
Tropaeum Traiani (Adamclisi), LXIV, 267, 315, 487, 489, 491, 497, 502—504, 508, 531, 532, 541, 554, 584, 590, 591, 604, 607, 609, 610, 612, 641, 795
Trotuș, rîu, 103, 230, 522
Troyes, 700
Trușești, 53, 61, 63, 69, 102, 103, 114, 131, 144, 679, 688
— Țuguieta, 62
— altarul de lut ars, 67
Tsierna, v. Dierna
Tsinna, 495
Tșahar, R.P. Chineză, 695

tu, 789
tubicines, 372
tudun, demnitar avar, 719
Tuhutum, 772
Tulcea, 273, 795
— r., 225, 243
Tullius Geminus, guvernator, 482, 490
Tullius Menophilus, 456, 560, 562, 642
Tulovo, 185
tumul, 74, 337
tumulară, cultură, 131
tuota, 790
turanici, 695
Turbo, general, v. Marcius Turbo
Turbo, prefectul Daciei Inferioare, v. Flavius Priscus
turci, 695
— osmanlîi, 695
— elemente de limbă, 795
Turcoaia, v. Troesmis
Turda, 113, 267, 381, 722, 795
— r., 117, 237, 621
Turdaş, 40, 42, 50, 71
Turdaş-Vinča, cultura, 47—49, 58, 70, 71
Turingia, 715
Turkestanul sovietic, 695
Turnu-Măgurele, 520, 528, 655, 662, 731
Turnu-Roşu, pasuri, 307, 349, 350, 377, 456
Turnu-Severin, 118, 146, 154, 267, 650, 653, 657, 661, 795
Turnu-Severin, pod, 308
Turris, cetate, 520, 600, 655, 662, 731, 796
Turtucaia, v. Transmarisca
Tusculum, 293
Tyana, 502, 547
Tylis, 185—187, 243
Tyras, 181, 193, 199, 286, 405, 453, 526, 528, 560, 675, 684
Tyritace, 172, 181
tyrageţi, 264
Tzeiuc, 601, 612
Tzimisces, Ioan, LXVI, 764, 803, 804
ţap de munte, 13, 24
ţar, 757
Ţara Amlaşului, 802
— Bîrsei, 105, 112, 267, 351, 352, 417
— Brodnicilor, 802
— Crişurilor, 763
— Făgăraşului, 802
— Haţegului, 307, 308, 802, 808
— Loviştei, 807
— Oaşului, 352
— Romînească, 798
— Vlahilor, 802
ţările romîne, 764
ţărani dependenţi, 185, 190, 281, 291
— liberi, 609
ţiglă romană, 411
Ţifeşti, 638
Ţigăneşti, 122

U.R.S.S., 27, 60, 63, 67, 73—76, 95, 117, 193, 195, 680, 687, 688, 690, 698, 742, 769, 770
Ucraineană, R.S.S., 10
— apus, 60, 77, 140, 149, 227, 265, 479, 528, 683, 714, 735, 757, 770
Ucraina subcarpatică, 102, 113, 148
Udabnopithecul, 4
Uganda, 7
Uioara, 148
Uioara de Sus (Ocna Mureşului), 147
Uioara-Spălnaca, 148
Uj, rîu din R.S.S. Ucraineană, 735
Uldis, 659, 699, 703
Ulfilas, 611, 694
Ulmetum, LXIV, 496, 508, 547, 551, 594, 600, 601, 604, 612, 613, 730
Ulpiana (Lipljan), 795
Ulpia Traiana Augusta Dacica, Sarmizegetusa, 360, 795
Ulpii, gentiliciu, 446
Ulpius Hermias, M., 358
umbo, 753
un, 789
untdelemn, 172
unelte: agricole în Dobrogea romană, 510, 585
— brăzdar de fier, 268
— cazma, epoca romană, 511
— ciocan de miner, 97
— ciocane de miner, epoca romană, 401, 404
— de cupru, 37
— cuţit, curb, 236
— cuţite încovoiate de silex, 69
— la daci, 269
— dălţi, 25
— ferestraie, 25

unelte: foarfece de fier la daci, 270
— greutăți de lut, 411
— măciucă de piatră, cultura Decea Mureșului, 59
— microlitice, 44
— de minerit, 404
— musterian, răzuitor, 10
— obiecte casnice, 585
— obiecte de cupru, 44
— obiecte de metal, 590, 610
— paleolitice, vîrfuri bifaciale, 18
— paleolitice, vîrfuri de mînă, răzuitoare, 10, 12
— de pescuit, vîrșe, 27
— de prund, 10
— pumnal curb, 174
— pumnal cu lama triunghiulară, 59
— sabie, apariție, 114
— sabie de fier, 275
— săpăligă, epoca romană, 511
— seceri, epoca romană, 511
— tîrnăcop de minerit roman, 404
— topoare de aramă cu două tăișuri în cruciș, 65
— topor, 114
— topor de aramă, formă de pană, 56, 59
— topor cu aripioare, 141
— topor calapod, 44
— topor de cupru cu două brațe, 56
— topor găurit, 44
— topor trapezoidal, 44
— unelte triunghiulare, 25
— vîrfuri de pluguri din fier, 398

Vácz, 234
Vadu, 190
Vag (R. S. Cehoslovacă), 767
vaklo, 789
Vál-Dalj, cultura, 151
Valahia, 806
Valea Albă, 332
Valea Chioarului, 111
Valea Frumoasei, 311
Valea Hațegului, 304
Valea lui Mihai, 237, 711
Valea Lupului, r. Iași, 10, 32, 36, 39, 48, 61, 62, 74, 679
Valea Strîmbă, r. Gheorgheni, 625, 699
Valens, 532, 592, 594, 595, 609, 610, 657, 659, 694, 697
Ungară, R.P., 13, 22, 43, 52, 53, 59, 75, 96, 102, 107, 108, 111, 117, 151, 155, 157, 234, 673, 680, 701, 744, 766, 767, 769, 798
— nord-est, 111, 148
— răsărit, 38, 96
— sud-est, 42
unghie, 789
Ungra, r. Rupea, 705
ungula, 789
Ungurei, r. Sebeș, 621
Unirea, localitate, 623, 708, 714
uniuni de triburi, 123, 124, 172, 217, 229, 230, 243, 257, 260, 265, 266, 272—275, 280, 317
— la daci, 271
— getice, 219, 227
— sud-trace, 226
uno, 789
una, 789
unus, 789
Urali, munți, 155, 765, 769
urangutan, 4
Urartu, stat, 140
urcioare cu cîte două mănuși, protobulgare, 760
Uriul, r. Beclean, 147
Uriul-Domănești, fază culturală, 148
Urluieni, castru, 379, 528
urs, 13
Ursus spelaeus, 13, 15, 22, 24
Usatovo, v. Gorodsk-Usatovo
Utus (Vit), 579, 660, 661
Utus (Somovit), 795
uzi, 766

Valentinian I, 602, 611, 618, 624, 625, 634
Valentinian II, 652
Valerianus, 457, 458, 462, 684
Valerius Bradua, M., 558
Valerius Nilus, 508
Valerius Sarapio, C., 456, 643
Valerius Victorinus, L., 508
Valuri de pămînt, 273
— din Dobrogea, 598
— din Moldova, sud, 518
— din Muntenia, 518
— din Oltenia, 518
valvă, 93
vandali, 454, 566, 682, 690, 705, 708
Vardar (Axius), 58, 225, 795
variștii, 451

Varna, 195, 207, 209, 601, 757
város, 799
Varşovia, 735
varve, 25
vase de argint, 325
— atice cu figuri roşii, 224, 225
— dacice, de bronz, 325
— factură locală, în Dacia, 391
— greceşti, 224, 324
— de ofrandă, 105, 177
— tradiţie dacică, 391
Vaslui, 679
Vaslui, 231, 244
Vatina, 102, 106—109, 112
Vatina — Gîrla Mare — Vîrtop, complex cultural, 152
Vatya, 108, 109
Vădastra, 20
— cultura, 44, 46, 47, 49, 51, 68, 679
— I, 46, 51
— II, 46, 51
Vădaş, 625
Vărădia (Arcidava), r. Oraviţa, 267, 275, 284, 381, 391, 662
Vărăşti, 33, 49, 50, 57
Vărşand, 43, 45, 51, 91, 101, 110, 111
Vela, 735
Veles, 752
Velţ, r. Mediaş, 704, 784
vendredi, 789
venerdi, 789
Veneris dies, 789
veneti, 728, 779
venzi, 715
Venus, 439
Verbicioara, r. Plenița, 42, 45, 47, 80, 91, 97, 100—102, 105—107, 109, 112, 115, 118, 128, 131, 146
— cultura, 107, 108
Verbiţa, 39, 42, 73, 144
Verecke, 766
Vereşmort, v. Unirea
Vergilius, 302
Verus, Lucius, 423, 451, 452
Vespasian, 293, 296, 300, 482
veterani, 357, 375, 506
— et cives Romani et Bessi consistentes, 496
— et cives Romani, 497
Vettius Sabinianus, Iulius Hospes, C., 428
Veţel, v. Micia
Vexillarii Africae et Mauretaniae Caesariensis, 374, 450
Vexillatio equitum Illyricorum, 374
— legionum I Italicae Moesicae et V Macedonicae Dacicae, 557
Vezina, 284, 298, 299, 319
Vezuviu, 788
via decumana, 380
— praetoria, 380
— principalis, 380
— sagularis, 380
Vibantavarium, 238
vicani Buteridavenses, 509, 558
vicesima, hereditatum, 415
— manumissionum, 415
Victor, olar, 409
victoali, 451
Victoria, divinitate, 207, 653, 656
— Augustae, 450
Victoria Carpica, 456, 644
vicus, 368, 369, 487, 506, 525
— An (artorum?), 369
— Carporum, 565, 593, 608, 646
— Celeris, 506
— Clementiani, 506
— Pirustarum, 369, 401
— Quintionis, 506
— Secundini, 506, 559, 560
— Verobrittiani, 506
Vid, 649, 660, 665
Videle, r., 152
Vidin, 659, 664, 763, 795
Vidra, 49, 51, 53, 55, 56
— r., 154
Viena, 7, 729, 763, 766
viernes, 789
Viespeşti, pe Olt, 524
Vigilius, papa, 611
villa, 489, 493, 507, 510
— rustica, 398, 424, 429, 443, 635
— suburbana, 362, 367
Villanova, 151
villicus, 398, 508
Viminacium, 371, 457, 463, 631, 644, 659, 664, 796
Vinča, 47, 49, 50, 58
— A, 36
— cultura, 40, 42, 43, 47, 59, 70, 71
— fondul vechi, 46

Vinča-Rast, cultura, 44, 49, 51, 68
Vindobona, castru, 453
vindre, 789
Vinicius, M., 289, 293
vir consularis, 353
— egregius, 358
— praetorius, 354
Vistula, 94, 244, 682, 687, 704, 708, 728, 729
Vişţea, 52
Vitalianus, 598, 599, 609, 756
Vitalis, 418
vizigoţi, 594, 596, 609, 632, 658, 685, 687, 696—699, 703
Vîlcele, r. Turda, 117
Vîlcele, 18
Vînju Mare, r., 109, 122, 224, 703, 735
Vîrful lui Hulpe, 278
Vîrful lui Petru, castru, 307, 379
Vîrşeţ, castru, 376, 631
Vîrteju, tip de monedă, 242
Vîrtişcoiu, 529, 634, 637
Vîrtop, r. Plenița, 151, 152, 735
Vîrţu, castru, 378
vjedhullë, 791
Vladimir, 762, 763
vlahi, LXII, 757, 767, 780, 781, 786, 798, 799, 804, 807
— balcanici, 798
„vlahii drumeţi", 781
Vlaşca, 802
voi, 789
voievod, 764, 805
volch, 781
Volga, 28, 126, 695, 701, 756, 765
Volhinia, 75, 77
Volips, conducător hunic, 596
volochi, LXII, 781, 799, 807
Volos, 752
vos, 789
vous, 789
Vrancea, 154
Vučedol, 81
— cultura, 87
Vulcan, Vîlcan, pasul, 307, 310, 378, 405, 624
vulpe, 22
Vutcani, r. Huşi, 735

Wietenberg, arie culturală, 110
— aşezare, 125
— cultura, 101, 103, 106, 111—113, 115, 117, 131
Westendorf, 409
Würm, 5, 11, 13, 18
Würm I—II, 16, 18
— II, 20, 21, 22
— III, 24
— calotă glaciară, 25
— gheţarul, 25, 30
— glaciaţiunea, 16

Xenocles, 176

yerno, 790
yo, 789
yoin, 789
yongla, 789
yu, 789

Zabergan, 600
Zajta, R. P. Ungară, 111
Zalău, 275
— r., 147, 148, 267
Zaldapa, 598, 604
Zalmodegicos, 190
Zamolxis, 259, 261, 330, 331, 334, 336, 337
Zaporojeni, 601
Zaporojie, 117
Zargidava, 517
zăbale, 141, 144, 150, 171
Zănești, v. Traian
Zărnești 49, 60, 61, 63, 625
Zăvalu, 378, 796
Zbelsurdos, 439
Zemplin, 766
Zemlj, 262
Zenobia, 565
zeget, 262
Zenobius, 621

Zenon, 756
Zernes, v. Dierna
Zetea, 275
Zeus, 209, 210, 212, 241
— cap produs în atelierele de la Tomis, 543
— Cassios, 336
— Polieus, 210
Ziais, 526
zimbru, 13, 21, 22, 24
Zimnicea, 156, 169, 222, 224, 226, 228, 230, 231, 240, 246, 247, 273, 290, 518, 521, 747
Zinjanthropus boisei, 5
ziper, 262, 328
Zizais, 659
Zlatna, 365, 747, 795
— minele de aur, 400
— munți, 391, 392
Zók, R. P. Ungară, 107
zolniki, 114, 131, 151
Zoltes, 189, 243
Zopyrion, 182, 191, 228
Zura, 495
Zutor, v. Optatiana
Zyraxes, 274, 479

2. INDICE DE AUTORI *

Ablavius, LXI
Ackner, 327
Agrippa, Marcus Vipsanius, LVI, 259
Alföldi, A., 263, 285, 292, 293, 299, 388
Altheim, Fr., 388, 466, 684, 776
Ambrosius, 695, 696
Ammianus Marcellinus, LX, 266, 302, 315, 592, 593, 594, 646, 656, 658, 681, 696, 698
Analele din Bari, 781
Analele de la Fulda, 762
Anastasius Bibliothecarius, 757
Anaximander, LIV
Andrieşescu, I., 225
Anonymus Gallus, v. Gallus
Anonymus, notarul regelui Bela, LXIII, 763, 767, 772, 782, 785, 798
Anonymus, Periplus, 167
Anthologia Palatină, v. Palatina
Anton de Gulvara, 338
Antonescu, T., 532
Appianus, 199, 245, 258, 264, 287, 289, 301
Apuleius, Pseudo, 261, 326
Aristoteles, 175, 176
Arrianus, LVI, LVIII, 163, 182, 228, 234, 238, 257, 292, 295, 308
Artemidorus, 271
Athenaeus, 272, 281
Aulus Gellius, v. Gellius
Aurelius Victor, LIX, LX, 459, 460, 461, 646, 685
Auxentius, LXI, 611

Babelon, LXV
Baehrens, A., 705
Balbus, Mensor, LX, 305
Barič Henryk, 251
Bălcescu, N., 346
Benndorf, O., 532
Beševliev, V., 758
Bessell, W., LIV
Bezdechi, Şt., 438
Bielz, E. A., LXVI
Blume-Lachmann-Rudorff, 305
Bogdan, I., 798
Bolliac, C., 346
Bóna, I., 264
Bonis, É, 314
Bracciolini, Poggio, 799
Braşinski, I. B., 181
Brun, 729

Caesar, C. Iulius, 233, 258, 264, 281
Caesarius, Pseudo din Nazianz, 728
Canarache, V., LXV
Cantacuzino, G., 522
Cantacuzino, Constantin, Stolnicul, 778, 798
Cantemir, Dimitrie, 520
Carcopino, J., 313

* Indicele de autori cuprinde lista autorilor antici şi moderni, ca şi titlurile operelor anonime sau ale unor culegeri de izvoare ce figurează în textul şi notele lucrării (inclusiv cap. *Izvoare*). Nu intră în acest indice autorii lucrărilor menţionate în bibliografiile capitolelor.

Cassiodorus, Magnus Aurelius LXI, 286, 684, 708
Cassius, Dio, v. Dio, Cassius Cocceianus
Cedrenus-Skylitzes, 780, 781, 803, 804
Choniates, Nicetas, 781, 782
Cicero, M. Tullius, 203
Cichorius, C., 308, 313, 389, 502
Cinnamus, 781, 799
Codex Theodosianus, 593
Cohen, H., LVI, LXVI, 360
Columella, L. Iunius Moderatus, 422
Constantin al VII Porfirogenetul, LXII
Consularia Constantinopolitana, 685
Copernic, LVI
Cornelius Tacitus, P., v. Tacitus
Costin Miron, 520
Crişan, I. H., 263
Criton, LIX, 280, 281, 283, 284, 312, 331, 389
Cronica lui Nestor, v. Nestor
Cronica notarului anonim, v. Anonymus
Cronica Pictată, 766, 767
Ctesias, 170

Daicoviciu, C., 157, 244, 262, 314, 776
Darwin, Charles, 4
Dečev, D., LIV, 337, 782
Déchelette, J. 220
Degrassi, A., 308, 309, 314
Dehn, W., 321
Demetrios din Callatis, LV, 189, 203
Densuşianu, O., 796
Dexippus, 464, 562
Dhoudt, J., 709
Diculescu, C. C., 707
Diehl, E., 286
Dimitrie, din Tesalonic, v. Legenda
Dimítrov, D. P., 324
Dio, Cassius Cocceianus, LVIII, 218, 258, 263, 266, 271, 280, 281, 284, 289, 291—295, 299, 301, 302, 305—307, 309, 311—314, 319, 389, 433, 448, 452—455, 675, 683
Dio, Chrysostomus, LVIII, LIX, 281, 288, 294, 301, 318, 327
Diodorus, Siculus, LVIII, 229, 230, 425
Dion din Prusa, v. Dio Chrysostomus
Dionysius Periegeta, 258, 264
Dioscurides, Pedanius, 261, 326
Dobó, A., LXIV
Dölger, Franz, 730

Engel, I. Chr. 775
Engels, F., 6, 7, 11, 13, 20, 29, 30, 33, 55, 71—73, 92, 115, 124, 137, 138, 139, 145, 162, 190, 193, 217, 280, 347, 348, 414, 427, 428, 445, 446, 467, 510, 561, 578, 580, 581, 587, 588, 591, 632, 670, 750, 751, 778, 779, 805, 806
Enmann, 461
Ennodius, Magnus, Felix, 706
Ephorus, LV
Epicurus, 556
Epiphanius, 611
Eratosthenes, LV
Eugippius, 784
Eusebius, Caesarensis, 166, 167, 586
Eutropius, LIX, LX, 199, 350, 382, 384, 389, 394, 430, 459, 460, 461, 466, 586, 646

Fedorov, G. B., 265
Festus, Rufius, LIX, LX, 350, 459—461, 466
Ferri, S., 532
Fink, R. O., LXV, 311, 522
Flavius, Josephus, 293, 337
Floca, O., LXVI
Florescu, Florea B., 502, 532, 534
Florescu, Gr., 485, 501, 508
Florus, L. Annaeus, LVIII, 285, 286, 289, 292, 302
Fragmente der griechischen Historiker, LV
Fragmenta Historicorum Graecorum, LIV
Frontinus, Sex. Iulius, 285, 295, 297, 318
Fronto, M. Cornelius, 322
Furtwängler, A., 532, 535

Gallus, Anonymus, 717
Gellius, Aulus, 367
Genethliacus, Maximiani, 705
Geographi Graeci Minores, LV
Geographi Latini Minores, LV
Georgius, Monachus, 759
Gesta Hungarorum, 766
Gheorghiev, Vl., 262
Ghica, Dim. Ion, LVII
Guidonis Geographia, LVI
Glotz, G., 165
Gostar, N., 429
Gotie, 729
Grecescu, C., 798
Gritti, Aloisio, 798
Gummerus, H., 281

Hartke, W., 292
Hauptmann, L. M., 720
Head, B., LXV
Hecataeus, Milesius, LIV, LV, 232, 233, 259, 263, 266
Hellanicus, LIV, 259
Herodianus, 454
Herodotus, LVII, 166, 167, 170, 172, 223, 230, 232, 258, 259, 263, 266, 272, 281, 330—334, 337, 671, 786
Hesychius, lexicographus, LX
Hierocles, LXII
Hippocrates, 671
Historia Augusta, LIX, LX, 459, 461, 464, 466, 641, 642
Historicorum Romanorum Reliquae, LV
Hombert, P., 709
Homerus, LIV, 128, 140, 202
Homo, L., 388, 466, 776
Horatius, Flaccus Q., LIX, 258, 289, 291
Hossius, v. Schanz
Hunt, A.S., LXV, 310, 311, 398, 522
Hurdubeţiu, I., 776
Hyginus, Grammaticus, LX, 374, 380

Iessen, A. A., 165
Ioannes, Ephesius, 733, 748
Iordanes, LIX, LX, LXI, 281—284, 286—289, 291, 293—295, 298, 299, 301, 318, 326, 327, 370, 459, 460, 466, 562, 596, 640, 675, 705, 708, 711, 728, 729, 730
Iorga, N., LVII, 267, 293, 388, 532, 729
Iosephus Flavius, v. Flavius Iosephus
Itinerarium Antonini, 584
Iulianus, Apostata, 389
Iustinus, Iunianus M., LVIII, 227, 243, 244, 258, 318

Jireček, C., 731, 794—796
Jung, J., 388, 466, 776

Kalinka, E., 194
Karamzin, N. M., 729
Kazarow, G., 324
Kekaumenos, LXII, 781, 797—799
Kéza, Simon de, 767
Kruglikova, I., 388
Kulakovski, 729
Kuntz, Otto, 584

Lachmann, v. Blume
Lactantius, L. Caecilius, 357, 456, 685
Laet de, S.J.D., 709
Latîşev, V.V., LIII, LXIV
Legenda sfîntului Dimitrie din Tesalonic, LXII
Lenin, V.I., 283, 556, 591
Leon, Filozoful, 765, 766, 768
Leo, Grammaticus, 759
Letopiseţul Cantacuzinesc, 798
Levcenko, M.V., 800, 804
Lisseanu, Popa Gh., LIV, 717, 800, 803
Livius, Titus, LVII, 285, 404
Lot, F., 780
Lydus, Ioannes Laurentius, LIX, LXI, 312, 389

Macrobius, 332
Maior, Petru, 798
Maiuri, A., 291
Malalas, LXI
Mamertinus, v. Genethliacus Maximiani, 705
Marin Dem. Şt., 200
Martialis, M. Valerius, LIX, 284, 299
Marx, K., 30, 73, 162, 180, 190, 348, 398, 401, 420, 446, 467, 578, 587, 588, 591, 800, 802, 806
Mattingly, H., LXV
Mauricius, Pseudo, LXII, 749, 802
Mela, Pomponius, LV, LVI, 163, 331
Meliukova, A., 157
Memnon, 167, 187
Menander, Comicus, 172, 258
Menander, Protector, 732, 748
Mihailov, G., LXV
Mócsy, A., 281
Moisil, C., LXVI, LXVII
Mommsen, Th., 388, 466, 729, 776
Micu, S.-Klein, 775, 798
Migne, J.P., 728
Mihail, Sirianul, 720
Müllenhof, K., 728

Naum, T.A., LIX, 298, 438, 762
Nestor, cronica lui, LXII, 716, 767, 781, 803
Nicetas, din Remesiana, LXI
Nicorescu, P., 532
Niederle, L., 729
Niemann, G., 532
Nota toparhului anonim, v. Toparh
Notarul Anonim, v. Anonymus

Notitia Dignitatum, LXI, 581, 582, 584, 654, 656
Novellae, XI, XXXIV, 609, 631, 661, 662

Onciul, D., 776
Origenes, 629
Orosius Paulus, 459, 461, 646
Ovidius, P. Naso, LIX, 167, 327, 479–481, 496, 673

Palatina, Anthologia, 336
Panaitescu, P.P., 798
Parducz, M., 263
Paribeni, R., 388, 532
Passerini, A., 200
Patsch, C., 308, 313, 366, 688, 689, 766
Paulinus Nolanus, LXI
Pârvan, V., LXIV, 95, 143, 147, 179, 180, 221, 223, 227, 229, 238, 245, 266, 267, 290, 326, 346, 387, 388, 477, 485, 486, 490, 492, 503, 507, 508, 520, 525, 526, 532, 556, 592, 601, 629, 640, 699

Periplus Ponti Euxini, LVI
Petronius, 422
Petrus Patricius LXI, 299, 308, 456, 560, 642
Petersen, E., 308, 313, 532
Peutingeriana, Tabula, LVI, 292, 351, 369, 378, 405
Philippide, Al., 796, 797
Philostorgius, 595
Picard, Ch., 309
Pick, Behrendt, LXV, 515, 516
Pink, K., LXVI
Pippidi, D.M., 490
Plinius Caecilius Secundus, C. Iunior, LX, 271, 280, 302, 305, 306, 311
Plinius Secundus, C., Maior, LVI, 167, 258, 259, 264, 265
Plutarchus, 287
Polybius, LVII, 186, 187, 190, 197
Polyaenus, 238, 282, 432
Pomponius, Mela, v. Mela
Popa-Lisseanu, G., v. Lisseanu
Porphyrius, 163
Posidonius, LV
Preda, C., LXVII
Priscianus, 301, 306
Priscus, LXI, 605, 659, 660, 706, 732, 733, 784, 800, 801
Procopius, 520, 600, 601, 650, 655, 656, 659, 661–663, 728–732, 738, 748, 749, 752, 753
Pseudo-Apuleius, v. Apuleius
Pseudo Caesarius, v. Caesarius
Pseudo-Mauricius, v. Mauricius
Pseudo-Scymnus, v. Scymnus
Ptolemaeus, Claudius, LVI, 238, 263–267, 273, 317, 349, 366, 367, 517, 518, 520, 522, 683, 694
Ptolemaeus Lagi, 228, 259
Pytheas, din Marsilia, 683

Quintilianus, M. Fabius, 612

Ravennatis, Anonymi Cosmographia, LVI, 369, 453, 526
Regling, K., LXV, 515, 516
Reidinger, W., 289
Reinach, S., 308, 532
Reinecke, Paul, 95, 96, 220, 221, 227
Res gestae Divi Augusti, 289, 292, 296
Riegl, A., 532
Ritterling, Emil, 487
Robert, L., 188
Roesler, Robert, 776, 797
Rogerius, 805
Rostovţev, M., 432
Rössler, K., LIV, 729
Rudolf, v. Blume
Russu, I.I., LIV, 260, 326, 358

Sabatier, J., LXVI
Safařik, P. J., 729
Sallustius, Crispus, C., 346
Salvianus, 467
Sandfeld, Kr., 791
Sasinek, 729
Sauciuc-Săveanu, Th., 503
Schanz-Hosius, 295
Scriptor incertus, Chronographia, 759
Scymnus, Pseudo, LV, 166, 167
Seneca, L. Annaeus, 263, 265
Servius Maurus Honoratus, 334
Simion Magister, 759
Simon de Kéza, v. Kéza
Simonescu, Dan, 798
Sirianul, Mihail, v. Mihail
Sîşici, 729
Skrjinskaia, E.C., 729
Sophocles, 258, 259
Sozomenus, 596, 610

Statius, P. Papinius, LIX, 298, 305
Stein, A., 293
Stephanus Byzantius, LXII
Stoian, Iorgu, 510
Strabo, 167, 257–259, 261, 263–266, 271, 281–283, 286–290, 293, 318, 326, 330, 332, 334, 335, 337, 672
Strack, P., 360
Studniczka, Fr., 532
Suetonius Tranquillus, C., LVIII, 287, 288, 290, 291, 293, 302, 332, 334
Suidas, LX, 292, 294, 301, 307, 308, 331, 336
Sulzer, I. Fr., 775, 776
Sutzu, M. LXV
Syme, R., 289, 311, 522

Şahmatov V. F., 729

Tabula Peutingeriana, v. Peutingeriana
Tacitus, P. Cornelius LVIII, 258, 259, 265, 281, 291, 293, 297, 302, 319, 480, 683
Taktika, 765, 768
Terentius, Afer, P., 601
Tertullianus, Q. Septimius Florens, 588, 629
Themistius, 532, 593
Theophanes confessor, LXII, 604, 665, 706, 717, 748, 757, 758
Theophanes, Continuatus, 759
Theophylactus Simocatta, LXII, 604, 665, 706, 733, 748
Thompson, M., LXVI
Tischler, O., 220
Titus Livius, v. Livius
Točik, A., 263
Tocilescu, Gr. C., LIV, LXIV, 322, 485 503, 512, 532, 533, 558
Tolstoi, J. J., LXVI
Tomaschek, W., LIV
Traianus, Comentarii, 306
Tretiakov P.N., 729
Trogus, Pompeius, v. Iustinus
Thucydides, LVII, 172, 226, 259, 263, 271, 272
Toparhul anonim, 804
Tudor, D., LXIII, 438

Ukert, F.A. LIV
Ulpianus, Domitius, 357, 366, 367

Valle, Francesco della, 798
Velleius Paterculus, M., 258, 287
Vergilius Maro, P., 258, 302
Vitruvius, Pollio, Sid., M., 320, 321
Vulpe, R., 518, 532

Weigand T., 797
Westberg, 729
Winkler, J., 272
Wroth, T.S., LXVI

Xenophon, LVII, 324
Xenopol, A.D., 346, 388
Xiphilinos, 301

Zlatkovskaia, T.D. 265
Zosimus, LXI, 456, 464, 566, 593, 596, 643, 647, 699, 700
Zonaras, 301, 464

3. INDICE DE CUVINTE ŞI TERMENI GRECEŞTI

ἀγορανόμοι, 179
ἀγῶνες, 552
αἰσιμνᾶται, 178
ἄξεινος, 165
ἀρχή, 287
ἄρχοντες, 178, 179
ἀσσάριον, 516
βασιλεύς, (magistrat în cetățile pontice) 178
βλάχος, βλάχοι, 781, 807
Βουλγαρία, 759
βουλή, 177, 491
γερουσία, 492
Γέται, 257
— ἀθανατίζοντες, 330
Γετηνοί, 257
γέτης, 172
Γετῶν γῆ, 264
γῦρος, 792
Δάκοι, Δάκαι, Δάκες, 257
— πρόσοροι, 266, 453
δαμιουργοί, 178
Δανούβιος, 759
δάος, 172
δῆμος, 176, 491
Διονυσιασταί, v. σπεῖρα
ἔθνη, 266
εἰσαγωγεῖς, 178
ἑκατόν, 261
ἐκκλησία, 176, 493
ἐξάπολις, 483
ἐπιμεληταὶ τῶν τειχῶν, 179
ἐπιμήνιοι, 178
ἐπιχωρίῳ φωνῇ, 605
εὐεργέται, 491
εὔξεινος, 165
ἔφηβοι, 202
ἡγεμόνες, 179
Ἡλιβακία, 605
Θεὸς Μέγας, 209
θίασοι, 212
θοινάται, 554
Ἰατρός (Apollo), 210
ἰατρός, 326
ἱπποτοξόται, 247
Ἴστρος ποταμός, 759
ΙΧΘΥC, 618
καλύβαι, 801
Καρποδάκαι, 647
Κελτική, 232
κελτοί, 232
κλῆροι, 185
κοινή, 201
κοινὸν τῶν Ἑλλήνων, 483
κόπανος, ὁ, 761
κτίσται, 337
λαικὸς πύργος, 510
λογιστής, 489
Μακελαρίων πεδατοῦρα, 601
μέδος, 801
μεγάλοι Δάκαι, 266
μερισταί, 179
Μήτηρ θεῶν, 210
Μουσαῖος, LXI
Μουσεῖον, 210
ναύαρχος αὐτοκράτωρ, 179
νέοι, 202
Ὄγλος, 757
Ὄγκλος, 757

οἰκονόμοι, 179
Ὄμβριμος, Zeus, 551
ὀρφανισταί, 179
πατρῴᾳ φωνῇ, 605
πεντάπολις, 483
πόλις, 210, 317, 324
πολισταί, 337
πρόβουλοι, 178
πρυτάνεις, 178
πρῶτοι, 281
σιτωνία, 196
σκίσται, 337
σπεῖρα Διονυσιαστῶν, 553
σπόροι, 728
στρατηγοί, 178
στῦλος, 792
συμμαχία, 199
σύνεδροι, 179
ταμίαι, 179
ταραχαί, 198
τειχοποιοί, 179
τροπαῖον, 532
τύρσις, 324
φρούρια, 804
χώρα, 184, 210
Ὠκορσής, ὁ κόπανος, 761

LISTA FIGURILOR

Fig. 1. — Unelte paleolitice din piatră cioplită şi din os.
Fig. 2. — Maxilar inferior de om fosil de la Baia de Fier.
Fig. 3. — Unelte paleolitice din piatră cioplită, din aurignacianul răsăritean inferior şi mijlociu, de la Ceahlău.
Fig. 4. — Unelte swideriene din piatră cioplită, de la Ceahlău-Scaune.
Fig. 5. — Unelte neolitice de silex, os şi corn.
Fig. 6. — Unelte neolitice de piatră.
Fig. 7. — Unelte de aramă şi de lut.
Fig. 8. — Vase de lut ars, caracteristice pentru diferite culturi din epoca neolitică.
Fig. 9. — Vase de lut ars, caracteristice pentru diferite culturi din epoca neolitică.
Fig. 10. — Vase de lut ars, caracteristice pentru diferite culturi din epoca neolitică.
Fig. 11. — Vase de lut ars, caracteristice diferitelor faze ale complexului Cucuteni.
Fig. 12. — Figurine umane şi obiecte de lut ars şi de os, caracteristice diverselor culturi din epoca neolitică.
Fig. 13. — Mormîntul dublu, în cutie din lespezi de piatră, de la Dolheştii Mari (cultura amforelor sferice).
Fig. 14. — Două aplici şi o cataramă de os, găsite în mormîntul dublu de la Dolheştii Mari (cultura amforelor sferice).
Fig. 15. — Vase de lut ars, caracteristice perioadei de tranziţie.
Fig. 16. — Figurine antropomorfe şi obiecte descoperite la Cernavoda, caracteristice perioadei de tranziţie.
Fig. 17. — Unelte de corn şi de piatră, fusaiole şi vase de lut din epoca bronzului.
Fig. 18. — Valvă a unui tipar de piatră pentru turnat topoare de bronz, de la Sărata-Monteoru (cultura Monteoru).
Fig. 19. — Unelte şi arme de piatră, aramă şi bronz din epoca bronzului.
Fig. 20. — Sabie de bronz descoperită la Apa.
Fig. 21. — Vase de lut ars, caracteristice pentru diferite culturi din epoca bronzului.

Fig. 22. — Figurină antropomorfă reprezentînd o femeie îmbrăcată în rochie lungă şi largă, găsită la Cîrna (cultura Cîrla Mare).

Fig. 23. — Morminte de inhumaţie, grupate pe familie, dintr-unul din cimitirele de la Sărata-Monteoru (cultura Monteoru).

Fig. 24. — Vase de lut ars, caracteristice pentru diferite faze ale culturii Monteoru, descoperite la Sărata-Monteoru.

Fig. 25. — Unelte de bronz din perioada timpurie a primei epoci a fierului, descoperite în cea mai mare parte în depozite.

Fig. 26. — Vase de lut ars, caracteristice pentru diferite culturi de la sfîrşitul epocii bronzului şi din prima perioadă a epocii fierului.

Fig. 27. — Sabie de bronz, pentru împuns şi lovit, cu mîner de bronz terminat în formă de cupă; Hallstatt timpuriu; descoperită la Cobor (r. Făgăraş).

Fig. 28. — Unelte, arme şi podoabe din bronz şi fier, din prima epocă a fierului.

Fig. 29. — Unelte, arme şi podoabe, de caracter scitic, grecesc şi tracic, de la sfîrşitul primei şi de la începutul celei de-a doua epoci a fierului.

Fig. 30. — Partea superioară a săbiei « scitice » de fier de la Dobolii de Jos.

Fig. 31. — Vase de lut ars ale populaţiei băştinaşe geto-dace din Dobrogea, descoperite la Tariverde şi la Histria (sec. VI î.e.n.).

Fig. 32. — Vîrfuri de săgeţi de bronz, de tip scitic, întrebuinţate ca instrument de schimb cu populaţia locală din Dobrogea, înainte de folosirea monedelor.

Fig. 33. — Unelte descoperite în cetăţile greceşti şi în localităţile învecinate: undiţe, zăbale, fusaiole şi greutăţi de pescuit.

Fig. 34. — Pumnal curb dacic *(sica)* din sec. II—I î.e.n. descoperit în necropola tumulară de la Histria.

Fig. 35. — Vas de ofrandă, în formă de sirenă sec. VI î.e.n., descoperit la Histria.

Fig. 36. — Vas de import de stilul « *Fikellura* » (Asia Mică), sec. VI î.e.n., descoperit la Histria.

Fig. 37. — Taler de import de stilul « *Camiros* » (insula Rhodos), sec. VI î.e.n., descoperit la Histria.

Fig. 38. — Fragmentul unei figurine de lut ars din sec. VI î.e.n., descoperit la Histria.

Fig. 39. — Ruinele unui templu din sec. V î.e.n., cea mai veche clădire descoperită pînă astăzi în cetatea Histria. Coloana de marmură din stînga aparţine unui edificiu mai nou, din epoca romană.

Fig. 40. — Monede emise de cetăţile greceşti dobrogene, în epoca independenţei lor.

Fig. 41. — Tipar pentru turnat bijuterii, din epoca elenistică, descoperit la Histria.

Fig. 42. — Opaiţe greceşti de teracotă, din epoca elenistică, descoperite la Histria.

Fig. 43. — Arhitrava templului închinat Marelui Zeu (divinitate de origine tracă) de către un negustor grec din Thasos; datează din sec. III î.e.n., descoperită la Histria.

Fig. 44. — Greutate de plumb *(pond)* folosită în negoţul mărunt din cetatea Histria şi teritoriul înconjurător. Pe o faţă, chipul lui Hermes, zeul comerţului; pe cealaltă, vulturul şi delfinul, emblema cetăţii. Epoca elenistică.

Fig. 45. — Scenă de vînătoare. Fragment dintr-o friză de marmură, din epoca elenistică, descoperită la Callatis.
Fig. 46. — Faţada reconstituită a templului Marelui Zeu, de la Histria. Clădirea, în stil dacic, era în întregime din marmoră de Thasos. Sec. III î.e.n.
Fig. 47. — Piatră de mormînt cu numele defunctului, sec. II—I î.e.n., descoperită la Callatis.
Fig. 48. — Statuetă de lut ars, colorată, de tipul celor importate din oraşul beoţian Tanagra; producţie locală din epoca elenistică; descoperită la Callatis.
Fig. 49. — Decret al Adunării Poporului în cinstea unui cetăţean de seamă, Aristagoras, fiul lui Apaturios. Textul cuprinde aluzii la ocuparea Histriei de geţii lui Buerebista, precum şi alte ştiri privind situaţia internă a oraşului către mijlocul sec. I î.e.n.
Fig. 50. — Unelte agricole de fier geto-dacice, descoperite la Poiana.
Fig. 51. — Amforă grecească de import şi vase locale, lucrate la roată şi cu mîna, descoperite în mormintele getice de la Zimnicea (sec. IV—III î.e.n.).
Fig. 52. — Mormînt getic de incineraţie cu cameră zidită din blocuri de piatră, de la Zimnicea (sec. IV—III· î.e.n.).
Fig. 53. — Arme de fier găsite în morminte celtice.
Fig. 54. — Obiecte celtice de podoabă.
Fig. 55. — Obiecte celtice.
Fig. 56. — Vase lucrate la roată, din necropola celtică de la Apahida.
Fig. 57. — Coif din mormîntul celtic de la Silivaş.
Fig. 58. — Cap de dac.
Fig. 59. — Unelte şi scule de gospodărie şi de fierărie din aşezarea dacică de la Grădiştea Muncelului.
Fig. 60. — Unelte şi scule de lemnărie din aşezarea dacică de la Grădiştea Muncelului.
Fig. 61. — Fragmente de ceramică dacică pictată, de la Grădiştea Muncelului.
Fig. 62. — Brăţară de argint dacică.
Fig. 63. — Podoabe de argint dacice.
Fig. 64. — Regiunea munţilor Orăştiei, cu aşezările şi cetăţile dacice.
Fig. 65. — Capul unui fruntaş dac.
Fig. 66. — O luptă între daci şi romani (scenă de pe Columna lui Traian de la Roma).
Fig. 67. — Populaţia dacică se reîntoarce din munţi, după primul război cu romanii (stînga); Traian vorbind armatei după o luptă (dreapta).
Fig. 68. — Decebal (într-o scenă de pe Columna lui Traian).
Fig. 69. — Distribuirea ultimei raţii de apă între apărătorii unei cetăţi dacice (scenă de pe Columna lui Traian de la Roma).
Fig. 70. — Armata romană incendiind casele dacilor (scenă de pe Columna Traiană).
Fig. 71. — Bustul împăratului Traian.
Fig. 72. — Planul cetăţii dacice de la Blidaru.
Fig. 73. — Planul cetăţii dacice de la Costeşti.
Fig. 74. — Zid dacic de terasă. A—B, detaliul decorativ al balustradei.
Fig. 75. — Vase dacice de bronz, cu toartă, de la Grădiştea Muncelului.
Fig. 76. — Bloc de piatră cu litere greceşti de la Grădiştea Muncelului.
Fig. 77. — Vasul cu stampilă dacică de la Grădiştea Muncelului.

Fig. 78. — Planul cetății și al incintei sacre de la Grădiștea Muncelului.
Fig. 79. — Piațeta incintei sacre de la Grădiștea Muncelului.
Fig. 80. — Sanctuarul dacic de la Costești.
Fig. 81. — Sanctuarul mare rotund de la Grădiștea Muncelului.
Fig. 82. — Dealul « Măgura » de la Porolissum. — Așezare și cimitir dacic.
Fig. 83. — Groapă de mormînt de pe dealul « Măgura » de la Porolissum.
Fig. 84. — Inscripție onorifică pentru un guvernator al Daciei (Sarmizegetusa).
Fig. 85. — Forul și palatul Augustalilor din Sarmizegetusa (Ulpia Traiană).
Fig. 86. — Intrarea în amfiteatrul de la Sarmizegetusa romană (sec. II e.n.).
Fig. 87. — Inaugurarea podului de la Drobeta (relief pe Columna Traiană).
Fig. 88. — Castrul roman de la Drobeta și capătul podului lui Traian (Turnu-Severin).
Fig. 89. — Turn de veghe (reprezentare de pe Columna lui Traian).
Fig. 90. — Statuie de piatră; opera unui meșter local (Cășei).
Fig. 91. — Un bărbat și o femeie; localnici (Cluj-Napoca).
Fig. 92. — O familie de localnici (Apoldul Mare).
Fig. 93. — Un localnic în scena numită « banchetul funebru » (Cășei).
Fig. 94. — Unelte agricole și de lemnărie descoperite în castrul roman de la Bumbești.
Fig. 95. — Tăbliță cerată din minele de aur de la Alburnus Maior.
Fig. 96. — Ceramică provincială romană de la Sarmizegetusa (Ulpia Traiană).
Fig. 97. — Camee romană (Reșca-Romula) (sec. III e.n.).
Fig. 98. — Vas de argint descoperit în sudul Daciei (sec. I e.n.).
Fig. 99. — Statuia zeiței Hekate (Apulum sau Salinae).
Fig. 100. — Sarcofag din piatră cu un epitaf în versuri (Reșca-Romula).
Fig. 101. — Placă de plumb cu reprezentarea Cavalerilor Danubieni (Reșca-Romula).
Fig. 102. — Relief mithriac (Alba Iulia-Apulum).
Fig. 103. — Statuetă din bronz aurit reprezentînd pe zeița Diana (Sarmizegetusa).
Fig. 104. — Relief reprezentînd divinitățile sănătății: Aesculap, Hygea, Telesfor și Epione (Alba Iulia-Apulum).
Fig. 105. — Fragmente din capul unei statui de bronz (sec. III) (Moigrad-Porolissum).
Fig. 106. — Diplomă militară.
Fig. 107. — Altar onorific pus de sfatul orașului și adunarea poporului orașului Tomis, în cinstea lui T. Cominius Claudianus Hermafilos, pontarch al hexapolei pontice (sec. II e.n.) (Tomis).
Fig. 108. — Fragmentul unei arhitrave de marmură aparținînd unei clădiri de mari proporții (sec. II e.n.) (Tomis).
Fig. 109. — Vase de sticlă descoperite într-o movilă funerară (sec. II e.n.) (Callatis).
Fig. 110. — Stela funerară a lui Aurelius Sozomenos din Bizanț, negustor în Tomis. Scena reprezintă un car încărcat cu mărfuri (Tomis).
Fig. 111. — Theocritos, armator și cîrmaci (Tomis). Stelă funerară.
Fig. 112. — Unelte agricole de fier descoperite la Moșneni (lîngă Mangalia).
Fig. 113. — Monede emise de orașele grecești din Dobrogea în perioada romană: 1—2, Histria; 3, Callatis; 4—5, (revers) Callatis; 6—7, Tomis.
Fig. 114. — Tipar de piatră pentru turnare de greutăți (ponduri) (Histria).
Fig. 115. — Ștampile de unități militare de pe cărămizile din castrul roman de la Dajna de Sus.

Fig. 116. — Altarul de la Şendreni, lîngă Bărboşi, cu inscripţia primarului L. Iulius Iulianus, zis şi Rundacio, de origine geto-dacă.
Fig. 117. — Sarcofag de marmură de la Bărboşi.
Fig. 118. — Ruinele monumentului de la Adamclisi (Tropaeum Traiani).
Fig. 119. — Monumentul de la Adamclisi. Metopa înfăţişează trei stegari romani.
Fig. 120. — Monumentul de la Adamclisi. Metopa înfăţişează o familie de geto-daci într-un car.
Fig. 121. — Monumentul de la Adamclisi. Sculptura reprezintă un geto-dac făcut prizonier.
Fig. 122. — Capitel corintic de marmură (sec. II e.n.) (Histria).
Fig. 123. — Sala cea mare a băilor romane (prima jumătate a sec. III e.n.) (Histria).
Fig. 124. — Băile romane: sălile de aer cald (caldarium) (prima jumătate a sec. III e.n.) (Histria).
Fig. 125. — Portretul unei femei (Tomis).
Fig. 126. — Statuie-portret a unui cetăţean din Tomis (începutul sec. III e.n.).
Fig. 127. — Sarcofag de marmură, importat probabil din Asia Mică. Pe faţa anterioară se văd simbolurile zeului oriental Men (Tomis).
Fig. 128. — « Eroul trac ». Monument votiv (Cumpăna, reg. Constanţa).
Fig. 129. — Gladiatorul dac Skirtos (sfîrşitul sec. II e.n.).
Fig. 130. — Vase de lut (sec. III e.n.) (Dobrogea).
Fig. 131. — Opaiţ de lut găsit într-o movilă funerară (sec. II e.n.) (Callatis).
Fig. 132. — Capul lui Dionysos, zeul vinului, încununat cu iederă şi frunze de viţă (mijlocul sec. III e.n.) (Tomis).
Fig. 133. — Relief reprezentînd scene din cultul lui Dionysos, zeul vinului şi al vegetaţiei, cu o inscripţie în limba greacă pusă de un colegiu dionisiac (sec. III e.n.) (Tomis).
Fig. 134. — Stelă funerară a lui Kallistos din Tomis. Scena reprezintă banchetul funebru.
Fig. 135. — Altar onorific pus de cetăţeni romani şi de localnici « Lai consistentes » din vicus Secundini (sec. III e.n.) (Histria).
Fig. 136. — Zidul de incintă din sec. IV. În primul plan se vede o fîntînă aşezată într-o piaţetă pavată, alături de o clădire din sec. III e.n. (Histria).
Fig. 137. — Planul cetăţii Dinogetia (sec. IV—VI).
Fig. 138. — Fragment din zidul de incintă al cetăţii Dinogetia (detaliu).
Fig. 139. — Unelte agricole şi obiecte casnice *(in situ)* din sec. V descoperite la Dinogetia.
Fig. 140. — Rîşniţă *(in situ)* dintr-o locuinţă de la Dinogetia (sec. V).
Fig. 141. — Balanţă de bronz (sec. VI), cu inscripţie grecească, de la Dinogetia.
Fig. 142. — Cărămidă cu ştampila legiunii I Jovia Scythica (sec. IV), de la Dinogetia.
Fig. 143. — Inscripţie de la Tropaeum Traiani (Adamclisi) pusă în anul 316, cu prilejul refacerii cetăţii sub împăraţii Constantin şi Liciniu.
Fig. 144. — Zidul de incintă al cetăţii Capidava.
Fig. 145. — Inscripţie pusă de o unitate de lăncieri care a lucrat la restaurarea cetăţii Ulmetum (Pantelimonul de Sus) în timpul lui Iustinian.
Fig. 146. — Ruinele unor edificii de la Histria (sec. V—VI).
Fig. 147. — Amfore (sec. VI) de la Dinogetia, Histria şi Axiopolis.
Fig. 148. — Opaiţe (sec. IV—VI) de la Dinogetia şi Histria.

Fig. 149. — Monede din sec. III—VII.
Fig. 150. — Capiteluri de la Callatis şi Tomis (sec. V şi VI).
Fig. 151. — Disc de argint aurit, cu numele episcopului Paternus de Tomis, descoperit la Malaia Perescepina, R. S. S. Ucraineană (sec. VI).
Fig. 152. — Unelte agricole, meşteşugăreşti şi piese metalice de căruţă descoperite la Bratei (sec. V).
Fig. 153. — Fibule cu « capete de ceapă » (Apulum-Alba Iulia).
Fig. 154. — Brăţări de bronz din cimitirul de la Alba Iulia.
Fig. 155. — Ceramică dacică şi romană din cimitirul de la Soporul de Cîmpie (sec. II—III e.n.).
Fig. 156. — Ceramică cenuşie lucrată la roată, din cimitirul de incineraţie de la Cipău (sec. IV e.n.).
Fig. 157. — Ceramică lucrată cu mîna, descoperită în cimitirul de incineraţie de la Cipău.
Fig. 158. — Monumente funerare de caracter creştin.
Fig. 159. — Geme paleocreştine descoperite în Dacia.
Fig. 160. — Inscripţie şi monogramă creştină (sec. IV), descoperite la Biertan.
Fig. 161. — Lampă creştină de lut de la Apulum (sec. IV).
Fig. 162. — Lampă creştină de bronz din împrejurimile oraşului Dej.
Fig. 163. — Urne funerare carpice din cimitirul de la Poieneşti (r. Vaslui).
Fig. 164. — Obiecte de podoabă folosite de carpi.
Fig. 165. — Planul cetăţii romane (sec. IV) şi al turnului bizantin (sec. VI) de la Drobeta (Turnu Severin).
Fig. 166. — Planul cetăţii Sucidava-Celei (sec. IV—VI).
Fig. 167. — Ruinele fîntînii secrete a cetăţii Sucidava (sec. VI).
Fig. 168. — Opaiţe de lut de la Sucidava (sec. VI).
Fig. 169. — Vas de lut, oglinzi de bronz şi clopoţel de bronz din morminte sarmatice descoperite în Muntenia şi Moldova.
Fig. 170. — Vase din cimitirul de incineraţie de la Olteni.
Fig. 171. — Vase caracteristice culturii Sîntana de Mureş-Cerniahov.
Fig. 172. — Obiecte din morminte de inhumaţie aparţinînd culturii Sîntana de Mureş.
Fig. 173. — Vase şi podoabe de aur din tezaurul de la Pietroasa (« Cloşca cu pui »).
Fig. 174. — Cazan hunic.
Fig. 175. — Uneltele unui argintar descoperite într-un mormînt gepidic de la Bandu de Cîmpie.
Fig. 176. — Bordei cu trei războaie de ţesut, din aşezarea de la Moreşti sec. VI e.n. (reconstituire).
Fig. 177. — Vase din cimitirele gepidice.
Fig. 178. — Podoabe de caracter gepidic.
Fig. 179. — Modele de plumb pentru presarea prin ciocănire a podoabelor de metal, descoperite într-un mormînt avaric de la Felnac (sec. VII).
Fig. 180. — Inventarul unui mormînt avaric de la Sînpetrul German.
Fig. 181. — Morminte de incineraţie slave de la Sărata-Monteoru (sec. VI—VII).
Fig. 182. — Vase slave sec. VI—VII.
Fig. 183. — Obiecte slave de uz casnic şi podoabe.
Fig. 184. — Al doilea « tezaur » de la Coşovenii de jos (anul circa 700).
Fig. 185. — Obiecte din cimitire slave tumulare de incineraţie (sec. VIII).
Fig. 186. — Morminte slave de incineraţie, *in situ* (sec. IX—X).
Fig. 187. — Vase de factură protobulgară.

Fig. 188. — Vase de factură protobulgară cu semne runice.
Fig. 189. — Vas de aur din tezaurul de la Sînnicolau Mare.
Fig. 190. — Sabie, scărițe de șa, piese de harnașament și podoabe din mormintele maghiare timpurii (sec. X) de la Cluj.

LISTA PLANȘELOR

Pl. I. Harta fizică a Republicii Populare Romîne.
Pl. II. Săpăturile arheologice dintre anii 1918—1960.
Pl. III. Descoperirile din epoca paleolitică.
Pl. IV. Tabelul sinoptic al cronologiei epocii paleolitice.
Pl. V. Tabelul sinoptic al cronologiei și culturilor epocii neolitice.
Pl. VI. Răspîndirea culturilor din perioada timpurie și mijlocie a epocii neolitice.
Pl. VII. Răspîndirea culturilor din perioada tîrzie a epocii neolitice.
Pl. VIII. Răspîndirea culturilor din perioada de trecere la epoca bronzului.
Pl. IX. Răspîndirea culturilor din epoca bronzului.
Pl. X. Dacia în sec. V—I î.e.n.
Pl. XI. Dacia în epoca lui Burebista — Decebal.
Pl. XII. Dacia romană.
Pl. XIII. Coloniile grecești și principalele descoperiri din epoca romană, din Dobrogea.
Pl. XIV. Teritoriul carpato-danubian în sec. IV—V. Populația autohtonă și direcția migrației sarmaților, goților și hunilor.
Pl. XV. Teritoriul carpato-danubian în sec. VI—IX. Populația autohtonă; direcțiile de deplasare a gepizilor, avarilor, protobulgarilor și pătrunderea slavilor.
Pl. XVI. Răspîndirea populației băștinașe în sec. X—XI pe teritoriul patriei noastre, descoperirile din timpul primului imperiu bulgar și direcția de pătrundere a maghiarilor în Transilvania.

LISTA VIGNETELOR

Vas pictat de la Cucuteni (p. 1).
Scut dacic de la Piatra Roșie (p. 253).
Dacia capta (p. 343).
Amforă romano-bizantină din Dobrogea (p. 575).

TABLA DE MATERII

Pag.

Cuvînt înainte V

Caracterizarea geografică a teritoriului Republicii Populare Romîne. — T. Morariu XIII

Prefață XXIX

Izvoare XXXIX

1. Izvoarele arheologice. — I. Nestor XXXIX

Izvoarele arheologice ale istoriei Romîniei, p. XLIX.

2. Izvoarele scrise. — Acad. C. Daicoviciu, D. M. Pippidi și Gh. Ștefan .. LII

Izvoarele literare propriu-zise, p. LIV. Izvoarele epigrafice, p. LXV. Izvoarele papiriacee, p. LXVII. Izvoarele numismatice, p. LXVII.

Lista abreviațiunilor LXIX

PARTEA I

Orînduirea comunei primitive

Cap. I. *Constituirea și consolidarea comunei primitive. Ginta matriarhală. Epoca pietrei* 3

1. Apariția societății omenești și începuturile organizării gentilice, matriarhale. Epoca veche și mijlocie a pietrei (paleoliticul și mezoliticul) 3

Paleoliticul inferior; antropogeneza; primele unelte (circa 600 000—120 000 ani), p. 7. Paleoliticul în Romînia, p. 8. Paleoliticul mijlociu (circa 120 000—100 000 ani), p. 11. Paleoliticul superior (circa 100 000—10 000 ani), p. 16. Mezoliticul. Perioada postglaciară (circa 8000—5600 î.e.n.), p. 25.

2. Perioada de înflorire a organizării gentilice matriarhale. Epoca nouă a pietrei (neoliticul) 29

Trăsăturile generale ale epocii și dezvoltarea forțelor de producție, p. 29. Relațiile de producție, p. 32. Suprastructura, p. 33. Răspîndirea triburilor neolitice, p. 34. Structura antropologică, p. 34. Etapele de dezvoltare a neoliticului din Romînia, p. 35. Neoliticul timpuriu (circa 5500—3500 î.e.n.), p. 37. Neoliticul mijlociu (circa 3500—2800 î.e.n.), p. 44. Neoliticul tîrziu (circa 2800—1900 î.e.n.), p. 53. Perioada de tranziție către epoca bronzului (circa 1900—1700 î.e.n.), p. 71. Prima mare diviziune socială a muncii, p. 72. — C. S. Nicolăescu-Plopșor (p. 3—25, 27—29); I. Nestor (p. 25—27); D. Berciu (p. 29—40, 42—60, 71—82); Vl. Dumitrescu (p. 40—42, 60—71).

Bibliografie 82

Pag.

Cap. II. *Începuturile societății gentilice patriarhale și ale destrămării orînduirii comunei primitive. Epoca bronzului* 90
Metalurgia bronzului, p. 91. Periodizarea epocii bronzului, p. 93. Forțele și relațiile de producție, p. 114. Suprastructura, p. 123. Dezvoltarea istorică și sfîrșitul epocii bronzului, p. 128. — Ion Nestor (p. 90—113, 114—132); M. Petrescu-Dîmbovița (p. 113—114).
Bibliografie 133

Cap. III. *Etapa mijlocie a destrămării orînduirii comunei primitive. Prima epocă a fierului* 137
Originea și răspîndirea metalurgiei fierului, p. 139. Caracteristicile generale ale epocii fierului pe teritoriul R.P.R., p. 143. Organizarea socială; diferențierea dintre traci și iliri, p. 145. Perioada timpurie a Hallstattului (fazele A și B), p. 147. Perioada mijlocie a Hallstattului (faza C), p. 152. Perioada tîrzie a Hallstattului (faza D), p.153. Sciții și rolul lor în dezvoltarea culturii tracice locale, p. 155. — D. Berciu (p. 137—147, 149—160); M. Petrescu-Dîmbovița (p. 147—149).
Bibliografie 160

Cap. IV. *Stabilirea pe teritoriul Dobrogei a primelor orașe-state de tip sclavagist: Coloniile grecești* 162
Întemeierea coloniilor grecești din Dobrogea, p. 165. Coloniile grecești din Dobrogea în epoca arhaică (sec. VII—VI î.e.n.), p. 169. Coloniile grecești din Dobrogea în epoca clasică (sec. al V-lea î.e.n.), p. 170. Transformări economice și sociale la Histria în sec. al V-lea î.e.n., p. 172. Organizarea politică a orașelor grecești din Dobrogea, p. 176. Dezvoltarea economică a orașelor grecești din Dobrogea în sec. V—I î.e.n., p. 179. Expansiunea regatului macedonean, p. 181. Epoca elenistică. Teritoriile orașelor grecești din Dobrogea. Administrarea și exploatarea lor. Relațiile cu populația getă băștinașă, p. 184. Legăturile dintre orașele grecești din Dobrogea și celelalte colonii grecești de pe țărmul Mării Negre, p. 193. Lupta de clasă și transformările sociale din orașele grecești în epoca elenistică, p. 196. Uniunea pontică a lui Mitridate și pătrunderea romană în Dobrogea, p. 198. Viața culturală și religioasă în orașele grecești din Dobrogea în epoca elenistică, p. 200. — Acad. Em. Condurachi (p. 162—176); D. M. Pippidi (p. 176—212).
Bibliografie 212

Cap. V. *Etapa tîrzie a destrămării comunei primitive; începuturile îndepărtate ale sclavagismului; comunitățile geto-dace; istoria și cultura lor materială; epoca a doua a fierului* 216
Trecerea la a doua epocă a fierului și periodizarea acesteia, p. 218. Prima perioadă a culturii geto-dace (circa 450—300 î.e.n.), p. 223. Celții pe teritoriul Daciei, p. 232. A doua perioadă a culturii geto-dace (circa 300—100 î.e.n.), p. 237. Moneda geto-dacă, p. 241. Istoria geto-dacă în a doua perioadă (circa 300—100 î.e.n.), p. 243. — R. Vulpe (p. 216—231, 237—248); D. Popescu (p. 232—237).
Bibliografie 248

Pag.

PARTEA II

Apariţia şi formarea relaţiilor sclavagiste în Dacia

Perioada Burebista—Decebal (sec. I î.e.n.—106 e.n.) 255
Situaţia generală 255
1. Dacia şi poporul geto-dac 257
2. Dezvoltarea vieţii materiale şi tendinţele spre formarea statului 268
3. Apariţia relaţiilor sclavagiste şi a statului începător sclavagist dac 278
4. Istoria politică a geto-dacilor în sec. I î.e.n. şi I e.n. 285
5. Cultura dacică în sec. I î.e.n. şi I e.n. — Acad. C. DAICOVICIU (p. 255—338). 316
Bibliografie 338

PARTEA III

Epoca sclavagistă romană (sec. I—III e.n.)

Cap. I. *Dacia în timpul stăpînirii romane* 345
Caracterul stăpînirii romane în Dacia 345
1. Întinderea şi organizarea administrativă 348
Hotarele Daciei romane, p. 350. Organizarea administrativă, p. 352. Distribuţia proprietăţii funciare, p. 356. Oraşele şi satele din Dacia romană, p. 359.
2. Organizarea militară a provinciei 370
Legiuni şi detaşamente auxiliare, p. 371. Sistemul defensiv al Daciei romane, p. 375.
3. Populaţia provinciei: colonişti şi autohtoni 382
Colonişti romani în Dacia, p. 383. Romanizarea Daciei, p. 386. Populaţia dacică sub stăpînirea romană, p. 387.
4. Viaţa economică 396
Agricultura, p. 397. Mineritul, p. 400. Căile de comunicaţie, p. 404. Dezvoltarea economică a oraşelor, p. 406. Producţia de mărfuri. Negustorii, p. 409. Impozitele. Vămile, p. 415.
5. Clasele sociale 417
6. Lupta împotriva stăpînirii romane şi a exploatării sclavagiste 426
7. Viaţa culturală. Religiile. Romanizarea 435
Viaţa culturală, p. 435. Religiile, p. 438. Monumente de artă, p. 442. Romanizarea, p. 445.
8. Istoria politică a provinciei Dacia 447
9. Sfîrşitul stăpînirii romane în Dacia. — M. MACREA (p. 345—396, 417—426, 447—467); D. TUDOR (p. 396—417, 426—447). 459
Bibliografie 467

Cap. II. *Stăpînirea romană în Dobrogea, Muntenia şi Moldova* 477
Înaintarea cuceririi romane la Dunărea de jos, p. 477. Ovidiu la Tomis, p. 479. Regimul juridic al oraşelor pontice sub stăpînirea romană, p. 482. « Comunitatea » oraşelor pontice în sec. I—II e.n., p. 483.
1. Dobrogea în timpul stăpînirii romane 484
Organizarea militară a Dobrogei romane, p. 484. Noi oraşe romane în Dobrogea, p. 487. Oraşele greceşti în timpul stăpînirii romane (sec. I—III e.n.), p. 489. Drumurile romane în Dobrogea, p. 494. Populaţia Dobrogei în epoca romană. Clasele sociale, p. 495.

Pag.

2. Dezvoltarea economică a Dobrogei în sec. I—III e.n. 499
Efectele organizării militare şi administrative a Dobrogei asupra condiţiilor generale ale vieţii economice, p. 499. Producţia de mărfuri în Dobrogea romană în sec. I—III e.n., p. 500. Dezvoltarea comerţului în Dobrogea în sec. I—III e.n., p. 502. Rolul economic al noilor aşezări urbane şi rurale în Dobrogea romană în sec. I—III e.n., p. 504. Distribuţia proprietăţii în Dobrogea romană, p. 506. Relaţiile agrare în Dobrogea romană, p. 508. Sclavi, liberţi şi oameni liberi în producţia meşteşugărească. « Collegiile », p. 512. Activitatea atelierelor monetare în Dobrogea romană (sec. I—III e.n.). Relaţiile de « marfă-bani », p. 513.
3. Muntenia şi Moldova în epoca romană 517
4. Cultura greco-romană în Dobrogea în sec. I—III e.n. 530
Monumentul triumfal de la Adamclisi, p. 531. Monumentele arhitectonice din oraşele greco-romane din Dobrogea, p. 538. Artele plastice în Dobrogea romană, p. 541. Cultele tradiţionale în Dobrogea romană, p. 549. Sărbătorile în Dobrogea romană, p. 551. Cultele orientale în Dobrogea romană şi semnificaţia socială a religiilor de « mîntuire », p. 554.
5. Criza stăpînirii romane în Dobrogea în sec. III e.n. 557
Înrăutăţirea situaţiei stăpînirii romane în Dobrogea în a doua jumătate a sec. II: atacul costobocilor, p. 557. Restabilirea temporară a situaţiei în epoca Severilor (193—235 e.n.), p. 558. Atacurile goţilor şi carpilor, p. 560. Criza generală a sclavagismului, p. 561. Criza sclavagismului roman în Dobrogea la mijlocul sec. III e.n. Atacurile goţilor, p. 561. Repercusiunile părăsirii Daciei de către romani asupra Dobrogei, p. 565. — D. M. Pippidi (p. 477—484); acad. Em. Condurachi (p. 484—517, 557—566); R. Vulpe (p. 517—530); acad. Em. Condurachi şi D. M. Pippidi (p. 530—557).
Bibliografie 567

PARTEA IV

Perioada de trecere la feudalism (sec. IV—X e.n.)

Caracterele generale ale perioadei — Gh. Ştefan (p. 577—578) 577
Cap. I. *Stăpînirea romano-bizantină la sud de Dunăre* 579
1. Daciile sud-dunărene 579
2. Stăpînirea romano-bizantină în Dobrogea (sec. IV—VII e.n.) 580
Dobrogea în perioada dintre 284—378, p. 581. Dobrogea în perioada dintre 379—527, p. 595. Dobrogea în perioada dintre 527—602, p. 599. Perioada prăbuşirii stăpînirii romano-bizantine (602—679), p. 605. Condiţiile social-economice din Scythia Minor în epoca romano-bizantină, p. 606. Cultura, p. 609. — Gh. Ştefan şi I. Barnea (p. 579—613).
Bibliografie 613

Cap. II. *Dacia în perioada de trecere la feudalism. Populaţia autohtonă din Dacia* 615
1. Populaţia daco-romană în Dacia după retragerea aureliană 615
Răspîndirea creştinismului la daco-romani, p. 629.
2. Carpii şi dacii liberi în sec. III—IV 637

Pag.

3. Legăturile dintre imperiul romano-bizantin şi teritoriul din stînga Dunării în sec. IV—VI. — M. Macrea (p. 615—637); B. Mitrea (p. 637—647); D. Tudor (p. 647—665). 647
Bibliografie 665

Cap. III. *Migraţia popoarelor* 670
Sarmaţii, p. 671. Goţii, p. 682. Invazia hunilor, p. 694. Gepizii, p. 704. Avarii, p. 714. — Gh. Ştefan (p. 670—671); I. Nestor (p. 671—704); K. Horedt (p. 704—722).
Bibliografie 722

Cap. IV. *Slavii* 728
1. Pătrunderea şi aşezarea slavilor pe teritoriul R.P.R. între sec. VI—X..... 728
2. Organizarea socială şi politică a triburilor slave de pe teritoriul ţării noastre în sec. VI—IX 747
3. Cultura slavilor în sec. VI—IX. Religia. — M. Comşa (p. 728—754)..... 751
Bibliografie 754

Cap. V. *Bulgarii. Stăpînirea primului stat bulgar asupra teritoriilor din stînga Dunării. Apariţia triburilor maghiare* 756
1. Bulgarii 756
2. Maghiarii 765
Originea şi istoria maghiarilor înainte de aşezarea lor în Cîmpia Pannonică, p. 765. Ocuparea Cîmpiei Pannonice, p. 766. Începutul pătrunderii maghiarilor în Transilvania, p. 770. — I. Barnea (p. 756—765); D. Popescu (p. 765—770); K. Horedt (p. 770—772).
Bibliografie 772

Cap. VI. *Formarea limbii şi a poporului romîn*..... 775
Cum se pune problema, p. 775. Teoria imigraţionistă şi netemeinicia ei, p. 777. Argumentele arheologice în favoarea continuităţii, p. 783. Argumentele toponimiei, p. 786. Argumentele lingvistice. Limba română. Originile, p. 788. Raporturile limbii române cu celelalte limbi romanice, p. 788. Influenţa slavă, p. 792. Locul şi epoca de formare a limbii române, p. 794. Ce ne spune tradiţia?, p. 797. Traiul societăţii omeneşti, forţele şi relaţiile de producţie, p. 799. Concluzii: Cînd şi unde s-au format limba şi poporul romîn, p. 806. — Acad. C. Daicoviciu, acad. Em. Petrovici şi Gh. Ştefan (p. 775—808).
Bibliografie 809
Indici 811
1. Indice general 813
2. Indice de autori 869
3. Indice de cuvinte şi termeni greceşti 874
Lista figurilor 877
Lista planşelor..... 883
Lista vignetelor 883

ERATĂ

Pag.	rîndul	în loc de:	se va citi:
264	10 de sus	solvac	slovac
284	5 de jos	nr. 2.	nr. 762.
289	18 de sus	6 î.e.n.	6 e.n.
359	14 „ „	*ager stipendiarius*	*ager tributarius*
371	7 „ „	membrii senatului	membrii ordinului senatorial.
375	1 „ „	a.	Tracia.
409	6 de jos	Hedderheim, Westendorf	Heddernheim, Westerndorf
413	10 „ „	*negotiato*	*negotiator*
475	12 „ „	*avec*	*contre*
492	8 „ „	*Romanis*	*Romani*
746	8 de sus	Mar	Mai
773	11 de jos	*înrădăcinare*	*pătrundere*
784	12 de sus	reg. Buzău	reg. Ploieşti
874	4 de jos	ναύαρχος	ναύαρχος
880	1 „ „	Dajna de Sus	Drajna de Sus

Planşa XI — Dacia în epoca lui Burebista — Decebal: Şimleu Silvaniei greşit aşezat, localitatea este la NV de Porolissum.

Addenda

La p. 355: O diplomă militară recent descoperită la Gherla atestă existenţa *Daciei Porolissensis* încă pe timpul lui Hadrian, în anul 133.

Redactor de carte: L. Demény
Tehnoredactor: Elena Negru

Dat la cules ***31.08.***1960. *Bun de tipar* ***30.II.***1960. *Tiraj* ***16.000 ex.*** *Hîrtie velină ilustrații* 70×100/80 *g.m².* *Format* 16/70×100. *Coli editoriale* ***80,20.*** *Coli de tipar* $60^1/_4$ + 16 *planse pliante typo* + *1 planșă pliantă offset pe hîrtie velină mată de* 70 *g.m²* + *1 planșă policromie pe hîrtie cretată de* 100 *gm².* *A* 00707/1960.
Indicele de clasificare pentru biblioteci mari: 9 (498) (021).
Indicele de clasificare pentru biblioteci mici: 9 (R) (021)

Tiparul executat sub com. nr. 1001 la Întreprinderea poligrafică nr 4, calea Șerban-Vodă nr. 133—135, București, R.P.R.